

‘गुजराती’ पत्राधिपतीच्छारामात्मजमणिलालस्य

‘गुजराती न्यूस’ सुदणयन्त्रालये सुदयित्वा प्रकाश्यं नीतः।

(बेक-दारस देन, फौविस स्ट्रीट पोर्ट-मुंबई.)

श्रीकृष्णः

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

अन्तःकरणं मद्राक्यं साविधाननया शृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥
चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेऽपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।
का ममाधमता भाग्या पथात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥
सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु वरिष्यति ।
आदौव कार्या संततं स्वाभिद्रोदोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥
सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य वरिष्यति ।
आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
याऽपि पथान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पथात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतायोऽसि सुरलो मय ।
प्रौढाऽपि दुहिता यद्भक्तेहाश्च प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।
लोकवचेत्स्थितिर्मे स्वार्थिः स्यादिति विचार्य ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा माः कथञ्चन ।
इति श्रीकृष्णदासस्य ब्रह्मभरय द्वितं वचः ॥ १० ॥
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ ११ ॥
इति श्रीब्रह्मभाचार्यविरचितोऽन्तःकरणप्रबोधः सम्पूर्णः ।

॥ धीवह्नमः ॥

॥ अन्तःकरणप्रबोधमावार्थ ॥

अञ्जलि

हृदय तुं वाह्य ने भर्ता, परम सावधपक्षि सुलुञ्जे;
नभी शीकृष्णशी धीजे, पूलुं निर्दोष देवज ते.
शतां छुछा नृपति डेरी, डरी वांछाविने पत्नी;
कहा अपमानमां आवी, तथापि राज्ञी रत्नि.
परि सवार्थेषु पहेलां, हुतो नहि श्रेष्ठ अधिकारी;
अधमता पूर्वनी श्मरतां, विमात्रेषु क्पां रहे मारी.
सत्य संकल्पि स्वामी ते, निजेनुं हित करता छे,
कोडनी आज्ञा पाजतां, यथा अपराधि हुंरता छे.
धर्म छे जेज रोवकनो, स्वामीआज्ञा विषे शत्रुं;
प्रलुने लोछ सभ लेणी, नहि अपराध पणु सहुव.
हेछ ने देय तजवानी, पणी ना आज्ञा यष्ट ते;
विना सिन्ता स्विकारी छे, त्रील संन्यासनी दष्ट ते.
यष्ट प्रौढ ज छतां पुत्री, वजावे ना पति पासे;
रीजे ना कोहुने स्वामी, रहेतो नित्य उहासे.
शरीरधी रोवजे प्रलुने, मति लौकिक नव याजे;
हृदि हुंरता अने करता, अराधये सर्व उपाये.
यथा निश्चित आ भाग्ये, पश्यत बहुलतणुं लक्ष्मि;
करणमां ने जने धार्या, यथा कृतार्थ ते मानो.
कदा नव विगतता लेषो, बहुल कृष्ण कोक स्वरूप;
छुयेने काज देणाछा, दाम्पना धर्म आ तद्रूप.
गजदमां अंध आ गावां, भजेनो दुर्ग आये छे;
रमिक रम श्रेममधारीनां, अपर नहि व्याम वाये छे.

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११

वेणक-साधुदास छगनदास सुप्रयाल

ઉ દા હાર.

અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થ પ્રકટ કરતાં અગ્રેને સહજ આનંદ સ્તુરે છે. આ ગ્રન્થ શ્રીસુત્રોપનિષ્યાદિ આલેખ્યામા પછી પરિચિત અવસ્થામાં લખાયેલ હોવાથી માર્ગીય મૂર્ધન્ય સિદ્ધાન્તાનું સિદ્ધાવ-લોકન કર્યું છે. તેથી શ્રીમદ્દા પ્રભુજીનું પ્રભુસહ સીનુભાવતાનું પ્રદર્શન અને ઐતિહાસિક પ્રકાશનો લાભ આ ગ્રન્થદ્વારા ઉપલબ્ધ થાય છે.

અન્તઃકરણના મન, ચિત્ત એમ સામાન્ય પરોચી ટીકાકરોએ સ્વીકાર્યા છે. મન વિગેરેનું સ્થાન હૃદય ગોલક હોવાથી હૃદયવાચક અન્તઃકરણ સમ્બંધી એવ પ્રબોધ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે-મનને વશ કરે તે દેવનો દેવ બનવો. આ પ્રમાણુનુસાર મનને જ સાધવા માટે અન્તઃકરણપ્રબોધ છે. મનનું સ્વરૂપલક્ષણ-વહન્યવિકલ્પાત્મક મન. । કાર્યલક્ષણ કામમનઠર્થ માઃ । આ જગે લક્ષણ આધ્યાત્મિક મયાં. 'આવિદેશિક લક્ષણુ તો 'અભિહવાનિર્માલયાત્મક' છે. આધિ-ભૌતિક લક્ષણુ વોવિનિઃ ક્ષ્મિઃ સમ્પ્રચ્યામ્ । મનનું અલ્પ પરિમાણુ છે. ચન્દ્ર દેવતા છે. કામઃ સહજઃ નિવિશિષ્ટા વદ્યાડપદ્યા વિગેરે મનના ગુણુ છે. તેથી તે ચિન્તા કરે એ સ્વાભાવિક છે.

વસ્તુવસ્તુ સેવકને ચિન્તારહિત કરી સેવકની સેવા આધિદેવિતી અને એજ મુખ્યાલય આ ગ્રન્થનો છે. આ આલયને સ્વઅન્તઃકરણના વ્યવહેરથી ભક્તાન્તઃકરણને જ શ્રીમદ્દા પ્રભુજી ઉપદેશી છે. અન્તઃકરણે ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું, દેહ અને દેહાત્માવની આજ્ઞા ન પાઠી તેથી અપરાધી થયું. તેને ઉપદેશ આપવો જ ભેદબ્ધિ. શ્રીગોપીબલ્લોએ ભગવદ્દાતાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. શ્રીમદ્દા પ્રભુજીએ દેહદેહાત્માય કરવાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું; તો સેવક પલ્પ કરશે. આવી રીતે ભગવદ્દાતાને ઉલ્લંઘન કરવાની પ્રથા માર્ગમાં માત્રુ થાના બધથી અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થનો પ્રાગુભાવ થયો, એમ કહેતું જરાવ અતિસપોક્ષિત લેરેલુ નથી. આ વાન સેવકને સમજવવા શ્રીકૃષ્ણની ઉન્નુજ્ઞતા સાધવા શ્રીકૃષ્ણથી પર કોઈ ઉત્તમ દેવ નથી, એમ સામ્પીન કર્યું છે. શ્રી પુરુષોત્તમજી કહે છે કે-શ્રીકૃષ્ણથી દેવ એટલે દેવીનો સખ્ક ગોપીબલ્લો-પર-એટલે ઉન્નુજ્ઞ નથી ભિન્ન નથી, માટે તેમનો દાખલે લઈ આજ્ઞાલેન ન કરવો. સામાન્ય રીતે ટીકાકરો આજ્ઞાના વિષયે આ પ્રમાણુ આલેખે છે.

- ૧ નિત્યશીતાર્મા-ભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાને માટે ભૂતલપર પ્રકટ થવાની આજ્ઞા,
- ૨ પરદેશાર્મા-વિયોગ ન શકી સહવાથી જલુ સક-ન્ય પછી હજમરકંપ વિપરણુ કરવાની આજ્ઞા.
- ૩ ગંગાસાગરાર્મા-દેહત્યાગની આજ્ઞા.
- ૪ મધુરામા-દેહત્યાગ કરવાની.
- ૫ લોકાગ્રેતર આજ્ઞાના એ અર્થ છે-સંવાસ કરવાની અથવા લેકાહાર કરવાની.

(આ આજ્ઞા પાળી.)

આ આજ્ઞામાં દેહદેશપરિત્યાગની આજ્ઞા ન પાળી એ સામાન્ય મૂલ હેતુ છે. આજ પાલન નથી થયું. એનું કહેતું એના કરતાં આજ્ઞાનું પાલન થયું છે અનુનું મર્મ જો શ્રીમદ્દા-પ્રભુજીના-શબ્દમા નિકળતું જ હોય તો સુરમ્બ મનુષ્ય એવા આજ્ઞાથી શ્રીપુરુષોત્તમજી દિદ ઉપવ્યવાર્થ લઈ અને દિશ અનિસર્જન દાનાર્થે લઈ એવે અર્થે કરે છે કે, ગ્રન્થ બાદુલ્ય અને ઉપદેશદાનારિનો લાભ કરે, એવી ભગવદ્દાતા લઈ, તે આજ્ઞાનું પાલન થઈ જ ગયું છે. કારણ કે મુદ્દમતીકાલિરોધાન, સક-પામ બાખ્યાનો ત્યાગ, હજમરકંપવિવરણાનન્તર શ્રીમદ્દા-પ્રભુજીના લેખક માધવભટ્ટ કાલિમરિને બાણ વાગ્યું અને ગ્રન્થબાદુરૂપમાં ત્રિપ આનું, વિનેરે કાપોથી ગ્રન્થબાદુલ્ય અને દાન ઉત્તમ બંધ પડ્યાં અને આજ્ઞાનું પાલન થયું છે.

આધુનિક દેશોમાં અને ધર્મવ્યવસ્થાને કામચલા આ સમ્પ્રદાય શ્રીમદ્દામ્ભુજ શ્રીકૃષ્ણના દાસ હતા
પરંતુ કૃષ્ણ કે-આચાર્યનો હાથે કરતા ન હતા એમ કહી દીધતાઘોતક દાસ શબ્દોનો ગોરોપ
વેળા કરે છે શ્રીમદ્દામ્ભુજ પોતાને દાસ કહે છે, તેનો કહેવો સુદર આશય છે તે બેવા અમ લેએ
શ્રીમદ્દામ્ભુજ તે પોતાને દાસ કહે છે તે સાક્ષ્યે શ્રીકૃષ્ણ કેમ કહેવાય ?

તત્તુ દાસત્વકાલે ચિરંજીવ મમ્ભવ ।
एव हि कथये त्वावां कश्चिदपि कथां ।
एव हि ममकम् इच्छते स्वामी यत्र यदथा ।
स्वामीनाम् સદાસ્ય ન મન્ત્યવ્ય વારંશ પુન ।

મત્તો દાસત્વકાલે પ્રાદુર્ભૂત તદ્દાસના । સ્વીર્વૈદ્યમાત્રનિદાવન્મ્ભવ । (યોગકુલનાયમી) ઉદ્ધિતા-
વાન્વચ્છદયદાસ્ય પ્રાસ્ય વિગેરે અનેક પદ્યોથી સિદ્ધ જ છે કે રસરૂપ ભગવાને દાસ્ય શેવા
રસથી ભરેલા શ્રીમદ્દામ્ભુજને પ્રકટ કર્યાં તેથી આ દાસ્યનેશ્વરસ શ્રીમદ્દામ્ભુજમા હોવાથી જ
તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ અથવા આચાર્યપદભૂષણ છે

સદમ દીકાના નિરોધાન યાની વાત શ્રીકૃષ્ણેતમ્ભુજ જ કહે છે શ્રીધનનાયકની
દીકામા પણ આજ જ મ્બદસ્તાશ્વરથી શોધે છે. સદમગીકાનું નિરોધાન શ્રીકૃષ્ણાશ્રીના વખ
તમાં પરમ્પર વંશમન્થના કારણથી થયુ છે પરંતુ આ કૃષ્ણની ઇન્ડાધીન માનનાર શેવકને તે
શ્રીકૃષ્ણેતમ્ભુજએ કહ્યુ તેજ માનતુ યોગ્ય છે કે પ્રનુની અનિરહરયોદ્ધાટન કરાવા છમ્બા ન
દલી, મારું નિરોધાન થયુ પરંતુ શ્રીકૃષ્ણેતમ્ભુજ તે સમ્પૂર્ણ લખાયા નથી એ વાત નિર્વિ
વાદ છે શ્રીકૃષ્ણનાયક શ્રીમદ્દામ્ભુજના નિકટ પ્રવેશ છે આ રકન્ધકમલાગ કરવાકું
શ્તાન્ત તેમને મનુ છે અને તે પોતાની ગીકામા લખે છે

શ્રીકૃષ્ણેતમ્ભુજએ 'કાશ પૂન્યુ વા કાશા' શ્લોક ઉપર એક સ્તવન લેખ મ્બદસ્તાશ્વરથી જ
લખ્યો છે, અન્ય કોઈ પ્રતિમા નથી આ લેખ ચાતુજ અન્યમા તેજ શ્લોક નીચે મુક્યો છે
આ સ્તવન લેખ શ્રીકૃષ્ણેતમ્ભુજએ મન્ય કર્યાં પછી કેન્વાક સમય વિલાપાદ લખ્યો હોય તેમ
જણાય છે મૂન મન્યમા ને આજા ન પામનાનું કારણ 'તદ્દરને કીચ કુ નામિવાનો ન ના
કાક્રવિરોધ વિન્ધુ શ્રીનામરધર્ષપ્રવચ્ચાર્વાચાર્યકવચિરિલ લખે છે અને સ્તવનમા સત્કર્તૌ સર્વ
કાક્રમ વજાર, તેન જ વ્યાક્રીજ્જાનામવ્રદાર ભવત્, તેન પોમજવ (લાલ મગવણ) કલ્યાણ ન સ્વાઈ
આવી રીને જતે આજા ન પામનાનું કારણ સરણુ જ છે પરંતુ તુલીનાકામા જેઠ પડે છે
ત્રણ દીકામા લોકોથી પરને અર્થ સન્નાસ કરે છે અને સ્તવન લેખમાં લોકોવતનો અર્થ
લોકોસિદ્ધ મર્તાદાર કરવાની આજા, (જે નિલાવીલામા શ્રીમદ્દામ્ભુજને શ્રીકૃષ્ણએ કહી
દલી તે મર્તોદાર) અર્થ કરે છે એમ અનનયા જુ આજાનો પણ મેઠ પડ્યો તેથી અનુક
સમય પડી આપનો વિચાર ઉદ્ધાનો તે સ્તવનએ લખાશે દોષ એમ લાગે છે પણપિ ગીકાના
અધોરે એક અનો લખાવા દોષ એમ જણાય છે સારી અર્થહોય ખરેઠ વિગેરે જેનાં એકજ
સખો આ મન્ય સાધે આ સ્તવન લખાશે દમે એમ અનુમાન થાય છે પરંતુ મન્યનુ વિવરણ
પૂર્ણ થવા માદ સખો અને આજાપૂર્ણુ મ્બોમનો વિચરે દિલીપામય દશારવાનો હેતુ
પરિપરિભાગમ્ભુજનો દેવિા બેઠએ એમ સ્પટ છે

આજા મ યને માઠ શ્રીકૃષ્ણેતમ્ભુજની દીકાના અનુવાદના અનિમ ભાગમાં છે.
મારે પુન લખવા નથી
આમ્બી શ્રીધનનાયક 'નાદિન્યાનુ' 'સુદારીનરના'

મુદ્રણપરિચાયક.

આ કન્યમાં અનેક પ્રતિ સમ્પાદન કરી છે. મારા સહલાગે શુદ્ધ અને પ્રાચીન પ્રતિ અનેક ટીકાની હસ્તયત યજ્ઞ ગણ, તેમાં શ્રીવજ્રનાથજીની ટીકા તો શ્રીવજ્રવલ્લભાચલ મહારાજ તરફથી ઉપલબ્ધ યજ્ઞ તે શ્રીપુસ્પોત્તમજીએ સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિતવર્ધિત દોષથી એક પ્રતિએજ મુદ્રણકાર્યસંપૂર્ણ કરી. શ્રીપુસ્પોત્તમજીની ટીકા તો નિજહસ્તાક્ષરથી જ આલેખેલી છે. તેથી અન્ય પ્રતિના સહલાગે પણ તેનાથી જ કાર્યસંસિદ્ધ થયું. મને અન્ય પ્રતિ જોડે સંપાદિત કરતાં સમગ્રયુગ કે મૂલ લેખક પત્ની અનારે સો જ્યોર વર્ષની અંદર અવતરણ કરનારા અતીવ અશુદ્ધ કરી દે છે. શ્રીહરિનાથજીની પ્રતિ મારે કુ સંકાચાતો હતો પરંતુ મહારાજ તેવીવાલા તરફથી પંડિતવર્ષે મૂલાલાજીની સંસ્થાની એક નાણુક પ્રતિ ઉપરિચય યજ્ઞ કે જે શુદ્ધ અને પ્રાચીન હતી. સંતોષકારક હતી, હવે અનેક ટીકાની ખચ્ચ: ગણના કરીએ.

(૧) શ્રીગોકુલનાથચરણની ટીકા-

- પૌરબંદર-શ્રીજીવનેશાચાર્યપુસ્તકાલયની પ્રતિ. ૨
- કોટા-શ્રીકોટામથુરેજીની શ્રીરણુજોડલાલજીમહારાજદ્વારા પ્રતિ. ૩
- સુરત-શ્રીવજ્રવલ્લભાચલમહારાજદ્વારા પ્રતિ. ૧
- મુબઈ-શ્રીગોકુલનાથજીમહારાજદ્વારા પ્રતિ. ૨
- મુમઈ-શ્રીમુલાલાજીની સંસ્થા. શ્રીકુલ તેજીવાલાદ્વારા પ્રતિ. ૧

(૨) શ્રીરઘુનાથચરણની ટીકા-

- જૂનાગઢ-શ્રીગોકુલનાથજીમહારાજદ્વારા પ્રતિ. ૧
- સુરત-શ્રીવજ્રવલ્લભાચલમહારાજદ્વારા પ્રતિ. ૧
- મુબઈ-શ્રીમનલાલજીમહારાજદ્વારા પ્રતિ. ૧

(૩) શ્રીહરિનાથચરણની ટીકા-

- પૌરબંદર-શ્રીરણુજોડલાલજીમહારાજદ્વારા... .. પ્રતિ-૧
- મુબઈ-મહારાજ મુલમન્દ તેજીવાલાદ્વારા પ્રતિ-૧
- પૌરબંદર-સુરતાચલ દામોદાસ ભગવતીવદ્વારા પ્રતિ-૧

(૪) શ્રીવજ્રનાથચરણની ટીકા-

- સુરત-શ્રીવજ્રવલ્લભાચલમહારાજદ્વારા પ્રતિ-૧

શ્રીપુસ્પોત્તમજી મહારાજને સ્વહસ્તાક્ષરથી લેખિત વર્ધિત દોષથી આ એક જ પ્રતિએ સંપૂર્ણ મુદ્રણ કાર્ય વધાવોગ સિદ્ધ થયું. આ ટીકાની અન્યપ્રતિ અનેક સ્થળે શોધવા ઠનાં ઉપલબ્ધ થતી નથી, જે હાલ શ્રીપુસ્પોત્તમજી મહારાજને સ્વહસ્તાક્ષરથી સંપૂર્ણિત કર્યો છે તે હાલ અમે () કાઈસ્થના મુક્યો છે. અને જે સ્થળે ત્રણ માર અક્ષર જેટલો હાલ ખંડિત ગએલ છે. વધારે ખંડિત થયો નથી તે હાલ.....ચિન્હથી જણાવ્યો છે.

(૫) શ્રીપુસ્પોત્તમચરણની ટીકા

- સુરત-શ્રીવજ્રવલ્લભાચલ મહારાજદ્વારા પ્રતિ-૧
- (આજ પ્રતિ નિજહસ્તાક્ષરની છે.)

કોટા-કોટામથુરેશ્વરી શ્રીરણુકોડવાલજીદ્વારા પ્રતિ-૧

ગોરખંદર-શ્રીરણુકોડવાલજીદ્વારા પ્રતિ-૧

(ક) સ્વતંત્ર લેખ-શ્રીમુખોત્તમજી મહારાજને સ્વહસ્તાક્ષરથી નિજ પ્રતિમાં આલેખ્યો છે.

ઉપર મુજબ અનેક શુદ્ધ પ્રતિથી આ ગ્રન્થ સંશોધન આ દામે કર્યું છે, છવની અણૂતા અને છવસામર્થ્યાનુસાર સક્ય આધ્યાસ કર્યો છે, પરન્તુ અગ્રાણુદ્ધિ દષ્ટચર થાય તેો શોધિત વાચન કરવા વિનવિ કરું છું.

શ્રીમદ્ગોસ્વામિવર્ય શ્રીરણુકોડવાલજી મહારાજને રૂકા સાર્થ વર્ણમાં પાંચ સાત ગ્રન્થો પદાર પાયા, શ્રીરણુકોડવાલજીમહારાજ નિજ પિતૃચરણુના રમારક ઉપરાંત પણ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય માટે ઘણીજ ઉત્કંઠા રાખે છે. શ્રીમુખોધિનીજનું પાંચ ટીકા સહિત મુદણુ કરાવાને મહત્કાર્યારણ પણ આપે શ્રીગોકુલથી તાર કરી કરાવ્યો. આ સર્વ વિદ્યાનુરાગ જ મુચવે છે. આથી આખા સમ્પ્રદાયમાં આપને માટે સમ્પ્રદાયના મુખ્ય દિનેમણુ તરીકે પ્રત્યેક અધ્યયન બંધિતની દષ્ટિ આપની નરક આકર્ષણિ છે કે આપથી છવનેશમ્પ્રણુવત્ સમ્પ્રદાય સંરક્ષણ અને સાહિત્યોદ્ધાર કરશેજ.

પૂર્વોક્ત સર્વ સાહિત્યસમર્પક શ્રીરણુકોડવાલજી મહારાજ, શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ શ્રીવગ્ગરનાથજી મહારાજ, અને શ્રીમમલાલજી મહારાજને ગ્રન્થ સાહિત્યપ્રદાનદ્વારા અનીવ ઉપકાર કર્યો છે ભગવજીવનિષ્ણુત મનલાલ શાસ્ત્રીજીએ મને આ ગ્રન્થાર્થ સૂચનાદિ દ્વારા સાહાય વિતર્યું છે. તેમનેા પ્રત્યેક શુભ પ્રતિમાં આભારી સદા છું, શીખુત સમ્પ્રદાયત તેવીવાવા મૂલ્ય-દલાઈએ આ યોગ્યગ્રન્થની સીરીઝ શ્રીછવનેશમ્પ્રણુના સાહાયથી આરંભી તેમાં દવે શ્રીમમુનાટક વ્યાક્રમોષ, શ્રીકૃષ્ણાગ્રય, અને વિવેકર્ષર્ણાગ્રય આર ગ્રન્થ અવસષ્ટિ રલા. મુજાકેં કહેવું બોધએ કે આ સીરીઝ પૈકી કેટલાક ગ્રન્થો અમે મુદ્રિત કરીશુ પરન્તુ યોડરીના દ્વારતું માન્ય તેો શ્રીછવનેશમ્પ્રણુદ્વારા તેવીવાવાને જ થયે છે. મુખ્યાઈમાં શ્રીઅનિરુદ્ધાનાથજી મહારાજને યોવાના પંડિતજી ભાઉશાસ્ત્રીજીને ગ્રન્થસંપાદિત કરવા આઠા અર્ષા તેથી આપ-શ્રીનેા પણ યાણી છું. દામોદરદાસ સુરદાસ ભગવદીપની એક ટીકા શ્રીહરિરાવજીની મળી હતી. આ રીતે સાહિત્યને ઉદ્ધાર કરવામાં વિના વિચંબે સાહાય ગ્રન્થદાન યાણુ રહે, એમ સર્વને પ્રમુ રેર, એ વિનવિ કરી વિરમું છું.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિચંકર
 "સાહિત્યભૂવણુ" શુદ્ધાદ્ધિતરન

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીગોપીજનવહ્નમાય નમઃ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

શ્રીમદ્દેશ્વાનરાવતારશ્રીમદ્દહ્મશાસ્ત્રચરણવિરચિત

અન્તઃકરણપ્રવોધ

દશદિગન્તવિજયી, શ્રીગોત્રીપુરુષોત્તમચરણવિરચિતવિવરણાનુવાદ

અન્તુલ્લભાવદોષોત્તમગુચિન્ત્યકૃત્યાન ભવાન ।

શ્વન્દાઃ શ્રીમદ્દાચાર્યાઃ સન્તુ મત્સ્વાન્દગોનચા ॥ ૧ ॥

પ્રાણી સ્વભાવ દોષોધી; અપરાધો કરે અતિ,
જે અપરાધી સ્વોની; ચિન્તાવ્યાકુલ છે અતિ. ૧

ચિન્તાધી સ્વીયતી રક્ષા; કરે શ્રીવૃંદાવપ્રભુ,
પસીને હૃદયે મદારા આધો દર્શન તે વિભુ. ૨

શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે ઉપદેશોત્તી સેવા નિર્દોષ છે. પ્રહસમ્બન્ધપૂર્વક સેવા કરનારને પ્રહસમ્બન્ધથી જ દેહલુપના સર્વ દોષો દૂર થવાથી બાધક થતા નથી, અને પ્રહસમ્બન્ધ કર્યા પછી પ્રભુને નિવેદન કરી સર્વ વસ્તુનો ઉપયોગ કરનાર વૈષ્ણવને દોષનો સંસર્ગ થતો નથી, આવી રીતે નિર્દોષ સેવાને આધિદેવિદી એટલે ઉત્તમોત્તમ બનાવવા મટે ચિન્તા દૂર કરવી જોઈએ. આ ચિન્તા દૂર કરવાનો ઉપાય 'નવરત્ન' નામના ગ્રન્થમાં શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે કહ્યો છે, તે મુજબ ચિન્તા દૂર કરી ઉદ્દેગ નામના પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરીને સેવા કરવાથી જલ્દ સમવત્પ્રાકટ્ય યાય અને પ્રભુ પદ્મ અનુલાવ દર્શાવે. (આ વખતે ભક્તની મહોટાધીને પાર રહેતો નથી.) પરંતુ આ ભક્તના હૃદયે પૂર્વજન્મના દોષો જોર કરી બેસે તો આ હૃદય પાત્રમાં મહત્તી ભગવદ્દૃષ્ટા ન માતાં મહોટાધી અભિમાન થઈ જાય, અને મહોટાધી અભિમાનના આવેશમાં પ્રભુની આરાનો પદ્મ ભંગ કરે. અપરાધી બને, અને (પરિણામે) ભગવાનની અકૃપાને પાત્ર યાય અપરાધી છપને પશ્ચાત્તાપ યાય. ચિન્તોદ્દેગ થતાં જે સેવા કરાતી હોય અને જે સેવા કરવાની છે, તે ઉત્તમોત્તમ (આધિદેવિદી) ન જ યાય. જો કે 'મારી સેવાનો આસ્વાદ કર્યા પછી હે ઉદ્દેવ, જરા પલ્લુ નાશ થતો નથી.' એ ભગવદ્દારા મુજબ આ નિશ્ચ કરાતી સેવાનો નાશ તો ન થાય, પરંતુ અપરાધથી પશ્ચાત્તાપ યાય પશ્ચાત્તાપથી ચિન્તા થતાં કરાતી સેવા અને કરવાની સેવા આધિદેવિદી (ઉત્તમોત્તમ) તો ન જ યાય, અને સેવાકૃત્ત ગ્રન્થમાં કહેલું દેવ પદ્મ ન મળે, છપને આવે. ઉદ્દેગપ્રતિબંધ ન આવે તે હેતુથી આ ગ્રન્થમાં વિચારામક માધનનો ઉપદેશ

* જ દાદોવકને જલો મદ્દર્શનોદ્દવન્તિ । મયા સ્વપિતિ સ્વપ્ત્તુ મિત્તેવ્વાદનારિયઃ ॥ ૧૧-૨૬-૨૦ ॥

દે શ્વન । મારા નિષ્કમ ધર્મને આસ્વંદ કર્યા પછી જરા પલ્લુ સેવા નાશ થતો નથી નિર્દોષ-પણથી મેં જ આ ધર્મને નિષ્કિત કર્યો છે.

આપવામાં આવે છે ઉપદેશમાં સ્વક્રીય ભક્તોના વિશ્વાસમાંટે શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞાનય તપી સ્વવૃત્તાન્ત પણ કૃષે છે.

મનજ હુકમવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે મનને સાધવાની આવશ્યકતા છે કારણ કે મન માટે ભિન્નભીતામાં કહે છે કે—“ઈન્દ્રિયો દેવો અને મનની હુકમતા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા, સર્વ મનનેજ વશ છે, મન કોઈને વશ નથી થોડાંને પણ ભયકર લાગતો મનરૂપી દેવ બલવાનમાં પણ બલવન્તર છે, તેને જે વશ કરે તે દેવનો દેવ બલુવો” *

માટે મનને સાવધાન કરવાનો નિશ્ચય કરી સ્વક્રીય ભક્તોના અન્ત કરણને જ ઉદેગી આ ઉપદેશ આપે છે

અન્ત કરણ મહાકર્યં સાવધાનતયા મૃગ્ણુ ।

કૃષ્ણાત્ પરં નારિત દૈવ વસ્તુતો દોપવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્યથાર્થ—જે ભત કરતાં છે અન્ત કરણ મદ્યનયમ, (આમ એવા) મારું વાક્ય, સાવધાનતા, સાવધાનતા રાખીને તબુ સામય, વસ્તુ, ખરેખર સેવર્જિતમ્, લોહવેદોક્ત દોપરહિત એવું, દેવ દેવીઓ-ગોપીજનો-નો સમૂહ કૃષ્ણાત્, કૃષ્ણથી વસ્તુ, શિષ્ટ અથવા ઉત્કૃષ્ટ નથી

† અન્યથાર્થ—જે અન્ત કરણ † આમતમ એવા મારું આચાર્યનું વાક્ય સાવધાનતા રાખી સામય, વસ્તુવસ્તુ સર્વ લોહવેદોક્ત દોપ રહિત દેવીનો-ગોપીજનોનો-સમૂહ શ્રીકૃષ્ણથી જુદો નથી, તેમ ઉત્કૃષ્ટ નથી

* ઉદિગ, ૩૧૦, અને તેના અધિષ્ઠાતા મનને જ વશ છે મન કોઈને વશ નથી થોડાંને પણ ભયકર મનરૂપી દેવ બલવાનમાં પણ બલવન્તર—જે તેને જે વશ કરે તે દેવનો દેવ બલુવો † આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણાતમણી થોડાંને આપારે છે અન્ય યી । તેનો અર્થ સામાન્યત આ છે “શ્રીકૃષ્ણથી વડ ધીન્ન દોપરહિત દેવ-મૃગ્ણુ ઇષ દેવ-નયો

માય જનો મે કુચનુ સદેવુને દેવતાયા પ્રાચર્યકલામ્ ।

મન વા જાણમામગ્નિ જાણવજ જિવર્તેવન ॥ ૧૧-૨૩-૪૩ ॥

મનો ગુણાન્ વે જાકરે જ્ઞીયમ્ભવત્ય કર્માણિ શિલ્લુષ્ણાનિ ।

જ્ઞાનિ કૃષ્ણાવપ ભોદિતાનિ વૈમ્પ જકર્તા જલ્લો મત્તિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૪ ॥

જ્ઞીઃ જા જ્ઞા મનજા જ્ઞીહતા દિલ્લપનો માલજા ડહિલ્લે ।

મન જ્ઞીહ પરિણમ કામાન્ જુવન્ નિશ્લો ગુણવલ્લો ॥ ૧૧-૨૩-૪૫ ॥

જાન જવર્તો નિષ્કો જમજ જુવ જ કર્માણિ જ જલ્લતાનિ ।

જ્ઞે મનોનિમલ્લજ્ઞાન્તા વલ્લે દિ જોનો જલ્લ જ્ઞાણિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૬ ॥

જમ શિત વલ્લ મન પ્રજાત જાનાદિગિ દિ જલ્લ વલ્લ જલ્લવ્ ।

જવલન વલ્લ મનો વિનજ્ઞાણાદિવિવેદન જિવ્લિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૭ ॥

* મનો જ્ઞાન ડામર્સ સ્વ દેસા જલ્લુ જાવલ્લ જલ્લ જલ્લેતિ ।

જોનો શિ દેવ જલ્લ જ જ્ઞાન્ જુજ્ઞાદે જ જ શિ જલ્લેવ ॥ ૧૧-૨૩-૪૮ ॥

જુવિ—“ મનજો જલ્લે જર્મિદ જલ્લુ જાવલ્લ મનો જલ્લવિજ્ઞાણ ।

જોનો શિ દેવ જલ્લ જલ્લવ્”

અન્તઃકરણ ભક્તયું કે શ્રીમહાપ્રભુજીવું ?

વિવેચન-આ શબ્દે અન્તઃકરણ શબ્દથી શ્રીમહાપ્રભુજીવું અન્તઃકરણ સમગ્ર્ય અને ભક્તોનું પણ સમગ્ર્ય, પરન્તુ અન્તમાં 'આ વાક્ય સાંભળી ભક્તે નિક્ષિપ્ત રહેવું' એ વાક્યથી ભક્તને ઉદ્દેશી ફલ કહેવું હોવાથી આ ગ્રન્થ ભક્તાર્ય જ શ્રીમહાવાર્યચરણે રચેલા છે, એમ નિક્ષેપ યતાં, અત્ર ભક્તના જ અન્તઃકરણને શોધ આપવાને ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે. મટે સ્વીય ભક્તોનું જ અન્તઃકરણ અને સમગ્ર્યું અને તે જ અને સ્વીકારવું ઉચિત છે.

શ્રીગોકુલનાથજીવું તો મન્તવ્ય એ છે કે; "શ્રીમહાવાર્યચરણ ચોતાનું સૌભાગ્ય દર્શાવવા મટે અને સ્વીયને ભક્તિમાર્ગ દર્શાવવા મટે શ્રીમહાવાર્યચરણ ચોતાના જ અન્તઃકરણને શોધ આપે છે." અને આનું જ મન્તવ્ય અન્ય ટીકાકારોનું પણ છે.

શ્રીરઘુનાથજીવું મન્તવ્ય એ છે કે; શ્રીમહાવાર્યચરણ રવપ્રીય અન્તઃકરણના વ્યપ-દેશથી (બહુનાથી) અન્ય-ભક્તોના જ અન્તઃકરણને ઉપદેશ છે.

અમોને તો આ જ શેષ છે, કે, શ્રીમહાવાર્યચરણે ચોતાનું સૌભાગ્ય સુખોષિનીજીના આરંભમાં જ 'ર્ષભ ત્વ વિવેચિત્વ' શ્લોકમાં ચોતાનું વાક્યતિત્વ-અલૌકિક આધિદેવિક અગ્નિપણું દર્શાવી, અને પ્રભુની આજ્ઞાથી જ અત્ર અવતર્યા, વિગેરે સૌભાગ્યવર્ણન કર્યું છે, તેથી અધિક અત્ર અન્યમાં સૌભાગ્યપ્રદર્શન કરવાની જરૂર નથી. તેમજ ભક્તિમાર્ગનેા પ્રચાર કરવાને પ્રકટેલા આવાર્ય ભક્તના જ અન્તઃકરણને ઉપદેશ આપી માધે, એ જ શેષ્ય હોવાથી અત્ર ભક્તાન્તઃકરણ લેવું.

ઈન્દ્રિયોમાં દુર્લભ્ય! અથવા અન્ય ઈન્દ્રિયોથી દુર્લભ્ય! અન્ત કરણ! તું મારું-આવા-

અન્તઃકરણ સાવધાન રૂપે-અન્તરમાં અન્તર્વાનિરૂપે બિરાજી ભક્તના અનુક્રમે-વિષયવાસ-નાને-દૂર કરી ચોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. (૧૧-૨૮-૬) આ વાક્ય સુજ્વલ હુતાશન-વૈશ્વાનર-રૂપે સ્વગતિને પ્રકટ કરનાર અને વસ્તુતરત્ત

સાક્ષાત્ શ્રીધૃષ્ટ્યન્દરૂપ હોવાથી હું તારો અક્ષિતમ ધું, હિતાર્થને કહેનાર ધું, મટે તારક હિતકર વહ્યમાલ ગ્રન્થરૂપ વાક્ય સાવધાનતાથી માંભળ.

આ પ્રમાણે ભક્તના અન્તઃકરણને સન્ન્યુષ્ઠ કરી, પ્રથમ મજ્જાકરતા કરતાં ભગવાનનેા ઉક્તિ દર્શાવે છે. કારણ કે પ્રહાનબંધ પૂર્વક સેવા કરનારને પોતે શ્રીધૃષ્ટ્યથી મજ્જાકરતા માર્ગને અનુસરનાર હોવાથી મજ્જાકરતાની માફક આ સેવા ભક્ત પર નથી કરનાર ભક્તને ભગવાન સ્વાતુભાવ દર્શાવે. અને આ ભગવદતુભાવથી ભક્તના હૃદયમાં મહોટાઈવું અભિમાન સ્પુરતા મહોટાઈના આવેશમાં મજ્જાકરતાની હૃદયને અનુસરી ભગવદ્દાસનેા પણ ભર્ણુ કરી દે, તો મહત્તી હાનિ યાય, આયો હાનિકારક પ્રસંગ ન આવે, મટે મજ્જાકરતા કરતાં ભગવાન ઉદ્દેષ્ટ છે, એવું સમગ્ર્ય છે, વસ્તુતઃ મજ્જાકરતા શુભિ વિગેરે સ્વરૂપાત્મક છે, મજ્જાકરતા નિર્શુભભક્તિમાર્ગથી

૧ ચોત્તવદિભવવ્રતામણિમ વિપુલન આજ્ઞાવેત્વવજ્ઞા સ્વગતિ ધ્યનાતિ ૧૧-૨૯-૬

૨ મજ્જાકરતાને ભગવાને ચક્રવર્તનની આજ્ઞા આપી ને આજ્ઞાભંગ કર્યો. આજ્ઞાભા ૬૧૩ મજ્જાકરતાને સ્વભૂતથી ફલ મળ્યું. તો હું પણ ભગવદ્દાસનેા દત્તિય તો અને પણ ફલ મળયે આઝ અનુરણુ જીવને હાનિકારક છે

છે, તેથી લૌકિક વૈદિક દોષરહિત છે. આનો દોષરહિત દૈવ-રાસકૃદાસ્થ ડેવીનો સમૂહ-મજલસો-કૃષ્ણુથી પર નથી, -કૃષ્ણુથી ભિન્ન નથી, -કૃષ્ણુથી ઉત્પદ નથી. તાપનીય ક્રુતિમાં (તેનાથી-કૃષ્ણુથી-મજલસ ભિન્ન નથી) એમ કહ્યું છે. ઉદ્ધર્ષ તેો નિરવધિ આનન્દરૂપ ભગવાનમાં જ સર્વથા રહેલો છે. મજલસના માર્ગમાં રહેનારા ભકતે મજલસતાના દૃષ્ટાન્તથી ગેહોટાઈમાં આવી જઈ અભિમાનાવેશમાં ભગવદાજ્ઞાનો ભંગ વિગેરે કરી ભગવાનને અપ્રિય લાગે એમ ન વર્તવું. મજલસોને પણ ભગવદાજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી આગન્તુક દોષ મદ-અહં-કર થતાં, તે મદમાનને ઉતારવા મજલસો પાસેથી પ્રભુ તિરોભૂત થયા હતા. એવું રાસપંચાધ્યાયીમાં છે. મટે ભકતે મજલસોને અતુકરણ કરી ભગવદાજ્ઞાનો ભંગ ન કરવો.

આ શ્લોકમાં ભાવનાચેક ક્રિયાપદ નથી. તેથી આ વાક્યને ક્રિયાપદની જરૂર છે, અથ અન્ય કોઈ પણ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર ન કરતાં નવમા શ્લોકમાં “વિચાર કર,” “વિચાર” “વિચાર કર” એ પદ છે, તે દરેક શ્લોકના અન્તમાં જોડ્યું. એવું પદ જોડ્યું” દુરાન્ય કરતાં અધ્યાહારમા શુભેત્વ-કાઠિન્ય છે. સરલતા દુરાન્યમાં છે, મટે દરથી લાવીને પણ (વિચાર કર) પદ જોડ્યું. અર્થાત્ વસ્તુતઃ કોઈવેદ દોષરહિતદેવીનો સમૂહ, મજલસો, કૃષ્ણુથી પર-ભિન્ન-નથી, અથવા ઉત્પદ નથી, એમ વિચાર કર. ૧

આ પ્રમાણે પ્રીતિહેતુને દર કરી આ હવને પુનઃ અભિમાન-ગેહોટાઈ-ન શુક્રે તે મટે દીનતામિદ્ધયે હવનો સ્વભાવથી જ નિકર્ષ (હલકાઈ) સિદ્ધ કરે છે.

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञ च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिमेवैव ॥ २ ॥

समर्पणादहं पूर्वमुचमः किं सदा स्थितः ।

का ममापमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

અ-વચાર્ય-વજ્જાની-અન્ય-ત દુષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, જે-એ, રાજક્તી-રાજાની રાણી, વ-અને ૧૯ રાજ્યે માનિતા માનેલી, કાજ થઈ. જગન્નિર કોઈ સમયે, ભગવાને અપમાન થવામાં જ અથવા અનપમાનમાં જ-શી, જલિ-હાનિ, મને-ધાય? (કોઈ પણ હાનિ યાય નહિ.)

અર્નર્પણ-અમર્પણ કૃષ્ણ, વર્ણ-પરેડાં, મરવ દું પ્રાકૃત હવ, વિમ્-શું, સદા-હંમેશાં, રજમ-ઉત્તમ, રિજા-રજ્યો હતો? મમ-મારી, અપમતા-હલકાઈ, જા-શી, માજા-થરી, વન-એ અપમાનથી, વજ્જાવ-અપમાન-નિન જેદ, મને યાય.

ભાવાર્થ-પ્રાગ્વચશાત્ અન્ય-ત દુષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી શી (કોઈ શુભવશાત્) રાજાની રાણી થઈ અને રાજાની માનીતી થઈ, તે રાણીનું કદાચિત્ રાજા અપમાન કરે તેો અપમાન હેતુપૂર્વ આગ્રહાતીપણથી અને અનપમાન હેતુપૂર્વ રાજાપણથી શી હાનિ થવાની હતી? કોઈ પણ હાનિ થવાની નથી. ૨

અમર્પણ કરવા પહેલાં દું પ્રાપ્તહવ શું સદા ઉત્તમ હતો? (કદાપિ નહિ.) પરંતુ અમર્પણ કરવાથી જ ઉત્તમ થયો, મટે મારે પ્રાપ્તને શી અપમાન થવાની હતી કે ને અપમાનથી અને પશ્ચાત્તાપ યાય? ૩

વિવેચન-પ્રારંભવશાત્ અલ્પાન્તદુષ્ટ કુલમાં જન્મેલી સ્ત્રી કેાઈ સુખાદિ સુખથી રાજ
 જેનો પતિ છે અથવા રાજની રાણીની માફક પત્ની થઈ; રાજને
 પ્રહસ'બંધથી જ લોભ્ય થઈ, રાજને માનીતી પણ થઈ. આ સીતું કદાચિત્ અપ-
 ઉત્કૃષ્ટતા માન થાય, અર્થાત્ રાજ અપમાન કરે, તો આ સ્ત્રીને અપમાન
 હેતુભૂત ચાણકીયણથી અને અનપમાન હેતુભૂત રાજપત્નીપણાથી
 શી હાનિ થવાની હતી? અર્થાત્ કેાઈ પણ ભવતથી હાનિ થવાની નથી, એ પ્રમાણે
 વિચાર કર. કેટલાક આ ચાણકીયો દુષ્ટાન્ત શ્રીમદ્ભગવત્ વિષયક સ્વીકારી લે છે. તે
 પક્ષમાં 'મૃગશુરિવ ક્ષી-દય' એ જન્મરંગીતના સ્વેદમાં જેમ કલેશથી ભડતોએ ભગવાનમાં
 દોષારોપ કર્યો હતો, તેથી રીતે શ્રીમદ્ભગવત્ચરણે પોતાનામાં દોષપણાનો આરોપ માત્ર
 કર્યો છે. એમ બાણુવું. વસ્તુતરતુ શ્રીમદ્ભગવાચ્યચરણ નિર્દોષપૂર્ણવિષયક છે. તેથી ચાણકી-
 યોનો દુષ્ટાન્ત આપને લાગુ થાય નહિ.

સમર્પણ કર્યા પહેલાં એટલે ભગન સિદ્ધ થવાને જે પોતાનું સર્વ સહિત આત્મ-
 નિવેદન કરવારૂપી પ્રહસ'બંધ સરકારના પહેલાં, જેમ રાજાએ સ્વીકાર કર્યા પહેલાં
 ચાણકીયવત્ સહજ અને આગનુક દોષથી દુષ્ટ થયેલો હું પ્રાકૃત છવ યું સદા ઉત્તમ
 હતો? કદાપિ ઉત્તમ ન હતો. પરન્તુ ચાણકી જેમ રાજપત્ની થઈ તેમ હું
 સમર્પણ કરવાથી જ ઉત્તમ થયો છું, માટે હું પ્રહસ'બંધ લીધા પહેલાંની મારી સ્થિતિનો
 વિચાર કરું તો ચાણકીયવત્ હતો, પછી રાજાએ કરેલા અપમાનથી જેમ ચાણકીની
 કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી તેમ ભગવાનની અપસરજતા થતાં ચાણકી જેવા અતિ-
 દુષ્ટની શી અધમતા થવાની હતી? કેટલી અધમતા થવાની હતી? (અર્થાત્ કંઈ પણ
 અધમતા થવાની નથી.) કે જે અધમતાથી મને ખેદ થાય?

અધમતા એટલે પ્રાકૃત છવ થઈ જશે તો ?

તે તો સહજ છે. હું પ્રાકૃત જ છું.

અભગવહીય-એટલે ભગવાન સાથેનો સંબંધ છુટી જશે તો ?

ભગવાન સાથેનો સંબંધ નહિ છુટે. ભગવાને મારો કદાપિ ત્યાગ કર્યો નથી, કારણ
 કે ભગવાનનો અંગીકારતમક ધર્મ જ નિત્ય છે. જે ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો હોય તો
 મારામાં સંસારાવેશ થવો જોઈએ, તે થયો નથી, તેથી ત્યાગ કર્યો નથી અને આગળ
 પણ ત્યાગ કરશે નહિ, એમ સિદ્ધ છે.

પ્રભુની અપસરજતા તો થઈ છે ને ?

ભલે, પ્રભુની અપસરજતા થઈ, તો પણ પ્રહસ'બંધ પહેલાંની દશા કરતાં અત્યારે
 દશા ઉત્તમ છે. પ્રહસ'બંધ પહેલાંની જેમી અધમ દશા નથી. તો શા માટે પક્ષાત્તાપ
 કરવો જોઈએ, હે અન્તઃકરણ! વિચાર કર. આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી ભગવત્પ્રમાદ
 પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્તમ સાધનરૂપ જૈન મકટ થશે અને દીનતાદારા પ્રસરજતા થશે અને
 અપસરજતા નિવૃત્ત થશે. ૩

એ પ્રમાણે છવધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપી હવે ભગવાન સ્વર્ગ
 ઇચ્છાવાળા છે. ભગવાનની ઇચ્છા કદાપિ કુલિડત થઈ નથી, એવું અમલાવવા ભગવદ-
 મ્હાનુસાર ઉપદેશ આપે છે.

સત્યસદ્ગુણવતો ચિષ્ણુર્નાન્યથા તુ કરિષ્યતિ ।

આજ્ઞૈવ કાર્યા સતતં સ્વામિદ્રોહોન્યથા ભવેત્ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ-ચિષ્ણુ-સર્વમાં રહેલા ભગવાન, ઘરવણ્ણક-સત્યસદ્ગુણવતો હોવાથી, ભવ્યા-સંકલ્પથી જુહું, ન-નહિ કરિષ્યતિ-કરશે તુ-નિશ્ચય ભગવાન સ્વવિચારિત જ કરશે, સ્વવિચારિત નહિ કરે, (મટે)વક્તવ્ય-પ્રમાદવગર નિરંતર, ઘણા આજ્ઞા, એ-જ કાર્યા-કરવી, મન્યા-તો આજ્ઞા ન પાળે તો, સ્વામિદ્રોહ-સ્વામિદ્રોહ મોત-થાય. દ્વિ-વિચાર્ય-એમ વિચાર કર.

ભાવાર્થ-સર્વાનંતર્યામી પ્રભુ સત્ય સંકલ્પવાળા હોવાથી સંકલ્પથી જુહું નહિ કરે. પોતે વિચારેલું જ કરશે, એવ વિચારેલું નહિ કરે, મટે પ્રમાદવગર સદા પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી. જો આજ્ઞા ન પાળવામાં ન આવે તો સ્વામીનો અપરાધ થાય. એમ વિચાર કર. વિચેચન-સર્વમાં વ્યાપક, અનંતર્યામી પ્રભુ સર્વમાં ઝિરાએલા છે. ભગવાન સત્ય સંકલ્પ છે. તે સત્ય-નિર્ધારિત વિષયમાં સ્થિર રહેનારા સાચા સંકલ્પવાળા છે, આ એવને મટે આટલું સુખ આટલું દુઃખ, હું આ પ્રમાણે જ કરીશ, એવો સત્ય વિચાર પ્રભુએ કરી રાખ્યો છે, તેનાથી જરા પણ જુદી રીતે કરનાર નથી. ભેડે-ભગવાન આત્મનિવેદી ભક્તોના આત્મા છે, તેથી અમાફ જ મન ફાવતું ભગવાન કરશે, એમ કદાપિ ન માનવું. કારણ કે આત્મનિવેદી ભક્તોના પણ નિયામક-નિયમમાં રાજનાર-ઇશ્વર તે છે. ભક્તની અયોગ્ય વિધારવાળી અહિત કરનારી ઇષ્ટાએને અનુસરી કદાપિ નહિ કરે. પરંતુ ભગવાન અમોઘ સંકલ્પવાળા હોવાથી સ્વવિચારિત જ કરશે, કારણ કે પ્રભુને તો એવનું હિત માધવું છે. સ્વવિચારિત જ પ્રભુ કરશે એવો નિશ્ચય હોવાથી એવે પ્રમાદરહિત નિરંતર પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી, જો પ્રમાદથી આજ્ઞાવ્રમ કરશે તો જરૂર સ્વામિદ્રોહરૂપી મહાન અપરાધ થશે. એમ વિચાર કર. ૪

હવે સેવકપ્રમાનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

સેવકસ્ય તુ ધર્મોયં સ્વામી સ્વસ્ય કરિષ્યતિ ।

અન્યથાર્થ-સેવક-સેવકને, તુ-તો, ધર્મ-આ, ધર્મ ધર્મ, (ઉ.) દાસી-પ્રભુ, સત્ય એવનું (માફ) કરિષ્યતિ-એ પોતે વિચાર્યું હશે, તે જ કરશે. (દાન વિચારવ)-એમ વિચાર કર.) ભાવાર્થ-આ સેવકને ધર્મ છે કે સ્વામી આદનીય એવા માફ જે પોતે વિચાર્યું હશે તે જ કરશે, મટે વિચાર કર.

સેવકપ્રમાનુસાર ઉપદેશ આપી તેને હૃદ કરવા શ્રીમદાચાર્યચરણ એ પ્રહોહયો જનવાન હશે છે.

આજ્ઞા પૂર્વંતુ યા જાતા ગદ્ધાસાગરસદ્ગમે ॥ ૫ ॥

યાપિ પશ્યાન્મણ્યને ન કૃતં તદ્વયં મયા ।

દેહદેનપરિત્યાગરત્વૃત્તીયો લોકગોચરઃ ॥ ૬ ॥

પશ્યાન્મણ્યઃ કથં તત્ર સેવકોહં ન ચાન્યયા ।

અન્યાર્થ-ગુ-ખરેખર, વર્ણ-પ્રથમ, ગદાઠાણકાને-ગંગા અને સસુદ્રના સમાગમ આગળના પ્રદેશમાં ચા-ળે, વાહા-આશા, જાતા-ચર્ધ, વજા-ત્યાર પછી, મધુજને-મધુરામાં, અરિ પણ વા-ળે આશા, જાતા-ચર્ધ, તદ્વચ-તે આશાદ્યને મજા-ભગવદ્ગુપ એવા મેં ન કલમ-ન કરું. વેદવેદપરિભાષા-દેહત્યાગ અને દેશત્યાગ તુલ્યા-ત્રીજી ત્યાગ વિષય, ભોક-ગોવા:-લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ, તત-આ ત્યાગવિષયિણીઆશા યવામાં, વજાણા:-પદ્માત્માપ યથો. કથમ-કેમ પદ્માત્માપ યથો? અદમ-હું, સેવક-સેવક (હું) મનવણા-બીજ કોઈ કારણથી ન-(પદ્માત્માપ યથો) નથી.

ભાવાર્થ-ખરેખર પહેલાં ગંગા અને સાગરના સમાગમના પ્રદેશ સગ્રીપ જે આશા ચર્ધ અને ત્યારપછી જે આશા મધુરામાં ચર્ધ તે જે આશા મેં ન કરી. (જે આશા) દેહ-ત્યાગ કરવાની અને દેશત્યાગ કરવાની હતી. તૃતીય આશા વિષય લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ હતો. આ આશા યવામાં (મને) પદ્માત્માપ (યથો), પદ્માત્માપ યવાનું કારણ કે હું સેવક છું. અન્યથા કારણ નથી.

વિવેચન-ખરેખર પ્રથમ ગંગાસાગરના સમાગમના પ્રદેશ સગ્રીપ જે આશા ચર્ધ પછીથી મધુવનમાં જે આશા ચર્ધ તે બંને આશા ભગવદ્ગુપ એવા આશાદ્યવિચાર મેં ન કરી. માત્રે પ્રભાવ દર્શાવવા માટે અને શ્રીમદ્ભાગવતનો ગુદાર્થ પ્રકટ કરવાને મને પ્રથમ આશા સંગ્રહી હોવાથી તે જે આશા ન કરી, તે જે આશા પૈકી એક આશા દેહત્યાગ વિષયની હતી, બીજી આશા દેશત્યાગ વિષયની હતી, આ જે આશા મેં કઈ મારા અભિમાનથી ન કરી કે કોઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ આપવાથી ન કરી એમ ન માનવું, પરંતુ મને શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવા પ્રથમ આશા ચર્ધ હતી, તે આશાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું છે. એ હેતુથી દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની આશા ન કરી. જો દેહત્યાગ કરવામાં આવે તો વાણીનો વ્યાપાર દેહાર્થીન હોવાથી દેહ ત્યાગતાં વાણીનો વ્યાપાર બંધ પડે, તો ભાગવતાર્ય કેમ કહી શકાય? ભાગવતાર્ય બીજા જ પ્રકારે કહેવામાં આવે તો આ કલિગ્રસ્ત છુએને વિન્યાસ ન બેસે. તેમ જો હું દેશત્યાગ કરું તો ભગવદેસનો ત્યાગ કરતાં બીજા દેશો ભગવદેશ જેવા ન હોવાથી ભાગવતાર્ય કરવા લાયક વિચારો પણ ન જ આવે. માટે દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની બંને આશા ન કરી.

ભગવાનનો તો આ આશય હતો. વેદ-ઉપન્યસ, વૃદ્ધિ, જાહુદય દેહ: દાન-આ જે શબ્દો 'વિદિ ડવચ્ચે' 'વિદિ ભવિજ્જેને' આ જે ધાતુ ઉપરથી અન્યા ભગવાનને રહ-રથ પ્રકટ થાય તે કહ નથી ત્ય-જહુપણુ-અને દેશ એટલે દાન એવો અર્થ થાય, તે જહુ વધારવાનું કાર્ય અને દાન કરવાનું કાર્ય લાજુ હેવું, એવો ભગવદ્જ્ઞાનો આશય હતો. અર્થાત્ મેં જે ભાગવતાર્ય પ્રકટ કરવાની જે આશા આપી છે તે અપૂર્ણ રહેવાના હોયનો ભય ન હાપરો, પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દસમ અને એકાદશના ચાર અધ્યાય જેટલા ભાગવતાર્ય કહ્યો છે, તેટલાથી જ આવે આશા પૂર્ણ કરી છે એમ માનીશ. આથી અધિક ભાગવતાર્ય કથયો નહિ, રહુરથ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે મને હજ નથી, જો શ્રીમદ્ભાગવતુ સમયે ભાગવતનો અર્થ કહે તો રહુરથ પ્રકટ થતાં અનાધકારીને પણ ભાગવતાર્યનું જ્ઞાન થઈ

૪તા કૃતાર્થ બની બધ, તે પછી અધિકારી અને અનધિકારીનો વિભાગ જ લાગી પડે, તે યોગ્ય ન કહેવાય *

ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુના કાર્યમાં નીચે સુજ્ઞ વિદ્ય નાખી બે આરામ પાવન કરા યુ (૧) મુક્તમીકાના વિરોધાનથી, (૨) મુક્તમને કુમ પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય મુખી આપ્યો પુન કુમ લાજ દશમની વ્યાખ્યા લખી, દશમ પૂર્ણ થવાના સમયમાં (૩) માધવસદ્ કારમીગિ (શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુના લેખક)નું સર્વજી જાણુ વાગવાથી પચુ વિગેરે કાર્યોથી ભાગવતાર્યની વૃદ્ધિ અને દાન ઉભય બધ પડ્યા અને ઉભય ભગવદ્વારણુ પાવન વયુ આ ઉભય ભગવદ્વારણુને આરાય આવો હુચે

એવું શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુ મમણ ગમ્યા નહિ ભગવદ્વારણુને આગય શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુ ન મમને એ અયોગ્ય છે, એમ ન માનવુ ગણપત્યાધ્યાયીમાં બ્યા> નજમકતને ખલ ઉપર એનસાની ભગવાને આજ્ઞા આપી, તેના આશય મજમનો સમણ થક્યા ન હતા

(તે જે શોષિણને ભગવાને અનર્ધાન મમયે માથે ગાખી હતી તેને અભિમાન થયું કે અન્યને લાજ મને જ લગે છે, માજ મને - ધે ભગવાદી લઈ બધ તે સાન હું વાની મ લી તની 'લ્યા તમાજ મન હોય ત્યા મને જ વર્જલજો' ભગવાને 'મુધ ઉપર એસો' એમ નુ શોષિ । મમન્યા કે ભગવાને પોતાના મુધ ઉપર એમવાનું કહ્યું, પણ વસ્તુત તેમ ન હતું અલ્પત રોશિયાર ના પોતાના મુધ ઉપર આગેહુણુ-નુલ્ય જે છે આપક ના શરીર વર્તિયામાં વસ્તુ હોય છે માટે તેવુ અરોહિત નુલ્ય એવાની છુટાવાગી ભાવાને શોષિણના પોતાના મુધ ઉપર ચડવાનું કહ્યું, તે મોહુથી ન સમ તયુ, અને ભગવનુ ઉપર આદિહુણુ કરવા ૪તા ભગવાનુ અનર્ધાન થયા) ૧૦-૨૭-૩૮

માની યોને આજ્ઞા ન મમણ થકે એમ મમને ત્વારપછી તૃતીય આજ્ઞા થઈ તેને લ્યા । વિષય હતો તે લોકમાં પ્રમિદ છે લોહ એને જન, આ પરિભાગ તેા સન્યાસથી જ થાય છે ૧ નન્યામી એનો ફરે ન્યાન રહિત માય એવા સન્યામીના ધર્મો આગ્રમ મદા છે મન્યામની આજ્ઞા થવાવી મને પશ્ચાત્તાપ થયો પશ્ચાત્તાપ કેમ આ કારણથી થયે, તેનું એક જ ઉત્તર કે- 'હું એવું હુ' એવકે આજ્ઞામમ ન કરવો એકજી, તે થઈ ગયો, માટે પશ્ચાત્તાપ થયો અન્ય કઈ પણ ાણુ નથી શીયાગવતાર્ય સપૂર્ણ ન લખાયો એને પચુ મને પશ્ચાત્તાપ નથી પરનુ મારે એવને ધર્મ છે કે, મારે ભગવદ્વારણુને ભગ ન ક-સા, તે આજ્ઞાનગ થયે, તેથી વિચાર કરતા પશ્ચાત્તાપ થયે, અને તે જ શોષ્ય છે (મજમ લેખને આગય) શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુના પ્રાકૃત્ય પહેલા નિલનીવાગ

ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુને ભાગવતાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરી એટલે શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુનું આશ્ચય થયુ પુન શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુને કેવલક સમજાવદ દેવેશન્યામમથી બે આજ્ઞા મગ્નામમરના મગમના અને મયુનકા ધર્મ, આ જે આજ્ઞા અને પ્રાકૃત્ય પહેલાની ભાગવતાર્ય પ્રાકૃત્યવાની આજ્ઞા એમ વચુ આજ્ઞા થઈ દેવેશન્યામમથી બે આ- એ ભાવાનું અને શ્રીમદ્વાચાર્યવરણુનું કરણપદ ભગવતાર્યો ઉપર કંપુ છે,

* ૧૯૫૪ ટી.કવન વલ દક્ષનો દુદાણવ ।
અન્યામમ અપરીમુવિરોધાસલકમ ૧૧-૧-૧૪ ૭

તે પરીક્ષા કરવા જે આજ્ઞાઓ યદ્ય. પરીક્ષાથી ભગવદીયોની શંકા દૂર થશે. પોતે પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી અને આપ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ પ્રકટ થયેલા હોવાથી પ્રાકટ્ય પછી આ આજ્ઞાદય શ્રીમહાપ્રભુજીની ભગવદીયો ઉપર રહેલી અતિકરુણાથી વિરુદ્ધ થયું. જે આજ્ઞાનું પાલન કરે તો શ્રીમહાચાર્યચરણ અને ભગવાનનું અંગીકૃત ભક્તોમાં કરુણાપણુ દેખાય નહિ, જે આજ્ઞાદયનું પાલન કરવામાં આવે તો, જે મને પ્રકટ થઈ ભાગવતાર્યપ્રાકટ્યાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે નહિ થાય. તેથી અંગીકૃત જીવનો ઉદ્ધાર નહિ થાય, તેથી મારું અને ભગવાન ઉભયનું કરુણાપણુ નહિ સિદ્ધ થાય. જે કરુણા ન હોય તો મને શા માટે ભાગવતાર્યાદિ કરવાની, પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કરી દેવીનો ઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપે? ભગવાન પોતે શ્રીમહાચાર્યરૂપે પ્રકટ ન થાત, પરંતુ ભગવાનમાં કરુણા છે જ, માટે આ બંને આજ્ઞા મારી પરીક્ષા કરવાજ કરી છે. અન્તઃકરણપૂર્વક કરવામાં આવી નથી. માટે વિશેષગત્યાદિ-પૂર્વ આજ્ઞાથી વિશેષ આચરણ કરવાની-કંઈ પણ જરૂર નથી. નથી દેહત્યાગ કરવાની આપચરણતા, નથી દેશત્યાગ કરવાની આપચરણતા. (દેહત્યાગ કરવાથી દેશત્યાગ થયો જ કહેવાય, શા માટે પરીક્ષા કરવા બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગની કરવી પછી?) એવી શંકા કરવી નહિ. કૌશભા સ્થલનો ત્યાગ કરે, એટલે શ્રીમહાચાર્યચરણ વિરુદ્ધમાં પોતાની જેવેજ દેહ ત્યજશે, તેથી પણ અતિકરુણાપણુની પરીક્ષા યશે, આવેા ભગવાનનો અભિપ્રાય હોતો. શ્રીમહાચાર્યચરણે તો તે પણ અતિકરુણાની વિશેષી ભાષી દેશત્યાગની આજ્ઞા પણ ન કરી. ભગવાનનો આજ આશય હોતો અને શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમજ યથાયોગ્ય આશય ભણી લીધો. એમાં શું પ્રમાણુ? આ પ્રમાણુની ખાતર ભગવદાદિ સર્વને સમ્મત પ્રમાણુ મૂલ શ્લોકમાં જ્ઞાનો હોયગોવા- પછી જ જ્ઞાનું છે. અર્થાત્ જે દેહદેશત્યાગની આજ્ઞા કરી તે જે આજ્ઞા કરતાં પૂર્વ નિત્યલીલામાં સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની જે આજ્ઞા આપી છે, એ સર્વનો ઉદ્ધાર લોકપ્રસિદ્ધ છે. લોકગોચર છે. માટે અલૌકિક પ્રમાણુની અજ જરૂર જ નથી. પરંતુ પ્રવં લોકપ્રસિદ્ધ જ પ્રમાણુ સર્વોદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા થઈ છે, તે જ યોગ્ય છે. સેવકનો વર્મ છે કે ભગવાને અન્તઃકરણપૂર્વક કરેલી આજ્ઞાને કરવી, તે વિરુદ્ધ કરવું નહિ. માટે જ શ્રીમહાચાર્યચરણે વિવેકપૈયાંશય અન્ધમાં આજ્ઞા કરી છે કે- 'વિશેષભવેચ્છા સ્વાદ' વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણુ વર્તવું. સારાંશ કે-સર્વોદ્ધાર કરી શ્રીમહાપ્રભુજીને પોતાના ભક્તો ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજી અને ભગવાનની અતિકરુણા છે, એવું દર્શાવવા જે આજ્ઞા ન પાળી, અને લોકગોચર-સર્વોદ્ધાર-કરવાની જે નિત્યલીલામાં આજ્ઞા થઈ છે તે પાળી.

(સ્વતન્ત્ર લેખ પૂજો)

આ વિચાર ઠીક છે, પરંતુ પૂર્વાપરાધથી હૃત્પન્ન થયેલી ભગવાનની અપ્રસન્નતા વ્યાં સુખી દૂર ન થાય ત્યાં સુખી ભયરૂપ આ ઉદ્દેગ શી રીતે દૂર થાય? આ શંકા દૂર કરવા અન્ય ઉપાય દર્શાવે છે.

લૌકિકપ્રમુદત્ કૃષ્ણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કદાચન ॥ ૭ ॥

સર્વ સમર્પિતં ભક્ત્યા કૃતાર્યોસિ સુખી મય ।

અન્યવાર્થ-લૌકિકપ્રમુદત્-લૌકિક સ્થાનની માફક, કૃષ્ણ-પ્રભુ, કદાચન-કેઈ વખત અવ-તાર કાલમાં અને અનવતાર કાલમાં, ન નહિ, દ્રષ્ટવ્ય-જેવા. મરણા ભક્તિથી, સર્વમ-સર્વ વર્ણવિત્ત-ભગવાનને નિવેદન કર્યું છે, (તેથી) કૃતાર્ય-કૃતાર્ય ભક્તિ-છે. મુક્તોગર-ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા.

ભાવાર્થ-લૌકિક રાજની માફક શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રભુને કદાપિ ન બેવા. (હિ છવ્વી) તે સર્વ પ્રભુને લક્ષિતથી સમર્પણ કર્યું છે, માટે તે કૃતાર્થ છે. ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા. વિચેચન-લૌકિક રાજ અપરાધથી અપ્રસન્ન થાય છે. તે રાજાએ કોઈને પ્રસન્ન થાય અને કોઈને પ્રસન્ન નથી પણ થતા. આવા લૌકિક રાજ બેવા લૌકિક રાજની શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને કોઈ વખત અવતારકાલમાં અનવતારકાલમાં ન બેવા. માફકભગવાનને કારણ કે-અવતાર કાલમાં તે 'મદો મહીવ' સ્વોક્ષમાં કહેવા મુળ્ય અને અનવતાર કાલમાં 'જાવવાતા' વરણ સ્થિતિમાં લાખવા મુળ્ય, તેમજ "પ્રહ્લાદઉપર ન્યારેદ્રેષ કરશે ત્યારે વરદાન લીધેલાને પણ મારીશ" આ ભગવદ્કથાનુસાર ભગવાનમાં અપરાધ દૂર કરવાનો અનુચ્છ રહેલો છે. અપરાધ દૂર કરી સત્કર્મ આપવું અને લક્ષ્મી રક્ષા કરવા સુખી કૃપા-અનુચ્છ-ભગવાનમાં છે, જેમ નિશ્ચય થાય છે. (હિ છવ્વી) તે લક્ષિતથી સર્વ સમર્પણ ભગવાનને કર્યું છે. માટે લક્ષ્મી કોવાથી કૃતાર્થ છે. 'એવા ધર્મો પૂર્વક જે માણસો પ્રભુને આત્મનિવેદન કરે છે તેને કષો અર્થ બાકી રહે છે.' કોઈ પણ પુરુષાર્થ અવશિષ્ટ રહેતો નથી, માટે તે સર્વ સાધનરૂપ રૂક રૂપ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરેલો છે. માટે તે સુખી થા, ધૌર્ભનરૂપ ત્યજી હઈ નિવૃત્ત થા. આ વિચારાત્મક આજ્ઞા કરનાર શ્રીમહાપ્રભુજી આશીર્વાદ આપે છે.

હવે પછી જે માણસ દેહમાં સેવા કરવાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છતાં પૂર્વોક્ત ખેદથી અથવા દેહાધ્યાસથી અથવા કોઈ કાર્યાન્તરમાં શકાવાથી દૈહિક તનુજ સેવા કરવામાં પ્રમાદ કરતો હોય તેને વિચાર કરવાનો કથે છે.

પ્રૌઢાપિ હુહિતા યદત્ત રનેહાન્ન પ્રેખ્યતે વરે ॥ ૮ ॥

તથા વેદે ન કર્તવ્યં વસ્તુપ્યતિ નાન્યથા ।

અન્યાર્થ-પ્રૌઢ-સ્વામીના સર્વ કાર્યમાં ચોખ્ખ, મવિ-પણ વદ્ય-જેમ, હુહિતા-સિકરી, સ્નેહ-સ્નેહથી શે-સ્વામી પાસે ન-ન, પ્રેખ્યતે-મોકલે, તથા-તે મુળ્ય, વેદે-દેહમાં મન, વસ્તુ-કરવું, ન-અથા હુહિતા વસ્તુગીપ ન મોકલે તો વરઃ હુહિતુપતિ, ઉપતિ-સંતોષ પામતો ન-નથી.

ભાવાર્થ-જેમ સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી સિકરીને સ્નેહથી સ્વામી પાસે ન મોકલવામાં આવે તો સ્વામી પ્રમન્ન થાય નહિ. તેમ દેહમાં ન કરવું. જે દેહથી સેવા બની શકે જેમ દેહ છતાં દેહસ્નેહથી સેવા ન કરે તો પ્રભુ પ્રસન્ન થતા નથી.

વિચેચન-સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી પ્રૌઢ સિકરી જેમ સ્નેહથી એટલે આ બાજા પતિજીવ જશે, મહત્ કાર્ય કરવું પડશે, યાકી જશે, દુઃખી થશે. દેહને સેવામાં જ જેમ અણી વર-મગીપ ન મોકલે તો વર પ્રસન્ન ન થાય. આવી રીતે સ્નેહથી દેહને સેવા વગર રાખી શક્યો નહિ. જેમ હુહિતાને સાકરે મોકલવા નિના તેનો વર પ્રમન્ન થતો નથી. તેમ શરીરથી સેવા કરાવ્યા વિના પ્રભુ સંતોષ નથી પામતા. પ્રભુએ આ દેહ સ્વસેવા માટે આપ્યો છે. 'મલાલ માલાલ'

* મલાલ માલાલ ન કર્વે શું સોહાય સોહાય તદા મલાલ ।
 દુઃખાવ દુઃખાવ ન દેહલોચનમનરિરે અલતાજ વતે । સ્વં ૫-૧-૨૫
 ભાવનરિરમ્-ભગવદ્વત્.

આ શ્લોકમાં આ વાત સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલી છે, માટે પૂર્વોક્ત હોયોને દૂર કરી તારે પ્રભુએ આરાપેલી સેવા જ કરવી.

જે અપરાધથી અથવા પ્રતિબંધથી દેહની સેવામાં યોજના ન થાય તો વિચારાન્તરને ઉપદેશ આપે છે.

લોકવચ્ચેત્ સ્થિતિર્મે સ્યાત્ કિં સ્યાદિતિ વિચારય ॥ ૯ ॥

અશક્યે હરિરેવારિત મોહં મા ગાઃ કથચ્ચન ।

અન્યાર્થ-જોજન-લોકની માફક-વેલ-જે, જે મારી, સ્થિતિ-સ્થિતિ, સ્વાત્-થાય તે, કિં-શું, સ્વાત્-થાય, દતિ-જે પ્રમાણે, વિચારય-વિચારકર, જાણને-સેવાદિ કરવામાં અસમર્થ થતાં, હરિ-સર્વ દુઃખ હુતાં ભગવાન્ જન-જ, જાતિ-છે, કથચ્ચન-કોઈ પણ પ્રકારે, મોહમ્-ઉદ્દેગને, મા ગાઃ પામીશ નહિ.

બાવાર્થ-લોકો જેમ સંસારાસકૃત છે તેમ હું પણ સંસારાસકૃત થાઉં તો લોકતુલ્યતા જ થાય, તો શું થાય? વિચાર કર, જે દેહથી સેવા વિગેરે ન થાય તો સર્વ દુઃખ હુતાં હરિ ભગવાન્ રક્ષક છે. માટે જરાપણ ઉદ્દેગ કરીશ નહિ.

વિવેચન-લોકો જેમ સંસારાસકૃત અધનાના પ્રકારના સ્વભાવવાળા ત્યાં ત્યાં તે તે શાસ્ત્રથી પ્રવર્તે છે, તે સુજન જે મારી સ્થિતિ થાય, તો પૂર્વોક્ત સેવા કરતાં પણ રીતિએ અને પદ્ધતિપ ન થાય તો શું થાય? લોકસમાન-આધારણ પ્રાતબંધ થાય તો લોકસમાન થઈ જવારૂપી લોકતુલ્યતા મારામાં નથી આવી, માટે પ્રભુશરણ ભગવાન્ મારા ઉપર ટકા કરે છે, જોમ વિચાર કર. જોમ વિચાર વિચારવું.

કરી દેહ સેવા માટે જ છે જોમ નિશ્ચય કર. નિશ્ચય કરી પ્રભુએ જેમ આજ્ઞા આપી હોય તેમ કર, આવી રીતે ખાસ ઉચુક્ત-ઉદ્યમપૂર્વક સેવા કરવામાં આવે, તોપણ પ્રતિબંધ આવે તો હરિ-સ્મરણ કરનારના સર્વ દુઃખહતા-ભગવાન્ છે જ. "સર્વધર્મને ત્યજ માટે શરણે આવ" એ વાક્યથી પોતાને શરણે આવનારનાં સર્વપાપ દૂર કરવાનું કહેનાર ભગવાન જ રક્ષક છે. જોમ વિચાર કર. પૂર્વે કહેલા અને નહિ કહેલા કાવી અથવા સંભાવિત એવા કેહપણ પ્રકારે મોહને-વિચિત્રતાને મારું હુવે પછી શું થશે? એવા મૂર્ખતા ભરેલા ઉદ્દેગને પામીશ નહિ. આવી રીતે ભગવાનના શરણાવેને વિચાર કરવાથી જ સર્વ ઉદ્દેગ દૂર થઈ જશે અને જનવત્કૃપા મારા ઉપર પ્રકટ છે, જોમ માહુમ પડશે.

વિચારવણ્ય છપી, ઉપસંહાર કરે છે.

इति श्रीकृष्णदासस्य बहुभारय हितं वचः ॥ १० ॥

विचं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ।

અન્યાર્થ-વિભ્ર ચિત્ત પ્રતિ પ્રત્યે, શ્રીકૃષ્ણદાસ-શ્રીકૃષ્ણના હાસ્યને પ્રાસ કરેલ-વજ્રવચ્ચ-ભગવાન્ અને ભક્તને વહુલા વરણભનું કિત્ત-હિતકારક, વચ-વચન ક્રતિ શરણ ગમન પર્યન્તનું ચર જે માત્ર સાંભળીને મઠઃ ભક્ત, ચિન્તિત્તમ્-ચિન્તારહિત્યને પ્રવેત્ પામે.

બાવાર્થ-ચિત્તપ્રતિ શ્રીકૃષ્ણના મુખ્યહાસ્યને પામેલા વજ્રવનું હિતકારિ શરણ ગમન પર્યન્તનું વચન સાંભળીને ભક્ત ચિન્તારહિત થાય.

વિવેચન-અનુકરણને ઉદ્દેશીને જોવાયું શ્રીકૃષ્ણદાનું ભક્ત અને ભગવાન ઉભયને વહાલા શ્રીવદલક્ષ્મી સુખ સમ્પાદન કરનારું હિતકારી શરણુ પર્યન્તરું વચન વિચારી-પરેશવાક્યને સાંભળીને ભક્તે અપરાધ કર્યો હોય તો પણ ઉદ્ધેર દૂર થઈ જઈ ચિન્તા વગરનો થઈ જાય. ૧૦૨

અથ આ સારાંશ સિદ્ધ થયો.

૧. ભગવાન સમતા અને અધિકતા રહિત સ્વતંત્ર છે.

૨. માર્ગપ્રવર્તક ભક્તો સ્વરૂપથી દોષરહિત છે અને ભગવાને ભક્તવશતા કહેલી છે, છતાં મજબૂતો ભગવાનને અધીન જ છે. ભગવાનથી અભિન્ન છે-લુહા નથી. આપણે મજબૂતોના માર્ગના છીએ, તો પણ માર્ગપ્રવર્તક ભક્તવત્-વજભક્તોની માફક-ભગવાનની આજ્ઞાને ભંગ કર્યો અથવા ભગવાનને ન રખે એવું કરવું યોગ્ય નથી.

૩. હવે સ્વભાવથી જ દોષવાળો છે, છતાં ઘણસંબંધથી હવનો ઉત્કર્ષ થાય છે. આ મ્હોટાઈ વખતે પ્રભુની કૃપા અધિકાધિક હોય છે, તે વખતે પણ ચેતાની મ્હોટાઈનું અભિમાન ન જ કરવું.

૪. ભગવાન અત્યંતકૃપ હોવાથી યું કર્યો. તે બધું મુરકેલ હોવાથી સર્વદા ભગવાનના જ કરવી, જો ભગવાનની આજ્ઞા ન પાળીએ તો “રામની આજ્ઞાને ભંગ ન કરવો.” આ નીતિ સુખ્ય સ્વામિદ્રોહી ક્યાનો મહાન અપરાધ લાગે.

૫. “હું સેવક હું” તેથી સ્વામી મારું જે યોગ્ય છે તે જ કર્યો. એવો વિચાર સેવકને યોગ્ય છે. તે રીતે પણ આજ્ઞા પાલન કરવી એ જ કર્યું છે. શ્રીમદાચાર્યવરણુ જેમ આજ્ઞા-ભંગ કર્યો તેમનો દયાન લઈ હવે મ્હોટાઈમાં ભગવાનનો આજ્ઞાભંગ ન કરવો. શ્રીમદાચાર્યવરણુ પણ સ્વપ્રીદિથી આજ્ઞાભંગ કર્યો, તેનો ઉપાય આપે પદ્માત્મા જ દર્શાવ્યો છે. પદ્માત્મા પણ સેવકપણથી જ થાય છે. સેવકભાવ હોવાથી અજ્ઞાનંગ કરનારને પદ્માત્મા જ યોગ્ય છે.

૬. ભગવાન લૌકિક રામની માફક અપરાધથી કોપી ઉડી ત્યાજ નહિ જ કરે. અંગી-શરૂપી પ્રભુનો ધર્મ નિઃસ્વ છે. અનિત્ય નથી. પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો છે, એમ સમર્પણ વિગેરેથી માની, ભગવદર્મને આરંભ કર્યા પછી ફેલાયી અને સાધનથી જવાપણ નાશ ન થવાનું ભગવાને ઉદ્ધવ પ્રત્યે પોને જ કહેતું હોવાથી, સેવાથી જ કૃતાર્થતા થયો. જરા પણ તેમાં સન્દેહ ન રાખવો, અહ અને અદારહિત માલુમની નિન્દા શાસ્ત્રમાં કરી છે. માટે યદાચુકા થઈ સન્દેહ દૂર કરવો.

૭ દેહ પણ ભગવાને સેવા માટે આપ્યો છે. માટે પ્રીદીકરીને જેમ સાસરે ન જોડવાનો પિતા મૂર્ખ ગણાય છે, તેમ દેહથી સેવા ન કરનારો મૂર્ખ કહેવાય છે. માટે દેહને દરકોઈ ઉપાયે ભગવાનમાં જ જોડવો, જો સેવા ન કરવામાં આવે, તો લોકપુત્ર્યતા થઈ જાય, દેહ સંવામાં જોડ્યા છતાં જો પ્રતિબંધ આવે તો ભગવાનના શરણુની ભાવના કરવી તે જ પ્રતિબંધ દૂર કર્યો; અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. પ્રતિબંધ ભગવન-માયાથી થાય છે. પ્રતિબંધ કરતા ભગવાન માયાને જ જોડો છે. તેને તરવાનો ઉપાય ભગવાનને શરણુ લવું એ જ છે. ભગવાને ગીતાછમાં આજ્ઞા કરી છે “ભવિષ્યં ક્વચિત્તે માવાવેતી તસ્મિન્નૈ” એવો માટે કાલે આવે છે તેઓ માની માયાને પરી જાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીઅનુકરણપ્રબોધ ઉપર શ્રીદશમિનન્તવિજયી શ્રીપુરુષોત્તમભદ્રા-રામના વિવરણને અનુવાદ પૂર્ણ થયો.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीगोकुलनाथचरणैर्विरचिता विवृतिः ।

दर्शयन् स्वस्य सौभाग्यं स्वीयानां भक्तवर्त्म च ।

स्वपनोबोधवाक्यानि प्रकटीकृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥

प्रगम्य पितृयादाब्जं चिन्तिताधिकदायकम् ।

स्वपनोबोधकाचार्यवचो व्याख्यातुमुद्यतः ॥ २ ॥

यद्यपीश्वरवाक्यानि दुर्वोधानि सदा स्वतः ।

तत्कृपैव तदीयस्य तदर्थाकाने गुरुः ॥ ३ ॥

भविष्यतीति निश्चित्य प्रवृत्तोहं न चान्यथा ।

अतः स्वाचार्यचरणौ शरणं मम सर्वदा ॥ ४ ॥

अथ भगवान् पूर्णेश्वरः पुरुषोत्तमः स्वस्वरूपं श्रीभागवतं द्वादशस्कन्धात्मकं प्रकटीकृत्य तदर्थप्राकृत्ये स्वातिरिक्तस्वायोग्यतां ज्ञात्वा स्ववामपिपतिरूपश्रीवल्लभाचार्य-
माकृत्य विधाय तदर्थप्राकृत्ये आज्ञां च दत्त्वा तदर्थप्रकाशिकां सुषोधिनीं कारितवान् ।
तत्र क्रमेण स्कन्धत्रयकरणे कालविलम्बादाचार्यविषयोऽसहिष्णुः सन् श्रीभागवततत्त्वार्थ-
प्रतिपादकदशमस्कन्धविवरणार्थं विशेषज्ञां दत्तवान् । तदाचार्यैः स्कन्धकर्म विहाय दशम-
स्कन्धपिट्टविवरेण कृता । तत्समाप्तौ स्वस्याचार्यमिलनविलम्बं ज्ञात्वा तद्विलम्बासहिष्णुः शीघ्रं
स्वनिःकटागमनार्थमाज्ञां दत्तवान् । तदाचार्याः स्वसौभाग्यभौदिसवलम्ब्य स्वचिकीर्षित-
सम्पूर्णश्रीभागवतविवरणस्याज्ञातत्वात् स्वस्य धर्मिण्यप्यन्तःकरणमौढ्या धारण्य-
माज्ञोल्लङ्घनं कृतवन्तस्तथापि भगवानाचार्यमिलनं स्वस्यात्यन्तावश्यकमिति श्रीभागवत-
विवरणार्थं दत्ताज्ञामप्यन्यथाकृत्वातिक्रुपारोपपूर्वकं पुनः स्वनिःकटागमनार्थं तृतीयमाज्ञां
दत्तवान् । तदाचार्या अत्यन्तं भगवदामर्हं दृष्ट्वा पूर्वभाज्ञादपोल्लङ्घनभावमौढिस्यानं स्वकी-
यपन्तःकरणमेवेति ज्ञापन्तः तदेव बोधयन्ति । अन्तःकरणं मद्भाक्यमिति ।

अन्तःकरणं मद्भाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यपि, अत्रार्थे सर्वेन्द्रियोपयोगात्सर्वेन्द्रियमबोध उचितस्तथापि तेषामन्तःकर-

पारोक्षिकान्याया राजनि निष्टहीते सर्वमेव राज्यं निष्टहीतं भवति । तथान्तःकरणे प्रबोधितं सर्वान्येन्द्रियाणि प्रबोधितानि भवन्तीत्यन्तःकरणमेव प्रबोधयन्ति । महाकर्म सावधानतया शृण्वति । यद्यपि मदाकर्म शृण्वित्येतावतैव प्रबोधसिद्धेर्यत् सावधानतयेत्युक्तं, तस्यायमाशयः । यथा स्वस्य धर्मिणामभिमानमौढ्या व्रजसीमन्तिनीभिः फलप्रकरणे भगवदाज्ञोद्बुद्धनेन स्ववीर्यसम्पत्तिः साधिता, तथाहमपि सम्पूर्णश्रीभागवतविद्यति साययिष्यामीत्याग्रहोऽस्मिन्नर्थे वैपरीत्यादनुचितः । वैपरीत्यं तु व्रजसीमन्तिनीभिः विषयावयानि फले प्रतिबन्धकानीतिभावमौढ्या निराकृतानि, प्रकृते तु भगवदाज्ञा†फलमाधिकेति तत्राग्रहो विपरीतफलः, अनिष्टपर्यवसानादितिवाक्यश्रवणे सावधानतयेत्युक्तम् । कदाचिद्विप्रौढ्या किञ्चनकरणे वाक्कमाहुः । कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति । कृष्णात्कल्पान्तरपरतिरिक्तं देवं परमेश्वरम् । दैवमितिपदादिबुधात्काः* सर्वेष्वर्थाञ्जय विवक्षिताः । तत्र धर्मिणामौढ्यास्यानभिदमेव । (ऋषीणां) विजिगीषात्परैव । (भक्तेन सह) स्वधर्मिण्यवहारोपि । (भक्ताय समाहात्म्ययोजनेन) पुत्रित्वात् एव, नो चेत्तदतिरेकेण शुण्क्तैव । (भक्तानां) समयविशेषे स्तुतिरपि । (भक्ताय मोददानं यथा राजीयदपनेन) । मोदोऽपि तथा । भावविशेषजनितमदोपि । परमनिर्द्वैतजनितः स्वमोपि । स्वमानन्तरे भावविशेषप्रवृत्तकृताक्षयवितरसेच्छापि । तदनन्तरं स्वामिद्वैतस्यान्यतिरपि, (भक्तसमीपगमनम्) इत्यादिकं सर्वमेव पूर्वभावमौढ्यात्पत्र इत्यनिष्टहेतुत्वात् मौदिस्यपान्येत्यत उक्तं कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति । ननु श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसाय्येति कदाचित्सौदिकचित्ता भवेदिति शङ्कानिराकरणार्थमुक्तम् । वस्तुनो दोषवर्जितमिति । अत्रायं भावः, यद्यपि श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसायी तथापि विचारे क्रियमाणे स्वसिद्धान्तनिरूपणार्थं तद्विद्वद्वाप्यान्तरीयसिद्धान्तनिराकरणमावश्यकमेव, भगवदाज्ञाहेतुकफलविचारे एतद्भावनिरिक्तभावनेन एव फलपूर्णे श्रेय इति वस्तुविचारे क्रियमाणे फलस्यैव निर्दुष्टत्वं भावान्तरप्रवेष्टेद्वस्तुनः सर्वांगना न निर्दुष्टत्वपिदिज्ञापनायोक्तं वस्तुनः स्वरूपतो न निर्दुष्टत्वम् ॥ १ ॥

एवं प्रबोधनेपि पूर्वोक्तानाज्ञोद्बुद्धनजनितविचाराद्येन यद्वि भगवानपमानेन फलविष्टम् कुर्यात्तदोभयप्रसंगोदकमपि कार्यं न सिद्ध्येदिति श्रीभागवतकार्यविद्यतिसमाप्त्याग्रह एव धर्मिणो न इति मनःकञ्चित् श्लोकिकरणान्तेन संसृतिव्यापेन निरभ्यन्ति, चाण्डाली चेदिति ।

† कल्पान्तरनिरूपणम् ।

* दिव्यकीर्ति-१ विजिगीषा-२ अयवहार-३ पुत्रि-४ पुत्रि-५ मोद-६ म-७ एत-८ वाचि-९

नदिदु १० ।

१ सर्वेपि वा ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चाण्डालजातीया राजपत्नी जाता राज्ञा पत्नीत्वेन परिगृहीता, इतर-
पत्न्यपेक्षयाधिकं मानिता कदाचित्प्रमादवस्तस्वा अपराधाचेदपमानोपि कृतस्तदा मूलतः
राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् राजपत्नीत्वं न गच्छतीत्यर्थः । यद्यप्यस्यां यज्ञसंयोगा-
भावात्पत्नीत्वं न सम्भवति तथापि ऋभोग्या आतेविपदं विहाय पत्नीपदोपादानायया
पत्नी त्यागयोग्या न भवति, तथैवास्यान्यद्विहीकाराभिमानो ज्ञापितः । तेन स्वातिरिक्ता-
दृश्यत्वस्पर्शायोग्यत्वान्यविनियोगाभावाद्यो भर्वा ज्ञापिताः । यदि मूलपदेन चाण्डालीत्व-
मुच्यते तदा मानस्य चाण्डालीत्वमेव हेतुः स्यात् तु राजपत्नीत्वम् । अत्र तु सम्मानने
राजपत्नीत्वमेव हेतुत्वेनोच्यते न तु चाण्डालीत्वम्, अन्यथा पत्नी जातेतिपदं व्यर्थं
स्यात् । तस्माच्छ्लेषापमानेपि तथा न खेदः कार्यः, राजपत्नीत्वरूपमूलस्य विद्यमानत्वात् ।
यथा फाल्गुने मासि प्राचीनपत्रापगमेऽपि समूलस्य वृक्षस्य नूतनपल्लवाद्युद्गमेन पुनर्यथा-
पूर्वत्वं तथा पत्नीत्वं सति पुनः पूर्वजदेव भविष्यतीति विचार्य खेदो न कार्यः । चेदिति
पदाद्योग्यतायामपि देवगत्याङ्गीकारेपि यत्रैवं व्यवस्था लौकिके, तत्र सर्वथाङ्गीकारयोग्ये,
अङ्गीकर्तुरलौकिकत्वे, अङ्गीकारस्य च नित्यत्वे, तथेयं फलविलम्बचिन्ता सर्वत्राना नोचि-
तेति नाग्रहः कर्तव्यः । यदि विलम्बः सोपि रसस्य संयोगविपयोगात्पक्त्वाद्द्विलम्बस्य
विषयोरसत्तात्पक्त्वात् फलप्रत्यपात्पेवेति सर्वप्रवृत्तम् । एवमलौकिकप्रकारेण स्वप्नः-
प्रबोधनेनानुपङ्क्तिर् स्वभर्गाद्याणामपि शिक्षा ज्ञापिता ॥ २ ॥

यद्यपि फलविलम्बजनितः खेदो नास्ति तथापि भावमौढ्यधिमानहानिजनितः
पथाचापो जात इति खिलमन्वःकरणं प्रयोचयितुमारुः समर्पणादिति ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

मानहानिजनितः पथाचापः स्वसमान एवोचितो न तु स्वीयत्वेन हितार्थं प्रभु-
कृतमानहानौ । भावजनितमानोत्पत्तियोग्यतापि तत्र भ्रम्बसाधारणसम्बन्धेनैव जाता न
तु ततः पूर्वमपीति विचारयेति ज्ञानार्थमुक्तं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थित इति । सदा,
असमर्पणदशायामपि उत्तमः पूर्वोक्तमात्रयोग्यः किमहं स्थितः ? । तस्मान्मम पूर्वोक्तभाव-
जननयोग्यताभावरूपाऽधमता, का भाव्या, का कीदृशी भाव्या, विचारणीया । कीदृशी-
तिपदाद्यप्यमताया निरवचित्तमुक्तम् । यस्मात्सर्वात्मना पथाचापहेत्वभावस्तस्मात्प्रयास्मिन्नर्थं
पथाचापो न कर्तव्यः ॥ ३ ॥

यद्यपि पश्चात्तापहेत्वभावात् पश्चात्तापत्याग उचितस्तथापि-फले बहुकालविलम्ब-
शेचदा किं कार्यमिति सन्दिहानमन्तःकरणं बोधयन्ति सत्यसङ्कल्प इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यः यथार्थः सङ्कल्पः मनोविचारो यस्य तादृशत्वादिष्णुः बाह्याभ्यन्तरभेदेन
रसम्यासः । अन्यथा फलदाने विलम्बं न करिष्यति । अस्मिन्नर्थेन्यथाभावशङ्कानि-
राकरणार्थं तुशब्दः । समाप्त्या फलविलम्बसन्देहमपि त्यक्त्वा भव्याज्ञैव कार्या सततं,
न तु भावपौढ्या कदाचिदप्यन्यथाभावः कार्यः । अकरणे वाचकमाहुः, स्वामिद्रो-
होन्यथा भवेदिति । अन्यथा आज्ञाया अकरणे स्वामिद्रोहो भवेत् । आज्ञैव कार्या
सततमित्येतावतैव आज्ञाकरणसिद्धावपि वाचकोक्तेरयमाशयः । यथा फलप्रकरणे
ब्रजसीमन्तिनीनां भावपौढ्या भव्याज्ञाया अकरणेपि कार्यं सिद्धं, तथा यमापि सैत्स्य-
वोत्स्यज्ञाननिवृत्त्यर्थमुक्तं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति । अस्यावयवार्थः, ब्रजसीमन्तिनीना
यामपौढ्या आज्ञोद्धृतेन मनोः स्वस्य च पुरुषार्थसाधकं जातम् । तदुपान्वेन तवैवङ्करौ
उपयोरपि विपरीतफलसत्त्वज्ञापनाय वाचकत्वमुक्तम् । वाचकत्वे हेतुः, तासां भव्याज्ञो-
द्धृतेन फलप्रतिरन्यत्रनिराकरणे उपमुक्तं जातं, तेन प्रभोस्तासां च निरवध्यानन्दः
सिद्धः । तव स्वाज्ञोद्धृतेन प्रभुदिरिसत्फलप्रतिबन्धकत्वेन प्रभोः क्रोधजननेन, तेन
श्रोत्रेण तव फलविन्मनेन च, भव्यपराधस्तत्र चानिष्टं भवेदिति तत्सर्वात्मना नैव कार्य-
मित्येतदर्थमुक्तं, स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति ॥ ४ ॥

एवं सोपपत्तिप्रमापदाभावमुपपात्र कदाचित्पूर्वकृततामहेण प्रभुकोपे कथं स्वामिद्रो-
हितसिद्धिरिति सन्दिहानमन्तःकरणं प्रबोधयन्ति सेवकस्य त्विति ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तदयं मया ।

देहदेशप्रतियागसृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

यथा पपूर्वांशोकः उपसृष्टिवं, तत्र सेवकस्यासाधारणस्वाभाविकधर्मत्वेन तथैवपि
करिष्यति तदागमा शरणार्थं ह्यत्र प्रह्वरपि स्वस्वामिन्नासाशरणार्थं सेवकज्ञानागोचरमपि
नेरं करिष्यति । ननु इदंज्ञायामपि ययि सेवकत्वस्य विद्यमानत्वात् स्वामिन्यापि सहज-
स्वामिन्नासाधारणसंभ्य विद्यमानत्वात् कथं फलरिच्छा इति सन्देहनिवृत्त्यर्थं फलविल-

म्बहेतुं सेवकधर्मं निरूपयन्ति, आज्ञेति । आज्ञा मन्वाज्ञा पूर्वं प्रथमतो गङ्गासागरसङ्गमे या जाता पश्चाद्वितीया या आज्ञा मधुवने मधुरायां जाता तदाज्ञाद्वयमपि मया न कृतम् । ननु तदाज्ञाद्वयं किं विषयकं यत्र कृतं तत्राहुः, देहदेशपरित्याग इति । पूर्वाज्ञाया विषयो देहपरित्यागः । द्वितीयाज्ञाया विषयो देशपरित्यागः । ननु बलात्कारेण देहपरित्यागस्य दोषरूपत्वात् कथं तदाज्ञासम्भवः । तदकरणे च कथं दोषसम्भव इति चेत्सत्यं, कर्माधीनदेहे मारण्यभोगसमाप्तिव्यतिरेकेण बलात्कारेण देहत्याग एव दोषसम्भवः । यत्र केवलं भगवदिच्छाधीनापेव देहग्रहणपरित्यागौ तदेहस्यालौकिकत्वात्तदाज्ञया परित्यागो न दोषायेति ज्ञात्वापि यत्तदकरणं तस्याङ्गोऽङ्गानहेतुत्वान् प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तम् । देशपरित्यागः स्पष्टः । एवमाज्ञाद्वयाकरणेऽनिष्टहेतुत्वं ज्ञात्वा तृतीयाज्ञा कृतेत्याहुः, तृतीयो लोक-गोचर इति । तृतीयः परित्यागः लोकप्रसिद्धस्मृत्यादिशास्त्रेषु गोचरो विषयः संन्यास-ग्रहणपूर्वकं गृहपरित्यागः स कृतः । यद्यप्यत्र कृत इति शब्दो नास्ति तथापि पूर्वाज्ञाद्वय-करणनिषेधादत्र च कृत इति शब्दाभावेऽपि करणमायाति । यद्यपि पूर्वोक्ताज्ञाद्वयाकरणा-पराधः सम्भवति, तथापि तृतीयाज्ञाकरणेन तयोः पराधयोः करणं जातमिति नापराधः । तथापि, आङ्गोऽङ्गान्नमनित्वापराधेन यदि फलविलम्बं कुर्यात् मधुस्तादा तज्जनितः पश्चात्तापो भवत्येवेति कथमपराधनिवृत्तिरितिसन्देहे समाधानमाहुः, पश्चात्ताप इति

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

फलविलम्बेऽपि विलम्बस्य दण्डस्यानीयत्वात्सेवकेन पश्चात्तापो न फर्ष्यः । तत्र हेतुः, सेवकोहमिति । अहं सेवकः सेवाकरणयोग्यः । आज्ञाद्वयाकरणस्य सेवामति-बन्धकत्वं ज्ञात्वा शीघ्रं सेवार्थं विलम्बजतापेन शिक्षामिव प्रतिबन्धनिवृत्तिं विषाय पुनः सेवार्थमेव विलम्बं न कृतवान् इति न मम पश्चात्तापः । यतोहं सेवकः, न चान्यथा । यदि मयि सेवकत्वं न मन्येत तदापराधेनोपेक्षामेव कुर्यात्, न तु स्वीयत्वं ज्ञात्वा विलम्ब-जतापरूपशिक्षां कुर्यादित्यत उक्तं, न चान्यथेति, अस्मिन्नर्थेऽन्यथाभावो नास्तीत्यर्थः ।

ननु यथा लोके 'राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं ये'ति लौकिकप्रभुन्यायेन तापानन्तर-मप्युपेक्षामेव कुर्यादिति चेत्तत्र पापकमाहुः, लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकाः माकृता जीवाः मभवो लोके प्रसूलेन व्यवहाराः, तद्भगवान्न द्रष्टव्यः न ज्ञातव्यः । तत्र हेतुः, यतः कृष्णः फलाला मधुव । लौकिकप्रभुणां माकृतत्वात्पेपामह्रीकारस्यानित्यत्वादह्री-कृतस्याप्युपेक्षा सम्भवति, प्रकृते प्रभोरलौकिकत्वेन तदह्रीकारस्यापि नित्यत्वेन अह्री-कृतोपेक्षेवासम्भावितेति ज्ञापनायोक्तं, न द्रष्टव्यः कदाचनेति । अत एव पितृवचने-युक्तं 'अह्रीकृतजनमनिताररापकूटसमाविनोदोस्य । अह्रीकृतिथ नित्या यदन्तु

क्रोन्योस्य साम्यमिया'चेनाङ्गीकारस्य नित्यत्वे न सन्देहः । कदाचनेति भूतभविष्य-
दूर्तमानकालेपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्यप्युपेक्षां न करिष्यति, तथापि, अपराधस्य जातत्वात्पुनः पूर्ववत्तादृशीं कृपां
न करिष्यतीति मनःसन्देहनिवृत्त्यर्थमाहुः, सर्वं समर्पितमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।

एवमिदं पूर्वं कृपासीदेव, यतस्तया सर्वमेव समर्पितं, तथापि भक्त्या भक्तिमार्गात्-
सारणं, न तु विहितत्वाद्युपाधिना, तस्मान्त्वं फलरूपभक्तिमार्गाङ्गीकारेण कृतार्थ एवासि ।
मध्ये प्रौढयाज्ञोद्धङ्गनजनितापराधेन अन्तराये सति क्लेशं प्राप्तवानसि । अतस्तमाशु-
परिष्वज्य मन्त्राणां कृत्वा पुनः पूर्ववदेव सुखीभव यथापूर्वं सुखं प्राप्नुहि । ननु, अङ्गी-
कारस्य नित्यत्वात्फलमार्गीयं सुखं यद्यपि दास्यति तथापि पूर्ववत्सर्वात्मना दास्यति
न येति सन्देहजनितक्लेशप्रमदष्टान्त्वेन दूरीकुर्वन्ति । प्रौढापीति ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्त्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

फले प्रभुः तारतम्यं तदा कुर्याद्यदि स्वदपेक्षा न स्वात्, यस्यापेक्षावश्यकी तस्य
शेषव्यपनहीकर्य फलं ददात्येव । पूर्वोक्तं दृष्टान्तमेव विद्वेषन्ति । यथा प्रौढा रमणयोग्या
स्त्रीया दुरिता तस्यां स्नेहाधिनयात् तस्या वरे भोक्तुरि भोगावश्यकदशासयमे यदि
न प्रेष्यते तदा वरः स्वाभिलाषाया अपूर्त्याजन्तुष्टो भवति । प्रेष्यते चेत्सन्तुष्ट एव
भवति । अपि शब्देन यद्यपि पाणिग्रहणमारभ्यैव तस्य भोगेच्छास्त्येव, तथापि तस्यां
शेषवर्दासहिष्णुत्वेन किञ्चिन्नमपि सरते । सहिष्णुत्वदशायां विलम्बकर्त्तरि अजन्तुष्ट एव
भवति । तथा प्रभोः रत्नात्मना स्वापेक्षासमये यदि अपेक्षां ज्ञात्वा कार्यसंपत्तिर्न क्रियते
तदा प्रभुरजन्तुष्ट एव भवति । तस्मादयं विद्वन्वः प्रभोः स्वाभिलषितसिद्धयभावेहेतुक
मति, विलम्बाभागे पूर्ववदेव सर्वात्मना स्वाभिलाषापूर्वैर्षं फलं दास्यत्येवेत्यस्मिन्नायं
विलम्बस्याज्य पर्येयत उक्तम् । तथा देहे न कर्त्तव्यमिति । देहे देहत्यागविषये
सर्वात्मना प्रभुमन्त्रोपाभाराद्विलम्बो न कार्यः । यथा दुहितृमेवणविलम्बे स्नेहो हेतुः ।
तस्मिन्नाप्यप्युपेक्षेण वरमन्त्रोपेक्षोपकार्यसिद्धिस्तथाप्याप्याग्रहेहेतुत्यागपूर्वकमाज्ञा कर-
णेनोपकारार्थमिदिरिति सर्वात्मना प्रभुमन्त्रोपायं देहत्यागविलम्बहेतुर्देहत्याज्य एव ।

ननु यद्यप्यस्मिन्नायं हेतुः अस्तित्वापि भगवदधिपतेतधीभागवतार्थमाश्रयेन लोके
परमोन्वयः गिद्वेषतीति कदापिपरिक्रमिद्विद्वेषेच्छा सम्भवति । तस्या अपि फल-
विद्वेषहेतुत्वेन ना निरापेक्षि, लोकायदिति ।

लोकवचेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

यद्यपि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थप्राकृत्येन जैमिनिव्यासादिवत् श्रुत्यविरुद्धालौकिकशास्त्रार्थप्राकृत्येन लोक एवोत्कर्षः सिद्धयेत् । नत्वलौकिकस्वसिद्धान्तफलानुभवहेतुः कर्षः सिद्धयति । लोकोत्कर्षसिद्धौ जैमिनिव्यासाद्युत्कर्षत्रलौकिक एवोत्कर्षः सेत्स्यति, न तु स्वमार्गीयोत्कर्षोपि । तस्माच्चतुत्कर्षसिद्धौमे मम स्वमार्गीयफलभोक्तुः पूर्वोत्कर्षफलविचारस्य स्वमार्गीयफलविलम्बहेतुत्वार्थिक फलं स्यान्न किमपीत्यर्थः । स्वमार्गीयफलविचारे यत्र मूलपादीनामपि निःफलत्वं तत्र पूर्वोक्तलौकिकस्यापि फलत्वगणना सर्वात्मना दूरापास्तेति ज्ञापनायोक्तम्, किं स्यादिति । अत एवत्फलतारतम्यविचारेण त्वयापि सर्वात्मना फलसिद्धिविलम्बाभाव एव विचारणीयो न ह्यन्योपि विचारः कर्त्तव्य इति ज्ञापनायोक्तम् । विचारयेति ॥ ९ ॥

यद्यपि फलविलम्बाभाव एव विचारणीयस्तथापि बलात्कारेण शरीरत्यागस्य स्वतोऽशक्यत्वात् कथं सम्भवतीति सन्देहनिवारणनकारपाहुः । अशक्य इति ।

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

यद्यपि बलात्कारेण शरीरत्यागः स्वकर्तृकश्चेत्स्यात्तदाऽशक्यः स्यात् । प्रकृते शरीरत्यागस्तु भगवद्विच्छाकर्तृक इति न स्वसाशक्यत्वम् । यतोऽशक्यत्वादिसर्वदुःखहर्त्ता यो हरिः स एव सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन स्थित एवास्ति । अत्र हरिपदोक्त्या देहत्यागोपि फलान्तरापदुःखदूरीकरणार्थमेव । अतो लोके अशक्यस्याप्यनायासेन साधकत्वमुक्तं भवति । तस्मात्फलविलम्बाभावार्थमेवावरुतेरि मोहं मा गाः, मोहं चित्तविक्षेपं मा गा, न माणुहि, कथञ्चन केनापि प्रकारेण आश्लेषद्वन्द्वमनितपराधफलविलम्बविषये आश्लेषद्वन्द्वनात्पूर्वतामविरुद्धानुभवे, आज्ञाकरणानन्तरं फलानुभवतारतम्यविषये च सर्वात्मना वैषम्याभावबोधनायोक्तम्, कथञ्चनेति । अतः परमुक्तार्थमुपसंहरन्ति ॥ १० ॥

एवं प्रबोधनेन सर्वात्मना वैषम्यनिवृत्तिर्निति ज्ञापनापाहुः । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यविरचितमन्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

इतीति समाप्तौ । श्रीकृष्णदासस्य श्रीकृष्णपदेन भक्तसदिवलीलारसानिष्टत्वं ज्ञापितं, तथासरेण शुद्धपुष्टिपार्गीयफलरूपदास्यं प्राप्तस्य तत्रापि बल्लभस्य मनोः शुद्ध-

पुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यभासानां च वृद्धमस्यात्यन्तं प्रियस्य तादृशस्य स्वचिचं प्रति हितं वचः, हितं हितकारि । वचसि हितमिति पदोपादानेन वचनस्य आसत्वात्पत्नेन मामाप्यावधारणेन चित्तस्य सर्वात्मना वैयड्याभावः सिद्ध इति ज्ञापनायोक्तम् । चित्तं प्रतीति । एवं प्रबोधनेन स्वचिचस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयपरमफलानुभवयोग्यतां निःसन्दिग्धाप्रुपपाद्य एतच्छ्रवणेन स्वमार्गीयाणामपि स्वाधिकारानुसारेणापि भक्तिमार्गीयफलं सिद्धयतीति ज्ञापनायाहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वच आकर्ण्य आसमन्ताच्छ्रुत्वा । यद्यपि वचः श्रुत्येतेतावतैव श्रवणसिद्धावपि आसमन्तात्कथनेन साभिमायश्रवणं ज्ञापितम् । साभिमायश्रवणस्य फलमाहुः, भक्त इत्यादि । भक्तो भगवति क्लिग्धो भवति । तदनन्तरमाचार्याणां फलविलम्बहेतुदूरीकरणसामर्थ्यं ज्ञात्वा स्वस्थापि फलविलम्बहेतुचिन्तां दूरीकरिष्यन्तीति चिन्तापरित्यागेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् मामोतीत्यर्थः ।

चित्तप्रबोधकाचार्यवचांसि विद्वतानि वै ।
 तेनाचार्याः प्रसीदन्तु स्वीये मयि सदा स्वतः ।
 इति श्रीपितृपादान्तररागपनिना मया ।
 श्रीवृद्धमेन विरचिता विद्वतिः पूर्णतामिषान् ॥ २ ॥
 अर्पिता श्रीमदाचार्यपदाब्जेषु मया स्वतः ।
 तेनैव कृतकृत्योऽस्मि इति मे निश्चिता मतिः ॥ ३ ॥
 इति श्रीवृद्धभविरचितान्तःकरणप्रबोधटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजयवल्लभाय नमः ।

श्रीमदान्तर्याम्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीरघुनाथचरणनिर्मितं विवरणम् ।

ब्रजस्त्रीनेत्रनलिनवनालीषु परिभ्रमन् ।

लिप्सेस्तन्मधु योजित्वं प्राप तं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

अथ भगवदीयानामनवरतभगवद्भजनसिद्ध्यर्थं तत्प्रत्युद्दुरितजनितचिन्तासन्तान-
दवदहनदपनोपायमन्तःकरणप्रबोधमन्तःकरणं संक्षुस्तीकृत्य प्रतिजानते । अन्तःकरणम-
द्वाक्यं सावधानतया शृण्वति ।

अन्तःकरणं मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अत्र स्वान्तःकरणव्यपदेशेनान्येषामन्तःकरणं प्रबोध्यत इति ज्ञेयम् । कृष्णात्परं
नास्ति दैवमित्यादिवक्ष्यमाणं मदीयं वाक्यं सावधानतया प्रमादराहित्येन शृणु आक-
र्षयेत्यर्थः । तदेवाहुः, कृष्णात्परमिति । वस्तुतः परमार्थतो विचार्यमाणे 'कृषिर्भूवाचक'
इत्यादिनिरुक्तिबलात्कृष्णात्परमन्यदोषवर्जितं दैवं देवः सर्वोपास्य ईश्वरो नास्तीत्यर्थः ।
अत एव गीतायां 'न त्वत्समोऽस्म्यधिकः कुतोऽन्य' इति । एवं बुधस्वेति वाक्यशेषः ।
ननु भगवदीयानामपि कदाचिद्धोकवत्कुवथिदभिभवो दृश्यतेऽतश्चाभिमानेन स्वावमान-
माशङ्क्य, अहं भगवति कृतात्मनिवेदीति सर्वं मयि भगवदेककर्तृकमिति विमृश्य गद-
मानमपि भगवतैव कृतमिति भगवत्पि दोषस्फूर्त्तौ सदृष्टान्तं समाधानमाहुः ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

अत्र चाण्डालीतिपदं महादोषोपलक्षणपरं, तेन सदोषा या काचन राजपत्नीत्वेन
परिगृहीता जाता राज्ञा च सत्कृता, कदाचित्तस्या अपमानेपि मूलतः स्वरूपात्क्षतिः
हानिः का भवेन्न कापीत्यर्थः । अयं भावः । भगवत्सम्बन्धे विना सर्वेषामन्तःकरणं
स्वभावतो दुष्टमेव । उत्कर्षस्तु भगवत्सम्बन्धकृत् एव, तेन यत्सम्बन्धात्स्वयमुत्कृष्ट इत्य-

भिमन्यते, तत्कृत्वापमानेपि स्वरूपं तु स्वस्य पूर्वं सदोपमेवेति कुतस्तरां दोषावकाश इति ।
चकारादन्वैरपि राजीत्वेन मानिता पूजिता । दृष्टान्ते एवं ज्ञेयं, सदोपाया अपि चाष्ठा-
त्या राजपरिमहान् मानिताया अपि कदाचिद्वाजकृतविरस्कारे स्वजातीयपतिकृतसंमान-
नतो वरं राजकृतविरस्कार इति, यया सम्बन्धयुत्कर्पात्स्वोत्कर्षः । एवं भगवत्कृत्वा-
पमानेपि स्वस्य लाम एव न हानिरिति भावः ॥ २ ॥

सत्सान्तःकरणं स्वयमेव कथं वोचनीयमित्यपेक्षायामाहुः ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का मगाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

योऽभिदानीमुत्तमत्वाभिमानेनावपतोस्मीति मन्वे स एवाहमात्मसमर्पणात्पूर्वमपि
किं सर्वकालमुत्तम एव स्थित आसम्, मर्युत तद्विपरीत एवासमतो मम पूर्वापेक्षयाऽधमता
का मान्वा भविष्यति । यतः पूर्वावस्थामनुस्यूत्य पश्चात्तापो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

मन्वेवं बहुशुभः समापानेर्पादानीन्तनावमानवत्कलदशायामप्येवं कुर्याच्चैतदानीं कथं
समादितिरित्यपेक्षायामाहुः ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञेव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सतो यथायौ सः सङ्कल्पो ब्रह्मं तस्याद्विष्णुः सर्वत्र वर्त्तमानः फलदत्तापापप-
न्यया न करिष्यत्येवेति ज्ञेयम् । तुल्यदो निर्दारणे च । स च सङ्कल्पो यथा । 'द्विःशरं
नाभिसन्वते द्विःस्थापयति नाथिनाम् । द्विर्ददति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नैव भाषते ।'
'सकृदेव परमो यो यस्तदासीति याचते । अपयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्ब्रह्मं मम ।'
'योन्वेप मतिनानीहि न मे मत्तः मणश्यतीत्येवमादिषु ज्ञेयः । येन भगवताहं सर्वतः
पूषण्य स्वमनेन योजितः स फयमग्रे त्यक्ष्यतीति भावः । स्वस्वावश्यकर्षण्यमाहुः ।
आज्ञेयेति । सततं निरन्तरमाचार्यद्वारा या आज्ञा सैव कार्या न तु कदाचिदप्यनाश्र-
मन्यपत्रतिदं वा । अन्यथा एवमकरणे स्वापिश्रेह एव भवेत् ॥ ४ ॥

नन्वाज्ञातिरिक्तकार्यमात्राकरणे मात्रे चिकीर्षितकार्यस्य फये सम्प्रचिरित्याहुः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

गोमन्निर्भेदिमकम्पायनेन धर्मो यन् स्वामी मसुरेव सर्वभेदिकासुष्मिकं स्वस्य
सौम्यकृत्स्नं करिष्यतीत्यर्थः । एतन्तुमन्दपानेन स्पेषमिति मारः ॥ ५ ॥

अत्र विन्वासार्यमाचार्याः स्वानुभवमुद्गावधन्त्याज्ञा पूर्वमित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ।

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तदयं मया ॥ ६ ॥

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

आज्ञापूर्वमिति । मां प्रति पूर्वं प्रथममाज्ञा देशपरित्यागविषयिणी गङ्गासागर-
सङ्गमे जाता । यापि पुनरन्या देहपरित्यागविषयिणी मधुवने मधुराराया जाता तदाज्ञा-
द्वयं मया न कृतमेव । तृतीया या लोकगोचरा लोकविषयिणी लोकानुद्धरस्वेल्यैर्वरूपा सा
कृतेति शेषः ।

तत्राज्ञाद्वयमङ्गलरूपेणैव सति कथं मम पश्चात्तापो, यन्मया न कृतमित्येवं रूपः, स न
कथमपि सङ्गच्छत इति । अकरणे हेतुः, सेवकोहमिति । सेवकस्य सर्वस्वनिवेदिनो या
काचन कृतिः सा भगवद्विच्छेदवैति निश्चयात् । न चान्यथा अन्यसदृशो नास्तीत्यर्थः ।

ननु लौकिकप्रभूणामिवाज्ञाभङ्गस्थानोपत्ये भगवतोपि तथात्वापत्तिरित्यत आहुः ।
लौकिकप्रभुवदिति । कदाचिदासुरव्यामोहार्थं लोकवदाचरणेपि लोकवद्भगवान् कदा-
चिदपि ज्ञेय इत्यर्थः । लोकवदाचरणं तु रामायणमौसलादिषु मसिद्धम् ॥ ७ ॥

कस्मिन्नप्यंशे चिन्ता न कार्येत्याहुः ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखीभव ।

प्रौढापि दुहिता यदत्सेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्त्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

लोकवचेस्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

सर्वं लौकिकलौकिकसाधारणं स्वीयं भक्त्या ज्ञेदपूर्वकं समर्पितमेवास्ति, अतः
कृतार्थोसि कृतकृत्योसि सुखी भव, सुखीनैवं वर्त्तस्व, न मिथ्या चिन्तयेदर्थः । आन्तस्या-
दिना भगवदर्थं मियारणं स्वशरीरमनुपपुञ्जानं मति सहजान्तं दोषमाहुः । प्रौढापीति ।
प्रौढा वृद्धा, अपि शब्दात्प्रौढापि दुहिता यदा ज्येष्ठशब्दरे तद्दर्शने न प्रेष्यते न याप्यते
वदा तत्त्वार्थी वरस्तां विना प्रकारान्तरेण न तुष्टो भवतीति, यद्यथास्ति तथा
निवेदिते देहेऽप्यतिज्येष्ठशब्दानुपयोगो भगवदसन्तोषकारक इत्यर्थः । लोकवदिति ।

साधारणलोकवन्मे यदि स्थितिः स्याच्चदेदानीतनावस्यापेक्षया तदधिकं लोके वेदे च किं
स्यान्न किमपि, प्रत्युत सर्वनाश एव भवेदित्येवं स्वमेव विचारय, इदमुपपन्नं न वेति ।

ननु सर्वथा शरीराद्यशक्तौ भजनासम्भवे कथं निस्तार इत्यत आहुः ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

सर्वप्रकारेण कृत्यऽसाध्यैर्धे हरिरेवास्ति मम शरणमिति बुद्धिमवलम्बस्व । अस्ति-
त्यर्थं कथमपि मोहं वैचित्त्यं मा गाः, मा प्राप्नुहि ॥ १० ॥
उपसंहरन्ति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्तता व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीकृष्णे दास्ये गतस्य बल्लभस्य, श्रीकृष्णदासस्येति जात्यभिप्रायेणैकवचनं वा ।
श्रीकृष्णदासस्य चित्तं प्रति हितमभीष्टसम्पादकं बल्लभस्येदमभिहितं वचो श्रेयम् । कथं
तदित्यत आहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वचः श्रुत्वा भक्तो नैश्चिन्त्यं प्राप्नुयादिति ॥ ११ ॥

इति * श्रीविठ्ठलेन्दुवरात्मजश्रीरघुनाथविरचितमन्तःकरणप्रबोधविचरणं
संपूर्णम् ।

* केवलश्रेयसकेन श्रीरघुनाथनामं शिरालयविभित्तिविक्रं, परममग्नय श्रीरघुनाथाभिधानमुपलब्धेरन
श्रीरघुनाथविरचितमन्तःकरणप्रबोध इतिरिच श्रीरघुनाथायमेवंविधं निधीयत ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगौरीजनचक्रमाय नमः ।

श्रीमंदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीमन्महानुभावश्रीहरिरागचरणविरचितविवृतिसमेतः ।

अथ श्रीवल्लभाचार्याः कृष्णेनातिदयालुना । निःसाधनजनोद्धृत्यै पुष्टिप्रकटनेच्छुना ॥
स्वास्वरूपाः स्वतस्तेन प्रशुणा प्रकटीकृताः । जीवोद्धाराय विवर्ति चक्रुर्भागवते मुदा ॥
तथा स्वतन्त्रभजनप्रकारस्पोषदेशनम् । ततश्च भगवान्मत्वा स्वमार्गोद्घातनं हि तैः ॥
आचार्यविप्रयोगं चासहमानोचितेभ्यः । आशाद्वयभदादेहदेशत्यागैकबोधिकम् ॥
ततः स्वमौढिवशतः फरुणावशतोपि च । तद्दयोऽलङ्घनं चक्रुः पश्चात्तापस्ततोऽभवत् ॥
दोषसफूर्त्या हरौ सङ्गविलम्बाच्यागमाद्भयात् । अङ्गीकृतिगतैथापि धर्मत्यागाच्च दुःसहः ॥
बालवत्पूर्वपाङ्गुः पश्चात्तेति यदब्रवीत् । मां तेनास्मिन्वाक्त्वं हि हरौ दोषस्तदास्फुरत् ॥
ततः समादधुश्चित्तं वचनैः स्फूर्तिपागतैः ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अन्तःकरणपदतो धरिरङ्गानवोधनम् ॥

दोषसम्बन्धतश्चित्ते*स्वभिन्नत्वं हि मन्वते । आल्लोऽलङ्घनतो दोषो भगवदोपभावात् ॥
अत एव तदात्मीयं कर्तुमत्र समाहतिः । अन्यथा प्रोदिदादयं तु सर्वभावाच्च्युतिर्भवेत् ॥
मद्वाक्यमिति वाक्येषु स्वसम्बन्धो निरूपितः । निर्दोषभगवत्सावधोपकृतास्तु सर्वथा ॥
अत एव समाप्तो हि पद्योरत्र बोधितः । सावधमित्येकवचनं सर्वैरकार्यबोधनात् ॥
स्ववाक्यस्य दुरुहत्वाद्भावमौढस्य चेतसः । अर्थानवगमस्तस्मात्सावधानत्वबोधनम् ॥
श्रवणोक्त्या सत्वात्पर्यमयावगमनं मतम् । श्रवणेनैव हि स्वीयविचारान्तरवारणम् ॥
एतदश्रवणे दोषोपीति विध्यवतारणम् । पश्चात्तापो द्विधा जातः प्रभुदोषसमागतेः ॥
आज्ञारूपस्वधर्मस्य परित्यागात्स्वदोषतः । तत्र तु मथमं दोषः भवो नास्तीति कथ्यते ॥
तदारोपणतश्चित्ते भ्रान्त्वत्वमपि चोच्यते । न हि कृष्णे सदानन्दे दोषसम्भावनोद्भवः ॥
सच्छब्देन यतस्तत्र दोषाभावश्च रूप्यते । सर्वस्यैव तदारम्भत्वाच्च परं विद्यते ततः ॥

अतो वैषम्यनेर्धृष्ये अपि दोषो न कर्तारि । नास्तीत्युक्त्या तदन्यस्य सत्ताभावो विबोध्यते ॥
 दैवशब्देन पूज्यत्वं सर्वेषां ज्ञापितं हरौ । तस्यैव च परत्वेन सर्वोक्तृष्टत्वबोधनम् ॥
 जगत्पूज्ये भगवति दोषसत्ता कथं भवेत् । अन्येषामपि पूज्यत्वं तद्विभूतित्वतोपि हि ॥
 भृगवे हरिणा स्वस्य दोषाभावो विबोधितः । निर्दोषपूर्णगुणता सर्वत्रैव निरूपिता ॥
 सर्वेषां भाग्यरूपत्वं दैवशब्देन चोदितम् । यथा भाग्यं विना सर्वसाधनं विकलं मतम् ॥
 तथा तत्प्रतिकूल्ये न देवानां फलदात्वा । अत एवास्पदाचार्यग्रन्थे सेवाफलाभिधे ॥
 तदान्यदेवसेवापि न्यपेति विनिरूपितम् । प्रायश्चित्तानि चीर्णानीत्यादिवाक्यानि सन्ति हि ॥
 ससम्बन्धेन सर्वेषां फलदे दोषवारके । स्वरूपतोपि निर्दोषे कथं दोषनिरूपणम् ॥
 ननु भ्रम्यवतारे तु क्रोधादि दृश्यते हरौ । दैत्यमारणतोमन्तपुत्रवीनां मरिग्रहात् ॥
 शोषोपि देवस्येत्यादिवाक्यं च खलु दृश्यते । इति चेन्न हरौ दोषः प्रतीत्या न हि वस्तुतः ॥
 निवार्यमाणे क्रोधादि हितं पर्ववसानतः । मुक्तिदानाभिज्ञानन्ददानाच्चदधिकारतः ॥
 दोषा एव न जीवैस्तु प्रयुक्तास्तं स्पृशन्त्यपि । अभिवारा वैष्णववदतस्तद्दोषवर्जितम् ॥
 एवं सतीदृशे नाप्ये दोषारोपणतः स्वतः । पूर्वं जातोपि चोत्कर्षो नश्येत्तदपमानतः ॥
 स्वामिसम्बन्धराहित्याद्भवेत्तु महती क्षतिः । इति चेत्तरसमाधानमग्निमश्लोकरूपितम् ॥

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

संभावितस्य चाक्षीर्विरिति गीतोक्तवाक्यतः । उक्तृष्टस्य पुरा पश्चादपकर्षे क्षतिर्भवेत् ॥
 पूर्वं स्वरूपे दृष्टान्तस्तथा हीनो निरूपितः । तादृशस्य तथोत्कर्षे मूलं तु भगवान्मतः ॥
 पुष्टिमार्गवृत्तौ नैव नीचोत्कर्षो नियापकः । भक्तिदंसे तथा चोक्तं मञ्जुभिर्विह्वलेश्वरैः ॥
 पूर्वं नीचगतोत्कर्षोऽप्यप्रयोजक इत्यपि । मूलतस्त्वपमाने तु न हीनस्य क्षतिर्भवेत् ॥
 अपमानजदुःखं तु क्रियते स्वविवारतः । दास्यं स्वर मनः स्वीयं दासानां नापमाननम् ॥
 चेदित्यनेन दौर्लभ्यमङ्गीकारे निरूपितम् । जावं यद्रामपत्नीत्वं सन्न याति कथञ्चन ॥
 अन्येषां सा न दुःखार्षेयैर्कृत्तुं शक्या पञ्चाश्रितैः । न वा तद्रूपभोगोन्वैः पश्चात्कर्तुं हि शक्यते ॥
 अपमाने निम्नस्तु निरहातुमचार्यकः । बहिः संवेदने पश्चादङ्गमात्रमसाधकः ॥
 तदनन्नाप्यपेपि पात्रत्वमनयो ध्रुवम् । मानयन्ति यतस्तत्रां हि नापकर्षस्ततो मतः ॥
 यदापिदित्यनेनात्र नित्यता नारमाने । मनःपूर्वैर्कृतित्वेन नित्यताद्वीहृता हरेः ॥
 नापमाने यन्नम्य हरेरित्यत्र न तादृशी । शिष्यायै दण्डनाथं वा वृत्ते न निजेच्छया ॥
 इन्द्रापूर्वकृतिर्नै हि मनेदेव हि नित्यता । दण्डोऽप्यनुमदः मोक्षः सर्वत्रैवात एव हि ॥
 क्षति मन्देन सम्पापि मानताम्यं निरूपितम् । एवं शार्यशोषविन्धा दृष्टान्तेन च बोधनम् ॥
 क्रियो दृष्टा यत्पान्ठनशोषस्य निरूपति ।

समपर्णादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

अहं समपर्णात्पूर्वमुत्तमः किं स्थितो मनः॥

यतो दोषा निवृत्तास्तु सर्वेषां तत्समर्पणात् । सदेरपनेन हृदये तदावेशात्कचित्कचित् ॥
जाताप्युत्तमता नैव निरन्तरमभून्मपि । यथा श्रावणशुकैकादश्यां कृष्णे पुरःस्थिते ॥
साक्षात्समर्पणे सर्वोत्तमत्वं न तथा पुरा । नन्वास्यरूपाचार्याणां कथनं नैव मुज्यते
ईदं कृष्णरूपत्वात्सर्वस्योत्तमता यतः । इति चेन्न रसात्मत्वात्तत्स्वरूपं च तत्तया ॥
यथा भगवतो लीलारसानुभवसिद्धये । मानिनीषु तयारूपं ग्रहं तादृग्वचोपि हि ॥
तथावतारे भक्त्याख्यरसानुभवहेतुकम् । रूपं तथा वचश्चापि स्वाचार्यचरणोदितम् ॥
अतो रसात्मके रूपे न कार्यः संशयस्तथा । यतो रसस्वरूपं हि यत्र यादृक् तथैव तत् ॥
किञ्चायुना चाधमता का वा भाव्या मम त्वया । यतोऽधमत्वतश्चित्पश्चात्तापो भवेत्तव ॥
ननु सत्यं तथाप्येव कृष्णः सर्वोत्तमः स्वतः । कर्तुं चापि यथाऽकर्तुमन्यथा कर्तुमीश्वरः ॥
अतः कदाचिद्वरणं कुर्याच्चिदन्यथा तदा । का गतिः कुत्र गच्छामि गत्वा बान्धवं कृमाश्रयै ॥
इयं चिन्ता न कर्तव्या—

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो हरिः । स्वाङ्गीकृतिं कृपापूर्णां न कुर्यादन्यथा कश्चित् ॥
केषां सत्या कृतिः केषां वाक् सत्या न विचारितम् । विचारितं हरेः सत्यमवस्तुकथनेन्यथा ॥
कदाचिद्वासादोषेण नान्यथा तद्विचारितम् । अतो वचःश्रुतौ नैवं विषेयं भयमन्यथा ॥
विष्णुः सर्वत्र सत्त्वेन रक्षकः कथमन्यथा । करिष्यति यतो रक्षा साधारण्या कृतिः प्रभोः ॥
तुशब्देन न भक्तेषु क्वचिदप्यन्यथा कृतिः । करणं वाप्यकरणं सुखायोस्तु विद्वदये ॥
नन्येवं चेत्स्वतन्त्रत्वं किं दासानां न बाधकम् । स्वतन्त्रा गतचिन्तास्तु कुर्पुराज्ञाविलोपनम् ॥
तथासति महान् दोषस्तदर्थमिह चोच्यते । आज्ञैव कार्या दासेन न प्रभो न विचारणम् ॥
एवकारेण धर्माणामाज्ञात्वेनैव वै कृतिः । कार्यत्वावश्यकत्वायैमत्यवान्तपदोक्तितः ॥
सेवकस्तापकुर्वन् वै मत्यवायी हि जायते । निरन्तरं क्तकृतिस्तु स्वधर्मत्वेन बोधिता ॥
स्वधर्मो यादृशस्तस्याऽकृतौ दोषोपि तादृशः । बाणस्येदधर्मस्याऽकरणे वाङ्मिरूपितः
नरकादिः, स्वरूपात्मधर्मस्याकरणे हरेः । स्वामिद्रोहो महान् दोषः स्वरूपेण विरोधतः ॥
आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणामिति लौकिकवाच्यतः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

सेवकस्य हरेः सेवां कुर्वतो मार्गवर्तिनः ॥

धर्मोयमेव नान्योस्ति यदाज्ञाकरणं प्रभोः । तुशब्देनान्यथा धर्मः पुष्टिस्येषु विलोचयते,
तदाज्ञालोपमानादि तद्वैधर्म्येनेशनात् । तथैवाप्रापि विज्ञेयं न, धर्मोयमितीरितम् ॥

अथ एवाहुर्नेनोक्तं करिष्ये वचनं तव । न चायमीदृशो धर्मः सन्दिग्धफलसाधकः ॥

यत आज्ञाभिषं धर्मं हरिः स्वीयं करिष्यति । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यः' इत्युक्तं हरिणा यतः ॥

अन्ये सर्वेषु ये धर्मास्ते विभूतिधराः कृताः । फलदानं विभूतिभ्यस्तेषु सर्वत्र निश्चितम् ॥

इहैष धर्मपरित्यागं स्वम्पिनाहुर्मनः प्रति । पश्चात्तापोप्यतो योग्यः सर्वथेति निरूपितम् ॥

तदेवाहुर्निजाचार्या मद्यथाज्ञायं हरिः * अदात्, तत्र स्थलं पूर्वाज्ञायां च तन्निरूपितम् ॥

यत्र देहपरित्यागः कर्तव्य इति सोऽश्रवीत् । तत्र धीर्जं तु साभिध्याद्वेद्भोर्भावत्यरुस्य हि ॥

साक्षात्तद्भावसम्बन्धो विना मार्गोपदेशनम् । ततः स्वरूपमाकट्यं पुष्टिमार्गस्थितप्रभोः ॥

*ज्ञानं च नाभिप्रेतितं गूढभावरूपं वै हरेः । सर्वत्र सर्वजीवानां *तेनैव प्रयुक्तवान् ॥

ततः प्राकृतवल्कल्या गार्हस्थ्यादौ विमोहनम्। सम्प्राप्य स्वीयसाभिष्यं भक्तानामेव कारितम् ॥

उपदेशनमारण्यमाचार्यः पुष्टिमार्गनम् । ततो मधुवने सर्वा गूढलीला प्रकाशिता ॥

उपदेशेन भक्तेभ्योऽनमीष्टं तदपि प्रभोः । लीलाधारत्वरतः स्वस्य तदारैव मकाशनात् ॥

तद्वयं न कृतं कृष्णाऽऽज्ञाया रसचिरोपतः । श्रीभागवतगूढार्थमकटीकरणगात्तया ॥

श्रीत्यास्यल्लगासक्तेर्न भयं प्रीतिवो रतेः । तुशब्देनाधुना नैव तादृगाज्ञां ददाति हि ॥

स्वास्त्यवारये न संन्यासे कुरुते भावराजनम्। 'स्वास्त्यवारये न कर्तव्यं' इत्यतोऽप्यतमभोर्वचः ॥

स्वयं च मयमाज्ञायाः स्वसंयोगमवोचकम् । गङ्गायाः सागरेणात्र यथा योगस्त्वथा मया ॥

पूर्वाभायेन सम्बन्ध इति स्वाभिप्रेत्योभनम् । भवे द्वितीये यः श्रोक्तोऽपि शब्दस्तेन बोधितम् ॥

एतद्ग्राहयन्मपि स्वमन्त्रमवलोककम् । पश्चात्सदेनैतदाज्ञा विलम्बेन समुद्रता ॥

स्वयं मधुवने शोकं दृष्टमन्त्रयत्नस्तथा । तत्र नैवेदियं कार्यं कार्यमित्याद्ययो हरेः ॥

तत्रायानात्र निराणायनः मौक्त्यं दृष्ट्वा । एतद्वयं तु न कृतं तृतीयोऽर्थात्कृतो मतः ॥

* अदात्तं च न दृश्यायां तत्र निरूपितम् । इति पाठः ।

• अदात्तं प्रयुक्तमाचार्यं ज्ञानं मतेन सर्वजीवानां स्वयंदिशि गूढभावन्यं दृष्टं विवृतिसमेतः ।

• सर्वं देहपरित्यागम् ।

त्यागो लोकैकविषयो नामदानाद्विवर्जनात् । सेवापदज्ञानाभावात् सहनाहुःखदस्य च ॥
नन्वेवं धर्मगमने पश्चात्तापस्तु संभवेत् । इति चेद्वा; यतः सेवाकर्णात्सेवकोरम्यहम् ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सेवा तु स्वाम्यभिहितकरणेन भवेत्पुनः । स्वामिनैव यदुक्तं मे श्रीभागवतवर्णनम् ॥
पुष्टिपार्श्वप्रकटनं तदेव क्रियते मया । तदुत्तरं चेत्स्थास्यामि तदा दोषो भविष्यति ॥
न चाज्ञापान्तसेवायाः करणे धर्मतश्च्युतिः । सेवाकृतेराज्ञयापि स्थितेरन्यविवर्जनात् ॥
तदा केन प्रकारेण पश्चात्तापो भवेन्मम । ननु प्रभूणां लोके तु दृष्टा सेवाकृतावपि }
परित्यागकृतिः स्वीयोचराज्ञापारिपालने । अत्रापि चेत्तथाभावे पश्चात्तापस्तु सर्वथा }
इति चेद्वा हरिः कृष्णो द्रष्टव्यो लौकिकेशवत् । स भावाद्भो हरिर्भावपेक्षा स क्षणिको हरिः
न तथा, स तु दोषादयो हरिर्दोषविवर्जितः । सोऽनित्यस्वीकृतिः कृष्णो नित्याङ्गीकरणो मतः ॥
स दुःखरूपः कृष्णस्तु पूर्णानन्दो निरूपितः । सोऽल्पदः पूर्णपरमानन्दसन्दोहदो हरिः ॥
कदाचनेतिशब्देन सोऽस्मिन् स्मरः स्मरता हरेः । अतस्त्यागभयाऽभावाद्दुतापो निवारितः ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

किञ्च, सर्वं लौकिकं हि वैदिकं च समर्पितम् । अहन्तामपते चापि स्वया तत्र समर्पितं ॥
अतः कर्तव्यताऽभावात् कृतार्थत्वमभूत्तव । किमर्थं कुरुषे दुःखं किं तवास्ति सुखी भव ॥
भ्रमादेवाभवदुःखं स्वनाशितिसम्पदाशयः । सेवानशादगमने नातोपोऽलौकिकप्रभोः ॥

प्रौढापि दुहिता यद्भस्नेहात्र प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

सेवामियस्य करुणाकरस्य मृदुचेतसः । देहाध्यासादगमने त्वसन्तोपो भवेत्त्वभोः ॥
अतो विदधते चित्तसमागमं निदर्शनात् । देहे न सत्ता स्याप्या हि यथा दुहितरि स्वतः ॥
वामात्रथे पोषणं तु हर्यथे वद्वदत्र हि । अयोग्यतायां तस्मिन्ता कर्तव्या रक्षणादिषु ॥
प्रौढा चेत्सकला चिन्ता तस्मैवेति चित्तुष्याताम् । अतो न देहाध्यासेन देहाद्यभरणं हरीं
उचितं तद्वत्स्नेहात्स न तुष्येयतो वरः प्रत्यग्रयोक्ता, नाऽनातरसस्यायोग्यवस्तुनः ॥
अतः स तु कथं तुष्येदपेक्षायामनर्षणात् । वद्वद्वयपरिज्ञाननात्राचिदर्थते स्वतः ॥
तदा वितोषसन्तोपस्त्वाज्ञायां मध्यमः स्मृतः । आज्ञायाप्यपि चेद्धोमो देहादेस्तोषणं कथम् ॥
यदर्थं सकलापेक्षा तदभावेऽखिलं दृष्या ।

लोकवञ्चेरित्यतिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

ननु देहादिलोभस्तु लोकोत्पन्नस्य जायते ॥
स्वानभिधेवकथने मानोपि भवति प्रिये । पदोपि प्रियसौभाग्यात्स्वासाधारण्यबोधकः ॥
जायते दोषमानस्य मनो मौद्विगतात्पुनः । अतः किञ्चिदिति चेन्नैवं चित्तोचितं प्रिये ॥
यद् वदास्यस्त्वोस्ति भक्त्यात्वा वहिरूपशूक । निर्दुष्टः केवलानन्दकरपादादिसङ्गतः ॥
कृष्णापरसुभासारः परमानन्दरूपवान् । भक्तिदाता समस्तानां स्त्रीषसान्निध्यमाश्रितः ॥
श्रीकृष्णरसमावात्सा ब्रजस्त्रीहृदयस्थितः । लीलाशतसमाभ्रान्तसर्वाङ्गो विस्मृताखिलः ॥
हृदयस्वामिसहितो ह्यारिर्भूतस्वदाश्रया । एतादृशो मयापि स्यात्कृष्णवञ्चेरित्यतिर्मेनः ॥
हृदि किं स्यादिति पुनः स्वयं हृदये चिन्तय । तदास्पस्य स्मितो चैवं प्रभोरपि तथा स्थितिः ॥
इत्यज्ञानं न तद्युक्तं हरिरानन्दकरिणः । अवाच्यत्वादेवमुक्तं स्वयमेव विचारय ॥
ननु जातेऽपराधे तु किं विधेयमशक्तितः । अज्ञात्वा वायवा शास्त्रा यत्कृतं नाकृतं हि तद् ॥
अतः कथं सोनुतापो हृदयात्तु निवर्तते । इतिचेन्न हरिः सर्वदुःखहर्ता हृदयेऽस्ते ॥
अज्ञाप्ये निमग्नानां स्वयं सर्वत्र साधकः । यतो गजेन्द्रस्याशक्ये स्वयमाविर्भूव ॥
कार्यं च कृतवान् सर्वपतो हरिर्पदं यतः । एतेन साधनाभावे देव्यभावोद्भवे पुनः ॥
निःसाधनकलात्मासौ प्रादुर्भवति निश्चितम् । एव हारेण नाशेषां निःसाधनफलात्मा ॥
न चाकृष्णानां पूर्णानन्दभाववद्गतास्थितेः । अस्तीति पदतः स्वामे प्रादुर्भूतो निरूपितः ॥
अनो मोहं स्वयैरूपं मा प्राप्नुहि मनो मय । एवं स्वान्तःसमाधाने विधाय स्वस्तदुक्तिभिः ॥

इति श्रीकृष्णदासस्य ब्रह्मस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीब्रह्मभार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

सम्प्राय सस्य वैश्विन्यं स्वीयान् प्रति वदन्ति हि । एवं प्रकारकं वाक्यं हितं फलदशास्तु हि ॥
स्वधियां प्रति यः प्रोक्तं तदाकर्ण्य भजन् हरिम् । स्वदोषेष्वपारित्यागो भवति स्वबोधोपतः ॥
परिणागमयाभावाच्च नो निश्चिन्तनां ब्रजेत् । नन्वेवं कथनादेव वैश्विन्यं तु कार्यं भवेत् ॥
स्वानुभूतेरनाथे तु चाध्याप्य हि सिध्यति । इति चेदुच्यते स्वीयान्तमाधातुं स्वदासता ॥
आरिर्भूतस्वरूपस्य मोक्षानुभवोपपत्तेः । अनुभूयैतदस्मिन् मयात्र विनिरूपितम् ॥
नात्र कारो धविशासो माद्विः सफनान्निभिः । ननु दासत्वकृष्णत्वं विन्दे भवतः कथम् ॥
हि वा विषय काश्यं तथातं स्वस्य कथ्यते । मरुत्पुत्रवत्तत्र कृष्णत्वं चोपचारिकम् ॥

अथवा भाववन्नतः स्वस्वरूपस्य विस्मृतिः । विरुद्धधर्मता वापि ब्रह्मवचनं रूप्यते ॥
यद्वा व्याप्तोद्देशिधर्ममेवं रूपनिरूपणम् । एवं हि संशये कार्या सद्दिशेवं समाहितः ॥
यथा रसात्मनो रूपं हरेर्यत्र यथाविधम् । वचः क्रियापि सर्वत्रानुरूपं यत्र यादृशी ॥
तत्र तादृग्विधं रूपमुच्यते न प्रदर्शनम् । अन्यथा न रसात्मत्वं स्याद्बोद्धव्यं रसज्ञवत् ॥
लोकेपि यत्र नाख्यादौ प्रादुर्भवतिचेद्रसः । स्त्रीवेशादिह तत्रैवमुच्यते सैव वर्तते ॥
एवं हि भगवान् कृष्णो रसात्मा यत्र यादृशः । तद्रसानुभवार्थं हि विशिष्टस्तत्र तादृशः ॥
रसात्मत्वात्तदास्यं च मन्तव्यं तादृशं पुनः । अतो दास्यरसार्थाय प्रादुर्भूतं तदात्मना ॥
भक्त्यात्मकं मुखं तत्र रूपमेव हि तादृशम् । वचोपि तादृशं तत्र सत्यमेव न चान्यथा ॥
यथा वचो हरेः स्त्रीयदैन्यभावनिरूपकम् । मानापनोदसमयेऽस्मत्प्रभोस्तद्रसात्मनः ॥
तथाचार्येषु वाक्यानि नात्र कश्चन संशयः । बहून्मस्येति नामोक्त्या विश्वासस्थानमुच्यते ॥
हरेः स्वस्मिस्तथा नास्ति नित्यामीतिरिख्यता । ईदृक्स्वरूपविश्वासे नैधिन्त्यं निश्चितं मया ॥
भाग्यभाजां हि विश्वासे भवेच्छ्रीबल्लभमभौ । यथा निपेदने चिन्ता नवरत्ने निवारिता ॥
एवमत्र फले चिन्ता स्वकीयानां समुद्धृता । संयोगमानविरहाभिधभावत्रयं स्वतः ॥
अनुभूतं तु संयोगः सेवया त्यागतोऽपरः । आज्ञाकरणतो मानभावोत्र सफलीकृतः ॥
स्वरूपस्फूर्तिः पश्चात्पश्चात्पो निवारितः । इति श्रीबल्लभाचार्यपदांशुहरेणुषु—
सक्तचित्तस्य विष्टतिर्हरिदासस्य पूर्णताम् । अयमचेन ते स्वीये दृढं कुर्वन्तु मां सदा ॥
अवद्यमनवचं वा विचारयतु मे प्रभुः । यत्प्रसादिदं सर्वं पूर्णतां याति सर्वथा ॥
सन्तोपि कृपया युक्तं मदीयं मूर्खजल्पितम् । श्रीपदाचार्यसम्बन्धात्प्रवक्ष्यन्तु परमाहताः १५१

इति श्रीहरिदासोक्तान्तःकरणप्रबोधविष्टितिः

समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीयोगीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीनृसिंहचरणात्मलेश्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीह्यामलात्मजश्रीब्रजराजकृतविवरणम् ।

न्ता स्वानार्थपादाब्जं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ।

तदुक्तबोधवाक्यानि व्याख्यास्ये बोधसिद्धये ॥ १ ॥

* (अथ) श्रीमद्वार्थचरणाः (स्वीयान् मति नरत्रे 'चिन्ता कापि न कार्या' इत्याह्वय वस्या अन्तःकरणपरत्वादान्तःकरणस्य च स्वभावचञ्चलत्वाद्दृयाध्यानादिसंभवे पूर्वोक्ताभङ्गसम्भवाजिबेदेन कृतमप्यकृतं स्यादिति तदभावाय प्रमेयवलेन यथा भगवान् भक्तान्तःकरणसम्बन्धी सन् कल्पयकरणे मद्दाननिवारणं कृतञ्चैस्तथात्र) स्वीयान्तःकरणबोधार्थं (तदभिमुखीकृत्य) समौटिस्वस्वरूपतापनपूर्वकमन्तःकरणप्रबोधं निरूपयन्त्यैकादशश्लोकेकादशोन्द्रियबोधरूपेण । अन्तःकरणेति ।

अन्तःकरण मद्राक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

हे अन्तःकरण ? मदीयानापिति शेषः (सपाप्तौ 'भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेदि' सुपसंभाराश्लेष्यः) महाक्यं सावधानतया सावधानीभूय शृणु शृणुष्वेत्यर्थः । स्वानपत्वेनाह्नोक्ता । श्रवणे सावधानत्वोक्तिः श्रवणानन्तरं तथाकरणार्थम् । अन्तःकरणस्यैववचनं स्वार्थं सर्वेषामैकरूपत्वज्ञापनाय जात्यभिप्रायेण । (अत्र सर्वं भावः स्वान्तःकरणमेव बोधनीपत्वेनाह्नोच्युः । तदपि श्रीवल्लभाष्टके रूपद्वयेनावतारबोधनात् 'बोधने 'सास्यं मादुर्भूतं चमरे'त्युक्तेषु, मुखान्पवनाराभिप्रायेण सङ्गतमेव,) एवं स्वीयानामन्तःकरणं सम्मुखीकृत्य बोधवाचयमेवाहुः । कृष्णात्परमिति । कृष्णात् 'कृषिभूमाचक्र' इत्यस्य भावान्द्रात्मरूपया विवरणेन प्रगवरवद्वयानां भावात्मकत्वं (पशुनृष्टं देवं देवानां क्रोडाह्नां समूहो वा, 'देवं दिष्टं भागयेयं भागयमि'तिप्रवेशात्तामां भाग्यरूपं वा । नास्ति इतरं) नास्तीत्यर्थः । ननु किं स्तुतिरेवेयमित्यात्र द्वापामाहुः पशुनृष्ट इति । तदोन्मत्त(तथा याम्बव)त्यर्थं विमोषणमाहुः-दोषवर्जितमिति । दोषवर्जितं गतिमिल्लयः । (तथा चेदं तदाम्बवने धीनम् । किञ्च ;) कृष्णात्पदान् सदानन्द

* () विष्णुपदार्थं श्रीमद्वार्थचरणम् । संवत् १८८५ मङ्गलदिने श्रावणे ।

कस्तेन यथा गोपिकार्यं कोटिकन्दर्पलावण्यं प्रकटीकृत्य प्रकटस्तथा सर्वत्रापि तदर्थं कृत्ये भविष्यतीति ज्ञापितम् । तेनान्यत्र श्रीडारूपत्वं नास्त्येवेति जीवानामन्यत्र नायकभावेन भजनं दोषरूपमेवेति भावो दोषवर्जितमित्यनेन ज्ञापितः । अत एव 'वीरयोपिता'मित्यत्र 'व्रजनितम्बिनी'वाक्यव्याख्याने श्रीमदाचार्यैर्न हि कृष्णादन्य एवं सम्बोधनमर्हतीति निरूपितम् । आद्य श्रीमहिषीभिरपि 'त्वक्स्फुरोमे'तिष्येनान्यत्र कान्तभावस्य दोषरूपता निरूपिता । (तथा च स्वकीडानुरोधेन स्वीयभाग्यरूपतया च स्वयमेवास्माकं करिष्यतीति निश्चित्य चिन्ता न कार्येत्यर्थः ।)

(ननु सत्यमेवं तथापि भगवतो ब्रह्मश्रुत्यादिदुरापचण्डरेणुत्वे स्वतुच्छले च स्फुरिते सोत्पद्येतैवेति कथं तन्नित्यतिरित्याकाङ्क्षाया तन्नित्यर्थमेवं) दोषरहितस्वरूपं विचार्य तत्र मानापेक्षादिदोषराहित्येनाहैव कार्यंति सद्भिस्त्रिभिर्वदन्तः प्रथमं (तुच्छत्वस्फूर्त्तैरकिञ्चित्करत्वात् निदर्शनमाहुः,) चाण्डाली चेदिति ।

चाण्डाली चैद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा भूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चैद्राजपत्नी जाता मानिता सती राजपत्नी च जाता । चकारेण स्वस्यापि तयाभिमानोत्पत्तिर्जातेति ज्ञाप्यते । (तदा) तादृश्याः कदाचिदपमाने वा भूलतो राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् ? न कापीत्यर्थः । माने कारणं राजपत्नीत्वं न तु चाण्डालीत्वम् । राजपत्नीत्वेऽपि कारणं राजसम्माननं न तु स्वयमर्थः कोऽपि । तस्मात्कृतापमानस्यापि न राजपत्नीत्वान्यथाकारित्वशङ्के । यथा राजपत्नीत्वसम्पत्त्यनन्तरमपमानेऽपि न तद्दानिस्तथात्र समर्पणानन्तरं (परीक्षणार्थं) द्वितीयरत्नपूर्त्यर्थं वा भगवतापमानेऽपि कृते स्वस्य पुनरन्यभावा न भविष्यति । समर्पणेन यो भावो जातः स तु जात एव, (पुनर्पदा परीक्षादिपूर्तिः) संगोचरसदानेच्छा (वा) भविष्यति तदा पुनस्तथैव मानमाप्तिरपि भविष्यतीति विचार्यम् । (तथा द्वितीयव्याख्यानरीत्या राजपत्नीत्वमिव समर्पणानन्तरं स्वस्य सेवायोग्यत्वमेव विचार्य, न तु चाण्डालीत्वमिव स्वतुच्छत्वमपि विचार्यम् । भगवता पुष्टिमार्गस्य स्वार्थं प्रकृतितत्वेन सोरीचिकीर्षितनीयदोषानादरणपुरःसरं तद्ग्रीकरणे अन्तरा च जीवदोषादासकौ भगवानेनेति न्यायेन विलम्बेऽपि पूर्वोत्तरवर्षीयस्त्वन्यायेन नाङ्गीकारतिरस्कारो, नापि दोषमात्ररूपमिति न तुच्छत्वाञ्जसर इत्याशयेनाहुः । समर्पणादहमिति ।

१ (किञ्च यथा राजसम्माननं चर पूर्वस्वरूपं न विचार्य, तद्विचारे सति स्वदीनत्वे स्फुरिते कस्य एकाभिः स्वान्तया समर्पणे इति च स्वस्वरूपविचारणं श्रुत्वा इत्यर्थं भविष्यति न चेति दीनता च विचार्यम् ।) इति श्रीपुण्योत्तमचरणविराट्पदा चन्द्राय स्वास्त्यवस्थाधिकरण्ये सति ।

समर्पणादहं पूर्वसुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणात् पूर्वं किमहं सदा उत्तमः स्थितः ? अपि तु न । तथा च समर्पणात् पूर्वं येन भगवदत्तमानापेक्षा स्यात्तादृग्भाष्युक्तस्तु न स्थितः । तदन्तरमेव तथाजातस्ते-
नापपानेपि (यम) काधमता भाव्या (भाविनी, विभावनीया वा) । यतः समर्पणा-
न्तरं पश्चात्तापो भवेत् ? । ".....कदाचित्कर इत्यनेनाभासनार्थं स्वसद्वर्जधर्म आगन्तु-
कस्यैव स्मारितः । अतः परमार्थेन नित्याङ्गीकाररूपं भगवद्गर्भं तदर्थं स्मारयन्तस्तेन,
प्रत्युत्तमानकरणात्प्रकृतस्वस्यभिर्धिष्विष्यति, पुनरन्यथा सा न भविष्यत्येव, भगवद्गङ्गी-
कारस्य नित्यत्वादित्याहुः । सत्यसङ्कल्पत इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्वापकः, अन्यथा तु न करिष्यति । यथा 'ये यथा वा
प्रयत्नन्ते,' 'दिः स्यात्पदि नाश्रिता(नित्यादिः सङ्कल्पः सतपो विपयाव्यभिचारी,
व्या) 'वां प्रयत्नो जनः कश्चिन्न (भूयोर्देवि शोचितु)'मित्यादि(रवि)मगवतः सत्य
एव सङ्कल्पनेन पुनस्तं (प्रयत्नवन्व)या न करिष्यति । (शोकयुक्तं न करिष्य-
तीत्यर्थः । किञ्च,) विष्णुर्वापकस्तेन विषयगतप्रयत्नेपि रसदानं करिष्यति, 'मया
परोक्षं भजते'तिन्यायेनेति ज्ञाप्यते । एवं (स्वस्वल्पधर्मं भगवद्दर्शयन् स्मारयित्वा स्वीयसे-
वकस्य रक्षणाय एतः) प्रमुञ्चयथा न करिष्यत्यतो भावात्प्रकृतं समर्पणमनुसन्धापापमा-
ननं क्लेशं परित्यज्य, भगवान् यथेवेत्तापूर्वरूपाज्ञापयति तथैव कार्यमित्याहुः । आज्ञै-
पेति । सततं निरन्तरमात्रेण कार्या । अन्यथा तदकरणे स्वामिनः प्रभोर्द्रोहो भवेत् ।
भगवता स्वकार्यकरणार्थं (स्वदासीय)देहकरणाद्यदाज्ञाप्या अकरणे वाचकमेव स्यादिति
भारः । ('मगरत्नं देहे भगवत्कार्याय जीवो धृत्वा तिष्ठती'ति पुरजानोपाख्यानाज्जेवम् ।)
सिद्धमाहुः । सेवकस्येति ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

सेवकस्यापमेव धर्मो यदाज्ञाकरणम् । तु शब्देनान्यधर्मनिवृत्तिः सूचयते (एवं
पादप्रयोगेन स्यात्कारिपालनकर्मो दासधर्मो मगवत्तोयदेतुरिति, तुना पशान्तनिरासपूर्वकं
स मृग्यनयोगजन्दे ।) एवं सेवकस्येष्टुस्ता मगवत्प्रेम्णस्वमाहुः । स्वामी प्रभुः स्वस्य
इच्छानः करिष्यतीति स्वपरोभिर्चपिनकरत्वं मस्यर्थं पर । सेवकस्येस्तु तदाज्ञाकरण-

मेवेति तुशब्देन ज्ञाप्यते । (संयोगपृथक्त्वेनात्रापि तु शब्दस्यानुपपन्नः । यद्वा, स्वामी भगवान् स्वस्यात्मीयस्य दासस्य करिष्यति, स्वाज्ञापालनाग्रहं विलोक्य दयया तं धर्म निर्वाहयिष्यतीतिर्षयः । अतस्तदर्थमपि न चिन्तावसर इति भावः । एवं सार्धैस्त्रिभिरात्रैव कार्येति सम्यगुपदिश्य,) एवं भगवदाज्ञाप्रकरणसंतुष्टमनुसम्पादितेन स्वस्योक्तमत्वेन कदाचिदाज्ञान्यथाकरणेपि स्वस्य तादृक्सेवकत्वमेव भाव्यं, न त्वन्पथा विचारणीयं, पश्चात्तापो वा कर्तव्यो, यतः मधुरेव स्वेच्छातस्तथाकारयतीत्याश्रयेन स्वदृष्टान्त-माहुः । आज्ञेति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

या आज्ञा पूर्वं गङ्गासागरसङ्गमे गङ्गासागरसमीपे जाता, पश्चात्ता मधु-वनेपि जाता, तदाज्ञाद्वयं मया न कृतम् । तु शब्दस्ताज्ञाद्वयाकरणस्य भगवदिच्छा-विपर्ययस्वरूपानर्थः । मधु, आज्ञाद्वयं किं विपर्ययमित्यपेक्षायामाहुः । देहदेशपरि-त्याग इति । गङ्गासागरसङ्गमेऽथ गमनकृतस्वनिर्कटस्थित्यभावज्ञापनेन देहपरित्याग-विपर्ययिणी । सापि पूर्वोक्तप्रकारेच्छाजनितक्षणविपोगात्सदिष्णुतया जाता । (एवं मधुवने मधुरायां देशत्यागविपर्ययिणी ।) स्तार्थैस्तु स्वीयशिक्षार्थैरुपयोगतापानुभवार्थं दूर एव स्थितिः क्रियते । भगवता स्वार्थं तथाज्ञासम् । श्रीमदार्थैः स्वसौभाग्यज्ञापनाय तदाज्ञाद्वयमपि न कृतम् । तृतीया लोकगोचरा लोकपरित्यागविपर्ययिणी जाता, सा कृतेति भावः । (.....पाठे, तृतीय आज्ञाविपर्ययः, स चोभयसमुदायरूपः सन्यास इति व्याख्येयम् । तथा च द्वयं न कृतमप्येवं कृतं, तदपि मया तदवतारेण । अतो मभिर्दर्शनं पुरस्कृत्य अन्येन तथा न कार्यम्, किन्तु यथा मन्वाज्ञा तथैव कार्यमिति-भावः । यद्वा, न कृतमित्यत्र काहुः । 'दिह' उपचये, 'दिश' अतिसर्जने, देह उपचयः, देशो दानम् । अयमर्थः, भगवता श्रीभागवतार्थमकटनाय पूर्वमाज्ञातं, तत्प्रत्य-यीकारणैः कृतम् । ततः मुचोधिन्वामुपचयो ग्रन्थबाहुत्वात्मा आरब्धस्तदा देहपरि-त्याग आज्ञासः । ततस्तद्विहाय निरोध एव विद्वतः । तत्रो मुक्तौ वित्रीयमाणायां देशपरि-त्याग आज्ञासः । तदा विमोचने स्वाथयमापणे च विद्वते फलं द्रुचमेव स्यादितितदभावाय तादृशमाज्ञाद्वयं मयापि स्वाग्रहत्यागेन कृतञ्चेदन्वेन तु सर्वथा कर्तव्यमेवेति भावः ।)

(एवमाज्ञाया अकरणकरणे उक्त्वा) स्वस्याज्ञाद्वयाकरणमपश्चात्तापभावापमाहुः । पश्चात्ताप इति ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

तत्राज्ञादयाकरणे पश्चात्तापो मया कथं कर्तव्यः ? । यतोहं सेवकोसि । तदपि स्वस्य सेवकत्वशौड्यैव कृतम् । न चान्यथा, न केवलं स्वप्रौढयेति । तथा च ममेदं (शोभते नत्वन्यस्येतिभावः । यद्वा, आज्ञादयाकरणान्मयापि पश्चात्तापशेदन्वस्य तत्पत एव स्यादतस्तथान्येन न कार्यमितिभावः) । ननु सेवकत्वे सति स्वप्रौढ्या आज्ञाया अकरणे भगवानप्रसन्नो भवेदिति कथं भवतां शोभाकरं, यदि शोभाकरं कल्पनेन न कार्यमिति तथाज्ञाद्वय भगवतोऽलौकिकत्वेन तदभावमाहुः । लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकप्रभुवत् कृष्णः सदानन्दः फलरूपः कवञ्चन केनापि प्रकारेण न द्रष्टव्यः । तथा च, यथा लौकिक्प्रभूणा स्वोक्ताकरणे क्रोधो भवति भगवत्तथा न भवति । यतस्तत्सातुभार्यं प्रभुरेव तथा प्रेरयति । अत एव भगवता पार्थ प्रत्युक्तं 'कर्तुं नेच्छसि' त्पारम्य 'मापये'त्यन्वम् । लौकिकानामतथाभावात् क्रोधो भवति । (अतो भगवदप्रसन्नाया अवावाद्दस्मानं शोभाकरम् । अन्यस्य तु तादृशयोग्यताया अभावेन भगवदिदञ्जानानामावाद्दुचितमेवेत्यर्थः) ।

(एवमाज्ञाकरणतदकरणव्यवस्थामुक्त्वा तेन यत् सिद्धं तद् वदिष्यन्तो,) भगवति सर्वसमर्पणं शीरमर्थः, पश्चात्तु प्रभुः सोऽप्या यत्करिष्यति तत्करोतु, रययापि त्वये स्वमर्मः कृतोस्तीति नैश्चिन्त्येन स्वीयतामित्याहुः । सर्वमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।

प्रौढापि दुहिता यदस्त्रेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वगस्तुष्यति नान्यथा ।

भक्त्या स्नेहेन सर्वं समर्पितमनः कृतार्थोसि सुखी भव सुतेनैव स्वीयताम् । परिणामे शुभमेवेति सुखी भवेत्युक्तम् । सर्वमेव लौकिकरसाधिकरणदेहसम्पन्निभारूपमलौकिकदेहि श्रवितम् । समर्पणे कृते देहेषु सम्पन्नस्य जाततादेहेनैव सेवा कर्तव्येति लौकिकरसान्तरनिदर्शनपूर्वकं (न स्नेह्यन्तान्तरत्वमाहुः) । प्रौढापि । प्रौढापि स्वयोग्यापि दुहिता स्वस्य स्नेहात्तस्य वरे यदन्न प्रेष्यते तथा वरे न कर्तव्यम् । रम्य देहमेतेन भगवत्संसायां देहस्याभिनियोगो न कर्तव्यः । किन्तु देहेन लौकिकेन मासानेन च भगवत्संसायां देहस्याभिनियोगो न कर्तव्यः । तदकरणे घरः प्रभुरन्यथा न तुष्यति । तथा न परः स्वर्गो विना न तुष्यति तथा प्रभुरपि न तुष्यति । अत्रापि

समर्पणाऽनन्तरं मुख्यो भावः स एवोच्यते । एतज् ज्ञानार्थमेव पूर्वं निदर्शने रामपत्नी-
त्वमुक्तम् । द्वितीयेनापि तथैवोक्तम् ।

(एवं देहलोदत्यागपूर्वकं देहेन सेवैव कारणीयेति निर्द्धार्यं पूर्वं भगवता परीक्षार्थं
कृते विलम्बे मम कथं गतिर्भविषीति या चिन्ता कृता, सा ते गुणायैव जाता, न तु
दोषाय । न शेषानद्वीकृतौ चिन्ता भवति, किन्त्वद्वीकृतावेवेत्याम्बासनाय दृष्टान्तश्रुत्वेन
परिचायज्ञान्तरं वदन्त) एतत्सेवाचभावे सर्वं व्यर्थमेवेत्याहुः । लोकवदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्याकिं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

चेत्, समर्पणाभावे मे स्थितिलोकवत् सर्वसाधारण्येन स्यात्तदा किं स्यात्,
फलमितिशेषः । इति विचारय । किं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः । (तथा च, तथा
स्थित्यभाव एव गुणपरिचायक इति भावः) । नन्वेतद्भावस्य सर्वफलरूपत्वमस्तीति
सत्यम्, तस्य परं भावस्वाशङ्कपरवाचत्वात्प्रतिः कथं स्यादितिचिन्ता तु भवतीतिचेद्विमेपि
तदा तादृशमिति भगवानपि दयालुरेवेत्याहुः । अशक्य इति । अशक्ये सति हरि-
रकारणसर्वैर्दुःखहर्ताऽस्त्येव, शरणमिति शेषः । अतस्तदभावे सर्वं व्यर्थमिति लौकिकेन
विचारेण कथञ्चन तत्राप्यर्थं मोहं मा गाः, मा गामहि ।

एवं प्रबोधं निरूप्या(तः परं शङ्कापिशच्यत्तुदयाद्)पसेहरन्ति । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्बल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

इतीति समाप्तौ प्रकारे वा । श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य बल्लभस्य रसरूपत्वेन
प्रियस्य चित्तं (स्मृतिननकमन्तःकरणं) प्रति हितं हितकरं यच्चोस्तीत्यर्थः । यद्यच्चः
आकर्ण्य, आसमन्तात्तत्पर्यपूर्वकं श्रुत्वा भक्तो भूत्वा, निश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य
भावमलौकिकत्वं व्रजेत् ।

चित्तप्रबोधवाक्यानि स्वाचार्योक्तानि सर्वदा ।

विष्टन्तु हृदये येन प्रसीदति हरिः स्वयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणरंजणधन(श्रीश्यामलात्मजश्रीवज्रराज)-

शून्यम् अन्तःकरणप्रबोधविपरणम्

सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीदशदिगन्तजैत्रश्रीपुरुपोत्तमचरणकृतं विचरणम् ।

जन्तुस्वभावदोषोत्थमेन्तुचिन्ताकुलान् स्वकान् ।

अवन्तः श्रीमदाचार्याः सन्तु मत्स्वान्तगोचराः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा उपदिष्टसेवाया निर्दोषत्वाय सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धेन
सेवाकर्तृणां २ पूर्वेषां देहजीवयोः दोषाणामकिञ्चित्करत्त्वमग्रे दोषासंसर्गोपायं च भगवदुक्तं
निरूप्य, सेवाया आधिदैविकीत्वाय नवरत्ने चिन्तानिष्ठस्युपायकथनमुख्येनोद्देशाख्यमति-
बन्धकनिष्ठप्रकारञ्च निरूप्य तथा सेवाकरणे भगवत्माकट्यस्पातुभावपदर्शनस्य
चावश्यभावात्सिम्न सत्यपि यदा मारुद्वादिवशात्पूर्वदोषोपोद्बलनं तदा पात्रस्य स्वल्-
प्तान्महत्वाः कृपायास्तस्मिन्न माने तस्य स्वोत्कर्षस्फूर्तौ भगवदात्मभङ्गादावपराधे जाते
भगवतोऽपसन्नता भवेत्तयापि भगवद्धर्मरूपायाः सेवाया निर्दयं क्रियमाणत्वात् 'न
ह्यज्ञोपरमे धर्मसो मद्धर्मस्वोदवाप्सि,' इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् सेवाया नाशाभावेना-
पराधननिवधक्षात्तापोत्तौ चिन्तासम्भवे क्रियमाणकरिष्यमाणसेवयोरनाधिदैविकीत्वं
स्यादिति तन्निष्ठार्थसिम्न ग्रन्थे विचारात्मकं साधनमुपदेष्टुं तत्र विश्वासाय स्वरूपा-
यिर्का मध्ये वदिष्यन्ते 'मनोवशेन्ये तमभवंस्म देवा मनस्तु नान्यस्य वशं समेति, भीष्मो
हि देवः सद्सः सद्दीपान् मुञ्जादशे तं स हि देवदेव' इति विश्वगीतावाग्यमनस एव
दुष्टदृष्ट्यादकृतया तस्यैव साधनीयत्वं निश्चित्य स्वसामयश्रवणार्थं स्वोपायान्तःकरण-
मैसाभिमुखीकुर्वन्ति । अन्तःकरणेत्यादि ।

अन्तःकरणं मद्राज्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यन्तःकरणमर्द्धं स्वपरान्तःकरणसाधारणं तदाप्युपसंहारे 'भक्तो निश्चिन्ततां
प्रजेदि'निरालकथनेन ग्रन्थकरणस्य तादर्थ्यं निश्चायित्वे परान्तःकरणबोधन एव तात्स-
र्यात्तस्या स्वीयानां भक्तानामेव सद्गन्तःकरणं तद्ग्रहणस्यैवोचित्वात्तदेव प्रायम् । श्रीगी-

१ (१५-अध्याय) • 'पूर्वेषां देहजीवयोः' इति स्वदत्ताधरणाः । पूर्वेषां देहजीवयो-
र्गोपानां' इत्येवमिति १५१५ ।

कुलनायास्तु स्वसौभाग्यप्रदर्शनार्थं स्वीयानां भक्तिमार्गप्रदर्शनार्थञ्च श्रीमदाचार्यचरणैः
स्वान्तःकरणमेव बोध्यत इत्याहुः । तथैवान्येपि सर्वे । श्रीरघुनाथास्तु स्वान्तःकरणव्य-
पदेशेनान्येषामेवान्तःकरणं बोध्यत इत्याहुः । ममत्विद्मेव रोचते । सौभाग्यप्रदर्शनस्य
सुबोधिन्न्यारम्भस्थेन 'अर्थं तस्य विवेचितु'मिति श्लोकेनैव कृतत्वात्ततोधिकदर्शनस्य
प्रकृतानुपयोगात् । भक्तिमार्गप्रचारार्थमाविर्भूतत्वेन भक्तान्तःकरणस्यैव साधनीयत्वा-
दिति । तथाचावपर्यः । हे अन्तःकरण ? इन्द्रियान्तरदुर्जय ? त्वं मष्टाक्यं 'योन्तर्-
हिस्तनुभूतामि'त्येकादशीपवाक्यादा'चार्यचैत्यवपुषा' हुताशनरूपेण स्वर्गतिं व्यञ्जतो
वस्तुतः कृष्णत्वेन चाप्तवमस्य मम यान्त्र्यं वक्ष्यमाणं त्वद्विदितकरं ग्रन्थरूपं सावधानतया
शृण्व्याकर्षयेति । एवमभिमुखीकृत्य ब्रह्मसम्बन्धकरणपूर्वकसेवया स्वस्य व्रजभक्तमार्गा-
यत्वेन भगवदनुभावदर्शित्वादिना च स्वस्मिन्नुत्कर्षस्फूर्त्या भागवदाज्ञादौ ब्रजस्थदृष्टान्तेन
प्रपाद्यन्तं प्रति तदभावाय तेभ्योपि भगवत उत्कर्षं पूर्वं भावयितुमाहुः । कृष्णादि-
त्यादि । वस्तुतः श्रुत्यादिरूपतया निर्गुणसेवया च लोकवेदोक्तदोषवर्जितं दैवं प्राप्न-
रासक्रीडानां देवीनां कदम्बकं कृष्णात्परं भिन्नं न । उत्कृष्टं वा न । 'तस्मात्त भिन्ना
एतास्तु' इति तापनीयधुतेः, उत्कर्षस्य निरवधिसदानन्दरूपे भगवत्येव विश्रान्तेषु ।
अतस्तदीयतया तदृष्टान्तेन स्वोत्कर्षं विभाज्य प्रीत्या भगवदनभिमेतं न कार्यम् । तासा-
मप्यामन्तुकदोपोत्सर्चो ताः प्रत्यपि पञ्चाध्याग्यां 'प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयते'ति-
वाचयेन भगवच्चिरोधानस्पोक्तत्वादिति । अत्र भावनार्थकक्रियापद्राभावाग्रप्रति वाचयस्य
साकाङ्क्षत्वं तथाप्येव लपान्त्ये विचारयेति क्रियाया वक्ष्यमाणत्वादेतेष्वान्तरवारयेष्वपि
दूस्तरापि सैव योज्या, न तु क्रियान्तरमध्याहार्यम् । 'दूरान्वयापेक्षयाऽध्याहारस्य
गुफलात्' । तथा चेति विचारयेत्यर्थः । एवमग्रे यथायोग्यं बोध्यम् ॥ १ ॥

एवं प्रौढिहेतुं निवारयंतस्य जीवस्य पुनस्तथात्वाभावाय दैन्यसिद्धयर्थं स्वभावतो
निरुपं बोधयितुं दृष्टान्तमाहुः । चाण्डालीत्यादि ।

चाण्डाली चैद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

मास्यशशादितिदुष्टकुलोत्पन्नापि, केनचिद्रूपेण कण्डिकाजपत्री, राज्ञा पतिव्रत्या-
स्ताहती, राज्ञः पत्नीच पत्नी, पतनात् पत्नी, राज्ञो भोग्या सती राज्ञा मानिता च जाता ।
तस्याः कदाचित् कालविशेषे अपमाने; अर्थाद्राज कृते वाशब्दादनपमानेपि मूलतो
अपमानहेतुभूताचाण्डालीत्यादनपमानहेतुभूताद्राजपत्नीत्वाच्च का क्षतिः का दानिर्भवेत् ?
न कर्षति विचारयेत्यर्थः । एतस्य वाचयस्याऽऽचार्यविपत्वं धैर्यहीकृतं; ततये न

१५ मृगयुरिव कपीन्द्रमित्यादौ क्लेशवशाद्यथा भक्तैर्भगवति दोष आरोपितस्तथाऽऽर्वाहः स्वस्मिन्निति बोध्यम् ॥ २ ॥

एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके तत्साम्यं ब्रुवन्वस्तादृग्विचारफलमाहुः । समर्पणादित्यादि ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समपर्णाद् भजनार्थकसंस्काररूपात् स्वसर्वसहितात्मनिवेदनाद्राजपरिग्रहस्थानीयात् पूर्वमहं प्राकृतः, चाण्डालीवत्सहजागन्तुर्दोषदुष्टः, किं सदा सर्वकालगभिन्पाप्यः उत्तम उत्कृष्टः स्थितः ? किं शब्दः काकुं स्फोरयति । अपि तु न स्थितः । किन्तुः समर्पणादेवोत्कृष्टो राजपत्नीत्वाचाण्डालीवदुत्कर्षवान् जातः । अतः स्वपूर्वस्थितिविचारं राजकृतापमानतुल्यभगवदपसन्नतायां जातायां मम चाण्डालीवदुष्टस्याघमता निवृष्टता का भाव्या ! कतमा भवती ! यतो यथा कृत्वा; पश्चात्तापस्तज्जनितत्वेद्विद्यैषो न भवेत् ॥ नहि प्राकृतरूपा; तस्याः सहेतुत्वात् । नाप्यभगवदीयरूपा; भगवता अन्यक्तत्वात् । अज्ञोकारात्मरूपापि भगवद्वर्षस्य नित्यत्वात्; संसारावेशरूपस्य भगवत्स्वागकार्यस्याभावेनात्यागनिश्चयात्; तेनैवाधिमात्प्यगानुमितेः । अतो जातायामप्यसन्नतायां पूर्वदृशान् उक्तमैव दद्यास्ति; नस्वयमेति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं विचारय । तथा चैवं विचारं भगवत्सदादसायनं देव्यमप्युद्बुद्धं पविष्यतीत्यसन्नतापि निवर्त्येत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं नीरगर्भपुरस्कारेण विचारमुपदिश्य भगवतोऽतिहतेच्छत्त्वात्सन्धानाय भगवत्पुस्तकारेण तद्युषदिशन्ति । सत्येत्यादि ।

सत्यसद्गल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

अत्रैव कार्या सततं स्वामिद्रोहन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

विष्णुव्यावरः, अनर्पामितया समन्तः पवित्रश्च यो भगवान् सत्यसद्गल्पतः मन्यो विषयाव्यभिचारी यः सद्गल्पमात्रोचनपिटमेवं करिष्यामीत्याकारकं तस्मादन्यथा मकारान्तरं न करिष्यति । तुः श्रद्धानिरासे । भगवाच्चिरेदिवात्मनाम् आत्मेत्यस्मदभिः प्रेममेव वर्गाप्यतीति श्रद्धान् न कर्तव्या । यतः स तेषामोचरो नियामकोपि; अतस्तेषां विद्योन्मत्तायां तदनुसारेण न करिष्यति, विन्त्यवोत्तमद्वन्द्वन्यात्स्वाग्नेचितमेव करिष्यति, तद्विद्यार्थम् । अर्थं तुमन्त्रोक्तः श्रद्धानिरास्य उत्तरराशये हेतुत्वेन पविशति । अत एव

शङ्कानिरासाद्धेतोः सततं प्रपादराहित्येन निरन्तरं; आजैव कार्या । अन्यथा ममा-
देनाकरणे स्वामिद्रोहो महानपराधो भवेत् । अत्रापि 'इति विचारये'ति पदं सम्बन्धते ॥४॥

सेवकत्वपुरस्कारेण पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । सेवकस्येत्यङ्गेन ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

तु पुनरयं वक्ष्यमाणः सेवकस्य 'धर्मस्तं व्यक्तीकुरुवन्ति । स्वामी स्वस्य करि-
ष्यतीति । स्वामी भर्ता स्वस्यात्मीयस्य मम करिष्यति, मर्त्यं यद्यदालोचितं तत्
करिष्यति । अत्रापि तथा सम्बन्धः ।

सेवकत्वविचारस्यावश्यकत्वाय तेनोपदेशे विश्वासार्यं स्वाख्यायिकामुपदिशन्ति
हाभ्याम् ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्रयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

आज्ञेत्यादि । तुरवधारणे । पूर्वमेव गङ्गासागरसङ्गमपदेशे समीपे वा या
आज्ञा जाता पश्चाच्चतुत्तरकाले मधुवने मधुरायामपि याज्ञा जाता, तद्वयं मया
भगवता स्वात्मानुभावप्रसन्नार्थं श्रीभागवत्सूक्तार्थपरसन्नार्थं प्राप्त्येन न कृतम् । तयोर्विषयः
ऋ इत्याकाङ्क्षायां तयोर्विषयमाहुः । देहदेशपरित्यागः । इन्द्रान्ते ध्रुवमाणस्य परित्या-
गशब्दस्य प्रत्येकमसिम्बन्धः । तथा च पूर्वा देहत्यागविषयिणी, द्वितीया देशत्याग-
विषयिणीति सिद्धयति । तदकरणे वीजन्तु नाभिमानो न चा शास्त्रविरोधः । किन्तु;
श्रीभागवत्सूक्तार्थपरसन्नार्थसङ्गतिरेव । नहि देहे त्यक्ते साक्षा सिद्धयति; बान्धवा-
पारस्य तद्धेतुवत्येन तदभावे तस्याप्यभावात् । प्रकारान्तरेणोक्तौ च कल्पिस्तानां
विश्वासाभावात् । नापि भगवदेशे त्यक्ते देशान्तरस्यानीदृशत्वेनेतद्विचारप्रतिबन्धनत्वात् ।
तदेतन्नकार्यं आचार्यराज्ञात्वर्यं न कृतम् । भगवत्स्वरूपमाशयः । देह उपचयः ; देशो
दानम् ; ' दिह उपचये, ' दिश जतिसर्गे ' इति चातुनिष्पत्त्याश्रौंगिकायेतौ शब्दा-
वादायामुक्तौ । तथा च, उपचयो बाहुल्यं दानञ्च परित्यक्तव्यम् । न न पूर्वाज्ञास-
मूर्च्छितोपः । यावदुक्तमेतावत्तृतीयं साक्षा कृतास्तु; अधिकं न कार्यम् । रदस्यमहाउ-
त्थानभिषेकत्वात् । अपिकरणेनानधिभारिणामपि तज्ज्ञानमभ्यसेन हृत्वाथिताममताव-
धिकार्यनधिकारिविभागमद्वापारगैः । इदञ्च मूर्च्छतीषानितोधानस्वप्नप्रवण्यां वात्या-
ननदृग्मस्वप्नव्यापानानन्तरसायपिषमाधवभट्टशार्म्यारिरीरररारितिनभृतिभिः कार्य-

स्तुमीयते । सोयमाचार्येन विधारितः । न वाचार्याणां भगवदाज्ञार्यानिवधारणकथनमपुक्त-
मिति शङ्कयम् ; भक्तानां पश्चात्प्रायीत्यस्कन्धारोहणवाक्यार्याज्ञानवत् सम्भवात् । तदा
वृत्तीयाज्ञा जाता । तद्विषयस्तृतीयपरित्यागः स लोकगोचरः । 'लोकस्तु भुवने
जन' इति कोशाज्जनविषयः । स च संन्यासेन भवत्येकचार्यनिकेतः स्यादित्यादिवाक्यैः
संन्यासे तथात्वात् । तत्र तादृशमाज्ञायां जातायां पश्चात्तापो मय जात इति शेषः । स
कथं केन प्रकारेणेति विचार्यमाणे, सेवकोहं; अहं सेवक इति सेवकत्वप्रकारेणाहाम-
हकरणदेतुकः । च पुनरन्यथा न, स्वचिकीर्षितकार्यासम्पूर्त्यादिहेतुको न । अतो
मत्कृत्यादिविचारेषु मत्सेवकत्वपुरस्कारेण विचारात् पश्चात्ताप एव युक्त इत्यर्थः ।

* 'आज्ञा पूर्वन्तु या जाते'त्यत्र । अत्रेदं बोध्यम् । प्राक्त्वात् पूर्वं हि 'अर्थ
तस्य विनेचितुम्' इत्यत्रोक्ताज्ञा जाता, तदनन्तरमाज्ञाद्वयं देहदेशपरित्यागविषयं गङ्गासा-
गरसङ्गमे मथुरायाञ्च जातमिति । एवमाज्ञाद्वयं सिद्धम् । तत्र श्रीमदाचार्यैश्वरिकरुणत्वमस्ति
न पेति लोकानां संशयनिवारणार्थं पुष्टिपार्श्वत्वात् स्वस्य वा तदर्थं प्राक्त्व्यानन्तरमाज्ञा-
यमतिकरुणत्वविरोधिनातम्, तदाज्ञाद्वयं स्वस्य भगवतश्च स्वाङ्गीकृतेषु अतिकरुणत्वरुपा-
पनार्थं न कृतम्, तत्कृतौ हि सर्वपात्रास्तं न स्यात्तेन च स्वाङ्गीकृतानामनुद्धारः स्यात्,
तेन चोपयस्य करणत्वं न स्यात्, यदि तदेव न स्यात्तदा पूर्वं तदर्थं नाज्ञापयेत् ।
भगवान् स्वयं च नाविर्भूयात् । नत्वेवम् । अतः परीक्षार्थत्वाज्जान्तःकरणगोचरा । अतो न
विशेषात्तथादि कृतमित्यर्थः । न च पूर्वैव तत्सम्भवे किं देशत्यागविषयिण्या तथेति
वाच्यम्, श्रीवादेसो त्यक्ते विरहेण स्वयमेव देहं त्यक्ष्यन्तीति सेनातिकरुणत्वमेव परी-
क्षितं न मरिष्यतीति भगवदभिप्रायः । श्रीमदाचार्यस्तु तदपि तथैव ज्ञातमिति सापि न
कृतेति भावः । मन्वयमेवाप्तयो भगवतः श्रीमदाचार्याणाञ्च तथैव ज्ञानं जातं, इत्यत्र किं
मानमिष्येज्ञायां भगवदादिसर्वसम्मतं हेतुमाहुः । वृत्तीयो लोकगोचर इति । तदप्रापे-
त्तया पूर्वमाज्ञातः सर्वोद्धारः लोकगोचर इति न किञ्चिद् अलौकिकं मानं वाच्यम् ।
किन्तु सर्वोद्धारसिद्धमेव मानमित्यर्थः । एवं कृते पश्चात्तापः कथम् ? न कथमपि ।
एतः सैरकथमोन्तःकरणरुपाज्ञात्तरणम्, न चान्यथा तद्विरुद्धमित्यर्थः । अत एव
श्रीमदाचार्येणाज्ञं विषेक्ष्यैषांश्रये 'विशेषतश्चेदज्ञा स्यादित्यनेनेतिदिर् । (इति
स्वतन्त्रमेवः) ॥ ५-६ ॥

ननु पुक्तोयं विचारस्तथापि पूर्वोपराधजनितभगवदमसन्नताया अनिदृत्तो भय-
रूपोपश्रयोः, स कथं निरर्त्ताभिन्यासज्ञायां तदर्थं विचारान्तरमुपदिशन्ति । लौकिक-
प्रमुपदिश्यादि ।

* श्रीमद्विभाचार्यचरणनिरचितान्तःकरणप्रबोधः । इतिप्रथमोऽध्यायः । अत एव विवेचिताः ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

लौकिका हि प्रभवोपराधेनामसन्नाः कस्यचित्प्रसीदन्ति, कस्यचिन्न प्रसीदन्ति, तद्वत् कृष्णो भगवान् कदाचन अवतारकालेऽनवतारकाले च न द्रष्टव्यः । अवतारकाले 'अहो षष्ठीयमि'तिवाक्येन अनवतारकाले च वरणश्रुत्या 'महादाय यदा दृशेद्वनिष्येपि वरोर्जितमि'ति देवान् प्रति भगवदाक्येन चापराधस्तन्त्वपूर्वकसत्कलदावृत्त्वस्य भक्ते कृपाव-
षस्य च सिद्धत्वात् । तया च सर्वं भक्त्या भगवते समर्पितमतो भक्तत्वात् कृतार्थोऽसि ।
'एवं धर्ममनुष्याणामि'तिवाक्ये भगवता भक्तौ जातायां निरवरोपार्थास्तिकथनात् सर्वं साधनरूपं फलरूपं चार्थं प्राप्तवानसि । अतः सुखी भव, दोर्मनस्यनिवारणेन निवृत्तो भवेत्पर्यः । इयं चोक्तविचारात्मकात्माकर्तुः मधुमिराशीरेव दीयते ।

अतः परं विद्यमानेषु दैहिके सेवासामर्थ्यं पूर्वोक्तस्नेहेन वा वेदाध्यासेन वा कार्यान्तराभिनिवेशादिना वा दैहिकसेवायां प्रमाद्यन्तं प्रति पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । प्रौढापीत्यादि ।

प्रौढापि दुहिता यद्भस्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

प्रौढा भर्तृसकलकार्ययोग्या तत्समयापि दुहिता यद् त्र यथा, स्नेहाद् इयं षाला पतिपृष्टे परत्कार्यं कर्तव्यं तन् कुर्वन्ती श्रान्ता लिष्टा च भविष्यतीति ज्ञात्वा वरे भव-
समीपे न प्रेष्यते, तथा तद्देहे स्नेहात् सेवां विना स्थापनं न कर्तव्यम् । तत्र हेतुः । वरस्तुष्यति नान्यथेति । अन्यथा प्रेषणविरुद्धे प्रकारान्तरे वरो न तुष्यति; तथा शरीरेण सेवाया अकरणे भगवानपि न तुष्यति । एतस्य देहस्य भगवता स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात्; 'भवाय नाशाय'ति पञ्चमस्कन्धीये वाक्ये तथैव प्रतिपादितत्वात् । अत एव विचारेण पूर्वोक्तदोषान्यत्कृत्यात्प्रसेवैव कार्येत्पर्यः ।

अयापराधेन प्रतिवन्नादिना वा देहस्य तदर्थतायां सन्देहे विचारान्तरमुपदि-
शन्ति । लोकवचेदित्यादि ।

लोकवचेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारस्य ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।

लोका यथा संसारासक्ता नानास्वभावास्तत्र तत्र तेन तेन शास्त्रादिना भवन्तीन्ते, यद्वेत्ते स्थितिः स्यात्; उक्तरीत्या पथात्तापो न स्यात् सदा किं स्यात्? लोक-
तुल्यतैव स्यात् । सा तु मे न जावा, अतो मद्गुणैः भगवान् दयां करोतीति विचारय ।

तथा चैवं विचार्य देहस्य सेवार्थत्वं निश्चिनुहि; निश्चित्य चाज्ञातं कुर्वित्यर्थः । एवमुक्ततया सेवाकरणेऽपि पुनः प्रतिबन्धसम्भवेत्तत्राप्युपायमाहुः । अशाक्य इत्यादि । पूर्वोक्तं कर्तुमशक्यं चेद् भातं तदा हरिः स्पर्शसर्वायहर्ता भगवानेवास्ति । 'सर्वधर्मात् परित्यज्ये'तिनास्ये स्वस्य मयत्सर्वपापनिवारकत्वं वदन् रक्षकोस्तीति विचारय । कथञ्चन, केनापि पूर्वमुक्तेन कृतेनातुक्तेन भाविना सम्भावितेन वा प्रकारेण मोहं वैकृत्यं ममातः परं किं भविष्यतीति मौढ्यात्मकमुद्वेगं मा गाः । एवं भगवतः शरणत्वविचारं गौ सन्तोद्रेगनिवृत्त्या भगवत्कृपाया अभिव्यक्तेरित्यर्थः ।

एवं सर्वं विचारनामपमुक्तवोपसंहरन्ति । इतीत्यादि ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥

चित्तं प्रति अन्तःकरणं लक्ष्मीकृत्य उद्दिश्य श्रीकृष्णदासस्य हितं सुखसम्पादनं बल्लभस्य भगवतो भक्तानां च विषयस्य वचः विचारोपदेशवानयम् ; इति एतावत् शरणोपदेशान्तमेव नाधिकं; यदाकर्ण्यं श्रुत्वा भक्तः पूर्वोक्तः कृतापराधोऽपि निश्चिन्ततामुद्रेगनिवारणेन चिन्ताराहित्यं व्रजेत् माण्डुयादित्यर्थः ।

अथैतत् सिद्धम् ।

(१) भगवान् सप्ताभ्यधिकराहित्यात् स्वतन्त्रः ।

(२) मार्गवर्तका भक्ताः स्वस्वतो दोषरहिता भगवतोक्तभक्तवश्यतापाम्नि भगवदपीना एव भगवदभिन्नाधातः स्वस्य तन्मार्गावत्येऽपि मार्गवर्तकभक्तवत् स्वस्य भगवदाज्ञाभङ्गोऽनभिषेवकरणं च न युक्तम् ।

(३) स्वस्य स्वभावतो दोषसत्त्वेऽपि समर्पणादुत्कृष्यतीति कृपाबाहुल्येऽपि सौन्दर्यो न भावनीयः ।

(४) भगवतः सत्यसङ्कल्पत्वात् किं चिन्नोपतीति तद्विन्त्यायथ ज्ञातुमशक्यत्वात् सर्वदा तदाज्ञैः कर्तव्या । उदकरणे 'आज्ञापदो नरेन्द्राणामि'तिवत् स्वाभिद्रोहात्मको महान् अवरारः स्यात् ।

(५) विश्वं, अहं रोमरु इति महत्तुर्यं यत् त्वं सापी एव करिष्यतीति विचारः सेवार्थोऽपि न इत्यनोप्यादौ च कार्यं । नाप्याचार्यकृतिदृष्टान्तेन स्वयं प्रोदिः कर्तव्या । शैरवि भरोदरा नयाकृतौ पश्चात्तापस्यचोक्तत्वात् पश्चात्तापस्यापि सेवकत्वमयुक्ताताया एतन्नाराय ।

(६) विश्वः भगवान् न लोकिन्नमशुवद् अपराधेन कृपितः परित्यजति । भगवदप्यन्तर्यामीकारस्यापि निष्फलात् । स्वस्य पार्श्विकृतौ समर्पणादिनातुमित्याया

भगवदुक्ततद्गमाचरणे उपरूपदशायापि फलतः साधनतश्च वैगुण्याभावस्योद्धवं प्रति स्वयमेवोक्तत्वात् कृतार्थतैव भवतीति भावनीयम् । न तु सन्देगव्यपम्, 'अज्ञथाश्रद्धानश्चेति वाक्येन भगवता दोषस्यैवोक्तत्वात् ।

(७) किञ्च; देहोपि प्रौढदुहिवप्रेषणन्यायेन देहार्थं स्वार्थं न संरक्ष्यः । किन्तु, येन केनचिदुपायेन भगवति एव विनियोक्तव्यः । भगवतास्य देहस्य स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात् । तदकरणे लोकतौल्यमेव स्यात् । यदि पुनरतस्य तत्र विनियोजने प्रतिबन्धसम्भवस्तदा भगवानेव शरणत्वेन भावनीयः । एतदतिरिक्तस्योपायान्तरस्याभावात् । प्रतिबन्धो हि भगवन्मायया, तस्यास्तत्राधिकृतत्वात् । तत्तरणोपायश्च प्रपत्तिरेव नान्य इति भगवतैव गीतायामाज्ञापनादिति ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसंहिताचार्यचरणैकतानपीताम्बरान्मजपुरुषोत्तमकृतौ
अन्तःकरणप्रयोधविवरणं सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णः

आ पोदशग्रन्थना अभूदर्थं सर्वं टीकासाहित्येनो उद्धार करवाभां
आर्थिक साहाय्य आपनार विद्यार्थुरागीओनो स्मरखुपट

ग्रन्थं नाम	आर्थिक साहाय्य अर्पनार
१ सेनाइल	श्री गो० श्रीरघुनेश्वारायल महाराज, पोरभदर
२ निरोधवखण	" " "
३ ललगेद	" " "
४ पयपय	" " "
५ लक्ष्मिवर्धिनी	" " "
६ मन्यामनिर्णय	" " "
७ यतु प्रोपी	" " "

८ अन्त करणप्रबोध	श्री गो० रघुछेडवालल महाराजद्वारा सोनी कालि
९ नवरत्न	दास पोरभदरवाणा
१० विद्वान्तरहस्य	श्रीगो० रघुछेडवालल महाराज द्वारा हरिगोविंददास
११ पुष्टिवाहुभयादा	शेड केडानन्द घनमलना पुनी भाई पडलीभाई
१२ विद्वान्तमुग्धापति	नगरड्डा
१३ श्रीकृष्णाय	भाईलाल पुरुषोत्तमदास अभात
१४ गावबोध	धैर्यवाल मगदाम साकनीया,
१५ श्रीपयुनाथक	रामदास रघुछेडदास हाकरशी
१६ निरोधवाग्रय	श्रीगो० श्रीरघुछेडवालल महाराजद्वारा सुद्वित थाय छे

असुद्वित छे आत्रणु अन्य भाटे आर्थिक साहाय्य आप
वानी छे जा थाय तो पोतानु नाम सखर लखुवयो

शास्त्री श्रीमन्थाय हरिगोकर,
'सादिनगण' 'सुहाईतरना'
पोरभद

ग्रन्थ मतपानु {
स्थान

गो० श्रीरघुछेडवालल महाराज,
लायमाया म दिर-भूरेथर पु भाई.

श्रीकृष्णाय नमः

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गमवर्तक-अखण्डभूमण्डलाचा-
र्यवर्ध-श्रीश्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणपादुर्भावितं

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

पद्भिर्व्याख्याभिः समुल्लसितम् ।

श्रीमद्गोश्रयमिधीकृत्यापरायचरणविरचितमकाशानुसारि-
हिन्यनुवादयुतं च ।

१ श्रीरत्नापात्राय ***	*** १	४ श्रीदादिविश्वरूपाय ***	१६
२ श्रीकल्याणरायनाय ***	*** ६	५ श्रीनारायणाय ***	१७
३ विष्टरभीमोदिरत्नमण्डलाय <	<	६ केशव्याय ***	१९

तथा

श्रीमद्गोश्रयमिधुल्लापविपात्रागिश्रीरणाच्छोडला-
सृजनीमहाराजपादैः अखण्डसौभाग्यवशीन्तिवशी-

लास्यनिगात्मजाश्रीमतीन्द्रमिषानेयीनीनां

सूत्रवर्ष द्वात्रिंशत्पूर्णासाहाय्येन

विरचितसुब्रह्मसुदाहृतविराट्-

शास्त्रिहरिकृष्णशर्मणा

संशोष्यान्व

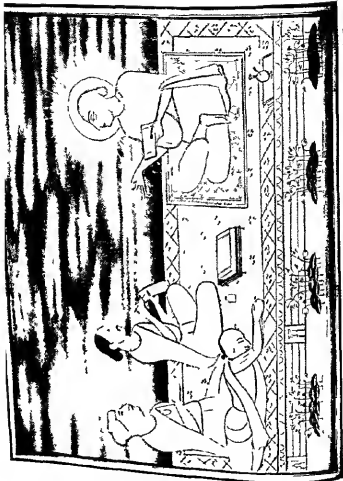
सम्मुद्रय च

श्रीगीर्णेशाचार्यपुरिष्टमिदानगरायां उवाच । मकाश्रयम् ।

१९८२.

गुप्तं मकमुद्रिका

१९७०.

ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନଙ୍କୁ
 ସମସ୍ତଙ୍କୁ
 ବିଦ୍ୟାଳୟ ଗଠିତ
 ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନଙ୍କୁ
 ଦିଆଯାଉ
 ଗଣିତ

श्रीकृष्णाय नमः

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तक-अखण्डभूमण्डलाचार्यवर्य-श्रीश्रीमद्ब्रह्मभार्यचरणप्रादुर्भावितं

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

षड्भिव्याख्याभिः समुल्लसितम् ।

श्रीमद्गोस्वामिकृष्णरायचरणविरचितप्रकाशानुसारि-
हिन्यनुवादयुतं च ।

१ श्रीयुवापात्रम् ...	१	४ श्रीद्वारिकेश्वरानाम् ...	२१
२ श्रीकृष्णरायानाम् ...	६	५ श्रीनगरनाथानाम् ...	३७
३ विष्टुर्भीमोत्तिरानपट्टानाम् ...	८	६ वेणुकाक्षि ...	५१

वयं

श्रीमद्गोस्वामिकृष्णरायविद्यानुरागि श्रीरणच्छोडला-
लजीमहाराजपादैः अखण्डसौभाग्यवतीनित्यली-
लास्पन्निजात्मनाश्रीमतीश्वरप्रियादेवीनीनां
स्मृत्यर्थं दत्तसम्पूर्णसाहाय्येन

विरजित्तनुजनुदसुन्दरदेवविशारद-

शास्त्रिहरिकृष्णशर्मणा

संशोष्यान्व

समुद्रतटे च

श्रीजीवनेशानार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात् प्रकाशितम् ।

सन् १९८३-

मूल्गे मण्डलुडिका

वत् १९२३.

मुख्ययां

मणिलाल इच्छाराम देसाई इत्यनेन लीये 'गुजराती' पत्रस्य

“ न्यूस सुद्रणयन्त्रालये ”

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । फोर्ट बाब्बाघोडा, बेरु-हाउस लेन.

धीकृष्णाय नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

सर्वमागेषु नष्टेषु कली च खलघर्मिणि ।
पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिमम ॥ १ ॥
म्लेच्छामान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।
सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिमम ॥ २ ॥
गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।
तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥
अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।
लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥
अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।
तिरोहितार्थदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥
नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।
पापण्टैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥
अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः ।
ज्ञापिताखिलमाहात्म्याः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥
प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं गृहत् ।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥
विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य चिदोपतः ।
पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥
सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैयाखिलार्थकृत् ।
शरणस्यस्तुन्दारं कृष्णं विश्राययाम्यहम् ॥ १० ॥
कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।
तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोन्नवीत् ॥ ११ ॥
इति धीमच्छ्रीमाचार्यचरणप्रसूदुर्भावितं कृष्णाश्रयस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

अष्टमपत्रे चरमपङ्क्तितोऽवशिष्टम् ।

उच्यते । सा च स्नेहरूपा । तदुक्तं निबन्धे 'माहात्म्यज्ञाने' त्वस्य व्याख्याते
 'रतिः स्नेह' इति । स्नेहस्तु भैषव । न च शाब्दिकोक्तभावार्यविरोधादसङ्गतमिव प्रति-
 भातीति वाच्यं, नित्क्तेरपि प्रमाणत्वात् । इतरथा 'कृपेर्वर्ण' इत्यनुशासनसिद्धस्य कृष्ण-
 शब्दस्यानन्तवाचकत्वं गगनकुसुमायमानं स्यादिति भक्तिसराणि कुशलतयाः परिशील्यन्तु ।
 अधुना देगादिसाधनानामसाधकत्वमिति । अधुना कलावित्यर्थः । आदिपदात्
 कालद्रव्यमन्त्रनर्तकर्मणां ग्रहणमितरत्स्याष्टम् । उक्तं च तच्चार्यदीपे 'पद्भिः संपद्यते धर्मस्तै
 दुर्लभतराः कलाविति । सर्वसाधनरूप इति, पद्विषसाधनरूप इत्यर्थः । सह्ययावात्पया-
 नुरोपेन सर्वशदस्यात्र सङ्घुचितवृत्तित्वात् । दशलीलेति । 'अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं
 पोषणमृतयः । मन्त्रन्तरेणानुक्त्या निरोधो मृच्छिराशय' इत्येता दशलीला इत्यर्थः । सर्व-
 मेवच द्वितीयसन्ध्यामुद्योपिन्यामस्वदायैर्विचिंतं विस्तरभयालक्ष्यमात्रमेवोच्यते न कृत्तम् ।
 एत तामदशरीरस्य रिणोः पुरुषशरीरस्वीकारः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भगवद्बदनवैश्वानरावतारश्रीवल्लभाचार्यमहाप्रभुपुण्यपादप्रणीत

कृष्णाश्रयस्तोत्र ।

यष्टीलालवसंस्पर्शान्न रोचन्तेन्यदाशिषः ।

तं राधाहृदयानन्ददायकं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

यत्कृपादृष्टितो जन्तुर्गोविन्दं विन्दते मुदा ।

भक्त्याहं तादृशनाचार्यानभिवन्देऽर्पसिदये ॥ २ ॥

जिसकी लीलाका लवमात्र (भोटा) भी भलीभाँति सम्बन्ध हो जानेसे (भीवसे) अन्यआशिर्वाद रुचिकर नहीं होते, उस, थीराषाके हृदयको आनन्ददानकरनेवाले आनन्दरूप श्रीकृष्णका मे आश्रय करता हूँ ॥ १ ॥

जिसके कृपाकटाक्षसे पामर जीव भी बिना किसी प्रकारके प्रयत्नसे ही श्रीगोविंदको प्राप्त करता है, उन जिन श्रीमदाचार्यचरणोंको मैं अर्ध (ग्रन्थसमाप्ति) सिद्धिकेलिये भक्तिपूर्वक अभिवादन करता हूँ ।

ग्रन्थावनरण ।

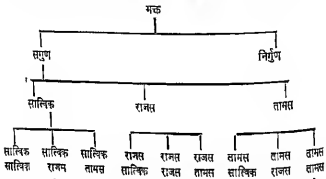
श्रीकृष्णका आश्रय प्राप्त होनेसे (ऐहिक पारलौकिक) सर्वकार्य सिद्ध होते हैं । निम्ननोंके सर्व कार्य सिद्ध हों, इसलिये मानों वरदान करते हों, उस तरह श्रीमदाचार्यचरण कृष्णाश्रयस्तोत्रका निरूपण करते हैं ।

कृष्णाश्रय में दशश्लोक क्यों हैं ?

इस समय देश, काल, द्रव्य, कर्मा, मन्त्र, कर्म आदि साधनोंके दूषित होनेके कारण कर्ममार्गादिमात्रन सर्वसाधक नहीं हैं । मगनद्रव्यों के सर्वसाधनत्वा एवं चतुर्विध पुरुषार्थरूप भगवान् ही हैं । अर्थात् देश, काल, द्रव्य, कर्मा, मन्त्र और कर्म ये छहों साधन एवं कर्म, अर्थ, काम और मोक्षरूप चारों प्रणयनोंको मिलानेसे दश महत्त्वा की पूर्ति होती है, और साथ ही उस ग्रन्थका आशय यह भी है कि साधन और साध्य सब मगनद्रूप हैं, इसलिये दशश्लोकोंसेही उनकी भावदृशता निद्र की गई है ।

दूसरा कारण यह है कि भगवान् की लीला सर्ध, निर्धर्म, स्यात, पोषण, उति, मन्वन्तर, ईशानुत्था, निरोच, मुक्ति और आश्रयरूप दशप्रकार की है, अतः भावदाश्रयना निरूपण भी दश श्लोकोंसेही करना उचित है ।

तीसरा हेतु यह बताया जाता है कि दशविध भक्तोंसे सेव्य श्रीकृष्ण हैं, यह दश श्लोकों से दर्शाया है । भक्तोंके भेद निम्नांकित चक्र के अनुसार हैं:—

सगुण के भगप्रकार और एक निर्गुणको मिलाकर दशविधभक्तों से सेव्य श्रीकृष्ण है । चौथा प्रयोजन यह है कि— प्राण, अथान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, ककल, देवदल और पनस्रय इन दशविध प्राणों से ही सर कार्य सिद्ध होते हैं, अतः सर्वकार्यसाधक कृष्णाश्रयका भी निरूपण दश श्लोकोंसे प्रार्थनाके निमित्तसे श्रीकृष्णकी स्तुति करते हुए किया है ।

उपर्युक्त देवादि साधनोंमें काल मुख्य होनेकेकारण सबसे पहिले काल पुरुषार्थको सिद्ध नहीं कर सकता यह यतानेकेलिये कालधर्मका निराकरण करते हुए श्रीकृष्णकी प्रार्थना करते हैं—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापघटप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

अन्वय—कलौ खलधर्मिणि सति, लोके पापघटप्रचुरे सति, सर्वमार्गेषु नष्टेषु सत्के कृष्ण एव मम गतिरस्तु ।

कठिनायुक्तं काल (दुष्ट) धर्मशुक्त होनेपर, लोकके विघ्नपर फल पापघटी होने पर तथा सर्वमार्गेषु नष्ट होनेपर मात्रान् श्रीकृष्ण ही मेरी गति—आश्रय होवे ।

कठिनायुक्तं काल है । काल पुरव अन्तर्दुष्ट होता है । जो व्यक्ति अन्तर्दुष्ट होता है, वह मन्वय में फलक रहता है । कहीं कहीं "परधर्मिणी" ऐसा भी पाठ है वहा जिसकी सेवा हुआ हो ऐसा कठिनायुक्त मानवान होने पर—वद्वानन्द भगवान् ही मेरी गति—आश्रय—वैदिक धर्मोक्ति धर्म साधन—होवे । सारा संसार पापघटप्रचुर बन गया है, अत एव

सब मार्ग—कर्म ज्ञान आदि—पुरुषार्थ के साधन प्रायः नष्ट हो गये हैं। कर्मादि मार्ग नष्टप्राय हो गये उसका प्रकार निम्नलिखित है—

आध्यात्मिक यज्ञादि कर्म करनेवालेको चित्तशुद्धिद्वारा आत्मसुख—अन्तःकरणकी प्रसन्नता प्राप्त होना—ऐसा निस्सर्ग अर्थ है वैसे स्वर्ग प्राप्त होवे, ऐसा वैदिक सिद्धान्त है। उसमें पापघटने प्रवेश करके आत्मसुख वाचक 'सर्व' शब्दका 'लोक'के रूपमें भ्रम उत्पन्न किया, उससे कर्ममार्गके द्वारा होने वाली चित्तशुद्धि अटक गई (अर्थात् कर्ममार्ग जो कि आत्मसुखका साधन था, उसको संसार ही निस्सर्ग फल है ऐसे प्रवाहमार्गका साधन बना दिया)। इसीतरह मायावादका अग्रह करके ज्ञानमार्गका, निरीश्वरवादका अङ्गीकार करके योग(सात्त्विक)मार्गका और विभूतिपरक होनेसे उपासनामार्गका मुख्यफलसाधकत्व नष्ट करने पर सर्वमार्ग नष्ट हो गये।

शुद्धा—भक्तिमार्गीय जीवोंको भी कलिकाल बाध करेगा ही, क्योंकि वे भी तो गूहादिमें आसक्त रहते हैं, लौकिक क्रिया करते हैं, अतः उनको भी पाप लगनेका सम्भव रहता है, तब फिर आप भक्तिमार्ग से उद्धार होना कहते हैं तथा मुख्यफल साधक कह कर सर्वोत्कृष्टताका, समर्पण करते हैं वह असङ्गत प्रतीत होता है। भक्तिमार्ग भी कर्मादि मार्गोंके समान ही है, तब भक्तिमार्गीय आश्रय करनेसे भी क्या होगा ?

समाधान—आप कहते हैं वैना दोष भक्तिमार्गमें नहीं है। अतः कलिकाल भक्तिमार्गीय जीवोंकेलिये बाधक नहीं है। प्रत्युत कलिकालमें थोड़े ही समय में फलसिद्धि होने से वह साधकही है। इसके प्रमाण में श्रीमद्भागवतादिके वाक्य विद्यमान हैं।

“हे रामन् ! कलिकाल दोष का निधि है, तथापि उसमें एक महान् गुण विद्यमान है, वह यह कि श्रीकृष्णके कीर्तनसे ही मनुष्य कर्मबन्धनसे मुक्त होकर मोक्ष प्राप्त करता है,” “हे रामन् ! सत्ययुगमें निरन्तर विष्णुका ध्यान करनेसे, श्रेतायुगमें यज्ञोंसे विष्णुका यजन करने से, और द्वापर में उपासना करने से जो गति प्राप्त होती थी वह कलिकाल में भगवान् के नाम सङ्कीर्तनसे होती है।” “युगत और साध्याही आर्पणन कलिकी प्रसंता करते हैं, क्यों कि कलिकालमें केवल कृष्णमङ्गीर्तनसे ही सब काम सिद्ध होते हैं।” इत्यादि।

भक्तों को गूहादि पाचक नहीं है।

श्रीमद्भागवतमें कहा है कि—“हे भगवन् ! जो मत्त आपके मङ्गलार्थ नाम तथा रूपना ध्यान करते हैं तथा दूसरोंको सुनाते हैं, साथ ध्यान करते हैं तथा सत्य विद्याओं में भी आपके ही परणमनमें विश्व ध्यानर रहते हैं, उनको पुनः संसारमें आना नहीं पड़ता है। और भी भागवतमें रामा प्राचीनवर्तिके पुराणोंको भगवान् उपदेश करते हैं कि ‘हे रामन्सारां ! जो मनुष्य गृहस्थाश्रममें रह कर सत्य करते हैं और मेरी पर्यायों ही

रात दिन धिताते हैं उनको यह संसार बन्धन कर्ता नहीं होता है ।” इसी प्रकार ब्रह्मानीने भी स्तुति करते हुये कहा है कि “हे कृष्ण । जब तक मनुष्य पूर्णतया आपके हुए नहीं है तब तक ही उनको रागादि चारोंसे मय रहता है, धर कारागृहके समान प्रतीत होता है और मोह बेबिधोंके समान ” इत्यादि वाक्योंसे सिद्ध होता है कि भगवद्रक्तोंके गृह आदि भगवान्केलिये ही होनेकेकारण वे भक्तोंको बन्धनकारक नहीं होते हैं ।

भगवद्रक्तोंकी लौकिक क्रियाएं देसनेमें लौकिकवत् हैं, पर वे सप्त वास्तविक रूपसे अलौकिकके समान ही हैं । क्यों कि नारदजीने व्यासजीकेप्रति कहा है कि—“सप्त कर्म, नन्मरणही जालमें फँसा देनेवाले हैं, अर्थात् कर्म द्वारा कर्मबन्धनसे मुक्त होनेकी आज्ञा व्यर्थ है, तथापि यदि वे कर्म श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ किये जाय तो अवश्य मोक्षदायक सिद्ध हो सकते हैं” इस प्रमाणके अनुसार भक्तोंके कर्म श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ ही होनेके कारण लौकिक प्रतीत होनेपरपी उनको अलौकिकके समान ही मानना उचित है ।

असमय में भी वैदिक क्रिया कर सकते हैं ।

यदि भगवत्सेवाके समयमें वैदिक क्रिया न हो सके तो समयका अतिक्रमण हो जानेसे मत्प्रदाय नहीं होगा । क्यों कि स्वयं भगवान् ही श्रीमुखसे आज्ञा करते हैं कि “मेरी सेवा करते करते यदि वैदिक क्रियाका काल लोप होजाय, तो उस भगवत्सेवापरायण भक्तका छुस-कास कर्म तीन कठोर महर्षि कहेते हैं” इस वाक्यसे ज्ञात होता है कि भगवत्सेवा करते हुए यदि वैदिक कर्म क्यासमय न हो सके तो उससे प्रलम्बाय नहीं है । इसी प्रकार “भगवान् इदृशमें प्रसिद्ध होकर सब पापोंको धोते हैं” “वे आरक्षीय मेरे कण्ठके पाव नहीं बनते” इत्यादि वाक्योंसे भी यही सिद्ध होता है कि कदाचित् पाप लग भी जाय तो पातकका फल जो नरकादि होना चाहिये वह भक्तों को भोगना नहीं पडता (किन्तु स्मरण रहे कि यदि कोई दम्भसे वैदिक क्रियाओंका त्याग करता है तो वह अवश्य नरक गामी होता है) भगवद्रक्त कीर्तनादिमें ही पापोंको नष्ट करदेते हैं ।

आचार दीधित्य ।

प्रसक्ति-दरण-मार्गनिष्ठ जीतों से कदाचित् आचारादिका यथोचित पालन न हो तोभी कदाचिदि होनी है । इमविषयमें अर्जुनके प्रति माममान् आज्ञा करते हैं कि “हे अर्जुन सप्त भस्त्रमें अन्य सब पापोंका त्याग करके मेरे दरण जा” “अस्फुट दुराचारी भी यदि अनन्धरूपसे मेरा भजन करता है तो उसको सात्त्विक्य समझना चाहिये । क्यों कि उसका निश्चय उत्तम है” इन आचारवाच्यों से, तथा श्रेष्ठमें भिष्याचारी, अनाथमी होनेपर भी यदि भगवद्रक्त है, तो वह जिन प्रकार अर्जुनसे होनेसे सम्पूर्ण जगत्से प्रसन्निल करता है उसी तरह सारे संसारको प्रिय करता है । इसी प्रकार “हे राक्ष् ! भगवद्दर्शनमें आस्था-श्रद्धा-रत्ननेराजा कभी

प्रमादी होता नहीं है, इतनाही नहीं परन्तु यदि वह आँखें बन्दकर के दौड़े तो भी उसको न कहीं टोकर खानेका भय रहता है न किसलनेका । ” इत्यादि वाक्यों से ज्ञात होता है, कि प्रपत्ति मार्गमें आचारादि के अभावमें भी फल सिद्ध होती है ।

भक्ति समग्र सिद्धिओंका जीवन है ।

श्रीमद्भागवतमें कहा है कि “हे महर्षियो ! भलीभाँति किये हुए यज्ञादि कर्म भी यदि भगवान् में भक्ति उत्पन्न न कर सकें तो वह केवल श्रम ही है ऐसा समझना चाहिये ।” “सत्य और दया से युक्त कर्म तथा तप से प्राप्त की हुई धिया भी मेरी भक्ति से बिहीन मनुष्यको भलीप्रकार पवित्र नहीं बना सकती।” “अच्युत-भगवान् के भाव विना जो निर-लज्ज ज्ञान प्राप्त होता है वह भी भलीप्रकार शोभायमान नहीं होता है, तप जो कर्म श्रीकृष्ण को अर्पण नहीं किया जाता वह कैसे सुशोभित होसकता है ? फिर चाहे वह कैसा ही निष्काम क्यों न हो ?” “विदिन कामनाओंसे परास्त पुरुषकी आत्मा नित्य तरह श्रीकृष्णकी सेवा करके शान्ति प्राप्त करती है उस प्रकार यमनियमादि सम्पन्न योगजगत्से शान्ति-लक्ष्म नहीं कर सकती ।” ब्रह्मसूत्रि में ब्रह्मगीने भी कहा है कि, “हे भगवन् सकल-वस्तुकारिणी आपकी भक्तिको छोड़कर जो श्रेय विना प्रेमके, केवल शुष्क ज्ञानकेलिये हेरा सहन करते हैं उनको परिणाममें भी क्लेश ही सहन करना पड़ता है, जैसे धान्यके बिना छीलकों को कुटनेवालेको परिणाम में छीलकोंके चूर्णके अतिरिक्त और कुछ भी नहीं मिलता।” इन विविध प्रमाणों से सिद्ध होता है कि भक्तिके बिना कर्म, ज्ञान, कृपा भी सिद्ध नहीं कर सकते । परन्तु यदि वे भक्तिका सहयोग करें तो सिद्धि प्राप्त कर सकते हैं । अत एव भक्तिही सकल सिद्धिओंका जीवन है ।

निःसाधन भक्ति भी सर्व साधिका है ।

श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध, अध्याय तीस श्लोक तीस और तीसमें कहा है कि “हे उद्धर ! कर्मकाण्ड, तपस्, ज्ञान, वैराग्य, योग, दान, और इसी प्रकार अन्य भी कल्याणके साधनों द्वारा जो जो कार्य सिद्ध किये जाते हैं, वह सब मेरा मक अनत्यास ही भक्तियोगसे प्राप्त करता है ।” इसी तरह गीतामें भी कहा है कि “हे अर्जुन ! आर्त, निद्राशु, अर्थाधी और ज्ञानी यह चार प्रकारके पुरुष मेरा भजन करते हैं ।” श्रीमद्भागवतमें शुकाचार्य भी बहते हैं कि अकाम हो, सर्वराम हों या मोक्षही कामनावाला हो, चतुर पुरुष को तीव्र भक्तियोग से परपुरव वा भजन करना चाहिये ।” ब्रह्मगीने भी भक्तकी प्रशंसा करते हुए कहा है कि “जो लोग ज्ञान प्राप्त करने की इच्छासे परिश्रम न करके भक्तोंके श्रमसे निराली हुई भगवान् की पवित्र कथाओंका कानसे श्रवण करते हैं तथा देव, मन, वाणीसे उनका आदर करते हुए जीवन व्यतीत करते हैं जैसे भक्त, हे अम्बिन ! दयवि आप तीनों लोक में अनेक हैं तथापि आपरो महान ही में जीत लेते हैं ।” “धीपति भगवान् के भजन

होने पर क्या अप्राप्य रहता है ? तथापि हे राजन् ! भगवान्‌के भक्त भगवान् की सेवाके विना अन्य कुछभी चाहते नहीं हैं ।" "सर्वदुःखहर्ता प्रभु अपने भक्तको रूप, आरोग्य, और अर्थ भी प्रदान करते हैं ।" ये सब वाक्य निःसाधन भक्ति भी सर्व साधिका है ऐसा सिद्ध करते हैं, भक्ति सर्व साधिका है, इतनाही नहीं, किन्तु स्वयं ही फलरूपा है । इसका समर्पण निम्नाङ्कित वाक्य करते हैं । श्रीगद्गाएत द्वितीयस्कन्ध प्रथमाध्याय नवम श्लोक में कहा है कि—“निर्गुणतामें परिनिष्ठित रहने पर भी मुझे प्रभुकी लीलासे आकृष्ट होकर मामवतशास्त्रका अध्ययन करना पड़ा ।” और प्रथमस्कन्ध सप्तमाध्यायके दशम श्लोकमें वर्णन किया है कि “श्रीहरिके गुण ही ऐसे मनोमोहक हैं, कि आत्मामें रमण करने वाले जीवन्मुक्तों को भी प्रभुकी निष्काम भक्ति करने की इच्छा होती है ।” इसी तरह तृतीयस्कन्ध पंचविंशोऽध्यायके चौतीसरे श्लोकमें भगवान् कविल ने मातृचरण देवदूतिको उद्यम भक्तिका लक्षण समझाते हुए कहा है, कि “मेरी चरण सेवामें तपस रहने वाले, मेरेलिये ही सब कर्म करनेवाले और सर्वदा एकचित्त होकर परस्पर प्रेमपूर्वक मेरी कथा कहने में आनन्द प्राप्त करनेवाले ऐसे विरल भक्त मेरे साथ एकान्तभावकी—मोलकी भी इच्छा करते नहीं हैं” इत्यादि वाक्य भक्ति स्वयं ही फलरूपा है, इस सिद्धान्त को दृढ़ करते हैं ।

आधुनिक समय में कर्मादि मार्गों के अधिकार नष्ट हो जाने के कारण अनधिकारी को कर्मफल प्राप्त नहीं होता है । अतः यदि कर्मादि मार्गोंके अस्तित्वात् भी भक्तिमार्ग में रहकर आचरण किया जाय तो अधिकार भेदसे उन मार्गोंमें कहा हुआ गौण अथवा मुख्य फल मिलनेका सम्भव रहता है । भक्तिमार्गमें भक्तको अनुग्रहसे ही अधिकार प्राप्त हो जाता है । यही उपदेश आचार्यवर्योंने निवन्धमें किया है । आपकी आज्ञा इस प्रकार है “इस कलिकाल में सब अधिकार निवृत्त हो गये हैं, पर यदि प्रेम पूर्वक सेवा की जाय तो वह कलिगुण भी श्रीकृष्णके भक्तको फलसायक हो जाता है” । इस वाक्यसे यह भी ज्ञान होता है कि कर्मादिसाध्यफल भक्तिमार्गमें अनिच्छा से भी भक्तको प्राप्त होजाता है, जब कि भक्तिसाध्यफल अन्य मार्गों से सम्भव नहीं होता है । इससे सिद्ध होता है कि अन्यमार्गोंकी तुल्यताया गन्व भी भक्तिमार्गमें नहीं है ।

अब यदां शक्य होती है कि, कर्मादि मार्गोंकी अपेक्षा उत्कृष्टता भक्तिमार्गमें यदि है भी तो रहने दीजिये, वस्तु तामें अर्थात् से तो कर्मादि तुल्यता होनी चाहिये । इस शक्यता का समाधान करते हुए यद्वे है कि “विष्णु सनन स्मरणीय है, कभी विस्मरणीय नहीं है, इस प्रकार सदा विष्णुका स्मरण करनेवालेके सब विधि और निषेध किङ्कर हो जाते हैं ।” “नित्य मार्गमें मृत्नि मानसे सख्य कल्याणके मानन प्रभु होजाते हैं उस अज्ञाना प्रलभ शरीरों में जन्म है ।” “दे श्रीकृष्ण, कृष्ण, कृष्ण, इस प्रकार जो मेरा स्मरण करता है उस नीचता में, भट्टों भेद कर बन्ध विनाह ऊपर निष्कृता है उसीतरह नरकमें उद्धार करता है ।”

“है माधव, आपके जन अन्यकी तरह जन्म मरणके चक्रमें नहीं गिरते ।” “सब शाकोंका मथन करके और बारंबार उनका विचार भी करके एकदात निश्चित हुई है कि नारायण ही सदा ध्यान करने योग्य है ।” इत्यादि वाक्योंसे सिद्ध होता है कि यदि सर्वोशमें भक्ति न की गई हो, मोदी भी, की गई हो, तो भी वह भक्ति फलसाधिका है, कर्मादिमार्गमें वैसा नहीं है । अतः प्रकृत विषयमें इतने ही प्रमाण पर्याप्त हैं ॥ १ ॥

पवित्र देश में निवास करनेसे भी धर्मादि पुण्यार्थकी सिद्धि हो सकती है, और आप कहते हैं कि अन्य सब साधनोंका त्याग करके श्रीकृष्णका ही आश्रय करना चाहिये इसमें प्रमाण क्या है ? इस शङ्काका समाधान करते हुए कहते हैं कि पुण्यस्थान भी इस समय पुण्यार्थसाधक नहीं हैं; यही बात श्रीमदाचार्यचरण आज्ञा करते हैं—

स्लेच्छाप्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्प्रीडाव्यप्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

अन्वयः—देशेषु स्लेच्छाप्रान्तेषु सत्सु च पापैकनिलयेषु, सत्प्रीडाव्यप्रलोकेषु, कृष्ण एव मम गतिः अस्तु ।

देश स्लेच्छोंके अधीन हैं । माना कि स्लेच्छोंने देशपर आक्रमण किया है, पर यदि स्लेच्छ भी न्यायपरायण हों तो आपकी क्या हानी है ? इस आशयका उत्तर देते हैं कि स्लेच्छ तो मूर्तिमान् पाप ही हैं, और पुण्यस्थान पापरूप स्लेच्छोंके मुख्यस्थान (राजधानी) मने हैं; दूसरा अर्थ किया जाय तो पापियोंका अथवा पापोंका घर हैं, तीसरा अर्थ यह है कि अज्ञ वद आदि देश स्लेच्छोंके अधीन है और पाप के भी मुख्य स्थान बन गये हैं, कि जहाँ जानेसे ही पुनःसंस्कार प्राप्त होता है । यहाँ यह भी शङ्का हो सकती है कि पुण्य स्थलोंमें भी बगिह आदि नातिके भले आदमी रहते होंगे, तो फिर स्लेच्छोंसे क्या मतलब है ? इसका समाधान इस प्रकार करते हैं कि बगिह आदि लोक भी स्वधर्माचरण करनेवालों पर जो आक्रमें आती हैं उनको देखकर किङ्कर्तव्यनिष्ठ बन गये हैं, अर्थात् स्वधर्मानिष्ठपर जो आक्रमें आती है उनको देव कर स्वधर्माचरण न करना चाहिये या लौकिक कार्य न करना चाहिये इसका निर्णय वे लोग नहीं कर सकते । अर्थात् सद्स्वधर्मसे अच्छा ही होगा ऐसा निश्चय उन लोगोंमेंसे पड़े जानेके कारण धर्म विषयक अज्ञादिके अभावमें धर्माचरण करनेवालोंके ये सहायक भी नहीं होते हैं । अतः श्रीकृष्णके आश्रयके बिना पवित्र देशोंपर अपने उदारतासे आभार रखना निर्र्थक है । श्रीकृष्णका आश्रय करनेवालेको देरा भी अनुकूल हो जाते हैं । अत एव श्रीमद्भागवतमें देवाने “कृष्णसेना करनेकेलिये भारतवर्षमें सुकुन्दसेवोपयोगी देह प्रदान कीनिये, हम भी भूमिपर जन्म लेना चाहते हैं” ऐसा वचन । इस प्रकार पुण्यभूमिमें स्तिपति करनेसे भी पुण्यार्थकी सिद्धि नहीं होती है, अतः

श्रीकृष्णका आश्रय ही करना उचित है, अतः मेरा आश्रय श्रीकृष्ण ही हो, ऐसी प्रार्थना श्रीमहाप्रभुनी करते हैं ॥ २ ॥

गङ्गादि तीर्थ भी सर्व पुण्यार्थ सिद्ध करनेवाले माने गये हैं, तो फिर आश्रयकी प्रार्थना किसलिये करते हैं ? इस प्रश्नके उत्तरमें पूर्वोक्त देशादि छः प्रकारके साधनोंमें से तृतीय साधन द्रव्य भी फलसिद्धि नहीं करता है यह दर्शानेकेलिये तीर्थ भी साधक नहीं हैं ऐसा निरूपण करते हैं—

गङ्गादितोर्ध्ववर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

अन्वयः—रू गङ्गादितोर्ध्ववर्षेषु दुष्टैरेवावृतेषु सत्सु तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव मम गतिरस्तु ।

गङ्गा आदि मुख्य तीर्थ दुर्जनोसे ही आवृत हैं । गङ्गादि तीर्थोंमें ब्राह्मणादि भी रहते हैं, तब आप यह कैसे कह सकते हैं कि सब तीर्थ दुष्टोंसे ही सेवित हैं ? ब्राह्मणादि की स्थिति यहाँ नित्य रहती है इस कारण अतिपरिष्कृतसे उनकी तीर्थोंकेप्रति आदर-शुद्धि कम हो जाती है, तथा वे दान दक्षिणादिसे निर्वाह करते हैं, इसलिये उनके पीछे भी उपाधियों छगी ही रहती हैं, अतएव उन में भी दुष्टता रहती ही है । सर्वविध दोगोंको दूर करनेवाले तीर्थ यहाँ विद्यमान हैं तो फिर उनमें दोग किस प्रकार रह सकता है, ऐसी शङ्का भी नहीं हो सकती । उसका कारण यह है कि उनमें स्थित भगवानसे परिशुद्धता तथा नास्तिरता आदि दोगोंका निवारण तीर्थ भी कर नहीं सकते । यह बात निम्नलिखित प्रमाणोंसे सिद्ध होती है । "सौ बार अच्छी तरह भिष्टी ख्यात्र जन्मसे आगतक प्रतिदिन ज्ञान करने-वात्र माण्डुष्ट मनुष्य, गङ्गाके सम्पूर्ण तटसे भी शुद्ध नहीं हो सकता । ऐसा हन निश्चित रूप से यह सत्य है; मत्स्यादि जडों रहनेवाले प्राणी रातदिन (गङ्गाभाद्रिके) जडों ही रहते हैं, परन्तु वे कभी धानके पत्तोंके प्राप्त नहीं कर सकते ।" "मनुष्य जो कर्म श्रद्धा और विधिपूर्वक शुद्ध मानने करते हैं, वही उपाके अरुण मुष्केलिये कल्पित होते हैं; अर्थात् उन्हीं उनको अक्षय सुगरी प्राप्त होती है ।" "विधि और श्रद्धासे रहित और माण्डुष्ट रिये हुए कर्मका फल मनुष्यको प्राप्त नहीं होता है, इसका कारण यह है कि वे कर्मका फल अनुरक्षण करने हैं । अतः विधिहीन और माण्डुष्ट कर्म करनेवाला अल्पजन्म मृत तथा अन्तार्थ मरणवा चाहिये । अदारहित, दुष्ट अन्तःकरणाल, नास्तिक, भोगपन्न और कामगारी ये पाँचों तीर्थके फलको प्राप्त नहीं करते हैं ।" "निम तरह गङ्गा आदि नदियाँ मदिगामे पूर्ण पशुओं परित्त नहीं बनादेगी है, उसी तरह नारायणने विद्वान् मनुष्योंको श्रेष्ठ भी प्रायश्चित्त परित्त नहीं कर सकता ।" ये सब आदित्य पुराण, योगिया-शस्त्रम्, वायुपुराण तथा श्रीमद्भागवतके वाक्यों से सिद्ध होता है, कि तीर्थों में भगवान् से परिशुद्ध तथा नास्तिक मनुष्यों परित्त बनानेकी सामर्थ्य नहीं होती है ।

यहां इस तरह शङ्का होती है कि—वस्तुमें शक्ति होनेपर कार्य अवश्य होता है, वह हुए बिना रहता ही नहीं, जैसे दाहकत्व शक्ति अग्नि में विद्यमान है, और, वह जलती नहीं ऐसा कभी नहीं हो सकता । इस नियम के अनुसार तीर्थमें पवित्र करने की शक्तिके विद्यमान रहते वे पवित्र नहीं कर सकते, ऐसा कदापि न होगा ।

इसका समाधान करते हुए आचार्यनरुण व्याख्या करते हैं, कि तीर्थों में पवित्र करने-वाला जो आधिदैविक स्वरूप है वह तिरोहित हो गया है, अतः तीर्थ उनको पवित्र नहीं कर सकते । तीर्थोंका आधिदैविक स्वरूप सत्पुरुषोंके सम्पर्कसे ही माहुरीत होता है, अत एव निबन्ध में आपने कहा है कि “काशी आदि तीर्थोंमें किसी समय किसी एकाव की मुक्ति होती है तब समझना चाहिये कि जीवके ऊपर प्रभुने अनुग्रह किया है ।” प्रभुके अनुग्रहके बिना किसी की भी मुक्ति नहीं होती है । प्रभु तीर्थोंका माहात्म्य बढ़ानेके लिये तीर्थोंके द्वारा भी किसीको मोक्ष प्रदान करतेहैं । और श्रीमद्भगवत में भी कहा है कि भगवत्कृत तीर्थोंमें जान करते समय अपने हृदयकमल में विराजमान प्रभुके साथ तीर्थोंका सङ्ग करा कर तीर्थों को पवित्र बनाते हैं । अर्थात् तिरोहित आधिदैविक स्वरूप उनमें प्रकट कर देते हैं, इसको तीर्थीकरण कहते हैं । अन्य प्रकारसे तीर्थों को और क्या तीर्थ बनाना है ? जल में कुछ दोष तो दिखाई देते ही नहीं । इस प्रकार द्रव्यस्वरूप तीर्थों में भी स्वतन्त्ररूपसे पुण्यार्थ सिद्ध करने की सामर्थ्य विद्यमान नहीं है अतः श्रीकृष्णका आशय ही रसगीय है ॥ २ ॥

यदि कर्म करनेवाला भ्रष्ट हो तो सब फल प्राप्त हो सकता है । तो फिर अन्य का निषेध कर आश्रयही ही प्रार्थना क्यों ? इस शङ्काका समाधान करते कर्मकरने पाशोंका स्वरूप भी फल सिद्ध नहीं कर सकता, यही बात चतुर्थ श्लोक में निरूपण करते हैं:—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूर्जार्थयत्नेषु कृष्णा एव गतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

अन्वयः—सत्सु अहङ्कारविमूढेषु पापानुवर्तिषु लाभपूर्जार्थयत्नेषु कृष्णाः एव मम गतिः भवेत् ।

अहङ्कारके वशीभूत पण्डितगण—हम ही दास्यत है अन्य कोई नहीं—इत्यादि प्रकार के विष्याभिमानसे विमूढ हो गये हैं । निम्न तरह उनका ज्ञान अभिमानके हो जाने से दूषित हो गया है, जैसे ही उनकी कृषि भी दूषित हो गई है । इसका कारण यह है कि वे जोग द्रव्यादि का लाल और पूजा के लिये ही यत्न करने बाधे होते हैं । दिशुवागादिदिग्गामार्थिक कर्म भी वे जोग पैसा सन्मन्त्र ही करने हैं कि—इससे हमको द्रव्य प्राप्त होगा और छोकमें प्रसिद्धा बरेगी । साथ ही कुछ पुरुषोंका सद्ग वरनेसे सद्गन्ध दुष्टता और पापरा अनुप्राण करनेमें अत्रतन्त्र बुद्ध्या इसप्रकार दोनों प्रकारकी दुष्टता उनमें होनेसे वे पण्डित भी सत्पुरुषोंके पुण्यार्थ सिद्ध नहीं कर सकते । परन्तु मयादाश्रय करके अमात्यतासे वेदार्थ और स्वज्ञान की सूत्रि हनें

पर फल सिद्धि कर सकते हैं, क्यों की वेदका तात्पर्य भगवान् या भगवद्भक्त जानते हैं, ऐसा होनेसे भगवदीय होनेसे ही वेदका तात्पर्य समझ सकते हैं । इस तरह भगवदाश्रयके बिना पण्डित भी कुछ सिद्ध नहीं कर सकते । अतः श्रीकृष्ण ही मेरा आश्रय होवे ॥ ४ ॥

सुनते हैं कि शास्त्रों में मन्त्रों से फल सिद्धि बताई है, तो फिर आश्रय ही करनेकी क्या आवश्यकता है ? मन्त्रों की शक्ति भी नष्ट होगई है, अतः मन्त्र भी कुछ नहीं कर सकते यह दर्शाते हैं:—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अन्वयः—मन्त्रेषु अपरिज्ञाननष्टेषु अव्रतयोगिषु तिरोहितार्थिदैवेषु कृष्ण एव मम गतिः अस्तु ।

वेदोक्त तथा नारदवचनवादि आप्तोक्त मन्त्र; तात्पर्य, फल तथा देवताके स्वरूपज्ञानके अभावसे नष्ट हो गये हैं । वैदिकमन्त्र नियमपूर्वक पठे नहीं जाते, अतः उनका सामर्थ्य नष्ट हो गया है । वैशाख्ययज्ञके नियम गुरुकुलमें निवासकरना, गृह्यसर्वपालनकरना, शूद्रोंके सामने न पचना, अनज्यायके दानोंमें न पचना इत्यादि है । तांत्रिक मन्त्रोंका तात्पर्यही समझमें नहीं आता है, अतः उसका अर्थ और फल समर्थक देवता उन मन्त्रोंसे तिरोहित हो गई हैं; इस तरह तांत्रिक मन्त्रोंका भी सामर्थ्य नष्ट हो गया है । तथापि भगवान्का ही आश्रय रखनेवाले मन्त्रोंसे भी फल प्राप्त होता है । इसके विषयमें "नित्ये स्मरणसे और नामका उच्चारण करनेसे कर्म की गूढि प्रतीती जाती है, उस अच्युत भगवान् को मैं प्रणाम करता हूँ ।" इत्यादि वाक्य प्रमाण हैं । इस तरह मम भी नष्ट सामर्थ्यवाले होनेसे मेरा आश्रय श्रीकृष्ण ही है ॥ ५ ॥

मीमांसा आदिमें मंत्रोंके अर्थका निर्णय करके कर्मसे ही फल प्राप्त हो सकता है तो फिर आश्रय की क्या आवश्यकता है ? इस प्रकार शङ्का करके कर्म भी फल साधक नहीं है यह ज्ञानैकस्त्रिये मंत्रोंके श्लोकमें आश्रयकी धारणा करते हैं:—

नानावाद्भिन्नष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

अन्वयः—सर्वकर्मव्रतादिषु नानावाद्भिन्नष्टेषु पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव मम गतिरस्तु । सोमयाग आदि सब कर्म और एरादशी आदि सब व्रत विविध वादोंसे नष्ट हो चुके हैं । वे वाद इस प्रकार हैं:—

(१) सारा प्रायश्चित्त है, अर्थात् वेदभी प्रायश्चित्तयानी होनेके कारण मिथ्या हैं, अतः जैसे प्रायश्चित्तकारीक होनेके कारण व्याकरणमें ही प्रमाण है वैसीही, वेद और वेद-

बिहित कर्मको भी व्यवहारमें ही प्रमाण मानना चाहिये । वास्तविकीतिसे कुछभी करनेका या प्राप्तकरनेका नहीं है ।

(२) पूर्वमीमांसाकारका मत है कि "परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोमे" इत्यादि वाक्योंसे जन्मा आदिका उत्कर्षनी पक्षोंके द्वारा ही सुना जाता है । और उत्तरोत्तर कर्ममें प्रवृत्त होनेमें पूर्ववासना ही कारण होनेसे कर्म ही करना चाहिये । कर्मसे ही फलसिद्धि होगी । कर्मके अतिरिक्त अन्य कुछ भी उपास्य, फलदाता, किंवा प्रवर्तक नहीं है । इसी तरह मन्त्रकी देवता भी मन्त्रसे पृथक् चेतनरूपा कोई नहीं है, किन्तु मन्त्ररूपा ही है । अर्थात् किसी देवताकी कृपा सम्पादन करके किसी प्रकारके फल की प्राप्ति करनेके लिये भी कर्मके अतिरिक्त कुछ भी करनेकी आवश्यकता नहीं है । किन्तु उपर्युक्त प्रकारसे उपास्य, फलदाता या प्रवर्तक सब कुछ कर्म ही है ।

(३) नैयायिकों का मत है कि शास्त्रसे प्रमाण प्रमेय आदि सोलह पदार्थों का यथार्थ ज्ञान प्राप्त करके उनका श्रवण मनन और निदिध्यासन करनेसे आत्माका साक्षात्कार होता है, तब दुःख की आत्मन्तिकी निवृत्ति होकर जाती है, वही फल है । ईश्वरोपासना करनेकी अपेक्षा ईश्वरको ही फलरूप माननेकी कोई आवश्यकता नहीं है ।

(४) निरीश्वर वादी साङ्ख्योंका मत है कि प्रकृति और उसके विकारों की उपाधिका विलय करके पुरुष सब अपनी स्थिति करता है वही फल है, भगवान् फल नहीं है ।

इस तरह भिन्न भिन्न प्रकारके वाद प्रचलित हैं । इनसे विशेषकर कर्मोंका नारा किया गया है । अतः उलटा ही अर्थ ग्रहण कर लेनेसे कर्म भी फलोत्पादक नहीं रहे । सच्चा वैदिक सिद्धान्त देखनेसे ये सब वाद एक प्रकारके प्रलय की तरह प्रतीत होते हैं । क्योंकि "यह सब पुरुष ही है" "यह सब ब्रह्मात्मक है" यह भगवान् मनसे परीभूत रहता है उसके ऊपर शासन करता है, इत्यादि वाक्य यह सब प्रत्यक्ष स्वरूप हैं, और अत एव सत्य हैं, इसलिये कर्म भी फल है यह बताते हैं । अत एव साङ्ख्य सिद्धान्त उपास्य नहीं होता है ।

" भगवान् उसी से अच्छे कर्म कराता है निम्नको ऊंची गति से लेनाना है । और उसीसे निरुद्ध कर्म कराता है निम्नको अयोगति से लेनाना है । " " हे अर्जुन मैं ही समस्त जगत् की उत्पत्तिकारण हूँ " " भद्र ऐसा कौन देह पारी है जो सुमुन्द भगवान् का भजन न करेगा । " " देव हो, आसुर हो, मनुष्य हो यज्ञ या गन्धर्व हो, सुमुन्द भगवान् के चरणों की सेवा करके मोक्ष को प्राप्त करते हैं । " " भगवान् ही सबके फल दाता हैं, क्योंकि जो सप्रत्य नियामक हो वही फलदाता सकता है । यज्ञ हृत हुए देवता यज्ञ करनेवाले को हन करते हैं । " " निश्चय ही देवोंमें यज्ञ किया था । " इत्यादि प्रमाणों से भैमिनी वा मन भी धृति स्थिति और ध्यान सुनों से किष्किमिद

होता है । क्योंकि इन वाक्यों में जीव को प्रवृत्त करने वाला, सारे जगत् की उत्पत्ति का कारण, जीवमात्रके लिये सेव्य, सर्वविधि कर्मोंका फलदाता एकमात्र भगवान् ही है ऐसा कहा है । सब जैमिनिके मतके अनुसार उपपन्न नहीं हो सकता इसी तरह यज्ञोंसे देवों की तृप्ति तथा देवोंने यज्ञ किया ऐसा प्रतिपादन भी किया गया है । अतः यह भी स्वीकार करना चाहिये कि मन्त्रकी देवता मन्त्रसे प्रयुक्त है और वह चेतन रूपा है ।

“हे अर्जुन ! उसके पश्चात् मुझे तत्त्वतः जानकर मेरेमें प्रवेश करते हैं ।”
 “हे अर्जुन ! तू मुझे ही प्राप्त करेगा ।” “शब्दका आकार आनन्द है” इन वाक्योंमें भगवत्सायुज्यको मोक्ष कहा है । तथा आनन्दान्तर होनेके कारण भगवान्को ही फल कहा है । निम्नमें आनन्दका अनुभव हो वही फल है अतः न्याय और साहच्य मत भी ध्रौतसिद्धान्तके अतुल्य नहीं है ऐसा सिद्ध होता है ।

इस तरह भिन्न भिन्न वादोंके द्वारा जो कर्म का विनाश हुआ है उसका दिग्दर्शन करके अब उन वादोंके द्वारा जो अत्यादिक विनाश किया गया है वह भी बताते हैं स्वमत के आग्रह से वे लोग एकादश्यादि मत भी दशमीके वेव से युक्त ही करते हैं, मिस्रका कि शास्त्रों में पूर्ण निषेध है । इस प्रकार अतोका भी विनाश हो चुका है । यद्यपि मत भी एक प्रकारका कर्म ही है तथापि वह ज्ञानादिक अङ्ग होने से वहाँ उसका कर्मसे प्रयुक्त उपादान किया गया है ।

अब मरा शब्दा उपस्थित होती है कि एकादश्यादि मत करनेवाले वे लोग भी उपदेश करते हैं और स्वयं भी करते हैं, यदि वे लोग मतों को मित्या, कर्तव्य मानते होते तो वे क्यों आचरण करते हैं और उपदेश करते हैं ? साथ ही उन मतोंके प्रवर्तक शङ्कर जैमिनी गौतम आदि हैं । यह शब्दा भी अयुक्त है क्योंकि उनका प्रयास पातञ्जलका प्रचारकरनेके लिये ही है । यह बात वाराह पुराण के “हे मैहावाहु रुद्र ! तुम मोह शास्त्रों की रचना कराओ और सत्यको मिथ्या बताओ, अपने स्वरूप का प्रकाश करो और मुझे शून्य रहने दो” इह सर्वाश्लेषे तथा पञ्चपुराणके “त्वायाराध्य तथा शम्भो गृहीष्यामि वरं भद्र । शम्भोऽपि मुने भूत्वा कल्प्या मानुषादिषु ॥ स्वाम्यैः कल्पितैस्त्वं न जनान् मद्भिर्मुखात् कृत् । मां च गोतय येन स्वात्पत्तिरपोचरोत्सा ॥” हे शम्भो ! आपादिद्युगमें मैं कलात्मक अन्तर होय मनुष्यादिगमें तुझारा आशयन करके वर ग्रहण करूंगा और आपसे नवीन शास्त्रोंकी रचना करके लोगोंको मेरेसे विमुक्त करना चाहिये, और मेरे स्वरूपको ज्ञा-

१ त्वं च इह मत्वादे मोहाश्लेषि कारणे ।
 अन्त्यानि विपत्यानि दर्शयन् मत्पुत्र ॥
 प्रत्यं तु स्वस्वतन्त्रत्वात् च वाहुर ॥

कर अपना स्वरूप ही प्रगट करना चाहिये, ताकि यह सृष्टि उत्तरोत्तर चलती रहे। इस भगव-
दाश्रमे अनुसार शाङ्करादिकी प्रवृत्ति है, वे लोग भी जो कर्म करते हैं वह भी अपनी महत्ता
दर्शानेकेलिये ही करते हैं, साथ ही उनका यह भी उद्देश रहता है कि उनके अनुयायी भी वैसा ही
कर्म करें। यदि ये लोग स्वयं वैसा न करके अनुयायियोंको ही उपदेश करें तो उनका कोई
मानेगा भी नहीं। गीतामें भी कहाहै कि "व्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः।" अर्थात् जिस
प्रकारका आचरण महत्पुरुषोंका रहता है, उसी प्रकारका आचरण अन्यलोग भी करते हैं।
इसी न्यायके अनुसार यदि वे स्वयं न करें तो उनके उपदेशके अनुसार अन्यलोग कैसे चल
सकते हैं ? शङ्करादि मतप्रवर्तकोंके द्वारा आधुनिक लीगोंमें मोह उत्पन्न हो गया है।

ये मतप्रवर्तक प्रायः सच देवता हैं—तो फिर आप देवताओंसे प्रवर्तित मतोंको पाखण्ड-
मत क्यों कहते हैं ? ऐसी शङ्का भी उपस्थित नहीं हो सकती। क्यों कि मतप्रवर्तक देवता है
इतना एकमात्र कारण रहने से ही वह मत सन्मत है ऐसा नहीं कह सकते। विन्तु जो मत
देवसे विरुद्ध न हो और वेदमूलक हो उसीको सन्मत कह सकते हैं। अन्यथा वृहस्पति प्रव-
र्तित चार्वाक ('नास्तिक') मतको भी सन्मत करनेकी आपत्ति उपस्थित होगी। इस तरह प्रस-
त्ताप्रवर्तकेही अटकना ठीक है। ये विविचकार भी कर्मफलसाधक नहीं हैं; अतः मेरी गति-
आश्रय—श्रीकृष्ण ही है ॥ ६ ॥

धर्मसे पाप दूर होता है" "धर्ममें सच प्रतिष्ठित है" यह श्रुति पहिले जीवको दोष
निवृत्तिकेलिये धर्माचरण करनेकी आवश्यकता बताती है। यह ठीक भी है, कि धर्माचरणके
द्वारा चित्तशुद्धि होनेसे भगवन्माहात्म्य तथा भगवत्स्वरूपको समझकर ही भाग्यदाश्रयादि करने
चाहिये, नाकि पूर्वकी दोषशुद्धि अवस्थामें। कहां योगियों को भी भगवन् भगवत्स्वरूप और कहां
यह दोषशुद्धि जीव, वह उसको कैसे प्राप्त कर सकता है ? इस तरह शङ्का करके "निसको
यह भगवान् चरण करते हैं उसीको वह लभ्य है।" "हे रद्गुण ! भगवान्के स्वरूपकाज्ञान,
तपसे वा वैदिक कर्मोंसे, अज्ञादिके दानसे परोपकारसे, वेदाध्ययनसे, जल, अग्नि और सूर्यादिकी
उपासनासे प्राप्त नहीं होता है। परन्तु भगवद्दर्शकोंके चरणकी रज शिरपर पारण करनेसे ही—
अर्थात् भक्तोंकी सेवा करनेसे ही—प्राप्त होता है।" "हे अर्जुन ! मेरी अनन्य भक्तिते ही मेरे
स्वरूपका सम्पूर्ण ज्ञान, जैसा कि तुझे हुवा है, मनुष्य को हो सकता है। हे परन्तप ! भक्तिते
ही मे तत्त्वतः शान्त हो सकता हूं और मे जीव (जिहोंने मेरा स्वरूप तत्त्वतः जानलिया है)
मेरे भीतर प्रवेश कर सकते हैं।" इत्यादि वाक्य स्पष्टतया यह सिद्धांत दर्शाते हैं कि भगव-
दीयके अनुग्रहसे सद्गोपनीयको भी भगवत्स्वरूप गम्य हो सकता है, इसलिये, और भगवान्का
माहात्म्य भी शास्त्रोंमें वैसा ही—जगमोक्षार्क आदि—असिद्ध है इसलिये भी सद्गोपनीयोंकेलिये
दोषनिवृत्तिके अर्थ प्रायश्चित्तादि नहीं, पर महापुरुष, श्रीमदाचार्यचरण एवं उनके वंशजके द्वारा शरण
ग्रहण करना ही है। उसीसे सब कुजसिद्ध हो जायगा। अर्थात् भक्तोंके धर्मादि चतुर्विध पुरुषार्थरूप
भगवान् ही होने के कारण भक्तोंको भगवान्के आश्रयके अतिरिक्त कुज कर्तव्य शेष नहीं रहनाता है।

कहना चाहिये । इसी तरह यह आनन्द रूपस्वरूप प्रतिपादन करते हैं यहभी किस तरह माना-
जाय ? और सुनिये, आनन्द अन्तःकरणका धर्म होनेको कारण भगवान्को आनन्दरूप एवं
आनन्द जनक किस तरह कह सकते है ? इससे तार्क्य यह निकलता है कि आपके कहनेके
अनुरूप भगवान्का पूर्णत्व, आनन्दाकास्त्व, आनन्दवत्त्व अथवा आनन्दजनकत्व ऊपर बताये
हुये प्रमाणोंसे सिद्ध नहीं हो सकता ?

अब इस लम्बे चौड़े पूर्वार्शोंका समाधान भी सुन लीजिये जो लोग उपर्युक्त प्रमाण
उद्धृत करते हैं उनको उन प्रमाणोंका अर्थ ही ज्ञात नहीं है । भक्तोंकी आर्तिका नाश कर उनके
आनन्दका दान करना यही भगवान्के अवतारका मुख्य प्रयोजन है । यही प्रयोजन यहाँ सिद्ध
करना है इर्ष्याक्रिये भगवान् मूल स्वरूपसे अवतीर्ण हुए । एश्वीका मार भी दूर करना या इशालिये
अपने अंशमूल नर और नारायणभी यदुकुलोत्पन्न नारायण और यदुकुलोत्पन्न अर्जुनमें
आविर्भूत है । अर्थात् यदुकुलश्रेष्ठ एवं कुलकुलश्रेष्ठमें उन अंशोंने प्रवेश किया है, अत एव वे
दोनों यदुद्वह और कुरुद्वह हुए हैं । जो मूलस्वरूप है उसमें अंशत्वकी सम्भावना न होनेके
कारण यदुद्वहत्व और कुरुद्वहत्व न था । तार्क्य यह कि तत्त्वकार्योंको सम्पादन करनेके हेतु
भगवान्को व्यूहों में तत्त्वदर्शों की आवश्यकता रहती है, अतः नर और नारायण भी तद्वर्णशांश
होनेके कारण भूमर हरणार्थ अपेशितथे । भगवान् भक्तोंकी आर्तिनिवृत्ति करते हुए आनन्द-
दानार्थ पूर्णरूपसे तथा भूमरहरणार्थ तद्वर्णके अंशरूप नरनारायण को भी अपने में प्रविष्ट-
करकर प्रकट हुए । इससे सिद्ध होता है कि उपर्युक्त वाक्यों में उभय अंशों को ही अन्तार-
माना जाय । अन्यथा पूर्णका अवतार न माननेसे “कृष्ण तो स्वयं भगवान् हैं” “वसुदेव
के गृहमें परपुत्र भगवान् प्रकट होंगे” इत्यादि वाक्यस्तोत्र विरुद्ध हो जायगा । अतएव
तत्त्वार्थदीपके भगवतार्थ प्रकरणमें आप आज्ञा करते हैं कि “पुष्टिकार्य करनेकेलिये नारायणसे
भारिख स्वरूपसे भगवान् आविर्भूत हुए हैं” नर तो स्वयं आवेशधारक है, भूमर हरण
के भारिख कार्य, पूर्ण कृष्णसे ही किया जाता है, अन्यसे नहीं । “परिश्रमाय साधूना” यह
वाक्य मर्षांश भक्तोंका रक्षण करनेकेलिये अंशावतारका द्योतक है, और भक्तोंकी आर्ति
निवृत्तिपूर्वक आनन्ददानकरण यह पुष्टि है । इस उन प्रकारके मार्गोंका स्थापन करनेकेलिये
अवतीर्ण भगवान् भी यदि अंशरूपसे ही अवतीर्ण हों और पूर्णरूपसे न हों तो पुष्टिकार्य सिद्ध
न होगा । अतएव अपने दोनों अंशोंसे एश्वीको सुशोभित की ।” इस प्रकार विचार करनेसे
मानना पड़ेगा कि भगवान् का अवतार श्रीकृष्णरूपसे पूर्णवतार ही है । परन्तु तत्त्वकार्योंकी
सम्पादन करनेकेलिये उनके भीतर उभय अंश प्रतिष्ठित है । तथा देखके साथ रहनेवाला
पापभीनिवृत्त वा अन्यत्र आदि नियम भी प्राप्त देखकेलिये ही समग्रता चाहिये । अप्राकृतिक
रिपय में तो वेदोंके अनुसार ही अर्थसिद्ध करना पड़ेगा । अर्थात् भगवान् श्री कृष्णका श्रीअर्जुन
आपान्त होनेसे “आनन्दनाम परमादशुतोदरादिः” इत्यादि श्रुत्युक्त आनन्द नाम ही

ज्ञानना उचित होगा। अन्यथा प्राकृत और अप्राकृत पदार्थोंका नियम समान होजानेसे आत्म-
दायिके ज्ञान इच्छा आदिके समान ही भगवान्के ज्ञान इच्छा आदिको भी—अनित्यत्व प्राप्त होगा।

“भगवान् का कर्तृत्व तो ज्ञान इच्छा आदिसे भी उपपन्न हो सकता है, उसी तरह देहका आनन्दमयत्व तथा नित्यत्व प्रत्यक्षसे भी नाशित है, तो फिर आनन्दमय तथा नित्य देहका स्वीकार करने की क्या आवश्यकता है? यदि इस प्रकार शङ्का की जाय तो वह भी अनुपपन्न होगी। क्योंकि “जहा जहा कर्तृत्व रहता है वहा वहा देहवत्ता भी रहती है। जैसे घण्टे प्रति कुन्धारका कर्तृत्व कहने से वह कुम्भकारभी देहधारी है ऐसा ज्ञान अपश्य ही होता है। इसी तरह “जहा जहा देहवत्ता नहीं है वहा वहा कर्तृत्व भी नहीं है” ऐसा भी नियम ही है। जैसे भोसको प्राय किये हुए जीवात्मामें देहवत्ता न होनेमे उसमें कर्तृत्व भी नहीं है। इस अन्वय और व्यतिरेक व्याप्तिके वन्से कर्तृत्वका निर्वाह करनेके लिये ही जैसे नित्यज्ञानका स्वीकार करते हैं वैसे ही आनन्दमय एव नित्यदेहका भी स्वीकार करना पड़ेगा। साय ही प्रभुका जन्म भी शास्त्रोंमें सुनाजाता है। अतः प्रभुके देहका जन्म न माननेका कोई कारण नहीं है, क्योंकि नित्य और सर्वत्र व्याप्त ऐसे अपरिच्छिन्नप्रभुका परिच्छिन्नरूपसे प्रकट करना यही जन्म कहा जाता है। “आनन्दसे ही यह सब भूतमात्र उत्पन्न होते हैं” “ब्रह्म नित्यस्वरूप, विज्ञानस्वरूप तथा आनन्दरूप है” “वह सैवके तुकड़ेके समान भीतर बहार समग्र ही रसघन है, ऐसा निश्चय यह आत्मा भीतर और बहार समग्र ही प्रज्ञानरूप है” “ब्रह्म वा आकार आनन्द है” “वह आनन्दमय है, क्योंकि श्रुतिमें आनन्दमयस्वरूपकी बार बार उक्ति है” “श्रुति ब्रह्मको आनन्दमात्र कहती है” “आप कबल आनन्दानुभव स्वरूप ह” “भगवान् के श्रीहस्त, चरणारविन्द, श्रीमूल, आदि अवयव आनन्द मात्र है” “गुण और लीलाके अनुसार आरंभ पुत्रके अनेक नाम तथा रूप ह” “तीनों वेद, सब उपनिषदें, साङ्ख्य, योग तथा इन्द्रादि भक्त परब्रह्म ‘भगवान्’ कहकर नित्यके माहात्म्यका गान कर रहे हैं, उसको श्री यशोदानवीन अपना आरपत्र (पुत्र) माना है” “नित्यका भीतर बा बहार, पूर्ण या पर नहीं है, और जो स्वयं भगवत्का पूर्ण तथा पर एव भीतर और बाहर है, वह भगवत् है” इत्यादि वेद, व्याससूत्र तथा पुराणोंमें अनेक नाम्य उपपन्न होते हैं। इसी तरह प्रमाण प्रकरणीय गाललीलाओंसे ज्ञात होता है, कि भगवान् श्रीकृष्ण अशादतार नहीं पर पूर्णवतार ही है। वैसे ही अरुणदायिक की तरह ‘आनन्द’ यह कुछ केवल आत्मा का गुण होकर ही भगवान् में स्थित नहीं है, किन्तु प्रभुका श्रीभङ्ग, प्राण, इन्द्रिय, अन्त ररग यह सब आनन्दरूप है। साय ही ज्ञानस्वरूप है। और “ब्रह्म त्रिकालादाशित तथा विज्ञान स्वरूप है” “ब्रह्मके आशुन्य की समाप्ति होनेपर महाप्रलय उपरिपन्न होता है जब चौदह-लोकके महाभूतों में लीन हो गानेपर, महाभूत अपने कारणमूल अहङ्कार में लीन हो जाता है, और अहङ्कार अपने कारणमूल महत्त्वमें लीन होता है, महत्त्व अपने कारण भूत प्रकट-

तिमें छीन होता है, अन्तमें प्रभु ही एकाकी शेष संज्ञा से स्थित होते हैं, इत्यादि वाक्यों से आपका “नित्यत्व” “यह प्रभु ही सबको आनन्द प्राप्त कराता है,” इसश्रुति से “आनन्द जनकरता है” “इसतरह श्रीकृष्णचन्द्रने गोपालों के साथ आनन्द से आच्छादित होकर वृंदावनके समीप श्रीगोवर्धन एवं श्री यमुनाजी के तट पर पशुओंको चराते हुए रमण किया,” “हे राजन् ! श्री वृंदावन, श्रीगिरिराज और यमुनाजी के तटको देखकर श्रीकृष्ण और श्रीदाऊनी को अतीव आनन्द हुआ ।” हे गोपीजन ! पुण्यों की माला से विरचित कर्णभूषण से जिसके श्रीगुल की शोभा अर्घ्व हो रही है ऐसा श्रीकृष्ण आनन्द में आकर जगत्को आनन्द प्रप्त बनाते हुए बन्दातके साथ पर्वतके शिखरोंपर ठाढ़े रहकर बन्सी बनाते हैं तब नाद श्रवण करने वाले सारे संसारको तदाकार बनादेते हैं ।” “हे सखि ! गटुपति श्रीकृष्ण जनकी गायोंके दुर्गन्त वापको दूर करते हुए, सार्यंखाल होनेके कारण प्रसन्न बदनसे गजराज की चाल चन्दते हुए, दिवसके अन्तमें जगत्के ताप कोशांत करनेवाले चन्द्रके समान अपने पान पधारते हैं” इत्यादि वाक्योंसे आनन्दस्वरूप भी उपपन्न होता है, तथापि आनन्दस्वरूप और देहत्वका विरोध तो पैमाही रहा, अपने अपने अधिकरण—आनन्द या देह—इस दोनोंमेंसे किसी भी एकमें प्रमाणसे अगर आनन्दत्व या देहत्व की—सिद्धि हो सकती हो तो विरोध कहां रहा ? तथापि आनन्दको धर्मा रूप मानकर उसका धर्मत्व किस प्रकार रह सकेगा ऐसा भी नहीं कह सकते । कारण कि वह जैसे स्नेहके तुफानके समान भीतर और वहार समग्र सत्त्वन है वैसे ही भरे यह आरत्या समग्र प्रदानवन है । जो सर्वज्ञ है,” इन श्रुतियोंमें भगवान्को ज्ञानरूप और ज्ञानके जावारूप भी कहे हैं । वैसे ही आनन्द को ही धर्म और धर्मात्स्वरूप मानने में किसी प्रकारका विरोध नहीं है । यह सब विस्तार पूर्वक हमारे श्रीप्रभुकरणोंन विद्वन्मण्डलमें प्रकियादन किया है, अतः यहां विस्तार करने की आवश्यकता नहीं है ॥ ८ ॥

विदेह और धर्म की रक्षा करते रहने पर भी भगवान् सकके बशीभूत होते हैं, तो फिर दीन्ना पूर्वक आश्रय की क्या आवश्यकता है ? इस प्रकार शङ्का करके भगवान् सर्व मनोरथ पूरक हैं, अतः सर्वविषय कल्पेन्द्रिये वरपना की पूर्तिरूप प्रभुके आश्रय की प्रार्थना है—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरद्वितस्य विद्वोपनः ।

पापामक्तस्य दीनस्य कृष्ण मय गतिमम ॥ ९ ॥

अन्वयः—विवेकधैर्यभक्त्यादिरद्वितस्य, विद्वोपनः पापामक्तस्य, दीनस्य मय गतिः कृष्ण मय गन्तु ।

परिच्छे प्रभुके ज्ञानरूप विचारकर आश्रयका उपदेश किया, अतः जोपके स्वरूपका विचार कर आश्रय का उपदेश करते हैं । “भगवान् अपनी इच्छा से सब कार्य करते हैं, उन प्रार्थना न करनी चाहिये” ऐसा निश्चय होना “विदेह” है, संतामें प्रतिगन्ध करनेवाले

दुःखोंकी निवृत्तिका उपायं न करके आधिभौतिक, आध्यात्मिक और आधिदैविक तीनों प्रकारके दुःखोंको सहन करना "धैर्य है" है और फलरूपा एवं साधनरूपा भक्ति 'आदि' शब्दसे पुण्य इन सबसे रहित, किन्तु इनके साधनोंसे भी रहित—अथवा यदि साधन होंगे तो भी अल्प प्रमाणमें, फल उत्पन्न कर सकें जैसे नहीं, और भे दीन हूँ अर्थात् किसी प्रकारके साधनोंके सिद्ध करने में भी असमर्थ हूँ । साध ही पाप में आसक्त हूँ—भूलसे नहीं, पर नानकर पाप करने वाला होनेके कारण फल मिलता हो वह भी न मिले—ऐसी परिस्थिति में नोबका रक्षक कौन हो सकता है ? श्रीकृष्ण ही है । क्योंकि अन्य मागोंमें यदि थोड़ा भी उल्टा सीधा कर्म होजानेसे कर्मका फल नष्ट होजाता है और देवता भी नाराज होती है, तब साधकका अनिष्ट होता है, अथवा जल्पफल प्राप्त होता है, परन्तु यहां तो श्रीकृष्ण दयालु हैं, अतः वे मेरे समान अधमको भी सम्पूर्णफलदान करते हैं, अथवा विवेकादि सिखाकर योग्य बना कर फलदान करते हैं, अतः मुझे तो श्रीकृष्णका ही आश्रय करना चाहिये ।

यहां "श्रीकृष्ण मेरा आश्रय हो" ऐसा कहनेवाले श्रीमदाचार्यचरण हैं और वे अपने को विवेकादिसे रहित आदि विशेषण लगाते हैं, यह अशुक्त है, अतः उन विशेषणों की क्या संगति है, यह विचारना चाहिये । दुनिया, इस ग्रन्थसे आचार्यचरणोंने जीवोंकेलिये रचा है, अतः जैसे वेदमें यजमान की ओरसे भगवान् आज्ञा करते हैं कि हाथ जोड़कर मैं शरण आया हूँ इत्यादि उसी तरह आचार्य चरण भी यहां जीवोंकेलिये जीवोंकी ओरसे इस प्रकार वदते हैं । अतः उपर्युक्त विशेषणों की सद्गति जीवके प्रति ही होनी चाहिये ॥ ९ ॥

सब प्रकारसे नि साधन जीवको शरण जानेके पश्चात् फलसिद्धि किस प्रकार होगी ! क्योंकि भगवान् तो जीवको उसकी कृतिके अनुसार फलप्रदान करते हैं । साध ही यह भी सम्मन है कि जो लोग एकमात्र भगवान् ही का आश्रय करते हैं, उनसे प्रमादप्रश अन्वदेवोंका अपमान भी हो सकता है, और वैसा होनेसे अपमानित देवता फल सिद्धिमें बाधा भी उपस्थित कर सकते हैं । क्योंकि श्रेयके मार्गमें अनेक विघ्नका होना प्राकृतिक नियम ही है । इस प्रकार श्रद्धा कर मोक्षके मार्गमें भगवान्के निजस्वरूपका लय होनेकेकारण निजस्वरूपका मोक्षरूपता आज्ञा करते हुए तथा जीवोंकी ओर से आश्रयार्थी प्रार्थना करते हुए उपर्युक्त श्रद्धाका समाधान करते हैं—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवात्सिलार्थकृत ।

शरणस्थसमुदारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

अन्वयः—सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्र एव असिलार्थकृत, अहं शरणस्थसमुदारं कृष्णं विज्ञापयामि ।

सर्वसामर्थ्यशब्दका अर्थ सम्पूर्ण सामर्थ्य, सबका सामर्थ्य, सबके ऊपर जिसका सामर्थ्य है, इत्यादि है । अर्थात् मगवान् अपनी इच्छाके अनुसार सब कुछ करते हैं । यदि मर्यादा की रक्षाकर्त्री हो तो आप स्वयं मगवान् होनेके कारण आपमें आन, ऐश्वर्य आदि धर्म तो मिट ही हैं, अतः उसका दान कर नीचको कल्पदान करते हैं । कभी कभी अक्षर ज्ञानमें स्थित जीवको भी अपनेमें ले लेते हैं । क्योंकि सर्वत्र उनका ही सामर्थ्य है । "हे अर्जुन जो बन्धुएँ विमृतिमानी होती है, शोभायुक्त होती है, मल्लिख होती है, वह सब मेरे तेजके अंशसे उत्पन्न हुई है ऐसा जान ।" "मेरे समग्र जगत्सर्व उपादान कारण हूँ । मैं ही सबका प्रवर्तक हूँ ।" इत्यादि वाक्यानुसार नियम समग्र सामर्थ्य विद्यमान है, ऐसे सुदर्शनादि आयुध भी आपके पास विद्यमान हैं । उनसे भी आश भक्तके अनिष्ट का निवारण करत है । "जिसने विष्णुकी उपासना की है ऐसे भक्तों की, कदापि निष्फल न होनेवाले सुदर्शनादि आयुधोंसे सबल आपत्तियोंमें से, रक्षा करते हैं ।" इस वाक्यसे भी ज्ञात होता है कि भक्तोंकी रक्षा मगवान् अपने आयुधोंसे करत हैं ।

सामर्थ्य होने पर भी कदाचित् आश्रित ही रक्षा न करें, अथवा मर्यादाभंगसे ही पछदान करें, ऐसी स्थितिमें आश्रयही क्या आवश्यकता है ?

सब देशोंमें, वर्णोंमें, आश्रयोंमें किंवा कर्मादिभागमें निश्चित अर्पकी पूर्ति करना ऐसा आगरा स्वभाव है । "एक बार भी शरण आकर 'मैं आपका हूँ' ऐसा कहनेवालेको अमनका दान करना पूर मंत्रा मन् है । फिर शरणमें आनेवाला चाहे जो हो ।" "जो भक्त स्त्री, पति, पुत्र, मित्र, प्राण, वन, इत्येक और एकके ही कर्षाह न करके मेरे शरणमें आये हैं, उनका त्याग किम प्रकार छ मरणा हूँ" इत्यादि वाक्योंसे एक बार भी यदि शरणमें आनेवाले की आप रक्षा करत हैं, तो फिर शरणमें आकर भक्ति करनेवाले भक्तकी आप रक्षा करें इसमें छटना ही क्या है ? मर्यादाभंगमें पछदान करनेमें भी अन्वही अपेक्षाके बिना ही—अन्य रोग-मन करनेवालेों मगवान् मर्यादाही अपेक्षाके बिना ही पछदान करते हैं । जब कि 'दोष बड़ा है इसलिए भजन करना चाहिये' इसप्रकार वेद मर्यादाही रक्षा करनेकेलिये भजन करनेवालेों प्रभु मर्यादाके अनुसार पछदान करते हैं । जो मुझे नियमकार मानते हैं उनको मैं भी उन्को प्रसार मन्ता हूँ । मगवतीवाके रूप वाक्यमें आपने अपनी मर्यादाका उल्लंघन किया है । अतएव किसी प्रकारही क्षति नहीं है । "खेरमें मेरे भक्तोंके अपान हूँ ऐसा कहनेकेलिये वाक्यमें 'मैं' शब्दका प्रयोग 'तुम' शब्दके आनन्दको कदापि "उत्तरे पश्चात् श्रीकृष्णने कथनमें शक्ति मन्तन कथनों मन्त्राभंगियोंके साथ मन्त्राभंगियोंको आनन्द देनेवाली मन्त्राभंगियों" "श्रीकृष्णों दर्शनमें उत्पन्न हृष्ट कथनान्तमें निमने हृष्टपरा आप मित्र गया है ऐसे मन्त्राभंग मन्त्राभंग अन्वही प्राण कर सहे । अर्थात् उनको किसी प्रकारही क्षामना न रही ।" "मन्त्राभंगोंका दान देनेवाले सुहृद् मगवान् सुविप्रमन्त्र करते हैं, पर भक्ति नहीं ।" इत्यादि

वाक्योंसे मृत्यु और यम भी भगवान्‌का आश्रय रखनेवालेके पास नहीं जा सकते तो अन्यकी क्या बात ? अर्थात् अनन्य आश्रय रखनेवालेके ऊपर सब प्रकारके सामर्थ्यसे युक्त भगवान् चिराजमान होनेसे उसका कोई कुछ बिगाड नहीं सकता है । तथापि इतना तो विवेक अवश्य अनुसन्धेय है कि सर्वस्वनिवेदनपूर्वक शरण गमन करनेवालेका उद्धार आप अनायास ही करते हैं ॥ १० ॥

“जीवमात्रके दशप्राण और ग्यारहवां आत्मा रहता है,” इस श्रुतिवाक्यसे जिस तरह दश प्राणोंसे सब सिद्ध होता है, उसी तरह यह कृष्णाश्रय स्तोत्र ही भगवदीयोंका सब कार्य सिद्ध कर देता है । यह ज्ञान करानेके लिये श्रीमहाप्रमुखीने दशश्लोकोंसे कृष्णाश्रय स्तोत्रकी रचनाकी । जैसे मात्मा क्षयरहित है वैसे ही इस स्तोत्रके पाठ करनेसे अक्षय फल प्राप्त होता है, यह मतानेकेलिये आत्मास्वरूप ग्यारहवें श्लोकमें कृष्णाश्रयस्तोत्रके पाठका फल निरूपण करते हैं—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णासन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवृद्धभोज्ञवीत् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यः इदं कृष्णाश्रयं स्तोत्रं कृष्णासन्निधौ पठेत्, तस्य आश्रयः कृष्णः भवेत् इति श्रीवृद्धभः अञ्जनीत् ।

सब पदार्थोंमेंसे निष्ठाका त्याग करके जिससे कृष्णकी सेवा हो सके अपवा जिससे कृष्णका आश्रय सिद्ध हो, या जिससे कृष्ण आश्रय बने वह कृष्णाश्रय है । यही कृष्णाश्रय है । कारण कि कृष्णाश्रय शब्दका यथार्थ अर्थ इसीमें समाविष्ट है । अतः इस कृष्णाश्रयका पाठ श्रीकृष्णके समीप हीनेसे ही कृष्णका आश्रय सिद्ध होता है अन्यथा नहीं । पाठमात्रसे कृष्णका आश्रय कैसे सिद्ध होगा ऐसी शङ्का भी न करनी चाहिये । कारण कि यह बात कहने वाला श्रीवृद्धभ है । यहां आचार्यनी भगवता नाम निर्देश करके बताते हैं, कि मैं भगवत्स्वरूपका ज्ञाता हूं, अतः मेरा वाक्य सत्य है इसमें अप्रामाण्यशङ्का न करनी चाहिये । आचार्यनीको सर्वोद्धारकेलिये भूतलपर अवतार लेना पडा है, जिसको सर्वोद्धारकेलिये अवतार लेनेकी भगवान्‌की आज्ञा है, यही भगवान्‌के यथार्थ स्वरूपको पहचान सकता है । अतः उनके वचनोंपर विश्वास रखना चाहिये । इसीसे भगवत्कृपा होकर सब सिद्ध होगा ॥ ११ ॥

श्रीमद्विद्वलनाथपादकर्मले संन्य भक्त्या युवा

कृष्णैकाग्रधियोप तातचरणान् ताहक् पितृव्यानपि ।

श्रीकृष्णाश्रयपदके स्तुतिकरे कल्याणरायापिः

श्रीगोविन्दसुतः प्रकाशमन्त्रोच्चारानुदे सद्दिवाय् ।

इति श्रीवृद्धलनाथ परमैकवान श्रीकृष्णाश्रय विरचित कृष्णाश्रयस्तोत्रप्रकाशः सम्पूर्णः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

मेरे चार शब्द

पुष्टिमार्गीय हिन्दी भाषामापी वैष्णवों की सदस्व्या गुर्जरभाषामाषियों की अपेक्षा कम नहीं है, तथापि हिन्दी भाषामें साम्प्रदायिक ग्रन्थोंको अभाव पूर्ववत् विद्यमान ही है। इस महती त्रुटिको दूर करनेके अभिप्राय से "वैष्णव वैभव" मासिक पत्रका आविर्भाव हुआ। दुर्भाग्यसे वह आज तिरोहित दशाका अनुभव कर रहा है। इसके अनन्तर साम्प्रदायिक मौखिक ग्रन्थोंका अनुवाद करना प्रारम्भ किया, आज इन पद्धियोंका लेखक हिन्दी भाषामें साम्प्रदायिक ग्रन्थोंका अनुवाद कर रहा है, इस समय १०० फार्मसे अधिक होसके इतना साहित्य मौजूद है। षोडशग्रन्थों में "विकेक भैयाश्रय" का अनुवाद गो० श्रीवल्लभ लालजी महाराज की सहायता से छप चुका है। "बालबोध" का अनुवाद भी आपही छपावेंगे ऐसी आशा है। यह "कृष्णाश्रय स्तोत्र" का अनुवाद गो० श्रीरणजेटलालजी महाराजकी कृपासे छपा है। ब्रह्मवाद सङ्ग्रह चौलम्बासिद्धिन के अध्यक्ष सेठ जयकृष्णदासजीने छपाया है। यदि हिन्दी भाषामापी वैष्णव जनता इन ग्रन्थोंका उचित आदर करेगी तो शुद्धादित मार्तण्ड, प्रमेयस्तोत्रार्णव, प्रम्थानस्तोत्र, निचन्व और काशीस्त गो० श्रीमिरिचरनी महाराजद्वारा निवारणके अनुसार अनुभाष्यका अनुवाद आदि ग्रन्थ शीघ्रही छपसकेंगे।

यह कृष्णाश्रय ग्रन्थ श्रीमहाप्रभुजीके समयकी देशकालकी परिस्थितिका भलीभाँति परिचय करता है, निज समय देश स्पेञ्जमान्त हो चुकाथा, उस समय पुष्टिमार्गीका प्रचार हुआ है। ऐसे समयमें धर्मका प्रचार करना कितना कठिनथा यह विचारशील पाठकों से छिपी हुई बात नहीं है। आज पुष्टिमार्गीय नो लोच आक्षेप करते हैं, उनको इस पाम पुरीय मन्दाय का साहित्य देना चाहिये। मासिक वैष्णवोंसे प्रार्थना है कि आप यदि अपने वालों को अन्य धर्मोंसे पराभूत देना नहीं चाहते हैं, तो आप साम्प्रदायिक ग्रन्थोंका सभ्य हिन्दी भाषामें अनुवाद करके छपाइयें, और हिन्दी में छपने वाले ग्रन्थों की सहायता प्रदान कीजिये।

२ वा भौवाटा, मुम्बै, १९०५

}

भवदीय
हरिनन्दर शास्त्री
वेदाङ्ग विचारक

शीघ्र ही छपकर प्रकाशित होनेवाली पुस्तकें

नित्यलीलास्थ गोस्वामीजीवनेशाचार्यजी मदारराज (पोरबन्दर) सङ्ग्रहीत

वैष्णव द्विजाह्निक

अर्थात् उपनीत ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्योंका नित्यकर्म

इस आह्निकमें सन्ध्यादि नित्यकर्म करनेका पूरा परिचय कराया गया है। साथ ही वर्णविभागके अनुसार पद्धति भी समझानेवाला यह एक मात्र ग्रन्थ वैष्णवोंके लिये उपयोगी है।

उपदेश मीमांसा

यदि आप शुद्धपुष्टि मार्गीय राण मन्त्र और ब्रह्मसम्बन्धका रहस्य जानना चाहते हैं, विधर्मी वितण्डवादियोंका मुसमर्दन करना चाहते हैं। गायत्री मन्त्रका उपदेश होनेके पश्चात् अन्य मन्त्रों का उपदेश हो सकता है या नहीं? अन्य देवोंको उपासना छोड़कर श्रीकृष्ण ही की उपासना क्यों करनी चाहिये इत्यादि प्रश्नोंका सरल हिन्दी भाषामें उत्तर जानना चाहते हैं तो इस ग्रन्थको अवश्य पढ़िये।

श्रीमद्गोपाल पूर्वतापिन्युपनिषद्

सम्प्रति विराममान गोस्वामिवालकोमें सर्वप्रथमग्रन्थकार विद्वद्ब्रह्म गोस्वामी श्रीमदनिरुद्धाचार्यनी महारानने इस ग्रन्थपर ब्रह्मामृत भाष्य और पीयूषलहरी टीकाकी रचना की है। इसका हिन्दीअनुवाद भी किया गया है। इस ग्रन्थमें श्रीकृष्ण ही परात्पर पुरुषोत्तम हैं, शिवब्रह्मादि देवता भी उनकी उपासना करते हैं, कर्म ज्ञानकी अपेक्षा भक्ति ही सर्वश्रेष्ठ है इत्यादि विषयोंपर पूर्ण प्रकाश डालागया है। ग्रन्थ उत्कृष्टिका है।

सब प्रकारकी पुस्तकें मिलनेका एकमात्र ठिकाना.

बुकसेलर गिरधरलाल, ज. शाह.

श्रीजीवनेशाचार्य पुष्टिसिद्धान्त पुस्तक भण्डार,

श्रीलालबाबाका मन्दिर, सुलेश्वर, बम्बई पो. नं. २.

ચોડા વખતમાં છપાઈ બહાર પડનારાં પુસ્તકો.

નિત્યસીદ્ધાન્ત શ્રીમદ્માતૃપુરીયવાદી ભાષ્યાનન ગોસ્વામીશ્રીજીવનેશ્વાર્ય સંપૂર્ણીત-

વૈષ્ણવદ્વિજ્ઞાનિક. (મોટું, ગુજરાતી.)

અર્થાત ઉપનયન સંસ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈરથોતું

નિત્ય કર્તવ્ય કર્મ.

દરેકને સહેલું પઠે તે ખાતર આ આલેખિકર્મ સંખ્યાદિ નિત્ય કર્મ કરવાની સંપૂર્ણ સમજણ ગુજરાતી ભાષામાં આપવાની સાથે મન્ત્રો પણ ગુજરાતી દરકમાં લખવામાં આવ્યા છે. વૈષ્ણવદ્વિજ્ઞેને-બાલણુ, ક્ષત્રિય, વૈરથોને-વૈષ્ણવી જ્ઞાતવતુસાર સંખ્યાદિનિત્યકર્મદ્વિજ્ઞાન સમભવનારું માત્ર આ એક જ આલેખિક છે. 'ગુજરાતી-ગુણ' ત્રેસની સ્વપ્રકાશ છપાઈ તે મુશ્ક મગરૂં છે એટલે તે ખાતવ કરુ વકતબ્બ હોય જ નહિ. પંચવાદીયામાં છપાઈને બહાર પડશે.

વૈષ્ણવ-દ્વિજ્ઞાનિક. (હિન્દી.)

હિન્દી ભાષામાં સમ્ભવેથી સ્વત મુલ્યાલે કિલ્ડ ઉપર વાજાયે ગયે બાલિકા હી મદ ડીક-ગૌંક સ્વો હિન્દીમે ગણુવા હૈ. દક વત્તદ્વમે ઉપર તૈવાર હો ગવવા.

વૈષ્ણવ સંક્ષિપ્તાલેખિક.

આ આલેખિકર્મ દ-તપાવન વિધિ, તિલકવિધિ, મુદાવિધિ, ભગવત્સેવા, જપવિધિ, નિત્ય પાઠ કરવાનો ક્રમ, સંખ્યાધ્યય વગેરે અનેક પાસ જાળવે ઉપર સંક્ષેપમાં સારી પ્રકાશ પાઠવામાં આવ્યો છે. 'વૈષ્ણવોએ દુકામાં કુંકે કેટલું નિત્યકર્મ કરવું આવરવક છે' તે સમજવા આ આલેખિક અવરખ ખરીદવું જોઈએ.

ઉપદેશમીમાંસા.

તમારે તમારાં શુદ્ધ સવાતન પુષ્ટિમાર્ય ઉપર 'મુખમરતીતિ વકગવરનાં ન્યાયે સદ્ગી' કરનારા આજકાલના નિત્યકર્મવિજ્ઞેને કાસીનાં પ્રભાણે સાથે મુખતોડ જવાબ આપ્યા છે! તે 'મીમાંસા'ના સત્વર કાઢક, બનેા. તેમાં સુ છે! 'આવરી મન્વનેા ઉપદેશ લીધા પછી મીંને ઉપદેશ લેવાય કે નહિ?' 'મન્વ દેવના મન્વેા હોડીને શ્રીજીવના મન્વેાને ઉપદેશ લેવામાં વિશેષતા થી?' 'મન્વેાપદેશ કોઈ પણ ઉત્તમ પ્રાણુ પાસેથી ન લેતાં શુદ્ધકૃત વૈષ્ણવ વેદનાડીય પ્રાણુ શીતલબદ્ધના આચાર્યો પાસેથી જ લેવાનું કારણ સુ?' 'અલસમન્વ જ લેવાનું તકરૂરું?' 'દોષેની નિરતિ તે પ્રાચિનાદિકથી પણ શક્ય છે તે પછી પ્રાણસમ્બન્ધ જ લેવામાં વિશેષતા થી?' 'અનસમ્બન્ધ-મન્વેાપદેશ લીધા પછી શતા દોષેની નિરતિ થી રીતે કરતી?' અને તે ખનિ જ યર છે તે પછી મન્વેાપદેશ લઈ ખીંને યર કરવાની આવરવકતા થી?' 'ખતિ તથા સી એક યર પાસેથી મન્વેાપદેશ લઈ શકે કે કેમ?' નાનાં જાગડેને મન્વેાપદેશ આપવાથી સુ કુન?' 'ચોરાથી તથા જરજોખાવન વૈષ્ણવોની પાતીમાં તમામને સી છોરક સાનુભવ હતા તે આજના સમયમાં કેમ નથી?' આવા અનેક જટિલ પ્રશ્નોના જવાબ સચેત રીતે તથા મુનિપૂરક આ મ-યમાં આપવામાં આવ્યા છે. દરેક વૈષ્ણવે આ પુસ્તક અવરખ તથા જોઈએ. પરર વિવરમાં બહાર પડશે.

મગચાનું કેટાલું—

સુકેસેલર, ગિરિધરલાલ, જ. રાહ,

C/o શ્રી સુનેશ્વાર્યપુષ્ટિશિક્ષા-ત પુસ્તક બંધાર, લાલજાવામનિર, મુંબઈ નં. ૨.
૨૦-૨૧૧૧ મોંને તપ્પતી પ્રકાશ નોંધા છે; કાણુ કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં તમામ ભવનાં પુસ્તકો તથા વિદેને મગરૂં રીતે તથા અન્યથા સંખ્યાદિ કરવા આ સોજ રેલાવું છે.

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

कृष्णाष्टम्यां कृष्णाश्रयस्तोत्रं पङ्क्तिवरणसमेतं प्रकाशयितुं तत्पणेवृत्तिःसीमानु-
बधेण पारयामीति महत्सौभाग्यं मे । अतीयाय फिल साधोब्दो हृदयगणपारोपि-
तस्यास्य, किन्तु गोस्वामिश्रीरणछोडलालजीमहाराजैः साकं श्रीपुरुषोत्तमस्तोत्र-काशी-
क्षेत्र-चरणाद्यडेलप्रभृतिष्वनेकस्थलेषु यात्रानिषिचं गतं मयेति, तेषां कुमारश्रीवल्लभलाल-
जीमहोदयानां वाराणसीयमयमापरीक्षादित्सापि तदन्तर एव जातेति तत्राप्युद्युक्तं, भूयोपि
वाराणसीं प्रति प्रस्थितं तैः सह परीक्षादापनार्थम्, अन्यैश्चाप्येवंविधैर्हेतुभिरैकत्र स्थिति-
पलभमानेन प्रकटयितुमेतत्स्तोत्रमतिक्रान्तावेला मया । ततश्च बहुभिवारंवारं पर्यन्वयोजिपि
द्विर्विभिः किमेतत् कुत एतत् रूपमेतदित्यादि । किं पुनः प्रतिव्यतां प्रतिवचनं, यत्रैकस्या
व्यक्तेरधीनं कार्यवाहुत्त्वमय च स्थितेरनैतत्वं तत्र भक्त्यैवैवंविधो विचम्बः । अस्तु ।

ग्रन्थोपं श्रीमदाचार्यचरणमणीतपोदशमकरणग्रन्थेषु नव्यां सङ्ख्यामावहति ।
विषयश्चास्य नात्रैव स्पष्टो यत् कृष्णाश्रयणमन्तरा स्वभावदुष्टनीवानां निस्तारो नास्त्येव
कलौ । 'नामेव ये प्रपचन्ते' 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' 'अपि चेत्सुदुराचारः' 'सुसुखुर्वै शर-
णमहं प्रपद्ये' इत्यादिवाक्यपरसहस्रैरिदमेव हतीक्रियते । 'कलिदानानलेनाद्य साधनं
भस्मतां गत'मित्याद्युक्तिभिः प्रमाणवत् प्रमेयवत्प्रमन्तराऽकिञ्चित्करमेवेत्यपि निर्विवादम्,
अत एव 'कृष्णथेस्तेष्वपि भक्त्या कलिस्तस्य फलाय ही'ति दैवोद्धारार्थंशृहीतावतारै-
निबन्ध आह्वयम् । यद्यपि भक्त्यादिमार्गा जनोद्धारार्थं निबन्धादौ सपरिकरं निरु-
पितास्तथापि प्रत्यहं कलेरापिस्येन तेषां दुःसाध्यत्वमारुह्य आश्रयस्यैव च सर्वहि-
तावहत्वं पर्यालोच्य स्तोत्रमिदं उपरीरचनाचार्याः । आश्रयभवने तु महदनुग्रहस्यैव हेतुता
नान्यस्य । अनयैव दशा मणीतोयं ग्रन्थ इति प्रबन्धस्यास्यावलोकरुनेनावज्ञानं
भविष्यति श्रीमदाचार्यपादाम्बोल्लहमकरन्दलिङ्गे दैवसर्गस्येत्यलं पङ्क्तिनेन ।

ग्रन्थस्यास्य परिष्करणे पुस्तकप्रदानेन प्रशस्तनीयमुपकारमाचरितवतां मे दीक्षा-
गुरुणां गोस्वामिधीमद्निरुद्धलालजीमहाराजानां काम्बवनस्यगोस्वामिश्रीवल्लभलाल-
जीमहाराजानां सुष्टुहीतं नामधेयं प्रत्यहं स्मरामि । तृतीयपीठाधीश्वरश्रीत्रनभूषणजी-
नामध्यापकाः पं. कण्ठमणिशर्माणः, पुरुषोत्तमलालजिमन्दिरस्यदामोदरशास्त्रिणः,
सद्गतभवद्दीयाः 'मूलचन्द्र तुलसीदास तेजीवाला' एतेषामपि सर्वेषां पुस्तकप्रदानतो
मदुपरि महत्सुपकृतिः । गोस्वामिश्रीरणछोडलालजीमहाराजा अपि सांभव्यायिरु-

साहित्योद्धृतिविषये स्वपितृपादानलुकुर्वन्तीति प्रत्यक्षमेव सर्वेषाम् । एतेषां समाश्रयेणा-
नेके साम्प्रदायिकाः प्रवन्था बहिरवतेरुः । षोडशग्रन्थानां सैवाफलादि ग्रन्थाष्टकं नवमं
कृष्णाश्रयस्तोत्रं चैतेषामेव प्रबन्धवलेन लब्धावतारं श्रीमदाचार्यवाकसुधापिपासूनां
मनोरवगुरुरं भवतीति महान् प्रमोदावसरः । अपि चैतादवसत्प्रवृत्तौ योग्यविधित्तया
परमकरुणया दशवर्षाणि मे सर्वविषसाहाय्यं दत्तवद्भयो गोस्वामिश्रीगोकुलनाथजि-
देशिकवरंभ्यः साञ्जलि कार्त्तद्वयमावेदयामि ।

अस्मिन् सशोधने दृष्टिदोषतो मुद्रासरयोजकममादतो वा जातानि स्वलितानि
संशोध्य तास्ता अशुदीर्घोपयित्वानुयुक्तन्तु दयालवो विदांसो मामिति प्रार्थयति—

कृष्णाष्टमी
संवत् १९८३

}

विद्वज्जनरूपामिलापि—
हरिकृष्णः शास्त्री,
'शुद्धद्वैतविशारदः' ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
 श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
 श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्रघुनाथचरणविरचितवियरणविभूषितम् ।

य आविरासीद्दोरेस्मिन् कलौ श्रीबृहमाभिषः ।

निजदास्यं स नो देवादव्यादपि दुराश्रयात् ॥ १ ॥

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वमार्गेष्विविति । सर्वं कर्मज्ञानोपासनादवस्ते मृग्यन्ते तत्तत्फलार्थिभिरिति मार्गा इष्टप्राप्त्युपायस्तेषु सर्वेषु नष्टेषु तिरोहितेषु सखु । अनेन जीवानां सर्वथैवा-
 गतिकत्वं सूचितम् । एवंविषेऽप्यशक्येयं मम सर्वस्वनिवेदिनो दासस्य कृष्ण एव
 गतिः शरणं, प्राप्त्यर्थे औभ्रवणं च । अत्रास्त्वितिपदं व्याख्यानेऽध्याहार्यम् ।
 एवकारेणान्यनिषेधः सूचितः । किं च, कालकृतोपद्रवेणाप्यगतिकत्वं कलौ चेत्यने-
 नाहुः फलाचिति । बहिर्धर्मरूपाभासोन्तर्द्रोपग्रस्तो धर्मः खलो भवति, तादृशो धर्मो
 यस्मिन्कलौ । खलानां दाम्भिकहैतुकपापण्डिनामेव धर्मो यस्मिन्निति वा, क्वचित्खल-
 धर्मिणीत्यपि पाठः श्रूयते, तत्रापि खरो रौद्रो धर्मो यस्येति, अत्रैवं व्युत्पत्तिः-
 खलश्चासौ धर्मश्चेति कर्मधारये कृते षडान्तर्याय 'इनि'प्रत्ययः, नो चेद्बहुव्रीहौ 'क'-
 प्रत्ययः प्रसज्येत । चकारात्कर्मज्ञानाद्यतिरोधानेषु कल्पतिरिक्तकालेष्वपि । किञ्च,
 पापण्डो वेदबालो धर्मः, स प्रचुरः अधिको यस्मिन्, एवंविषे लोके व्यवहार्यजनतायां
 सत्यां, सर्वकारेण कृष्णाश्रयणं विना निस्तारो नास्त्येवेति सर्वस्यापि फलितायां हेयः ।
 अत एव 'बृहन्नारदीये'प्युक्तं, 'हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव
 नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथे'ति । अत्र सर्वत्रापि क्वचिन्निमित्तसप्तमी, क्वचि 'दर्शानां
 कर्तृत्व' इत्यनेन सप्तमी हेया ॥ १ ॥

धर्मोत्तरौ पादाभ्यन्तरभेदेन याद्युद्धावयन्तो निष्प्रत्यूहं श्रीकृष्णाश्रयणं विदधति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडान्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । धर्माधारिभिर्वासयोग्येषु देशेषु कुहक्षेत्रगङ्गातटादिषु म्लेच्छैराक्रान्तेषु न्यायेषु सत्सु, अत्रोभयथा म्लेच्छा ज्ञेया जात्या कर्मणा च । नन्वेवं-विधेष्वपि देशेषु पुण्यात्मानो भविष्यन्त्येव तैः सह धर्माद्याचरणं कृतो नेत्यत आहुः— पापैकेति । कलिना व्रतत्वात्पापसर्वैकस्य निलयाः स्थानभूता जाताः । चकारादनेवं-विधेष्वपि । एतेन धर्मादिषु वागसाधननिवृत्तिरुक्ता । तर्वाभ्यन्तरसाधनं स्मरणादि कृतो-नेत्यत आहुः— सत्पीडेति । सतां सत्पुरुषाणां धार्मिकाणां भगवत्परायणानामपि याद-शी पीडा नोचिता तादृश्या अपि दर्शनादन्येषां विश्वासस्यैथित्येन व्यग्रेषु विसिद्धचित्तेषु कर्षण्यतामूढेषु लोकेषु सत्सु । कृष्ण एव गतिर्ममेति पूर्ववशाख्येयम् ॥ २ ॥

ननु गङ्गादिपूर्वोक्तपुण्यदेशानां वस्तुसामर्थ्येन सौधनत्वं कृतो नेत्याशङ्क्य वस्तु-सामर्थ्यतिरोधानाद्य दयात्ममिति समाहितिपूर्वकं कृष्णाश्रयमाहुः—

गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृत्तेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादीति । आपिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकादिभेदेन त्रैविध्यं तीर्यादावर्षस्ति, यत्र 'पुरुषधाधिदैवत'वित्तिवचनाद्भगवद्भूमेव तीर्यादीं सामर्थ्यरूपेणारतीति मन्तव्यं, तत्र भगवद्विच्छेद्यदानां बहुधा तिरोहितं, न तु सर्वथा, अत एवविधेषु गङ्गादितीर्थवर्षेषु तीर्थमुन्नेषु म्लेच्छादिभिः केवलदुष्टैरावृत्तेषु सत्सु, इह अस्मिन् भूलोके काले वा कृष्ण एव गतिर्ममेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लामपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारेति । विश्व, वयं सर्वज्ञाः के वास्मत्तोषिकवेत्तारो यान् वयं पृच्छाम-हमेवंदिवाहङ्कारेण विदोपन्नो मूढेषु आत्मोद्धारोपायज्ञानशून्येषु, 'लोकेष्वितिपदं पूर्व-स्मादप्याराधयेम् । द्विध, सत्सु मरायुरूपेषु पापं दुष्टानरणमपकार इति यावत्, तमनुवर्त-यमान्तुनिवृत्तिं ये ते पापानुवर्तिनः, एवंविधेषु सत्सु, अथवा जीविकायर्थं सत्सु सत्पुरुषेषु पापानुवर्तिषु निषिद्धाचरणारंभे । द्विविधेषु तेषु लाभपूजेति । लाभो द्रव्यादेः पूजा

स्योन्नतिपूर्वकं लोककृतसन्माननं, अर्थः स्वययोजनं, एतन्नित्यसिद्धयर्थमेव यत्न उद्यमो
येषां तेषु सत्सु, कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥-

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञानेति । हेतुजनगुर्वाद्युपसत्त्यभावेन विशेषशभात्यादर्शविनियोगादी-
नामपरिज्ञानेन मन्त्रेषु नष्टेषु तिराहितेषु सत्सु, पुनः किंविशिष्टेषु अव्रतयोगिषु
अव्रतेषु व्रतभ्रष्टेषु योगः स्थितिरस्ति एवमेतेनैवंविधेष्वतिरोहितानामप्यकिञ्चित्करत्वं
मेव । यद्वा, स्वस्वाश्रयस्या योगिन उच्यन्ते तेष्वप्यव्रतेषु सत्सु । पुनः किंविशिष्टेषु
तिरोहितार्थदेवेषु । तिरोहितः गुप्तः अर्थो मन्त्रार्थः, देवोऽधिष्ठात्री देवता, एतद्व्यं
येषां मन्त्राणां, न ज्ञायते तैः कियानर्थः सेत्स्यतीति भावः ॥ ५ ॥

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादेति । कृतार्किकुर्वौद्धाद्याममोक्ता ये वादा वाग्मालङ्काराः 'यावज्जीवे-
स्तुल्यं जीवेदि'त्येवंरूपाः, तैः कृत्वा वैदिकागवाद्युक्तसर्वकर्मव्रतादिषु विनष्टेषु विशेषतो
नष्टेषु नास्तिवचनेन पराद्गुलेषु सत्सु । किञ्च, पापण्डेषु पेदादिविरुद्धार्थेनेव एकः
असाधारणः प्रयत्नः पुनः पुनरुद्यमो येषां, एवंविधेषु लोकेषु सत्सु कृष्ण एवेति
पूर्ववत् ॥ ६ ॥

विश्वासार्षं सट्टान्तरमाश्रयणमाहुः—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादिदोषाणामिति । शूरीभर्तृन्निन्दन्त्योरजामिलनाम्नो दोषाणां महा-
पातकानां नाममात्रेण नाशकोऽस्माकमुभवे स्थितः, शम्भुनामुभवे अन्तःसाक्षिणस्यैव वा
स्थितो विपयीकृत इति यावत् । 'आदि'पदलक्षणेन्द्रभूतवयः, यम्योकस्थिता नारकि-
णश्च । इदं वृत्तिदपुराणादौ प्रसिद्धम् । ज्ञापितं देवजीवेष्वखिलं सपरं निजमाहात्म्यं
येन, एवंविधः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति। सकला ब्रह्मादयो ये देवास्ते प्राकृताः, प्रकृतिर्माया तन्निवन्ध-
नोत्पत्तिस्थितिविघ्नया, अतस्तेपापाश्रयणं न कालादिमयनिवर्तकं प्रत्युत भयजनकमेव ।
अत एवोक्तं दशमे 'मत्स्यो मृत्युव्याजभीतः पलायन्नि'त्यादौ । तर्हि बृहद्दत्तरं तथास्ति
चेत्तदपि नेत्याह—गणितानन्दकमिति । ब्रह्मापेक्षया अतगुणितानन्दत्वेनापरिमिता-
नन्दत्वाभावात्पुरुषोत्तमपेक्षयात्तरत्वाद्धरेः सकलदुःखहाररुस्य श्रीकृष्णस्य पूर्णानन्दत्वा-
दखण्डितानन्दत्वात्सर्वरूपायैः सर्वात्मना, कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकेति । 'विवेकस्तु हरिः सर्वं निमेषेऽतः फरिष्पती'त्येवंरूपः, त्रिविध-
दुःखसहनं धैर्यपदार्यः । भक्तिपदेन क्रमायातमाश्रयणमुच्यते । आदिपदेन तत्साधनान्यु-
च्यन्ते । एतेषां विविधेषु निरूपणं तु 'विवेकधैर्याश्रय'व्याख्याने कृतमस्ति तत एवा-
गन्तव्यम् । विवेकादिभागवद्दर्शितस्य मम कृष्ण एव गतिः । किञ्च, न केवलमेत-
द्रहित्यमपि तु विशेषेणोऽतिशयेन पापासक्तस्य महापातकाचरणरत्नस्यापि । पापवर्ज-
नेऽसमर्थत्वाद्युक्तान्या दीनस्य । भगवत्पापेतादृशानां स्वाश्रयेणैव सिद्धिरुक्ता 'थां हि पाप-
व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनय'इति, 'अपि चेत्तदुदाचार' इत्यादौ ॥ ९ ॥

सर्वस्वनिर्दिनां सामंनं फलं च स्वमश्रुतेव संपादयिष्यतीति प्रार्थनामपि तथैवाहुः—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवास्त्रिलार्थकृत् ।

शरणस्यसमुद्धारं कृष्ण विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

सर्वसामर्थ्येति । वस्तुमर्तुमन्ययाकर्तुं समर्थत्वात्सर्वसामर्थ्यसहितत्वं मम
प्रभुः । निविशितः सर्वत्रैव यत्र क्षाप्यस्त्रिलान्तर्वाञ्छितानर्थान्करोवीत्यन्वितार्थकृत्
एतस्त्वपेक्षितः स्वामी अतः शरणाम् कृष्ण हे परब्रह्म शरणस्यस्य शरणगतस्य
सम्पत्पुटारं विज्ञापयामि अहं त्वत्पुरः स्थितः शरणार्थी ॥ १० ॥

एकपादमात्ररस्याप्येतदुक्तकृत्याहुः—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिति । कृष्ण आश्रीयते येन स्तोत्रेण तत्कृष्णाश्रयं, कृष्ण आश्रयः प्रतिपाद्यो यस्येति वा । इदं यः कृष्णसन्निधौ समीपे 'सन्निधि'पदात्तदनन्यभक्त-समीपेपि पठनीय सन्निधेस्तुल्यत्वात् पठेदधीयीत तस्याश्रयानभिज्ञस्यापि स्वयमेव कृष्ण आश्रयो भवेत् । कथमिदमतिदुर्लभमेवाकन्यायेण भवेदिति नाशङ्कनीयं, यतः कारणात् इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् । इति इममर्थं श्रीवल्लभ आचार्यवर्योऽब्रवीदुक्तानतः किमाश्चर्यम् । आचार्यवचनाना वस्तुशक्तिरेव प्रयोजिका, यतस्तद्वचनैः प्रेरितो भग-वास्तदाश्रयो भवति न तु तत्कृतमन्त्रापि साधनमपेक्षते ॥ ११ ॥

सुखेन श्रीयता कृष्णः किपायोश्चिन्तया मुया ।

आचार्यवाक्स्तु-सिक्ता प्राकृद्दं सशय जनाः ॥ २ ॥

आचार्यचरणाम्भोजे दृढं विश्वस्य विस्तरात् ।

रघुनाथश्चकारदं कृष्णाश्रयविचारणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथस्य कृतो

कृष्णाश्रयस्तोत्रविवरणं संपूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

धोगोपीजनबहूनाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेश्वरो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमत्कल्याणरायचरणविरचितप्रकाशप्रकाशितम् ।

यष्टीञ्जलवसंस्पर्शान्नि रोचन्तेऽन्यदाशेषः ।

तं रात्राहृदयानन्ददायकं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

यत्कृपादष्टितो जन्तुर्गोविन्दं विन्दते मुदा ।

भक्त्याहं तात्रिनाचार्यान्भिवन्देऽर्थसिद्धये ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वात्स्वीयानां तदर्थं वरमदानमिव कुर्वन्तः श्रीमदाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयस्तोत्रं निरूपयन्ति । तत्रापुना देशादिपदसाधनानामसाधकत्वं वदन्तो भक्तानां भगवानेव सर्वसाधनरूपश्रुतिविधयोरुपायस्य इति, दशलीलानिरूपय इति, दशविषमक्तसेव्य इति, प्राणानामिवास्व स्तोत्रस्य सर्वसाधकत्वमिति च दशभिः श्लोकैः प्रार्थनाभ्यासेन तं स्तुवन्ति । तत्र प्रथमं मुख्याङ्गत्वात्कालस्य तत्रासाधकत्वं वदन्तः कालधर्मनिराकरणपूर्वकमाश्रयं प्रार्थयन्ते—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वमार्गेष्विति । कलौ खलधर्मिणि खलोऽन्तर्दुष्टो धर्मस्तद्गति सति । 'खरधर्मिणी'तिपाठे दुःसहवेष्टिते कलौ सतीतवर्थः । 'कृपिर्भूवाचके'तिवाक्यनिरूपः सदानन्दः पुरपोक्ष्य एव मम गम्यत इति गतिराश्रय ऐहिकपारलौकिककार्यसाधकोस्त्विति शेषः । खलधर्मिणाट्टः—लोके जने पापण्डः प्रचुरः सर्वापेक्षयाधिको यस्मिंस्तादृशे सति । अत एव सर्वं मृष्यन्त इति पागाः पुरुषार्थोपायाः कर्मज्ञानादयस्तेषु नष्टयावेषु सन्तु, पापण्डप्रवेशादात्ममुक्त्वाचरुस्वर्गपदस्य लोकरुद्रमज्जननादित्तदुद्धमजननात्कर्मपार्गस्य, मायावादाभिनिवेशान्नानपार्गस्य, निरोधत्वाद्गीकाराद्योगस्य, विभूतिपरत्वाद्दुपासनामार्गस्य च मुख्यफलसाधकत्वेन नष्टमायन्तम् । चकारान्पदादेवादिषु कलिं कालानुगुणेषु सन्तु, एवमा-

१ काल-दंता-दण्ड-कर्म-मन्त्र-कर्मणाम् । २ ई. कर्मोदिभिः दुष्टपापां मृष्यन्ते ।

रस्य विशेषान्वितत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वाद्दशः कलादिर्वा गतिर्मास्त्वित्यर्थः । अन्या-
 र्थकत्वादस्य सिद्धत्वेपि प्रार्थनं न दोषाव । ननु भक्तिमार्गीयाणामपि कलिकालस्य
 बाधकत्वाद्गृहाद्यासक्तिमत्त्वाद्धौकिकक्रियापरत्वात्प्रासंभवाच्च भक्तिमार्गस्य कथमुद्धारकत्वं
 मुख्यफलसाधकत्वं चेति कर्मादित्युत्पत्त्यात्मिकाश्रयेणापीति चेत्, मैवं, भक्तिमार्गं त्वदुक्त-
 दुपणानामभावात् । तथाहि—‘कलेर्दोषनिघे’रिति ‘कलौ तद्धरिर्कीर्तनादि’ति ‘कलिं सभा-
 जयन्ती’त्यादिवाक्यैर्वाघकत्वाभावादत्यकालेनैव फलसिद्धेः प्रस्युत साधकत्वात् । ‘शृण्वन्
 गृणन्’ ‘मद्भातांयातयामानं न वन्धाव गृहा मताः’ ‘वाचद्रागादयः स्तेना’ इत्यादिवाक्यै-
 र्भगवत्परत्वे गृहादेर्वन्धहेतुत्वाभावात् । ‘एवं नृणां क्रियायोगा’ इत्यादिवाक्यैर्लौकिकक्रि-
 याया अप्यलौकिकत्पत्त्यात् । ‘कर्त्तव्यं कुर्वता’मित्यादिवाक्यैर्भगवत्सेवादिना विहिताकर-
 णेषु प्रत्यवायाभावात्, ‘श्रुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः’ ‘ते मे न दण्डमर्हन्ती’त्यादिवाक्यैः
 कदाचित्पातकसंभवेपि नरकायभावात्कीर्तनादिनैव पापनाशात् । ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’
 ‘अपि चेन्मुदुराचारः’ ‘यः कथिद्वैष्णवो श्लोके, ‘यानास्वाये’त्यादिवाक्यैराचाराद्य-
 भावेषु फलसिद्धेः । ‘धर्मः सत्यदयोपेतः’ ‘धर्मः स्वमुद्रितः’ ‘नैष्कर्म्यमप्यच्युत-
 भाववर्जितं’ ‘ममादिभिर्योगपदैः’ ‘श्रेयःस्रुति’मित्यादिवाक्यैर्विधा जलौकसां नित्यं
 जीवनें सलिलं मतम् । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनें, भक्तिरिष्यत’ इतिवृद्धारदीय-
 वांश्यांश्च भक्तिरहितानां कर्मादीनामसाधकत्वात्, ‘भक्तिसहितानमेव साधकत्वात् ।
 ‘यत्कर्म्मभिर्यत्तपसा’ ‘वतुर्विधाः’ ‘अकामः’ ‘ज्ञाने मयासमुदपास्य’ ‘किमलभ्यं’
 ‘रूपमारोग्यमर्था’मित्यादिवाक्यैः केवलभक्तेरपि सर्वसाधकत्वात् । ‘परिनिष्ठितोपि मैगुण्ये’
 ‘आत्मारामाय’ ‘नैकात्मता’ ‘यद्वां मधुहि’दित्यादिवाक्यैः स्वतोपि फलरूपत्वात् । अधुना
 कर्मादीनामधिकाराणां गत्वत्तद्भक्तिमार्गे महदनुग्रहस्याधिकारत्वेनाधिकारिकृतस्यैव सफ-
 लत्वाद्वाधिकारभेदेन गौणमुख्यफलसंभवात् । एतदुक्तं ‘तत्त्वार्थदीपे’—‘अधुना शधि-
 कारास्तु सर्व एव गताः कलौ । कृष्णश्रेत्सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय शी’ति भक्ति-
 सार्थ्यफलस्यान्येनासंभवादन्यसाध्यस्य भक्तेरानुपश्लिष्यत्वाच्च कर्मादित्युत्पत्त्यग्नयोपि ।
 ननु पूर्णभक्तिमार्गस्याधिक्येपीह सामिकृतस्य वत्तुल्यत्वमिति चेत्, न ‘स्मर्तव्यः’ ‘स्मृतेः’
 ‘कृष्ण कृष्णे’ति ‘न वै जनो जातु’ ‘कृष्णेति’ ‘आलोच्ये’त्यादिवाक्यैः सामिकृतस्यापि
 फलसाधकत्वादन्यस्य तद्भावादलक्ष्युक्तिभिः ॥ १ ॥

१ एवकारो हि निप्रकाशः—अन्यस्योप्यवच्छेदकोऽप्योप्यवच्छेदकोऽप्यन्यस्योप्यवच्छेदकमेति,
 विशेषान्वितः प्रथमो यथा वार्थं यत्र चतुर्थः, विशेषान्वितो द्वितीयो यथा शङ्खः वायुरेव, किवाग्निसं-
 स्तृतीवो यथा नीलं शरोजं मयवेनेति । २. कथिवास्ति ।

भद्रश्रीगोविन्दराजकृतटिप्पणम् ।

मिच्छिन्दद्वन्द्वोपचारुक्तेषु सुभक्तशेषं सुखकारिदेशम् ।

पयोदनीकाशमनोहवेशं तं वेङ्कटेशं शरणं प्रपथे ॥

नत्वा श्रीवङ्कभाचार्यवक्षणे शरणे सताम् ।

कृष्णाश्रयपकाशस्य प्यारूपानं मुनिरूप्यते ॥

संस्पृशादिति । सम्यक् सम्प्रत्यादित्यर्थः । सम्यग्ये सम्यक्त्वं चात्रान्वापरि-
भूतत्वम् । अन्यदाशिप इति । न च अन्याथ ता आश्रियश्चेति विग्रहे अन्याशिप इति
भान्वमिति वाच्यम्, 'अपहृतवृत्तीयास्यस्ये'ति दुगागमात् । राधाहृदयानन्ददायक-
मिति । राधाहृदयायानन्दं ददातीति तथा । भगवत्सुखस्वानन्दरूढरक्तवात्रानुपपत्तिः
काचित्, इतरयाऽन्याप्यट्टितित्वेन सुखकयनस्वैवोचितत्वात् । अत एवोक्तं 'प्रेमासृता'दी-
कायाम् 'आनन्दोन्तःकरणवेशादितरैरन्यापकः सुखमन्याप्यवृत्ती'ति । ननु 'आनन्दा-
दपेव खल्वित्यानि भूतानि' 'सत्यं विज्ञानवानन्दं ब्रह्मे'त्यादिभिः श्रुतिभिरान-
न्दस्य भगवद्भूतत्वात्प्रदायक इत्यर्थः पर्यवसन्न इति चेत्, इहावसेत्, स्वरूपदानस्यो-
चितत्वात् । एतेनानयोरभेदः सङ्गच्छते । तदुक्तमार्थवैणीषकृष्णोपनिषदि 'पूर्णप्रेमा-
सदी राधा श्रीकृष्णमनसोद्भवा', तस्मान्न भिद्येति । पङ्कपादृष्टित इति । स्त्रीप-
त्वेन परिग्रहादित्यर्थः । अभिद्यन् इति । भक्त्यार्थसिद्धये निजाचार्यान्भिन्नम् इति
सम्प्रत्यः । तत्र सेवाविषयरूपेणा निर्दिष्टप्रत्ययपरित्यागसिद्धयर्थं निजाचार्यनमस्कार-
रूपं महत्त्वं करोमीत्येतन्नार्थः । सेवा तत्र नमनादिरूपा । न च प्रेमविशिष्टसेवयेति
बहुमुच्यते, प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यात् । तथा चोक्तपस्पदाचार्यनियन्धे 'धात्वर्थः सेवा
प्रत्ययार्थः प्रेमैति' । तत्त्वार्थदीपे तु 'प्रेमसेवात' इति फलित्वार्थक्यनम्, अन्यथा
'मन्ययार्थः प्रधानं महत्त्वर्थं विशेषणमिति'त्यापरोक्षः स्यात् । वस्तुतस्तु एतस्य
सामान्यन्यायत्वेन विशेषन्यायपर्यैव बलीयस्त्वात् । एतदुक्तं बिक्रमे 'महृतिप्रत्यययोः
मन्ययार्थस्य भासान्यमितिसामान्यवायादिच्छाविषयतया शब्दबोधय एव शान्द्रसाधनता-
नय इति स्वर्गशास्त्रादिवानये वल्लभविशेषन्यायस्य वन्द्ययत्तरादप्येन जिगमिपति अतिना
तिशान्तरात्पादित्यौकिप्रयोगेभादिरूपसाधनस्य 'तदन्वेष्यं तद्विजिहासित्यर्थं मन्त-
व्यवि'याद्विद्विप्रयोगे तन्वार्थभूतान्वेष 'सन्'मन्ययाभित्तेच्छाविषय एव मन्ता-
दारान्यस्य व्युत्पन्नत्वात् महृत्त्वभिदितायां विद्यायां यज्ञादीनां विनियोग इति । ननु
'माते'त्यपिभारान्दन्वयार्थस्य भारतस्मृतिर्न ननु प्रेपत्यमिति चेत्, अत्रोच्यते, भावार्थ-
कत्वं तु मन्ययस्य तारात्मयवादिमित्येव, तत्र भारतवन्देन देरादिविषयिणी रतिः महृते

टिप्पणम् ।

सर्गः । पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः । उत्पन्नानां तत्तन्मर्पादया पालनं स्थानम् । स्थितानामभिवृद्धिः पोषणम् । पुष्टानामाचार कृतिः । तथापि सदाचारो मन्वन्तरम् । तथापि विष्णुभक्तिरीशानुकम्पा । भक्तानां प्रथमाभावो निरोधः । निष्पपञ्चानां स्वरूपलाभो मुक्तिः । मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमाश्रय इति । दशविधभक्तसेव्य इति । सात्त्विकसात्त्विकाः, सात्त्विकराजसाः, सात्त्विकतामसाः । राजसरानसा, राजस-सात्त्विका, राजसतामसाः । तामसतामसाः, तामसरानसाः, तामससात्त्विकाः । एके निर्गुणा इत्येतैर्दशविधैर्भक्तैः सेव्य इत्यर्थः । प्रार्थनाव्याजेन स्तुवन्तीति । 'किमासनं ते गरुडासनाये' स्वनेन प्रार्थनाव्याजेनैव स्तुतिनिरूपणस्यैवोचितत्वादिति भावः । गन्पते प्राप्यत इत्यर्थः । ननु 'भावे' इत्यधिकारात्कथमत्र कर्मणि प्रत्यय इति चेत्, सत्यम्, 'कृत्यव्युदो बहुल'मित्यत्र 'बहुल'मित्यधिकारविभागात्तथा । अत एव 'एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृत्वात्रस्यार्थव्यभिचारार्थं पादाभ्यां द्विपते पादहारकः कर्मणि ष्वुल्' इति वैपाकरणशिरोमणयः । पापण्ड इति । येदविकृद्दत्वं पापण्डत्वम् । आत्मसुख-वाचकेति । 'यत्र दुःखेन संश्रियं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पद'मित्यनेन स्वर्गपदस्यात्यसुखवाचकत्वादित्यर्थः । लोकभ्रमजननादिति । लोकत्वेन भ्रमजननादित्यर्थः । मायावादाभिनिवेशादिति । विरतांशिट्टानत्वेन मायो-पहितप्रलक्षणः कर्तृत्वकथनादित्यर्थः । विवर्तस्तु अतात्त्विकोऽप्ययाभासः । यद्वा, वस्तु-नस्तदसमसत्ताको विवर्तः । अथवा कारणविलक्षणोऽप्ययाभावो विवर्तः । कारणमेदं विनैव तद्वयविरैकेण दुर्वचं कार्यं विवर्त इति वा । निरीश्वरत्वाद्गीकाराद्योगस्येति । निर्वीजयोगाद्गीकारादित्यर्थः । योगस्तु चित्तचित्तिनिरोधः स तु भगवद्दयानार्थमज्ञत्वे-नोपयुक्त एकः । ध्यानाभावेऽप्यतपवोभाङ्गभूतो द्वितीयः । उभावरपि मामाणिकौ । यस्तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन प्रोक्तस्तथासिद्धिहेतुर्ज्ञानात्मा वा तयान्ये देहेन्द्रियादि-साधकास्तेऽवामाणिकाः । सर्वमेतच्च निबन्धे साष्टम् । कलिकालानुगुणेऽप्यिति । 'हाप-रादौ युगे भूत्वा फलया मानुषादिषु । स्वामयैः कलितैस्त्वं च जनात्मद्विमुखान् कुरु' 'मां च गोपय येन स्यात्प्रतिरेपोचरोचरे'त्यादिप्रपुराणाद्युक्तवचनैर्मादेवादीनां फलि-कालानुगुणत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । अन्यार्थकत्वादिति । अत्र प्रमाणभूताः 'शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती मुखं मम । ममाग्रे वचो विद्मेष्वस्ति'त्यादय आगता अनुसन्धेया इति भावः । 'कलेर्दोषनिघे'रित्वात्प्रभ्या'भयोपि फल्यु'रित्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—'कले-र्दोषनिघे राजन्नस्ति द्वेको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवचनः परं ब्रजेत्' 'कृते यद्वापायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचयांषां कलौ तद्भरिकीर्तनात्' 'कलि

टिप्पणम् ।

समानयन्त्याया गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र संकीर्तनादेव सर्वैः स्वार्थोपि लभ्यते’
 ‘शृण्वन् शृण्वन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते । क्रियासु यस्त्व-
 चरणारविन्दपोराविष्टचित्तो न भवाय कल्पते’ ‘शृद्देष्वाविशतां वापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।
 मद्रातांपातयामानां न बन्धाय गृहा मताः’ ‘तावद्गागादयः स्तेनास्तावत्काराष्टरं गृहम् ।
 तावन्मोहोद्ध्विनिगदो यावत्कृष्ण न ते जनाः’ ‘एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
 त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कलिरताः परे’ ‘मत्कर्म कुर्वतां पुंसां काललोपो भवेद्यदि ।
 तत्कर्म तस्य कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः’ ‘स्वपादमूलं भजतः मियस्य त्यक्तान्प्रभावस्य
 हरिः परेशः । विकर्म यद्योत्पतितं कथञ्चित् पुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः’ ‘एवं विमृश्य
 गुणियो भगवत्पनन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् । ते मे न दण्डमर्हन्त्यय यद्यपीषां
 स्वात्पादकं तदपि हन्तुंरुगायवादाः’ ‘ते देव सिद्धपरिणीतपविभ्रगाया ये साधवः समदशो
 भगवत्पत्न्याः । तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्ताश्रैरां वयं न च वयः ममवाम दण्डे’ ‘सर्व-
 पमान् परित्यज्य मायकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो योस्यिष्यामि मा शुचं’
 ‘अपि चैतस्तुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सज्जगत्प्रवहितो हि सा’
 ‘यः कश्चिदप्येवो लोके पिष्याचारोप्यनाश्रमी । पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुभि-
 बोदितः’ ‘यानास्थाय नरो राजन् प्रमायेत कश्चित् । धावन्निपील्य वा नेत्रे न स्तलेभ्य
 पतेदिह’ ‘धर्मः सत्यदोषोपेतः विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्पृ-
 म्पुनाति हि’ ‘धर्मः स्वदुष्टितः पुंसां विप्लवसेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं भव
 एव हि वैवटम्’ ‘नैऋत्यूष्णस्फुटभाववर्जितं न शोभते ज्ञानबलं निरञ्जनम् । कुतः
 पुनः शब्दभङ्गशरे न पार्षितं कर्म यदप्यज्ञारणम्’ ‘यमादिभिर्पौगणधैः कामलोभदतो
 हृदः । सुदृग्दशेयथा यदुत्थात्पादा न शाम्यति’ ‘श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते किमो
 द्विदयन्ति ये केवच्योपलभ्ये । तेषामसौ केशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूयस्तुपाव-
 पाविनाम्’ ‘यन्मर्मभिर्बन्धवसा ज्ञानैरात्पतत्र यन् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरि-
 तैरपि’ ‘सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञता’ ‘चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः
 सुकृतिनोर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्वापी ज्ञानी च मरतर्षभ’ ‘अज्ञातः सर्वज्ञो वा
 योऽज्ञाय च्छरर्षाः । तं प्रेग भक्तियोगेन यजेत पुण्यं परम्’ ‘ज्ञाने प्रयातमुद्रास्य
 नवन् एव जीवन्ति सन्मुखरितां महर्षीयराणांम् । स्थाने स्थिताः श्रुतिमतां तनुनाम्-
 नोभिर्षं प्राप्योक्तिं त्रिनाप्यति तैश्चिन्तोरयाम्’ ‘निपटभ्यं भवति मत्प्रे श्रीनिके-
 तने । तथापि तन्परा राजन्, नहि चान्दन्ति किञ्चन’ ‘रूपमारोग्यप्रयांश्च भोगांश्चेत्-
 सुषाद्दिहन् । ददाति ध्यायतो निम्बमरमन्तदो हरिः’ ‘परिनिष्ठितोपि नेमुंयं उत्तमश्चो-

टिप्यणम् ।

लीलया । गृहीतचेता रात्रपे आख्यानं यदधीतवान् 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था
अधुरुक्रमे । कुर्वन्त्यहेतुर्कां भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः' 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति
केचिन्मत्वाद्सेवाभिरता मदीहाः । येन्योन्गतो भगवताः प्रसज्य सभाजयन्ते प्रम पौरु-
पाणि' 'महतां मधुद्विद्सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गु'रिति । भक्तिसाध्यफलस्येति
भगवत्स्वरूपमाप्तेरितिर्पथः । तदुक्तमस्त्वधुभिर्भक्तिर्हंसे 'भक्तौ च न स्वल्पातिरिक्त-
फलकत्व'मिति । 'स्पर्तव्य'इत्यारभ्य 'तद्भावा'दित्यन्ते वचनानि तु 'स्पर्तव्यः सततं
विष्णुर्विस्पर्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतस्यैव च किङ्कराः' 'स्पृतेः
सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषं तमजं नित्यं ब्रजामि शरणं हरिम्' 'कृष्ण
कृष्णेति कृष्णेति यो पां स्मरति नित्यत्रः । अलं भित्त्वा यथा पथं नरकादुदराम्यहम्'
'कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोट्यः'
'न वै जनो जातु कथंचनाश्रजेन्दुकुन्दसेव्यन्यत्रदङ्ग संसृतिम् । स्मरन्मुकुन्दाङ्गुपगृहणं
पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः' 'आलोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं
हुनिष्यन्नं ध्येयो नारायणः सदे'ति । तत्र नवविधा भक्तिर्निदानं, ततः प्रेम, तेन च
विशिष्टरूपभगवत्प्राप्तिः, सैव फलमिति फलसहितपूर्णभक्तिमार्गस्वरूपम् । अत एव सर्व-
निर्णये 'स ज्ञानक्रियोभययुतः स एव फलं, तत्रापि साधनं प्रेमेव तत्साधनं नवविधा
भक्ति'रिति श्रीमदाचार्यवर्याः । तथाच सामिकूनस्यापि स्मरणपर्यन्तं विदितस्यापि
कायवाग्निविद्योमस्तेहाभावेपि मनोमात्रस्थित्यैव तादृशगुरुविहितस्य वा फलसाधकत्व-
मिति स्पष्ट एतेतरेभ्य उत्तर्यः । तथाचोक्तं निरन्ये—'कायवाग्निविद्योभावेपि स्नेहा-
भावेपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतदि'ति । कर्मपार्श्वस्य तु न तथा, साक्षाद्दैदिककर्मणः फला-
वश्यंभावनिर्णयमादिति तत्त्वम् ॥ १ ॥

प्रकाशः ।

ननु पुण्यवैशस्यतिमात्रेणापि पुरुषार्थसिद्धेः किमितीतरूपवच्छेदपूर्वकमाश्रयमा-
र्थनमित्पाशङ्क्य देशनामसाधकत्वं वदन्त जाश्रयं प्रार्थयन्ते—

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सर्पाडान्यप्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । देशेषु हीनैराक्रान्तेषु सत्सु । ननु म्लेच्छा अपि न्याय-
वर्तिनश्चेददा को दोषस्तत्राहुः—पापैकनिलयेष्विति । पापरूपा एव ते तदेकनिलयेषु,
पापा ये मुख्यास्तत्रिलयेषु, पापस्य वा । अथवा पूर्वोक्तेषु पापैकनिलयेषु च अङ्गवद्भा-
दियु, यत्र गणनमात्रेण पुनः संस्कारसंभवनः । ननु लोका वणिनादयः समीचीनाद्येःकार्यैः

१. अत्रवद्वक्तृश्रेणु शीघ्रमन्त्रेषु च । वीर्यपानं निम्न गच्छन् पुनः संस्कारमर्हतीति ...

प्रकाशः ।

किं कार्यमत आहुः—सदिति । साधूनां पीडया व्यग्राः स्वधर्माचरणमेवानिष्टहेतुः प्रत्यक्षत्वान्न कार्यमृत प्राकृतं कर्म वेति व्याकुला लोका येषु । सद्धर्मस्य शुभहेतुत्वानिश्चयेन श्रद्धायभावाद्येपि सहाया न भवन्तीत्यर्थः । 'अदो अर्मापां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म सञ्चं नृषु भारताजिरे सुकुन्दसेवोपयिकं स्पृहा हि न' इत्यादिवाक्ययैर्देशानां कृष्णाश्रितानुकूलत्वात् शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

दिष्णम् ।

पापा ये मुख्या इति । फलितार्थरूपनभेतत्, इतरथा विशेषणसमासे 'पूर्वकालेके'त्यनेनैकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । विग्रहस्तु पापेषु ये मुख्या इति । यत्र गमनमात्रेण पुनः संस्कारसंभव इति । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हती'त्यनेन तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रकाशः ।

ननु गङ्गादितीर्थैरपि सर्वपुरुषार्थसिद्धेः किं केवलाश्रयेणेत्याशङ्क्य द्रव्याणामसायकत्वं यदन्तस्तीर्थानामाहुः—

गङ्गादितीर्थवृष्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादीति । गङ्गादीनि यानि तीर्थश्रेष्ठानि तेषु दुष्टैरेवावृतेषु सत्सु, अतो न वैः पुर्यार्थसिद्धिः । ननु कथं दुष्टैरेवावृतत्वं तत्र ब्राह्मणादीनामपि सत्त्वात्, न, अतिपरिपयादनादरेण तत्र भक्त्यभावेन प्रतिपरायुषाचिभिरवस्थानाच्च तेषामपि दुष्टत्वमेव । ननु सर्वादीपनिवाक्येषु तेषु सत्सु दुष्टत्वसंभवीति चेत्, न, 'सर्वेण गाङ्गेन जलेन सम्यग्द्यून्मतागतेनाप्यय भावदुष्टः । जानन्मतः स्नानपरोपि नित्यं न शुद्धचतीत्येव सर्वं वदाम' इत्यादित्यपुराणवचनात्, 'मत्स्यरूपउपपण्टकास्तोत्रे मया दिवानिशं । वसन्तोपि च ते स्नानात्तलं नार्हन्ति फर्दिचिन्' 'श्रद्धाविधिसमायुक्तं यत्कर्म क्रियते नृभिः । शुचि-
दिष्णम् ।

द्रव्याणामसायकत्वं यदन्तस्तीर्थानामिति । तीर्थस्य तदेवावच्छिन्नप्रवाहात्म-
पात्प्रातिरदेशरूपत्वेन द्रव्यत्वविविधभावः । अनपरोक्तपस्मन्नशुभिर्'निरन्धे' 'द्वितीयस्य
मरात्मनया तीर्थत्वमिति । यादवशोत्रेषु—'तीर्थं यन्प्रायुषाध्यायनाश्रेष्णममनि पारन'
इति । यत्तं य दगमन्तरीयपुराधिन्वां देवतारूपत्वं 'काञ्चिन्दीति समात्पाते'त्यस्य
व्याख्याने 'प्रायान्निर्धं देवतारूपमिति । 'माश्रितानि चोणांती'तिरयनत्रयाणि—

प्रकाशः ।

शुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तदर-
न्यसुरास्तस्य सुमूढस्याकृतात्पन' इति योगियाज्ञवल्क्यवचोभिः, 'अश्रद्धानः पापात्मा
नास्तिकोच्छ्वसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभाग्नि' इति वायुपुराणवचनाच्च,
'प्रायश्चित्तानि चीर्णानी'त्यादिभिश्च तेषां भगवद्भाहिर्गुण्यनास्तिक्यादिदोषानिवार-
कत्वात् । ननु वस्तुशक्त्यां सरयां रूपमेतत्, न ह्यग्निः कदाचिन्न दहतीत्याशङ्क्याधि-
दैविकदेवतारूपतिरोधानाहस्तुन एवाभावादित्याहुः—तिरोहित्वाधिदैवेष्विति । दुष्टा-
न्यत्याधिदैवतिरोधानात्सतः प्रत्येव प्राकृत्यात्, अत एव श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'तीर्था-
दावपी'ति । अत एव सतां 'तीर्थाकुर्वन्ति तीर्थानी'त्यनेन तीर्थीकरणमुच्यते । आधिदै-
विकाभावे जले दृश्यमानदोषाभावात्किं तीर्थीकरणं स्यात् । शेषं प्राग्बत् ॥ ३ ॥

टिप्पणम् ।

'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् । न निधुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवा-
पगाः' 'तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् । कृष्णमसादयुक्तस्य नाम्पस्येति
विनिश्चयः' 'भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं प्रभो । तीर्थाकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तः-
स्थेन गदाभुते'ति ॥ ३ ॥

प्रकाशः ।

ननु कर्तृसमीचीनत्वे सर्वफलसिद्धेः किमाश्रयेऽभ्यव्यवच्छेदेनेत्याशङ्क्य कर्तृणाम-
साधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारविमूढेष्विति । सत्सु पण्डितेषु अहङ्कारेण वयं शास्त्रज्ञा इतिगर्वेणान्यं
पृच्छन्वपि नेति मायावादाद्यभिनिवेशाद्विशेषेण मूढेषु सत्सु । ज्ञानवत्कृतिरपि तेषां दुष्टे-
त्याहुः लाभपूजार्थयत्नेष्विति । लाभपूजार्थमेव यत्नो येषां, ते पारमार्थिकमपि कर्म
लाभपूजाभ्यामेव कुर्वन्ति । पापान् पुंसः, पापं बानुवर्तन्तेऽतः सद्भाष्यदोषाभ्यां दुष्टत्वात् तेषां
स्वतः फलसिद्धिराश्रये तु भगवत्कृपायां स्वत एव वेदार्थस्वदोषयोः स्फुरणात्फलसिद्धिः,
भगवान् भगवद्दीपो वा वेदार्थं जानातीति भक्तानामेव वेदतात्पर्यज्ञानात् । शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥
पूर्ववदाशङ्क्य मन्त्राणामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

अपस्त्रिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

प्रकाशः ।

अपरिज्ञाननष्टेति । मन्त्रा वैदिका आगमोक्ताश्च, तेषु अपरिज्ञाननष्टेषु अपरिज्ञानेन तात्पर्यकथ्यदेवतास्वरूपाज्ञानेन नष्टमायेषु सन्तु । वैदिकानां गुरुकुलासक्त-
चर्यश्रद्धासन्निध्यनभ्यापराहित्यपूर्वकं पठितानां साधकत्वेनाव्रतयोगिनामसाधकत्वात् ।
आगमोक्तानां तात्पर्याज्ञानेनार्थदेवयोस्तिरोभावादसाधकत्वात् । भगवदाश्रये तु 'वस्य
स्मृत्ये'त्यादिवाक्यैः 'सन संपूर्णतां याती'ति मन्त्राणामपि साधकत्वात् ॥ ५ ॥

ननु प्रीमांसादिना मन्त्रतार्प्यनिर्भासात्कर्माभिरेव फलसिद्धेः किमाश्रयेणेत्याशङ्क्य
कर्मणावसाकथत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

नानावादचिनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादचिनष्टेति । कर्माणि सोमवागादीनि, व्रतादीनि च, तेषु सर्वेषु
प्रपञ्चः सर्वोपि मिथ्येति वेदानामपि तथात्वात्प्रपञ्चवत्स्याज्ञानकल्पितत्वेन वेदानां तदो-
चितानां च व्यवहारवाशेण प्रापाण्यान्न किञ्चिदकृत्यं प्राप्तव्यं वास्तीति केषाञ्चिद्वादः ।
'यनेष्टिनो वा एष यज्ञोत्र' इत्यादिवाक्यैर्वैश्वानरीनामपि यज्ञैरेवोक्तर्पात्पूर्ववात्तान एवोक्त-
रोत्तरवृत्तेः कर्मैव कर्तव्यं तेनैव फलं न कोऽप्युपास्यः फलदाता प्रवर्तको वा, देवतापि
चेतना नास्ति किन्तु मन्त्रप्रत्ययेति न देवतामोक्षिष्वापारः फलं देति केषाञ्चिद्वादः, शास्त्रेण
पोदत्रपदार्थविनेकानन्तरं श्रवणमनननिदिष्ट्यासनेः स्वात्मसाक्षात्कारे सति दुःखत्वात्-
न्तापार एव फलं न भगवान्तेष्वः फलं देति केषाञ्चिद्वादः, मकृत्तितद्विकारोपधानविल्लये
पुर्यस्य स्वरूपभावस्यानं फलं, न भगवानिति केषाञ्चिन्मतम्, एवंविधैर्नानावादैर्विरोधेण
मष्टेषु सन्तु । विपरीतार्थनिश्चयेन फलान्न नष्टसाद्भिनाशः । वस्तुतः 'पुरुष एवेदं सर्वं
'देवदात्म्यमिदं सर्वं' 'सर्वस्य वशी सर्वस्येजानः' 'एष उ एव तं साधु कर्म कारयति'
'यदं सर्वस्य ममवः' 'यो नु राजभिन्द्रिवान्' 'देवोसुरो मनुष्यो वा' 'फलमत उपपद्यते'
'न एतं ह्यसात्पर्यमन्वेनमि'ति 'देवा ये सत्रवातत' 'विशते तदन्तरम्' 'मामेवैष्यसि'
'ज्ञानन्दं प्रज्ञयो रूप' मित्यादिभ्युतिस्मृतिपुराणन्यायैः प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात्सत्पत्तेन
फलस्य सफलत्वाद्भगवतः सर्वेश्वरत्वेन सेव्यत्वात्कर्तृकत्वात्कथंदात्त्वात्तृप्तिप्रशंसाकरणा-
द्यनुपपत्त्या देवतानामपि चैनन्तराद्भगवत्साधुव्यस्य योतत्त्वादानन्दरूपत्वेन भगवत एव
फलस्यत्वान्पूर्वोक्तानां मन्त्रपिनष्टत्वात् । स्वमनाग्रहेणैव निपिदद्दशम्पादिविद्यैर्हाद-

टिप्पणम् ।

मन्त्रपिनष्टत्वादिनि । येषु 'शास्त्रदीपिकायां मरवाध्याये' देवता वा मयोजयेत्
अतिशयोक्तस्य तदर्थंत्वादि'त्यधिकृत्ये 'यद्यपि देवता विमहवती प्रतिपृष्ट भुक्त्वा
मन्त्रि मर्षाद्दि च तथापि यामादेर फलं विश्वरानी पानितया स्यात्, ततश्च नित्य-

टिप्पणम् ।

वेदविपयत्वं न स्यात्, सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः प्रत्यक्षविरुद्धो-
 शक्योभ्युपगन्तुम्, न चाभुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तम्, अत एवाप्रतिपन्नापूर्वत्यागे
 देवताप्रसादे वा फलमित्येतदपि निरस्तं, न हि तस्याः प्रसादः संभवतीत्युक्तमिति
 पार्थसारथिमिश्राः कर्माद्विवादमात्रमेव । तथाहि—‘यदुक्तं विग्रहवती चानित्या स्यात्तत्र
 नित्यवेदविपयत्वं न स्यादिति, तदपेक्षलं, अनित्यानामपि यागादीनां वेदविपय-
 त्वात्, विग्रहवत्त्वेनैव फलजनकत्वस्य ‘तत्र एवमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती’त्यादि-
 श्रुत्युक्तत्वाच्च । मूर्खपार्थावायेन न श्रुतेरुपचरितार्थत्वम् । अर्थवादानां स्वतः प्रामाण्यं
 न तु विधेयकावयतया । एतेनास्मिन्नेवाधिकारणे यच्छावरभाष्ये सिद्धान्तितं तत्त्वमता-
 ग्रहमात्रमेव । प्रकृतमनुसरामः । यदपि ‘सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः
 प्रत्यक्षविरुद्धोशक्योभ्युपगन्तुमिति, तदप्यविचाररमणीयम् । विश्वादीनामपि प्रत्यक्ष-
 भोगाभावत्वेन ‘सर्वमनुष्या विष्णुनाऽक्षितमश्नन्ती’तिश्रुती ‘परं पुष्यं फलं तोयं यो मे
 भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतास्वन’ इति स्मृतौ ‘विष्णोर्निवेदिता-
 श्वेन यद्वच्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चापि तदेयं तदानन्त्याय कल्पते’ ‘पितृशेषं तु यो
 दद्यात् हरये परमात्मने । रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति केशभागिन’ इति स्मृतेः ‘यः
 श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् । तेनैव पित्रांस्तुलसीविमिश्रा-
 नाफलवक्रोर्दि पितरस्तु दत्ता’ इति शाल्वे च प्रतिपादितस्य भोगस्य विरोधापत्तेः । यत्तु
 निर्णयसिन्धुः—‘एतत्सर्वं निवन्धविरोधाच्चिर्मूलमिति, तत्र, श्रीवरस्वामिनृसिंहपरिचर्या-
 दिमूलं वदतः स्वस्यैव वदद्दृष्ट्यावावात् । एतेन ‘न चाभुञ्जाने’इत्यारभ्य ‘प्रसादः संभवती-
 त्युक्तमित्यन्तं यदुक्तं तदेतेनैव निरस्तम् । वस्तुतस्तु विशिष्ट एव देवतेति न काप्यनुप-
 पत्तिः । एतेन तदुक्तकर्मभारगण्य प्रवृत्तित्त्वं सिद्धमिति निर्गर्भः । यत्तु मुक्तावल्या-
 मात्मनिरूपणे ‘सुतरामीश्वरभेद’ इत्यारभ्य ‘परमं साम्यगुणैतीति ध्यते’इत्यन्तं पञ्चानन-
 भट्टाचार्यां आहुस्तत्त्वापादिकमेव । तथाहि यदुक्तं ‘सुतरामीश्वरभेदोऽप्यया यन्मोक्षा-
 नुपपत्तेरिति, तद्युच्छं, यन्वस्य सांसारिकजीवनपरत्वेन सुतरां भेदाभावात् । यदपि
 ‘योर्षीश्वरभेद’ इत्यारभ्य ‘समर्पिता’ इत्यन्तं वदन्ति तदपि तथा । तथाहि अनेद-
 वोपिक्ता किल ‘ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती’ति श्रुतिः । नहि तदीपरप्रतिपादन-
 द्वारा स्तुतिस्वस्याः श्रयोर्थोपि त्वौपचारिकः, न च श्रुतेरुपचरितार्थत्वं संभवति
 मूर्खपार्थावायात् । अत एवांशो नानाव्यपदेशादित्यधिकारणे ‘अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेश-
 कालाभेदेन निविचोपचारादि’त्युक्त्वा ‘न च यत्परमार्थमौपचारिकं युक्तमित्युक्तं वाचक-
 विधिभिः । न च ‘सर्वं एवात्मानः समर्पिता इति श्रुतिविरोधः, सर्वान्तरां तत्तेनैव भवन-

मिति तदर्थम् । यदपि 'मोक्षदशायापन्नाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य
नित्यत्वे नाशायोमाद्' तदप्यस्त, भेदस्य भ्रममात्रविषयत्वेन वस्तुन एवाभावात् ।
यदपि 'भेदनाशेपि व्यक्तिद्वयं स्यात्स्वयेवे'ति तदपि न 'एष संप्रसादः अस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिष्मसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । एतेन
'न च द्वित्वमसीत्यारभ्य 'सर्वजनसिद्धत्वा'दित्यन्तं यदुक्तं तत्सर्वमनेनैव परास्तम् । यदपि
'योपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति
संप्रदायिष्ये पुरोहितोयं राजा संवृत्त इतिवदि'ति, तदपि न लब्धवर्णमतीक्ष्यं दशोत्तर-
त्वात् । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतिस्तु जीवन्मुक्तपरा तस्माच्चाकिंकमतस्यापि
मूलपिनकल्पत्वं सिद्धमिति निष्कर्षः । वचनसङ्ग्रहस्तु—'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं
भवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' 'को तु राजन्निन्द्रियवान्
ब्रह्मन्दचरणाम्युजं । न भवेत्सर्वतोमृत्युरुत्थास्वममरोत्तमैः । देवोसुरो मनुष्यो वा पशो
गन्धर्व एव वा । भजन्ब्रह्मन्दचरणं स्वस्तिमान् स्वायया ययम्' 'भक्त्या मामभिमानान्ति
यावान् यश्चास्मि तत्पतः । ततो मां तत्पतते ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' 'मन्मना भव
मन्नक्तो मयाजी मां नमस्तुह । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने भियोसि मे' इति ।

आचार्यचरणद्वन्द्वन्दनानन्दितात्मना ।

शिष्येण बालकृष्णानां किञ्चिदत्र विचारितम् ॥

प्रकाशः ।

इयादिश्रतःरपाद्य । कर्मत्वेपि श्रतादीनां पृथगुपादानं ज्ञानायहृत्त्वबोधनाय । ननु तेषु
स्वयं कुर्वन्ति परानपि बोधयन्ति सिध्यात्तनिःफलत्वाद्यफलत्वानन्दाभावज्ञाने कथं कुर्वुः
कथं वा बोधयेयुस्तेषामपि मतानां शङ्करजैमिनीगौतपादिप्रवर्तितत्वाद्येतत्त आहुः—पा-
पण्डितप्रयत्नेष्विति । पापण्डितमिचमेव मूल्यः प्रयत्नो येषु 'त्वं च क्षेत्रे तिसाद्धेन
'त्वामाराध्यो' विश्वो नश्येन च भाग्यता मदादेवं प्रति तथैवाज्ञापनेन तथैव तेषां प्रवृत्तेः
मयं कर्मादिक्रमेण स्वस्य यदचरुत्पापनेन मतदवर्तनात्, 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इतिन्या-
यात् । आधुनिकानां तैरेव मोहितत्वात् । नदि देवादिप्रवर्तितश्राद्धत्वमात्रेण सम्मतत्वं
विन्दु पेंदावितोचिते सति वेदाहुत्वारिद्र्यात् । अन्यथा नृहस्यतिप्रवर्तितवौद्धशास्त्रस्यापि
सम्नननप्रसङ्ग इत्यर्थं मतकालुषमत्तया । जेषंशान्त्र ॥ ६ ॥

दिग्गमम् ।

'मं मे'त्यारभ्य 'मयात्वा स्वमन्ययेत्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—

'मं न नृद मदावारो मोहनाग्राणि कारय । अवध्यानि वितथ्यानि दर्शयस्त
मदाहुत । महानां हृद चादानमनकार्यं च मां हृद । त्वामाराध्य यथा संभो प्री-

टिष्णणम् ।

प्यामि वरं सदा । द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुपादिषु । स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च
जनात्मद्विमुखान् कुरु । मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोचरोचरा । 'यद्यदाचरति
श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६ ॥

प्रकाशः ।

ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मो सर्वं मतिष्ठित'मितिश्रुतेः पूर्वं दोषाभावात्
धर्मः कार्यस्तेन चित्तशुद्धौ माहात्म्ये स्वरूपे च ज्ञाते तदाश्रयादिकं कार्यं न त्वाशु दोषव-
तैवान्वया कृ योगिव्येयो भगवान् कृ दुष्टो जीव इत्याशङ्क्य 'यमेवैष दृश्यते' 'रुह्यणैतत्'
'भक्त्या त्वनन्दये' त्यादीनाङ्गीकृत्या महदनुग्रहेण च भक्त्या दोषवतापि गम्यत इति
तन्माहात्म्यमपि तथेति महापुरुषद्वारा शरणागतौ सर्वं तत एव भविष्यतीत्याभिमेत्य
भक्तानां भगवानेव चतुर्विधपुरुषार्थरूप इति प्रथमं धर्मरूपत्वं वदन्तस्तं मार्थपन्ते—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादीति । अनुभवविषयीभूतोऽजामिलादीनां ये दोषास्तेषां नाशकः ।
ज्ञापितं अखिलं माहात्म्यं येन तादृशः, तेन पापनिवर्तकत्वमित्युपापकर्तृ च धर्मकार्यशुक्त-
मतो दोषोपस्थितावपि तदाश्रयणमेव कार्यं भगवदीयानां न तु तं विहाय प्रायश्चित्ता-
दीति सूचितम् । यद्वा, परम्परासम्बन्धेनापि पूर्वोक्तः, स्वनामसाग्नेनाप्यजामिलोद्दारात्
अनुभवे स्थितो महदनुग्रहेण । ज्ञापितमखिलं लीलादिरूपेण । शेषं प्राग् ॥ ७ ॥

टिष्णणम् ।

'रुह्यणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणादृहाहा । न बन्दनाच्चैव जलाग्नि-
सूर्यैर्विना महत्पादरजोभिषेकम्' 'भक्त्या त्वनन्दया शक्य अहमेवंविपोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं
च तस्मै प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति । अनुभवविषयीभूत इति । अजामिलादीनामिति
शेषः । पक्षान्तरे त्वजामिलेतरभक्तविषयीभूतः सन्निति तदर्थः । अजामिलस्य तु पर-
म्परासम्बन्धेन स्वनाम्नेबोद्दारात् । दोषोपस्थितावित्यारभ्य सूचिनमित्यन्ते—ननु
'धुतिस्मृती मयैवाते यस्तं बहद्ब्रुव्य वर्तते । आशोच्छेदी मम द्रोही मत्कृत्पि न मे
मिपः' इत्यनेन मक्तिमार्गीयस्यापि चेद्विहितकरणत्वेन दोषोपस्थितावपि प्रायश्चित्तादेः
माहत्त्वादित्यं कथमुच्यते इति चेत्, सत्यं, महद्दोषोपस्थितो भगवदिच्छां ज्ञात्वा प्राय-
श्चित्तादिकरणम् । तदुक्तं सर्वनिर्णये 'प्रायश्चित्तं पातकादीनामिति । अल्पदोषोपस्थितो
तु तदाश्रयणमेव कार्यं न प्रायश्चित्तादि । एतदुक्तं सर्वनिर्णये—'अनेनाल्पव्रद्धिर्मुखताया-
मपि भागवतमनुसन्धेयमित्युपायः कथित' इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ७ ॥

प्रकाशः ।

ननु 'तस्मात्सर्वाध्यायोऽध्येतव्यः' 'यं थं ऋतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायो-
रादित्यस्य सांयुज्वं गच्छती'त्वादिश्रुतेः कर्मपार्षेपि ब्रह्मपज्ञाध्ययनादिनाग्न्यादिसाधु-
व्यसिद्धे'थे त्वक्षर'मित्यादिना ज्ञानेनाप्यज्ञरतायुज्यसिद्धेः को विशेषः कृष्णाश्रय
इति किमिति तस्यैव प्रार्थनमित्याशङ्क्य तारतम्यज्ञानार्थं सर्वस्वरूपनिरूपणपूर्वकमर्थरूपतं
वदन्तस्तं प्रार्थयन्ते—

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णांनन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । यस्मात्सकला देवाः प्राकृताः 'सत्त्वाहङ्कारमभवरवात् । बृहद्दर्श-
गणितानन्दकं 'सैपानन्दस्य मीमांसा भवती' त्वारभ्य 'ते दे शतं प्रजापतेरानन्दाः स
एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तेन ब्रह्मानन्दस्य गणितत्वात् कृष्ण एव हरिः सर्वदुःखार्हा
दिष्यन्म् ।

ये त्यक्षरमित्यादिनेति । 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पुरुषासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं
च दृष्टस्यमवलं ध्रुवम्' 'संनियम्येन्द्रियधामं सर्वत्र समयुज्यः । ते प्राप्नुवन्ति मानव
सर्भूतहिते रताः' 'केशोधिकतरस्तेपामन्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं
देश्वद्विरवापते' इत्येतेन तथैत्यर्थः । सैपानन्दस्येति । 'सैपानन्दस्य मीमांसा
भवति । युवा स्यात्साधु युवाऽप्यारुः । आशिष्ठो द्रिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा
चित्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको
मनुष्यगन्धर्वाणापानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणा-
नन्दाः स एको देवगन्धर्वाणापानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणा-
पानन्दाः स एतः पितृणां चिरल्लोबल्लोकानापानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
ये शतं पितृणां चिरल्लोकल्लोकानापानन्दाः स एक आमानानानां देवानापानन्दः
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमानानानां देवानापानन्दाः स एतः
कर्षदेशानां देवानापानन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतं कर्मदेशानां देवानापानन्दाः स एतः देवानापानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामह-
तस्य । ते ये शतं देवानापानन्दाः स एक इन्द्रस्यानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एतः बृहस्पतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये
शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एतः प्रजापतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
प्रजारोऽनन्दाः स एतः ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्यनेन प्रवादनेन

प्रकाशः ।

पूर्णांनन्दश्च । पूर्णश्चासावानन्दश्च, पूर्ण आनन्दो येन यत्र यस्मादिति वा, तस्मात्कृष्ण एव गतिर्भवास्त्वित्यर्थः । देवादिसाधुष्वेपि तेषां प्रकृत्युपधानेन तन्मुक्तेः समुपात्वेन 'आवह्न-
भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने'तिभगवद्वाक्यात्पुनः संसारसंभवेनाल्पानन्दत्वेन स्वर्गव-
दमुक्तित्वात् । ज्ञानमार्गेऽस्यैवैतिर्गुणत्वेष्वरस्य गणितानन्दत्वेनाल्पत्वात् क्षुधितस्याल्प-
त्वभोजनभोजनमेवेतिवदप्रयोजकत्वात् । अज्ञातार्थद्वयार्थ 'क'प्रत्ययेनाव्यक्तत्वं पुण्यो-
त्तमापेक्षयात्वं च सूचितम् । पूर्णांनन्दत्वेन निर्गुणमुक्तिदायकत्वेन कृष्ण एव शरणं भाव-
नीय इति सिद्धम् । तदुक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः 'निर्गुणा मुक्तिरस्मादि समुपा सायनसे-
वये'ति । ननु 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविदागतौ । मारव्यपाप च भुवः कृष्णौ यदुकुल्-
द्वहौ' 'कलाभ्यां नितरां हरेः' इत्यादिनांशत्वरूपनादेहस्य च त्रिदिवेशादावपि पाश्चो-
त्तिकत्वजन्यत्वनियमेन जन्मश्रवणात् सुखस्यात्मगुणत्वेन भेदाच्च कथं पूर्णत्वं, कथं चानन्द-
रूपत्वमानन्दवत्त्वं तज्जनकत्वं वा परं वक्तुं शक्यमिति चेत्, मैवम्, 'ताविमागवित्पाद्रीना-
मथाननगमात् । तथाहि-भगवान् भक्तानामार्तिनाशार्थं सुखदायार्थं च प्रकृतः भुवो मार-
व्यपापेदानयोः कृष्णार्जुनयोस्ताविमौ भगवतो हरेरंशौ चागतौ कृष्णपोषदुकुल्द्वहयोः मवि-
ष्टत्वायदुकुल्द्वहौ कृष्णौ च जातौ, यत आगतौ तत्र यदुकुल्द्वहत्वाभावात् । तन्कार्यकर-
णार्थं व्यूहेषु भगवन्स्वच्छंशापेक्षणादनयोरेपि सङ्कर्षणाशत्वेन भूभारहरणार्थमपेक्षणात् ।
अंशयोरेवावतारत्वे पूर्णत्वापत्तेः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' 'वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः
परः' । 'विदिनोसि भवान् साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः पर' इत्यादिकं विरुध्यतेतत्र चकारश्च व्यर्थः
टिप्पणम् ।

ज्ञानानन्दस्य गणितत्वादित्यर्थः । पूर्ण आनन्दो येनेति । पर्यादापुष्टिस्येति शेषः ।
येनेति करणे तृतीया । ननु करणस्य व्यापारवचननियमात्कथमस्य फलोपधानासाधारण-
कारणत्वमिति चेत्, अत्रोच्यते, यत्र भगवान् सायनं कारयित्वाैव फलं प्रपद्यति तत्र
भगवतः करणत्वं, प्रयोज्यप्रत्युपहितप्रयोज्यत्वस्य सायनकारयित्वस्य तज्जन्यत्वेन
व्यापारत्वादिति । पूर्ण आनन्दो यस्मादिति । पुष्टिस्येत्यर्थः । हेतोर्निर्वाणार-
साधारणत्वात् । ननुभयोरपि मूल्यफलभासित्वेन को वा विशेषः पुष्टिस्येति चेत्,
सायनानपेक्षत्वस्यैव विशेषादित्यलं बहुना । 'ताविमावि'त्यारभ्य 'प्रकृतेः परः' इत्य-
न्तानि वचनानि- 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविदागतौ । मारव्यपाप च भुवः कृष्णौ
यदुकुल्द्वहौ' 'कौ भूः परसत्साक्षात् कलाभ्यां नितरां हरेः' 'अन्ये चांशकलाः पुंसः
कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' 'वसुदेवगृहे साक्षात् भगवान् पुरुषः परः । जनिष्यते तद्विप्राय
संभवन्तु सुरक्षिणः' 'विदिनोसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः । केवलात्मवानन्द-
स्वरूपः सर्वबुद्धिगति । चकारश्च व्यर्थः स्यादिति । 'मारव्यपाप च भुवः' इत्यत्र

प्रकाशः ।

स्यात् । तथाचोक्तं श्रीभागवत-तत्त्वार्थदीपे 'सर्वातिरिक्तरूपेण नरः स्वावेशधारकः । तपोऽतिरिक्तकार्यं तु पूर्णं कृष्णे न चान्यथे'ति । 'सर्वे'ति । व्याख्या तु 'सर्वकार्यकर्तृत्वात्-
 र्वरूपो नारायणः । पुष्टिकार्यकर्तृत्वात्तिरिक्तोवतारः । तत्राधिकारपाशङ्क्य परि-
 हरति 'स्वारेसे'ति । नरस्तु तादृशशंशं विभक्तिं न त्वनतार इत्यर्थः । 'ताविमौ वै भगवत'
 इति मूलवाक्यं 'कृष्णस्तु स्वयं भगवाने'तेन विरच्यते इति समावृत्ते 'तपोतिरिक्ते'ति ।
 पार्श्वद्वयस्यापनार्थमनतीर्णोपि पूर्णमाकृत्याभावे कार्यं न सेत्स्वतीति पूर्णं कृष्ण एव
 प्रविष्टत्वंशक्ति मूलार्थ' इति । 'रभावि'त्यत्र कलाभ्यामंशाभ्यां भूर्वभौ हरेः सम्ब-
 न्निभो भूः पदैरनुभावेर्लाभाभिश्च नितरां यमानित्यर्थ इति । अन्यथोक्तवचनविरोधात् ।
 देहस्य^१ पाञ्चमौतिस्त्वज्जन्पत्वनियमस्य प्राकृतविषयत्वाद्माकृते यथावेदमेवार्थसिद्धेः,
 अन्यथा ज्ञानेच्छादीनामनित्यत्वनियमनित्यं ज्ञानादिकमपि तत्र न सिद्धयेत् । ननु
 ज्ञानादिभिरेव जगदकर्तृत्वोपपत्तौ मत्पत्तवाधाद्य क्रियित्वात्तन्मयो नित्यो देहोद्गीकार्य
 इति चेत्, न, कर्तृत्वनिर्वाहार्थमेव व्याप्तिबलेन निरवहानवत्तथाविधदेहोद्गीकारात् ।
 नित्यापरिच्छिन्नबनोः प्राकृत्यस्यैव जन्पत्वेन जन्पत्वाभावात् । 'आनन्दाद्देव' 'नित्यं
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'त यथा सैश्वर्यमनः' 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमयोभ्या-
 टिष्णम ।

भक्तार्तिनाशमुक्त्वाद्नादिकं चकारेण गृह्यते । तत्र पुष्टिदुष्योत्तपकार्यमेवेति तदतिरिक्त-
 कल्पनायां चकारो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । व्याप्तिबलेनेति । अन्यव्यत्यतिरेकव्याप्तिबलेने-
 त्यर्थः । तथाहि यत्र यत्र कर्तृत्वं तत्र तत्र देहत्वं यथा कुलात्तादाचित्पन्नव्यव्याप्तिः । यत्र
 यत्र देहवत्ताभावस्तत्र तत्र कर्तृत्वाभावः, यथा मुक्तात्मनीति व्यतिरेकव्याप्तिरिति । न
 चामयोत्तरत्वम्, देहवत् एव कर्तृत्वात्, न तदशरीरी कुलात्तः शक्नोति कार्यं कर्तुम् । वस्तुतस्तु
 'आनन्दमानस्वपादमुग्दोदरादिः' 'सर्वतः पाणिषादान्त'मित्यादिविरोधः । 'अशरीरं
 शरीरेष्वित्यादयस्तु पाञ्चमौतिशरीरनिषेधवराः । न च त्रीहियवरत् विरूपसंभवं
 प्रमेयाशरानिर्वन्नाभावात् । ननु गीताया चतुर्दशोऽध्याये 'नान्यं गुणेष्वप्यः कर्तार
 यदा दृष्टानुपश्यति' इत्युपादाय 'गुणेष्वो नान्यं कर्तारमनुपश्यत्यपि तु गुणा एव
 कर्माणि कुर्वन्तीति' श्रीचरन्वाग्विष्णोःशानादेतुनिरूपितव्याप्तावप्यतिव्याप्तिरिति चेत्,
 अत्र उदाह-गुणानामपि देहत्वेनेव तथाकथनं न तु केरव्यतया । अत एवाग्रे 'गुणा-
 नानान्ये' त्याभ्य व्याख्याने 'देहाशकारः समृद्धयः परिणामो येषां ते देहसमुद्भववास्ताने-
 तांगीतपि गुणानतीत्यादिप्रभ्ये'त्युक्तं श्रीपरस्वामिभिरिति विद्वांस एव विद्वाङ्कर्तुः ।
 'मानन्दमात्रे'त्यारभ्य 'सुदितवरत्र' इत्यन्तानि वचनानि । 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्-

प्रकाशः ।

सात् 'आह च तन्मात्रम्' 'केवलानुभवानन्दस्वरूपः' 'आनन्दमात्रकरपादमुत्सोदरादिः'
 'बहूनि सन्ति नामानि' 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च' 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'त्यादिश्रुति-
 न्यायपुराणवाक्यसहस्रैः प्रमाणपररूपणीयलीलाभिश्च पूर्ण एव देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणा-
 त्मरूप एवानन्दरूपो ज्ञानरूपः पुरुषोत्तमो न त्वात्ममात्रमिति निर्वाचयवोधि । 'नित्यं
 विज्ञान'मिति 'पूर्णमेवावशिष्यते' 'भवानेकः शिष्यते शेषसङ्ग' इत्यादिना नित्यत्वं,
 'एष ज्ञेवानन्दयाती'तिश्रुतेरानन्दजनकरम् । 'कृष्णः प्रीतमनाः' 'वीक्ष्यासीदु-
 च्चमा प्रीतिः' 'जातहर्षः' 'मुदितवक्त्र उपयाती'त्यादिनानन्दवचं चेति नानुपपन्नं
 किञ्चित् । तथाप्यानन्दत्वदेहत्वयोर्विरोध इति चेत्, न, स्वस्वाधिकरणे प्रमाणैरेकत्रो-
 भयोः सिद्धयसिद्धिभ्यां च विरोधाभावात् । तथाप्यानन्दस्य धर्मरूपत्वे कस्य धर्मरूपत्व-
 मिति चेत् 'स यथा सैन्यवधनः' 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतिभ्यां ज्ञानरूपत्वज्ञानाधार-
 त्ववदानन्दरूपत्वतदापारत्वयोरविरोधात् । श्रीमदस्मत्प्रभुचरणैः सर्वमेतद्यथा तथा विद्व-
 म्मण्डने प्रपञ्चितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ८ ॥

विष्णुम् ।

तन्त्रो निश्चेतनास्पकररीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुत्सोदरादिः सर्वत्र च स्वग-
 तमेद्विवर्जितात्मा' 'बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च हुतस्य ते । गुणकर्मादुरूपाणि
 तान्यहं वैद नो जनाः' 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः । उपगीयमा-
 नमाहात्म्यं हरि सामन्वतात्पजम्' 'न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् । पूर्वापरं
 बहिर्यान्तर्गतो यो जगच्च यः' 'नष्टे लोके द्विपरार्थावसाने महाभूतेष्वदिसूतं गतेषु ।
 व्यक्तेऽप्येकं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसङ्ग' 'एवं वृन्दावनं श्रीमान् कृष्णः
 प्रीतमनाः पश्यत् । रेमे संचारयन्त्रेः सन्निद्रोषस्तु सानुगः' 'वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापु-
 लिनानि च । वीक्ष्यासीदुच्यमा प्रीती राममाधवयोर्दृष्टुं' 'सहस्रैः स्रगवतंसविलासः सानुपु
 क्षितिमृतो व्रजदेव्यः । हर्षपन् यदि देशुरवेण जातहर्ष उपरम्पति विश्वम्' 'यदुपतिर्द्विद-
 राजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते । मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन्
 व्रजावां दिनतापमिति ॥ ८ ॥

प्रकाशः ।

ननु विवेकधीर्याभ्यां स्थित्वा मत्तिकरणे भवचानपि वशे भवतीति किमिति
 दैन्येनाश्रयः प्रार्थ्यते इत्याशङ्क्य सर्वपनोरपपूरकत्वात्सर्वफलार्थं काम्यत्वात्कामरूपत्वं
 चदन्तस्तं प्रार्थयन्ते विवेकेति ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

पूर्वं प्रभुस्वरूपविचारेणाश्रयगृहणा जीवस्वरूपविचारेणाधुनोच्यते । भगवान् स्पेच्छया सर्वं करिष्यति न प्रार्थनीय इतिनिश्चयो विवेकः । भक्तिविरोधिदुःखनि-
वृत्त्युपायाररणेन त्रिदुःखसहन धैर्यम् । भक्तिः साधनरूपापि । आदिपदात्पुण्यम् ।
विशेषत इति । तस्माधनैरपि रहितस्य । यद्वा, यत्किञ्चित्सत्त्वेपि विशेषतो नास्तीति
न फलसिद्धिः । किञ्च, दीनस्य दरिद्रस्यातः सर्वसाधनरहितस्य । पापे आसक्त-
स्येति विपरीतसाधनत्वतो न तु पापादिरूपापस्य । कृष्ण एवेति पूर्वमेव । अन्यत्र
यत्किञ्चित्पुण्येपि वैकल्याणदेवताकोपादनिष्टजननादल्पादेवशास्य विवेकादिकं दत्त्वा
स्वतो वा सर्वफलदायरुः परमरूपातुः कृष्ण एवेति स एवाश्रयणीय इति हृदयम् ।
नन्वस्यच्छन्दसोच्चारयितृवाचस्त्वाद्वाचार्यचरणाना तपात्वाद्द्विदोषणान्यसङ्गतानीति
चेत्, नै, अस्यान्वार्यरेनान्याधिकारेण यथनाद्भगवता येदेपु 'प्रयतपाणिः शरणं प्रप्ये'
'भूयिष्ठान्ते नप सर्कि विवेन' 'स्वस्ति मेस्तु वनस्पते' इत्यादौ यजमानाधिकारेण
यथन इवादीपत्वादिति सर्वमन्वयम् ॥ ९ ॥

ननु सर्वथा निःसाधनस्य शरणागतवपि कथं समीहितसिद्धिः, भगवोस्तु त्व-
रुतिसापेक्षतास्यै तस्यै फलं ददाति, प्रत्युत भगवदेकशरणस्य तदेकमसौ देशान्-
रानादरेण तैः कृता अपि विज्ञाः स्युः 'श्रेयासि बहुविदानी'तिवाक्यादित्याद्यङ्गप
मोक्षप्राप्त्यान्मोक्षस्तुत्वं विज्ञापनं च वदन्तः समाश्रयते सर्वन्नामधैर्यसहित इति ।

मर्षसामर्थ्यमहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्यसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

टिप्पणम् ।

मोक्षप्राप्त्यादिति । स्वरूपलाभप्राप्त्यादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'श्रमवि-
दामोनि परमि'ति । अग्न्या अर्थः—अद्भरन्ति परं पुण्योत्तमं मामोतीति । मोक्षरूप
त्वमिति । भक्तिमार्गस्याय भगवद्भजनं कुर्वते स्वीपाय सर्वफलदातृत्व भगवत एव
तथाचागरकल्पादावृत्तवपि स्वर्ग्येति तदुक्त्यान्मोक्षस्तुत्वामित्यर्थः । तथाचोक्तं निरन्ये
'यथा माग्धी र्ग्या तदन्तःस्मितत्र तयान्तायांम्यद्भर कृष्णः । एते सति पुण्यो-
त्तमेन सर्वं दर्शनं भवति परमधीय त्रिमहारेण यत्ने इति श्रयो येदा इति' ।

प्रकाशः ।

सर्वं पूर्णं सामर्थ्यं सर्वेषां सर्वेषु वा, तत्सहितं इतीच्छया स्वतोपि सर्वं करोति । यदि मर्यादां रक्षेत्तदा भगवत्त्वेन ज्ञानैश्वर्यमर्मादीनां सिद्धत्वात्तत्तद्वापि तत्तत्फलं दद्यात् । कदाचिपूर्वस्थितमपि स्वस्मिन्नयेत्, सर्वत्र स्वस्यैव सामर्थ्यात् । 'यद्यद्विभूतिमत्' 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादिवाक्यैः सर्वं सामर्थ्यं येषां सुदर्शनादीनां तैः सहितं इति वा, तैरपि भक्तानिष्टनिवारणात्, 'अध्याहृतानि कृष्णस्ये'तिवाक्यात् । ननु साधर्म्ये सत्यपि कदाचिदाश्रितं न रक्षेत्, मर्यादयैव वा यदि फलं दद्यात्तदा क्रिमाश्रयेणेत्यत आहुः—सर्वत्रैव देशेषु वर्णेषु आश्रयेषु कर्मादिषु वाखिलार्थान्करोतीत्यखिलार्थकृत् ताच्छील्ययादौ, किम् 'सकृदेव' 'ये दारागारपुत्राप्ते'त्यादिवाक्यैः सकृदपि शरणागतं भगवान् रक्षति किं पुनर्भजनः । मर्यादयापि फलदानेन्यनैरपेक्षेण भजतो भगवान्मर्यादानपेक्षः फलं प्रयच्छति, विहितत्वादिना भजतो मर्यादासापेक्षो 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति तन्मर्यादाया एव तादृशीत्वान्न क्षतिः । अत एव 'ब्रज-स्योवाह वै हर्षम्' 'चिकोटे जनपन्मुदम्' 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा यपुः' 'मुकुन्दो मुक्तिं ददातीश्यादि 'तथा न ते माञ्च' 'भक्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्' 'वसति मनसि यस्यैरयादिवाक्यैः काल्ययाद्योपि चैन्द्रगवदीयाभिवर्तन्ते कृतस्तरां पुनरन्ये विप्रकर्तार इति न किञ्चिदुपपन्नम् । पूर्वोक्तं शरणे स्थितं सम्पगनापासेनोद्धरति, सकृदागतं तु यथाकथञ्चित् । ईदृशं श्रीकृष्णमहमाश्रयं विश्वापयामि । 'कृष्णे'तिसम्बोधनपाठे शरण-स्थसमुद्धारं विश्वापयामीत्यन्वयः । अनेनेश्वरे दीनभावः कर्तव्य इति सूचितम्, दीनभा-वेन कृतस्यैवेश्वरतोपदेहेतुत्वात् ॥ १० ॥

टिप्पणम् ।

'यद्यदा'रभ्य 'अध्याहृतानी'त्यन्तानि वचनानि 'यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्भि-
तमेव वा । तत्तदेवावगच्छ स्वं मम तेजोऽसंभवम्' 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रव-
र्तते' इति यत्वा भजन्ते मां शुभा भावसमन्विताः' 'अध्याहृतानि कृष्णस्य चक्रादी-
न्यायुधानि तम् । रक्षन्ति सकलापद्भ्यो येन विष्णुरुपासिन' इति । ताच्छील्ययादौ
किञ्चित् । 'आरुस्तच्छीञ्चतद्रूपतस्तापुकारिष्वितिस्मरणात् । 'सकृदेवै'त्यारभ्य
'तच्चया साधयिष्यामी'त्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मांति च
याचते । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भूतं मम' 'ये दारागारपुत्राप्तपाणान् वित्तमिमं
परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तास्तपकुमुतसहे' 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तयैव
भजाम्यहम् । मम यत्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पापं सर्वदाः' 'दर्शयंस्तद्दिदा लोकं आत्मनो
भृत्यपश्यताम् । ब्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान् बालचेष्टितैः' 'ततस्तु भगवान् कृष्णो

टिप्पणम् ।

वपस्वैर्जनवाञ्छकैः । सद्व्रामो ब्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनपन्मुदम् ' तदर्शनाद्वादविषुव-
 हृद्रजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः । स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीकल्पनासनपात्न-
 वन्धये ' राजन् पतिर्गुरुलं भवतां यदनां देवमियः कुलपतिः क्वच किङ्करो वः ।
 अस्त्येयमङ्ग भजतां भगवान् मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् '
 ' तथा न ते मावच तावकाः क्वचिद् भ्रश्यन्ति मार्गांचयि वद्भसौहृदाः । त्वयाभियुक्ता
 विचरन्ति निर्भया विनायकानीकूपूर्ध्वमु भवो ' ' मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्
 सर्वान् लोकान् निर्भयाद्वाध्यगच्छत् । तत्सादाज्जं माप्य यदृच्छयाय स्वस्यः
 शेते मृत्युरस्मादपैति ' ' वसति मनसि यस्य सोम्यात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपातः ।
 गतिरय मम वा त्वास्ति चक्रपतिहृत्वीर्षिवलस्य सोम्यलोकः ' ॥ १० ॥

प्रकाशः ।

' दश वै पशोः प्राणा आत्पैकादश ' इति श्रुतेः प्राणानामिव सर्वसाधकत्वं ज्ञाप-
 पितुं दशभिः श्लोकैः स्तोत्रं निरूप्य फलस्यात्मवदक्षयत्वं ज्ञापयितुमेकादशोनात्वरूपेण-
 तस्तोत्रपाठफलपाहुः—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्ण आ सपन्तात् श्रीयते सेव्यत्वेन, कृष्ण आश्रयो येन यस्मादिति वेति
 कृष्णाश्रयम्, इदमेव कृष्णाश्रयं ययार्थनिरूपकत्वात्प्राप्तम् । कृष्णसन्निधौ सन्निधौ
 वा, इदं यः पठेत् तस्य कृष्ण आश्रयो भवेत् । अत्र ' हितुहेतुमतोर्किञ्च ' इदं
 मिति नान्यपाठेनेदं फलं, स्वरूपादानात् । नन्वत्यायासादेतस्तोत्रपाठमात्रेण कथमेत-
 तकलं स्यादित्याशङ्क्याहुः—श्रीवल्लभ इति । इदमब्रवीत् अवदत् । स्वस्य भगवत्स्व-
 रूपाभिप्रेत्याद्रगपता सर्वोद्धारार्थं प्रकटित्वाद्गुद्गारकस्वरूपत्वाच्च नात्रामामाग्यशङ्का,
 नहि भगवान् सत्पराह स्ववाचपन्थयाकरोति । यत्र प्रसङ्गाच्चारदकृतं ' तच्चया सापयि-
 पिप्यामि यद्गीतं तन्महान्मने 'ति सद्गुणदो भगवान् स्वकृतमिव मन्मथानः पुरुषोत्तमः स्वयं
 तत्र गन्वा नन्द्युरपणोर्मात्रोद्धारं कृतवान्, तत्र स्वयं सर्वार्थं प्रकटितस्य स्वस्वरूपस्य
 कृतो वचने वा किं किं न कर्तव्यतीति तत्कृपायां सर्वं भवतीति सर्वमनवयम् ॥ ११ ॥

टिप्पणम् ।

' देशर्षिर्भे त्रिपन्मो यदिमो धनदात्तवज्रो ।

तत्पया सापिप्यामि यद्गीतं तन्पदागमेति ' ॥ ११ ॥

१ भुजिर्दे भविष्यति । २ स्वयय इति पाठः भविन् ।

प्रकाशः ।

श्रीमद्विठ्ठलनाथपादकमले संवन्ध भक्त्या मुदा
 कृष्णैकाग्रधियोय तातचरणान् तादृक्पितृव्यानपि ।
 श्रीकृष्णाश्रयसंज्ञके स्तुतिवरे कल्याणारायाभिधः
 श्रीगोविन्दसुतः प्रकाशमकरोद्भयान्मुदे सद्धियाम् ॥ १ ॥

इति श्रीविठ्ठलनाथचरणकमलैकतानश्रीकल्याणारायविरचितः
 कृष्णाश्रयस्तोत्रप्रकाशः समाप्तः ।

टिप्पणम् ।

दूरीकरोति विक्रं किल सङ्कटानां सङ्घं विशंकटतरं वरसेवकानाम् ।
 यत्पन्नरामणिर्वयविराजमानं तद्देङ्कटेऽशुमुकुटं प्रकटं रटापः ॥ १ ॥
 निखिलपण्डितमण्डलमण्डितं हरिसुखाब्जसरोत्तहभास्करम् ।
 अतुलमङ्गलनामविराजितं जनपतोहररूपमहं भवे ॥ २ ॥

श्रीमत्कल्याणारायाणां नमस्कृत्य पदद्वयम् ।
 कृष्णाश्रयप्रकाशस्य तत्पणीतस्य टिप्पणम् ॥ ३ ॥
 गुरुश्रीबालकृष्णानामात्मजेन सतां मतम् ।
 कृतं गोविन्दराजेन नाम्ना तत्त्वनिरूपणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कल्याणारायचरणकोकनदमधुपायमानान्तःकरणतिगरो-
 पनामकबालकृष्णभट्टात्मजगोविन्दराजकृतं तत्त्वनिरूपणाभिधं
 कृष्णाश्रयप्रकाशटिप्पणं समाप्तिमगमत् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्धारिकेश्वरचरणप्रणीतविष्टृतियुतम् ।

पशुपतिकृतिभियं भ्रंशिता मुग्धचिन्ता-

स्तदनुसृतकृतीन् स्वाज्ञानतः पातुमिच्छन् ।

अवददविकृतं यः स्वागमं सर्वभद्रम्

तमद्भतिदयालुं बल्लभारुपं नवोस्मि ॥ १ ॥

विरञ्चिकृष्णनारदैर्निरूपितैर्भृशं सदा

चिरन्तनीयसाधनैर्विसम्मतं कलिं विभुः ।

वलोक्य सर्वतोधिकं निनागमं ततान यः

सदा सुसंमतं सतां विशेषतः कलौ युगे ॥ २ ॥

ननु साक्षात्परम्परया च भगवत्प्राप्तिसाधनानां बहूनां विद्यमानत्वात्तानि विहाय
किमित्वाश्रय एव बोध्यते, किञ्च, क्रमेण नवविप्रलीलाप्रवेशज्ञानानन्तरं ह्याश्रयस्तज्ञानं
वा स्वत एव भविष्यतीति किमिति तत्प्रतिपादकं स्तोत्रमुच्यते तत्राह—सर्वमार्गेषु च ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

तथापि निरोधस्य सर्वापेक्षया वरीयस्त्वान्मुक्तेरपि लोके तथात्वारिकिमिति तौ विहाया-
श्रय एव निरूप्यते अत्रोच्यते 'मामासद्य निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परं
द्रव्य परमात्मेति श्रूयते' 'या या साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तथा विना तदामोति
नरो नारायणाश्रया' 'सर्वपाश्रयतो भवे'दित्यादिवाच्यैराश्रयस्यैव सर्वसाधकत्वेनोक्तत्वा-
त्सर्वसाधनफलरूपाभ्यां स एव परिणत इति तत्रेवाह—कृष्ण एव गतिर्ममेति ।

गतिशब्दः क्रियावाचकः, तेन गतिरित्युपलक्षणं किन्तु स एव भक्तिपार्गनिर्वाह-
मनिबन्धनिरर्हणया परमपक्तिप्रतिपादकसाधनोभूततनुवित्तनादिप्रतिपादकशरीरतन्नि-
र्वाहकनिराहारो भवतिरूप्याहारः । कथञ्चित्पूर्वमाश्रयोन्मुखं ज्ञात्वा पश्चाज्जीवैस्तदा-

श्रयः कर्तव्य इति नार्थः, सर्वतः सर्वज्ञेन कार्यसिद्धयभावं निश्चित्य स्वस्मिन् तथात्व-
निश्चये सत्यस्माकं सर्वथा लौकिकालौकिकफलसाधकोऽस्मत्कृतिनिरपेक्षः स भवतु ।
तथाभवनं तु तदिच्छासाध्यम् । भगवानाश्रयो भवतु मा वा, अस्माभिस्तदाश्रयैः सर्वथा
भाष्यमेवेति निश्चित्याश्रयः सर्वथा कार्यः । एवंरूपन्नानामाश्रयः सर्वथा भवत्येव, अन्यथा
‘अनन्या’ इति ‘न ये भक्तः प्रणश्यति’ इति भगवद्भक्तं भज्येव । एवं सति सर्वफलरूपस्त्र-
याऽऽश्रयणोत्तया साधनीभूतः क्रियते ततोधिकस्य फलस्याभावात्, मत्सुत ‘वृश्चिकभिये’-
तिन्यायेन स्वरूपहानिप्रसङ्गः स्यादत्र घूमः-कृष्ण एव गतिर्ममेति । एवं च परमभक्तिस्तु
कृष्णैकपालिका तदनुग्रहैकलभ्या च, तथासति तत्सिद्धिप्रतिवन्धनिवृत्तिपूर्वकं तत्सिद्धौ
तत्साधनादिनिर्वाहकसाधनतापापघ्नो न हीनतापापघते । यथा-‘योगमायासुधाश्रित’ इत्यश्र-
रसमार्गेऽन्तरङ्गाश्रयणं न दोषापापकं तन्मार्गैस्त्वैव तथात्वात् । एवं भक्तिमार्गायसर्वांशसाधने
भगवतो न साधनरूपत्वमापद्यत इति सिद्धान्तः । यथा ‘भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ता’
एव भगवत्स्तस्मिन्निर्मा च परस्परसाधारण्यभावे पोष्यपोषकभावे च नोभयोर्मध्ये
कस्यापि हीनत्वं किन्तु तदेकपोषकत्वं तदेकपोष्यत्वं च भगवत् उत्कर्षापापकं, एवं
तन्मार्गपक्षपाताद्भक्तिमार्गे सर्वज्ञेन फलदवमापन्नस्य स्वस्य साधनतास्वीकारो न हीन-
त्वसंपादक इत्येवमभिसंधायाचार्यैरुक्तमिति भावः । धर्मादीनां च स्वसाधनसदितानामेव
फलसाधकत्वं, तत्र देशकालादयो धर्मसाधने तेषामिदानीमतयात्वं सर्वथा निरूपयन् पूर्व
फलस्यातयात्वमाह-सर्वमार्गेषु नष्टेष्विति । कलौ सर्वेषु मार्गेषु नष्टेषु सत्सु देवैः
कृष्ण एव गतिर्ममेत्येवंरूप आश्रयः कर्तव्य इति भावः । मार्गोत्पत्त्या तेषां साङ्गानां स्वस्वा-
धिकारानुसारेण फलप्रापकत्वं निरूप्यते । नाशस्तु तेषां सर्वथा फलासाधकत्वरूपः । कलौ
तद्यन्मार्गे किञ्चिदुत्तमानां तद्विषयाचरणेषु तत्फलमात्रं दृष्टान्येषामनुपलब्धिप्राप्तेन
ततो विश्वासापगमाद्वाह्यतोपि तदाचरणपरम्पराया नाशः स्यादिति भावः । ननु सत्य-
युगादीनां यथा धर्मसाधकत्वं तथैतस्यापि तथाते को दोषः कालत्वस्याविशेषादित्यत्र
आह स्वलधर्मिणीति । खलाः सर्वथा बाह्याभ्यन्तरभेदेन धर्मादिकृतपनुसन्धानरहिताथ,
अनुसंधानेषु द्वैपार्थमेव तदनुसन्धानं, न च स्वस्यान्येषां वा चिकीर्षुर्द्विजनकत्वेन ।
अत एव ‘घ्नन्तं गोमिपुत्रं पदे’ति तस्यासाधारणो धर्मो निरूपितः । ननु सर्वथा धर्मादि-
त्युक्तारः केचन भविष्यन्ति न तु सर्वे तेन तदुक्त्या सर्वे कथं तादृशा भविष्यन्तीत्यत्र
आह पापण्डप्रचुर इति । येषु लोके सन्मार्गायाचरणं कुर्वन्ति महान्तोपि तेषु मथान-
मनुसृत्तैव कुर्वन्ति, अन्यथा तदा लोके पूज्यत्वं न स्यात् । पूर्वमलयप्राप्तये तत्र श्रद्धा-
भावेप्यनानुसंधेनाप्यन्यथाचरणे स्वबुद्धिरपि तथैव जातेति तत्र स्वयं श्रद्धालवो भूत्वा-
न्येषामपि तथात्वं संपादयन्तः पथात्पत्करूपो भूत्वा सुतेन तथाकुर्वन्तीति भावः ।

एतेनान्यातुरोधेनापि सन्मार्गत्यागः 'योन्वथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्पापहारिणे'तिन्यायेन सर्वथा स्वनाशक इति ज्ञापितं भवति । तेन मानादिकमक्तिमार्गोपि नष्ट इति ज्ञापितम् । चकारः समुच्चयार्थः । तथाहि-मार्गाश्च सर्वे नष्टास्तादृग्धर्मा कलिभ्याविर्भूतः, लोके पापण्डश्च प्रचुरः । एवं सर्वथा सर्वनाशोपस्थितौ विविधशङ्कास्पदीभूतान्तःकरणान् स्वानुपदिशन्ति श्रीकृष्ण एव गतिर्ममेति । अवतारान्तरं तु मर्यादारूपमित्येवं निःसाधनानां धर्मादिमतिकूलसाधनवतां वा सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं 'तनास्पी'त्युक्तिमात्रेण भक्त्यैकल्यः पुष्टिपुरुषोत्तम एवोद्धारं कर्तुं शक्त इत्येवकारेणाशङ्कलावतारव्यवच्छेदपूर्वकं कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तमेवमग्रेपि द्वेषम् ।

एवं कालस्य धर्मादिपरोधित्वमुक्त्वा देशस्यापि तथात्वमाह—म्लेच्छाक्रान्तेष्विति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सर्पाढाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

यथा कालस्वस्याविशेषेपि सत्यादिरूप एव कालो धर्मसाधको भवति तथा देशस्वस्याविशेषेपि तीर्थादिरूप एव देशो धर्मादिकरणे साधनीभूतः । तीर्थमपि जलस्यलमेदेन द्विविधं, तत्र पूर्वं पुण्यक्षेत्रादिरूपस्य देशस्य पूर्ववदत्तात्वमाह—म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । साक्षात्परम्परया च देशाः सर्वे म्लेच्छैः आ-समन्तात्-कान्ताः । तत्पुण्यक्षेत्रादिधर्मस्थानेषु तद्वर्माणमार्थं द्वेषेण विपरीतकृतिपूर्वकं स्थितिराक्रमणम् । कुर्वन्वित्युभ्यादिभूषो साक्षाद्योत्पन्नविषयभोक्तारो भूत्वा तत्रैव तिष्ठन्ति कुत्रचित्तसन्निहितेषु । एवं तेषां साक्षात्स्थित्या स्योत्पन्नविषयाणां तदेकभोग्यत्वेन च सर्वदेशानामधर्मसाधनत्वं जातम् । सर्वथा म्लेच्छीयत्वात्तेषाम् । म्लेच्छा अनाविष्टाः सन्तः सर्वथा धर्मादिपरोधिनः फलदप्रियाय 'मनसा वचसा कृत्या सद्धर्मपरिपन्थिनः । म्लेच्छदेशेषु संजाता मक्ष्यामक्ष्यविचारकाः' । ननु तयोत्पत्त्याः सर्वे न तथाभूतास्तद्विपरीतानां बहूनां ददयमानत्वात्, यथा म्लेच्छसंसर्गात्सर्वोपि देशोऽधर्मजनकतां यात एवं तद्विपरीतधर्मकतां तज्जातीयानामपि संसर्गात्संयोगमप्यज्वन्यायेन देशव्यवच्छेदेन क्रियदेशेषु धर्मसाधनतां पश्चिदिति चेत्तत्राह—पापैकनिलयेष्विति । सर्वे एव देशाः पापैकनिलया जाताः पापानामेते निलयः स्थानं तादृशं जाताः । तेन कुत्रापि धर्मवार्ता न श्रमते । यदा पापास्त एव मर्याभोक्तारसद्वेकनिलयत्वावया । येपि तद्विपरीतधर्मास्ते तु पूर्वजन्मनि वेष्णरा भूत्वा पेदनिन्दां कृतम्व इति तादृशेषु जन्म माप्नुवन्तोपि सत्सर्वे प्रविष्टा ननु तेषु । तेन सतामिदं तेषामपि धर्मादिनिषेधत्वाभावः सूचितः । ननु तदाका-

नोप्यपि देशेषु चातुर्वर्ण्यस्यापि विद्यमानत्वाद्भोक्तृत्वप्रतिपोगित्वेन न एव सतां धर्मादि-
प्रवर्तने सहायाः कथं न भवन्तीति चेत्तत्राह—स्तपीडेति । चित्तस्थैरे हि सर्वेषां स्वध-
र्मानुसन्धानं भवति । सतां चकाराचदनुवर्तिनां च पीडया सर्व एव लोका व्यग्राः । सतां
मसङ्गे पीडासंभवात्तदभावे धर्मादिसिद्धयभावाद्दशग्रहा । तथासति किं कर्तव्यमित्या-
काङ्क्षायामाह—कृष्ण एवेति । सर्वेषां साधनाभावाद्दर्माभावेपि भक्तिवत्कल्पतरुस्वभा-
वत्वेन सर्वधर्ममार्गापफलतोप्यधिकफलपीपकृत्वेन श्रीकृष्ण एव गतिर्ममेत्येवंरूप
आश्रय एव सर्वेषां कार्य इत्याचार्याणां परमोक्तिरिति भावः ॥ २ ॥

एवं स्थलादिरूपतीर्थाणामतथात्वमुक्त्वा जलादिरूपाणामपि तेषामतथात्वमाह—

गङ्गादितीर्थवयंपु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादितीर्थवयंपिबति । ननु 'गङ्गागङ्गेती'त्यादिनोक्तमादात्म्यवतां गङ्गादीनां
विद्यमानत्वाद् कथं संसर्गदोषा बाधन्ते तत्राह दुष्टैरिति । 'नहि गङ्गासमं तीर्थम्' 'या वै
लसत्रि'त्यादिना च सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यो गङ्गाया एव करोपस्यस्योक्तत्वाद्तीर्थानपि तीर्थी-
कुर्वन्ती गङ्गैव गच्छति । एवविद्यान्यतयाजातानि । किञ्च, अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वमा-
धिदैविकत्वादिभेदेन । तत्र तीर्थरूपं तु दुष्टसम्बन्धादेव नष्टं, तथाहि—भागवता 'त्वं च द्त्रे'त्या-
दिवापयैर्जगन्मोहनार्थं पशुपतेः भवति तत्त्वात्तत्र यथा सर्वे जीवन्तो मुमुर्षवश्च मुग्धा
भवन्ति तदर्थं सर्वेषां चित्तशुद्धयभावसाधनीभूततीर्थसम्बन्धाभावात्तार्थं शिवेन स्वगंगा
गङ्गादिषु स्यापितास्ते तु गणशस्त्रिण्यन्ति तत्रत्याना प्राणापगमे यथा तीर्थसम्बन्धो न
भवति तथा ते यतन्ते । तत्सम्बन्धाधीरूपमेव नष्टं, तथाचोक्तं तैत्तिरीयके 'ये' तीर्थानि
प्रचरन्ती'त्यादिना । अथ एव तत्र मृतानामपि न तीर्थमरणफलमन एव तत्र मृताःसन्तो
ध्दपिद्यात्वं ते प्राप्नुवन्ति न दोषादिनिवृत्तिः काश्यादिषु मुमुर्षूणां यनुप्याणा
पारभ्य तिरश्चामपि । ननु तत्र मृतानामपि तात्कप्रमोपदेशं शिवः करोतीति ध्रुपते
तथा सति कथं जडस्यलरूपाणां तेषां न शुद्धिसाधकत्वं, सत्त्वं, तत्तु पूर्वोक्तधर्म-
वत्कान्धाभावे न तु तद्वति । यद्वा 'त्वं चे'तिभगवद्भुक्तेः पूर्वं शिवस्तथाऽकरोत्तदन्तरं
तथाकरणे आहामद्ग एव स्यादिति न तथा कृतवन् । तथापि निदर्शनस्वेदानीमपि
दृश्यमानत्वात्कथं न करोतीति तत्र शिवोपि वैष्णवत्वाद्भगवत्सम्बन्धमेव सर्वं करोति ।
किञ्च, तयोपदेशं कुर्वन्पि पूर्वं वैष्णवत्वेऽप्यमत्सङ्गेनापराधाद्वा देवापदेशे जाने स्वस्थान-
माहात्म्यार्थमागन्तुञ्जदोषपरितारपूर्वकं पूर्वरूपासंपादकत्वेन भगवत्समाभिज्ञानादिना

एव तारकब्रह्मोपदेशं करोतीत्यर्थः । अत एव 'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपरा-
 श्मुखम् । न निष्पुनन्ती'त्यादिना भगवद्बहिर्मुखस्य पवित्रीकरणसामर्थ्यं तीर्थादिष्वपि
 नास्तीति जातेषु तत्सम्बन्धे न कृतार्था भवन्तीत्यर्थः । तथा चोक्तं निबन्धे 'तीर्थादावपि
 या मुक्तिः कदाचित्कस्मश्चिद्भवेत् । कृष्णपसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चय' इत्यादि
 सर्वमनवद्यम् । ननु गङ्गादेराधिदैविकरूपस्य नियमानत्वात् कथं तादृशैरावरणं तीर्थ-
 हननाशो वा भवेत्तत्राहुः तिरोहितेति । जलस्यलरूपेण आधिदैविकं तिरोहितं
 तस्माद्दृष्टसंगे अक्षरात्मकमपि तथैव जातम् । एवं सर्वेषां सर्वसाधनापगमे आश्रय एव
 सार्थोपानिति तमेवाहुः—कृष्ण एवेति ॥ ३ ॥

तथाप्यन्तरङ्गवहिरङ्गभेदेन सर्वधर्मप्रवर्तकानां सतां विद्यमानत्वात्कथं धर्मादि-
 नाशः स्यात्तत्राह—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारविमूढेष्विति । यदि तेषु तथाभूता भवेद्युस्तदा कार्य सिद्धयेवैव
 तेषां स्वरूपमाह—परीक्षिति यस्मिन् विद्यमाने तच्छरणागतौ कलेरुपवसायो जातः स
 एवाहङ्कार इदानीं सत्सु प्रविष्टः । यथैकसम्बन्धात्परमधार्मिकस्यापि विष्णुरातस्य कलेः
 स्थानदानेन त्रिदोषोत्पत्तौ र्भङ्ग्याद्वात्म्यणातिक्रमे बुद्धिजातैवं सतामपि तत्सम्बन्धात्पर-
 धर्मसत्त्वामे बुद्धिजातैस्परद्वारेण सर्व एव गुग्था जाताः । एतेन कर्तृणामप्यसाधकत्वमुक्तं
 भवति । यदि कर्तार एवाहङ्कारेण विमुग्धा जातास्तदा सत्कृतौ धर्मायसाधकत्वं किमाश्रय-
 मिति कैमुतिरन्याय उक्तो भवति । अतस्मौदये प्रकारान्तरेणापि तदपगमः स्यात्तद-
 भार्थं विदोषेण मूढत्वम् । तत्र निदर्शनं पापानुवर्तिष्विति । पापा निषिद्धकृतिभि-
 स्वरूपरूपतां प्राप्तास्तद्विषयभोक्तृत्वेनानुवर्तित्वम् । ननु तेषु स्तोपनीयान् परम-
 पर्षादिकं बोधयन्त इव दृश्यन्ते कथं ते तादृशास्तत्राह लाभेति । लाभार्थं या पूजा
 तस्यामेव कृत्रमपत्ता न तु भगवत्कीर्तनादौ सन्तुष्टाः सन्तः परस्परं पूजयन्ति, तादृशी
 तु नापेक्षिता । यद्वा, स्वन्तार्थं स्वपूजार्थं च यत्नो येषामेतेनैवाहङ्कारकृतीनां मन्त्रादीनां
 ममत्वाद्द्रव्याणामप्यसाधकत्वमुक्तम् । अत्र कर्तृणां तदनुवर्तिनामेव द्रव्यादीनामसाधक-
 त्वान्पूर्व कर्तृणामसाधकत्वमुक्त्वा पश्चाद्द्रव्याणामुक्तं, निमित्तोक्तौ निमित्तोक्तिरपि सद्र-
 प्तये । तेन 'स्वयं नष्टः पराप्राप्तयती'तिन्यायेन सतां परम्पराप्येवंरूपैव जाता । यदि तेन
 हास्य परस्य वासुष्मिकं सिद्धयेत्तदा ते सन्त एव भवेयुः । एतदर्थं तेषां तत्करणात्
 'भिक्ताशया च दृष्टान्ति मम नामानि चातुन । अमुत्प्राप्ते जनाः पार्थ दूरतः परिवर्तयेत्'

इत्यादिवाच्यैस्तेषामन्वयान्नमत्तिपादनाद्भ्रमन्वित्तत्त्वत्वं सर्वपशुतयायं भवतीत्येवैरूप-
सर्वनाम् उपस्थिते सर्वेषां सर्वकार्यसाधक आश्रय एवाचार्यैरुपदिष्ट इति तथाह
कृष्ण एवेति ॥ ४ ॥

ननु गोपालादितान्त्रिकवैदिकमन्त्रहरिदिनव्रतादीनां विद्यमानत्वात्तेषां च सर्वथा
शोधकत्वात्कथं न तैस्तेषां पूर्वरूपत्वं तत्राह—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

- तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञाननष्टेष्विति । तेषां परितो ज्ञानमद्भान्पुररीकृत्य फलपर्यन्तं स्वरूपनि-
र्धारः । किञ्च, गोपालादिमन्त्राणामपि वाराङ्गनामस्त्रीकरणादिकं फलत्वेन श्रूयत इत्यन-
र्थोपशमं साक्षात्प्रकृतियोगमधोऽज्ञे' इतिवचनाद्भगवन्मन्त्राणां विषयादिपूषयोगोऽपरि-
ज्ञानादेव भवति तेनानर्थोपशमस्य भक्तियोगस्य विषयाद्युपयोगे जाते नष्टत्वम् । गुरु-
कुलायासद्वक्ष्यचर्यञ्जराश्रवणानध्यायराहित्यपूर्वकपठितानां येदमन्त्राणां 'अनिच्छयापि
संशुष्टो दहत्येव हि पावक' इतिन्यायेन सम्पूतारवर्षाज्ञानेभ्यध्वपनमात्रेणैव सर्व-
साधकरत्वात्कथं नष्टत्वं तत्राह—अव्रतयोगिष्विति । व्रतेष्वयोगो येषां, व्रतानामयोगो
येष्विति वा । 'अधुना यधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ' इतिवचनात्कृतानामपि
तेषामव्रतयोगित्वम् । ननु किमित्यायासपूर्वकं कर्मव्रतादीनामसाधकत्वं साध्यते, किञ्च,
'दानव्रततपोदोष' 'जन्मान्तरसहस्रेष्वित्यादिवाच्यैः कर्मव्रतादीनां भक्तायपि साध-
कत्वं मन्तव्यं, तेन 'प्रक्षालनादि षड्व्यस्य द्रादस्पर्शनं वरमि'तिन्यायेन पूर्वमेव तेषाम-
साधकत्वं न वक्तुं शक्यमिति चेच्चत्राह—सत्यं, तानि यावदानि भावाहिकभक्तिपराणि ।
नो चे'न्न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं
न दक्षिणाः' 'मां हि पार्यं व्यषाश्रित्य येषि स्युः पापयोनयः । शिष्यो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम्' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेने'त्यादिश्रुतिस्मृतयश्च न सङ्गच्छेद्युः । भक्तौ भगवद्विच्छेदकसाव्यत्वं धर्माद्यसाध्यत्वं
श्रीमत्स्वामिचरणैर्भक्तिहेतुनिर्णये प्रवञ्चितमस्तीति नात्रोच्यते । तेन पुष्टिमक्तौ तु 'न
रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोजिता'
'न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च' 'श्रीपतेमलया भतया हरिरन्यद्विडम्बनम्'
'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज' 'नाहं वेदेन तस्ते'त्यादिवाच्यसहस्रैर्भगवद्द्वी-
कृतानामेव वरमाप्तिः । तस्मान्भगवदाध्यये कर्मादीन्यमपोजहानि । ननु 'तावत्कर्माणि हर्षित
न निर्विषेत यावते'त्यादिवचनैर्भगवदीपानामपि नित्यनैमित्तिकव्रतादिकरणमावश्यकं

तत्र पेदसाधकत्वं वदति भगवान् तदा भगवदीयानामपि नित्यनैमित्तिककर्मादिकरण-
मेरुदश्रीमन्पाप्मीव्रतादिकरणं च व्यर्थमिति चेत्, न । तत्र पूर्वं भगवदीयानां कर्म-
तादीनां स्वरूपं वक्तव्यं तदेताहुः—‘पश्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो’ ‘यत्करोषि
यद्भासि यञ्जुहोषि ददासि यत्’ इति । तेन भगवदीयकृतकर्माणां ‘यस्य स्मृत्ये-
त्यादिवाक्यैः पूर्णत्वमन्येषामपूर्णत्वादसाधकत्वम् । तेन स्वमार्गायाणां तेषां तेभ्यो भेदः
सूचितः । वस्तुतस्तु यत्र विवेकवैयर्थ्यमवसादिरहितानामपि तत्प्राप्तिस्तत्राकापतयापि
कृतानां कर्मवतादीनामसाधकत्वं किमाश्चर्यम् । एतेन सर्वसाधनरहितानामेव भगवदाश्रये
मुख्योपधिकार इति ज्ञेयम् । तेन तेषां सपरिकराणां ज्ञानाभावे त एव नष्टा जाता इत्याह
नष्टेष्विति । ननु तदधिष्ठातृदेवतानां तद्रूपसाधनैकलक्षणसंसादानां विद्यमानत्वात्कृत्यपर-
रिज्ञानं नाशो वा भवेत्तत्राह—तिरोहितेति । अर्थरूपा देवास्तेभ्यस्तिरोहिता जातास्तेन
गतसाराः सन्तस्तेषु तथैव जावा इति भावः ॥ ५ ॥

ननु तान्त्रिकमन्त्राद्यभावेव्यधिदोषचान्द्रापणकृच्छ्रादीनां विद्यमानत्वात्कृत्यं न
कार्यसिद्धिरत्राह—

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादविनष्टेष्विति । जैमिनिरूपादगौतमादयो हि ऋषयस्तादसास्तैः
श्रुतिस्मृत्यर्थविचारे क्रियमाणे कालसम्बन्धादुद्रिक्तस्वभावाः सन्तः कर्मव्रतादिप्रतिपादने
निरन्तरासम्बन्धमानपरस्परवतिहृन्नासत्कैश्चिन्नान्यवसाया जाताः । एवं वस्तुनिर्वाह-
मायं तदन्तेवासिपरम्पराया अपि पूर्वापिवाप्यधिकदोषयुक्तत्वेन विविधकृतकोपैतैः पर-
स्परविपरीतानावात्कृत्यैस्तद्वारयैः सर्वान्येव कर्मव्रतादीनि विशेषेण नष्टानि । फलस्वरू-
पाभ्यां वस्तुनिर्वाहामाने तद्रूपेण कृष्णकृतमाये भवतीति तथा । अत एव भगवतापि
तथैतैः ‘ज्ञात्वाज्ञाना च कर्माणि जनोपपत्तिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा
नाविदुषो भवेत्’ इति । तन्मार्गस्यैव तथात्वम् । ननु साक्षात्प्रदोषव्रतप्रतिपादकानां
श्रुतिस्मृत्यानां विद्यमानत्वेन तदनुसारेण तत्कर्मांशोपि दृश्यन्ते कथं तत्राह इति
वैश्वानर-वाचस्पतयैः । परमपारमार्थं परमवन्तुना पददर्शनं पापण्डः, माकृतनिरस्यैक-
वाक्यमन्त्रमापनः त्रादिपरिज्ञानाभावे विद्यादिशुद्धयसाधकत्वात् ‘अग्निदोषं गतात्म-
संन्यायं पश्येत्कर्म । देवराय मुनां गतिं कथ्ये वक्ष्य विवर्तये’दित्वादिवाक्यपात्तेषामिदानीं
निषिद्धत्वात्कृत्वा भव्यामागन्तव्यं मामुक्तानि तच्छ्रुतेषु पापण्डार्यवैपत्ये यः पश्येत्

यत्नस्तद्रूपत्वमेव स्यात् । एवमखिलकर्मव्रतानां पापण्डैकप्रयत्नरूपत्वे जाते ब्रह्मक्षत्राणा-
मप्याश्रय एव साधोयानित्याह—कृष्ण इति ॥ ६ ॥

नन्वेवं सर्वथा सदोषाणां तृतीयैरुपार्गमपवेशयोग्यानां 'गतिर्ममे'त्येवंरूपोक्ति-
मात्रेण कथं भगवान् सर्वनिरपेक्ष आश्रयो भवेत्तत्राह—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादिदोषाणां नाशक इति । ब्रह्मवादे भगवतः सर्वाश्रयत्वेऽपि सर्वार्थं
भक्तिमार्गीयाश्रयस्य जीवानां सर्वथा कर्तव्यत्वादाश्रयभवने महानुत्साहो भवति । यथा
स्वनाममाहात्म्यरूपयामनार्थं नामोक्तिमात्रेणैवाजामिलादीनां सर्वदोषनाशको जातः स्वधर्म-
पक्षपातादेवं भक्तिमार्गेण मक्षपातात्तन्मार्गीयाश्रयमाहात्म्यरूपयामनार्थं तादृशुक्तिमात्रेणैव
भगवोस्तपायिभ्यो भवतीति भावः । तथापि क जीवः क्षुद्रतमाः क वा ब्रह्मादिदुर्लभकथो
भगवानित्याश्रयभवतनिश्रयाभावे कथं वा तदुद्दिश्य तथोक्तौ मृष्टचिरमि भवेत्तत्राह—
अनुभवे इति । अत्रात्मकउद्दोषाहर्तव्यः । एवमाश्रयभवनोन्मुखो भगवान् मदनुभवे
स्थित इति निर्णयार्थेहं वदामीत्यज्ञानान्यथाज्ञानमतिकूलवर्कैर्नान्यथा शङ्कनीयमिति
भावः । चित्तस्पातथात्वेऽपि निरन्तरं तदनुसन्धानपूर्वकमेतदुक्तौ सत्त्वां मदनुभूतो भग-
वानप्यनुभवारब्धो भवतीति मदीयैरेतदेव सर्वथा कार्यमित्फलं विस्तरेण । ननु यथा कलौ
श्रुत्यादिभिर्ज्ञातमाहात्म्या अमि धर्मादयो नष्टाः तथा 'कलौ दशसहस्राणि विष्णुन्त्यरूपयति
मेदिनीम् । तदर्द्धं जाह्नवीतीर्यं तदर्द्धं ग्राम्यदेवता' इत्यादिना बाह्यतो भगवत्साक्षिभ्या-
मपि तन्माहात्म्यमपि तिरोभूतं भविष्यतीति कथमज्ञातमाहात्म्यास्त्वदाश्रयोक्तौ मृष्टता
भविष्यतीति चेत्तत्राह ज्ञापितेति । ज्ञापितमखिलमखिलेभ्यो भक्तेभ्यो वा श्रुतिपुराणश्री-
भागवतादिना साक्षात्परम्परस्या वा पाहात्म्यं यस्य येनेति वा । तथाहि 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मनः' इत्यादिनाऽखिलेभ्यः सृष्टिर्कृत्वरोपिक्रिया श्रुत्या माहात्म्यरूपयामनम् ।
मृष्टतिपुराणां कर्ममाहात्म्यरूपमेव भगवन्माहात्म्यज्ञापनं तत्रैव पर्यवसितमतिस्वात्मैमा-
मेवं ज्ञानिनामुपासकानां च । भक्तानां तु साक्षादेव यथा 'जुम्भतो दृशो इदम्' यथाच
'गरिमाणं शिशोर्बोद्धं न सेहे गिरिकूटवत्' एवमात्मरुपा सर्वत्र ॥ ७ ॥

ननु 'आकाशात्स्वतितं तोयं यये'त्यादिनोक्तप्रकारेण देवतान्तरं भजतामपि सर्व-
मुक्तौ भगवत्सम्भवो भविष्यतीति किमित्येवं निर्गन्धेनाश्रय प्रोच्यते तत्राह—

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं वृहत् ।

पूर्णानन्दो हस्तिस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । ब्रह्माणमारभ्य सर्व एव देवाः प्राकृता आधिभौतिकान्तःपा-
तिरात् । बृहदसरे गणितानन्दकं स्वार्थं 'कः' श्रयःपः । तेन जीवेषु निरानन्दहेतूनाम-
गणितानां विद्यमानत्वाच्च गणितानन्देऽपि न तेषामानन्दपूर्णता तत्र प्राकृतैः कः पुरुषार्थः
सिद्धयेत् । तथापि विराटसरोरपि तदात्मकत्वाविशेषेण कार्यसिद्धयभावे, कथं मूलाश्रय-
णेन सर्वथा तद्वस्तुवैस्त्वेवं निर्धीयते तत्राहुः—पूर्णेति । नहि पूर्वोक्तैः कैरप्यानन्दः पूर्णते ।
तत्र दुःखोपगमाभावे पूरितोऽप्यपूरित एव स्यात्तत्राह—हरिरिति । यत्र 'प्यस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्राण्युपजीरन्ती'त्यादिना देवेष्वपि नदृक्चपस्ति तथापि न तथा तेषा-
मन्यपूरकत्वं तदस्तीयस्त्वात् । निरवधिदारिद्र्यस्य सार्वधियनेनापगमस्याशक्यत्वादेवम-
पूर्णानपि प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं कृष्ण एव पूर्णान् करोति । 'तं सत्यमानन्दनिधिं
भजेते'तिन्यायेन स एव तथारूढव्य इति दिक् ॥ ८ ॥

ननु भवद्भिरैव भक्त्युत्पत्त्यर्थं तदाह्वयार्थं वा विवेकधैर्याश्रयाणां निरूपितत्वात्कथमि-
हानिरपेक्षः स एवोच्यते, किञ्च, आश्रयरक्षायाश्च तदुपपत्तानन्तरं च भवद्भिरैवोक्त-
त्वात्कथं श्रीपतामेव वार्यं विस्तृतादि भवतीति चेत्तत्राह—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितेति । विवेकः सर्वपदार्थनेपि निजैच्छातः कस्मिन्-
नात्वेवंनिश्चयकृतः । निरुत्पुपायाकरणेन सर्वथा दुःखसदृशं धैर्यम् । भक्तिः प्रेमल-
क्षणा तःसाधनरूपा वा । आदिशब्देन पर्मात्माभक्तितायनानां ग्रहणम् । यत्र भक्तिताप्यं
नान्येन सिद्धयत्यन्तसाध्यं तु भक्तेरनुपपन्नं फलमेवंरूपभक्तिव्यतिरेकेणापि यथा-
श्रवात्मर्गसिद्धिस्यैव विवेकादिनिरपेक्षः स तथामवतीति किं वाच्यम् ? । अत एव तत्रा-
प्यने 'कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या'इत्युक्तम् । किञ्च, विवेकादिस्थितौ तद्व-
न्दनेनाश्रयभावेऽपि स्थितिर्भवति तथासत्त्वावयवस्वरूपं साहजं न सिद्धयेत्, धर्मतद्वि-
रीतादिसारनामात्रे तुपवयाप्यनुद्धार्य एव स्यात्तेन धर्मपक्षमवलम्ब्य धर्मादिविरहितसा-
धनतामेव गर्भतः कार्यसिद्धयभावनिश्चये देव्याधिभावतामेव ग्रहणामतादिविश्रमे
सुखयोश्चिह्न इति तथैवोक्तं पापाम्भक्तस्य दीनस्येति । आसक्तिः कायेन मनसा
वाचा तटकरणे स्यात्तुमशक्तिः । अपमेव विशेषे आश्रयविधौ । एवं सति धर्मादिप्रतिपो-
षितं कर्मो सुखमपिपाश्रवाधिकारस्य यदुपा विद्यमानत्वात् सर्वदेव स एव सर्वथा कार्य
इत्याह कृष्ण एवेति । नन्वेवं सति तु पापकरणस्यैवग्रहणे कारणत्वभावातीति चेत्तत्राह
'कृष्ण एवेति । सर्वदेव प्रतिभानि—एवकारेण यत्र विवेकधैर्यभक्त्यादीनां भगवद्दर्शा-

णामप्यकारणं तत्र तत्करणे तदाश्रयस्य विद्यमानत्वादन्याश्रये जाते भगवदाश्रयातु-
त्पत्तिः स्यादतो यथा धर्मादित्यागस्तथाऽधर्मस्यापीति भावः । तर्हि पूर्ववाक्यपनतुपपन्न-
मिति चेत्, न, अनवयोधात् । तथाहि 'एवं सति धर्मादिप्रतियोगित्वं कलौ सुलभ-
मित्याश्रयाधिकारस्य : बहुधा - विद्यमानत्वादेतस्याप्यधर्मः—विवेकधर्मैर्मत्तयादिसहितास्तु
कलौ दुर्लभाः पापकर्तारस्तु सुलभा इति तदधिकारस्य . बहुधा विद्यमानत्वम् । ननु
धर्मकर्तारस्तु सर्वथा तत्रानधिकारिणः परमधर्माकर्तार एवाधिकारिण इत्यायातमिति
चेत् ? तत्रोच्यते । धर्मादिप्रतां विवेकधर्मैर्मत्तमतां चैतत्त्यागपूर्वकं केवलाश्रयकरणं
सहसा न भवति तेषु समीचीनत्वबुद्धेः । यथा प्रवृत्ता सर्वधर्मत्याग उपदिष्टे पार्थस्य
तत्करणे शोकोत्पत्तौ पुनः प्रभुणैव 'पापेभ्यो मोक्षयिष्यामी'त्युक्तं, नोचेच्छरणधर्मं तद-
संभवाच्चन्मोचनकथनमनुपपन्नं भवति तथैवेतेषामपि शोकसंभवः । परं तदिपरीतवतां तु
तेष्वसहबुद्ध्या निस्साधनेष्वेव श्रीगोकुलेशास्त्रीकारमात्रुर्वात्तद्रुलाद्य तस्यागः सुलभ इति
सुपूक्तं 'धर्मादिप्रतियोगित्व'मित्यनेनेति सर्वधर्मवचनम् ॥ ९ ॥

ननु 'श्रेयांसि बहुविधानी'तिन्यायेन प्रतिवचनकानां दृष्टादृष्टमेदाभ्यामुक्त्या
विद्यमानत्वात्कथमुक्तिमात्रेण चाक्लिष्टकर्मा भगवानाश्रयो भवेत्तत्राह—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृतः ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

सर्वसामर्थ्यसहित इति । कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुमामर्ष्यादिरूपैः सहितः ।
ननु तत्र दृष्टान्तनिर्देशनस्यादृश्यमानत्वात्कथं ज्ञापयेत् तत्राह सर्वत्रेति । सर्वत्र योग्या-
योग्यविचारेणाखिलानामखिलान् वापान् करोति करिष्यत्यकापीदित्यादिधर्मस्याविना-
शित्वेन भगवति सर्वदा विद्यमानत्वादाश्रयकरणे कोनध्यवसाय इत्यर्थः । तथापि भगवतः
सर्वसमत्वारसर्वमुत्पन्नवसरेऽपार्थिवः कथमुद्धरिष्यतीत्यत आह शरणस्थेति । ये च
शरणं गत्वा तस्मिन्नेव धर्मे स्थितास्तेषामुद्धरणे अपार्थितोपि ब्रूतव्यपत्नः सर्वदेव वर्तते
किं पुनर्मत्पार्थितः । यथा भूम्बुद्धारचिकीर्षायापि ब्रह्मणा भूम्या दुःखनिवेदनरूप-
पार्थनानन्तरमेव सपार्थो तद्भिरः श्रवणानन्तरमेव साज्ञाज्ञगवानवतीर्षामाबुद्धरिष्यतीत्येवं-
निश्रयो जात एव मत्पार्थितो मदीयानामाश्रयो भक्त्येवेति निश्चित्य मदीर्षिः सर्वया सर्व
परित्यज्याश्रय एव कर्तव्यः । एतदेवाभिसंपायाचार्यैर्लोकं कृष्णं विज्ञापयाम्यहमिति ।
यद्वा, मदीर्षेरेवं स्तुतिरेव कार्या, मत्पार्थितः स्वयमेवाश्रयो भविष्यति नात्र युष्मत्कृतिमपेक्षते ।

नवभिध स्तुतिः पूर्व कर्तव्याश्रयणेषुभिः ।

दशमे स्वस्य धर्मस्य सावकं ज्ञापयेद्बुधः ॥ १० ॥

प्राकृता इति । ब्रह्माणमारभ्य सर्व एव देवाः प्राकृता आधिभौतिकान्तःपा-
तिरात् । बृहदक्षरं गणितानन्दकं स्वार्थं 'कः' प्रत्ययः । तेन जीवेषु निरानन्दहेतुनाप-
गणितानां विद्यमानत्वाद्यत्र गणितानन्देऽपि न तेषामानन्दपूर्णता तत्र प्राकृतेः कः पुरुषार्थः
सिद्धयेत् । तथापि विरादक्षरयोरेपि तदात्मकत्वाविशेषेण कार्यसिद्धयभावे, कथं मूलाश्रय-
णेन सर्वथा तद्भवत्येवेत्येवं निश्चीयते तत्राहुः—पूर्णेति । नहि पूर्वोक्तैः कैरप्यानन्दः पूर्णते ।
तत्र दुःखापगमाभावे पूरितोऽप्यपूरित एव स्यात्तत्राह—हरिरिति । यद्यप्यस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि माशासुवनीरन्तीत्यादिना देवेष्वपि तद्वन्वस्ति तथापि न तथा तेषा-
मन्वपूरकत्वं तदस्योपस्थात् । निरवधिदारिद्र्यस्य सावधिधनेनापगमस्याशक्यत्वादेवम-
पूर्णानपि प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं कृष्ण एव पूर्णान् करोति । 'तं सत्यमानन्दनिधिं
भजेते'तिन्वायेन स एव तथाकृतव्य इति दिक् ॥ ८ ॥

तनु भवद्भिरैव भक्त्युत्पत्त्यर्थं तदाह्वयार्थं वा विवेकधैर्याश्रयाणां निरूपितराक्षरकथि-
तानिरपेक्षः स एवोच्यते, किञ्च, आश्रयरक्षायाश्च तदुभयरक्षणान्तरं च भवद्भिरैवोक्त-
त्वात्कथं श्रीमतामेव वार्यं वित्तंवादि भवतीति चेत्तत्राह—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

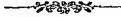
विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितेति । विवेकः सर्वपदार्थनेपि निजेच्छातः करिष्य-
तीत्येवंनिश्चयस्वरूपः । निवृत्त्युपाकारणेन सर्वथा दुःखसहर्षं धैर्यम् । भक्तिः प्रेमल-
क्षणा तन्साधनरूपा वा । आदिशब्देन पर्यादापक्तिसाधनानां ग्रहणम् । यत्र भक्तिसाध्यं
नान्येन सिद्धयत्यन्वयसाध्यं तु भक्तेरनुपहितं कष्टमेवंरूपभक्तियतिरेकेणापि यत्रा-
श्रयात्सर्वसिद्धिसत्र विवेकादिरहितः स तथाभवीति किं वाच्यम् ? । अत एव तत्रा-
प्यने 'कलौ भक्त्यादिमाणां हि दुःसाध्या'इत्युक्तम् । किञ्च, विवेकादिस्यितौ तदव-
लम्बेनाश्रयामायेपि स्थितिर्भवति तथासत्याश्रयस्वरूपं साहजं न सिद्धयेत्, धर्मतद्विप-
रीतादिताधनामात्रे त्वपपयात्पनुद्धार्य एव स्याच्चेन धर्मवत्समवलम्ब्य धर्मादिविपरीतता-
धनराशमेव सर्वतः कार्यसिद्धयभावनिश्चये देव्यानिर्भाक्तामेव ग्रहणमताविश्राय्ये
सुम्नोपिहा इति तथैवोक्तं पापासक्तस्य दीनस्येति । आसक्तिः कायेन मनसा
पापा तदकारणे स्यात्तुमशक्तिः । अपमेव विशेष आश्रयचिन्ता । एवं सति धर्मादिप्रतिषो-
दितः कलौ सुखमिष्याश्रयाधिकारस्व षड्रुपा निषयानन्त्यान् सर्वरेव स एव सर्वथा कार्य
इत्यार कृष्ण एवेति । नन्वेवं गति तु पापकण्ठस्यैवाश्रये कारणत्ववायातीति चेत्तत्राह
'कृष्ण एवेति । भवैरेव प्रतिमानि—परकारण यत्र विवेकधैर्यभक्त्यादीनां भगवद्भक्त्या-

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः मसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्भया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अयं श्रीमदाचार्यचरणा भगवदङ्गानुसारेण जनानुद्धर्तुं निवन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय विवेकवैर्थाश्रय-ग्रन्थे विवेकवैर्थाभ्यां सहितमाश्रयमुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तद् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयं सिद्धयति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मा प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाङ्गी'त्यकूरस्तुतौ 'असतां दुरापं तद्याप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैकोक्तं 'यदि सद्वातमनुगुणं कुर्यात् त्वाजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्तेवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्महापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपक्षस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-वाहरी शरणागतिर्विवेकवैर्थाश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति मत्स्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्तं इति निवन्धादानुभवोपि दुर्ज्ञेय इति तदुक्तिपूर्वकं साद्गानं वाच-निकीं वा साम्प्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थान्तराणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्गोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिषः । निजदास्यं स नो देयाद्ब्यादपि दुराश्रया-दि'तिमद्गुणवाच्ये कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु मार्गनस्य च करणेन सूचितेति न विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वं सर्वसाधनानामसाधकत्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशयः । श्लोकरुद्रहृयावात्पर्य तैरेवमुक्तं 'भक्तानां भगवानेव

पाठफलमाह—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रमिति । कृष्ण आश्रयो भवत्यस्मादिति कृष्णाश्रय इति स्तोत्रस्य नाप । फलाधिकारिणां पाठविधिं चाह—सन्निधौ सेव्यस्य गुरोर्वा । उभयोरभावे स्पर्णास्य वा । धर्मादिषु सर्वेषु असाधनतानिश्चयः कृतार्थताविपरिणुत्कटेच्छा च पूर्वा-
वधिः। अल्पे बहु च साध्ये भगवान् स्वतः सर्वसाधको भवतीत्येवंरूप आश्रयसिद्धिरुत्तरावधिः।
तावदिदं पठनीयमिति सिद्धम् । यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । य एव पठेत्तत्तद्वर्माविष्टान्त-
करणः अतयापूर्तो वा । ततः किं स्यादत आह तस्याश्रयो भवेत् । क इत्याकाङ्क्षायां
कृष्ण इति । कृष्णः सदानन्दः । तेन तदाश्रितानां व्रजस्थानामिव सर्वथा दुःखात्पन्तानावः
परमानन्दसम्पन्थयोक्तौ भवतः । नन्वत्र किं प्रमाणमेतत्स्तोत्रपाठमात्रेणैव स तथा भवेत्
श्रीवल्लभ इति । यथा श्रिया वल्लभो भगवन्स्तथापनपीति भगवदात्मविवास्यापि वाच्यं
वेदात्मरुमिति मूर्ध्नि ध्रुवा तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च, भगवद्दर्माणां स्वरूपं तद्वर्मानिरता
एव जानन्तीति तदुक्तौ न विपत्तिपद्मैः कैरपि भाव्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

व्रजपतिरतिमित्त्वं यः प्रदातुं कृपातः

सकृन्निगमसारं तत्त्वतः संज्ञगात् ।

स्वजनपरिष्टो ध्रुव संततेः संज्ञयानाम्

स भवतु मम सर्वं विद्वलेशः सुकेशः ॥ १ ॥

दचिरचरणयुग्मं हृत्तपेक्षेतिविम्बम्

निजमनसि विहारं ध्वस्तगादान्चकारम् ।

व्रजिनजनशुभारं मातृलोकोपहारम्

सकृन्निगमसारं भावयेद्विद्वलेशम् ॥ २ ॥

आश्रयस्तोत्रविद्यतिं शारिकेश्वरशुद्धीः ।

आश्रितानां चकारेमापाश्रयप्रापनेच्छया ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्गोपीजनवल्लभचरणैकानन्दारिकेश्वरेण विरचिता

कृष्णाश्रयविद्युक्तिः सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनचन्द्रमाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवन्द्यभावायाः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्मया ।

विधायते यतः कृष्णाश्रयः कल्पति सर्वथा ॥ २ ॥

अयं श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्वर्तुं निवन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य विवैकर्मदाश्रय-ग्रन्थे विवैकर्मदाभ्यां सहितमाश्रयमुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयर्थ्येण सिद्धयति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पादि मां प्रभो' इत्यादिमार्थनालम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाद्ग्री'त्यकूरस्तुतौ 'असतां दुरापां तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमोक्ष मन्व' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्तं 'यदि सद्गुणानुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सैवावधिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेरजा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मज्ञापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपत्तस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिर्विवैकर्मदाश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निवन्धादायुक्तोपि दुर्ज्ञेय इति वदुक्तिपूर्वकं साद्गानं वाच-निकीं तां सांमन्तं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्वोत्तररूपेणाहुः—सर्वंत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थावतरणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्वोरेस्मिन् कलौ श्रीचन्द्रमाभिषः । निजद्रास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रया-दि'तिप्रद्वन्द्वत्रायने कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु मार्गमस्य च कथनेन सूचितेति न विरोधः । एवं कल्याणार्थरूपि कृष्णाश्रयस्य सर्वमापन्नत्वं सर्वसाधनानामसाधनत्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशयः । श्लोकेषु द्वाव्यावृत्तयोर् तरेवमुक्तं 'भक्तानां भगवानेव

पाठफलमाह—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रमिति । कृष्ण आश्रयो भवत्यस्मादिति कृष्णाश्रय इति स्तोत्रस्य नाम । फलाधिकारिणां पाठविधिं चाह—सन्निधौ सेव्यस्य गुरोर्वा । उभयोरभावे स्मरणीयस्य वा । धर्मादिषु सर्वेषु असायनतानिश्चयः कृतार्थताविपरिण्युत्कटेच्छा च पूर्वावधिः । अल्पे बहु च साध्ये भगवान् स्वतः सर्वसायको भवतीत्येवंरूप आश्रयसिद्धिरुत्तरावधिः । वाचद्विदं पठनीयमिति सिद्धम् । यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । य एव पठेत्तत्तद्दर्माविष्टान्दकरणः अतयाभूतो वा । ततः किं स्यादत आह तस्याश्रयो भवेत् । क इत्याकाङ्क्षायां कृष्ण इति । कृष्णः सदानन्दः । तेन तदाश्रितानां ब्रजस्थानामिव सर्वथा दुःखात्पन्ताभावः परमानन्दसम्बन्धयोक्तो भवतः । नन्वत्र किं प्रमाणमेतत्स्तोत्रपाठमात्रेणैव स तथा भवेत् श्रीवल्लभ इति । यथा श्रिया वल्लभो भगवोस्तथायमपीति भगवद्वाक्यमिवास्यापि वाच्यं पेदात्मरुमिति मूर्ध्नि धृत्वा तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च, भगवद्दर्शनां स्वरूपं तद्दर्शनिरता एव जानन्तीति तदुक्तौ न विपत्तिपद्मैः कैरपि भाग्यमिति विद्म् ॥ ११ ॥

ब्रजपतिरितिमित्यं यः मदातुं कृपातः

सकृन्नियमसारं तत्त्वतः संजगात् ।

स्वजनपरिदो धुक् संततेः संश्रयानाम्

स भवतु मम सर्वं विद्वलेभः सुकेहः ॥ १ ॥

रुचिरचरणयुग्मं हृत्पद्मेतिविष्णुम्

निजमनसि विहारं ध्वस्तगादान्चकारम् ।

ब्रजिननन्दुदारं प्राप्तलोकपोषहारम्

सकृन्नियमसारं भावयेद्विद्वलेभम् ॥ २ ॥

आश्रयस्तोत्रविद्युतिं दारिद्र्येश्वरशुद्धधीः ।

आश्रितानां चकारेमापाश्रयप्रापनेच्छया ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्गोपीजनवल्लभचरणैरुनानन्दारिवेश्वरेण विरचिता

कृष्णाश्रयविद्युतिः सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनचन्द्रभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्ररूपनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवद्भुभावार्थाः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्भया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्धर्तुं निवन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य मत्पहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमारुह्य विरैरुधैर्याश्रय-
ग्रन्थे विवैरुधैर्याभ्यां सहितपाश्र्वयुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-
च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं
शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैष्येण सिद्धयति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पादि
मां प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोदं
तवाद्ग्री'त्यङ्कूरस्तुतौ 'असतां दुरापं तचाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन
प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्तं 'यदि सद्भावतमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा
तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञावव्य'मित्यारभ्य 'सत्सैवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-
च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मज्ञापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपत्तस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-
तादृशी शरणागतिर्विवैरुधैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कथितेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-
ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निवन्धादावुक्तोपि दुर्तेषु इति तदुक्तिपूर्वकं साक्षां वाच-
निकीं तां साम्प्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्पादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्घ्न्यावतरणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य
आविरासीदोरेस्मिन् फलो श्रीवद्भुभाभिः । निजदास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रया-
दि'तिपद्मलवाक्ये कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च फलनेन श्रुतिरिति न
विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वमापत्तत्वं सर्वसाधनानाम्भाष्यत्वं
चोक्तमिति तेषामप्यपमेवाशयः । श्लोकस्य चान्तर्यामि तैरेवमुक्तं 'मत्कानां

देशादिपट्टसाधनरूपधत्तुर्विषयुपर्यरूपधेति, दशलीलानिरूप्य इति, दशविधभक्तसेन्य इति, स्तोत्रार्थरूपे भगवति दशविधाः 'दश वै पशुषु प्राणा' इति श्रुतेः प्राणानां दशत्वं, ते यथा साधकास्तथा स्तोत्रपयोति शब्देऽपि दशविधाः । अतोऽर्थपनुकूलयन् शब्द एवापि साधक इति बोधनाय प्रार्थनाव्याजेन स्तुवन्तीति । द्वारिकेश्वरस्तु 'आभासश्च निरोधश्चे'ति वाक्यलिखनेन 'न च लक्षणलक्षितया यत्रमानपञ्चमा इहां भक्तयन्ती'ति वदन्न दशसङ्ख्या-पूरकसर्वकालरूपोत्र विवक्षित इत्याशय उदाहृतः । तथा च 'या या साधनसंपत्तिः पुष्टपा-र्थवत्तुष्टये । तथा विना तदामोति नरो नारायणाश्रय' इति वाक्यलिखनेनाश्रयशब्दः कृष्णाश्रय इति स्तोत्रनामेति तेषामाश्रयः । मम त्वन्वदपि पतिभाति-यथाकरेण पसन्न-प्रत्यक्षो भगवान् स्वाधिकारानुसारेण शरणतया प्रार्थितस्तथाऽऽचार्यैरपि स्वभक्तितमिक्त-मार्गफलदानानुकूलः यस्मिन् स्वोक्तिपठनमात्रेणाश्रयदानं कर्तुं सययविशेषे प्रार्थितस्तदो-क्तत्वानिति तज्जापकपिदं प्रार्थनाप्रदितं स्तोत्रमिति । अत्र च भगवान् गतित्वेन प्रार्थयते अस्त्विति क्रियाभ्याहारेण । तत्र गवियशब्दः फले रुटः, 'सा काष्ठा सा परा गति' 'अन्ते या मतिः सा गतिः' 'नान्या भवेन्निरिन्दमे'ति ध्रुतिपुराणादौ तथाप्रसिद्धेः । समाप्तौ तु 'तत्प्राश्रयो भवेत्कृष्ण' इत्याश्रयत्वं पाठफलत्वेनोक्तम् । आश्रयशब्दश्च सदापे-रुटः, 'सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः' 'भवन्निरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयै' रित्यादौ तथाप्रसिद्धेः । कृष्णशब्दश्च परब्रह्मवाचकः 'कृपिर्भूवाचकः शब्दो णञ् निर्द्विचिवाचकः । तपोरिचयं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति तापनीयश्रुतेः, 'पापकर्षणो ह वे'ति च । ब्रह्मवै-वर्ते श्रीकृष्णजन्मालङ्के श्रीरुचिपण्डुदाहोचरं श्रीयज्ञोदां यति भगवद्राजयेपि 'कृपिरुत्कृष्टव-चनो णञ् सन्नक्तिवाचकः । अथापि दातृवचनस्तेन कृष्णं विदुर्गुणाः' 'कृपिश्च परमानन्दे णञ् तदास्यर्चये'ति । तपोर्दाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः 'कीर्तिमन्पार्जिते पापे कृपिः केशे च वर्तते । भक्तानां णञ् निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तितः' इति त्रिधा निरुक्तः । तत्र तृतीयेन 'पापकर्षण' इति तापनीयश्रुतिरुपहृंहिता । गौतमीयतन्त्रे अष्टादशार्णव्या-ख्यायां च 'कृपिशब्दश्च सत्तार्यो णञ्चानन्दस्वरूपकः । सुखरूपो भवेदात्मा भावानन्दमप-स्त्व' इति । गृह्योत्तमीयेपि 'कृपशब्दो हि सत्तार्यो णञ्चानन्दस्वरूपकः । सदास्वानन्द-योग्यो गच्छित्तरं ब्रह्म चोच्यते' इत्येनाभ्यां पूर्वश्रुतिरुपहृंहिता । अत्र प्रथमे सर्वशब्दमङ्गलि-निमित्तभूता सत्ता भारपदेन तत्पदेन च व्याख्याता 'रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाधं ब्रह्म ज्योति-निर्गुणं निर्विकारम् । सत्तामात्रमिति द्वायमस्त्वन्धारयेन भगवत्स्वरूपं तेन सम्बन्धिदाना-स्तत्तैव मियमाना महादिपु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यपस्थिताः, तां प्रातिप-दिकार्यं च घालये च पवसते सा जातिः सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलाद्य' इति वाच्य-पदीयोक्तरीत्या मूलसद्रूपाभिमानन्दरूपत्वेन कृष्णत्वं चिदं, द्वितीये च प्रत्याहारन्यायेन

सदानन्दयोरन्वयित्तं निवेक्ष्य सच्चिदानन्दतया परब्रह्मत्वेन कृष्णत्वं विद्वत्प्रामितिभेदाः ।
अन्या अपि निरुक्तयो ब्रह्मवैवर्ते नामकरणसङ्घे गर्भोक्ताः पञ्च सन्ति तास्ततो ज्ञातव्याः ।
आनन्दे च निरवधित्वमेव परमफलज्ञानच्छेदकमित्यानन्दमयाधिकरणे स्थितम् । 'यो वै
भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमेव सुखं भूमा त्वेव विनिज्ञासितव्य' इति छन्दोगश्रुते-
'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति तैत्तिरीयश्रुतेश्च । फलं द्विविधं, साध्यमभिव्यङ्ग्यं च । तत्रार्थं
यथा परशोऽच्छिदा । द्वितीयं यथा योगादात्मगुसम् । तत्र परे ब्रह्मण्यायरूपत्वस्याभावा-
द्वितीयरूपतैव वाच्या । तत्र हेत्वपेक्षायां 'यमेवैव वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुत्या स्वीयत्वेन
वरणे यत्साक्षादर्शनं तदेव हेतुः । तथा सति 'नायमात्मा भवचनेने'त्यादिपूर्वादिं उपलक्ष-
णविधया साधनान्तरनिषेधश्रावणेन वरणद्वारकं स्वस्यैव साधनत्वमुक्तं भवति । तदेव च
ब्रह्मवैवर्तोपबृंहणेऽपि सिद्धम् । तदेतत् सर्वं हृदि कृत्वा मूढानां सन्देहनिवारणापाहृष्ट-
शास्त्रेऽनुसूद्धयमार्गाणां कालादीनां सखिपत्यारायोपरकारकाणामसाधनरूपं दोषांश्च यदन्त-
र्बह्मरीत्या स्वस्मिन् फलरूपत्वमतिरोभावयित्वा तत्र साधनरूपोऽस्त्विति गार्थयन्ति—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वे च ते मार्गाश्च । 'मृजूप् शुद्धौ' मृज्यन्ते शोध्यन्त इति । 'मृग अन्येषणे'
मृज्यन्ते तच्चत्कलापिगिरिन्वियन्त इति मृगाः, रार्थेषु च एव मार्गाः 'योगात्प्रयो मया
प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्तया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कश्चने'त्येकादशे
भगवतोक्ताः स्वप्राप्त्युपायाः तेषु नष्टेषु अनुशास्त्रदोषादिना तिरोहितेषु कृष्णो
व्याख्यातरीतिको भगवानेव मम गतिःसाधनफलरूपोऽस्त्विति सम्बन्धः । अत्र 'यस्य च
भावेन भावच्छ्रमणमित्यनेन भावच्छ्रमणा सप्तमी । अनुशास्त्रदोषाद्भावाद्दो हेतुः—खलध-
र्मणि कलौ लोके पापण्डप्रचुरे सतीति । चोदरारणे । खलोन्तर्दुष्टो धर्मो यस्मिन्नसौ
खलधर्मो 'धर्मादनिच् केवलादि'त्यनेनानिच् । खलधर्मते हेतुत्वेकानां पापण्डप्राचुर्यम् ।
पापण्ड उपधर्मो जैनदयादिसदृशस्वल्प माचुर्यं वाहुर्यम् । कलाविन्यधिकरणे सप्तमी ।
आसारत्वं चाराभिव्यापकतया कालिजसम्बन्धेन गौणोपदेष्टविश्रमया वा । तथाचिनादशे
कलावीदशे लोके सर्वमार्गेषु नष्टेषु सन्त्यु तथेत्यर्थः । 'पष्टौ चानादरं' इत्यनेनानादरं वा
कलाविति सप्तमी । हेतुहेतुमद्रावस्तु समभिव्याहागदेव लभ्यः । तथाचिनादशे लोके एव-
मार्गेषु सन्त्यु कलिमनादस्य तद्वर्णं त्यरत्वा तथेत्यर्थः । 'मन्वेदोपनिषे रादत्र' 'कलि
समानपन्त्याया' इत्यादिवाच्येषु फलिस्तुतेस्तत्र साधनत्वध्रमसारगाय कानिनस्यापि
यथाऽयधिकृतस्य न फलवारन्त्वमित्येवनाथ चात्र फलित्येवयोदोषपणम् ।

‘कृष्ण’पदार्थं‘पदा’च नैतद्वाच्यविरोध इति बोध्यम् । तथाच, जलभेदोत्करीत्या कीर्तिपितृ-
 निश्चित भगवानाश्रयणीय इति भावः । यदा, तादृशे लोके मार्गेषु नष्टेषु ‘वादवादांस्त्य-
 जेचकान् पक्षं कंच न संश्रयेदि’तिसप्तमस्कन्धीयनारदवाक्यानुसन्धानेन विवक्षित-
 मार्गस्यैव दृश्यदृश्यात् कलौ तत्तन्मार्गाणां साधकत्वतरतमभावादिकलहे नष्टे । चका-
 रोत्र तन्नाशसद्गुचायकः । तथा सति तथेत्यर्थः । एवमपि बोध्यम्, प्रथमव्याख्यानरीतौ
 कलौ सर्वमार्गेषु नष्टेष्वितिपदानां, कलावित्यस्यैव वाग्निपशुत्रोकपञ्चकेतुपञ्चो बोध्यः ।
 एवद्रीत्या व्याकुर्वन्तः प्राञ्चः सर्वेषु विशेषान्वितस्यैवकारस्नान्ययोगव्यवच्छेदकतया-
 शकलावतारव्यवच्छेदं तेनाहुः, तदस्माकमप्यभिप्रेतम् । श्रीरघुनायास्तु ‘खरधर्मिणी’ति
 पाठान्तरमप्युपन्यस्य खरश्चासौ धर्मश्रेति कर्णधारयान्मन्त्रार्थीयेन्मत्यपि बहुवीहिविग्रहे
 ‘क’प्रत्ययापत्तिभिषाहुः, चकारं च कलिव्यतिरिक्तकालसद्गुचायकमाहुः, मायातरणे
 मप्यतिरिक्तसाधनाभावस्य सर्वकालेषु तौत्पादिति तेषामाश्रयः । प्रार्थना तु सर्वमन्-
 त्रपन्थायां ॥ १ ॥

एवं कालदोषेण सद्गुदोषं मार्गनाशं चोपपाद्य कालस्य साधारणत्वेन देशानाम-
 साधारणत्वेन तदपेक्षयान्तरद्वत्वाच्च च ‘काश्यादिपुर्यो यदि सन्ति लोके तासां तु मज्जे
 मशुरैव धन्या । या जन्मवैज्जीवतमृत्पुदाहैर्दृणां चतुर्धा विदधाति मुक्तिमि’त्यादिभिर्दे-
 वस्ताव रुवाचयैः साहासतावस्तवस्य देशान् पुष्पानाश्रयेत मन्त्रकैः साधुभिः श्रितानि-
 त्यादिभिर्वाच्यैर्मांगानुकृतायाश्च प्रतीतेः माशं तथस्त्वभ्रवं वारयितुं कालेन देशदोषा-
 दिकं वदन्त आहुः—म्लेच्छेत्पादि ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडान्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

अत्रापि भावलक्षणा सप्तमी । चोपचारणे । कलावित्यनुपपद्यते । देशेषु म्लेच्छै-
 र्वेदनेः अन्त्येष्टानमेतत् अतिनामसंरिति यावत्, तैरन्त्येष्टानेषु व्याप्तेषु । व्याप्तिरयं तदा
 प्रायशुक्त्यस्तिवित्यन्वम् । तदाहानुक्त्यस्तिवित्येतौ को दोष इत्यत आहुः पापेत्पादि । ‘एके
 मुक्त्यान्त्येष्टवन्ताः’ तत्पुण्यार्थः कर्मधारयः । पापानां अपिचारचौर्यदौर्जन्यादीनामेक-
 निलयेषु मुक्त्यस्तेषु । ते हि लुब्धाः कामिनो हिंसाश्च, ततस्तत्र अपिचारादिकं
 कुर्यान्ति चोपादिकं कारयन्ति च । तदन्त्येष्टान्येका अपि शैशुन्यशाम्भवादिना तथा
 विदपयान्येष दोष इत्यर्थः । ननु न सर्वे तादृशा इति नैष दोष इत्यतो दोषान्तरमाहुः-
 सत्पीडेत्पादि । सतां स्वर्भारिनां पीडया पिष्ट्याभिघ्रापदण्डादिरूपकेशेन व्यग्रा
 वदिमा मोक्षः सम्पद्यते नना र्थेति । एवं च कलिदृश्यात्तेषु चत्वारो दोषा उक्ताः ।

तामसप्रभुकत्वम्, पापबाहुल्यम्, सत्पीडा, सद्गुह्यगन्धेतैरुपद्रवेण सम्यक्कर्तुमशक्या, सर्व-
मार्गेषु नष्टेषु सस्तु कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥

एवं कालेन देशदोषादिकमुपपाद्य तेषां बाह्यत्वेन जलस्य चान्तःप्रवेशवहिः-
सम्बन्धाभ्यां शोधकृतया देशापेक्षयाप्यन्तरङ्गत्वाच्च च 'सद्यः पुनाति गात्रेयं दर्शनादेव
नार्मद्रम्' 'कावेरी च महापुण्या प्रवीची च महानदी । ये विवन्ति जलं तासां मनुजा
मनुजेश्वर' 'मायो भक्ता भगवति वासुदेवेमळाक्षयाः' इत्यादिवाक्यैः साधकत्वमार्गा-
नुकूलत्वप्रतीतिभेदेषु तयात्वभ्रमं वारयितुं कालेन तत्रापि दोषं वदन्त आहुः गङ्गादि-
तीर्थवर्षेण्विति ।

गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

इह भारतवर्षे गङ्गादीनि यानि तीर्थश्रेष्ठानि तेषु दुष्टैः कर्मणा भावभेदेन च ये
दूषितास्वैरेव वेष्टितेषु । अत्रापि भावलक्षणैव सम्यगी । तथाच 'किंचार्हं न भुवं यास्ये
नरा मय्यामृकन्त्ययम् । मुञ्चामि तदयं कुत्र राजंस्तत्र विधिम्यतामि' तिनवमस्कन्धे भगी-
रथं प्रति गङ्गात्रयाशुश्रवरणेन तेष्वपि शक्तिकौण्डयोप इत्यर्थः । ननु 'सायबो
न्यासिनः शान्ता प्रसिष्टा लोकावनाः । हरन्त्ययं तेङ्गसद्गाचेष्वास्ते ह्यपिभिरिरि'ति
तत्रैव गङ्गां प्रति भगीरथवारपाचाहृदां सङ्गादिना तत्रिहृत्तेस्वरेषु प्रायिकलाश्रायं दोष
इत्यत आहुः तिरोहिताधिदैवेष्विति । देवानां समूहोदैवम्, दैवे इत्यधिदैवं, देव-
समूहे विद्यमानं गङ्गादेदेवतास्वम्, तिरोहितं अधिदैवं यस्मिंस्तत्तिरोहिताधिदैवम् ।
तथाच देवसंसदि विद्यमानं यद्गङ्गादेराधिदैविहं रूपं तत्तिरोहानाच्छक्तिकौण्डयता-
दवस्वपमित्यर्थः । यद्वा, तिरोहित आधिर्पस्य तत्तिरोहिताधि, तादृशं दैवं देवसमूहो
वेष्टिति । 'वृत्तेषां न मियं यन्मनुष्या वितुरि'ति 'विमस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरु-
पिणः । विद्वं कुर्वन्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परमि'ति धृतिस्मृत्युक्तदिशा मनुष्यामु-
क्तिस्तेषां न प्रियेति तत्रिहृत्पर्यं वाराहपामदौ मुञ्चयन्नाप भगवत्पार्थिनावद्न तीर्थादीं
दुष्टेष्वविषय प्रविवधन्तस्तिरोहितापयो मयन्त्यतः शक्तिरूपापेपि दोषतादवस्थयतः
कृष्ण एवेति पूर्ववदित्यर्थः । एतेन 'तीर्थादावपि या मुक्तिः यदाचिरकस्यचिद् भवेत् ।
कृष्णमसाद्युक्तस्य नान्यस्येति चिन्थय' इतिनिबन्धोक्तौ युक्तिरपि प्रत्यक्षादि-
रूपा दर्शिता ॥ ३ ॥

अतः परं 'न यम्पयानि तीर्थानि न देवा मुचिष्यामयाः । ते पुनन्पुहकालेन
दर्शनादेव साधय' इतिवारणात्तदपेक्षयान्तरङ्गत्वेन तेषां च सङ्गस्य 'प्रसङ्गमनरं मान्नायाननः

कृतयो विदुः । स एव साधुषु कृतो योसद्धारमपादृतम् 'सतां प्रसङ्गात्' 'सन्त एतस्य छिन्दन्ति' 'सत्सङ्गेन हि दैतेया' इत्यादिवानयैः साधकत्वमार्गानुकूलत्वप्रतीतेस्तत्र तथा-
त्वभ्रमं वारयितुं कालकृतं सत्सु दोषं वदन्त आहुः अहङ्कारेत्यादि ।

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अत्रार्हाणां कर्तृत्व'इत्यनेन तदपरीत्ये सप्तमी । कलौ सत्सु मार्गमचारकेषु पुरु-
षेष्वहङ्कारेण स्वपाण्डित्याभिमानेन विशेषतो मूढेषु सत्सु । तथात्ये गमयद्गमयद्गुः
पापेत्यादि । पापाः पापकर्तारो राजसास्तामसाश्च म्लेच्छादयस्तदनुवर्तिषु तदुपनीवि-
केषु । अहंरादेः कंसायनुवृत्तिवदनुवर्तित्वेऽप्यदोष इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरं लाभे-
रथादि । लाभो द्रव्यादेः, पूजा चक्षति, अर्थसङ्घट्टो द्रव्यान्ते क्षुतः प्रत्येकं सम्बध्यते,
तेन तदर्थं यत्नो वाद्याभ्यन्तर उद्यमो येषामिति । एतद्व्यं विमूढत्वज्ञापकम् । तथाच
मार्गमचारकेषुनेतादशेषु जातेषु सवामभावास्तद्गो दुरापास्त इति सर्वमार्गेषु नष्टेषु कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अतः परं सतां दुर्बिलतया तदपेक्षया मन्त्रसाधननपादेः स्वमात्रसाध्यतयान्तर-
ङ्गत्वाच्च च 'परिहाय्यापि येदांस्तीन कर्माणि विहितानि च । गायत्रीमात्रमाश्रित्य द्विजो
भवति निर्भयः' 'गायत्रीहीनयेदास्तु साक्षा भयि च निष्कलाः' 'सर्वेषु वर्णेषु तथाप्रभेषु
नारीषु नानाद्वयजन्मभेषु । दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एष'
इत्यादिवानयैस्तत्तन्मन्त्राणां तथात्वप्रतीतेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं तत्रापि कालेन दोषं
वदन्त आहुः-अपरीत्यादि ।

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञाननष्टेष्विति । अत्रापि पूर्ववदनुपद्भो भावलक्षणा सप्तमी च । 'मन्त्रस्य च
परिज्ञानमित्येकादशे भगवद्धारयात्वपरिज्ञानेन मन्त्रशुद्धिः । परिज्ञानं नाप गुरुपसत्त्वादिना
विरानन्यासपाठार्थेनात्यर्थमिन्द्रियोपादीनां निर्धारस्तदभावोऽपरिज्ञानं, तेन नष्टेषु । स्वरू-
पस्य श्रावणान्येपि शुद्धयमाणेन 'उन तः पश्यन्न वदन्ने वाचमि'तिवददृश्यमानेषु । क्वि-
ःस्त्वपिपरिज्ञानदर्शनारोपान्तरमाहुः-अव्रतयोगिष्विति । 'अव्रता वदन्तोऽश्रीचा'
रुद्दिदादृशसन्धे मन्त्रिर्षंभूतेर्बन्धोवाकरणदद्यापामेव गुरुकुलानासन्नद्वयवर्षाध्ययनवर्ष-
षांशालनामासाद्वनेषु योगः सम्पन्नो येषां नाद्रेषु । तेन दोषान्तरपत्याहुः तिरो-

हितार्थदेवेष्विति । तिरोहितावपतीवमानौ अर्थः प्रयोगनं तात्पर्यं च देवोधिष्ठानी
देवता तौ येषाम् । 'य एनं शुक्ले स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्ज्जाखाः प्ररोहेयुः पलाशा-
नी'त्यादिश्रुतिप्रभृत्युक्तनिदर्शनव्यभिचारेण तदुभयतिरोभावस्य स्फुटत्वात् तेषामिदानी
साधकत्वं न वा मार्गानुकूलत्वमतः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अत्रः परं मन्त्रापेक्षयापि स्वधर्माणां व्रतानामाचारस्य च पूर्वोक्तदोषभावेन
सुकरत्येन चान्तरङ्गत्वात्तत्र च 'स्वधर्मस्थो यज्ञन्यज्ञैरनाशीः काम उद्भव । न याति स्वर्गनरकौ
यद्यन्पन्न समाचरेत्' 'इह लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोनयः शुचिः । ज्ञान विशुद्धमामोति मज्जन्ति
च यदच्छदे'त्येकादशसंस्पर्धीः' 'केदारे उदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विप्रते' 'तथा चैकादशी
द्वेका गर्भवाससयङ्करी । एकादशीसर्वं पुण्यं न भूतं न भविष्यती'त्यादिभिः पुराणान्तरी-
यैर्धर्मवद्वाक्यै'राचारममो धर्मो धर्मस्य प्रभुस्त्सुत' इत्यादिभिर्भारतीयैश्च वाक्यैर्धर्मव्रता-
दीनां साधकत्वादिप्रतीतेस्तेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं तेष्वपि कालेन दोषं पदन्त आहुः
नानेत्यादि ।

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानाप्रकारका ये वादाः स्वरूपफलादिविषयकास्तैर्विदोषेण स्वरूपेण फला-
दिना च मष्टेषु तिरोहितेषु । तत्र स्वरूपतो नाशो येदनाशानां वादात् । 'वावज्जीवे-
स्तुलं जीवेत्' 'अग्निहोत्रं यथीतन्नं चिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् । मन्नापोरपनिःस्वाना
जीवो जल्पति जीविका' इत्यादिरूपम् । फलतो नाशस्तु यथैकादशीव्रतादौ 'शुक्रेण
मोहिता विमा वैत्यानां कारणे भुवि । मुष्टयर्ष दशमोविदं कूर्वन्ति मम वासरमि'ति
पात्रे 'पुरा देवैर्कृत्पिगणैः स्वपदच्युतिश्शुभा । सप्तमीवेषनालेन गोपितं चाष्टमीव्रत'मिति
स्कान्देऽप्यत्र च निषेधनिन्दार्थैर्वस्वरूपनिर्णयस्य च विप्रमानत्वेपि तदनाहत्य
स्वस्वाग्रहेण वाक्पाभासाहावापाभासाश्च समुदाहृत्य निर्णयन्ति, तादृशस्थले बोध्यः । एवं
स्वधर्माचारयोरपि विभक्तिवत्या फलतो नाशो बोध्यः । वादे प्रयोजरुमाहुः पापण्डेति ।
पापण्डेन दम्भेन एकोन्यःप्रयत्न उद्यमो येषामिति । स च 'वेश्यानेममसु सीपुगन्त्रिल-
लनावक्त्रास्रवामोदितैर्नात्वा निर्धरन्मयोत्तवरासैरुच्छिद्रचन्द्रक्षपाः । सर्वज्ञा इति दीक्षिता
इति विरात्यास्ताप्रिहोत्रा इति ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति दिवा धूर्तजिगद्रञ्ज्यते'
इतिब्रह्मोध्यः । अत एव भूयोदर्शनात्स्वधर्मव्रतादीनापि न स्वतः साधकत्वं न वा
मार्गानुकूलत्वतः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

एवं पङ्क्तिर्भक्त्यादिपार्याणां दुःसाध्यताज्ञापनाय कालकृतसर्वसन्मार्गनाशबोधन-
मुत्तेनाश्रयणस्योपायत्वं साधितम्, तदिदं तदा हृदीभवति यदा भगवानाश्रिते स्वप्न-
हात्म्यमनुभावपति तदर्थमाहुः अजामिलादीति ।

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादीति । अजामिलः पृष्ठस्कन्धे प्रसिद्धो दासीपतिर्ब्रह्मवन्धुः । आदि-
पदेन गजेन्द्राहल्याया, वृसिंहपुराणे नवपाठ्याये मार्कण्डेयमृत्युपसङ्गे उक्ता नारद्विषय,
तेषां ये दोषा इहजन्मनि पूर्वजन्मनि च कृतानि पापानि तेषां नाशकः । एतेन वाद-
याहात्म्ये तदनुभावेन च शब्दः प्रमाणवृत्तम् । मत्स्यभ्रातुः अनुभव इत्यादि । अनु-
भवेऽस्माकं स्थितो विपरीभूतो ज्ञापितसमग्रमाहात्म्यः, एतेन प्रपन्नस्य मायाकरणे सति
गतिरन्ध्ररूपाभावात्स्वयमेवाये माहात्म्यं गोचरीभवतीति ज्ञापितम् । ततश्च पूर्वपार्श्वे कृष्णे
श्रीमद्वाचार्यचरणोक्तौ बोधयत्र वा विश्वस्य भगवदाश्रयणे भगवानेव साधनान्तरापेक्षां
विना सर्वे ज्ञानसंतोचरो भवतीति सूचितम् । कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

एवमत्र शब्दमत्स्यशाश्वतां पूर्वोक्तयुक्तिव्यवसैवर्चादिरीत्या भगवानेव पुष्टिपार्या-
णाणां साधनमिति साधितमतः परं पूर्वोक्तयुक्तिगौतमीयतन्त्रोक्तरीतिकं भगवतः फलार्थं
साधयन्ति प्राकृता इत्यादि ।

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

देवा-अष्टौ वसवः, एकदश रुद्रा, द्वादशादिदेवाः, इन्द्रः, प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद-
वा, 'अग्निस्त्वमो देवानां विष्णुः परमस्तदन्तरेणान्या देवता' इत्युपादायो विष्णवन्ताः । अत्र
विष्णुः कालः, 'स विष्णोस्त्वोधिपद्मोसौ कालः कलयतां वर' इतिवास्वात्तदन्ता वा ।
अहंरं मन्त्राणां नापातु मरं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं भ्रुवध्व इति मणवपात्राधिष्ठानसो
विष्णवयो वा प्रजापत्यन्ताः, जगानन्दिनो वा । ते सकलाः कला अंशस्तत्सहिताः, सर्वे
माहृताः, प्रकृतिर्पाया 'पायां तु प्रकृतिं विद्यादि' विश्रुतेस्तद्वीनाः । कालस्य सोम-
कनया गुणानुरोधिनैन गुणाधिष्ठात्रामभिपानित्वेन च प्राकृतत्वम् । बृहद्दत्तरं गणितान-
न्दरं, गणितः 'स एते मातुष आनन्द' इत्यारभ्य जगानन्दिनां गणने 'स एको
मन्त्रग आनन्द' इत्युपरागो मन्त्र गणितम्, अन एवंप्रकृत्यात् आनन्दो यत्र, स्वार्थे
वन्नादगम् । तेन तुरीयसोदितनिष्ठिष्ठा ओम्कारं सर्वेश्वरं द्वादशान्त इत्याद्युक्ता गुणावभावा
अपि तर्प । मविश्वनीनिबोधिनम् । हरिः शुभोचयोऽक्षरात्परतः परः स उच्यतेः पुत्रः ।

भाक्त्वसिद्ध्या, द्वितीयस्या'नित्यपमुखं लोकमिं प्राप्य भनस्व मापिति भनन्शेषतया
निरूपितत्वेन प्रथमस्य चाद्भ्यात् । अतो नात्र कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ९ ॥

एवं नवभिर्निवैकैर्याश्रयग्रन्थोक्ताङ्गाभावेप्येतदुक्तरीतिकदैर्ग्येनाप्याश्रयसिद्धिरिति
बोधितम् । अतःपरमेतस्याप्यङ्गस्याभावे द्वाभ्यां साधनान्तरमाहुः सर्वसामर्थ्यत्वादि ।

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

'परास्य शक्तिर्विविधेन श्रूयते' इत्यादिश्रुतिभिः कर्तृमकर्तृमन्यथाकर्तृ च यावन्ति
सामर्थ्यानि तत्सहितस्तदुत्पादित'मनामिलादी'क्षिपयेन । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' 'एष क्षेत्रानन्दयाती'त्यादिश्रुतिभिः सर्वत्र देशेषु जीवेषु
चाखिलार्थानां कृत् 'आकेस्तच्छीलकृद्ब्रह्मवत्साधुकारिष्वित्यनेन ताच्छ्रीस्ये किप् कर्ता ।
एतादर्थं कृष्णमहं जगदुद्धारार्थमाज्ञप्तो वैश्वानर आचार्यवर्यः शरणस्थानां शरणमार्ग-
तिनां समुद्धारं सम्पद् आङ्गत्समार्गप्राप्यपरमकल्पयैतमुद्धारं विज्ञापयामि । सामानाधि-
करण्यादप्युपाहारानाक्रमाच्च प्रथमान्द्वयमहंपदस्यैव विशेषणं वा । तथाच तादृशदैव्या-
भावेपि मयि विश्वासेनैतच्छरणमार्गसिधौ श्रीपदाचार्यचरणकृपयैवास्माकमुद्धार इति
निश्चयदादर्थेपि वक्तव्यं साधनान्तरमनपेक्ष्य पद्विज्ञापनादेवोद्धरिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अतः परमेतन्निघयदादर्थमपकं वदन्तो विज्ञापनमकारं स्वरूपं चाहुः कृष्णा-
श्रयमित्यादि ।

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीबल्लभोत्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्ण आश्रीयतेनेनेति, कृष्ण आश्रयो विषयो यस्मेति वा कृष्णाश्रयम् ।
आश्रयपदस्य विषयवाचकत्वं प्रवृत्तादचरित्रे 'यच्चत्र गुरुणा भोक्तं अश्रुयेतुपपाठ च । न
सायु मनसा मेने स्वपरासद्गुहाश्रयमिति' -सप्तमेऽन्वय च प्रसिद्धम् । एतदन्वयर्थापक-
मिदमुक्तं स्तोत्रं यः कृष्णसन्निधौ भगवत्क्षिण्डे पठेत् तस्य कृष्ण आश्रयः सहायो
भवेत् । इतीदमर्थं श्रीबल्लभोऽत्रवीदुक्तवानिति । तथाच परमेतत्पाठ एव पूर्वोक्तनिश्चय-
दादर्थमपक इत्यर्थः । एवं च विवैकैर्याश्रयोक्तरीतिकविषेकादेरभावे दैन्यपूर्वकमेवैतदस्ती-
श्रायां तु सन्धानपूर्वकं भगवत्सन्निधौ नस्तस्योपपाठः । तत्राप्यनधिकारे धीपदाचार्यचरण-
विश्वासापूर्वकं भगवत्सन्निधौ पाठ इति साधनद्वयं धानसहाचनिक-केवलवाचनिक-शरणा-
गतिरूपं निर्दिष्टम् ॥ ११ ॥

इदं प्राचां रीतिमनुसृत्य व्याख्यातं, मम त्वन्योऽप्यर्थः स्तोत्रस्य प्रतिभाति । तथाहि—अयं मार्गोऽविहितभक्तिरूपः, अत्र भगवान् रसात्मकः प्रतिपन्नः । एवं सति तदधिकारिष्वेव मन्दमध्यमविचारेणात्र साधनोपदेशो वक्तव्यः । अत एव विवेकधैर्याश्रयसमाप्तौ 'भक्त्यादिमार्गा' इत्युक्तम् । अन्यथैकादशे 'योगास्त्रयो मये' त्वत्र 'ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चे'ति त्रितयान्ते निवेशिताया भक्तेरादित्वकथनं विरुद्धं स्यात् । अतोऽत्र भक्तिपदेन तत्परामर्शः किं 'त्वयैतपरमं गुह्यमि' त्यत्रोक्तायाः । तथासति सा भक्तिरादियेषां तादृशा ये मार्गा अविहितभक्तेरेव प्रकारभेदा चालादिभावेन भजनरूपास्ते यतो दुःसाध्या इत्यर्थो भवति । एवं सति तत्र तत्रानधिकारे विवेकधैर्याश्रयोत्तरीतिक आश्रयः, अत एव 'स्वाम्यभिषायसंशयाद्' 'गोपभार्थवत्' इति स्वामिपदं तदृष्टान्तश्च सद्गतौ भवतः । अतः परं तत्राप्यनधिकार इदं स्तोत्रपठनमपि तस्यैवानुसङ्गरूपम् । एतन्मार्गमविष्टानामतिन्ययन्यतमाधिकारिणामेतन्मार्गफलसम्बन्धो यथा प्रणाख्या भवति तामनुसन्वायास्योक्तत्वात् । तदर्थं स्वस्वरूपं भगवत्स्वरूपं च वक्तव्यम् । तत्र भगवत्स्वरूपं तूक्तमेव किञ्चाभेदवादानुरोधेन रसस्वरूपविचारे रसालम्बनद्रव्याभिररसात्पया स्वरुपं भवति । उपवेष्टितं चेदं ब्रह्मवैकर्तियश्रीकृष्णजन्मखण्डे गर्गवानयेषु- 'वर्धते सा ब्रजे राधा शुद्धे चन्द्रकला यथा । श्रीकृष्णतेजसोर्धेन सा च मूर्तिमती सती' 'एका मूर्तिर्द्विधा भूता भेदो भेदे निहपितः । इयं स्त्री स पुमान् किं वा सा वा कान्ता पुष्यानयमि'ति । 'पिताहमस्य जगतो माते'ति गीतायां च । तथासत्याचार्याणामपि 'वैश्वानरादावपतेः' 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति च बान्यद्वयविचारे पूर्वोत्तरीस्योभयसुखारविन्दोत्पन्नवस्तुभयात्मकत्वं च सिद्धयति । किञ्च, सप्तश्लोकां सर्वोक्तये च 'श्रीभागवतमतिपदे'त्यादि 'तरसारभूत-रासखीभावपूरिवविग्रह' इति चोक्तम् । एवं स्वरूपे निश्चिते यदा यद्भावेन यान् मति यथा वदन्ति तदा तदधिकारिणः प्रति तानि साधनानीति पुंस्तोत्रमप्येवं व्याख्यायते तदापि न दोषः । तथासत्यस्यार्थस्य गुप्ततया भगवतः परोक्षमित्यन्तेन चात्र परोक्षवादलक्षणान्यदुष्टैव । ततश्चायमर्थः । तथाहि सर्वमार्गेषु सख्यादिभोक्तेषु भगवत्साध्युपायेषु नष्टेषु तदभाषकतया स्वान्तःकरणेऽनुपायतया भातेषु । स्वतोन्मर्दुष्ट ईर्ष्यारूपो धर्मो यस्मिंस्तादृशे काले कलहे स्वसमानेषु स्वस्मिन् कृपानिश्चकल्यातिनिषयके नष्टे हृदयादपपाते । चरारेण कलहादेरपि नष्टत्वं ज्ञाप्यते । पापघ्नः कलहजननकारणरूपो धर्मः पशुरो यस्मिस्तादृशे लोकेशकल्यादौ चाहश्यमाने । विरहेण तेषु दोषारोपस्तस्यात्रमस्यान्तिकमि'त्यादिवत्, अतो न दोषः । एवं सति दुःखितस्य मम कृष्णः सदानन्दस्तादृशतापे हृदि विभाव्यमान एव गतिर्बहिःप्राप्तौ साधनरूपो भवत्वित्यप्याहृत्य मार्गना । अत्रैवं सर्वसाधन-

वैफल्याद्यधनेन स्वस्यातिवेदः । एवकारेण तादृशसमये 'कृणुः सुस्वरं राजत्रि'त्यत्र फलभरण इव भगवतः प्राकृत्यावश्यकत्वं च व्योक्तते । एवमप्येपि बोध्यम् ॥ १ ॥

अतः परं भगवन्मिलनस्थानभूतानां देशानामप्यनुपापत्वमाहुः—म्लेच्छाक्रान्ते-
त्यादि । म्बाना रसमार्गविरोधिनीच्छा येषां ते म्लेच्छा एतद्रसानभिज्ञास्तेर्देशेषु वृन्दाव-
नादिभ्वाक्रान्तेषु । क्रिञ्च, पापैकनिलयेषु । पातीति पः स्यायिभावः सः अपः अहरको
यत्रासौ पापो विरहः सन्तापातिशयननकत्वात्, तदेकनिलयेषु 'सोयं वसन्तसमयो
विपिनं तदेतत् सोयं निकृञ्चविष्टी निखिलं तदास्ते । हा इन्त इन्त नवनीरदकोमलाहो
नालोकि पुष्पयनुपः प्रपमावतार' इतिवचदुद्रोषकत्वेन तदेकस्थानेषु । चोवधारणे । तेन
पूर्वपतपात्पमभिज्ञसम्बन्धेन तथात्वमिति ज्ञाप्यते । क्रिञ्च, सतः शरीरस्य वा पीडा
तथा व्यग्रा लोकाः स्वीयैकान्तमक्ता येषु । एतादृशेऽवसरे कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥

अतः परं तादृशां तीर्थानामप्यसाधकत्वमाहुः—गङ्गेत्यादि । इह वृन्दावनादिदेशे
गङ्गा 'सितासिते सरिते यत्र सङ्गव' इति श्रुतौ तस्याः पूर्वं पठितस्वारसादिर्यस्याः सा
गङ्गादिः, यमुनात्तरवृत्तीनि तीर्थवर्षाणि पट्टनिशेषाद्यन्त्रसरोवरश्रीकुण्डाया, 'नद्यस्तवै'
त्यनोक्ता नयश्च, तेषु कुण्डैरेतन्नावराहित्येन दुष्टैरेवाचृतेषु प्यातेषु । क्रिञ्च, तिरोहि-
ताधिदैवेषु । तिरोहितपगोचरमधि उपरि देवं 'दैवं दिष्टं भागयेयं भागयमि'ति
कोशादस्मत्प्रार्थ्यं, 'त्रैलोक्येऽन्येऽप्यदं यपुर्देव'यत्र । यदुपरि भगवानिदानीं च दृश्यते
विज्ञानि सन्तीति 'श्रीनिनेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुम' इतिवद्विष्णुतापजनकै-
त्विति भावः । तथाचैतादृशावस्थामां कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अतः परं सत्सङ्गस्याप्यसाधकत्वमाहुः—अहङ्कारेत्यादि । निन्दायां सर्वत्र
तापाधिपयमेव बीजं ननु तेषु दोषो बीजम् । अहङ्कारेणास्मद्देशो भगवानस्मत्प्रापित
एवान्यत्र फलिप्यतीत्येवंरूपेण विमूढेषु स्वप्नेषु । क्रिञ्च, पापानुचलितेषु पापः पूर्वोक्त-
रतिशयो विररस्तमनु लङ्गीकृत्य वर्तन्व इति तथा । तथाच पूर्वं यद्गङ्गा इदानीं तैरपि सर
न मिश्रतीति । तद्वचकं लाभपूजार्थयत्नेषु । लाभो भगवन्प्राप्तिस्तदथा पूजा लाभपूजा
सदर्थं यत्न उपनो येषाम् । पूर्वं भगवन्प्राप्तये कारणाद्यन्यथा पुनरिदानीमपि यत्न-
वन्ति तेन ज्ञाप्ये न किञ्चीति । ग्रीडाणां नित्यन्यासापेनासचितभ्रमरचदाविभाषावे-
ष्यन्निष्पन्ननिधयः । मन्सु पत्न्यमार्गगुरूपेतादृशेषु सत्सु किं नत्मङ्गेनेति कृष्ण
एतेनि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अतः परं ततोप्यनिनापेन गुरुणां दार्ढ्यं विचारयन्तो मन्त्राणामसाधकत्वमाहुः—
अपर्यापि । अः भगवान् तस्य पश्चिमानं स्वभावात्तानं 'न मन्द्मनु'रितिप्रस्थानमाप-

यिकविलापस्य श्लोकोक्तं, तेन नष्टेष्वसापकतया तैदातेषु । अत एव अत्रतयोगिषु ज्ञान-
गोचरत्वेपि ज्ञादिनियमायोगिषु । तत्रापि हेतुः—तिरोहितार्थदेवेषु तिरोहितः
अविषयः अर्थोभिधेयो देवोधिष्ठाता च येषां तादृशेषु मन्त्रेषु व्रतचर्पाप्रासङ्गिक-मुख्य-
महिषीप्रासङ्गिक-समर्पणादिप्रासङ्गिकेषु सत्सु । कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अतः परं ततोप्यतिशयाभिवयेन स्वस्याशक्तिं द्योतयन्तः कर्मादिनाशमाहुः—
नानेत्यादि । नानामकारका वादा नानावादाः । भगवान् मयुरायामेवं पुरवनितादीनां
कामं वर्धयति, जरासुतादिभिर्विध्यति, दारकायामुज्जयिन्यां प्राञ्ज्योतिषपुरे इन्द्रमस्था-
दावेवमेवं करोतीत्यादिलोकोक्तिरूपाः, श्रीमदुद्भवानीतसन्देशादितत्संवादादिरूपा वा,
तैर्विनष्टेषु अक्रियमाणेषु सर्वेषु गृहादिकर्मभगवद्गतादिषु । किञ्च, पापण्डः कापट्यं,
तेनैको मुख्यः प्रयत्नो यदिक्ष्यते येषां यत्सम्बन्धी । तथाच तादृशेष्वेतद्गोपनाय
लोकिरुचैदिकविहितमार्गादिकर्मभगवद्गतादीनामुद्यम एव न तु मनस्वस्तत्कृतिरपीति
तादृशेषु तेषु सत्सु, 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् फणञ्जने'त्येतादृशवास्यायां कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

एवमतिशयिततापे भगवानन्तःप्रादुरभूचतस्तयावस्यमाहुः—अजामिलादीति ।
जामि आलस्यं 'जामि वैतयज्ञस्य क्रियते यद्वञ्चो पुरोडाशावित्यादियुक्तौ तथा-
सिद्धत्वात् 'आत्मा यावत्पञ्चोभूदि'त्येवात्र परोक्षवाचै वैदिकप्रयोगस्पादोपाय । न
जामि अजामि अनालस्यं तेन लान्ति शक्य इत्यजामिलाः, आदिपदेन जामिलाश्च ।
'सद्गुणसंविज्ञानः । श्रेष्ठेण विलम्बेन च भगवद्विषयोक्तका इति यावत् । तथाच तादृशो ये
दोषा मानादय आज्ञायकरणादयश्च तेषां नाशकः । अनुभवे मानसे साक्षिमत्पक्षे च
स्थितो गोनरीभवन् । ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः ज्ञापितमखिलं समीक्षानावादि
मयुरादारकास्थित्यादि सत्कलीलादिवात्पर्यविषयकं सर्व माहात्म्यसङ्घट्टकर्मः परोक्षमजना-
विस्मरणातिप्रियत्वरूपो येन तादृशः । कृष्ण एवेति पूर्ववत् । एतेन योग्यतमानामन्ये-
तादृशताप एव प्रादुर्भाव ईदृशो न त्वन्यथेति । अन्यथा त्वन्यथेत्यपि सूचितम् ॥ ७ ॥

माहात्म्यं यज्ज्ञापितं तन्मध्ये यदज्ञोपयुज्यते तत्प्रकटीकृत्येन आहुः—प्राकृता
इत्यादि । प्रकृते रसमार्गे भवा विद्यमानाः प्राकृताः । सकलाः, कला भगवदनुसृजन-
चातुर्यं तथा सह वर्तमानाः । देवा भगवता सह क्रीडाकराः । किञ्च, बृहद्दक्षरं मुहापां
परमे श्योमन्याविर्भूतं ब्रह्म गणितानन्दकं, गणितः शुक्तौ सहघात आनन्दो येषां
मनापत्यन्तानां यतीनां वा, तेषामेव कं सुखं यस्मादिति तादृशं, न तु स्वस्मिन् स्थिति-
मात्रेण सकलदेवानां सुखदम् । तथा पूर्णानन्दः कर्मरारयेण वृद्धीहिणा च हरिः

देवानन्दविरोभावहर्ता कृष्ण एव तस्मान्मम तथेत्यर्थः । तथाचैतन्मार्गायं फलं केवल-
परमातुर्गैकलभ्यमेवेति सपरिकरमगवन्माहात्म्यं यद्गवज्जापितं तत्सूचितम् ॥ ८ ॥

एवमनुग्रहस्य तत्फलस्य स्वकृतसाधनासाध्यत्वेनसंहिते यावस्या तथाहुः—विवेके-
त्यादि । विवेकः साधनतारतम्यानुसन्धानं, धैर्यं दुःखसहनसामर्थ्यं, भक्तिः स्वशरीर-
सेवा । आदिपदेन तत्तत्साधनानि, तै रहितस्य । विशेषतोत्पन्नं पापेन पूर्वोक्तविरहा-
त्मकेन असक्तस्य मुक्तसप्तसङ्घस्य, अत एव दीनस्य तव एवानोमसः कृष्ण
पवेति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

एवमतितापेन परषदैर्न्ये भगवान् बहिःमादुर्भूतस्तदातिसन्तुष्टा जीवेषु मन्दमध्य-
मेष्वेवं विलम्बाभावात् विज्ञापयन्ति सर्वेत्यादि । अयोग्येष्वपि योग्यतासम्पादनं
कर्तुमर्हन्मन्यप्यार्हन् सपर्यस्यैव श्रवणमिति तादृशः सन् । तादृशत्वस्य गमकमौदार्यमिति
सर्वत्रैवाद्दीकृतमत्रे अखिलार्थानां पुष्टिपुष्टिमोक्षरूपाणां कृत् ! करणशील ! कृष्ण !
पूर्वोक्तश्रुतिपुराणव्याख्यातकस्य ! । श्रीरघुनाथचरणैः कृष्णपदं सम्बुद्धचन्तस्वेन ह्यारूपा-
तमित्यस्माभिरपि तयोक्तम् । द्वितीयान्तपक्षेपि क्विचन्तगैव । शरणस्थानामेतन्मार्ग-
रित्या शरणगतानां फलपर्यन्तमुद्धारं अहं भवदनुभागरकटनाथान्निवावतीर्णः विज्ञाप-
यामि । एतेन स्वस्य विज्ञापने भगवतश्च तयोद्धार आवश्यकता सूचिता ॥ १० ॥

विज्ञापना वदन्ति—कृष्णाश्रयमित्यादि । कृष्णाश्रयं स्तोत्रं ओरूपः स्वामि-
नीभावपूरिवत्वात् यद्गुणो भगवतः मिय आचार्यवयोत्रयोदिति, यः पठेत् एवमनुसन्-
धानो योस्मादिपयोगावस्यां ज्ञापयन् कृष्णस्तद्विधौ व्यक्तं कथयेत्तस्य कृष्ण आश्रयो
भवेदिदं विज्ञापनमित्यर्थः । स्तोत्रस्य मन्थनत्वेनेदमा विनापर्यसिद्धेरिति, शब्दान्तरान-
ध्याहाराच्च, अत्र दुरान्वयोप्यदुष्ट एव । 'विमुञ्चामततुं पोरामित्युक्तो विससर्ग इ' ।
'विससर्गं तनुं तां ये ज्योत्स्ना कान्तिमतिं मिया'मित्यादौ भाव एव तनुत्वेन व्यवहाराच्च
श्रीरूपस्तोत्रावपि न दोष इति न कोपि यद्गुणलेश इति । यथाधिकारं सर्वा एव वीक्ष्य
सपुण्यन्त इति न कापि यद्गुणलेश इति । दिक् ॥ ११ ॥

इति श्रीरघुनाथार्चमन्त्रीकृतमद्भुतम् ।

स्तोत्रं कृष्णाश्रयकरं स्थितं कथ्यसादतः ॥ १ ॥

एहि श्रीमद्गुणान्नापरणमल्लचञ्चरीक.श्रीदयामल्लतमजश्रीबज-
राजनिरचितं कृष्णाश्रयस्तोत्रविचरणं समाप्तम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवह्नुनाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

विचरणसमेतम् । -

यत्कृपादृष्टिद्रव्योक्त्विन्दुस्पर्शं रसद्रिता ।
कृष्णलीलाब्धिना जन्तोर्न कदापि निवर्तते ॥ १ ॥
तानेव श्रीमदाचार्यचरणानाश्रये मुदा ।
तेनैव मम तदाक्वबोधो बोध्यो हि जायते ॥ २ ॥
पुष्टिमार्गादिलीलाभिः स्वानन्दं पुरयन्निजम् ।
स्नाथयं कुरुते यथ तमई कृष्णमाश्रये ॥ ३ ॥

अयात्राश्रयो द्वेषा निरूप्यते मर्यादापुष्टिभेदेन । तत्र मर्यादया य आश्रयः स तु स्फुट एव सर्वत्र व्याख्यातः । पुष्टिमार्गीयस्तु गृहः, स च परोक्षवादेन साधनफलस्वरूप-निरूपणपूर्वकं निरूप्यते । तत्रापि कालादिपदसाधनानां फलासाधकत्वं बद्धन्त आश्रयं संभावयन्ति । एवं सति यादृशः पुष्टिमार्गीयाणामाश्रयस्तादृशोत्र निरूप्यते प्रकारसहित इत्यवगम्यते । तथाहि प्रथमं परमकृपाळुः साक्षात् भगवान् स्वयं निरूपयित्कृपावत्त्वा-स्पृष्टिफलदानेच्छया यं वृणुते तस्य वदारभ्य स्वत एवोद्धृतसहजानुरागतो भगवत्सेवादौ श्रद्धाचिर्भवति न तु वद्वचतिरिक्तधर्मेषु । ततस्तादृशानुरागपूर्वकसेवादिफरणोच्छसित-भेदासक्तिजनितपुष्टिमार्गीयभावाद्बहुराणां 'भगवता सह संलाप' इत्याद्युक्तप्रकारकभा-वनाया अवश्यसंभवाच्च तद्दर्शनाश्रय्ये विनातीयसङ्गाहुरोषादन्तःस्वरूपानुभवप्रतिबन्धे सति तदपेक्षानिताह्यां भगवद्बचतिरिक्तस्य तन्निर्दिष्टैरसयत्वाच्छरणगतितत्त्वयत इति श्रीमदाचार्यचरणास्तत्स्वरूपनिरूपणपूर्वकं श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्रं निरूपयन्ति सर्वेति ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

तादृशपुष्टिमार्गीयस्य सर्वे मार्गाः प्रमाणरूपाः समादयो नष्टाः, एक एव प्रमेयमार्ग-स्तिष्ठति, यतस्तेषु फलसाधकस्वरूपपुष्टिपाञ्चरुचिरेवेति तदसाधकस्यानष्टा एवेत्यर्थः । अथवा 'जज्ञे अदर्शने' इति घातव्यमिचारेण नष्टा अज्ञाता वा । तेषां दर्शनज्ञानयोरप्येवमार्ग-

प्रतिबन्धकत्वादितिभावः । ननु भक्तानां कलिकाळः साधको भवतीति तन्निष्ठमार्गाणां
 फलं तथात्वमिति पुष्टिमार्गीयाणां तस्य बाधकत्वमाहुः खलधमिणीति । काळस्तु
 प्रमाणभूतः, प्रमाणं साक्षात्स्वरूपं न कथयतीति तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य सदोपत्वमेवेति
 तन्नष्टत्वात् खलो दुष्टो धर्मो धर्मकर्तापि यथेति । यद्यपि 'कलेदोपनिधे राजन्' 'कलि
 सभाजपन्ती'त्यादिवचनैः कलेर्भगवद्भजनानुकूलत्वमुक्तं, 'तथाप्यनुमानवतारसामयिकत्वे-
 नाधिदैविकरूपत्वाभावात् पुष्टिमार्गीयान् प्रत्यानुकूल्यस्य नष्टत्वमेवेति तथोक्तम् ।
 भौतिककाळस्य प्रमाणरूपत्वेन पर्यादोक्तचिधिना तेषां भजनं न पुष्टिरीत्या । फलपि
 मुक्तिरेव न तत्रोपिप्रकक्षापन्ना । अत एव पापण्डप्रचुरे लोके इत्युक्तम् । धर्मव्यतिरेकेण
 केवलधर्मस्य सोपाधिकत्वात्तथोक्तमितिभावः । तानेव धर्ममार्गानुत्तरकालकेवसाधकत्वेन
 वक्ष्यन्ति । एवं सति तत्काले तत्तद्भानाचरणे तेषां दोषबुद्धिरेवोत्पद्यत इति तत्समस्तं
 तत्काले प्रमाणातिरिक्तं न कर्तुं शक्यत इति काळस्य भावोद्घोषे प्रतिबन्धकत्वादसाध-
 कत्वं निरूपितम् । चकाराद्गृहेषु तथा । 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इतिवचनात्तत्रापि सेवा-
 करणे क्रमेण स्नेहासक्तिजनितभावनाया जातत्वात्तत्रत्यानां तद्भावात्तत्सङ्घोस्य बाधको
 विनातीयभाववत्त्वादित्यर्थः । अथवा, एवं पुष्टिमार्गीयस्य काळतदुक्तमार्गाणां प्रतिबन्धकत्वं
 निरूप्य तस्य स्वधर्माचरणपकारमाहुः—पापण्डेति । लोके पुष्टिमार्गीये पापण्डप्रचुरे
 सति तत्संसर्गेण भावापेक्षया दोषबुद्धये सतीत्यर्थः । यदा, पापण्डो नाम स्वान्तर्निष्ठधर्म-
 गोपनेन यदिरन्यधर्मकरणं तदेव प्रचुरो यस्मिन्सादृशे सति । यथा न कोपि जानाति
 तथा कर्तव्यमाप्रमितिभावः । एवं सत्येतावत्प्रतिबन्धके विद्यमाने तत्संसर्गेण पूर्वोक्त-
 भानानामुच्छलितत्वाभावात्कालाभाव इति वादशस्य प्रतिबन्धनिवर्तकः साक्षाद्भगवानेव
 नान्य इति कृष्ण एव गतिर्ममेतिशरण्युपदिष्टम् । शरणं गते कृपया स एव सर्वं
 करिष्यतीतिभावः ॥ १ ॥

ननु तर्हि भगवद्ग्रीह्यापदेशेषु गत्वा स्वधर्मनिर्वाहः कर्तव्य इति चेत्तत्रापि प्रतिबन्ध-
 कत्वाद्गृह्येन देशानामसाध्यकत्वेन शरणमेव निरूपयति म्लेच्छेति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापेकनिलयेषु च ।

सत्पीडान्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

मलिनपदार्थमिरेच्छन्तीति म्लेच्छा विपयिणो, यन्नायुवासकाः, कर्ममार्गीयाय ।
 यद्यपि तेभ्योपिर्दं विहितमेव कर्तव्यं तथापि स्वार्थपराः 'सीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विद्वन्ती'
 त्यागुत्तया कर्मकृते मलिनमेवेति कल्पराणां तथात्वेन निर्देशः कृतः । तादृशैस्ते-
 शानानाः सर्वे पदेशा, अत एव तच्छ्रीलादीनां विरोधाच्च ते सापका इतिभावः ।
 स्वयं तु भगवद्ग्रीह्यापदेशेषु कृष्ण एव गतिर्ममेतिशरण्युपदिष्टम् । शरणं गते कृपया स एव सर्वं
 करिष्यतीतिभावः ॥ १ ॥

यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र केवलविषयाधिष्ठसम्बन्धिदेशसंसर्गेण भावनाशो किमु वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेनापि देशस्यासाधकत्वं निरूपितम् । किञ्च, न केवलमाक्रान्तिमात्रं किन्तु तद्भूय एव जाता इत्याहुः पापैकंनिलयेष्विति । कर्मणां हि सामञ्जस्यत्वात्तपोक्तम् । एतेन तत्र गमनमात्रेण तत्सम्बन्धात्स्वर्षनाशो भवतीति भावः । एवं सति भगवतो मन्त्रोपासनाद्यस्युष्ट्वेनास्मिञ्छ्लोके मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षाचर्चानां सद्गृहेणासाधकत्वं निरूपितम् । आदिपदेन विहितभक्त्यादीनामपि तथेत्यर्थः । ननु तत्रापि केचन निवृत्तिपरा भविष्यन्तीति चेच्चत्राहुः सत्पीडैति । निवृत्तिपरत्वेन सद्रूपाणि तत्रत्यानां देहेन्द्रियादीनि तेषां पीडा सत्पीडा, तद्देशसम्बन्धे तानि विषयाधिष्ठान्येव भवन्तीति तन्निग्रहाद्यव्यवत्त्वान्निवृत्तिपराणां खेदो जायत इति तद्रूपैव स्वर्षनाशननिता पीडा, तथा व्यग्राः कथमस्माकं परलोकः सेत्स्यतीति व्यग्रा लोका धर्षशीला देवु । यत्र स्थूलदृष्टीनामपि न धर्मनिर्वाहस्तत्रातिमूर्खमेसिकाणां तादृशानां भावशैथिल्ये किमु वाच्यम् । वादशानाम्पि स्यादुपशक्तेरिति भावः । तथाचोक्तं 'अस्मात्स तत्त्वमृति नान्यसमस्तमित्युत्र विरणे 'यया' व्याघ्राये देहाभिमानो'ति फलप्रकरणे । अतस्तद्भाववोपणे प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं शरणमेव भावनीयमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् । अत एवाक्रान्तिकमनःसिद्धाविति विवेकस्यैवाधेय्युक्तम् ॥ २ ॥

एवं दुःसंसर्गेण देशानापसाधकत्वं निरूप्य तत्र भगवत्प्रका अपि सन्नि ते सपीचीनास्ते सह सङ्गो न वायक इत्याहङ्कष द्रव्याणामद्भुता पुष्टस्य तेषामपि सङ्गो वायक इतीतरमार्गीयाणामसाधकत्वपाहुः गङ्गादीति ।

गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तितोहिताधिदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादितीर्थवर्षा भक्ताः । अयं भावः—'अस्ति गङ्गायां त्रिरूपमिति सिद्धान्तमुक्त्वा कल्पं स्फुटीकृतं, तत्रिविधत्वमत्रापि ज्ञेयम् । तेन जलरूपाधिभौतिकादिभेदेन भवाहभक्तिमार्गीयज्ञानमार्गीयमार्गदाभक्तिमार्गीया भक्ता निरूपितास्तत्र प्रथमं भवाहभक्तिमार्गीयाणामसाधकत्वं निरूपयन्ति । यद्यपि गङ्गापदस्यादौ निरूपणाद्गङ्गाया मर्गादाभक्तिमार्गीयभक्तत्वाच्यमार्गीयभक्तानामेवादौ निरूपणं संभवति तथाप्याधिभौतिकादिक्रमेण परिहृत्यमानभवाहनलस्यैव प्रथमनिरूपणाद्गङ्गापदादौ भवाहभक्तिमार्गीया एव ज्ञेयाः । अग्निमाणाशुचरश्लोकेषु निरूपणम् । तथाच पदसम्बन्धः, गङ्गा देवी आदिवर्षां तानि गङ्गादीनि, तस्या एवाधिदेविकादिरूपाणि, तस्या एव 'तीर्थभूता' आदि साधकवचनात्प्रकाः, परन्तु दृश्यमानजलादिरूपाक्रमेण भवाहमार्गीया एव । कर्ममार्गीयापेक्षयोच्यते-

शपनाय 'वर्षे'पदम् । तादृशेष्वपि दुष्टैरेव स्वरूपापेक्षया तदोपैरित्यर्थः । तादृशैर्धर्मव्रते-
 प्वाच्छादितेषु सत्सु, धर्मा एव तेषां धर्मस्वरूपज्ञाने आवरता जाताः । ननु भगवद्-
 र्धनिष्ठेषु कथं तद्दर्शनाभावकत्वं तत्राहुः—तिरोहिताधिदैवेष्विति । तिरोहितमधिदै-
 वस्वरूपं येषु । यथा जलप्रवाहे मूर्तिमत्या गङ्गापास्तिरोधानं तथा प्रवाहमार्गेषु साक्षा-
 त्पुरुषोत्तमस्वरूपतिरोधानम् । विभूतिरूपस्यैव तेषां भजनं तद्रूपमेव फलं, न तत्राधिदैवि-
 कभजनं फलं चेति द्रव्याश्लक्ष्ण्ये पुष्टिपार्श्वीवाणां तत्सद्दो न साधक इति शरणगतिमे-
 वोपदिशन्ति कृष्ण्य पठेति । अत एवायं फलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति सा
 सेवानाधिदैविकी'त्युक्तं सेनाफले । मरुते तु आधिदैविकस्वरूपस्यैव सर्वस्य साधक-
 त्वादाधिदैविकरसात्मकसदानन्दस्वरूपहापककृष्ण्यपदमेवोक्तं सर्वत्र शरणागतौ । एतेन
 तदपतिरिक्तस्वरूपस्य शरणमपि न साधकमित्यपि सूच्यत इति सुश्रुतम् ॥ ३ ॥

ननु ज्ञानिनो निर्दोषाः समबुद्धय एकान्तस्थितयः तत्सद्गः साधको भविष्य-
 तीति तेषामपि मायामोहितत्वात्साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धनाभावेनासाधकत्वं निरूपयन्तः
 कर्तृणा तन्निरूपयन्ति—अहङ्कारविमूढेष्विति ।

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

ते तु 'अहं ब्रह्मास्मी'त्याहङ्कारेण विशेषेण मूढा, नहि वत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस-
 म्बन्धः, निन्वत्तरपात्रसम्बन्धेन तन्मात्रस्यैव परमफलत्वं मन्यन्त इति सैव्यसेवकभाव-
 स्यापि गतत्वादिशेषेण मूढास्तादृशेषु सत्सु । ननु अवियानिहृत्तौ अनुभवरूपे विज्ञाने
 सम्पन्ने ब्रह्मणि लयो भवतीति कथं तेषां मोहः संभवतीति तत्राहुः पापानुवर्ति-
 ष्विति । 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इतिवाच्यतापुष्टिपार्श्वीवाणां फले प्रति-
 षन्मत्तात्साक्षात्पुरुषोत्तमज्ञानाभावरूपस्य तादृशज्ञानस्य पापत्वात्तदनुवर्तिना पापा-
 नुवर्तित्वमेवेति तपोक्तम् । किञ्च, तादृशस्य पुनरुत्तरलपानन्तरं पुष्टिफलसम्भावनेन
 नैव्यपिहापनाय पापरूपत्वं विशेषेण मूढत्वं चोक्तम् । ननु तदाप्यानन्दानुभवो भविष्य-
 तीति तत्राहुः—लाभपूजार्थयत्नेष्विति । तन्मार्गे न साधनदृशायां न च फलदृशाया
 तदनुभवः, यतो लाभः भाग्यलाभः पूजा वत्साधनार्थं मनस्येव कल्पितमूर्तेरुपासनाकारः,
 तदर्थमेव यतो येषां तादृशेषु । नप्राप्त्यन्ये चये सर्वेन्द्रियाणां सार्थकता, नाप्यानन्दानु-
 भवज्ञानं च, यथा जने निमग्नस्य जलपानम् । नहिरेव याने तदनुभव इति न तेषामानन्दा-
 नुभवोपि । मरुते तु शुष्टभागाप्यस्य 'भगवता सह'त्यादिस्वभावनापामपि सर्वेन्द्रियाणां
 साक्षात्स्वस्वातुभवो, शक्तिःमाकृत्ये तदनुभवे किं शक्यमितिभावः । तदुक्तं 'निरोधवर्जं

‘सङ्कल्पादपि तत्र हि’ ‘दर्शनं स्पर्शनं स्पृष्टमि’त्यादिना । एवं सति पुष्टिपार्गायस्य न क्लृप्तः सायक इति शरणमेव निर्दिशन्ति कृष्ण एव गतिः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानिष्वपि केचन भक्ता भवन्ति, तत्रापि प्रेमयुक्ताः, ते पुनर्द्विविधाः केचन नामनिष्ठाः केचन त्रैविकनिष्ठास्तेषां सङ्गः सायको भविष्यति, तथाचोक्तं ‘सङ्गस्तेष्वयं ते मार्थ्यः’ ‘सत्वां प्रसङ्गा’दित्यादिनेत्याशङ्क्य तयोरपि सायकत्वाभावात्प्रथमं नामनिष्ठा-नामसायकत्वं वदन्तो मन्त्राणां तत्रिरूपयन्ति अपरिज्ञानेति ।

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

यद्यपि ‘एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीत’मित्यत्र ‘मन्त्रोप्येकस्य नामानि यानी’-स्तुत्या भक्तानां नामैव परो मन्त्रः तत्कीर्तनपराः समीचीना एव तेषां तत्कीर्तने तदानुदानुभवजनिताशुपुलकादयोपि भवन्ति तथापि तेषां मर्यादाभारगीयत्वात्स्वरूपतोऽपरिज्ञानमेवेति तेषु मन्त्रेषु नामरूपेष्वपरिज्ञानेन नष्टेषु अलक्षितेषु सत्सु । पादशः कृष्णपदस्य रसात्मकभावरूपोर्ध्वस्तदपरिज्ञानादलक्षितत्वमुक्तम् । ननु कथं सोर्थो न क्लृप्त-वत्तत्राहुः—अव्रतयोगिष्विति । अतं नमन्यत्वं पतिव्रतावत्प्रविचयकपरमाहुरागन-निवृत्तसात्मकभावेन तदेकनिष्ठात्वं, तदभावतोऽव्रताः पूर्वोक्ताः, तादृशेषु योगः संयोगो येषामिति तथात्वमुक्तम् । ननु तेष्वपि नामधर्माणां दृश्यमानत्वात्सुमेवमुच्यते तत्राहुः—तिरोहितेति । तिरोहितः अर्थो रसात्मकरूपेण यः मरुटः स यत्र तादृशेषु सत्सु । अत एव मुकुन्द ! नारायण ! यज्ञेश्वर ! ज्ञाननिधे ! वासुदेवत्यादीनि मोक्षेच्छामिरुच्यन्ते, नहि पुष्टिपार्गायैरिव ‘अजन्तानिहन् वीरयोपिताम्’ ‘सुरतनाये’त्यादीनि रसात्मकानि ज्ञानि । तेषां मर्यादाभारगानुसारेणैव तदनुभवो भवति न पुष्टयदुसारेणेति न क्लृप्तस्वस्य सायक इति शरणमेवोपदिशन्ति कृष्ण एवेति ॥ ५ ॥

ननु ये सेषावरास्ते क्लृप्तविकिनियोगेनानन्यत्रतेन सेवां कुर्वन्तीति न तेषाम-व्रतत्वमिति सायका भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तेषामसायकत्वं वदन्तः कर्मणां तदाहुः—नानावादेति ।

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डेकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

यद्यपि ते पूर्वोक्तापेक्षया सर्वेषुपास्वयापि तेषां मर्यादाभिभ्रत्वात्सर्वकर्मव्रता-दिषु सर्वं पुष्टिपार्गायं यावत्प्रथमं कर्म तन्मार्गाया सेवा ‘भगवता सेदे’त्यादिरूपा धर्मं

लोकवेदनैरपेक्षेण केवलस्वरूपमात्रैकनिष्ठत्वं, आदिपदेन तन्मार्गावश्रवणकीर्तनादीनि
 शेषानि, तेषु नानावादाविनष्टेषु सखु । नानावादां अनेकविधममाणवचनानि मर्यादा-
 मार्गायाणि आचरणरूपाणि, तैः कृत्वा विज्ञेयेण नष्टा अलक्षितास्तादृशेषु सखु । तेषां
 मर्यादापिश्रवणेन विहितैरुदृष्टित्वात्, न तज्ज्ञानमितिभावः । अत एव 'मर्यादाया गुणज्ञाते'
 इति निरूपितं पुष्टिवाहमर्यादायाम् । ननु तेषु भक्तिमार्गनिष्ठया सेवादिकं कुर्वन्तीति कथं
 तदज्ञानं तत्राह—पापण्डैकप्रयत्नेष्विति । पापण्डो नामोपाधिस्तद्रूप एवैकः प्रयत्न-
 स्वदनुकूलसाधनरूपो येषां तादृशेषु । तेषामपि मिश्रत्वेन पुरुषोत्तमसायुज्यैकफलता-
 चेत्ययत्नादीनां पुष्टापेक्षयोपाधिरूपत्वमेवेति तथा निरूपितम् । अत एव मध्यमफलत्वं
 सायुज्यस्य निरूपितं सेवाफले 'सेवायां फलत्रयमिभ्यनेन । किञ्च, सायुज्यस्य मर्यादाम-
 क्तिमार्गैकफलत्वं तच्चार्यदीपे निरूपितं 'सर्वस्वाग्नेनन्यभावे' इत्यनेन । पुष्टिकलं तु केवलं
 तादृशानुग्रहभरणेन सर्वात्मना निरुपाधिभावेरुसाध्यमिति तादृशस्यापि सन्नो न साधक इति
 शरणमेव निरूपयन्ति कृष्ण एव गतिर्ममेति ॥ ६ ॥

नन्वेवं सकलपार्गापसाधनफलानां साधकत्वेन पुरुषार्थरूपत्वामावात्पुष्टिमार्गावस्य
 'के पुष्टपार्गाः ? कीदृशया वा कथं वा सिद्धा भविष्यन्तीति प्रश्ने तादृशस्य भगवानेव
 षटुर्विधपुरुषार्थरूपः, तस्मिद्धौ शरणमेव साधनं नान्यदिति भगवतस्तद्रूपनिरूपणपूर्वकं
 षटुर्भिः श्लोकैः शरणं निरूपयन्ति । तत्र प्रथमं धर्मरूपत्वेन निरूपयन्ति—अजामिला-
 दिदोषाणामिति ।

अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

'पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोपां हरिरेव हि । कामो हरेर्दिदस्यैव मोक्षः कृष्णस्य
 चैतुर्मित्युक्ताः पुष्टपार्गा मर्यादामार्गैरेव्यो भिन्ना उपाधिरदिता इति । तत्र हरेर्दास्यं
 धर्मोक्तः । तत्र 'पुरुषमूषण वेदि दास्यमि'त्यत्र स्वरूपात्प्रकृतत्वेन निरूपितमिति भग-
 वतो धर्मरूपत्वं सिद्धम् । एवं सति धर्मेण यथा दोषनिवृत्तिर्निर्दोषतासिद्धिश्च भवति
 तथा भगवान् स्वरूपेणैव दोषनिर्जरक इष्टमायुज्येभि भवतीति धर्मनिरूपणपूर्वकं शरणं
 निरूपयन्ति । तथाहि—अजामिलादयः प्रकृतदोषदुष्टास्तद्रूपा भव सकलेन्द्रियसङ्घा-
 तात्तेषां दोषाणां नाशकः स्वरूपेणैव न साधनैः । अयं मानः, पुष्टिमार्गावस्य स्नेहोत्सव-
 नन्तरं स्वल्पसननः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणायामां 'भगवता सह संज्ञाप' इत्यायुक्त-
 प्रकारं माननापानन्तर्जाण्यस्य तात्पर्यरूपमाह्वये सति या सेवोत्तमपुष्टिरूपा तत्रेन्द्रि-
 याणां प्राणरदायसंस्पर्शनस्पर्शादिना यः प्रतिगन्धः सोऽत्र दोषस्तन्नाशकः ।
 यथाज्ञापितस्य मानधारेण दोषा दूरीकृतास्तथा मरुदे तादृशस्य, निषो गुणगान-

लक्षणनामात्मकलीलाया तत्तदिन्द्रियाणां दोषं नाशयतीति तथाक्तम् । अनेन दोषनिवृत्तिर्वर्षकार्यमुक्तम् । इष्टप्राप्तिं निरूपयन्ति अनुभवे स्थितं इति । दोषं दूरीकृत्य तत्तदिन्द्रियादिषु स्वयं स्थितो भूत्वा स्वरूपानन्दमनुभावयतीतिभावः । अनेनेष्टप्राप्तिरूपं वर्षकार्यमुक्तम् । एतत्सर्वं निरोधवर्णने 'संसारवेद्यदुष्टानामि'त्यारभ्य 'हरिवस्तुसुखमि'त्यन्तेन स्फुटीकृतम् । ततोपि विशेषमाहुः—ज्ञापिताखिलमाहात्म्य इति । ज्ञापितमखिलं पुष्टिलीलारूपं माहात्म्यं देन । अत एव ब्रजस्थितानामपि च लीलानुभवः । पुष्टिवाहमर्पादायामपि 'पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा' इत्युक्तम् । भगवति साक्षादन्तःप्रकटे तल्लीलावर्षाणामप्याविर्भावात्तज्ज्ञानमप्यानिर्भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति तादृशस्य तादृग्भावोपगमादौ ईदृग्वर्षरूपो भगवानेव शरणमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् ॥७॥

ननु तेषामिन्द्रियादीनां प्राकृतत्वात्तदधिष्ठातृणां च तथात्वात्कथं दोषनिवृत्तिरित्याशङ्क्य तेषां सर्वसङ्घातरूपः कृष्ण एव भवतीति तस्यैवार्थरूपत्वं निरूपयन्तः शरणगतिमाहुः—प्राकृता इति ।

**प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं वृहत् ।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥**

मपञ्चनिरूपणमस्तावे 'जडे सद्दशः प्रकट इतरावाच्छात्रौ, जीवे आयौ प्रकटौ ज्ञानान्दांशस्तिरोहित' इतिनिरूपितम् । पुष्टिमार्गायस्य तु साधनदशायां सेवायुग-गानादिपरस्य स्वत एवानन्दाशः प्रकटो भवति । तथाचोक्तं तिदान्तप्रुक्तावस्थायां 'वतः संसारदुःखस्ये'ति । तत्रैव पुनः विवरणे 'कथं पनगिलपिते ते तथापि यस्तुस्वभावाद्भवत' इत्युक्तम् । सिद्धान्तरदस्येपि 'सर्वेषां प्रकृता तत' इत्युक्तम् । 'सच्चिदानन्दता स्वत' इति निरोधविवरणेषुक्तम् । एवं सति ये पूर्वं प्राकृता देवा इन्द्रियाधिष्ठातारस्ते सच्चिदानन्दरूपाः प्राकृतत्वे सम्पन्ने पुरुषोत्तमादिर्भावात्सकला जाताः । कला रसात्मकत्रयविप्राकृता ज्ञतसंहिता जाताः । गणितानन्दरूपमसंशयं प्रथमं, 'क'मत्ययेन ततोपि 'इ'स्योक्तितुच्छो जीवः स वृद्धान्तरदपेक्षयापि महान् जातः । उपपन्न हेतुः पूर्णानन्दो हरिरिति । यतः सर्वेषां सच्चिदानन्दत्वे सम्पन्ने पुरुषोत्तमादिर्भावात्तन्मन्विपरिस्तात्मका भावा वत्पयन्त इति तज्जनिवपञ्चुराविद्यान्यर्थमन्तस्तत्तदिन्द्रियादिषु तत्तत्स्वरूपः स्वयमेव भूत्वा सर्वेषु तेषु पूर्णम्बन्धानन्ददानेन दुःखं हरतीति तथोक्तम् । एवं सत्यासारात्मत्वेनाप्राकृतत्वे किं वाच्यम् । किन्तु तस्य समस्तमहान् साक्षात्सात्विकज्ञी-लारूपपूर्णानन्दभगवद्भू एव भवतीति इत्यत्र दोषारणस्य इतिभावः । तदेव 'श्रीमती-

कुलजीवांश्च श्रीमद्भोक्तुलमानसमित्याद्युक्तम् । यत् एवं भगवत् एवापेक्षितं तस्मात्तस्य
तथात्वसिद्धये शरणमेव साधनमिति तत्रिरूपयन्ति कृष्ण एवेति ॥ ८ ॥

एवपर्यैरूपं निरूप्यैतादृशस्य प्रचुरार्तिशान्त्यर्थं बहिःपकटस्य कोटिकर्णद्वयलाव-
ण्यसाक्षाद्भगवतः संहस्यैवापेक्षितत्वात्कामरूपत्वं निरूपयन्तः शरणं प्रार्थयन्ति विवेकेति ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

अधेदमाहृतम् । शुद्धिपार्थीयमात्राविर्भावानन्तरं विरहानुभवायै त्वागस्यावदपक-
त्वात्प्राधान्यन्तरं पुनः क्रमेण मियो गुणानुवादननितमचुरभावानामुच्छलितत्वात्तादृशस्य
देवमाणेन्द्रियान्तराकरणादीनि स्वरूपात्पकानि भवन्तीति पूर्वश्लोकद्वयेन निरूपितम् ।
प्रातःपत्यन्तं विरहानुभवे चक्षुरागादित्रयान्तरान्ताः सहावस्थाः संपन्नाः । अस्मि-
च्छ्लोके उन्मादाद्यवस्थात्रयं निरूप्यते । तथाहि-विवेकः, धैर्यं, भक्त्यादपरतै रहितस्य ।
विनेकराहित्ये विकलत्वं भवति यतो वैकल्ये विवेको न तिष्ठति । तच्चोन्मादावस्थायां
भवतीति सा निरूपिता । धैर्यराहित्येनाहर्मिंशं साक्षात्सङ्घाभावजप्रचुरार्तिजनितम-
स्वास्थ्यं तिष्ठति । ननु पूर्वं गुणगानेऽन्तः साक्षाद्भुवस्वयोक्तत्वात्कथं धैर्याभावेनास्वास्थ्यं
तत्राहुः-भक्त्यादिरहितस्येति । गुणगानद्वयायां पूर्ववन्तःप्राकट्ये साक्षात्कृ-
त्पुनःसारविन्दमुवात्वादात् । आदिपदेन साक्षाद्भोगः । साक्षाद्भोगस्याप्यनुभवात्स्वास्थ्यं
स्थितमिदानीं प्रलापावस्थायां कल्पविवेककल्पेन साक्षात्प्रादानतदुपयोगिवाक्याद्य-
करणादस्वास्थ्यमेव तिष्ठतीति तद्रहितस्येत्युक्तम् । तथापि यत्किञ्चित्स्वास्थ्येपि फलम-
तिरन्धरत्वेन विशेषतो रहितस्येत्युक्तम् । तथाचोक्तं संन्यासनिर्णये ' भगवान् फलरूप-
त्वात् ' स्वास्थ्यवापयं न कर्तव्य'मित्यादि । एकमस्वास्थ्येपि स्वास्थ्यवापयद्यकरणे प्रचु-
रार्थां मूर्च्छाभापयति सा दशा निरूपिता । ततः पुनर्जायदवस्थायां स्वरूपस्थितौ सहा-
भावेन स्यात्पुनश्च गुणावलम्बित्वाच्च पुनर्भवति तेन च यत्किञ्चित्स्वास्थ्ये तदेव फले
प्रतिरन्धकं भवतीति तस्य पापरूपत्वमिति तत्रासक्तस्येत्युक्तम् । अत एवोक्तं ' शान्तं
गुणाय तस्यैव कर्तमानस्य वापका ' इति संन्यासनिर्णये । ततः पुनः भ्रष्टानन्तरं स्थितिरेव न
भरतीति दशम्यवस्था निरूपिता । एतत्सर्वं फल्य करणीयत्वीयाध्यापान्ते स्फुटीकृतम् ।
तत्र गुणगानानन्तरमनाविमर्शे मूर्च्छांन्वारस्यानिरूपणपूर्वकं श्लोकाप्रवेशप्रलापः स्वरूप-
स्थितौ गुणगानमिति निरूपितम् । अग्रे पुनरविर्दन्ते आते 'रहदुः सुखं' 'तन्वः प्राण-
मिसमत्'मित्यादिनामिमांसा मूर्च्छितेति सर्वमुपपन्नम् । एतादृशस्य पुनः श्रीमत्प्राविर्भावार्थं
शरणमेव मारणीयमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् । एतदनन्तरं सर्वथाऽऽविर्भूय परमा-

नन्दं ददातीति ज्ञापनाय कृष्णपदं, शरणं निरूपितम् । तथाचोक्तं 'ब्रह्मा विष्णु उग्रश्च
भूता पुनः कृष्ण एव जात' इति 'वासायाविरभूकृष्ण' इत्यस्याभासे ॥ ९ ॥

एवं दशावस्थाभिः पूर्णविषयगानुभवे जाते प्रतिबन्धकदेहनिवृत्तौ तस्या-
लौकिकं रसात्मकं लीलोपयोगिदेहादिकं संपाद्य स्वयं साक्षात्प्रकटीभूय बहिः स्वरू-
पानन्दं ददातीति मोक्षरूपत्वं निरूपयन्ति सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवा-
खिलार्थकृदिति ।

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

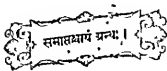
तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोब्रवीत् ॥ ११ ॥

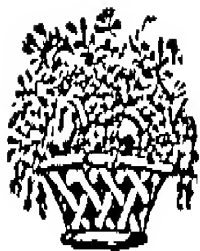
सर्वं यावदलौकिकैर्भर्षवीयादिगुणानां कर्तुमकर्तुमन्ययान् कृत्स्नसामर्थ्यं तत्स-
हितः सन् तं प्रति स्वरूपानन्दं दातुं स्थितो भवतीत्यर्थः । एतदेवोक्तं 'भगवानपि ता, रात्री'-
रित्यत्र 'भगव'त्स्येन स्वतन्त्रखिलने । ननु प्रभोः सर्वं संभवति परं तादृशेन प्रभुणा सद-
साग्येन स्वरूपानुभवः कथं सुबन्धो जीवस्य तदाहुः सर्वत्रैवाखिलार्थकृदिति । 'गुष्टिं काये-
ने'तिवाक्याच्चादृशं तं भक्तं साक्षाद्रसात्मकस्वरणारविन्दमकरन्दरजसाञ्जौकिरुदेहादि-
सम्पत्तिपूर्वकं लीलासमाप्ते प्रकटीकृत्य सर्वत्रैव देहमाणेन्द्रियादिप्रखिलार्थान् रसात्म-
कालौकिकवयोगुणादिरूपानलौकिकैर्भर्षगुणादिसामर्थ्यरूपान् करोतीति तथोक्तमत्र
एवालौकिकसामर्थ्यं पुष्टिकलं निरूपितं संपादले । एतत्सर्वं 'ययार्थकः स्वमतिविम्बविभ्रम'
इत्यस्य विवरणे स्फुटीकृतं 'स्वसामर्थ्यादियोजने'त्यादि । एवं स्वरूपालंकारां संपाद्य स्वरू-
पानन्दं ददातीति मोक्षरूपत्वं निरूपितम् । अत्र एव 'मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मित्युक्तम् ।
ननु मोक्षे आनन्दमग्नता तिष्ठति प्रकृतेषु तथैव चेत्स्यात्तदा कथं लीलानुभव इत्याहुः शर-
णस्थसमुद्धारमिति । अत्र शरणपदं सर्वात्मभावस्य । अलौकिकसंघट्टिः सर्वैतादृग्भाव-
धत्वेवेति शरणस्थस्य-सर्वात्मभावस्य-पूर्वोक्तमक्तवत्तल्लीलानन्दसमुद्धारमस्य-तत उद्धारं
करोतीति शेषः । अन्यर्थकस्यां लीलायां मग्नस्य द्वितीया साननुभूतैव तिष्ठेत् । एतत्सर्वं 'यत्
एतद्विमुच्यत' इत्यत्र स्फुटीकृतम् । यद्वा, लीलानुभवदशापामपि तत्त्वभावादेव दैन्यभाव
उत्पद्यत इत्यपि ज्ञापनाय शरणस्थेतिपदम् । अथवा, अत्रापि सर्वत्रैव शरणस्या जाता
इति वा ज्ञापनार्थं शरणे स्थित्यर्थं उक्तम् । तथासति शरणसमाप्तिरपिना । किञ्च, एवं पूर्ण-
स्वरूपानन्दानुभवानन्तरं श्रीमद्बुद्धबोधदिष्टशानेन यादृशो निरोधः सिद्धस्तादृशो निरू-
पित इति ज्ञापनायोद्धारं सम्पत्कृतमुक्तम् । एवं सति सदा फलरूपपूर्णनिरोधस्थित्यनन्दं

तस्य स्वस्तिन् साक्षात्पुरुषोत्तमाभिन्नत्वज्ञानं भवतीति मुक्तिलीला निरूपिता । तत आश्रयलीलां निरूपयन्ति कृष्णमिति । तं पुनः केवलशुद्धभावात्मरूपेण सङ्घातस्य स्वरूपत्वापात्तेन स्वस्वरूपात्मकं वैशैलानुभवान्(?)वाङ्मूलाभारूपं कृष्णं करोतीत्याश्रय-
लीला निरूपिता । 'कृष्ण'मित्यत्रापि करोतीतिक्रिया योज्या । अत एव 'ततो विमोचनं साश्रयमापणं प्रत्यापत्तिरित्युक्तं 'वर्दापीठे'ति श्लोकरविवरणे । एवं सति निरो-
पलीलानन्तरं 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' । 'मुक्तानामाश्रयः कृष्णः' इति स्फुटवद्वयार्थरूपं मुक्त्याश्रयलीलादर्थं निरूपितं पदद्वयेन । एतावदेवेप्सिततममितिपद-
द्वयस्य कर्मत्वेन निरूपणम् । पूर्वं सर्वसमर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्ता प्रभुरिति प्रथमान्तपदं दत्तम् । अग्रे स्फुटितत्वेन पदद्वयं द्वितीयान्तमुक्तं, तेन सादृशः प्रभुरेव स्फुटितं करोतीतिक्रिया-
ध्याहारेण कर्तृकर्मक्रियान्यपसम्बन्धोत्र ज्ञेयः । एवं ग्रन्थार्थोपि सम्बन्धोन्मितो भवतीति सर्वपवदात्म् । अतःपरं दसविधलीलानां पूर्णत्वादाश्रयाय सदा कृत इति कृष्ण एवे-
त्येवोक्तम् । अत्र कृष्णावतारलीलानां नित्यफलवधित्वमुद्देशेन लक्षितमिति स्वरूपा-
त्मरूपेण लीलां नित्यत्वज्ञानाय न कण्ठोक्त उपसंहारः कृत इति भावः । एवं सायनफलस्वरूपविवेकेनाश्रयं निरूप्य तस्य लोभनिष्ठसुखैकफलत्वेन तस्याय
भगवद्रोसैरुभोग्यत्वादेवतपत्वेन प्रभोर्निषेदनीयमिति तदग्रे कृत्वा निषेदयन्त आहुः
विज्ञापयाम्यहमिति । किञ्चिदिति शेषः । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः इदमिति ।
पदग्रे कृतं तद्विनये मे प्रत्यक्षतोद्भूत्या निर्दिष्टम् । किं ते तदपीति तत्राहुः स्तोत्र-
मिति । तर्हि समीचीनं कृतं भीतोर्हं किमियद्विज्ञाप्यत इति चेत्तत्राह कृष्णाश्रयमिति ।
कृष्ण आश्रयो यस्मिञ्चित् तत्स्वरूपनिवेदनं कृतम् । एतेनाश्रये कृते आश्रितपक्षपातस्य
त्यक्तुमशक्यत्वाच्चिर्वन्वेनादेयतमपि परान्नाद्यापन्नं वस्तु तस्यै देयं मनतीति स्वकीया-
नापार्तिद्वं भवति अतिविनयेन विज्ञापनमेवोचितमिति श्रीपदाचार्याणां हृदयमिति
सापितम् । अत एव एवं विज्ञाप्य तत्पाठफलं निरूपयन्ति य इति । कृष्णस्य भावात्म-
कस्य सन्निधी सति पुष्टिभार्यायस्योद्भूतभावानुस्य भावरूपत्वेनान्तस्तत्सन्निध्यं भव-
तीति तथोक्तम् । तन्तान्निष्यार्यं वा पदेत्तस्यैनाश्रयो.योदिति । य इति मद्रतिरिक्तोन्वोपि
स्तीकृत इत्यर्थः । इदं त्वतिनाश्रयपत्न्यौदार्यं चरित आचार्याणाम् । नन्वेवं विज्ञापनेपि
भगवता तत्रोत्तीकृतं चेत्तदा कथं फलसिद्धिस्त्रयोः श्रीचन्द्रभोजवीदिति । इतीति
पूर्वोक्तं विज्ञापनं श्रीचन्द्रभः साक्षाद्गोपीशोऽत्रवीत् अह्नोऽह्नात्तवानित्यर्थः । अथवा
श्रीचन्द्रभः स्वयमेव श्रीचाराणां स्वामिनीनां षडुपः परम्पातसत्यास्पदीभूतः । अत एव

ताः स्वरहस्यं सर्वं कथयन्तीति तासां गुरुत्वं निरूपितं संन्यासनिर्णये । अतिप्रियाय गुरुः स्वरहस्यं कथयतीत्युक्तत्वात् । एवं सति तद्ब्रह्मत्वेन प्रभोरपि परमप्रेमास्पदीभूत इति तदुक्तं सर्वमङ्गीकृतं भगवदेति ज्ञापितम् । अत एव यतोद्भोक्तमिति हेतोरब्रवीदित्याह, फलमित्यर्थः । किञ्च तद्ब्रह्मत्वेन भगवदुक्ताङ्गीकारः स्वतः सिद्ध एवेति न पुनस्तदुक्तिः कण्ठोक्ता । अनेन फले सर्वयापि निःसन्दिग्धत्वं निरूपितमिति सर्वमवदातम् ॥ १०-११ ॥

अतिमलिनतराशये मदीये किमयमपूर्वतरोदयो विलासः ।
 निरुपधिरुणैकविभ्रमोपि वितरणशीलविभोरतोद्भुतं नः ॥ १ ॥
 ब्रतवतो मद्गती किल ते कृपा मर्दपराधगणा अपि तादृशाः ।
 उभयतौल्यविचारणया विभो विज्ञपते तव सैव गरीयसी ॥ २ ॥
 अदेयदानैरुपरान् महौदार्यगुणैः स्वके ।
 श्रीमदाचार्यवरणान् आश्रये करुणानिधीन् ॥ ३ ॥
 प्रणतालोकसंजातकरुणादृष्टिभिः सगान् ।
 संतापं हरति श्रीमद्विद्वल्लेशं तपाश्रये ॥ ४ ॥
 इति श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्रविवरणं समाप्तम् ।

॥ श्रुतः ॥

लालवायामन्दिराश्वरगोस्वामिश्रीरगच्छांडलालजीमहाराजपदानां
समाश्रयेण परिष्कृत्य नान्द्रय च प्रकटीकियमाणप्रबन्धावल्यां
रुपाय स्वश्रीकृतानां प्रबन्धानां नामानि ।

१	विनाकलं, द्वादशविपरणमेतम्	१-०-०
२	निरोधलक्षणं, विपरणपदकसहितं गुर्जराजुवाद्युतं च	१-०-०
३	संन्यासनिर्णयः अष्टविपरणसहितः	"	"	१-०-०
४	चतुःश्लोकी सतटीकोपेता	"	"	०-८-०
५	ज्ञानतःपरणप्रबोधः पञ्चश्लोकोपेनः	"	"	०-८-०
६	{ जलमेदः चतुर्विपरणसमेतः पञ्चपदानि विपरणप्रयत्नसमेतानि सैपाकलं विपरणप्रयत्नम्	१-०-०
		२-०-०
७	भक्तिवर्धिनी चतुर्दशश्लोकोपेता	२-०-०
८	श्रीतुषोधिनी (जन्मप्रकरणोपा, अ. १-२) द्विपरणादिसकलपरि- करणदिना	१-४-०
९	श्रीगृह्यादुरचतुःश्लोकीविवृतिः श्रीमत्प्रमुख्यप्रणीता द्विपरणीभ्यां प्रकाशेन गुर्जराजुवादेन च युता	०-१०-०
१०	भक्तिद्वनिर्णयः गुर्जराजुवाद्युक्तः	०-८-०
११	प्रस्थानरक्षाकरं दशविपरणविज्ञेयश्रीपुराणोत्तमत्रिविरचितः	०-८-०

पंचलपापानकथाः—

१	पंचपरिग्रहान्दिव. वडा द्वितीयाया	१-०-०
२	मूर्तिपूजा	"	०-१०-०
३	अन्तार्यामीमांसा	"	०-१०-०
४	पंचपरिग्रहान्दिव. गुजराती	०-४-०
५	उपदेशमीमांसा	छपाय छे-
६	आप्तोचनिर्णय ईश्वरी, गुजराती साये	०-८-०

पत्रपत्रणसङ्केतः—

लालवायामन्दिरम्,

श्रीश्वरः—श्रीश्वरं नं० २

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टीकाभिः समलङ्कृता ।

कृतं नाम ।	पृष्ठम् ।	वर्तमानम् ।	पृष्ठम्
१ श्रीनखराभानाम् । ...	१	५ श्रीकृष्णरायभट्टानाम् । ...	२९
२ श्रीवज्रमानाम् । ...	९	६ श्रीनाथभट्टानाम् । ...	३३
३ केपाञ्चिन् । ...	१२	७ श्रीद्वारवेदानाम् । ...	३६
४ श्रीमथुरानाथानाम् । ...	१४		

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

संक्षेपं

विद्यानुरागिगोस्वामिश्रीरणछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिपनमाल हरिचन्द्रर.

“साहित्यभूषण” “सुधादेवताल”

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी.

“सुधादेवविभाष”

इत्येताभ्यां संक्षेप्यान्वय

श्रीशुभपुरीस्वभावदीव ‘सोनी कालिदास मूलश्री’ इत्यनेन

निजनाटु‘रम्भावादे’ इत्यस्या अथवात्समरपार्थ दत्तद्रव्यतो

‘गुजराती’ मुद्रणालये सम्मुद्र्य

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वृत्तमासा ४४६,

संवत् १९०९

मूल्यम् ०-८-०

પોરબંદરના સૌની ઠાસિદાસ મુલજલાઇએ પોતાનાં માતૃશ્રી રંભાબાઇના
ભગવત્સમરણાર્થે આપેલા દ્રવ્યથી આ ગ્રન્થની મુદ્રણયોજના થઇ છે.

મોહમવ્યાં

‘મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ’ હત્યનેન સ્વીયે

‘ગુજરાતી’ મુદ્રણયન્ત્રાલયે મુદ્રિતા ।

કોટ સામુદરિચિંગ ન ૯

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मभार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टीकाभिः समलङ्कृता ।

कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।	कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।
१ श्रीमन्नरानाम् । ...	१	५ श्रीकृष्णरायभट्टानाम् । ...	२९
२ श्रीब्रह्मानाम् । ...	९	६ श्रीनाथभट्टानाम् । ...	३३
३ वेपाधित् । ...	१२	७ श्रीद्वारकेशानाम् । ...	३६
४ श्रीनशुरानाम् । ...	१४		

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

सेवं

विद्यानुरागिणोस्वामिश्रीरणछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिमनलाल हरिबिहार.

“कादिकाभूषण” “सुदादेवसदन”

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी.

“सुदादेवविहार”

इत्येतान्वां संशोष्यान्वत्

श्रीशामपुरीस्वामिदेव ‘सोनी ऋषिदास मूलश्री’ इत्यनेन

निजमातृ‘रम्भापाई’ इत्यस्या भगवत्स्मरणार्थं इत्यद्वयवो

‘गुजराती’ मुद्रणालये सम्पुट

श्रीजीवनाचार्यप्रुष्टिसिद्धान्तकर्मचालयात्प्रकाशिता ।

बनारसा १९०६

सं० १९०८

मूल्यम् ०-८-०

ઉદાહાર.

આપણે અનેક પુસ્તકસંગ્રહને મનુષ્યપ્રવચારમાં આપ્યા, અપાર સુધી આસ્વાદ્યતા દેતી વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી. દરે વિચારશક્તિ આવી, વિચાર કરવાને બેઠકે કે મારે

ખરે પુરુષાર્થ કયો? એ આ વિચાર ન કરીએ તો છવનના પદ દિશામાં પુરુષાર્થ વિચારની વહે છે તે માલુમ ન પડતાં તેને કુળવાને જ સમય આવે. મનુષ્ય માત્ર પોતાના આસ્વાદ્યતા છવનના દૃષ્ટિબિન્દુ તરફ ખેંચાય છે. વસ્તુતઃ તેને જ પુરુષાર્થ માનીને તે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન છે. અને તે મેળવી પોતાના પ્રવલને સદૃશ માને છે અને પોતાને કૃતાર્થ માને છે. આ પ્રાથમ ગણેણું ક્ષય વિચાર્યાવિ છે કે અસ્થિર છે? તે, અથવા જે માર્ગે ક્ષય મેળવવા આર્થું છું તે સરલ છે કે સંકટક છે તેનો વિચાર 'મનુષ્યનાં કાર્યેષુ કથિયતતિ શિદ્ધયે' ન્યાય પ્રમાણે કોઈ સુસંસ્કાર વાજાને જ આવી શકે છે. તેમાં પણ બ્યારે માણુષ્ય વિચાર કરવા બેસે કે મારે ખરે પુરુષાર્થ કયો? આ વખતે તેની જિજ્ઞાસા સમ્પૂર્ણ ઉભળી રહી હોય કે, ત્યારે પોતાના સનાતન શાસ્ત્રને ટરણે જાય છે. ત્યાં આગળ તો અનેક પ્રવિસુનિવિચારિત દેવિચારિત પુરુષાર્થોના લુહા લુહા સ્વરૂપો ભેદ આ છવ મુદ્રાય જાય. સર્વે કોઈ ધર્મ અર્થ પ્રાપ્ત અને મોક્ષ આ માર પુરુષાર્થને માને છે પરંતુ દેવકાશાતુસાર કહેા કે સ્વશુદ્ધિપશાતુસાર અનેક આખ્યાઓ એ ચારે પુરુષાર્થની કરી દીધી. એ આ છવ ઉપર પ્રભુ કૃપા કરે અને વખતે પ્રીતદાર્થપરજીના આશય નીચે આવી જાય તો તેનો દાય જાણી પરમપુરુષાર્થસીન્મુખ કરી નહિ તો છવ ખરેખર મુદ્રાય. એવી પુરુષાર્થતરની વિવાદાસ્પદ સ્થિતિ યદ યદ છે.

(૧) કેટલાક લોકાયનિક મતવાળા માને છે કે આપણે તો અનેક ભોમ વિલાસ કરવા, જાન આપજું અને ભોમ ભોજવવા એ એ જ પુરુષાર્થ છે. ખાતું પીતું મોજ અનેક વિચારો મળ મારની એ જ કર્તવ્ય છે, તેઓ દેહાત્મવાદી છે. (૨) વળી કેટલાક ઐશ્વર્યદિકને જ પુરુષાર્થ માને છે. દ્રવ્યસંચય કરવો અને સ્વાર્થ સાધવા

માટે જ પ્રયત્ન છે. 'વમોલુ રાજગુણાય પાદગુણયુક્તાસિને । સામાદિવાચુગાય ચિત્તર્પજ્જ્ઞાવિને ' તેઓ સંધિ, વિગ્રહ, માન, આસન, રૂપ, આશય, વગેરે પંચ રાજ્ય પ્રવંચમાં મગ્ધા રહે છે. (૩) કેટલાક કાર્તિને પુરુષાર્થ માને છે, અને કહે છે કે 'સાક્ષીર્વિમલુગ્મય પુષ્પા ભોદેષુ મીચે । સાવરેષ્ટર્યાયિ ડુલ્બલોકે કદીવતે ' (૪) કેટલાક કામને જ પુરુષાર્થ માને છે ' સ્ત્રીલીલગિરિદુલ્કાસદરવર્માવી દિ શાન્તાઃ પટમ્બાજ્ય કર્માર્થનોઃ સતિ ' (૫) વળી કેટલાક રમાર્નધર્મના આચારને જ પુરુષાર્થ માની શે છે. ' કર્માર્થંય જ્ઞાનમ વ ચિત્તર્વ ન સ્થેયતે ' એ ધર્મથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કામ પણ સિદ્ધ થાય છે, તો ધર્મનું જ સેવન કમ ન કરતું ધર્મ સત્વાચારથી થાય છે, તો આપણે દંવેશાં યોચ્યાચરતું જ સેવન કરતું. આમ ' યોચ્યાચરવિદીનનાં કમ્પા નિન્ન્યાઃ કિલ.' પવિત્રાચાર રહિતની સર્વ વિષા નિષ્પ્લ મળી તેઓ કેવલ યોચ્યાચારમાં જ કૃતાર્થના માને છે. (૬) કેટલાક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મને જ ધર્મ માનીને તેમાં જ પ્રવન રહી કૃતાર્થના માને છે. 'નિવૈત્તિનિકે કુર્વાન્ પ્રવચાવચિત્તલ.' (૭) કેટલાક તપને જ પુરુષાર્થ માને છે ' લગ્ન દેશ દેવકામ્ય માવત્ ' પ્રથમ દેવો પણ તપ કરીને વૈતાપજીને પ્રાપ્ત થયા છે. (૮) કેટલાક સાંજ્ઞપોષનેતા મત્ત કમ કમ વિગેરે માટે પ્રયત્ન

કરી રહ્યા છે અને તેઓ 'ઇલેવન વાયુવાયુતિ' 'એલેન વાન્વા: શિવવાનવનિત' દ્વેન વાન્વા: કિલિવવનવનુનિત' ઇન્વાદિ વાક્યો પ્રમાણમાં થોડા છે.

આ શિવાય પૂર્વકાંડમાં પણ કેટલાક પુરાણવિચાર થયેલા છે. 'વ્યોતિષ્ઠોમેન દર્શનકામો વજેત' સ્વર્ગકામના વાળાએ ન્યોતિષ્ઠોષય યજ કરવો. તેના સાધનમાં વેદોપન દૃષ્ટિએ 'ભગવાત્ત્વદાન્યાત્ત્વ વા પિદ્ધાક્ષ્યા દોમ્ કીન્નાકિ' શાસ્ત્ર રંગની ધીળી આંખ-અસૌકીક પુરુષાર્થ' વાળી એક વર્ષની વાહરડી આપી સોમવહી લેરી, વિગેરે વાક્યોદ્વારા ધર્મનું સાધન નિરૂપણ કર્યું છે. ઉદ્દિશ વજેતે વજ્જકામ: શ્રુતિથી અર્થસિદ્ધિ વર્ણવી છે, તેમ જ ઇલેવન અને બૃહવરવપકમાં પંચાગ્નિ ઉપાસનામાં અને રસ બાહ્યકમાં કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ દર્શાવી છે. 'વ્રહ્મવિદ્ વ્રાગોતિ વાન્' ઇલાદિ શ્રુતિથી યોગ્ય પણ સ્વવિધારાનુસાર વર્ણવ્યા છે. આ પુરાણ સિદ્ધ કરવાને પ્રમેય કેવું હોતું એકાંચ તેના વિચાર શીમાઆર્થવસ્તુ સન્નિવનિર્નયના આરંભમાં સારી રીતે કર્યો છે. આખા પૂર્વકાંડને નિર્ધારણમાં જે સાર આવ્યો તેને શ્રીપુરોહિતમહાશયે સંપ્રદામાં અન્ય રહી કરીએ છીએ. યજ ભગવાત્ત્વક છે. દિવાત્ત્વક ભગવાન્ જ અન્ય પ્રમેય છે. વેદાન્તોક્તગાનસદિત (ઇન્ન ભગવત્સ્વરૂપગાનસદિત) ઠમ્સમુચ્ચ જ અન્ય સાધન છે. પ્રજાક્રમ અને અનંતવારી સ્થાવિત જ અન્ય કર્તા છે. આનો અધિકારી નિષ્કામ સદિતક યજ કરે તો સ્વાસ્થી સંતુષ્ટ ભગવાન્ આ છવને યજસ્વલિવ્યક્તિદ્વારા કમમુક્તિ આપે. અતિકૃપા હોય તો ક્વચિત્ સ્વી-મુક્તિ પણ આપે છે. અન્ય પણ પ્રત્યુકા દારણ છે. આ ઉત્તરમાધિકારીને જ (મધ્યમાધમને નહિ) સ્વર્ગ-આમસુખ-અને યોગ્ય પુરુષાર્થ યાવ છે. આથી રીતે યજસ્વરૂપ ભગવાનથી જે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેને સ્વર્ગ-આમસુખ-અને કુ:ખાલાવ એટલે યોગ્ય યજ કરીને કલા. અને 'કુ:ખાલાવ: ક્ષણં વેતિ કુદસર્વકલ્પં મત્' એમ સાક્ષાત્ જે પુરુષાર્થ કલા. આ બન્ને પુરુષાર્થનું અંગ ધર્મ છે. અને 'વર્ગો દર્શનં દાવિત:' ન્યાય પ્રમાણે અર્થ ધર્મનું સાધન છે, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પરંપરાથી ચાર પુરુષાર્થની મજબૂત કરી અને પંચાદિ અર્થથી યાગ યાગ, યાગ એ ધર્મ છે, તેથી કામ સિદ્ધ થાય છે. જે ગાનસદિત હોય તો યોગ્ય સિદ્ધિ યાગ છે. વેદમાં જે કાંડ છે. કાંડમાં યજાત્ત્વ ધર્મ સાક્ષાત્કમસુખના સાધનરૂપ હોવાથી પુરુષાર્થ કહેવાય છે. ઉત્તરકાંડમાં ગાનત્ત્વક ભગવાન્ યોગ્ય આપે છે. પરંતુ ગાનની પુરુષાર્થમાં મજબૂતી નથી.

પુરાણ એ વેદધર્મવિરોધ છે. વેદોપબૃંદક છે. પુરાણમાં કલ્પવિરોધવડે સત્ત્વિકદારાજસતા-મસાદિ પુરાણવેદિ છે. પુરાણોમાં પણ પુરુષાર્થના વિચાર કરેલો છે. ધર્મ અર્થ કામ યોગ્ય અને કમિત્ત એમ પાંચ પુરુષાર્થને નિત્ય અને કામ્ય ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવ્યા છે. અને તેનાં દેહ કાલ દ્રવ્ય ધર્મ કર્તા મંત્ર આ ડ સાધનો હતાં છે. જેનું વિવેચન સન્નિવનિર્નયના આધારશુભ્રમમાં છે.

આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી અવિચારિત અને ઇષ્ટવિચારિત એવા જે કામ પાડી યાગ. ઇષ્ટવિચારિત એ વેદિક અને અવિચારિત ઇષ્ટવિચારિત એવા જે કામ પાડી એટલે મન્વાદિરમુનિ અને મુનિમુનેનો તેમ જ નીતિશાસ્ત્ર એટલે બૃહસ્પતિ આદિએ બનાવેલા ગાનનીનિદાન તેમ જ વાત્સાલનયુવાદિ કામચાલ વિગેરે અનુક્રમે ધર્મ અર્થ કામને દર્શાવે છે. અને તેના જેવા આમાધનાં પણ દોહાદિ અનેક શાસ્ત્રો ધર્મ તેમાં ધર્મ અર્થ અને કામને (વિવર્તને) છુદે છુદે રંગે દર્શાવે છે.

પણી કરનારને સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખાભાવ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે. ટુંકામાં કહીએ કે આત્મસુખ અને મોક્ષ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ સુખનો વિચાર આપણે સં નિઃનવમી અને દશમી કારિકાથી કરીએ. ‘આ ઉત્તમાધિકારીને ક્ષત્રુ દાન દુરત જ કરતા નથી પરંતુ અચિરાદિ લોક ભોગવ્યા પછી મુક્તિ થાય છે, કારણ કે મર્યાદામાં કંમે મુક્તિ છે. આ પ્રકરિણા ભક્તિયુક્ત ન હોવાથી પ્રેમયુક્ત ન હોવાથી પ્રતુના વિરોધ અનુભવને પાત્ર નથી. તેથી તેમની સવોમુક્તિ નથી. સવોમુક્તિ અતિકૃપાથી જ થાય છે. જીવન-મુક્ત મરિણો જેઓ ઘણાસાન્યુક્ત હોઈ નિઃકામ કર્મ કરનારા છે, તેમને જ વેદાર્થેષ ભગવાન જ પ્રકારે પ્રકટ યજ્ઞ મોક્ષ આપે છે, મારે આવા ઉત્તમાધિકારીને જ મોક્ષ પર્વન્ત ક્ષત્રુ મળે; મોક્ષાધિક ક્ષત્રુ ભગવાન જ્યારે તેને અક્ષરઘણમાંથી ઉદ્ધાર કરી ભક્તિવત્તુ દાન કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યથા આ કર્મકાણ્ડીને ઉત્તમ પરમપુરુષાર્થેષ પુરોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી જ, એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ યજ્ઞ. મુક્તિ યજ્ઞ પછી ભક્તિરસાતુભવ થાય કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં ખાદરાપણે એ સુલ્લિકાનિયમ (૩-૪-૫૧) ક્ષત્રુથી ક્ષત્રુ કે-મુક્તિવત્તુ ક્ષત્રુ જે ભક્તિરસાતુભવ છે; તે તો મુક્તને મળે કે નહિ ? તેનો નિયમ નથી, એ નિયમ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે, મુક્તિવત્તુ દાન કરે પશુ ભક્તિવત્તુ દાન ન કરે. (૫-૬-૨૯) એ તે મુક્ત જીવ ઉપર કૃપા કરે તો તેને આ ભક્તિવત્તુ દાન કરે, મારે એ સ્વપદ નિર્જીવ યજ્ઞો કે સર્વ સાધનોની પરાક્રાણ મુક્તિ પર્વન્ત છે. તેથી અધિક પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિમાં નહિ, પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિ તો વૈરજીવનય છે એ વાત જ્ઞાપવી ન જોઈએ.

દેવે દુઃખાભાવ અને સુખપ્રાપ્તિ રૂપી ક્ષત્રુ પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ કરતાં કનિક છે, એ દર્શાવવા એક સૂક્ષ્મલિંગ રણુ કરીએ. શ્રીપુરુષોત્તમજી (સંનિઃકાંર૮૮માં) કહે છે કે- સમ્પ્રિદાનન્દ મે પ્રકારના છે સ્વરૂપાત્મક અને ધર્માત્મક. આ બંને આધિદેવિક આત્માત્મિક અને આધિભૌતિક આત્મ ત્રણુ પ્રકારના છે. તેના સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

- (૧) સ્વરૂપાત્મક આધિદેવિક સમ્પ્રિદાનન્દરૂપ ભગવાન પુરુષોત્તમ છે.
- (૨) સ્વરૂપાત્મક આત્માત્મિક સમ્પ્રિદાનન્દરૂપ અક્ષરુ છે.
- (૩) સ્વરૂપાત્મક આધિભૌતિક સમ્પ્રિદાનન્દરૂપ ક્ષત્રુ છે.
- (૪) ધર્માત્મક આધિદેવિક સમ્પ્રિદાનન્દરૂપ લીલાપરિકર છે.
- (૫) ધર્માત્મક આત્માત્મિક સમ્પ્રિદાનન્દરૂપ વૈકુણ્ઠપરિકર છે.
- (૬) ધર્માત્મક આધિભૌતિક સંસ્ક્રાત્મક ૨૮ તરવ છે.
- (૭) ધર્માત્મક આધિભૌતિક વિદ્યલગ્ન તત્ત્વનિષ્ઠાન છે.
- (૮) ધર્માત્મક આધિભૌતિક આનન્દરૂપ તત્ત્વનિષ્ઠ સુખ છે.

ઉપર મુજબ પદાર્થો અ આનન્દનો વિરોધાવ માનવો; અર્થાત્ જ્યારે સ્વરૂપાત્મક આધિદેવિક અને આત્માત્મિક આનન્દનો વિરોધાવ કાંઈક થાય ત્યારે તેને આપણે દુઃખાભાવ એવા સંબંધથી કહી શકીએ, અને તેને મોક્ષ મોક્ષ કહે છે. વેદિક યજ્ઞો ફલ પશુ આજ છે. સાર્થક કે પુરુષોત્તમના સ્વરૂપાત્મક આનન્દનો તેમાં કાંઈવિરોધાવ છે. કર્મ અને યાનના ફલમાં ઉપર મુજબ આનન્દનો વિરોધાવ છે ભક્તિવત્તુમાં આનન્દનો વિરોધાવ નથી, મારે કર્મયાનના કરતાં મુક્તિવત્તુ ક્ષત્રુ ઉત્તમ છે. ભક્તિ જ મહાપુરુષાર્થે ક્ષત્રુ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે.

ત્યારે અનેક શાસ્ત્રો પરંપરા વિરોધ આવે ત્યારે વ્યસ્તિક સામ્પ્રદાયિકો શ્રીવેદવ્યાસને ધરણે જઈ સુગવિચાર કરે છે. આપણે પણ બાદરામણ પાસે જઈએ.

‘પુરુષાર્થોત્તમઃ શબ્દાર્થિતિ વાદવચન.’ (૩-૪-૧) કેવલ સર્વોત્તમભાવથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

હારણ, ‘શબ્દાર્’ શ્રુતિ સર્વોત્તમભાવથી જ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થવાનું કહે છે.

પુરુષાર્થનો મહાનિર્ણય

નાયમાત્રા પ્રવચનેન લખ્યઃ ત્યાંથી ચાર્ણી વ્યવેય યજુરે તેન લખ્ય, શ્રુતિ ‘બ્રહ્મ-વિદ્યાપ્રોતિ પરમ્ તમેવ વિદ્યાનમુત શ્દ મવતિ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી કેવલ ભગવદ્ભાવજ

ફલસાધક છે, એમ દર્શાવે છે. સર્વપ્રમાણુ આ જ પોઠારે છે કે-પરમ પુરુષાર્થ રૂપ ભગવાન છે.

‘કેવલેન દિ માવેન ગોચો યાવઃ યગા સ્મયઃ, કેચે મદયિષો નાયા સિદ્ધા મામીપુરુષલો’ ઇત્યાદિ અનેક પ્રમાણુથી સિદ્ધ હોવાથી ભગવાન બાદરામણ પોતોતું જ નામ અન સૂચસદ્ યોગે છે. ભગવાન

સુક્રોતોપશુપ છે. તે પછી ભગવાનને છોડી શુક્રિને પરમપુરુષાર્થ કેમ કહી શકાય. શુક્રિ ભલે અન્ય સાધનોથી યાગ્યો, પરંતુ પરમપુરુષાર્થ રૂપ ભગવાન સર્વોત્તમભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ

સૂત્ર પડી જૈમિનિ સામા યયા, પરંતુ બાદરામણે જ (૩-૪-૨૪) સૂત્ર શુધીમાં યાનમક્રિતમાં કમીપેશા દર કરી દીધી. આ વાત સર્વાલેશ અધિકરણમાં વધારે રજાટ કરી, પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃતને

વ શારાશપથી સૂચ્યુ કે, ભગવાન વિના સર્વની અનપેશા છે.

આ ભગવદીયના સર્વ પુરુષાર્થ ભગવાન છે. આને તેા ધર્મ પણ ભગવાન છે. આ ભગવદીયને અર્થ પણ ભગવાન છે, કામ તેા પ્રથુ શ્રીમોકુલામીસની પ્રિદલા, એ જ તેના કામ છે. આ ભગવદીયના

મોક્ષનું વર્ણન શુ કરવું તેવેર વલ્લ નિર્દેશ તપશ્ચર્માત્યસ્તિક વલ્લુત્વાર્થવયે દ્યવનાશાદિત નો વ્યાદિક્ષ્ને માતવદીયલેગેવ પરિક્ષાત્તર્કાયાં. (મા. ૫-૧-૧૭) ‘મદ્ભાવણુ મદ્ભાવો વદ એ વિશિષ્ઠલે’ ‘સુક્રિ

વ્યાદિક્ષ્ને ઇત્યાદિ વાક્યો શુક્રિત કરતાં ભક્તિની ઉત્તમતા દર્શાવી આ ભગવદીયને શુક્રિતની અનીદા દર્શાવે છે.

તે લેખિ શામને પુરુષાર્થ માને છે. તે ત્યાગ તેા આ ભગવદીયને પૂજ્યમ છે. (૪-૩-૪૩)

(સ્વામિનઃ ફલશુલેલિપ્તિવ.) વર્ણશુબ્ધાઠ ઠવ વારત્તમદ્દાસન તાપશ્ચિત નામકમલ સ્વાદુ વારવાનઃ (મા૦ ૧૦-૨૧-૨૬) આથી રીતે આ ભગવદીયને ત્યાગ માટે વલ્લ કરવાની જરૂર નથી, એમ

આત્રેય સાદ્દાદ્ વિષ્ણુને અવતાર છે; તેમનું આ વચન હોવાથી આપણે ચાતવા અલિપ્ત-વ છે. હારણ કે તેમને પુરુષોત્તમશુ યાન છે. (ભાષ્ય.)

અન યમ દમ સત્પાદિને પુરુષાર્થ માનનારનું મત વિચારીએ. પરમ કાષ્ટાપન વરતુ વેદમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અને તે પરમકાષ્ટાપન વરતુ પુરુષોત્તમ જ છે. અને સર્વોત્તમભાવથી

જ પ્રાપ્ત છે. સર્વોત્તમભાવ એ જ પુરુષાર્થ છે. સર્વોત્તમભાવ પ્રદાનવત્ છે. (ભાષ્ય ૩ ૩ ૪૩) પ્રયુ

તેનું દાન કરે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. દાન કરવુ વરણુધીન, વરણુ અનુપ્રદાધીન છે, અનુપ્રદા ભગવ-

રિવ્યાધીન છે. એમ ભક્તિદેવમાં છે, હવે એ ભક્તયા ઉપર અનુપ્રદ કરી ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગ-

માં વરણુ કરે, એટલે તેને રનેહનું દાન પ્રશુ જ કરે છે તેના તે તે સાધનરૂપ ભગવાન જ ધર્મ

ભય છે, એ વાત બુવાવથી ન જોઈએ, જેને પ્રયુએ સ્વીકાર્યો તેને શુ અલભ્ય હોય? ‘કિલકન-

મગવલિ પ્રવને શ્રીવિકેતવે’ યાનમર્ગકર્મચાર્ણુ ફલ અને અન્ય શમદમાદિ સત્પાદિ અનેક એવધારિ સર્વ

કર્મ પુરુષાવચારૂથી પુરુષાર્થ આગળ એક મિન્દુ સમાન પણ નથી. જેનું વરણુ કૃપાસાગરે કર્યું તેને શમદમાદિ પણ આપોઆપ સનુગુણ દાગર થાય છે. શેવ દિ ક્ષવાદવઃ (૧-૨-૨૮) ‘શેવ મતિરેવ

સત્યાક્ષિત્સાપત્ક્રમ્' 'સ્ત્યા સત્યા સત્યારથો યે જ્ઞાનગર્ભે વિદિતસ્વાત્ કલ્પે ક્વિન્યે સુમુક્ષિમઃ તે મત્તહુવિ મગલસાહુર્માવાત્ સ્વત દ્વન મગતીતિ ન વિધિમપેક્ષન્તે, (માધ્યમ્)

આ પ્રકારે મહાપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનારને શમદમ્ભાદિ સદ્જ્ઞ સિદ્ધ થાય છે. આ ભક્તને માટે તો શ્રોતરમાતંત્રમોની ગુણશિલ્પિ સ્વરૂપને કહેવી પડી. યૌતલ્યમગલસંબંધિવયોરવિશેવાત્ કામો મરિયાન્ત્; આ સંકા દૂર કરવાને (સપત્ર) તેજ યોગ્ય છે (સ્વપ્રકાશોવૈભવોઃ) ભગવત્પરપાત્રમક રવ- તંત્ર પુરુષાર્થને (ભગવાનને) સ્વાધીન કર્યા છે, માટે મુચ્ચુક્ત કરતાં તે લક્ષ્મી ઉત્તમ છે. આ પરમ પુરુષાર્થને મદ્ભુ કયાં પછી બીજા નૂન પુરુષાર્થને મદ્ભુ કરવાની આ ભક્તની ઇચ્છા જ થતી નથી. દુનિયામાં પશુ એ જ રીતિ છે કે 'મૂળાર્થેનિષ્ઠોઃ સ્કાચાન્ વર્ણર્થવાન્ મહાન્' માધ્યમ્ (૨-૨-૨૦) સ્વરૂપ સેઠિનું દર્શન આથી સમન્તવે છે 'એમ સ્વાધીનભર્તૃકાનાવિકા પલિવતાભાવમાં રહેતી હોય તેને કેઈ મદ્વિત્તાદિક અર્થે, તે તો પતિવત્તા સ્ત્રીને પાતિવત્ત્વમાં અવશ્યક કરનાર હોવાથી એમ કદપશુ નથી સ્વીકારતી, તેમ આ ભગવાન્ સ્ત્રી પુરુષાર્થ મેળવનારને ક્ષતર અંશર્થો- દિક કે મુક્તિ ભાવમાં બાધક હોવાથી તે કેમ સ્વીકારે ? માટે જ ભાગ્યકાર બ્રાહ્મી કરે છે કે, 'સ મગલમેર સ્વપ્રકાશપાવો ધર્મો વચ્ચ જ લક્ષ્મી વદત્તમવિમાલઃ સ ઇવાર્થઃ સ્વતનપુરુષાર્થક્રમ્.' ઉદ્ભવ કક્ષિતભાવ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપે મળવા પછી અન્ય કોઈની અપેક્ષા આ ભક્તને નથી.

સાર્થારા ૩-પુરુષાર્થ એનું નામ કે જે સર્વથી નિરપેક્ષ હોય; જેનાથી સર્વ કંઈ સસ- શમદમ્ભાદિ, ભૌતિક વૈદિક, અને મેષ્યાન્ત સુખ આનુભવિક પ્રાપ્ત થાય, જેની ઉપલબ્ધિ પછી જીવ કંઈપણ સ્વીકારવાને ન ઇચ્છે, નિરવધિ આનન્દ હોય એવો તો, પરમપુરુષાર્થ ભગવાન્ જ છે. અન્ય નથી. ભગવાન્ ભક્તિનું ઘન કરે છે. ભક્તિને જ વશ છે. ભક્તપ્રિય છે. તેથી સર્વાભિપ્રાયવર્તક ભગવદ્ભક્તિ એ જ ધર્મ, મન પ્રાણનાથના ગુણને સંચારે; વાણી તે ગુણને મદ્ભુ કરે, કાયા તે પરમપુરુષાર્થની જ સેવા કરે એ જ ધર્મ, આ ભક્તને 'અતોર્થો મગલાતેજ' ભગવાન્ અર્થે ૨૫ યર્ષ જન્ય, તે તો અંશર્થોદિ પરગુણસંપન્ન ભગવાન્ પોતે અર્થે ૨૫ યયા પછી તે અન્ય અર્થને કેમ ઇચ્છે ? આ ભક્તને મનોરથ પ્રભુના દર્શનની તીવ લાલસામાં જ હોય છે. વગર પાંખનાં પછી માતાને મળવા તરણે, શુધાલં વાહરુક માને ધાનવા તરણે, વિરહી પ્રિયા પ્રિયને મળવા તરણે, એમ જ આ ભક્ત પ્રભુ વિના તલસે એ જ તેના કામ છે. પ્રભુના સ્મરણુ ભજન કરવાને ભગવદીધના મુદરયામને આ લક્ષ્મી મોક્ષથી અધિક માને છે. મોક્ષથી અધિક સુખ તેમાં મેળવે છે. અહાનંદ તેના આગળ મુક્ત છે. માટે ધીમ્દાકાર્વનલે ક્ષાણ કરી કે—

પુષ્ટિમાર્ગે હરેર્વાલે ધર્મોલો દરિત દિ । રામો દીર્ઘલ્લેવ મોદઃ કૃણત્ય નેદ મુવન્ ।

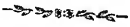
સ્ત્રીમનશાસ્ત્રી

'શુદ્ધદેવત્વન સાદિસમુપલ'.

પવિત્રેશ્વરસ્ત્રી }
સ. ૧૯૫૯.
મુંબઈ.

હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રી.

'શુદ્ધદેવત્વિકાર'.

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

—००६०—

श्रीमदाचार्यप्रकटिता ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।
स्वस्वायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥
एवं सेदा स्मं फलं स्वयमेव करिष्यति ।
प्रभुः सर्वममर्थां हि नेतां निश्चिन्तनां ब्रजेत् ॥ २ ॥
यदि श्रीगोकुलार्थादां घृतः सर्वात्मना हृदि ।
ततः किमपरं वृद्धिं लोकिकैर्बुद्धिकैरपि ॥ ३ ॥
अंतः सर्वात्मना अन्वष्टांकुलेश्वरपादयोः ।
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीताप्रकटिता चतुःश्लोकी सम्पूर्णा ।

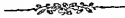
श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनयल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्भ्रजराजचरणविरचितविवृतियुता ।

श्रीमद्रासरसामृताग्निविलसद्गोपीशपादाम्बुज-
द्वन्द्वस्नेहविलासदानकरणे श्रीपारिजातोपमः ॥
स्फूर्जद्गोपकदम्बिनीविलसितमेमाख्यवल्गुंफरो

भूयान्मे हृदि सन्ततं दुरितहृच्छ्रीविट्टलो वाह्यभिः ॥१॥

भगवदीयानां धर्मादिचतुष्टयं भगवानेवेति स्वीयेषु कृपया श्रीमदाचार्यचरणाश्र-
तुभिः श्लोकैस्तदेव तज्ज्ञापनार्थं विवृण्वन्ति सर्वदा सर्वभावेनेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वदा ब्रजाधिपो भजनीय इति सम्बन्धः ।
सर्विरिति शेषः । स्वस्यायमेव धर्मान्यो न । कापि कुत्रचित् । कदाचन कस्मिन्नपि
काले इत्यर्थः । हीति युक्तश्रायमर्थः । सहजदासत्वेन जीवस्य यतोयमेवार्थः श्रुत्या प्रतिपा-
द्यते । अत्र एवास्मत्संयुचरणा 'निजनिर्गमप्रभुश्रीगोकुलनायचरणकमलदास्यमेव स्वधर्म' इति
निरणायि । सर्वदेतिपदेन नात्र कालादिनियम इति ज्ञापितम् । धर्मशास्त्रादिषु धर्मकरणे
कालादिनियम उक्तस्तेन तत्र धर्मजनितफलस्यापि कालार्थान्तत्वेन साप्यणुत्वमेव । अत्र
तद्भावाय सर्वदेत्युक्तं भवति । किञ्च, सर्वदेतिपदेन सणमात्रमप्यन्यधर्मकरणेजन्यत्व-
भङ्गमसङ्ग इति ज्ञापितं भवति, भगवतो जीवानां पतित्वानित्पणात् । यथा पतिव्रतायाः
क्षणमप्यन्यत्र मनश्चालनेन व्रतभङ्गस्तथात्रापीति ज्ञापनाय सर्वदेत्युक्तिमितिभावः । सर्व-

! निरुन्मन्त्रे—तथा पाशुपरिमाणस्यैव जीवस्य पूर्णोत्पत्त्येन ब्रजराजः सकाशाद्विगतस्य ब्रजराजा
स्वसेवाधर्मेन निरुन्मन्त्रेण निर्विषयत्परिहाराय च तथा प्रकटीकृतस्यात्र एव गृह्यकारिदासस्य तद्वर्णनेन ब्रज-
रूपस्य च निजनिर्गमप्रभुश्रीगोकुलनायचरणकमलदास्यमेव स्वधर्मः । तेन चातिसेतुष्टः स्वयं प्रकटीकृत्य निज-
कुणांस्तस्मै दात्वा स्वस्मिन्प्रवेशयति स्वरूपान्तरात्तुमाशार्थवित्पारि निरुन्मन्त्रेण ।

भावेनेति । सर्वा भगवति यो भावस्तेन तथा । पतिपुत्रादिभावेनापि तथेत्यर्थः । एतदे-
 वोक्तमाचार्यैरेव 'तादृशी भावनां कुर्यादित्यादि । यद्वा, सर्वभावपदेन स्त्रीभाव उच्यते ।
 सर्वपदस्यैकस्मिन्मयं तत्रैव शुकतेः । अत एव ब्रजमण्डनाभिरुक्तं, 'सन्त्यय्य सर्वविषयां-
 स्तव पादमूल'मिति । तत्रैकस्मिन्सर्वपदाशुक्तेरिति भावः । यद्वा, सर्वा भगवति यो भावः
 स्त्रीभाव इति यावन् । भगवति स एव भावः प्रयोजक इति श्रीमत्स्वामिनीकृतस्व-
 नृद्धारदिमकारशुक्ते भगवति यो भावः स तथा । अत एवास्मत्प्रभुचरणैरुक्तं
 'येद्यपि युवतिवेष' इत्यारभ्य 'गुंसापि युवतीभाव उद्रेल' इत्यन्तं पश्यन्तेन । अत
 एवास्मत्प्रभुचरणैः श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'एतस्य दर्शने तु स्यात्प्रमदाभाव एव ही'ति,
 'स्त्रीभावो गृह' इत्यादि च । ननु सर्वेषां तद्भावापोन्मत्तादेतद्भोजनमुपपन्नमाभा-
 तीति चेत्? सर्वेषां तद्योग्यत्वं ब्रह्मण्या वृद्ध्याग्ने 'क्षियो वा पुरुषा वापि
 भर्तृभावेन केशव'मित्यादिनोक्तम् । यद्वा, सर्वशब्देन प्रभुरेवात्रोच्यते, यतः सर्वशब्दस्य
 तत्रैव शक्तिः तदात्मरूपा स्वामिनी, तत्र भावेन दासीभावेन प्रभुषु तत्सन्देशादिकथन-
 पूर्वैकसर्वसाग्रीसम्पादनैनेतिभावइदयम् । ब्रजाधिपपदेन पूर्णेश्वरोत्तमत्वं ज्ञाप्यते ।
 यथा कृपया तेषु स्त्रीपत्वं प्रकटीकृत्य स्वस्मिन्न तदाधिपत्वं प्रकटीकृत्य रमते, तथैव
 सर्वात्मभावेन भजने सर्वेषामेव करिष्यतीति ब्रजाधिपनाम्ना द्योत्यते । तेषु स्वाधिपत्यं
 तु श्रीगोकुलजनरसदानेच्छाजनित्वापकरित्स्वरिचरधारणभोग्यदुत्साहोद्भसितहृदयेन श्री-
 गोकुलनायेनैवोक्तं 'मन्त्रार्थ मन्त्ररिग्रह'मित्यादिना । एवं भगवतः स्वस्वाधिपत्यं हृदि
 कृत्वा भजनीय इति भावः । स्वस्य तदंशत्वेनापमेव धर्मो नान्य इत्यर्थः । अत एव
 स्वर्पने 'यो वदंशः स तं भजे'इत्यादि । अस्य स्वधर्मोक्त्यान्वयधर्मकरणे वाचकत्व-
 मेव स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीदेवकीभाम्योदयाचलभूपणेन श्रीगीतास्वपि उक्तं 'स्वधर्मं
 निघनं धेयः परधर्मो मयावह' इति । अस्य स्वधर्मोक्त्यान्वयश्च तदभावः स्वनः सिद्ध एव,
 तथापि नान्य इति यदुक्तं तद्वर्त्मशास्त्रादिष्वन्यत्र स्वधर्मपदकथनेन तदर्थेनेनापि चित्ते-
 ष्वन्या न विचारणीयमिति भावः । यन्तं चरिर्मुखा देहधर्ममेव स्वधर्मत्वेन वदन्ति, न
 तु भगवत्धर्ममिति । धर्मशास्त्रस्य तदुद्देशेनैव प्रवृत्तेस्तद्विनिरूपणं युक्तमेव । अत एव युधिष्ठि-
 रैव 'को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मत' इति पृष्टो भीष्मः प्रभुसहस्रनामस्तवनं भक्त्या
 तत्सेवनं च परधर्मत्वेनोक्तवान् । नैन्वयं कर्तव्य एव तत्कथं सर्वथा निषिध्यते । उच्यते ।
 सत्यमस्य देहमन्वन्वित्वेन करणीयत्वमायाति, परमन्पृष्टिवयदि भक्तानां देहो भौतिको
 भवेत्, भगवद्भक्तानां तु भगवत्पादपरेणुसम्पादितवद्देहत्वात्तद्भजनकरणमेव स्वधर्मो नान्य
 इति सर्वप्रदानम् । अत एव श्रीवराहैरुक्तं, 'अन्यत्र काचिन्सा शृष्टिर्धिघातुर्न्यतिरेकिणी'-

१ शृष्टारण्यपदं वदमोदाये. २ देहैरेक. ३ भगवत्प्रसादविष्णुत्वम्. ४ ननु स्वार्थं एव तं
 इत्यनेन परम्.

स्यादि । सा सृष्टिर्भगवता स्वसेवार्थमेवोत्पादितेति तत्सेवनमेव धर्म इति भावः । तत्र देशादिसाधनस्योक्तत्वाद्दर्माभास एव न तु धर्मोपि, स्वतो दुर्बलत्वादन्यसापेक्षणमप्येत एव । अत्र तद्वैभावपाद्भुः कापीति । अस्य धर्मिमार्गत्वात्प्रबलत्वेन कुत्रापि करोतु न देशादिनियमो, यतो देशाद्याधिदैविकसम्यादनं भगवतैव । अत एवोक्तं श्रीभागवते 'तीर्थी-कुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभूते'ति । तेन अन्यः कापि न । अयं तु धर्मिरूपत्वा-दतिमवलत्वादिरोहितत्वात्कापि भवत्विति भावः । धर्मिधर्मयोरभेदाद्दर्मोक्तिरिति भावः । कदाचन कस्मिन्नपि कालेऽन्यधर्मः स्वधर्मो नेत्यर्थः । भक्तानां धर्मरूपोपि भगवानेव । तस्माद्दर्मादिषु मनोगमनेपि तत आकृष्य भगवत एव धर्मरूपतां ज्ञात्वा सर्वात्मभावेन भगवानेव भजनीय इति भावः । किञ्च, धर्मोपेक्षसिद्धिः; यतो निगमे तथैव प्रतिपाद्यते । 'धर्मण पापमपनुदती'त्यादिना पापस्येष्टप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वेन श्रवणात् । तत्र साङ्गविधिना कृतेन धर्मण पापनिवृत्तिस्ततः पुनस्तत्करणेन फलप्राप्तिः । सा चातिदूरतरा, यतः साङ्गकरणं न सम्भवति । अतः स्मर्यते, 'यस्य स्मृत्ये'त्यारभ्य 'न्यूनं सम्पूर्णतां याती'-स्पन्तेन भगवत्स्मरणेनैव तत्र पूर्णता । अन्यथा विधिरोपत्वं भवत्येव । अत्र विपरेवाभावेन भजनस्यैव भावात्मकत्वेन फलस्यैव धर्मोक्त्या भजनानन्द एव फलाक्षिरिति भावः । अत एव यदुक्तुलामृताब्धिमुवादीधित्तिनाऽयादि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तैस्तथैव भजाम्यह'मित्यादिना । विधिहीनानां धर्मादीनामसाधकत्वं योगियात्वस्वरूपेण स्मर्यते 'विधिहीने भावदुष्टे कृतमश्रद्धया च यत् । तद्वरन्त्यसुरास्तस्य सुमूढस्याकृतात्मनः' इति । किञ्च, भक्तानां भगवानेष्टेष्टस्तथाप्तिश्च नान्यधर्मैर्भवति, विना तत्सेवनम् । तस्मात्तद्विद-योगतापे सति तत्राह्वयं च यद्भगवत्सेवनं तद्दर्मरूपमेवेति भावः । अत एव शुक्लागम-तन्त्रो 'भक्त्या सज्जातया भक्त्या' 'भक्त्या तुतोप भगवान् गजयूथपाय' 'मीयतेऽम-ल्लया भक्त्या हरिरन्यदिदम्बनम्' 'भक्त्याहमेकया ग्राहः' 'श्रद्धयातना भियः सताम्' 'पतिष्टया सर्वभोम'मित्यारभ्य, 'मायेव नेरपेक्षेण भक्तियोगेन बिन्दति' इत्यन्तेनैवं नाकपसहस्रैर्भक्तीवरसाधनासाध्यत्वं निशीयते भगवतः । तत्रैव पुनर्भगवता सर्वधर्मा-त्रिरूपयता श्रीमदुद्धवं प्रत्युक्तं 'सर्वेषां मद्गुणानामित्यारभ्य, 'इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यपनन्यभाक्' इत्यन्तेनानन्यभजनस्यैव स्वर्गत्वम् । तस्माद्दर्माङ्गाद्यां भगवदीयानां धर्मरूपो भगवानेव भजनीय इति भावः । किञ्च, अन्यधर्माणामधिकारि-परत्वमुक्तं, प्रसूतरणैः स्वभजनस्य च सर्वेषामधिकारित्वम् । तेन सर्वेषामशोधकरनिर्मल-वस्तुनो नाधिकारादिकमपेक्षितम् । तस्माद्दर्मपदस्य भगवद्भजन एव शक्तिः । तथा च तेजस्वस्वप्नप्रापि दृश्यते । अतिरोहिवाधिदैविकगङ्गाज्जलाने प्रापनिवर्तकत्वं, अग्रेषु दाह-करणेऽविचारस्तथान्यधर्मादिषु धर्मत्वं चेत्स्याद्यद्येष्टरूपभगवत्प्राप्तिरपि स्यादेव, सर्वेषां च

तत्करणेऽधिकारोऽपि स्यात्तरं तद्भावे तत्र धर्मपदप्रयोगो गौण एवेति भावः । हीति युक्तश्रावणमर्थः, सर्वात्मकस्य भगवत एव सेवनमात्मधर्म इति । यद्वा, हीति युक्तश्रावणमर्थः, यदन्यसम्बन्धरहितस्यैव भगवद्भजनस्यैव धर्मत्वम् । यतो भगवतात्पुक्तं ' भक्त्या त्वनन्यया प्राद्यः ' अनन्याश्रित्यन्तो मा'मित्यादिनेति भक्तानां भगवद्भजनमेव स्वधर्म इति स्वधर्मत्वेन भगवानेव सेव्यो नतन्यधर्मेषु मनो निवेशनीयमिति भावः ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपमुक्त्वा अर्थस्वरूपमाहुः एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

सदा एवं कर्तव्यं यथात्रे निरूप्यते । तदेवाहुः प्रभुरिति । प्रभुः स्वामी भक्तानाम् । सर्वरूपश्चासौ सम्यगर्थरूपश्च यतः, तस्मात्स्वयमेव करिष्यति ततः कारणाभिश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य भावं व्रजेदित्यर्थः । एवमेव कर्तव्यमिति । स्मेति प्रसिद्धिरुक्ता । अर्थः सर्वदा गोप्यो भवति, तद्रूपमेव गोपायति । प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयं कर्तव्यं रक्षणार्थं प्रभुरेव करिष्यति । एवं सदा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थस्य रसार्थं स्वयं यतः क्रियते तस्य जडत्वाद्ब्रह्म प्रभुरेव तदुक्त्या यो गोप्योऽस्तं प्रभुरेव भावादिरूपं गोप्यं करिष्यतीति स्वयं निश्चिन्तो भवेदिति भावः । अत एवाचार्यमंत्ररत्ने उक्तं, ' चिन्ता कापी'त्यादि । यथार्थस्य सम्पन्नोपने कृत एव निश्चिन्तता भवेत्तथात्र तं भावमर्थरूपं परिशुखादिर्घोरेभ्यो भगवान् स्वयमेव गोपायतीति सिद्धवत्कारेण निश्चिन्ततां व्रजेदित्युक्तम् । यथार्थस्य गोपनं सर्वेभ्यः क्रियते तथास्यापि भावस्यातिगोप्यत्वात्कोकं, परं निश्चिन्ततोक्त्या शुभ्रत्वेनोक्तमिति भावः ।

यद्वा, प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयमेव कर्तव्यं करिष्यति, सदैवं ज्ञात्वा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थेनैव सर्वसामर्थ्यादिकं भवति तथात्र प्रभुः स्वभोग्योऽपदेहयौवनादिसामग्रीसम्पादनं कर्तव्यत्वेनोच्यते तत्स्वयमेव करिष्यति । यतः सर्वपदेन भक्तानां सर्वेषां सम्यगर्थः स एवेति सदैवं तथा भवेदिति भावः । अपनेवार्थो रसान्वितुषाकरश्रीमत्रमुचरणी रससर्वस्वे निर्णीतः । ' विनैव समग्रक्रमं सखि तदा यदासीदिति स्फुटं नवन्योयनं त्रिदशमोहिनीमोदनम् । तद्भङ्गगुणो न तद्गतकृतोऽन्यदी-योपि वा विचित्ररसभावितप्रियकटासामोषं परम् ' ' य एव यदीदृशं तदीयं किमु वाच्यं सखि विषदायशोयम् । रसरूपमितीन्द्रिरादुरापं रसमापुर्णदुदारतो रसाब्धे'रित्यादिना । तेनार्थस्यार्थद्वैतरूपायास्तस्या यदुरापं तदयार्थात्प्यं तु भवत्येव, भगवता च स्वापेण तत्संपाप्नो । तस्माद्भगवानेवास्माकमर्थरूपोऽस्ति, स एव सर्वं करिष्यतीति ज्ञात्वा,

एवं पूर्वोक्तसर्वात्मभावेन सदा भजनं कर्तव्यम् । ततः प्रभुरपि सर्वसमर्थस्तथैव करिष्य-
तीति भावः । ननु तथाकरणं ब्रजवरकुमारिकास्वेव संभवति, तासां योग्यत्वादन्येषा-
मयोग्यत्वात्कथमेवं बोधनमिति चेत् ? सत्यं, तदयोग्यत्वं जीवानां, तथापि सर्वात्मभावेन
तथा चेन्नज्ञेयत्वात् भगवदनुग्रहेण तथा भवेत्तदा भगवानपि कुपयित्वाति भावः । अत
एव पुष्टिसरसिजमार्तण्डायितचरणानाचार्यैरेव भ्रमरगीतविवरणे प्रकटीकृतं 'तदुरापत्येपि
तदाज्ञया तद्भजनमेव कार्यं'मित्युक्तम् । तदभाषितेऽस्यात्तदा 'तदाज्ञये'ति नोक्तं स्यात् ।
तथा च श्रीगोपीजनमेपकुमुदबन्धुश्रीविहङ्गनाथैरपि विद्वग्मण्डने रससर्वस्वे चालेखि,
'सर्वात्मभावेन चेत्तथा भजनं करोति तदा भगवानप्यङ्गीकरोत्येवे'ति । 'यद्दानञ्चे'त्यस्मि-
न्पद्येपि 'यस्मिन्महातुष्टग्रहस्तस्मिन्प्रोपनितम्बिनीत्वप्रचिरात्कृत्वा मियः प्रायश्च' इति ।
तस्मात्तदनुग्रहेण तथाभवतीति भावः । अत एव यदुकुलरत्नाकरेन्दुना 'ये यथा पां प्रपय-
न्ते' इत्युक्तम् । यद्वा, स्वयं कर्तव्यं भजनादिकं ब्रजमुन्दरीषु समर्थो हि प्रभुः करिष्य-
त्येनास्मदर्शनार्थम् । सदा एवं निश्चिन्ततां ब्रजेत् तत्प्रकारकभगवद्गीलादर्शनार्थं चिन्ता न
कार्या । प्रभुः स्वत एव करिष्यतीति भावः । स्मेति प्रसिद्धिः । यतः प्रभुर्गैवोक्तं 'अहं
भक्तपराधीन' इति । तदधीनत्वेन कम्पनोभिलषितकरणं स्वत एव सिद्धम् । हीति निश्च-
येन युक्तव्यापमर्थः । यतो भगवदर्थं 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्वादिष्ये त्यजति तेषां
मनोरथपूरणं च भगवता कर्तव्यमेव । अत एव भगवतैवोक्तं 'ये त्यक्तलोकप्रमार्शं मदर्थं
तान्निभर्म्यहम्' इत्यनेन । भरणकरणोक्त्या यथा तेषां स्वर्गीलादर्शनं भवति तथैव कृत्वा
स्वर्गीलागामेव स्वरूपात्मिकायां स्वस्तिञ्चैव स्थापयामीति भावः । अर्थेनैव स्वमनोरथाभि-
लापो भवति, अन्यथा तु जलतरङ्गवदुद्भूतद्वीपमनोरथापूर्तिरेव सदा, तथाच श्रीमत्प्रभुचर-
णसेवनेनैव भक्तमनोरथपूर्तिरिति भक्तानामर्थरूपोपि भगवानेव सेव्य इति भावः । ययार्थं
विना लौकिकरमणादिकं भोगश्च न सिध्यति तथात्रार्थाधिदैविकलक्ष्मीमयेशं विना भगवद्रम-
णभोगौ च न सम्भवतः । सा सम्प्रचिरपि स्वस्तिन् स्वत एव तेनसन्तुष्टः करिष्यत्येव प्र-
भुस्तदा श्रीमदनुग्रहेण कृत्वास्तिस्तेन च तौ संभवेताम् । भगवद्वाङ्मयैव भगवदेकदरणायास्त-
स्याः प्राप्तिरिति भगवतैवार्थरूपः । अत एव श्रीगोकुलनाथभागधितिश्रीमत्प्राणेश्वरैः फल-
प्रकरणे 'सर्वत्र तासु सा भगवदाज्ञया निविष्टे'ति । अस्वार्थस्यात्प्रत्येन गोप्यत्वात्सर्वसमर्थ
इतिपदेन परोक्षेणैव गुप्ततया प्रभुचरणैः प्रकटीकृतमित्यलं लेखनेन । तचरणाञ्जमरुन्दपान-
नमचानां हृदि प्रभुमुल्लेन्दूदयेन स्वत एव भावात्त्रिभूतिचिप्रचारो भविष्यतीति भावः ॥२॥

एवमर्थस्वरूपमुक्त्वा कामस्वरूपं निरूपयन्ति यदि श्रीगोकुलाधीशेति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

श्रीगोकुलाधीशः सर्वात्मना यदि हृदि धृतस्ततो लौकिकैः लोक-
सम्बन्धिसुखैः वैदिकैरपि वेदोक्तकर्मजन्यैः स्वर्गादिसुखैरपि किमपरमस्ति ? न किम-
पीत्यर्थः । त्वं ब्रूहि । स्वं मानसमेव साक्षीकृत्योच्यते । यदीतिपदेन कस्यचिदेव
परमभाषयतः कृतपुण्यपुञ्जस्याग्रिकुमारीणामिव भावो भवतीति दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते ।
गोकुलाधीशानाम्ना भगवतस्तदधीनत्वं ज्ञाप्यते । अत्र एव स्वःस्वामित्वाभिमानिभि-
रपीन्द्रादिभिर्भगवान् तत्पवित्वेनाभिपिको, भगवन्मनोनुवृत्तिज्ञानेन । एतदेवोक्तं 'इति
गोगोकुल्यति गोविन्दमभिदिष्य स' इति । गोगोकुलोक्त्या गोप्यो, गोपा, गावश्चोच्यन्त इति
भावः । तेन तासामधीशोतिरसिः प्रेमसङ्गश्च । अन्यथा पूर्णपुरुषोत्तमः कथं गोपीनां
पशुतुल्याना स्वयं प्रभुत्वपद्मीकुर्यात् । तासां केनलं मेणैवाद्मीकारात्त चेदृदि तद्योग्य-
स्वरूपभावेन धृतस्तदा तथैवाद्मीकुर्यादित्येति गोकुलाधीशानाम्ना द्योत्यते । सर्वात्मना
सर्वथा सर्वभावेन कामभावेनेति यावत् । अत्र सर्वात्मपदं कामपरमेव । यथा ब्रजभाग्य-
रूपाणां सर्वात्मभावः कामभावात्तरु एव, अत्र एवोक्तं 'गोप्यः कामा'दिति । तथा-
स्मिन्वाचार्यमरुदितपुष्टिमार्गे तादृक्वाभिरैवोच्यते । स एव भाव उपदिश्यते । ता एव च
गुरव इत्याचार्यैरेवोक्त संन्यासप्रकरणे 'गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः सावनं च तदि'ति ।
तेन सर्वात्मना कामभावेनेति भावः । अस्यात्यन्तं गोप्यत्वात्सपष्टतया नोक्तम् । एवं
प्रकारेण चेदृदि स्वयं धृतः । स्वधारणोक्त्या बलरकारेणैव 'मैवं विभोर्ऽर्हती'त्यादिरीत्येति
भावः । तथा चेदृतस्तदा लौकिकैः पतिभिः वैदिकैः स्वर्गादिभिः, पुत्रादिभिर्वाऽपरं
किं ? न निमपीत्यर्थः । अत्र एव लौकिकवैदिकरूपामपूर्वकं कामभावेन भजनं श्रीब्रज-
नाथमाणवद्वभाभिरैवोक्तं 'सम्पद्य सर्वविषयास्वो'ति, 'पतिमुत्तादिभिराविदैः किम्'
इत्यादिभिस्त्यागद्रुक्त्वा पश्चाद्भजनार्थमुक्तं 'तन्नो निवेहीत्यारभ्य 'तत्तस्तेषु च निरस्तु
च किङ्करीणा'मित्यादिना । भावतापि तथैवाद्मीकाराज्ज्ञाप्यते चास्यैव भावस्य प्रावल्प्यम् ।
तस्मादपरं न निमपीति भावः । त्वया चेज्जायते वा किमप्यपरं तदा ब्रूहि । यदा,
गोपदमिन्द्रियवाचकं, तेनेन्द्रियतुल्यस्य प्रभुः सर्वात्मना पूर्वोक्तकामभावेन हृदि मनसि
संन्द्रियाधिष्ठितरि यदि धृतस्ततो लौकिकैः पतिभिः किं ? न किमपीत्यर्थः । अत्रार्थं
मायः । यदि भगवान् धृतस्तदा सर्वाणोन्द्रियाणि भगवत्तराणि भरन्ति, तदैव च जन्मे-
न्द्रियमाफल्यम् । तत्रैवोक्तं ब्रजप्रकरणेणोवाभि'रस्यतां फल'मित्यप्ये । श्रीमदुद्धवैथ 'किं
यत्तन्मपि'रिति तासां भावदर्शनेनान्यजन्यैरुत्पद्युक्तम् । तस्मादेवं यदि मधुर्यतस्त-
दाऽपरं लौकिकैः पतिभिः किं मरिष्यति न निमपीति मायः । वैदिकैरिति पति-
स्त्रिणयम् । वेदोक्तैरपि लौकिकैः रिमिति । अपमर्थः । वेदे पतिभजननेन मोक्षः
प्यादित्युक्तं, तेषु संमाहर्देन्द्रियाणामसम्पद्वतरम् । अत्र एवोक्तमाचार्यः 'इदमेन्द्रिय-
पतां फलं मोक्षोपि नान्यथा । यथान्यसारे निपता स्थितिराऽणोः फलं भवेत् । एवं

मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि' । तस्माच्चैः किं ब्रूहि ? पूर्वपक्षिणं प्रत्युच्यते-
अपरमपि किं तैरिति जानासि चेत्तदा ब्रूहि । ननु भगवदभाषिसमये लौकिकेष्वेव
संबन्धात्कामस्य च यलिष्ठत्वात्कदाचित्तेषु मनश्चलति तदा तत्कृतमप्यकृतं भवति
ततो वेदानुसारेणैव करणमुचिततरमिति चेत् । न । भगवन्निवेशितमनसां सर्वथान्यत्र
कामो न संभवत्येवेति श्रीब्रजकुमारिकाकामपूरणवारिजातचरणेन श्रीनन्दकुमारेणवोक्तं
'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते' इति । यद्वा, लौकिकैरपि दृश्यादिगुणैरपि,
सर्वात्मना कामभावेन वा चैदिकैर्ब्रजेन्द्रदिब्युलालङ्करणसुखचन्द्राभिरुक्तधर्मैः 'चूतप्र-
वालवर्हस्तवकोत्पल्लाब्धे'त्यादिभिर्वदि श्रीगोकुलाधीशो धृतस्ततोऽपरं किं, न किम-
पीति भावः । एवं सर्वमकारैरपि कामभावेन प्रभुरेव सेव्य इति भावः ॥ ३ ॥

कामस्वरूपमुक्त्वा मोक्षस्वरूपमाहुः ततः सर्वात्मनेति ।

ततः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

ततः कामभावात्परमस्यनन्तरम्, पुनः सर्वात्मना सर्वात्मभावेन, शश्वत्
निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं तथैव भजनमपि न त्याज्यमिति मे म
पदीया मतिरित्यर्थः । अत्रायमाशयः । कामभावेन भगवत्सम्बन्धानन्तरं तत्सम्बन्ध-
भावमर्यादाजनिततुल्यत्वमदत्तव्यदेनान्यथाभावे सति मानादिना दौषभावेन तद्भावा-
द्युतिः स्यात् । ततः सर्वात्मभावेन भजनमेव कार्यमिति भावः । शश्वदितिपदेन क्षण-
मप्यन्ययाकरणे सर्वथाऽस्त्यश्वेक्षः स्यादिति ज्ञाप्यते । गोकुलेश्वरनाम्ना यथा तेषां सर्व-
भावमपत्त्या सन्तुष्टधातुर्पादिरहितेष्वपि स्वामित्वमद्वीकृतवान्, तथात्रापि तत्रापि करिष्य-
तीति ध्वन्यते । पादेषु हृन्द्रकथनेन श्रीस्वामिनीपादसाहित्यं ज्ञाप्यते । स्मरणपदेन स्मरणं
चेतसो धर्म इति चित्ते भगवद्विभयोगसमये स्मरणमिति भावः । अन्यथा तद्विभयोगस्वा-
तितीक्ष्णत्वेन जीवनमेव न स्यादिति भावः । भजनं सेवा, सापि निरन्तरं तथैवेति
भावः । अकारेण भजनं चित्तपूर्वकमेव कर्तव्यमिति भावः । अपिज्ञानेन भगवान् भजतु
वा मा भजतु, स्वस्य भजनीय एवेति भावः । अत एव श्रीगोकुलाधीश्वरतिमार्गाब्जमार्त-
व्हापितपादपद्मैः श्रीविद्वलनाथैरगादि, 'मारणे वरणे नापि दासोनां नापभुर्गतिरिति ।
अपमेवार्थः स्वयं न त्याज्यमिति स्मरणकृत्त्यागोक्त्वा ज्ञाप्यते इति भावः । मे मति-
रिति स्वमतिरुत्थनेन स्वातुभवः प्रदर्शितः । मक्तिमार्गे भक्तिरेव परमपुरुषार्थः । मोक्षाद्-
प्यधिकृतं भक्तेः सिद्धमेव । तस्मात्पुष्टिमाणं मोक्षरूपत्वं च भजनस्यैवेति भजनमेव निरु-
पितम् । भक्तेर्मोक्षाधिकृतं तु श्रीभागवते बहुयैवोक्तम् । तथा हि 'सालोन्मत्साष्टिमा-

मीप्यसारूप्ये'त्यारभ्य 'विना मत्सेवनं जना' इत्यन्तः; 'स्वर्गापवर्गनरकोष्वपि तुल्यार्थ-
दर्शिन' इति च । 'वीक्ष्यालकावृते'त्यारभ्य 'भवाम दास्य' इत्यन्तेन पद्येन च । तेन
भजनं सेवा मोक्षाधिका सैव कर्तव्येति भावः । मोक्षनिरूपणे भजनस्य स्वकरणका-
त्यागोक्त्या पूर्वोक्तधर्मादित्रयकरणेन भगवान् स्ववशे भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । एवं
मोक्षस्वरूपनिरूपणे स्वमतित्वकथनेन स्वीयानामेव कर्तव्यमिति भावो ज्ञापितः ॥ ४ ॥

इति श्रीगोकुलाधीशवाग्धीशमुखच्युतम् ।

स्वमार्गधर्मार्थकाममोक्षाणां रूपमद्भुतम् ॥ १ ॥

तत्पादपद्मकृपया विद्वतं हि यथामति ।

तेनाचार्यः मयि ज्ञात्वा स्वीयतां कृपयन्तु वै ॥ २ ॥

यत्पदाब्जमरन्दालिभावंस्तुच्छीकरोति वै ।

मुक्तिं तच्चरणाम्भोजेणुर्मत्तं प्रसीदतु ॥ ३ ॥

श्रीविद्वलपदाम्भोजेणुसङ्काङ्क्षिणा मया ।

स्वाचार्योक्ता चतुःश्लोकी निर्णीतयं यथामति ॥ ४ ॥

इति श्रीवज्रवधूप्राणेशपादपद्मात्मकपुष्टिमार्गचकोरनेत्रानन्दश्रीवल्ल-

भाचार्योक्तचतुःश्लोकीविवृतिर्भावरसदीपिका

श्रीश्यामलतनुजम्भजराजकृता

सम्पूर्णतामगात् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीयोगीश्वरनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीवल्लभप्रकटितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वल्लभनाथचरणसरोरुहरेणुभ्यो नमो नमः ।

श्रीकृष्णाऽऽस्याचार्यवर्याङ्घ्रियन्त्रेणुत्वा भक्तितो यद्चोर्थाः ।

दुर्विज्ञेया यत्नसादं विनातस्वदान्प्रार्थं तत्नसादाद्विवेत्रे ॥ १ ॥

लोके पदार्थांश्चत्वारो धर्मार्थस्मरमुक्तयः ।

स्मृत्युक्तसाधनैर्लभ्याः पूजामार्गानुसारतः ॥ २ ॥

तत्र मतिज्ञा नो मुक्तिर्विना ब्राह्मणदेहतः ।

भूतशुद्ध्या विनिर्वाहः साङ्गोपाङ्गः स्वमन्यतः ॥ ३ ॥

चेच्चदाप्यक्षरमाश्लिष्य मुक्तिर्भवेत् क्वचित् ।

अतो निःसाधनानां यदृष्या जन्म तदा भवेत् ॥ ४ ॥

तदर्थं श्रीहरिः साक्षात्स्वास्यवर्तिं स्ववाचपतिम् ।

चकार प्रकटं लोके श्रीवल्लभमिललातले ॥ ५ ॥

तैरेव श्रीमदाचार्यैः पुष्टिमार्गानुगामिनाम् ।

स्वसिद्धान्तावबोधार्थां चतुःश्लोकीं निरूपिता ॥ ६ ॥

यस्याः पूर्वश्लोकेभ्यः पृथग्धर्मादितुर्वैजम् ।

सत्तरं बुध्यते तस्या विद्वतिः क्वपते मया ॥ ७ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां स्वमार्गांश्चतुर्ध्वार्थचतुष्टयज्ञानार्थं स्वसिद्धान्तचतुः-
श्लोकीं निरूपयितुं कामास्तात्र मयमं स्वधर्माचरणरूपं मयमं पुरुषार्थमनुपुष्टन्दसाहुः
सर्वदा सर्वभावेनेत्यादि ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

ब्रजाधिपः पूर्णपुरुषोत्तमः सच्चिदानन्दो भजनीयः सेवनीय इत्यर्थः । पुष्टि-
मार्गायैरित्यध्याहार्यम् । तदेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीभागवतवृक्षमस्वन्ये जन्ममरु-

रणविवरणे 'निःसाधनफलात्पापं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले । अतो वयं मुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हीत्युक्तेर्निःसाधनानां कृते भगवतः पुरुषोत्तमस्य प्रादुर्भावः सिद्धः । स एव निःसाधनैर्जावेद्वैवसृष्ट्युत्पत्तैः सेव्य इतिभावः । अथ स तैः कथं सेवनीय इत्याहुः सर्वभावेनेति । सर्वहेन्द्रेन्द्रियमाणान्तःकरणादिभिः कृतो यो भावः सर्वात्मभावस्तेन सेव्यः । एतदुक्तं भवति । देहेन्द्रियमाणान्तःकरणादीपुत्रधनशृङ्गादिकं सर्वं भगवत एव न पमेत्येवंभूतो यो भावः स संसारनिवर्तकः, तस्मिन् सति जीवे निश्चिन्तता भवति । एवं सति मुक्त एव भगवन्मयो भवति । तदुक्तं मक्तिवर्दिन्यां 'शृङ्गस्थानां वाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद्भसनं कृष्णं कृतार्थः स्यात्तदैव हि' । तेन सर्वात्मभावोपमेयं देवजीवस्य मुख्यो धर्मः कर्तव्य इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीभागवते एकादशस्कन्धे 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः स्वगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीपुरज्जसा' । नन्वयमपि सर्वथा धर्मान्तरनदेककालीनो वैकदेशीयो धर्मो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः नान्यः कापि कदाचनेति । अन्योऽप्युपदिष्टयथास्तुष्टिपार्गीयाद्विरुद्धः पूजामार्गीयो यो धर्मः स न वैष्णवानां कार्यसाधकः, किन्तु वाधकः विभूतिपर्यवसायित्वात् । कश्चिन्देशकालयोरपि धर्मविषयासौ दृष्ट्वा तत्राप्ययमेव धर्म आत्मीय इति मन्तव्यम् । कदाचनेतिशब्देन कालान्तरेष्वस्य धर्मस्य त्पागो न विधेय इतिभावः । सर्वदेति सर्वकालं निरन्तरं भजनीय इत्यर्थः ॥१॥ एवं प्रथमपुरुषार्थं पुरुषोत्तमसेवनरूपं पुष्टिपार्गानुसारिधर्मं निरूप्यातः परं द्वितीयपुरुषार्थपर्यरूपं निरूपयन्तीत्याहुरेवमिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

प्रथममुना प्रकारेण स्वधर्माचरणरूपे प्रथमपुरुषार्थे सम्यक्तया निर्णति तदनन्तरं विश्वासयुक्तहृदयेन स्वनुष्ठिते च सति, कालान्तरच्छेदेन स्मर्तव्यः । वैष्णवैरिति शेषः । हीति निश्चितम् । सतां वैष्णवानामधिकं पारलौकिकं च सर्वकार्यं स्वयमेव विनैव प्रार्थनेन करिष्यति, सर्वथा सम्प्राद्विष्यति स्म । कुतः स प्रभुरिति । यतोसौ सर्वसमर्थः सतन्त्रय । कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हरिरेव । अतो वैष्णवानां चिन्ताकरणं व्यर्थमेवेतिभावः । उक्तं च 'भोजने छादने चिन्तां हृया कुर्वन्ति वैष्णवाः । योसौ विश्वम्भरो देवः स किं भक्तानुपेक्षय' इति । अतोत्र भगवद्भक्तस्तेन भगवद्दीयानामधिकामुष्मिन्मनोरथानां भगवतः स्वयमेव कर्तव्यरूपेण हेतुना निश्चिन्ततां व्रजेत् प्राप्त्यादित्यर्थः । यथोक्तं दशमस्कन्धे 'तथा न ते मायन तावकाः कश्चिद् भ्रष्टयन्ति मार्गात्क्षिपि पद्मसौ-हृदाः । स्वयाभिमुता विचरन्ति निर्भया किनापकानीकपमूर्धु प्रभो' इति ॥ २ ॥

एवं भगवन्मयमूलं वैष्णवानां समस्तकार्यसाधकरूपं द्वितीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं तामरूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूपयन्ति यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

हे मनुज यदि स्वहृद्यन्तःकरणे सर्वात्मना सर्वात्मभावेन श्रीगोकुलाधीशः प्रभुः स्थापितस्तदा ततः श्रीगोकुलाधीशात्पूर्णपुरुषोत्तमादपरमन्यत्सर्वस्मादत्युत्कृष्टं भक्तानां सर्वकामपूरकं वस्तु किमप्यस्ति तर्हि ब्रूहि कथय । लौकिकैर्लौकिकसाधनसिद्धियुक्तैर्वचनैस्तथा वैदिकैर्वैदिकयागादिसाधकवचनैर्निर्दारितफलं मुक्तिसाधकं सुमुक्षुणां कामपूरकमपीदमेवेतिभावः । उक्तं च श्रीमदाचार्यचरणैरन्तःकरणप्रबोधे 'अन्तःकरणं मद्राज्यं सावधानतया शृणु । कृष्णात्सरं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम्' । किञ्च । 'एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव । मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवेति । अर्चाद्भगवत्प्राप्त्यर्थं भगवदीयानां भगवत्स्वरूपसेवनमुपदिष्टं प्राचीनैर्भगवदीयैर्नारदाद्यैर्मुनिभिः । यदि स एव हृदये स्थापितो निविष्टस्तदा तस्य वैष्णवस्य सेवाफलं किमपरमन्यदृष्टिप्राप्त्यर्थं, न किमपरमन्यदर्शीति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥ एवं कामरूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं चतुर्थं मुक्तिरूपं पुरुषार्थमुपदिशन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अतः परं श्रीगोकुलेश्वरस्य स्वहृदि स्थापनानन्तरं मुक्तिसाधनं निर्दिशन्त आहुः श्रीगोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यम् । इतीति समाप्तौ । यथा औपधसेवनात्तुलीभूतस्यापि पुनरौपधसेवनं पुनर्याध्यनुत्पत्तिकरं भवति, तद्वद्वापि भगवत्प्राप्तौ सत्यामपि पाश्चमौत्तिकरुदेहसृते जीवस्यातुरादिसद्गादातुरावेशसम्भावनायां तदनुत्पादकं साधनं कर्तव्यमेव वैष्णवेनेत्यर्थः । अतोऽप्येदमौपधवत्सर्वेषां न त्याज्यं भगवतः स्मरणं तथा भजनं चेत्यर्थः । स्मरणं स्वन्तःकरणमलापहारकं जीवस्य । भजनं भगवत्सेवारूपं शरीराङ्गीकाररूपनार्थम् । यद्यपि शरीरस्थागानन्तरमन्यशरीरं प्राप्य भजनानन्दमाप्तिरूपं मुक्तिफलं भविष्यति परन्तु तदपि फलमनेन देहेन भगवत्सेवाकरणादुत्पन्नमस्ति तेनास्वैव रक्षणार्थं निरूपितम् । भगवता देवगीतोद्धारार्थं स्ववागीश्वररूपः प्रकटीकृतस्तेनोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्मे मतिरिति । भगवदोषेण स्वकृपाप्राप्त्यपनार्थमिति दिक् ॥ ४ ॥

इति श्रीकृष्णवामीशसिद्धान्तस्य मन्नाशिका ।

चतुःश्लोकी प्रसादेन तस्यैव चिह्नता मया ॥ १ ॥

इति श्रीमन्विष्णुचरणीकृतानुश्रीवत्सविरचितः

चतुःश्लोकीप्रकाशः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

विवृतिसमेता ।

नमः श्रीबल्लभाचार्यचरणान्जनखेन्द्वे ।

धर्मार्यकाममोक्षार्थं सेव्याय स्वजनैः सदा ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाश्रपग्रन्थे शरणार्थं निरूप्य शरणागतानां स्वमार्गीयप्रमाणादीन् धर्मादींश्चोपदेष्टुं पूर्वं धर्मं निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदा सर्वस्मिन्काले । एतेन निरोपलक्षणोच्यमाना सर्वेन्द्रियैः सेवा सूचिता । फलरूपा मानसी वा, अन्यथा कालपरिच्छेदनासम्भवात् । सर्वभावेनेति । सर्वेषा-
मिन्द्रियाणामहमहमिक्या प्रवृत्तिः सर्वभावः । 'तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्वदास्तिका'
इतिश्लोकोक्तवत् । 'तस्मात्सर्वात्मना नित्य'मिति नवरत्नवाक्यात् । यद्वा, पतिपुत्रादिभा-
वेन । ब्रजस्य निःसाधनस्वानन्यस्वापिनः अधिपः । अत एवावश्यं सेवनीयः । स्व-
स्यात्मनो जीवमात्रस्य अयं मूल्यो धर्मः । अन्ये त्येतदङ्गभूता इत्येवकारः । धर्म इति
'पुष्टिपाणं हरेर्दास्यं धर्म' इतिस्मृतिकोक्तो विध्युक्तः । विधिस्तु नारदीये 'प्रातर्मध्यन्दिने
सायं विष्णुपूजां समाचरेत् । यथा सन्ध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः' । एतदे-
वोक्तं भक्तिहंसे 'स्त्रियाः स्वपतिभजनवदित्यादि । हीति युक्तोपमर्थः । अन्यो देवतान्त-
रभजनरूपो धर्मः, कापि कस्मिन्नपि देवे, कदाचन कस्मिन्नपि काले न भवति ।
एवकारस्तु अयोग्यवच्छेदकः । अग्रिमे 'ब्रह्मी'विषदादत्र हे अन्तःकरण हे भक्त इति
वाङ्मोहाहार्यम् ॥ १ ॥ एवं ब्रजाधिपतिभजनरूपं 'पुष्टिपाणं हरेर्दास्यं धर्म' इतिवाक्योक्तं
धर्मं सममाणं निरूप्य प्रमेयपर्यस्त्वं भगवन्तं निरूपयन्ति एवमिति ।

एवं सतां रम कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्तां ब्रजेत् ॥ २ ॥

देवतान्तरभजननिग्रहपूर्वकं भगवद्भजनं कुर्वतां पुसां, स्मेति प्रसिद्धौ । यत्क-
र्तव्यमर्थादिसम्पादनं तस्मै प्रभुः स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे स्वी-
कर्तव्यम् । शेषं पूर्ववत् । भगवतः स्वयमेव कर्तव्यत्वे प्रकारबोधनायाहुः प्रभुरिति । प्ररूपेण

भवति, स्वयमेव भक्ताभिलषितवस्तुरूपो भवति । यथा मैथिलश्रुतदेवयोर्युद्धयोर्ऋष्यादिवा-
हनादिसर्वरूपो भूत्वा विशेष । अत एव 'यद्यद्विद्ये'तिवाक्यम् । ननु सर्ववेदमतिपायो
भागवान्भक्ताभिलषितरूपमुच्चावचत्वं कथं भजत इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति । सर्वेषुवा-
चभाषेषु समस्तुत्प्रेयों भावो यस्य । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'तिश्रुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगव-
त्त्वात् । हि युक्तोयमर्थः । तेन भगवतः सर्वसमर्थत्वेन निश्चिन्ततां ब्रजेत्प्राप्नुयात् । विधौ
लिङ् ॥ २ ॥ एव'मर्थो हरिरेव हि' 'प्रमेयं हरिरेवैक'..... प्रमेयं हरिं निरूप्य सकामं
साधनदशं प्राप्तं हरिं निरूपयन्ति यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभत्वमुक्तम् । अत एव दिदृक्षा । श्रीयुक्तो गोकुलाधीशः । 'कामः स्त्रीषु मति-
ष्ठित' इतिवाक्यात्ताभिर्युक्तः कामरूपः हृदि धृतः, हृच्छयः कृतः । तत्रापि सर्वात्मना
सर्वेन्द्रियैः 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिनिबन्धनात् । यद्वा, श्रीभिर्गोपिकाभिर्युक्त इत्यु-
क्त्या साधनं निरूपितम् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः शोका गुरवः साधनं च'दितिवाक्यात् ।
ततः साधनसदितकामरूपदोर्हृदि धारणादपरमुक्तं स्वस्तिपरं किं स्यात् । एतादृशं कि-
मपि न । अस्ति चेद्ब्रूहि । लौकिकैरित्युपमादिभिः । वैदिकैरिति पहादिभिः साधने-
रपि ॥ ३ ॥ एवं हरेर्दिदृक्षारूपं कामं साधनं निरूप्य फलं मोक्षं निरूपयन्त्यत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यामिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशधारणादन्तसाधनं नास्ति, अतः सर्वात्मना देहे-
न्द्रियमागन्तःकरणैः शश्वन्निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः गतां कुलस्य 'कुल संस्थाने
बन्धुषु च' इति यात्र्यपरिसमूहस्य, गोकुलानां गोपगोपीनां, गोकुलग्रामस्य वा ईश्वरस्य नि-
यामरूपस्य, पादयोः स्मरणमाध्यानं भजनं सेवनं तनुनचित्तनयानसमकारैः परिचरणं न
त्याज्यं, अन्यत्यागपूर्वकं सादरं सर्वथा विषेयम् । चकारः अयोग्यवच्छेदकः, अनुक्त-
श्रवणकीर्तनसमुच्चायकृत्य । अपिः संभाषणायाम् । त्यागसम्भावनेव नास्ति इति एवं-
कारिका मम मतिः । मन्मतेः पर्यवसानपर्यव । इदमेव फलम् । मोक्षश्चापम् । 'मोक्षः कृष्ण-
स्य चेद् ध्रुवमि'तिशक्यात् । 'ममोचमश्योरुजनेषु सम्भवमि'ति ब्रह्मागुरोक्तेयेति दिङ् ॥४॥

एवं श्रीवल्लभाचार्या यथापिञ्जलमृतानिजान् ।

लोकं प्रदर्शयामासुः प्रमाणादींश्च येषमः ॥ १ ॥

इति विदुलिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीयोपीजनचह्रभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमथुरानाथकृतव्याख्यानान्विता ।

श्रीहरिव्यासीशो विजयतेतराम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाधीशपादाब्जसुगलं मया ।

क्रियते तच्चतुःश्लोकीव्याख्यानं विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमसुखारविन्दाधिदैविकानन्दमयाश्रिस्वरूपश्रीवल्लभाचार्यचरणाः परमकारुणिकाः स्वान्तःकरणोपदेशद्वारा स्वसमीपस्यान्तरङ्गभक्तोपदेशव्याजेन बाखिल-स्वकीपनिरूपयिदुःखमहरणेच्छया स्वप्रकटितभक्तिमार्गं श्रीकृष्ण एव धर्मादिचतुष्टयपुरु-पार्थरूप इति तानुपदेष्टुं शिक्षितुं च तावच्छ्लोकैरेवैतद्भर्मादीनुपदिशन्तस्तत्रापि 'तानि धर्माणि मयमान्यासन्' 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वद-न्ती'श्यादिश्रुतिभिर्मर्पादायामपि तत्परमोत्कर्षत्वं यत्र, तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गीतत्परमो-त्कर्षत्ये किं वाच्यमिति कैमुतिक्रियायमतमपि सूचयन्तो, भजनरूपे धर्मे क्रियमाण एव तद-धादित्रितयं सेत्स्यतीति न तदर्थं पृथगायासः कार्य इति मार्यादिकतच्चतुष्टयतो भक्ति-मार्गीयतच्चतुष्टये वैलक्षण्यमतिसौख्यमिति च ध्वनयन्तस्तच्चतुष्टयं च सर्वत्र प्रथमं धर्म एवो-दिष्ट इत्यत्रापि तावदादौ तमेव दृश्यन्तो निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वरयायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

सावधानतया श्रवणार्थमाभिमुखीकरणेन हे अन्तःकरण! हे भक्त! इति वा सम्बोध्य सर्वदा सर्वस्मिकाले सर्वभावेन ब्रजाधिपो भजनीय इत्यन्वयः । भग-वदीयेन स्वयेति शेषः । उपदेशयोदेशाश्रवणतस्तयासम्बोधनं वक्तव्यमन्यथोचरे 'ब्रूही'ति पदं न सद्दृष्टेत् । आसुरप्रवेशामात्राय सर्वदेति कालापरिच्छेद उक्तः । सर्वभावः सर्वेषां भावः पतिपुत्रयनादि सर्वं प्रभुरेयेति । अत एव पुष्टिश्रुतिरूपाभिस्तामसप्रकरणी-यफलप्रकरणे 'अस्त्येवमेतदि'त्यत्र तथैव गीतं 'श्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल यन्पुरात्मे'ति । एतदर्पस्तु 'तन्कस्पचिस्त्वियो देह' इत्यारभ्य 'भगवत्सर्वबोचिते'त्यन्तं तद्राक्याशयेन मधु-

चरणैस्तथैव निरणायीति तत एव विभावनीयः । यदा, सर्वेषु पदार्थेषु भावो भगवत्स-
 न्वन्वित्वभावानं, तेनेत्यर्थः । अत एव वृत्रासुरेणापि तथा प्रार्थितं 'त्वन्माययात्मात्मज-
 दारगोहेत्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयादिति । अथवा सर्वभावः सर्वात्मभावः, तेन
 तथेत्यर्थः । आत्मपदमन्तरेण कथनं तु 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' 'परोक्षं च मम प्रिय-
 मि'तिव्याहारतः परोक्षकथनाभिप्रायेण । स्वरूपं तु सर्वेषामिन्द्रियाणामहमहमिक्रिया
 निरूपविभगवत्प्रवृत्तिः । विशेषतो जिज्ञासायां तु विवेचितोऽस्मत्प्रभुचरणैरशुभाभ्यतृती-
 याध्यापतृतीयचरण इति सुधीभिस्तत एव परिभावनीयः । तदधिकरणरूपास्तु ब्रजे
 रासमण्डलमण्डना एवेति न तद्भक्त्याधिष्ठानान्वेषणप्रयासः । सर्वभावेनेत्यत्र हि करणे
 तृतीया, तद्धि व्यापारवृत्तकारणं, व्यापारस्तु 'तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्' । तथा
 च सर्वात्मभावजन्यफलं भजनानन्दानुभवस्वरूपं, तनु रसात्मकप्रभुस्वरूपात्मकमेव ।
 'रसो वै स' इतिश्रुतेः । मध्ये रमणमवान्तरव्यापारः । अत एवोक्तं फलप्रकरणारम्भे
 तथैव प्रभुचरणोक्तिरुपयत्र । 'पञ्चपा रमणं मतं' 'ततो रूपं प्रतिष्ठितम्' । 'हरिमियास्वि-
 ति शेष' इति । अत एतद्रमणस्य तज्जनकत्वम् । एवं चोक्तप्रकारेण भजने फलाभाव-
 बाह्या निराकृता । फरणं तु फलवन्न तु फलात्मकं, तेनास्य साधनत्वं न तु फलरूपत्व-
 मिति पूर्ववक्षिपनःकलिलतां ब्रज्याधिपपदेन निरस्यन्ति । ब्रजस्य 'अहंपापृतं निशि
 शयानमतिश्रमेणै'तिवाक्याग्निःसाधनस्याधिपः प्रभू रामत्रयियामकः, 'अनन्यगोकुलस्वा-
 मिफलदाता फलात्मक'श्चात एव 'निःसाधनफलात्मायं' प्रादुर्भूतोऽस्ति गोकुल' इति श्री-
 मदाचार्यचरणोक्तिरपि । स एव भजनीयः सेव्यो नान्यस्तदंशः फलादिकेत्यर्थः । एवञ्च
 सतीदं भजनं फलरूपं साधनरूपं च । यथा चाखण्डभूमण्डलाखण्डलस्य हि हेममणि-
 माणिवयमपरुचिरपात्राणि, फोशविशेषे सङ्कल्लाणि व्यवहाराणि च तान्येव । यतस्तस्यैव
 सर्वाधिकैश्वर्यत्वात् । तेषामपि त्वचज्जातयैभ्यस्तथात्वात्तथाप्रापि । न हि ततोपि जीवमात्र-
 निपायमकोऽपरोऽस्ति येन सोपि नियम्यः स्यात् । अतो भक्तिमार्गं सकलसाधनमूर्धन्यमेव
 साधनं सकलफलमूर्धन्यमेव फलमिति नानुपपत्तिः काचित् । किञ्च, प्रामाण्यापेक्षया-
 माह्ववापयं शब्द एव ममाणम् । आह्वयं तु यथाभूतायोपदेनरुर्वत्वम् । मरुते तादृग्माहा-
 नुमाताः श्रीमदाचार्यचरणा एवेति नेतरममाणाकाह्वा । युक्तं चैतत् । न हि साहाय्यरु-
 पोत्तममुखारविन्दाधिष्ठातृरूपानन्दमपाग्निस्वरूपादितरः कश्चन तथाभक्तितुमर्हतीत्यर्थं वि-
 शेषजन्यनेन । अत एवा'चार्य मां विजानामीदिति भगवदुक्तिरपि । वस्तुतः पुरुषोत्त-
 मा एव श्रीमदाचार्याः, तत्त्वं च कस्यचिद्वक्तविशेषस्य कद्रव्युद्रेरुद्वज्जायामेवानुभूतं
 भवति, अनुभूतं वासकृचादरीः । अत एव वृद्धपाष्टोः 'अनुभवनिगमायुक्तमार्गै'रित्यत्र
 श्रीगोकुलनाथचरणैर्विविच्य तेषु तथात्वं निरणापि । एवञ्च तादृगाचार्यवचनानि श्रुतिरू-
 पाभ्येव । 'निःभक्तिनपस्य वेदा' इतिश्रुत्या भगवन्निष्ठास्वरूपस्य तस्योक्तहंनोस्तद्वैव संभ-

वान्न तच्छङ्कागन्ध इति दिङ् । प्रस्तुतं वदामः । व्रजपदं तन्निष्ठपदार्थमात्रोपलक्षणमिति तत्रत्याः सर्व एव भूमियमुनापुलिनाद्रिनिकुञ्जगहस्तल्लतापक्षिगोगोपालगोपीजनमृगादयो लक्षिताः । अत एव 'धन्वेयपद्य धरणी'त्यादि भगवता गीतम् । किञ्चात्र भजनीय इति विविक्तत्राप्यपूर्वनियमविधी तु न सम्भवतस्तच्छङ्काभावात् । तथा हि नहीश्वरभजनममाप्तं, न वा तद्भजनं पाक्षिकमिति नोभयलक्षणवसरः । अतः'स्तत्र चान्यत्र च प्राप्त' इतिलक्षणः परिसंख्याविधेरेवायं पारिशेष्यादिति सिद्धम् । एवं च तदकरणेऽपराधरूपप्रत्यवायोपि सूचितः । यथा मर्षादायां तदकरणे प्रत्यवायस्तन्मार्गीयफलाभावश्च, तथात्रापि पुष्टिमार्गीयाचार्यनिदेशोल्लङ्घनेऽपराध एतन्मार्गीयफलाभावश्चेतिभावः । ननु यत्र रागतः प्रवृत्तिस्तत्रैव स, अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति तार्किका इति चेत्, न । तयालक्षणस्यानुपलब्धेर्विनिगमकामावाच्च । यद्वा, मास्त्वयं प्रमाणवृत्तान्तः, प्रमेयपद्धतौ विधेरनियामकत्वात् । वस्तुतस्तु आवश्यकार्थेऽनीय 'आवश्यकार्थमर्षयोः' 'कृत्याथे'त्यनुशासनात् । तेन सदानन्दरूपत्वाच्छ्रीगोकुलाधिपतिरवश्यमेव भजनीय इति भावः । अपरञ्च, व्रजभातोर्गपनार्यकत्वेन व्रजतीति व्रज इतिव्युत्पत्त्या पचायच् । भगवतस्तस्याधिपत्येन सोपि न्यापिवैकुण्ठात्मक इत्यमृचि । तेन भक्तहृदयभेदादौ भगवदाविर्भावयोग्यतायां तदिच्छया ततः पूर्वमेव तदाविर्भाव इत्युक्तं भवति । अन्यथा तस्य तदधिष्ठानता न स्यात् । न वा भगवतः साधारणवद्यत्र कुत्रचित्तमन्तरेणाविर्भावः । इतरथा निखिलजीवनियामकस्यानन्दरूपकलात्मकस्य त्रैलोक्यस्याधिपतेस्तदाधिपत्यमाश्रयनेन को वा तदुत्कर्षः स्यात्, मत्पुतापकर्षाधायकश्च भवेत् । न चेन्द्रादिलोकवचस्योत्कर्षः कुत्रचिरपुराणादौ प्रख्यातो येन तदधिपतित्वेन तादस्यापि तादृहमाहात्म्यं, यतस्तथात्वं वदेयुः । कदाचिन्चादृशध्वणमपि भूलोक एव न स्वर्गादिषु, क्वचिच्छ्रुपतेऽपि न तादृशः, सोपि तचादृशलीलादर्शनानन्तरमेव, न तदवांरु । तादृगपि न सर्वज्ञतावच्छेदेन किन्तु केषाञ्चिदेव भूरिभाग्यभाजां तथात्वं भासते, सोपि भगवतः सकाशादेतस्यैव, नापि ततो भगवतः । किं बहुना तादृशस्यापि प्रादुर्भावोपि माहात्म्याच्छादक एव । अत एव क्वचित्सुरागामपि तन्नावबोधः । अत एव श्रीभागवते पुराणान्तरीयप्रसिद्धाऽप्यापन्नयकथा । तत्रैव श्रीगौरर्द्धनोद्धारणमस्तावे पुरन्दरगर्वश्च । सोपि तत्र तज्जन्मादिभ्रमहेतुक एव नान्यथा । नन्वेवं चेत्तर्हि तत्रैव स एव तेषामेव कथं स्तुत्यो जात इति चेत्, सत्यम् । परं सा स्तुतिः पूर्व तन्प्रादात्म्यज्ञानत एव । यतस्त्वस्वरूपज्ञानं, तत्रापि गर्भे एव ज्ञानादेव तादृकन्माहात्म्यावबोधनं, प्रसन्नो भगवदवतरणसम्बन्धिनिखिलवृत्तान्तावबोधत् । अत एव जन्मपकरणोपमयमाध्याये राजभ्रमभिनन्दनानन्तरं 'भूमिर्दृष्टपञ्चबाजे'त्यादिना श्रीशुकैस्तान् तज्ज्ञानं निरूपितम् । न चैवं क्वच्यारणचरित्रे तस्य तद्भरणमश्वययवचनं. स्यात्तनोहासम्भरादिहास्यम्भवादिति याच्यं, सर्वमेवदस्त्वह्वरर्णेश्चापसमकरणोपममाणकरूप-

चरमाध्यायसमाप्त्यनन्तरमेव 'कथापत्रिं हरेर्वाच्य'मित्यादिना समाहितं । श्रीविट्ठलचर-
 गैरपि तदर्थविवरणे विविच्य निरण्यायीति नात्रानुयते विस्तरभीतित इति नात्र पूर्वप-
 क्षावसरः । अतो व्यापिवैकुण्ठात्मको ब्रज इति ब्रजाधिपतत्पदेन ध्वनितम् । अत एवाय-
 र्पणे कृष्णोपनिषदि 'वैकुण्ठं गोकुलवनं तापसास्त्व तं द्रुमाः' । तैत्तिरीयश्रुतावपि 'ते ते
 धामान्युष्मसि गमभ्यै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुत्सायस्य विष्णोः परमं
 पदमवभाति भूरेः' । 'विष्णोः कर्माणि पश्यत, यतो व्रतानि पश्यते । इन्द्रस्य पुत्र्यः सखा ।
 तद्विष्णोः परमं पदं सदां पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरातत'मिति । एतदर्थः प्रपञ्चितः
 श्रीविट्ठलवरैर्विद्वाभरण इति नास्माभिरत्र विस्तरणीयस्तथापि तदध्ययनमाधुनिकानां
 सर्वेषां दुर्घटमिति तत एव तमेवार्थमल्पतोऽनुब्रूमः । तथा हि हे भगवन् ते तव ते तानि
 'सुपतिङ्गुपद्महलिङ्गनराणां'मित्यनुशासनाङ्घ्रिद्वयत्वयः । धामानि क्रीडास्थानानि ।
 गमभ्यै प्राप्तुं । उष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गृहाभिसन्धिमुद्गाद्ययति
 श्रुतिः । यत्र श्रीगोकुले भूरिशृङ्गा दीर्घशृङ्गा गावो वसन्तीति शेषः । अथवाऽऽरण्य-
 ग्रामपद्मपद्मलक्षणार्थम् । भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुभृतयो मृगा गावश्च तथा । कीदृशाः ?
 अयासः श्रुभाः शोभावहः शोभाशायका इति यावत् । तस्येति शेषः । अत्र स्थाने
 भूमौ । तथापि स्वस्य तादृग्भाष्याभावाद्गुणोचरो न भवतीति खेदेनाहेत्याह श्रुतिः ।
 तल्लोकपेदमसिद्धम् । उरगायस्योरुकीर्तभगवतो, विष्णोऽप्यापकस्य । अत एव भूरैर्ष-
 हुत्स्यस्य, रासोत्तथादौ तथा प्राकट्यात् । तच्छ्रीगोकुलं परमं पदं, स्थानं वैकुण्ठं
 पदं, तस्मादप्यधिकं परमं पदं, प्रकृतिमित्येनापि परमं तादृगं पदमवभाति प्रकाशते' ।
 अत्र स्वयं नित्या श्रुतिः 'अवभाती'ति वदन्ती स्वमानविषयस्य श्रीगोकुलस्यापि नित्य-
 त्वमेव व्रते । अन्येषामनवभानपक्षेपि वर्तमानप्रयोगतो विषयस्यापि तत्रमेवापातीति
 भावः । एतदनन्तरमेव च 'विष्णोः कर्माणि'ति पश्यते । तथा पूर्वस्मिन्मध्ये 'यत्र भूरिशृङ्गा
 अयासस्तत्तस्य परमं पद'मित्युक्त्वा, तत्र तदनन्तरं कृतानि विष्णोः कर्माणि यशो-
 दास्तेनपानपूतनासुपयःपानरिङ्गणादीनि पश्यत, यूपमिति शेषः । यतः कर्मभ्यो हेतु-
 भूतेभ्यो व्रतानि काल्यायन्यर्चनादीनि, सात्त्विक्याद्विष्णुरेव पश्यते स्पष्टवान् । अयं भावः ।
 तत्फलत्वेन कर्तव्यार्थाविर्भूय तासु सर्वो लील्यं कृतवानिति । 'स्पष्ट वाचनसर्गयो'रिति
 घातोर्लिङि रूपम् । यद्वा, अयं घातुरुपयार्थकस्तेन व्रतानि लोकात्म्यादाव्रतानि पाति-
 व्रत्यादीनि वचापे । अपमन्पर्थः । पेदमर्थादात्याजकानां कर्मणां सद्रोपत्वशङ्कापरि-
 हाराय 'यत्' इत्यप्ययमयोगः । तथा चैतत्कर्मणामविकृतत्वमुक्तम् । किञ्च, स्वव्रतानि
 आत्मारामत्वपूर्णकामत्वादिनिपमरूपाणि वचापे । अस्मिन्नर्थे नब्रमश्रेयोव्रतानि स्पष्टवा-
 नित्यप्यर्थो पुञ्जते तदा, तानि कर्माणि गोर्षमिः सह रमणरूपाणि पश्यतस्युपदेशः ।
 अत्र कथनार्थविशेषस्तत्रैवोपपादित इति नन एव परिभाषनीयो, विस्तरभयतो नात्र

वितन्यते । इन्द्रस्य युज्यो योज्योनुकूलः सत्ता । अथमाश्रयः । प्रभुणा इन्द्रयागभङ्गे कृते
 बहुबलाहकासाधारणवर्षेणेत्रेण तद्गोहे कृतेपि सर्वसपर्योपित द्वेतुकतन्मद्भवेव दूरीकृतवान्,
 न तु तं तदधिकारं वेति तथा । तदनन्तरमिन्द्राभिषेकगोविन्दनामधारणादिभिस्तत्समान-
 धर्मस्तथा । एवं निरूप्य तत्पूर्वोक्तं विष्णोः लीलास्थानं परमं पदं सूरयो विद्वांसः, तत्त्वं
 च शब्दब्रह्मपरब्रह्मस्वरूपवित्त्वम् । तत्र परब्रह्मबोधस्तु भक्त्यैवेति सिद्धान्तः, 'भक्त्या
 मामभिजानाति' 'भक्त्याहमेकया ब्राह्म' इत्यादिवाक्यैः सूरयो भक्ता एव । न 'न्वत्राह
 तदुरुगापस्ये'ति 'सूरयः सदा पश्यन्ती'तिवाक्यैकवाक्यतायां भूमौ तत्परमं पदं भक्ता
 एव सदा पश्यन्तीत्यर्थोऽवसीयते, एवञ्च काननकालिन्दीतत्पुलिनगिरिवरगहाराघातपकत्वे-
 नोद्भूतरूपवन्महत् । तदेव हि द्रव्यं पचाक्षुषं, यन्महत्त्वे सति उद्भूतरूपवदिति तर्कोक्तिः ।
 तचाक्षुषं द्रव्यात्मकं च तत् परमं पदं कथं भक्तैकदृश्यमेव, न साधारणजनगोचरमित्या-
 शङ्कायां दृष्टान्तमाह-दिवीव चतुरावतम् । दिवि स्वर्गे यथा आ समन्तात् तत् न्यार्तं
 'यन्न दुःस्वेन संभिन्न'मितिवाक्यास्तुखैकसाधनतद्रूपं तत्पदार्थं तत्रस्थानामेव चक्षुः
 पश्यति नान्येषाम्, तथैतल्लीलामध्यवर्तिनामेव तद्दृश्यमित्यर्थः । शास्त्रान्तरेपि, 'ता वां
 वास्तुस्युप्पसि गम्यथै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगापस्य वृष्णाः परमं
 पदमवभाति भूरि' । अर्थस्तु, ता तानि, वां युवयोः कृष्णरामयोः गोपीमाधवयोः,
 वास्तुनि अनेकविधकुञ्जाङ्गीन्येव रस्तुनि, गम्यथै ब्राह्मं 'तुमर्थं से स' इत्यनुशासना-
 देवत् साधु । वृष्णाः कामान् वर्षतीति वृषा, तस्य । गोपिकासु कामवर्षकस्य । भूरि बहुरूपं,
 पटविशेषणम् । अग्निपार्थस्तूक्त एव । परमपदादधिकं तत्रानुमतिप्रतिग्यायो ध्वनितः
 अन्यथा तरादमित्येव श्रुतिर्वेदेत् । एवञ्च, लक्ष्मीतुल्यतायामपि यथा भक्तेषु तत् उरुकृष्टत्वं
 'गोप्पोन्तरेण भुजयोरपि यदस्पृहा श्री'रितिवाक्यात् । अत एव 'स्वानन्दानुभवार्थ'मि-
 त्यस्य विवरणे श्रीविह्वलवर्'स्तथा च स्वपदस्य स्वामिनीवाचकस्येत्यादि व्याख्यानं
 कृतम् । तथा च प्रसिद्धतदपेक्षया प्रभो रतिभोतिसापकत्वेनानिर्वचनीयच्छविविधाप-
 कत्वेन च तस्य तयात्वमितिभावः । 'न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्य' इत्यादि तत्रत्यवृद्धाप्तमथुरा-
 णीपक्याप्युक्तायैऽनुसन्नेपेत्यलं विस्तरेण । मस्तुतमनुसरामः । एतादृशस्याभियो भज-
 नीयः सेव्य इत्यर्थः । सेवा हि सेवकस्यैव धर्मः । 'भज' धातोः स एवार्थो निरूढः ।
 तथा चाशेषजीवानां सहजदासत्वममूचि । तदकरणे तदण्डयोग्याथ त इत्यपि । उक्तमेवो-
 ष्टादपन्ति स्वस्येति । स्वस्य भगवदीपस्यापमेव भजनाख्य एव धर्मो न तु मार्या-
 दिकः स इतिभावः । एवकारस्तु पुरुषोत्तमभजनधर्मातिरिक्तधर्ममात्रव्यवच्छेदकः ।
 अपरा स्वस्यैरापं धर्मो नेतरेषाम् । तेन भगवदीपव्यतिरिक्ता निवारिताः । ततो गोप-
 नपथ्यमूचि । अत एव 'न शुद्धिमेदं जनयेत्', 'लं च ख्द महावारो मोहशास्त्राणि
 कारये'त्यादि भगवद्भाषितम् । एतदर्थमेव शङ्करमथुनीनामुद्भवः । यदा, अर्थ धर्म एव

भगवदीयस्य सर्वपुरुषार्थताभरुस्तत एव सजातीयार्थाद्द्वित्रितपसिद्धेः । अथवाऽयं धर्म एव स्वस्य तथा, न ज्ञानादयः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये'तिवाक्यतः । हिशब्दः कैमुतिकन्यायेन युक्तार्थं ध्वनयति । भगवता गीतायां 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति स्वधर्मातिरिक्तसर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं निजशरणग्रहणं, तत्फलं च पापमोचनमुक्तं, न स्वरूपसम्बन्धादिकमतोऽप्यमुक्तमार्गो मार्गादिक एव स इत्येवं निश्चीयते । इतरथा स्वयमपि पापमोचनमेव फलत्वेन नोक्तं स्यात् । एवञ्च यत्र निस्त्रिलधर्मतो पर्यादामार्गायोपि शरणमार्गः साधी-यंस्तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गीयकप्रकारेण सेवाकरणं, तत्रापि श्रीपुरुषोत्तमसुखारविन्द-विरचितपद्धत्या, सुतरां तदात्मनिर्णयितरीत्या, सेव्योपि श्रीकृष्णः सदानन्दः फला-त्मकस्तत्राप्युक्तभावेन भजनं सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं सर्वोत्कृष्टपरमफलं स्वरूपानन्दात्मक-पिति किं वाच्यमिति । अतः सर्वात्मनाऽयं निराकुर्वन्ति नान्यः कापि कदाचनेति । अन्यः मेरणादिलक्षणो धर्मो न भगवदीयो भवतीत्यर्थः । मार्गादिकत्वाद्भगवदीयेन कार्ये इति भावः । कापीति देशाभ्रपापरिच्छेद उक्तः । कदाचनेति फालापरिच्छेदश्च । उक्तप्रकारेण दासैस्त्वदात्म्यमेव विधेयमितिभावः । अत एव 'भक्तिमार्गे हरेर्दास्यं धर्म' इति तन्मार्गपरिर्णयं दास्यमेव धर्मत्वेनोक्तम् । अत एव वृत्रासुरेणापि हृष्टपुष्टिफलेन 'अहं हरे तव पादिकमूलदासानुदासो भवित्वास्मि भूय' इति प्रभुं प्रति तदेव भार्यितं मेतरत् । प्रभुसाक्षात्कारे साक्षात्प्रार्थनपनुचितं भक्तस्येति परम्परया तत्प्रार्थनम् । एतेन स्वस्य दीनभावो दर्शितः । प्रभुसन्तोषाधायको यत्स्तादृग्भाव एवात एव 'भक्तानां दैन्य-मेवैकं हरितोषणसाधनमिति भाषितं प्रभुचरणैः ॥ १ ॥

एवं श्रीपुरुषोत्तमस्य भक्तिमार्गीयभयमपुरुषार्थत्पत्वं सोपपत्तिकं निरूप्य तस्यै-वार्थरूपत्वं प्रतिपादयन्ति एवमिति ।

एवं सति स्वकर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसन्तर्था हि तेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ २ ॥

एवं सति उक्तप्रकारेण भजनरूपे धर्मं क्रियमाणे सति । स्वकर्तव्यं स्वाधिकार्ये यत्तत्स्वयमेव स्वान्येव करिष्यति न तु तद्वैश्याववारादि । अतः प्रभोः स्वातन्त्र्यपत्प-मूचि । न जीवत्वकेवलं पारतन्त्र्यमेव । 'अहं भक्तपरापीन' इत्यादिवाक्यैः कालादि-नियामकस्य प्रभोस्तत्केवलं स्वभक्तमाहात्म्यावबोधनायैव नान्यथा । अत एव 'ग्रासतन्त्र इव द्विजे'ति तद्वाक्ये इत्यशब्दः । अस्वतन्त्र इव, नत्वस्वतन्त्र एवेति ध्वनयतीव भगवता तयो-क्तमित्यवसीयते । भक्तवास्तव्यतोपि क्वचिचया, अत एव दामोदरलीलापि 'यस्य च भावेन भावकज्ञानमित्यनुशासनात्सतीति उक्तमी । अतः श्लेहेनावच्छेदतो दास्यकरणेऽव्यभिया-

रि नित्यं स्वाधिकर्तव्यमिति च ध्वनितम् । ननु सकलित्ज्ञोत्तया स्वयमित्यव्ययोक्तेषु प्रभुकृते-
 वांस्त्वत्वमानन्ददायकत्वमविकारित्वं च । अन्यथैवं कृते कृत्येति वा ज्ञयुः । स्वकृतीरिति
 च । ननु श्रीमद्भस्मदाचार्यवर्यनरणसरसिजरजोभूषणभूपितैस्सेवकैर्वाङ्मधुद्रवास्वादित-
 स्वान्वैस्तद्विश्वासेन तत एव 'किमलभ्य'मित्यादिवाक्यार्थानुसन्धानतः प्रार्थनमन्तरेण
 भजनोपयोगिनिसिखलपदार्थसम्पत्त्या तादृग्भावेन स्वभाग्यसौभाग्यसञ्चयमिव तद्भजनं
 कर्तव्यमेव, परन्त्वाधुनिकानां तत्स्वरूपानभिज्ञतया तदनुभवाभावाच्च जीवधर्मत्वेन कदा-
 चिद्विश्वासेनोत्कृष्टसेवासाधनरूपतनुजविचजसेवासिद्धपर्यमर्षापेक्षायां तत्र प्रयत्ने कृते
 कदाचिद्वाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च स्याताम्, 'त्रैवर्गिकायासे'तिवाक्यात्मककृतमति-
 बन्धोपि सम्भवेत् । न च सेवार्थं यत्ने क्रियमाणे न भगवत्कृतमतिबन्धः, अत एव
 'त्रैवर्गिके'तिपदम्; आयासमात्रविघातहेतुत्वे 'त्रैवर्गिके'तिपदं न वदेत्; अतो भज-
 नार्थं यत्ने कृतेपि न दोषः; मर्यादापवादसंबलितानामेव वाहिर्मुख्यादिभावो, न पुष्टव-
 द्धीकृतानामिति वाच्यं, नवरत्ने 'कापी'तिपदव्याख्यानेऽस्मत्प्रभुचरणैरेवैतदुत्तरितत्वात् ।
 अपरञ्च, भगवान् पूर्णगुरुषोचयः सर्वकरणसमर्थोपि स्वसेवार्थमप्यर्थयत्नसाधयेत्तस्सेवा-
 यामेव को विशेषोऽन्यसेवैव कृतो न कार्या, यत्नायासस्य तुल्यत्वात् । तस्याकिष्टकर्मत्वं
 च भज्येत । वाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च कथञ्चिदपि दुर्निवारौ स्याताम् । स्वामिकृत-
 प्रतिबन्धस्याप्यतिबलिष्ठत्वतः स्वकृतोपि प्रयत्नोपि व्यर्थः स्यात् । वस्तुतस्तु अस्मि-
 न्कलमार्गीयभक्तिपार्श्वे सर्वैव धर्म इति राज्ञान्तः । अत एवात्रैव ग्रन्थेऽस्मत्प्रभुभाषण-
 सुधाधारा, 'स्वस्यापमेव धर्मो ही'ति । इतोऽपि स न कार्य एवेत्युक्तं भवति । 'योगक्षेमं
 ब्रह्मभ्यर्ह'मित्तिवाच्यं च व्याकृत्यैत । 'तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनास्तु वा मार्यादिकं
 एव स तथा 'प्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्दानिः' । अत्रायमभिसन्धिः, परमकारणवैक-
 सिन्धुः श्रीगोकुलजनैकजीवनः स्वाश्रितस्य स्वल्पमप्यायासमसहमान एव सर्वकरण-
 समर्थस्तत्त्वयत्नमन्यपाकरोति स्वस्मिन्विश्वासदाड्याप नान्यथा । तथा च यत्र मर्यादा-
 पवादसंबलितानामपि भक्तानां यत्नहेत्वासाहिष्णुः करुणाकोमलो हरिस्तत्र पुष्टवै-
 वाङ्गीकृतस्य यदिचिदपि तदसहिष्णुः श्रीमद्गोकुलजनलोचनचकोरचन्द्र इति किं वाच्य-
 मत एव 'किमलभ्यं भगवति प्रसवे श्रीनिकतने' इति वचनासृतं च । 'भगवदर्यापि
 सा न कार्य'त्युक्तं नवरत्नेऽस्मत्प्रभुचरणैरत एव । किञ्च, ब्रजरत्नानामपि निजनाथनिदे-
 शतोपि न निजब्रजगृहगमनमपि । यत्रैवं सूक्ष्मेक्षिका तत्रेतेषां वाहिर्मुख्यादौ का वार्ता ।
 अत एव नामसमकारणीयफलमकरणे 'यद्येसुनाक्षे'तिश्लोके ब्रजरत्नैर्निरुक्तं यत्प-
 भृति त्वन्यादतन्मस्मात् एव वत्प्रगृति वयमज्ञसा अन्यसमस्तं स्यातुं न पारयायः । विटवं
 चैतदस्मत्प्रभुचरणैर्विधा देशमिमानि प्यद्यस्य देहविघातकदात्तसंसिन्धौ स्यातुं न शक्नो-
 ती'ति । एवं च सर्वयोक्तदोषसम्भरमयतो न प्रयत्नं कुर्यात् । अकृते तस्मिन्सेवासाधनानुपल-

विस्तदनुपलब्धौ भजनोच्छेदस्तदुच्छेदे स्वधर्मात्यन्ताभावादुक्तोपदेशे घट्टुदीप्रभात-
 वृत्तान्तो वृत्त इति निजजनस्यान्तभ्रान्तिमपनयन्तः प्रवदन्ति—स्वयमेवेति । स्वयं प्रभु-
 रेव सर्वं करिष्यति । स्वाश्रितजनयत्नमन्तरेणापि भजनापेक्षितसकलपदादान्यन्तं पाद-
 यिष्यतीत्यर्थः । सेवकैः सेवोपयोगिसमस्तपदार्थित्वेनेतरतोऽर्थिनेन मनो व्याकुलं
 न विधेयम् । अत्रायमाश्रयः, आश्रयान्तररहितः स्वाश्रितजनो यदि भजनानुसु-
 लनिखिलन्यासपुरस्सरं तदनुकूलसकलवस्तुविकारतो निजभजनमेव सर्वतोऽधिकं
 फलरूपं स्वसर्वस्वं ज्ञात्वा विद्मति तदा सर्वात्मरूपः फलात्मा सर्वकरणसमर्थः
 कालादिनियामको भगवानुपार्णानन्दो हरिः परमकृपालुर्पतो यत्किञ्चिदपि स्वकी-
 यपरिश्रमासहमान एव स्वतोवासाधकमेव तदपेक्षितसमस्तसामग्रीरूपं कुतो न विद-
 ध्यात् । अन्यथा 'योगक्षेमं बहाम्पह'मितिहृत्पत्रिणां न बदेदेव प्रभुरकुतोभयः । अपा-
 तस्य प्रापणं योगः । प्राप्तस्य परिपालनं क्षेम इति तयोरर्थः । यद्वा, स्वयमेव स्वत
 एव सर्वं करिष्यति प्रार्थनानपेक्षः । एतेन सेवकैर्न प्रभुः प्रार्थनीय उतिभावः ।
 अत एव 'निज्ञेच्छातः करिष्यती'ति नवरत्नेऽस्यप्रभुवरणीर्गातं, 'प्रार्थिते वा ततः कि
 स्या'दिति विवेकधैर्याश्रयग्रन्थे च । यद्वा, स्वयमेवेत्यादि पूर्ववत्, न कस्यचिरे-
 णया देवतान्तरद्वारा वा । कालादिदेवतान्तरभेदकोऽपि हरिरेवेति भावः । अस्मिन्नर्थेऽत्रा-
 योगव्यवच्छेदक एवकारः । अथवा सेवकप्रार्थनस्य दोषावस्थात्तत्प्रार्थनमन्तरेणैव ततः
 पूर्वमेव तद्भिलपितं कुर्वन्न तत्प्रार्थनावासनां सपीक्षते । अन्यथा 'यस्त आशिप आशास्ते
 न स मृत्युः स वै वणिक्', 'आशासानो न वै भृत्य' इत्यादिवाच्यैस्तत्सेवकत्वहानौ स्वस्वा-
 मित्वभावस्तत्र दुर्लभ इतिभावः । एतेन प्रभोः परमभक्तपरमहितकारित्वं समसूचि ।
 अत एव 'योगक्षेमं बहाम्पह'मितिवाच्यम् । यद्वा, स्वयं करिष्यत्येवेति क्रियया सहान्वये-
 नात्पन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारस्तेन प्रभुविश्वासेनैव सेवकैः स्वेषपतोऽस्मिन्मार्गे तद-
 भाव एव परमवाचकः । अत एव विश्वासतद्भावयोर्विश्वासत्वात्तत्की भाव्या'विति तयोरनु-
 सन्धानं तत्रैवोक्तम् । ननु सर्वसमर्थोपि प्रभुः सर्वथा साधनसम्पत्तिमन्तरेण तादृक्फलदाने
 कथं समर्थो भवेत्, भवेद्वा यथाकृपञ्चितसम्पत्तायेव । अत एव 'ये यथा मां प्रपद्यन्त'
 इतिवाक्ये प्रपत्तिरेव तत्सम्पत्तिरिति चेत्, सत्यम् । परं तदेदमवधेयम्—यस्य येन प्रकारेण
 प्रपत्तिस्तस्मै तत्प्रकारेण प्रयच्छतीति प्रभुः 'तांस्तथैव भजाम्यह'मितिवाक्यत एवमेव ।
 एवञ्च, यत्र मर्यादाप्राप्तौ कुरीत्या प्रपत्तिस्तत्र तद्रीत्यैव फलदानं प्रावाहिकेभ्यः प्रावाहिक-
 रीत्या पुष्टौ तद्रीत्या तथेति विवेकः । इतरथा 'यथा तथे'तिपदे न बदेत् । ये जना मां
 प्रपद्यन्ते तानेवाह भजामि इत्युक्तेषु चारितार्थ्ये स्यात् । उक्तार्थे यथाशक्त इत्यत्र
 'प्रकारवचने याल्लि'तिपाणिन्यनुशासनं जागरूकमेवेति नानुपपत्तिः काचिद्, तथाश-
 द्दार्योप्यनेनैव व्याख्यातः । तथा चात्र भजनोपदेशः पुष्टिपटत्यनुसारेणेति तथैव फल-

दानमिति दिक् । इत्थं च मर्यादायां साधनापेक्षो भगवान्यथासाधनं फलं ददातीति
 पुष्टौ तन्निरपेक्ष इति निगर्वः । अत एव श्रीमद्भागवते श्रीगोवर्द्धनोद्धारणप्रस्तावे 'गोपा-
 येत्स्यात्प्रयोगेन सोऽयं मे व्रत आदित' इति श्रीमद्गोकुलनाथोक्तिः । अन्यथा ब्रजजन-
 स्वरूपानन्ददानं च सुतरामशक्यवचनं स्यात् । न च तत्रैव पूर्वोक्त एव प्रस्तावे पूर्वाद्देन
 'तस्मान्मच्छरण'मित्यादिनोक्तमेव वक्ति चेच्छरणमनादिकं तत्साधनमप्यस्तीति वाच्यं,
 'निस्साधनफलात्माय'मिति प्रभुवानवविरोधापत्तेः । यदि ग्रहिलतया तद्वाच्यं तथापि
 प्रभुर्नैव तत्सम्पादितं न तु तैरपि किञ्चित्कृतम् । किञ्च, कदाचित्केपाञ्चित्सम्भवेपि
 तत्रत्योपरिभागस्थशुकमयूरभृगादीनां सुतरां तदसम्भवः । वस्तुतो नास्त्येव तेषामपि
 तद्वन्धसम्भवोपि, प्रत्युत विपरीतं च तत् । अत एव श्रीमद्गोकुलस्वामिना महता यत्ने-
 नापीन्द्रवलिभागो निवारितः । अत एवा'न्धापृत'मित्तिवाक्यं च । न च जन्मान्तरीयं
 तदस्तीति चेत्, न । तथाकल्पने मानाभावात् । न चैतत्कालान्यथानुपपत्तिरेव तदिति
 चेत् । उक्तोक्तपुच्छेदापत्तिः । ननु क्वचिच्छास्त्रिकिरपि स्यादिति चेत्, न । 'अस्ति
 चेदुपलभ्येते'तिन्यायो व्याकुप्येत्, प्रत्युत भगवतैव सर्वं सम्पादितमित्युक्तिर्लभ्यतेपि ।
 अत एव 'प्रसन्न एषां दिवदुव स्वयं हरि'रितिवाच्यमिति चेत्, समः समाधिः, 'अहो
 अभीषां किमकारि शोभन'मितित्वाक्यात् । अत्र श्रुतः । यद्यप्येतद्भजनमपि कोटिद्वयाववो-
 धमवगाहते तथाप्युत्तरदले यथोपोद्बलक'मन्धापृत', 'निःसाधनफलात्माय'मित्तिवाक्यं न
 तथा पूर्वदल इत्यनेनापि भगवत्कृतिरेव निर्णायि, न ब्रजवासिनामतो मर्यादायां तत्सा-
 धनैरेव फलं यत्तत्प्रदत्तकोपि प्रभुरेव । पुष्टौ तद्दिनापि स्वबलेनैव सर्वं कर्तुं समर्थ इति
 कृतं वाचां विलासः । इदानीमुक्तार्थमेवोद्गाडयन्परस्मत्प्रवचरणाः प्रभुरिति । प्रभुः
 सर्वनिर्णायकः । 'अन्ये चांशकलाः पुंस्तः कृष्णस्तु भगवान्स्वय'मित्तिवाच्यतः । अत एव
 समर्थ इति हेतुगर्भं विरोधणम् । सर्वेभ्यः कालादिभ्योपि समर्थः । कालसाध्यपदार्थ-
 स्यापि स्वयमेव साधकः । यद्वा, सर्वेष्वर्थेषु देवेषु बाहोस्त्रिदशेषु तथा कालत्रितयेषु
 वर्णाश्रमादिषु तथा । देशादिपट्टसाधनानपेक्षः । यद्वा, सर्वस्मिन्साधनविषये तथा । तत्तत्सा-
 धननिरपेक्षः । यद्वा, सर्वैः कालादिभिः कृत्वा समर्थः सर्वकरणक्षमः । कालादयोपि
 तदधीना एवेति तत्साध्यपदार्थस्यापि प्रभोरिच्छायाश्रेय त एव साधका न तु विघ्नरु-
 त्तारः । अथवा सर्वेषु देवर्षीषु साधनसम्पत्तिं साधयितुं तथा । स्वस्मिन्नेव ज्ञानादेः
 सिद्धत्वात् । यद्वा, असाधनमपि साधनं कर्तुं समर्थः, अद्भुतरूपत्वात् । अत एव तत्त्वा-
 र्थदोषे 'असाधनमपि साधनं करोती'त्यस्मत्प्रभुचरणोक्तिः । हिशब्दोपि समर्थमनु-
 मोदते । तथा हि यत्र मर्यादासाम्यासाधनाभावस्यापात्पन्तासक्ताजामिन्दादिभ्यः स्वांश-
 कलायवतारः परम्परसम्बद्धेषु नामवर्णाज्ञानेन कल्पनेनापि परमस्नेहभरतः केवल-
 स्तपुत्रनाममात्रजल्पनेन स्वमन्वन्धगन्धसम्भावनाऽभाषेपि तन्नामवर्णमाहात्म्यावबोधार्थं

तादृक्फलदानं तत्र साक्षात्कालात्मकश्रीपुरुषोत्तमस्यैव पुष्टिमार्गीयस्वमुखारविन्दरूपाचार्यो-
पदेशपूर्वकतदुक्तप्रकारेण भजने स्वपमेव किं किं न विधास्यतीति निखिलपनिर्वचनीयम् ।
य एतादृक् प्रभुः समर्थः, तेन प्रभुणा कृत्वा तेन कारणेन वा हेतुना वा भक्तो भगवति
स्निग्धः निश्चिन्ततां निराकुलतां ब्रजेत्याप्नुयात् । अत्रायं भावः । पूर्वं श्रीमदाचार्यो-
पदेशमात्रेण तद्विश्वासोद्रेकेण भजन्पश्चात्तस्मिस्तदुद्रेकेण स्निग्धः सन् तथा स्यादित्यर्थः ।
इदं भजनमेव सर्वस्वमिति ज्ञात्वा यदि भजनमेव कुर्वन्प्रभुं क्षणमात्रमपि न त्यजेत्तदा स
तथात्वं प्राप्नुयादिति भावः । तथा चैतन्मार्गीयो द्वितीयपुरुषार्थोपि सोऽपत्तिको निरूपितः ।
तथैवाभिहितं भक्तिरससारपरिशीलनशीलैरर्थो हरिरेव हीति ॥ २ ॥

एवं मार्यादिकौ तौ निराकृतौ तथा कृतेऽप्यर्थे साच्चिकादिमेदेन त्रैविध्यमित्यतः
कामस्यापि तत्र तदुत्कर्षत्वमाशङ्क्य तदपि प्रभुस्वरूपापेक्षया हुतरामेवाप्रयोजकमिति
तृतीयमपि तं तमेव निरूपयन्तस्तत्परिहर्तुमुपक्रमन्ते षडिति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः *किमपरैर्ब्रूहि लौकिकैर्बैदिकैरपि ॥ ३ ॥

यदि चेद्गोकुलाधीशो यशोदोत्सङ्गलालितोऽनन्यगोकुलस्वामी । श्रीपद्मोत्तया
तादगन्तरङ्गभक्तसहितः । यदा, 'श्रयत इन्द्रिा शश्वद्भ्र ही'तिवाक्यतः श्रियुक्तं यद्गो-
कुलं, तस्य तथा । पूर्वोक्तवाक्यतः सर्वोक्तप्रशोभायुक्तं यत्तस्य तथा । तादृशोपि सर्वा-
त्मनोक्तभाषेन धृतः भवता त्वया षेति श्लेषः । धृत इतिपदात्कापवाद्मानसैस्तदेक-
परता ध्वनिता । विशेषतश्चेतस्तत्त्ववणता यतः स प्रभुस्तत्सम्बन्धेव । अतः फलप्रकरणे-
ऽस्मत्प्रभुचरणैर्गीतं 'सोऽन्तःकरणसम्बन्धो तिरोचत्' इति । आश्रयान्तरं परित्यज्य केवल-
तदेकनिष्ठो भाव इति यावद् । यदा ततः पूर्वोक्तफलात्मरूपभोः सकान्नादपरस्तुच्छ-
लौकिकैर्बैदिकैरपि किं ? न किमपीत्यर्थः । अवपर्यः । लौकिकैर्बैदिकैः परमोत्कर्षमापत्ते-
स्तामसराजससाच्चिकैः । बहुवचनं त्रिविधत्वसूचनाय । वैदिकैस्त्रिविधगुणलक्ष्यैर्ब्रह्मलोक-
योगसिद्धिमोक्षैः । बहुवचनं पूर्वोक्ताभिभाषेण । चतुर्विधमोक्षज्ञानादिमूचनायापि शब्दः ।
उभयविधैस्तैर्ज्ञानादिभिश्च कृत्वा किं ? न किमपीत्यर्थः । अपरमिति पाठे उक्तंस्तीः कृत्वा-
ऽपरमुक्तं वस्तु किमप्यस्ति । न किमपीत्यर्थः । यदा, अपरं देवतान्तरं किं ? सर्वेषां
तद्विभूतिरूपत्वात् । अत एवोक्तमस्मत्सुचरणस्वच्छदीपे 'कृष्णान्धेन परं वस्तुत्पते' ।
'कृष्णात्परं नास्ति देव'मित्यन्तःकरणमवोचे च । अत्रायमभिसन्निवः । रसातलादिषु
भूम्यपेक्षयाप्यानन्दाधिचयं, तदपि रामनाचतारैर्णवोद्भूतमतः प्रमोहनवायिन्याः श्रियः
सकाशादपि तदप्रयोजकम् । एवं सर्वभूमोभारत्वं लोके यत्रस्त्वं, तत्र यत्रदानादिसापे-

सुमत औपाधिकं सावधि च । न च राज्यमन्वे परलोकोपकारि, 'राज्यान्ते नरकं ध्रुव-
 भित्तिराकष्यात् । अतो भगवदनवद्ययज्ञसस्तकाशात्तथा । एवमेवेन्द्राधिपत्यमपि परि-
 णामायाधि । भगवदखण्डितैश्वर्यात्तथा । एवं लौकिकत्रिविधमपि निराकृत्य वैदिक-
 मपि निराकुर्वन्ति । अपरिपक्वयोगिनो हि स्वयोगवलेनाभिलषितपदार्थानाविर्भाव्य तद-
 नुभवं कुर्वन्तस्तस्मादपि भ्रष्टाः सन्तो दुःखिता एव पुनर्जन्मार्हन्तीति भगवज्ज्ञानापेक्षया
 तदज्ञानमपि तथा । भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वात् । ब्रह्मणो रजोवतारत्वात्तल्लोकोऽपि
 राजसः, तत्र हि 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते' इतिवाक्यात्तत्साहित्येन पारतन्त्र्यतो भोगफलयोः
 सिद्धिरिति स्वपराक्रमातिक्रमः । भगवद्गीर्वाणसंज्ञातस्तौ तथा । 'तमेव विदित्वाति-
 मृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाद्येत्यादिश्रुत्या ज्ञानतो मोक्षस्तच्च 'सत्त्वात्सञ्जायते
 ज्ञानमि'तिवाक्यतस्तज्जन्मं तदपि सात्त्विकमेव भवितुमर्हतीति तत्साध्यो मोक्षोपि तथा ।
 सोऽपि गणितानन्दान्दात्मकोऽतः पूर्णानन्दमभवपेक्षया सोऽप्यन्तं स्वल्पतर इति तथेति
 वैदिकमपि तत्रथाकृतम् । किञ्च, मार्यादिकवैगम्यमपि मभोर्भक्तातिरिक्ते रागाभाषा-
 ल्लोकोत्तरवैराग्यतः पूर्ववदिति भगवद्दर्भरूपतत्पदुक्तम् । पद्धिधास्तेऽकिञ्चित्करा
 यत्र तत्र किं वाच्यमन्तरङ्गधर्मिरूपतदुष्णतस्तथात्वापिति कैमुतिक्रम्यायोपि ध्वनितः ।
 किञ्च, 'अस्यैवानन्दस्यान्धानि भूतानि यात्रामुपजीवन्ती'तिश्रुत्युक्तेर्भगवदानन्द-
 लेशस्तदतिरिक्तसकलार्थेषु निर्णीतः । तर्हि विषयानन्दनिमित्तपात्रगुणार्थादिरूपं तदा-
 नन्दाभासरूपं वस्तुतो दुःखात्मकमेव तत्रये'त्यधिकं तत्रानुमपिष्टं न तु तद्वानि-
 रितिन्यायमपि सूचयन्तः स्वान्तरङ्गस्वाश्रितमभिमुखं विधाय मानोचन्-श्रूहि
 त्वमेव वद । अत्र श्रुतिपदतोऽस्मदाचार्यवर्षकृपापामुपेतस्तत्कालावच्छेदेन तस्य स्वल्-
 पानन्दानुभव इत्यन्यसमीयते । इतरथा श्रुहीतिप्रश्नः कथमपि न सङ्घटेतैरेति पूर्वमेवावो-
 चाम । न च तादृग्माग्यशालिनस्त्वस्य तादृगचार्यचरणकृपाकटाक्षपक्षपाततत्त्वात्कदनु-
 भयो दुर्घटस्त्वस्य तादृग्मुखारनिन्दरूपत्वात्तद्रसपूर्णत्वाच्च । अत एवास्मत्पञ्चचरणै'स्तत्सा-
 रभूतराससीमावपूरितविग्रह' इति सर्वोत्तमे वाद्यस्यत्सामिनाम गीतम् । एवञ्च भक्तो-
 पदेशपक्ष एव साधीयावान्तःस्रणोपदेशपक्षैः । फलप्रकरणे 'श्रुहि किं कस्वाणि व'
 इतिम् । अन्यथा स्वमनोरगोये यथा 'किं स्यादिति विचारये'ति तत्पत्पवदंस्तथात्रापि
 तन्पटमेव वदेयुः, यतो विचारो घन्तःकरणमपि एव, परं तादृग्गवेषणीय एवेति यदी-
 तिवदं पापितपस्मत्सोभाग्यमुमगभूपर्णः श्रीमद्गुणार्थचरणैरिति दिक् । अत्रायं निगुदा-
 शयः । पूरं देशमननंर दुर्लभं, तत्रापि देवाधिदेशस्यातिदुर्लभम् । क योगिर्ज्यो
 भगवान्त्रयादिदुर्लभं निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आनन्दमात्रकरणादनुलोदादिः, क सन्त-

दोषात्मको दुःखैकसदनरूप आनन्दशून्यो जीवः । अत एव सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यन्प-
थाकृतौ श्रीविद्वल्लवरोक्तिसुधासारो 'ब्रह्मस्तुत्यादिदुरापचरणेषुरीश्वरः काहं तुच्छो
जीव' इति । ततोपि गोकुलेशस्य यज्ञोदोत्सङ्गलालितस्य श्रीगोकुलैरुवाचिनः पुरु-
षोत्तमस्य श्रीनन्दात्मजस्यांत एव 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दग्रह एव' एवस्मत्प्रभवाक्षीपुषं, तत्रापि
श्रीगोकुलेशस्य परमसौन्दर्यसुन्दरस्य सुतरां ततोप्युक्तभावेन ततस्तरां तक्षया । अत
एव श्रीभागवततत्त्वार्थदीपे 'कृष्णशब्देन परं वस्तुच्यते तदेव कदाचित्परमसौन्दर्यं मकरं
करिष्यामीतीच्छया प्रादुर्भूतं सच्छ्रीकृष्ण' इति श्रीमदाचार्यमधुरं वचः । 'भक्तिमार्गं
फलं कृष्णस्तदास्वादस्सुदुर्लभ' इति च । इति च मस्तुतासंभावनायां, कदाचित्कस्य-
चिदैवजीवस्य देहस्य च मयुरतरभाग्योदयेन 'यमेवैव दृष्टते तेन लभ्य' इति धुतितः
स्वमुखारविन्दनिष्ठसुधासाररूपाचार्यचरणापारकरुणया तदनुग्रहतस्तदुरीकारेण तादृग्भ-
जनतस्तदुद्रेकदृशायां श्रीनन्दराजकुमारसुकुमारनिनचरणकुञ्जलयुगलतरलतरलितपरा-
गसंवलितपनोपधुलिह एव तल्लयमिति निगर्वः । एतेनैतादृग्भजनाधिकारी चैतत्कालाय-
च्छेदेन दुर्लभ इति सूचितम् । तथा चैतन्निरूपणेनैतन्मार्गापदिदृशालक्षणहती-
पयुरुपायोपि निरूपितोप्यभूत् । न हि तादृक्स्वरूपानन्दातुभवोचरं कस्यचिदपि लोको-
त्तरपरमानन्दरूपस्य पुनर्दिदृशास्तंभवः, मस्तुत् क्षणमपि तद्दर्शनमन्तरेण स्वरूपानन्द-
सुधापानपरैस्ततोन्पन्न स्यात्तुमशक्यं, किं पुनर्वाच्यं दिदृशामृते तथात्वं तथेति । अत्रोदा-
हरणानि ब्रह्मजनरत्नान्येवानुसन्धेयानि । अत एव फलभकरणे 'पर्यम्बुनात्ते'त्यादि
तैरेव गीतम् । 'क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभव'दितिवाच्यतस्तासां तद्वियोगका-
लीनं क्षणमपि सोढुं तावत्परिमाणकमिति पूर्वोक्तमस्तिलं कमनीयम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयं तै निरूप्य तुर्यं तथा निरूपयन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अत्रायमाशयः । ब्रह्मजनवृन्दवान्जाकल्पतरुशीलः श्रीगोकुलाधिपतिरदेयस्वस्व-
रूपानन्ददानक्षमोपि प्रभु'र्मनोरयान्तं श्रुतयो यथा यद्य'रिद्विषाषपतः प्रुष्टिधुतिरूपभक्त-
षादृग्भोगोचरातीतपरमानन्ददायको यतः, जनतः फारणाद्धेतोर्वा सर्वात्मनोक्त-
भावेन शश्वत्तैरन्वयेण गोकुलेश्वरपादयोरनन्तगोकुलस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य भक्ति-
रूपचरणसरसिन्नयोः स्मरणं भजनं सेवनं, स्मरणं नापात्रुभजनरुमेस्कारावबोधरूप-
मिति तु तार्किकाः । भगवन्मते त्वनुभवजन्यमेव स्मरणमिति रादान्तः । एवन्सुदीकृतं
'सयो नष्टस्मृतिर्गोपी'त्यत्र सुबोधिन्यान्नपविन्नदीकरणे भगवद्भागवद्भिरत्यं बहुना ।
पकाराच्छद्रनोभिन्नपणपवि न त्याज्यम् । भक्तिरिति शेषः । यत्र यतःस्वन्दिवताया

अपि श्रियो यद्भिलाषा, तत्रेतेरेपां तथात्वे किं वाच्यम् । साक्षाच्छ्रीगोकुलाधिपतिभजनो-
पयोगिभगवदीयदेहसम्पादकत्वात्तस्येति भावः । अत एव तच्चरणकमलरजसो दुर्लभत्वं
सूचितं फलमकरणे तदभिष्टैः 'श्रीर्यत्पदाभ्युजरजश्चकमे' इति । तयोस्तथात्वोक्त्या दीन-
भावत्वेनैव ते कार्ये इत्यसूचि । यथा भगवतो ब्रह्मत्वमानन्दरूपत्वं च तथा तयोरपीति च ।
अत एव सपासोक्तिरपि । अन्यथा गोकुलेशस्येत्येवोक्तं स्यात् । अत एवा'नन्दं
ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'आनन्दमयोभ्यासा'दिति श्रुतिस्मृतिवा-
दरायणाधिकरणानुशासनैर्भगवतो देहेन्द्रियादि निखिलमानन्दमात्रं, न तु लौकिकश-
रीरवत्कश्चन भेदोऽपीत्येव निरणायि । द्विवचनोक्त्योभयत्र समदृष्ट्या तत्करणे
सूचिते न तु वामदक्षिणयोस्तारतम्यमपि लौकिकयोरेव तयोः परिभाषनीयमिति
भावः । अनेनापि मर्यादातो भगवन्मार्गोत्कर्षो महानेव ध्वनितः । ननु स्मरणमजने
स्वरूपानन्दानुभवनान्तरमेव सम्भवेतां न तु तदवांगिति चेदप्रैतत्तात्पर्यमवधेयं प्रज्ञावि-
शेषभावनाचानुरैः । उपक्रपोपसंहारयोः केवलं प्रद्युमानोदेशतोन्तररूपभक्तसहितस्य तथा-
त्वेनोक्तप्रकारेण भर्त्सस्तदुत्कर्षदशायां परम्परुणाकरः प्रभुः प्रसन्नः सन्मदीयं परमसौ-
न्दर्यं पदपद्वितीच्छया मये भजनानन्दानुभवं तस्य कारयतीत्यध्यवसीयत इति तदनु-
भवस्यापि सिद्धत्वेनोक्तोभयमपि युक्तमेवेति न पूर्वपक्षिपक्षतावसर इति । किञ्च,
स्मरणं मनोवर्षः, भजनं मानसं कायिकं च । अत एव 'चेतस्तत्त्ववर्णं सेवा मानसो सा
परा मते'ति युक्तवलयाम् । सैव श्रेयलक्षणा भक्तिः स्वतन्त्रैव, अत एव 'भक्त्या सजातया
भक्त्ये'त्युक्तिः । शाण्डिल्यैरप्येतदेवासूचि 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति । मानसं च तत्प्र-
भवानुग्रहैरुसाध्यं न तु ततोऽन्यसाधनसाध्यं, तत्त्वं तु स्वरूपानन्दानुभवभावात्मकमत
एव 'भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यत' इति श्रीवैश्वानरचरणैः । न च
'भावनये'ति त्वीगान्तेनैव साधनपतः 'साधनं नान्यदिष्यते' इति साधनान्तरनिषेधः,
इतरथा साधनमित्यर्थं न बधैशुरवेति चेत्, सत्त्वं, तथापि तस्यापि हेतोरवश्यवाच्यत्वेन
तदनुग्रह एव तादृवाच्यः । तथा तदनुग्रह एव तदास्तां, कृतं तथेति चेदिष्टापधिरत
एवास्मन्ननुचरैर्गतिं 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गं नियामक इति स्थितिः' । इति स्थितिनाम
भक्तिमार्गोवा मर्यादा । तेन भक्तिमार्गे साधनरूपः फलरूपश्च पुरतोत्तम एव, न तु
मार्गान्तरत्वत्वोभेद इति निरूपितम् । किञ्च, स्मरणं मनोवर्षस्तेन मनसा स्मरणपूर्वकं
भजनं कार्यं, न तु वाचकः कायिकमात्रं तदित्यर्थः । एतेन वाचनिकमपि तन्नामसङ्की-
र्तनादिरूपवाग्भिन्नं, यतो वाचः पूर्वरूपं हि मनः, 'गच्छि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'-
त्यादिश्रुतेः । अत्र शिष्टावसरं तत्कर्याध्वन्यादिकं च तथेत्यपि समुचितमत एव 'तत्कर्या-
ध्वन्यादौ वै'त्यपि भाषितम् । 'सेवायां वा कथायां वा यस्यास्तत्किंवा मये'दित्यपरमादा-

चार्यचरणवचनरचना भक्तिवर्धिन्याम् । ननु 'यमेवैष दृशुते तेन लब्ध' इतिश्रुतेस्तद्वरणै-
 वोक्तभावेन तच्चरणस्मरणादिसम्भवेऽयमुपदेशप्रयासः प्रयास एवेति कस्यचिद्बहिर्मुख-
 यौख्यं परिहरन्तः स्वमतिं प्रमाणयन्ति इति मे मतिरिति । मे मत्सम्बन्धिनी मदीया,
 मतिः बुद्धिरिति एवंरूपा उक्तप्रकारे व्यवसायात्मिकेत्यर्थः । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि
 पूर्वोक्तमुक्तश्रुत्यादिना तदनुग्रहसाध्यं, तथापि स्वस्य तादृग्भगवन्मुखारविन्दरूपाधिष्ठा-
 तुत्वाद्यदभिज्ञतया मे मतिरित्युक्तिर्भगवदुक्तिरेव । तथा चोक्तप्रकारेण तत्करणेऽनुग्रहं
 करिष्यत्येव परमदयालुः श्रीमन्नन्दराजकुमारः श्रीगोकुलजनलोचनचातकृचेतोहरनवनीर-
 दगुन्दरो, यतो यथा श्रीगोकुल उल्लखलबन्धनमस्तावे मसङ्गतो नारदोक्तमपि निगोक्तमे-
 वेति तदवस्थातोपि तत्साधनमन्तरेणापि स्वमयत्वेन तदुक्तमात्रेण महदावासेन स्वयमेव
 तत्र गत्वा मलकूपरमणिपीचयोस्तरूपयोरन्तरगतपोल्लखलतत्सङ्घट्टनेन तौ भूमौ पातयं-
 स्तवो निरुत्तलबन्धस्मृतदिव्यशरीरयोस्तयोस्तादृक्स्त्ववनमनमदक्षिणादीनङ्गीकुर्वन्नुद-
 वानत एव 'तत्तथा सांख्यिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मने'ति श्रीकृष्णचन्द्रोक्तिः । एषश्च
 स्वमुखारविन्दोक्तमखिलं स्वोक्तमेव कुतो न कुर्यादिति पश्चिन्वासेन पूर्वोक्तमदुक्तकरणेन
 भगवदीयैर्निश्चिततया श्लेषमिति भावः । यद्वा, मे मतिरिति भेदबोधरूपेणा स्वमतेः
 स्वातन्त्र्यमनुचि । अत एवासमाप्तोक्तिरपि । अन्यथा मन्मतिरित्येव वदेषुः । तेनाय-
 माश्रयः । भारते भीष्मयुद्धे पार्थरथार्यं श्रीमद्यदुकुलजलधितुषाकरः स्वमतिज्ञानाम्यन्त्रा-
 यरूपां स्वोक्तिं वितर्थाकृत्य तत्पार्थनाभावेपि स्वत एव तत्स्यन्दनरुगिरिशिखरतः
 सत्तरमुचार्थपलजलद इव चक्रपाणिस्तेन सह युद्धार्थं प्रवृत्तस्त्वदक्तिामेवापालयत् । यत्र
 भर्मादायामपि तद्भक्तकृतप्रतिज्ञानिर्वाहकरणं तत्र पुष्टौ निनाशया मकयीभूतसाहायस्व-
 स्यैव मुखारविन्दाधिष्ठातृरूपस्य वस्तुतः स्वस्यैव तस्य तत्साधनसम्पत्तौ सत्यां स्वयमेव
 स्वस्यैवाभिलषितसम्पादनेन स्वोक्तमेव तदुक्तं कथं न करिष्यतीतिभावः । स्वानभिल-
 पितमपि वा पूर्वोक्तहेतोर्भेदुक्तमिति करिष्यत्येव । एतेन स्वस्य धर्ममार्गाभिमानशौदत्यप-
 पि ध्वनितम् । अत एव सिद्धवत्कारेणास्परममुचरणानां तादृग्व्याहार इत्यलं श्रद्धान्वेषणा-
 विद्यासैः । एतेन तदीयत्सिद्धिस्त्वसिद्धौ पुष्टिमार्गायचरणरूपार्योपि सिद्ध इत्युक्तं
 भवति । अत एव 'मोक्षः कृष्णस्य चेद्भव'मित्युक्तलक्षणो मोक्षस्तदधिष्ठैरेव भाषित
 इति संश्लेषः ॥ ४ ॥

ययम्पनुचितमेतन्मत्त्वोचितं रचितमेतदस्माभिः ।

तन्तुं तमपि ममवो मन्तुं मे बह्वपममः ॥ १ ॥

मया नामानुसारेण महानेरानयः कृतः ।

यत्तत्कृतवतुःश्लोकीव्याख्याने विधृता मतिः ॥ २ ॥

श्रीमद्वेद्यामिश्रीमधुसूतनाथशतव्याख्यानान्विता ।

कृपालवस्त एतदागःसन्तुं ममेदशः ।

प्रभवो विद्वलाधीशा मदीयोयमिति स्वतः ॥ ३ ॥

रमणी रुचिरा टीका भूयान्मधुरभाषिणी ।

करसम्यन्यमात्रेण विद्वदानन्ददायिनी ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्वेद्यामिश्रीमधुसूतनाथशतव्याख्यानान्विता श्रीविद्वलपदकमल्प-

रागपरिमल्लुधमधुना निर्मिता

चतुःश्लोकीव्याख्या वृत्ता

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनपङ्कभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीकृष्णरायभट्टविरचितसर्वार्थबोधिकाव्याख्यासमेता ।

श्रीमद्ब्रह्मभपादाब्जयुगलं विगलन्मधु ।

नयाम्यहं सदानन्दरूपं सर्वार्थसिद्धिदम् ॥ १ ॥

श्रीविह्वलपदद्वन्द्वं नत्वा मधुसुपूरितम् ।

कुर्वेहं श्रीमदाचार्यकृपापूरितवाङ्मनाः ॥ २ ॥

तत्कृतापाथतुःश्लोत्रया व्याख्यां सर्वार्थबोधिकाम् ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां सकलनिरतिशयसाधनसाध्यफलमाप्त्यर्थं शुद्ध-
पुष्टिभार्गीयातिरिक्तसाधनासाध्यफलं चात्र ज्ञापयितुं सकलषेदवेदान्तमतिपाद्यशुद्धपुष्टि-
भार्गीयभक्तिस्वरूपं तत्साधनं तत्तत्सन्धस्वरूपं च वक्तुं स्वसिद्धान्तोक्तमुबोधिन्यशुभाष्या-
दिररस्यं सङ्क्षेपतथतुःश्लोत्रया आहुः—सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्थायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति न कालनियमोत्र । सर्वकाले निरन्तरम् । नो चेद्भजनाभाषे मासुराषेष्टः
स्यादित्यर्थः । सर्वभावेन ब्रजाधिपो भजनीयः । यादृशो भावो भगवता सम्पा-
द्यते, कोपि भावः । भावो मनोवृत्तिः । यथा नन्दयशोदादीनां वात्सल्यभावः । तथा-
भावेन भजनीयः । अथवा, सल्यभावेन । यद्वा, मुरूपस्वामिनीनामिवासाधारणस्नेह-
भावेन । तत्र साधनदशायां यावद्भगवति कोपि भावो नोत्पद्यते तावद्भजने क्रियमाणे
राजसेवकवद्वैयोपि रक्षणायोपराधाभावर्यम् । नियमस्तु पतिव्रताया इव सर्वार्थव भग-
वद्भजने रक्षणायः । यथा पतिव्रतायाः पतिमजनं विहायान्यद्दर्मादिकं गौणं, तथा भग-
वद्भजने विहायान्यद्दर्मादिकं गौणमेवेति । यद्वा, सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वकारेणा-
त्मनः स्वस्य जीवस्य भावो मनोवृत्तिर्मवति । यद्वा, सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु आत्मनो

१ भगवति रक्षणीयमिति वृत्तं, 'शब्दो, भिर्गापीः साधनं यदाभितपरे तस्य यदुत्तराद्विरुद्धं' ।

भगवतो भावनाभावः । तेन तदुक्तं 'सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तम' इतिवाक्यात् । भजनीयः सेवनीयः । सेवा कर्तव्या । सेवा च स्वामिनो मनोनुकूला स्ववृत्तिः, तस्या ज्ञानं तु शास्त्रद्वारेति विवेकधैर्यपूर्वकं काय-
बाह्यमनोभिर्भगवदाश्रयपूर्वकं चित्तोद्वेगप्रतिबन्धभोगादिकं विहाय सेवनं कर्त्तव्यम् । यद्वा, 'श्रवणं कीर्त्तनं' मितिवाक्यात्स्त्रवणादिरूपा नवधा भक्तिः प्रेररूपा कार्या । सेव्यस्वरूपा-
हुः-ब्रजाधिप इति । ब्रजस्य निस्तापनस्याधिपः स्वामी नियामकः प्रभुः फलाला भक्तानां त्रिषिधदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतः साकारो व्यापक आनन्दमात्रकरपादमुत्तो-
दरादिरूपः पूर्णः परब्रह्म 'रसो वै स' इतिश्रुत्या रसात्मा सुगलस्वरूपः । सर्वात्मभावेन विरहाकुलितहृदयेन 'यत्र दुःखं यश्चोदाया' इत्यादिभावनया पूर्वाक्त्वात्सत्यादिभावाविष्टेन सेव्यः । ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठित'मित्यादिश्रुतिभिर्न कर्मणा न प्रज-
या धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानु'स्तियादिना त्यागेनैवामृतत्वमाप्तेः कृत्वात्कथं भजनमेवो-
पदिश्यत इत्यपेक्षायामाहुः-स्वस्पायमेवेति । स्वस्य जीवस्यात्मनोऽयमेव भगवद्भजनमेव धर्मः । हीति निश्चये । जीवात्मनो भगवदंशत्वादंशिनः सेवा युक्तैव । तस्मादस्यैव मुख्यधर्मत्वम् । अन्ये धर्मास्तु वैहिताः । तस्मादन्येषां गौणत्वम् । अत एव 'त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाभ्युजं हरे'रित्यस्य व्याख्याने 'अस्वधर्म'मिति पदच्छेदं कृत्वा भगवद्वरणारविन्द-
भजनप्रभिरहितम् । तदेव स्वधर्म इति द्योतितम् । अत एव धर्मादिभिर्यद्भवति तद्भजन-
नैव भविष्यतीति वैहिरुधर्माणां गौणत्वं द्योतितम् । अत एव भगवद्वाक्यं 'यत्कर्मभि-
र्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतथ यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि', 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽसौ'ति । 'यत्र योगेन साहच्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्नाध्याय-
संन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपी'वीवरसाधनामाप्सर्वं स्वस्योक्तम् । धर्मादिप्राप्यं तु भक्ते-
रानुपहिः कफलत्वमुक्तम् । नान्य इति । कापि कुत्रापि यदाचिदप्यन्यो धर्मो नास्ति । अन्यथा, यं भगवान्स्वीयत्वेनानुमुह्यति 'यमेवैष वृणुत' इतिश्रुतेर्भक्त्या त्वनन्यये'त्यादिवा-
क्यैश्च भजनमेव स्वधर्मः । किञ्च, 'श्रीवर्गिके'तिवाक्येन यस्मिन् महानुभवहस्तस्मिद्धौकिका-
शत्याजनार्थं श्रिर्मवियातं स्वयमेव भगवान्करोति । मोक्षस्तु भक्तानामेव नापेक्षितो 'दीपवानमि'तिवाक्यात् । तथा च भक्तिमार्गं कः पुरुषार्थे इत्यपेक्षायां 'हरेर्दास्वं धर्मोयौ हरिरेव हि । कामो हरेर्दिहसैव मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मिति श्रीमद्भक्तव्युत्तरणै'रहं हरे तर पदैकमूलद्रासातुदात्त' इत्यस्य व्याख्यायां निरूपितमिति जीवमात्रस्य भगवद्भ-
जनमेव स्वधर्मः ॥ १ ॥

ननु सर्वेषां भगवद्भजनमेव स्वधर्मश्चेत्तर्हि सर्वं भगवद्भजनमेव किमिति न कुर-
न्तीत्यपेक्षायामाहुः-एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ २ ॥

एवमनेन प्रकारेण द्वियः स्वपतिभजनवत्सदा निरन्तरं दैवजीवैः सद्भिर्देव-
त्कर्तव्यं तदस्माभिरुक्तम् । दैवजीवानां सत्तां सत्पुरुषाणां सम्बन्धी कर्तव्यो यो भगव-
द्भजनरूपो धर्मः सोस्माभिरुक्तः । स्म इति प्रसिद्धिः । दैवजीवानामेवायं धर्मो, नत्वासुर-
जीवानाम् । आसुरावेशिनां तु व्यभिचारिणीनामिवान्यधर्मेष्वपि प्रवृत्तिः । दैवजीवानां तु
गृहाश्रमिणां श्रौतस्मार्त्तादिकर्मानुष्ठाने वेदरूपभगवदाह्वया देवतान्तरयजने क्रियमाणे
भगवद्भजनेन तद्विभूतित्वेन यागकरणस्योक्तत्वान्नान्यत्त्वमङ्ग इति । तथा च 'अन-
न्याश्चिन्तयन्तो मामि'तिवाक्ययोगक्षेमनिर्वाहकत्वं भगवत एवेति यद्दर्मादिभिरैहिका-
मुत्पिकफलादिकं तदनायासेन भगवान्स्वयमेव करिष्यति सम्पादयिष्यति । कुव
इत्यपेक्षायामाहुः—प्रभुरिति । सर्वेषां ब्रह्मेन्द्रादीनामपि प्रभुः स्वामी निवामकः सर्व-
सामर्थ्यविशिष्टः । सर्वैर्मिलित्वा यत्कर्तव्यं तत्स्वयमेव कर्तुं समर्थः । हीति प्रसिद्धिः,
हीरोद्भवने मन्दरानयने । तेन सर्वप्रकारेण देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मायाग्रहं परित्यज्य
चतुर्विधपुरुषार्थरूपो भगवानेवेति भगवदाश्रयेण भगवद्भजनमेव कुर्वाणो निश्चिन्ततां
ब्रजेत् । तेन दैवजीवैर्भगवदाश्रितैः कदापि कापि चिन्ता न कार्या । चिन्ताया आसु-
रधर्मत्वाद् । सर्वं भगवानेव करिष्यतीति भावः ॥ २ ॥

ननु लौकिकवैदिकप्रार्थाश्रयपरित्यागेन भगवद्भजने क्रियमाणे कदाचिद्भगवा-
नप्येतन्मनोरथं न कुर्यात्तदा किं भविष्यतीत्यपेक्षायामाहुः—यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो घृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वादेकैरपि ॥ ३ ॥

यदि कदाचिच्छ्रीगोकुलस्त्वपानन्यशरणस्यानन्यगतिकस्य 'तस्मान्मच्छरणं गोष्टं
मदायं मलयसिंह'मित्येवं भगवता श्रीनन्दनन्दनेनाह्वीकृतस्य निस्तावत्सत्पाधीशोधि-
पतिः स्वामी रक्षकः फलात्मा पालकश्च, सर्वात्मना कायवाच्यनसा सर्वात्मभावेन वा
हृदये घृतो धारितः । येषां भगवन्त्वं विहाय दारुणारसुवधनादिकं किमपि मित्यं नास्त्येव
सर्वस्वरूपेण भगवानेव वेपामस्ति, भगवद्दर्शमेव यैः सर्वं त्यक्तं, येषां माणादपोपि
भगवद्दर्शमेव प्रिया नात्नार्थम् । यदीतिपदादेवाटश्यवस्था दुर्लभेति सूचितम् । भगव-
द्भगवत्तिरिक्तसाधनासाध्यैति भावः । गोकुलाधीश इतिपदेन यथा श्रीगोकुले भक्त-
वत्सल्येन भगवता स्वीयते तथैवस्यापि यत्र भूत्वा भगवान् यत्नं इति घोषितम् । अत
एव 'एवं सन्दर्शिता घृष्ट हरिणा भक्तवत्सला । स्वशरीनापि कृष्णेन यत्स्येदं संभारं यत्र',
'नापं गुलापो भगवान्देहिनां गोपिकामुतः । शनिनां चात्पभूतानां एषा भक्तिमतामिह-

ति । नन्वेवं भगवति हृदि विद्यमाने गृहस्थानां घनाद्यभावान्छौकिकवैदिककायदिः कथं निर्वाह इत्यपेक्षायामाहुः—तत इति । यदा श्रीमगवानेव सर्वसामर्थ्यविशिष्टो हृदये स्थितस्तदा लौकिकैर्न्येवहारादिकर्मभिर्भेदिकैराश्रमवर्णादिविहितैः कर्मभिर्यागदानादिभि-
 श्वैतस्य किं फलजन्यत् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । सर्वस्यैव ब्रह्मलोकपर्यन्तस्यापि फलं स्याद्यज्ञ-
 भुवनान्छोकः पुनरावाचनार्जुनेतिवाक्याद्यश्रमत्वमेवेति न किञ्चिदित्यर्थः । ततस्तस्मा-
 द्दपरं किं फलमिति त्वमेव ब्रूह्यतो येषां सर्वभावेन भगवानेव हृदि स्थितस्तेषामैहिकं
 पारलौकिकं सर्वं भगवानेव करोति विषामहं समुदत्तंतिवाक्यात् । 'अहं त्वा सर्वपा-
 पेभ्यो मोक्षयिष्यामी'ति वाक्याच्च ॥ ३ ॥

ननु तर्हि जीवैः सदा किं कर्षव्यमित्यपेक्षायामाहुः—अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्भोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतः कर्मयोगज्ञानादिग्राह्यं फलं तद्वक्तेरानुपद्रिकमतः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण
 शश्वद्विरन्तरं गोकुलेश्वरस्य निस्त्याधनफलात्मनो भक्तवशस्य परब्रह्मणो रसात्करस्य
 भगवतः पादयोश्चरणारविन्दयोः स्मरणं भजनं चकाराच्छ्रवणं कीर्तनं कदापि
 न त्याज्यम् । स्नेहभावेपि मनोर्धर्मत्वात्स्मरणस्य मुख्यतया स्मरणमेवोक्तम् । अत एव
 'तस्माद्भारत सर्वात्मै'दस्य व्याख्याने श्रवणकीर्तनस्मरणानामेवोक्तौ कथं भवथो
 भक्तिर्नोक्तेति स्वयमेवाशङ्क्य समाहितम् । पादसेवनादारभ्यात्मनिवेदनपर्यन्तानां पञ्चां
 प्रेनेचरभावित्वान्मुख्यतया श्रवणकीर्तनस्मरणमेवाभिहितम् । तस्माद्दर्शितं स्मरणं कर्षव्यं
 लीलाविशिष्टस्य । रासादिलीला अपि सर्वाश्रित्नीया भावाविष्टतया । तथैव भजनं सेवनं
 कर्षव्यं, कदापि न त्याज्यम् । 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'तिवाक्ये मानस्या एव फलरूप-
 त्वमुक्तम् । अत एव सेवालक्षणं चेतसो भगवत्प्रवणत्वम् । भगवत्प्रवणचित्तसिद्धयर्थं तनु-
 वित्तजाकरणम् । तेन सेवाकरणेन संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकब्रह्मज्ञानावाप्तिरवान्तरफलम् ।
 परमफलं तु यथाधिकारतो भगवदनुग्रहेण नित्यलीलावाप्तिरेवेति मे मम मतिरिति ।

श्रीमदाचार्यकृपया न्यात्या सर्वाधेयोधिका ।

मया कृता चतुःश्लोक्याः कृष्णरायभिक्षेन हि ॥ १ ॥

तुप्यतां तेन भगवाञ्छ्रीमदाचार्यवट्टमः ।

दासे निस्त्याने दीने कृष्णराये दयानिधिः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वृत्तमदेयनिरचितायाश्चतुःश्लोक्याः कृष्णरायभट्टविरचिता
 संयोगबोधिका व्याख्या

सम्पूर्णा ।

श्रीगुणाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

मठेशश्रीनाथभट्टकृतटीकया संवल्लिता

श्रीवल्लभाभिधात्रीमि तान् स्वशास्त्रार्थतो गुदा ।

उपदिष्टा चतुःश्लोकी स्वीयेभ्यो यैः समासतः ॥ १ ॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वीयजनानां मुग्रहार्थं समासतः स्वात्मधर्मपतु-
शिक्षयन्तश्चतुःश्लोक्या सर्वशास्त्रार्थं निरूपयन्ति सर्वदा सर्वभावेन भजनीय इति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

परमेश्वरो देवः सेव्य इति सर्वशास्त्रार्थः । स च केषाञ्चिन्मते निराकारः, केषा-
ञ्चिन्मते साकार उपास्यः । तत्र निराकारस्तु नोपपद्यत एव । तथा हि, किमाकारो देह
आत्मा वेति विचारणीयम् । तत्र देहस्तु पाञ्चभौतिकः माकृतः स नोपपद्यत एव, 'देहे-
न्द्रियासुहीनाना'मितिवान्वाचदीयानां पार्षदानां यत्र तयात्वं तत्र तन्मूलस्वामिनः
परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य तयात्वे किमु वाच्यमिति कैमुतिक्रम्यापः । अत एव आत्मैव
परः स तयाभूतो दिव्यः स्वीकार्यः । न च दिव्यपदवाच्यो देह एव तत्राकारः
स्वीकार्य इति वाच्यं, देहदेहिविभागाभावात् । 'स यथा संन्वयन आभ्यन्तरो वाद्यः
कृतस्तो रसयन, एवं वाग्देह्यमात्मे' त्वादियुतिभिरमाकृतत्वाच्च । दिव्यपदेन द्विवि भयो
दिव्य इतिव्युत्पत्त्याद्यद्वयेषु देवानामित तयादेहस्य माकृतत्वापत्तिः, देवेष्वयपञ्चीकृत-
तत्त्वस्यैव दिव्यपदवाच्यत्वस्वीकारात् । यत्तु 'जन्म कर्म च मे दिव्यमित्युक्तं तदप्यमाकृत-
तत्त्वाभिप्रायेण, दिव्यपदस्य स्वार्थं न स्वस्वीकारात् । अत एव 'देहेन्द्रियासुहीनानामित्यत्र
तन्निषेधः । न च तत्र सामान्योक्त्या निषेध एव देहादेरापद्यत इति वाच्यम्, पुनस्तत्क-
थनात्, 'वैकुण्ठपुरवासिनां पदयतां कुर्वतां गानमित्यनुपदमेव तथाकारत्वेन निरूपणात्,
तेन माकृताकारस्य निर्गमस्तत्र पर्यस्त्विति, न त्वमाकृताकारस्य । माकृतभौतिकादिका-
कामन्वं न तथा भगवतीतिबोध्यम् । अन एवोक्तं 'साकारब्रह्मवार्त्तस्थापको वेदपारा' इति

स्वाचार्यनाम सर्वोत्तमे । तत्रैकशब्दो मुख्यार्थवाची । साकारत्वमुक्त्वा यद्ब्रह्मत्वं निरूपितं, तद्यथा ब्रह्म केवलं सच्चिदानन्दमयं तथा तत्स्वरचरणादीनामपि केवलसच्चिदानन्दमयत्वं ज्ञापितम् । साकारत्वरूपनेन पुष्टिमार्गीयफलस्य तत्स्वरूपस्य सर्वेन्द्रियास्वाद्यत्वं, फलानुभवमकार उक्तः । नन्विद्यदवधि सर्वशास्त्रार्थविचारकैरपि परब्रह्मणः साकारत्वनिरूपणात् कथमाचार्याणामेव साकारत्वनिरूपकत्वमिति चेत्, उच्यते । ब्रह्मणोऽप्यलौकिकत्वाच्चक्षुरादीनां लौकिकप्रमाणत्वान्न चक्षुरादिगम्यत्वं ब्रह्मणि, किन्तु स्पेच्छया संभवतीति श्रुतीनामलौकिकप्रामाण्येन श्रुतय एव परब्रह्मणि प्रमाणमिति तत्प्रतिपाद्यमेव ब्रह्म । तास्तु 'स ईशाञ्चक्रे' 'तस्मादेकाकी न रमते' 'स द्वितीयमैच्छत्' 'स हैवावानाते' इति साकारमेव निरूपयन्ति । गीता च 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमि'त्यादि साकारत्वमेव वदति । ननु निराकारवादिभिरपि निराकारप्रतिपादान् 'अस्थूलमनन्वह्रस्वपदीर्घमि'त्यादिश्रुतय एव प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियन्ते कथं न निराकारत्वमिति चेत्, उच्यते । निराकारत्वप्रतिपादका अपि श्रुतयो ब्रह्मणि देवाद्याकारवत् प्राकृताकारत्वमेव प्रतिपेयन्ति, नन्वानन्दमात्रकरपादमुखोदराद्याकारम् । यदि सर्वथा निराकारत्वमेव श्रुतं मतं स्यात्तदा निराकारत्वमुक्तवापि अये 'स ईशाञ्चक्रे' इत्यादिना साकारं न प्रतिपादयेत् । अत एव व्यासमुत्रमपि 'प्रकृतैवावर्षं हि प्रतिपेयति ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्वाप्यर्थः, प्रकृतमेवावर्षं प्राकृतं साकारत्वं, तन्निपेयति निराकारश्रुतिः, न त्वानन्दैकाकारत्वं, तत्र हेतुः 'ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्वाप्यर्थः ततोये । पुनरपि 'स ईशाञ्चक्रे' 'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इत्यादि साकारत्वमेव वदतीति निराकारवादिनां परिकृञ्चित्कृतज्ञानवन्नेपि सर्वशास्त्रीयोपनिषत्ज्ञानाभावाच्चासु च प्रकारमेदतो ब्रह्मनिरूपणात्, तत्र परस्परविरोधपरिहरपूर्वकविषयव्यवस्थया यत्सिध्यति तादृशं ब्रह्म मन्तव्यम् । निराकारवादिनां सर्वशास्त्रीयोपनिषत्तात्पर्यज्ञानाभावात्स्वबुध्यनुसारेण परिकृञ्चित्कृततात्पर्यं स्वसिद्धान्तानुसारं कल्पयित्वा निराकारत्वकथनमिति न तदुक्तं प्रमाणम् । शास्त्रार्थस्तु सर्वशास्त्रोपनिषत्तात्पर्यस्य विरोधपरिहारेणावगमात्तत्र च साकारत्वेव निरूपणात् सर्वमवगत्यैव साकारत्वमुक्तमिति सिद्धं साकारत्वम् ।

स च साकारः परमेश्वरः को वा मननीयः, शिवो रिण्डुर्वा ग्यूहात्मा वा नारायणो ब्रह्माण्डविग्रहो विश्वरूपार्दिक्याकाङ्क्षायामाहुः ब्रजाधिप इति । अनेन सर्वतो व्याप्त्यारतास्तशापन्नेष्वपि भगवद्देशेषु स्वरूपेषु भजनोपः श्रीकृष्णः पुरपोत्तमो ब्रजाधिप एरोक्तः । 'इच्छित्वाण्डित्यमि'तिश्लोके निर्णीतत्वात् । सोपि नोपास्यः किन्तु मननीयो, 'मज' सेनायामिति घातोः । ज्वात्तनायाः कर्मान्तर्गतत्वेन मन्त्रोपासनैर्दिग्गामिन्द्रोऽज्ञार्चनादिरि'यर्षान्त्वं भजनोपस्थायातीति विभूतिरूपं व्यासर्षो । भजनञ्च मेरा, गीत भक्तिपट्यात्यर्थः । 'धात्यर्थः मेरा, प्रत्ययार्थः स्नेद'

इति निवन्धोक्तेः । 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इतिभक्तिश्रुत्वात् । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोयिकः । स्नेहो भक्तिरिति शोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथे'ति नारदपञ्चरात्रोक्तेश्च । ज्ञानपूर्वकृत्वे विहितस्नेहो भक्तिपदवाच्यः, अन्यथा त्वविहितः स्नेह इत्यन्यत्र विस्तरः । सा सेवा तनुवित्तजा कायिक्येव केवला संभूतेति मानसीत्वमपि लक्षणे निवेद्यते । 'प्रत्ययार्थः स्नेह' इत्यान्तरो धर्म उक्तः । तथैतदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावर्यां 'चेतस्तत्त्ववणं सेवा ततिसद्दर्थं तनुवित्तजा' इति । तथा च देहेन्द्रियषणान्तःकरणैर्निवेदितात्मभिः संसेव्य इत्यभिप्रायतः सर्वभावेनेत्युक्तम् । सर्वो यो भावो देहेन्द्रियादीनां यथाहं तच्चद्विनियोगात्मकस्तेन सेव्यः । सर्वात्मभावेनेति केचित् । सोप्यत्र पुष्टिमार्गीय एव । सर्वापि आत्मनो भावो, न तु सर्वत्रात्मत्वभावनं, तस्य मर्यादापार्गीयत्वादिति विवेचनीयम् । किञ्च, स सर्वदा भजनीयः, न तु कदाचित् कर्ममार्ग इव, नैभिच्चिरुदेववद्वा । ननु वेदादिप्रमाणग्रन्थेषु तु तदुपासनं विहितमभिहितं न त्वेतदित्यप्यविहितमेव भजनमिति चेन्न, सर्वतः पृथक्त्वेनैकत्वमातो व्यवस्थापितत्वात् । 'अनित्यमतुखं लोभमिमं प्राप्य भजस्व मामितिभगवद्वाक्ये भजनविध्युपपादितत्वाच्च । 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्यानी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते मतिनाने मियोसि मे' इत्यादिना । अत एवात्राप्यावश्यकत्वार्थकतया लुशिष्टानां तैव्यचव्यानीपरमृत्ययानां मध्ये अनी यरमृत्यय लपात्तः । तथा विध्यैर्यद्भ्य । न चैवं विध्यवीनत्वमसद्गः । मर्यादातो व्यतिरेकात् पुष्टिमार्गीयत्वाच्च । अत एवोक्तमेकादशस्कन्धे भागवते भगवद्दर्शनित्युपपसद्गः 'यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाथेत् कर्हिचित् । धावन्निपील्य वा नेत्रे न स्वलेत्र पतेदिहे'त्यादि । अयमेव धर्मः ॥ १ ॥

इति मटेदाश्रीनायमट्टृता चतुःश्लोक्याः प्रथमश्लोकटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नम ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नम ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नम ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीद्राक्षिकेशविरचितव्याख्यायुता ।

श्रीगोवर्धनघसाय नमः ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान्निहलेशांश्च सदृरून् ।

स्वसिद्धान्तचतुःश्लोकीं विवृणोमि यथापति ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयग्रन्थे सपरिकरम्याश्रयस्य निरूपितत्वादा-
श्रितान् स्वमार्गीयममाणप्रमेयसाधनफलानि निर्देष्टुं तद्बोधकरमार्थकाममोक्षोपदेष्टुं
पूर्वश्लोके धर्म प्रमाणं च निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति सर्वस्मिन्काले । सर्वभावेनेति पतिपुत्रादिभावेन । तदुक्तं 'मिष्टो भवां-
स्तनुभृतां क्रिन्व बन्पुरात्मे'ति, 'सर्वेषामात्मजो ह्यत्वा पिता माता स ईश्वर' इति,
'येषां च त्वं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः मुहूर्तो देवतञ्च' । ब्रजाधिपः । ब्रजस्य
निःसाधनस्थानन्यत्वाभिनः अधिपः स्वामी । कर्तव्यं निर्दिशन्ति भजनीय इति । काप-
वाङ्मनोभिरवदयं सेवनीयः । यदा, सर्वेषामिन्द्रियाणां भावेन 'तन्मनस्कास्तदाला-
पास्तद्विषेष्टास्तदादिमकाः' इतिरीतिकेन, निरोऽङ्गक्षणे वक्ष्यमाणरीतिकेन वा सेव्यः ।
स्वस्येति 'देवोऽभुरो मनुष्यो वे'तिवाक्यात्, 'को नु राजन्नि'तिवाक्याच्च स्वस्यात्मनो
जीवमानस्य । स्वस्य कृष्णाश्रितनीवस्यायमेव धर्मः । तदेव भक्तिर्हन्ते 'स्त्रियाः स्वपति-
भजनव'दिति । अस्तव्यं निषेधयन्ति.....

ए काले श्रौतवर्तव्यस्य । 'वर्णाधमवतां धर्मः श्रुत्यादियु ययोदितः । तर्धेव
विधिवन्धार्यः' बान्द्रोने 'स्वधर्ममनुतिष्ठन्ने भारद्गुण्यमन्यया' । अत एव सर्वोत्तमेऽपि
'धर्ममार्गपरर्षः' 'पागादो भक्तिमार्गोऽसाधनत्वोपदेशकः'; 'यत्नपोक्ता यत्नकर्तो'त्यादि-
नामानि । तथाकृतिश्च परम्परया ददयते । न चैवं 'सर्वदा'पदानावः शङ्कया, भक्तिमार्गे
साधनफलयोरेक्येन तेषामपि संज्ञा मज्यपातिनीति न बाधः ॥ १ ॥

एवं 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीय' इत्यनेन प्रमाणं निरूप्य 'धर्मो ही'त्यनेन
धर्मं च निरूप्य प्रमेयपर्यं च निरूपयन्ति एवं सतामिति ।

एवं सतां रम कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

उक्तप्रकारेण भजताम् । इमेति प्रसिद्धिः । भगवद्गीतासु 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभिपुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं' इति भगवद्वाक्यात् । एकादशस्कन्धे च 'यत्कर्मगिर्येक्षपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि, सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽजसे' इति भगवद्वाक्यात् । कर्तव्यं सेवोपयुक्तस्यार्थसम्पादनं स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे स्वस्य जीवस्य भगवतो वा यत्कर्तव्यं तत्तद्विरिः स्वयमेव अतिकृत एव अप्रार्थित एव करिष्यति, न त्वन्यद्वारा । नापि फलवृत्तादिवत् । स हि प्रार्थित एव करोति । अत एव दशमस्कन्धे 'ब्रह्मस्योवाह वै इषं भगवान्बालचेष्टितैः' । सर्वोत्तमेषु 'स्वदासार्थकृताशेषसाधन' इति । मायादिकमत्केषु वृत्सिद्धपदचरादिषु तथाकृतमपि श्रूयते । ननु भगवान् केन प्रभूरेण करोतीत्याशङ्क्यापवाह प्रभुरिति । प्रभूरेण भवतीति । भगवद्गीताभिलषितशब्दासिद्धांसनादिरूपो भवति । यथा मैथिलभुतदेवयोर्द्वयोर्कम्पादिवाहनादिसर्वरूपो भूत्वा विषेण । तदुक्तं 'उभयोराविशद्रेरमुभाभ्यां तदलक्षित' इति । यथा च पौडससहस्रनायिकाविवाहे श्रीकृष्णदेवादिवीरपात्रिकसर्ववस्तुरूपो भूत्वा सर्वत्र विवाहं कृतवान् । तदुक्तं 'अथो गृहर्तु एरुस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः । अयोपयेमे भगवोस्तावद्रूपधरोऽव्यय' इति । ननु सर्ववेदप्रतिपाद्यो भगवानुच्चावचभावं कथं भजते इत्यत आहुः सर्वसमर्थे इति । सर्वं कर्तुं समर्थः । अथवा । सर्वेषुच्चावचभाषेषु समस्तुल्लोष्यो गम्य । 'सर्वं सन्निदं ब्रह्मेति' भुत्वा वस्तुतः सर्वस्य भगवत्त्वात् । तथा योक्तप्रष्टमस्कन्धे 'उच्चावचेषु भूतेषु परन्त्यायुरियेषरः । नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वादि-यो गुणैः' । हि युक्तोऽव्ययः । एतेन सिद्धमाहुः तेनेति । भगवतीव संपादितेनाथेन निश्चिन्ततां भगवदेकतानतां व्रजेत् । निश्चिन्तो भूत्वा सेवां कुर्यात् । अत एव भक्तिवर्द्धिन्यां 'अन्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः' । नवरत्नप्रकाशेऽपि 'भगवदपि सा न कार्या' । विनेरूपैर्षांश्वेषु 'मातुं सेवेत निर्ममः' । गदाधरदासीनां तथाकृतिश्च श्रूयते । एवं प्रभुपदेनार्थ सर्वसमर्थपदेन प्रमेयं च निरूप्य 'भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्थक' इत्युक्तम्, 'यस्त आश्रित आशास्ते न स भृत्यः स वै वनिकु । आशास्तानो न वै भृत्यः स्वामिन्याश्रित आत्मनः । न स्वायी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्त्यो राति चानिष' इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

एवं तु भगवतार्थसंपादने कृते भक्तिभार्यान्तरायः, स्वयं कृते सेवाऽनिर्वाह इति भावे; भक्तिभार्यायं साधनं निन्दयन्तो इरेर्दिद्विभारुणं कामं निन्दयन्ति यदि श्रीगो-कुलाधीना इति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभतोच्यते । अत एव दिदृक्षा । श्रिया युक्तो गोकुलाधीशः, एतेन कामसम्-
त्तिर्निरूपिता । 'कामः स्त्रीषु प्रतिष्ठित' इतिवाक्यात् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः मोक्ता गुरवः
साधनं च तदि'तिवाक्यात् साधनसंपत्तिर्निरूपिता । तयोः स्वस्मिन्समावेशमाहुः धृतः
सर्वात्मना हृदि । 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिवाक्यात् । अत्राऽऽत्मपदं इन्द्रियपरम् ।
सर्वपदं एकादशपरम् । सर्वेन्द्रियैः कामसाधनसंपुक्तो गोकुलाधीशो हृदि धृतो हृदये
कृत्स्नदा लौकिकफलस्य स्वाधीनपवित्तस्य वैदिकफलस्य चित्तशुद्धेश्च 'हृदि स्थितो
यच्छति भक्तिपूत' इतिवचनादाप्तत्वेन लौकिकैरुपमनादिभिः वैदिकैर्यज्ञादिभिरपि किं ?
नास्ति परंप्रकृत्यं, यस्मादेतादृशमत्युत्कृष्टमस्ति चेद्ब्रूहि ॥ ३ ॥

एवं श्रीपदेन कामं साधनं च निरूप्य भगवदीयत्वरूपं मोक्षं स्मरणसेवारूपं फलं
निरूपयन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशचारणादन्यसाधनं नास्ति, अतः परं सर्वात्मना
देहेन्द्रियमाणान्तःकरणैः शश्वद्विरन्तरं, गवां कुडस्य, गवां वन्धूनां गौगोपीनां, गोकु-
लाग्रामस्य वा ईश्वरस्य निपातरुस्य पादयोर्भगवदीयदेहसंपादकयोः स्मरणमाध्यानं
भजनं सेवनं, चकारण श्रवणं कीर्तनं च, न त्याज्यम् । सादरं सर्वथा विषेयम् । अपिः
संभावनायाम् । त्यागसंभावनैव नास्ति । एवं भगवदीयत्वरूपमोक्षं सेवारूपफलं चेति ।
सर्वं स्थाभिमामाप्तेन ग्रन्थं समापयन्ति-इति मे मतिरिति । मे श्रीकृष्णवद्वभस्य इति
एवं प्रकारिका मतिः ॥ ४ ॥

एवं भगवदीयानां धर्मायैच्छामृतमदा ।

व्याख्यातेषु चतुःश्लोकी मयाणादिमद्विरिका ॥ १ ॥

तेन श्रीवद्वभाचार्याः स्वदासे मयि वंजजे ।

मर्सादन्तु स्वकृपया सान्धयाः सरसेरकाः ॥ २ ॥

एति धीयद्भ्याचार्यैश्चरणैश्चाननध्रीमथुरानाथात्मजद्वारिकेश्विरचित्ता

चतुःश्लोकीव्याख्यान्यवयोधिनी

समाप्ता ।

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।
 શ્રીગોપીંજનચહુમાય નમઃ ।
 શ્રીમદ્વાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

ચતુઃશ્લોકી ।

શ્રીમદ્ભજરાજચરણવિરચિત્તીકાનુવાદસહિત ।

શ્રીમદ્રાસરસામૃતાબ્ધિવિલાસદ્રોપીચપાદામ્બુજ-
 દ્વન્દ્વસ્નેહવિલાસદાનરૂપે શ્રીપારિજાતોષ્ણમઃ ।
 સ્ફૂર્જદ્રોપકદમ્વિનીવિહસિતપ્રેમાલ્યવર્ત્માકરો
 મૂયાન્મે હૃદિ સન્તતં દુરિતહૃચ્છીવિટ્ઠલો ઘણ્ણિભિઃ ॥ ૧ ॥

(વસતલિલા)

શ્રીરાસના રસમયામૃતના સમુદ્રે
 શોભાયમાન પ્રભુના ચરણાબ્જ સુખે;
 સેવાવિલાસમુખના શુભ દાનકાળે
 શ્રીપારિજાતસમ આપ સદા ગિરાળે; (૧)

શોભે જ પ્રેમ જહુ જોપકદમ્વિનીમાં
 તે પ્રેમમાર્ગકર વડલશ્પત્તરૂપે,
 જે વિદુદેશ અતિપાપ હરે સદા જો
 તે શ્રીરાસ આ મમ હૃદે જ ગદા ગિરાળે. (૨)

આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જે ચારે પુરુષાર્થ જગવાન છે. આ સિદ્ધાન્ત આપણને યથાર્થ સમજાવના શ્રીમદાચાર્યચરણે પરમકૃપાથી ચાર શ્લોક રચ્યા. તેમાં પ્રથમ શ્લોકથી ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

સર્વદા સર્વમાત્રેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ ।

સ્વસ્વાયમેત્ર ઘર્મો હિ નાન્યઃ ક્ષાપિ કદાચન ॥ ૧ ॥

અન્યવાર્થ—(સર્વમાત્રેન) સર્વાંગભાવથી (સર્વદા) હંમેશાં (વ્રજાધિપઃ) મંજના અધિ-
 પતિ શ્રીકૃષ્ણાન્દ્ર (મજનીયઃ) એવના. (નાન્ય) કાશ્ચનો (અયમે) આ જ (ધર્મ) ધર્મ

(કિ) નિઃશય છે. (કાચિ) કોઈ પણ સ્થલમાં (કવાચન) કોઈ પણ કાલમાં (અન્ય:) ઉપર કહ્યો તે શિવાય બીજો (ન) નથી.

ભાવાર્થ—સર્વાત્મભાવથી હુંમેશાં મજના આધપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સેવવા. ભક્તનો આ જ નિશ્ચિત ધર્મ છે. કોઈ પણ સ્થલમાં કોઈ પણ કાલમાં સેવા વિના અન્ય ધર્મ જ નથી.

ભગવદ્દાસ્ય એ જ ધર્મ છે.

વિવેચન—છવ ભગવાનનો સહજ હાસ છે, આ જ વાત શ્રુતિ કહી રહી છે. તેથી જ શ્રીપ્રભુચરણે પણ વિદ્વન્મંડનમાં છવના સહજ સ્વામી શ્રીગોકુલપતિના ચરણકમલહાર્યને જ છવના સહજ ધર્મ તરીકેનો નિર્ણય કર્યો.

ભગવદ્દાસ્ય સદા કર્તવ્યું.

ભગવાન્ની સેવામાં કાલનો નિયમ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેમાં ધર્મકાર્ય કરવાનો સમય દર્શાવ્યો, કારણ કે તે ધર્મથી યત્ન ફલ કાલને અધીન છે. નાશયુક્ત છે. ભગવદ્દાસ્ય તેવો ધર્મ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે સેવાનું ફલ પણ કાલાધીન નથી. પણ અક્ષય છે. તો કણ વાર પણ ભગવત્સેવા ત્યજી બીજો ધર્મ કરીએ તો આપણી અનન્યતાનો ભંગ જ થાય. આપણાથી આપણા ધર્મને છોડીને બીજાની સેવા યાય જ કેમ? પતિવ્રતાનું ફલુ પણ મન અન્યત્ર અહો તો પતિવ્રતાવ્રતાનો ભંગ જ થાય. આ બન્ને તાત્પર્ય 'સર્વદા' પદથી નિકળે છે.

સર્વાત્મભાવથી ભગવત્સેવન કરવું.

સર્વાત્મભાવ એટલે શું?—(૧) સર્વ પતિપુત્રહિભાવથી ભગવાનને સેવવા. શ્રી-આચાર્યવરણે પણ આજ્ઞા કરી કે 'તેવી ભાવનાથી પ્રભુસેવા કરવી,' (૨) સ્ત્રીભાવથી પણ ભગવાનને સેવવા. અહીં સર્વભાવનો સમાવેશ એકલા સ્ત્રીભાવમાં થાય છે. કારણ કે 'સર્વ' શબ્દ ક્વચિત્ એકત્વનો ગોધક પણ ભોવાય છે. તેથી જ શ્રીગોપીજનોએ 'સર્વ વિષયોને ભણને હો ભગવન્ અમે આપના ચરણમાં આભ્યા છીએ' અહીં સર્વ શબ્દનો એક એવો અર્થ કર્યો અને સર્વ વિષયોના સ્થાન પ્રભુને ગણ્યા. ભગવાનના જે સ્ત્રીભાવ છે તે જ ચોક્ક છે. શ્રીસ્વામિનીજીએ કરેલા સ્વમૃગારાદિપ્રકરણુક્ત ભગવન્માં જે સ્ત્રીભાવ છે તે જ આપણને ચોજનાર છે; અર્થાત્ આપણમાં સ્ત્રીભાવનો ઉત્પાદક છે; (ભગવાનમાં ગૃહ સીનિથી સ્ત્રીભાવ રહેલો છે તે વાત સૌન્દર્યપદની ટીકામાં દર્શાવેલી છે) સ્ત્રીચુસાંદંજીએ પણ મૃગારરસમંદનમાં આ જ વાત દર્શાવી છે. 'એ' કે આપ સુવતીવેદમાં છે છતાં આપને કટાક્ષ અમર્ષાદ છે. કામભાણની હીંગાને કસ્તો એ અમર્ષાદ કટાક્ષ વિવેક લક્ષ્મ અને પિંચને

૧ સ્વપીકરણ-આપને ભગવાની સ્ત્રીભાવથી ભાવના એ પ્રસંગ માટે છે. દવે એ સ્ત્રીભાવ આપ-ભાવનાં સ્ત્રી રીતે દર્શાવે છે એના ન્યાયમાં પ્રપુર્ણ વિષયોએ સ્ત્રીભાવ એજ આપણમાં સ્ત્રીભાવનો ઉત્પાદક છે. આ વાનમાં 'સ્ત્રીભાવપુષ્પ પ્રવૃત્તા દર્શનથી આપણને સ્ત્રીભાવ શાલ' આ સ્ત્રીભાવાર્થનાનું વચન પ્રમાણ આપ્યું. પ્રપુર્ણ સ્ત્રીભાવ છે. આ વાન સિદ્ધ કરવા મૃગારસમંદનદર્શનો વાર્ણને પ્રમાણ તરીકે આપ્યાં છે. (૧) વધીકે દુરનીનેવગવવાગાદ્યામજાવવવવવવવવ વિદિતમજાવવવવવવવ દરિત વિવેકમાર્ણવવવવ, ૧૦-૧૦

હવે છે.' આ રીતે ત્રિભંગ સ્વરૂપે આપ જ્યે વેલુનું મધુર ગાન કરે તો તે જ વખત પુરુષને પણ યુવતીભાવ ઉભટે, માટે જ અમારા પ્રભુવરણે અને શ્રીમદાચાર્યવરણે આજ્ઞા કરી છે કે:—'એ સ્વરૂપના દર્શનથી તો જરૂર પ્રમદભાવ થાય જ' 'કૃષ્ણનું સ્વરૂપ જેમાં સ્ત્રીભાવ ગૂઢ છે એવું છે' આમે ગહર્ષીપીઠ પ્રલોકની યુગોપિનીજીમાં કહ્યું છે. જો કે સ્ત્રીભાવને સર્વ ડેઈ યોગ્ય નથી તેથી આ ભાવ સર્વને ઉપદેશવો અશક્ય લાગે છે. પરંતુ આ ભાવમાટે સર્વની યોગ્યતા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્માણ્યને બુહદ્દામન પુરાણમાં કહ્યું છે કે 'શ્રી કે પુરુષે પતિભાવથી ભગવાનને ભજવા' (૪) સર્વભાવ પદમાં સર્વશબ્દનો અર્થ પ્રભુ પણ કરી શકાય. આ સર્વ પ્રભુ જ છે કારણ કે સર્વશબ્દની શક્તિ પ્રભુમાં જ છે અને પ્રભુના આત્મરૂપ શ્રીસ્વામિનીજી છે તેમાં દાસીભાવથી પ્રભુને સેવવા. એટલે કે શ્રીસ્વામિનીજીના સંદેશા શ્રીમલુને પહોંચાડવા, લીલાપયુક્ત સર્વસામગ્રી સમ્પાદન કરી આપવી વિગેરે. આમ સર્વભાવ શબ્દનું જુદી જુદી રીતે રહસ્ય સમજવાનું છે.

મજાધિપપદનું તાત્પર્ય—મજાધિપ પદ પૂર્વપુરોચિતમનું બોધક છે. જેમ પ્રભુ મજાજનોને પોતાના ગણી આપ જ તેઓના નામ બની તેઓની સાથે રમણ કરે છે; તેમ આપણે પણ જ્યે પ્રભુને સર્વાત્મભાવે ભજ્યું તો અવરથ આપણી સાથે પણ મજાજનોની જેટ રમણ કરશે જ. એપુણવાસીઓને રસદાન કરવાની ઇચ્છાથી વામકરમાં ત્રિવિવરને ધારણ કરી અમન્દ ઉત્સાહથી; ઉત્ક્રસિત હૃદયવાલા શ્રીગોકુલનાથે પણ કહ્યું કે મજાજનો' નાથ હું ખું અને મજા માટે જ શરણે છે' આપણે પણ ભગવાનને જ નાથ સ્વીકારી સેવા કરીએ.

સ્વધર્મ—જીવ ભગવાનને અંશ છે ' જે જેનો અંશ હોય તે તેને બને' તેથી સેવા એ જ જીવનો ધર્મ, ગણે કાલમાં આ શિવાય અન્ય ધર્મ જ નથી. આ જ સ્વધર્મ. આ ધર્મથી અન્યધર્મ ભૂલે ચૂકે પણ ન જ થાય, યા તો બાધક જ થાય. શ્રીદેવકીભાગ્યોદયના સૂર્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતાજીમાં પણ જ્યે જ આજ્ઞા કરી કે 'સ્વધર્મમાં મરણું કરવાણ્યકારી છે; પણ પરધર્મ તો બચાવહ જ છે' સેવા જ્યે જ સ્વધર્મ, જોમ અતિસારથી કહ્યું તેથી અન્યધર્મની સ્પષ્ટ મના થઈ ગઈ, તંશાપિ ધર્મશાસ્ત્રમાં અને તેવે જ જીને સ્થલે તે તો શાસ્ત્રોક્ત ધર્મને સ્વધર્મ કહી વર્ણવ્યા છે તે અવલોકી ચિત્તમાં અન્યથા વિચાર પણ ન થવો એપ્રક્રિ તેથી 'બીજે નથી' આમ કહી અન્યધર્મનો સ્વધર્મ તરીકેનો સદન્તર નિરોધ કર્યો છે. (આવી સુદૃઢ આજ્ઞા સાંભળી જીવથી અન્યધર્મ—અન્યાશ્રય—કેમ થાય ?)

ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેહધર્મ છે. જીવના ધર્મ નથી.

* તેગી ભગવદ્-ધર્મને સ્વધર્મ ન માનતાં દેહધર્મને સ્વધર્મ માની બેસનાર બહિર્મુખ જ કહેવાય. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મો દેહને ઉદ્દેશી કહેવામાં આગ્યા છે, તેથી તેને સ્વધર્મ

(૧) ભત્રાન્નમ્મચ્છરણં મોઠં મજાજં મત્તિપિદયા।

જોવાયે મજાજનોને મોઠં ને મજા માદિવ: ૩ વર્ષ. ૧૦૧૨૫૩૯૮૧ -

તરીકે ન જ ઓળખાવી શકાય. સ્વધર્મ તો સેવા જ. યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને પૂછ્યું ‘સર્વધર્મમાં તમોને કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ લાગે છે?’ ઉત્તરમાં એ જ મહત્ત્વ કે ‘પ્રભુની સહસ્ર નામથી સ્તુતિ અને ભક્તિથી પ્રભુસેવા એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

આ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મોના સર્વથા કેમ નિવેધ કરેા છે, તે અવશ્ય આચરવા નોંધવો. આવી રીતે આપણને કોઈ પુછી શકે; પરન્તુ ઉત્તર સીધુ ને સરલ છે. એ કે દેહના સંબન્ધ હોવાથી તે ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ આચરવા નોંધવો, પરન્તુ આ દૈવસૃષ્ટિનો દેહ અન્યસૃષ્ટિની માફક ભૌતિક નથી. (દૈવસૃષ્ટિ તો સેવાર્થ શ્રીચંગમાંથી જ પ્રકટી છે.) ભગવાનના ચરણકમલના રેણુથી દૈવસૃષ્ટિના દેહો બન્યા છે. તેના સેવા વિના અન્યધર્મ કેમ હોઈ શકે! શ્રીવસુદેવભગવાનને પણ કહેવું પડ્યું કે; દૈવસૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી કોઈ ભુલી જ સૃષ્ટિ છે” આ સૃષ્ટિ ભગવાને સ્વસેવાર્થ જ પ્રકટ કરી છે, તેથી યુષ્ઠિમાર્ગિય ભક્તનો સેવા એ જ સ્વધર્મ છે એમ નિશ્ચય થયે.

સેવા ગમે તે કાલ અને દેશમાં થાય છે—ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેશકાલનાં સાધન હોય તો જ થઈ શકે. જેને દેશ અને કાલનું નિયમન હોય તેને તો ધર્મ પણ ન કહી શકાય પણ ધર્માભાસ જ કહેવાય. જે ધર્મ સ્વતઃ દેશકાલને શુદ્ધ કરી દે તે જ ધર્મ કહેવાય, તે શક્તિ ધર્મ-શાસ્ત્રીય ધર્મમાં નથી જ, પણ ભગવત્સેવામાં જ છે. તે તો અમુક દેશ ને અમુક કાલ હોય તો જ એટલે કે તે કાલમાં ને તે દેશમાં જ ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મોનું વિધાન છે, માટે ધર્માભાસ કહેવામાં જરા પણ ઉણપ નથી. સેવાધર્મ કોઈ પણ દેશમાં કે કાલમાં કરી શકાય, સેવામાર્ગ ધર્મ-શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર-પરત્વે છે. શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર જ સ્વતઃ ભક્તને માટે દેશકાલાદિને આધિદૈવિક બનાવી દે છે તેથી ભક્તને સ્વધર્મ બનાવતાં ન નડે દેશ કે ન નડે કાલ વિગેરે. ભગવાનના^૧ ભક્તો-માં જ એટલું સામર્થ્ય રહેતું છે કે ‘સ્વહૃદયસ્થ ભગવાનદ્વારા તીર્થને પવિત્ર કરે છે, તીર્થમાં તીર્થત્વ ઉત્પત્ત કરે છે’ ધર્મ અને ધર્મી એક જ છે, સેવાધર્મ પણ ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાન અનિપ્રબલ છે—દેશકાલાવપરિસ્થિત છે—અતિશક્તિ છે—તેમ સેવાધર્મ અતિપ્રબલ છે, ને ત્રણે કાલમાં નાશરહિત છે તેથી ગમે ત્યાં કરી શકીએ છીએ. (એ સેવાધર્મની અપૂર્વ શક્તિ છે.) ભગવદીયોને કોઈ પણ કાલમાં કોઈ પણ દેશમાં સેવા વિના અન્યધર્મ થયે નથી, થવાનો નથી.

અન્યધર્મ એ સ્વધર્મ નથી.—તેથી અન્ય ધર્મમાં વખતે મન ચાલ્યું ત્રાય તો પણ ત્યાંથી મનને વારી ભગવાનમાં જ ચોળે, સર્વોત્તમવાપથી ભગવાનને જ ભળે, ભગવાન જ ભક્તોના ધર્મરૂપ છે, ભગવાન જ મારા ધર્મરૂપ છે; એમ જાણી ભગવાનને જ સેવે.

અન્યધર્મની પણ ભગવત્સરમરણુથી જ પૂર્ણતા—શાસ્ત્રમાંથી આપણને એમ પણ મગી આવે છે કે—‘ધર્મથી પાપને દૂર કરે છે. પાપ જ ઇષ્ટસિદ્ધિમાં આટલે આવે છે તે ધર્મથી દૂર કરી ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લઈશું.’ આમ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મથી પણ ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લેનારા છે. પણ તેઓ નથી સમજતા કે, યથાવિધિ સાદુ ધર્મ આચરે તો જ પાપ દૂર થાય, અને તે જ પુનઃ કરીથી કરે ત્યારે ફલ મળે, આવી રીતે ઇષ્ટસિદ્ધિ કરવી એ તો એમનાથી

બહુ જ દૂર છે. પ્રથમ યથાવિધ સાદુ ધર્મ આચરવો એ જ અસંભવિત છે—અશક્ય છે. તેમ છતાં આચરવા એસે તો પણ તેની પૂર્ણતા તો ભગવત્સમરણથી જ થાય. ભગવદ્ધર્મ—ભગવાનનો સમરણધર્મ—કરે તો જ અન્યધર્મોની પૂર્ણતા ભૂલે ચુકે ભગવત્સમરણ ન કરે તો વિધિ અપૂરે રહે અને ફલ તો ન જ મળે. માટે ‘એના સમરણથી એના નામોન્ધારથી સંધ્યા વજ હિયા વિશેરની ન્યૂનતા પૂરાય છે એવા ભગવાન્ અન્યુતને નમહું એમ્એ.’

સેવાધર્મમાં તો વિધિ નથી, (વિધિ થયે કે ન્યૂનતિરિજા દોષ હામે) સેવા-વજન-એ ભાવાત્મક છે, ભજન એ જ ફલ છે, ફલ એ જ સ્વધર્મ છે, માટે જ યદુકુલરૂપી અમૃત સમુદ્રના ચન્દ્રરૂપ ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘એ’ ને પ્રકારે મને ભજે છે તેને તે પ્રકારે હું ભખું છું’ તેથી ભગવાનને જ ધર્મરૂપ માનનારા ભકતોના ધર્મરૂપ ભગવાન્ જ અને એમાં નવાઈ શી? વિધિહીન ધર્મોગી ફલસિદ્ધિ યતી જ નથી. યોગી યાત્રવત્કય કહે છે કે, ‘વિધિહીન ભાવદુષ્ટ અને ને અદારહિત આચરવામાં આબું હોય તે મૂર્ખ અમૃતાર્થી જનનુ કર્મ તો અમુરે જ હુરણ કરે છે.’

(હવે ભકતોની વાત કરીએ) ભકતોને તો ભગવાન્ જ ઈષ્ટ છે, અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો ભગવત્સેવા વિના અન્ય ધર્મથી થાય જ નહિ. ભગવાનના વિરહતાપપૂર્વક ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે ને ભગવત્સેવા કરવામાં આવે તે જ પરમધર્મરૂપ છે. શુદ્ધેવલ્લનાં વચનામૃતથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે. ‘સાધનભક્તિથી’ ઉત્પન્ન થયેલ ફલરૂપ ભક્તિથી જ હું પ્રાપ્ત થાઉં છું’ ધનથી’ કુલથી રૂપથી તપથી ચારણથી’ પ્રભાવથી તેજથી ભક્તથી પરાક્રમથી કે બુદ્ધિયોગથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થતા નથી. ભગવાન્ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. સુબોધે મળેન્દ્રને પણ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થયા’ ‘હાન.’ તપ, યગ, ધનિષ્ટતા કે મત ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકતાં નથી, પરંતુ ભગવાન્ નિર્મલ-અનન્ય-ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. બાકીનાં કાર્કાં છે.’ ‘અહતમિય પ્રભુ અદાથી મલે’ ‘મારી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનારને ચક્રવર્તી રાજ્ય મલે’ અહીંથી પ્રારબીને ‘નિરપેક્ષ ભક્તિયોગથી જ હું ભવ્ય છું’ અહીં સુખીના અન્દર્ભથી તેમજ એવાં બીજાં હૃત્કરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ ભક્તિ વિના ઈતર સાધનથી મલત્ત નથી. ત્યાં જ ફરી સર્વધર્મોનું નિરૂપણ કરવી વખતે પ્રભુએ શ્રીમાન્ ઉદ્ધવાના

(૧) એ વચ્ચે મં પ્રવચેન્તે તાલપૈઃ મજ્જાન્વદ્યમ્ । મીતા ।

(૨) વિધિહીન અપદુર્લ્લે જ્ઞાનવચ્ચયા ન વચ્ચ । સદ્ભવવલ્લભાવ ઇવદવવાદનામવ ।

(૩) સ્વપન્ન. સ્માપન્નથ મિષોવીચરં દરિય । ધરુવા ઇજાતયા ધરુવા વિવસુવુલકાં તથ્યમ્ ॥ ૧૧-૨-૨૧ ॥

(૪) મલે ધવામિજનરુપતપ શ્લોકમલોજ પ્રવાવવલ્લૈવરહિયોગ ।

નારાયણાય દિ મરણિત વરલ્લ પુતો મરુવા હુલોપ ધવચાન્ ગતરૂપવાદ ॥ પા૦ ૭-૧-૬

(૫) મ રાજ ન તવો નેગવા ન દીષ ન તવાનિ ય । મીવોન્મલયા મરુવા દરિલ્લવદિદરવચ્ચ ॥ પા૦ ૭-૭-૬૨

પ્રતિ કહેલા 'મારી ભક્તિ દરેકે કરવી જોઈએ' અહીંથી પ્રારંભીને 'જે' સ્વધર્મમાં સહી અન્યાય વગર અને લગ્ને અને પ્રાણીમાત્રમાં મારી શુદ્ધિ રાખે તે શીખ મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.' અહિ પર્વન્તાના સંદર્ભે અનન્ય ભજનને જ સ્વધર્મ ધાતવ્યો છે, માટે ધર્મ સમજવાની ઇચ્છાવાલા ભગવતીયોએ સમજવું જોઈએ કે આપણા ભગવાન જ ધર્મરૂપ છે, માટે ધર્મરૂપ ભગવાન જ સેવવા અન્યધર્મો અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સ્વમજનરૂપ ધર્મના તે સર્વ કોઈ અધિકારી છે આમ પ્રભુએ બતાવ્યું તેથી સિદ્ધ થયું કે ધર્મપદનો શક્યાર્થ ભગવદ્ભજન જ છે. અને આ વાત પણ યુક્ત જ છે કે સર્વપાપશોષક નિર્મલ વસ્તુને અધિકારાધિકારી અપેક્ષા ન જ હોય. અગ્નિ, દાહ કરવામાં અધિકારી અનધિકારીનો વિચાર ન જ રાખે. આધિદેવિકસ્વરૂપયુક્ત ગંગારાજન સર્વ કોઈને શુદ્ધ જ બનાવે. આ પ્રમાણે તેજ્યુક્તપદાર્થ તેમજ ગંગા વિગેરેનો દાખલો પૂર્વવાતને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વ પાપશોષક એવા ધર્મના સર્વ કોઈ અધિકારી હોવ શકે.

અન્યધર્મોમાં ધર્મપણુ હોય તો તે સર્વપાપ બાળી ઇષ્ટરૂપ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે અને તે ધર્મ સાર્વજનિક હોવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રાણી તે જાળવામાં અધિકારી હોવો જોઈએ. જેનામાં આવા શુભો હોય તે મુખ્ય ધર્મ કહેવાય. સેવાધર્મમાં આવી શક્તિ છે, અન્યધર્મમાં નથી. માટે સેવા શિવાયના બીજા ધર્મો ગૌણ કહેવાય. હવે આપણે સ્પષ્ટ સમજ્યા કે સર્વાત્મક ભગવાનની સેવા એ જ આપણો ધર્મ.

ભગવત્સેવામાં અન્યધર્મોનો સંબંધ પણ ન જ હોવો જોઈએ.—ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે 'હું તો અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાઉં છું જે અન્યાયપરહિત યદ્ય આર પ્યન્તાન કરે છે તેના યોગ્યેમને નિર્વાહ હું જ કરુ છું'. માટે ભક્તોનો ભગવત્સેવા એ જ સ્વધર્મ છે, (ભક્તોના ધર્મરૂપ ભગવાન જ છે) માટે સ્વધર્મથી ભગવાનને જ સેવવા; અન્ય-ધર્મમાં મન પડેવતું નહિ. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે આપણે ભગવાનને જ ધર્મરૂપે સમજ્યા. હવે શ્રીમદાચાર્યચરણુ અર્થેનું સ્વરૂપ દિલીપ્-લોકમાં કહે છે તેના વિચાર કરીએ

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्तां व्रजेत् ॥ २ ॥

અવધાર્ય—(સદા) હંમેશાં (એવં) આ પ્રમાણે (કર્તવ્યં) કરવું (પ્રભુઃ) ભક્તોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્ર (સર્વસમર્થઃ) ભક્તોના સર્વરૂપ ભગવાન સુન્દર અર્થરૂપ પણ છે. (તે) (સ્વયમેવ) આપ જ (હિ) જરૂર (કરિષ્યતિ) ભક્તોનું સર્વ કાર્ય કરશે. (સ્મ) આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (તત) માટે (નિશ્ચિન્તાં) ભક્તો નિશ્ચિન્તાપણુમાં પ્રવેશ સદેવું.

(૧) દ્વિ વાં ચ ન્યપમેવ મન્નુ નિવ્યવન્નવાદાઃ । તવંજ્જોત મગ્ધો મગ્ધિ નિવ્દાંતવિરાદઃ ॥ ૧૨-૧૬-૧૮-૧૫

(૨) પ્રત્યયાધિવ્યવસ્થાં વાં ચ જવા વર્ણવન્તો । તેષાં નિવ્યામિત્તવાં યોગેમ વદામ્યવમ્મ ગીતા

ભાવાર્થ-હુંમેશાં આ પ્રમાણે કરવું કે-મક્તોના સ્વામી ભગવાન્ ભક્તના સુંદર અર્ચરૂપ છે, માટે ભક્તનાં સર્વ કાર્ય ભગવાન્ જ વરૂ કરી લેશે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે માટે ભક્તો નિશ્ચિન્ત રહેવું.

વિવેચન-ભક્તનાં સર્વ કાર્ય ભગવાન્ કરી લે છે. અર્થ-ધન-હુંમેશાં સંતાડવું જોઈએ. તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પ્રભુ નિજસ્વરૂપ રૂપ અર્થને રક્ષે છે. ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે, તેથી પોતે જ કર્તવ્ય-રક્ષણાર્થક કરે છે. ભક્તોને કરવાનું રક્ષણાર્થક કાર્ય આપ જ કરી લે છે. માટે ભક્તો તેો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. જેમ અર્ચનું રક્ષણ કરવાને આપણે યત્ન કરીએ છીએ, તે જટ હોવાથી તેને રક્ષણુની જરૂર છે, પરન્તુ ભગવંતીયોને તેો ભગવાન્ જ અર્થરૂપ થયા. (પ્રભુ ભાવાત્મક છે) ભાવાત્મક ધનને શુભ રાખી રક્ષવું જોઈએ, તે શુભ રાખી રક્ષવાનું કાર્ય પણ ભગવાન્ જ કરી લે, ભક્તો તેો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. (મારો ભાવ વધશે કે નહિ! ભાવ નષ્ટ તેો નહિ થાય! ઇલાહિ ચિન્તા ન જ કરવી.) 'નિગેદિત ભક્તો કોઈ પણ જાતની ચિન્તા ન જ કરવી.' જોવી શ્રીમદ્દાશર્વચણુની નવરત્નીય આજ્ઞા છે. અર્થને આપણે સારી રીતે સંતાડીએ તેો જ ચોરોથી નિશ્ચિન્ત થવાય. ભાવરૂપ અર્થને પણ બહિર્મુખ ચોરોથી રક્ષવાની જરૂર છે, તે રક્ષણુ પણ પ્રભુ જ કરી લેશે માટે ભક્તો તેની પ્રીતિ ન જ કરવી. અર્થ તેો સર્વથી શુભ રાખવો જોઈએ, માટે ભાવરૂપી અર્થ સર્વશુભ રાખવા માટે શ્રીમદ્દાશર્વચરણે શ્લોકમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન કર્યો. પણ ભક્તોને કહ્યું કે, 'તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું, તમારું (ભાવરક્ષણુનું) કાર્ય હું કરી લઉં.' આવી રીતે ભાવની વાત શુભ રીતે સમજાવી. અથવા પ્રભુ સર્વ કરવાને સમર્થ છે. માટે ભક્તનાં સર્વ કાર્ય આપ જ કરી લેશે. હુંમેશાં ભક્તો જેમ ધારી નિશ્ચિન્ત રહેવું. જેમ દ્રવ્યથી જ સર્વસામગ્રી મેળવી શકીએ છીએ; તેમ સર્વસમર્થ પ્રભુ જ ભક્તના સ્વલોભયોગ્ય અલૌકિક દેહ, ધીવન વિગેરે સામગ્રીસંપાદન કાર્ય કરી દેશે. કારણ કે ભગવાન્ સર્વમક્તોના અર્થરૂપ છે. માટે આપ જ ભક્તની અલૌકિક સામગ્રીરૂપ બની બધ. અમારા રસોદપિત્ત ચન્દ્ર શ્રીપ્રભુચરણે રસસર્વરૂપ કાવ્યમાં આ વાતનો ચિત્તાર આપ્યો છે. 'હે સખિ! અવરથ વિના જ તે સમયે દેવમોહનીને પણ મોહ પમોદે જેવું નવયૌવન ત્યાં થયું. આ કુમારિકાને નવયૌવન સ્ફુટ થયું જો શુભ તેના અંગનો ન હતો કે તેના મતને શુભ ન હતો, તેમ જ અન્ધે કંઈ પણ ન હતું, જો તેો વિચિત્ર રસ-ભાવયુક્ત પ્રિયના કટાક્ષથી જ જો શુભ ઉદ્ભવ્યો હતો.' હે સખિ! તેમનું નવયૌવન વય જ એવું છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તે પછી જો અલૌકિક શ્રીઅંમનું તેો કહેવું જ શું! જો કુમારિકાઓએ ઉદાર રસોદપિત્ત શ્રીકૃષ્ણચરણી જેવા રસની પ્રાપ્તિ કરી છે કે-જે શ્રીલક્ષ્મીજીને પણ અતિદુર્લભ છે.' જે સ્વરૂપ અર્થ આધિવેદિક લક્ષ્મીજીને પણ દુર્લભ છે;

(૧) વિવેક ભવવ્રજનં સતિ તદા ચરાભીરતિરકુટં વલ્લભીવનં વિવળમોહિનીનોહનમ્ । તરુણપુત્રો ન તદ્ગુણતોન્વદમિષોપિ ચા વિચિત્રભાવિતિવિષક્રટાપ્રમોવે વરમ્ ॥

(૨) વય વય વરિવનં તરીવે રિવુ ચાવનં સતિ વિવહાવનેવમ્ । રસહામનોનિરાદુવાઈ રતમાવ્રવં-દુમાલો રગાન્ધે ॥

તે અર્થ ધનથી રી રીતે મળી શકે પ્રભુ સ્વરૂપ અર્થને ભક્તોમા સિદ્ધ કરે છે માટે ભગવાન જ અમારા-ભક્તોના અર્થરૂપ છે તે જ અમારુ સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરશે એ વાત ધ્યાનમા રાખીને જ સર્વાત્મભાવપૂર્વક સદા ભગવદ્ભજન કરવુ, તેથી પ્રભુ પણ ભક્તોના અર્થ રૂપ હોવાથી અર્થ ભજનસામગ્રી સિદ્ધ કરશે જ

શુ નજીકનારિકાઓ જ આ ભાવને પાત્ર હોવાથી તેમનામા જ આ ભાવને સિદ્ધ કરશે, એમના જેવી યોગ્યતા અન્યમા નથી માટે અન્યમા તે ભાવને નહિ સિદ્ધ કરે? આવો પ્રશ્ન આપણને થાય, એક રીતે આવા રસની યોગ્યતા છુવની ન જ હોય, પણ છુવ સર્વાત્મભાવથી ભજે તો ભગવદનુગ્રહથી સર્વાત્મભાવ થતા ભગવાન પણ રસસામગ્રીની-અલોકિકક્રેદક વિગેરેની-સિદ્ધિ કરશે જ સુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્ય રૂપ શ્રીમદ્દાર્થચરણે ભમરગીતના વિવરણમા આ જ આજ્ઞા કરી કે 'થયપિ આ રસ દુર્લભ છે, તથાપિ તેની આશાએ ભજન જ કરવુ' જે વસ્તુ દુર્લભ જ હોય તેવી વસ્તુની શ્રીમદ્દાર્થચરણ તે મેળવવા જોટી આશા કેમ રખાવે? શ્રીગોપીજનના પ્રેમચદ્ર ક્ષીણતા ઇછાએ વિદ્વન્મઠનમા અને રસસર્વસ્વમા આ વૃતાન્ત આલેખ્યુ છે (વિદ્વન્મઠન) જો સર્વા ત્મભાવથી ભજે તો જરુર ભગવાન અંગીકાર કરે છે' 'હા સખિ! જેના ઉપર પ્રભુનો મહા નુમ્મલ થાય તેનામા આ પ્રિય-નાથ-ગોપીજનોનો ભાવ પ્રાય ત્વરાથી સિદ્ધ કરે છે-છુવને સ્વોપલોગધામ્ય દેહકુ ઘાન કરે છે આણુ ઉત્તમ ફલ છુવને તે પ્રભુના અનુગ્રહથીજ મળી શકે મદુકલોદધીન્દુ કીકૃત્યુચદ્ર પણ આ જ આજ્ઞા કરે છે 'જે મને જેવી રીતે શરણુ આપે છે-ભજે છે-તેને હું તેવી રીતે જ ભણુ છુ' અથવા, સમર્થ પ્રભુ લીલાવિશેષમા સ્વકર્તાન્ય જે મજસુન્દરીવિષયક ભજનાદિક, તે પણ અરમદાદિકના દર્શનાર્થ કરશે જ માટે ભક્તે સદૈવ નિશ્ચિન્ત રહેવુ તેવા પ્રકારની લીલાના દશન માટે પણ ચિન્તા ન જ કરવી પ્રભુ પોતેજ આપણને તેવી લીલાના દર્શન થાય તે સાડુ લીલા કરશે, લીલાનો અનુભવ કરાવશે 'પ્રભુ ભક્તને અપીન છે' જે જેને અપીન હોય તે તેના મનોરથ સિદ્ધ કરે જ

જરુ ખાત્રીથી શ્રીમદ્દાર્થચરણુ આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તમનોરથ ભગવાન જરુ પૂરશે, તેણે ચિન્તા ન જ કરવી 'સુવવિષયોને લ્યછને જેમ ગોપીજનો ભગવાનને અરણુશરણુ થયા' તેમ જેમણે ભગવદર્થ સવવિષયોને લ્યજ્યા છે તેમણુ મનોરથપૂરણુ ભગવાને કરવુ જ જોઈએ ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે કે 'જેમણે' મારે માટે લોક વેદના ધર્મો ત્યજ્યા છે તેમણુ હું ભણુ કરુ છુ -તેમના મનોરથ પૂર્ણ કરુ છુ, તેમને જેમ મારી લીલાના દર્શન થાય તેમ મારી સ્વરૂપાત્મ લીલામા-આરામા-જ રથાયુ છુ

(૧) ય વાનગદ્ધમાત્રિ વિવતમાન્ દરવાય મુદ્દાકુના ।
મદુ મધાપયનિ ત્વવજનમયુત્ત આપ્યલય સ્ત-મરા ॥
તનાદ સવિ ન્ધય વિમુવન મન્વિનમદાત્તવદ ।
મન્વિન-લોપનિનમિત્તીસમવિરાજતા વિવ પ્રાવવ ॥ ૬૯ ॥ રસભવલયદ ।
(૨) ય ત્વવલોપમાય મન્વે તાન્ વિવન્વદદ ।

જેમ લોકમાં આપણા મનોરથો ધનથી સિદ્ધ કરીએ છીએ; જો ધન ન હોય તો ગરીબતા મનોરથ જલતરુવત્ હુંમેઝાં નિષ્ફળ થાય છે, તેમ અત્ર શ્રીમત્પ્રભુચરણના સેવકથી જ ભક્તતા મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. માટે અર્થરૂપ ભગવાનને જ સેવવા. જેમ અર્થ વિના આપણે લોકમાં પણ રમણાદિ અને લોભ લોભની શક્તિ નથી. તેમ અત્ર અર્થનાં આધિદેવિત્વરૂપ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ વિના ભગવાનની સાથે રમણ અને લોભ ન જ સિદ્ધ થાય. આ આધિદેવિક લક્ષ્મીસંપત્તિ પણ સેવાથી પ્રસન્ન થએલ પ્રભુ પોતામાં પ્રકટ કરી ભ્યારે શ્રીયુક્ત બની છુવ ઉપર અનુબ્રહ્મ કરે ત્યારે રમણ અને લોભ ભોગવાયે. ભગવાનની આજ્ઞાથી જ ભગવદ્ગરભે સહેતારી લક્ષ્મીજી પ્રવેશ કરે છે. તેથી ભગવાન જ અર્થરૂપ છે, એ સિદ્ધાન્ત બૂલાવો ન જ લેઈએ. કારણ કે સર્વત્ર ભગવદ્ગાથી જ એ આધિદેવિક લક્ષ્મીએ ક્રીમજ-જનોમાં પ્રવેશ કર્યો. એવું શ્રીગોકુલનાથના વાણ્યધિપતિ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે ફલપ્રકરણમાં વ્યવહારુ કહ્યું છે.

ભાવની ગુપ્તતા-આ બાવ જટુ ગુપ્ત હોવાથી ભગવાન સર્વસમર્થ છે એવું કદી પરાક્ષ રીતે ગુપ્તતાથી શ્રીમદ્વાચાર્ય લાવવું નિરૂપણ કર્યું. આથી વધારે લખવાની શી જરૂર છે? ભગવાનના ચરણકમલના પદાગ્રાણથી રસમત્તોના દૃઢપમાં પ્રભુમુખચંદ્રના ઉદયથી જ આપોઆપ ભાવસમુદ્રના તરફ ઉછળાયે. ધરણ

આ પ્રમાણે ભગવાન આપણા અર્થરૂપ છે એ વાત આપણે સમજ્યા, હવે આપણે કામનામના પુરુષાર્થને વિચાર તૃતીયસ્તોકથી કરીએ.

પણ શ્રીગોકુલના નાથ તરીકે ભગવાનને અભિષેક કર્યો, ભગવાનની ઈચ્છા પણ શ્રીગોકુલાધિ પતિ થવાની હતી જ. માટે જ 'આ' પ્રમાણે ગો અને ગોકુલના પતિ ગોવિન્દને ઈન્દ્રે અભિષેક કરીને' આમ ભાગવતમાં કહ્યું. ગોગોકુલ પદ્મી પ્રભુ ગોપીજનના, ગોપ અને ગાયોના પતિ છે, એમ સૂચવાય છે; અને તેથી આપ શ્રીગોપીજનોના પ્રાણપતિ છે; એટલું જ નહિ પણ આપ અત્યંત રસિક તથા પ્રેમરસના જ્ઞાતા છે; એવો પણ અર્થલાભ થાય છે. નહિ તો પૂર્ણપુરુષોત્તમ, પશુતુલ્ય ગોપીજનના પતિ કેમ અને! તેમના કેવલ પ્રેમથી જ તેમના પતિ બન્યા. તેમને અંગીકાર કર્યો. આપણે પણ પ્રેમથી જ શ્રીગોપીજનની સમાન ભાવપૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીરાને ધારણ કરીએ તો જરૂર તેમની માફક આપણે પણ અંગીકાર કરશે જ. આ રહસ્ય પ્રભુના શ્રીગોકુલાધીશ નામથી પ્રકટે છે.

કામભાવથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરવાં.—ગોપીજનોને સર્વાત્મભાવ એ કામભાવ જ હતો. 'ગોપીઓ કામભાવથી પ્રભુને મળ્યાં.' શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રકટિત પુષ્ટિ-માર્ગમાં પણ તેવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહી. શ્રીમદાચાર્યચરણે પણ આ હેતુથી જ સંન્યાસ' નિર્ણયમાં શ્રીગોપીજનને પુષ્ટિમાર્ગનાં શુભ કલાં. અને તેમના ભાવને જ ઉપદેશ કર્યો. તે શ્રીગોપીજનના ભાવથી જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા કરવી. ગોપીજનોને ભાવ જ સાધનરૂપે ઉપ દેશ્યે; માટે કામભાવથી ભગવાનને ભજવા એ નિશ્ચય સમભવ્યા. આ વાત ગૃહ છે; માટે સ્પષ્ટતાથી સ્લોકમાં જણાવી નથી, પણ સર્વભાવથી શ્રીગોપીજનના કામભાવનું સૂચન કરી આપણને કામભાવથી ભજવાની આજ્ઞા કરી.

લૌકિક વૈદિકનું શું પ્રયોજન ?—શ્રીગોપીજનોને ભગવાને ચેલુનાકથી જોલાવ્યાં; તેમને પાછાં જવા બહુ જ સમભાવ્યાં પણ ગોપીજનોએ જલાકારે પણ પ્રભુને ન જ છેડ્યા; તેવી રીત આપણે પૂર્ણમહત્તી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી લૌકિક—પાત પ્રત્યાદિથી, વૈદિક—સ્વર્ગોદિ સુખથી અધિક કર્યું સુખ મળવાનું છે? પ્રભુથી અધિક કંઈ પણ શુભ છે જ નહિ. માટે ગોપીજનોએ લૌકિક વૈદિકના ત્યાગપૂર્વક કામભાવથી જ પ્રભુભજવાની સરણી દર્શાવી; તેથીજોએ ભગવાનને કહી હીધું કે, 'અમે સર્વ વિષય ત્યજીને તમારા ચરણમાં આલ્યાં છીએ.' 'હુઃખ દેનારા પતિ પ્રત્યાદિથી અમારું શું કલ્યાણ થવાનું છે?' આવી રીતે ત્યાગ દર્શાવી, હવે આપની સેવા રણ કરે છે. 'આ' સેવિકાના—દાસીના—વિરહરતન ઉપર અને મસ્તક ઉપર આપના કરકમલને ધરે.' ભગવાને પણ તેમની ભાવનાના ભાવથી તેમને અંગીકાર કર્યો. આવી રીતે એ પ્રભુને ધારણ કર્યા તો પછી બીજું કયું શુભ અધિક હોઈ શકે? તું વનજતો હોય તો જોત. મર્વ ઈન્દ્રિયના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને

(૧) इति गोमोकुलपति गोविन्दमभिशिष्यत् । ॥१०॥

(२) गोविन्दस्य गोविदा गोका सुरव भाववै च तत् ।

(३) मन्मथस्य सर्वविषयान् पर पादपद्मम् ।

(४) ममो विरदि वरपद्ममार्गचको तस्मिन्नेव । वि. राय । मिकुर्गणार । ॥१०॥ १०११

કામલાવથી જો હૃદયમાં ધર્મો-સર્વ ઇન્દ્રિયનિવામક પ્રભુ મનમાં વસ્યા-તો લૌકિક પતિ વિગેરેનું શું પ્રયોજન છે, કહે. અત્ર આ સ્વારસ્ય છે. ભગવાનને મનમાં ધારણ કર્યાં જોઈશે સર્વ ઇન્દ્રિય ભગવાનમાં જ જોડાય. ત્યારે ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં યોજાય ત્યારે જ જન્મ અને ઇન્દ્રિય સફલ થયાં કહેવાય. યજ્ઞનાથે વરલાં ગોપીજનોએ ત્યારે ભગવાનનું મુરલીધર સ્વરૂપ નિરખ્યું ત્યારે કહ્યું કે 'ઇન્દ્રિયવાનને' આજ ઉત્તમોત્તમ કૃપા છે'. કૃષીકૃદ્વલને પણ કહેલું પડ્યું કે 'શ્રીગોપીજનો જ' ખરેખરું દેહધારી કહેવાય કે જેઓને ભાવ સર્વના આત્મરૂપ પ્રભુમાં દૃઢ થયેલા છે અને જે જાવને સંસારથી ઠરેલા મુનિઓ અને ભક્તો અને જીજ્ઞા પણ ધર્મમાર્ગમાં તત્પર બધાએ ચાહના કરી રહેલ છે, ભગવત્કથામાં જેને રસ નથી પડતો જોવાને કદાચિત્ શુકલ, સાવિત્ર, ને યાજ્ઞિક જેવા કર્મોપયોગિ ઉત્તમ જન્મ મળેલા હોય તો પણ શું?' ભગવદ્ભાવ વિનાના તે ત્રણે વ્યર્થ જ છે. માટે આવા ભાવપૂર્વક સર્વાન્ન સુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યાં તો પછી વેદોક્ત રીતિએ પણ પ્રાપ્ત કરેલા પતિથી શું અધિક સુખ થવાનું છે. જો કે પતિભજનથી મોક્ષ થવાની વેદાન્તા કબુલ કરીએ; પરન્તુ (તેનો સમ્બન્ધ આ ભૌતિક દેહ સાથે છે,) સેવાર્થ પ્રાપ્ત થયલા અલૌકિક દેહેન્દ્રિય સાથે જરાએ સમ્બન્ધ નથી. ઇન્દ્રિયવાનને પ્રભુસહ સર્વાત્મલોગ એ જ ફલ છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ આથી કંઈ જુદું હોય તો તેવા મોક્ષને પણ અમે ઇન્દ્રિયવાનના ફલ તરીકે ન માનીએ. મોક્ષ કંઈ આથી જુદો નથી, આનું જ નામ મોક્ષ. અંધકારમાં નેત્રની સહા સ્થિતિ હોય તો તેની સફલતા ન જ થાય. જો કે અંધકારમાં પણ ત્વગિન્દ્રિયથી-હસ્તાદિકથી-વસ્તુને સ્પર્શન-પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, તો પણ અહુ તો વ્યર્થ જ રહી. તેવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રભુના સ્વરૂપમાં વિનિયોગ કરી આનંદ લાભ કરવો, આથી અતિવિક્રમ મોક્ષમાં પણ ઇન્દ્રિયોની વ્યર્થતા જ થાય છે. કારણ ઇતરમોક્ષમાં દેહેન્દ્રિયાદિને લય કરી છે. માટે આજ પૂર્વગદીને પૂછે છે કે આથી વિશેષ સુખ તું માણતો હોય તો કહે. (પણ સર્વાન્નસુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યાં પછી જીનું કયું અધિક સુખ ભરેલું કહી શકે.)

પ્રભુમાં મન સ્થિર કરવાથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય.-આપણને કેાઇ કહે કે જે દરમ્યાન પ્રભુ ન મળ્યા હોય તે દરમ્યાન લોકમાં અમારો સમ્બન્ધ અને લોકમાં લૌકિક મનોરથોનું ભેર વધારે હોવાથી મન સ્થિર ન રહેતાં કયું ન કયું થઈ જાય; તેથી વેદાનુમાનિ કર્યું કરવાનો જ પદ્મ ઠીક લાગે છે? આનું સરલ એક ઉત્તર છે. જો આપનું મન ભગવાનમાં સ્થિર હશે તો ભગવદ્વિષયક જ કામ થશે. અન્યકામ નહિ જ થાય. શ્રીજન્મકુમારિકાના કામ પૂરક કટપટ્સ શ્રીમ-દક્ષમર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે કે 'મારામાં

(૧) અવગત્તાં જન્મિરં ન વરં વિદાય માત ૧૦૨૧૮

(૨) જ્ઞા વરં ભગવત્તો મુનિ ગૌરમ્મો ગૌમિન્દ જ્ઞ મિલિત્તમવિ મજ્જામ ૧

મન્જરિન વટવિયો કવનો વપ્ત્ત જિ મ્પત્તનમિત્તનમ્પત્તવપ્ત્ત મા ૧૦૧૪૦૧૮

લેની બુદ્ધિ છે તેનો કામ લૌકિક કામવત્ વ્યાધક નહિ નિવરે, પ્રભુ વિષયક કામ બાધક હોય જ નહિ, તે તો સાધક જ હોય, મોક્ષપ્રદ જ કહેવાય.

માટે પ્રભુમાં સ્થિર મન કરો કે જેથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય. લૌકિક દુસ્થાઈ શુભોચી પણ પ્રભુને દુઃસ્થમાં ધરવા. અથવા જેઓનો મુખચંદ્ર ત્રજની પૂર્વ દિશાને શોભાવે છે એવાં વેદરૂપા શ્રીગોપીજનોએ ‘સૂતપ્રવાલ્યર્શસ્વકોસ્વહાઠજ્ઞ’ આ પદ્યમાં વર્ણવેલા વિરહાત્મક પ્રભુના વૈદિક ધર્મો વટે ને શ્રીગોપીજનોએ દુઃસ્થમાં ધારણ કર્યા તો પછી બીજું શું બાધી રહે? કંઈ પણ નહિ. માટે સર્વ પ્રકારે કામભાવથી પ્રભુ જ સેવવા આ સ્વાસ્થ્ય ન જ વિસ્મરવું ભેદજો. ૩

કામનું સ્વરૂપ તૃતીય શ્લોકમાં વર્ણવું. આ ચતુર્થ શ્લોકમાં મોક્ષનું વર્ણન કરે છે.

તતઃ સર્વાત્મના શશ્વદ્ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ ।

સ્મરણં ભજનં ચાપિ ન ત્યાગ્યમિતિ મે મતિઃ ॥ ૪ ॥

(શ્રીમદભગવાદગીતાનિબંધનક્રમિકા વદ્યુ.શ્લોકી ભગવાત)

અન્યવાર્થ—(તતઃ) કામભાવાત્મક ભક્તિ પછી (સર્વાત્મના) સર્વાત્મભાવથી (શશ્વદ્) હુંમિશાં (ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ) શ્રીગોપીજનોના ચરણકમલનું (સ્મરણં) સ્મરણ (ચ) અને ભજનં ભજન (મપિ) પણ (ન) નહિ (ત્યાગ્યમ) તજવું. (મિ) એ પ્રકારે (મે) મારી (મતિઃ) અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

બાધાર્થ—કામભાવથી ભક્તિ કર્યો પછી સર્વાત્મભાવથી હુંમિશાં શ્રીગોપીજનોના ચરણકમલનું સ્મરણ અને ભજન ન તજવું; એવો મારો અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

વિવેચન—સૌભાગ્યમદ ન થાય માટે શું કરવું? કામભાવથી ભગવાનનો સમ્બન્ધ થયા પછી ભગવાનના સમ્બન્ધમાં જ એવો શુભ છે કે—સમ્બન્ધીને ભગવાત્સમાનતાનો પ્રમદાલનો મદ આવે જ, મદ આવે એટલે અન્યયાભાવ થાય. ભગવાન કરતાં પણ પોતાનામાં મોટાપણાનો મદ થાય. આ મદ થયો એટલે પૂર્વોક્ત ઉત્તમભાવ બ્રહ્મ થાય. આવી દશા ન આવે માટે શ્રીમદભગવાદગીતા આપણને એક દિશા દર્શાવે છે કે—તમે ભગવાત્સરણ અને ભજનને ન ત્યજો. જરા પણ ત્યજ્યો તો અસુસાયેશ થયો. એ શ્રીગોપીજનોના સર્વશાવથી ચરણે જવાથી જરૂર પ્રસન્ન થયો. પ્રસન્ન શ્રીગોપીજનોને જેમ બીનચતુર ગોપીજનોના પત્ન સ્વામી જાન્યા તેમ આપણા પણ જરૂર નાય બનયો. માટે શ્રીસ્વામીનીસહિત બિરાજતા શ્રીગોપીજનોનું સ્મરણ ભજન કરો. સ્મરણ એ ચિત્તનો ધર્મ છે; તેથી સ્મરણ વિશેષમાં અનિશ્ચિન્ન થયો જ. વિષયોગ લીન હોવાથી સ્મરણ વિના દેહ ન રહી શકે. ભજન એટલે તો મેવા, તે પણ નિરન્તર જ કરવી. ભજનમાં ચિત્ત સ્થિર રાખવું. ભલે ભગવાન આપણને ભજે

૧ ‘સૂતપ્રવાલ્યર્શસ્વકોસ્વહાઠજ્ઞ’ આ પદ્યમાં વિરહાત્મક પ્રભુના ધર્મો વર્ણવા છે. તેના વર્ણન કરવાત ગોપીજનો હુંમિશાં-ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ માટે લીધાને તે ધર્મને વૈદિક કહ્યા છે.

વા ન લાગે પણ આપણે તેા બહુએ જ. (એ જ આપણે ધર્મ.) શ્રીગોકુલેશના રતિમાર્ગ-ક્રમલને ખીલાવનાર શ્રીપ્રભુચરણક્રમલે આ જ દૃઢતાં દર્શાવી. 'અમને મારવામાં કે વરવામાં પ્રભુ વિના અમારી ગતિ જ નથી.' આ સ્વાસ્થ્ય રાખવું કે ભગવાન બને વા ન બને-ભગવાન આપણી દરકાર કરે વા ન કરે-પણુ આપણે તેા ભજનનો ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. આ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની સ્વાનુભવપૂર્વક દૃઢ નિઃશયત્મક આજ્ઞા છે.

મોક્ષ કરતાં પણ બહિષ્કૃત ઉત્તમ છે-મહિમાર્ગમાં બહિષ્કૃત એ જ પરમ પુરુષાર્થ-રૂપ છે. મોક્ષથી પણ અધિક બહિષ્કૃત છે, એવું ભાગવતાદિ શાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં ભજન એ જ મોક્ષરૂપ છે. માટે સ્મરણ અને ભજનનો આપણે ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. 'બહિષ્કૃત મોક્ષથી ઉત્તમ છે' એવું ભાગવતમાં સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે. ભગવાન પણ એ જ આજ્ઞા કરે છે કે 'મારા ભકતોને સાલોક્ય,'^૧ સાધિ, સામીપ્ય, અને સાક્ષ્ય આ ચાર મોક્ષ. આપવા માંડ્યા પણ હીધા જ નહિ, પણ કેવળ મારી સેવા જ ઈચ્છી. ભગવદ્ભકતો તેા સ્વર્ગ મોક્ષ અને નરકમાં સમાન દષ્ટિવાળા હોય છે. શ્રીગોપીજનોએ મોક્ષનું સ્વરૂપ પણ એ જ વર્ણવ્યું છે. ગોપીજનોએ પ્રભુ પાસે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ ન માગતાં દાસ્ય જ માગ્યું; સાયુજ્ય સામીપ્ય, સાલોક્ય, સાક્ષ્ય આ ચારે પ્રકારનો મોક્ષ દાસ્ય આગળ વ્યર્થ છે. આપના મુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી જ અમારી સર્વ ભાતની કામના દૂર થઈ જાય છે. આપનું અલકાર્યુત મુખ જોઈને સાર્વજન્યની; કુણ્ડલની શોભાવાળું મુખ જોઈ સામીપ્યની; ગણ્ડ સ્થલરૂપે હોઈ અધરમુખાનું પાન કરાવનાર આપનું મુખારવિન્દ જોઈ સાલોક્યની; હાસ્યપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતું આપનું મુખારવિન્દ જોઈ સાયુજ્યની પણ અમારી કામના દૂર થઈ જાય. દાસ્યમાં આ ચારે ભાતના મોક્ષનું ફલ આવી મળી ગયું છે, મુખારવિન્દ આગળ મોક્ષ વ્યર્થ છે, સ્વર્ગ પણ વ્યર્થ છે. સ્વર્ગમાં ઈન્દ્ર દેવથી બધ પામે છે તેને અભય દાન આપનાર આપના જે હુસ્ત છે. હરમીણ પણ આપના વક્ત્રસ્થલમાં સમજી કરે છે આ સર્વ જોઈ આપની દાસ્ય-બહિષ્કૃત-કરવાથી અમારુ સર્વ કંઈ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, માટે ભજન-સેવા-મોક્ષાધિક છે એ જ સૈવ કરવી. મોક્ષ નિરૂપણ કરવા મેઠા તેમાં સ્મરણ અને ભજનનો જરા પણ ત્યાગ ન કરવાની દૃઢ આજ્ઞા કરી, એ જ આપણને સૂચવી આપે છે કે-આપણા ધર્મરૂપ ભગવાનને આપણે સેવીએ. ભગવાન આપણા અર્થ-રૂપ હોવાથી આપણે સર્વ આર્થિક પુરુષાર્થથી નિશ્ચિન્ત રહીએ. લોકિક વૈદિકના સર્વ ત્યાગ પૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીયને ધારણ કરી કામ-મનોરથ-પૂર્ણ કરીએ. તેા ભજનથી વશ થનારા ભગવાન આપણે વશ થાય જ. આ મોક્ષની વાતમાં આચાર્યશ્રીએ સ્વાનુભવ દર્શાવ્યે;

(૧) સાલોક્યવાર્ષિસામીપ્યસાલોક્યસાક્ષ્યવચ્ચલ.

દીપમાર્ગ ન પુસ્તિકા વિના ઘસેલખંડના: ॥ સ્કં૦-૩-૧૧-૧૨

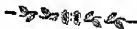
વૈષ્ણવવાદવિદ્યુત્તર્ક તથા વૃષ્ટિભીતિવચ્ચલવચ્ચર્થ સિતિવચ્ચોચર્ય.

દત્તાત્રય ન મુદ્રણકાલે વિલોચન વચ્ચર્થવચ્ચરણં ચ ધરામ્ રામ્ય: ॥ સ્કં૦ ૧૦-૨૬-૨૮

અને સ્મરણ ભજન નહિ સ્વચ્ચાને દહાસા કરી. માટે શ્રીમદાચાર્યચરણ શરણવાલા ભગવદીયેનું
એજ કર્તવ્ય; એમ સ્વાસ્થ્ય સિદ્ધ થયું. ॥૪॥

આ પ્રમાણે શ્રીગોકુલાધીશના વાણીશ શ્રીમદાચાર્યચરણે સ્વમુખથી કહેલું સ્વમાર્ગીય
ધર્મ અર્થ ક્રમ મોક્ષનું સર્વમાર્ગથી સિત્ત સ્વરૂપ મેં શ્રીવજરાજે શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી
સ્વપુદ્ગલચરણ વિવર્યું. તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ મને પોતાનો ધારી મારા ઉપર કૃપા કરો.
(૧-૨) ભ્રમર જેમ કમલમાં મુગ્ધ બને છે તેમ આપણે શ્રીમદાચાર્યચરણમાંજ મુગ્ધ
બનીએ તો આ ચરણકમલમાં રહેલો ઉત્તમ ભાવ મોક્ષને પણ તુચ્છ કરી દે છે. એ ચરણ-
કમલનો રેણુ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. (૩) શ્રીપ્રભુચરણકમલનાં પરાગની ઇચ્છાસુક્રા વધને
મેં શ્રીમદાચાર્યચરણોક્તા ચતુઃશ્લોકીનો પુદ્ગલચરણ નિર્ણય કર્યો. (૪).

શ્રીમદ્ગોપીદાચરણકમલરૂપી-પુષ્ટિમાર્ગ ચક્રાર નેત્રને આનન્દદાતા-શ્રીમદાચાર્યચરણે કથેશી
ચતુઃશ્લોકી ઉપર શ્રીરણમલામળ વજરાભચરણ વિસ્થિત-ભાવરસદીપિકા
નામની ચતુઃશ્લોકીની ટીકાનો અનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

છપાય છે.

અન્તઃકરણ પ્રવોધ

યાવત્પ્રાપ્ત્ય ટીકા અને અનુવાદ સહિત.

પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા.

(ભાગ ૧)

જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં દાખલ થાય એવા પાઠો, પુષ્ટિમાર્ગ, બ્રહ્મસંબંધ, મેવા, જયશ્રીકૃષ્ણ, શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુંસાઇજી, શ્રીધમુનાજી, શ્રીગોકુલનાથજી આદિનાં ચરિત્ર ગુરુલક્ષણ, વૈષ્ણવ લક્ષણના અને ધાર્મિક રહસ્ય માટે રમુજી મંવાદો વિગેરે બાલશિક્ષણને લાયક અન્ય છપાય છે. હુંકે સમયમાં છપાઇ મહાર પડશે.

આ અન્ય બાલકને અથવા પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છા-વાબાએ અવશ્ય સંગ્રહ કરવો.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર.

વાવવાવા મંદિર, ભૂવેશ્વર, શૌશાલા ઉપર-મુંબઈ.

છપાય છે.

કૃષ્ણા શ્રય

યાવત્રાપ્ય દીકાએ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે

ભક્તિમાર્ગીય નિબંધ.

જેમાં ભક્તિમાર્ગને ચારે વેદ, ગીતા, બ્યાસસૂત્ર તેમ જ શ્રીમદ્ભાગવત આ ચારે પ્રસ્થાનોનાં વચનોથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, શ્રવણાદિ નવ સાધનરૂપા તથા દશમી પ્રેમલક્ષણા તથા પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં લેવાતો શરણુનન્ત્ર તેમ જ પ્રહાસનનિબંધ હીક્ષા માટે વેદનાં વાક્યો ટાંકી તેમ જ ગીતા લાગવતાદિનાં વાક્યોથી પુષ્ટ કરી સરલ રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિમાર્ગીય પ્રજ્ઞાતી વેદિની છે-વેદના પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે-તેવું બતાવવામાં આવ્યું છે, આજ સુધી આ સંપ્રદાય અવેદિક છે-પુષ્ટિસંપ્રદાયને વેદમાં રથાન નથી-એવું બોલનારાઓને સચોટ જવાબ આ નિબંધદારા આપી શકાય છે. ટુંકમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રવિષ્ટ હોવોએ યોગ્ય સ્વીકારેલો માર્ગ પ્રામાણિક છે, એટલું તો આ જમાનામાં બાણવું જ નોઈએ અને તેને માટે આ નિબંધ અતીવ ઉપયોગી છે. આ નિબંધ યોગ્ય જ મમયમા છપાઈ બહુતર પડનાર છે, ભક્તિમાર્ગનો દરેક હતાસુ આનો નંબર કરશે એવી આશા છે.

શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ વીરભાઈ,

લાલબાવા મન્દિર, ભૂલેશ્વર-મુંબઈ.

श्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणप्रणीतं

निरोधलक्षणम् ।

षड्विवरणसमेतम् ।

शुर्जरानुवादसहितं च ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ
१ धाधाश्रीगोपेक्षानाम् ...	५	४ श्रीपद्मभक्तानाम्...	३०
२ काकाश्रीबलभक्तानाम् ...	८	५ श्रीगुरुरौसमानाम् ...	४१
३ श्रीहरिधनधरानाम् ...	१४	६ श्रीदत्तारामानाम् ...	५२

श्रीदामपुरीसाथीमहोदयमिश्रीषट्ठभारतजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
भृगुपुरख मूलचन्द्र गुलसीदास तेलीवालया वी.ए., एल्.एल्.पी., वकील
हाइ कोर्ट, गुरतिल धर्मताल ब्रजदास सांकलीया, वी.ए.,
एल्.एल्. पी., वकील हाइ कोर्ट, इरोलाभ्यां संगोप्य
मुम्बापुर्यां 'विणेशसामर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीमद्ब्रह्म. ११०. संम् १९७३.

सूज्यमेकमुद्रिका.

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयमाथी मलता

श्रीवृथासुरचतुःश्लोकीविवृति	गुजराती	०-१०-०
श्रीमच्छिहतेतुनिर्णय	"	०-८-०
शिक्षासार्कत्रयश्लोकी	"	०-२-६
उपदेशमीमांसा	"	०-१०-०
वैष्णवद्विनाहिक मोट्टे	हीन्दी	१-०-०
वैष्णवसंक्षिप्तसाहित्य	गुजराती	०-४-०
शङ्करनपन्तीव्याख्यानमालातुं अक्लोकन	गुजराती	०-१२-०
शारदासठवर्मप्रकरणान्यायनीहारभास्कर	"	०-१०-०
गुलविचारनिरीक्षा.	गुजराती	०-१-०
निरोधलक्षण	"	१-०-०
संन्यासनिर्णय	"	१-०-०
श्रीमद्भगवद्गीता	"	१-०-०
सेवाफल	संस्कृत	१-०-०
भक्तिवर्धिनी	"	२-०-०
मूर्तिपूजा	हीन्दी	०-१२-०
अवतारमीमांसा	"	०-१२-०
अन्त करण प्रबोध	छनाय छे.
श्रीछण्णाश्रय	"
पुष्टिमार्गोपदेशिका	"
सौंदर्यरय	०-२-०
श्रीनामरत्न स्तोत्र—(सटीक—गुजराती)	०-६-०

पुस्तक मलवानुं ठेकाणुं—

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालय.

लालबाबामन्दिर—भूलेधर बंबई नं० २

पं. चूनीलाल कृष्णाशंकर बुकसेलर,

बडामन्दिर—भूलेधर बंबई. नं० २

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. सर्वां मुद्रितटीका अन्यपुस्तकद्वयं च एषा भीमदानार्थप्रकटितं निरोधलक्षणं मुद्रितमस्मानिः । तत्र विपदानानाः पारमेदाः श्लोकक्रमभेदात् विज्ञानमुद्रिपरिचयेषु मुद्रितेषु द्रष्टव्याः । मूलमात्रस्य पुस्तकद्वयं उक्तकालिबहललिखितसंग्रहस्यं, प्रायः शुद्धं प्राचीनं च ।

२. बाबाश्रीगोपेशकृतविवरणस्य पुस्तकपत्राद्यमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं० गङ्गालालस्य लिखितसंग्रहस्यम्, एकं प्राचीनं किन्तु अशुद्धं, अन्यत् नूतनं, प्रायः शुद्धम् । तृतीयं शुद्धं नूतनं च श्रीवल्लभलालानाम् । चतुर्थं प्रायः शुद्धं, प्राचीनं च रा० लज्जुसुरामसकाशादुपलब्धम् । पञ्चमं श्रीजीवनलालानाम्, शुद्धं दिव्यमुत्तुं च ।

३. श्रीविठ्ठलेशानन्तश्रीवल्लभकृतटीकायाः पुस्तकद्वयमुपलब्धम् । एकं पं० गङ्गालालसंग्रहस्यम्, अन्यत् श्रीजनरत्नानाम् । प्रथमं प्राचीनं प्रायः शुद्धं, द्वितीयं नूतनं, परन्तु कश्चिद् गोपितम् ।

४. श्रीहरिचन्द्रनरकृतविवृतेः द्वादशपुस्तकानि प्राप्ताणि । तत्र पुस्तकत्रयं पं० गङ्गालालसंग्रहस्यं, अन्यत् पुस्तकत्रयं ललनकॉलेजसंग्रहस्यं, द्वयं श्रीजीवनलालानां, एकं श्रीतृप्तिलालतनयश्रीगो-
वर्धनलालानां, एकं गोस्वामिनीश्रीकृष्णधियाणां, एकं रा० लज्जुसुरामसकाशादुपलब्धम् । एकं भाई-
नारायणशास्त्रिणा । सर्वान्येतानि प्राचीनानि प्रायः शुद्धानि । एकं तु श्रीहरिरायहलाक्षरमुत्तमिति प्रतिभाति । श्रीहरिरायैर्निरोधलक्षणविवरणं चारह्यं लिखितमिति प्रतिभाति । पञ्चाशोशिका विस्तृत्य प्रतिभाति । श्रीहरिरायैर्निरोधलक्षणविवरणं चारह्यं लिखितमिति प्रतिभाति । पूर्वलिखितविवरणस्य लिखितं विवरणमत्र मुद्रितम् । एवं लिखितं तु मिश्रमुद्रणस्य परिशिष्टे निवेदिताम् । पूर्वलिखितविवरणस्य पुस्तकद्वयं मिष्टितम् । एकं श्रीवल्लभलालानाम्, अन्यत् रा० लज्जुसुरामसकाशादुपलब्धम् । उक्तप-
त्रमपि प्राचीनं प्रायः शुद्धं, परन्तु मुद्रितम् । यथाष्टमेव परिशिष्टे मुद्रितमस्मानिः । रा० लज्जुसुरामस उक्-
त्ये पुस्तके एवमपि भाषायां लिखितं 'निरोधलक्षणकी टीका प्रथम श्रीहरिरायजने कीर्तनीया पत्र २२'
इति । एतेनाम्बुदुर्लभं समर्प्यते ।

५. चतुर्थं मुद्रितं व्याख्यानं श्रीवल्लभानाम्, श्रीगोवृद्धनाथानाम् । एतद्विवरणस्य पत्रा पुस्तकान्यु-
पलब्धानि । एकं पं० गङ्गालालसंग्रहस्यम् । द्वितीयं ललनकॉलेजसंग्रहस्यम् । तृतीयं श्रीजीवनलालानाम् ।
चतुर्थं सुरविष्णुगोस्वामिश्रीविरिचरणानां गोस्वामिनीश्रीकृष्णधियाणाः कृपया प्रदत्तम् । पञ्चमं मुन्दर-
लाल माणिस्यचन्द्र पी. ए. इत्येतेन प्रापितम् । द्वयं नूतनमशुद्धं च । श्रीजीवनलालानां उत्पत्तौ नूतनं,
प्रायः शुद्धम् । ललनकॉलेजसंग्रहस्यं प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । अन्यद्वयं प्रायः शुद्धम् ।

६. पञ्चमं श्रीपुरषोत्तमानाम् । अस्यापि च पुनस्तानि मिष्टितानि । एकं गोविश्रीगोपेश्वरानां
हलाक्षरैर्लिखितदिव्यमुत्तुं शुद्धं प्राचीनं च, पं० गङ्गालालसंग्रहस्यम् । द्वितीयं गोस्वामिनीश्रीतृप्तिल-
लालतनयश्रीगोवर्धनलालानाम् । इदमपि प्राचीनं प्रायःशुद्धम् । तृतीयं गोस्वामिनीश्रीजीवनलालानाम्,
नूतनं, प्रायः शुद्धम् । चतुर्थं गोस्वामिनीश्रीकृष्णधियाणाः प्रदत्तम्, प्रायः शुद्धम् । पञ्चमं रासीस्य-
श्रीगिरिधरजीमहाराजाभितरामकृष्णमदस्य, 'सुरातो'भिरितितदवस्थालेन सह्यं प्रदत्तम् । षष्ठं
कान्तवीर्यस्यार्यादिभाईनारायणस्य ।

७. षष्ठं श्रीमज्जिमालम् । एतद्विवरणस्यैकमेव पुस्तकमस्मानिर्पत्तव्यम् । सुप्रति एतस्य मिरति ।
अस्य एकं पुनरुक्तं यद्यथा सुरविष्णुश्रीविरिचरणानां मन्दिरसंग्रहे उपलब्धम् । तत्र तत्रश्रीगोस्वामिनी-
श्रीकृष्णधियाभिरितिकृपया बलदेवदासकीर्तनकृद्द्रव्य अस्मात्प्राप्तं प्रेषितम् । एतदुल्लेखपुनरुक्तमेतन्न
वपमल्लभ्यतेमुद्रितानामिः । भाष्यंयाम्भे चान्सा शान्ति गोस्वामिन्य एता अतुमुद्रितानि । अस्मिन्पुनरु-
क्तस्ये पं० गङ्गालालसंस्थायाः 'श्रीगोपण्य काशीदास माहायणदास दलाल, पी. ए. एच एच, पी.

वर्षे प्रादुर्भूताः । एषां महासम्बन्धसंस्कारस्तु श्रीविह्वलेभराणां चतुर्भुजाः श्रीपद्मेः श्रीगोब्रह्मनाथेति-
प्रतिद्वैतैः कृतः । श्रीहरिरायाणामसंस्काराः सुप्रसन्न्या दृश्यन्ते । सम्प्रदाये प्रतिद्वानि शिक्षापदा-
न्वयि ते प्रादुर्भूतानि । श्रीमद्वरिषचरणस्वरूपे तु शुद्धपुष्टिमासिं फलामकं रत्नामकं विप्रदो-
गानकं साक्षादेवं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमुच्यते । तेषां व्याख्यानानि सर्वान्यपि भक्त्यनुष्ठानानि ।
नि साधवनीवासप्रहायमेव तेषां प्राकट्यमिति प्रतिभाति । अत एवत्र मुद्रितं तेषां निरोधलक्षणव्या-
ख्यानं निरूपं भक्त्यनुष्ठानं सरतः भक्तिनिष्ठमनामुपहार्यं विरानते ।

५. चतुर्थं व्याख्यानं श्रीवह्मनाम् । इदं व्याख्यानं श्रीमद्गोब्रह्मनाथानामिति वेचिद्गन्ति । भावसंपु-
गुलाद्भये श्रीपद्मभक्तमिति लिखितम् । अन्वयिष्यादर्थत्रये किमपि नाम नास्ति । श्रीगोब्रह्मनाथाः
प्रतिद्वान् शुद्धवृत्तीकास्तु श्रीमद्विह्वलेभरप्रभुचरणान् स्वपितृवरणात्वेन आरभे वनस्त्वन्ति, अथवाग्ने
तथैव स्मरन्ति । अस्मिन् निरोधलक्षणविरचने यद्यपि श्रीमत्प्रभुवरणा नमस्कृताः, तथापि सम्मान्यतः,
न तु स्वपितृवरणात्वेन । अत एव कश्चित्तन्देहः । श्रीमद्गोब्रह्मनाथास्तु श्रीमद्विह्वलेभरप्रभुचरणानां
चतुर्थं सूतवः मायंसीपंशुकरास्तव्यां १६०८ वर्षे प्रादुर्भूताः । पीपकृष्णवयस्यं १६९० वर्षे सिद्धिं
गताः । श्रीमत्प्रभुचरणालेषु इमे अतिप्रसीद्धाः । विद्वत्पत्नीनां संख्यासुवापण्डिनां कुलमर्दनं कृत्वा
भोगलाराजहर्गिरे च वसीकृत्य स्वमार्गारक्षां पुरैरेव कृता । सतां कण्ठे माळा च तैरेव सुरक्षिता
स्वरूपवलेनैव । श्रीमदाचार्यप्रकटितश्रीमत्तागवतसुबोधिन्याः चित्तोपचारतैरेव कृता, अतस्तौषां
श्रीसुबोधिनीप्रवर्तका इति नामापि अस्ति । सम्प्रदायिकवार्तादीनां प्रकटीकर्तारोपि ते एव । स-
सम्प्रदायस्य प्रचारार्थं मञ्जुकार्यं च गुणैर्भूमिरनेकवारं स्वचरणलक्षणोभिसैः पवित्रीकृता । दक्षिणे
दुग्धपतनपर्यन्तमेकवारं तदुपमेय गताः । परन्तु तत्रस्यात् कृष्णमतिरसानधिकारिणः दग्धा तस्मात्प-
दवन्त । दाक्षिणात्याः 'भिसा' इत्युपहासः तैरेव कृतः । उत्तरेतंबादिषु च प्रसिद्धः । श्रीसर्वोत्तमकोशप्र-
दान्तमुत्पादकविपुष्टिप्रवाहनपीपसिद्धात्तरहस्यात्. करणमपोषचतुःश्लोकीनातिवर्धनीयादीनां प्रत्यानां
विशुद्धयः तेषां पञ्चगोपरीमदन्ति । श्रीकल्याणमहकृतकडोले श्रीगोपालदासकृतमाळाप्रसंगे च तेषां
चरित्रादिकं सुविलृतं, विदोपनिष्ठासुभिलाषैवावलोकनीयम् ।

६. षष्ठं व्याख्यानं श्रीपुरयोत्तमानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरपगणनया सप्तमीं संस्कारां विभूष-
यते भाद्रपदशुद्धदशम्यामेकादश्यां वा १७२४ वा १७१४ वा वर्षे मीरुताः । तेषां विवरणं शा-
स्त्रार्थरीत्या शुभुसुबोधकमिति प्रतिभाति । विदोपतः तेषां चरित्रविज्ञातुभिः इतिवलिमुपेति सात्त्विक-
प्रक्रियायाः पञ्चमपर्यन्तं कृतीयांको द्रष्टव्यः । यावत्तत्त्वं यादृशान्तरं वा तेषां चरित्रादिकमस्मात्कि-
त्रैव निवेदितमिति मात्र पुनरुच्यते । अत्र मुद्रितं तेषां निरोधलक्षणविरचणं साक्षात्परीत्या शुभुसुबोध-
कमाचार्यस्य सप्रमाणं प्रकटीकृतं चिन्तते ।

७. षष्ठं व्याख्यानं श्रीव्यामलसुतश्रीप्रतापानाम् । इमे श्रीमत्प्रतापाः भावकुण्डलितीयायां
१६८२ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमत्प्रतापश्रीविह्वलेभरतृतीचतुनारथीमदाहकृष्णानां प्रवीणता द्वाद-
वन्तविश्विगोस्वामिश्रीमत्पुरपोषणानां विदुष्यचरणाः । अयुक्तं सुरतिपुरमकंत्तुर्वं श्रीपालकृष्णप्रभुः
गोकुले श्रीमद्भारकापीचरामोरुसंभे विराजितवान् । स्वप्रदेणं तत्रैव स्वविरमि श्रीवन्दनैः
सुरतिपुरे सेवितम् । अत्र निरोधलक्षणव्याख्यानं मंगलाचरणे श्रीप्रतापानैकस्वरूपमेव निरोधार्थमेव
सूचितम् । तेषां सेविषा श्रीमद्भक्त्यनुष्ठानः सुरतिपुरे श्रीपुरयोत्तमानां मूर्तिं विराजितवान् । स
एव श्रीमदाचार्यप्रभुसुसुदंश्वरोत्तराचार्य श्रीमत्प्रतापानां विरचितं अयुक्ता विरानते । श्रीपुरयोत्तमाः
स्वपितृवरणं श्रीमत्प्रतापं स्ववंदामपि गणयन्ति । श्रीमत्प्रतापानां प्रत्याः भाग्यपूर्णाः बहवः दृश्यन्ते ।
गीतामृततरंगिणे रवगोपालभट्टेन काश्यां श्रीपुरयोत्तमानस्य प्रकटीकृता । सप्तश्लोकीचतुःश्लोकी-
कृष्णाध्याविपोषाप्रत्ययेषु बहूनां व्याख्यानानि भावतमकानि तैः प्रादुर्भूतानि रम्योपरीभक्तनीति ।

अत्र अस्माभिरपूरुषानि पवित्ररथानि प्रकटीकृतान्ते, प्रतापेव प्रतिद्वानि, तथापि एतावन्त्येव
विरचयानि नैवाधिनानीनि नैव दृश्यते ननु प्रत्यामि । अतो यदि अत्रामुद्रितं निरोधलक्षणव्याख्यानं

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवद्धभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।
गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥
गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।
यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥
वद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा-
शुन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥
महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।
तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥
महतां कृपया यद्भूत् कीर्तनं सुखदं सदा ।
न तथा लौकिकानां तु सिन्धुभोजनरक्षवत् ॥ ५ ॥
गुणमाने सुखायासिर्गोविन्दस्य प्रजापते ।
यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥
क्लिश्यमानान् जमान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।
तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्यं निर्गतं यद्भिः ॥ ७ ॥
सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।
हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लासयते जनान् ॥ ८ ॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।
सदानन्दपरैर्गोपाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

१ चेति पाठ । २ चेति पाठ । ३ सदानन्दमयस्यापीति पाठ ।
४ सत इति पाठ ।

केपाक्षिर् महासुभावानां पुनकसंग्रहे विदेत चेत्तदा ते कृपया यदि तदस्मात्सकथां प्रेषयिष्यन्ति, तदा तदपि सोपकारं स्वीकृत्य मुदयिष्यामः । आर्यवामदे च विद्वांसः भस्मदेतां आर्यनां कृपया स्वीकृत्य सम्प्रदायोद्यतिं कर्तुमुद्यता भविष्यन्तीति । कोटाप्रासख्यालशास्त्रितः श्रुतमेवासासिर्ष्य श्रीमधुरापी-
शमन्दिरसंग्रहे निरोधलक्षणस्य अन्वय टीकाद्वयं बतंते, एका श्रीकल्याणहायाणाम्, द्वितीया श्रीदेवकी-
नन्दनानाम् । प्रथमे कृतेपि नासासिद्धिद्वयस्यैवमुपलब्धम् । अतस्तत्संग्रहमत्र कर्तुं वयमशक्ता इति ।

वामनत्रयन्ती ११५३. }
मुम्बई. }

मूलचन्द्र तेलीवाला.
शैर्यलाल सांकलीया.

सालभट्टकृत 'निर्णयार्जवा'न्तर्गतैतद्ग्रन्थसंशयनिरासः ।

संसारवैभवाद्गुणव्यभिचित्राणां हितान्य वे । कृष्णस्य सर्ववस्तुनि भूत्र इत्यस्य चोन्वेदिति ।
कृष्णस्य सर्ववस्तुनि कृष्णसंसन्धिकरपरसादीनि विषयरूपाणि इन्द्रियाणां हितान्य चोक्तवत् । भगव-
द्वारादी चक्षुरादीनां विनियोगः कार्थो, न व्यत्ययेति फलितोऽर्थः । ननु जीवानां नानादेशस्थानां
भगवत्पदादिर्दालेन्यत्कथं विनियोगः स्वादिश्यामाह्वाहुः भूत्र इति । व्यापकत्वेत्यर्थः । ननु व्यापकत्वेपि
निरोहितावादीलेन्यं दुर्निवारमित्याह्वाहुः 'ईश्वर' इति । सर्वत्र सर्वरूपेण सर्वकरणसमर्थत्वेत्यर्थः ।
एवं सति सूर्यादिकरेण प्रकृतस्य साक्षमद्वयवत्त्वात्तत्र चक्षुरादिविनियोगस्य लोकर्यमिति कृष्णस्यैव
निर्देष्टेति वास्तव्यं च्युत्कामीअपदम् ।

अत्रैव—हार्मिनि तदा ज्येष्ठेस्तादि । ज्येष्ठेति । अनेनाऽन्तःकरणस्य भगवत्पुपयोग इत्यः । दर्शनं
स्पर्शमिति चक्षुरूपयोः । तथा कृतिगती इति करपादयोः । अर्थवत् कीर्तनं स्पर्शमिति धोत्रवाचोः ।
पुत्रे कृष्णमिषे रतिरिति । कृष्णः मिषो यस्य कृष्णस्य मिष इति वा विग्रहेण भगवत्प्रकृत इत्यर्थः । कृष्ण-
मिषे पुत्रे इत्यत्र 'निमित्ताकर्म्मणोप' इति सूत्रेण सप्तमी । रतिरिति कर्मोपदम् । भगवाहतेन कर्त्तव्येति
पदेन कर्मणोऽभिधानाद्भिहितो रतिक्रमे कर्मणि प्रथमा । प्रथमान्तेन कर्मवाचकरातिपदेन योगाद्युपे
कृष्णमिषे इत्यत्र निमित्तसत्ताति । तथाच कृष्णमिषपुत्रार्थे रतिः कर्त्तव्येत्यर्थो भवति । अनेन ज्येष्ठ-
मिषस्य परम्परया नगदत्तैरीपयोगो निरूपितः । भगवत्प्रकृतः पुत्र स्यात्सत इति बुद्ध्या भोगः कार्थो,
न तत्रत्येति भावः । पुत्रपदेन सभायोवामेव श्रुतावेव भोगः कार्थो, न स्वाध्वन्द्वेनेत्यनुहातम् ।
पायोतिरिति । तद्वत्ता मर्लाहायोगे देहः शुद्धो भगवत्सेवायामुपपद्येत इति पायोः परम्परयोपयोगो
श्रेयः । यस्य वेति । अन्तःकरणविशेषणार्थं मध्ये यस्य चक्षुरादेर्वेदा यस्मिन् समये भगवत्कार्यवित्ति-
योगो न हस्यते, तदा, तस्मिन् समये तस्य विनिर्गदः कर्त्तव्यो, न तु भगवदितरपदार्थे विनियोग
इत्यर्थः । केचिदत्र 'यस्य वा भगवत्कार्यं भित्तनेन ज्येष्ठेन्द्रियमात्रस्य निग्रह इत्युक्त्वात् । तत्र ।
यस्य यदा तस्य तदेतुष्युक्तोपेत्तत्तद्व्युत्पन्नं विवर्ण्यते । अतः साक्षात्परम्परया वा यथावत्तद्विदुषि भग-
वत्विनियोगः स्यात्तद्विदुष्यानि विनियोगवित्तान्यन्वयात् तु सर्वस्येन्द्रियमणस्य निग्रहः कार्य इत्येवा-
चार्यवर्णाणांभास्यो, न तु केवलं ज्येष्ठेन्द्रियमात्रनिग्रहे तावत्पर्यमिति ज्ञातव्यम् ।

ननु निरोधलक्षणस्यै 'यस्य दुःखं यतोद्गथा' इत्यादिना श्रीमदाचार्यवैभवादिभगवद्विरहादिसाम-
यिकदुःखादि स्वयं याचितमेतावता निरोधस्य निः कल्पं निरूपितं चेत् । श्युत । भगवद्विरहे दुःखं
दुःखं भगवत्परोपे परमापहारोऽप्यादि कार्यं निरोधजन्यमेव । यतो निरन्दानामेव भगवद्विरहे दुःखं
भूयते । सर्वेषां महासामन्दम् । 'योपीतो परमानन्द आसीद्भूतोऽन्दिन्दुर्गने । इत्थं युगजातियं वासां येन
निशाःश्व' इति चारवात् । एवं सति सादमदुःखादेर्निरोधकत्वेनाकार्यलक्षणमत्र सुखसाध्यमित्या-
ख्यात् । भगवद्विरहायामधिकपरमदुःखकारणत्वं निरोधार्थं भगवत्परोपेतासामयिकपरमावन्दनाधकार्यं
निरोधपनिर्वाहार्थमाणि निरोधस्य निरूपयति । निरोधस्य निरूपयमुपोधिष्योर्तदुष्वा निरूपितस्य पर-
मावन्दनस्यैव साध्यमात्रत्वात्तस्य सम्पन्ननिरोधकत्वात् भवा सुयोधिनोपेतासां विदुषु इति निरोध-
विज्ञातात्वात् ततोपपद्येत् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविद्युतिसमेतम् ।

श्रीमद्भागवतसुधीन्यामन्येषु च खग्रन्थेषु निरोधस्य निगद्यमानत्वात् तन्नाचक्षणाः
तदवश्यंभावसूचकं मनोरथस्वरूपमाहुः ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

गोपिकानां त्वित्यन्तेन सर्वोत्कृष्टता खेपतमता च सूचितेति ज्ञेयम् । स्यादिति
प्रार्थनायां लिङ् । क्वचित् इति दुर्लभत्वम् । तथा च बहिरविर्भूतो भगवान् मातृचरणादीनां
विरहातुभवजननार्थं यदा मथुरां गतस्तदा यद्विरहात्मकं दुःखं समजनि तद्भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥

विप्रयोगदशायां तादृशसिकातुभवसाक्षिकान्तरमुखविषयकं मनोरथमाहुः ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

त्विति पूर्ववदेव । यद्यपि नास्त्यत्र सञ्जयस्तयापीष्टतमसार्थस्य सिद्धौ सन्देहा-
स्पदताया लोकेऽपि दुर्निवारत्वात् किमुत सर्वसाधनाप्राप्त्यस्वाखिलप्रमाणात्तौचरस्येति
विभावनीयम् । ननु विहाय सर्वप्रसिद्धं सयोगसुखं कथमान्तरामिलाप इति चेत् । न ।
भान्तरस्य महाफलत्वादस्यामवस्थायामसौचित्यादुत्कृष्टसयोगसुखस्य च निजातीयवपुः-
साध्यत्वादितिदिङ् ॥ २ ॥

अथ 'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिपन्वते । तत्रास्तीच्छां ससद्गत्यामुत्कण्ठां
कवयो विदुः' रितिलक्षणलक्षितोत्कलिकाजनकोत्सयनिपयकमाहुः ।

उद्धवानगमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दायने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

यदा भगवदुक्तं वाचिकमादस्योद्भवः समागतस्तदा जातो यद्य वृन्दायने राम-
क्रीडायां भगवदन्तर्धानानन्तर्भाविर्भूते सति जातो यो वा गोकुले जात इत्यर्थः । सर्वेषामपि
प्रत्येकं निजातीयोत्कलिकावनकत्वेन स्पृहणीयत्वात् सर्वरिपयकं स इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।
 निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥
 हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसामरे ।
 ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्व्यहर्निशम् ॥ ११ ॥
 संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।
 कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भृङ्ग ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥
 गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।
 संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥
 तदा भवेद्यत्सुखमन्यथा क्रूरता मता ।
 बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥
 भगवद्दर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।
 गुणैर्हरिसुखस्पर्शात्तु दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥
 एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कृष्यो हरिवर्णने ।
 अमत्सैरैरल्लुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥
 हरिभूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
 दर्शनं स्पर्शनं स्पर्ष्टं तथा कृत्तिमती सदा ॥ १७ ॥
 श्रवणं कीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।
 पायोर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥
 यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पर्ष्टं न दृश्यते ।
 तदा विनिग्रहस्तास्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥
 नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।
 नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसंह्यार्यचरणप्रकटितं निरोधलक्षणम्
 समाप्तम् ।

१. तमिति पाठः । २. भृङ्गि शब्दम कोत्रवेदिति पाठः । ३. हरेः सुगन्धस्येति
 पाठः । ४. उग्रवर्णिति पाठः । ५. सुगन्धने इति पाठः । ६. रवेरिति पाठः ।
 ७. तयोर्दिति पाठः । ८. शेषभावेति पाठः ।

ननु 'शृण्वन्ति गायन्ति वृण्वन्समीक्ष्यश्च स्मरन्ति चन्दन्ती'त्यादिमर्यादामार्गाय-
श्रवणादिभिरप्यानन्दो भगवदाविर्भावश्च भवेत्तमेव तत्क्रीयमाणो दुःखानुभव इत्याशङ्क्याहुः ।

सदानन्दमपस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्यावयते जनान् ॥ ८ ॥

श्लेषं विना कृपानन्दो नेत्याशयः । तर्हि गुणगानस्य किं फलमत आहुः हृद्गत इति । स्वगुणश्रवणेन कृपया पूर्णः सन् स्वरूपानन्देनाहुतान् करोतीत्यर्थः । यथा चाक्ष-
रमणे रासक्रीडायां विरहानुभवानन्तरं 'जयति तेगिकं जन्मने'त्यादिना कृते गुणगाने
कृपया पूर्णः सन् स्वरूपानन्दं प्रायच्छत्, तथाप्याप्यानन्तरमणे संकल्पप्रतिधातो भगवान्
भजनानन्दस्य कश्चन लेशं ददातीत्याशयः । 'यद्यपि गतिस्मितप्रक्षणे'त्यत्र गुणगानं नोक्त-
मान्तरमणे, तथापि चाक्षरमणानन्तरमन्तर्धाने विनापि गुणगानं आन्तरमाह्वानम्, परन्तु
साधनदशायामेतच्छरीरावच्छिन्नात्मनीयमेव सरगिरिति श्रेयम् । ननु विकलत्वास्वास्थ्य-
नाशकान्तरमणसम्पादनं भगवतो नोचितमिति चेत्, न । त्रिप्रयोगसंबोद्धोषकमिदमा-
न्तरमित्यधिकतरास्वास्थ्यविकलत्वयोजनकमेव । तथा चोक्तं श्रीमद्भजरत्नश्लेष्मणे श्रीगोपी-
जनबलभेन 'यथापनो लभ्यधने प्रणष्टे तच्चिन्त्यान्वन्निभृतो न वेदे'ति । तथा च
किञ्चित्कालिकोऽयमाविर्भावो निर्धनस्वाल्पकालिकधनलाभ इव भक्तस्य सङ्कल्पप्रतिभाते
भगवत्स्वरूपे संयोगरससादुलाभः । ततस्तदनुवासेरधिकतमस्वास्थ्यं विकलत्वं च
भवतीति श्रेयम् ॥ ८ ॥

एवं कृपोद्रेकजनकगुणगानमायदयकमित्याहुः ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गंधाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

निरुद्धैः पुष्टिमार्गीयैः सदानन्दपरैः श्रीकृष्णमात्रनिष्ठान्तःकरणैः एवंकृतौ
स्तोत्रजमिलपितापि सच्चिदानन्दता स्फुरतीत्यर्थः । तथा च गुणगानं तु कृपोद्रेक-
जननार्थमेवेत्यं तु स्वत एव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

नन्वीदृशालौकिकप्रकारे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य खानुभवमेव प्रमाणमाहुः ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

निरुद्धः पुष्टिमार्गीयोऽहं रोधेन भजनानन्दातिरिक्तयावत्कलेभ्यो निवृत्त्या निरोध-
पदवीं निरोधाधिकरणतां प्राप्तः सन् निरुद्धानां पुष्टिमार्गीयाणां रोधाय रोपसिद्धौ
यदधिकरणतामहं प्राप्तुं निरोधं कथयामीत्यर्थः । ते इति पाठे कमपि वक्ष्यमाणशङ्का-
वन्तमभिमुखीकृत्य ते तुभ्यं कथयामीत्यन्वयः ।

अवान्तरभेदविशिष्टान्तरविषयकमाहुः ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

‘अस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एष गुरव’ इति श्रीप्रभुचरणोक्तिरनुसन्धेया । तथा च महत्पदवाच्यास्ता एवेति तादृशगुरूणामनुकम्पयेत्याशयः । सुखायेति । सुखजनकः सादित्यर्थः । सुखसमूहरूपो भगवान् यद्यद्भीलाविशिष्टः कीर्त्यते तत्तद्भीलासहितो हृषी-
विर्मृतः सन्नन्तरानन्दगनुभावयतीत्याशयः ॥ ४ ॥

इदानीं विजातीयकीर्तनविषयकं तमाहुः ।

महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरुक्षयत् ॥ ५ ॥

स्वामिनीनां कृपया हृदि स्फुरितस्य भगवतो यत्कीर्तनं तदेव सर्वदा मनसि सुखं
सात्, न तु लौकिकानां विहितकीर्तनोपदेष्टृणां कृपयेत्यर्थः । एषां मर्यादास्वत्वेनोक्ताष्ट-
पुष्टयप्रवेशात् । तत्कृपास्फुरितकीर्तनस्य विहितकीर्तनस्य च तारतम्येन सुखजनकत्वे दृष्टान्त-
माहुः स्निग्धेति । रुक्षपदेन रुक्षभोजनम् । तथा च स्निग्धभोजनरुक्षभोजनयोस्तारतम्येन
सुखजनकत्वं यथा तथा तत्कीर्तनयोरपीतिभावः । एवञ्च महत्कृपया स्फुरितस्यैव कीर्तनं मे
हृदि सुखजनकं भवत्यित्यर्थं मनोरथ इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गविविहितकीर्तनेषु अधुपुलकादीनां सत्त्वात् कथमत्रैवाग्रह इत्या-
शंकाभासस्य समाधानमाहुः ।

गुणगाने सुवाचासिगोचिन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोचिन्दस्य गोगोकुलपतेरन्यगोकुलस्वामिन इति यावत् । गुणगाने क्रियमाणे
यथा आनन्दो भवति तथा विरक्तानां वसुधावापसानां शुकादीनामपि आत्मनि
न भवति, किमुतान्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

एषां निरोधमाधनीमृतभावविषयकं निरोधवश्यंभावयुक्तकं मनोरथमुक्तेदानीं
तादृशमनोरथविषयीमृते दुःखे जायमाने कदाचित् कृपया आन्तरं सुप्रमपि प्रयच्छति तदाहुः ।

क्रिदयमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा मयं मदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

‘मयेदिनि देहलीरीरन्वापेनोभयमाप्यन्वेति । यदा कृपादुर्भवेत् तदा विरहदुःखा-
नुभविशूट्टयमिनिं मदानन्दं भगवत्स्वरूपं मयं मयिश्चेत् मापोदाग्नेन अपोपोलके
पदिन् मिनिरकाठं दृश्य एव बहिर्गमिष्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वदुःखहर्त्रापि येऽन्यविषयेभ्यो विमोच्य स्वस्वरूपलिप्सवो न कृतास्त्रेषां मन्द-
भाग्यानामर्थे कथं निरूपणीयमिति भावः । यद्यपि तेषां मार्गान्तरेण यत्किञ्चिदपि
फलं जायताम्, तथाप्येतदतिरिक्तफलेषु सामान्यबुद्धिरेव श्रीमदाचार्यचरणानामत एव
भवसागरे मग्ना इत्युचिरेतराम् । श्रीमद्भागवतेषु 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः'
इति ॥ ११ ॥

भावनासाधनीभूतां साधनतापन्ननिरोधपदवान्यां भावनामाहुः ।

संसारबेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भृङ्ग ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

रूपरसादितन्मात्रासु पर्यवसन्नत्वाद् दुष्टानां चभूरसनादिज्ञानेन्द्रियाणां नि-
विद्धनानाक्रियाजनकानां कर्मेन्द्रियाणां तत्तदोपनिरसनपूर्वकं तत्तत्फलसिद्धौ सदानन्दस्य
सर्वान् रूपादीन् पदार्थान् तत्तदिन्द्रिययोभ्यान् योजयेदित्यर्थः । नन्यनवरतमन्तरङ्ग-
भक्तैर्मज्जमानस्य भगवतस्त्रय तत्रोपयुक्ताः सर्वे पदार्थाः कथं योजयितुं शक्या इत्या-
शङ्कायामाहुः भृङ्ग इति । ईशस्य सर्वसमर्थस्य भृङ्गः बहुत्वात् । तथा च युगपद-
नेकेषु स्थलेषु मायोद्भाटनेनाविर्भवति भगवति सर्वमुपपद्यते इति भावः । योजनप्रकारस्त्वप्रे
वक्ष्यते ॥ १२ ॥

ननु मनोमात्रयोजनेन निःप्रत्यूहं ब्रह्मरूपं रूपरसादिविषयवैराग्य-
जनकमचिदितनुःखं विहाय रूपमेवंविधप्रकारे प्रवृत्तिर्जायतेतिशङ्कानिरासय ज्ञानमार्गे
मत्परमफलं तदत्र गुणवर्षकस्य निषिद्धाच्छन्ननौकया गच्छतोऽनाशासमानशीतसदाग-
तिस्पर्श इव मध्येमार्गमिदमवान्तरं फलमित्याहुः ।

शुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिचत्सुखम् ॥ १३ ॥

संसारस्य विरहो लौकिकविषयवियोगजन्यं दुःखं क्लेशो रोगादिजन्यो
द्वावपि न भवेतामित्यर्थः । न हि द्वारं कूपपानीयं निजतः पानस्तापि पानकपानसम्पत्तौ
तादृशकूपपानीयविरहो ष्टः श्रुतो वा । एवं प्रकृतेष्ववसानविरसान् नश्वररूपादीन् बुद्धानस्य
स्वरूपानन्दानुभवसम्पत्तौ न संसारविरह इति भावः । हरिचिदिति । स्वरूपानन्दो यो
भगवतालुभ्यते स एवानेनेति भावः ॥ १३ ॥

ननु गुणमात्रनिष्ठया कुल एवं करोतीत्याशङ्कयामाहुः ।

तदा भवेद्यालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

याद्यशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

यदि गुणमात्रनिष्ठयैवं न कुर्यात्तदा क्रूरता मता । दयालुत्वं न स्यात् । तथा च

निसर्गदयालु भगवत्स्वरूपं कथमन्यथा भवेदित्यन्यथा क्रूरतेत्यस्यार्थः । इत्थं च सर्वतो
 पलवती ह्यन्यथातुपचिरितियुक्तिरुक्तेति भावः । एवं ज्ञानमार्गोपासेऽप्यक्ते मनो-
 योजनेन यत्फलं जायते तदत्र गुणमात्रे मनोयोजनेनेति ध्येयम् । निःप्रत्यूहमित्यत्राहुः
 चाधेति । देशकालादिसापेक्षसाधनसाध्यफले हि कालादिकृतप्रतिबन्धशङ्का सादयं तु
 भगवदनुग्रहातिरिक्तसर्वसाधनरहित इति न तच्छङ्केति भावः । ब्रह्मोत्पत्त्याहुः तदिति ।
 तदध्यासोऽक्षरालता । यद्यपि नैवमिष्टा तथापि गुणमानेन संसारावेशनाये सति
 स्वस्वरूपस्फूर्तिरनाशास्वमानापि निसर्गादेव जायते, यतो जीवस्य मूलमक्षर प्रथेति
 ध्येयम् । तथा चोक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्या विवृतौ प्रथमोपनमित्यस्य व्याख्यायां तथापि
 पस्तुत्वभावाद्भवत इति ॥ १४ ॥

रूपेत्यत्राहुः ।

भगवद्धर्मसामर्थ्याद्विरागो विपद्ये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शात्तु दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

ज्ञानमार्गं 'मात्रासाक्षात्स्व'तियाक्येन यत्पूर्वकमनित्यत्वादिभावनेन पलात्रिवेदः,
 अतोऽस्थिरश्च भवति, प्रकृते तु तन्मनस्कत्वादिसिद्धान्तवरतमानन्दमात्रकरपादमुजो-
 दरत्वादिभगवद्धर्मस्फूर्त्या सर्वत्र मनस्वधुरादीनां रागात् प्रवृत्तेः कदर्थेषु विपद्येऽप्यु
 जायमानो निरागः स्थिर एव भवतीत्यर्थः । अचिदितेत्यत्राहुः गुणैरिति । सर्वदुःखदुर्तु-
 र्पेक्षुषं तस्य स्पर्शादीपसम्बन्धमात्रादित्यर्थः । तथा च सर्वांशेन तदनुभवस्य भगवतो
 निजातीयवपुःसम्पादनेन करिष्यमाणत्वादत्र स्पर्शमात्रमेवोक्तमिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

उपसहरन्ति ।

पर्यं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद्दुत्कर्षां हरिचर्षने ।

अमत्सरैरलुच्यैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

उत्कर्षां गुणेति पाठे ज्ञानमार्गाद्गुणवर्णने उत्कर्षोऽस्ति एव ज्ञात्वेत्यन्यथ ।
 अमत्सरैरिति । एतन्मार्गायमग्नद्धक्तेषु द्वेषरहितैस्तेषामनवरतमेतद्भाववेशेन भावात्मक-
 मगवदात्मकत्वात् स द्वेषो मगवत्पर्यवसायी भवतीत्याशयः । अलुच्यैरिति । स्वसैवं-
 निभभगवदीयत्वस्यापनेनोदरदरीमपूरयद्विरित्यर्थः ॥ १६ ॥

ग्रामद्विकमुक्त्वा प्रस्तुतमिन्द्रिययोजनप्रकारगाहुः ।

हरिस्मृतिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्नेहं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अचर्षणं फीर्तनं स्पर्ष्टं गुप्ते कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मन्दांशलागेन शेषभावं तनी नयेत् ॥ १८ ॥

१ अमत्सरैरिति पाठः । २ अलुच्यैरिति पाठः । ३ शेषभागमित्यपि पाठः ।

मुख्यं तु विजातीयवपुःसाध्यमिति तदसम्भवात् सङ्ख्यादपि दर्शनादि सर्वं भावयेदित्यर्थः । अत्रा'क्षणवतां फल'मित्येतद्वाख्यायां 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आक्षेपः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥ अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कृञ्चितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः ॥ तदन्तिकगतितनिलमेवं तद्भावनं सदे'त्येतत्सर्वमनुसन्धेयम् । स्पर्शनं स्पष्टमिति पाठे अत्रैव लोके प्रकटमाधि-
दैविकमुत्तमं 'कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो मुक्ते न चापर' इत्यनुसन्धेयम् । पुत्र इति । सङ्ख्याजातत्वात् सङ्ख्यस्य पुत्रे कामे इत्यर्थः । अत एव 'भगवानपी'तिश्लोकविवरणे 'कामपितामहं मन उत्पादितवा'निलनेन कामपितामहत्वमुक्तं मनस इति ध्येयम् । नन्वत्र काम आपामरप्रसिद्धो ग्राह्योऽन्यो वेत्याशङ्क्यापामाहुः कृष्ण इति । अलौकिक इत्यर्थः । उक्तं 'चात्मारामोऽप्यरीरम'दित्येतद्वाख्यायां 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यत' इति श्रीमदाचार्यचरणैरिति ध्येयम् । रतिरिति । अलौकिकं तमुद्गाव्य स्पर्श-
विशेषो मायनीय इत्यर्थः । नन्विन्द्रियेषु पायोरपि सत्त्वात् तस्य का गतिरित्याशङ्क्याया-
माहुः पायोरिति । मलांशत्वायनात्रैकप्रयोजनकसोपरोधजडुःपनिवर्तकस्य सुप्ताजन-
कस्यास्य शोषभावं गौणत्वं प्रापयेदित्यर्थः । तथा चाकिञ्चित्करत्वाद्बर्धमेवेति मायः ।
चायुमिति पाठे अजामरप्यं नयतीतिवत् स्पष्ट एवान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तर्हि स्त्रीपुमवयवविशेषयोः का गतिरित्याशङ्क्यापामाहुः ।

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

विनिग्रहस्त्रिरस्कारोऽवगणनेति यावत् । तथा च यवास्थादीनि मलानि च तथानुपयोगात् पुमवयवविशेष इति तस्य निग्रह इति भावः । चेति निकलादेकसास्तूप-
योग इति ध्येयम् ॥ १९ ॥

एवं निरोधमुक्त्वा स्वानुपदिशन्ति ।

नातः परतरो मञ्जो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मञ्जो मनीषो नितरां गोपनीयश्च । स्तयो भगवत्प्रसादहेतुः । विद्या काम्य-
मानयावदर्थसाधनम् । तीर्थं प्रतिनग्नकीमृतदुरितनिचयनिरमनपूर्वकं तत्राप्तिसम्पादक-
भागधेयोद्दोषकमित्यर्थः ॥ २० ॥

इतिश्रीविद्वेश्वरप्रभुचरणात्मजश्रीघनदयामतनयश्रीगोपेक्षामोक्षामि-
विरचिता निरोधलक्षणविवृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीविद्वलेशात्मजश्रीवल्लभकृतनिरोधलक्षणविद्युतिसमेतम् ।

देवासु प्रार्थितं मखमनुरूपफलद्वयम् ।

व्यासेन च समासेन फलत्रयसुता स्वयम् ॥ १ ॥

निरोधलक्षणमिति ग्रन्थनाम । निरोधस्य लक्षणं लक्ष्यत अनेन तादृशमिति करण-
व्युत्पत्तिरत्र । तथा च लक्षणनिरूपणेन निरोधज्ञापकमित्यर्थः । तत्र लक्षणं द्विविधम्,
स्वरूपलक्षणं कार्यलक्षणं चेति । तत्र स्वरूपलक्षणं यथा 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे'ति ।
कार्यलक्षणं यथा 'जन्माद्यस्य यत' इति । तत्र स्वरूपलक्षणं दशमस्कन्धे बहुधा निरू-
पितमिति कार्यलक्षणान्परोष्यन्ते यथेत्यादिना ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम फचित् ॥ १ ॥

नन्दादीनां चेत्यत्रादिपदेन उपनन्दादयः । चकारेण अन्तरङ्गगोपाः । तथा च
यशोदाया नन्दस्य उपनन्दादीनामन्तरङ्गगोपानां च यद् दुःखं येन पूर्वोक्तप्रवाणां दिवा
वनगमने भगवन्दिनमन्तरङ्गगोपानां च रात्रौ गुणगानं तद् दुःखम् । चकारात् पूर्वोक्तानां
चतुर्णां सुप्तं लीलासुमबरूपं निरोधलक्षणं भगवदासक्तिकार्यमित्यर्थः । गोपकृतगुण-
गानसासक्तिकार्यतरमष्टादशाध्यायकारिकासु सूटम् । अन्येषु लक्षणेष्वन्यस्वानधिकारात्
स्वपरत्वेनैव तानि निरूपयन्ति गोपिकानां त्विति । 'निन्दुर्दुःखेन वासरा'नित्यशोकं
दुःखं च निरोधकार्यम् । इदं तु कश्चिन्मम म्यात्, अन्यस्य तु सर्वथा दुर्लभमेवेत्यर्थः ।
अन्यन्याश्रुतये तु शब्दः । चकारपक्षे इदमपि दुःखं निरोधकार्यमिति समुच्चयः ॥ १ ॥

सुप्तरूपं निरोधलक्षणमाहुः गोकुले इति ।

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यत्सुप्तं ममभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

गोपिकानां चकारेण अन्तर्ग्रहयत्वानां यत्सुप्तं पूर्वदलासुमबरूपम् । सर्वव्रज-
वासिपदेन अन्तरङ्गद्वयम् उच्यन्ते । शुक्तिमपदं परोक्षशब्दात् । तेषां च यत्सुप्तमत्यन्त-

रङ्गलीलादर्शनरूपं समभूत् तदपि निरोधलक्षणम् । अन्यस्यायोग्यगतो भगवान् मे किं
विधास्यतीत्याशंसेत्यर्थः । अत एव अष्टकान्ते विह्वलपदाभिधेये मय्येवेत्येवकार उक्तः ॥२॥

आत्सन्तिकविरहानुभवरूपं मुख्यं लक्षणमाहुः उद्धवागमनेति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उत्सव आत्सन्तिकविरहानुभवरूपः । एतस्य मुख्यफलत्वसिद्धान्तात् सुमहा-
नित्युक्तम् । अयमुत्सवो गोपिकानां नन्दादीनां च भ्रमरगीतप्रसङ्गे अध्यापद्वयेनोक्त इति
वृन्दावने गोकुले वेत्युक्तम् । अत्र अन्यस्नानधिकार इति मे मनसि स्यादिति उक्तम् ।
दुर्लभत्वख्यापनाय क्वचिदिति । एतेषु स्वाशंसाकथनेन पूर्वं 'यव' इत्यर्पेनोक्ते दुःखसुखे
अन्वेनापि भक्तेन मयि स्यादिति आशास्य इति सूचितम् । तथा च यशोदाया नन्दसोप-
नन्दादीनामन्तरङ्गोपातां च दुःखसुखानि निरोधलक्षणानि भक्तेन स्वरत्नेनाशासानि ।
गोपिकानां दुःखसुखे, अन्तरङ्गगोपीनां अन्तर्गृहगतानामन्तरङ्गदासीनां सुखम्, सर्वेषा-
मात्सन्तिकविरहानुभवम् । इमानि निरोधलक्षणानि स्वरूपतो ज्ञेयानि, न तु स्वरत्ने-
नाशासानि, तत्रानपिकारादित्युक्तम् । भगवान् कृपया सम्पादयेवेदस्तु, स्वयं नाशासा-
नीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वरत्नेन आशासस्य पूर्वोक्तस्यापि फलस्य दुर्लभत्वेन चिरकालसाध्यत्वात्
तस्मिन्निर्पश्यन्तं क्लेशमावायावान्तरं निरोधफलमाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दपयिष्यति ।

तापदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

महतामत्रत्यगुरूणां स्वामिनीनां कृपया भगवान् यावद्दपयिष्यति
पूर्वश्लोकार्पोक्तं फलं सम्पादयिष्यति तापत् कीर्त्यमान आनन्दसन्दोहो भगवान्
सुखाय भवति । गुणगान्धवं सुखं निरोधसावान्तरफलमित्यर्थः ॥ ४ ॥

मुख्यफलस्य स्वामिनीकृपासाध्यत्वमुपत्त्वा अवान्तरफलमप्यत्र तत्कृपासाध्यमेव
ज्ञेयमित्वाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यदत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु लिङ्गभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

लौकिकानां लोके प्रसिद्धानां नारदशुकादीनां कृपया जातं कीर्तनम्, तथा
स्वामिनीकृपया सजातकीर्तनप्रकारकसुखदं नेत्यर्थः । तत्र हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्ति लिङ्गभे-
दिति । लिङ्गभोजनं रूक्षभोजनं च तद्वदित्यर्थः । स्वामिनीकृपया अन्तर्भगवत्कृत्यात्

कीर्तनस्य स्निग्धभोजनतुल्यत्वम् । अन्यत्र तु मानसा मूर्तेः कल्पितत्वेन वस्तुतः प्राकृत्या-
भावात् कीर्तनस्य रूक्षभोजनतुल्यत्वम् । महतामित्यस्य कीर्त्यमानेनाप्यन्वयः । तत्कृतं
कीर्तनं न त्वन्येनोपनिन्दमित्यर्थः । मुख्यफलप्राप्तिपर्यन्तं गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥५॥

तत्र कर्मणापि तावत्पर्यन्तं क्रममुक्तिप्रकारेण स्वर्गादिमुखायासिसिद्धौ किमर्थं
गुणगानमब्रह्म श्लोकाद्ब्रह्माहुः गुणगाने इति ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैयात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गुणगाने यत्प्रकारिका सुखावाप्तिस्तत्रकारिका सुखावाप्तिः
शुकादीनां सिद्धज्ञानानां तत्रापि आत्मनि आत्मविचारदशायामपि न जायते,
तर्हि अन्यतः कर्मण्यः कुतः सादित्यर्थः । अत एव 'परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य' इत्यादि
वाच्यानि ॥ ६ ॥

तच्छ्रुतकीर्तने विशेषमाहुः क्लिश्यमानानितिद्वयेन ।

क्लिश्यमानानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्यं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥

सदानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लासयते जनान् ॥ ८ ॥

सदानन्दं सद्रूप आनन्दो यस्मिन् तादृश स्वरूप क्लिश्यमानान् जनान्
दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत् तदा वहिर्निर्गतं भवति, स कृपानन्दस्तु सुदुर्लभः ।
कर्मणा ज्ञानेन वा न भवति, किन्तु क्लेशेनैव भवति, अतस्तथेत्यर्थः । सदानन्दस्य वहिर्नि-
र्गमनं निवृण्वन्ति हृद्गत इति । तत्तद्दृष्ट्वो भगवान् स्वगुणान् अन्योऽन्यं वर्णितान्
श्रुत्वा पूर्णो भवति । इदं द्वाविंशत्यायत्तकारिकाया स्फुटम् । स्वयं पूर्णः सन् जनान्
ह्लासयते, स्वरूपानन्दे निमग्नान् करोति, तेषामन्तर्बहिः स्वरूपानन्दं प्रकटीकरोति । इदं
सदानन्दस्य वहिर्निर्गमनमित्यर्थः ॥ ७,८ ॥

सार्धं त्तुमुपसहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मान् सर्वं परित्यज्य निन्दैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्मयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

सर्वं कर्मज्ञानादिप्रियाम् परित्यज्य निरुद्धैर्भक्तैः सह सदानन्दपरैः कर्तृभिः
गुणा भेदाः । एतस्य फलस्य भवान्तास्त्व साधयन्ति सच्चिदानन्दनेति । ततो गुणगानान्
सच्चिदानन्दता भवति, अतीन्द्रियरीत्याद्या परमफले स्वरूपयोग्यता मरतीत्यर्थः ।
अथ इति पाठे गुणगानस्यभावादेव मरतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु वैः सह गुणा गेयास्ते निरुद्धाः कथं ज्ञेया इत्याशङ्क्य तदभिज्ञापकं कथया-
मीत्याहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपद्वर्षी गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

रोधेन निरोधपूर्वावस्थापन्नेन भावविज्ञेयेण अहं निरुद्धः निरोधस्य पद्वर्षी मार्गं
पूर्वोक्तसुख्यफलपर्यन्तं गतः प्राप्तः । अतो गोपिकानां त्विलादिनोक्तफले इव अभि-
ज्ञापककथने मम न प्रयोजनम्, किन्तु अन्यार्थं कथयामीत्याशयेन कश्चित्सेवकमभिमुखी-
कृत्वाहुः ते इति । तत्र निरुद्धानां सम्बन्धि यो रोधस्तदर्थं त्वयि तादृशभावसिद्धयर्थ-
मित्यर्थः । निरोधं वर्णयामि अभिज्ञापककथनेन कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

विविच्य कथनाय व्यावर्तानामपि अभिज्ञापकमाहुः ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्वहन्निशम् ॥ ११ ॥

सर्वदुःखहराणि ये विनिर्मुक्तास्ते भवसागरे मग्ना इति व्यावर्तानामभि-
ज्ञापकमुक्तम् । निरुद्धानामभिज्ञापकमाहुः ये इति । अत्र गुणगानादौ इत्यर्थः । यथा सर्वज्ञ-
त्वमलौकिकं तेजश्च ज्ञाने निदर्शनम्, तथा गुणगानादौ मोदो निरोधे निदर्शनम् । एवं
निदर्शनेन निरुद्धान् ज्ञात्वा तैः सह गुणगानं 'यत्र' इत्यर्थेनोक्तफलसिद्धिपर्यन्तं कर्तव्यम् ।
फलप्राप्त्यनन्तरं तु तत्स्रभावप्राप्तमेव सर्वं भविष्यतीति न तत्र कथनावेक्षेति भावः ॥ ११ ॥

ननु परमदयालुर्भगवान् कथं कश्चिज्जीवान् मुञ्चति येन ते भवसागरे मग्ना
भवन्तीत्याशङ्क्य धर्मिभ्राह्मणप्रमाणसिद्धमेतदिति आहुः शुणोष्वितिसाधेन ।

शुणोष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहकेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १२ ॥

तदा भवेदयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

समाधानं तु निवन्धे 'आत्मसृष्टेर्न वैपम्य'मित्यनेनोक्तमत्र ज्ञेयम् । येन संसारकेशो
भगवद्विरहकेशश्च निवर्तते, हरेरिव सुखं च भवति, तादृशगुणवेशो यदा भवति तदा
भगवतो दयालुत्वं भवेत् । एतावत्फलपर्यन्तं प्राप्ता भक्तिमार्गीया एव भवन्तीति
भक्तिमार्गीयेषु दयालुत्वं भवतीत्यर्थः । अन्यथा भक्तिमार्गीयत्वाभावे भगवतः क्रूरता तेषां
मोचनम्, येन ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्यर्थः । कर्ममार्गे पुनरावृत्तिकथनात् संसारो
मज्जनम् । ज्ञानमार्गेषु 'ज्ञानिनामपि चेतांसी'ति वाक्यात् तथा । इदं निवन्धे द्वितीय-
प्रकरणान्ते व्यवस्थापितम् । इदं सर्वं प्रमाणसिद्धमेवेति मतेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानमार्गं मायेव अत्रापि कश्चिद्वाधेतेत्याशङ्क्याहुः ।

वाधश्चाह्वापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

अत्र वापसम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः तदध्यासोपीति । माया हि संसारे अध्याससम्पादनेन मजयति, अत्र तु भगवदीयत्वेनैव अध्यासो भवतीत्यर्थः ।
गृहं सर्वात्मना त्याज्यमिति त्यागपक्षसमुच्चयाय अपिशब्दः ॥ १३ ॥

गुणायेनेन उभयहेशाभावे हेतुमाहुः ।

भगवद्भ्रमसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शात्तु दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १४ ॥

गीयमाना ये भगवद्भ्रमांस्तत्सामर्थ्यात् विषयवैराग्यं भवति, तेन संसारहेशाभावः ।
गुणैः हरिसुखस्पर्शाद्विरागहेशाभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मार्गान्तरेभ्य उत्कर्षं स्फुटं कर्तुमुपसंहरन्ति एवमिति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो गुणचर्णने ।

धमस्तरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १५ ॥

ननु 'परादि छा'नीतियावयादिन्द्रियाणामन्यपरत्वेस्त साहचिकत्वात् तैः सर्वदा विषयभोगे गुणगानं कथं भविष्यतीत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः ।

संसारावेशदृष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईदस्य योजयेत् ॥ १६ ॥

एतेषां हिताय भगवत्परात्मसिद्धये कृष्णसेशस्य वस्तूनि एतैः सह योजयेत् ।
प्रपञ्चे ब्रह्मवाचनां कुर्वादिदिसिद्धान्तमुकायत्वुक्तेषांतुसन्धातव्यः । भूम्नेति चतुर्था ।
भूमा सर्वात्मभावत्वादर्धमित्यर्थः । भगवदीयैरेव वस्तुभिः सर्वव्यवहारसिद्धौ सर्वोप्यात्मनो
भावो भगवति सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवदीयवस्तूनामिन्द्रियैः सह योजनेन सिद्धं भूमानं विवृण्वन्ति हरिमूर्तिरिति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पपादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्वेष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अचर्णं कीर्तनं स्पर्ष्टं गुत्रे कृष्णमिषे रतिः ।

पायोर्मलांशाल्यागेन श्लेषभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

यस्य वा भगवत्कार्यं घदा स्पर्ष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिर्गृह्यस्तस्य कर्मण्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

नातः परतरो मद्यो नातः परतरः स्तयः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

आद्यचरणेन मनसो भाव उक्तः । इन्द्रियाणामाहुः सङ्कल्पादपीति । दर्शनस्पर्शन-
कृतिगतिश्रवणकीर्तनानि चक्षुस्त्वपपाणिपादश्रोत्रवाक्कार्याणि सङ्कल्पादपि तत्र भगव-
त्सेव सम्पादनीयानि । भगवद्विषयकाण्येव दर्शनादीनि सङ्कल्पनीयानि, न तु विषयविषय-
कार्णात्यर्थः । मुख्यतस्तु भगवद्विषयकाणि तानि कर्तव्यानि । तदसम्भवे सङ्कल्पमात्रमपि
कर्तव्यमिति सङ्कल्पस्य ततो गौणत्वसूचनाय अपिशब्दः । भगवद्दर्मसामर्थ्यसिद्धवैराग्य-
स्वरूपं तेन साध्यं फलं च वदन्तः पायोर्विनियोगनाहुः पुत्रेति । कृष्णप्रिये पुत्रे रतिः
कर्त्री, पायोर्मलत्याजकेन्द्रियाद्वेतोर्मलांशस्य प्राकृतभावस्य लागेन शेषभागं अलौकिकत्वं
तनौ नयेत् प्रापयेदित्यन्वयः । मलत्यागस्य पायुकार्यत्वात् पायुग्रहणम् । अत एवासिद्धोः
पुरः पुर्यां नाभिद्वारमपानत' इति देहत्यागस्य अपानकार्यत्वमुक्तम् । अपानं इन्द्रियमिति
उक्तेरपानं पायुक्षेत्येकमेव । कृष्णप्रिय इति । भगवदीयेषु रामो अन्यत्र विराग इति
लक्षण वैराग्यस्वरूपमुक्तम् । कृष्णः प्रियो यस्य तादृशे भगवदीये । तथा च भगवदी-
यत्वेन राग इत्यर्थः । पुत्रपदनुपलक्षणम् । भार्यादिष्वप्येवम् । 'नापुत्रस्य लोकोत्ती'त्यादि-
वाक्यैः पुत्रे रागस्य प्रमाणसिद्धत्वेन कर्तव्यत्वशङ्कया पुत्रपदम् । अन्यत्र आत्मन एव
निरूपयित्वा विषयत्वात् पुत्रस्य च 'आत्मा वै पुत्रनामासी'त्यादिवाक्यैरात्मत्वकथनात्
तत्र राग उक्तः । अत्र तु भगवत एव निरूपयित्वा विषयत्वाद्भगवदीये एव रागोन्यत्र
विराग इति भावः । मलं द्विविधम्, प्रतिजन्मनि जायमानं देहरूपमेकम्, प्रलङ्घं जायमा-
नमपरम्, उभयविधमलनिवृत्तेः पायुकार्यत्वादेककथने द्वितीयमप्युक्तं जातमिति ज्ञेयम् ।
प्राणरसनोपस्थानां विनियोगनाहुः यस्य वेति । अन्येषां भगवति विनियोगसङ्कल्पो विषय-
भोगसङ्कल्पनिग्रहश्लोक्तः । एतेषामधुना भगवति विनियोगसङ्कल्पासम्भवात् निग्रहमात्रं
कर्तव्यम् । एतैर्विषयभोगो न सङ्कल्पनीय इत्यर्थः । वाग्ब्रह्मोऽनादरे । यस्य एव इन्द्रियस्य
कार्यं भगवत्सम्बन्धि यदा यस्मिन् काले स्पष्टं न दृश्यते तदा तस्मिन् काले तस्ये-
न्द्रियस्य विनिग्रहः कर्तव्यः । तदिन्द्रियं विषयान्तरे न प्रवर्तनीयम्, पतिप्रतावचूर्ण्य
श्लेषमित्यर्थः ॥ १७, १८, १९, २० ॥

स्त्रीषु कृपयोक्तस्य अन्यस्यास्य महात्मभिः ।

वदनामलदासोक्तं व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीबह्मकृता निरोधलक्षणविघृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीऋष्याय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीहरिरायकृतनिरोधलक्षणविवृतिसमेतम् ।

नमामि श्रीमदाचार्याननल्पकरुणायुतान् । निरोधफलदानाय प्रभुणा प्रकटीकृतान् ॥ १ ॥
यदीयचरणाम्भोजं वरणं मूर्तिमन्त्रमोः । तत्कृपातः करिष्येहं निरोधनिवृत्तिं मुदा ॥ २ ॥
तदाविर्मानितश्रीमन्त्रमुसेवारसात्मकः । अस्मत्प्रभुः कृपयतु प्रियः श्रीनिष्ठलेश्वरः ॥ ३ ॥
चन्दे पितृपदाम्भोज श्रीमदाचार्यसश्रितः । यतोऽहमभव सर्वसाधनाभाववानपि ॥ ४ ॥

अयोपोद्गततया इदं विचार्यते, को निरोधः? किञ्च तस्य कारणम्? कथं वा तस्य फलत्वमिति । तत्रोच्यते । प्रपञ्चविस्मृतिसहिता आसक्तिर्निरोध इति । न च आसक्तिमार्गं स इति वाच्यम् । विषयासक्तौ व्यभिचारात् । न च तत्र प्रपञ्चविस्मृतिः, किन्तु निरोधतः तदभिनिवेश एव । न चासक्तिविषयातिरिक्तप्रपञ्चविस्मृतेरुभयसाधारण्येन अतिव्यातिरिति वाच्यम् । प्रपञ्चशब्दस्य तत्सामान्याभिप्रायत्वात् । न च लौकिकान्नासक्तिनिषयो न प्रपञ्चः इति वाच्यम्, तद्रूपस्य ताद्यात्म्यस्यैवोत्पादकत्वात् । न च प्रपञ्चमात्रास्तरण आसक्तेर्निर्विषयत्वापात इति वाच्यम् । प्रपञ्चातीतस्य तद्विषयत्वात् । न च तद्विषयस्य तदनीतत्वे प्रापञ्चिकजीवासक्तिनिषयत्व न स्यादिति वाच्यम् । योगजधर्मप्रत्यासत्त्या अतीन्द्रियार्थस्य इव मत्तया प्रपञ्चातीतस्य विषयत्वोपपत्तेः । किञ्च, श्रुतानुसंगस्वले लोकैः अपि अतीन्द्रियार्थस्य तद्विषयत्वमस्ति एव । अत एव कल्पतरुकावधेन्वादिमाहात्म्यश्रवणेन दृश्यते अखिलानां लोकानामभिलाषः । वस्तुतस्तु प्रपञ्चातीतस्य अपि ऐन्द्रियकत्वमेव, चक्षुरयेयत्वेऽपि वरणोपत्वात् । 'कश्चिद् धीर' इति श्रुतेर्दिव्यं ददामि ते चक्षुः 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' 'पश्यन्ति ते मे' 'त एव पश्यन्ति' इत्यादि-स्मृतिभ्यश्च विशिष्टचक्षुर्वेद्यत्वाच्च । ननु लक्षणं प्रपञ्चत्वात् एव कुतो न निरोधनिरोधण-तयोच्यत इति चेत् । न । तस्य ज्ञानमार्गीयमोक्षसाधनत्वेन अत्र अनुपयोगात् । अत्र तु भजनान्यथातुपरत्या मनतापरान्तर्तनम्यैव त्यागपदार्थत्वेन तस्य तद्विस्मृतिमात्रपर्यवसि-तत्वात् । अत एव 'स्वन्मायया मामभजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य' इति धृतरथः । उक्तं च प्रभुभिः श्रीभागवतार्थनत्वदीपे 'मन्त्रभावात् तु मक्तानां गृहमेव विशिष्यत' इति । तस्मात् तद्विस्मृतिमात्रमेव सृष्ट्यनिधि । अत एव भरताचार्योप्याह तद्विज्ञेयं 'या तु व्यसन-मन्त्रानिनिरोधं स तु कथ्यते' इति । व्यसनं च प्रपञ्चविस्मृतिवृत्तिका आमक्तिरेव । अत

एव क्षणमपि तत्र तेन विना स्वाहमशक्तिः । अंशतोप्यन्यस्मरणे क्षणं तेन निर्वाहात् । अत एव प्रोचुः परमदुर्लभत्वमेव वदन्तः श्रीमदाचार्याः भक्तिवर्धिन्यां 'यदा स्वाह्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव हि' इति । विशेषेण असनं क्षेपणं सर्वस्य यस्मादितिव्युत्पत्त्यापि तस्य भावस्य प्रपञ्चविस्मृतिरूपत्वमेव सिध्यति ।

स च निरोधो द्विविधः । भागवतोऽन्यथा । अत एवोक्तमाचार्यैः 'निरोधो यदि भक्तानां स्वस्मिन् स्वस्य च तेषु हि, तदोभयसुसम्बन्धात् दृढो भवति नान्यथे'ति । तत्र आद्यो भगवतः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभक्तविषयकासक्तिरिति । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि'रितिवचनात् । अस्मेति पष्ठचा भेदेन निर्देशात् । 'निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे श्रीडनं हरे'रित्वाचार्यचरणैर्विधृतत्वाच्च । लीलारूपेषु सर्गादिषु परिगणितत्वाच्च । 'स च गोपीभिः स्रोमित' इत्यादिना निरूपितः ।

नन्वत्र लक्षणमिदमनुपपन्नम्, भक्तानां प्रापञ्चिकत्वेन भगवतस्तद्विषयकासक्तौ प्रपञ्चविस्मरणानामादादिति चेत्, उच्यते । अवधारितं च तेषु त्वया प्रापञ्चिकत्वं केन प्रमाणेन ? न तावत् प्रत्यक्षम्, तेषां लीलासृष्टचतिरिक्तजनप्रत्यक्षानुभवात् । भक्तविशेष-प्रत्यक्षत्वाप्रापञ्चिकतातु कूलत्वात् । 'सदा पश्यन्ति सूर्य' इति श्रुतेः, 'यदि पश्यन्ति मुनयः' 'ते एव पश्यन्ति' 'पश्यन्ति ते मे' इत्यादिवाच्यैः । एतद्व्यपञ्चान्तःपात्रे भक्तानां सर्गणवन्विषयताया अनिवार्यत्वात् । अत एवाप्रापञ्चिकत्वं बोधयन् निवैश्वर्यस्य 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति प्रशुरुक्तवान् । नाप्यनुमितिः, अनुकूलतर्कभावात् । न च दृश्यत्वादेरनुकूलतर्कत्वमिति वाच्यम्, दृश्यत्वस्य प्रागुक्तभक्तौर्बन्धव्यापितत्वात् । शब्दस्तु 'जयति जननिवासः', 'तद्विष्णोः परमं पदम्', 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्', 'तं भजन् निर्गुणो भवेत्', 'मुक्तोपशुष्यव्यपदेशात्', 'मुक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इत्यादिवाच्यैरनुकूल एव इति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु अस्तु भक्तानां तथात्वम्, तथापि भगवतोऽप्यतिहतज्ञानशक्तेः प्रपञ्चविस्मरणं कथमुपपाद्यत इति चेत्, इत्थम् । भगवान् हि पुष्टिमागं अङ्गीकुर्वन् स्वधर्मानपि त्यजति, विपरीतांश्च विदधाति । 'आत्मारामोऽप्यरीरमत', 'आत्मारामोऽप्यल-पिडितः', 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या गमि ते तेषु चाप्यहम्', 'न पारयेह'मित्यादिवाच्यैः । एवं सति यत्र निरोधं चिकीर्षुर्भवति प्रभुः, तत्र तदनुकूलस्वरूपमपि सम्पादयतीति तदर्थमञ्जलमपि युक्ततरम् । विविधानन्तशक्तिमत्त्वेन तत्र सर्वोपपत्तेः । न च विरोधादञ्जले सर्वज्ञत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । विरुद्धविनिषधर्मायत्त्वस्य भगवति 'तदेजति तत्रैजति' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । एतच्च यथा तथा अस्मत्सामिभिर्निरूपितं विद्वन्गण्डने । न च अञ्जलस्य अनिद्यान्यत्वनियमेन भगवति तदभावात् तथात्वमसम्भवीति वाच्यम् । अपिवाया अपि 'श्रिया पुष्टये'तिवाक्यात् तच्छक्तिरेव तदधीनत्वात् । न च 'यन्धोस्सा-विद्यया अनादि'रिति वाक्यादविषयाश्रयत्वे तथा पन्धसम्भव इति वाच्यम् । तस्मासेति-

पदेन जीवविषयत्वस्य वाक्ये एवोक्तत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्निरूपितं निषन्दे, 'विद्याविधे हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते, ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्व चाप्यनीशते'ति । तं च धर्मं प्रभुः पुष्टिमार्ग एव आविर्भावयतीति 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनामपी'तिवचनादवसीयते । अत एव निरूपितं केनचित् भगवत्स्वरूपतत्त्वाभिज्ञेन 'संयुष्णन्' इत्यादि । तदेतत् सर्वमाचार्यैर्यथार्थकः स्वप्रतिविम्बविग्रम' इत्यत्र निरूपितमिति सहृदयैस्तत्र एव विभावनीयम् ।

अथ किं तस्य कारणमिति चिन्त्यते । न तावन्निरोधो लोक इव वासनया जन्यत इति चतुर्लक्ष्यम् । तस्या अनुभवजन्यत्वात् । भगवतश्च साक्षात्कारात् प्राक् लौकिक-विषयविषयीन्द्रियाविषयत्वेन अनुभवत्वात् । साक्षात्कारे तु दिव्यदृष्टिदानेन तथात्वसम्भवात् । 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति वाक्यात्, 'कथित् धीर' इति श्रुतेश्च । नापि भक्तिः, सा हि द्विधा, मर्यादापुष्टिभेदेन, तत्र न तावदाद्या, तस्या 'भक्त्या तदन्यथा,' 'विश्वे वदनन्तरम्,' 'ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः, द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छन्द-लक्षण' इत्यादिवाच्यैः सायुर्लभ्युक्तिफलकत्वेन निरोधाजनकत्वात् । ननु 'भक्त्या सजातया भक्त्ये'त्यादिवाक्यैर्मर्यादाभक्तेः पुष्टिभक्तिफलकत्वेन तस्याश्च निरोधसाधकतया कथं न परम्पर्येतस्या अपि तज्जनकत्वमिति चेत्, न, पुष्टिभक्तेरपि तज्जनकत्वस्य विचार्यत्वेन मर्यादायामप्रसक्तेः । न हि सापि साक्षान्निरोधं साधयति, किन्तु भगवतः साक्षात् तत्साधनत्वे निमित्तमात्रं सा । अन्यथा 'कृष्णेन चोद्धृता' इतिवाक्यं निरुप्येत । न हि निरोधः कदाचिदपि स्वकृतसाधनैः सिध्यति । अत एवोक्तमाचार्यैः 'आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृता'मिति । अत एव ब्रजसीमन्तिनीष्वेव निरोधः सिद्धः, नान्येषु, भगवता तत्रैव तथा सम्पादितत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्षिन्यां 'यदा स्याद्भक्त्यनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव ही'ति दुर्लभत्वमेवोक्तम् । तर्हि किमाकस्मिन्कतैवेति चेत्, न, स्वरूपस्यैवावुग्रद्व-विशेषसदकृतस्य हेतुत्वात् । तद्विशेषस्य सर्वात्मभावसाध्यफलदानेच्छैरेति सङ्गेः । यद्यपि भावनागुणगानादेः साधनता श्रूयते, तथापि फलस्य नि-साधनत्वमङ्गमिषा योगक्षेम-साधारणं माध्यममादाय सा वक्तव्येति भावः ।

अथ कथं तस्य फलत्वमिति चिन्त्यते । सुप्रदुःखाभावान्यतरत्वानावात् । प्रत्युतामकेः स्वविषयाशास्या दुःखसदकृतत्वात्वेति । अथमर्थः । निरोधो हि प्रथम-विस्तृतिगहिता आसक्तिः, सा च स्वविषयविषयकनिश्चिन्तनगोरयजनको भावः, तस्य च स्वरूपत्वेन सुगरूपत्वात् । 'रमं हि एवायं लप्त्वा आनन्दीभवती'ति श्रुतेः । प्रथम-विस्तृतिरूपत्वेन प्राप्यिच्छदुःखाभावान्तरत्वात् । किञ्च, फल पुरुषार्थः, तत्त्वं च तेन मनुनिनयेष्यमाणत्वम् । तथा च आसक्तिमप्यतिवदुःखमपि आनन्दद्वितीयत्वेन तथा-

त्वम् । 'विपदः सन्तु ताः शश्वत्' इतिवाक्यात् । अन्यथा श्येनादावपि तन्नन्यनरकस्य तदुभयरूपत्वाभावेन फलत्वं न स्यात् । ननु शश्वद्विपत्तिरेव तत्र फलम्, न नरक इति चेत्, न । 'नृयान् मे नरकोऽपि शश्वद्विपद्यतामि'तिपिया श्येनकरणात् । सुखसाधनं तदिति चेत्, तदा प्रकृतेऽपि दीयतां दष्टिः । न च सुखप्रमात् प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नरके सुखप्रमायोगात् । तस्मात् पुरुषार्थसैव फलत्वेन दुःखसन्निभस्यपि निरोधस्य फलत्वमिति । वस्तुतस्तु दुःखमेव न, किन्तु रसान्तर्गतत्वेन प्रमुप्राकृत्य-साक्षाद्देतुतया परमानन्द एव । अत एव श्रीशुकैर्दिवा वियोगदुःखातुभवसमयेपि 'रिमिरे ऽहःसु तत्रिता' इत्युक्तम् । श्रीमदाचार्यैरप्यभिहितं 'मतो निरोधो महाफल' इति । तस्मात्-निरोधः सकलफलमूर्धन्यं फलमिति सिद्धम् ।

ननु कथमत्र निरोधस्य दशमार्थस्य परमफलत्वसिद्धिः । तदुत्तरवर्तिरस्कन्धद्वयप्रति-पाद्यलीलाद्वयरूपमुत्तपाश्रययोरन्यतरस्याश्रयसैव वा तथात्तोत्तवीचिप्लादिति चेत्, न । मुक्त्याश्रययोरैतदुपयोगित्वेन स्कन्धद्वयेन प्रतिपादनात् । तथाहि । निरोधे चास्ति प्रकार-द्वयम्, सगुणनिर्गुणभेदेन, निर्गुणे त्वन्यैव व्यवस्था । सगुणे तु निरुद्धभक्तदेहस्य भौतिक-तया निवर्तनीयत्वेन भक्तिमार्गप्रकारेण निवर्त्य देहमलौकिकं लीलोपयोगिनं सम्प्राप्य स्वान्त-स्थापयित्वा ततो लीलेच्छायां स्वस्थानादिभोचयति, पुनः तदुपरती स्थाश्रितानेव करोतीति लीलाद्वयं सगुणनिरोधोपयोगित्वेन निरूपितमिति न परमफलत्वसिद्धिविरोध इत्यर्थः ।

अतःपरं निरोधरूपपरमफलं निरूपयन्तः तत्साधनं साक्षात्परम्पराभेदेन गौणमुख्य-भेदेन वा निरूपयितुं तन्निमित्तकारणभूतयोर्भावभावनगुणगानयोर्मध्ये प्रथमं श्लोकप्रयोगेण मुख्यं भावभावनं दुर्लभत्वयोदाय स्वविपयकतयैव प्रार्थनारूपेण निरूपयन्ति यच्च दुःख-मिति । निरोधे हि साधनद्वयम्, तद्भावभावनं गुणयानं वा । तत्र भावनीयमात्रस्य सर्वोत्त-भावेन निरुद्धानां मुखदुःखात्मको, 'विकलत्वं तथास्वास्थ्य'मिति वाक्यात् । तथा च तद्भावनं साधनं निरूपयितुं प्रपञ्चविस्तृतिसम्पादकतया अभ्यर्हितं प्रथमं भावप्रयमांशं दुःखं प्रार्थयन्ते यच्च दुःखमिति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम कश्चित् ॥ १ ॥

यदिति प्रसिद्धं श्रीभागवतादी परमातिरूपं प्रमुप्राकृत्यकारेण सुगपदनुगृताखिल-लीलानुभावकं लोकविलक्षणं प्रमुखरूपप्रत्मकं वस्तुतः फलरूपं चकारात् तत्संबलित-सुपशुभलितमपि दुःखं यशोदाया अशाभीयभक्तायाः सर्वथा दयाधिकरणभूतायाः यावद्भाववद्दयदेशाधिष्ठितसावित्रावोत्तन्निमित्तभूतायाः, तथा नन्दादीनां श्रीनन्द-प्रभृतीनामखिलव्रजवासिनां चकारात् तत्सम्बन्धिनामन्येपामपि यद्दुःखं भगवता परमफल-दिसुना दत्तं येनैवं कथनं 'मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रया' इत्यादि; तदपि

गोकुले सर्वथा निरोधक्षाने स्थानस्थितानामेव सम्पादितं दुःखं मम क्वचिदपि सादित्-
 क्षिमेण सन्न्यन्धः । एवं श्रीयशोदानन्दादिदुःखं भगवतो दानक्रमेण प्रार्थयित्वा अतिदुरारं
 गोपिकादुःखं प्रार्थयन्ते गोपिकानां त्विति । तुशब्दः पूर्वस्मादौत्कट्यवैलक्षण्यादि-
 बोधकः । गोपिकानां व्रजसीमन्तिनीनामात्मत्वभक्तवश्यत्वादिभिर्धर्मैः सर्वथा निरुद्धानां
 यत्स्वरूपात्मकं रसात्मकतया प्रसिद्धं श्रीभागवतादौ, वस्तुतो भावांशभूततयानन्दरूपं
 तद्दुःखं मम क्वचिदपि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणेषु स्यादिति अभिलाष इत्यर्थः । ननु
 व्रजवासिनो हि सर्वेपि सर्वथा सर्वात्मभावेन भगवन्त्वमानन्दनिधिं प्राप्ताः परमानन्दसमुद्र-
 निमग्न्या दुःखलेशसम्भावनारहिताः साश्रितशोकनिरसनसमर्थाः आनन्दसृष्टिसमुत्पन्नाः,
 तद्दुःखप्रार्थनमसम्भाषितमिव भातीति चेदुच्यते । 'रसो वै स' इतिश्रुत्या भगवान् रसालम्बक
 इत्यविवादम् । स च स्वशास्त्रसिद्धप्रकारक एव तथा भवतीति प्रमेोरपि तथा मन्तव्यं
 रूपमकामेनापि त्वया । तथा च पूर्वसरीत्या स्वरूपानन्ददानं 'आत्मना प्रथमा लीले'
 व्याद्युक्तप्रकारेण पञ्चषा देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिषु जायत इति तेषामतिव्यक्ततया
 तन्निष्ठस्वरूपानन्दस्यापि व्यक्तत्वेन पश्यतां तत्र सुखत्वव्यवहारः, यत्रोत्तरीत्या रसदानं
 तन्मनस्वेवेति तस्याप्यक्ततया तन्निष्ठस्वरूपानन्दस्यापि तथात्वेन पहिःप्राकट्याभावात् तत्र
 दुःखत्वव्यवहार इति तमादाय दुःखमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु स महानानन्द इति दशम-
 स्कन्धविघृतावसकूटमिहितमिति सद्दृश्यैः तत एव विभाषनीयमिति दिव् ॥ १ ॥

एवं भावनार्थं भावप्रवृत्तांशं दुःखं प्रार्थयित्वा श्रीयशोदानन्दादिसुखप्रार्थनस्य रास-
 खाभावपूरितविग्रहत्वेन स्वसायोग्यतया तदप्रार्थ्यं गोपिकानामेव सुखं भावोत्तरांशभूतं
 प्रार्थयन्ते गोकुले गोपिकानामिति ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

भगवतो हि स्थानरूपे गोपिकासम्बन्धिनी लीला, सैव तामिर्विदे सर्वदा अनु-
 भूते सद्देनेव च तत्र सुखमिति । तत्र प्रथमं गोकुले भगवतो लीलाभिर्वत्सपुच्छाव-
 लम्बनद्वयद्वयमोपनृत्यगीतपीठकनयनादिभिर्गोपिकानां सर्वथा परिपृष्टीतानां चकारात्
 तदारकमन्येषां गोपादीनां श्याम्बरणसलसमीकरणादिभिरसद्भोचन सर्वेषां व्रजवासिनां
 तत्सम्बन्धिगम्बन्धिनां पश्यादीनां च यत्सुखं वस्तुभूयमानलीलावसम्पादकमभूत् तत्
 किं मे मम मत्सम्बन्धी वा हृदयसो भगवान् किं विधास्यति विशेषेण करिष्यति
 पोषयिष्यतीति शार्धः । किमिति प्रश्नार्थकाव्ययप्रयोगेण यत्सुखप्रपञ्चलीलारूपप्रमुपाकृत्या-
 पीनतया पृथोक्तदुःखाग्निो दुर्लभत्वं सूचितम् । अन्यत्र तथा करणे सामर्थ्याभाव-
 गाद्यशाहुः 'भगवानिति । स हि सर्वथ सर्वं कर्तुं समर्थः, अतः कृपायामन्यप्रापि तथा
 करिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं भावनायै भावांशद्वयं प्रार्थयित्वा कदाचिदतितीव्रविरहभावोत्पत्तौ नाशसम्भाव-
नायामुद्भवागमनजनितोत्सवोऽपि तथाभावनिवर्तकतया स्फूर्तिविषयो जात इतिभावान्तः-
पातेषु लीलाजनितमुखविलक्षणत्वादेकदेशभूतं तन्मयंशं प्रार्थयन्ते उद्भवागमन इति ।

उद्भवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

धृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उद्भवस्य उत्सवात्मकस्य आगमने जातः प्रकटीभूतो यः सर्वविलक्षणो भगव-
त्स्वरूपावयवदर्शनेन तदीयत्वनिर्धारणात् उत्पन्नः यः स्वार्थदूतप्रेषणाभिमलात्मको य
उत्सवो ब्रजसीमन्तिनीनां यथा येन प्रकारेण तथा तेनैव प्रकारेण तद्भावभावनायां मे
मम मनसि क्वचित् कदाचिदपि स्वादित्यभिलाष इत्यर्थः । अयमुत्सवो नन्दादीनां
गोपिकानां च जात इति व्यवस्थया स्थानद्वयं निर्दिशन्ति धृन्दावने गोकुले चेति ।
धृन्दावने पुष्टिस्थाने रहसि ब्रजलीणाम्, गोकुले गोष्ठे नन्दादीनामिति व्यवस्था ।
'गण्डोद्भव द्रवम्,' 'प्राप्तो मन्दम्रज'मिति सामान्योक्त्यावसीयते । नन्वागमनोत्सवप्रार्थने
प्रन्वागमनसमयोत्सव'स्यं विलोक्यागत'मित्यादिनोक्तः स कथं न प्रार्थित इति चेत्, तत्राहुः
सुमहानिति । प्रियागमनोत्सवपेक्षया विरहे तद्भागागमनोत्सववैशिष्ट्यवसातुभवसिद्धतया
विरहरसपोपकत्वेन चायमुत्सवः ततोऽपि सुतरां महानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं अठौकिकसामर्थ्यरूपो मुख्यो निरोधः स्वसंवेति तत्साधननिर्देशः प्रार्थना-
व्याजेन सान्निध्यतयैव कृतः, अन्येषां तु भगवान् महापुरुषकृपया तदधिकारातुसारेण
सायुज्यं सेवोपयोगिदेहं वा दास्यतीत्यभिप्रायेण तावत्पर्यन्तं स्यात्प्रकारमाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्तमानः सुस्वाय द्वि ॥ ४ ॥

यायत् भगवान् दययिष्यति फलोन्मुखां दयां करिष्यति तायत् कीर्त्त-
मानः कीर्त्तनविषयीक्रियमाणः एष स सुस्वायेत्यर्थः । 'महत्ते विष्णो सुमतिं भजाभदे,'
'विना महत्सादरजोभिपेकम्,' 'किरातहृणान्,' 'देवार्थिमे प्रियतमः' 'त्वत्पादपोतेन
महत्कृतेन' 'सदतुग्रहो भवा'मित्यादिवाक्यैर्भगवतो दयायां च नान्यत्कारणमिति बहुमाहुः
महतां कृपयेति । महतां भगवद्धर्मैः महत्समापन्नानां कृपया करुणयेत्यर्थः । अन-
वतारदशायां विशेषतो महापुरुषद्वारेवोद्भारात् । एतेन इदानीं गक्तिमार्गस्य ते एव निर्वा-
हका इत्युक्तं भवति । ननु कीर्त्तमानेषु भगवति फलपर्यन्तं श्रेयेण कर्मादिष्विव दुःख-
मेवेत्याशङ्क्याहुः आनन्दसन्दोह इति । भगवत आनन्दसमुदायरूपत्वेन तद्दृष्टानामपि
तदभिन्नतया स्वरूपसमानयोगक्षेमत्वात् साधनदशावामपि तत्कीर्त्तनेन आनन्द एव भवति,
न कर्मादिमिरिव दुःखमित्यर्थः । अत एव अवगतभगवत्कथारसः परीक्षित् एतदर्थकमेव

‘श्रोत्रमनोभिरामा’दितिगुणानुवादविशेषणमुक्तवान् । हीति युक्तोयमर्थः । कीर्तन-
विषयस्नानन्दसन्दोहरूपत्वे सुखस्य युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ननु कीर्तनं हि सुखसाधनम्, तत्र महतां कृपयेति को वाग्रहः यवाकथयिदपि
कृतं तत्तपेति प्रश्नेनेत्याहुः महतां कृपयेति ।

महतां कृपया यद्वत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

यद्वत् यथा महतां महापुरुषाणां कृपया करुणया लोकविलक्षणानां भगव-
त्सम्बन्धिनां कृपया निरुपपिपरदुःखग्रहणेच्छया सदा कालापरिच्छेदेन कीर्तनं सुखदं
तापत्रयनिवृत्तिपूर्वकरमानन्ददायकं निरोधजनकं वा तथा लौकिकानां लोकसम्ब-
न्धिनां महापुरुषद्वारा अभयवच्छरणगतानाम्, यत एव केवलसंसारसत्त्वानां कीर्तनं न
तथैतर्थाः । वैलक्षण्यं वक्तुं लौकिकं दृष्टान्तमाहुः स्निग्धभोजनरूक्षवदिति । स्निग्धश्च
तद्रोजनश्च स्निग्धभोजनम्, तच्च रूक्षं च, अर्थात् रूक्षभोजनम्, तयोरेव तद्वदित्यर्थः ।
तथा च यथा स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तातम्यं तथा महापुरुषकृपाविशिष्टतदविशिष्ट-
कीर्तनयोरपीत्यर्थः । एतेन स्निग्धभोजनस्य पुष्टिसाधकत्ववत् महापुरुषकृपाविशिष्टकीर्तनस्य
पुष्टिफलसाधकत्वम्, रूक्षस्य तदसाधकत्ववत् लौकिककीर्तनस्य तत्फलसाधकत्वमुक्त-
मितिमात्रः । स्निग्धस्य द्रुतद्रुतसाशादेर्भोजने रूक्षः प्रीतिरहितत्वस्य भोजनविवेत्यर्थः ।
यथा कसचित् ज्वराद्यभिन्नास्य स्निग्धं वस्तु न रोचते तस्य यथा तद्रसानभिद्भरसङ्घस्य
प्रतिदिनं क्षीयमाणशरीरस्य न तद्रोजनं पुष्टिफलं, तथा महापुरुषकृपाऽभावरूपदोष-
युक्तानां तादृगकीर्तने रूक्षाणां लौकिकानां कीर्तनस्य न पुष्टिफलत्वमिति भावः । यद्वा,
स्निग्धं भोजनं दम्यं स चार्वात् तद्रक्षथ तयोरेव तद्वदित्यर्थः । तथा च यथा
स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तातम्यं तथा अलौकिकलौकिककीर्तनकयोरपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु गुणमिदं दयापर्यन्तं कीर्तनं कर्तव्यत्वेन निरूपितम्, तत्र ‘तरति
शोरुमान्मन्त्रित्’ ‘प्रयमंम्योऽमृतत्वमेती’त्यादिशुनिभिः ज्ञायेनीव दुःखनिवृत्त्या सुप्रप्राप्ते-
र्ज्ञानान्पर्यन्तं स्वेषम्, किं गुणमानेन इति चेत्, तमाहुः गुणमान इति ।

गुणमाने गुण्यायासिर्गांविन्दस्य प्रजापते ।

यथा तथा श्रुकादीनां नैवात्मनि कुनोन्यतः ॥ ६ ॥

यथा गोविन्दस्य गोणोऽमृतमेतर्निःसाधनाविषम्य गुणानां गाने स्तुतिपुङ्गा
कथने श्रुकादीनां मिदज्ञानफलज्ञानमपि सुखम्, तथा तेषामेव आत्मनि स्यात्परिषये
जायमानं प्रदानार्थं तेषामेव गुणं न नभेत्यर्थः । यद्वा यथा मर्कः क्रियमाने गुणमाने
तच्छ्रवणेन गोविन्दस्य प्रसोः सुगासनिर्घङ्गता यत्र गायन्ती’निवास्यात् तथा तद्वद्वृ-
त्तापत्ति श्रुकादीनां आत्मनि जन्मकरणे नैत्यर्थः । तथा च प्रभोरतिगुणिततोप-

हेतुतया ज्ञानमार्गस्थित्यपेक्षया सुखाधिक्याच्च गुणवानेनैव स्थातव्यमिति भावः । अत एव 'लोकांश्च लोकानुगतान् पदांश्च हित्वाश्रितास्त्रे चरणात्पन्नम्,' 'परस्परं त्वद्गुणवादसीधु-
पीयूनिर्घापितदेहधर्माः,' 'अथ ह वाच तव महिमासुत,' 'यदनुचरित,' 'तव कथासुतम्,'
'श्रवणादर्शनात्,' 'येऽन्योन्यतो भागवता' इत्यादिवाक्यैर्गुणगानपराणां इतरनैरपेक्ष्यो-
क्त्यापि स्वतःपुरुषार्थत्वं सर्वाधिकफलत्वं चान्यन्यते गुणगानस्य । इतोऽपि तदेव कर्तव्य-
मिति भावः । तदेवाहुः कुतोऽन्यत इति । अन्यतः ज्ञानादिभ्यो विषयादिभ्यो वा
कुत एतत्सुखमित्यर्थः । 'ज्ञाने प्रयासमुदपास्य,' 'निवृत्ततर्पणैः,' 'नैपातिदुःसहे'त्यादिवाक्यैः
श्रीभागवते तथैव निरूपणात् । ननु 'तरति शोकमात्मवित्,' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'-
त्यादिश्रुतेः का गतिरिति चेद्, अत्र यदात्मः । तस्माद्भद्राक्तियुक्तसे'त्यादिवाक्यैर्भक्तिमतो
ज्ञानानपेक्षणात् ज्ञानिनस्तु 'नैष्कर्म्यमपी'त्यादिवाक्यैः सर्वथा भक्त्यपेक्षणात् तन्निरपेक्ष-
भक्तिमार्ग एव समीचीनः । तथा च मोक्षरूपाक्षयसुखसाधकत्वं ज्ञानस्यापि भक्तिसद्व्यवहृतस्यै-
वेति केवलज्ञानस्थितिमपहाय केवलभक्तत्वेव स्थितिः कर्तव्येत्यर्थः । धृत्वादिषु ज्ञान-
फलोक्तिस्तु दुःखाभावर्यवत्समैव । परमानन्दावाप्तिस्तु भक्त्यैव । वैस्तुतस्तु दुःखाभावोऽ-
प्येतदधीन एव । 'अनर्थोपराम'मितिवाक्यात् । अत एव आचार्यरानन्दमयाधिकरणे
'एवं सती'त्यारम्भ 'स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यतासम्भत्या पुरुषोत्तमप्राप्ति-
भवती'ति निर्णीयत इत्यभ्यधापि ॥ ६ ॥

ननु कृते गुणगाने किं भवतीत्याशङ्क्य तत्र प्रवृत्त्यर्थं परिचायकं फलमाहुः
क्लिश्यमानानिति ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिसं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥

गुणगाने तत्स्वरूपस्त्वया तत्वात्यर्थं क्लिश्यमानानुपगततो जनान् दृष्ट्वा अ-
लोक्य यदा परीक्षानाशनसम्पत्तौ कृपायुक्तो भवेत् तदा सर्वं सर्वशुभपूर्णं सदानन्दं
परं ब्रह्म यशोदोलाद्ब्रह्मालितं हृदिसं परमथोमि प्रादुर्भूतं वहिः प्रकटं भवतीत्यर्थः । अत

१ यथादिभ्य इति वाक्यः । २ तदेवाह दुःखान्नाशकस्य भक्त्यर्थान्त्यपेक्षेत्यर्थः । एवं सतीत्यादिपेक्षा-
यनाशयः । अन्ननिदानोति पर'मित्यत्र पुनो लक्ष्यप्रतिदिः परमप्रभक्तिरित्युच्यते । 'भावमात्मो भवत्यनेन
सन्त्य' इतिपुस्तकान्तरे च दानादीनां साधनत्वनिर्देशपूर्वकं चरन्तीति साधनैः प्रतिपादते । एवं सती
शुद्धिद्वयनिरोधपरिहास्यन सत्परमज्ञानेन अविद्यानिवृत्त्या सुदन्तवत्तदनेन पुरोपनिषत्प्रमाणं सत्त्वयोर्यथा
वेत्तापत इति अन्ननिदानोटीतिपुस्तकाद्ययः । एवं बोधतायसत्तापरि पुरोपनिषत्प्रमाणं सत्त्वयोर्यथा
र्यस्य सत्तावेन परीति सति साधनान्त्येतापरं भवतीति 'भावमात्मो'तिपुस्तकाद्य इति भावः एवं
सतीत्यादिपेक्षा निवृत्तिरिति । एवं च इत्येतादिप्रतिपुस्तकान्तं पुरोपनिषत्प्रमाणान्त्येतापरं इति भावः ।
तस्माद् एतदेतन्वा दुःखान्नाशकं सत्त्वयोर्यथा भाव्यत्वंतदुच्यते इति भावः ।

एव प्रवसीमन्तिनीनां गुणगानेन हृदि प्रादुर्भूय 'तन्मनस्का' इत्यादिना तथाभावसम्पत्तौ कृपया भगवान् प्रादुर्भूत इत्युच्यते । तदेवोक्तमाचार्यैः 'नहि साधनसम्पत्त्या हरिस्तु-
प्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन' गिति । सदानन्दहृदिस्वमित्तिपाठे
सदानन्दस्य भगवतो हृदिस्व्यं अभिप्रावादिकं वह्निर्निर्गतं भवतीत्यर्थः । अयमाशयः ।
'रुद्रुः सुस्वर' मित्यादिना गुणगानसमय एवातिदैन्यभावे यदा कृमायुक्तो जातस्तदा तत्र
स्वाभिप्रायः प्रभुणैव 'मया परोक्षं भजता,' 'न पार्येह' मित्यादिना आविर्भावित इत्यन्यत्रापि
गुणगाने क्लेशेन प्रादुर्भूय स्वकृपां ज्ञापयिष्यतीति तदाशया गुणगानमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥७॥

ननु किमिति कृपापेक्षया गुणगानेन क्लेशः सम्पादनीयः, ज्ञाननिष्ठया प्रखनिष्ठतैव
सम्पाद्यतामिति चेत्, तत्राहुः सर्वानन्दमयस्यापीति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्यावयते जनान् ॥ ८ ॥

'एतसौवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ती' ति श्रुतेः सर्वत्र स्थितो य आनन्दः
स भगवति प्रादुर्भूय वर्तत इति तदाश्रितस्य मानुषानन्दमाभ्यामहानन्दं न कस्यापि
दुर्लभत्वम्, 'सर्वं मद्भक्तियोगेन' इतिवाक्यादपि, तथापि कृपानन्दः कृपारूपो य
आनन्दः, भगवद्दर्शनां स्वरूपाभिन्नतया आनन्दरूपत्वात् । यद्वा, पुष्टिमार्गप्रवेशानु-
भूलात्प्रादुर्भूय कृपया य आनन्दो भजनानन्दात्प्यः स सुतरां दुर्लभः । महानन्दस्यापि
दुर्लभत्वात् । 'सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिपि महागुण' इतिवाक्यात् । भजनानन्दस्तु
दुर्लभ एव । सम्भवति साधनमिह किञ्चिदिति चेत् ? गुणगानमेवेति गृहाण । अत
एव दुर्लभतैव तस्योक्त्य शीनदाचार्यैः । 'लौकिकस्त्रीषु सविद्वत्सङ्घातः पुरुषे भवेत्,
स्वानन्दस्यापनार्थाय योग्यतापि निरूपिता, अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सस्यग् विधार्थत'
इत्यादि । एतदर्थस्तु तत्र एव विमान्यताम्, निस्स्वरमिषान्न न लिप्यते । तथा च
यनेतात्प्रादुर्भूयनेतदधिकारित्वात् तदानन्दप्राप्तिरित्येतदभिसन्धायोक्तं कृपानन्दः
सुदुर्लभ इति । श्रीभागवतेषु 'नेम निरिन्धः,' 'नाथ सुप्रायः,' 'केमाः स्त्रियः'
'आमामदो' इत्यादिवाक्यैर्दुर्लभमनिरूपणाय । कथं दुर्लभ इति आकाङ्क्षायां तद्विरूपकं
तत्रापेक्षाहुः, एद्गत इति । हृद्गतः हृदयप्रनिष्ठः स कृपानन्दः स्वरूपात्मकः स्वगुणान्
गीयमानान् श्रुत्वा पूर्णः प्रनिष्पन्न प्रपञ्चानो रसपूररूपः सन् जनान् जननादिपर्म-
सुतानपि ज्ञापयते न्यानिर्मात्रितरसनिन्धो निमद्रयतीत्यर्थः । अत एव 'वर्हापीठे' तिपये
न्यामिनीनां हृदि वेद्युपरितसुपादारा मारात्मकं प्रभुसन्तःप्रनिष्ठो 'उद्यमता' मित्यादिभिन्-
द्विगतगुणश्रवणेन देदेष्टिप्राप्तान्त ररणादिषु 'पूर्णः श्रीशमपतमेन मन्पादितरा'-
नित्यमिहितम् । अत एवोक्तमाचार्यैर्दुर्लभतैव 'अन्तःप्रनिष्ठो भगवान् गुणादुदृत्य कर्णयोः,
पुनर्निरेत्यतं मय्यः तदा भवति गुम्भिर' इति ॥ ८ ॥

एवं सोपपत्तिकं गुणगानकर्तव्यतामभिप्रायोपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्मेषाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

यस्माद्धेतोः कर्मज्ञानोपासनामार्गेषु भक्तिमार्गो निरतिशयितनिवृत्तिपयो 'ये त्विहासक्तमनसः,' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति,' 'विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः,' 'पूजादिना ब्रह्मलोक'मित्यादिवान्यैः तस्माद्धेतोः सर्वं कर्मज्ञानोपासनादिकं परित्यज्य सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैर्भगवता स्वीयत्वेन वृत्तैः अत एव किञ्चिद्विस्तृतप्रपञ्चैः, तदर्थं साधनानि विदधन्निः, सर्वदा गिरन्तरं 'सर्वं मद्भक्तियोगेने'ति वाक्यात् सर्वं ददतीति सर्वदाः सर्वेष्टदातारो गुणा एव मेषा इत्यर्थः । ननु 'वेदमार्गानुसारेणै'तिवाक्यात् तथा भजने क्रियमाणे तन्मार्गस्य व्याख्यातुभिरन्यथाकृतत्वात् कं पक्षं अवलम्ब्य गुणान् गान्पेदित्याशङ्कायामाहुः सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः साकारानन्दमयः परः परमात्मा परमकाष्ठपत्रो, न तु पुच्छादिभावापन्नो येषां तादृशैरित्यर्थः । अधिकारविशेषणमेतत् । अनेन मायावादिमतमनाह्य ब्रह्मवादे स्थित्या गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम् । ब्रह्मवादे एवानन्दभयसानन्दमयाधिकरणे परमकाष्ठपत्रत्वोक्तेः । ततः किं भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः सच्चिदानन्दता तत इति । ततस्त्रेभ्य एव गीयमानेषु गुणेषु जीवस्य सच्चिदानन्दता गुणप्रयारिर्भविनाक्षररूपतया पुरुषोत्तमार्थिर्भावोपयोग्यता भवतीत्यर्थः । स्वत इतिपठे गुणमाने क्रियमाणे स्वत एव यस्तुल्यभावात्तथास्वम्, न तु तदर्थं प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं निरोधार्थं गीयमाना गुणा निरोधलक्षणलीलासम्पन्निन एव भवितुं युक्ता इति तत्स्वरूपज्ञापनाय स्वस्य निरोधविघ्नवृत्तिर्गुत्वमितिरदन्तः फलाप्यमिचारितासिद्धौ स्वैयामर्थे प्रभुं विज्ञापयन्त इव स्वातुभनिरूपणेन स्ववचनप्रवृत्तिं द्रव्यन्ति अहं निरुद्ध इति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवर्षीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

अहं रोधेन सर्वं रोधयति प्रतिज्ञानि मयवदतिरिक्तमिति रोधो निरोधलीलातु-
सन्धानजन्यः सर्वत्र बाधकत्वस्वरूपेण आसक्तिपर्यभूतो भावविशेषः, तेन निरुद्धः
प्रपञ्चविस्तृत्या तदामक्तो, निरोधस्य पदवर्षीं शुनिविघ्नयं स्यतप्रपञ्चकत्वां गतः प्राप्त
इत्यर्थः । ननु एतादृशस्य किं निरोधवर्णनप्रयामेनेत्यन आहुः निरुद्धानां स्थिति । निरु-
द्धत्वे प्रकारान्तरद्योतनाय तुल्यदः । भगवता ज्ञानानुभागेण महापुरुषद्वारा प्रमेयवलेन
पात्ममातृत्वानां रोधाय निरोधवनमानक्तिर्मरूपधारविशेषनिवृत्तार्थं निरोधं लीलास्यं

भक्तेषु भगवत्कृतं वर्णयामीत्यर्थः । वर्तमानक्रियापदात् स्वस्य सर्वदैतदमिनिवेशः सूचितः । अत एवातिकरुण इति प्रभुभिः श्रीवत्सभाष्टके विशेषणं निरूपितमाचार्याणां । स्वेषामर्थे भगवन्तं निज्ञापयन्तः इवाहुः त इति । त्वत्सम्बन्धिना तेषां त्वत्सम्बन्धिनं निरोधं वा । अत उभयथापि तवैवायं मार इति भावः ॥ १० ॥

नन्वेतादृशेषु गुणेषु विद्यमानेषु कथमत्र सर्वे न प्रवर्तन्त इत्याशङ्क्य तदभाष्यमेव हेतुत्वेनाहुः हरिणेति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भयसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमापान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

ये इति भाष्यरहिता यत्स्वे हरिणा सर्वदुःखहर्त्राणि भगवता विशेषेण नितरां मुक्ताः सर्वथा त्यक्ताः । उपसर्गद्वयं कथमपि तेषां प्राप्त्यभावाय । 'नियन्वापासुरी मते'ति प्रयोजनाभिधानात् । 'गामप्राच्यैवे'ति शिरश्चालनेनार्थनिरूपणे दधाकथयित् तत्सम्बन्धे सति प्राप्तिस्तु प्रनेयपलेनेतिदिक् । अत एव व्यासोपि श्रीभागवते 'विना पशुशा'दित्युक्तवान् । ननु तेषां किं फलमित्याकाङ्क्षायामाहुः ते मग्ना इति । ते आसुराः कर्मिणो देवा अपि भवः जन्ममरणप्रवाहः स एव सागरस्तत्र मग्नाः सर्वाहुसन्धानरहिता इत्यर्थः । तस्य सागरत्वं नक्षदिगिलनसम्भावनया, तत्र तथा पुनरुन्मज्जनासम्भवः, एवमत्रापि कामादिभिर्गात्रेण पुनर्मोक्षमार्गप्रवेशासम्भव इत्येतद्धर्मसाम्येन निरूपितम् । निरुद्धानां व्यवस्थामाहुः ये निरुद्धा इति । भगवता ये निरुद्धा महापुरुषद्वारा स्वतो वा आत्मसात्कृतास्त एवात्र गुणगाने मोदमानन्दमासमन्ताद् यान्ति प्राप्नुयन्ति । एव-कोरणान्येषामनिरुद्धानां कथयिदपि मोदासम्भव इति निरूपितम् । तेषां गुणेष्वरुचेः । तद्वृत्तिस्तु भगवदनुग्रहेणैव । अत एव गलकूपरमणिश्रीधाम्यामनुग्रहानन्तरमेव 'वाणी गुणादुक्तयन' इत्यादि निरूपितम् । उक्तं च तथैवास्तत्रमुचरथैर्भक्तिहसे 'तदमित्यस्यैव वरणकार्यत्वा'दिति । अहर्निशमिति । न तेषां क्षणमपि सांसारिकदुःखसम्भव इत्युक्तम् । 'मद्गतार्थातपामाना'मितिवान्वात् । याममात्रमप्येतद्गतापरत्ये गृहादेवबन्धकत्वमित्यहर्निशं तथात्वे किं यत्कथमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु गुणगानं निरोधसाधकत्वात् कर्तव्यमित्युक्तम्, तदिन्द्रियाणां वैमुख्ये न सम्भवतीति तद्विषयैकगुणायमाहुः संसारायेऽनुष्ठानामिति ।

संसारावेऽनुष्ठानामिन्द्रियाणां हिताय च ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूय ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

संसारस्य अहन्तामभतात्मकस्य प्रपञ्चासक्तिमत्पादकस्य य आवेश आसमन्ता-दिन्द्रियेषु प्रवेशनेन दृष्टानां भगवद्गुण्यरूपदोषसुक्तानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां हिताय भगवत्परतया हितं कर्तुं सर्ववस्तूनि दारागारपुत्रादीनि कृष्णस्य

सदानन्दस्य योजयेद् युक्तं कुर्यादित्यर्थः । कर्मादीनां सम्बन्धमात्रविवक्षायां पक्षधेवेति
सप्तम्यर्थे पश्या । ननु कृष्णे सर्ववस्तुसमर्पणेन कथं इन्द्रियाणां दोषनिवृत्तिरित्याशङ्क्य आहुः
ईशास्येति । स हि समर्थे आधिदैविकतामपि सम्पादयितुं तसेन्द्रियमात्रदोषनिवर्तकत्वे
किमाश्चर्यमिति भावः । यद्वा, इन्द्रियाणि स्वतो विमुक्तान्येव, 'परमि खानि व्यतृण-
त्स्वयम्भूरिति श्रुतेः, तेषां हिताय कृष्णस्य भगवतः सम्बन्धीनि सर्ववस्तूनि
लीलासृष्टिस्थानि भावनयेन्द्रियैः सह योजयेदित्यर्थः । एतदेवाज्ञप्नता'मित्यस्य विवरणे
'भगवता सह संलाप' इत्यादिना निरूपितमिति तत एव विभावनीयम् । नन्वीश्वलेपि
सर्वत्रेन्द्रियादिषु सम्बन्धाभावे कथं दोषनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्याहुः भूम्न इति । भूमा सर्व-
व्यापकोऽतो ये यथा नावपिष्यन्ति तत्र तथा प्रकटीभूय सम्बद्धो भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा,
भूम्न इति तादर्थ्ये चतुर्थी । तथा च 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्तं तथाहि दर्शयती'ति
तार्तीयीकाधिकरणनिरूपितभूमिशब्दवान्यसर्वात्म्यावरूपफलसिद्धये सर्ववस्तुसमर्पणं कर्त-
व्यमित्यर्थः । तत्राधिकरणे 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्युक्त्वा भूमस्वरूपविज्ञासायां 'यत्र
नान्यत्वस्वपती'त्यादिना सर्वात्मभावस्वरूपमेव निरूपितम् ॥ १२ ॥

ननु भगवतो दयावधि महतां कृपया गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम्, सा च पुनर्गुण-
गाने क्रियमाणे कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः गुणेष्वाविष्टचित्तानामिति ।

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारविरहहेतौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥

तदा भवेद्दपालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ॥ १३ ॥

यदा भगवतो गुणेषु ऐश्यादिषु सौन्दर्यादिषु वा सर्वदा अव्यवधानेनाविष्ट-
चित्तानामन्यानुसन्धानरहितान्तःकरणानां 'तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति
ही'त्याचार्यवचनादसत्तया वर्धमानया संसारे लौकिकेष्वदन्तामतरूपः विरहहेतौ
भगवद्विरहेण हेतुश्च ताडुभौ न स्यातामित्यर्थः । 'शृण्वन् शृण्वन् संसारयंश्च चिन्तयन्
नानानि रूपाणि च महलानि ते । क्रियामु यस्त्ववधारविन्दुवोरविष्टचित्तो न भवाय
कल्पते,' 'परस्परं त्वद्वगवादः,' 'ये'योन्पतो भागवताः,' 'तत्र कथाश्रुत'मित्यादि-
वाच्यैर्गुणाविष्टचित्तानां संसारविरहहेतुभावोक्तः । अन्यथा सर्वपतितानो विद्योने जीवन्
च न सम्भवेत् । यद्वा, संसारत्वेन च यो विरहहेतौ व्यभिक्तपितविनाशे तौ न स्याता-
मित्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीभागवते 'तस्मिन्महन्पुत्ररिता' इत्यारभ्य 'तान् सृष्टान्त्यशान-
तुश्मयशोकमोहा' इत्यन्तन् । अथवा संसारे भगवत्पदन्तममत्तारूपस्य विरहेणामावेन
यो हेतौ अन्यसम्बन्धप्रत्यसम्बन्धजन्यौ तौ न स्यातामित्यर्थः । गुणाविष्टचित्तत्वे सर्वथा
भगवद्विषयकसंसारोत्पत्तेरन्यमन्यथाभावात् । ननु संसारः सर्वथा देयः, कथं भगव-
द्विषयकः फलसाधक इति चेत्, न । भगवद्विषयकज्ञानादेरिव तथापि फलसाधकत्वेन

सतामपेक्षणीयत्वात् । अत एव 'कुर्वन्ति गोवत्सपद'मित्यत्र पत्सपदमात्रकरणोक्त्या 'अहमेतद्राज्ञो अयं मम स्वामी'त्येतावान् संसारः स्थापितो भवतीति निरूपितमाचार्यैः । गुणाविष्टचित्तत्वेऽनिष्टनिवृत्तिरेव न, किन्तु दृष्टप्राप्तिरपीत्याहुः हरियन्मुखमिति । यथा हरेः सर्वदुःखहर्तुः भगवतः सर्वदेवान्तर्धानदशायामपि भक्तसाहित्येन सुखं पूर्णानन्दत्वाच्च, तथा गुणाविष्टचित्तानामपि अन्तस्तदाविर्भावान् सर्वदा प्रभुसाहित्येनान्तरगणेनानन्दपूर्णत्वाच्च, तेषामपि सुखमित्यर्थः । 'सदा सत्सङ्गयुक्तानामवस्यैवं यदा भवेत्, तदा दयालुता दैन्यदर्शनात् तु हरेर्भवे'दित्याशयेनाहुः तदा 'भवेद् दयालुत्वमिति । यदा पूर्वोक्तरीत्या गुणगानं सिध्यति तदा भगवतो दयालुत्वं प्रादुर्भावहेतुभूतं 'भवेदित्यर्थः । अन्यथेति । भक्तानामेवंभूतत्वाभावे भगवतोपि कृता अनवेक्षकत्वेन मता सर्वशास्त्रसम्मता इत्यर्थः । अत एव 'नैवात्मन' इति श्लोके भगवत आत्मनः प्रभोर्निजलाभपूर्णस्य विद्वज्जनोपहृतमानाग्रहीतुः करुणया किङ्करनिवेदितानुप्राहकत्वमुच्यते श्रीभागवते । सा च पूर्वोक्तभावेनैव भवतीति सर्वमनवद्यम् ॥ १३, १३ ॥

ननु कालक्रमेणैवमावादिभिर्बुद्धिनाशोद्देगादिदोषैः प्रतिपन्नसम्भवे कथं गुणगाननिर्वाह इति चेत्, तत्राहुः बाधशङ्कापि नास्त्वथेति ।

याधशङ्कापि नास्त्वत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

भगवद्दर्मसामर्थ्याङ्गिरागो विपये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शात्त दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

अत्र गुणगाने काळादियाधशङ्कैव न, यतो भगवत्तैवोक्तं श्रीभागवते, 'न कर्हिचिन्मत्सराः शान्तरूपा नक्ष्यन्ति नो निमित्तो देहि हेति'रिति । अन्यत्रापि 'आयुर्हरति वै पुंसां उवज्जन्ममयत्रसो । तस्यैतं यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तये'ति । एवं गुणगाने बाधभावमुक्त्वा सर्वत्र तदवभासरूपं प्रवृत्त साधकं धर्ममाहुः तदध्यासोपि सिध्यतीति । गुणगाने तस्य भगवतः अध्यासः सर्वत्रानभासः सौम्यवान्तरफलतया सम्यक् मिद्विषयो भविष्यतीत्यर्थः । मय्यासपदं षटादिसर्वपदाधेयुं भगवद्व्यभासस्य भावप्रयुक्तत्वेन वस्तुत आसक्तिप्रमोपनाय । अन्यथा षटादेः पुरुषोत्तमाभिन्नत्वं स्यात् । न हि षटादिः साक्षात् तदभिन्नः, किन्तु परम्परया । तस्याक्षयत्मतया तद्ग्रात तयात्वात् । अन्यथा तारदर्मविशिष्टत्वं तेष्वप्यभिदध्यात् । ननूप्यन्त एव मङ्गधर्माः सच्चिदानन्दादयन्नेष्विति चेत्, अक्षरगतानामेव तेषां तद्वृत्तितया व्यपदिश्यमानत्वात् । अन्यथा पदासीदत्वादयोपि व्यपदिश्येरन् । न चेष्टापक्तिः, तदसाधारणधर्माणामन्यत्र कथनस्याहुंचिनत्वात् । किञ्च, सर्वेषां धर्मणां साधारणतो तद्गतामाचारधर्मोपाये उक्षणामावाद-निरूप्यत्वं सर्वसमत्वं सर्वविशिष्टत्वेनाभवनीयत्वं च स्यात् । तस्माद्भेदस्वाक्षरसमानाधिकरणत्वेन तद्गम्यवपदेश एव, न पुरुषोत्तमधर्मगन्धोपीनि सुच्यम् । नन्वेवार्थादयो व्यपदिष्टा

एव, किं न ते पुरुषोत्तमधर्मा इति चेत्, सत्यम्, तद्धर्मा एव, परन्तु अक्षरस्य चरणरूपत्वेन तदभिन्नतया तेषां तत्र सद्भावात् । यतो व्यासादिष्वपि तदिच्छयैव तत्सद्भावः । 'युक्तं भवैः स्त्री'रिति वाक्यात् । एवं सति 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः,' 'पुरुषः स परः पार्थ,' 'भेदव्यपदेशाच्चै'त्यादिश्रुतिसूत्रमीमांसया अक्षराभेदः पुरुषोत्तमभेद इति भेदाभेदवादीऽस्माकनिति दिक् । ननु 'निघृत्ततर्पेणगीयमाना'दिति वाक्यात् वैराग्यस्य गुणगानाहत्वेन अतिदुर्लभस्या-
गावेद्गहीनत्वेन कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तदप्यनेनैव भविष्यतीति साधनसाधकत्वरूप-
मुत्कर्षमाहुः भगवद्दर्मसामर्थ्यादिति । भगवद्दर्मात्र गुणगान, गीयमाना ये भगवतो
धर्मा ऐश्वर्यवीर्यादयः, तस्य तेषां वा सामर्थ्याद्भस्तुशक्तेरेव, विषये भगवदतिरिक्तविषये,
विरागो रागाभावः, स्थिरः अन्यापरिभाव्यो भवतीत्यर्थः । 'सा श्रद्धानस्य विवृद्धमाना
विरक्तिमन्यत्र करोति पुंस' इति वाक्यात् । यद्वा, भगवद्दर्मा लीलादयः, तत्सामर्थ्यादासक्ति-
जननरूपादेव विषयविषयकविरागो भवतीत्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीभागवते, 'परिनिष्ठितोपि
नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया गृहीतयेताः,' 'इत्थंभूतगुणो हरि'रित्यादि । ननु भगवद्दर्म-
सामर्थ्येन सुखसायनेषु विषयेषु विरागे गुणगायकानां दुःखं सादित्याशङ्क्याहुः शुणै-
र्हरिसुखस्पर्शादिति । गुणानां स्वरूपाभिन्नत्वात् तैरेव हरिसुखस्य प्रभुसम्पन्धिसुखस्य
हृदयदेशे स्पर्शात् सम्बन्धाद्विषयविरागेण शीतोष्णक्षुधादिसहनेपि कर्हिचिदपि दुःखं न
भाति, भगवदानन्देन पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं सौपपत्तिकं गुणगावकर्तव्यतामभिधायोपसंहरन्ति एवं ज्ञात्वेति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद्भुक्त्वं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमार्गाद्गुणवर्णने अत्कर्षं ज्ञात्वा सर्वापेक्षां
परित्यज्य सदा कालाव्यवधानेन गुणा एव वर्णनीयाः । अत्र बाधकत्वं सागार्यमाहुः
अमत्सरैरलुब्धैरिति । मात्सर्यलोभयोरेतन्तबाधकत्वात् त्याज्यत्वम् । 'निर्मत्सराणां
सता'मिति वाक्यात् । लोभश्च लौकिकश्चेत्यादितुल्यतापादकतया बाधकः । अत एवोक्तं
भक्तिहंसे 'वृत्त्यर्थं चेत् कृषिवह्नौकिक एव'त्यादि ॥ १६ ॥

ननु गुणगानं रागतानादिवशीलचित्ततया न कार्यं निरोधार्थत्वादिति तत्सिद्धार्थं
गीयमानलीलाविशिष्टस्वरूपव्याप्तं साधनमाहुः हरिःमूर्तिः सदा ध्येयेति ।

हरिःमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पदपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पर्ष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अचणं कीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मलशांलागेन शेषभारं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पर्ष्टं न हृदयते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

हरेः प्रभोः मूर्तिः स्वरूपं सदा ध्येया स्मरणीयेत्यर्थः । नन्वदृष्टरूपस्य कथं ध्यानमित्याशङ्क्य तस्यान्याशङ्क्यमनोरथपूर्तैः सर्वथा निःसाधनस्य गजेन्द्रस्यैव रक्षार्थं भगवाना-
 विर्भवतीति न दर्शने दौर्लभ्यमिति ज्ञापयितुं हरीति । ननु योग इव कल्पितमूर्तेरुपास-
 नायामिव सम्पादिताध्यस्तक्रियाविशेषप्रयुक्तमूर्तीनां ज्ञान इव सोपधानमूर्तेर्यानमिहापि
 मविष्यतीत्याशङ्क्याहुः मूर्तिरिति । भक्त्याविर्भूतरूपस्यैव ध्यानम्, न त्वन्यथाभूतस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा कल्पिताकारत्वे यथाकथञ्चिदरिष्येव इत्येव वदेयुः । ध्येयेति कृत्यप्रत्यये-
 नावदयकत्वं योजितम् । ननु ध्यानसहितगुणगाने किं भवतीत्याशङ्क्य तदवान्तरफलमाहुः
 सङ्कल्पाद्दपीति । ध्यानस्य का कथा, यतः सङ्कल्पाद्विचारमात्रादपि तत्र ध्यानविषय-
 प्रमुखरूपे प्रादुर्भावान्भवतो दर्शने सर्वविषयवाचलोकनरूपम्, स्पर्शानं चरणादितद्रूपम्,
 तथा कृतिः शिरसि कराभ्युज्ज्वलनधारणादिरूपा, गतिर्विडम्बितरूपा, एतत्सर्वं ध्यानपूर्वकं
 गुणगानेन सङ्कल्पमात्रात् प्रादुर्भूतभगवत्स्वरूपे स्पष्टनवाधितम्, न तु प्रमप्रतीत्या, प्रति-
 क्षणमनुमूर्तं भवतीत्यर्थः । ननु श्रुतानां पुनः कीर्तनेव स्थिरीकृतानां गुणानां गानं सम्भव-
 तीति तदर्थं श्रवणकीर्तने आहुः श्रवणं कीर्तनमिति । श्रवणं हि भगवद्वाचकानां
 पदवाक्यानां शक्तितात्पर्यनिर्धारः, तदनु कीर्तनं श्रुतस्य स्वीर्यसिद्धये पुनः पुनः स्वतः
 सर्वत्र कथनम्, एतद्वयमपि सङ्कोचादिकमकृत्वा कर्तव्यम् । अन्यथा श्रवणकीर्तनयोरसम्भा-
 वनाविपरीतभावेन स्याताम् । अत एवोक्तं श्रीमदाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'सर्वथा तद्गुणा-
 लपं नामोच्चारणमेव वा, सगायामपि कुर्वति निर्भवो निःस्पृहस्त' इति । श्रोतृसापेक्षं
 कीर्तनम्, तत्रिरपेक्षं गानमिति तयोर्विवेकः । ननु 'कामगवोयं पुरुष' इति श्रुतेः सर्वथा
 ध्यानं सङ्कल्पानन्तरं परिकथित् कामसम्भवात् गुणगाने कीदृशः कामः कर्तव्य इति तगाहुः
 पुत्रे कृष्णप्रिय इति । पुत्रे सङ्कल्पपुत्रे सङ्कल्पोत्पन्ने कृष्णस्य सदानन्दपुरुषोत्तमस्य
 अलौकिके सर्वपरित्यागपूर्वकधार्मिस्वरूपमात्रामिड्यारूपे कामे रतिः प्रीतिः कार्येत्यर्थः । एतेन
 सर्वान्धमावभावनं सर्वदा कर्तव्यमित्युक्तं भवति । तस्य भाव्यमानस्य कामस्य शरीरपरि-
 वर्तनलक्षणं फलमाहुः पायोरेति । पायोः सर्वशरीरगतमलाधिष्ठानस्य स्वमलांशमाने-
 षेवाग्निदशरीरलौकिकतापादकस्य सम्पन्धी यो मलांशो लौकिकविषयभोगजन्यस्य
 सर्वान्धमावभावेन 'सन्त्यज्य सर्वविषया' नित्यादिवाक्यैः सकारणस्य त्यागेन तन्नो शरीरे
 मा अलौकिककामरतिः शेषभागं मलरहितान्धरूपं भयवत्साम्बन्धयोग्यतापादकं नयेत्
 प्रापयेदित्यर्थः । पुत्र इतिज्ञानान्धपदमस्वार्थस्यानिगोप्यत्वेन परोक्षवादसूचनाय । नन्वे-
 तादृश्यापि 'तादृश्यापि मत्त'मित्तिनाम्नाद् दुःमदादिना भावनाशमम्भवाद्गुणपायमाहुः
 यम्पेति । यस्य पुत्रादेरिन्द्रियार्थानां भगवत्कार्यं सेवागुणगानादि स्पष्टं प्रातिकृत्येन न
 दृश्यते शिक्षायामपि, तदा मति मामर्थे तस्य विशेषेण मरणादिकमकृत्वापि निग्रहः
 कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा मत्तां शक्ती तदनिग्रहे 'अप्रतिपिदमनुमनं भवती'नि न्यायेन

तद्वर्तौ पुत्रे कृष्णप्रिय इत्यनेन विरोधापत्तिरित्यत आहुः इति निश्चय इति ।
इदमुक्तं भवति । भगवत्कार्यानुकूल्ये रतिः, प्रातिकूल्ये निग्रहः, सर्वथा असम्भवे त्यागः,
क्षरणभावन वा कर्तव्यम्, 'प्रतिकूले गृहं त्यजेत्', 'अशक्ये हरिरेवास्ती'तिवाक्यादिति
भावः ॥ १७, १८, १९ ॥

एवं निरोधे साधनद्वयं निरूप्य सर्वेभ्यः साधनेभ्यः तयोरुत्कर्षं वदन्त उपसंहरन्ति
नातःपरतरो मन्त्र इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रे हि कामितफलदत्वे देवतावशीकरणं च प्रसिद्धम्, तदत्र कामनाप्रसरमनो-
रथान्तफलसिद्ध्या अनिर्वन्धेन प्रभुवशीकरणादतः साधनयुग्माद् मन्त्रः परतरः । अवि-
लम्ब्येन साधकत्वात् कर्मादिभ्य उत्कृष्टत्वेपि एतस्मादतिशयेन मोक्षदृष्ट इत्यर्थः । ननु
प्रभुप्रसादहेतुतया अनिर्वन्धेन स्वागिवशीकरणाच्च साधकस्योत्कृष्टत्व भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः
नातः परतरः स्तव इति । स्तवस्य मन्त्रादिभ्यः प्रसादसाधकतयोत्कृष्टत्वेपि प्रभुवशी-
करणामावादेतस्मादतिशयेन मोक्षार्थ इत्यर्थः । ननु मन्त्रविधाया, 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्वर्थमहं
स च नम प्रियः' 'ज्ञानी त्वाथैव मे मत' इत्यादिवाक्यैः प्रभुप्रीतिसाधकतया साक्षात्कार-
हेतुत्वात् सकलपातकमस्मीकाराच्च उत्कृष्टत्वमित्याशङ्क्याहुः नातः परतरा विद्येति ।
विद्या हि पञ्चपर्वा, स्वसिद्धौ साक्षात्कारगानं सम्पाद्य तत्र लयं विधाप्य केवलमनसा प्रसा-
नन्दमनुभावयति । तदुक्तं अस्मदाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीये 'ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्म-
नैव सुखप्रमे'ति, भावभावनयुग्मगाने स्वस्मिन् प्रभुः प्रादुर्भावं सम्पाद्य देहेन्द्रियप्राणान्तः-
करणादिषु स्वरूपात्मकमानन्दं पूरयित्वा सर्वैरिन्द्रियैरन्तःकरणैरात्मनापि तदानन्दमनुभाष-
यत इत्यन्येभ्य उत्कृष्टापि विद्या नैतस्मात् साधनयुग्मादुत्कृष्टेत्यर्थः । अखिलपापमस्मी-
कारस्तु 'दुःसहस्रेष्टनिरहे'तिवाक्यादनाप्यवगन्तव्यः । नन्वेतत्सर्वं चित्तशुद्धौ सम्भवति,
अशुद्धचित्तस्य सर्वसाधनवैकल्यात् तच्छोधकतीर्थाश्रयस्साश्रयकत्वात् तीर्थस्योत्कृष्टता-
माशङ्क्य आहुः तीर्थं नातः परात्परमिति । तीर्थस्य सकलसाधनमूलमृतमनोनाशक-
तयोत्कृष्टत्वेपि गुणगानादेः 'स्तव च शुष्यत्वचिरेण पुत्र' इतिवाक्यादविलम्बेन चित्त-
शोधकत्वात् सर्वतीर्थरूपत्वाच्च साम्प्रत तेषां द्रष्टव्यत्वेन निरोधिताधिदेवत्वेन चासाध-
कत्वादेतस्मात् परात् सर्वोत्कृष्टात् साधनयुग्मात् तीर्थं न पर उत्कृष्टमिति स्वसिद्धान्त-
निष्कर्षो निरूपित इति दिक् ॥ २० ॥

स्वाचार्यचरणद्वन्द्वनादरसाधनात् । निरोधलक्षणग्रन्थ विद्वत्तरे हरिदासकः ॥ १ ॥
इति श्रीमद्विजाचार्यचरणाभिषेकलब्धमहाराज्यमुत्त्वानुभूतिश्रीहरिदास-
धिरचिता निरोधलक्षणविद्वत्तः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीबलभक्तनिरोधलक्षणविवरणसमेतम् ।

मक्तभावात्मरूपाय तन्मार्गव्यञ्जकाय च । तदनायासदीक्षाय स्वाचार्यप्रभवे नमः ॥ १ ॥
विरागादिन्द्रियाणां वै निग्रहे सति साधनैः । यमादिमिश्र विज्ञाने ज्ञाने भवति सत्फलम् ॥ २ ॥
तदभावेन सर्वेषु प्राकृतांशानिवृत्तितः । भक्तिमार्गं कथं साक्षात् फलं भवति तत्ततः ॥ ३ ॥
निःसाधनाङ्गीकृतस्य स्यात् फलं रोधतो यथा । तदर्थं साधनं रूपं तस्य स्वाध्वनि वर्ण्यते ॥ ४ ॥

प्रथमं दशमार्थनिरूपणे निरोधज्ञानेन 'निरोधोऽस्वाहुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः
प्रपञ्चे श्रीडनं हरे' इति वाक्यात् साक्षाद्भगवत्प्रीडनमुक्तम् । तत्प्रीडनं लीलासुखन्तर्गत-
भक्तानां प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं सकलेन्द्रियनिरोधे सति भवेदिति दशमस्कन्धे भक्तानां चित्त-
वृत्तिनिरोध उक्तो भक्तिमार्गो । तत्र पुनः प्राकृत्यदशायां तु साक्षादङ्गीकृतानां पुष्टिमार्गीय-
श्रोत्रतमावाङ्मूलाणां परमभगवत्पदां प्रजसम्बन्धिनां निरोधः स्वरूपेणैव कृतः, साम्प्रतं तत्रा-
कृत्याभाषाशुनिकानां स्वाङ्गीकृतानां स्वमार्गीयतत्साधनाज्ञानात् कदाचिद् ज्ञानरीतिनिरो-
धसाधनेषु प्रवृत्तिर्भवेदिति तदभावाद् श्रीमदाचार्यचरणाः रूपया ज्ञानमार्गीयसाधननिषेध-
पूर्वकं स्वमार्गीयनिरोधसम्भवे सर्वथा वदपेक्षितं मूलकारणं तन्निरूपयन्ति यच्चेति ।

यद्यद्दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

अथेदमाहृतम् । गोकुलं तु विविधकिरणेच्छाजनितसहजरूपया साक्षाद्भगवता
पुष्टिमार्गेङ्गीकृतमतः स्थानन्ददानार्थं लोके प्रकटितमपि ताद्याङ्गीकाररूपधीजस्रभावजनित-
तदामनया तद्वरुणोद्भूतमावाङ्मूर्मेवामीदिति तद्भावस्वभावाद्दुःखमपि तत्र स्थितम्, येन
साक्षाद्भगवत्प्राकृत्यममद्, अग्रे मुखादिकमर्षीत्यनुना स्वकीयानामपि तादृशनिरोध-
मार्गीनां तादृशमेव दुःखं तत्तन्निरोधेन तत्राकृत्यामाधकम्, अतस्तदेवैवं स्वस्मिन्सम्मान-
नया सर्वदा भावनीयमिति स्वस्वीयान् प्रति लक्षयन्ति । तथा हि । अन्वयार्थस्तु स्पष्ट
एव । यदित्यनिर्चनीयत्वमुक्तम् । अकारोप्यर्थः सम्भारनायात् । तथा च मुखं तु
दुर्लभमेव । दुःखमपि धैर्यादिति । अतः दुःखस्य प्रधानन्दम्प्यापि तुच्छकर्तृत्वात् सर्वो-
त्कृष्टधेनानिदुर्लभाधिकारज्ञानायाय सम्भारनर्थोक्ता, न तु प्रार्थनम् । तत्रापि क्वचित्

कदापि भविष्यति, यदि भवेत्तदा किं वान्यमिति सर्वदोक्तगुणैश्चितेति सूचितम् । एवं सति एतद्भावानुरूपं दुःखमेव निरोधसाधकमिति ज्ञेयम् । दुःखं तु भगवत्प्रादुर्भावात् प्रागपि श्रीमातृचरणानां श्रीनन्दादीनां च पुत्रोत्पत्तिहालनकीडावलोकनादिविधिय- मनोरधात्मकमासीदेव, तथैव श्रीस्वामिनीनामपि प्रशुप्राकट्याख्या तत्तन्मनोरधात्मकं तथा । ततः प्राकट्यानन्तरमपि बाल्ये पूतनादिदर्शनजनितभयेन क्रूरदृष्टादिपतनरूपम् । ततः प्रभोरतिचञ्चलस्वभावेन शृङ्गाश्लिष्यरूपं कीडासत्तया भोजनादिविलम्बजनितार्ति- रूपं च । श्रीस्वामिनीनामपि प्राकट्यानन्तरं क्षणमात्रावलोकनाभावेन स्थातुमशक्यत्वा विविधकार्यव्याजेन गृह्णुर्दुः श्रीमातृचरणसमीपागमनं तद्वेतुकमेवेति तादृशं तथा । प्रातर्यावत्पर्यन्तमुन्निद्रायतविकसन्नवसरोजदलवदृशमीक्षणसुगलमुन्नीलयेत्यभुस्तावत्तथापि- सहिष्युतया 'धिरविरहे'त्युक्तप्रार्थनहेतुरूपं च । ततो गोचारणमननादिषु प्रातरारम्य सन्ध्यावधि तददर्शनजनिततत्तन्मनोरथारमकं च । अग्रे नादनिद्रामृतपानानन्तरं स्वामिनीनां तु स्पष्टमेव । अग्रेपि रासलीलायां साक्षात् पूर्णरसदानपर्यन्तं तिरोधानजनितविचित्र- मावात्मकं च । पुनरग्रे विप्रयोगस्फूर्ती स्पष्टमेव । ततस्त्रय 'संसृत्य संसृत्ये-' त्युक्तत्वात्तल्लीलातुस्मरणकीर्तनादिना सर्वदा तदात्मकत्वात्तदस्फूर्ती दुःखमानाभावाप्यथा पूर्वमेव प्रसुप्तिरिति नन्वमानानां भक्तानां श्रीमदुद्धवोपदेशेन महदुःखार्णवनिमज्जनं चेत्वादि रूपम्, तथा चेद्युगे दुःखे जाते पूर्णो निरोधः सिद्धो भवतीति श्रीमदाचार्यैरेतदुःखान्त- र्गतानिर्वचनीयसुखानुभवहेतुभावात्मकैः कृपया स्वकीयानामप्येवमेव तदपेक्षितमिति तदेव सम्भावनीयमिति तथोक्तम् ॥ १ ॥

एवं तेषां दुःखं सम्भाव्य तत्तदनन्तरजनितमनिर्वचनीयं तत्सत्सुखमपि तदुःखानु- भवे सम्भावयन्ति गोकुल इति ।

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

तदुःखहेतुकप्राकट्यानन्तरं महोत्सवादिबाल्यारम्य प्रेहपर्यङ्कान्दोलनादिरिक्तप- श्रीडादानदधिदुग्धादिचौर्यान्तर्गतयावत्केलित्सगोचारणान्तिलयनप्रभृतिवेषुगीतप्रत- गोवर्षनोत्सवरासान्तं स्वस्वमनोरथपूरकं तथा । तदनन्तरं विप्रयोगे जाते तल्लीलास्मरणेन तदात्मकतया दुःखमानाभावात् तदस्फूर्ती यथा पूर्वदुःखा मिश्रितं सर्वविलक्षणं च श्री- स्वामिनीनां तथा सर्वेषां ब्रजवासिनां च श्रीगोकुले यत्सुखं सम्यगनिर्वचनीय- मभूत्तन्मे भगवान् किं विधास्यतीति पूर्वाकरीत्यैव तदभिजापोपेक्षित इति भावः । यथप्यतिदुर्लभं तथापि सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन पूर्वं यथा स्वयमेव कृतवांस्तथापि कारिष्यतीति ज्ञापनाय भगवत्पदम् ॥ २ ॥

गुणगाने सुखावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गोकुलेन्द्रस्य रसात्मकलीलाविशिष्टस्य गुणगाने सुखावासिर्वथा निरुद्धानां जायते प्रकर्षेण, तथा पूर्णज्ञानिनां तत्राप्येकान्तभक्तानां शुकादीनामात्मनि आत्मसुधातुभवदशायां नैव भवति, कुतोऽन्यतः भक्तिरहितेभ्यस्त्वर्थः । एवेति निश्चयार्थः । गानद्वारा सुखप्राप्ती प्रकर्षः साक्षात्स्वरूपप्राकट्यजनित एवेति ज्ञेयम् । यद्यपि श्रीशुकैरेवेयं लीला वर्णिता, भक्तिसेनापि ते पूर्णाः, तथाप्येतदानन्दानुभवस्तोपमपि न जात इति मुख्यतया शुकपदमेवादी दत्तम् । एव सति तत्कृपयैवायमानन्दः प्राप्य, नान्यथा । तत्रैतद्दुःखमेव साधकमिति तस्यैव परमपुरुषार्थत्वम्, नान्यसेति । यत्राल-सुखापेक्षया तद्दुःखस्यापि सर्वोच्छ्रित्यम्, तत्र किमु वक्तव्यः सुखोत्कर्ष इति कैमुतिकन्यायेनापि ज्ञायते ॥ ६ ॥

ननु परमपुरुषार्थत्वेन सर्वदा तेषु दुःखमेव स्थापयति भगवान्, किं वा कदापि बहिः सुखमपि प्रयच्छति, तत्राहुः हृदिद्यमानानिति ।

हृदिद्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्त्वं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

एव हृदिद्यमानान् साक्षात्स्वरूपसम्बन्धागिलापजनितप्रचुरालीं प्रतिक्षणमूर्च्छाग-रणाद्यवसाभेदानिर्गम्य क्लेशानुभव कुर्वतः स्वीयान् जनान् दृष्ट्वा प्रसुर्यदा कृपायुक्तो भवेत्तदा सर्वं सदानन्दं सर्वाश्रयपूर्णं सदानन्दस्वरूपं तत्तदिन्द्रियेषु भावात्मकतया सर्वाशेनानन्दपोषार्थं हृदिस्त्वमूर्च्छाकिककामरूपं वा साक्षात्स्वरूपं बहिर्निर्गतं प्रकट करोति, पहिरानन्ददानार्थं हृदयात् प्रकटो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमयमानन्दः कृपिकमाप्य इत्यतिदुर्लभत्वमाहुः सर्वानन्दमयस्येति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

दृष्टतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

प्रधानन्दपर्यन्तं यत्र यत्रानन्दो गणितस्तन्मयस्यापि कृपानन्दः सुतरां दुर्लभः । अयमा सर्वेषां तन्मयस्य स तथा । सुक्यादिषु च आनन्दो भरति, सोप्येतदस्य एव, परन्तु स साधनैर्भवति, अथ कृपिकमाप्य, यतो दानं विना न भवति, अतः सुतरां दुर्लभः, न केनापि प्राप्नु शक्यः । अयमा सुतरां दुःखेन शोभनेन वा लभो लाभो यसेति । समस्तसाधनासाध्यत्वादप्येषा दुर्लभः, तद्वतामेव सुलभ इति सूचितम् । तद्व्यापिप्रकारमाहुः दृष्टत इति । तात्पर्यद्वाराजनितवाप्यालीं मिथो गुणानुदानेन स्वगुणान् श्रुत्वा दृष्टत एव पूर्णः सफलैन्द्रियव्याप्तः, तत्रनिर्तोच्छ्रितरसान्धिपूरेणान्तःपुरः सन् पहिः स्वस्वरूपं

प्रकटीकृत्य जनान् स्वीयान् ह्लावयते, तत्तद्रसान्धितरङ्गेषु तरणं कारयति । यथा यथा सकलेन्द्रियाणां दुःखं जातम्, तथा तथैव तेषु खानन्दं पूरयतीति भावः ॥ ८ ॥

अतः परमेतत्कथनप्रयोजनमाहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ ९ ॥

अहं स्वयं साक्षात् प्रभुणा पूर्वं निरुद्धः, निरुद्धानां मार्गोऽङ्गीकृतः, पश्चाद्गोधेन गुणयानद्वारा सकलेन्द्रियाणां रोधेन निरोधस्य पदवीं गतः, फलदशां प्राप्तः । निरुद्धेति पाठे निरुद्धानां पदवीं गतः, तन्मध्यवर्ती सन् तदानन्दानुभवं प्राप्तः । अतस्तदाज्ञया निरुद्धानामाद्युक्तिकानां रोधाय तमेव निरोधं वर्णयामि, कथयामि । एतेन गदुक्तरीतिकरणेन सर्वथा निरोधसिद्धिर्भवित्यतीति ज्ञापितम् । त इति पाठे तुभ्यं त्वदर्थं वर्णयामीति कमपि भाग्यवन्तं प्रत्युक्तमित्यन्येषामानुपपत्तिकी शिक्षा सूचिता । किञ्च, यतोहं प्रभुणा साक्षात् स्वयं निरुद्धः, अतो गम वर्णनशक्तिः, नो चेत्, केन यत्तुं शक्य इत्यपि सूच्यते ॥ ९ ॥

एवं निरोधस्वरूपमुक्त्वा सर्वथा कर्तव्यत्वमाहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गेषाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ १० ॥

यस्मादेवं सर्वोत्कृष्टत्वेन पराकाष्ठापन्नः सर्वदुर्लभः कृपानन्दः तस्मात् सर्वं परित्यज्यै-
तलापकत्वाभावात् सर्वं सवासनं लक्ष्म्या मिन्दैः उद्धृतभावाद्दुरैः सर्वदा गुणा एव
गेयाः, तेषामयमेव सहजो धर्म इति तदभिलाषिभिरपि तदेव कर्तव्यम्, नान्यदिति भावः ।
गुणास्तु तत्तलीलात्मका बहुविधा इति कीदृशानां गानं कर्तव्यमित्यपेक्षार्यां विशेषणमाहुः
सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः साक्षात्सात्मकः पुरुषोत्तमः, तत्परैस्त्वितिष्ठैः सद्भिः,
न त्वितरस्वरूपितिष्ठैः । रस्वरूपनिष्ठत्वकथनेन गुणा अपि रसात्मका रसादिलीलारूपा
एव गेया इति सूचितम् । सदानन्दपरैस्ताच्छैर्भगवदीयैः सहैति वा योज्यम् । तेन
तादृग्व्यतिरिक्तैः सह न गेया इत्युक्तं भवति । तत्र कथने सर्वथा हानिदेवेति भावः ।
सर्वदेति क्षणमात्रमप्यन्यथाभावात्सन्त्यगन्धानावार्थम् । ततः सच्चिदानन्दता भवति,
सर्वत्र भगवदावेशात्तस्वरूपात्मकतैव भवेदिति भावः । अथवा सच्चिदानन्दता मह-
भावसम्पत्तिः, तेनान्तःसाक्षात्पुरुषोत्तमाधिर्भावयोग्यता भवति, तस्य तदधिष्ठानत्वादिति
सूचितम् । कुत्रापि स्वत इति पाठः । तदा सच्चिदानन्दता भगवद्दर्मेरूपता, सा
त्वस्मिन्मार्गे स्वत एवानामामेवैव भरतीत्यानुपपत्तिरुक्तमुक्तम् । यत्र ज्ञानमार्गाप्यपरमफल-
मपि गुणयानसातुपदिकं फलम्, तत्र साक्षात्कलस्वरूपं त्रिनु वाच्यम् ॥ १० ॥

ननु निरुद्धानामेव सर्वपरित्यागपूर्वकमेतदुच्यते, न अन्येषां साधननिष्ठानाम्, तत्किमिति तत्राहुः हरिणैति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

हरिणा सर्वदुःखहरां ये विशेषेण लक्ताः, स्वानन्ददानेन दुःखदूरीकरणेच्छाऽभावात् लक्ताः, ते तु भवसागरे मग्नाः, साधनान्तरप्रवृत्ता अपि एतदानन्दानाभावात् तन्मग्ना एवेति भावः । ये तदानेच्छया निरुद्धाः पुष्टिमार्गाङ्गीकृता, केवलस्वरूपनिष्ठ-भारैकसाधनाः, न एव तत्कृपया तादृश मोदमायान्ति, बाह्याभ्यन्तर रसपूर्णाः सन्त-स्वदानन्दसमुद्रमग्ना एव तिष्ठन्ति, तदप्यहर्निशम्, क्षणमात्रमपि न तदानन्दविच्छेद इति भावः । अतो निरुद्धानामेवायमानन्दः, न साधननिष्ठानामपीति तदर्थमेवोच्यते इति सर्वं सुखम् ॥ ११ ॥

ननु निरुद्धानामपि पूर्वस्वितससारस्य विद्यमानत्वात् तत्तद्विषयासक्तेन्द्रियाणां तद्विस्मरणमशक्यमपि भाति, तदभावे गुणगानादिप्रवृत्तिरप्यशक्या, तत्राहुः संसारैति ।

संसारायेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूञ्जि द्वादश योजयेत् ॥ १२ ॥

निरोधार्थं केवलपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य साधनान्तरप्रवृत्तिनिवृत्त्योत्प्रयोजकत्वादङ्गीकार-समावेन यथा स्वरूपे खेहात्मिका प्रवृत्तिर्भवति, न तथा विषयेषु, किन्तु तत्सम्बन्धदोषो निवारणीय इति संसारायेशदुष्टानां तत्तद्विषयभोगादिषु अहन्तात्मतात्मकावेशेन दुष्टानां तत्रनिवृत्त्यर्थेन दुःखदानानामेव तद्विषयकधर्मविदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय प्रीत्ये पूर्वोक्तश्रेतेन हेतुना कृष्णस्य सदानन्दस्य सर्ववस्तूनि प्रकरणादेकादशेन्द्रियाणि सम्पूर्णस्वरूप च, तानि प्रत्येकप्रयुदायाम्या तत्तन्मनोरथात्पकभावनाया भूमी-समस्तसेन्द्रिय-विषयाधिष्ठानानि कृत्वा सक्तीयान्यात्मकहितानि द्वादश तत्र योजयेत् । यद्यपि निरुद्धस्य खेदम्यमानेनैव भगवत्स्वरूपासक्तिं सकलेन्द्रियेषु भवतीति नियमविधिरवन्, तथापि संसा-रापेक्षिणामतिश्रेष्ठ धीक्ष्य एतत्सम्बन्धेन ममापि श्रेयदु एषेव भविष्यति, न तु खेहात्मिकज गुणमिति भवेन तत्र सामारिकधर्मैः प्रत्यानर्त्तं समसेन्द्रियाणि तत्र योजयेत् । यत्किं-चित्सम्बन्धेनापि निम्नो मा न्दिनि वर्तव्यविधिरुक्तः । किम्, इन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रवृत्ति-सदृश, तथा पानितुच्छ विषय स्वानवित्ता परमानन्दरूपविषयेषु तानि योजनीयानि । तथा चोक्तं 'महाप्रता'मित्यम्य निररजे 'इन्द्रियवतापिदमेव फल'मिति, 'भगवता सह घटाप' इत्यारम्य 'एव तद्भान्न सदे'त्यन्तम् । एतत्तु द्वादशैव तद्विषया उक्ता इत्यनापि तावन्मर्थोक्ता । एव एत्याधुनिरुद्धानामपि सामारिकधर्मैः एतान्त्वं तानि भगवति

योजनीयानीति शिक्षा सूचिता । एवं योजनेन तदासक्तौ सत्यां साक्षात्स्वरूपसम्बन्धामावात् तद्गुणेष्वेवासक्तिवशादावेशो भवेत्, न त्वन्यत्रेति भावः ॥ १२ ॥

ननु एवं योजनेपि तत्तदिन्द्रियाणां पूर्वसंसाराध्यासात् तत्तद्विषयेषु यत्किञ्चिदहन्ता-
ममतात्मकः संसारस्तिष्ठेदेवेति तत्त्यागजनितक्लेशोऽपि तत्राप्यभावाद् भवेदिति कथं
सुखम् ? तत्राहुः गुणेऽपि चित् ।

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरियत्सुखम् ॥ १३ ॥

एवमासक्त्या गुणगाने क्रियमाणे तत्रैवाविष्टचित्ता भवन्तीति मुरवैरिणस्तत्र प्रति-
बन्धनिवर्तकस्य गुणेष्वविष्टचित्तानां तेषां संसारः पूर्वोक्तस्त्यागजनितक्लेशश्च
तौ न स्याताम् । तेषां प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं गुणगानाविष्टत्वेन पूर्वोक्ताध्यास एव नश्यति,
शुद्धस्तत्प्रागजक्लेशसम्भावनेति भावः । एतदेवोक्तं ब्रह्मसूत्रेण 'म्रीडालान्मयतां यमु'रित्यस्य
विवरणे 'जाग्रत्सन्नेषु म्रीडामेव पश्यन्ती'ति । ननु तथापि पूर्ववद्विषयभोगेष्वेव तेषामा-
सक्त्या तत्सुखमपि पूर्वोक्तविषयजन्यसुखसदृशमेवेति चेत्, तत्राहुः हरिष्यदिति । पूर्वोक्त-
भोगासक्त्या संसार एव । अथ तु हरिर्यथा सर्वदुःखहर्ता नित्यालीङ्गिकरसालकानन्दरूपश्च,
तथा तस्य सुखमप्यग्रे दुःखसम्भावनारहितं संसारनिवर्तकं तादृशमेव, न तु पूर्वसदृशं
भवतीति महद्वैलक्षण्यमुक्तम् ॥ १३ ॥

एवं सर्वेषां विषयवासनारहितव्यसक्तौ यद्भवेत्तदाहुः तदेति ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा श्रूयता मता ।

पापशङ्कापि नास्त्यत्र तद्दध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

एवं प्रसुरतापात्मकभावासक्त्या सकलेन्द्रियाणां प्रपञ्चाध्यासरहितः पूर्णो विरोधः
स्वरूपात्मकारूपो पदा सिध्येत्तदा दयालुत्वं प्रगोर्भवेत्, सारभ्यादिकरणेन
प्रतिबन्धको न भवेदित्यर्थः । अन्यथा तादृशान्तपभावे श्रूयता निश्चिता । साक्षात्स्वीय-
त्वेनाङ्गीकृतस्य स्वधर्मरूपमगवदभिप्रेताकरणे प्रनोराज्येशो भवतीत्यपि श्रूयतेन सूचितम् ।
ननु सर्वव्यागेन गुणगानमात्रप्रवृत्तौ कालकर्मदिककृतपापः सम्भवेत्तत्राहुः पापशङ्केति ।
पापस्य शङ्कापि नास्ति । कुतो पापः । अत्र गुणगान इत्यर्थः । सकलेन्द्रियेषु मगवत् एवा-
विष्टत्वेन स्मितत्वाद्वाधः केन कर्तुं शक्यः, स्वयमपि मगवान् न शक्नोति, तदा कोन्य इति
नैव शङ्कोदयः । एतदेवोक्तं सत्यासनिर्णये 'अग्रारम्भे न नाशः स्या'दित्युपक्रम्य 'हरिष्ये'-
त्यन्तम् । अत्रेति कथनात् तत्तज्ज्ञानमार्गिणामापनेषु पद्वो विद्याः सन्तीत्यपि ज्ञाप्यते ।
ननु तथापि स्वरूपनितनामिष्टापस्य रिपमानत्वात् स्वस्य मगवता मह भेदज्ञानं निष्ठत्वेन,
तत्र तदभिमानेन सम्भ्रान्ति, न च पापरूप एवेति चेतनाहुः महदध्याम इति । स्या

ज्ञाने 'सोह'मिति स्फुरति, तथा स्वस्मिन् सर्वत्र देहादौ तस्य भगवत एवाध्यासः, तत्रप्रत्येनैव भानं 'कृष्णोद्'मित्यादिरूपः सिध्यति, न तु स्वस्मिन् भिन्नत्वं स्फुरति । सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोतीत्युक्त्या यथा ससारावस्थायां तादृशाध्यासः स्थितः, तथेदानीन्तनावस्थायां सत्त्वां साक्षाद्भगवत्स्वरूपाध्यास एव भवतीति स्वभावपरावृत्तिर्जायत इति सूच्यते । एतदेव 'तन्मनस्का' इत्यस्य विवरणे द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

ननु तथापि वैराग्याभावे कथं पूर्वोक्तप्राकृतविषयाध्यासनिवृत्तिस्तत्राहुः भगवद्धर्मैति ।

भगवद्धर्मसामर्थ्यादिरागो विषये स्थितः ।

शुणैर्हरेः सुखस्पर्शात्तु दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

भगवतः सकलैश्वर्यादिगुणयुक्तस्य धर्माः गुणमानद्वारान्तःप्रविष्टास्तेषां सामर्थ्याद्विषये प्राकृते तद्भावत्वेन भगवत्त्वमि वा तादृशस्य विरागः स्थितोऽस्ति । स्थिर इति वा पाठः । विषयत्वेन सर्वत्र वैराग्यमेव, किन्तु तेषां पराकाष्ठापन्नालौकिकानन्दरूपे साक्षाद्भगवति निरूपयित्वा केवलतदीयत्वबुद्धौ तदा प्रपन्नतेति 'सन्त्यज्य सर्वविषया' मिति निरूपणेन ज्ञायते । अत एव भगवानपि स्वयं कृपया तादृशानन्दमनुभावयतीति सर्वमवदातम् । तर्हि दुःखं कथं भवति ? तत्राहुः शुणैरिति । हरेः सर्वदुःखहर्तुंशुणैः सुखस्पर्शात्तु कर्हिचिदुःखमानम् । तेषामन्तस्तत्स्वरूपानन्दपूर्णानां सर्वदा तदात्मकतया दुःखस्य मानमेव नास्ति, कुतस्तत्स्वभावनेति भाषः । तापात्मकं यद् दुःखं इत्यते तस्य रसरूपत्वात् सुखरूपत्वमेव, न दुःखरूपत्वमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

अतः परसुखसदृशं एव ज्ञात्वेति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद्दुःखकर्षो गुणवर्षणे ।

अमत्सरैरल्लुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा शुणाः ॥ १६ ॥

साक्षाद्भगवदानन्दस्य सर्वेन्द्रियास्त्रायत्वनिरूपणेन तत्साधनरूपगुणमानस्य सुखरूपत्वेन च ज्ञानफलम्याश्रयत्वपर्यवसायित्वात् तत्साधनस्य च कष्टसाध्यत्वात् ज्ञानमार्गाद्गुणवर्षणे महोत्कर्ष इति ज्ञात्वा निरुद्धैः साक्षाद्भगवद्भावरूपाद्भीकारादारम्भसंशयविरागैः शुणा एव वर्णनीयाः, न त्वन्यत् । एतास्तत्तयन्तरं तत्त्वभावात् स्वयमेव गुणमान मनिष्पत्ति, माप्रतं तदभावादन कर्तव्यमिदं इति सर्वमनवयम् । तत्र प्रतिषन्धकरूपमान्तर दोषद्वय सर्वथा त्याज्यमित्याहुः अमत्सरैरिति । मात्सर्यं परोत्कर्षासदनं लोभश्च तद्वदिति कर्तव्यम् । भगवदीयेषु मात्सर्येण सीद्दादीभावे गुणवर्षणव्ययम्, लोभे तु म्यार्षाद्यमेवेति गुणसादोषः, प्रत्युत संशयानुचितत्वाद्भगवद्भक्तानां सर्वमन्तानिरेवेति सर्वथा दोषद्वय त्यक्त्यमिति भावः । सदेति कर्षान्तरव्यासङ्गे भावव्यपित्याभावापोषणम् ॥ १६ ॥

ननु श्रीमुखावलोकनादीनां भावजनकत्वेन सर्वदा भगवत्स्वरूपसर्वैव कर्तव्येति भक्तिसिद्धान्तः, प्रकृते मुख्यतया गुणगानमेवोच्यते तत्कथमिलाशङ्क्य तत्राहुः हरिमूर्तिरिति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥
श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।
वायुर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

अत्रेदं प्रतिभाति । भगवानुद्धारायै मर्यादया सर्वनिवाहीकरोति । तेषां स्नेहरूपा मानसी सेवा फलरूपेति तत्साधनत्वेन मार्गनिष्ठया सेवाकरणमावश्यकम् । तेषां साक्षात्सुष्टिमार्गे निःसाधन एवाहीकारस्तेषां तदात्र एवोद्भूतस्नेहभावाङ्कुराणां स्वरूपसम्बन्धाभिलाषेण 'भगवता सह संदाप' इत्यादिरूपा भावनैव जायते, भावना तु मनोधर्मः, तद्भावनायां मनसस्तत्परता भवतीति तद्रूपा मानसी सेवा जायते इति पूर्वोक्तसेवाया अमुना प्रयोजकत्वामावातदादर्थाय गुणगानमेव मुख्यमिति तदेवोक्तम् । अत एव भगवद्भरणान्तरमेवोद्भूतभावामिः कुमारिकाभिः पूजादि सर्व विहाय गुणगानमेव कृतमिति 'मूयात्रन्दसुतः पति'रित्यत्र विवरणे विवृतम्, साधनमार्गविशेषागतानामपि साधनरूपसेवाकरणेन स्नेहान्तरभावोत्पत्तौ गुणगानद्वारा तदादर्थाय त्याग एवोक्तो भक्तिवर्धिन्यां 'ताच्छास्त्री'त्यात्म्यत्वात् 'कृत्वे'तीति सर्वमनवधम् । किञ्च, पूर्वोक्तसाधनरूपसेवाकरणेन स्नेहभावजनितं तापात्मकं दुःखं जायते, तद्दुःखनिवृत्तिस्तु निरहनुभवे गुणगानेनैव भवतीति तदेव मुख्यत्वोक्तम् । तथा च यतश्चादृशपुष्टिप्रार्थीकीकारस्त्रभावोद्भूतस्नेहभावाङ्कुरजनितमनोरथप्रकारेण हरिमूर्तिः सदा ध्येया भावयितुं योग्या भवति, अतस्तज्जनिततापनिवृत्त्यर्थं तदादर्थाय च गुणगानमेवोक्तमित्यन्वयः । तर्हि ज्ञानमार्गेणैपि ध्यानमेव क्रियते, ततो गुणगाने को विशेषस्तत्राहुः सद्गुरुरिति । सद्गुरुरात्पूर्वोक्तप्रकारकविधिभनोरथकदम्बादपि तत्र माननायां भावात्मकतया साक्षात्कटस्य भगवतो दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टमनुभूतं भवति, तथैव कृतिनिदान्तिके गनिश, तथैव श्रवणं तत्त्वज्ञितानां, कीर्तनं भगवता सह संदापादिरूपं च तथा । पूर्वोक्तज्ञानसाधनध्याने तु न तथेति स्पष्टमित्युक्तम् । तत्र तु प्रत्यक्षेण आत्मनि न तथातुभवः । गाने तु मदत्समादादपि स्पष्टमनुभूतं भवतीत्यदिशब्देन द्योत्यते । एवं माननायां प्रकृत्यन्वय तापात्मकं दुःखं दृतीनि ज्ञाननाथ हरिमूर्तिरित्युक्तम् । ननु भगवद्दर्शिकारेण तत्कृपया एतत्सर्वं भवेदिति 'कृपासुतो यदा भवे'दित्यनेनोक्तम्, परन्तु तत्र भगवत्कृपायां मदकृपा पूर्वं हेतुत्वेनोक्ता 'मदतां कृपय'त्वेनेत्यस्य तदर्थानन्वयेन तत्कृपामात्रे न कथं प्राप्तेत्येव आहुः पुत्र इति । चक्रः पूर्वोक्तनक्तान्तु पराकाशापत्र-रसमोकारो मान्मर्यादितोपराहता भगवत्कृपाविषयेषु महत्त्वमन्वयोदया इति तेषां

तादृशे कृष्णप्रिये कृष्णः प्रियो यस्य कृष्णस्य फलदानसंसुखस्य प्रिये वा पुत्रे पुत्ररूपे रतिः प्रीतिरेव भवति । स्वप्रियप्रीतिहेतुत्वेन कृपया भावदानात्तेषां गुरुत्वात्स्मिन् पुत्रत्वं सिद्धमेवेति तद्व्युत्पत्तमुक्तम् । तासां गुरुत्वं तु सन्न्यासनिर्णये 'कौण्डिनो गोपिका' इति स्फुटीकृतम् । किञ्च, यथा पुत्रस्य कामव्याप्तिं दृष्ट्वा तस्मिन् वात्सल्येन तद्व्युत्पत्तः क्रियते, तथात्रापि तादृशीमातिं दृष्ट्वा वात्सल्येन तदानं तैरपि क्रियत इति ज्ञापनाय पुत्ररूप इत्युक्तम् । अन्यच्च, पुत्रे यथा तद्विहितविनिधापराधादपि वत्सल्येन भवति, तथा तादृशे कृपापात्रे प्रीतिहेतोरपि तथोक्तम् । प्रीतिरपि तेषां भावात्मिकैव भवति, न तु तद्विहितेति ज्ञापनाय रतिपदमुक्तम् । रतिर्हासश्चेति तद्व्युत्पत्तं तस्याः स्पष्टम् । एवं सति तेषामपि कृपा तादृशे जायते इति स रसोपि तेन प्राप्यत इति सुवृक्तं तथा । किञ्च, यथा तादृशानां तादृशे भक्ते पुत्रभावस्तथा तस्यापि तादृशेषु भक्तेषु सर्वदा मातृभाव एव स्थापनीय इत्यपि सूचितम् । अथवाऽत्रायमपि गूढाभिसन्धिपरनुगीयते । कृष्णप्रियास्तु बहुविधाः, परन्तु स्फुरत्कृष्णप्रेमेति श्लोकोक्तरूपं कृष्णसानन्दरसात्मकस्य प्रियत्वं श्रीमदाचार्येष्वेव विलसति नान्येषु, तद्वेतुकं साक्षात् श्रीस्वामिनीनामपि प्रियत्वं तादृशवात्सल्येनैतेष्वेव सम्भवति, नान्येषु । यतः श्रीमदाचार्याणामेव तद्भावात्मकत्वं तन्मन्व्यपातित्वं च विजयते । तथा च कृष्णस्य प्रिये वहमे मयि पुत्र इव रति-स्तेषां वर्तत इति मदङ्गीकृतोऽस्मिन्नपि तादृशे भविष्यतीति भावः । अथवा कृष्णप्रिये मयि रतिर्वर्तत इति कथनात् स्वस्य तद्भावात्मकत्वात्तदन्तर्गतत्वात्प्राधुनिकानां स्वकृपयैव भविष्यतीत्यपि सूचितम् । एवं तत्कृपया जनितो रतिरूपो भावो निश्चितं प्राकृत्यां त्याजयित्वा क्रमेणालीकिकं साक्षाद्गणवदात्मकं तत्तद्विषयमिन्द्रियेषु योजयतीति स-रष्टान्तं निरूपयन्ति वायुरिति । वायुः सर्वदेहेन्द्रियव्यापी सुकृमायनिखिलवस्तुनां यो मलांशस्तस्य त्यागेनापोक्षारेण वहिरुत्सर्गेषु शेषभागं सारांशं तनौ माहीद्वारा तत्तद्विष्टाने यथा प्रापयति तथायमपि प्राकृत्यां त्याजयित्वा शेषभावं सर्वं भगवति नयेदित्यन्वयः । तनावित्युपलक्षणम्, किन्तु देहप्रागेन्द्रियादिविस्तार्यः । अथवा ज्ञानमार्गायस्य योगादिधा-रणायां प्राणायामादिकरणेन सकलेन्द्रियाणां तत्तत्प्राकृतविषयग्रहणादिरूपं मलांशं त्याज-यित्वा वायुः शेषभावं तत् प्राकृततद्विज्ञीगुतं आत्मानं तानि च परमात्मनि यथा योजयति तथात्रापि स भाव इति ज्ञेयम् । भागमिति षष्ठे स्पष्टमेव । अथवा वासुदेवा कल्पित-जलानां यो मलांशस्तन्मन्व्यस्यः पद्मस्य त्यागेन शेषभागं मलांशवशिष्टं जलं तनौ स्वस्मिन्नयनि शेषवद्वारा रहानि, तथा स भागोपि प्राकृत्यांशत्यागेन शेषभागं सर्वं तनौ स्वदेहादिरूपे प्रभो प्रापयेत्, तदात्मन्ने भवतीति भावः । अथवा तनौ स्वतनौ यत्सर्वं शेषभागं तनुव्यनिरिक्तं मनःप्रभृति तत् सकलं नयेत्, हरिं प्रापयेत्, एतत्स्वरूपात्मको भवतीति पूर्वरत् । एतं पूर्णं निरोधः विदो भवति ॥ १७, १८ ॥

ननु तद्भावस्वभावात्स्वत एव भवित्यतीति कर्तव्यविधिः किमर्थमुच्यते ? तत्राहुः यस्य वेति ।

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

वेत्यनादरे । यद्यपि तद्भावस्वभावादेव तादृशस्य सर्वं भवति, तथापि लौकिकजना-
जुरोषेन यस्येन्द्रियस्य भगवत्कार्यं भगवदावेद्येन तत्कृतिरिव कृतिर्यदा स्पष्टं प्रकटं न
दृश्यते तदा लौकिकसर्वपरित्यागेन पूर्वोक्तैः भगवदीयैः सह गुणगानेन तस्येन्द्रियस्य
विनिग्रहोन्वयतः प्रत्यावर्त्य स्वरूपग्रहणैकस्वभाव एव कर्तव्य इत्येतदर्थं कर्तव्यविधिरुक्त
इति निश्चयो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं पूर्णं निरोपस्वरूपं निरूप्य तत्साधकत्वाद्गुणगानस्य सर्वोक्तत्वमाहुः नातः
परतर इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तयः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रस्त्वविद्यातीर्थादीनां लोकवेदोक्तफलप्रापकत्वाद्दोके वेदे च महत्त्वं भवतु, न तु
तदतिरिक्ते । गुणगानस्य तदतीतफलप्रापकत्वात्तदतीतसर्वोक्तत्वमपीत्येवज्ञापनार्थं फल-
स्तुतिरुक्ता । यद्यपि मन्त्रादिद्वारा चित्तशुद्ध्या निग्रहादिकं भवति, तथापि महता क्लेशेन,
तत्राप्येतदपेक्षया फलं स्वल्पतरं, गानद्वारा निग्रहादिकमपि सुखेन भवति, फलमपि महत्,
सर्वोक्तत्वमिति गुणगानस्यैव सर्वातिशयवत्त्वं निरूपितम् ॥ २० ॥

श्रीनदाचार्यचरणसरोजमत्ततस्मृतेः ।

ममार्थावगतिर्जाता दुर्घोषेष्वत्र निश्चितम् ॥ १ ॥

तेन सद्गतमेवाहं मन्येन्न तदपि स्वतः ।

संशोधयन्तु सुधियः कृपया मयि वललाः ॥ २ ॥

अहर्निशंविचारेस्मिन्नेवं तिष्ठन्नि यन्मनः ।

अतो हि लिखने नूनं प्रशुचिर्मे न चान्यथा ॥ ३ ॥

श्रीनिहलेश्वरपदाभुजरोषुते सर्वस्वमित्यनिश्चयस्तु ममाभिधापः ॥

यत्सपशतः सपदि देवजने स्वतः श्रीनिश्चान्तोक्तपदवीं फलिनाखिला सात् ॥ ४ ॥

इति श्रीनिरोधलक्षणविवरणं श्रीब्रह्मसूत्रं समाप्तम् ॥

निरोधलक्षणम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान् स्वीयेषु करुणावतः । निरोधलक्षणग्रन्थं तदासञ्चिन्तयत्ययम् ॥१॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः सञ्ज्ञासनिर्णये भक्तिमार्गीयत्यागस्य विरहादुत्तमवार्थं कर्तव्यतां गुरुद्वयकथनमिन्द्रकालफलयोधनाभ्यामधिकारिभेदं च सूचयित्वा, तस्य त्यागस्य प्रेमैकसाध्यत्वं, तत्र साधनाकाङ्क्षायां भावनासिद्धस्य भावनाप्रसवेन साधनत्वं, ततो विलक्षणाधिकारे गुणानां जीवनहेतुत्वं चोक्तवन्तः । तत्र कीदृशस्याधिकारिणः कीदृश्या भावनया जातः कीदृशो भावः साधनतां प्राप्नोति, गुणाश्च तत्र बाधकरत्वेनोक्ता अपि कीदृशाधिकारे केन प्रकारेण जीवनहेतुतया साधकत्वं प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षोत्पद्यते । किञ्च, भक्तिवर्धिन्यां जातभक्तिदृढधीजभावस्य भगवदुक्तस्वविचारितरीत्या भजमानस्य भक्ति-प्रवृद्ध्यर्थं गृहत्यागपूर्वकश्रवणकीर्तनरूपं साधनमुक्तवन्तः । अहदधीजभावस्य तु गृहे स्थित्वा पूजाश्रवणादिभिः श्लोदासक्तियत्नपर्यन्तमुपायं तेन कृतार्थतां चोत्त्वा, अग्रे त्यागैकरणादे-रावश्यकत्वमुक्तवन्तः । तत्रापि भक्तिवृद्धेः किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षोत्पद्यते । तेषां सेवाफल-विवरणे चायफलाभावे सेवाया अनाधिदैविकीत्वं हेतुत्वेनोक्तवन्तः । तत्रापि सेवाया अनाधिदैविकीत्वं कथं सादित्याकाङ्क्षोत्पद्यते । एवं तत्र तत्राकाङ्क्षोत्पत्तौ तत्रत्यास्ता व्याकाङ्क्षाः पूरयितुं यथा भगवानवतारदशायां भक्तदग्धोचरामिर्गुणलीलाभिः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वक-स्नासक्तिरूपं निरोधं क्रमेण विदधानो जीवानुद्धरति, तथेदानीमनवतारदशायामपि श्रवणकीर्तनादिगोचरामिर्गुणलीलाभिरैव क्रमेण निरुधानो जीवानुद्धरतीति बोधनाय त्यागपूर्वकं श्रवणजन्यभावनया भजता, त्यागपूर्वकं कीर्तनेन भजता, गृहे स्थित्वा पूजादिनां च भजता, यथाधिकारं भक्तिप्रवृद्ध्यत्मकपूर्वोक्तनिरोधार्थं यतमानेन भाव्यम् । तत्रापि त्यागपूर्वकं श्रवणजन्यभावनया भजता कृपा परीक्षणीया, गुणाश्च मातव्याः, स्नावस्था च परीक्षणीया, स्नाधिकाराद्युत्तमारेण स्वस्मिन् निरोधोत्पत्तिसंशयविशेषैः परीक्षणीया । कीर्तनेन भजता तु कीर्तनजन्यसुरारित्रिपैर्भक्तिवृद्धिः परीक्षणीया, श्रेया च मरीक्षणीया । गेहे स्थित्वा

१. तदुत्तमवार्थं गुरुद्वयकथनमिन्द्रकालफलयोधनाभ्यामधिकारिभेदं भावः । आधिदैविकी सेवा प्रेयङ्गारा त्यागसाधिवेति ।
२. गुरुद्वयकथनमिन्द्रकालफलयोधनाभ्यामधिकारिभेदं भावः । ३. स्नावसाध्ययोगोर्भेदे जीतव्याम् । ४. तथा फलस्य प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकं । ५. श्रेयाश्च मरीक्षणीयाः ।

भजता तु सेवाया आधिदैविकीत्याय श्रवणकीर्तनध्यानान्यनीक्षणं विषेयानीत्युपदेष्टुं निरोधलक्षणग्रन्थमारभन्ते ।

नन्वस्य ग्रन्थस्य सञ्ज्ञासनिर्णयादिशेषत्वेन विचारे किं बीजमिति चेत् ? उच्यते । अत्र ग्रन्थकरणप्रतिज्ञाऽभावेन यत्किञ्चित् साक्षाद्भवे निश्चिते, सञ्ज्ञास-
निर्णयस्यभावनादेः स्वरूपाकाहोत्यापकत्वात्, गुणानां बीजनहेतुत्वकथनस्य च
प्रकाराकाहोत्यापकत्वात्, भक्तिवर्धिनीसमक्तिवृद्धिपदस्य च स्ताभिधेयस्वरूपाकाहो-
त्यापकत्वात्, सेवाफलविवरणस्थानाधिदैविकीपदस्य आधिदैविकीकर्मभावाकाहोत्यापक-
त्वात्, अत्रत्याशंसागुणकीर्तनादिकथनस्य चाकस्मिकत्वाया कैमर्त्याकाहोत्यापकत्वात्,
परस्परकाह्वापूरकत्वं दयादुःखदिशब्दानां तत्रत्यप्रमेयत्वापि प्रत्यभिज्ञानं चेति जानीहि ।
न च भक्तिवर्धिनीसपदप्रत्यभिज्ञाऽभावात् तच्छेषत्वाभावः शङ्क्यः । सञ्ज्ञासनिर्णयप्रमेये-
षैव तत्प्रमेयस्यापि कोडीकरणदोषात् । परस्परकाह्वावशादेव श्रीहरिराधैरपि 'श्रीकृष्ण-
रसविशिष्टे'त्यादिस्त्रोत्रपद्यकस्य स्वतन्त्रत्वेन प्रतीयमानस्यापि जलमेदशेषत्वमङ्गीकृतम् ।
तस्मादेवं शेषत्वैकवाक्यत्वयोरङ्गीकारे न किञ्चिद्वापकमिति तच्छेषत्वेन व्याख्यायते ।
तत्र सञ्ज्ञासनिर्णये त्यागिनो भावनामात्रसिद्धभावस्यैव साधनत्वेन साधितत्वात्, त्यागिषु
प्रथमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहविषयकानुभवावर्थात्, विरहस्य च प्राकट्यतिरोभाव-
जनितदुःखात्मकत्वात्, तादृशसाधिकारिणः कृष्णे आसक्त्या गृहस्थानां वाचकत्वा-
नात्मत्वयोर्भासने कृते, ईषत्प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वतया भगवदासक्तौ जातत्वे, व्यसनेन च
भगवद्गुणलीलाप्राधान्यं विहाय भगवत्स्वरूपपरतायां ज्ञातार्यां, दैन्ये सति जन्मप्रकर-
णोक्तरीत्या भक्तदुःखस्यैव भगवत्त्वादुर्भावहेतुत्वज्ञानात्, तादृशदुःखाशंसैवोत्पद्यत इति ।
तत्र तादृशदुःखजनकान्तिशयस्यैव भक्तिवृद्धिरूपत्वं, प्रपञ्चविस्मृतिभगवदासक्तयोरधि-
क्यात् । अतः तादृशनिरोधस्य प्रस्तूयमानदुःखाशंसारूपं तद्भावनारूपं च कार्यलक्षणमिति
प्रथमं तदाहुः यच्चेत्यादि ।

यद्यद्दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

अत्र दुःखापारम्प्राणां त्रयाणां कथनेन तेषां भावत्रैविध्यं द्योतितम् । चकारत्रयेण
तत्त्वसज्जातीयभाववन्तः कसादेः कालत्रोऽज्ञानाच्च दुःखभावः संश्रुहीताः । तदानीं कंसादि-
पदिदानीमप्यसुरान्तराणां संभवात् । कालज्ञानयोरपि संभवाच्च । क्वचिदिति अनिर्णत-
देशविशेषोक्त्या तत्र तत्र भगवदेशेषु परमद्विदुत्वसूचनेनाधिकारिणस्त्वागित्वं योषितम् ।
एवमत्रेषु ज्ञेयम् । तथा च ये वात्यादिभावे, ये च पीगण्डादिभावे, ये च प्रीडादिभावे
आसक्ताः, तेषां दुःखं दृष्ट्वा तद्विदुत्यर्थं तादृशतादृशरूपेषु भगवान् तच्चद्वारासुतं सुख
दातुं प्रकटीभवतीति भगवत्प्राकट्ये तादृशं दुःखमेव साधनमिति स्वस्मिन् तदाद्यसोत्सादिको

यः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपो निरोधः स एव कृष्णे व्वसनस फलम् । तदाशंसैव प्रयमाधिकारिणो भक्तिवृद्धिलक्षणमित्यर्थः । अत्र स्यादित्याशंसासूचकम् । यद्यपि आशंसावचने लिङ्गिति सूत्रेण आशंसावाचिन्युपपद एव लिङ्गं विहितस्तथापि लोक उपपदाभावेपि देवदत्तश्चेदागच्छेद् मत्कार्यं भवेदित्यादिप्रयोगदर्शनात्त दोषः । यदि च लोकोक्तिर्न प्रमाणमिति प्रार्थनायां वा सम्भावनायां वा लिङ्गिष्यते, तदापि तयोराशंसामूलकत्वादाशंसा न व्यभिचरति, तस्माद्दोषः ॥ १ ॥

अथ मध्यमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहसामयिकासक्तिभ्रमन्यायकभगवदनुभवार्थत्वात् तस्य भक्तिवृद्धिस्वरूपं तादृशनिरोधलक्षणकथनमुत्सेनाहुः गोकुल इत्यादि ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

तुशब्दः पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । एषोत्यन्त विप्रयोगेण दुःखित इति रसप्रधान इति प्राकट्यजनिका अत्यन्तासक्तिरेव तस्य भक्तिवृद्धिरिति यथाकथञ्चित् दर्शनजन्यमुखाकाङ्क्षा-रूपं कार्यं तद्भक्तिवृद्ध्यात्मकनिरोधलक्षणमिति ज्ञापनाय पूर्वं गोपिकापदोक्तिः । अन्येषां तद्वत् सर्वात्मभावाभावेन ततो न्यूनत्वात् पश्चाद्भक्तिः । किंशब्दो विकल्पं धोतयति । 'विकल्पे किं किमूत् चे'ति कोशात् । आशंसायां भविष्यत्काले लट् ॥ २ ॥

अथोत्तमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहानन्तरभाविसाक्षाकारार्थत्वात् तस्य तस्याधात्कारोत्तरं यदा पुनर्ब्रजस्थानामिव विरहस्तदा तस्य पूर्वानुभूतस्य लीलायुखादिस्मरण-संलितविरहसामयिकानुभववत्त्वात् तदा भगवतः सस्मरण्योत्पादको निरोध एव तस्य भक्तिवृद्धिरूप इति तस्य सास्मिन्नादभिज्ञापक लक्षणमाहुः उद्धयेत्यादि ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

घृन्दायने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

अत्रापि पूर्वश्लोकोक्तं स्यादिति किञ्चा अनुषजते । तथा च तादृशस्मरण्योत्सवा-दिप्रतिपिणी आशमेव स्वस्मिन्नाद्यमक्तिवृद्धिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः ।

अथ त्रिष्वपि श्लोकेषु गोकुलपदोक्त्या पूर्वोक्तरीतिको भावः श्रीजननामस्वरूपास-त्तनामोऽपि निमित्तः, नान्यस्वरूपासत्तानामिति ज्ञापितम् । ते एव परमानुग्रहविषया इति च । नृत्तपि घृन्दायनपदोक्तिस्तु तेष्वपि आपिनयज्ञापनार्थेति चोच्यम् । तेनेतादृशपुष्टिमा-र्गापरिपक्वत्वाय विचारः, न तु सर्वसाधारण इत्यपि चोदितम् । चाचामते एव श्लोकप्रत्ये सुषोपिण्यापुक्तस्य निरोधम्यादर्शंभारगुणको मनोरथ एषोच्यते । श्रीहरिरायणां मते तु निरोधमिति साधारणमूलयोर्भावनगुणगानयोग्ये श्रद्धं भारनमुच्यते, तत्र दुर्लभत्व-कोपनाय स्वस्मरणनया प्राप्तिरूपेणोच्यते । मन्मते विदमाशंसामय भक्तिवृद्धिज्ञापक-रथापिषोच्यन्त इति तयो मेऽ इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

एवं त्यागिषु ये श्रवणजन्यभावनामात्रप्राप्तोषां भक्तिवृद्धिरूपं भावनात्मकं निरोध-
माशंसारूपकार्यमुखेनाभिज्ञानार्थमुत्तम, ये त्यागिषु ततोऽधिका गुणगानासत्तास्तेषां
भक्तिवृद्ध्यात्मनिरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणं त्रिभिर्वदन्त प्रथमं गुणगानुषु
प्रथमाधिकारिणः स्वस्मिन्सदभिज्ञापकं लक्षणमाहुः महतां कृपयेत्यादि ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

अत्र यावदिति पदमुत्तरावभिज्ञापकं तावत्परं च पूर्वावधेः । महत्परं च
पारोक्ष्येण ब्रजभक्तज्ञापकम् । तथा च तासां कृपया भगवान् यावदययिष्यति
वक्ष्यमाणरीतिकसैकतानत्वसंपादिकां दयां करिष्यति तावत् ततः पूर्वं कीर्त्यमानः
'नामान्यनन्तस्ते'स्युक्तीत्या स्वरणपूर्वकं वर्ण्यमानः आनन्दसन्दोहः श्रीमद्भन्दा-
वनेन्दुप्रकटितरसिकानन्दस्य यः समूहः लीलारूपः हि निश्चयेन सुखाय भवतीति शेषः ।
अतस्तस्य कीर्त्यमानलीलया सुखजननं व्यसनोत्कर्षरूपस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं
लक्षणम् । इतदप्रपत्नेन प्रपञ्चविस्तृताधिक्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैवकर्तुः पूर्वदशात् आधिक्यं कीर्तनपरता च पूर्वोक्तमहत्कृपयाधिका भवतीति
तादृशनिरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमाहुः महतां कृपया यद्ददित्यादि ।

महतां कृपया यद्दत्तं कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु श्लिग्धभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥

महतां पूर्वोक्तानां कृपया यद्दत्तं यथा कीर्तनं लौकिकसाधो निषेध्यत्वात् भक्तकृतं
लीलाविषयकं कीर्तनं सदा सुखदं तथा लौकिकानां न, लौकिककर्तृकं लौकिक-
विषयकं च कीर्तनं न, सुखदं न । अपि भवतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । श्लिग्धभोजन-
रुक्षवदिति । श्लिग्ध भोजन यथासौ श्लिग्धभोजनः, श्लिग्धभोजनस्य रुक्षेण तुल्यं
भवतीति श्लिग्धभोजनरुक्षवत् । तथा च लौकिककर्तृके तद्विषयके च कीर्तने असुखदत्व-
मानपूर्वकमलौकिकविषयके भक्तकृते कीर्तने यत्सुखदत्वं 'कथं विना रोमहर्षं प्रवता चेतसा
विना, विनानन्दाशुकलया शुद्धे भक्त्या विनाशय' इत्युक्तपरिज्ञायमानं यत्सुखदत्वं तदेव
पूर्वस्मादुत्कृष्टस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ ततोऽप्युत्कृष्टाधिकारे पूर्वस्मादधिकस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमाहुः
गुणगान इत्यादि ।

गुणगाने सुन्वावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कृतोन्पतः ॥ ६ ॥

'महतां कृपये'ति पदद्वयमत्राप्यनुपपन्नं । अतो महतां कृपया गोविन्दस्य गुण-
गाने रामानुशारेण भगवद्वृणोपपन्नमुक्तपदवाक्यानां कीर्तने सुन्वावासिर्गोविन्दस्य

प्रकारेण प्रजायते प्रकर्षाज्ञायते, तथा तेन प्रकारेण शुकादीनां ज्ञानिमत्तानां आत्मनि हृदये न, अन्यतः कुतः । ज्ञानमक्तिग्यामेव चेन्न भवति तदा तदतिरिक्ता-
देतोः कुतः सादित्यर्थः कैमुतिकेनोक्तः । तथा च भगवद्गुणगाने तादृशसुखावाप्तिः
पूर्वस्मादुल्लस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः । एव च त्यागकर्तृणां मध्ये
कीर्तयितुषु गुणगातुषु च महत्कृपा हेतुत्वेनापेक्षितेति बोधितम् ॥ ६ ॥

सा कृपा तत्कार्यभूतं गुणकीर्तनादिजन्यं सुखं च कथं सादित्यपेक्षायां तत्र भगव-
त्कृपारूपं हेतुं प्रकारभेदेनाहुः क्लिश्यमानानित्यादि ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्यं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥

जनान् जननधर्मवतः स्वकीयान् क्लिश्यमानान् स्वप्राप्त्यर्थं दुःखितान् दृष्ट्वा
यदा कृपायुक्तो भवेत् अत्यनुग्रहं कुर्यात् तदा हृदिस्यं सर्वं सदानन्दं वहि-
र्निर्गतं भवेत् । पूर्वार्थोक्ता मयनक्रियाऽऽप्राप्यनुपपत्तेः । तथा च कीर्तयितृणां भगवद्वयया
साधनाप्राप्तये दहरविद्योक्तसेव सर्वस्यान्तरस्य वहिःप्राक्त्येन महतामपि प्राक्तव्यात्
तद्व्यपया स निरोधः फलमुपदधातीत्यर्थः । तेनेदमपि फलोपधायकस्य निरोधस्यैव
लक्षणम् ॥ ७ ॥

अतः परं कीर्तयितुषु ततो विशेषं वक्तुं तथा तमाहुः सर्वेत्यादि ।

सर्वानन्दमपस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या सर्वस्य सदानन्दरूपस्य वहिः प्राक्त्ये जाता या सदानन्दता, तेन
सर्वानन्दप्रसुरस्यापि कृपाजनितो य आनन्दः सः मुतरां दुर्लभः । कुत इत्याकाङ्क्षायां तस्य
भगवदानहेतुकत्वं स्पष्टीकुर्वन्ति हृद्गत इत्यादि । हृदि स्थितो भगवान् कीर्त्यमानान् स्वगु-
णान् श्रुत्वा पूर्णः बहुधा निरिष्टः, कृपापदस्य पूर्वसुकलात् कृपया वा पूर्णः सन् जनान्
स्वकीयान् स्थावयते, अन्तर्दरी रमण्यान् करोति । अत्र श्रुत्वेति पदाह्वानां कीर्त्य-
मानत्वमार्थिकम् । तथा च तेषु कृपया जनितो यो भगवदानन्दः तेन तद्भवति, नान्यत
इत्यतो दुर्लभ इत्यर्थः । अत इदं फलात्मकस्य निरोधस्य लक्षणम् । परं च मक्तिवृद्धेः
स्वरूपमत्र पर्याप्तोति । तेन पूर्वोक्तेषु स्वायम्भूतेषु साधनांशतैल्येपि 'उन्न्त उभयातिरोधा'-
दिनि न्यायेन यत्र भगवत्प्रसन्नवृत्तस्य गुणगानकीर्तनयोः श्रवणेच्छा तेषां गुणगानादौ
प्रवृत्तिः, यत्र च सा न तेषां गान्नामाय एव प्रवृत्तिरिति मुत्याधिकारिषु व्यवस्था
बोध्या । एतेन कृपाप्राधान्यप्रकार उक्तः ॥ ८ ॥

एवं नानाविधस्य निरोधस्य लक्षणान्युक्त्वा तत्र साधनगुणदिशन्ति तस्मादित्यादि ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गोपाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

यस्माद्भावनापेक्षयापि भगवान् गुणगानेन अधिकं प्रसीदति तस्मात् सर्वं परित्यज्य भक्तिमार्गरीत्या प्रेम्णा सर्वं गृहादिकं सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैः प्रपञ्चविवृत्यतिपूर्वक-भगवदासक्तियुक्तैः सदानन्दपरैः हृदयसलीलायुक्तैः सर्वदा अभीक्ष्णं काल-विच्छेदेन वा गुणाः गोपाः गानविपर्ययाः । तत्रावान्तरफलमाहुः सच्चिदानन्दता स्वत इति । स्वतो यदच्छातः गुणगानातिरिक्तसाधनं विनैव सच्चिदानन्दता अक्षरब्रह्मता भवति । ततः इति पाठे गुणगानादेवेत्यर्थो बोध्यः । एतेन गुणगातुः स्वावस्थापरीक्षण-प्रकारबोक्तः । एवं च सिद्धान्तमुक्त्वावस्थां 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्विषयधन'मित्यनेन यदवान्तरफलमुक्तं तदीदृशानामेव भवतीति बोधितम् ॥ ९ ॥

एवं त्यागिषु मुख्याधिकारिणां यादपिरोधस्य सिद्धिः तत्स्वरूपमुक्त्वा तत्र स्वातुभयमप्रिमसिद्धयर्थं प्रमाणयन्तस्त्वरर्षनप्रयोजनमाहुः अहमित्यादि ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

अहं निरुद्धः पूर्वोक्तरीत्या भगवदासक्तः रोधेन संसारापेक्षारहित्यादिन्द्रियनि-ग्रहेण निरोधपदवीं गतः निरोधमार्गं प्राप्तः सन् निरुद्धानां रोधाय संसारावेशरा-हित्वाप्यर्थं तं पूर्वोक्तनिरोधं वर्णयामि । तुः प्रयोजनान्तरशङ्कानिरासे । त इति पाठे तु यतुर्थी । तथा च यः कथं भक्तिवृद्धिरित्यादिकं पूर्वं पृष्ठवान् तस्मै तुभ्यं तदर्थमग्रे वर्णयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं मध्यमाप्यर्थं निरोधवर्जनं प्रतिज्ञायोपपादनपूर्वकं तदुपयोगिनिरोधस्वरूपमाहुः हरिणेत्यादि ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्वहन्निशम् ॥ ११ ॥

विनिर्मुक्ताः विशेषेण त्यक्तान्, स्वयत्येन मोदीकृता इति यावत् । अत्रेति गुणगाने भावनायां च । तथा च संसारापेक्षस्य भगवदनङ्गीकृतलक्षणत्वत्वात्तद्विरुद्धा या गुण-गाने भावनायां चाहर्निशं मोदप्रसक्तिः, सा निरुद्धानां सामान्यलक्षणमित्यर्थः सिष्यति ॥ ११ ॥

एवं लक्षणं निरूप्य भावनापेक्षया गुणगानेषु विशेषमाहुः गुणेऽप्यित्यादि ।

गुणेऽप्यापिष्टचित्तानां सर्वदा मुरचरिणः ।

संसारचिरदृष्टेः न स्यातां हरिचत्सुग्वम् ॥ १२ ॥

सुरवैरिणः जडदोषनिवर्तकस्य गुणेषु गोवर्धनोद्धरणादिषु सर्वदासक्तचित्तानां संसारश्च विरहकेशश्च न स्यातां किन्तु हरिचत् सुखम् । तथा च भावकानां दुःखा-
शंसया सुखाकाङ्क्षया भगवत्कृतस्मरणाकाङ्क्षया च विरहकृतं दुःखमेव बहुलम्, तत एव च
शीघ्रं लयः । गाढाणां तु संसारावेशाभावाच्च लौकिकं दुःखम्, विरहस्फूर्तविन्तान्निष्ठ,
बहिरुभवे च गुणगानम् । अतो भगवत इव सुखमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव भावयितृगात्रोविशेषमुत्त्वा तस्य कृपाहेतुकत्वं निगमयन्ति, मध्यमाधिकारे हेतुं
तल्लवणां च वदन्ति तदेत्यादि ।

तदा भवेद्यालुत्वमन्यथाऽकूरता मता ।

याद्यशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

यदा पूर्वोक्ता रीतिः तदा भगवतो दयालुत्वं भवेदिति पूर्वोक्तस्य निगमनम् ।
अथ मध्यमस्य व्यवस्योच्यते अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि न गुणाविष्टचित्ता तदा
अकूरता भगवतः, अघातकता तस्मिन् भक्तिमार्गच्युत्यभावहेतुतेति यावत् । सा मता
संसारावेशाभावगुणाविष्टचित्तत्वाभावाभ्यां युक्तिभ्यामनुचिन्तिता । तथा च तेन मध्यमाधि-
कार इत्यर्थः । एतद्व्यवस्थामाहुः याथेत्यादि । अत्र अकूरतायां याद्यशङ्का भगवद्विषयका-
ज्ञानकृता निरोधन्युतिशङ्का, अपिशब्दात् भावनाप्रावत्यकृतो लयश्च नास्ति, तदध्यास
आसक्तिप्रन्यायको भगवदध्यासश्च सिध्यति । तेनेयं सर्वात्मभावप्राकट्यवती मध्यमा-
धिकारिव्यवस्थेत्यर्थः । एतदेव कार्यं तज्जनकस्य तादृशनिरोधस्य लक्षणं ज्ञेयम् । एतापता
भक्तिवर्धिन्यां 'बीजभावे दृढे तु स्यात् स्वानाम्प्रवणकीर्तना'दित्यनेन यत्किंपृष्टिसाधन-
मुक्तं तस्य फलमुपपादितं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अथादृढबीजभावस्य पूजादिभिर्यतमानस्य संसारा वेशसत्त्वात् तस्य व्यवस्थां त्रिभि-
र्दन्तः तत्कृतसेवाया आधिदैविकीत्याय पूर्वमुद्देशनिवर्तकं सर्ववस्तुसमर्पणरूप साधनमाहुः
संसारावेशेत्यादि ।

संसारावेशाद्गुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय चै ।

कृष्णस्य सर्वेषस्तृनि भूत्र ईदास्य योजयेत् ॥ १४ ॥

भगवद्दर्शनसामर्थाद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शाच्च दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

तादृशेन हि संसारावेशदुष्टानीन्द्रियाणि निप्राक्ष्याणि । तानि च निपृष्टमानानि क्षोभं

१ मत्स्योपनिषत् १२, गुणेषु । २ अती दुःखानीन्द्रियाणि कृष्णपारप्राचकाणि न भवन्ति, तदिन्द्रियाणि
३ भावकाणि ।

जनयन्ति, अतस्तदभावार्यं तेषां हिताय चै निश्चयेन सर्वाणि वस्तूनि स्वीयानि कृष्णस्य भूम्न ईशस्य योजयेत् । समर्थं भगवत्सम्बन्धमिश्रितान्यनुसन्दध्यात् । फलात्मकत्वबोधनाय कृष्णस्येति । अवतारादिवारणाय भूम्न इति । एतावन्मावसाधनकरणेपि विषयव्यासंगनिवारणसामर्थ्यबोधनाय ईशस्येति । 'तं यथा यथोपासत' इति श्रुत्या तत्कृत्युन्यायेन चोक्तधर्मपुरस्कारेण चिन्तनसावश्यकत्वात् पदत्रयकथनम् । तेन फलमुपपादयन्ति भगवदित्यादि । एकादशस्कन्धे 'दारान् सुता'निति प्रष्टुद्धवाक्ये सर्ववस्तुसमर्पणस्य भगवद्दर्भत्वकथनात्, कविवाक्ये च 'भक्तिः परोशानुभवो विरक्ति-रित्यादिश्लोकद्वये विषयवैराग्यस्य फलत्वेन कथनात्, सर्ववस्तुसमर्पणस्य भगवद्दर्भस्य सामर्थ्याद्विषये विरागः स्थिरो भवति । तथा च भक्तिवर्धिन्यां 'श्लेहाद्रागविनाशः स्या'दित्यनेन यत्फलमदृढवीजभावस्य श्लेहादुक्तम्, तत्सर्वैककथनेन तज्जनकस्य श्लेहस्य दार्ढ्यमवधनमत्र फलत्वेन बोधितम् । एव सर्वसमर्पणात्मकं योजनमेतादृशस्य निरोध-लक्षणमिति च । आसक्तिदार्ढ्याय साधनान्तरमाहुः गुणैरिति । द्वितीयस्कन्धे 'विषक्षणया यत्परपोषसादना'दिति शुकवाक्ये कीर्तनप्रणालिकया भगवद्भक्तिं प्राप्नुवतां यत्कृतमत्वकथनेन कीर्त्तयानैर्गुणैः हरिसुखस्पर्शात् लौकिकं दुःखं कर्हिचिदपि न भाति, न ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः । अत्र सर्ववस्तुयोजनस्य पूर्वं कथनेन तस्मान्न भाति, न ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः । अत्र 'ब्रह्मसूत्रे'त्यारम्भे आत्मनिषेदिनां भक्तिफलबोधक-धिकाररूपता बोधिता । तेन 'ब्रह्मसूत्रे'त्यारम्भे आत्मनिषेदिनां भक्तिफलबोधक-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् । तेनात्मनिषेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुण-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् । तेनात्मनिषेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुण-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् । तेनात्मनिषेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुण-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् ।

अथ व्यवसनदार्ढ्याय भगवति माहात् परम्परया च स्वीयेन्द्रियत्रिनियोगादिरूपं साधनान्तरमाहुस्त्रिभिः हरिमूर्तिरित्यादि ।
हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
दर्शनं स्पर्शनं स्पृष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

१ इ. - एतानुसन्धानात्मकमिति वाच ।

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः । पायोर्मलांशलागेन
शेषभावं तनौ नयेत् ॥१८॥ यस्य चा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

योऽहम्बुद्धिः व्यसनार्थं यतते, तेन हरेर्भगवतो मूर्तिः स्वयं सेव्यमाना सदाभीष्टं
निरन्तरं वा ध्येया, भगवदभिन्नत्वेन ध्यातव्या । हि यतो हेतोः । तत्र मूर्तिं संकल्पा-
दभिन्नताविचारादर्शनं स्पर्शनं चक्षुषस्त्वचश्च कार्यं स्पष्टं स्वरूपदर्शनेन तत्स्पर्शेन
च भगवत्सम्बन्धितया स्फुटम् । पूजाप्रवाहेण तत्र सन्निधाने लब्धे अन्तर्गामीश्राद्धपो-
क्तन्यायेन, गुणोपसंहारे कार्याख्यानाधिकरणे 'सम्पन्वादेवमन्त्रापी'ति सूत्रेहीकृते,
नियन्धे च 'तद्रूपं तत्र च शित'मित्येतद्वोधिते भगवदावेशे, बह्व्ययोगोलकन्यायेन
च भगवत्सङ्ख्याय वदिर्गावात् स्फुटमित्यर्थः । एतदेव हस्तपादयोः कार्येऽतिदिशन्ति
तथा कृतिगती सदेति । उक्तन्यायेन यथा पूर्वोक्तं द्वयं भगवत्सम्बन्धि स्फुटम्,
तथा कृतिगती हस्तपादयोः कार्ये भगवत्सेवायां तदर्थं चरने च सदा भगवत्सम्बन्धिनी
सष्टे । पूर्वोक्तं स्पष्टपदमत्र विभक्तिलिङ्गविपरिणामेन सम्बन्ध्यते सन्देहात् । श्रोत्रवाक्-
कार्ययोस्तथात्वमाहुः श्रवणं कीर्तनं स्पष्टमिति । एतयोः प्रकारान्तरेणापि भगव-
त्सम्बन्धित्वस्य सर्वसम्मतत्वं योषयितुं सष्टपदस्य पुनरुक्तिः । उपस्थे भगवदुपयोगित्वात्सा-
स्फुटत्वात् तस्य भगवत्सम्बन्धित्वाय प्रकारमाहुः पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । 'कामः
सङ्कल्पवः स्युतः,' 'सङ्कल्पमवान् कामा'मित्यादिवाक्यैः सङ्कल्पस्य पुत्रे कामे कृष्णस्य
प्रिये सति रतिरुपलक्ष्यकार्यं भगवत्सम्बन्धि भवतीति शेषः । गोपालतापनीये 'यं मां स्युत्वा
निष्कामः सकामो भवती'ति गान्धर्वी प्रति भगवद्राज्यस्य श्रावणान्नागवद्भ्रान्तात् ताप-
सङ्कल्पेन भगवद्विपयककामोत्पत्तौ सापि भवतीत्यर्थः । भगवद्विपयककामाभावे तु यथो-
पस्थहितं भवति तथा प्रकारस्त्वये वाच्यः । पायोर्विप्रियोगमाहुः पायोर्त्वादि । पायोः
कार्यं हि विसर्गः, स चात्र मलांशलागरूपः, तेन कार्येण तत्रनक्तलेन्द्रियस्य तनौ
शेषभावं नयेत् । भगवति विनियोज्यमाने स्वसरीरे तच्छोधनद्वारा गुणभावं प्राप्तेत् ।
अत्रापमर्थः । वेणुगीते 'बक्ष्णवता'मित्यत्र सुषोभिनीस्वास्त्रिन्द्रियफलव्योधिकामु कारिकासु
यत्रोमोदमरूपं पायुकार्यमुक्तम्, तथा 'यथां तु भाग्यमदिभे'ति प्रक्षिप्ताच्यायश्लोक-
विवरणे 'रोमायसेदो दशमकार्यं' मित्युक्तम् । यत्र नृतीपस्कन्धे 'मुञ्चन्मीलदृशाऽधु च'
इत्यानन्दाधुमोचनरूपं तत्कार्यमुक्तं, तत्र प्रथमाधिकारे न सम्भवति, द्वितीयस्कन्धे
'तदधमसारां हृदय'मित्यत्र तथा निर्णयात् । अतोत्र 'अन्नमशितं त्रेधा भवती'त्यादि-
छन्दोगधुसुक्तोऽप्यत्रयोः स्पष्टपातुः मृश्वरीपात्वको यथा 'कफः पित्तं मलः स्त्रेषु प्रसेदो
नरस्योम च । कर्णविद्दुपित्तं भेति धानूनां क्रमशो मला' इति वैद्यकोक्तो मलांशः,
स हि पासुर्नवेन्द्रियेण तत्तरेद्विद्विद्वासा निर्गच्छति । तावत्तव तसेन्द्रियस्य विनियोग
इति गौणत्वेन शेषता । क्रिय, एवं 'संस्कारावेशदुष्टाना'मितीन्द्रियविशेषणेन मध्ये चामत्सरी-

लुब्धैश्चेति कथनाद्दृष्टवर्णनकर्तृषु तत्सत्तायोधनेनान्ते चोक्तपासुकार्यकथनेन चैतेषां जघन्या-
धिकारित्वं बोधितम् । तेन ये भक्तिवर्धिन्यामद्दवीजभावा उक्तास्तदर्थोऽयमुपदेश इति
सूचितम् । किञ्च, अत्र मनःप्रभृतीनां नवानां विनियोजनप्रकार उक्तः, प्राणरसन-
योस्तुविनियोगः कोऽपि उक्तः । किञ्च, भगवत्प्रिये कामे उपस्थविनियोगकथनात्
तदभावे तदभावः सूचितः । तथा सति तेषां भगवदुपयोगाभावे किं कार्यमित्थाकांक्षाया-
माहुः यस्य चेत्सादि । चेत्यनादरे । यस्येन्द्रियस्य भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न
दृश्यते तदा तस्येन्द्रियस्य विशेषेण निग्रहः संयमः कर्तुमावश्यक इति निश्चयः ।
तथा च यदि तत्र तेषां निग्रहं न कुर्यात् तदा, नो चेत् 'प्रमत्तमसदिन्द्रियवाग्विसृता'
इत्युक्तन्यायेन विषयदस्युषु पाते संसारावेशरूपं महदेवानिष्टं सात्, अतस्तदावश्यकमि-
त्यर्थः । एवञ्च जघन्याधिकारिणां यदुक्तोपदेशरीत्या करणं तदपि तदुचितनिरोधस्यैव लक्ष-
णम् । तत्रापि मुद्रासिन्धेत्, तदा सुतरां तथेति बोध्यम् । एवं क्रमेण उद्देगनिवृत्त्या क्रमेण
सेवाया आधिदैविकीत्वं तन्मथत इत्येतदेव जघन्याधिकारिणां मुख्यं साधनमिति सिध्यति ।
एवं सर्वगुणदिश्य जघन्याधिकारिणामेतत्प्रवृत्तिमुत्सादयितुं ग्रन्थान्तर उपदिष्टेभ्यः
साधनान्तरेभ्य एतस्य साधनसोत्कर्षं वदन्ति नात इत्यादि ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

जघन्याधिकारिणामतः उक्तात् साधनज्ञातात् परतर उल्कृष्टतरः मन्त्रोऽष्टाक्ष-
रादिर्न । तदावर्तनं हि सेवाकरणाद्भवेनोक्तम्, अनुकल्पत्वेन च, अतस्तथेत्यर्थः । एवमप्रेषि
बोध्यम् । स्तवः कृष्णाश्रयादिसोमपाठः, सोपि तथा, शुकल्पत्वाद्भक्त्याय, विवेक-
धैर्याश्रये तथैवाङ्गीकारादिति । विद्या उपासना, तीर्थं गङ्गादि, तयोरपि भगवत्कृपाभावे
विलम्बेन फलसाधकत्वात्, धृतौ तत्कृतुन्यायादरणात्, भारते च यशतीर्थयोः समान-
फलत्वेन कथनात् तयोरत्र पृथगुक्तिः । तेन जघन्यानामधिकारिणामत्रोक्तं योजनादि
साधनत्रयमेवास्वावश्यकम् । तेनैव स्रष्टासक्तिव्यसनानां क्रमेण गृहत्यागोत्तरं पूर्वोक्तनिरोधा-
त्मकमक्तिवृद्धिसिद्धिरिति निष्कर्षः । याचा गोपीशाः श्रीहरिरायाश्च 'हरिणा ये विनिर्मुक्ता'
इति श्लोकोत्तरं 'संसारवेशश्लोकं' पठन्ति, तदत्रे च 'गुणेभ्योविष्टचित्तानां'मित्यादीन्
क्रमेण श्लोकान् पठन्ति । ब्रजराजास्तु येन क्रमेण पेठुः, तेन क्रमेण मया व्याख्यातम् ।
व्याख्यानप्रकारस्तु सर्वेषां नैकैविष इति मया स नामूहित इति दिक् ॥ २० ॥

आचार्यवर्षेणुपया हृदयस्मितेन यत् प्रेरितं भगवता ब्रजनाथकेन ॥

तद्दानयजातमलिखत् पुरुषोत्तमारव्यः श्रीनिष्ठलेखचरणास्तुजदासदासः ॥ १ ॥

एति श्रीपीताम्बररामेन श्रीपुरुषोत्तमेन विरचितानि निरोपलक्षणापर्यन्तविष्टितिः ।

१ इत्यादिश्लोकाधिसौमिकी । २ जघन्या सन्तानभावा विद्वान्तुष्ठावस्तुषुः ता नादिदमिति वाचयेन
विभूतः, भिन्नेषुते चैदाव्यामिषयनि । २ सर्वसम्पन्नाञ्चैव योजन तदार्थः । ३ व्याख्यानं प्रचारदणम् ।
भगवदुपयोगः, आश्रयरीत्या पुरुषोत्तमोपदेयः । तत्रार्थं द्वितीयः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीश्यामलात्मजश्रीवज्रराजकृतविवरणसमेतम् ।

प्रवक्षीहृद्यगिरिषु रोमास्त्रियसुनातटे । तद्वाहुलतिकावृन्दे श्रीहृन्कृष्णो विराजते ॥ १ ॥
गोपीदारतिमार्गाञ्जमार्तिण्डाचार्यसंस्कृतः । मयि श्रीगोपिकाधीशनिरोधोऽस्तु महाफलः ॥२॥
स्वाचार्यचरणाम्भोजकृपया तन्निरूपितः । स्वीयसौकर्यबोधाय निरोधः क्रियते स्फुटः ॥३॥
श्रीनिन्दलेशपादाब्जहृपारससुवृष्टिमिः । निरोधकल्पवृक्षो मे विवितः फलितोभवत् ॥ ४ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयेषु कृपया निरोधफलदिरसया निरोधस्वरूपं विवृण्वन्ति ।
तस्य फलात्मकानुशयनरूपत्वात्तत्र च प्रथमं प्राकट्यमपेक्ष्यत इति यथा प्राकट्यपूर्वकः
सिद्धो भवेत्तथा निरूपयन्ति । यद्येति पूर्वं येन प्रकारेण ब्रजे निरोधार्थं प्रभुराविर्भूतः
स मयि नास्तीति तदभावजदैन्येन तस्याप्यर्थं तथा प्रार्थनीयो यथा स भावो भवतीत्याहुः
यच्च दुःखमिति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम कथित् ॥ १ ॥

यदुःखं यशोदाया नन्दादीनां गोपिकानां गोकुले भगवदाविर्भावपूर्वमगत्
तदुःखं मम कथित्सादिति सम्बन्धः । भगवदाविर्भावज्ञायते यत्सर्वेषां तत्रत्यानां तादृशं
दुःखमनूपेन भगवदाविर्भावोऽजनि । अन्यथा भगवत्सिःसाधनः दुःखाभावेन प्रकटो
भवेत् । चकारप्रयेण तत्सम्बन्धिनमपि तादृशदुःखमनूदिति भावो ज्ञाप्यते । अन्यथा
संमर्गतोपि दोषः स्यात् । कचिदिति स्वस्य दैन्याविक्रयार्थमयोग्यत्वज्ञाननाय । गोकुल
इति षडात्सर्षया तत्रत्यानां निर्दोषत्वं ज्ञापितम् । यत्सर्वज्ञानभिज्ञतेति न चातुर्यकाषट्या-
दिना दुःखमनूत्, किन्तु साहजिकमेव ॥ १ ॥

एतदुःखानन्तरमपि भगवदारिर्भावज्ञं सुखं तत्रत्यानामिव भवेदिति प्रार्थनीयं
दैन्येनेत्याशयेनाहुः गोकुल इति ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजयासिनाम् ।

यत्सुखं मममनूत् नन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

गोपिकानां गोकुले इष्टिपशुके, तु पुनः सर्वेषां व्रजवासिनां भगवदाविर्भावे जाते

यत्सुखं समभूतसुखं भगवान् किं मे विधासति । अत्रायं भावः । गोपिकानामिन्द्रियकुले
 'जात्मानं भूषयाञ्चकु'रिति न्यायेन जात आनन्दो भगवान् पञ्चैश्वर्ययुक्तः सर्वं कृत्वा
 सर्वदानसमर्थस्तादृक्स्वरूपं सन्नाथ तथा दानं करिष्यतीति समग्रो मनोरथः । तस्य
 भावस्वात्स्वन्तं दुर्लभत्वात्क्रमेण भविष्यतीति भावः । तु पुनः सर्वेषामेव ब्रजवासिनां भगवदा-
 विर्भावे जाते य आनन्दो जातः, येन वृद्धा चालाञ्च उलसितहृदयाः नृत्यं छतवन्तस्तादृशं
 मे भगवान् विधासति ॥ २ ॥

ततो भगवन्नित्यस्थित्यात्मकानन्दसुखप्रार्थनामाहुः उद्धवेति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि कश्चित् ॥ ३ ॥

उद्धवागमने जाते वृन्दावने ब्रजस्त्रीषु गोकुले नन्दादिषु यथा सुमहानुत्सवो जात-
 स्त्रया मे मनसि कश्चिद्भगवन्करिष्यतीति सतापमनोरथः । सुगहानिति पदेन पूर्वोत्सवादि-
 भिष्टत्वं ज्ञाप्यते । तथा हि, उद्धवागमनात्पूर्वं मधुरास्नानां ततो भगवानत्रागत इति
 तत्रत्या न भगवदीया इति ज्ञानं भगवतो ब्रजनित्यस्थित्यज्ञानेन भवेत्तत्र च श्रीमद्बुद्धवैरत्र
 नित्यस्थितिर्द्वेति तथैव ज्ञानं भविष्यतीति मनस्युत्सवः पूर्वोत्सवो जातस्तथाचार्यः
 श्रीभागवतविद्वत्तौ प्रपञ्चितम् । तादृश उत्सवो मम मनसि कश्चिस्त्वादिति भावः । यद्वा,
 गोकुले वृन्दावने वा उद्धवस्यागमने जाते सति तत्रत्यभक्तदर्शनेन तद्भावप्राप्त्यर्थं तथरण-
 रजःसम्बन्धयोग्यजन्मप्रार्थनात्मक उत्सवो जातस्तथा मम मनसि स्त्वादिति भावः । यद्वा,
 उद्धवो भगवता सर्वात्मभावार्थमत्र प्रेषितस्तेनात्रत्यभक्तानामाधिष्यं स्वस्य च नित्यस्थिति-
 शीपिता, तेन तस्यागमने जाते सति य उत्सवो वृन्दावने गोकुले वा जातस्तथेति भावः ।
 यतो सर्वात्मभावस्त्रयैव भवत्येतेदेव निरोपस्थानं, तेन तथा दानेच्छा येषु तत्रैव प्रेष्यन्त
 इत्युत्सवो भवति तदानार्थं वा तथा मे मदुपरि भगवन्मनसि तासां वा स्त्वादिति भावः ॥३॥
 नन्वेतावान्मनोरथो भावनयैव कथं सिष्येदित्याशङ्क्य श्रीमदाचार्यकृपयैव सेत्स्यतीति
 विश्वासपूर्वकं भावनीयं, तेन भविष्यत्येतेत्याहुः महतामिति ।

महतां कृपया याचङ्गयान् दययिष्यन्ति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानसुखाय हि ॥ ४ ॥

महतां कृपया भगवान्यावत् दययिष्यति दयां करोति तानदानन्दसन्दोहः
 कृपारूपः कीर्त्यमानसुखाय पूर्वोक्ताय स भावो भवतीत्यर्थः । यद्वा, भगवान्यावत् महतां
 कृपां करोति तावत्कृपया जीमस्य सतापदैन्यदर्शनेन दयां करिष्यति तदा आनन्दसन्दोहः
 कीर्त्यमानसुखाय स्यादिति भावः । भगवान् कीर्त्यमानसुखाय यावन्महतां कृपया दययि-
 ष्यति तावद्वा स्यात् । अपमर्षः । यान्त् भगवान् दयां करिष्यति तान् महतां कृपया
 पूर्वमेव दयातः कीर्त्यमानसुखाय आनन्दसन्दोहः स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु श्रीमद्बुद्धवागमनजातोत्सवस्य विप्रयोगस्फूर्त्या दुःखसम्भावनरूपत्वात् सुखस्य महत्कृपया जतेपि तस्मिन् कथं निर्वाह इत्याशङ्क्याहुर्महतामिति । -

महतां कृपया यद्भक्तकीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥ -

महतां कृपया सदा कीर्तनं सुखदं भवतीति शेषः । अयं भावः । सदा तस्मिन्नेव समये कीर्तनं तेषामेव कृपया सुखदम्, प्राणवाधायां जीवनार्थं भवतीति भावः । यद्बन्धुत्वमित्यर्थः । ननु विप्रयोगे गुणानां जीवनत्वं नानुभवसिद्धमित्याशङ्क्यालौकिकत्वात्तथा भवति । लौकिकानां न तथात्वमित्याहुः न तथेति । तु पुनः लौकिकानां न तथा सुखं भवतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनमाहुः स्निग्धभोजनरुक्षवदिति । स्निग्धभोजनरुक्षवत्, रुक्षभोजनं यथा न सुखं जनयति तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानस्य दुःखनिवारकत्वं श्रूयते, न गुणगानसेत्याशङ्क्याहुः गुणगान इति ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गुणगाने यथा सुखावाप्तिः प्रजायते तथा शुकादीनामात्मनि नैव जायते, अन्यतः कुतः स्वादित्यर्थः । शुकस्य चेद्गुणगानेन सुखं स्यात्तदा स्वातन्त्र्यं स्वयमेवावश्यः कथमेव तु स्वामिन्य एवं गानं कुर्वन्तीति वदेत् । यद्वा, गुणगाने कृते गोविन्दस्य भगवतोपि यथा सुखावाप्तिः प्रजायते तथा शुकादीनामात्मनि नैव भवतीत्यर्थः । अन्यथा भगवानिव तेषि तद्दुःखदुःखिता भवेयुः । भगवत्सहायत्वं 'भगिधर' इति श्लोकादिषु निरूप्यते । यद्वा, गोविन्दस्य गुणगाने या सुखावाप्तिः पुष्टिस्थानां भवति, सा शुकादीनां भगवद्गुणगानानन्दसुखानामपि नेत्यर्थः । अयमर्थः । गोविन्दपदेन ब्रजवधूतामिन्द्रियस्य ये गुणान्बहुणगानेनेवासां तथा भवति । शुकादीनां सर्वावतारचरित्रमिश्रगुणगानात्तत्त्वं न भवतीति भावः । अत एव निरोपचरित्रिकथनप्रस्तावे प्रथमाध्याये सूतोक्ती तदन्तः स्थितो भगवानेवोत्तरं प्रयच्छतीति 'सममवानय चिन्पुरात'मित्यस्मिन्पद्ये निरूपितम् ॥६॥

गुणगानमात्रेणैव कथं भगवात्रितोषात्मके कृपां कुर्यादित्याशङ्क्य तत्स्वरूपमाहुः क्षिप्रपमानानिति ।

क्षिप्रपमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा मर्यमदानन्दं हृदिसं निर्गतं पट्टिः ॥ ७ ॥

जनान् क्षिप्रपमानान् दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत्तदा हृदिसं सर्वसदानन्दं पट्टिर्निर्गतं कुर्यादिति गम्यन्थः । अथायं भावः । गुणगानस्य विप्रयोगताये जीवनेकम्बमानत्वात्तत्तापान्पथं भगवदिच्छासहृया तापमहने गुणगाने कृते मनि जनान् लौकिकदेहसुकान्, यतोऽश्रीकित्तेन्द्रे तापस्थानन्दरूप एव भवति, तान् क्षिप्रपमानान् दृष्ट्वा, यदेति तस्य

दुर्लभत्वात् कृपायुक्तो भवेत्तदा हृदिसं खहृदिसं सर्वसदानन्दमाधिदैविकशक्तिरूपं
पहिर्निर्गतं कुर्यादित्यर्थः । गुणगानकर्तुर्भावात्मकस्वरूपं तदुदिसं बहिः प्रकटं कुर्यादिति
वा ॥ ७ ॥

ननु भगवतः सर्वमेवागन्दरूपमिति गुणा अप्यानन्दरूपाः, तेन गुणगानस्याप्यानन्द-
रूपत्वात्कृपया भावात्मकानन्दस्य बहिःप्रकटकरणरूपस्य को विशेष इत्याशङ्गाहुः
सर्वानन्दमयस्यापीति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभ इत्यर्थः । सर्वानन्दमयशब्देन भगवतो गुणा-
दयोपि भगवद्रूपा जीवेषु स्वरूपप्रतिपादकपूर्वकरसदातार इति ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापनायैव
मयदप्रयोगः । मयद् प्राचुर्ये । तेन सर्वमेव भगवदीयमानन्दप्रचुरमित्यर्थः । अत एव
गुणगानेन रमणं फलप्रकरणान्तर्गतद्वितीयाध्याये निरूपितम् । अपिशब्देन बहिःस्वरूप-
शाकट्यात्मककृपानन्दस्य कथनविशेषो ज्ञाप्यते । स च कुमारिकाप्रतापावान्तरफलपरमफल-
रूप इति भावः । तासां च गुणयानानन्तरं परमफलप्राप्तित्तथैव सर्वत्र निरोपाधिकारिणा-
मित्याशयः । कृपानन्दस्य दुर्लभत्वोक्त्याऽनुग्रहैकलभ्यत्वं ज्ञाप्यते । नन्वनुग्रहेतरासाध्यत्वे
गुणानामपि तयात्वं स्वादित्याशङ्गाहुः हृद्गत इति । हृद्गतः स्वगुणान्कृत्वा पूर्णो भूत्वा
जनान् ह्लावयते मद्यान् कुर्वते । तस्मान्प्राप्तिति शेषः । कृपयैव पूर्वमष्टादशाध्यायोक्त्याप्येन
वेषुद्वारा हृद्गतो भवति, ततस्तथैव तद्दर्शनेन स्वयं तत्तापयुक्तो भवति, एतदेव पूर्णत्वम् ।
अत एव द्वाविंशाध्यायेऽस्मद्भावप्राणनाथैर्द्वाविंशोऽन्तर्गोपिकायां'मित्यारभ्य 'तेनैव पूर्णानन्द-
इतीर्यत' इत्यन्तं पूर्णत्वं निरूपितं पूर्वतदभावज्ञापकम् । यद्वा, स्वगुणान् तद्दर्शनेन तापका-
न्कृत्वा विप्रयोगदलेनापूर्णात्वात्स्वरूपसा द्वितीयं दलं प्रकटीकृत्य पूर्णः सन् रसैः ह्लावयत इति
भावः । स्वगुणोद्भूततापानां खलु तेषां दुःखदूरीकरणं युक्तमेवेति भावः । भगवद्गुणानां
रसात्मकानां रसरूपतापोद्घोषकता तु 'पूर्णाः पुलिन्य' इत्यादिषु स्फुटमेव निरूपिता । तेन
गुणगानसा तत्साधकत्वमिति भावः । गुणानां च भगवद्रूपत्वादनुग्रहेतरकोटिसम्भावना
न कर्तव्या ॥ ८ ॥

यस्माद्गुणानां तत्साधकत्वं तस्माद्गुणानां स्वरूपज्ञानपूर्वकं कर्तव्यमित्याहुः तच्चा-
दिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरिर्मेयाः सच्चिदानन्दता स्रतः ॥ ९ ॥

यतो गुणास्तत्साधकान्स्मात्सर्वं परित्यज्य सर्वदा सर्वकालनिरुद्धैस्तद्भावापन्नैर्गुणाः
मेया इत्यर्थः । सदानन्दत्वेन, प्रक्षिप्या इति भावः । अयं भावः । 'सन्त्यज्य सर्वविषया'निति

तत्सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सहेति शेषः । 'खसखीन्धोन्ववर्णय'न्नितिवत्तैः सह गुणा गेया इति भावः । गुणान्विग्नित्वा स्वरूपज्ञानार्थम्, सदानन्देन कृष्णेन परिश्लेषा इति भावः । अयमर्थः । गुणगानगुणाः प्रमुषैव ज्ञेया येन तान् श्रुत्वा स्वयं तद्रशो भूत्वा स्वरूपसदानं करोति । ननु गुणेषु सदानन्दत्वाभावादेतज्ज्ञाने कथं तत्र तत्त्वं सादित्वाशङ्काहुः सच्चिदानन्देति । स्वतत्त्वेषु सच्चिदानन्दत्वा सिद्धेत्यर्थः । यतस्तेषु स्वतःसच्चिदानन्दता, अतस्त्वा ज्ञात्वा गेया इति भावः ॥ ९ ॥

ननु निरुद्धानां गुणगानं युक्तमिति सिद्धं, फलासाधकानां साधनदशायां कथं गुणगानं सादित्वाशङ्क्य स्वात्मवात्मकपूर्वस्वोक्तनिरोधस्वरूपमाहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाप निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

अहं रोधेन निरुद्धः, निरोधपदवीं गत इत्यर्थः । अत्रार्थं भावः । भगवता येषु जीवेषु कृपया निरोधो विचार्यते, स च निरुद्धमकसंगेनैव सिद्धो भवति, नान्यथेति निरुद्धाना-
ज्ञापयति भुवि प्राकट्यार्थं, तत्संगेन जातो यस्तीव्रतापः सः रोधपदवाच्यो भवति । श्रीमदा-
चार्याणामपि देवजीवमक्तिनिरोधार्थं प्राकट्यात्मन्याज्ञाद्वयाकरणात्सङ्गजनिततापस्य रोधत्व-
मिति भावः । एवं च सत्सुकतीत्या तेषां रोधेनातुरोधेन भगवता निरुद्धः निरोधपदवीं पुरः-
प्रकटरूपेणैव गत इति भावः । निरोधफलस्य विप्रयोगतापानन्तरमाधित्वादाचार्याणां
च लीलाभ्युपातिस्वरूपस्य विप्रयोगासम्भवाद्भगवता जीवेषु कृपया तद्दर्शनार्थं तथा
प्राकट्यार्थमाज्ञप्तं, श्रीमदाचार्यैरपि तद्दर्शनार्थं स्वानुभव एव प्रदर्श्यते । यथा अहं रोधेन
रुद्धमयाम्बुम् । तथा लौकिके निरुद्धानां रोधापं निरोधं कथयामीत्याहुः निरुद्धानां
त्विति । लौकिक इति शेषः । यद्वा, निवेदनैतत्स्वरूपेणैव निरोधयोग्यता भवती-
त्याशयेनाहुः निरुद्धानामिति । निरुद्धानां स्वनिषेदितानां रोधाप्य भगवत्कृतलौकिका-
सत्त्वभावाय निरोधं वर्णयामीति भावः । ते त्वेत्यर्थः । त इत्येकवचनेनैतच्छ्रोतुर्दुर्लभत्वं
ज्ञापितम् ॥ १० ॥

एवं प्रतिज्ञाय निरुद्धस्वरूपमेवाहुः हरिणा च इति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्यर्थः । अत्रार्थं भावः । अकारणं
मरुदुभयदृशा तन्माधनमविचार्य दुःखहरणशीलेन ये विशेषेण निर्मुक्ताः मावात्मकस्वरूपी-
द्वोपरहिताः कृणाः, येन च सागरे संगारसागरे मग्ना दुःखमेव प्राप्तुवन्तीत्यर्थः । ये तु अत्र
अग्निमेव जन्मनि मावात्मकरूपेण निरुद्धाम्ने अहर्निशं मोदमायान्ति, सन्तोषं प्राप्तु-
वन्तीत्यर्थः । अहर्निशपदेन मावात्मकतया गोपस्त्रीरद्वोपवथ मोदं प्राप्तुवन्तीति व्यज्यते ।
अहनि मत्रररिडामिनीन्, रात्री गोपस्व ॥ ११ ॥

ननु तासां तेषां च विप्रयोगक्षेत्रे गुणयानदशास्रगवः (स) तस्य कथं मोदरूपतेत्या-
शङ्क्याहुः गुणेष्विति ।

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।
संसारविरहक्षेत्रौ न स्यातां हरिचत्सुखम् ॥ १२ ॥

मुरवैरिणः गुणेषु आविष्टचित्तानां सर्वदा संसारविरहक्षेत्रौ न स्यातामिति सम्बन्धः ।
अत्रायं भावः । मुरस्य जलद्रोपात्मकत्वात्तागरक्षितस्य वैरिल्लोचया रससागरदोपनिवारकत्वं
व्यज्यते । तस्य गुणेष्वाणन्दमयेषु विरहसामयिकोत्कटतापनिवारकजीवनहेतुभूतेष्वाविष्ट-
चित्तानां तौ न स्यातामिति भावः । चित्ते छावेशोक्त्यान्यावेशाभावो बोध्यते । अत एव
सर्वदेत्सुक्तम् । भगवत्सेवार्थव्यावृत्तावपि तत्परत्वार्थम् । यथोक्तं जीवोत्कटतापनिवर्तका-
चार्यैर्भक्तिवर्धिन्यां 'ध्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यत्सेवदे' त्यादिना । एवं गुणाविष्टचि-
त्तानां भगवति संसारस्वाहन्ताममतात्मकस्य विरहाभाव इति यावत्, विप्रयोगजः क्षेत्रश्च
ताहुभाषणं न स्याताम् । अयमर्थः । भगवत्स्वाहन्ताममतासहितनित्यसंयोग एव भवेत्, सुखं
भवेदिति शेषः । तत्र निदर्शनमाहुः हरिचत् । हरिचत् न स्यातां, सुखं भवेत् । अप्राप्यं
भावः । भगवतो जीवेष्वहन्ताममताभावो कदापि यथा न भवति स्वकीयत्वात्तेषां तद्वि-
प्रयोगजक्षेत्रोपि तथा । 'भवतीनां विद्योगो मे न हि सर्वात्मने'ति भगवतैशोक्तत्वादभावः ।
निवेदनानन्तरं भगवत्स्वरूपात्मकतैव सिध्यति । एवं सति भगवानिव तौ न स्यातां, सुखं
च सदैवेति भावः ॥ १३ ॥

भगवत् एवं करणे दयालुतां हेतुत्वेनाहुः तदेति ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

चापशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

यदा पूर्वोक्तप्रकारेण सुखं सात्तदा भगवति दयालुत्वं भवेत् । अन्यथा मर्यादा-
दिप्रवेशेन क्रूरता मता सम्मता, पुष्टिलानामिति शेषः । भगवता एवं करणेभिमाना-
दिषापशङ्का मर्यादायतिक्रमात्कृतपापो वा भवेदित्याशङ्क्य नेत्याहुः । चापशङ्कापीति ।
अत्र अस्मिन्मार्गे चापशङ्कापि नास्ति । अपिशब्देन तच्छब्दैव नास्ति कुतः पुनर्वाप इति
भावो व्यज्यते । भगवदध्यासस्य दृढत्वादेहाध्यासाभावात् चापशङ्केत्याहुः तदिति ।
तस्य भगवतोऽध्यासोऽपि सिध्यतीति भावः । अपिशब्देन भगवतोऽपेतदध्यासो रसरीत्या
सिध्यतीति बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु भगवतो दयालुत्वे सुखोत्सादकता भवतु, परमस्य लौकिकत्वाद्भगवतो-
लौकिकत्वात्कथमेतस्य लौकिकनिरुद्धा निरोपसिद्धित्याशङ्काहुः संसारेति ।

संसारारोषाद्दृष्टानामिन्द्रियाणां हिताय च ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भग्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

एवं निरोधस्वरूपं निरूप्यान्त्यनिरोधपूर्वकमेतत्करणार्थमस्य सर्वाधिकत्वमुक्त्योप-
संहरन्ति नात इति ।

नातः परतरो मन्त्रो न्यतः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

अतः परतरो मन्त्रो नास्ति, तेन मन्त्रादिषु विश्वासं विहायायमेव ग्रन्थो जाय्यः ।
एतदुक्तप्रकारेण स्वेयमित्यर्थः । अतः परतरोन्यः स्तवो न । तेनैतदुक्तप्रकारेणैव प्रभुः
स्तुत्य इत्यर्थः । अतः परतरा विद्यापि न । या विद्यैकोनविंशध्याये व्रतप्रस्तावे निरूपिता
सेयमेवेत्यर्थः । अतः परतरं तीर्थमपि न । तीर्थे प्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वमस्ति, न त्वाधि-
दैविकप्रतिबन्धनिवर्तकत्वम्, अस्य चाधिदैविकतन्निवर्तकत्वमस्तीति नातः परतरं तन्निवारक-
मन्यदिति भावः । तस्मात्प्रतिबन्धकापगमार्थमेतदेव स्तोत्रं सेव्यमिति भावः ॥ २० ॥

इति श्रीगोपिकापीशवल्लभाचार्यसूचितः ।

निरोधो विघृतस्तेन सदा तुष्यन्तु ते मयि ॥ १ ॥

निरोधसंशयोऽनेन प्रकारेण सदा बुधैः ।

छेत्तव्य इति हि ज्ञात्वा तत्कृपातो विवेचितः ॥ २ ॥

इति श्रीश्यामलात्मजश्रीब्रजराजविरचितं, निरोधलक्षण-
विवरणं सन्पूर्णम् ॥

परिशिष्टम् ।

‘निरोधलक्षणकी टीका प्रथम श्रीहरिरायजुने कीनीची पृष्ठ २२’

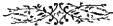
अथ विचार्यते, को निरोधः ? किञ्च तस्य कारणम् ? कथं वा फलत्वमिति । प्रपञ्चविरस्तुनिर्घृष्टका
 आसक्तिनिरोध इति । न चासक्तिमात्रं निरोध इति वाच्यम् । विषयासक्तौ व्यभिचारम् । न च तत्र
 प्रपञ्चविरस्तुतिः, किन्तु तदभिव्यक्ति एव । न चासक्तिविषयानिरीकप्रपञ्चविरस्तुनेर्विषयसाधारण्येनातिव्या-
 स्तिरिति वाच्यम् । प्रपञ्चवाच्यस्य तत्सामान्याभिधानत्वात् । न च लौकिकासक्तिविषयो न प्रपञ्चः । न च
 प्रपञ्चमात्रास्तरण आसक्तौर्भिव्यक्तवाचात् इति वाच्यम् । प्रपञ्चादीतस्य तद्विषयत्वात् । न च तद्विषयस्य
 तद्वनीतत्वे प्रापञ्चिकतायासत्त्वे रविषयत्वमिति वाच्यम् । योगतर्पणप्रत्यक्षात्प्रा अर्थाभिधायार्थत्वेन भक्त्या
 प्रपञ्चातीतस्य विषयत्वोपपत्तेः । तदु प्रपञ्चत्वस्य एव कृतो न निरोधविधेयमिति चेत् । न । तस्य ज्ञान-
 मात्तौयमेधुसाप्रत्यक्षात् । ‘भक्तानां यद्दमेव विद्विष्यत’ इत्युक्तत्वात् । तस्माद्विरस्तुतिमात्रमेवात्र सूचयामिति ।
 स च निरोधो द्विविधः । भगवतोऽन्यत्र । तत्र भागवतो भगवतः प्रपञ्चविरस्तुनिर्घृष्टकं भक्तविषयकास-
 क्तिरिति । ‘निरोधोऽत्यानुपापनमात्मनः सह क्षतिमि’ इति वचनात् । अक्षेति वाचा भेदेन निर्दोषात् ।
 ‘निरोधोऽस्यानुपापनं प्रपञ्चो कीदृशं हरे’ इत्याचार्यपरमार्थवृत्तत्वात् । टील्यस्तेषु सर्गादिषु परिगणितत्वात् ।
 मन्त्रत्र लक्षणमिदमनुपपन्नम्, भक्तानां प्रापञ्चिकत्वेन भगवतस्तद्विषयकासक्तौ प्रपञ्चविरस्तुणाभावादिति
 चेत्, वच्यते । प्रापञ्चिकत्वं केन प्रकारेण ? न तावत् प्रत्यक्षम्, भक्त्यादिप्रत्यक्षागोचर्यानुपपन्नम् ।
 भक्तविरोधप्रत्यक्षत्वसाप्रापञ्चिकत्वात्तुक्तत्वात् । अत एव तत्वात्वं पोषयन् भगवान् भक्तानामर्तुं प्रति
 ‘दिव्यं वृद्धमि ते चतु’ इत्युक्तवान् । ‘यदि परममि सुवयो गुणाण्ये समारिहा’ इति श्रीभागवत-
 यावयात् । नाप्यनुमितिः, अनुपपत्तयाभावात् । न च इत्यावादेरनुपपत्तौ त्वमिति वाच्यम्, इत्यावस्य
 प्रापञ्चिकत्वं त्ववस्थापितत्वात् । प्रत्यक्षं ‘तथापि जननिपासः’, ‘तद्विष्णोः परमे परम्’ ‘तद्विष्णोः,
 ‘मद्विदे मितुर्णं स्मृतम्’, ‘तं भजन् मितुर्णो भवेत्’, ‘मुक्तोऽस्युत्पन्नपरदेहात्’, ‘मुक्ता भवि लीलाविप्रदं
 कृत्वा भजन्त’ इत्यादिवाच्यैरनुपपत्तेः एतेन अनुपपत्तं सिद्धम् । तदु अस्तु भक्तानां तथात्वम्, तथापि
 भगवतोऽप्रतिहतज्ञानवालेः प्रपञ्चविरस्तुने कथमुपपाद्यत इति चेत्, इत्यम् । भगवतोऽनन्यसाक्षिमात्वेन
 यदा परम् यं क्षतिमान्नावपति, सा तदा तत्कालं तदुगुणा भवति । एवञ्च सति ‘धिया पुष्टये’नि
 वाक्ये सुप्यसक्तिमापसादाद्विवादा अपि सत्त्वेन तदाविभाषनादनुपपन्नम् । न च शिरोधाद्-
 शब्दे सर्वत्रानुपपन्नमिति वाच्यम् । विरद्विनिषपगांयातपथ ‘तदेतन् तद्वैतनी’ इत्यादिभिर्मिद-
 द्यात् । एतच्च यथा तथा सतिन्यदस्यसाक्षिमिर्निर्भरुपिने निरुत्पन्नत्वे । न च ‘कथोऽन्यमिचयाऽत्ताद्-
 रिनि धारपादनिद्याप्रत्यये तथा यन्मत्तमव इति वाच्यम् । तस्य सुप्यमायासतित्रत्याविधासाक्षित्व-
 त्वात् । ‘विद्यासिधे मन तनु विदुःसुख्य नार्तिरिणाम्, कथमोक्षकरी ज्ञाते मायया मे विनिर्मित’ इति
 पाठत्वात् । तदेव श्रीमदाचार्यैर्विरुपितं विषये, ‘विद्यासिधे इतेः क्षणी मायदेव विनिर्मिते, खे श्रीरमैव
 नानाम्य हु, तितारं वाच्यतीरते’ति । तां च प्रभुः अनिसागे एव आरिगोपयन्तीं ‘मद्वन्द्ये न जानति
 नादं तेभ्यो मनतापी’नि कथनादप्यन्यत्वे । अत एव निरुपितं केनचित् भागवतप्रकरणतत्तासिधेन ‘मंगुणात्
 इत्यात् । तदेतत् सर्वमाचार्यैर्देवाभेदः स्वप्रतिविमिश्रयम्’ इत्यत्र निरुपितमिति सादृश्येन एव
 विभावनीयम् । अथ किं तस्य कारणमिति चिन्तये । न सापत्तोऽ इव सापदया जन्त इति परं
 कारणम् । तथा अनुभवजन्यत्वात् । भगवत्तत्र साक्षात्कारम् माद् साक्षात्कारविरयविपीतिरुपाधिषयत्वेन
 अनुभवत्वात् । साक्षात्कारे तु विद्यासिधेनेन तथात्वमन्वयात् । ‘दिव्यं वृद्धमि ते चतु’ इति वाक्यात्,
 ‘यदि परम्’ इति श्लोके । ज्ञानि भक्तिः, सा च धिया, नर्पादाद्विभेदेन, तत्र न तावदाद्या, तथा,

'मन्वया एवमन्यया,' 'विस्तो उदन्म्वरम्' 'ज्ञानयोमञ्ज मशिष्ठो नैतुंज्यो भक्तिरक्षणः,' इत्यादिवाचीः पुरुषोत्तमसातुज्यपलकत्वेन तिरोपानकत्वात् । 'ननु मन्वया सञ्जातये'त्यादिवाच्यैर्नर्वादाभक्तेः पुष्टिप-
 क्षिप्तकालेन, सा च तिरोप इति कथं न तिरोपजनकत्वमिति चेत्, उच्यते, तस्या अनुग्रहसहकारित्वेन परम्परासाधनत्वात् । अन्यथा 'चोपासितसहस्रमा' इति वाच्यं विरुध्येत । ननुदुपासनाय सर्वोप-
 भक्तिरूपत्वात्, न द्वितीया । तस्यासद्विशिष्टत्वात्, न हि स्वमेव स्वं प्रति साधनं भवति । तर्हि किमा-
 रम्भिकत्वमेवेति चेत्, न, तास्यातिरोपानुग्रहस्य कारणत्वात्, सादृशत्वं गुणगानसहकृतत्वं तिरोपत्र तथा
 पलदानेच्छैवेति संशयः । वस्तुवस्तु न गुणयानादेरपि साधनत्वं, निःसाधनत्ववर्धनात्, तथापि योगक्षे-
 साधारणसाधनत्वमादाय तथोक्तम् । अथ कथं तिरोपत्र फलत्वमिति । सुप्रसुःसाभावान्यतरभावात् ।
 प्रयुगासतेः स्वविषयाग्राह्या दुःखसहकृतत्वाच्चेति । उच्यते । तिरोपो हि प्रपञ्चितस्त्वृत्तिसहित
 भावमिति, या च स्वविषयविषयकविधिधमनोरपजनको भावः, तस्य च रक्षकत्वेन मुख्यरूपत्वात् ।
 'रमं हि एवायं लज्जा भावन्दीभवती'ति श्रुतेः । प्रपञ्चविरम्भितरूपत्वेन प्रापञ्चिकदुःखाभावरूपत्वात् ।
 किञ्च, फलं हि पुराचार्यैः, तस्य च तेन स्वप्राप्तयेष्वप्यज्ञात्वात् । तथा च भासकिमाध्यपतितदुःखस्य
 भासकानुष्ठापत्वेन तत्प्राप्तम् । 'विषयः सन्तु ततः शम्भुदिति वाच्यत्वात् । अन्यथा इवेनादावपि
 तजन्वदकस्य तनुनपकपावासात्वेन फलत्वं न स्यात् । 'भूवात् मे गरकाः शतुमिंघमतामि'ति विधा
 श्वेनवरणात् । सुरसायनं तदिमि चेत्, तदा प्रकृतेःपि सृष्टतां शक्तिः । न च मुख्यभावात् प्रकृतिरिति
 पाष्यत् । नरके सुप्रसन्नमायोगात् । तस्यैव पुरुषायं एव फलम् । वस्तुतस्तु दुःखमेव न, किन्तु
 परमानन्द एव । अत एव श्रीमुनेः सर्वान्ते 'रेमिरे' इत्युक्तम् । अत एव श्रीमद्वाचायै 'रतो तिरोपो महाफल'
 इत्यभिहितम् । एवं मति भक्तिमार्गं तिरोपक्षेप फलत्वात् तसाधनतत्रिरूपत्वं कुप्यन्तः भीमवाचायाः एत
 दुर्लभसाधनाय प्रापेतास्त्वेन निरूपयमित 'यद्य दुःख'मिति । तिरोपो हि प्रपञ्चितस्त्वृत्तिसृष्टिके
 भावदात्मिकः । सा च स्वविषयदर्शनार्थं सुप्रसुःप्राप्तिका । यदिति पदान् दुःखं च लोकविलक्षणं
 स्वस्वरागमद्वयात् कोटिवोपानन्दरूपं सुवासावर्षीत्यानुभाषकं भावदायिर्षोक्तम्, अतो तिरोपस्य
 प्रपञ्चो दुःखं प्रपञ्चविरम्भेभ्योऽप्युत्पन्नत्वात् । अतो मूलभूतावादान्तेष्वस्यैव फलत्वात्पुष्प-
 दित्वात्वेन प्रपञ्चो दुःखं प्राप्यन्ति 'यद्य दुःख'मिति । यद् दुःखं यतोदाया नन्दादीनां चकारादन्वेषां
 गौतुलै अत्रि तद्दुःखं मन वचिदपि स्यादिति शक्यम् । नन्वेतास्यं तिरोपस्य फलत्वे, तदेव तु न,
 सुप्रसादेरभ्यर्चनं तथाऽवगमनादिति चेत् । न, अत्रावकनात् । 'मानसी सा परा मता' 'वेत्तन्प्रयत्नं
 तेषै'त्यादिभिः सिद्धान्तमुक्तपदवाच्यार्थवितोषपदापर्यन्तं फलरूपत्वैवास्तेनोक्तत्वात्, अतो न वाचि-
 र्शक्तिर्न सावः । मातृचरणदुःखस्य शीमन्भावतोऽधिकत्वात् प्रपञ्चोक्तिः । ननु पूर्वज्ञेयं ज्ञापयज्ञानन्दविधि-
 प्राप्ताः हि शिष्ट एषेति चेत् । अत्रार्थं सावः । अथर्वनि मातृत्वं मनि प्रसिद्धे, तत आरभ्य मातृचरणदी-
 नी स्वप्नतामकभियोगज्ञानं ते शिष्ट एव, परं स महारतो निरक्षयानन्दः । फलस्वीयनेष
 पदेष्वनिदिपैयमानान्नामुक्तः, अतन्मनोरथं कुर्वन्ति 'स्वामम कचि'दिति ॥ १ ॥ एवं यतोदायिदुःखं
 प्रापेयिष्य अतिदुःखं गोपिकादुःखं प्राप्यन्ति 'गोपिकातां र'ति । मुदात्तः पूर्वस्मादुपकृतवन्दुःखं ।
 गोपिकातां प्रपञ्चमितिर्नानीं यद् भीमवाच्यतादी निरतिशयत्वेन अत्रिहं स्वस्वाममं तद् कचिदपि
 देहेन्द्रियप्रमाणेयुः स्यादिति मनोरथः । यतोदानन्ददीनामेतन्मुपस्य स्वस्य शम्भुदीनायप्रतिरतिप्रदायेन
 अयोग्यता अत्रापेनीयत्वाद् गोपिकादीनामेव सुप्रसन्नं प्राप्यन्ति 'गोतुने गोपिकातां येति ।
 गोतुने अत्रावतो हीनमिर्षेनुवादात्पुष्पमिर्षोपिदानं, चकाराजोपानां तस्यैव ज्ञापयमिनां चानि
 चानुग्रहमुत्प्राप्तयन्तीनामप्यवकाशममूर्त्, ननु हि मे विद्यामिति । अन्यत्र तथाकृते सामर्थ्या-
 भावसांगेत्वात् । 'अवगा'मिति । यद् हि सर्वं कर्तुं शक्यं । अतोऽप्यत्रापि तथा करिष्य-वेपेत्तयः ॥ १ ॥
 एवं दुःखं प्रापेयिष्य हीनमिर्षेणुत्वं तद्वि प्रापेयिष्या आश्रितकतिप्रयोगदामान्तरं चातुर्वं
 तद्वि प्रापेयमि, उच्छासमान इति । इदञ्चवाममेव ज्ञाते यद्य गोपिकातां अत्रपि अत्रावगाह्य-

उपपत्तौ जनात् दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत् तदा सर्वं सर्वोत्तमं सदानन्दं परं ब्रह्म हृदिसं
परमध्वोश्चि प्राप्नुमन्ति बहिः प्रकटं भवतीत्यर्थः । अत एव ब्रह्मतीर्त्त-तरीनां गुणगानेन हृदि प्राप्नुम्य
तन्मवस्था इत्यादिना तथाभावसम्पत्तौ इत्यथा अगवात् प्राप्नुमन्ति इत्युच्यते । तद्येवोक्तमाचार्यै 'नहि
साधनसम्पत्त्या हारस्तुष्यति कस्यचित्, अन्तर्गतं दैन्यमेवैकं हृदितोषणसाधन'मिति । यद्वा, सदानन्दस्य
भगवतो हृदिसं अधिभावादिकं बहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः । अत्रायमसितन्धिः । 'ररदुः सुखं राज'श्चि
त्यादिना तादृशभावे यदा कृपायुक्तो वासस्तदा समनतोमिप्रायः प्रभुर्नैव भया वरोक्षे भजता, न परार्थे
मिरवचसंयुजामित्यादिनामिर्भावित इति तथैत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु किमिति कृपापेक्षया गुणगानेन हेतु
सम्पादनीयः, ज्ञानमिच्छयाः ब्रह्मानन्द एव सम्पाद्यतामिति चेत्, उच्यते: 'सर्वावन्दनमवस्थापी'ति ।
एतदेवानन्दस्यान्यानि भूतानीति श्रुतेः सर्वैव स्थितो य आनन्दः स भवति प्राप्नुवन् बतंत इति तदा-
श्रितस्य मातृपुत्रानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दे न कस्यापि दुर्लभत्वम्, 'सर्वं ब्रह्मचित्तोमेने'ति नाक्यात्, तथापि
कृपावन्दः कृपासुतो य आनन्दः स भगवदुत्तमो स्वरूपसमापयोगक्षेमत्वात् कृपया वा यो भजनानन्दोप-
स तु सुतरां दुर्लभ एव । ब्रह्मानन्दस्यापि दुर्लभत्वात् । सम्भवति साधनमिह किञ्चिदिति चेत् ? गुणगान-
मेवेति गृह्यते । अत एवोक्तमाचार्यैः 'लौकिकस्त्रीषु संसिद्धः तद्गुरा सुरपे भवेत् । स्वानन्दस्यापनर्था हि
योग्यतापि निरूपिता । अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु तन्मम् विद्यार्थत' इति । एतदर्थस्तु प्रभुचरि-
रर्थं विवृतः । 'भजनानन्दस्य स्वरूपामवाप्येन स्वरूपत्वात् तस्य च' स्वमात्मनिहृदयेन तथावाप्य
भगवद्वैतित्तल्लोके विनाद्वैतयु तन्मव्यवृत्तयो भवति । तन् एतत्कथाभयनेन तद्भावोदये दुर्लभेति स
रतो भवेत्, नाम्येति स्त्रीष्वेव तद्व्यवृत्तयो इति । तत्रैव द्वितीयकारिकायैरिहोपलये यद्वा, कलमेये
सुधर्माद् निरुपयता भगवता 'धोऽप्योऽन्तरेण तुजयोपि पत्तुष्टाधी'रिति पात्रये शिपोपि दृष्टान्तिरूपनेन
तस्या अपि दुर्लभो यो रसः तं प्राप्य गोप्यो धन्या इति मन्त्रोप्येव स्वागन्त्याभयवोपयता निरूपिता,
नाम्येव सात्यासु वेत्यर्थः । तथा य तत्रैवेतदधिकारित्वात् तथेति भाष्ये ह्येतत्सर्वं हृदिकुलोक्तं कृपावन्दं सुपु-
लभं इति । 'गाय सुगान्,' 'भेने निरज' 'एता, पर' 'केमा ज्ञान,' नाप शिष्य,' 'आसावहो' इत्यादि-
चार्यैः श्रीमतायतेषु तस्य तथाव्यतिरिक्त्याच । कृपावन्दस्य दुर्लभत्वबोधकं तत्कार्यमाहुः 'हरत' इति ।
इत एव दृष्टमपि, स्वगुणान् ध्याया पूर्णं गुणगानेन प्रतिक्षणं यथैवातः जनात् प्राप्तवते रसतिर्ग्री
निमज्जयतीत्यर्थः । अत एव 'यदाहीडे'ति यथे स्वामिर्गता सुधाद्वारा भावात्तदकः प्रभुर्नत प्रसिद्धो
'अक्षयता'मित्यादिनिष्ठदृग्गितगुणप्रवणेन पूर्णः श्रीकामयतामेव सम्पादितवात् । अत एवोक्तं
धीमदाचार्यैः पुंश्लोकीति 'अन्तः प्रसिद्धो भगवात् सुगान्दुल्ल कर्णपोः, पुनः प्रवेश्यते तन्मवृत्तं तदा भवति
गुम्भिर'इति । एतद्विषयाने यथाधर्मवैवाक्यामित्येक इति सर्वमनपचम् ॥ ८ ॥ एवं सोपपत्तिक
गुणगानं कृपावन्दम्, निरुप्य कर्णव्ययेन उदुपसद्वन्ति 'तस्या'दिति । यथावन्तैतानोपासनादि-
कार्यो भक्तिमात्रां निरतिमधिकनिजनिषयः 'वैपरम्भमपि पुत्रादिना यत्तल्लोक'मित्यादिवाच्यत्वात्
तस्मात्तयोः त्वं कर्मज्ञानोपासनादिकं पतिव्यज्य कर्मात्वेन एववा निरुप्येभमवताः स्वीकारेण दृष्टवत एव
किञ्चिद्विगुणवपयान्दं साधनानि निरुपयितुंया एव सर्वदा सर्वैरुपासनात्पत्तौत्वात्वेन ज्ञेया इत्यर्थः ।
ननु वेदमार्गानुगारेणैव धारणात् उन्मार्गेन ध्यान्यात्सिद्धेविधवात् केवलं स्वरुपान् मावेतिरिति
कृपावन्दं सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः आनन्दमयः परः परमात्मा परमवाद्यापन्नो न तु
पुत्र्यादि चर्चा तादृशित्यर्थः । विषया विदोषकमेतत् । अनेन कृपावन्दे स्थित्या गुणगानं भवेत्यपिपुत्र
मयति । ततः तत्रैव एव गुणगाने लोप्यन् सविज्ञानान्दना गुणव्यवधिर्भावेन अद्वैतव्यवता पुत्रोपमा-
रिभाष्योपेयता भवतीत्यर्थः । अत इति पाठे गुणगाने विषयाने स्वत एव यत्तुत्वात्साधनसाधन्यम्, न तु
तद्वं यत्तुत्वात्साधनैवेति तदर्थः ॥ ९ ॥ एवं गुणगानरक्षणव्यवसिध्यात् निरोधप्रवृत्तौदेव तद्विदि-
रिति स्वयं स्वीकारानेव निरोधविद्विगुणव्यवसिधिति कद्वताः तस्य कृपावन्दमिवादितासाधनाय दृष्टान्तं निरुपय-
नान्नन्व्यानुभव प्रमाणापि, अर्दितेदत् इति । अतः निरोधेन स्वरुपं दत्तं आहृतीति तादृशेन गुणैव

तदेत्यर्थः । भवमर्थः । गुणविद्येचित्तानां सदैव संसारेण जहन्ताममत्तारूपेण अमिहयित्वाहितदमा-
 चान्तां यः क्लृप्तः यत्र संसाराभावेन मगवत्यपि तदभावेन भवति सोपि तदेत्यर्थः । भगवद्विषयकसंसा-
 रस्य सत्त्वमप्यपेक्षयाप्येवात् । अत एव 'अप्येन्ति योयत्सपद्' मित्रव्रत्यस्य गोवत्सपदमाप्रकरोत्यस्य
 अदमेतदासोभ्यं नम स्वामीत्येतावान् संसारः स्वापितो भवतीति निरूपितमाचार्यैः । स च हेतुः
 'हृद्योपिकतरस्तेषां' मिथ्यादिना भगवता यीतायामेव नर्गितः ॥ १३ ॥ ननु गुणाविद्येचित्तत्वेभ्यश्चि-
 त्तित्तिरेव किमिच्छासंक्रायासाद्गुः 'हृदित्यसुख'मिति । हेतुः सर्वदुःखदुर्भंगवतो यथा सर्वदेव भक्तसाहि-
 त्येन सुखं एतानन्दत्वाद्भगवत्तत्त्वात् गुणामिद्येचित्तत्वेऽन्तस्त्वदाविर्भावान्नाद्भगवत्साहित्येन तथैव मुच्यमित्यर्थः ।
 'सदा ससंगुत्तानामवस्थैवं यदा भवेत् । तदा द्यास्तुता वैश्वदर्शनात्तु हरेर्भवे' विश्वासायेनाहुः तदा
 मयेद् द्यास्तुत्वमिति । अन्यथेति । एवं भावाभावे भगवत्तेषु क्लृप्ता भवत्कृपालुता जनवेक्षकत्वेन
 मताकाकं सम्प्रतेत्यर्थः । अत एव नैवात्मन इति श्लोके भगवत आत्मनः प्रभोर्निजलभपूर्णस्य अति-
 द्रव्यगोचरुतोऽपराप्रहृतुः परगत्या किङ्करित्येदितानुप्राहकत्वमुच्यते श्रीभागवते । सा च प्राक्कभावे-
 नैव भवतीति सर्वमभवयम् । ननु कालकर्मत्वभावादिमित्तुदिनादावैषम्योद्देश्यादिदोषसम्भवे कथं गुण-
 गाननिर्वाह इति चेत्, तत्राहुः बाधशब्दापि नास्त्यत्रेति । अत्र गुणगाने काश्चादिबाधशब्दश्च न, यतो
 भगवत्तयोक्तं श्रीभागवते 'न कर्हिचिन्मत्परः सान्तरूपे नहुवन्ति नो निमित्तो ष्टि हेति'रिति । किञ्च ।
 नात्र भगवतापि बाधः कर्तुं शक्यः, तत्र के पराकाः कालादय इत्यर्थः । अत एवोक्तमाचार्यैर्हृदिरत्र न
 शक्नोति कर्तुं बाधां हतोपर' इति । ननु सर्वकृतिप्रमथंश्च भगवतः कथमेतन्नायबाधस्यसम्भवं-
 मिति चेत्, सत्यम्, परन्तु सर्वस्य यदीति श्रुत्या सर्वायस्यस्य भगवतो भक्तवत्प्रत्येय सर्वसम्भवंस भक्त-
 भावबाधासम्भवंमिति भावः । एवमविद्येचित्तित्तुत्तया इदमहिमाहुः तदप्यासोपि सिध्यतीति ।
 गुणगानेन तुल्य भगवतः अद्यातः सर्वत्रायभासः सोप्यथात्तरकलत्तया सम्बन्ध सिद्धिरप्येवो भवतीत्यर्थः ।
 अस्यास्यपद् घटादिषु तदवभासस्य भावनास्यपुक्तत्वेन यस्तुत आसत्तित्तमयोधनात् । अन्यथा घटादेः
 पुरोचमामिन्नत्र स्वात्, नहि घटादिः स्वाध्यासत्तमितः, किन्तु परत्परथा । तस्मात्परागतया तद्गुणा
 तथारत्वात्, अन्यथा तावदस्मिन्निर्दिष्टं तेऽप्यमिदप्यात् । ननुच्यन्त एव प्रत्यधर्माः सच्चिदानन्दादव-
 रोच्यन्ति येषु, अक्षरातागामेषु हेतुं तदुक्तितया व्यपदिश्यमानत्वात् । अन्यथा यहाँपीडावाच्योपि व्य-
 दिरेरेत् । न च ह्युपनिषः । तदमाधारणधर्मोपामन्वत्र कथनसत्तुचित्तत्वात् । किञ्च, सर्वेषां धर्मोणां
 साधारणत्वे तद्गुणासाधारणधर्मोभावे लक्षणभावाद्निरूप्यत्वं जीवसत्त्वतन्मैत्रनीत्वात् च सात् ।
 तस्मादेतदप्याक्षरसमानाधि करणात्वेन तद्वर्मेव्यपदेश एव, न पुरोचमधर्मोपयोपीति तुहास । ननु-
 धर्मादयो व्यर्दिष्टा एव, किं न ते पुरोचमधर्मो इति चेत्, सत्यम्, तद्गुणा एव, परंत्वक्षरस्य धरा-
 रूपत्वेन तद्विभक्तया तेषां तत्र सद्भावात् । यतो व्यागादिप्यपि सदिप्यया तद्भावः, सुक्तं भर्ताः स्वोति
 वागवात् । एवं गति 'उत्तम पुरोचमन्व' 'भेदव्यपदेशाद्ये'त्यादिसंस्तुतिसूत्रधर्मोभासया अक्षरमेव
 पुरोचमनेद इति भेदभेदयोः अन्वकर्मिणं दिक् ॥ १४ ॥ ननु ब्रह्मस्य गुणान्नाद्भवेन तदभावे
 अत्र दीनपदं न सत्त्वमित्याशङ्क्य तदप्यनेनैव भवतीति साधनयवाद्दत्तस्यसु-अर्थसाद्गुः भगवत्पद-
 मेवामप्योर्दिति । भगवत्पदो गुणगानं तन्मामप्योर्दत्तस्यनेरेव शिष्ये भगवद्विदित्तित्तित्तये विरागो
 रागाभावात् स्थितः, अन्यपरिभास्यो भावर्थात्यर्थः । अत अद्यतान्त्व निरुद्धमात्रा निरतिमन्वय
 क्तोति पुंन' इति वाचकात् । यदा भगवत्पदोः भगवत्पदोऽप्यप्यप्येव तन्वभावादेव विरागो
 मयर्थात्यर्थः । अत एवोक्तमित्य मूलगुणे हरिमिति ॥ १५ ॥ एवं सोपपत्तिकं गुणगानकनेव्यतामि-
 धाय तदुपपत्तिकं एषं त्रात्येति । एषं पूर्वोक्तं प्रपत्तिं ज्ञानमागतं गुणधरणेन यथाप्येताया
 मन्वेतेषां परिचय इदं चान्दव्यपदेशेन गुणस्य एष्य वर्णनीयाः । अत्र बाधशब्दं व्यागाधेमाद्-
 धामन्वत्त्वेनोप्योर्दिति । भावसर्वेभ्योऽप्येतास्यत्वात् त्वात्पदम्, निवेप्यराणां सत्त्वमिति वा-
 चकात् ॥ १६ ॥ ननु गुणगानं रागादिवर्जनीयमपिचतथा कार्यं इत्यात्तंश्च तावदंशुच्यमानस्य

पूर्वोक्तमुत्पत्तिरोधाधिकाररूपत्वाद् तदनुत्पत्त्या भगवत्स्वरूपज्वाणमात्रमेव साधनमाहुः हरिमूर्तिः
 सदा ध्येयेति । एवं कृते तदेककारणस्य अन्वयादावप्युपगमनोरथस्य तदेषा निःसाधनस्य गजेन्द्रस्यैव
 रक्षणार्थं भगवानातिर्भवतीति शाययितुं हरिरिति । ननु योय इव कल्पितमूर्तेरपासनायामिव सम्पादित-
 प्यनक्तिवातिशेषतु कर्मवृत्तौ नान इव खोपघानमूर्तेष्वनमिहापि भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः हरिमूर्ति-
 रिति । भक्त्याविर्भूतस्वरूपस्यैव ध्यानम्, न त्वन्यथाभूतस्यैव ध्येयेति विध्यर्थककृतप्रत्ययेन आप-
 श्यत्कथं चोक्तितम् । ननु ध्यानपूर्वकगुणधानमात्रेण किं भवतीत्याशङ्क्याहुः सद्रूप्यादपीति ।
 सद्रूप्यादिवारमात्रादपि तत्र भगवन्मूर्तौ प्रादुर्भावान् समन्ततो दूरान् स्पर्शनं स्पष्टमवापितं भवति ।
 तथा कृतिः कदाहसेपणादिरूप, यतिः विलासमतिः, शूक्तसर्वं ध्यानपूर्वकतादृशगुणगानेन निरोधा-
 त्प्रादुर्भावरूपे स्पष्टमवापितं अनुसृतं भवतीत्यर्थः । निरोधोपयोगिताध्यागतराण्याहुः, श्रवणं कीर्तन-
 मिति । श्रवणं धीनागततादेः, कीर्तनं, पतद्भवमपि स्पष्टम्, सङ्गीतादिकमकृत्या कर्तव्यम् । अन्यथा
 श्रवणे कीर्तने असम्भावनादिपरीतभावने स्वात्मम्, तथा च अमयः स्वादिति साचः । श्रोतृसायेक्षं
 कीर्तनं, तद्विरपेक्षं शायमिति तयोर्द्वियेकः । किञ्च गुणे कृष्णप्रिये कृष्णस्य प्रियः कृष्णः प्रियो वा यस्य
 तथाभूते रतिः कार्येत्यर्थः । गुणे कृष्णप्रिय इति व्यत्यासेन कृष्णप्रियःयेनेव रतिः कायां, न तुनाप्येनेति
 सायः सृष्यते । अतः परं साधनसमुदायकत्वं निरूपयन्तः शरीरपरीषदंलक्षणं प्रतिपत्त्यपिराकरणमाहुः
 वायुरिति । स्वपरीक्षेय गुणधानेन प्रकृते भगवति तत्त्वत्प्राप्तकरन्दसम्भवाहुः स्वविदरेः प्रविशन् शरीरग-
 तमर्शाक्षं दोषमयोर्गं शोषयित्वा तदपोर्गं स्वयेवेमोक्तित्वं तयो दोषमायं दोषः भवतिदो पश्चरतेऽ-
 सम्भवती भागः तं नयेद् प्राप्तुयात् । तथा सति अग्निशेष शरीरे अलीङ्कितवसम्भवात् शरीरौच्यमात्रगदा-
 नुमदयोन्मत्ता भवतीत्यर्थः । एतेवैतदतिरिक्तसाधनैरयं प्रतिबन्धो न निवर्तत इत्युक्तम् । मृतात्तास्वापि
 दुःसंयादिना भावनासम्भवात्प्राप्तमाहुः यद्वेति । यदा पुत्रादेर्भगवात्कार्यं सेवादिकरूपं स्वयं प्रकृतं
 प्राप्तिभूत्येन न इत्यते शिक्षायामपि, तथा सति सामर्थ्ये तस्य सिद्धेयेण भरणादिकमकृत्यापि निग्रहः
 कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा सति सामर्थ्ये तद्विमिदं 'अप्राप्तिवद्मनुमत्तं भवतीति न्यायेन वदती गुणे
 कृष्णप्रिये रतिरित्यनेन निरोधापक्षेरीत्यत आहुः इति निश्चयः । सति सामर्थ्ये निग्रह एव कर्तव्य इति
 भावः । इदमुक्तं भवति । कृष्णप्रियये रतिरस्पष्टप्रभुकार्यवरणे औदासीन्यं प्राप्तिदृष्टये सति स्वभये
 प्तामस्य सेवाप्रतिदृष्टताया निग्रहः, अतमभये तु तामं कृत्वा आन्तरभक्तिनामै प्रपेत् इति ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतः परं साधनरूपं निरूपयन्तः साधनान्तरसाधनमयोक्तव्यं वदन्तः सः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवद्धभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजीकृत टीकाना भाषांतरसहित.

निज जनउपर कृपावंत श्रीमद्वल्लभाचार्यजीने प्रणाम करीने तेबोश्रीनो वा दास (श्रीपुरुषोत्तमजी) निरोधलक्षण ग्रन्थनो विचार करे छे.

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी संन्यासनिर्णय ग्रन्थमां भक्तिमार्गीय त्याग प्रभुना विरहना अनुभवनेमाटे कर्तव्य छे एम सूचवे छे; कौण्डिन्यऋषि अने श्रीगोपिकाओ ए धे गुरु छे एम कहे छे; यत्रेना समय अने फल जुदा जुदा छे एम सोच करे छे, अने तेपरथी अधिकारीओनो भेद सूचवे छे; ए भक्तिमार्गीय त्याग मात्र प्रेमधी ज सिद्ध थाय छे एम आज्ञा करे छे; ए प्रेमतुं साधन शुं, एम आकांक्षा यतां आज्ञा करे छे के भावनाधी सिद्ध थयलो भाव ज मात्र साधन छे; अने भावभावनाधी विलक्षण (उच्च) अधिकार प्राप्त यतां प्रभुना गुणपाल ज विरहमां जीवन टकावी राखे छे एम आज्ञा करे छे.

त्यां एम आकांक्षा थाय छे के केवा अधिकारीने केवी भावनाधी उत्पन्न थयलो केवा प्रकारनो भाव साधनरूपे उपयोगी भइ पडे छे? यकी प्रभुना गुणो पण त्यां पापक कहेला छतां केवा अधिकारमां केवा प्रकारे जीवन टकावी राखवामां साधनभूत भइ पडे छे? एम पण आकांक्षां थाय छे. वकी भक्तिवर्धिनी ग्रन्थमां श्रीमद्वल्लभाचार्यजीप आज्ञा करीछे के जे मक्तने भक्तिनो बीजभाव दद थयो होय अने जे भगवाने आज्ञा करेली अने आपे निचारेली रीतिप मजन करतो होय एवा मके भक्तिनी प्रवृद्धिने माटे शुद्धत्याग करीने अवन कीर्तनरूप साधन करवां; जेनो बीजभाव दद न थयो होय तेणे तो घरमां रहीने पूजा अवन वगेरे करीने प्रभुतुं मजन करतुं, अने एम करतां करतां प्रभुतरफ छेद आसकि अने व्यसन थाय त्यारे ते कृतार्थ थाय एम कथुं. आगळ जतां त्याग करवा वगेरेनी आवश्यकता यतानी. त्यांपण भक्तिवृद्धितुं स्वरूप शुं, भक्तिनी वृद्धि भई छे एम केम माळम पडे, एम आकांक्षा थाय छे. अने सेवाफलविचरणमां आज्ञा करी के जो आद्य फल (अतीतिक सामर्थ्य)

न प्राप्त थाय तो सेवा आधिदैविकी यद् शकती नथी, तेथी ज फल प्राप्त थयुं नथी एम समजतुं. त्यां पण एम आकांक्षा थाय छे के सेवा आधिदैविकी केम थाय ?

एप्रमाणे उपर कहेला अंशोमां आ सर्व आकांक्षाओ उत्पन्न थाय छे ते पूर्ण करवाने आप एम बोध करे छे के जेवी रीति भगवान् अवतार दशामां भक्तने दर्शन थाय एवा गुणलीलाओवडे प्रपंचनी विस्मृति करावी पोतामां आसक्ति करावी निरोध धीमे-धीमे क्रमवार करावे छे अने जीवोनो उद्धार करे छे तेम हाळ अनवतार दशामां ज्यारे पोते मूलपर प्रकट विराजता नथी त्यारे पण श्रवण कीर्तन वगैरेथी अनुभवमां वावे एवा गुणलीलाओवडे ज धीमेधीमे क्रमवार निरोध प्राप्त करावे छे अने जीवोनो उद्धार करे छे; माटे त्यागपूर्वक श्रवणथी उत्पन्न थती भावनाथी भजता भक्ते, तेमज त्याग-पूर्वक कीर्तनथी भजता भक्ते, तेम ज धरमां रहीने सेवापूजा वगैरेथी भजता भक्ते सर्वेण पोतपोताना अधिकार प्रमाणे भक्तिनी वृद्धिरूप उपर कहेलो निरोध प्राप्त करवाने प्रयत्न कर्यां करवो.

तेमां पण जे भक्त त्यागपूर्वक श्रवणथी उत्पन्न थती भावनाथी भजतो होय तेणे पोतापर प्रभुनी केटली कृपा यद् तेनी परीक्षा करवी, (पोताना मननां विचारथी समजतुं), प्रभुना गुणगाव गावा, पोतानी अवस्थानी परीक्षा करवी, एटले पोते केटले दरले पदोप्यो छे तेनो मनसाधे विचार करवो, अने पोताना अधिकारप्रमाणे पोताना मननां प्रभुपरत्ये उत्पन्न थता मनोरयोपरथी पोतामां निरोधनी उत्पत्ति क्यामुपी थद् तेनो निचार करवो.

जे भक्त कीर्तनवडे प्रभुनुं भजन करतो होय तेणे कीर्तनथी पोताने अनुभवमां आनता सुखविशेषथी पोतामां भक्तिनी वृद्धि केटली यद् तेनी परीक्षा करवी, अने प्रभुकृपा पोतापर केटली यद् तेनो विचार करवो.

जे भक्त धरमां रही प्रभुनुं भजन करतो होय तेणे पोते जे सेवा करे छे ते आधि-दैविकी पर्यंत पदोप्ये तेमाटे श्रवण कीर्तन प्यान निरंतर कर्यां करवां.

आ सर्वनो उपदेश करवाने आप निरोधलक्षण ग्रन्थनो आरम्भ करे छे. कोइने एम शका थाय के आ निरोधलक्षण ग्रन्थ संन्यासनिर्णय वगैरे धीजा ग्रन्थोना उप-अद्वय छे एम धारमानुं शु कारण छे? जेस धीजा ग्रन्थो एकएकधी स्वतन्त्र छे तेम आ ग्रन्थ पण म्यत्थ छे एम शामाटे न मानवुं?

आ शराना समाधानमां करेवातुं के आ ग्रन्थमां ग्रन्थ करवानी प्रतिज्ञा नथी, तेथी कोइपण करवने छेथे आ ग्रन्थ कयो एम तो आपणे मानतुं ज पटणे; यळी संन्यासनिर्णयमां केटली भायना वगैरेनु स्वरूप शुं एम आकांक्षा थाय छे, तेम ज प्रभुना गुणगाव जीवनना हेतुरूप यद् पटे छे ते कपे प्रकारे थाय छे, एम आकांक्षा

थाय छे, तेमज भक्तिवर्धिनीमां कहेला भक्तिवृद्धि पदमां भक्तिवृद्धितुं स्वरूप शुं एम आकांक्षा थाय छे, तेमज सेवाफलविचरणमां कहेला अनाधिदैविकी पदमां सेवा आधिदैविकी केम थाय, एम आकांक्षा थाय छे-तेमज आ निरोधलक्षण ग्रन्थमां श्रीयशोदा बगेरेने थयला दुःखनी आशंसा गुणकीर्तन वगेरेतुं जे वर्णन छे ते अकस्मात् एटले प्रयोजनबगरतुं थइ पडे छे, माटे ए सर्व शमाटे वस्तुं एम आकांक्षा थाय छे, माटे आ निरोधलक्षणग्रन्थ उपर लखेला संन्यासनिर्णय भक्तिवर्धिनी अने सेवाफलविचरण ग्रन्थोमां उत्पन्न यती आकांक्षाओ पूर्ण करे छे तेथी, अने आ ग्रन्थमां दयालुत्व बगेरे शब्दो छे तेतुं विशेष ज्ञान करावे छे अने ते ते ग्रन्थोमांन प्रमेयतुं पण विशेष ज्ञान करावे छे तेथी, आ ग्रन्थ संन्यासनिर्णय बगेरे ग्रन्थोने शेषभूत छे एम निश्चय थाय छे.

कदाचित् कोइ कहे के भक्तिवर्धिनीमां कहेला कोईपण शब्दतुं विशेष ज्ञान निरोधलक्षणमां थतुं नथी, माटे भक्तिवर्धिनीना शेषतरीके निरोधलक्षण नथी, तो ते शरोधर नथी, केमके संन्यासनिर्णयना प्रमेयमां ज भक्तिवर्धिनीतुं प्रमेय सावी जाय छे.

परस्पर आकांक्षा पूराती होवाथी ज श्रीहरिरायजीए पण 'श्रीकृष्णसचिचित्त' ए पांच श्लोक जो के सतंत्र जणाय छे तो पण जलभेदना बहभूत गणेल छे. तेथी एप्रमाणे अद्वैतरूप गणवामां अने एकवाक्यतानो अज्ञीकार करवामां काइपण पापक नथी; तेथी आ निरोधलक्षण ग्रन्थतुं संन्यासनिर्णय भक्तिवर्धिनी अने सेवाफलविचरणना शेषरूपे व्याख्यान करवामां जाये छे.

संन्यासनिर्णयमां सिद्ध कर्तुं छे के त्यागी भक्तने मात्रना मात्रथी सिद्ध थयलो भाव ज साधनरूप छे, त्यागीओमां प्रथम अधिकारीए करेलो त्याग प्रसुना विरहना अनुभवने माटे ज होय छे, अने विरह ए प्राकृत्यना निरोधानथी थयला दुःखरूप छे, एरा (विरही) अधिकारीने श्रीकृष्णमां आमक्ति होवाथी परमां रदेल मनुष्यो पापक अने अनात्मरूप (भोवानी साथे संकल्पविनाना) माघे छे, तेथी प्रथमनी काइक विस्तृति थइ भगवान्मां आमक्ति थाय छे, अने पछी व्यसन थायछे, एते भगवान्ना शुण अने लीलातुं प्राप्त्य हुटी जइ भगवान्ना स्वस्वमां आमक्ति थायछे, अने भगवान्ना स्वरूपनी प्राप्ति नहि होवाथी दीनना थाय छे, भगवान्ना प्रादुर्भाव तो जन्मप्रकरणमां कथाप्रमाणे भक्तना दुःखार्थन थाय छे एतुं ज्ञान होवाथी एरा दुःखनी इच्छा उत्पन्न थाय छे. एतुं दुःख अविशय थाय तेज भक्तिनी वृद्धिरूपछे, केमके ते विधियां प्र-

अनी विस्तृति अने भगवान्मां आसक्ति अधिक दाय छे. तेथी उपर कहेला दुःखनी इच्छा अने तेनी भावना ए आवा निरोधनु कार्यलक्षणं समजवु.

प्रथम श्लोकमां एवा निरोधनां कार्यलक्षणं वर्णन करवामां छे:-

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां च यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

सान्बन्धवार्थः-गोकुले (गोकुलमां) यशोदायाः (श्रीयशोदाने) च (अने) नन्दादीनां (श्रीनन्दरायजी वगैरेने) च (अने) यत् (जे) दुःख (दुःख) च (अने) गोपिकानां (श्रीगोपीजनोने) यत् (जे) दुःख (दुःख) तत् (ते) दुःखं (दुःख) मम (मने) क्वचित् (कोइक ठेकाणे) स्यात् (यावो).

श्लोकार्थः-गोकुलमां श्रीयशोदाजीने अने नन्दरायजी वगैरेने अने (तेमना सम्बन्धवाळां बीजाजोने पण परन फलने आपवानी इच्छावाळा प्रभुए) जे दुःख आप्नु छे, पुनः (तेथी पण उत्कृष्ट) जे दुःख श्रीगोपीजनोने आप्नु छे ते दुःख मने कोइक ठेकाणे यावो.

आ श्लोकमां श्रीयशोदा श्रीनन्द तथा श्रीगोपिकाजो ए प्रणना दुःखनु वर्णन करलं छे, तेथी जूदा जूदा त्रण प्रकारना भावनु सूचन कर्तुं छे. वळी श्लोकमां त्रण 'च' छे. 'च' एटले 'अने'; तेथी 'अने बीजा पण दुःखी भक्तो' एवो अर्थ दाय छे. तेथी उपर कहेला त्रण प्रकारना भाववाळा भक्तोना जेवा भाववाळा कसवगैरेथी दुःखी यपला, काळथी दुःखी यवला, तथा अज्ञानथी दुःखी ययला भक्तोनु पण आ श्लोकमां सूचन कर्तुं छे एम समजवु. जेम प्राकळ समयमां कस वगैरे असुर हता, तेम हाटमां पण बीजा असुरो पणा होयछे, तेम काळ तथा अज्ञान पण होय छे 'क्वचित्' शब्द श्लोकमां छेछो छे, तेनो अर्थ 'कोइक स्थलमा' एम दायछे. कोइ खास निमित्त स्थल नथी कथु, तेथी भगवद्भाववाळा जूदा जूदा देशोमा पर्यटननु सूचन दाय छे, तेथी एवा अधिकारीनु त्यागीपणु जणाद् आवे छे. एम जागळ पण समजी लेवुं.

१ लक्षण एटले म्वाल्या, definition लक्षण वे प्रकारना होवछे, स्वरूपलक्षण अने कार्यलक्षण. निरोधनु मरुण समजावे ते सारणलक्षण, अने निरोधना यत्ना अनुभवो तथा परिणामोउं वर्णन जमां होय त निरोधनु वास्तव्यण दणमस्मन्धना भीतुबोधनीमा निरोधना स्वरूपलक्षण विला एथी मग्नावाळा आ प्रणना निरोधनां वास्तव्यणना वर्णन करवामां आख्याछे

२ आ श्लोकमां 'यत्' एटले 'यावो' ए जाणसूचन छे आळा दक्षावली वसते लिद् हनु प्रमाणे आजादहीन उपसर्ग होय एतरे ज निव्यर्थ वपरान, कोण चाम्भन्ध पीते लोहमा उपसर्गविना पण निव्यर्थ वपरान छ, जमते 'आ देवदत्त भावे जो भाद कार्य दाय,' माटे निव्यर्थ प्रयोग वापरनामा दोष नथी जो एम बदेवामां शाने के साप्रतिपद शीकरो एवो पदस्य प्रमाण न बदेवाम, निव्यर्थ तो प्रार्थना के सम्भावनामां ज वपरान, जो प्रार्थना अने सम्भावनामां पण आर्मांला ती छे ज, तेथी ते शीते अर्थ करवामां पण आजाव जटी रदेंनी नथी, माटे दोष व्याधी शकतो नथी

आ श्लोकनो भावार्थ एव यावत् के के जे मक्तो प्रमुना बालभावमां आसक्त छे, जे मक्तो प्रमुना किशोरभावमां आसक्त छे, तथा जे मक्तो श्रौढभावमां आसक्त छे, ते सर्वेसु दुःख जोड़ने ते दुःखसुं निवारण करवाने तेवा तेवा घाट, किशोर तथा श्रौढ रूपयी भगवान् ते ते भावने अनुसार सुख आपवाने प्रकट शाय छे, माटे भगवान्ना प्रकट भवामां एतुं दुःख ज साधनरूप छे. तेथी एवा भक्तना हृदयनां एवा दुःखनी इच्छा उत्पन्न करनार प्रपञ्चवित्स्मृतिपूर्वक भगवदासक्तिरूप निरोध तेज श्रीकृष्णनेविषे व्यसनसुं फल. तेथी एवा दुःखनी इच्छारूप निरोध एव त्यागी मक्तोमां प्रथम (हीन) अधिकारीसुं भक्तिनी वृद्धिसुं लक्षण समजसुं. ॥ १ ॥

हवे मध्यम अधिकारी जे त्याग करे छे ते विरह समयमां आसक्तिप्रमन्यायप्रमाणे भगवान्ना अनुभवनेमाटे होवाथी तेवा अधिकारीनी भक्तिनी वृद्धिसुं स्वरूप तेवा निरोधसुं लक्षण कहीने दर्शवै छे:-

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

सान्ध्यपदार्थः-गोकुले (श्रीगोकुलमां) गोपिकानां (श्रीगोपीजनोने) तु (वली) सर्वेषां (सर्वे) व्रजवासिनां (व्रजमां रहनाराजोने) यत् (जे) सुखं (सुख) समभूत् (सारी रीते ययुं) तत् (ते सुख) मे (मारा) भगवान् (भगवान्) किम् (केम) विधास्यति (करशे ?)

श्लोकार्थः-वली श्रीगोकुलमां श्रीगोपीजनोने अने सर्वे व्रजवासीजोने, जे सुख ययुं ते सुख मारा भगवान् हुं मने आपये ?

श्लोकमां 'तु' शब्द सुक्यो छे ते उपल्ल श्लोकमां जे निरोधसुं लक्षण कसुं, तेनाथी भिन्नता दर्शववाने माटे छे. आ मक्त अत्यंत विप्रयोगथी दुःखी छे अने, रसप्रधान छे, तेथी प्रमुप्राकट्यथी यती अत्यन्त आसक्ति ज तेनी भक्तिनी वृद्धिरूप छे; तेथी कोद पण प्रकारे प्रमुना दर्शनथी जे सुख थाय तेनी आकाङ्क्षा यथी ए ज एवा भक्तनी भक्तिनी

१ श्रीपुराणोक्तमनीए नेतुगीतप्रकाशना अतमा आसक्तिप्रमन्याय सा रीते समजान्यो छे:-'आ-सक्तो यत्ना यो भ्रम आसक्तः तन्मतिन । यथा समुद्रमत्तं पशिवो मायते, तथा आसक्तिप्रमपशितोपी-त्सासक्तं रसमुद्रमत्तं भ्रमस्त मायतेतं युज्यते । अत एवैकैकमतिन केवचित् 'आसक्तं रसविश्वो न प्रलापते-त कि मम इति ।' तथा च एवमः तन्मतिन उद्वयसुः, न तु भिन्नमभयपशितो दस्यः ।'

अर्थः-आसक्ति भवाथी जे भ्रम थाय छे ते प्रमाणे. जे प्रमाणे समुद्रमा पडेतो फरीथी उपर आनती नथी, ते प्रमाणे आसक्तिमा भगवत्या पडेतो पण पाछे पीनकी नथी. वही आसक्ति ए रसमुद्रने स्वाने छे, अने भ्रम भगवते स्वाने छे. तेथी कोदर राते वृद्धि के रसविश्वमा भगवत्या पडेतो पालो मानतो नथी वो पटी डुबेले छे कर्पापीन पाछे थापे ! तेप्रमाणे आ श्रीगोपीजनो पण रस-वसुदरूप प्रमुमां दुम्मा, खांथी एमनी दुनटासि थाय नहि. एओ बाद भिन्ना आन्तिता पन्ना नथी.

वृद्धिरूप निरोधतुं लक्षण छे, अने ए अर्थ जणाववाने श्लोकमां पहेलां 'गोपिका' पद मुक्त्युं छे. वीजाओने श्रीगोपिकाओना जेवो सर्वात्मभाव प्राप्त थयो न हतो, तेथी तेथी श्रीगोपिकाओ करतां न्यून भाववाळां हतां, ते कारणथी "सर्वे व्रजवासी" शब्दो पाळ्ळ मुक्त्या छे.

श्लोकमां 'किम्' शब्द छे, तेनो अर्थ 'करणे के नहि.' एम विकल्प सूचवे छे 'किम्, किम्' शब्दोनो अर्थ विकल्पमां छे एम कोशमां कहुं छे. 'विधासति' पद मविष्यकालमां छे, ते आशंसा दर्शवे छे. ॥ २ ॥

हवे उत्तम अधिकारीए कोलो त्याम विरहपत्नी थता साक्षात्कारनेमाटे होय छे. एवा भक्तने भगवान्ना साक्षात्कार पत्नी ज्वारे व्रजवासीओनी माफक पाळ्ळथी विरह थाय छे त्यारे तेने प्रथम अनुभवेला छीलासुखवगेरेनु स्मरण थाय छे, अने आ विरह समये ते छीला वगेरेथी मिश्रित अनुभव थाय छे; ते बखते पोताने भगवान्तुं स्मरण करावनार जे निरोध ते तेनी भक्तिनी वृद्धिरूप छे, तेथी एवा भक्तने पोतामां एवा निरोधने दर्शवनार लक्षण कहे छे:-

उद्बवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

सान्यपपदार्थः-वृन्दावने (श्रीवृन्दावनमां) वा (अथवा) गोकुले (श्रीगोकुलमां) उद्बवागमने (उद्बवजी पघार्या त्यारे) यथा (जेवो) सुमहात् (अत्यन्त मोठो) उत्सवः (उत्सव) जातः (थयो) तथा (तेवो) मे (माए) मनसि (मनमां) क्वचित् (कोइक वार थावो).

श्लोकार्थः-श्रीवृन्दावनमां अने श्रीगोकुलमां उद्बवजी पघार्या त्यारे जेवो मोठो उत्सव थयो तेवो माए मनमां कोइक वार थावो.

जेम प्रथम श्लोकमां 'स्यात्' शब्द छे तेम आ श्लोकमां पण समजी लेवो. एठ्ठे उद्बवजीना पघारवायी जेम प्रसुतुं स्मरण उत्सव वगेरे थइ रदां हतां, तेवां स्मरण उत्सव वगेरेनी इच्छा थनी एज पोतामां तेवी भक्तिनी वृद्धिने दर्शवनार निरोधतुं लक्षण छे, तेथी उपर कहेला भावनी आकांक्षा श्रीमदनाथना स्वरूपमां आसक भक्तोने ज थाय छे, यांना स्वरूपमां आसक भक्तोने थती नथी एम समजतुं. तेम ज श्रीमदनाथस्वरूपमां आसक भक्तो ज भगवान्ना परम अनुग्रहवाळा होय छे एम पण समजतुं. श्रीना श्लोकमां "वृन्दावन" पद मुक्त्युं छे ते अनुग्रहवाळा भक्तोमां पण अधिकता सूचववाने मुक्त्युं छे. तेथी आना पुष्टिमार्गनिषे ज आ विचार छे, सर्व सामान्य वर्गनिषे आ विचार नथी.

आचा श्रीगोपेशजीना मत्प्रमाणे श्रीगुणोपनिषेतेमां वर्णवले निरोध भाव-

शक्य है एम सूचवनार मनोरथ वा व्रण श्लोकमां छे. श्रीहरिरामजीना मतप्रमाणे निरोधना निमित्तकारणगत भावना अने गुणगानमां प्रथम भावनातुं निरूपण वा व्रण श्लोकमां कर्तुं छे; ए भावना बहु दुर्लभ छे एम बोध कर्तवाने श्रीमदाचार्यचरणे प्रार्थना रूपे तेतुं वर्णन कर्तुं छे. श्रीपुरूपोत्तमजी कहे छे के मारा मतप्रमाणे वा व्रण आशंसा भक्तिनी वृद्धि दर्शावनार लक्षण तरीके कहेली छे, तेथी उपजा ये मतोथी एटलो भेद समजवो.

ए प्रमाणे त्यागीओमां जे भक्तो मात्र अवणथी उत्पन्न यती भावनामां आसक्त छे तेओनी भक्तिनी वृद्धिरूप भावनात्मक निरोध होय छे, तेतुं सर्व प्रकारे ज्ञान धवने आशंसारूप कार्यलक्षणथी वर्णन कर्तुं हवे जे भक्तो त्यागी छे अने उपर कहेला भावनावाला भक्तो करतां उत्तम छे, अने प्रभुना गुणगानमां आसक्त छे, तेमनी भक्तिनी वृद्धिरूप निरोध केवो होय तेतुं ज्ञान करावनार कार्यलक्षण व्रण श्लोकथी कहे छे. तेमां प्रथम गुणगान करनारा भक्तोमां जे हीन अधिकारीओ होय तेओमां ए निरोध केवा प्रकारनो होय छे ते दर्शावनार लक्षण कहे छे:-

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

सान्त्वयपदार्थः—महतां (मोटाओनी) कृपया (कृपाथी) यावत् (ज्यांसुधी) भगवान् (भगवान्) दययिष्यति (दया करछे) तवत् (त्यांसुधी) कीर्त्यमानः (जेनु कीर्तन करवामां आवे छे ते) आनन्दसन्दोहः (आनन्दनो समुदाय) हि (निश्चय) सुखाय (सुख आपे छे) .

श्लोकार्थः—मोटाओनी कृपाथी ज्यारे भगवान् दया करछे (फलदान करछे) त्यांसुधी जेनु कीर्तन करीए छीए एवा आनन्दना समूहरूप प्रभु निश्चय सुखरूप थाय छे.

आ श्लोकमां 'यावत्' (ज्यांसुधी) अने 'तवत्' (त्यांसुधी) थे शब्दो छे, तेमां 'यावत्' पाठली स्थितिनु वर्णन करे छे, अने 'तवत्' प्रथम स्थिति दर्शावे छे; एटले प्रथम आनन्दना समूहरूप प्रभु कीर्तनमां सुख आवे छे, अने पछी भगवान् दया करे छे, अने भक्तने स्वस्वरूपमा एकतान करी देछे. श्लोकमां 'महताम्' शब्द छे ते परोक्षथी व्रजमक्तोनी सूचक छे, एटले पुष्टिमार्गमां व्रजमक्तो ज मोटा छे. तेमनी कृपाथी भगवान् स्वस्वरूपमां एकतान करीदे त्यांसुधी स्मरणपूर्वक प्रभुना नामोतु कीर्तन करवु. 'नामानि अनन्तस' ए श्लोकमां कृपाप्रमाणे स्मरणपूर्वक वर्णन करवाथी श्रीमद्-इन्द्रावनेन्दुए प्रकट करेले रसिक भक्तोना आनन्दनो छीकारूप समूह सुख आप्या विना रहैतो नथी. तेथी ते प्रभुनी छीठाना कीर्तन कहे जे सुख थायछे ते पोतामां व्यसनना उत्कर्षरूप निरोध दर्शावनार कार्यलक्षण छे. कीर्तनमां लज्जा छुटीजवाथी अने प्रथमनी विस्मृति बधारे ने यपारे भवाथी आ अनुभव थाय छे. ॥ ४ ॥

एप्रमाणे गुणगान करनार भक्तनी पूर्व दशा करता अधिकता अने गुणमानमा आसक्ति उपर कहेला मोटाबोनी कृपाथी थापछे तेवो निरोध पोताने प्राप्त यत्ता ते दर्शवितार लक्षण कहे छे -

महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

सान्त्वयपदार्थः—यद्वत् (जेवी रीते) महता (मोटाबोनी) कृपया (कृपाथी) कीर्तन (भक्तोए करेलु लीलाविषयक भगवद्गुणोनु कीर्तन) सदा (हमेश) सुखद (सुख आपनार थाय छे) तथा (तेवी रीते) लौकिकीना (लौकिक पुरुषोनु कीर्तन) तु (तो) न (सुख आपतु नथी) स्निग्धभोजनरूक्षवत् (घीवाळा भोजन करनारने जेम लुसु भोजन सुख आपतु नथी तेम)

श्लोकार्थः—जेवी रीते मोटाबोनी कृपाथी भक्तोए करेलु प्रसुनी लीलातु कीर्तन सदा सुख आपे छे, तेम लौकिक जनोए करेलु लौकिक विषयतु कीर्तन सुख आपतु नथी, जेम के जे पुरुषे पीवाळु भोजन करेलु छे तेने लुसु भोजन सुख आपतु नथी तेम मोटा एटले उपर कदाप्रमाणे प्रजमको समजवा कीर्तन एटले भक्ते करेलु लौकिक विषयतु कीर्तन न एटले सुख आपतु नथी दृष्टान्त आपता कहे छे के घीवाळा भोजन करनारने जेम लुसु भोजन आनन्द आपतु नथी तेप्रमाणे लौकिक जनोए करेलु लौकिक विषयतु कीर्तन सुख आपतु नथी, अने भक्तोए करेलु बलौकिक विषयतु कीर्तन सुख आपे छे 'हर्षथी स्वादी उभी न थाय, चित्त द्रवे नहि, आनन्दना अधुनी धारा बदे नहि, एवी भक्ति थाय नहि, त्यासुपी हृदय केम शुद्ध थाय?' ए श्लोकमा कहेला घमोथी वा सुखनो अनुभव थाय छे आवा सुखनो कीर्तनमा अनुभव थको ते ज पूर्वे कहेला निरोध करता पोतामा उरकूट निरोध दर्शवितार लक्षण समजवु हवे एना करता पण वधारे उरकूट अधिकार प्राप्त यत्ता पूर्व करता अधिक निरोध पोताने प्राप्त थयो छे ते दर्शवितार लक्षण कहे छे -

गुणगाने सुरदायासिर्गोचिन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

सान्त्वयपदार्थः—गोचिन्दस्य (भगवान्मा) गुणगाने (गुणोनु गान करवामा) यथा (जेवी रीते थाय छे) तथा (तेवी रीते) शुकादीना (श्रीशुकदेवजी पंगरेना) आत्मनि (हृदयने निपे) न (यती नथी) अन्यत (ज्ञान अने भक्ति-विना पीता कोई हेतुथी) इत (क्याथी थाय?)

श्लोकार्थः—मोटाबोनी कृपाथी गोचिन्दना गुणगानमा जे सुरानी प्राप्ति थाय छे, ते श्रीशुकदेवजी पंगरेना हृदयमा पण यती नथी, तो पीती कोई रीते तो क्याथीय थाय ?

‘महतां कृपया’ ए चे शब्दो आ छोकमां पण सगजी लेवा. मोटाओनी कृपाधी गोविन्दना गुणगानमां एटले रागने अनुसार भगवद्गुणोवाळ शब्दो अने वाक्योना कीर्तनमां जेवी अतीशय सुखनी प्राप्ति थाय छे, तेवी शुक्रदेवजी बगोरे ज्ञानी भक्तोना हृदयमां पण यती नथी, तो बीजे कोइ प्रकारे तो क्यांथी व थाय? ज्ञान अने भक्ति (ए बजे शुक्रदेवजीमां छे) ए बेथी न थाय तो ते विनाना बीजा कोइ हेतुयी तो क्यांथीज थाय? एप्रमाणे भगवान्ना गुणगानधी एवा सुखनी प्राप्ति थवी ए पहेलाना करतां पोतामां उत्कृष्ट निरोध दर्शावनार लक्षण समजतुं. एप्रमाणे त्यागीओगां जे कीर्तन करनाराओ अने गुणगान करनाराओ छे, ते वज्रेमां मोटाओनी एटले व्रजभक्तोनी कृपा हेतुरूप्ते अपेक्षित छे एम सूचव्युं.

ए कृपा अने तेना परिणामरूप गुणकीर्तनधी शतुं सुख केम प्राप्त थाय, एवी अपेक्षा थतां तेमां भगवान्नी कृपा व हेतुरूप छे एम प्रकारेदधी कहे छे:-

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥

स्वान्वयपदार्थः-क्लिश्यमानान् (पोतानी प्राप्तिने माटे छेस पामता) जनान् (भक्तजनोने) दृष्ट्वा (जोइने) यदा (ज्यारे) कृपायुक्त (कृपावाळा) भवेत् (थाय) तदा (त्तारे) हृदिस्थं (हृदयमां रहेलुं) सर्वं (सर्वांशसंपूर्ण) सदानन्दं (परमज्ञ श्रीकृष्ण) वहिः (बहार) निर्गतम् (प्रकट थाय).

श्लोकार्थः-पोतानी प्राप्तिने माटे निजजनने छेस पामता जोइ ज्यारे प्रभु दयावंत थाय त्तारे हृदयमां रहेला सर्वांश सम्पूर्ण यशोदोत्सङ्गलालित कृष्णपरमात्मा बहार प्रकट थाय छे.

जनान् एटले जन्मपर्मवाळा निजजनने प्रभुप्राप्तिमाटे दुःखी थता जोइ ज्यारे प्रभु बहु अनुग्रह करे छे, त्तारे हृदयमां रहेला सर्व सदानन्द बहार प्रकट थाय छे. पहेली पहिमां ‘भवेत्’ शब्द छे ते बीजी पहिमां पण योजी लेवो.

छान्दोग्य उपनिषद्ना दशमा प्रपाठकमां कर्तुं छे के ‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोजस्मिन्नन्तराकाशत्तस्मिन् यदन्तस्त्रदन्नेष्टव्यं तद्वा विविज्ञासितव्यम्’ । अर्थः-आ ब्रह्म पुरमां सूक्ष्म कमलरूपी पर छे, तेमां सूक्ष्म अंतराकाश छे, तेनी अंदर जे छे, तेनी शोध करवी जोइए, तेनी विज्ञासा करवी जोइए.

अही एम शब्दा थाय छे के जीवनो शोध करवानो विचार थाय छे के ब्रह्म ? जीव ब्रह्म छे ? तेनो शोध करवो ? के जीवथी जूदो कोइ ब्रह्म छे तेनो शोध करवो ? अनुभाष्यना प्रथम अध्यायना त्रीन पदमां पांचमा अधिकरणमां आ विपचनो निषय कर्षो छे-दहर (सूक्ष्म) ब्रह्म छे केगके ए प्रपाठकमां ब्रह्मलोकमां जवातुं कर्तुं छे,-‘एव-भवेमाः सर्वाः प्रजा बहर्हराण्डन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’; अर्थः-एप्रमाणे सर्व प्रजा

દરરોજ મહાલોકમાં જાય છે (નિદ્રામાં) પણ તેને જાગતા નથી. વહી એ પ્રપાટ-કમાં કહ્યું છે કે 'एष आत्मा अपहृतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः'; અર્થ-એ આત્મા પાપવગરનો સત્યકામ સત્યસદ્કલ્પવાલો છે. વહી અપહૃતપાપ્મા, સત્યકામ સત્યસદ્કલ્પ વગેરે શબ્દો મહાવાચક છે, જીવવાચક નથી. બ્રહ્મલોક શબ્દ જે ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ જીવવાચક હોઈ શકે નહિ. વહી શ્યાંજ કહ્યું છે કે 'अथ य आत्मा स सेतु-विद्युतिरेषां लोकानामसम्पेदाय.' અર્થ-જે આત્મા છે તે સેતુ છે, આ લોકનો ધારણકર્તા છે. વહિ સેતુ, સર્વ લોકનો ધારણકર્તા, વગેરે શબ્દો પણ જીવને ઠાગુ પડે નહિ. વહી એ પ્રકરણમાં કહેલા સર્વ ધર્મ મહામાં જ પ્રસિદ્ધ છે, આ સર્વ કારણોને ઊંધે 'દહર' (સૂક્ષ્મ) મહા છે. આ દહરવિવા કહેવાય છે.

કીર્તન કરનારા મહોપર મગવાન્ની કૃપા યતાં ભાવનાની પ્રવલતાથી દહરવિયામાં કહેલા સર્વની અંદર રહેલા પ્રમુતું વહાર પ્રાકટ્ય ધાય છે, તેજ સમયે સાથે સાથે પ્રજ-મત્તો પણ પ્રકટ ધાય છે. સારે તેમની કૃપાથી એ નિરોધ ફલ આપે છે. માટે આ પણ ફલ આપનાર નિરોધનું લક્ષણ છે.

હવે કીર્તન કરનારાઓમાંથી પણ વિશેષતા કહેવાને તે વિશેષતાનું વર્ણન કરે છે:-

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः श्लाबयते जनान् ॥ ૮ ॥

સાન્વયપદાર્થ:-સર્વાનન્દમયસ્ય (સર્વ આનન્દપ્રસુર પ્રમુનો) અપિ (પણ) કૃપાનન્દઃ (કૃપારૂપી આનન્દ) સુદુર્લભઃ (અત્યન્ત દુર્લભ છે). હૃદયગતઃ (હૃદયમાં રહેલા) પ્રમુ (પ્રમુ) સ્વગુણાન્ (પોતાના ગુણો) શ્રુત્વા (ગવાતા સાંમઝીને) પૂર્ણઃ (કૃપાપૂર્ણ થઈને) જનાન્ (મહાજનોને) શ્લાબયતે (રસથી પૂર્ણ કરે છે.)

શ્લોકાર્થ:-સર્વ આનન્દપ્રસુર પ્રમુનો પણ કૃપારૂપી આનન્દ અત્યન્ત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રમુ પોતાના ગુણો ગવાતાં શ્રવણ કરીને કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ મહા-જનોને રમથી પૂર્ણ કરે છે.

ઉપર કહેલી રીતે સર્વ સદાનન્દરૂપ પ્રમુ વહાર પ્રકટ યતાં જે સદાનન્દતા મહાને પ્રાપ્ત ધાય છે તેથી કાંઈ સર્વાનન્દધનરૂપ પ્રમુનો જે કૃપાનન્દ તે પ્રાપ્ત યતો નથી. પ્રમુની કૃપાથી મહાનો આનન્દ તો યદુ હુ દુર્લભ છે. જેમકે તે તો મગવાન્ દાન કરે સારે જ મહે. એ વાત ધીવી પદ્ધિમાં સ્પષ્ટ કહી છે. હૃદયમાં રહેલા મગવાન્ પોતાના ગુણોના કીર્તન સાંમઝીને 'પૂર્ણ' શ્દેએ યદુ પ્રકારે મહામાં પ્રવેશ કરીને થયયા 'પૂર્ણ' શ્દેએ કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ જનને અન્દર અને વહાર રસથી વ્યાપ્ત કરે છે. અહીં 'શ્રુત્વા' શ્દ છે તેથી મમ સ્પષ્ટ શાય છે કે ગુણોનું કીર્તન આર્થિક છે; તેથી મહાજનમાં મગવાન્ની કૃપાથી જે મગવાન્દાનન્દ પ્રકટ ધાય તે તેના-

धीव ए कीर्तन थइ शके छे. भगवदानन्द प्रकट थया विना ए कीर्तन थइ शकतां नथी. माटे ज ए अतिदुर्लभ छे, अने तेथी ज ए फलात्मक निरोधनुं ठक्षण छे. ए प्रमाणे भक्तिवृद्धिनुं स्वरूप अही सम्पूर्ण थाय छे. तेथी उपर कहेला लागीजोमां साधनांश सरखो होवा छतां 'छन्दत उभयाविरोधात्' ए न्यायथी ज्यां भगवान्ने ते भक्तोए करेलां पोतानां गुणगान अने कीर्तन श्रवण करवानी इच्छ थाय छे, लां ते भक्तोनी गुणगान बगोरेमां प्रवृत्ति करावे छे. ज्यां एवी इच्छ प्रभुने धती नथी लां ते भक्तोने भावनामात्रमां प्रवृत्ति करावे छे, एप्रमाणे मुख्य अधिकारीजोमां व्यवस्था समजवी. आथी भगवत्कृपा आण्णापर केटली थइ तेनी परीक्षा करवानो प्रकार धताव्यो. ए प्रमाणे जूदा जूदा प्रकारना निरोधनां ठक्षणो धतावीने निरोधनां साधननो उपदेश करे छे:-

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

सान्ध्वयपदार्थः-तस्मात् (भावना करतां गुणगानथी भगवान् धधारे प्रसन्न थाय छे तेथी) सर्व (सर्वने) परित्यज्य (छोडीने) निरुद्धैः (प्रपञ्चविस्तृति-पूर्वक भगवदासक्तिशुद्ध धरने) सदानन्दपरैः (हृदयमां रहेली लीलाशृष्टिमां एकतान धरने) सर्वदा (सर्वदा) गुणाः (प्रभुना गुणो) गेयाः (गान करनुं) सच्चिदानन्दता (अक्षरमद्यता) स्वतः (एनी मेळे ज).

श्लोकार्थः-भावनाकरतां गुणगानथी भगवान् धधारे प्रसन्न थाय छे तेथी सर्वनो परित्याग करीने प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वक भगवदासक्तिवाळा धरने, हृदयमां रहेली लीलाशृष्टिमां एकतान धरने सर्वदा प्रभुना गुणोनुं गान कर्या करनुं, तेथी एनी मेळे ज (धोबा कोइ साधनविना) अक्षरमद्यता प्राप्त थाय छे.

भावना करतां पण भगवान् गुणगानथी अधिक प्रसन्न थाय छे तेथी मार्गनी रीत प्रमाणे प्रेमथी सर्व रहस्यदिक्को वासनासहित त्याग करीने प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वक भगवान्मां आसक्ति राखीने हृदयमां रहेली लीलाशृष्टिमां एकतान धरने सर्वदा एटले देरक धवे भगवान्ना गुणगान कर्या करवां. एम करवाथी अवान्तर फल (वचमां मळनुं फल) कहे छे:-सच्चिदानन्दता स्वतः एटले गुणगान विगाना पीजा कोइ पण साधन विना एनी मेळे अक्षरमद्यता प्राप्त थाय छे. "स्वतः" ने एटले "ततः" पाठ होथ तो ततः एटले गुणगानथी ज एम अर्थ करवो. आथी गुणगान करनार भक्तने पोतानी अवस्थानी परीक्षा करवानो प्रकार धताव्यो. सिद्धान्तमुक्तावली ग्रन्थमां "ततः संसार-दुःखस्य निवृत्तिर्नामोपधनम्" एटले संसारना दुःखनी निवृत्ति अने ब्रह्मबोध थाय छे एम जे अवान्तर (वचमानुं) फल करनुं, ते आथा भक्तोने ज थाय छे एम समजनुं.

एप्रमाणे त्यागीओमां मुख्य अधिकारीओने जेवा निरोधनी सिद्धि थाय छे, तेनुं स्वरूप कछुं. हवे ए विषयमां आगळ जे सिद्ध करवातुं छे तेमां पोताना अनुभवतुं प्रमाण वापे छे, अने ते वर्णन करवातुं प्रयोजन कहे छे:-

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

सान्ध्यपदार्थः-रोधेन (संसारावेश रहित घडने इंद्रियनिग्रह करीने) अहं (हुं) निरुद्धः (भगवदासक्त थयो छुं), निरोधपदवी (निरोधना मार्गने) गतः (प्राप्त थयो छुं) निरुद्धानां (संसारमां निरोध पामेळा भक्तौना) रोधाय (निरोधने माटे) तम् (ते) निरोधं (निरोध) वर्णयामि (वर्णन करंछुं).

श्लोकार्थः-संसारावेशरहित घडने इंद्रियनिग्रह करीने हुं भगवदासक्त थयो छुं, अने निरोधना मार्गने प्राप्त थयो छुं. अने संसारमां निरोध पामेळा भक्तौना निरोधने माटे ते निरोधतुं वर्णन करंछुं.

उपर कछुं तेवी रीते हुं (श्रीमद्ब्रह्मभाचार्य) भगवान्मां आसक्त छुं, संसारावेश-रहित होवापी इंद्रियनिग्रहपी निरोधमार्गने प्राप्त थयलो छुं, निरोधनी इच्छावाळा-ओने संसारावेशपी रहित करवाने ए निरोधतुं वर्णन करं छुं. श्लोकमां 'तु' पद छे ते एम सूचये छे के ए वर्णन करवातुं चीजुं कांइ प्रयोजन नपी. श्लोकमां अंते 'तम्' ने पदछे 'ते' पद होय तो 'तारेमाटे' एवो अर्थ करवो. एदळे कोइ कृपापात्र भक्तजन भक्तिबुद्धि केन वाय वगेरे प्रथ श्रीमदाचार्यपरणने करे छे तेने पोते कहे छे के तारे माटे, तने निरोध प्राप्त थाय ते माटे आगळ वर्णन करं छुं.

एप्रमाणे मध्यम अधिकारी वंगरेने माटे निरोधना वर्णननी प्रतिज्ञा करीने तेतुं वर्णन करतां एवा भक्तौने उपयोगी निरोधतुं स्वरूप कहे छे:-

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्तो मग्ना भयसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवाप्र मोदन्मायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

सान्ध्यपदार्थः-हरिणा (दुःख हरण करनार श्रीहरिण) ये (जे) विनि-मुक्ताः (निरोधे करीने त्याग कर्यो छे) ते (तेओ) भयसागरे (भयसागरमां) मग्नाः (दुर्धी गया छे); ये (जे) निरुद्धाः (भगवान्मां निरोध पाम्या छे तेओ) एन (ज) अत्र (अरी, गुणगानमां) अहर्निशम् (रात्रिदिवस) मोदं (आनंद) आपान्ति (प्राप्त थाय छे).

श्लोकार्थः-दुःख हर करनार श्रीहरिण जेमनो त्याग कर्यो छे तेओ भयसागरमां दुर्धी गया छे; तेओ भगवान्मां निरोध पाम्या छे तेओ न गुणगानमां रात्रिदिवस आनंद प्राप्त करे छे.

विनिर्मुक्ताः एटले विशेष रीते त्याग कर्षो छे, निज जन तरीके अङ्गीकार कर्षो नथी. अत्र एटले गुणगाननां अने भावनामां. संसारावेश यथो ते भगवाने अङ्गीकार कर्षो नथी एम दर्शावनार लक्षण छे. संसारावेशथी विरुद्ध गुणगान अने भावनामां अहर्निश आनन्दनी प्राप्ति यथी ते निरोध पामेला भक्तुं सामान्य लक्षण छे.

एप्रमाणे ए निरोधना लक्षणतुं निरूपण करीने भावभावना करनार भक्तकरतां गुणगान करनार भक्तनी विशेषता कहे छे:-

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा सुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १२ ॥

सान्त्वयपदार्थः-सुरवैरिणः (सुर नामे दैत्यना शत्रु भगवान्ना) गुणेषु (श्री गोवर्धनधारणवगेरे गुणोमां) सर्वदा (सर्वदा) आविष्टचित्तानां (जेमतुं चित्त एकतान यसुं छे एवा भक्तोने) संसारविरहक्लेशौ (अहन्त्यामगतात्मक संसार अने प्रभुना विरहथी यतो क्लेश) न (नहि) स्याताम् (थाय) हरिवत् (प्रभुनी माफक) सुखम् (सुख).

श्लोकार्थः-सुरदैत्या वैरी प्रभुना गुणोमां जेमतुं चित्त सर्वदा आसक्त छे एवा भक्तोने संसार अने प्रभुना विरहथी क्लेश यतां नथी, पण प्रभुनी माफक सुख थाय छे.

सुर दैत्याना शत्रु एटले जडदोष निवृत्त करनार प्रभुना श्रीगोवर्धनोद्धरण वगेरे गुणोमां सर्वदा जेमतुं चित्त आसक्त छे, तेमने अहन्त्यामगतात्मक संसार तथा विरह-क्लेश यता नथी. भावभावना करनारा भक्तोने दुःखनी आशंसा होवाथी, सुखनी आकाङ्क्षा होवाथी, अने भगवान् अमारुं स्मरण करे एवी आकांक्षा होवाथी, विरहथी यतुं दुःख विशेष थाय छे, तेथी ज तेमनो जलदी लय थाय छे. गुण गानारा भक्तोने तो संसारावेशनो अभाव होवाथी लौकिक दुःख यतुं नथी, प्रभुना विरहनी स्फूर्ति यतां अंतर्निष्ठा थाय छे, अने बहार प्रभुनो अनुभव यतां गुणगान थाय छे, तेथी भगवान्नी माफक सुख थाय छे.

एप्रमाणे भावना करनार भक्तो अने गुणगान करनार भक्तोमां जे भेद छे ते दर्शाव्यो, हवे गुणगाननां कृपा एज हेतु छे ते दर्शावे छे, अने मध्यम अधिकारमां हेतु अने व्यवस्थानुं वर्णन करे छे:-

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा भूरता मता ।

याघश्चापि नास्त्वत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

सान्त्वयपदार्थः-तदा (उपर कक्षा प्रमाणे थाय लारे) दयालुत्वं (दयां समजवी) अन्यथा (एम न थाय लारे-चित्तमां प्रभुना गुणोना आवेश न थाय तो) अमूर्ता (अपातकता-भक्तिमार्गमांथी पडे नहीं एटलो हेतु) मता (समजाय):

અથ (અહીં-અનૂરતામાં) યાચશદ્ધા (નિરોધમાંથી પડવાની શદ્ધા) અપિ (પણ) ન (નહિ) અસ્તિ (છે). તદધ્યાસઃ (ભગવદાસક્તિ) સિદ્ધ્યતિ (સિદ્ધ થાય છે).

શ્લોકાર્થઃ-ઉપર કહ્યાપ્રમાણે યાચ ત્યારે પ્રમુની કૃપા સમજવી. તેમ ન યાચ તો (પ્રમુના ગુણોમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો) મક્તિમાર્ગમાંથી પડાય નહિ ઇટ્ઠં યાય. એમાં કોઈ પ્રકારના યાચની શદ્ધા કરવી નહિ. અને ભગવાન્માં અધ્યાસ પણ સિદ્ધ થાય છે.

જ્યારે ઉપર કહ્યાપ્રમાણે ગુણગાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે ભગવાન્ની કૃપા સમજવી. હવે મધ્યમાધિકારીની વ્યવસ્થા કહે છેઃ-અન્યથા ઇટ્ઠે પ્રમુના ગુણગાનમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો ભગવાન્ની અનૂરતા સમજવી, ઇટ્ઠે તે મક્ત મક્તિમાર્ગમાંથી પડતો નથી. મક્તા ઇટ્ઠે સંસારાવેશનો અભાવ તેમજ ભગવાન્ના ગુણોમાં ચિત્તાવેશનો અભાવ એ પેથી એ અનૂરતા સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. અને તેથી જ મધ્યમ અધિકાર સમજવો. અહીં ભગવાન્ની અનૂરતામાં કોઈ પણ પ્રકારના યાચની શદ્ધા, ભગવાન્ના અજ્ઞાનથી નિરોધ જતા રહેવાની શદ્ધા કરવી નહિ, તેમ જ યાચનાની પ્રવચ્ચતાથી ડાક થઈ જાય એ પણ ન સમજવું, પણ સતત આસક્તિથી ભગવાન્માં ચિત્તનો અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. ઇથી આ સર્વાત્મભાવના પ્રાકટ્યવાહી મધ્યમ અધિકારીની વ્યવસ્થા સમજવી. આ સર્વાત્મભાવનું પ્રાકટ્ય એવા નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. મક્તિયાધિની ગ્રન્થમાં 'શીજ-માયે દદે તુ મ્યાત્ લ્યાગાષ્ટ્રવળ્કીર્તનાત્' અર્થ-'શીજભાવ દદ યાચથી, લ્યાગથી અને શ્રવણકીર્તનથી મક્તિવૃદ્ધિ યાય છે' એમાં જે મક્તિવૃદ્ધિનાં સાધન કહ્યાં તેના ફલનું આ શ્લોકમાં વર્ણન થયું.

હવે જે મક્તનો યીજમાય દદ નથી અને જે મક્ત 'પૂજ્યા શ્રવણાદિમિઃ' વગેરેથી યીજમાય દદ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેના મક્તને સંસારાવેશ હોવાથી તેની વ્યવસ્થા વ્રણ શ્લોકવડે કહે છે, અને એવા મક્ત જે સેવા કરે છે તે આધિદેવિકી યાય તે માટે પ્રથમ ઉદ્દેશને કારી નાગનાર સર્વવસ્તુમર્ષણરૂપ સાધન કહે છેઃ-

સંસારાવેશાદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં દિતાય ચૈ ।

કૃષ્ણમ્ય સ્વપચરત્નિ ભૂમ્ન દ્શમ્ય યોજયેત્ ॥ ૧૪ ॥

ભગવદ્દર્શનમામર્શ્યાદિરાગો ચિપયે સ્થિરઃ ।

ગુણદ્દરિસુખસ્વર્ગાંઘ્ર દુઃખં ભાતિ કાર્ત્તિષિત્ ॥ ૧૫ ॥

ઇયં જ્ઞાન્યા જ્ઞાનમાર્ગાદુત્કર્ષે ગુણવર્ણને ।

અમત્સર્ગરત્કુલ્બંધ યર્ણનીયાઃ સદા ગુણાઃ ॥ ૧૬ ॥

માન્યવ્યવસ્થાઃ-સંસારાવેશદુષ્ટાનામ્ (મંતાર આનંદથી દુષ્ટ વ્યવસ્થા) દ્શિ-યાણાં (દ્શિયોના) દિતાય (દિત્તને માટે) દ્શમ્ય (મર્શ દ્શિયોને નિવચનમાં

राखनार ईश्वर) मूढः (सर्वत्र व्यापक) कृष्णस्य (पुरुषोत्तमने विषे) सर्ववस्तुनि (सर्व वस्तुओ) वै (निश्चययी) योजयेत् (जोडवी) ॥ १४ ॥

भगवद्धर्मसामर्थ्यात् (भगवान्ना धर्मोना सामर्थ्यधी) विषये (विषयमां) विरागः (वैराग्य) स्थिरः (स्थिर गाय छे.) गुणैः (प्रभुना गुणगानधी) हरिसुखस्पर्शात् (प्रभुना सुखनो स्पर्श थवाधी) दुःखं (दुःख) कर्हिचित् (कोइ पण समये) न (नहि) भाति (मान थतुं) ॥ १५ ॥

एवं (एप्रमाणे) ज्ञानमार्गात् (ज्ञानमार्गधी) उत्कर्ष (उत्कर्ष) ज्ञात्वा (जाणीने) अमत्सरैः (ईर्ष्यांनो त्याग करीने) अलुब्धैः (लोभरहित थइने) सदा (सर्वदा) गुणाः (प्रभुना गुणो) वर्णनीयाः (वर्णन करवा) ॥ १६ ॥

श्लोकार्थः—संसारवेदधी दुष्ट थयली ईंद्रियोना कल्याणने माटे सर्वना नियन्ता, सर्वत्र व्यापक, आनन्दमय प्रभुनेविषे सर्ववस्तुओनो निश्चयधी विनियोग करवो. ॥१४॥

भगवान्ना धर्मोना सामर्थ्यधी विषयोमां वैराग्य स्थिरताधी रहे छे. प्रभुना गुण-गानधी हरिसुखनो स्पर्श थवाधी कोइ पण समये दुःखतुं मान थतुं नधी. ॥ १५ ॥

एप्रमाणे ज्ञानमार्गधी उत्तमता जाणीने मत्सर अने लोभनो त्याग करीने सर्वदा प्रभुना गुणगान करवा. ॥ १६ ॥

जेनो धीजमाव दड नधी, अने जेतुं चित्त संसारवेशी छे एवा भक्ते संसारवेशी दुष्ट ईंद्रियोनो निग्रह करवो. निग्रह करतां ईंद्रियो शोष-खळमळाट करी मुके छे, तेथी शोभ न घाय ते माटे ईंद्रियोना हितने वधे भक्ते पोतानी सर्व वस्तुओनो नकी सर्वना नियन्ता सर्वत्र व्यापक आनन्दमय प्रभुमां विनियोग करवो. सर्व वस्तुओ प्रभुने समर्पिने भगवत्सम्बन्धधी मिश्रित करीने उपयोग करवो. फलात्मक प्रभुतुं सृष्टन करवाने श्लोकमां 'कृष्ण' शब्द मुक्यो छे, अतदार चगेरेतुं निवारण करवाने 'मूमन्' शब्द मुक्यो छे, माव आटलुंज (समर्पण) साधन करवाधी विषयव्यासङ्ग निवारण करवातुं सामर्थ्य प्रभुमां छे ते दर्शाववाने 'ईशस्य' शब्द मुक्यो छे. 'तं यथा यथोपासते' ए श्रुतिमां कथाप्रमाणे अने 'तत्त्वतुन्याय' प्रमाणे उपर कहेला (फल, मूमन्, ईश शब्दोधी सूचित) धर्मोसहित चिन्तननी आवश्यकता होवाधी ए अणे शब्दो (कृष्ण, मूमन्, ईश) कला छे.

हवे फलतुं उपपादन करे छे. सर्व वस्तु समर्पण करवी ए भगवद्धर्म छे एम एकादश स्कन्धमां श्रीला अष्टाध्यायमां अष्टाधीतमा श्लोकमां प्रसुद्ध योगेश्वरे कर्तुं छे—

इष्टं दत्तं नपौ जन्तं श्रुतं यथात्मनः प्रियम् ।

दारान्मुतान्पुत्रान्प्राणान्बन्धुपरम्भ निवेदयम् ॥ २८ ॥

दति भागवतान् धर्मान् शिक्षन्भक्ता सदुत्थवा ।

नारायणपरो मायामलकारति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

अर्थः—यज्ञ, दान, तप, जप, वृत्त, जे जे पौताने प्रिय होय ते, स्त्री, पुत्र, घर, प्राण सर्व प्रभुने निवेदन करवुं. आ प्रमाणे 'भगवद्धर्मों' शीखतो अने ए भगवद्धर्मोंची उत्पन्न थयली भक्तिची प्रभुपरायण रहेतो पुरुष दुस्तर मायाने जतरी तरी जाय छे ॥ २८ ॥ ३३ ॥

अने 'वैराग्य' फलरूप छे एम कवि योगेश्वरे श्रीज्ञा अघ्यायना वेतालीसमा श्लोकमां कर्तुं छेः—

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र वैष त्रिक एककालः ।

प्रपद्यमानस्य यथाशक्तः स्तुस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुपासनाम् ॥ ४२ ॥

दत्तच्युताङ्गि भजतोऽस्तुष्टया भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

भवन्ति वै भागवतस्य राज्ञस्ततः परां ज्ञान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

अर्थः—जेम भोजन करनारने दरेक कोटीए संतोप, पुष्टि अने क्षुधानी निवृत्ति थाय छे तेम भगवान्‌मां प्रपन्न पुरुषने एकी वखते भक्ति, प्रभुनो अनुभव अने अन्य सर्व स्त्रे वैराग्य ए प्रणे थाय छे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! आ प्रमाणे अविच्छिन्न भावधी प्रभुना चरण कमळुं भजन करनार मकने भक्ति, वैराग्य अने भगवद्बोध थाय छे त्याने ते साक्षात् परम शांतिने पामे छे ॥ ४३ ॥

तेथी आ श्लोकमां कहेला सर्ववस्तुसमर्पणरूप भगवद्धर्मना सामर्प्यधी विषयमां वैराग्य स्थिर थकारूप फल गळे छे. अने भक्तिवर्धिनीमां कर्तुं के 'स्नेहा-प्राग्विनाशः सात्' (स्नेहधी संसारमां रागनो विनाश थाय छे). एदळे त्यां स्नेहधी जे फल अदद थीवमाक्याळ्याने कर्तुं, ते फलनी स्थिरता आ श्लोकमां कही, माटे ते स्थिरता करनार स्नेहनुं दद थयुं ए आ श्लोकमां फलरूपे सूचयुं; एप्रमाणे सर्व समर्पण करी प्रभुमां वोजतुं ते आवा मळना निरोधतुं लक्षण समजतुं.

द्वे आभक्ति दद करवातुं साधन थीजी पंक्तिमां (मुणैः हरिसुख) कहे छे.

विचक्षणया यपरणोपगमनात्मज्ञं यदुदम्बोभवतोऽन्तरात्मनः ।

विन्दन्ति हि प्रपद्यन्ति गतष्टसाम्नाधी सुभद्रप्रवसे नमोत्तमः ॥ १६ ॥

अर्थः—जे अंतरात्मा प्रभुना चरणकमळने शरण जेने विचक्षण पुरुषो आ लोक तथा परलोकमांभी मद्र छोटीने शोकप्रदित थयत्य थयमनि श्राव करेछे, ते श्रवणमद्वल यगतात् प्रभुने पारंपार नगन करुं थुं.

आ श्लोकमां कीर्तनप्रणालिकाधी भगवद्भक्ति प्राप्त करनार भक्तोने 'शोकरहित थयला' कक्षा छे, तेथी गुणकीर्तनधी हरिसुखनो स्पर्श यनाथी लौकिक दुःखनुं कदि पण मान थतुं नथी. अही सर्व वस्तु प्रयुमां योजवानुं प्रथम ज कहुं छे, तेथी ते अधिकाररूपे समजनुं. आथी आत्मनिवेदन करनारने भक्तिरूपी फल प्राप्त थाय छे एवां भगवद्भवनो एकादशस्कन्धमां ओगणीसमा अध्यायमां छे तेनुं स्मरण थाय छे. त्यां भगवान् कहे छे के मारी भक्तिरूप फल संपादन कहुं होय तेणे मारी अमृतरूपी कभापर थद्धा राखवी, हभेशां मारुं कीर्तन करतुं, पूजामां अलंत निष्ठा राखवी, स्तोत्रोधी मारुं स्तवन करतुं, सेवामां आदर राखवो, साष्टांग प्रणाम करवा, मारा भक्तोनी अधिक पूजा करवी, सर्व प्राणीओउपर भगवद्भाव राखवो, मारे माटे शरीरनां कार्यो करवां, वाणीधी मारा गुणगान करवां, मन मने अर्पण करतुं, सर्व कामनो त्याग करवो, मारे माटे धन, भोग अने सुखनो त्याग करवो. यज्ञ, दान, होम, जप, व्रत, तप मारे माटे करवां. हे उद्धव, आत्मनिवेदन करनारने आ धर्मोधी मारे विषे भक्ति थाय छे, पछी तेने वीजुं शुं वाकी खुं ? तेथी आत्मनिवेदन करी गुणगान करनारने दुःखनुं भान थतुं नथी ए फल सिद्ध थतुं.

ए प्रमाणे फलनुं वर्णन करीने दृढताने माटे गुणगान करवागो उपदेश करे छे ॥१५॥

ए प्रमाणे गुणवर्णनमां ज्ञानमार्ग करतां उत्तमता समजीने मत्सर अने लोभ ए वे दोषनो त्याग करीने सर्वदा गुणवर्णन कर्यां करवां. पारकानो उत्कर्ष सहन न करवो ते मत्सर; अत्यन्त अभिलाष ते लोभ. 'उत्कर्षः' एम प्रथम विभक्तिवाडो पाठ होय तो एवो अर्थ करवो के 'गुणोधी हरिसुखना स्पर्शधी दुःखनुं भान थतुं नथी, एम समजीने गुणवर्णन करवाधी ज्ञानमार्गधी उत्कर्ष सिद्ध थाय छे,' एम 'सिष्यति' अप्याहार लक्ष्णे वाक्य पूर्ण करतुं. जो समज्या विना गुणवर्णन करे तो मात्र दुःखनुं भान न थाय एटहुंज, समजीने गुणवर्णन करे तो ज आ उत्कर्ष. ए प्रमाणे भगवान्ना गुण वर्णन करवाधी गुणमां आसक्ति थवाधी 'जेने जेना गुणमां आसक्ति थाय तेने तेनामां (ते पुरुषमां) आसक्ति थाय छे' ए न्याय प्रमाणे भगवान्ना गुणमां आसक्ति थवाधी भगवान्ना आसक्ति दृढ थाय छे. तेथी भक्तिवर्धिनीमां कहेला दृष्टपर अरुचि, वरमां रेहेनाराओला थांपकण्णानुं अने अनात्मपणानुं भान थाय छे, एम अर्थवळधी समजी लेतुं. ए प्रमाणे गुणगान ते आसक्तिवाड्य भक्तनुं निरोधनुं लक्षण समजनुं. हवे भगवान्ना व्यसन दृढ थवाने भगवान्ना साक्षात् अने परम्पराधी (सीधी रीते तथा अन्यकार्यद्वारा) पोतानी इंद्रियोना विनियोगरूप सापन व्रण श्लोकधी कहे छे:-

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृत्तिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।
 पापोर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥
 यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
 तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

सान्त्वयपदार्थः—हरिमूर्तिः (पाप हरनार श्रीभगवान्नी मूर्ति) सदा (सर्वदा)
 ध्येया (ध्यान करतुं) हि (जे हेतुभाटे) संकल्पात् (संकल्पमावधी) तत्र (तां
 मूर्तिमां) सदा (निरंतर) दर्शनं (दर्शन) स्पर्शनं (स्पर्श करवो) स्पष्टं (स्पष्ट
 थाय छे) तथा (ते प्रमाणे) कृतिमती (हाथ पगनां कार्यो) श्रवणं (श्रवण)
 कीर्तनं (कीर्तन) स्पष्टं (स्पष्ट) पुत्रे (संकल्पना पुत्र कामनां) कृष्णप्रिये (कृष्णे
 प्रिय होय तो) रतिः (प्रीति करवी जे) . पापोः (पापु इंद्रियनुं कार्य) मलांश-
 त्यागेन (मलांश त्याग करवावडे) तनौ (भगवान्नां विनिवोग धता शरीरमां) शेष-
 भावं (गौण भावने) नयेत् (प्राप्त कराववो) . यस्य (जेतुं) वा (अथवा) भग-
 वत्कार्यं (भगवत्संबंधी कार्य) यदा (ज्यारे) स्पष्टं (खुलीरति) न (न हि) दृश्यते
 (देखातुं) तदा (त्यारे) तस्य (तेनो) विनिग्रहः (विशेष निग्रह) कर्तव्यः
 (करवो) इति (एवो) निश्चयः (निश्चय) ।

श्लोकार्थः—भगवान्ना स्वरूपतुं सर्वदा ध्यान करतुं, केमके स्वरूपनां भग-
 वन्नायधी दर्शन स्पर्श, चक्षु अने त्वचाना कार्यो, स्पष्टपणे धइ शके छे, तेज प्रमाणे
 सर्वदा हायपगना कार्यो पण भगवद्विनियोगनां अणे छे. श्रवण कीर्तन पण स्पष्ट-
 पणे माय छे. काम पण कृष्णप्रिय होय तो उपसकार्य रति भगवत्संबंधी थाय छे.
 पापु इंद्रियनु कार्य जे मलांश त्याग करवो तेवडे तेने शरीरमां गौणभाव प्राप्त करा-
 ववो. जे इंद्रियनो ज्यारे भगवद्विनियोग स्पष्ट मालम न पडे त्यारे तेनो नही निग्रह
 करवो ॥ १७-१८-१९ ॥

जे भक्तनो चीजभाव छट न धयो होय, ते भगवान्नां व्यसन प्राप्त करवाने प्रयत्न
 करतो होय तो तेणे जे भगवत्स्वरूपनी पोते सेवा करतो होय तेनुं निरंतर ध्यान
 करतुं, एटले ते साक्षात् भगवान् छे एम समधी ध्यान करतुं. कारणके एम अभिन्न-
 पणाना विचारधी एटले स्वरूप साक्षात् भगवान् छे ए विचारधी दर्शन अने स्पर्श, चक्षु
 अने त्वचाना कार्य स्वरूपदर्शन अने स्वरूपस्पर्शधी स्पष्टपणे भगवत्संबंधी सिद्ध
 थाय छे. पूजाना प्रसादधी मूर्तिमां भगवान्नुं सविधान प्राप्त थाय छे, अने, अन्तर्बोधि-

१ इदं वाक्यं क्वचित् कश्चिद्वदति तत्रैव अन्तर्बोधना नाममा साक्षात्पणे अंतर्बोधि प्राप्त न कते छे. तेनां
 वनुं छे के 'न. श्रवणधी शिष्ट श्रवणमा अनाते य श्रवणी न वेद नय श्रवणी शरीरं न
 श्रवणमा अने समकाले न श्रवणमा अन्तर्बोधन । अर्थ—जे श्रवणीमा अने नो छे तं श्रवणीमा अंतर
 छे, जे श्रवणी अन्तर्बोधि, जे श्रवणी शरीर छे, जे अंतरधी श्रवणीने नियमां शके छे, ते

શ્રાવણમાં કહેલા ન્યાયથી તેમાં મગવદાવેશ પ્રાપ્ત થાય છે, યુગોપસંહારના કાર્યા-
 ધ્યાનાધિકરણના 'સંવંધાદેવમન્યપ્રાપિ' એ સૂત્રમાં એ વાતનો સંગીકાર કરેલો છે, અને
 નિવંધેમાં 'તદ્વપ્તં તદ્વ ચ સ્થિતમ્' એ શ્લોકમાં પણ સૂત્રિમાં મગવાનના આવેશનો યોધ

તારો આત્મા અંતર્યામી અનુભવ છે. તે જ પ્રમાણે વહ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, માતૃ, વીઃ, આદિત્ય, દિશાઓ,
 વેદતારાઓ, આકાશ, તમસ્, સ્વેદસ્, સર્વેમૂલ, પ્રાણ, વાહુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, ત્વક્, વિદ્યાન, રેત્સ, વગેરે
 સર્વેમાં મગવાનું રહે છે, પણ એ સર્વે મગવાનને જાણતાં નથી, એ સર્વે મગવાનનાં શરીર છે, એ સર્વેને મગ-
 વાનું નિયનમાં રાખે છે, તે મગવાનું આત્મા, અંતર્યામી અનુભવ છે એમ સર્વ કહ્યું છે, તેથી એ અંતર્યામિ-
 પ્રાપ્તવન્યાય કહેવાય છે.

૧. ધીમન્દેવ્યાતપ્રણોત પ્રણમીમાંતામા પ્રીજા અધ્યાનના પ્રીજા શબ્દમાં વહના ધર્મોનો વિચાર
 કરેલો છે, તેને યુગોપસંહાર કહે છે. તેમાં ૧૦ થી ૨૨ સૂત્રોનું કાર્યાધ્યાન અધિકરણ છે, તેમાં 'સમ-
 ન્યાદેવમન્યપ્રાપિ' એ નીચળું સૂત્ર છે. તેના કહ્યું છે કે કાર્ય કરવાનો દૃષ્ટાન્તરો મગવાનનો વૈષ્ણવો
 જીવનાં (તેમજ સૂત્રિનાં) કાર્યેષ યાચ છે, આરે મગવાનના કાર્યેષથી મગવાનના ધર્મો તેમાં આધિભાવ
 પામે છે. 'અપચંદારો હિ તપ્રાહુકામવન્યશ્લોકાનાં જુગાનાં તન સવેન જ્ઞાનમાપ્રમ્'—અર્થ—અપચંદાર
 પુરુષે તે સ્વલે નહિ નહેત્ય અને ધીજે સ્વલે કરેલા યુગો વળ તેમણે યજું જ્ઞાન મળું છે.'

૨. નિવન્યાના સર્વેતીર્થપ પ્રકરણમાં નીચેના શ્લોકો છે:—
 કૃણ્યસેવાપરં શીલ્ય દંભાદિરહિતં તરમ્ ।
 ધીમાવવાતવત્સલં મનેજિજ્ઞામુરાદરાત્ ॥ ૨૨૫ ॥
 તદ્ભાષે સ્વયં વાપિ સૂત્રિ કૃણા કરેઃ કવિર્ ।
 પરિવર્યાં સદા કુર્યાત્ તદ્વપ્તં તદ્વ ચ સ્થિતમ્ ॥ ૨૨૬ ॥
 સાકારવ્યાપકલાલક મગ્ગસાપિ વિધાયતઃ ।

અર્થ—ધીકૃમ્વતી સૈવામા આપ્ત, દંભ નગેરેવી રહિત, ધીમાવવતના તરવને જાગનાર એવા પુરુષને
 પ્યાનપૂર્વક સહમાં કરવને સન્માનકરિત તે (પુત્ર) ઝું મગન કરવું. એવા પુત્ર ન મળે તો ધીજે વળ
 કવિવિ ધીદારીની મૂર્તિ કરવને સર્વેશ શેષ કરવો; મગવાનનું સ્વરુપ તે સૂત્રિમાં રહેલું છે, વૈમકે
 મગવાનું સાકાર છે, વ્યાપક છે, અને અપાતનાધર્મની ધીજે વિચારિયે તો મગ્ગરૂપે જુગાનાં મગ-
 વદાવેશ યાચ છે.

એ શ્લોકોના પ્રવાસમાં ધીમસાધર્મવર્ણન શાસ્ત્ર કરે છે કે 'અવશેષતઃ યાગંશ પ્રકાર ક્ષતમઃ,
 વન્યુર્તી કલં સર્વ મગવતિ કલં ભવતિ । કન મૂલેભંવતરં શેષા નિરુપવતિ તદ્વપ્તિતે । વસ્તુવિચારેન
 સર્વેભ મગવદ્વૃત્તાદિશેષત્વવમ્—એનમુદરેષ્યામીતિ તદ્વ પ્રવાદેઃ પ્રાપ્તુંઃ માતૃપ્યાનાંજુગારેણ તન
 ચ સ્થિતમિતિ । મૂર્તી સ્થિતમ્ । પરં ચપ દમ્ભતન દરમ્ । તત્તદવવેપુ તત્તદવવયા ફતિ ।
 તન દેઃ—વ્યાપકં સાકાર યાગેતિ । તતઃ સર્વે પદ્મકામુવચ્ચત મગવદવવેવેવ કાષ્ટતટ્વા યત્તમ્ ।
 અપાતનાધર્મજુસારેણાપિ મૂર્તિવ મગવદ્વૃત્તં મગવીત્વાદ મગ્ગસાપિ વિધાયત ફતિ ।' અર્થ—આ જ જ્ઞ
 અપાતનાધર્મજુસારેણાપિ મૂર્તિવ મગવદ્વૃત્તં મગવીત્વાદ મગ્ગસાપિ વિધાયત ફતિ ।' અર્થ—આ જ જ્ઞ
 આપે એ વાત યુગ પ્રકારે નિરુપવ કરે છે. ૧. વસ્તુનો વિચાર કરતાં સર્વે મગવદ્વૃપ છે. વિષય આપેકે આ
 (નવ) મો ઠું હજાર કરીય એમ દૃષ્ટા કર્યાં સૂત્રિયા સર્વેમાંથી ધીજે પ્રકટ યાચ છે. ૨. અધિમાર્મને
 અનુપર્મને પટે છે કે સ્ત્રી (મૂર્તિમા) પ્રજું તરવ છે જ. વ્યૌ (મૂર્તિઓ) દન સ્ત્રી (મગવાનને)
 દરમ્, તે છે (મૂર્તિમા) અવવનો વ્યૌ (મગવાનના) શરવવનો. એમ હોવાનું યાચ એ કે મગ વ્યાપક અને
 સાકાર છે. મારે વડું વગેરે સર્વે સ્વેષથી વ્યાપાદ મગવાનના અવવવોને ધર્મો વગેરે વડ જાય છે.
 ૩. અપાતના ધર્મની ધીજે વળ મગ્ગ વર્ણવેને ધીજે મૂર્તિવેમિયે જ કાષ્ટાનું અવવવનન યાચ છે

करेले छे. बहूचयोगोलकन्यायथी भगवान् मूर्तिमां ज्याधी जइने बहार प्रकट थाय छे. आ सर्वे कारणोने लीधे मूर्ति-स्वरूपना दर्शन सार्थे बगेरे भगवान्ना ज दर्शन सार्थे छे ए स्पष्ट थाय छे.

हये ए ज बात हाथपगना कार्योमां लागु पाडे छे:-उपर कहेला न्यायप्रमाणे जेम पुर्वे कहेला दर्शन थने सार्थे ए वे भगवत्संबंधी स्पष्ट थाय छे, तेम हाथपगनां कार्यो-भगवत्सेवामां हाथ, तथा सेवाने भाटे चालवामां पग-सदा भगवत्संबंधी स्पष्ट थाय छे. (संबंधने लीधे उपरानो स्पष्ट शब्द विभक्ति अने बचनना फेरफारसाथे अही पण समजी लेवो). श्रोत्र (कान) अने वाणीना कार्योतुं पण भगवत्संबंधीपणुं कहे छे:-श्रवण अने कीर्तन स्पष्ट छे. ए येतुं बीजा प्रकारथी पण भगवत्संबंधीपणुं सर्वसमत छे एम जणावयाने स्पष्ट शब्द फरीथी वापर्यो छे. उपर (जननेन्द्रिय) तुं भगवदुपयोगीपणुं स्पष्ट नहि होयाथी तेनो भगवत्संबंधनो प्रकार यतावे छे:-'कामः संकल्पजः स्मृतः' (संकल्पथी काम उत्पन्न थाय छे). 'संकल्पप्रमत्तान् कामान्' (संकल्पथी उत्पन्न यता कामोने), बगेरे वाक्योथी सिद्ध थाय छे के काम संकल्पनो पुत्र छे. ए काम कृष्णप्रिय होय तो रति-उपसकार्य (जननेन्द्रियतुं कार्य) भगवत्संबंधी थाय छे. श्लोकमां 'भवति' (थाय छे) अप्याहार समजतुं. गोपालतापनीय उपनिषद्मां भगवान्तुं मांषर्वीप्रति वाक्य छे के 'यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवति' (मां स्मरण करवाथी निष्काम होय ते सकाम थाय छे). ए वाक्यतुं श्रवण करवाथी अने भगवान्तुं ध्यान परवाथी अने एवा प्रकारनो संकल्प करवाथी भगवान् प्रति कामनी उत्पत्ति थाय छे, अने तेथी रति पण थाय छे. भगवद्विषयक काम जे मत्तने उत्पन्न न थाय तेना उपस्थना हितनो प्रकार जागळ कहेवाये. पायुर्द्विय (गुदा) नो विनियोग कहे छे:-पायुर्द्वियतुं कार्य निवर्जन करवानुं छे. ते अही मलमंश त्याग करवानुं छे. ते करीने ते इन्द्रियने शरीरमां गुणभाव प्राप्त करावचो; एटले भगवान्मां विनियोग यता स्मरीरमां ते शरीरना शोधन (शुद्धि) द्वारा गौणभाव प्राप्त करावचो.

अही नीचे प्रमाणे अर्थ छे-श्रीवेणुगीतमां 'अक्षयवतां फलं' श्लोकमां श्रीसुबोधिनी-कारिकाश्रीमां इन्द्रियोनो भगवान्मां विनियोग यतां इन्द्रियोने शुं फल प्राप्त थाय छे ते कर्तुं छे, तेमां पायुर्द्वियतुं कार्य रोमोद्रम (रुवांटी उभी यथी ते) कर्तुं छे. अने दशमस्कन्धना प्रक्षिप्त अप्यायना 'एषां तु भाग्यमदिवा' ए श्लोकना विवरणमां रोमांच अने न्येद ए दशम इन्द्रिय (पायु) नां कार्य कहेलां छे. अने तृतीय स्कन्धमां 'मुग्ध-नीलपृष्ठाज्जु च' ए श्लोकमां शानन्दना अशु पटना ए पायुर्द्वियतुं कार्य कहेलां छे;

१. कल्पयोगीन्द्रवाच-मोक्षाना मोक्षाना जेम केव अग्निने प्रथम यती जाय छे, तेम तेन जे अग्निप बर जाय छे, अने अने बहार अग्निनुं प्राप्तय थाय छे, ए न्याय.

आ सर्व हीन अधिकारमां घटुं नधी, केगके द्वितीयस्कन्धना 'तदस्मसारं हृदयम्' ए श्लोकमां ते प्रमाणे निर्णय करेलो छे तेथी अही अंदोग्य उपनिषद्नी 'अन्नमशितं प्रेषा भवति' वगेरे श्रुतिओमां कहेलो जल अने अन्ननो गूणपूरीपात्मक स्थूलधातु अने वैद्यकमां 'कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च । कर्षेविद्दृषिका चेति धातूनां क्रमज्ञो मलाः' ए श्लोकमां कहेलो मलांश पासुइद्रियवडे देहना जूदा जूदा छिद्रद्वारा वहाव निकळे छे, एटलो ज पासुइद्रियनो विनियोग समजवो; ते गौण होवाथी ते इद्रियनो शेषमाव समजवो. वळी प्रथम ससारावेशथी हुष्ट इद्रियो कही; मध्यमां मत्सरविना अने लोमविना एम कहेवाथी ए शुणवर्षन करनार भक्तोमां मत्सर अने लोम रहेला छे एम सूचव्यु; अने अतमां उपर कक्षाप्रमाणेनु मलांशस्वागरूप पासुतुं कार्य कष्टु; आ सर्वथी आ भक्तो हीन अधिकारी छे एम समजाय छे, तेथी भक्तिवर्धिनीमां रूढ धीज-भावविनाना जे भक्तो कक्षा तेमनेमाटे आ उपदेश छे एम सूचव्युं. वळी अही मन वगेरे नव इद्रियोना विनियोगनो प्रकार कखो, प्राणेन्द्रिय (नास) अने रसनेन्द्रिय (जिह्वा) नो विनियोग बिलकुल कखो नथी. वळी भगवान्ने प्रिय काम होय तो ज उपस्थनो विनियोग वताव्यो; भयवद्विषयक काम न होय तो उपस्थनो विनियोग शु करवो ते सूचव्यु नथी. एम होवाथी ए इद्रियोनो भगवान्मां उपयोग न थाय तो शु करु एम आकांक्षा थाय तो कहे छे के जे इद्रियनो भगवान्मां विनियोग स्पष्ट न मालम पडे ते इद्रियनो निग्रह करवो आवश्यक छे जो तेनो निग्रह न करे तो 'नो चेत् प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसता' ए श्लोकमां कक्षा प्रमाणे निषयरूपी शत्रुओमां पटनाथी ससारावेशरूप गदान् अनर्थ थाय नाटे निग्रह आवश्यक छे एम समजु. ए प्रमाणे हीन अधिकारीओए उपर कहेला उपदेश प्रमाणे करु ते पण तेमने योग्य निरोधनु लक्षण समजु ए प्रमाणे करवाथी उद्वेगनी निवृत्ति थलां धीमे धीमे प्रमवार सेवा आधि-दैविकी थाय, माटे ए ज हीन अधिकारीओनु मुख्य साधन छे एम सिद्ध वणुं.

ए प्रमाणे सर्व उपदेश करिने हीन अधिकारीओने आ प्रवृत्ति करानानेमाटे धीजा ग्रन्थोमां उपदेश करेलां धीजां साधनो करतां आ साधन श्रेष्ठ छे, एम नीचेना श्लोकमां कहे छे -

नातः परतरौ मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विया तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

सान्ध्यपदार्थः—अत (आ साधन समुदायथी) परतरः (वघारे उत्तम) मन्त्रः (अष्टाक्षर मन्त्रः वगेरे) न (नथी); अत (आ साधनसमुदायथी) परतरः (वघारे उत्तम) स्तवः (कृष्णाश्रय वगेरे स्तोत्रनो पाठ) न (नथी), अतः (आ साधनसमुदायथी)

દાયથી) પરતરા (વધારે ઉત્તમ) ત્રિપા (ઉપાસના) ન (નથી); અતઃ (આ સાધન-સમુદાયથી) પરાત્ (ઉત્તમ) પરસ્ (ઉત્તમ) તીર્થ (ગંગાદિતીર્થ) ન (નથી).

શ્લોકાર્થઃ—આ સાધનસમુદાયથી અષ્ટાક્ષરમત્ત્ર વગેરે (આવા અધિકારીનેમાટે) વધારે ઉત્તમ નથી, તેમ જ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, તેમ જ ઉપાસના વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, અને આ ઉત્તમ સાધન કરતાં ગંગાદિતીર્થ પણ વધારે ઉત્તમ નથી.

હીન અધિકારીઓને માટે ઉપર કહેલા સાધનસમુદાય કરતાં અષ્ટાક્ષર વગેરે મથ ઉત્તમ ન સમજવા. એ મથોના જપ વગેરે સેવાના અંગતરીકે કહેલા છે, અને અનુ-કલ્પથી (ગૌણ, અનવસરમાં કરવા યોગ્ય) કહેલા છે, માટે સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા. એ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું. શ્રીકૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રના પાઠ પણ સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે તે પણ અનુકલ્પ અને અંગરૂપ છે, અને વિવેકધૈર્યા-શ્રયમાં અંગતરીકે જ તેમનો અંગીકાર કરેલો છે. ત્રિપા એટલે ઉપાસના અને તીર્થ ગંગાદિ પણ સેવા કરતા ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે મગવસ્કૃપા ન હોય તો તેઓ પણ વધુ કાલે વિલનથી ફલ આપે છે. શ્રુતિમાં તત્કલુન્યાપ (જેવો સકલ્પ તેણે ફલ) નો આદર કરેલો છે, અને મહાભારતમાં પણ યજ્ઞ અને તીર્થ ફલ આપનામાં સમાન છે એન કહ્યું છે, તેથી ત્રિપા અને તીર્થ અહીં જુદા પાછી કહ્યા છે. તેથી હીન અધિકારીઓને અહીં ઉપદેશ કરેલા સર્વસમર્પણાત્મક યોજના વગેરે શ્રેય સાધન ધણા જરૂરના છે. એ સાધન કરવાથી જ શ્રેય, આસક્તિ અને વ્યયન એ ઋમથી શુદ્ધતાગ ધયા પછી પૂર્વોક્ત નિરોધરૂપ મત્તિવૃદ્ધિ મિદ્ધ ધાય છે એ તાત્પર્ય છે. યાચા શ્રીગોપીરામી તથા શ્રીહરિરાયજી 'હરિણા યે ત્રિનિર્મુક્તા' એ શ્લોક પછી 'સત્સારાપેશ' શ્લોક છે છે, તેની પછી 'યુગેષ્વાનિષ્ઠચિંતાનામ્' વગેરે ઋમગાર શ્લોકો છે છે. શ્રીમજરાજગી જે શ્રમ છે છે તે પ્રમાણે મેં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનનો પ્રકાર સર્વેનો એક રીતનો નથી, તેથી મેં તેનો અનુવાદ કર્યો નથી.

શ્રીઆચાર્યવર્યની કૃપાથી મગનાન્ પ્રવનાત્મક શ્રીકૃષ્ણે દુઃખમાં સ્થિતિ કરીને જે વાચનોની પ્રેરણા કરી, તે વાચનો શ્રીનિહલેશના ષરણકમલના દાસના દાસ પુસ્તકોત્તમે દરયા

શ્રીપીનાંવરજીના પુસ્ત્ર શ્રીપુસ્તકોત્તમજીવિરચિત નિરોધલક્ષણ-
વિવરણ સમાસ.

૧ અનુદેશ શ્રીકૃષ્ણની કહેલ મગમગના એ પ્રથમ મગના, વધવદુર શ્રીકૃષ્ણની કીમી પરિના કહેલુ મુખ્યગાન વિવિધ સ્તોત્ર, અને તત્કાલ અટકવડ શ્રીકૃષ્ણની કહેલો દુઃખોએ મગવડમાં વિવિધોણ એ ત્રીજી સાધન

लाङ्गभट्टकृतनिरोधस्वरूपानिरूपणं श्रीदक्षमस्कन्धसुबोधिनीयोजनान्तर्गतम् ।

श्रीगोवर्धनभारी तनोतु मङ्गलानि ।

श्रीगोवर्धनधारिणं शुभकरं शृङ्गारमूर्तिं मजे । कन्दे नन्दपुराणमुष्णसहितं श्रीबालकृष्णं प्रभुम्
श्रीमद्ब्रह्मविद्ब्रह्मेश्वरविष्णुं ध्यायामि सहस्रदिशैः । कुर्वे तत्कृपया निरोधविधृतौ सन्देशविध्वंसनम् ॥

अथ निरोधस्य स्वरूपं तत्र प्रथमं सत्त्वरूपं विचारयेत् । तत्र 'निरोधोऽस्यानुशासनमात्मनः सद्-
शक्तिभिः रिति चान्यादात्मनः पुरोक्तमस्य शक्तिभिरनुस्रवणं निरोधः । आत्मपदातिर्गुणं परं महा माहात्म्यं ।
'गौणभेदात्मशब्दादि' स्वरात्मशब्दस्य परवाचकत्वाया निर्धारितत्वात् । तत्र 'कृषिर्भूताचकः शब्दो व्यथ
निर्दुस्तिबाचकः, सगौरव्यं परं महा कृष्ण इत्यभिधीयत' इति श्रुतेः, 'कृष्णस्य भगवात्स्व'मित्यादि-
पात्रयाच परमात्मत्वं कृष्णस्य सिद्धम् । अतः कृष्णस्य अनुशासनं निरोधः । अनुशासनं नाम लोकांशुस्या
स्थितिः । 'विष्णुः सर्वगुहाशय' इत्यादौ लोकाध्यायोः स्थित्यर्थकत्वात् । 'न हि गुहायां शैते' इति व्युत्प-
त्तेर्न गुहाशयकारदेव निद्रातीत्यर्थः निष्यति, निद्राया अविव्याप्त्युचित्वात् । अतः लोकाध्यायोऽस्या-
स्थितिरन्वयः । एवं सति शक्तिभिः सह भगवतः स्थितिः शयनं, अनुस्रवणोपसर्गाद्यं । कस्यानुरूपे-
त्याकांक्षायां स्थितेर्लोकप्रयोजनकत्वादीलानुरूपेति बोध्यम् । एवं च कृष्णस्य लोकांशुस्या स्थितिरनु-
शासनमिति सिद्धम् । स्थितिरपि लोकांशुस्रोपोनेकविधलोकाभावकः । अतः सर्वलोकांशुस्य स्थितिरु-
पाया लोका निरोधपदार्थो भगवद्दर्शनं, स च प्रपञ्चमण एव रजुः । इत्यापत्तारस्य प्रपञ्च एव ज्ञातत्वात् । तदुक्तं
निकथे 'स एव कदाचिद्गानुदात्तार्थे अलण्डः पूर्ण एव प्रादुर्भूतः इत्यु-
च्यते' इति । अतोनेक-
शक्तिभिः सह कृष्णस्य प्रपञ्चे लोका निरोध इति फलितम् । अतदुक्तं सुबोधिकायां 'निरोधोऽस्यानुशासनं
प्रपञ्चं शौचनं हरेः । शक्तिभिर्दुर्बिभाक्तानिः कृष्णत्वेति हि लक्षण'मिति । इह कारिकायां कृष्णत्वेतिर्पदं
मूलव्यापकपदव्याप्यानुरूपम्, भागवतमते कृष्णस्यैवात्मरूपत्वात् । अत एवावतारात्प्राणलोकानां स्वस्था-
स्वरूपप्रतिपाद्यायां नातिरथातिरिति भावः । एवं निरोधस्योऽनुस्रवणे स्य ह्यनुस्रवम् । तत्र, प्रपञ्चविसृष्टि-
पूर्विका भगवदासक्तिर्निरोधः, नितरां रोधो निरोध इति व्युत्पत्तेः । रोधः बन्धोऽपेक्षयां भक्त्यागामिति-
पेक्षयाऽपेक्षया लभ्यते, कस्यान्नेष इत्यपदानापेक्षयां प्रपञ्चो माहाः । तथा सति प्रपञ्चादोष इति नि-
ष्पत्तिः स । प्रपञ्चादोषोपि 'कर्मेन्द्रियादि संयोग्य म आक्षेप्यता चरत् । इन्द्रियाणां भिन्नमूढात्मा निष्पा-
चारः स उच्यते' इतिनव्यपशरारणे शेषदा भगवतीलानुस्रवणे सुबोधिकायां न एतत्, अतः प्रपञ्चविसृ-
ष्टिमपेक्षितम्, तदुपसर्गेण लभ्यते, नितरां रोधः प्रपञ्चविसरणपूर्वकः स निरोध इति । क्वचिद्विरोध इत्य-
पेक्षायां भगवति निरोध इति शेषम् । स हि परमरूपत्वाद्कर्मलक्षणव्यपेन परमपुरुषरूपत्वादासक्तिरूपो
भित्तुमर्हति । एवं योगिकरूपत्वाया प्रपञ्चविसृष्टिपूर्विका भगवदात्मनिरोध इति फलितम् । 'या तु
व्यसनसंमार्तिनिरोधः स तु कल्पत' इति भरतार्थावपाद्ये रूपसत्त्वपदाव्याया भासत्वेय निरोधव्यव-
नाथ । सा च 'इति शब्दादयो गोषाः कृष्णरामकर्ममुदा, कुर्वन्तो रामभाग्यं नातिन्दुः सन्पदेना' वित्तप
रुद्धमभिरितम् । 'शष्पासनात्प्राणलोकान्द्रीशान्द्वारिणु, न दिदुः सन्मनात्मानं कृष्ण्य कृष्णदेवता'
इत्यत्र च रुद्धमभिरिता । अमुमुभयं निरोधपदवाच्यम् । 'तनुदायो जन्मशापी लोकांशुस्रवणं व हरेः । प्रपञ्च-
विसृष्टिः शक्तिभेदानां चारि योगत' इति सिद्धत्वात् । निरोधस्यास्य फलितरूपयोः अन्तर्गम्यनिरोधपत्
भगवत्कर्मको निरोधो गोप्यतया विवक्षितः । यथा भगवता लोकांशुस्रवणं अथा भगवदतो भगवति,
पूर्वं सुतिभक्तलोकांशुस्रवणं भगवाद् भगवदयो भवति । अत एव भगवता भक्त्यारविषयकत्वात्भगव-
स्वमित्प्रदायितो 'नाहं तेभ्यो ज्ञानाययी' इत्येव । इत्यप्यं मूषदितुं स्यादप्येते भगवता-
तदनुशासन-
रकः नमामि इदये शोषे' इत्येव । 'अथ्य गौरदिशो य' इति सिद्धत्वात् एतानुस्रवणं च । अथ्य च
'श्रीभासय निरोधय दत्तमाप्यनन्तपदे, स भाषयः स' इत्यु-
च्यते ।

धपद्वाच्यः । स च प्रपञ्चप्रयोगिकः । एवं च सुबोधिन्युक्तया टिप्पणीयुत्पादितया पूर्वोत्तररूपान्तर-
सदृशा नवमवस्थाभाष्यसदृशविचारो भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इत्याद्याति । अत एव द्वितीयरूप-
सुबोधिन्यां 'भक्तानां प्रपञ्चानावो निरोध' इत्युक्तं इहेव सुबोधिन्याम् । अतो 'निरोधो भक्तानां प्र-
पञ्चस्येति विग्रह' इत्युक्तम् । तथा च भक्तानां प्रपञ्चस्य प्रलयनिरोधानं निरालीलापरिचयदेवप्रलयो
जालात्मकप्रपञ्चभावस्य इति यावत् । तदुक्तं सुबोधिन्यां 'अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति विग्रह'
इति । पूर्वोक्तप्रयोगेषु निरोधस्थाने संस्था पठिता, संस्था च 'वैभित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्मन्तिये
उपः । 'संस्थेति कविभिः प्रोक्तप्रदुर्दास्य स्वभावत' इत्यनेन प्रलयरूपा व्याख्याता । अतो निरोध-
नान्देव प्रलय इत्यन्ते, 'निरोधोस्वानुगत्यव'मित्यस्य सुबोधिन्यामपि शक्तिः सायदित्वा तद्भोगार्थं
भगवतः क्षयनमिति व्याख्यातम् । तथापि शक्तिप्रपञ्चानन्तरं क्षयनकथनेन प्रलय उक्तः । अतो भक्त-
प्रपञ्चस्यप्रादिकाः शक्तीः स्वरूपे निरोदित्वा कृत्वा शिष्टी, ततो भक्तान् प्रति प्रपञ्चविरोधमवति, अतो
भक्तानां प्रपञ्चनिवृत्तिरेति सिध्यति । एतद्विमिसंवाचोक्तमत्र 'एवं सर्वगतो निष्णुः प्रपञ्चस्य तद्भिरोद्,
तापस्य लीयते सर्वसिद्धि कल्पयमुत्तम' इति । इदमत्र ज्ञेयम् । स्वच्छन्दलीलाभिर्भगवत्प्रतिरोध्य भक्तानां
देहादिसकलप्रपञ्चे ज्ञानान् प्रवेष्टव्यं निरोदितानन्दप्रयागिर्भावति, ततो भगवदानन्दानुभवयो-
ग्यात्मिकदेहान्तरात् साक्षात्देवरूपप्रपञ्चभाष्यो लीयते, सद्यमेव प्रलयप्रदायः । अतो भक्तानां
प्रपञ्चप्रलयो निरोध इति कथ्यते स्म । तथा च प्रपञ्चे शक्तिविभेदगत्रीटनं भक्तानां प्रपञ्चविस्तृतिपू-
र्विका भयवदासकिकर्मतानां प्रपञ्चान्तरादेति एवं निरोधप्रदायम् । तत्र भगवत्कीडनं वर्णनं, भगव-
दुत्तरादिप्रपञ्चानां, भक्तानां प्रपञ्चभावः कलमिदं त्रितयरूपो निरोधः रूपधायः । एवमत्रैवं सिद्धम् ।
नयनान्तरादिभिः कल्पान्प्रतिरोधात्मिकां शीघ्रं बुद्धेन् प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकासक्तिप्रतिरोधात्मक-
प्रपञ्चान्तरात्प्रपञ्चप्रकलात्मकनिरोधं सेवकानां संपाद्यतीति त्रिपदा निरोधप्रदायप्रहारः सुबोधि-
नीनिश्चयादिपूर्वकमन्त इति सर्वमनुदम् । किञ्च, 'लोकिकेषु तु भाषेपु यद्भव हारेपेसतं । तिवर्तते तदे-
वाय वहेर्दरमयं यदेति कारिकायां फलात्मको निरोध उक्तः । तथाहि, लौकिकेषु भाषेपु पदाथेड
यत्र यत्र भगवान् प्रसिद्धि, तत्र तत्र विद्वान्प्रयोनिरोधभूतपोराभिर्भावत्तदेव एवमित्यस्वरूपं तिरो-
दितानन्दकं निर्वर्तते, महात्मकं नवति, प्रपञ्चविद्वानन्दकं भवन्तीति यावत्, तत्र एतान्तरं, वहेरि-
स्तादि । पश्चिमेते दारुणं बहिरूपता तद्भिरोधयोः । एवं भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो योष्यः । अन्वयः,
शक्तिप्रपञ्चान्तरात्प्रपञ्चभावो अनुगत्यनन्दे बोधोर्थेति विवक्षितं, तदनुसारेण रूपधायने रूपा-
र्थरूपं भगवतं भगवत्प्रिः धीमदात्म्यपर्यन्तलीलाश्रीराशिप्रसादिनं लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं
कलानिधिसिद्धयुक्तया रहस्यलीलायां निरोधप्रदायम् स्फुटम् । तदनुसारेण प्रमुक्तपरिधिष्णव्यां 'अनु-
गत्येते भवेने'ति कथनयुक्तं प्रदत्तं निगूढमन्तरं येन स निरोध इत्युक्त्वा स्वकीयेषु स्वविपश्य-
नावोपादानं यथा लीलायां प्रियते, सा निरोधप्रदायप्रवेष्टुकरनिष्पत्तलीलायाः रूपधायता प्रविपादितेति
निर्दिष्टविभयनीयम् । एवञ्च, धीमदोविमुक्तनिष्पत्तयोः सर्वत्रानिरोध इत्येक एवात्मप्रलयानां
परमुत्तरात् स्य । तथा सर्वान् सिद्धम् । देहादेः विद्वान्प्रयोः प्राकट्येन जालादिप्रपञ्चभावप्रलयः फल-
रूपो निरोधः सिद्धः । तस्मिन् सति प्रपञ्चे विषयानात्मामपि भक्तानां कृष्णानन्दानुभवयोग्यदेहस्य
तिष्णति । इदमेव यमुगाद्ये 'ममराजु तव सन्निधौ तनुजकथयेतामते' इत्येन प्रार्थितं, ततो निरालीला-
प्रवेष्टाः तु मुक्तिप्रदायाः, निरोधलीलायां भक्तानां साधारणसाधारण्यद्वित्येति लीलात्मकप्रिया-
मदात्मरहसादात्म्यादात्म्येन लौकिकमाद्वयप्रहारः पुरात्पादं, तेषां भगवत्प्रयोगसाधारण्यनिष्पत्ती
निर्गलीलाप्रवेष्टाया मुक्तिः, अतो मुक्तिलीलायां मुदनिष्पत्तयमिति विवेकः । 'मुक्तिर्हिवाच्यवाच्यं' इति
वाचसाय । यदुक्तप्रधान्यपाठप्रदायम् ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

- १ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम्. रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम्. रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः. यत्रस्यः ।

प्रापणस्थानम्—१ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला,
वी ए एल्लू वी, वकील हाइ कोर्ट
रसर विल्डिग, सी पी टैक, गीरगाम-मुंबई.

२ त्रिभुवनदास पीतांबरदास शाह,
मत्री पुष्टिमार्गीय पुस्तकालय-नडीयाद.

३ बलदेवदास कृष्णदास कीर्तनीया,
मुक्ती श्रीगिरिधरलालजीनु मदिर,
श्रीजो भोईवाडो-भूलेधर-मुंबई.

श्रीकृष्णाय नमः ।

पत्रावलम्बनम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीमदल्लभाधीश्वरचरणप्रणीतम् ।
दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तम-
महाराजचरणकृतविवरणसमेतम् ।

सरोवक

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी. ए., एल्.एल्. बी.
बकीड हाइकोर्ट.

प्रकाशक

रणछोडदास थरजीवनदास श्रोफ.

श्रीनलभान्दा ४४७

सं० १९८२.

मूल्यमाणकचतुष्टयम् ।

लोके शब्दार्थसम्बन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।
 न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छिञ्चित्तथा भवेत् ॥ २ ॥
 ब्रह्मवादे निरुक्तिस्तु न वक्तव्यैव कुत्रचित् ।
 वस्तुतो ब्रह्म सर्वं हि व्यवहारस्तु लोकतः ॥ ३ ॥
 ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।
 तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥ ४ ॥
 काण्डद्वयार्थसिद्धयर्थं स्वाध्यायविधिरुच्यते ।
 'स्वाध्यायोध्येतव्यः ।' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत
 तमध्यापयीत ।' 'सांगो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चे'ति ।
 वाक्यत्रयं तथा वेदेऽनारभ्योक्तमेव हि ॥ ५ ॥

वेदिकस्तत्तादृश्येन बोध्यते इति बोधने उपकारकः । अतो लोके शब्दार्थयोर्धः सम्बन्धः
 साङ्केतिकः । च पुनः तेषां यादृश रूपं तत्र विवादो न कार्यः । यतस्तत्र विवादे
 क्रियमाणे लोकोच्छिञ्चित्भवेत् । 'युक्तयः सन्नि सर्वान् भाषन्ते ब्राह्मणा यथे'ति 'नितदेव
 यथात्य त्वं पदं वन्मि तच्छय, एवं शिवदत्तां हेतुः शक्तयो मे दुरस्यया' इति भग-
 वदुक्तन्यायस्य तत्रापि तुल्यत्वान् । अतः सिद्धरूपस्य लौकिकरूपोपकारकत्वमात्रं ब्राह्मण-
 न तु तेन कश्चित्चनिश्चय इति । तत्र विवादो व्यर्थत्वात्कास्मान् नः कार्यं इत्यर्थः ॥१, २॥
 तर्हि ब्रह्मवादे न कार्यं इत्यत आहुः ब्रह्मेत्यादि । तथा चारलण्डब्रह्मवादेनापि
 वेदिकव्यवहारासिद्धेर्भेनापि न कार्यः, किन्तु सारलण्डब्रह्मवादे लोकस्य 'प्रजापेये'-
 नीन्त्या सिद्धत्वापरित्यजेन शास्त्रसम्भतेन लोकेन कार्यं इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रमाणमाहुः य इत्यादि ॥ ४ ॥

एवं साद्वरणमनां चतुर्मिन्त्रा निरादनिपपमाहुः ज्ञान्तेत्यादि । अर्थसिद्धय-
 र्थमिति । प्रयोजनसिद्धयर्थम् । न सर्वप्रकारेणार्थते वेदे धर्मस्तजन्यं फल वा सिध्य-
 तानि तदर्थं स्वाध्यायविधिः स्वाध्यायमशर उच्यते वेदे निरूप्यत इत्यर्थः । तत्र गमक-
 माहुः धारणेत्यादि । नथेति प्रारणोपपत्तम् । आर्थं रात्रय तैत्तिरीयब्राह्मणस्य-
 भग्यहय धारणानुपपत्तम् । तत्र वेचिद्व्यापर्थनित्यम् अभ्यापयेदिति पठन्ति । कृतीय च
 'प्रायगेन निष्कारणः पदो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'तिपठन्ति । एतेषां सर्वसाधारणत्वा-
 याः अनारभ्योक्तमेवेति । तथा चैतन्ननिष्कारणभावात् सर्वसाधारणमित्यर्थः ।

तादृग्युगविशिष्टोत्र वेदः स्वाध्याय उच्यते ।

तव्यस्त्वावश्यके प्रोक्तो न विधिर्ज्ञातृबोधनात् ॥ १० ॥

स्वाध्यायपदतो ज्ञेयं तन्माहात्म्यं फलं तथा ।

तव्य इत्यादि । स्वाध्यायब्राह्मणे 'यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यतुः साम वा तद्ब्रह्मपण
सन्तिष्ठत' इति ब्रह्मपदं लक्षयित्वा, तत्फलं तस्य यत्त्वसंपत्तिमकारं चोक्त्वा, अग्नि-
मानुषाके कानिचित्तस्य पूर्वज्ञानि विषयाय, तेषां फलं चोक्त्वा, 'भावासीनः स्वाध्या-
यमधीयीत' इति विषयाय, अग्रे चतुर्मिरनुवाकेस्तत्कारं वदन् स्वाध्यायस्यापहतपापत्वं
'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रम्' तदध्ययनं विना वाच्यभागं स्वर्गाभावं च
प्रतिपाद्य, पश्चादाह 'तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भव-
ती'त्यादि । तेन ज्ञानपूर्वकस्याध्ययनस्यात्रोक्तत्वान्न विधिः । यदि तद्वाच्यं भिक्षुमे-
वोपेयते, तदाप्यनेनोपसंहारात् न विधित्वम् । न च तव्यस्यावश्यकत्वायांज्ञीकारे
'अनधीयानां ग्रात्या भवन्ती'तिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । तव्यस्य भावकर्मविध्यनुवाद-
मात्रकालावश्यकार्येषु विधानदर्शनादत्र तदर्थनिश्चायकत्वेनास्पावैयर्थ्यात् । अतः
पूर्वोक्त एवार्थ इत्यर्थः । न च स्वाध्यायवाक्यात्तन्निहितस्यानधीयानवाक्यस्य कथं
तदर्थनिर्णायकत्वमिति शंकरम् । बाधलक्षणे 'अपि तु वाच्यरोपः स्यादग्न्याव्यत्यादि-
कल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादित्यत्र जैमिनिनैव दूरस्थस्यापि यजतिषु 'ये यजामर्दं
करोति नानुपाजेन्वि'त्यस्य 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यत्तमन्वायत्' इति वाच्यरोपताया-
स्त्वर्थनिश्चायकत्वेनांगीकारात् । भट्टवार्तिकेपि 'यिन यस्वार्थसंगन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।
अर्थेनो गसमर्थानामानन्तर्यमकारण'मिति कथनाच्चेति दिक् । एतदेव निगमयितुं स्वाध्या-
यपदयोगित्वात्तद्विज्ञानस्यावश्यकत्वं च ज्ञापयितुमाहुः स्वाध्यायेत्यादि । तथा च यथा
दशादिर्षदः समुदायस्यज्ञापनम्, एवं स्वाध्यायपदेन तन्माहात्म्यज्ञापनम् । तस्मिन् ज्ञाते फलं
मरति, नान्यथेत्यनो योगाद्द्राव्यरु इत्यर्थः । यत्पुनः सायणीये 'स्वस्यास्तापारण-
त्वेन पितृपितामहादिष्वर्पणमात्रा ज्ञान्वा स्वाध्याय' इति योगान्तरमुक्तम्, तत्रापि धृति-
स्मृत्यायुक्तानामध्ययननिष्पन्नानां वेदाधीनान्देवनिर्गासस्य चावश्यकत्वादुक्तो योगो
निर्णय इति न योग इत्यनान्वयानां फलपूर्वकानां तापना संकोचेनापि फलप्राप्ये
फलमिति बोध्यम् ॥ १०-६ ॥

ज्ञातृज्ञापनतासिद्धये द्वितीयं वाक्यमीर्यते ॥ ११ ॥

वसुंरुद्रोदित्यैवर्षेण्यो वर्णाः क्रमाद्विजाः ।

अध्याप्या इति तस्यापि नियोगः श्रुतिचोदितः ॥ १२ ॥

पराधीनतया बाले न विधिः श्रुतिचोदितः ।

तथाध्यापनसिद्धयर्थं तृतीयं वाक्यमीर्यते ॥ १३ ॥

साङ्गधीते तथा ज्ञाते स्वाध्यायस्तस्य सिध्यति ।

अध्यापनप्रयुक्तं हि प्रथमं लिङ्गप्रयोगतः ॥ १४ ॥

एवं तादृशाध्ययनस्य माणवकाधिकारकत्वं निवार्याध्ययनविध्यभावे माणवक-
स्याध्ययनार्था मृच्छन्ति स्यादिति शंकां वारयितुं द्वितीयवाक्यस्य विशेषं स्फुटीकुर्वन्ति
ज्ञाभ्यां ज्ञाञ्जित्यादि । ज्ञातुराचार्यस्य ज्ञापनतासिद्धये । नन्यादित्वाद्युः । वैदिकशब्दा-
दिज्ञापकत्वसिद्धयर्थं अष्टवर्षवाक्यमीर्यते, तथा न ब्राह्मणमात्रपरम्, किन्त्वग्रे राजन्य-
वैश्ययोरप्युपनयनस्य तत्पूर्वं कथनाच्चाहशस्मृतेश्च त्रयोपि वर्णा द्विजत्वादध्याप्या इति ।
एतदर्थं तस्य आचार्यस्यापि नियोग अध्यापनात्मके कार्यं प्रवर्तनरूपः । श्रुतिचोदितः
'समाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' इत्यनेनाचार्यकरणे चिद्वि-
तन्मात्मनेपदस्य श्रुत्या अध्यापयीतेति छिद्ध्युस्या च चोदितः । अतः स्वस्याचार्य-
त्वाय ज्ञाया वेऽध्याप्याः । अतो माणवकाध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तमिति न माणव-
कस्याध्ययने मृच्छन्ति चोदित इत्यर्थः । अत्र नियोगशब्दोऽस्या प्राभाकरमतस्यास्मिन् स्थले
साधुत्वं चोदितम् । ननु किमनेन निर्वन्धेन, अध्ययनविधिनिव माणवकमष्टौ किं
वाचकमत आहुः पराधीनेत्यादि । यतस्तत्र तथांगीकारे विधिव्यापारः कुण्डो भव-
तीत्यतो नाद्रियत इत्यर्थः । एवं द्वितीयमापगतो विशेषो विगदीकृतः ॥ १२-३ ॥

एवमध्यापनविधिना माणवकस्याध्ययनमष्टौ साधित्वापामपि गुरुमुस्तादस्रमृद-
णमात्रमायास्यति, 'उपनीय दृष्टद्रेदमाचार्यः स उद्राह्व' इति याज्ञान्ययोकात्तद्वृत्तगान्,
न त्वध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वम्, तथासत्यनर्कः स्वाध्यायपदयोगाद् इत्याकांक्षायां
द्वितीयवाक्यगतं विशेषं व्याकुर्वन्ति प्रमाणोपवात्तपुनःतराभ्यां मार्गाभ्यां तयोभ्यादि ।
साङ्गस्य वेदस्वार्थज्ञापनपूर्वकाध्यापनसिद्धयर्थं तृतीयं वाक्यमीर्यते, यतः स्वयं
गुरुणा साङ्गधीते ज्ञाते वेदे तथा नेन प्रकृतेण स्वाध्यायः मन्थस्नकारकमानम-
न्नादध्ययनं तस्य शिष्यस्य सिध्यति, हि यतो हेतोः मयमप्यध्ययनं अध्यापनप्रयुक्तं

एतर्ह्यपि तथैवैतन्न कार्या कल्पना ततः ॥ १८ ॥

अध्ययनं अध्यापनमयुक्तं तस्मादध्यापनमेव पूर्वोक्तदोषनिवारकं गुणजनकं च मतम् । अध्ययनं मतमिति पाठे तु यस्मात् केचिच्छब्दार्थमनपेक्ष्य तथा जगुः, तस्मात् हि निश्चयेन अध्ययनमध्यापनमयुक्तं मतमिति यच्चदोर्नित्यसम्बन्धेन यस्मादित्याध्याहृत्य योजनीयम् । एतर्ह्येदानीमपि तथैवाध्ययनम् । ततो दृष्टानुरोधादुक्तरीत्या कल्पनं न कार्यम् । अयमर्थः । यदुक्तं त्रैवर्णिकाः कर्तव्यमपेक्षन्ते, अध्ययनं च कर्तारमपेक्षत इत्यस्ति परस्पराकांक्षेति, तच्चैव, परन्त्वेतद्विचारणीयम्, किमध्ययनं विद्वत्तायोग्यं कर्तारमपेक्षते, तद्योग्यं वेति । नान्यः । तादृशे फलानिष्पत्तेः । आद्यधेद्वे, तदा माण-
यकं नापेक्षत इत्येव वक्तव्यम् । फलोपधायिकाया योग्यतायास्तत्राभावात् । नच त्रै-
वर्णिकाधिकारनियमव्याहृतिः । अष्टवर्षमावय उपनयनाध्यापनयोः सन्निधानादध्ययनं
विना चाध्यापनासिद्धेस्तद्व्यतिरेकैवाध्ययनेनोक्ताधिकारनियमसिद्धेः । अतोध्ययने
पुनर्विधिकल्पनं व्यर्थम् । न चाध्ययनवाच्यवर्षवर्धयम् । वेदस्य स्वाध्यायत्वात् तदा-
वश्यकतावोधनेनार्थवन्नादित्युक्तम् । न चावश्यकार्येणशासनाभावः शक्यः । 'आवश्यक-
कायमर्थयोगिनि'रित्येतेदन्तरं पठित्वेन 'कृत्याश्चे'तिमूत्रेण तत्रानुशासनात् । नचाध्या-
पननियोगे नियोग्याभावादध्यापनसमभिव्याहृतेनोपनयीतेत्यात्मनेपदेनाचार्यकरणलाभो
तत्कामिना नियोग्याकांक्षा पूर्णायाम् । तथा सत्यध्यापनस्याचार्यत्वसिद्धिरेव प्रयोजनम्,
नन्वर्थज्ञापनम्, ततश्च सिद्धे आचार्यत्वे तस्यार्थज्ञापनावश्यकत्वाभावाभ्याणवकस्याविद्व-
त्तायां यज्ञायनधिकारतादवस्थमिति यान्यम् । आचार्यलक्षणस्मृतिस्थस्य सरहस्य-
गिन्यादिविशेषणस्य बलेनार्थत्वशरीरे एवार्थज्ञापनस्य प्रविष्टतया तस्य ज्ञापनावश्य-
कत्वे शिष्यस्य मुतेन विद्वत्संतम्भत्वात् । न च सकृदुच्चारितस्य लिङ्गमत्ययस्य विध्य-
मन्वर्थज्ञापनार्थत्वं चेति साध्यदयापत्त्या वैरूप्यमिति शक्यम् । अर्थज्ञापनस्य आचार्य-
त्वस्यादृष्टादैव प्रात्या विधेस्तादर्थ्यस्याकल्पनात् । नचैवं वैरूप्याभावेऽप्यध्यापनाधि-
स्यध्ययनं किमर्थज्ञानार्थम्, उतायावत्वार्थम् । आद्ये अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वात्
गुणकर्मत्वम्, दिर्नापे तु नियोगार्थत्वात्मानकर्मत्वमिति वैरूप्यापत्तिरिति वाच्यम् । व्यक्ति-
मेदेनादोषात् । आद्यस्य प्रधानकर्मत्वाया अनन्तराणां गुणकर्मतायाः मुतेन यत्कं शक्य-
त्वात् । नन्वष्टवर्षमावयोक्तेः विधिद्वये नियोग्यानुक्तावप्युपनयनान्तेत्यस्य समभिव्याहारा-
दाचार्यत्वसामिन एतौभवशाधि नियोग्यमेव्यन्ते । कर्मता स्वाद्ये त्रैवर्णिकमाणवकस्य,
दिर्नापे तु तर्मावोपनयनमन्वृत्तम्यन्तेनायान् विधिषः । तर्मावये चोपनयनाध्यापनयोः समयो-

१ विधिषोः कर्मतावप्युपनयनस्यैव ।

रपि माणवकप्रधान्यबोधिक्रया द्वितीयया माणवकसंस्कारत्वात् गुणकर्मत्वम् । नियोज्य-
 विचारे तृमयोरप्याचार्यत्वसिद्धयर्थत्वात्प्रधानकर्मत्वमिति वैरूप्यं तु दुर्बारमिति चेत् । न ।
 द्वितीयायाः प्राधान्यबोधकत्वस्यानियतत्वात् । 'विभाय गां ददाती' त्यादौ व्यभिचारत् ।
 अतो न द्वितीयया संस्कारकर्मत्वनिश्चयः, किन्तूपनयनस्य संस्कारेषु स्मरणात्संस्कार-
 कर्मत्वम् । तस्य च माणवकसमवेतत्वेनान्तरङ्गत्वाद्ध्ययनाद्भलेपि तमिति द्वितीयाग्नौन
 संस्कारविशिष्टमाणवकपरामर्श'त्तस्य च वत्समालभेते'त्यत्र वत्सस्यालभनाद्भलेवदध्याप-
 नाद्भले सिद्धे तद्विशेषणस्योपनयनस्यापि परंपरयाध्यापनाद्भत्वं निर्वाधम्, तथापि न साक्षा-
 दाचार्यताहेतुत्वम्, तानन्मात्रेण तदसंभवात्, अत आत्मनेपदेनापि परंपरयाद्भता बोध्यते, न
 तु साक्षाद्भता । अध्यापनस्य तु साक्षादेवाचार्यताहेतुत्वम्, तद्विना तदभावात् । अत-
 स्तस्य प्रधानकर्मत्वमिति साक्षात्पररात्रिभागे कोपि न वैरूप्यलेशः । एवं चात्मनेपदस्य
 विशेषविधानमपि सार्यक भवति, उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्मगामित्वात् । उपनयन-
 स्याचार्यताहेतुत्वे तु जित्वादेव नपतेरात्मनेपदसिद्धेर्विशेषविधानवैयर्थ्यमेव स्यात् । न
 च 'अग्नीना दधीते'त्यत्र यथा आधानफलस्याहवनीयत्वादेरप्रिसमवेतरूपेण न तादर्थ्यमि-
 त्वात्मनेपदबलाद्ध्यवसीयते, तथात्राप्युपनयनफलस्य संस्कारस्य माणवकसमवेतत्वेपि न
 तादर्थ्यम्, अपि त्वाचार्यत्वमेवेति विशेषविधानवैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । साक्षादाचार्यार्थि-
 त्वाभावस्योक्तत्वात् । परंपरया तादर्थ्यस्य चापयोजकत्वात् । विशिष्टसमभिध्यादारेण ताद-
 र्थपरंपरया अध्यापनाद्भतायामेव पर्यवसानात् । परंपरयापि नाध्यापनाद्भत्वमिति न वक्तुं
 शक्यम्, तमिस्तेन पूर्वपरामर्शस्य विरोधापत्तेः । एतेनैव 'यथैतमिदं नो यूपं परिवीयाप्रेयं
 सवनीथं पशुमुपाकरोती'ति यूपपरिव्याणं यूपार्थम्, न त्पाकरार्थम्, तपोपनीषेति
 स्मृत्युक्तमुपनयनं माणवकसंस्कारार्थम्, मन्यध्यापनार्थमित्यपि प्रत्युक्तम् । तमितिश्रौतेन
 पदेन प्रमितायाः परंपराद्भताया दृष्टान्तमात्रेण साधितुमशक्यत्वात् ।

यत्तु उपनीतव्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रकृत्य विहितस्याध्ययनस्याध्यापनोपकार-
 कत्वे तच्छेत्वादर्थाज्ञानार्थता न स्यात् । साध्यद्वयस्यैकरासंभवादित्युक्तम् । तदपि सिध्दि-
 लम् । एरुसिद्धेव भोजने प्रतिकरं तुष्टिष्टुष्टिदुदवापानां दर्शनात् । एतेनैव सादनस्मरणेन
 गमनेन सुखविशेषस्योदपदेनवाप्तेय दर्शनादिति । यदप्यध्यापनस्याध्ययनमन्तरंगासंभ-
 वात्सदार्थस्वभावान्निष्ठमध्ययनं लौकिकमेवाह्नीकार्यम्, तारनाप्यध्यापनमंनयात्, विदित-
 स्यापि तत्र एवांगीकारे तु ततो नापूर्वं सिध्येत्, इदं प्रामासादित्युक्तम् । तदपि
 तथा । लौकिकस्य तस्याह्नीकारे आचार्यत्वनिश्चयः । यदाध्यापनेनैव तन्स्मरणात् । न

१ माणवकसंस्कारे षट् । २ कृष्णत्वमेति पाठः । ३ षट्के । ४ यथा विदितः ।

तत्र संशयमापन्ना बुद्धिर्वाक्यार्थनिर्णये ।

एकवाक्यत्वसंदेहादेकार्थ्याभावतः स्फुटम् ॥ १९ ॥

स एकोर्थोत्र वक्तव्यो यच्छरीरप्रवेशतः ।

एकार्थतां श्रुतिर्याति तदभावे तु निष्फला ॥ २० ॥

कुण्ठितैव भवेन्नूनं वेदाध्ययनबोधने ।

वेदोत्तिलो धर्ममूलं 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' ॥ २१ ॥

एवं पूर्वर्षिभिः प्रोक्तं जैमिनिः प्रथमं स्वयम् ।

निश्चित्य लोकशिक्षार्थमर्थप्राधान्यतस्तथा ॥ २२ ॥

धर्मं विचास्यामास प्रामाण्यादिपुरःसम् ॥

चापूर्वासिद्ध्यापत्तिः, आचार्यकृतोद्देशेनापि तत्संभवात् । जातेष्टौ विवृकृतोद्देशवदिति ।
किञ्च, वेदस्याध्ययनं सर्वं सुर्व्यापनपूर्वकम्, वेदाध्ययनसामान्याद्बुद्धिनाध्ययनं यथेत्या-
नुनिकाध्ययनं दृष्टान्तपद्धिर्ध्ययनस्याध्ययनप्रयुक्तत्वेऽपि स दृष्टान्तोद्गीकार्यः । तस्मा-
दध्ययनेधिकारनियमस्याध्ययनविधिर्नैव सिद्धेः कृत्ये विधेयत्वकल्पनं दृश्यैव । उक्त-
कारं विना तावन्मात्रेण वेदस्य स्वाध्यायत्वासिद्ध्या ततः फलासिद्धेरिति ॥ १८ ॥

एवं प्रकारबोधनपूर्वकं मतान्तरनिराकरणेन वेदस्य यथा स्वाध्यायत्वसिद्धिः, तद्
साधितम् । तन्मध्ये दृष्टान्तानुष्ठानेषु गङ्गासहित्यं प्रविष्टम् । तत्र शब्दे तद्राहित्यस्य
गुरुरसंपरया सिद्धेः पदार्थेऽनुष्ठाने च तद्राहित्यस्याप्यहविचारादिभिरेव सिद्धेर्वाप्यर्थे
संदेहोवतिष्ठते, तदाहुः तत्रेत्यादि ऐक्यार्थ्याभावन इति । यागदानादिरूपाणां नाना-
याणां तत्र नानाफलानां च प्रतिपादनेन तयात्वात् ॥ १९ ॥

तथा सति को दोष इत्याकांक्षायां सार्धेन तन्निराकृतेरावश्यकत्वापाहुः स
इत्यादि । तथा च तदभावे वेदाध्ययनबोधरूपात्पत्रपर्वपर्यन्तमेव दोष इति तदभावात्
वेदस्यैवार्थपरत्वमेव विचारणीयम् । तच्चाहर्नै सिध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तर्हि तत्र वा गतिरित्याकांक्षायां मीमांसैव गतिरित्याहुः चेदोऽग्नियल इत्यादिश्र-
व्याम् । अत्र प्रथमं सारवं मानम्, द्वितीयमेकादशकन्धीयं भागवतम् । तत्सर्वं
पूर्वोक्तं जैमिनिः प्रथमं सारं निश्चित्य पश्चाद्भोक्तृशिक्षार्थमर्थप्राधान्यपद्धीकृत्य प्रामा-
ण्यादिपुरःसरं को धर्मः पथं तस्य धर्मैरे कथं च वेदस्य तत्रमितिजनकत्वं कथं च

संदेहेऽप्यु पुनर्जातो वेदान्तेषु यथा पुरा ॥ २३ ॥

एकवाक्यत्वमेवां हि धर्मकाण्डे कथं भवेत् ।

धर्मः पञ्चविधो द्वेषा पद्भिः संपद्यते तु सः ॥ २४ ॥

देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ।

सर्वो वेदस्तेषु लीनो वेदान्तेषु विचार्यते ॥ २५ ॥

‘यदेव विद्यये’त्याह ‘ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ’ एव च ।

तज्ज्ञानं तेषु हि प्रोक्तं कर्तृशेषास्ततस्तु ते ॥ २६ ॥

वेदस्य निर्दुष्टत्वं येन प्रमाणान्तरविरोधेषु तदुक्तमेवादर्थव्यभिस्यादिसर्वविचारपूर्वकं धर्ममेव
तथा सर्ववेदार्थत्वेन विचारयामासेत्यर्थः ॥ २२ ३ ॥

तर्हि क्रियवशिष्टं येनायमुद्यम इत्यत्र आहुः सन्देहस्तु पुनरित्यादि यथा
पुरेति । देकार्थ्यभावतः हि निश्चयेन ब्रह्मसोबकानामेवां वेदान्तानां धर्मकाण्डे एक-
वाक्यत्वं कथं भवेदिति, तदर्थमयमुद्यम इत्यर्थः । कथं ऐकार्थ्यभाव इत्याकांक्षायां
संदेहवीजं व्युत्पादयन्ति धर्म इत्यादिना समन्वेन । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्य-
शुभोपमेदेन धर्मः चात्रात्मकः पञ्चविधः । स एव प्रकृतिविहितमेदेन द्वेषा । देवादीनि
पद् तत्साधनानीति तैः पद्भिः संपद्यते इति सिध्यति । अतः सर्वो वेदः पूर्वकाण्डरूपस्तेषु
सर्वेषु लीनः धर्म धर्मसाधनानि च बोधयथैकार्थ्यं प्राप्य समाप्तः निराकांक्षतामापन्नो
वेदान्ताद्य संवृत्तान्तीत्येवतसन्देहधीनमित्यर्थः । ननु यथा ऐकार्थ्यत्वेन कृतान्यनियामकम्,
तथा विधाने साकांक्षत्वमपि नियामकत्वम् । तथा मद्कारिकापि ‘सार्थसोये
समाप्तानामह्नागिन्वापपेक्षया । ब्रह्मज्ञानमेव क्वाच्यत्वं पुनः संस्य नायन’ इति । तदभिव्यक्त्य
प्रमाणान्तरमाहुः वेदान्तेष्वित्यादिसमादेन । विचार्यते इति । भीमांतर्कविचार्यते ।
आह्वेति । ‘यदेव विद्यया करोति तत्तदेवात्वं बोधवत्त्वं भरती’ति ‘ब्रह्मिष्ठे प्रमा तं दर्श-
पूर्णमासयोर्दृशीत’ इति क्रमेण वेदान्तश्रुतिः क्लृप्तश्रुतिषात् । तथा च वेदान्तस्यांगिभूत-
कर्मपेक्षा, वेदस्य चांगभूतज्ञानापेक्षा, अनस्तौदृशज्ञानसत्कृत्येन तेषां कर्तृशेषादस्त्ये-
वैक्यायतना । किञ्च, ‘इत्याह नास्तिरथनिराकरिभ्युत्तरान्तिनां मान्यहृदत्र पुरस्ता ।
ददत्तमेतद्विषयः प्रबोधः मपाति वेदान्तिनोऽप्येने’ति मद्दः प्रकारान्तरवन्नेक्यायतनाया-
माह्वेति कृतः संदेह आपात्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यानीति यथा तथा ।

फलश्रुत्या पूर्वकाण्डसमाध्या चावगम्यते ॥ २७ ॥

ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति परं चाप्नोति कुत्रचित् ।

एतमेकवाक्यतापकारं दूषयन्ति ज्ञाननिष्ठायेत्यादिभिः सार्धैस्त्रिभिः । इदं वाक्यं सप्तपस्कन्धीयम् । तत्र यथा पितृणां हृत्स्थानन्त्याय ज्ञाननिष्ठाय कव्यदानमुक्तम् । तावता न ज्ञानस्य श्राद्धशेषत्वं सिध्यति । दानफलानन्त्येन कर्षणुयहार्थं संप्रदानताया अनुपति-
मात्रत्वाद् । अल्पया ज्ञाननिष्ठः कव्यानि भुञ्जीतेत्येव विद्वध्यात् । एवं ब्रह्मिष्ठवाचैर्ष्यन्तु-
मतिरेव क्रियते । ब्रह्महृष्ट्या कर्मवैषम्यनिष्ठया तदनुग्रहार्थम् । वस्तुतस्तु तत्र ब्रह्मशब्दो
वेदपर इति न तेन वेदान्तस्य कर्तृशेषत्वसिद्धिः । नापि यदेवेति श्रुत्या । तस्या ऊर्जा-
यमफरणापरुद्धत्वेन विद्यान्तरासंग्राहकत्वात् । जदीयविद्यायाः कर्माङ्गत्वैष्यत्ततेः । अतो-
न्नुपतस्य प्राप्तिसिद्धयेन ग्रामं गच्छतस्तुणस्पश्वद्विक्षां चरतस्तस्य कव्याशनस्य प्राप्तिसि-
कत्वात् तै न शेषत्वसिद्धिः । भृष्टकारिकोक्तपकारस्तु भाष्यमकारे दूषित इति नात्र
दूषाते । तथा च पारार्थ्यमेव जैमिनीये मते शेषलक्षणम् । तत्र श्रुत्यादिभिरवगम्यते ।
तथा सति 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थस्था'दिति सूत्रे कर्मणः फलशेषत्वं पूर्वकाण्डे प्रति-
पाद्यत इति न तस्य ज्ञानशेषत्वम्, तथा ज्ञानस्यापि फलशेषत्वमुत्तरकाण्डे प्रतिपाद्यते, 'ब्रह्म-
वेदं ब्रह्मैव भवती'ति, 'ब्रह्मविद्याप्नोति पर'मिति । अन्येपि देशकालादयो य उच्यन्ते
'विविकल्पे च सुखासनस्य' इत्यादौ, तेषु तत्साधनभूता इति सर्वे वेदान्ता ज्ञानमेव
सफलं योषयन्तो निराकांक्षतापापयमाना न शेषित्वेन कर्मापिन्नन्ते । नापि वेदो ज्ञानं
शेषत्वेनापेक्षते । ब्रह्मशब्दस्य शब्दब्रह्मण्यपि हृष्टेर्ब्रह्मिष्ठशब्देनापि वेदार्थनिष्णातस्य ग्रहीतुं
शक्यत्वात् । तस्मात् कर्तृशेषत्वम् । नापि विविकल्पस्य रूपबोधकत्वेन । वैराग्यापस्या
गर्मान्धकारापादकत्वात् । देहविविष्टस्तु न तत्र योच्यत इति कथमपि वेदान्तानां न
वेदशेषता । किञ्च, 'वेदमनूपाचार्योन्तेवासिनपतुशास्ती'ति शीशोपनिषदि तैत्तिरीयाणां
श्रुतौ । तत्र 'यान्ते'ति वेदपाठनसमाप्तिबोधनादपि शेषत्वं न युक्तमित्यर्थः । किञ्च ।
शास्त्रान्तरैपि एवमेव फलभेदेन समाप्तिभेदेन च ब्राह्मभेदोवगम्यते । तथा वैदिकानापन्वे-
यमेव वेदान्तान्तराणां मनः । अतो भेदकानां गहनां सत्त्वात् संहर्तृत्वोपभावात्
ब्रह्मं प्रतोपनिषदां वाक्या । मिथ्यागम्यन्मेवास्त्येषम् । तथा चेत् युक्तिभिः प्रमाणैश्च तथा
निश्चयं च, तदा नैक्यापत्ता पश्ये । अस्त्यदुक्तः प्रपारो न युक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

वेदमनूच्य आचार्यः इत्युक्तोपनिषद्भवः ॥ २८ ॥

शास्त्रान्तरेऽप्येवमेव वैदिकानां मतं तथा ।

अतः स्वतन्त्रता वाच्या तथा चेत्रेकवाक्यता ॥ २९ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिश्च विरुध्यते ।

वैदिकानामभिधानं स्वरादिनियमैर्भुतम् ॥ ३० ॥

वेदा एव न चान्यार्था वाच्या बुद्धिमता क्वचित् ।

अतो वेदान्तवाक्यान्याप्रसिद्धिः । वैदिकानामपि तथैव प्रसिद्धिरिति चेत् ।

किञ्च । शास्त्रभेदानङ्गीकारे पूर्वोक्तस्मृतिविरोधोपीत्याहुः वेद इत्यादि । अत्र स्मृतावखिलपदात् धर्मस्य च क्रियारूपत्वात् ज्ञानप्रतिपादकवेदान्तसंग्रहे तस्य वाचात् । द्वितीयवाक्ये धर्मपदाच्च विरुध्यत इत्यर्थः ॥ २९-३० ॥

अत्र पुनर्मतान्तरस्यप्रसिध्य दूषयन्ति वैदिकेत्यादि । यतो वैदिकाः स्वरपूर्वकमनूच्याद्यादित्वागनिपयपूर्वकं वेदान्तान् पठन्ति पाठयन्ति चेति वैदिकानां वेदान्तेषु वेद इत्यभिधानं स्वरादिनियमैर्भुतं वर्तते, अतो वेदा एव क्वचित् वेदान्तभागे अन्यायां धर्मव्यतिरिक्तत्रयार्थाः बुद्धिमता न च वाच्या नैव वाच्याः । अत इदं मतप्रयोजकम् । तत्र हेतुः अत इत्यादि । अतः वेद इति प्रसिद्धेः सकाशात् वेदान्तवाक्यानामन्याप्रसिद्धेः । शिष्टा हि वेदान्तवाक्यान्वयस्य इतिश्रुतेरितिशावणादित्येव चन्दन्ति । यदि हि वेदान्तवाक्यानि अन्यार्थानि स्युः, तदा वेद इति प्रसिद्धि न लभेयुः । वेद इति प्रसिद्धेः धर्मार्थतामूलकत्वात् । अतो वैदिकाभिधानवेदान्तेषु यदि वेदत्वमङ्गीकार्यम्, तदा अन्यार्थता त्याज्या । ययन्यार्थताङ्गीक्रियते, तदा वैदिकाभिधानं नादर्थव्यम् । शास्त्रभेदस्य श्रुतिस्मृतिरूपप्रवृत्तप्रमाणप्रमितत्वादभिधानस्य च सदान्तरे प्रयेनेन ततो नैवत्यात् । पूर्वोक्तत्रयव्यत्यसंहर्तुरर्थव्यस्याभावे वेद इति प्रसिद्धिमात्रेण तयोरेकवाक्यताया असिद्धेरित्यर्थः । ननु सत्यमभिधानस्य श्रुत्यापेक्षया निर्वन्त्यम्, तथाप्यनादिप्रसिद्धिर्भवेत्तु यत्कल्पमित्याशयेन पर्यनुपुङ्गे वैदिकानामन्यादि । वैदिकानामपि तथैव वेद इतिवत् वेदान्त इत्येव प्रसिद्धिः । तथा च वेदान्तेषु वेदत्वानङ्गीकारे प्रसिद्धिव्यवस्थापयमानं तस्यै प्रसिद्धत्वं कल्पयिष्यति । 'आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीते पञ्चतन्मिति न्यायात् ।

एवं लोकसिद्धस्य जगतो लोकप्रतीतिं वाचित्वा ब्रह्मत्वे-
नालौकिकत्वं संपाद्यत इति । अर्धजतीयन्यायात्तदन्तत्वम् ।

ननु लोकनिपुणाः कथं मन्यन्ते ।

शब्दार्थविचारेणेति ब्रूमः ।

कथम् । शब्दानामर्थे विचार्यमाणे ब्रह्मैव सर्वं भवति । घटपटादि-
शब्दा धर्मवाचका एव भवितुमर्हन्ति । घटत्वादिविशिष्टवाचका हेत इति

‘वेदानं प्रसिद्धेदृष्टिस्तिसृत्या ‘आदिताग्निभिर्देहन्ती’ति श्रुतिवाचदर्शनाच्च । अतो
वेदिकप्रसिद्धया अपौरुषेयशब्दत्वेन च वेदान्तेषु वेदत्वमवश्यं वक्तव्यम् । ततश्च मीमांस-
कोत्तरीत्यैकवाच्यत्वाभावेऽपि ‘तमेतं वेदानुवचनेने’ति वेदान्तश्रुत्या वेदान्तानामेव वेदा-
पेक्षा वक्तव्या । तथा सति अपेक्षया सिद्धे एकवाच्यत्वे वेदस्यान्तो यत्रेति योगेन वेदा-
न्तरमगत्यावेदान्त इति प्रसिद्धेरपि सेत्स्यतीति न कश्चिदोप इति चेत् ।

एवं पर्थनुयोगे वेदान्त इति प्रसिद्धिमन्यया वक्तुं प्रकारान्तरं प्रतिजानन्ति
एवमित्यादि । वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । तदाहुः लोकेत्यादि । तथा च यया लोकसि-
द्धस्य ग्रीवादेर्लोकप्रतीतिं वाचित्वा मोक्षणादिना अलौकिकत्वं संपाद्यते । तथा
वेदान्तेषु उक्तरीत्या जगतो ब्रह्मत्वं संपाद्यते । साधनं तु मोक्षणवत्तदर्थं नोच्यते इत्यतो-
र्धनरतीयन्यायात्तथैवेतेन प्रकारेण प्रसिद्धिः संभवतीति वेदान्त इति प्रसिद्धेः प्रकारा-
न्तरेण संभवे तापादाय श्रुतिरमृतिविरुद्धोऽन्यार्थवादीकारो न युक्तः । ‘तमेत’प्रति-
वाच्ये यद्गार्हनां विविदिपापघ्नत्वश्रावणेन विविदिपापात्रस्य च ब्रह्मज्ञानजनकत्वा-
भावेन तथापि संनस्य वक्तुमशक्यत्वादेकवाच्यतादुर्घटेत्यर्थः ।

एवं प्रसिद्धिनारायणमुपपन्नं मन्यमानः पुनः शङ्कते ननु लोकेत्यादि । मीमांसका
नेपावशायाश्च ते प्रतीतिराहितं कथमङ्गीकरिष्यन्ति । तथा च परप्रतिपत्त्यर्थो ग्रयं यत्नः,
स तु तदनर्थाकारादुपपन्न इत्यर्थः ।

अथ नारायणमुत्तमेश्वरमाहुः प्राच्येत्यादि । तथाच नारायणमाणाण्यस्य तैः सर्वै-
वोत्तमान्दर्शनविचारणोत्तमज्यम्, अतो न यत्प्रथमार्थम् ।

पुनः अत्र कथमित्यादि । तत्रोपरं प्युत्यादयन्त आहुः घटेत्यादि । अत्र
यदीति नारायणं नारायणं नित्यं यो धर्मस्तदाचरन् इत्याहृत्यपि करणसिद्धौ

लोकप्रसिद्धिः । घटत्वमिति घटगतो धर्मः कश्चिद्यत्सद्भावात् घटपद-
वाच्यता धर्मिणः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वो भावप्रत्ययः । भाव
इति भूधातोर्धञि रूपम् । भूधातुः सत्तायां व्याप्तौ वा । उभययापि
व्यापकस्य सतो वा धर्मस्य वाचको भवति । घञ् च स्वार्थे । अन्यथा
अनवस्था स्यात् । तथा च घटत्वं नाम सतः व्यापकस्य वा धर्म
इत्युक्तं भवति । एवं पटत्वादिष्वपि । तथा च प्रकृत्यर्थः सन् व्यापको
वा यदा भवति, तदैव प्रत्ययार्थेनैकवाच्यता भवति ।

ततश्च सर्वेषामेकार्थता स्यात् ।

अत आकृतिविशेषद्वयस्या धर्माः । ते भिन्ना एव शक्तिसङ्को-

पीषांसकृतिदान्तः । लोकप्रसिद्धिरिति । नैयायकादीनां प्रसिद्धिः । एवं तत्पन्तीयः
शब्दार्थ उक्तः । एवं पदद्वयेपि धर्मस्यैव मुख्यतया तत्तच्छब्दपट्टतिनिमित्तत्वमित्याहुः
घटत्वमित्यादि । अतःपरं तद्विचारेण सर्वस्य ब्रह्मत्वप्रकारं द्युत्पाद्यन्ति तस्येत्यादि
एकवाच्यता भवतीत्यन्तम् । घञ् च स्वार्थ इति । विधीयमानो यो भावस्तस्मि-
न्नेव, न तु भावान्तरे । अन्यथाऽनवस्था स्यादिति । यदि भावान्तरेऽङ्गीक्रियते, तदा
स्वशब्दो भावे भावशब्दश्च यथा निष्पन्नो भावान्तरे घञ्स्त्वस्यो भावशब्दश्च भावान्तरे
इत्येवमनवस्था स्यात् । यदि च तत्रामत्या स्वार्थेऽङ्गीक्रियते, तदा प्रथम एव तथास्तु ।
आत्माश्रयस्तु नाशङ्कनीयः । पूर्वपक्षवादेपि तौल्यात् । व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गाच्च । तदेत-
त्यागेकोक्तं लोके शब्दार्थसंबन्ध इति कारिकाया । एवं स्वार्थेऽङ्गीकाराद्यत्सिध्यति,
तदाहुः तथाचेत्यादि । अत्र तदेत्येवकारेण पदार्थानां सद्भिन्नत्वाङ्गीकारे स्वतलादिम-
त्युक्तः स धर्मोऽन्यपर्यवसायया घटत्वं न पटावच्छेदकम्, तथा घटावच्छेदको न स्यात् ।
ततश्च व्यवहारः सर्वोपि प्रतिक्रियेतेति बोध्यते । अतः पदप्रतिनिवृत्तनिमित्तातु-
रोधेन सर्वेषां व्यापकसत्पदार्थाभिन्नत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । ततश्च शब्दार्थविचारेण सर्वं
ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

अत्र पुनः पर्यंतुपुङ्गे तत इत्यादि । तथा च यदि स्वतलायुक्ता भावाः सद्दर्मा
इति सर्वं सदेव, तदा सर्वेषां पदानां घटकलशादिपदवदेकार्थतायां व्यवहारप्रतिरोधस्तस्य
इति व्यर्थः सर्वः प्रयास इत्यर्थः ।

अत्र समादप्यो अत इत्यादि । अतः पदप्रतिनिमित्तभूतपर्यवसायतुरोधेन

चेन व्यवहारसिद्धयर्थमङ्गीकर्तव्याः । तथा च घटादिशब्दा अरुणादि-
शब्दवद्धर्मवाचकाः ।

न च स्वरूपतः सतो भिन्नाः प्रत्यक्षतः स्वीकर्तव्या इति वाच्यम् ।
कारणीभूतस्य सतः एकत्वात्कार्ये कृतो भेदः समायाति ।

सर्वेषां सद्धर्मवाचकताया लोकायात्रानिर्वाहाय व्यवहारसिद्धेश्चावश्यकत्वात् आकृतिविशेष-
पर्वण्याः कंबुग्रीवाद्यातानवितानादिसास्त्रादिमदाकृतिविशेषप्रकाश्याः सतो धर्मास्ते घटप-
टमवाद्या भिन्नाः सतः सकारादव्युच्चरणेन विलक्षणप्रतीतिविषयाः, एवं शक्तिसंकोचेन
अर्थं शब्द एतदाकाररूपेव सद्धर्मं बोधयतु, नान्याकारकमित्येवंप्रकारकेणेश्वरकृतेन वाच-
कशक्तेर्नियमनेन व्यवहारसिद्धयर्थमङ्गीकर्तव्याः । तथा च घटादिशब्दा अरुणादिशब्द-
वद्धर्मवाचका इत्यङ्गीकारे सर्वेषां ब्रह्मत्वस्य ऐक्याद्यर्थेपि व्यवहारामतिरोक्तस्य च सिद्धेर्न
प्रयासवैपर्य्यमित्यर्थः ।

मनु शब्दः प्रत्यक्षं चेत्युभयपपिप्रमाणम् । तयोः शब्दापेक्षया प्रत्यक्षमेव प्रबलम्,
शब्दोपजीव्यत्वात्सर्वसंप्रतत्वाच्च । अतः प्रत्यक्षतः प्रतीयमानं स्वरूपतो भेदेन सत्त्वं भेदं
च न्यमृत्यु शब्दार्थविचारेण सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वसाधनमप्रयोजकमित्याशंकायां तन्निषे-
धन्ति न चेत्यादि । तत्र हेतुः कारणीत्वादि । अयमर्थः । सत्त्वं प्रत्यक्षं प्रबलम्, तथापि
नास्य प्राधान्यं सार्थत्रिकम् । देहात्मनोर्भेदेष्वभेदस्य पटाकाशमडाकाशयोरभेदेपि भेदस्य
प्रत्यापनात् । अतस्तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरप्राधान्यणीयम् । तत्र प्रत्यक्षविषया अर्थाः पृथक्
सन्तः सतो भिन्नाः भिन्नकारणकत्वात् घटपटस्त्वंमादिवदिति तु न युक्तम् । एते सदभिन्नाः
सदेवकारणकत्वात्, सौवर्णमृत्कृच्छलादिवदिति प्रतिसाधनेन चाभात् । कारणता-
यादकस्य सदन्वयस्यादानुक्तत्ववैतरेनास्य प्रकृतत्वात् । न च सतो नानात्वम्,
मानामासात् । न चैवं सत्कारणजातिव्यपत्त्येव सिद्धिः, न सत्कारणकत्वस्येति वाच्यम् ।
सत्ताया आवृत्तिभासात् । सामान्यादिव्यपि वर्तमानत्वात् । न च सा प्रती-
तिर्भ्रम इति वाच्यम् । नियामकामासात् । तस्या जातिव्यभिचानस्यैवाभ्युपगमे-
पक्षरणेन भ्रमत्वस्य युक्तत्वात् । अतः सद्धर्म एव सत्ता । सा चेतसर्वत्र,
तदा सर्वं सदेवेत्युपपादनमन्तरेणैव सिद्धम् । वस्तुतस्तु सत्तायां मवान्तराभासात् सदेव
सचेति तन्नोगादेव सर्वत्र सदितित्यव्ययः । सदेव च कारणम् । असतः कारणत्वायोगात् ।
अतः कारणीभूतस्य सत एकत्वात्कार्ये कृतो भेदः समायाति । कारण-
शुणानामेव पार्य्यगुणार्थमन्यादिति ।

मृद इवांशभेदादिति चेत् ।

अस्तु ।

तर्हि अंशेन भेदः । अस्ति । कः संदेहः । कार्यकारणयोर्भेद इति चेत् ।

न । कार्ये समवेतत्वात्कारणमप्यस्तीति मन्तव्यम् । तथा च कार्ये द्विगुणगुरुत्वापत्तिः । न वा भेदः प्रतीयते । पिण्डावस्थागता घटावस्था जातेत्येव प्रतीतिः । तथाचाकृतिरेव भिन्नेति धर्मभेद एव जात इति वक्तव्यम् । तथा च सतोर्प्यंशेन धर्मभेद एव जगज्जा-
तमिति सदेकमेव । न चांशांशिनोर्भेदः सिध्यति । पूर्ववदेव द्विगुणः
भारापत्तेः ।

एवं सर्वस्य सद्भेदे साधितेपि भेदं विना भिन्नार्थक्रियाकारित्वासंभ-
वात्तदुपपादनाय कारण एव कुतश्चन भेदोभ्युपेव इत्याशयेनाह मृद इत्येत्यादि ।
तत्रैष्टमभ्युपगच्छन्ति अस्त्विति । ततः प्रत्ययतिष्ठते तर्हीत्यादि । अंशेन भेद इति । अंशेन कृतो भेदः । तथाच कार्यस्य कारणीयांशमन्वत्त्वादांशिनोर्भेदेभ्युपगते कार्यकारणयोर्भेदोप्यदिव सिद्ध इति भेददूषणं व्यर्थमेवेत्यर्थः । तन्निषेधन्ति नेत्यादि । तथाचेति । कारणगुणानां कार्यगुणारंभकत्वात् । तथा च तदयावाञ्च भेद इत्यर्थः । नन्वयं न नियमो यत्कारणगुणैः सर्वैरेव कार्ये गुणा आरंभणीया इति । अतः कारणगुणत्वस्य गुरुत्वान्तरानारंभकत्वाच्च कार्ये द्विगुणं गुरुत्वम् । अतस्तद्भावो नाभेदसाधक इत्यत आहुः न वेत्यादि, एकमेवेत्यन्तम् । तथाचेति । प्रतीतिः मामाग्याद्वीकारेपि । तथा-
चेति । प्रतीतिवलादपि । तथा च सज्जगतोर्धर्मभेदकृतेव भेदप्रतीतिः, न स्वरूपभेदकृता । अतः प्रतीतिवलेनापि विचारे सदेकमेवेत्यर्थः । नन्वज्ञानां भेदस्योपगतत्वात्कृतो न स्वरूपभे-
दकृतेत्यत आहुः न चेत्यादि । तथाचांशांशिनोः स्वरूपभेदे सति तयोर्गुरुत्वस्य भिन्नत्वादांशे अंशिनोर्गुणि चांशस्य प्रत्ययेन सत्त्वाद्गुत्वारंभाभावेपि स्वरूपगुरुत्वादेव द्विगुणभारा-
पत्तिः । अतस्तयोरेपि न स्वरूपभेदाद्भेदः, किन्त्वल्पत्वमहत्त्वादिधर्मभेदादेव भेद इति तदुप-
यमपि स्वरूपत एकमेवेत्यर्थः । अत एव सुवर्णनिष्ठुस्तच्छुद्धरूपमपि गृह्णातीति युज्यते ।

अंशानामिव परस्परं भेदो नाम नानात्वं चेत् । ओमिति केचित् ।
 'बहु स्याम्' इति श्रुतेः । वस्तुतस्तु 'पूर्णात्पूर्णमुदच्यत' इति श्रुते-
 र्नाशेन नानात्वम् । कार्यावस्थायां व्यापकत्वस्य तिरोभाव एव ।

अथान्योन्याभावः । स च प्रतियोगितावच्छेदकारोपापवाद-
 लक्षणः । तथा च घटत्वं पटत्वं चैकत्र नास्तीत्युक्तं भवति ।

नैतत्सारम् । सति द्रव्ये पार्थिवे च द्वयोर्विद्यमानत्वात् । सर्व-

एवं स्वरूपतः सर्वस्य सदात्मकत्वे साधितेष्वंशानां परस्परं भेददर्शनेन पुनः
 मत्ववस्थानामावाप भेदस्वरूपं निश्चेतुं विवक्ष्यन्ति अंशानामित्यादि । केचि-
 दिति । भास्कराचार्याः । ततोपि कश्चिद्विशेषाहुः घस्तुत इत्यादि । उदच्यत इति ।
 उदच्यति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'अञ्च इत्येकः' इति धातुपाठात् । तथाचात्र धुताद्युद्ध-
 नेपि पूर्णत्वभ्रायणान्नाशेन कृतं नानात्वम्, किन्तु 'बहुस्या'मित्युच्यते कार्यावस्थायां
 व्यापकत्वे तिरोभावेति नानात्वमुक्तं भवति । भगवतः सर्वत्र सर्वरूपत्वात् । अन्यथा
 असत्कार्यवादापत्तेः । तद्वृत्तं तु विद्वन्मण्डनटीकायामविर्भावतिरोभाववादे प्रपञ्चितं मयेवि
 नाशोच्यते । तस्मान्नागन्तुकं नानात्वम्, किन्त्येकत्वाविरोधि, तद्येच्छया प्रकटीभवतीति न
 स्वरूपैकत्ववाचनम् । न च युक्तिविरोधादयुक्तत्वं शक्यम् । तद्विरोधस्यात्र भूषणत्वात् ।
 'वदेनति तन्नैवति' 'आसीनो दूरं व्रजति अयानो याति सर्वत' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् ।
 'न हि विरोध उभयं भगवती'त्यादिसमृत्तिसिद्धत्वाच्च । तस्मादेकत्वाविरोधि श्रौतं नानात्वम्,
 न भेद इत्यर्थः ।

तर्हि अन्योन्याभाव एव भेदोस्त्विति विरुद्धमनुवदन्ति अथेत्यादि । इदं प्राचां
 लक्षणम् । नन्यास्तु तादात्म्यसंबन्धावलिभ्रनतियोगिताकोऽभाव इत्याहुः । तत्र तादात्म्ये
 यद्दि भेदसदिष्टुरभेदः, तदा घटादिषु तादृशमेदसंबन्धस्याभावात्तद्व्यसने असंभवदोषः ।
 तथा भेदस्य तत्र पर्ययेन ज्ञात्वात्प्राथम्यदोषश्च । अतः स चासाक्षात्ता तदात्म्या तस्य भाव-
 स्तादात्म्यमित्येव वाच्यम् । तथा सति स्वरूपसंबन्धादनतिरेकः । तत्रय प्रतियोगिताव-
 च्छेदकारोपापवाद एव पर्ययस्यतीति तथोक्तम् ।

एवं तदन्वय तदुदच्यन्ति नैतत्सारमित्यादि । द्वयोरिति । विरुद्धयोर्धर्मयोः ।
 न च घटस्वरूपं पटस्वरूपं न भवतीति स्वरूपसंबन्धावलिभ्रनतियोगिताकारावसरत्वेव
 तादात्म्यमस्त्विति वाच्यम् । सर्वस्य सद्रूपत्वेन सदान्यकत्वेन च तत्संबन्धावलिभ्रनतियोगि-

गुणप्रसिद्धये तथा प्रकटस्य धर्मवैलक्षण्यनिबन्धना प्रतीतिः । श्रुति-
स्मृतिविद्वत्प्रतीत्या वस्तुन एकत्वे सिद्धे प्रतीतिस्तन्निबन्धनैव ।

तर्हि धर्माः स्वतो धर्मिणश्च भिन्ना इति सिद्धम् ।

नैतदप्यस्ति । तस्यैव प्रथमं धर्मरूपेणाविर्भावात् । नटस्यैव

ताया वस्तुमशयतया तल्लक्षणरूपस्य तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेः । न चाभाव एव सन्निरूप इति
वाच्यम् । तथा 'सति घटाभावोस्ति' 'कृत्भेदोस्ती'त्यादिप्रतीतिनाधापत्तेः । न च व्यवहारे
तस्याः भ्रमत्वं शंभयम्, ग्यावहारिकदोषान्यत्वात् । तर्हि कुत इयं भेदप्रतीतिरित्याकांक्षायां
तदेतद्वाहुः सर्वेत्यादि । तथा प्रकटस्येति । तेन तेन रूपेण प्रकटस्य । ननु धर्मवैलक्षण्यनि-
बन्धनैवेयं प्रतीतिः, नान्योन्याभावनिवन्धनेत्यत्र किं भवकप्रत आहुः श्रुतीत्यादि । 'सदेव
सोम्येदम्' 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः' 'पुरुष एदेदं सर्वं' मित्यादिभ्युत्था, 'भूतानि विष्णु-
र्भवनानि विष्णुर्नानि विष्णुर्गिरयो दिग्ब्रह्म । नमः समुद्राश्च स एव विष्णुर्ब्रह्म इति यन्नास्ति
च विभवर्ष' 'विश्वं वै ब्रह्मसत्त्वात् संस्थितं विष्णुमापये'त्यादिरस्युत्था, कामदेवशुक्रादीनां
सर्वत्रैकरूपत्वप्रतीत्या च वस्तुन एतत्वे सिद्धे यान्येषामभ्रान्ता भेदप्रतीतिः, सा धर्मवैल-
क्षण्यनिबन्धनैव । श्रुत्यादौ दस्त्वैवस्य वैलक्षण्यस्य च बोधनात्तदेव नियामकमित्यर्थः ।

अत्र पुनः शङ्कते तर्ह्येत्यादि, सिद्धमिति । तैरेव ममागैः सिद्धम् । तथा च धर्मैराथं
भेदद्वैपणाटम्बर इत्यर्थः ।

तदप्यस्ति नैतदित्यादि । 'सोऽस्मात्तत् स तपोवप्यते'त्याद्युत्तरं स्ववहुमवत-
स्योक्तत्वात्स्वयमेव धर्मरूपेणाविर्भवतीति पर्वा न धर्मिणः समानाद्भिन्नाः । नापि
स्वतो भिन्नाः । स्वरूपैवस्योपपादितत्वात् । किन्तु भगवत एव तथा मान्त्र्येन परस्पर-
रहितसणत्वात्तदस्ववद्विधाः प्रतीयन्ते । अतो न भेदद्वयं व्यर्थमित्यर्थः । अत्र यद्यप्ये-
तावतैव निवाहो भवति, तथाप्युपसंहरते 'भावात्तदो निराकृत' इति फयनादत्र च
प्रथमपदादितोत्रे एतावती युतिरिति प्रतिपाद्यति । प्रथमं धर्मरूपेणाविर्भावादित्युक्ते
मायाम्यस्य कालकृतत्वात्तत्र भेदभावादयेत् । ततस्तन्निरामाय 'सदेव सोम्येदमव आमी'-
दित्यत्रोक्तस्य कालस्य बोधनार्थत्वप्रतिपादनेन भिन्नानिनिराकरणम्, तत्सत्त्वेन एतदस्य
सुखार्थतानिनिराकरणम् । ततः 'अस्ति भाति मियं रूपं नाम चै'त्यत्रपञ्चमम् । आर्यं वयं
ब्रह्मरूपम्, इयं मायिकमुच्यते इति मतं जगतोऽग्रमन्वापोपश्लिष्य. तयोर्मायिकत्वनिराक-

नानारूपेण प्रकटस्य रूपद्वये भेदप्रतीतिवत् । नात्रह्यैवार्थः प्रतीयते ।

अतः कृतापि जिज्ञासा कुण्डितैव भवेत् ध्रुवम् ॥ ३१ ॥

अनारभ्याधीतगार्हस्मार्ता इव भवेद्यदि ।

प्रक्रिया महतां वृत्तिः स्वातन्त्र्यं चात्र तेन न ॥ ३२ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं श्रेयः स्मार्तं न वैदिकम् ।

पुरुषेणावशेनैते साध्यसाधनतां गताः ॥ ३३ ॥

अलौकिको हि वेदार्थः प्रमाणान्तरगो न हि ।

रणमिति । एवं भेदवादे मायावादे च निराकृते तदग्रे अयं ग्रन्थः नात्रह्यैवार्थः प्रतीयत इति । एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिन्नत्वे मायिकत्वे च निराकृते सति अवलम्बैवार्थः प्रतीयत इति न । तथाच लोकाभिपुष्पा, मायावादिनश्चैवं मानयितुं शक्याः । अतोर्ध्वजस्तीयन्याया-
द्वैदिकानां वेदान्तत्वप्रसिद्धिः, नतु भवदुक्तमकारकादेरुपासकत्वादित्यर्थः ।

तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यतो भवदुक्तरीत्या वेदवेदान्तपुरेकवाक्यताया
वक्तुमशक्यतया वेदान्तेषु वेदत्वस्यासिद्धत्वाज्जिनिष्कृता धर्मजिज्ञासा वेदान्तानसंशुद्धाना
तदंशे ध्रुवं निश्चयेन कुण्डितैव भवेत् । स्वाध्यायाध्ययनविधिना तदध्ययनस्याप्राप्तेः । ततश्च
वैदिकाभिप्यानेन कृतमपि तेषां वेदत्वसमर्थनं ह्यर्थवैत्यर्थः ।

नतु वेदान्तानामनारभ्याधीतत्वाच्चतुक्ता आत्मज्ञानाद्यो धर्मा गार्हस्मार्ता इवेति
स्मृतिपादे स्मृतिविचारेण्यत्र तेषां विचारिता एवेति न धर्मजिज्ञासायाः कुण्डितत्वमित्येवं
समर्थने, तदपि दूषयन्ति अनारभ्येत्यादि । वेदान्ता अनारभ्याधीता गार्हस्मार्ता इव
यदि भवेयुः, तदा महतां वृत्तकृता स्मृतिहता च या प्रक्रिया प्रकारः वृत्तिर्वर्तनं
व्यवहारः, स च तथा भवेत्, तेषां स्वातन्त्र्यं वेदमिच्छत्वं च भवेत् । शृङ्गकारः यत्र
धर्मान् विचारयन्ति, तत्र 'अयं कर्माण्युपाचारानि शृङ्गान्ते' 'अयं गार्वाणि वक्ष्यामः'
'अथातो शृङ्गस्थानीपासानां कर्म'त्येनं प्रतिज्ञाय तत्तत्कर्मकालादिकं वदन्ति । स्मृ-
तिनाराय यत्र वदन्ति, तत्र महतां वृत्तितु 'अथातः साययिकाचार्यकान् धर्मान्
व्याख्यास्यामः, ' 'योर्नाम्परं याज्वलक्यं संपूज्य मुनयोद्युयन् । अथातो हिमशैलश्रे-
देवदानामर्गदुले । व्यासभेदात्प्रमातीन'मित्येवं धर्मग्रथने प्रतिज्ञाय, स्थानविशेषे तत्तत्त्व-
श्रेण वदन्तीति प्रकाशो दृश्यते । अमुकशृङ्गमूर्ते अमुकस्मृतिरिति कर्तृनामपूर्णको व्यव-
हारश्च दृश्यते, तेषां संश्लेषार्थं च दृश्यते, तत्सर्वं वेदान्तेष्वपि भवेत्, येन तत्र वेदा-
न्तेषु दृश्यते, तेनैव गार्हस्मार्ता इव न । तथाच स्मृतिविचारेण तद्विचारसिद्धयभावा-

परमात्मविचारेण ते चत्वारो ह्यलौकिकाः ॥ ३४ ॥

धर्मे ब्रह्मणि च प्रोक्ताः फलत्वेन तथैव ते ॥ ३४ ३ ॥

‘विराजमभिसंपद्यते ।’ ‘अमृतीभवति ।’ ‘प्रजापतेरेव सायुज्यमु-
पैति ।’ ‘इदं सर्वं प्रजापतिः ।’ ‘न स पुनरावर्तते ।’ ‘वशीयान् भवति ।’
‘शनिमेवान् कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति ।’ ‘य एवं वेद प्रतितिष्ठति ।
अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पंशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन’ इत्यादि ।

जिज्ञासाकौण्डिन्यं दुर्वारमेवेत्यर्थः । कामुचित्स्मृतिषु प्रकारदर्शनात् । ‘यद्वै किञ्च मनुष्यवदच-
ञ्जेषज’मिति श्रुतावपि मन्वाददर्शनाच्च । प्रकारादिसंयोजक इत्याशंकायां युक्त्यन्तरमाहुः
धर्मंत्यादि । प्रकारादर्शनेपि क्वचिदादरेपि स्मार्तं धर्मादिकं श्रेयो वैदिकं न । तत्र हेतुः
जीवविचारितत्वम् । यत् एते स्मार्ता धर्मादयः पुरुषेज्ञावशेन पुरुषाणां मृषीणां स्मरणपूर्वक-
विचारवशेन साध्यसाधनभावं प्राप्ताः । अतः प्रकारभाष्येपि श्रुतौ क्वचिदादरेपि न सर्वे
वैदिकाः । वेदान्तानां स्वयोरुपेयत्वाच्चदुक्तो वेदार्थः स यतो हेतोरलौकिकः अतो हेतोः
प्रमाणान्तरगो योगादिप्रमाणगम्यो न । अतस्तद्विचारस्यावश्यकत्वेऽपि यस्मान्न विचारः,
तस्मात्सा तदंशे कुण्डितवेत्यर्थः । ननु फलं हि यद्वैवेदि प्रतिपाद्यते, वेदान्तेषु तु
यज्ञाप्रतिपादनात् फलाभावेन तेषां वेदोपरत्वम्, अतः किं तद्विचारेणेत्यतस्तद्विचारेपि
न धर्मजिज्ञासायाः कुण्डितत्वमव आहुः परमात्मेत्यादि, धर्मे ब्रह्मणि चेति । धर्मकाण्डे
ब्रह्मकाण्डे च । तत्र काण्डद्वयस्थाः श्रुतीर्दर्शयन्ति ‘विराज’मित्यादि । अत्र विराममित्यादयः
पूर्वकाण्डस्थाः । ‘न स पुनरावर्तते’ इति त्रान्दोग्योपनिषत्स्यम् । ‘य एवं वेद प्रतितिष्ठती’ति
भृगूपनिषत्स्यम् । तथा च पूर्वकाण्डवदुत्तरकाण्डेपि चतुर्णां फलानां श्रावणादुपरत्वम-
संगतमिति मीमांसकमते धर्मजिज्ञासाकौण्डिन्यपरिहार्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जिज्ञासाया
कुण्डितत्वसाधनेन धर्मो न सर्वस्य वेदस्यार्थः, किन्तु पूर्वकाण्डस्यैवार्थ इति सिध्यति ।
तथा सति वेदान्तेषु वेदत्वमपौरुषेयशब्दत्वाद्वा परमात्मवाच्यत्वाद्वा वक्तव्यम् । तदाप्येका-
र्थत्वाभावाद्दिभागे साकांक्षत्वाभावाच्च तयोरेकवाच्यत्वाभावेन भिन्नशास्त्रत्वमेवेति फलं
द्वयोरेकवाच्यत्वमिति तान् प्रत्याक्षेपः पर्यवस्यति । तत्र यदि ‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा
यस्तुपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्याद्वैदस्य वेदत्व’ इति सायणीय एतरेयब्राह्मण-
भाष्ये संमतित्वेनोपन्यस्ताद् श्लोकात् प्रत्यक्षायगम्यश्रेयःसाधनस्यैव सर्ववेदार्थत्वमुप-
गम्यते, तदाप्यथातोऽलौकिकोपायजिज्ञासैत्यङ्गनाजिज्ञासायाः कुण्डितत्वं दुर्वारमेवेति
सिध्यति ।

अथ वेदाध्ययनं ब्रह्मचर्ये, वेदान्ताध्ययनं संन्यास इति तद्वि-
चारः पृथगेव ।

समाप्तिश्च श्रूयते । शिक्षायां ' वेदमन्व्याचार्योन्तेवासिनमनु-
शास्ति ' इत्यादिना उपनिषदनन्तरं पठिता । आचार्यान्तरेपि गुणोप-

तत्र व्यवहारे भट्टनगपंगीकुर्वन् मायावादी वा जैमिनीपण्डीतसंरूपेण कणाडाभिप्रायी
वा कुण्डतां समाधत्ते, तदनुसन्दिग्धं अथेत्यादि । नात्र वेदान्तार्थविचाराभावेन कुण्डता ।
वेदाध्ययनस्य उपनयनानन्तरमध्ययनादिविधिना प्राप्तत्वात्तस्य चार्थज्ञानार्थत्वादर्थज्ञानस्य
च विचारमन्तरेणासंप्रवाचनं विचारः पूर्वकान्ठस्वैवाध्ययनादिविधिनास्तिप्यत इति
तदर्थस्य धर्मस्वैवात्र जिज्ञासा प्रतिज्ञाता, न वेदान्तार्थस्यापि । वेदान्ताध्ययनं तु
तैत्तिरीये भार्गव्यां विधायां ' भृगुर्देव वारुणिः वरुणं वितरमुपससार, अग्नीहि भगवो
ब्रह्मेति, तस्मा एतःप्रोवाच' इति, छान्दोग्ये ' अग्नीहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमारं
नारदस्त्वं होराच यदेव तेन योपसीद, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामी' इत्येवापनाध्ययनलिङ्गात्
संन्यास इति पूर्वं तदाधिकाराभावात् । पश्चान्द्विमुमुक्षुत्वादिताननचतुष्टयसंपत्तिरूपे वा
संरूपेण कणाडोक्तैस्त्वस्तिव्याधिकारे संपत्ते तदर्थं व्यासोऽन जैमिनिना च तद्विचारः पृथगेव
कृत इति विषयभेदात् धर्मजिज्ञासायाः कुण्डता । नापि पृथग्विचारादेकवाचकत्वस्य वेद-
त्वस्य वा हानिः । ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण यत्नेन तपसा
थदयाऽनाशक्रेने'तिज्ञापनेन वेदानां वेदान्तोपसारेण वाचकत्वस्य वेदान्तेषु च मन्त्रब्राह्म-
णात्मकत्वेन वा अपौरुषेयत्वाद्भूत्वेन वा परमात्मवाचकत्वेन वा वेदत्वस्य च सत्त्वादित्यर्थः ।

एवं मतान्तरेण प्रतिज्ञान्तरमालम्ब्य दोषे परिहृते तन्पत्नीपमेकराजपत्न्यमकारं
दूषयितुं पूर्वोक्तं स्मारयन्ति समाप्तिभेदादि अनन्तरं पठितेति । एतदनुशासन-
मुक्त्वा समाप्ति 'सिपा वेदोपनिषदिति वाच्येन पठिता । तथा च यदि भगदुक्तीत्यैक-
वारण्यमभिधेयं स्यात्, वेदसमाप्ति अनन्तरमायस्योपनिषदरं च न वदेत्, अतो न
तथैवात्र पत्रमिष्येः । ननु जिज्ञायां ' वेदमन्व्ये'ति वक्ष्यावयवेन वेदाध्यायनोपनिषद-
ध्यायनयोरेकत्वं स्यात् वेदाध्यायनस्य पूर्वकालिकता च लभ्यते, त्वस्तत्रैवानुशासनान्,
ननु शास्त्रमस्तिरपि, अतो यथैवाचार्यकृता, तत्रोपनिषदां पश्चात्कालोऽर्थात्तो नूत इति
न तयोः शास्त्रभेदकत्वम्, आचार्यान्तरेण तत्पाठने तद्भावात्, अत कथमेकराजपत्न्यामात्र
इत्यन आहुः आचार्यान्तरेणोपनिषदि । आचार्यान्तरे पदध्ययनमायायते, तद्विक्रमवच्ये

संहारन्यायेन पूर्वकाण्डाध्ययनमेव ब्रह्मचर्ये । नोत्तरकाण्डस्य । सौकर्या-
र्थमेव पाठान्तरम् । इदानीं विचारस्तु पश्चादेवेति नैकवाक्यता ।
अत एव विचारोऽपि पृथगेव । 'साङ्गोपनिषद्' इति पृथक्पुराणेषु
निर्देश इति । अथवा । कुत्रापि आश्रमे विचारोऽस्तु । नैकवाक्यता । न

उत संन्यासे । तत्र यथायः पक्षः, तदा तु गुणोपसंहारन्यायेन पूर्वकाण्डाध्ययनमेव
ब्रह्मचर्ये, ब्रह्मचर्ये विहितं यत्पूर्वकाण्डाध्ययनं ब्रह्मचारिणः, तदध्यापनं वा तद्गुणभूतस्या-
चार्यान्तरस्य समानविषय एवाध्ययन अध्यापने उपसंहारमाप्तेः । 'उपसंहारोपर्यमेदो'-
दितिसूत्रे तथैव सिद्धत्वात् । नोत्तरकाण्डस्य । समानविषयत्वाभावात् । अत आचार्यान्तरेषु
तदध्ययनानन्तरं 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति समावर्तनस्य माप्तेर्न तस्य शास्त्रसमाप्तिवाच-
कत्वम्, न वा उपनिषदानन्तर्येवायकत्वम् । अतः शास्त्रमेदो निराशयः । अथ संन्यासे, तदा
तु तन्मते केवलज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वाङ्गीकारात् 'द्विविदिपत्नी'ति श्रुत्या विविदिषायामेव
वेदोक्तसाधनानामङ्गीकारेण ज्ञानशेषत्वाया अपि वेदेन्यभावात् तदाप्येकवाक्यत्वम्, इच्छाया
अगुरुपर्यत्वे वेदानामगुरुपर्येपर्यवसायित्वं वेदयोगाभावापत्तिश्चेत्पथिकं दोषद्वयमित्यर्थः ।
ननु यदि नैकवाक्यत्वम्, तदेदानीं कुत एकस्मादाचार्यादाचार्यान्तराद् ब्रह्मचर्य एव
पठन्ति, तदैव शिष्टाः पाठयन्ति चेत्तत्र आहुः सौकर्येत्यादि । पश्चादेयेति । साधनचतु-
ष्टयसंपन्नानन्तर्यादिर्भवत्त्रिरङ्गीकाराच्चयेत्यर्थः । ननु तर्हि विचारवधात्तत्रपि कारमेदकृत्वम्,
न शास्त्रमेदकृतमिति यदुक्तम्, तदप्यत्रयतामित्यत्रापित्यत्र आहुः अत एवेत्यादि ।
अत एवेति । शास्त्रमेदादेव । तत्र हेतुः साङ्ग इत्यादि । तथा च स्वरूपव्यवहृत्यपेक्षया उप-
शृङ्खलसिद्धस्य बलिष्ठरादात्मभेदपक्ष एव युक्त इति तत्राद्रिपत्र इत्यर्थः । ननु तर्हि यन्मते
आश्रमान्तरेषु विचार इत्यङ्गीक्रियते, अलौकिकोपासनेद् इत्यर्थं वेदस्वमादाय, तन्मतेनैक-
वाक्यत्वमस्ति चेद्, तत्राहुः अथवेत्यादि । न वेदत्रयमित्यादि । तन्मतेषु तादृशं वेदत्व-
गुणनिपदां न । यत्र तथा जैमिन्यभिप्रेतं स्यात्, तदा जैमिनिः पूर्वं पर्यनिज्ञासां प्रतिज्ञाय तद-
वान्तरविचारस्त्वेन 'अथातः शोपलक्षणम्' 'अथातः कस्यैपुरुषार्थयोर्निज्ञासे'ति यथा मध्ये
उक्तवान्, तथा पूर्वं 'अथानोऽलौकिकोपासयज्ञिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय पश्चादेव तद्विदोषविचार-
स्त्वेन पर्यनिज्ञासामुपरासनाज्ञिज्ञासां च प्रेतितानीयात् । तथा तु नास्तीति तादृशोपासयि-
शोपवेदकत्वम् । वेदत्वं तस्य नाभिधेनगुणनिपदाम् । अथो न तद्विदोषापि वेदकतामयत्वं
वेदान्तानामित्यर्थः । एवं सर्वं तन्मते दूषयित्वा वेदिह्यभिधेयानाद्येन प्रत्ययस्यत्वम्,
तस्य शैथिल्येन तदुत्तरस्य पूर्वपदुक्तत्वादिदानीं यत्स्मृत्या कदाचिद्युनः प्रत्ययविष्टेदि-

वेदत्वमुपनिषदाम् । स्वरादिनियमस्तदन्तानामपि आचारपरंपरया । वाक्येन तूपयोगो 'यदेव विद्यया करोति' इति । तथापि कथमुपयोग इति चेत् । उच्यते । लौकिकेषु पदार्थेषु साङ्गो यज्ञोऽध्यस्यते, वैदिके तत्रार्थे वैदिकता संपद्यत इति । ब्रह्मवादेन सर्वस्यापि ब्रह्मत्वेऽवगते ब्रह्मण्येव यज्ञः प्रतिष्ठितोऽपि भवति । अयज्ञकालेऽपि वैदिकत्वं सिध्यति । ननु वेदान्तत्वं कथम् ।

त्यतस्तत्स्वरूपमाहुः स्वरादीत्यादि । अपिः गर्हायाम् । मूर्खः प्रत्यवस्थातेति । इदं तु प्रागेव विवृतमिति न पुनरुच्यते । तथा च तस्य शैथिल्यात् तेन प्रत्यवस्थानं युक्तमित्यर्थः । 'यदेवे'तिवाक्योत्तरस्य पूर्वं सम्पगमात्तत्वात्तेन प्रत्यवतिष्ठानत्वं प्रत्याहुः वाक्येनेत्यादि । अनेन वाक्येन तूपयोगमात्रमुच्यते, न तु शेषता निवृत्तं शक्यते । तथा सति फलभूतिकण्ठासमाप्त्योर्विरोधापत्तेरिति प्रागेवोक्तमिति न तेनापि प्रत्यवस्थानावकाश इत्यर्थः । ननु श्राद्धे ज्ञानोपयोग आत्मन्यर्थः, 'ज्ञाननिष्ठाया देवानि कथ्यान्मानन्दमिच्छन्ति'ति कथनात् । सोपि संभदानपुरुषद्वारा । अत्र तु वाक्ये कर्ममात्रपौष्कल्यं फलत्वेनोच्यते । अत्र द्वारं चेषु वक्तुं शक्यन्ति, तदा परा जेष्यन्तीत्याशयेनाह तथापीत्यादि । चोत्तरत्वेन सोपपत्तिकं प्रकारमाहुः उच्यत इत्यादि । लौकिकैः पदार्थैर्देवो न सिध्यतीति गुणकर्मबोधकैर्'श्रीहीनोऽस्ती'त्यादिवाक्यैः साङ्गो यज्ञो लौकिकेषु पदार्थेष्वारोप्यते, वैदिके कर्मणि तदुपकरणभूतस्य पदार्थस्य मूर्खेतिवत्तासन्निधानेन देवतात्ववद् वैदिकता संपद्यत इत्येतदर्थम् । एतत्पूर्वकाण्डे सिद्धम् । उत्तरकाण्डे 'सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः' इदं सर्वं यद्यमात्मे'त्यादिवाक्यश्रवितेन ब्रह्मवादेन सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकस्य च वस्तुनो मयात्वं अगते यज्ञोपि सदुपत्वात् ब्रह्मात्मक एव भवति । किञ्च । यत्रमानस्याधराभावाप्य प्रतिष्ठितोपि भवति । तदुक्तं तैत्तिरीयसंहितायां 'वासिष्ठो ह सात्यह्व्यो देवभागं पश्चत्तं जयान्द्रुयाजिनो यीपनो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठियाय यज्ञपवाविति स होवाच यज्ञपताविति सत्याग्ने भृङ्गयाः परानभृष्टरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाय्य आसीद्यजमानस्यापराभावापेयी'ति । पिञ्च । अयज्ञकालेपि पदार्थानां व्यप्यत्यत्वावगतीं तेषां वैदिकत्वं सिध्यति । तथाप्यापराभावादिफलार्थं ब्रह्मवादेन सर्वस्य ब्रह्मात्प्रागतिर्द्वारमित्यर्थः । एवमुत्तरदानेन वैदिके मने वेदान्तानां पूर्वोक्तार्थजतीयन्यायवेदान्तत्वमुपसंहरतम् । तेन काण्डद्वयस्यापि 'सर्वे वेदा पश्यदमायनन्ती'ति, 'ओमित्येतदस्मिद् सर्वं तस्योपव्याख्यान'मित्यादियुक्तिभिः, 'वैदेष सर्वरमेव वेदाः' 'वेदास्त्रिंशत्विपया ब्रह्मन्मविपया इमे, परो-

तच्च कृष्णप्रसादेन मायावादो निराकृतः ॥ ३५ ॥

आवैदिको महादेवस्तत्र साक्षी न संशयः ।

ये वैदिका महात्मानस्तेषां चानुप्रतिस्तथा ॥ ३६ ॥

अवेदविन्न मनुते मया चोपेक्षितः पुनः ।

स्थापितो ब्रह्मवादो हि सर्ववेदान्तगोचरः ॥ ३७ ॥

काशीपतिस्त्रिलोकेशो महादेवस्तु तुष्यतु ।

कस्यचित्त्वय सन्देहः स मां पृच्छतु सर्वथा ॥ ३८ ॥

ज्ञवादा ऋषयः श्रोतं च मय विप्र'वित्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मविमयत्वेन, 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्, श्रेयोविषयया श्रोतं यथा भैषज्यरोचन'भित्यादिभिर्भौतिक-प्रयोजनत्वेन चैकवाक्यपरम्, नान्यथा । तथेनाह्नीक्रियते, तदा कथमपि नैकवाक्यत्वमिति तन्मत उत्तरकाण्डस्य वेदान्तरत्वं न कथमपि सिध्यतीति तान् पर्यनुपुञ्जते ननु वेदान्तरत्वं कथमिति । कर्ममीमांसकायावादिनोर्भतपाल्लब्ध मां पर्यनुपुञ्जानैः उत्तरकाण्डस्य वेदान्तरत्वं स्वस्वमतेन सपर्यमीपमित्यर्थः ।

एवं पर्यनुपुञ्ज पञ्चावलम्बनगुणसंहरन्ति तच्चेत्यादि । तत् एकवाक्यतापादकं भीमांसकादिमतं मायावादश्च कृष्णप्रसादेन निराकृतः, न तु प्रुक्तिमात्रेण । कृष्णप्रसाद-धीर्जं त्वत्र भगवन्मत्तब्रह्मवादस्यापनम् । 'एष तेभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह' इत्यु-द्धवं मत्प्रेकादग्रे भगवद्रावपात् । ब्रह्मवादस्वरूपं तु 'सर्वे वेदा यत्पदमापनन्ति' 'इदं सर्वं यद्यमात्मा' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदः' 'वेदास्त्रिकण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे,' 'अहमे-वासमेवाम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितं बोध्यम् । अत्र भानमाहुः आवैदिक इत्यादि । महादेवस्य आसमन्ताद्द्वैदिकत्वं तु 'वेदः शिवः शिवो वेदः' 'वेदाध्यायी सदाशिव' इतिशिवपुराणवाक्याद्धोध्यम् । अनुमतिरिति । साक्षिणीति शेषः । ननु यत्तद्व्यार्थवि-चारेणोक्तम्, तद् भीमांसकादिभिर्द्वैदिकैर्भन्तव्यम्, ननु नैयायकारैः, अतो नैत्रावता निर्वाह इत्यत आहुः अवेदविदिति । तथा च 'एतेन शिष्टापस्मिहा न्याख्याता' इतिस्मृत्ये तेषां तथात्वबोधनाचेऽप्रयोजक इति तदनादरेऽप्यज्ञतिरित्यर्थः । ननु महा-देवादिः साक्षित्वं कुतो हेवोरित्यत आहुः स्थापित इत्यादि । तथा च तोपादेन साक्षित्वं करिष्यतीत्यत उच्यते इत्यर्थः । ननु शिवनोपार्थ इदं वेदेवं पञ्चावलम्बनस्य किं प्रयोजनमत आहुः कस्यचित्प्रदित्यादि । प्रतिवादिनः सन्देहनिराकरणमेतन्नयोजनवि-

न भयं तेन कर्तव्यं ब्राह्मणानामियं गतिः ।

डिण्डिस्तु वादितो द्वारि विश्वेशस्य मयात्र हि ॥ ३९ ॥

विद्वद्भिः सर्वथा श्राव्यं ते हि सन्मार्गरक्षकाः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचितं पद्मावलम्बनं संपूर्णम् ।

त्यर्थः । वादे जयपराजयसंभवात्तत्कृतं भयं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः ब्राह्मणानामियं गतिरिति । एवं याज्ञवल्क्यादिभिस्तथैव करणात्तत्र न दोष इत्यर्थः । डिण्डिस्त्विति । एतद्वादस्यापच्छन्नत्वादित्यर्थः । एवं करणप्रयोजनमाहुः विद्वद्भिरिति तथा च सन्मार्गरक्षणमेतत्करणप्रयोजनमित्यर्थः ।

एष पुण्याञ्जलिः श्रीपदाचार्यवरणाम्बुजे ।

निवेदितो मया तेन चापलं मे ह्यमन्त्रिवति ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यवरणैकतानपीताम्बरान्नप्ररूपोत्तमेन विरचितं

पद्मावलम्बनविवरणं संपूर्णम् ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविधरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पङ्क्तिवर्णनसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविधरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १-०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विधरणसमेतः ।
पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि ।
सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १-०-०
५ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविधवृत्तिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तप्रदस्यम् । एकादशविधरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
८ शुद्धिप्रवाहनयोदा चतुर्विधरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ नवरत्नम्-पञ्चविधवृत्तिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
१० धीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
११ धीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ धीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ धीमती त्रिपथी । धीमद्विद्वलेभ्यरप्रणीता ।	रु. १-०-०
१४ रासपञ्चाषाढीप्रकाशः । धीर्षिताम्बरप्रणीतः ।	रु. ०-८-०
१५ दशमतामसफलपौजना । धीलालम्बकृता ।	रु. १-०-०
१६ वैश्वान्ताधिकरणमाला । धीमन्सुकुणोत्तमप्रणीता ।	रु. १-०-०
१७ भायप्रकाशिका । शत्रुसूयवृत्तिः प्रथमाध्यायः । धीरुणसम्बद्धता ।	रु. ०-८-०
१८ भायप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	रु. १-०-०
१९ त्रिपरीपोषणिसङ्ग्रहम् । धीजयगोपालम्बकृत्तम् । गुर्जरानुवादसुतम् ।	रु. १-०-०
२० भागवतापनिबन्धः । प्रकाशावरणमङ्गलसमेतः । भायस्कन्धसङ्ग्रहम् ।	रु. ०-८-०
२१ शृङ्गारसमग्रहणम् । धीविद्वलेभ्यरप्रणीतम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२२ धीमपुराणम् । पङ्क्तिवर्णनसमेतम् ।	अमूक्यम् ।
२३ { प्रामातृत्वं । धीमद्विद्वलेभ्यरप्रणीतविवृत्तिसमेतम् ।
पारश्वदाष्टकम् । धीगोपेभ्यरप्रणीतकासमेतम् । }	रु. ०-८-०
२४ रत्नारिणमहाकाण्डम् । धीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १-०-०
२५ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२६ त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १-४-०
२७ धीनुरालम्बनामसङ्ग्रहम् । नामपन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
२८ Discuss how far Sankarabhartrya truly represents
the view of the author of the Brahma-Sutras	Rs. 1-0-0
१. पंडित गण्डादालाजीनी पाटञ्जाटा, केथिद्वलीट भूधरा, मुंबई.	
२. नदीपाद शुद्धिमार्गीपुस्तकालयः, नदीवाद.	
३. सुनीलानन्द सुबोधर, मरामंझिर भूधरा, मुंबई.	

Printed by Shri G. K. K. at the 'G. K. K. Press' Print of Press
1, 20-21, Lake House Lane, Fort, Bombay

For all the books and for the sale of the books, please apply to the
1, 20-21, Lake House Lane, Fort, Bombay

श्रीरुष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुर्विवरणसमेता ।

विवृति ।	पृष्ठम् ।	विवृति ।	पृष्ठम् ।
श्रीमोक्षनाथानाम् १	श्रीश्यामरायणानाम् २५
श्रीरघुनाथानाम् १०	श्रीश्रीताम्ररायणानाम् ३३

‘शुभमुखा मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीगला, पी. ए., एल्. एल्. पी.,
बकील हार रोड’ ‘सुरसिंह धिवंदाळ मजदास सांवडीया,
पी. ए., एल्. एल्. पी., बकील हार रोड’ इत्ये.
वाच्या सजोष्य निर्णयसागरमुद्रणादये
मुद्रयित्वा प्रचलीकृता ।

श्रीमद्वल्लभा ४४६. वारा १९८१.

मृत्युमेवमुद्रिता ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

सेवाफलम् । द्वादशविपरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
१ निरोधलक्षणम् । पञ्चिवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतम् च ।	रु. १-०-०
२ संन्यासनिर्णयः । अष्टविपरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १-०-०
४ { जलमेदः । अतुविपरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विपरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विपरणत्रयम् । }	रु. २-०-०
५ भक्तिवर्धिनी । अतुदशटीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविपृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविपरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतम् च ।	रु. १-०-०
८ पुष्टिप्रवाहमर्षादा चतुर्विपरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ भवदत्तम्-पञ्चविपृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतम् च ।	रु. ३-०-०
१० श्रीसुवोधिनी । दशम-पूतोद्य-सामस-कठप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
११ श्रीसुवोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-पञ्जस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ श्रीसुवोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ श्रीमती दिप्पणी । श्रीमद्विद्वलेश्वरप्रणीता ।	रु. १-०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. ०-६-०
१५ दशमतामसकठयोत्रना । श्रीलालुभट्टकृता ।	रु. १-०-०
१६ वेदान्ताधिहरणमाला । श्रीमदुल्लोचनप्रणीता ।	रु. १-०-०
१७ भायप्रकाशिका । महत्सुखसिन्धुः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. ०-६-०
१८ भायप्रकाशिका । द्वितीयध्यायः ।	रु. १-०-०
१९ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीकृष्णपालमहकृतम् । गुर्जरानुवादसुतम् ।	रु. १-०-०
२० भागवतार्थनिश्चयः । प्रकाशपरणमहसमेतः । ज्ञानरूपद्वयम् ।	रु. २-०-०
२१ शृङ्गाररसमण्डनम् । धीविद्वलेश्वरकृतम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-६-०
२२ श्रीमधुरारम् । पञ्चिवरणसमेतम् ।	रु. ०-६-०
२३ { श्रीमदुत्तम् । धीविद्वलेश्वरकृतविपृतिसमेतम् । पाठशास्त्रम् । श्रीगोविन्दकृतटीकासमेतम् । }	रु. १-०-०
२४ रसाश्विमेधाकाव्यम् । श्रीदिवशोभनन्दनकृतम् ।	रु. ०-६-०
२५ मर्णादुत्तम्-द्वयदूतम् च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १-४-०
२६ विविधनामावली । टीकासमेतम् ।	रु. ०-१०-०
२७ श्रीपुष्पवैतानामसहस्रम् । नामचन्द्रिकासुतम् ।	
28 Discuss how far Sankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras	Ra. 1-0-0
१. पेटिम महाराष्ट्राज्यीनी पाठशाळा, कैपिटळसीट मूळेश्वर, मुंबई.	
२. नदीपाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीपाद.	
३. सुनीन्द्राष्ट सुप्रसिद्ध, वदामंदिर मूळेश्वर, मुंबई.	

Printed by Mahalaxmi Press at the "Gyanani Press" Printing Press,
No. 43-44, Pabna House Lane, Fort, Bombay.

Solely by Mahalaxmi Press at the "Gyanani Press" Printing Press,
No. 43-44, Pabna House Lane, Fort, Bombay.

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

१३-५५३

श्रीमद्रहभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुर्विवरणसमेता ।

विधिः ।	पृष्ठम् ।	विधिः ।	पृष्ठम् ।
धीमोवृत्तनामानाम् १	धीचत्वात्तावतामाम् २५
धीरपुनामानाम् १८	धीषीतावतामाम् ३३

‘शुभपुरतः मूलचन्द्र बुधसीदास वेदीगण्ड, पी. ए., एल्. एल्. पी.,
वकील हाद पोर्ट’ ‘गुरतीस पैरैलाड प्रवदास मारुपीया,
पी. ए., एल्. एल्. पी., वकील हाद पोर्ट’ इत्ये-
ताभ्यां समोष्य निर्णयगावरमुद्रणादये

मुद्रयित्वा प्रवटीकता ।

श्रीरत्नमान्दा ४४६. सन् १९८२.

मुत्पयेनमुद्रिष्य ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

- १ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् । र. १-०-०
- २ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च । र. १-०-०
- ३ संग्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च । र. १-०-०
- ४ { जलमेदः । चतुर्विवरणसमेतः ।
पञ्चपर्यायानि । विवरणद्वयसमेतानि । } र. १-०-०
- { सेवाफलम् । विवरणप्रथमम् ।
- ५ श्रीगुरुपुस्तकनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् । र. ०-१०-०
- ६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् । र. १-०-०
- ७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेभ्यः प्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् । र. २-८-०
- ८ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् । अमूल्यम् ।
- ९ { प्रेमासूतम् । श्रीविठ्ठलेभ्यः कृतविवृतिसमेतम् ।
परिवृद्धाष्टकम् । श्रीगोपेभ्यः कृतटीकासमेतम् । } र. ०-८-०
- १० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्गुरुपुस्तकप्रणीता । र. १-०-०
- ११ भक्तिपरिचिनी । चतुर्दशटीकासमेता । र. २-०-०
- १२ त्रिविधनामावली । टीकासमेता । र. १-४-०
- १३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेभ्यः प्रणीता । र. २-०-०
- १४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः । र. १-०-०
- १५ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च । र. १-०-०
- १६ रत्नाग्निमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् । र. १-०-०
- १७ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् । र. ०-८-०
- १८ श्रीगुरुपिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् । र. २-०-०
- १९ श्रीगुरुपिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् । र. ३-०-०
- २० भाष्यप्रकाशिका । प्रथमसंवृत्तः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता । र. १-०-०
- २१ भाष्यप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः । र. ०-८-०
- २२ सिद्धान्तसूत्रम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च । र. १-०-०
- २३ शुद्धिप्रवादमर्यादा चतुर्विवरणसमेता । र. १-०-०
- २४ नवरसम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च । र. १-०-०
- २५ श्रीगुरुपिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् । र. २-०-०
- २६ भागवतार्थनियन्त्रः । प्रकाशविवरणसमेतः । आयस्कन्धप्रथमम् । र. १-०-०
- २७ दशमतामसफलप्रकरणयोजना । श्रीलालभट्टकृता । र. ०-८-०
- 28 Discuss how far S'aikaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sūtras. Rs. 1-0-0
१. पंडित गद्दालाजीनी पाठशाला, केचिद्ब्रह्मसूत्र मूलेष्वर, मुंबई.
२. नदीयाद शुद्धिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीयाद.
३. शुनीलाल मुक्तेश्वर, परामंदिर मूलेष्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yash Shinde, at the 'Niramsagar' Press,
28-29, Kolihai Lane, Bombay.

Published by Mohandas Keshidas Telwade B. A., LL. B., Yash, High Court,
Kshukar Buildings, C. F. Tank Road, Gresham, Bombay.

श्रीमच्छुभाचार्यजी.

श्रीमच्छुभाचार्यजी. शब्दार्थसूची. भाष्यसंग्रही
 २ खण्ड (भाग) में १०-१० और कुल ११ विभागात्मक (सर्वादि शब्दात्मक) खण्ड
 में १५०० शब्दादि संग्रह

श्रीमद्देवामित्रीपुराणोत्तमचरणाः ।

प्रथमं १९४४ मद्रासुत्तर-श्री. सिरोवनं १९६१ मद्रासुत्तर।

S'RĪMAD VALLABHACHARYA

AND

HIS MISSION.

S'rīmad Vallabhacharya, the author of this little treatise 'Pushti-Pravāha-Maryāda', was born on the 11th day of the dark half of Chaitra, 1535 Samvat, (1479. A. D.) in the forest of Champa near Raipur. His father was Lakshmana Bhatta, and Yallamagaru was his mother. He was a Telugu Brahmin studying the Taitiriya S'ākha of the Black Yajur-Veda. Vallabha's birth is shrouded in the mysteries of the devotional beliefs of his followers, but one thing is certain that his followers believed that he was commissioned by God to inaugurate a great religious revival in India. From the writings of Vallabha which are available now, we can say that this belief was shared by himself also. It is not an uncommon phenomenon in India. Rama-nuja, Madhva, Nimharka, Chaitanya, and several other great teachers did believe in their special messages to the world. Vallabha's ancestors were Deekshitas, and were devoted to Krishna in the form of Gopāla. The Swarūpa of Madana Moharaji in the Seventh Pitha is the one which came to him from his Sixth ancestor Lakshmana Bhatta and his father. It is possible that Vallabha's father Lakshmana Bhatta and his ancestors were the Upāsakas of Gopāla according to the cult of Vishnu-swami. The early years of Vallabha were passed by him with his father at Benares, where he is said to have mastered all the Vedas, Six Darśanas, and all schools of Āstika and Nāstika thinkers. He studied the Śaiva and Vaiṣṇava Āgamas. When Vallabha was comparatively young, his father died. Vallabha wanted to study the Vaiṣṇava systems of Madhva, Ramanuja, Nimharka and others, and seeing that they were not prevalent there, in order to have direct knowledge, he is said to have proceeded to the south. Vallabha's desire to go to the south of India was very natural. During that time there was the powerful Hindu kingdom of Vijaya Nagar or Vidyanagar, over which ruled the mighty monarch Krishnadeva-Raya, himself a great Vaiṣṇava. During his time, it seems a convention was held of the representatives of all the existing Sampradāyas. The session seems to have been going on when Vallabha visited Vijaya-Nagar. The main dispute seems to have been between Vyāsa Tirtha, the Mādhyama, and some representative of Mayavadins. It seems also clear that the Dvaita philosophy of the Mādhyamas could not hold its own

against the attacks of S'ankaras. At this juncture Vallabha seems to have baffled all by his great learning and powerful arguments. We see no reason to doubt this fact. The author of a recently discovered work *Vyāsa-Yoga-Charitam*, from Vyāsa Raya Matha, does chronicle the fact that Vallabhacharya was honoured by the king Krishnadeva Raya under the presidentship of the then famous Mādhva Swami Vyasa Tirtha. Vallabha's position was peculiar. He accepted Advaita pure and simple without the interference of the Māyāvāda of S'ankara; hence all the attacks advanced by Mādhvas and others against Advaita lost their force as against him. His acceptance of 'संन्यासमार्ग' disarmed the opposition of both Vaishnavas and S'ankaras. The position taken up by Vallabha was not altogether singular. We believe that Narayana Bhatta, the author of the famous drama *Venisambhara*, was the follower of a system of Philosophy which combined in itself the Pure Advaita of the Upanishads and the Bhakti Mārga. Whatever that may be, it is certain that Vallabha made a very great impression on King Krishnadeva, Vyasa-Tirtha and others who were present there. In consequence of this session, the king performed a 'Kanakablistheka' with hundred Mounds of Gold. It is said that Vallabha did not accept this gold and began to commence his travels. This abstinence on the part of Vallabha added to the admiration of all those present for him. Vyāsa Tirtha, the Mādhva, actually requested him to be the head-priest of his matha after him. Vyasa-Tirtha with King Krishna-deva again approached Vallabha and presented him with a good many valuables. From these presents Vallabha is said to have prepared a gold Mekhala set with diamonds, rubies etc., and presented the same to S'ri Vitthala in the Vitthala Swami Temple at Vijaya-Nagara. Ultimately, it appears, Vallabha could not conscientiously accept the offer of Vyasa-Tirtha, but from this time Vallabha came to be regarded as a great Acharya.

Before this, he seems to have met with great opposition from the Mayavadi Pandits of Benares. In order to silence them for ever, Vallabha wrote out a pamphlet in mixed verse and prose and affixed the same to the doors of Kāśhī Viśvanātha, with a challenge to Benares Pandits to refute the same, if they could. One Upendra was the leader of the opposition. It seems this discussion ended into threats of personal violence, as a consequence of which Vallabha left Benares and moved over to Aul on the opposite bank of the Ganges. This work seems to have created a great stir in the world of Scholars then living. One Ayyanna Dikshita actually mentions it by name in 'Vyāsa-Tatparya-Nirpaya'. Ayyanna's seems to be a veiled attempt

to belittle the achievement of Vallabhacharya by propounding a principle though novel, far from convincing, for finding out the true view of Vyasa. It would be rather hazardous to say that the true view of Vyasa can be determined from the statement of the opponents. Assuming however that it is so, the opponents mention both Parinama and Vivarta as the view of Vyasa. Hence from the statements of opponent Sankhyas and Naiyayikas it is impossible to come to the conclusion that Vyasa teaches Vivarta alone in his Brahma sūtras.

The last portion of his life was passed at Adel, where he finished his works which were begun by him during his travels, and served Lord Krishna with the love and devotion of Gopees, and founded his system on it. At the age of 52 he left his Parnasāla, joined the Sannyasa Āsrama and came to Benares. For a month he observed fast, and for the last eight days he observed श्रवण, and on the 2nd day of the bright half of Āshadhā Samvat 1587, he left this world mid-day.

Vallabha married one Maha Lakshmi. By her he had two sons, Gopinatha and Vitthales'wara. Gopinatha had one son named Purushottama, after whom his line became extinct. Vitthales'wara lived over seventy years. He had seven sons. During his time the Sampradaya flourished very considerably. Todarmal, Birbal, and Ray Purushottam seem to have come under his influence. Akbar also presented him with Gokula and Jatipura villages in Vraja. All the present Maharajas are direct agnate descendants of Vitthales'wara.

While he was staying in the north of India, Vallabhāchārya came into contact with Kes'ava Kashmirin, the famous Nimbarka scholar, and Chaitanya, the Bengal Saint. They were both Krishnapasakas, and it seems from Sampradayika gathas that their relations were very cordial. Kes'ava presented his pupil Madhava Bhatta Kashmirin to Vallabha in Dakshina of षडशतम्. He became his devout disciple, and during his whole life acted as the scribe of Sri Vallabha. It seems that during Madhava Bhatta's stay with him at Adel, Vallabha composed his numerous works. During that interval Vallabha wrote Purva Mimānsā Bhashya, Brahma-Sūtra Bhashya, Tattvadīpa-Nibandha with his own commentary, Sūkshma tikā and Subodhini on Śrīmad Bhāgavatā, and the sixteen Prakaraṇa Granthas giving in brief the essence of his views. It is really unfortunate that only a fragment of his Purva Mimānsā Bhashya is available now. Anu Bhashya, as we have it now, is not wholly written by him.

was the Grace Divine, which in its turn generated love towards the Supreme Deity and non attachment towards the allurements of Veda and Loka. This could be achieved only by a complete self surrender to the Supreme Deity. Hence this vow of 'Samarpana' the Sadhaka had to take at the time of initiation. Taking this vow was the beginning, and realisation of the Supreme was the end of this Pushti Marga while the stage between the two ends was to be passed through the process of what are called तपः and विज्ञान सेवा. This process gradually eliminates the objectionable features of अहन्ता and मयता and generates a mental attitude in which the presence of the Supreme Deity is always experienced.

To distinguish this Pushti Marga from the Maryada' and the Prava'ha, Vallabhacharya first explains the existence of these Margas. The existence of Bhaktimarga Path of devotion pre-supposes the existence of Pushti which itself is the finest flower of the Bhakta Marga. The observance of the Vedic rites and Vedic Juana proves the existence of Maryada Marga. Those who follow only worldly pursuits are said to follow the Pravaha Marga. अत्रैव संहरति धारयेन यावन्तं दुष्टिप्रयुक्तं नागं भक्तिपादे दुष्टिनाशस्तर्भवति ते वैशिकाः सर्वपरस्य न विच्छन्दन्ति ते प्रवाहेऽकर्मवन्ति ते वैशिक्यम नहि वदन्ते ते महादायानन्दमवन्ति । The bhajana in Pushti Marga is due to love alone. This bhajana is not based on the injunctions of the Veda, nor on worldly selfishness. Hence the devotee who becomes the recipient of the singular grace of the Supreme Deity gives up his faith (A'stha') both in Loka and Veda. The soul elect attains his status through Divine Grace alone un fettered by Vedic rules and worldly demands. Such a soul is the specially favoured one and naturally he is considered to have reached the highest stage. The difficulty to reach this stage is emphasized by Krishna in 'कश्चिदेव हि मयो हि'

Thus the Pushti Soul is distinct from the Maryada Soul as well as Prava'ha Soul. The distinction was first inferred from the fact that the Pushti Soul's sole dependance is on the grace of the Supreme Deity, that of Maryada Soul on Vedic injunction, that of Prava'ha Soul on worldly pursuit. This distinction is due to difference in the mode of creation of each of these Souls. The Highest Deity is Sat-Chit-Ananda. He creates Prava'ha Srishti through Manas, Maryada Srishti through Vachas, and Pushti Srishti through Kaya or Ananda S'ringa. Prava'ha Srishti is Sadana Pradhana, Maryada Srishti Chudana Pradhana while Pushti Srishti is Anandana Pradhana. The Pushti Soul is guided by the dictates of love of God. Maryada Soul by

Vachas, Words of God spoken in Veda, and Pravaha Soul by the will, manas of Lord. The phala of Pravaha Soul depends on Mūlōchha will of God, that of Maryāda Soul on the Vedic words, and that of Pushti Soul on Purushottama-Ananda-Kaya. The Pravaha Soul gets only birth and death, the Maryada Soul Vedic Moksha, and the Pushti Soul Praves'a-entrance in Līla Srishti. From this it appears that Vallabhacharya regards the Pushti soul as different both from Maryada Soul and Pravaha Souls. The Pushti Soul is meant for the service of the Swarupa of Lord, and for no other object. Between the Pushti Soul who has reached the highest stage and the Supreme Deity there, is no *śarānam* so far as Swarupa, avatara, external sign, attributes, actions or Vighraha except that which is absolutely essential for the perfection of the Divine play. Such a soul being created from *काय* (कः शानन्दः) *कायानन्दरूप* essentially resembles the Lord in *सहस्र*. He is like Him *अविरोहिणविविद्वन्*. Just as the Lord comes down in the world (*अवतार*) making *सहस्र* as His *आयतन* or basis, so also has he in this world *सहस्र* as his basis. Like the Lord he has also marks such as *कमल*, *पद्म*, *पद्म*, *शंख* etc. Like the Lord he has six *गुण* *देव्य* etc. *गुणित* like *एकोऽयं बहु ज्ञान*, *व एवाही न एतदे*, *व द्वितीयोऽप्यव*, *सतिव पत्नी चामकलम्* refer to such a soul. The *गुणित* Soul is *गुण* and *गुण*. He is *लीलागुणित*. He is the true recipient of the Divine Grace *गुणित*. *सम्भवं* manifestation of the Lord is his *पद* and *नो* *शेष*.

The Pushti Soul of this pure type is an extremely rare thing. In the mass we find Souls whose inclinations are mixed. Such mixed Souls have also their scope in the Divine Fair. Pushti Souls with Pushti become Sarvajna, Pushti souls with Pravaha become engrossed in actions pertaining to God, and those with Maryāda devote themselves to Gunas of God, while a Pushti Soul with love alone is rare.

To the Pushti Soul God manifested is phala in this and the next life. A Pushti Soul very often becomes subjected to other influences, then he is called *Misra* Pushti Soul. He does not ultimately suffer even when there is a curse in case of egotism. He has to suffer for a purpose and when that purpose is served, he also becomes pure. His *Parinishtha* being in God alone, the *Laukika* and Vedic activities followed by him are without *Astha*. He is placed in that position, so he seems to follow those activities, though his goal is *Bhagvatprapatti* alone. His *Vaishnavatva* is *sahaja* natural, while his other activities are due to the circumstances in which he is somehow placed. A Pushti Soul having come in *Pravaha* does not ultimately suffer from the shortcomings of *Pravaha*; the grace of Lord on which he depends, saves him there also.

After describing the characteristics of a Pushti Soul, Vallabhacharya describes who are called Sambandhi Souls. They wander always. They don't really belong to any class, but become such on account of their contact with Souls of such a class. They are known as Charshani. They have no definite inclination. They have their fruits according to their actions.

Pravaha Souls are described by Krishna in 'प्रवृत्ति च'. They are known as Āsuras. They are of two sorts. One class is known as दुःख and other as अज्ञ. The दुःख are real Āsuras, while अज्ञ are those who follow दुःख. The Asuratva of अज्ञ being due to an extraneous cause, may disappear, while the दुःख being मयिक disappear into Māyā.

Incomplete as this work is, we are not in a position to exactly understand the views of Vallabhacharya as regards the Maryada and Pravaha Souls, but the characteristics of the Pushti Soul—Soul who is the subject of Lord's Varana, are fully set out. The Soul object is a peculiar Soul who though appearing sometimes different, never ceases to be as such. His Pramana, Prameya, Sadhana and Phala is Lord Krishna alone. Such a Soul may belong to any sex, class, or race, but if he has the requisite Prapatti-sole dependence of God,—He alone saves him. Such dependence is not possible in the absence of the purest love, and such love is impossible in the absence of the Grace of God. For this reason Vallabhacharya declares that the sine quo non of the Adhikara in Pushti Marga is the Anugraha of the Supreme Deity. Anugraha of Lord controls the Pushti Soul from the शुभराग to निरलोकप्रवेय and nothing else. श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीश्रीबह्मभक्तविवरणसमेता ।

श्रीमत्पितृपदाम्भोजं नत्वा सर्वार्थसिद्धिदम् ।
 आचार्यदर्शितं मार्गत्रयं व्याख्यातमुद्यतः ॥ १ ॥
 हरिवागीशवागर्थो न स्वतो बुद्धिगोचरः ।
 तत्कृपैव तदीयं मां ज्ञात्वार्थं बोधयिष्यति ॥ २ ॥
 इति निश्चित्य मनसि ह्याशक्तिं तत्कृपावलम् ।
 विद्यतिः कर्तुमारब्धा तत्पदाञ्जमसादतः ॥ ३ ॥

यद्यपि पुष्टिप्रवाहमर्यादामार्गाः गीताश्रीमाणवतादातुक्ता एव, तथापीपदवधि विविच्य केनापि न प्रकटीकृता इति श्रीमदाचार्याः प्रमाणपूर्वकं विविच्य प्रकटीकर्तुं प्रतिजानते पुष्टिप्रवाहमर्यादा इति ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।
 जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

मार्गा इति शेषः । विशेषेणेति । तत्र विशेषा मार्गत्रयेषु प्रत्येकं पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदकृता विशेषाः । ते साङ्ख्यामात्राय पृथक् निरूप्यन्ते । तत्र पूर्वं मार्गत्रयविभेदज्ञापकान् विशेषानाहुः जीवदेहेति । पुष्टिमार्गीया जीवाः वक्ष्यमाणमार्गद्वयबीज्यो भिन्नाः । तेषां देहाः पुष्टिमार्गानुकूला भिन्ना एव । तन्मार्गदेहसम्बन्धिक्रिया अपि भिन्नाः । निरन्तरं तदनुसारिक्रियाप्रवृत्तं प्रवर्तनं प्रवाहः तेनापि भेदः । फलेन च । वक्ष्यमाणमार्गद्वयफलातिरिक्तफलेनापि भेदः । एवं प्रवाहमर्यादयोरपि । चकारात् साधनैरपि भेदः ॥ १ ॥

एवं प्रकारभेदैर्वक्ष्यामीति कथनं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञायाः प्रयोजनमाहुः सर्वेति ।

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति पच्छुतेः ।

सर्वेषां मार्गत्रयाणां सन्देहाः संशयाः यस्य प्रकारभेदस्य श्रुतेः श्रवणात् कदापि कस्यापि न भविष्यन्ति ।

एवमुद्देशेन मार्गत्रयभेदमुक्त्वा लक्षणैराहुः । तत्र प्रथमं पुष्टिमार्गसंज्ञायै प्रमाणमाहुः भक्तिमार्गस्येति ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

यद्यपि भक्तिमार्गा मर्यादादिभेदेन चहव एव श्रीभागवतादाहुकाः सन्ति, तथाच, कपिलदेवैरुक्तं 'भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भाभिनि भाव्यत' इत्यादि । तथा चैकादशेऽपि योगेश्वरैर्मक्तभेदकथने भक्तिभेदा उक्ता एव । तथापि शुद्धपुष्टिमार्गाचार्यैर्भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय इति यदुक्तं तस्यायमाशयः । तत्र कपिलयोगेश्वरायुक्त-प्रकारेषु शुद्धपुष्टिदक्षणाभावात् न शुद्धपुष्टिभक्तित्वम् । अत एव शुद्धपुष्टिदक्षणाभाहः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुखः सर्वतोषिकः । खेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा' इति नारदपञ्चरात्रकथनात् । यद्यपि 'खेहो भक्तिरित्येतावदेव मुख्यं भक्तिदक्षणम्, तथापि 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्विति विशेषकथनस्यायमभिप्रायः । प्रथमत एवाचार्य-प्रकटितभक्तिमार्गं प्रवृत्तस्य यावत्सुखः सर्वतोषिकः खेहो भवति, तावत्सेवादिकरणे अपराधामाचार्यं माहात्म्यज्ञानस्योपयोगः । सुखद्वेहोत्पत्त्यनन्तरं तस्य स्वत एव निवृत्तेः । अत एव पूर्वमाहात्म्यज्ञानवतां श्रीदेवकीमातृचरणानामपि शुद्धपुष्टिमार्गद्वेहोत्पत्त्यनन्तरं माहात्म्यज्ञानतिरोभावात् 'समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरवी'रिति वचनम् । अन्यथा । तत्रैव ब्रजवासिनां सुखद्वेहवतानवस्थासाधनविरुद्धसर्वाङ्गकथ्यश्रीगोवर्धनोद्धरणम्, तेन च ह्युत्पिपासापसशशरीररमंविनिवृत्तिपूर्वकं सपरिकरसर्वैर्ब्रजरक्षाकरणम् । आत्मयोगाहु-मायेन श्रीगोवर्धनोपरिसितपक्षिपश्चादिरक्षाकरणरूपाल्लुतातिवैषम्यनीयमाहात्म्यं दृष्ट्वापि पुष्टि-निवृत्त्यनन्तरं श्रीगोवर्धनञ्छापातः सर्वान् बहिरानीय, श्रीगोवर्धनं यथास्थानं सम्पृक्तं स्थाप-यित्वा, बहिरायमानानन्तरं दृष्टमाहात्म्यस्मरणसम्भावनारहितैर्ब्रजवासिभिर्ब्रजसीनन्तिनीमिष भगवति देभा तिलकं विधाय, तदुपरि अक्षतान् स्थापयित्वा, जलं श्रीभगवदुपरि ब्रामयित्वा, तज्जलपानेन तदनन्तरमाशीर्षोर्जनेन सुखद्वेहवत्त्वात् श्रेयकार्यमेव सर्वैर्ब्रजवासिभिः कृतम्, न तु माहात्म्यदर्शननित्तगीरत्वेण नमनविज्ञत्यादिकमपि । तदेवोक्तम्, 'तं प्रेम्भेमान्निगृता प्रौक्तम्' इत्यादिना । अतो यावत् सुखः खेहो भवति, तावदेव माहात्म्योपयोगः, न तु सुखद्वेहोत्पत्त्यनन्तरमपीति सर्वमनवयम् । एतदेव भक्तिमीमांसायां शण्डिल्यैरेव 'अथातो भक्तिनिज्ञाये'त्युक्त्वा 'सा परानुरक्तिर्य' इत्येव भक्तिदक्षणमुक्तम् । ननु माहात्म्यज्ञान-पूर्वकत्वमपि । अत एव परानुरक्तिः, तत्र परानुरक्तेरेव सर्वात्मना प्राचरत्यम्, न तु माहात्म्यज्ञानसदभावत्वापि । अत एव श्रीगोकुले ऋत्वाभक्ष्यप्रस्तावे श्रीगुरुभ्यादानानन्तरं सम्पूर्णमयाण्डदर्शनानन्तरं पूर्णमाहात्म्यज्ञाने जातेति श्रीमातृचरणानां परमानुरक्तिवशात् माहात्म्यज्ञानस्यैव निरोभायः, न तु पुष्टसमाप्तापि । तस्मात् माहात्म्यज्ञानाद्युपाधिरहितः साक्षाद्भिन्त्यरूपवर्धनसाधी सुखः ज्ञानादिसर्गानवबोधः सर्वतोषिकः अगणितानन्दरूपः अनुभवातिशयः एतादृशः येद एव भक्तिदवाच्यः । एतादृशभक्तिमार्गस्य कथनात् प्रमाणपूर्वकं निरूपणान् पुष्टिमार्गोऽस्तीति निश्चयः, यथा श्रीगोकुले । अत एव

श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्गतेस्त्रि योकुले' इति । अत एव श्रीमोवर्धनो-
स्तरणप्रस्तावे 'तस्मान्मन्त्ररूपं गोष्ठं मन्त्रार्थं मत्सरिग्रह'मित्यादिना भगवता सप्तदिवसधारणेन
लोके जीवानां देवकृपिपितृआत्माआत्मीयपेहिकषारलौकिक इति सप्त रक्षाः प्रसिद्धाः,
तद्रक्षतः पृथक्कृत्य स्वसम्बन्धस्थापनेन स्वयमेव रक्षाकरणेन केवलस्वीयत्वसम्पादनं पुष्टि-
स्वरूपमिति ज्ञापनायाचार्यैरुक्तं पुष्टिरस्तीति निश्चय इति ॥ २ ॥

एवं पुष्टिस्वरूपमुक्त्वा प्रवाहस्वरूपमाहुः ।

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्षादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

गीतासु 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्त्रि'वित्यारम्भ 'मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्वधर्मां
मति'मित्यन्तं प्रवाहलक्षणसोक्तत्वात् आसुरजीवा एव प्रवाहपदवाच्याः । तेषां कदापि
कुत्रापि 'मामप्राप्यैवे'ति भगवद्वाक्यात् भगवत्सम्बन्धाभावात् आनन्दराहित्याच्च प्रावादि-
कत्वमेव । नदीप्रवाहपतितृणकाष्ठदिवत् कुत्रापि स्थितिगतिपर्यवसानाभावात् प्रवाहरू-
पत्वमेव । यद्यपि तेषां अन्यतमःप्रवेशरूपा आसुरी मुक्तिरस्ति, तथापि तस्याः सुखदुः-
खालयन्ताभावरूपत्वेनानन्दरूपत्वात् प्रवाहरूपत्वैवेति ज्ञापनाय भगवतोक्तम्, 'ततो'
यान्त्वधर्मां मति'मिति । तस्या मुक्तेरधमत्वात् प्रवाहरूपत्वैवेत्याचार्यैरुक्तं 'द्वौ भूतसर्गा-
वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थित इति । एवं प्रवाहलक्षणमुक्त्वा मर्षादालक्षणमाहुः वेद-
स्येति । वेदस्येति सामान्यकथनात् काण्डद्वयात्मको वेद उक्तः, तत्र काण्डद्वयेपि मर्षा-
दाया निरूपितत्वात् । तत्र पूर्वकाण्डे कर्ममर्षादा निरूपिता, उत्तरकाण्डे ज्ञानमर्षादा
निरूपितेति वेद एव मर्षादाद्वयसत्त्वे प्रमाणमित्युक्तम् । एवं कर्ममर्षादाज्ञानमर्षादासत्त्वे वेद
एव प्रमाणमिति ज्ञापनायाचार्यैरुक्तं वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्षादापि व्यवस्थितेति ॥३॥

एवं मर्षादासत्त्वे प्रमाणं निरूप्य कर्ममार्गज्ञानमार्गयोरपि भक्तित्वमाशङ्क्य निराकु-
र्वन्ति कश्चिदेवेति ।

'कश्चिदेव हि भक्तो हि यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

न सर्वोतः प्रवाहाद्वि भिन्नो वेदाद्य भेदतः ।

'पदा यस्ये'ति यच्च'चाहं वेदै'रितीरणात् ॥ ५ ॥

असायमर्थः । कर्ममार्गस्य सकामनिःकामभेदेन द्विरूपत्वम् । तथाप्योक्तं भगवद्गी-
तायां, 'श्रिविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य मुनेन्द्र-
लोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवयोगान् । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं श्रयीर्षर्ममनुग्रहात् यतागतं कामकामा लभन्ते' इति भगवद्वाक्यात्
सकामकर्ममार्गीयाणां लौकिककामासक्तत्वान्न भक्तिमन्वोपि । निःकामकर्ममार्गीयाणामपि

चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन ज्ञानमार्गपर्यवसायित्वमेव, न तु भक्तिपर्यवसायित्वमिति न भक्तित्वम् । ननु मर्यादामार्गीयज्ञानस्य 'ब्रह्मविदामोति पर'मिति ब्रह्मविषयत्वात् भक्तिल-
भस्तु, इति चेत्, सत्यम् । यद्यपि मर्यादामार्गीयज्ञानस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, तथापि शुद्ध-
ज्ञानमार्गे ब्रह्मपदस्याक्षरपर्यवसानात् न भक्तिरूपत्वम् । यथा 'ब्रह्मविदामोति परम्,' 'तदेवा-
म्युक्ता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुह्यायां परमे व्योमन्, सो श्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुत्या । श्रुत्यन्तरेणापि 'न सद्यो तिष्ठति रूपमस्य न बहुषु
पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिज्ञतो य एनं विदुरस्तास्ते भवन्ति' इत्यादि-
श्रुतिभिर्मुक्तिफलत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानमुक्तम् । ज्ञानमार्गे 'यो वेद निहितं गुह्यायां'मित्यु-
क्त्वात् हृदयाकाश एव अक्षरब्रह्मस्वरूपचिन्तनं मुक्तिसाधनत्वेनोक्तम् । श्रुत्यान्तरेपि
'हृदा मनीषां मनसाभिज्ञतो य एनं विदु'रिति कथनात् ब्रह्मस्वरूपं प्रादेशमात्रमदुष्ट-
मात्रं वा हृषेव कल्पयित्वा हृषेव दर्शनम्, न तु भक्तिमार्गवत् घट्टिरपीति । अतं
एवाचार्यरुक्तं वेदस्य विद्यमानत्वात् मर्यादापि व्यवस्थितेति । एतावत्त्वेव वेदोक्तं
ज्ञानमार्गमर्यादा ।

एवं मर्यादाप्यवस्थानुक्त्वा अत्रे कश्चिदेव हि भक्तो हीति कथनस्यापमाशयः । पूर्वो-
क्तमर्यादामार्गीयस्यापि कदाचिद्भगवदनुब्रह्मेण भगवन्नक्तसङ्गेन वा यदि भगवति स्नेहोत्पत्ति-
र्भवेत्, तदा तस्यापि मर्यादामार्गीयभक्तत्वेन भगवत्प्रियत्वं भवति । अत एव
गीतायां श्रीभगवतोक्तं 'श्रेष्ठेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः
समदुःखसुखः समी । सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदिनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो
मन्नक्तः स मे प्रिय' इति । कश्चिदेथेति कथनात् ज्ञानमार्गीयभक्तिप्राप्तौ दुर्लभत्वमुक्तम् ।
हीति युक्तथापमर्थः । एकवारं हि शब्दस्य सुकार्थत्वयुक्तत्वा पुनर्हि शब्दकथनस्यापमाशयः ।
मर्यादामार्गीयो यदा मर्यादामार्गीयभक्तसङ्गत्वा भक्तः स्यात्, तदा अडभरतवत् प्रसिद्ध
एव भवेदिति प्रसिद्धत्वज्ञापनार्थं हि शब्दः । ननु मर्यादामार्गीय भक्तिकथनान्मर्यादा-
मार्गीयभक्तेः पुष्टिमकेषु समत्वं मयल्लियाशङ्कानिरासायाहः सर्वत्रोत्कर्षकथनादिति ।
श्रीभागवतगीतादिषु 'भक्तियोगो बहुविध' इति यापन्तो भक्तिभेदा उक्तत्वेन्यः
सर्वेभ्यः परत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः सिद्धः । उत्कर्षश्च यथा गीतायां
'तपस्विभ्योऽपि को योगी ज्ञानिभ्योपि मतोऽधिकः । कर्मिण्यथाधिको योगी तस्माद्योगी
भवाद्धेने'स्युक्त्वा 'योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् मजते यो मां स मे
सुसततमो मत' इति मदनस्यैव सर्वोत्कर्षकथनात् । साक्षाद्भजनं पुष्टिमार्ग एव, न तु मर्या-
दामपत्तापति । श्रीभागवते भगवद्भजनं 'तस्मान्मद्भक्तिव्युक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न
ज्ञानं न च वैराग्यं प्रापः श्रेयो भवदिते'ति । तथा श्रुतिरपि 'तपु म्मोनारः पूर्वं यथा-
विद मन्तस्य ममं जनुषा विपन्नं । धाम्य ज्ञानन्तो नाम चिद्विषयतन मदस्ते विष्णो

सुमतिं भजामहे' इति. श्रुतावपि भजनस्यैवोक्तत्वात् तद्भजनं पुष्टिमार्गं एवेति सर्वत्र पुष्टिमार्गस्यैवोक्तत्वं उक्त इति ज्ञापनायोक्तं सर्वत्रोक्तत्वं कथनात् । सर्वमार्गैः 'पुष्टि-
रुद्धेति ज्ञापनायोक्तं पुष्टिरस्तीति निश्चयः निर्गलितार्थः । तथा च गीतायां 'यो मा-
मेवमसम्बुद्धो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भवति मां सर्वभावेन भारते'ति कथनात्
सर्वभावेन भजनं पुष्टिमार्गं एव, न लवन्यप्रापीति । सर्वोपि । प्रकारभेदभिन्नः सर्वोपि
भक्तिमार्गः मिलितः कदाचिदेतत्समो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः न सर्व इति ।
एतत्पुष्टिमार्गसमः सर्वः सर्वोपि कोपि मार्गो न । अतः पुष्टिमार्गः प्रवाहाद्भिन्नः । वेदादपि
वेदनिरूपितमर्षादामार्गादपि भिन्नः । कुलः । भेदतः । स्वरूपसाधनफलभेदतः । भेदादि-
त्यर्थः । अत्र भेदे प्रमाणान्तरमप्याहुः यदा यस्येतियचनादिति । 'यदा यस्यानुगृह्णाति
भगवानारमभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता'निति । यदा यस्यानु-
गृह्णाति भगवान् पुष्टिमार्गं, 'अनुगृह्णाति' इति पदायदा अनुग्रहं करोति, तदैव पुष्टिमार्गं
प्रवेशो भवति, तदा प्रवाहो मर्षादातोपि गृह्णाति । अत एव सिद्धान्ते 'अनुग्रहः पुष्टि-
मार्गं नियामक' इत्याचार्यवचनम् । गीताखपि 'नाहं वेदेन तपसा न दानेन न
चेत्यदा । शक्य एवंचिपो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या लवन्यया शक्य
जहमेवंचिपोऽहं । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति । 'अनन्यमत्तपे'ति वचनात्
पुष्टिरूपया भक्त्या द्रष्टुं शक्य इति भक्तिमार्गस्य साक्षादर्शनहेतुत्वम्, न तु ज्ञानमार्ग-
वत् मनस्सेवेति नियमः । इत्यावनेकहेतुभ्यः सर्वोक्तत्वात् प्रवाहमार्गान्मर्षादामार्गार्थ
भेद उक्तः ॥ ५ ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षी शङ्कते मार्गैकत्व इति ।

मार्गैकत्वेऽपि वेदन्यौ तन् भक्त्यागमौ मता ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

त्रयाणां पुष्टिप्रवाहमर्षादामार्गाणां एकत्वमेव, भक्तिरूपत्वमेव । अस्माद्यमयोः ।
यद्यपि पुष्टिमार्गस्य भक्तिरूपत्वमप्येवमित्युक्तमेव, तथापि अन्त्यौ प्रवाहमर्षादे तन्
भक्त्यङ्गत्वे । एवं सति ते अपि भक्त्यागमौ भक्तिप्रतिपादकशास्त्ररूपे मतापि तयोः
भक्त्यङ्गत्वं पक्षीपि, तत्र प्रमाणसिद्धम् । तत्रापाणपूर्वकं तयोर्भक्त्यङ्गत्वं निराकुर्वन्ति न
तद्युक्तमिति । तत्र प्रवाहमार्गस्य भक्त्यङ्गत्वनिराकरणे प्रमाणमाहुः सूत्रतो हीनि । सूत्रं
भक्तिमीमांशाख्यम् । तद्यथा 'तत्संस्वसासृत्वोपदेशात्' । अस्मार्थस्तु, तत्संस्वस्य भक्ति-
मार्गप्राप्त्यपुरुषोत्तमनिष्ठस्य असृत्वम् । तेन्मार्गापस्य साक्षाद्भवत्सम्बन्धसासृत्वोप-
देशात् । असृत्वकथनादिनि भक्तिमार्गापसाधनफले निरूपिते । उपदेशस्तु, 'अनिमिता

१. प्रवाहात् । सर्वत्र व्याख्यानं प्रकारभेदभिन्नः सर्वोपि । २. पूर्वपक्षीहं न तु भोक्तव्यमप्यमर्षो-
दोर्बलमप्यपि योष्यम् । तद्यदि । ननु प्रवाहमर्षादामर्षोपि स्ववदरुद्धिज्ञापनात् । ननु पुष्टिमार्गः अत्रादि-
मर्षादेवो भक्तिमार्ग एवतिथिः । ३. एवं भक्त्यागमेन स्वयङ्गत्वं साधनवत्त्वेनैव व्याख्यातं तन्मार्गैकत्व-
दि । ४. पुरुषोत्तमोत्तमत्वेनैव तन्मार्गः । साक्षाद्भवत्सम्बन्धसासृत्वोपदेशात् । तद्यथा च विदितमिति ।

भागवती भक्तिमुक्तेर्गौरीवती' । 'राजन्पतिगुणरत्नं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः रुच
 क्रिकरो च' । 'अस्त्वेवमेव भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्ति-
 योग'मित्यादि । प्रवाहमार्गस्य 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यारभ्य 'मामप्राप्यैवे'त्यन्तेन सर्वात्मना
 स्वसम्बन्धमावकथनेन । अथ च भक्तिमार्गीयमुक्तेरयुक्तत्वकथनेन च प्रवाहमार्गीयमुक्ते-
 रधमगतित्वकथनेन च प्रवाहमार्गस्य न भक्त्यद्भत्वमिति त्वदुक्ताद्भत्वशङ्का निरस्ता । एवं
 प्रवाहमार्गस्य भक्त्यद्भत्वं निराकृत्य मर्यादामार्गस्यापि भक्त्यद्भत्वं निराकुरुवन्ति युक्त्या
 हि वैदिक इति । निन्न इति शेषः । युक्त्येत्थेकवचनं जात्यभिप्रायेण । तत्रैता युक्तयः ।
 भगवद्गीतासु द्वादशाध्याये, 'एवं सततयुक्ता ये भवतास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरम-
 व्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति वर्जनेन भक्तिज्ञानयोस्तारतम्यभेदे कृते सति, भगवता
 'मप्यावेदय मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता'
 इति भक्तिमार्गोत्कर्षमुक्त्वा, तदनन्तरं ज्ञानमार्गस्य अक्षरपर्यवसायित्वेन तारतम्यज्ञापनार्थं
 'ये स्वक्षरमनिर्देश्यमप्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगगचिन्तं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् । सन्निय-
 म्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वशूतहिते रताः । ज्ञेशोधिकतरल्लेपा-
 मप्यकासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवह्निरवाप्यते' । अत्र भगवता 'ते प्राप्नुवन्ति
 मामेवे'ति यदुक्तम्, तदक्षरस्य पुरुषोत्तमविभूतिरूपत्वात् ज्ञानमार्गस्याक्षरपर्यवसायित्व-
 ज्ञापनार्थम् । तत्रासौ 'सन्नियम्येन्द्रियग्राम'मित्यारभ्य 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवह्नि-
 रवाप्यते' इत्यन्तेन साधनानां ज्ञेशसाध्यत्वमुक्तम् । एतदत्रे 'मप्येव मन आधत्स्व मयि
 बुद्धिं नियेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशय' इति भक्तिमार्गसाधनानां
 सुरारूपत्वकथनेन अनायासेन स्वप्राप्तिदेतुत्वमुक्तम् । 'मप्येवे'त्येवकारेण पुरुषोत्तमपर्यव-
 सायित्वं च । यद्यपि पूर्व 'ते प्राप्नुवन्ति मामेवे'त्येवकारेण पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वमपि
 सम्भवति, तथापि तत्र 'ये स्वक्षर'मित्येवोदिश्य 'मामेवे'त्युक्तत्वात् 'मा'मितिपदस्याक्षर-
 पर्यवसायित्वमेव, अत्र तु 'मप्येव मन आधत्स्वे'ति सुखरूपभक्तिमार्गमुदिश्य कथनेन
 'मप्येव'पदं पुरुषोत्तमपरमेव । एवं मर्यादामार्गविभेदिकामेकां युक्तिमुक्त्वा अन्यां युक्ति-
 माहुः । 'तस्मान्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः
 श्रेयो भवेदिदं'ति । यत्र भक्तियुक्तस्य मर्यादामार्गीयज्ञानस्य श्रेयस्त्वेनापि नोपयोगः, तत्र
 मर्यादामार्गीयज्ञानस्य तदुत्तराद्भस्य वैराग्यस्यापि भक्त्यद्भत्वाभावे किं चाच्यमित्यपि युक्तिः ।
 युक्त्यन्तरमपि । 'नापं सुरापो भगवान् देहिनां शोषिकामुतः । ज्ञानिनां चात्मपोषाणां
 यथा भक्तिमतामिदं'त्यत्र 'शोषिकामुत' इति भगवति पूर्णपुरुषोत्तमत्वमुक्त्वा तस्य भक्तिमतां
 सुरापातिप्रकथनेन ज्ञानिनाप्यशरप्राप्ते श्रेयस्युक्तमापनत्वकथनेन भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमः प्राप्यः,
 स च अनायासेनैव प्राप्यः । ज्ञानमार्गे यशःप्राप्तिः, सापि तु अधिकतरल्लेपेनेति भक्ति-

१ 'एव'मित्यन्त्यं 'माहुः'ति च 'तस्मान्भक्तियुक्तस्य' 'योगिनो वै मदात्मनः' 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिदं' इति भाष्ये, भगवन्तु च । इति शेषं एवमपीत्यर्थं । भगवन्तु च वा कार्यं कियामाह ।

मार्गभेदिका युक्तयः किमतोषिकं वाच्या इति ज्ञापनायोक्तं भिन्नो युक्त्या हि वैदिक इति । पूर्वं सूत्रतो ह्येति हिशब्देन स्वग्रामाण्येन प्रवाहमार्गस्य मन्त्रितमार्गाङ्गत्वामावस्य युक्तत्वं ज्ञापितम् । युक्त्या हि वैदिक इत्यत्र युक्तीनां भीताश्रीभागवतादिषु मर्यादा मार्गस्य मन्त्रितमार्गाङ्गत्वामावस्यद्विद्योतनाय हिशब्दः ॥ ६ ॥

एवं सूत्रयुक्त्यां प्रवाहमर्यादयोः पुष्टिमार्गाङ्गत्वामावं निरूप्यातः परं पुष्टिमार्ग-
स्थानां जीवदेहकृतीनां मार्गद्वयापेक्षया सर्वात्मना सर्वप्रकारकोत्कर्षज्ञापनाय मार्गद्वयस्य-
जीवदेहकृतीनां स्वरूपं निरूपयन्ति जीवदेहकृतीनामिति ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं हयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ॥ ७३ ॥

प्रवाहमार्गो जीवा आसुराः, दैवजीवेभ्यो मित्राः, तेषां देश मगवद्भजनप्रतिकूल्यात्
दैवदेहेभ्यो मित्राः । तेषां कृतिरपि स्वार्थं पशुहिंसादिरुपा दैवजीवकृतेः सकाशाद्भिन्ना
एव । एवं मर्यादामार्गेषु मर्यादामार्गाया दैवजीवाः प्रवाहमार्गायासुरजीवेभ्यो मित्राः ।
तेषां देश अपि वैदिकपरममगवत्पूजादानुकूल्यात् आसुरजीवदेहेभ्यो मित्राः । तेषां कृति-
रपि ममिहोपादिश्रीतकर्मकरणेन मर्यादामार्गोक्तमगवत्पूजादिकरणेन ज्ञानोत्सर्पेणनु-
कूलत्यागादिकरणेन च विज्ञैव । ननु भवता प्रवाहमर्यादयोर्जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं
निरूपितम्, तत्र यथा मार्गद्वयेषु देहकृतीनामनित्यत्वं प्रतीयते, तथा मार्गद्वयजीवाना-
मप्यनित्यत्वं भवत्वित्याशङ्कं निराकुर्वन्ति नित्यतेतिपदेन । तत्र हेतुः श्रुतेः । तत्रेयं
श्रुतिः । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ समानं वृक्षं परिप्लवजते । तपोरेकः पिप्लवं स्वाद्-
त्पनश्रन्नभ्यो बभिसाकशीति' इतिश्रुत्या अन्तर्यामिनित्यत्ववत् जीवस्य नित्यत्वं साधित-
मिति न जीवानामनित्यत्वम् । अथवा । एवं मार्गद्वये जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं निरूप्य
मार्गद्वयजीवदेहकृतीनां नित्यत्वकथनस्यावभाषणः । तत्र जीवानां नित्यत्वं सर्ववादि-
सम्मतमस्त्येव, परं यद्यपि देहकृतीनां नित्यत्वं न प्रतीयते, तथापि देहकृतीनां नित्यत्वा
श्रुतेरिति नित्यत्वकथनस्यावभाषणः । प्रवाहमार्गायो जीवो यदा उत्पद्यते; देहान्तरं
गृह्णाति, तदा पूर्वदेहलक्षणस्युक्तमेव देहं गृह्णाति, प्राचीनदेहकर्मोत्पत्तौ कर्म करोति,
न तु पूर्वदेहपराश्रयो देहान्तरं प्राप्तमिति पूर्वदेहपरमपराश्रयि मयि । एवमेव पूर्व-
कर्मणोपि । एवं प्रतिजन्मनि देहपरमकर्मणां तादृशत्वम् । न तु विषयोः । एवं देह-
कृतीनां प्रायाहिकरीत्या नित्यत्वज्ञापनायोक्तं नित्यतेति । तत्र हेतुः श्रुतेरिति । श्रुतिषु
'सर्वं चातृतं च सत्यमभवत्', 'यदिदं किंच तस्यत्वमित्यापद्यते' इति । अथवा । देहकृतीनां
नित्यता डिह्मशरीरानिप्रायेण । एवं मर्यादामार्गेषु जीवदेहकृतीनां नित्यता ज्ञेया । एवं
यथा प्रवाहमर्यादामार्गेषु जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं नित्यत्वं चोक्तम्, तथा पुष्टिमार्गेषु

जीवदेहकृतीनां मित्रत्वं नित्यत्वं चाहुः उद्धृत्युष्टिमार्ग इति । यद्यपि पुष्टिमार्गं जीवा देवा एव, तथापि तेषां मर्यादामार्गीयदैवजीवेष्वो वैतन्म्यं दर्शयन्ति । यद्यपि मर्यादामार्गीयजीवा देवाः, पुष्टिमार्गीया जीवाश्च देवा एव, तथापि द्वयोरपि दैवजीवत्वेपि मर्यादामार्गीयजीवादीनां निषेधपूर्वकं पुष्टिमार्गीयजीवादीनां मित्रत्वं चाहुः द्वयोरपि निषेधत इति । तत्र भेदप्रकारः । दैवत्वेपि पुष्टिमार्गं 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गं नियामक' इति वचनात् पुष्टिमार्गीयजीवानामनुग्रहविशिष्टत्वम्, न तु मर्यादामार्गीयजीववद्विध्यधीनत्वमपि । किञ्च । पुष्टिमार्गीयजीवानां 'यमेवैष ब्रूयते तेन उभ्य' इति श्रुत्या साक्षात्पुरोत्तमवर्षात् साक्षात्पुरोत्तमप्राप्तिरेव । मर्यादामार्गीयानां तदभावादक्षरप्राप्तिरेव । यथा मर्यादामार्गीयदेहसाक्षिहोत्रायनुकूलत्वम्, तथा पुष्टिमार्गीयदेहस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यप्रकटितमवस्थेवापरत्वमेव, न त्वन्यपरत्वमिति देहभेदः । देहभेदनिरूपणेन कृतेरपि देहाधीनत्वात् कृतीनां भेदः सिद्ध एवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । अथवा । यद्यपि पुष्टिमार्गीयजीवदेहकृतीनां पूर्वोक्तभावाद्दिकरीत्या नित्यत्वमस्त्वैव, तथापि प्रकारान्तरेणापि नित्यत्वमुच्यते । साक्षात्पुष्टिमार्गीयानां साक्षात्पुरोत्तमसंयन्त्रिफलात्तुमवयोग्यदेहानां नित्यत्वमेव । अन्यथा श्रीगोकुलवासिनां 'ते तु प्रसहदं नीता' इति मुक्त्यनुभवकालेपि तेनैव देहेन मुक्त्यनुभवः । तदनन्तरं तेनैव देहेन सर्वेषां यथायोग्यं भक्तिमार्गीयफलात्तुमवः । यदि पुष्टिमार्गीयसाक्षात्पुरोत्तमसंयन्त्रिफलात्तुमवयोग्यदेहानां नित्यता न स्यात्, तदा मुक्त्यनुभवकाले स्थितिर्न स्यात् । तस्मात् पुष्टिमार्गीयदेहानां नित्यत्वमेवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । एवं फलोपयोग्यदेहनित्यत्वनिरूपणेनैव साक्षात्पुरोत्तमसंयन्त्रिफलात्तुमवयोग्यकृतीनां नित्यत्वमुक्त्यनुभवमिति सिद्धम् । एवं पुष्टिमार्गीयजीवदेहकृतीनां स्वरूपं निरूप्योपसंहरन्ति प्रमाणभेदादिति । 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गं नियामक' इत्याहुः कर्ममार्गभेदनिरूपणत्वात् प्रवाहमर्यादाम्यां भिन्नः सर्वोत्कृष्टः शुद्धपुष्टिमार्गो निरूपितः । हि सुकथायमर्थः । न हि साक्षात्पुरोत्तमसंयन्त्रिफलोपयोगिनो धर्माः मार्गान्तरेपि सम्भवन्तीनि पुष्टिमार्गस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वं युक्तमेवेति ज्ञापनाय हीत्युक्तम् ॥ ७३ ॥

एवं प्रमाणभेदेन मार्गत्रयभेदं निरूप्य एतदग्रे मार्गत्रयस्य सर्गान्तरसादृश्यनिराकरणपूर्वकं सर्गमारभ्य फलपर्यवसानपर्यन्तं भेदं निरूपयन्ति सर्गभेदमित्यादि ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं मृष्टयान् हरिः ।

यथासा वेदमार्गं हि पुष्टिं काप्येन निश्चयः ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं प्रवादमार्गसर्गभेदमाहुः इच्छामात्रेणेति । हरिः इच्छामात्रेण कांक्षित्रीयानामुगान् कल्पिन्वामीनीन्ध्या मनसा प्रवादमार्गं शृष्टिं कृतवान् । एवं प्रवादमार्गं शृष्टिमुक्त्वा

मर्यादामार्गस्य पुष्टिप्रकारमाहुः वचसेति । वचना वेदरूपवाच्या मर्यादामार्गं सृष्टवान् । मर्यादामार्गस्य वेदमूलकत्वप्रसिद्धियोग्यार्थं हिशब्दः । एवं शरीरैकदेशान्यां मार्गद्वयसर्ग-
मुक्त्वा पुष्टिमार्गस्यैः सर्वोक्तुष्टत्वज्ञापनाय पुष्टिमार्गस्यैः पुष्टिं कायेनेति । आनन्द-
मात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण सम्पूर्णकायेन पुष्टिमार्गस्यैः कृतवान् । मार्गद्वयप्रयोजनमग्रे
वक्ष्यन्ति । सम्पूर्णदेहेन पुष्टिर्गस्य कथनात् पुष्टिसर्गस्य सर्वोक्तुष्टत्वं निर्धारितमिति
ज्ञापनायोक्तं निश्चय इति ॥ ९ ॥

एवं मार्गद्वयसर्गस्वरूपं निरूप्य मार्गभेदेन मार्गद्वयफलस्वरूपमाहुः मूलेच्छात इति ।
मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकता ॥ १० ॥

सृष्टधन्तर्यतानां केषाञ्चित् श्रीवानामसुखसम्पादिकाया भगवदिच्छा सा मूलेच्छा,
ततः तदिच्छया लोके प्रवाहमार्यं फलं अन्ततमःप्रवेशरूपं भवतीत्यर्थः । एवं प्रावाहिकाणां
फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयानां फलं निरूपयन्ति वेदोक्तं वैदिकेपि चेति । वैदिके
मर्यादाज्ञानमार्गे 'तमेव विदित्वाति सत्युभेति' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यमक्षरप्राप्तिरूपं फल-
मुक्तम् । एवं कर्ममार्गेपि 'अग्निद्येमेन स्वर्गकामो वजेते'त्यादिश्रुत्या सक्तामस्य स्वर्गलोक-
प्राप्तिरूपं फलम्, निःकामपायकर्तुरपि स्वर्गलोककामनामावात् स्वर्गलोके च 'यन्न दुःखेन
संभितं न च शस्त्रगनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं यत् तदपदं सःपदास्तद'मिति स्वःपद-
लक्षणाभावात् आत्ममुखे च स्वःपदलक्षणयोगात् निःकामपायकर्तुरात्मसुखरूपं फलं
भवति । चकारात्तादृशसापि भगवदनुग्रहेण भगवद्भक्तसङ्गेन भक्तिप्राप्तौ तस्यां मर्यादा-
मार्गीयभक्तसापि मुक्तिरूपा पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति ज्ञापनाय चकारः । एवं द्विविधमर्यादा-
मार्गीयानां द्विविधं वेदोक्तं फलं निरूप्य पुष्टेः फलं निरूपयन्ति कायेन तु फलं पुष्टा-
विति । कायेन आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण, सर्वेन्द्रियास्त्रायस्वरूपानन्ददानरूपं
फलम् । एतदतिरिक्तप्रकारस्य फलत्वामार्यं तुशब्दः । अत एव पुष्टिश्रुतिरूपाभिर्गर्वसो-
मन्तिनीभिः 'अक्षयवता'मिति श्लोके सर्वश्रुतिविरोधपरिहारेण सर्वेन्द्रियास्त्रायपुस्तोत्तम-
स्वरूपस्यैव फलत्वं निरूपितम् । ननु मर्यादामार्गीयभक्तेरपि पुरुषोत्तमप्रापकत्वात् पुष्टि-
स्वरूपस्यैव फलत्वं निरूपितम् । यद्यपि मर्यादामार्गीयभक्तसापि अन्ते पुरुषो-
त्तमप्राप्तिरस्ति, तथापि तस्य मुक्तिरूपैव प्राप्तिः, न तु पुष्टिमार्गीयभक्तवत् साक्षात्सम्पन्-
रूपप्राप्तिः, यतो मर्यादामार्गीयभक्तस्यान्ते स्वप्राप्तौ तादृश्येव भगवदिच्छा । अत एव
श्रीभागवते 'अनिच्छतोपि गतिमप्स्यी प्रयुक्त' इति । पुष्टिमार्गीयस्य साक्षात् स्वरूपसम्पन्नसु-
भवरूपफलप्राप्तावेव भगवदिच्छा । यदि मार्गद्वयेपि एकमेव फलं स्यात्, तदा मार्गभेदवै-
पर्यामेव स्यादित्यत उक्तं 'भिन्नेच्छातोपि नैकते'ति ॥ १० ॥

एवं मार्गत्रयस्य सर्वभेदं फलभेदं च निरूप्यैतेषां त्रयाणां स्वरूपाङ्गक्रिया निरूप-
यन्ति । तत्र प्रथमं प्रवाहमार्गीयाणां स्वरूपमाहुः तानहं द्विपतो वाक्यादिति ।

‘तानहं द्विपतो’ वाक्याद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिनः ।

अत एवेतरो भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गं भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

‘तानहं द्विपतः कूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यञ्जसमसुरानामसुरीष्वेव
योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जग्गनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो
यान्त्यधमां गतिं’मिति प्रवाहमार्गीया जीवा मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयजीवेभ्यो भिन्ना आसुरा
इत्यर्थः । अत एवेतरो मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयजीवौ प्रवाहमार्गीयजीवेभ्यो भिन्नौ
ईवावित्यर्थः । भेदप्रकारमाहुः सान्ताविति । तत्तन्मार्गीयफलपर्यवसानान्तौ । फलस्वरूप-
माहुः मोक्षप्रवेशत इति । स्वस्वमार्गीयमोक्षप्रवेशत इत्यर्थः । नतु प्रवाहिकाणां जीवाना-
मपि तन्मार्गीयमोक्षप्राप्त्या सान्त्वसम्भवेपि उभयोरेव सान्त्वकथनेन को हेतुरिति चेत्,
सत्यम्, यद्यपि तन्मार्गीयमुक्त्वा तस्यापि सान्त्वत्वं सम्भवति, तथापि तन्मुक्तेरानन्दराहित्या-
न्मोक्षलक्षणाभावात्, किञ्च, ‘ततो यान्त्यधमां गतिं’मिति तन्मुक्तेरधमगतिस्वनिरूपणात्
आनन्दरूपफलपर्यवसानाभावात् सान्त्वत्वेन गणना, न सान्त्वत्वमिति उभावेव सान्तौ
गणितौ, न तु प्रवादोपि, इति ज्ञापनायोक्तं सान्तौ मोक्षप्रवेशत इति ।

नतु ‘मोक्षप्रवेशत’ इति सामान्योक्त्या मोक्षस्य मार्गद्वयेपि एकरूपता भविष्यतीत्या-
शयानिरासायाहुः तस्मादिति । यस्मात् पूर्वमेव पुष्टिमार्गीयाणां ‘कायेन तु फलं पुष्टा-
वित्यत्र फलभेदोपि निरूपित एव, तथापि पुनरपि यत् ‘मोक्षप्रवेशत’ इति सामान्योक्त्या
फलेकत्वशङ्का तद्विपत्त्या विशेषतस्त्रेषां पुष्टिमार्गीयजीवानां स्वरूपमाहुः तस्माज्जीवाः
पुष्टिमार्गं भिन्ना इति । मर्यादामार्गीयेभ्यो भिन्ना एव, अत्युच्छ्रया एवेत्यर्थः । तेषां
कदाचिन्मार्गान्तरीयसद्वेषि मार्गान्तरप्रवेशो न भवतीति ज्ञापनाय न संशय इत्युक्तम् ।
अतः परं केनलपुष्टिष्टेः सर्वोत्तना सर्वतो भेदेन सर्वोत्कृष्टत्वनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः
भगवद्रूपसेवार्थमिति । यथा मर्यादाश्लेषेः तन्मार्गीयधर्मकारणं प्रयोजनम्, तथा पुष्टिष्टेः
गणयत्सेवाकरणमेव प्रयोजनमिति, अत उक्तं भगवद्रूपसेवार्थमिति । यद्यपि मर्यादा-
मार्गं सेवा वर्तते, परं तत्र मनश्लेष बहुष्टमात्रादिरूपरूपनेन, न तु साक्षादानन्दमार्ग-
कारणादसुरोद्गरादिरूपेण प्रकृत्येति ज्ञापनाय स्वरूपपदमुक्तम् । नान्यथेति । एतद्यथो-
चनान्तिरिक्तप्रयोजनाभावात्पुक्तं नान्यथेति । यदीदं प्रयोजनं न भवेत्, तदा पुष्टि-
श्लेषेण न भवेत्, अत उक्तं नान्यथा भवेदिति ॥ १२ ॥

सेवाकरणप्रकारमाहुः स्वरूपेणेति ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ॥ १३ ॥

यद्यपि केवलस्वरूपपदं केवलजीवपरमपि भवति, तथाप्यत्र फलरूपसेवाकरण-
प्रकारनिरूपणे देहरहितकेवलजीवस्वरूपेण सेवाकरणासम्भवात् स्वरूपपदं लीलोपयोगि-
देहपरमेव । देहस्य फलरूपसेवोपयोगिफलोपयोगिफलरूपभजनोपयोगित्वकथनेन अतिकृत-
त्वमानन्दमयत्वं नित्यत्वं च ज्ञापितम् । एवं साक्षाद्भजनोपयोगिदेहस्वरूपं निरूप्या-
दिर्भावप्रकारमाहुः अवतारेणेति । अवतारेण साक्षात् फलरूपभजनोपयोगिसमाजमध्ये
प्राकट्येन । भजनोपयोगिप्रकारान्तरमाहुः लिङ्गेनेति । भजनोपयोगिदेहचिद्वैतिलयः ।
चकारस्तदुपयोगिवयःसमुच्चयार्थः । पुनः प्रकारान्तरमाहुः गुणेनेति । गुणाः सौन्दर्य-
रसोद्बोधकचातुर्यभावादयः । फलभोगस्य सर्वाज्ञातत्वप्रकारज्ञापनाय चकारः । (यतोऽयं
रसः सर्वात्मना गोपनीय एव, भगवतो रसपोषाव । अत एव फलप्रकरणीयलीलात्म्ये
मुख्यमहानां भगवन्निकटागमनसमये 'ता वार्यमाणा' इति भर्त्रादीनां तदागमनज्ञाना-
न्तरमपि रसपोषाय योगनापाहारा तथा प्रसुः सम्पादितवान्, यथा तेषां 'मन्यमानाः
स्वपार्थशा' निति षषणात् तदागमनज्ञानसम्भावनापि नाशूत् । यदि तेषां तदागमनज्ञान-
सम्भावनापि स्यात्, तदा रसाभासः स्यात् । अतः सर्वाज्ञानमावश्यकम् ।) ननु पुष्टिमार्गीय-
फलानुभवः भोक्तृभोगसाम्ये सति सम्पूर्णो भवति, न तु यत्किञ्चित्कारतम्येन । प्रभो-
रगणितानन्दस्वरूपत्वेन भजनरसानुभवकर्तृणां तत्समत्वानावात् पूर्णरसानुभवो न भविष्य-
तीत्याशङ्कापरिहाराय स्वरूपेणेत्यादिना भजनरसानुभवकर्तृयोग्यताप्रकारं निरूप्य पूर्ण-
रसानुभवसिद्धित्तमाहुः तारतम्यं न स्वरूप इति । पूर्वाक्षरसानुभवकर्तृयोग्यताप्रकारे
पूर्णस्वरूपरसानुभवसिद्धिप्रतिषेधहेतुत्वात्तन्व्यामाव उक्तः । तारतम्यं न स्वरूप इति ।
स्वरूपे । यथा आनन्दमात्रकरणादुखोदसादेर्मगवतः आत्मनि देहे वा आनन्दमयत्वेन
तारतम्याभावः, तथा साक्षात्फलानुभवकर्तृमकेऽपि आत्मनि आत्मस्वरूपे देहे वा आनन्द-
मयत्वादिना तारतम्याभावः । ननु प्राकृतदेहवत् देहात्मनोऽन्तारतम्यमपि । अत एव जन्मो-
त्पन्नाप्याये शुक्रदेवैरपि 'गोप्यमाकर्ण्य मुदिता' इति श्लोके एतासां देहसाक्षात्किञ्चानन्दम-
यत्वज्ञापनाय 'आत्मानं मृपयामकु' रित्युक्तम्, न तु देहं मृपयामकुरिति । तेनात्मपदोपादा-
नात् यथा आत्मा नित्य आनन्दमयः अविभूतः, तद्यथा एतैतासां देह इति ज्ञापितम् । येषं
न स्यात्, तदा 'ते तु प्रसहदं नीत्रा' इत्यत्र मुक्तिमुखातुभरसमये तदेहेस्वित्तिर्न स्यात् ।
मुक्त्यनुभवानन्तरमपि तेनैव देहेन मुक्त्यधिकपूर्णमजनानन्दानुभवो न स्यात् । एतदेवा-
भिप्रेत्याचार्यैरुक्तं तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु चेति । अन्यथा उभयत्र पूर्ण-

रसानुभवो न स्यात् । एवं देहात्मनोस्त्वारतम्याभावमुक्त्वा तत्क्रियास्वपि तारतम्याभावमाहुः तत्क्रियास्त्विति । क्रियासु तारतम्याभावप्रकारविशेषः । यथा भगवत्कर्तृकरसोपयोगिक्रिया-विशेषैर्मतेषु परमानन्दरसानुभवः, तथा भक्तकर्तृकरसोपयोगिक्रियाविशेषैर्भगवति परमानन्द-रसानुभव इति तारतम्याभावः, तथा सर्वत्र तारतम्याभावज्ञापनाय चाशब्दः । यद्यपि सर्वत्र तारतम्याभावोऽस्त्येव, तथापि भगवान् ततोपि अनिर्वचनीयपरमकाष्ठापन्नरसानुभवार्थं तारतम्यमपि करोतीत्याहुः तथापि यावतेति । यथा फलप्रकरणीयप्रथमाध्याये 'बाहु-प्रसारपरिरम्भे'ति श्लोके 'उत्तम्वयन् रतिवर्ति रमयाश्चकारे'ति स्वरमणेन पूर्णरसानुभवं कारयित्वा, अग्रिमश्लोके 'आत्मानं मेनिरे स्त्रीषां मानिन्योभ्यधिकं भुञ्जी'ति स्वरूपपरावृत्ति-रूपेण पूर्णरसानुभवं कारयित्वापि, पुनश्च फलप्रकरणीयचतुर्थ्याध्याये 'तदर्शनाह्लादविधुत-हृद्भुज' इतिश्लोके 'मनोरथान्तं श्रुत्वो यथा वसु'रित्यनेन भक्तमनोरथागम्यमपि पूर्णाह-भूतपूर्णरसतारतम्यं ज्ञापयितुं स्वरूपानन्दं दत्तवानितिप्रकारं ज्ञापयितुमुक्तं यावतेति । यावता तारतम्येन तस्य भक्तस्य कार्यं मनोरथान्तरूपं स्वरूपानन्दानुभवं सिध्यति, तावत्तारतम्यं करोति । यत्र पूर्णरसदानार्थं तारतम्याभावं चेपु भक्तेषु सम्पादितवान्, तेषु मनोरथान्तं स्वरूपानन्ददानं युक्तमेवेति ज्ञापनार्थं हिशब्दः ॥ १३३ ॥

एवं प्रकारभेदेन शुद्धमार्गत्रयाणां फलपूर्ववसानमुक्त्वा शुद्धमिश्रभेदेन मार्गत्रयेपि द्वैविध्यमाहुः ते हि द्विधेति ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादाया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णासिद्धुर्लभाः ॥ १५३ ॥

एवं द्वैविध्ये शुद्धभेदप्रकारस्य पूर्वोक्तत्वादतः परं मिश्रभेदस्य भेदप्रथमाहुः मिश्रा-स्त्रिधा पुनरिति । मिश्रेषु त्रैविध्यं दर्शयन्ति प्रवाहादिविभेदेनेति । त्रैविध्यदर्शन-प्रयोजनमाहुः भगवत्कार्यसिद्धये इति । भगवत्कार्यं मार्गत्रयसम्यक्त्वम्, तत्सिद्धये मार्ग-प्रयविवेकज्ञानसिद्धयर्थमित्यर्थः । अथवा । भगवत्कार्यं लीडारूपम्, सरित्स्वरूपे लीडारस-सिद्धयर्थमित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते विन्ध्याख्याप्युक्तं 'कीटार्थमात्मन इदं द्विजग-द्वृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुपियोऽपर ईश कुर्वु'रिति । मिश्राणां त्रैविध्यं दर्शयन्ति पुष्ट्या विमिश्रा इति । ये सर्वज्ञास्ते सर्वज्ञत्वेन पुष्टिमागोक्तम् ज्ञात्वा पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति, यथा नारदप्रह्लादादयः, ये पूर्णज्ञानफलनिष्ठाः सन्तः पुष्टिस्वरूपाविज्ञासो पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति । पुष्टिमार्गाभिज्ञत्वे हेतुः सर्वज्ञा इति । 'ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा मोक्ष' । ये स्वभावतः पूर्णज्ञाननिष्ठाः सन्तः सर्वज्ञत्वात् पुष्टिमार्गस्वरूपा-मिज्ञान् एवोक्ताः पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा इति । अतः परं प्रवाहविमिश्रणप्रकारमाहुः

प्रवाहेण क्रियारता इति । ये स्वभावतः काम्यकर्मरताः काम्यकर्मनिष्ठाः सन्तः प्रवाहेण मित्रा जाताः, तदा विशेषेण काम्यकर्मनिष्ठाः काम्यकर्मरताः काम्यकर्मजडा एव भवन्ति । यथा सर्वज्ञाः पुण्या विमिश्रा भवन्ति, तद्वदेव प्रवाहेण विमिश्रास्ते कर्मजडा एव भवन्ति । न तु मार्गान्तरविमिश्रा भवन्ति । त एवोक्ताः प्रवाहेण क्रियारता इति । एवं प्रवाहविमिश्रणप्रकारमुक्त्वा मर्यादाविमिश्रणप्रकारमाहुः मर्यादया गुणज्ञा इति । ये शुद्धमर्यादामार्गीयास्ते मर्यादामार्गीयमक्तसद्भविमिश्रणेन भगवद्गुणपरा भवन्ति भगवद्गुणज्ञा इति । एवं मिश्रभेदाद्विरूप्य सर्वतः सर्वोक्तवृत्तज्ञापनाय केवलपुष्टि-मार्गीयान् निरूपयन्ति शुद्धाः प्रेम्णेति । शुद्धाः प्रेम्णा पुष्टिमार्गीयभावातिरिक्तभावान्तर-रहितास्ते अतीव दुर्लभाः । अतीव दुर्लभाः इत्यत्रातीवशब्दात् भगवदनुग्रहैकलभ्या इत्यर्थः । एवं मिश्रभेदप्रकारेण मार्गत्रयं निरूप्य शुद्धपुष्टिप्रकारनिरूपणेन पुष्टिमार्गीय सर्वोक्तवृत्तं निरूपितम् ॥ १५ ॥

एवं तेषां मार्गप्रयाणां सर्गभेदप्रकारमुपसंहरन्ति एवं सर्ग इति ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं स्वप्न निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति कथित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगानुपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापट्यास्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ॥ २० ॥

एवं अनेन प्रकारेण सर्गभेदमुपसंहरन् तेषां फलनिरूपणं प्रतिजानते फलं त्वत्र निरूप्यते इति । अत्र मार्गत्रयनिरूपणप्रस्तापि मार्गत्रयस्य फलं निरूप्यते । तत्र पूर्वं पुष्टिमार्गीय फलमाहुः भगवानेव हि फलमिति । अत्र भगवत्पदेन साक्षात्सुसोचम उक्तः । एवकारेण साक्षात् स एवानन्दमात्रकृपादमुसोदरादिरूपेण प्रकट एव फलम् । स यथा पूर्वोक्तस्वरूप एव भुवि पुष्टिमार्गीयमक्तसिद्धिस्थाने आविर्भवेत् प्रकटो भवेत् । कदाचित् ज्ञानिमक्तन्यायेन ह्येव माननाप्रकारेण प्राकट्यं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः गुणस्वरूपभेदेनेति । गुणाः ईक्षणमापणादिलीडारूपाः, स्वरूपं तु पूर्वोक्तमेव, तद्वेदेन तत्तत्प्रकारभेदेन यथा प्रकटो भवेत्, तथा तेन प्रकारेण प्रकारभेदेन तेषां फलानुभवहेतुर्भवेदित्यर्थः । पुष्टिमार्गीयाणां साक्षात्सम्बन्धस्यैव फलत्वमेव सु

ज्ञापनाय हि शब्दः । ननु पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं यद्यपि सर्वप्रमाणसिद्धम्, तथापि तन्मार्गावस्थापि वृत्रस्यासुरयोनिप्रवेशे को हेतुरित्याशङ्कानिरासायाहुः आसकावपीति । पुष्टिमार्गावस्थापि स्वमार्गाभिभवात्स्वरूपातिरिक्तासन्तरेणुचितत्वात् वृत्रस्य पूर्वजन्मनि सङ्घर्षस्वरूपासक्तत्वात् तस्य च साक्षात् पुरुषोत्तमत्वाभावात् तदासक्तिनिवृत्त्यर्थं शापं दापितवान् । अथवा । अहङ्कारे सत्यपि क्वचित् लोके मत्तत्रयं शापं दापयति । यथा परीक्षिति । कश्चिदितिपदात् अहङ्कारमावेपि क्वचित् शापो दृश्यते । यथेन्द्रमुने भगवत्स्वशापः । शापायोनेष्वपि भगवद्भक्तेषु शापानिमित्तोद्गमनदर्शनेन यत् शापदानम्, तद्भगवदिच्छ-यैव, न तु प्रकारान्तरेणेति ज्ञापनाय भगवानेवेत्यत्र एवकारः । तत्र शापदाने हेतुमाहुः तन्मार्गास्थापनाय हीति । यस्य यस्मिन् मार्गे अङ्गीकारः, तस्य शापानन्तरमपि तन्मार्गाङ्गीकारस्य नित्यत्वेन तन्मार्ग एव स्थापनम्, न तु मार्गान्तरसम्बन्धस्तदर्थमित्यर्थः । नित्यपदार्थस्य परावृत्त्यभावो शुक्त इति ज्ञापनायोक्तं हीति । अतः शापानन्तरमपि मार्गाङ्गीकारस्य नित्यत्वज्ञापनप्रकारमाहुः न ते पापण्डतां यान्तीति । यदि भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वं न स्यात्, तदा तेषां भगवत्सम्बन्धमाभावात् पापण्डित्वमेव स्यात् । यदि तेषां भगवदङ्गीकारो न स्यात्, तदा कर्त्तव्यपादादयत् प्रत्यक्षोद्गमं दुष्टकर्मापत्तयं स्यात् । अत एवोक्तं न ते पापण्डतां यान्तीति । ते पापण्डमार्गप्रविष्टा न भवन्तीत्यर्थः । एवमेकं मार्गाङ्गीकारनित्यत्वज्ञापकलक्षणमुक्त्वान्यान्पि लक्षणान्याहुः । शापस्य क्लेशहेतुत्वमागङ्गीकारनित्यत्वेन तदभावमाहुः न च रोगाद्युपद्रव इति । तेषां व्याप्याद्युपद्रवो न भवति । अत एव वृत्रस्य सर्वाभिभातुकत्वम्, न तु केनाप्यभिभाव्य-त्वम् । लक्षणान्तरमाहुः महानुभावा इति । महान् अनुभावो येषाम् । यद्यपि शाप-सुखास्तथापि ते महानुभावा एव । अत एव भगवन्मार्गतत्त्वज्ञैर्महादेवैः शापदानानन्तरं पार्वती प्रति तेषाननुभाव उक्तः । 'दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः । माहात्म्यं शृणुमृतानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् । नारायणपरा लोके न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गा-परमंनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः' इति । ननु यदि तेषां महानुभावत्वं तर्हि कथं शापसम्भव इत्यत आहुः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे इति । शास्त्रे अनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रमिति, शापस्य शास्त्ररूपत्वात् पूर्वजन्मपराधनिवृत्तिहेतुत्वेन शुद्धितुल्यमुक्तम् । प्रायेणेति सम्भावना । एवं भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वं मर्यादामार्गेषु ज्ञेयम् । नित्यत्वज्ञापकत्र धर्मः 'न ते पापण्डतां यान्ती'त्यादयो मर्यादामार्गेषु ज्ञेयाः । परीक्षिति गनेन्द्रे च । ननु यदि शापानन्तरमपि भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वेन त्रिष्वपि पूर्वधर्मसमानत्वम्, तर्हि फलेषु साम्यं मरिष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः भगवत्सारतम्येनेति । भगवत्स्वरूपतद्भजनप्रकारास्त-म्येन फलेषु भक्तास्त्वरत्तम्यं भजन्ति हि । तत्र यजनवार्तम्यप्रकारः । पुष्टिमार्गयजने श्रेष्ठ एव नियामकः । मर्यादापार्गावियक्तमजने मर्यादापार्गावियक्तस्य यद्यपि भजनीयः पुरुषोत्तम एव, तथापि तत्र निरिरेव नियामकः, न तु व्येदोपीति सारतम्यम् । इन्द्रप्रसास

पूजापरत्वात्, तत्र पूज्यस्य पुरोचमविभूतिरूपत्वात् पूजायाश्च कर्ममार्गत्वात् तत्रापि विधिरेव नियामक इति । भगवत्स्वरूपतद्भवनप्रकारस्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति । भजन-
तारतम्येन फलतारतम्यस्य युक्तत्वज्ञापनाय द्विशब्दः । फलतारतम्यं तु 'गजेन्द्रो भगव-
त्स्पर्शोद्दिमुक्तोऽज्ञानदन्धनात् । प्राप्ते भगवतो रूपं पीतवासश्चतुर्भुज'मित्यादिवाक्येषु
प्रसिद्धमिति नात्र विचारः । ननु यदि तेषां केवलं भगवत्परत्वमेव, तर्हि श्रौतस्मार्तकर्म-
चरणे को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः लौकिकत्वं वैदिकत्वमिति । यद्यपि ज्ञानमार्गीयस्यापि
मक्तस्य 'तावत्कर्माणि कुर्वन्ति'त्यनेन श्रौतस्मार्तकर्मचरणस्यानावश्यकत्वं श्रूयते, पुष्टिमार्गी-
याणामपि 'यानास्थाये'तिवाक्यात् । अत्र 'जास्थाये'ति, आस्थानं नाम कायवाच्यनसां तदे-
कपरत्वम्, तादृशानामपि श्रौतस्मार्तकर्मचरणानावश्यकत्वेपि यत्कर्माचरणं तत्र को हेतुरि-
त्यादाह हेतुमाहुः वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापञ्यादिति । वैदिकत्वं वैदिककर्माचरणम्,
लौकिकत्वं लौकिकव्यवहारादिप्रतिपालनम्, तत्रेषु कापञ्यात् कापञ्यादेतोरित्यर्थः ।
कापञ्यं नाम लोकसङ्ग्रहः । अत एव भगवताप्युक्तं 'सत्ताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति
भारत । कुर्वन्तिद्विदांससक्तश्चिकीर्षुलोकसङ्ग्रहम् । न पुष्टिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म-
सङ्घिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्' इति भगवदाक्यात् तत्तन्मार्गीय-
पूर्वाभक्तिमतां लौकिकवैदिककर्माचरणं लोकसङ्ग्रहाधीमेव, न तु कर्मासक्तानामिव परमपु-
स्वार्थरूपत्वेन । यद्यपि तेषां पूर्वोक्तकर्मकरणमनासक्तिपूर्वकं लोकसङ्ग्रहाधीमेवेत्युक्तम्,
तर्हि तेषां कस्मिन् कर्मणि आसक्तिपूर्वकं करणमिति चेत्, तत्राहुः वैष्णवस्य हि सहज-
मिति । वैष्णवस्य नाम पुष्टिमर्यादानामर्गप्रवर्तकाचार्योपदेशपूर्वकं तदुक्तप्रकारेण तन्मार्गी-
युवतित्वम्, तदेव तेषां सहजो धर्मः साध्याविको धर्मः, सहजमिति । तेन तन्मार्गीया-
णामेव धर्मायामासक्तिपूर्वकं करणम्, ततोऽन्यत्र ततः वैष्णवधर्मातिरिक्तधर्मेषु विपर्ययः
पूर्वोक्तप्रकारः अनासक्तिपूर्वकं करणम्, लोकसङ्ग्रहाध्यं करणमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

एवं मार्गद्वयजीवानां फलपर्यवसानान्तां कृतिं निरूप्य पुष्टिमर्यादाभागद्वीकाररहितानां
दैवजीवानां साधारणानां स्वरूपं कृतिं बाहुः सम्यग्धनस्त्विति ।

सम्यग्धनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्वधर्मस्तु ।

क्षणत् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ॥ २२३ ॥

सम्यग्धिनः दैवजीवत्वेन पुष्टिमर्यादायामार्गीयकृतजीवस्यग्धिनो, न तु तन्मा-
र्गप्रवृत्ताः । तथा अपरे प्रवाहस्याः । ते सर्वे चर्पणीशब्दवाच्याः सर्वमार्गेषु परिभ्रमण-
शीलाः । स एव सर्वधर्मस्तु मार्गत्रयेऽपि क्षणात् कालनिशेषं प्राप्य सर्वत्र तत्तन्मार्गी-
यस्यं प्राप्नुवन्ति, तत्तन्मार्गीयधर्मादुत्करणं कुर्वन्ति । ते मार्गत्रयधर्मादुत्करणमेव कुर्वन्ति ।

न तु तेषां कुत्रचित् रुचिः । रुचिः कापि न भवतीत्यर्थः । न तु कापि श्रद्धेत्यर्थः ।
तेषां फलपर्यवसानमाहुः तेषां क्रियानुसारेणेति । तेषां तत्तन्मार्गीयक्रियानुकरणेन सर्वत्र
सकलं कामितं कामनाविषयं फलं भवतीत्यर्थः । तेषां भगवदङ्गीकृतानां साधारणानां
कामासक्तत्वात् तत्क्रियानुसारेण सकलं तत्तत्कामितं फलं भवतीत्यर्थः ॥ २२३ ॥

एवं सम्बन्धिनां स्वरूपमुक्त्वा केवलप्रवाहस्थानां स्वरूपमाहुः प्रवाहस्थान्
प्रवक्ष्यामीति ।

प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते आसुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते स्वज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता घञ्ज्ञास्ताननु ये पुनः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तेर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५३ ॥

कथनप्रकारमाहुः स्वरूपाङ्गक्रियायुतानिति । तेषां स्वरूपमाहुः जीवा इति ।
ते प्रवाहस्था जीवा आसुराः, ते सर्वे भगवतैव 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।
आसुरेष्वपि प्रकारभेदमाहुः ते द्विधेति । द्वैविध्यमेव प्रदर्शयन्ति स्वज्ञदुर्ज्ञविभेदत इति ।
यथा देवजीवेष्वपि केचन पण्डिताः, केचन न, तद्वत् केचन आसुरेष्वपि दुर्ज्ञाः, केचन
अज्ञाः । दुर्ज्ञानां लक्षणमाहुः दुर्ज्ञास्त इति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'ति भगवत्प्रोक्त-
लक्षणा दुर्ज्ञाः । अज्ञानाहुः तानन्यति । ये तान् अनु तदुक्तप्रकारानुवर्तिनस्ते
अज्ञाः । नन्वासुरेष्वपि जीवेषु म्लेच्छादिषु कस्यचिद्भगवत्परतादर्शने को हेतुरित्याशङ्क्या-
गुच्यते । वस्तुतस्तु स नैवासुरजीवः, शुद्ध आसुरजीवे भगवद्भावस्यासम्भवात् । किन्तु
भगवदपराधाद्भगवद्भक्तापराधाद्वा सोपि पुष्टिमार्गीयः प्रवाहे समागत्य प्रवाहस्थैः सङ्गं
प्राप्त्वापि, तत्कुले जन्म वा प्राप्त्वापि, तेर्न युज्यते, आसुरचापैर्योगं न प्राप्नोति । ननु यदि
स आसुरभावैर्न युज्यते, तर्हि तस्यासुरकुलोत्पत्तौ को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः कर्मणा
जायते यत इति । कर्मणा पूर्वोक्तभगवदपराभरूपेण, अथवा, तज्जनितभारव्यकर्मणा,
जन्मनः प्रारब्धकर्माधीनत्वात् । तत्रासुरकुले जन्मानन्तरमपि तद्भावसम्पन्नाभावः कथं
सम्भवतीति चेत्, उच्यते । तस्य पूर्वजन्मनि पुष्टिमार्गीयत्वेन भगवदङ्गीकृतत्वात् ।
भगवदङ्गीकारस्य मिलात्वात् । अत एव गीतायां भगवताप्युक्तम् 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
प्रापते भद्रतो मया'दिति । तस्य पूर्वजन्मनि भगवद्दर्माचरणस्य संस्कारस्य बलिष्ठ-
त्वान् आसुरकुले जन्मानन्तरमपि नासुरभावाप्रवेशः । किञ्च । गीतायां 'अवतिः श्रद्धयो-
पेतो योगावलितमानस' इत्याख्य'त्वदन्वः संशयस्यास्य हेत्वा न ह्युपपद्यते' इत्यन्तेन
पारमेश्वरेण भगवता 'पार्थ नैवेद नासुन विनाशस्तस्य नियते । न हि करवाणकृत् कथित्
दुर्मतिं तात गच्छति । प्राप्य पुण्यकृत्वात् लोकान् उपित्वा शश्वतीः समाः । शुचीनां

श्रीमतां गेहे योगप्रद्योभिजायते । अथवा योगिनामेव कुले भवति भीमताम् । एतद्वि
दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् । तत्र त बुद्धिसयोगं लभते पीर्वदैहिकम् । यत्ते च ततो
नूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन । पूर्वान्यासेन तेनैव द्विषते षडशोपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य
परं ब्रह्मातिवर्तते'इत्यन्तेन पार्थसंशयो निवारितः । यत्र योगत्रष्टसापि पूर्वजन्मयोगधर्मा-
चरणसंस्कारानिवृत्तिः, तत्र भगवद्ब्रह्मीकृतस्य पुष्टिपार्गीयस्य पूर्वजन्माचरितभगवद्दर्मसा
सर्वतोधिकप्राप्तत्वात् आहुरसद्नेन तत्कुलजन्मनापि पूर्वजन्मसंस्कारनिवृत्त्यभावात्,
यावज्जीवं तत्संस्कारवत्त्वेन अन्तकालेपि तत्संस्कारस्य विद्यमानत्वात् 'धन्ते या मतिः सा
यति'रिति शास्त्रात् 'यं यं वापि स्मरन् भाव'मिति भगवद्ब्रह्म्याच तस्य भगवत्प्राप्तिरेव,
न तु आहुरभावजनितः कोप्यन्तराय इति सर्वमभवयम् ॥ २५३ ॥

यद्यप्यत्र ग्रन्थोपसंहारदर्शनाभावादप्रेपि ग्रन्थोस्तीति ज्ञायते, तथाप्यग्रिमग्रन्थसा-
प्रसिद्धत्वायावत्प्रसिद्ध एव व्याख्यात इति नानुपपत्तिः काचित् ।

श्रीमत्कृष्णास्त्रवागर्थो दुर्बोधः सर्वथा सतः ।

तत्कृपातलदीयस्य बुद्धिगम्बो न चान्यथा ॥ १ ॥

नत्वा पितृपदान्भोजं कृपामधुसुपूरितम् ।

तदालोडित्तपुङ्खीव श्रीमदाचार्यभाषितम् ॥ २ ॥

पुष्टिप्रवाहमर्वादाभेदकं शास्त्रमद्भुतम् ।

श्रीयल्लभेन न्याख्यातं तत्कृपावो ययामति ॥ ३ ॥

तेनाचार्याः प्रसीदन्तु मयि निःसाधने सतः ।

तेनैव मम नैधित्यमैहिके पारलौकिके ॥ ४ ॥

इति श्रीपितृचरणैकतानश्रीयल्लभविरचितं पुष्टिप्रवाहमर्वादाविवरणं समाप्तम् ।

श्रीगोपीजनवह्णभाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीरघुनाथकृतविवरणसमेता ।

नमो भक्तमयाभावभाविने भक्तिदायिने ।

श्रीमदश्विक्कुमाराय पारिवाराय सत्कृते ॥ १ ॥

इदानीं भगवत्प्रासिद्धलक्षणमुख्यफलतदभावौ किंनिबन्धनाविति संशयं निवारयितुं
मार्गभेदविचारमारभन्ते पुष्टिप्रवाहमर्यादा इति ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

पुष्टिरनुग्रहो धर्म्येकनिष्ठः, स एको मार्गः । प्रवाहो 'जायस्य जियखे'लेकं-
रूपः । मर्यादा वेदोक्तवचनोत्थो मार्गः । एतान् पृथक् पृथक् प्रत्येकं तेषामसाधारण-
लक्षणैर्जीवदेहप्रवाहक्रियाफलरूपैर्विशिष्य यथा ज्ञायन्ते, तथा वक्ष्यामि, यतो यच्छ्रु-
यमानन्तरं पूर्वसन्देहाः सर्वविषयका न भविष्यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवप्रवाहयोर्विशेषण-
विशेष्यमावेनैक्यं ज्ञेयम्, न भेदः । देहक्रियोरप्येवमेव ज्ञेयम् । भेदानग्रे स्वयमेव
वदिष्यन्ति ॥ १ ॥

मार्गत्रयसद्भावं प्रमाणयन्ति भक्तिमार्गस्येति ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

'द्वौ भूतसर्गा' वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य वियमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

कथनादिति । श्रीभागवतगीतादौ । अत्र भक्तिरूपकार्येण कारणं पुष्टिरस्तीति
निधीयते । इदं धर्मिनिष्ठं पुष्टिमार्गं प्रमाणशुक्तम् । 'द्वौ भूतसर्गा' लोकेस्मिन् 'द्वैव आसुर
एव से' त्याद्युक्तेः प्रवाहाप्योपि मार्गः प्रमाणसिद्धोस्तीति निधीयते । काण्डप्रवाहक-
वेदस्यं निदमानत्वाच्छ्रयमाणत्वान्मर्यादापि सप्रमाणत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

प्रमाणानुसारीणमितरेतरभेदकं लक्षणमाह कश्चिदिति ।

फक्षिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

सर्वत्रोत्कथयकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

१. पुष्टिदायिने । २. पारः पारिवारिकान्तरात् । ३. प्रकाशितकालि । ४. भक्तः । ५. भवेति ।

न सचांतः प्रवाहाद्भिन्नो वेदाच्च भेदतः ।

‘यदा यस्ये’ति वचनात्त्राहं वेदैरितीरणात् ॥ ५ ॥

‘मर्यापितमनोशुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रिय’ इति वचनाद्भक्तिमार्गीया विरला एव भवन्ति । न हि भगवत्प्रियत्वं स्वल्पाध्यम्, अतः प्रवाहाद्भिन्नः पृथगेव । प्रवाहस्य सर्वसाधारणत्वाद्भक्तेरनुग्रहैकत्वमप्यत्याहानेव भेदोस्तीति मन्तव्यम् । मर्यादयाम्यसङ्कीर्णत्वं वेदाच्च भेदत इत्यारभ्य निश्चय इत्यन्तेनाह । ‘यदा यस्ये’ति श्रीभागवते । ‘नाहं वेदैर्न तपसे’ति गीतांयाम् । सर्वत्र भगवच्छास्त्रादी भक्तिमार्गस्य कर्माद्यपेक्षयोत्तमत्वकथनात् पुष्टिमार्गो भिन्नोस्तीति निर्धारितम् । अभेदे तूक्त्यर्थव्याप्यात् ॥ ५ ॥

मर्यादाप्रवाहयोर्मत्तवन्तर्मावभासश्च निषेधन्ति मार्गैकत्वेनेति ।

मार्गैकत्वेन चेदन्त्यौ तनू भक्त्यागमौ मत्तौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

अन्त्यौ प्रवाहमर्यादे । तनू भक्तिं प्रत्यङ्गभूते, साधने इति यावत् । एवंविधे भूत्वा भक्त्यागमौ भक्तिशास्त्ररूपौ मत्तौ चेत्, तत्र युक्तमिति योजना । तस्मिन्नेत्याशङ्क्याह सूत्रतो हीति । वैदिको मर्यादामार्गो भिन्नः, भक्तेः पृथगित्यर्थः । अत्र प्रमाणं ब्रह्मसूत्राणि । द्वितीयं तदर्थात्तु रुद्धा युक्तयः साधकयत्न्यानि । तत्र ‘अथातो ब्रह्मविज्ञासा’ इत्यादिषु जीवमसाभेदः प्रतिपाद्यते । मत्तौ तु तत्राहमिति स्वस्वामिसम्बन्धः प्रतिपाद्यते, अतः स्फुटो भेदः । युक्तयस्तत्कर्तृत्वे च शास्त्र(प्र)विद्धा ज्ञेयाः । भक्तेरपि शण्डिल्यसूत्रतो वैलक्षण्यं श्रूयते । तथाहि । ‘अथातो भक्तिविज्ञासा’ इत्युपक्रम्य ‘सा परानुरक्तिरीश्वरे’ द्विप्रतिपक्षाद्रसभावाच्च राग’ इति द्वितीयतृतीयसूत्रान्यां स्नेहरूपत्वमुक्तम् । तत्र कर्मज्ञान-काण्डादिविरुद्धत्वेन । अतोपि मर्यादस्याः प्रयत्नत्वम् । हिउच्य उभयत्रापि प्रतिद्वयार्थः । भेदकान्तरमप्याह जीवेति । आसुरजीवानां वैत्यदानवममृतीनामपि वेदेषिकारप्रवृत्तौ दृश्यते । भक्तिमार्गं तेषां गन्धोपि न । प्रत्युत तदस्तु द्वेष एव, अतो जीवभेदः स्फुटः । वेदे स्त्रीशूद्रादीनामपिकारः श्रूयते । मत्तौ तु ब्राह्मणादिसाधारण्येन सै वैवजीवमा-जस । ‘देवोऽसुरो मनुष्यो वे’ति वचनात् । ‘यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ ‘मां हि पार्यं ध्याप-श्रित्य’ इत्यादी तपैषाम्नात् । मत्तौ स्नेहनिबन्धनकृतेरपि ताया अमावाहेहवत् कृति-भेदोपि स्फुटः । किञ्च । श्रुतेर्वेदस्य नित्यता । अकारणे प्रत्यवायजनकत्वात् । श्रुतिपदेन तदुक्तपर्या उच्यन्ते । उक्तप्रकारेण वेदे अन्यमार्गपिक्षया यथा भेदः, तद्वत् तथैव पुष्टिमार्गं

१. मत्तना लनन्येति गीतायाम् । २. अपिब्रह्मणे वापिब्रह्मपुतिरिति, पाठ्यम् । ३. देवेति पाठः ।

भेद इति शेषः । कथमित्यपेक्षायां द्वयोरपीति । द्वयोर्मर्यादाप्रवाहयोर्निषेधतः तदङ्गण-
प्रवेशादित्यर्थः । प्रमाणभेदादिति । वस्तुसापकं प्रमाणमित्युच्यते । वेदे तु स्वतःशान्ता-
प्यम् । तद्विरोधिप्रत्यक्षादीनामप्यतयात्वम् । पुष्टौ तु धर्मितदनुग्रहमत्ताद्युभवातिरिक्त-
माणांभावात् साधकभेदादपि पुष्टिमार्गो भिन्नो भवतीत्यर्थः । अत एवैतन्मार्गाभ्यामां वैल-
क्षण्यं भगवतैवोक्तम् । तथाहि 'केवलेन हि मावेन' 'ते नाधीतश्रुतिगणा' इति । गहीद
मर्यादयोपपद्यते, कृतस्तरां तुच्छः प्रवाहः ॥ ७ ॥

प्रवाहमार्गमाह सर्गभेदमिति ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्भक्तियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

सर्गशब्देन लौकिकः प्रवाह उच्यते । अत्रापि स्वरूपाद्भक्तियाशब्दैर्वैवाक्यं
जीवदेहकृतयो विवक्षिताः । स्वरूपं जीवः, अङ्गं देहः, क्रिया कृतिः, एतैर्युतं विशिष्ट-
मित्यर्थः । ननु प्रवाहः सर्ग उक्तः । स च पुष्टिमर्यादयोऽप्यस्तीति कथं वैलक्षण्यमिति चेत्,
तत्राह इच्छामात्रेणेति । 'सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजापेयेति, स द्वितीयमेष्वन्,
स हैतावानास' इत्यादिभिर्भगवान् सङ्कल्पमात्रेण मनसैव बाह्योपादानकारणानपेक्षेण
प्रवाहाख्यं सृष्टवान् । मनसः सृष्टिकर्तृत्वं सर्वस्यापि मनोजन्मत्वं श्रुतिराह 'अततोऽपि
मनोऽसृजत, मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तदा इदं मनस्येव परमं
प्रतिष्ठित' मिति, 'मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते', 'मनसो वशे सर्वनिर्दं पभू' ।
'कामस्तदग्रे समवर्ततापी'त्यादि ज्ञेयम् । एवं कारणभेदात् सर्गैक्यम् । मर्यादासर्गमाह
वचसेति । याण्या मूलभूतवागिन्द्रियेण वेद एव मार्गस्त सृष्टवान् । द्विशब्दः पुराणा-
दिप्रसिद्धार्थः । पुष्टिसर्गमाह पुष्टिमिति । साक्षादव्यवहितस्वरूपेणेत्यर्थः । इतिनिश्चयः ।
'फलमत उपपत्ते'रित्यादिनेश्वर एव शुभाशुभफलदातेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

तत्र मार्गत्रये केन रूपेण क्व फलदानमिति संशये निश्चितमाह मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकना ॥ १० ॥

'तानहं द्विपतो' यावयाद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ मान्तौ मोक्षप्रवेशनः ॥ ११ ॥

तन्माजीवाः पुष्टिमार्गं भिन्ना एव न संशयः ।

'भगवद्गुणस्यार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

लोके प्रसाहाये मार्गं, मूलेच्छा पुष्टिमर्यादानित्वाभाषनगाप्यफलभावनेच्छा,

यथा 'तानहं द्विपतः कूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानामसुरीश्वेव योनिषु'
इति । वैदिके मार्गे वेदोक्तं तत्तत्पञ्चाभिनिविष्टस्य तत्तदनुक्तं स्वर्गादिकं फलं तत्-
त्साधनसापेक्षेच्छात इत्यर्थः । कायेन साक्षात् स्वरूपेण सच्चिदानन्दविग्रहेण ।
स्वरूपमात्रनिष्ठलीलाभिनिविष्टमकमावसापेक्षेच्छातः फलं पुष्टावित्यर्थः । भिक्षा इति ।
दैवाद्भिना आसुरा इत्यर्थः, 'द्वौ भूतसर्गा' वित्युक्तत्वात् । उक्तीत्या पुष्टेर्भिन्यात्रनिष्ठत्वेने-
तरापेक्षयाम्यर्हितत्वं ज्ञेयम् । अत एवेति । यत उक्तीत्यान्योन्यं लक्षणाप्रवेशाद्वैलक्षण्य-
मत एव इतरौ मर्यादाप्रवाहौ पुष्टेः परस्परं च भिक्षा । अन्तपदेन पर्यवसानमुच्यते ।
तेन सान्ता अन्तसहितौ । कस्य कुत्रेत्याकाङ्क्षायां मोक्षप्रवेशतः मोक्षात् प्रवेशाच्चेत्यर्थः ।
प्रवेशपदेन प्राकृतो लयो विवक्षितो, न मोक्षः । तत्र वैदिकस्य मोक्षे पर्यवसानम्, प्रवा-
हस्य (प्रकृतौ) लय इति विवेकः । यथा द्वयोः सान्तत्वम्, न तथा पुष्टेः, मोक्षोत्तरका-
लमपि विषयान्तरत्वात् । अत एवोक्तं 'आत्मरामाश्च मुनयः' इत्यादौ । यतो मुक्तानामपि
अधिकारो भक्तौ । अत एव तन्मार्गाया जीवाः भिक्षाः, प्रज्ञाण्डादपि यद्विमुक्ताश्चेत्,
किं चाप्यं मर्यादाप्रवाहातिरिक्तत्वे । अत एव वाराहेशुकम्, 'भिक्षैव काचित् सा सुष्टि-
विधातुर्प्यतिरेकिणी'ति । एवंविधपुष्टिस्थजीवानां सर्गो भगवता स्वात्ममजनार्थमेव कृत
इति सङ्गच्छते, नत्वन्यथापीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवंविधभक्तानां सर्वांगेन भगवत्साम्यमाह स्वरूपेणेति ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ।

स्वरूपमन्तरालस्वरूपम् । यथा कण्ठे वह्निसमद्भवति, एवं भक्ता अपि स्वरूपै-
कनिष्ठास्सन्तस्वदभिनिविष्टास्वदात्मत्वमेवाभिपद्यन्ते । अत एवोक्तं 'यो यच्छूद्रः स एव
स' इति । यथा भगवदवतारो परमसद्गुणार्थम्, तद्विद्ब्रह्मादनार्थं च, एवं भक्ताना-
मपि अवतारो जीवोद्धारार्थमेवेत्यवतारेणापि साम्यम् । लिङ्गं वेपलबिहानि सर्वा-
ण्यपि । तथापि । 'तं बीज्य कृष्णानुचरं ब्रजश्रियः प्रकम्बपाटुं नृपकथतोचनम् । पीता-
म्बरं पुष्करमालिनं मिलादि । गुणाः पतिनपावनत्वादि, भगवद्वेष्टितान्यपि विज्ञेयानि ।
तथापीनि । एवं सर्वांगेनान्यूनत्वेपि बाधना न्यूनत्वादिना स्वरमगसिद्धिः, तावदेव तस्य
स्वापेक्षया नेवकत्वसिद्धार्थमुपयत्सार्थं च तारतम्यं करोति । अत एवेदमपि सङ्गच्छते,
'नोद्गोण्यपि मन्वन्तः,' 'मद्भक्तपूजाम्यधिके'ति, 'न पारयेहं निरवयसंगुजा' मिलादि ।
'ये भवन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाण्ड' मिलादी प्रसिद्धार्थो हिमन्दः ॥ १३ ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रमेदान्निभ्रात्रिया पुनः ॥ १४ ॥

प्रयाहादिविभेदेन भगवत्कार्यमिद्वये ।

ते हीति । ते पूर्वोक्तास्त्रयोपि मार्गा द्वेषा द्विप्रकारकाः, ये मार्गान्तरसंबन्धि-
तास्ते मिश्राः, ये पुनस्तन्मात्रास्ते शुद्धाः । मिश्रणमपि प्रत्येकं त्रिमिश्रयाणामपीत्येकै-
कशक्तिप्रकाराः । एवं भेदानां प्रयोजनं किमित्याकाहायां भगवद्वक्तृत्वसिद्धिरिति
मतम् । तत्र कार्यं रमणरूपमेव । 'कीडाभाण्डमिदं विश्वम्,' 'एकाकी स न रमत'
इत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ १४३ ॥

पुष्टेर्भेदानाह पुष्ट्येति ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

सर्वाद्या गुणजास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ।

पुष्ट्यास्तु पूर्वमनुग्रहीता एव भवन्ति । पुनरनुग्रहान्तरं यदा तेषु प्रविशति, तदा
ते पूर्वपुष्ट्यतिरिक्तपुष्टिसद्भावात् पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति । तद्वृत्तं सर्वज्ञा इति । एवं-
विधत्वं प्रहादादौ प्रसिद्धम् । प्रवाहेण मिश्रिताः लोकवेदक्रियारता भवन्तीति तेषामेत-
द्वक्ष्यन् । सर्वाद्या मिश्रा गुणज्ञाः भगवन्माहात्म्यवायातप्यज्ञा इति लक्षणम् । प्रेम्णा
स्वरूपैकनिष्ठा इति लक्षणम् । ते शुद्धपुष्टिभार्यास्तेत्यन्तदुर्लभा एवेत्यर्थः ॥ १५३ ॥

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं स्वप्न निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेष हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

एयमिति । उक्तप्रकारेण तेषां त्रयाणां सर्गः सहेतुकः निरूपित इति शेषः । अत्र
शुद्धमिष्टपुष्टौ फलं निरूप्यते भगवानिति । गुणाः ऐश्वर्यादयो धर्माः, स्वरूपं धर्मा ।
भवन्ति माया अस्मिन्निति भ्रन्तःकरणं विवक्षितम्, तदुपलक्षितहृदयदेशो वा । तेषां-
यमर्थः । भगवानैश्वर्यादिपहुणोवेतो यस्य सकलान्तःकरणे यथा येन भावेन प्रकृतो
भवति, तत्प्रियं कर्तुं तत्स्वरूपमेव फलमित्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव' इति प्रति-
ज्ञानात् ॥ १७ ॥

आसक्तौ भगवानेष शपथं दापयति क्वचित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डनां यान्ति न च रोगान्युपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

लौकिककर्म्यं वैदिककर्म्यं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवपत्यं हि मातृजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

मध्यन्यिनस्तु ये जीयाः प्रवाहस्यास्तभापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।
 क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥
 तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ।

आसक्ताविति । पुष्टिस्य अहङ्कारे तत्पूर्वककार्ये, अथवा लोके मजनविरुद्धे आसक्तौ सत्यां तद्दोषपरिहाराय, अत एव तन्मार्गस्थापनाय तत्र सिरीकरणाय ब्राह्मणादिद्वारा भगवानेव क्वचित्, न सर्वत्र, शापमन्तरायापादकं दापयति । पुनरेवं कदापि न कुर्वामिति यथा तस्य मनसि सततमनुवर्तेत । यथेन्द्रशुभ्रसागस्यमुखाद्भजेन्द्रत्वम् । एवं शिक्षाकरणे भक्ताः पापण्डितां न यान्ति । नापि तज्जनिताभ्यर्षभोगाय रोगापुपद्रवस्त्रतीडानुभवः । एवंविधाः शाखोल्लङ्घनाद्भवन्ति । ये पुनर्महानुभावाः नारदादयस्ते प्रायेण बाहुल्येन, भगवदधीनत्वात् श्रायिकत्वोक्तिः, शुद्धत्वहेतवे देहान्तःकरणादिशुद्ध्यर्थं शास्त्रं भगवदीयं गीताभागवतादिकं भजन्ति सेवन्ते सततमवाहन्त इत्यर्थः । कियं । येषु येषु भक्तेषु यथा यथा भगवदाविर्भावः, तेन तारतम्येन स्वस्मिन् तरतममाश्रयमपि भजन्ते स्वीकुर्वन्ति, न तु स्वस्मिन्नाधिक्यं सदृशुद्भावयन्ति । सर्वदा भगवत्सम्बन्धिषु नम्रा एव भवन्तीत्यर्थः । तेषु महानुभावेषु यत्कोकवेदकुलप्राप्ताचारदर्शनमात्रेण लौकिकत्वं वैदिकत्वं च व्यवह्रियते, तत्कापट्यात् गज्ञानादेव । नान्यथा अन्धप्रकारेण नेत्यर्थः । वैष्णवत्वं तेषु सहजं नैसर्गिकम्, तद्व्यञ्जनसद्भावात् । वैष्णवत्वक्षणं श्रीभागवतविष्णुपुराणादितोषगन्तव्यम् । ततः महानुभावेभ्यः अन्यत्र अन्येषु विपर्ययः कापट्याद्वैष्णवत्वम् । लौकिकत्वं वैदिकत्वं सहजमित्यर्थः । सम्बन्धिनस्तियति । ये जीवाः सम्बन्धिनो भगवदिगुह्यंश्लेषेणसम्बन्धवन्तस्तथापरे अन्ये केवलप्रवाहसाध ये ते सर्वे चर्पणीशब्देनोच्यन्ते, परिभ्रमणस्रभावात् । अत एव ते सर्वेपि क्षणादेव यावत् सद्भः, तावता एव सर्ववर्त्मसु प्रविष्टाः सन्तः सर्वत्वं तत्तन्मार्गानुसारित्वं यान्ति । तेषां रुचिरत्वाग्रहः कुत्रापि नास्ति । अत एव तेषां क्रियानुसारेणैव सर्वत्र यत्र यदा रुचिस्तत्र वर्तमानानां फलं सकलं, कल्प्या सह, लेशमात्रं, न पूर्णमित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रवाहसाक्षिरूपयन्ति प्रवाहस्यामिति ।

प्रवाहस्यान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्क्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिनाः ।

ते च द्विधा प्रकीर्तानो एतद्दुर्जविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्जास्ते भगवत्प्रोक्ता एजास्ताननु ये पुनः ।

पूर्ववदेव स्वरूपं जीवात्मा, जज्ञं देहः, क्रिया कृतिः, एतैः युतान् विगिन्तमित्यर्थः । ते प्रवाहमात्रानुसारिणो ये जीवास्तो आसुरा जेषाः, 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च ३

न विदुरासुरा' इति वचनात् । ते च द्विप्रकारकाः । एके अज्ञाः, स्वतः किमपि न जानन्ति, आसुराणां दुष्टाचरणं दृष्ट्वा स्वयमाचरन्ति । एके पुनर्दुर्ज्ञाः, दुष्टमात्मघातकारणमेव कर्तुं जानन्ति, नतु भगवत्याप्तिसाधनमपि । ते च भगवता प्रोक्ताः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च' इत्यादिना ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकमाह प्रवाहेऽपीति ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्वस्तेन युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

पुष्टिस्थो यदा देवयोगादासुरसंज्ञात्तन्मार्गं प्रविशति, तदा तेन भावेन युज्यते लितो भवति । तद्वत्प्रमालिन्यवत् प्रक्षालनस्थानीयभगवद्भक्तभावित्तंसर्गाच्छुध्यत्येवेति मन्त्यम् । अन्यथा विरोधः स्यात् । सोपि तद्वर्मेस्तेषां कुले जात उत्पन्नो भूत्वा पश्चात् स्वीयपुष्टिसंस्कारोद्बोधे सति तदर्धमेव यतिष्यत इति शेषः । जन्ममार्गं तु प्रारब्धकर्माधीनत्वादिनिवार्यम् । अत एव भगवताप्युक्तं 'पार्थ भवेह नाशुत्र विनाशस्तस्य विद्यत' इत्यादिना । इत ऊर्ध्वं ग्रन्थपुष्टिः ॥ २५ ॥

पुष्टिप्रवाहमर्वादाः पृथक् पृथगुदीरिताः ।

कृतिना रघुनाथेन धीवल्लभपदेषुना ॥ १ ॥

इति धीवल्लभमनन्दनचरणैकशरणधीरघुनाथानां कृती पुष्टिप्रवाह-

मर्वादाविचरणं सम्पूर्णम् ।

१. मंगलार्थः । २. उक्तं च, 'प्रवाहो लीरितो भवेत् मर्वादा' चेद उच्यते । इत्येव शेषः च 'पुष्टिर्मा-
मंवेदाप्रयोगे दि ॥ इति चरम् ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीकल्याणरायकृतटीकासमेता ।

श्रीविद्वलेधरं नत्वा स्वेषां सफलसिद्धये ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादाविश्रुतिः क्रियते मया ॥ १ ॥

लोके कति मार्गाः कीदृशाः किं च तेषां फलमिति विज्ञासूतां स्वकीयानां ज्ञानार्थं श्रीवल्लभाचार्याः पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण वक्तुं प्रतिजानन्ते ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

पुष्टिर्नाम भगवदनुग्रहः फलप्रापकत्वात् फलार्थं मृग्यत इति स एको मार्गः । प्रवाहो नाम जन्मादिप्रवाहरूपः लौकिकफलप्रापकत्वात् सोपि मार्गः । मर्यादा वेदोक्तः कर्ममार्गः । एता विशेषेण व्यावर्तकधर्मेण पृथक् पृथक् वक्ष्यामि । अत्र के व्यावर्तका धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाहुः । भक्तिमार्गं जीवा भगवदनुग्रहोक्ता भिन्नाः । तेषां देहाः भगवत्परिष्कारादि-निष्पादिता भिन्नाः । तेषां क्रिया भगवत्परा भिन्नाः । एवं प्रवाहासक्ताः संसारिणो जीवा भिन्नाः, तेषां देहा अपि संस्कारादिरहिता भिन्नाः, तेषां क्रिया लौकिक्यो भिन्नाः । मर्या-दामार्गं दैवा जीवा भिन्नाः, तेषां देहाः संस्कृता भिन्नाः, तेषां वेदोक्ताः क्रिया भिन्नाः । प्रवाहासक्तत्वेन प्रवाह एव प्रावाहिकारणा भेदकः । 'मद्भक्ता यान्ति मामयी'त्यादिवाक्याद्भ-क्तिमार्गं पुरुषोत्तमप्राप्तिः फलम् । मर्यादामार्गं वेदोक्तकर्मभिर्निःकामानां तत्त्वज्ञानद्वारा अक्षरप्राप्तिः फलम् । सकामानां क्षयिष्यु स्वर्गादिः फलम् । प्रवाहस्यानां स्वकर्मानुसारि जन्मादिः फलम् । भिन्नैरैतैर्मार्गा अपि भिन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति चञ्चलैः ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

कथनस्य प्रयोजनमाहुः । यस्योक्तस्य श्रवणात् मार्गसत्त्वापनकालेषु सन्देहा न भविष्यन्तीत्यर्थः । मार्गसत्त्वे प्रमाणानि वक्तुं प्रथमं पुष्टिसत्त्वे प्रमाणमाहुः । 'ते नाधीतश्रुतिगणा' इत्यादिना निःसाधनत्वेन निरूपितानां प्रवृत्तितानां 'केवलेन हि भावेने'त्यादिवाक्यैः शैलनिरूपणात् भक्तिरूपस्य मार्गस्य कथनात् भक्तिकार-णत्वेन पुष्टिर्निर्धीयत इत्यर्थः । ननु दानमन्त्रादिभिः मक्तेः श्रवमाणत्वात् कथं भक्तिकारणत्वेन पुष्टिर्निर्धीयत इति चेत्, न, अनुग्रहव्यापारत्वेनैव दानादीनां भक्तिसाप-

कल्पात् । ननु कथमेवम् ? इत्यम् । पुष्टेर्मगवदनुग्रहरूपत्वेन भक्तेर्मगवदनुग्रहैकसा-
 ध्यत्वान्निःसाधनोनुग्रहः पुष्टिरित्युच्यते । साधनमिश्रभावात् साधनानुग्रहो भक्तिमार्गे
 मर्यादेत्युच्यते । अतः एवोक्तमाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'पुष्टिरत्र द्विरूपा हि मर्या-
 दापुष्टिभेदतः । विश्वरूपस्तु मर्यादा द्वितीयो वृत्र उच्यते' इति । तेन स ससाधनानुग्रह
 एव दानादिसाधनद्वारा भक्तिं जनयतीति नानुपपन्नं किञ्चित् । एतदेवोक्तं भक्तिहंसे
 श्रीमन्ननुचरजैः 'वरणे चास्त्रि प्रकारद्वयं मर्यादापुष्टिभेदेने'ति । प्रावाहिकभक्तिस्तु मत्स्य
 फलार्थं भगवति सापेक्षत्वमात्रेण खेदाभावेन भक्तिमार्गे किञ्चिद्धर्मसाम्येन प्रावाहिकभक्तौ
 भक्तिपदप्रयोगात् पूजातुल्येति । तेन पुष्टिभक्तिरेव मुख्या । परमानुरागरूपत्वात् । 'सा
 परानुरक्तिरीश्वरे' इति शाण्डिल्यसूत्रात् । मर्यादाभक्तिस्तु भक्तिदेशीया परमानुरागाभावात् ।
 प्रावाहिकभक्तिस्तु सापेक्षतारूपेति पूजातुल्या, परं भक्तिमार्गसम्बन्धाद्भक्तिरूपेति । एत-
 देवोक्तं भक्तिहंसे 'भक्तिमार्गायमत्कृत(भक्ति)साम्प्रदायिकदीक्षापूर्वकं मोक्षसाधनत्वेन
 क्रियमाणः श्रवणादिः प्रावाहिकी भक्तिरुच्यते' इति । मर्यादामार्गसं ज्ञानमार्गसं वा
 जीवं यदि भगवाननुग्रहति, तदा स पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गायं फलं प्राप्नोति । एतदेवोक्तं
 सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलित्वती'ति । तेनानुग्रहसाध्या
 भक्तिरिति सिद्धम् । अतः सुष्ठुक्तं 'भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय' इति ॥२॥
 प्रवाहसत्यं प्रमाणमाहुः ।

द्वौ भूतसर्गां चित्तयुक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानस्यान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

द्वौ भूतसर्गां लोकेस्मिन् देव आसुर एव चे'ति वाक्यात् प्रवाहोपि सिद्धः ।

मर्यादासत्त्वे प्रमाणमाहुः । काण्डद्वयात्मकस्य वेदस्य भ्रूयगापत्नान्मर्यादानामपि सिद्धः ॥
 भक्तेः पुष्टिसाधकत्वमुक्त्वा दुर्लभत्वमाहुः ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

सर्वश्रोतृकर्मकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

कश्चिदेव हि भक्तो भवति, न सर्वः । अन्यथा मगवान् 'यो मद्भक्त' इति न
 वदेत् । भक्तेः पुष्टिसाधकत्वमुक्त्वा भक्तिभक्तयोर्लक्ष्येसापि पुष्टिसाधकत्वमाहुः ।
 सर्वत्र गीताश्रीभागवतादीं 'भक्त्या गावमिजानाति,' 'भक्त्या त्वनन्यथा शक्य'
 इत्यादि 'यत्कर्मनिर्वचनसो'द्वारम्य 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेजसो'त्यन्तेन ।
 'भक्तिं लभ्यतः साधोः किमन्यदवशिष्यते' । 'भयनन्ते गुणे ब्रह्मण्यानन्दानुभवामनि ।
 नाठं द्वित्व'मित्युपक्रम्य 'प्रीयतेज्मलया भक्त्या हरिरन्याद्विदम्यन्'मित्यन्तेन । 'मन्या-
 वेदय'इत्यारम्य 'ते मे सुकृतमा मता' इत्यन्तेन, 'ये भवन्ति तु मां भक्त्या मपि ते तेषु
 पाप्यहन्,' 'कीन्तेप प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति,' 'ता गन्मनस्का मद्यापा
 मर्दये'त्यर्चदिकाः, 'ये त्यक्तलोकायमांश्च मर्दये तान् विभर्ष्यहम्,' 'बहूँ भक्तपराधीन'

इत्युपक्रम्य, 'यथे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्कियः सत्यति यथे'त्यन्तेन, 'एताः पर'मित्वा-
रम्य, 'पुनाति सुवनत्रय'मिति श्लोकपदेन च उत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चीयत
इत्यर्थः । नहि भक्तिर्भक्तत्वमेतादृशोर्षो भगवदनुग्रह विना प्राप्यते ॥ ४ ॥

पुष्टिमार्गीयस्य प्रवाहमर्षादामार्गस्थान्यां भेदमाहुः ।

न सर्वोतः प्रवाहादि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ।

'यदा यस्ये'ति वचनाद्वाहं वेदै'रितीरणात् ॥ ५ ॥

'यदा यस्यानुग्रहाति भगवानात्मगावितः । स जहाति गतिं लोके वेदे च परिनि-
धिता'मिति वाक्याद्यं भगवाननुग्रहाति, स पुष्टिमार्गीयो भवति, न सर्वः । अतः प्रवा-
हाद्भेदः । हि शुक्तोयमर्थस्ततो वैलक्षण्यात् । 'नाह वेदै'रित्यारम्य 'परन्तपे'त्यन्तेन अन-
न्यमत्स्यैव भगवान् ज्ञातुं द्रष्टुं शक्यः, नान्यसाधनैरिति भेदतः वैलक्षण्यात् वेदाच्च
भिन्नः, वेदोक्तमर्षादामार्गस्थादपि पुष्टिमार्गस्थभक्तेरिति इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मार्गीकत्वेपि चेदन्व्यौ तन् भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

कस्यचित्कर्षणं निराकुर्वन्ति । तथाहि । ननु प्रवाहमर्षादामार्गधीरपि व्यवहारशुद्धि-
साधकत्वेन भक्त्युपयोगात् अहादिभाषणैको भक्तिमार्गं एवास्तिवति चेत्, न । मार्गीकत्वे
स्वीक्रियमाणे प्रवाहमर्षादामार्गवद्भक्तेन भक्तिफलप्रापकत्वेन तव सम्मती, तन्न युक्तम् ।
पदि प्रवाहमर्षादामार्गयोर्भक्तिफलेन फलवत्त्वं स्यात्, तदा तदहत्त्वं स्यात्, तदेवाहं
भवति यद्यथाभक्तेन फलवद्भवति, न स्वतः, प्रयागादिवत्, 'फलपत्तसिधाचफलं
तदहं'मित्यहत्कृत्वात् । अत्र भक्तिमार्गे 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेश'दिति व्याससूत्रेण भगव-
त्परस्य मोक्षः फलत्वेनोच्यते । तथा भक्तिमीमांसायां शण्डिल्यसूत्रे 'तत्संश्रयात्तत्थोपदे-
शा'दिति । अस्मार्थस्तु । तस्मिन्वीच्ये संस्था भक्तिरस्य तस्यामृतत्वं फलमुपदिश्यते । 'अह-
संश्रयोऽमृतत्वमेती'ति । एतद्विचारेण भगवत्प्राप्तिफलकत्वात् । प्रवाहमर्षादामार्गयोः जन्मा-
दिसंधारखर्गादिफलकत्वात् । परम्परया निमित्तकारणत्वेन देशादिवदुपयोगास्योर्न भक्त्य-
द्वयत्वमिति नाहादिनावेन मार्गीकत्वसिद्धिः । युक्तिस्तु यदि मर्षादामार्गो भक्तिमार्गीभिन्नः
स्यात्, तदा भक्तिमार्गीयमेव फलं दद्यात् । स्वर्गादिफलदातृत्वाद्द्वैदिको मार्गो भिन्नः ।
अलौकिकफलदातृत्वानामावात् प्रवाहो गौकः ॥ ६ ॥

पुष्टिमार्गस्य भेदज्ञानार्थं तत्रत्यानां वैलक्षण्यमाहुः ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं ह्यपौरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

यथा श्रुतेर्वेदस्य लौकिकत्वात्समानत्वेन शुद्धमाणसादि नित्यता, 'सर्वभूतेषु
भगवान् देवो गीतस्तया पुष्य । शिवाया ऋषिभ्यन्ताः स्मरतिरेऽस्य न कारकाः ।' 'वेदो
नारायणः साक्षात् स्यंभूरिति शुभुम' इत्यादिवाच्यैर्लौकिकत्वात्स्यभिन्नत्वं च, तय

पुष्टिमार्गं 'जयति जननिवास' इत्यादिवान्यैर्लीलास्थानां जीवदेहकृतीनां नित्यत्वं भिन्नत्वं चेत्यर्थः । अथवा । यथा श्रुतेः 'ते ते प्रामान्युत्तमसि गम्यथै गाव' इति वेदात् लीलास्थानां जीवदेहकृतीनां नित्यता भिन्नत्वम्, तद्वत् पुष्टिमार्गेऽपि लीलान्तर्गतौ जीवदेहकृतीनां नित्यता भिन्नत्वं च भवतीत्यर्थः । द्वयोरपि निषेधत इति । 'स जहाति मर्तिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता' मितिवाक्येन भगवदनुग्रहनन्तरं प्रवाहमर्षादामार्गयोर्निषेधात् प्रवाह-मर्षादामार्गस्वयोर्देहादीनां भिन्नत्वं नित्यता च न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

अतः कारणात् । पुष्टिमार्गे भगवाननुग्रहेण पुष्टिमार्गस्य यथा ज्ञापयति, यथा प्रेरयति, तथा स प्रवर्तते । अतः पुष्टिमार्गे भगवान् प्रमाणम्, भगवदनुग्रहश्च । तस्मात् प्रमाणभेदादपि पुष्टिमार्गो भिन्न इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

प्रयाणां सर्गभेदमाहुः । जीवदेहक्रियासहितं भिन्नं सर्गं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रयाहं सृष्टवान् हरिः ।

यचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

प्रयाणां सर्गाणां भेदे किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः । इच्छामात्रेण सामान्ये-च्छया, महादिपुद्गलत् न तु स्वर्थं रन्तुम्, हरिः मनसा प्रयाहं सृष्टवान् । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये'ति श्रुतेः यचसा वेदवाक्या वेदमार्गं सृष्टवान् । कायेन स्वरूपेण पुष्टिमार्गस्यान् सृष्टवान् । 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतवानासे'ति श्रुतेः । अत एव वाराहपुराणे 'भिन्नैव काचित् सा सृष्टिर्निधातुर्व्यतिरेकिणी'ति । अथवा । स्वयमाविर्भूय मर्त्तैः स्वसेवां कारयित्वा तन्मार्गं प्रकटितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रयाणां मार्गाणां फलभेदादपि भेदमाहुः ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेऽपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकथा ॥ १० ॥

मूलं सृष्टिकारणं ब्रह्म, तस्य सर्गादी जस्यानेनैवमेवं करिष्यामीतीच्छा, तत एव प्रवाहस्थानां फलमित्यर्थः । वैदिके कर्ममार्गे वेदोक्तं स्वर्गापवर्गरूपमपि फलं भवतीत्यर्थः । पुष्टौ पुष्टिमार्गे कायेन स्वरूपेण फलं भवतीत्यर्थः । तदुक्तं 'गोपीभिः स्तोभितोऽमृत'-दित्वादिना । पुष्टौ प्रसाहमर्षादाम्यां भिन्नेच्छातोऽपि जातं फलं कीमालीलादिरूपेणा-नेकमपि भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

'तानहं द्विपत्नो' याचक्याङ्गिन्ना जीयाः प्रवाहिणः ।

अन पयनरो भित्तौ सान्तो मोक्षमयेऽतः ॥ ११ ॥

प्रमाणपूर्वकं प्रसादस्यान् जीवान् भिन्नानाहुः । मृतसर्वं देववीवेषु भगवदनुग्रहीता

भक्तिमार्गीया भवन्ति, अन्ये देवा एव कर्मिणः वेदोक्तफलभाजो भवन्ति । अवशिष्टा जीवाः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चै'त्यारभ्य 'प्रद्विपन्तोम्यसूयका' इत्यन्वेन निरूपितानां 'तानहं द्विपतः कुरा'नित्यारभ्य 'ततो धान्त्यधर्मा गति' नित्यन्तेनाधमप्रतिमत्वेन निरूपणात् प्रवाहस्या आसुराः पूर्वोक्तम्यो भिन्ना इत्यर्थः । अत एवेतरी पुष्टिमार्गीयमर्पादानामार्थिजीवी एभ्यो भिन्नौ । तत्र हेतुः । सान्तौ अन्तः फलपर्यवसानं तत्सहितौ, कुतः, मोक्षप्रवेशत इति । मर्पादानामार्गीयस्य मोक्षात् पुष्टिमार्गीयस्य लीलाप्रवेशत इत्यर्थः ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

अत्युत्कर्षादपि पुष्टिमार्गीयाणां भेदमाहुः । यस्मात् सर्वोरकृष्टास्तास्तात् पुष्टिमार्गीय-जीवास्तेभ्यो भिन्ना एवेत्यर्थः । निपक्षे वापकं तर्कमाहुः भगवद्रूपसेवार्थमिति । यदि पुष्टिमार्गीयाः सर्वोत्कृष्टा न स्युः, तदा साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्न भवेत् ॥ शुद्धपुष्टिमार्गीयाणां सेवार्थं सहकारियोभ्यतामाहुः ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा न क्रियासु वा ॥ १३ ॥

लीलासृष्टेर्भगवद्रूपत्वात् स्वरूपसान्त्वम् । यथा भगवदवतारः प्रादुर्भावो न जीववदन्म, तथा मुख्यभक्तानामपीत्यवतारसाम्यम् । अलौकिकस्वज्ञापकस्य भगवता सर्वं नृत्वादि सामर्थ्यस्य विषयानत्वात् चिह्नसाम्यम् । गुणाः सौन्दर्यादयस्त्वसाम्यं स्पष्टमेव । तेन तासां क्रियासु स्वरूपे देहे वा न तारतम्यमित्यर्थः । भगवतो लीलान्तःप्रतिनां भक्तानां च स्वरूपादिभिस्तुल्यत्वम्, न तूत्कर्षावकर्षाविति छोकार्थः ॥ १३ ॥

तथापि भगवान् स्वार्थं तारतम्यं करोतीत्याहुः ।

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ।

स्वरूपादेस्तुल्यत्वेपि भगवान् सास्य कार्यं रम्यं सास्य भक्तानां च यावता तारतम्येन सिध्यति, तावत्तारतम्यं प्रकटयति । हि सुक्तोपमर्थः । उत्कर्षावकर्षावैचिन्त्यैर्विना समग्ररमणासिद्धेः । अत एव बाललीलादयो सुकरूपा भवन्तीति दिक् ॥ १३ ॥

एवं विशेषलीलायास्साधनानि प्रकारं चोक्त्वा सामान्यलीलायाः साधनानि प्रकारं चाहुः ते हीलारभ्य, भवेदित्यन्तेन ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्पादया गुणजास्ते शुद्धाः प्रेम्णानिदुर्लभाः ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेष हि फलं स यथाविर्भवेन्नृपि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

ते पूर्वोक्ताः त्रयोपि मार्गाः द्विधा द्विप्रकाराः शुद्धमिश्रभेदात् । अत्यनार्थधर्म-
संवलिता मिश्राः, तदसंवलिताः शुद्धाः । मिश्रा अपि परस्परं त्रयाणां मिश्रणेन प्रत्येकं
त्रिप्रकाराः । एवं भेदानां त्रयोजनमाहुः भगवत्कार्यसिद्धय इति । 'क्रीडाभाण्डमिदं
विश्व'मित्यादिवाक्यैः विश्वस्य क्रीडार्थत्वात् । पुष्ट्यादीनां त्रयाणां स्वतः परतः मिश्रणे
ज्ञापकान् धर्मानाहुः पुष्ट्या...दुर्लभाः । एवं सामान्यतो नुग्रहीता विशेषानुग्रहं प्राप्ताः
१. पुष्ट्या विमिश्राः । ते भगवदभिप्रायादिसर्वज्ञातारो भवन्ति, नारदादय इव, सर्वज्ञत्वमेव
तेषां लक्षणम् । पुष्टिस्था मर्यादामिश्रिताः भगवद्धर्मज्ञातारो भवन्ति, कविप्रभृतयो नव-
योभक्षरा इव । पुष्टिस्थाः प्रवाहमिश्रिताः यत्किञ्चिद्भगवद्धर्मं ज्ञात्वा तीर्थापटनपथा
भवन्ति । प्रवाहस्थाः पुष्टिमिश्रिताः भगवद्धर्मानुकूलक्रियानुसारिणो भवन्ति । प्रवाहस्थाः
मर्यादामिश्रिताः सत्कर्मकर्तारो भवन्ति । प्रवाहस्थाः प्रवाहमिश्रिताः केवलं लौकिककर्म-
पारता भवन्ति । त एव बाहुराः । मर्यादानामार्गीयाः पुष्टिमिश्रिताः माहात्म्यज्ञानात्
भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मकर्तारो भवन्ति । मर्यादानामार्गीयाः मर्यादामिश्रिताः स्वर्गाद्यर्थं कर्मकर्तारो
भवन्ति । मर्यादानामार्गीयाः प्रवाहमिश्रिताः लौकिकार्थं कर्मकर्तारो भवन्ति । प्रेम्णा
लेदेन शुद्धाः प्रेमविषयातिरिक्तस्फूर्तिरहिताः ते शुद्धपुष्टिस्थाः । तेऽतिदुर्लभा इत्यर्थः ।
भगवत्कार्यसिद्धये एतद्विप्रकारेण तेषां सर्वेषां निरूपितः । हि सुतोयमर्थः । वैचित्र्यं
विना रमणासिद्धेः । तेषां फलमत्र निरूप्यते । तेषां फलपाहुः भगवानेवेति । धर्म-
धर्मिणोरभेदात् सर्वेषां धर्मधर्मिरूपेण भगवानेव फलं स यथा भुवि मत्तानां एहादी
हृदये च यथा प्रकटो भवेत् गुणस्वरूपभेदेन, मत्तानां वा गुणस्वरूपभेदेन स्वरूपक-
निष्ठानां पुष्टिमार्गीयाणां स्वरूपेण आनन्दमात्रकरपादगुणोदरादिरूपेण प्रकटो भूत्वा फलं
ददाति, धर्मज्ञानादिपरेषु धर्मादिरूपेण स्थित्वा यथा फलं ददाति, तथा तत्फलं तेषां
भवतीत्यर्थः । यद्वा । भगवानिति । गुणा ऐश्वर्यादयो धर्माः, स्वरूपं धर्मि । भगवानैश्वर्या-
दिपहुण्युक्तो यस्य मत्तस्थान्तःकरणे यथा येन भावेन प्रकटो भवति तद्विवं कर्तुं स्वरूप-
मेव तसा फलमित्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपन्नन्ते तांस्तथैवे'ति प्रतिज्ञानात् ॥ १७ ॥

प्रमेयप्रमाणलीले तयोः प्रकाशंवाभिधाय भक्तिमार्गविशेषं परिहर्तुं आसक्त-
विलास्य सार्धश्लोकवयेण समादपते ।

आसक्तौ भगवानेव ज्ञापं दापयति कश्चित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाण्युपद्रवः ।

महानुभवाः प्रायेण शार्ङ्गं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्पारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

सैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

यत्पण्यत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

प्रवाहस्था ये च अदीक्षिताः, ते चर्षणीशब्दवाच्याः सर्वमार्गेषु परिभ्रमणशीलत्वात् ते सर्ववर्त्मसु सर्वेषु मार्गेषु क्षणात् अल्पकालादेव तन्मार्गीयसङ्गं प्राप्य तन्मार्गधर्माचरणात् तन्मार्गीयसदृशा भवन्ति, नतु तेषां कुत्रापि रुचिः खेहोऽस्ति । तेषां तत्तन्मार्गीयक्रिया-
रूपं कर्मितं फलं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यामासुरान् जीवानाहुः प्रवाहस्थानित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते अज्ञदुर्ज्ञविभेदात् ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता अज्ञास्ताननु ये पुनः ।

प्रवाह एव तिष्ठन्ति खोदस्पोषणमात्रपराः, स्वरूपदेहक्रियातत्पराः, न तु धर्मा-
दिपराः, ते जीवा आसुरा ज्ञेयाः । ते च 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यादिना भगवता
वर्णिताः । ते आसुराः द्विप्रकाराः अज्ञदुर्ज्ञभेदात् । 'प्रवृत्तिं चे'त्यादिनोक्ता दुर्ज्ञाः ।
तान् ये अनुसरन्ति तदुक्तकारिणो भवन्ति, ते तु अज्ञाः ॥ २४ ॥

ननु आसुराणामपि भक्तिः श्रूयते, सा कथं सन्भवतीत्याशङ्क्या समाधानमाहुः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थसैर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्सत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २६ ॥

वस्तुतो यस्य भक्तिर्दृश्यते, स आसुरजीवो न भवति, किन्तु भगवदपराधेन भक्ता-
पराधेन वेदादिनिन्दया वा प्रवाहेऽपि समागत्य प्राप्नोति तैः प्रवाहसैर्न युज्यते न
मिलति । तत्कुले जातोपि स पुष्टिस्थसैः प्रवाहसत्कुलपथैर्न युज्यते, न युक्तो भवति ।
'न वै जनो जालि'ति बाध्यात् । तर्हि भक्तिगतः कथं प्रवाहिकेषु जन्मेत्यत आहुः
कर्मणा जायते यत इति । यतः यस्मात् कारणात् भगवदपराधादिना प्रारब्धकर्मणा
वा जायते उत्सयते । देहस्य कर्माधीनत्वात्पार्थक्यं कर्म, तादृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीब्रह्माचार्यैः साधनादिविभेदतः ।

मार्गाः प्रोक्ता विचार्यैषु प्रविशन्तु फलार्थिनः ॥ १ ॥

भक्त्या श्रीब्रह्माचार्यचरणान्चयुगं प्रभृत् ।

प्रणम्य कृपया तेषां यत्नात्त्रकंः सुखावहाः ॥ २ ॥

श्रीमत्कल्याणरायेण श्रीगोविन्दसुतेन हि ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादाविष्टुतिः कृतिना कृता ॥ ३ ॥

इति श्रीविहलेश्वरचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता पुष्टिप्रवाह-
मर्यादाविष्टुतिः समाप्तिमसर्वत् ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीपीताम्बरकृतविभृतिसमेता ।

नमः श्रीबल्लभाचार्यचरणाम्बुजनेन्दवे ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादास्वारका येन शोभिताः ॥ १ ॥

न भेदस्ते कुत्राप्यतिरुचिर किन्तु प्रियतया

विभेदोऽतः स्वामिन् कृपय मयि दासेऽतिविधुरे ।

विभेदः केन स्यात् स्वकृतनिजपुष्टेरितरथा

प्रवाहादेः स्वीयप्रणतचरणप्रापक विभो ॥ २ ॥

श्रीबल्लभसुतचरणाम्भोरुहमकरन्दमत्तमधुरो यः ।

जयति निपूढमिसरणिमाललां तस्य झङ्कारः ॥ ३ ॥

इह हि चिद्रूपत्वेन भगवदंशत्वेन च तुल्येषु जीवेषु केपाश्विखुरोत्तमप्राप्तिः, केपाश्विदक्षरसः, केपाश्विस्तरादेः, केपाश्विदन्त्यन्तमसः, सा श्रूयत इति कुतः फलभेदः, कुतो वा स्वभावभेदः, कथं वा केपाश्विरक्षभावविरुद्धे देहक्रिये, इतरेषां च तदनुसूते इत्यादिप्रकारेण सेवाफलविवरणदिग्गन्धग्रवणादस्यतश्च सन्निदधानानां सन्देहवारणाय तदुपायमूलमार्गतत्साङ्ग्यै निरूपयितुं यद्गुणां सन्देहानां भेदज्ञानादेव निवृत्तिं हृदि कृत्वा मार्गत्रयभेदनिरूपणं श्रीमदाचार्याः प्रतिजानते पुष्टीत्यादि ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतैः ।

एतन्मार्गत्रयं विशेषणोत्कर्षादिरूपव्याप्तिकथनेन जीवादिभेदैः प्रवाहेण सर्व-परम्पराया अविच्छेदेन फलेन च पृथक् पृथक् भिन्नं भिन्नं यथा स्वात्तया वक्ष्यामीत्यर्थः । भेदकथनफलमाहुः सर्वेति । यच्छ्रुतैः उक्तभेदकचतुष्टयश्रवणात् । एतेन जगत्त्रयेके मार्गाः कथं त्रय एवोच्यन्ता इत्यपि सन्देहोऽनेनैवापपास्यतीत्यपि बोधितम् । ज्ञाते स्वरूपे अन्यान्तर्भावस्यापि सुखेनैव ज्ञानात् । न चैकेनैव भेदसिद्धावितरेषां वैषम्यं शङ्कम् । स्वरूपसाधनफलैश्चनिरासकत्वेन सर्वेषामेव सार्थक्यात् । अत्यन्तनिविकल्पज्ञान एव सर्वसन्देहनिरासात् ॥ १३ ॥

नन्वाश्रयतिद्वौ भेदकं वक्तव्यम्, प्रकृते तु पुष्ट्यादिशब्दान्धानां मार्गाणामप्रसि-
५३. प्र. म.

दत्त्वात्तद्देनिरूपणं गगनकुसुमसौरभमनुकरोतीत्याद्याह्यायामाश्रयसत्त्वं सिसाधयिपवः पुष्टेः
पूर्वमुद्दिष्टत्वात्तत्रैव पूर्वं प्रमाणमाहुः भक्तीत्यादि ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

दशमस्कन्धे ब्रह्मगीतस्यसन्देहे 'या मया क्रीडते'त्यारम्य 'अचिरान्मान-
वाप्सथे'त्यन्तस्य, 'सुवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेने'त्यादेः, 'दिष्ट्वा गृहेष्वर्ष-
सकृन्नापि त्वया कृतानुवृत्ति'रित्यादेः, एकादशस्कन्धे च 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो
यदुनन्दन । सुगोप्यमपि ब्रह्मामी'त्यारम्य 'तस्मात्पुत्रोत्सृज्ये'ति श्लोकस्या-
न्तस्य 'भक्तियोगः पुरैवोक्तः श्रीयमाणाथ तेऽनघ । पुनश्च कथयिष्यामि मन्त्रके-
कारणं पर'मित्यादिभिर्मगवता भक्तिमार्गस्य कथनात्, 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यै-
कत्वमभ्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगस्तस्य आल-
म्बिक उदाहृत' इति तृतीयस्कन्धे उक्तायाः 'भक्तिरस्य भजनं तदिहानुग्रोपाधिर्नैराश्वने-
षामुग्मिन्मनःकल्पनमित्यायर्वणोपनिषदि च श्रावितया भक्त्यैर्मां उपायः प्रकाश-
तस्य कथनात्, पुष्टिरस्ति 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यादनुग्रहापरपर्याया तत्तद्भक्तिवी-
जमूला कृपा भगवति वर्तते इति निश्चयः । अन्यथा भगवानेवं भक्तिमार्गं न वदेत् ।
'निर्दिष्टानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनामिति वाक्यादुभयोस्ताभ्यां फलसिद्धेर-
कत्वात् 'न निर्दिष्टो नातिसक्त' इत्यनेनोक्तस्येपत्सक्तस्य कामसद्भावास्कार्गणा कैश्वधितेन
तदपूर्तां निर्देदे ज्ञानेन च यदाकदापिघथाकथयित्कलसिद्धेः सम्भवात् । लोकेऽपि
सत्यपनसाधमर्गस्य तावद्धनुग्रहादिभिर्महर्षिभिमोकसोत्तमर्णानुग्रहेण दर्शनात् । कष्ट-
साध्ये प्रायश्चित्तादौ पर्यदनुग्रहेष्वैव सुकरसाधनोपदेशस्य स्मृतिष्वपि सिद्धत्वात् । 'भवन्ता-
यनुग्रहीतां याता वोऽनुग्रहारिव'मित्यादिषु तत्प्रार्थनादर्शनाथ सुकरसाधनोपदेशपीवश-
तानुग्रहे सिद्धे पुष्टिर्भगवत्वस्ति । सुकरसाधनरूपस्य भक्तिमार्गस्य कथनात् । यत्र यत्र
हितरूपसुकरसाधनकथनं तत्र तत्र यत्कथ्यनुग्रहसत्त्वा । यथा उक्तपरिषदि । यत्र नैवं तत्र
नैवम् । यथा नृगसम्प्रदानविप्रादिषु, इत्यनुमानेन भक्तिरूपसुकरसाधनोपदेशाद्भगवति
वत्प्रसाधां न सन्देह इत्यर्थः । स च धर्मन्तरमेव । न तु फलदित्वा । 'यस्यानुग्रह-
मिच्छामी'ति वाक्यात् । दित्वाद्ये इच्छाकर्मत्वायोगात् । अत एव न परदुःखप्रहा-
नेच्छापि । नापि तदर्थको यत्नः । कृपयामि न तु यते इति तदुत्तरं व्यवसायदर्शनात् ।
कृपया यते दित्त इत्यादिप्रयोगात् । नापि ज्ञानम् । दुःखं जानन्नपि न दुष्टे कृपयति,
नास्य दुष्टस्य दुःखमिति जानन्न कृपयतीत्यादिप्रयोगात् । एष्टत्वात्तादृशविशेषः । देवा-
दिषुलक्षण्याय न देवादि । न च कृपयत्यनुग्रहातीनि भिन्नशब्दाभिलाष्यत्वाद्भिन्नानुस्यप-
सायगम्यत्वात् कृपानुग्रहयोर्भेदः शशयः । लोके कृपाभिन्नतया तत्प्रतिद्वयभावे घातुभेदयो-
गादेश्चद्रेदाप्रयोनकत्वादिति । तस्मात्स्वीकारफलदित्वादिप्रयोजकं कृपापरपर्यायं धर्मान्त-

मेवेति निश्चयः । स च भक्त्युपदेशस्यैव भक्तेरपि कारणम् । यत्रानुग्रहाभावस्तस्य भक्ते-
रदानात् । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्य न भक्तियोग'मिति-
वाक्यात् । इदं यथा तथा भक्तिहेतुनिर्णये प्रयुज्यते प्रभुचरणैः । तथा च सति भक्त्युपदेशो
वक्रतुग्रहपूर्वकः । सुकरसाधनोपदेशत्वात् । पर्वटुकसुकरप्रापश्चित्तोपदेशवत् । व्यतिरेके
कष्टसाध्यदितिपयोत्रतोपदेशवत् । अयमनुग्रहविषयः । भक्तिमत्त्वात् । नारदवत् । व्यतिरेके
सात्त्वादिबदित्यनुमानमपि तत्र प्रमाणं ज्ञेयम् । यद्यपि 'यमेवैव वृणुते तेन लभ्य' इति
श्रुतिर्भगवत्प्रासेवैरणैकसाधनत्वं वदन्ती 'स वरस्तया वृतः' 'कन्यां वृणीते' इत्यादिप्रयोग-
दर्शनात्स्वीकारात्मकत्वेन सिद्धस्य चरणस्यानुग्रहजन्यत्वात्तत्र प्रमाणं भवति, तथापि 'तस्यैव
आत्मा विवृणुते तन्ꣳ स्वा'मित्युक्तस्य विवरणस्य स्वस्वरूपप्रकाशनात्मकत्वात्तत्र यत्कठं
लाभारणकं ग्रहणं तस्य 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिरगत्या भक्तिसाध्यताबोधनात्पर्यव-
सानतो भक्तिद्वारेण जातस्य ग्रहणस्य प्रमितिरूपत्वं बोधयति । भक्तिश्च मार्गेणैव प्रमीयते ।
स चोपदेशादेवेति हृदि कृत्वाचारैरेवमुक्तम् । श्रुतेर्वादिक्वचित्त्वेन पुनः प्रयासकर-
णापातात् ॥ १ ॥ २ ॥

एवं पुष्टिसत्तां साधयित्वा प्रवाहसत्त्वे प्रमाणमाहुः द्वौ भूतसर्गाविति ।

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

प्रवहणं प्रवाहः । सर्गपरम्पराया अविच्छेदः । सोऽप्युक्तवाक्यादेवानुरविभेदेन
व्यवस्थितः कृतविभागः । यदि स न प्रवहेदाप्रलयम्, तदा विभागो पुत्रैर्न स्यात् । अतः
सोऽप्यस्तीत्यर्थः । मर्यादासत्त्वे प्रमाणमाहुः वेदस्येत्यादि । नियमानतिक्रमो मर्यादा ।
सात्र कर्मज्ञानदेहासत्प्रकारनियमस्य बोध्या । सापि वेदस्य विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवा-
दात्मकस्यापीहधेयनित्यशब्दस्य विद्यमानत्वात् व्यवस्थिता, 'सर्गकामो यजेते'त्यादि-
भिर्विध्यादिभिः स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमं कुर्यात्, मन्त्रेणैव देवतां स्मरेत्, अग्निनामैव स्वाहा-
कारे वदेत्, ग्राह्यं न हन्यात्, श्रीप्रगानिनीं देवतां ज्ञात्वैव वायव्यालम्भः कर्तव्यो,
नान्यथेत्यादिरूपेण नियमेन कृतविभागः । यदि सा न स्यात्, तदिनात्रको वेदो न स्यात् ।
अतो विनानेकस्य वेदस्य विद्यमानत्वात्साप्यस्तीत्यर्थः । तथाच यद्यपि प्रवाहोऽस्ति । द्वौ
भूतसर्गावित्युक्तेर्व्यवस्थितत्वात् । यद्व्यवस्थितं तदस्ति दायादिचदिति मर्यादास्ति ।
तद्व्यवस्थापकस्य वेदस्य विद्यमानत्वात् । यद्व्यवस्थापकस्य वेदस्य विद्यमानत्वं तस्य सत्त्वम् ।
यथा यज्ञादेरित्यनुमानान्मर्यादाः सत्तापि सिध्यन्ति, तथापि प्रवाहे प्रत्यक्षं मर्यादायां
वा व्यतिरेकः प्रमाणत्वेन वर्तते इत्यस्यदुर्भवसत्तासाधनाय नास्त्यापिः प्रयासः कृत इति
भावः । अत्रैवं स्वल्पनिश्चायनेन यावन्तः पुष्टिप्रयुक्ता मार्गा भक्तिरूपास्तौ पुष्टिमा-

गोऽन्तर्भवन्ति, ये लौकिकाः सर्गपरम्परां न विच्छिन्दन्ति, ते प्रवाहेऽन्तर्भवन्ति, ये वेदनियमं नातिवर्तन्ते ते मर्यादायामन्तर्भवन्तीत्येवं बुद्धिसौकर्याग्रयो मार्गा द्वेषाः सन्देहनिरासेषुभिरिति बोधितम् । न च भगवद्वाक्ये 'योगास्त्रयो मया श्रौता' इति ज्ञानकर्मभक्तीनामेवोपायतया मार्गत्ववोचानादेतेषां कथं मार्गत्वमिति शङ्कम् । मत्केविचारे तन्मूलमूतानुग्रह एव मार्गत्वस्य पर्यवसानेन, सर्गपरम्पराविचारे 'जायस्य म्रियस्ये' ति श्रुत्युक्तवन्माघनुच्छेदरूपफलहेतुतायाः प्रवाह एव पर्यवसानेन, ज्ञानकर्मफलस्य चोक्तविधिनियमादेव भवनेन तद्धेतुतायास्तदनेतिभ्रम एव पर्यवसानेन, तात्पर्यतत्त्वेषां मार्गत्वस्याप्रत्यूहत्वात् । एतेनैव 'प्रवाहपुष्टिमर्यादाः कुत उत्प्रेक्षिताः किल । पृथक् वा कुत्रचिद्ग्रन्थे मूलमत्र निरूप्यता' मिति ज्ञान्तपर्यनुयोगोऽप्यपास्तो बोध्यः ॥ ३ ॥

अतः परं भेदसाधनार्थं यन्ते । तत्र, नन्वस्तु पुष्ट्यादिसत्ता । तावता परस्पर-विवेकस्तु न सेत्सति । तथाहि । 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन फलमात्रं भगवतः सकलशब्देव । श्रवणादे च चैतन्यभेदाभावाच्चात्मभेदमात्रं नोपास्यभेदः । अतो लोकास्त-ज्ञाना भजन्तोऽपि तत्तत्फलार्थं तमेव भजन्ते प्रावाहिका अपि । ततः फलं च लौकिक-मलौकिकं प्राप्नुवन्तीति सर्वेषां भक्तत्वाविशेषाद्भक्तिमार्गस्य चातुग्रहप्रसक्तस्य सर्वान् प्रति तुल्यत्वात् प्रवाहाद्विवेकः शक्यवचनः । मर्यादा तु वेदोक्तत्वाद्दिविक्तैवेति द्वावेव मार्गाव-शुपगन्तव्यावित्वाद्यज्ञायामाहुः कश्चिदेव हीति ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

न सर्वोतः प्रवाहादि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ॥ ४ ॥

'यदा यस्ये'ति वचनात्साहं वेदैरितीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ५ ॥

गीतायां 'यो मद्भक्तः स मे प्रिय' इति मग्नता यच्छन्दोपपन्नेन कस्यचिदेव मत्कत्वं बोधितम् । अतो न सर्वोऽपि लोको भक्तः । एवं परिसंख्याते मत्के तत्त्वबोधको मार्गोऽपि प्रवाहाद्भिन्नः असङ्गीर्णः । तथाच भजनमार्थं न भक्तिः । किन्तु प्रियत्वप्रयोजकं भजनम् । अत एव 'अनपेक्षः शुचिर्दशः' 'मध्यस्थितमनोबुद्धिः'तिलादि विशिनष्टि । 'प्रियो दि ज्ञानिनोऽत्यर्थ'मित्यत्रापि 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मिति भक्तिमेवोपक्रम्य ज्ञानिनो मत्कत्वात्पर्यं वक्ति, न केवलज्ञानिनः । तेन तात्पर्यमेतदेव मार्गत्वात्प्रमयायाः पुष्टेः प्रवाहेणामा-र्यास्यिदाग्रयो मार्गा इत्यर्थः । नन्वस्त्वेषम्, तथापि मर्यादया सादृश्यं दुर्यात्म् । तथाहि । भक्तिमार्गो नाम किं श्रवणादिसरभिरूपः, उत 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु गुणः सर्वतोऽधिकः । यतो भक्तिरिति श्लोकस्यापि मुक्तिर्न चान्यथे'नि परमरानोकमाहात्म्यज्ञान-पूर्वकश्रेयस्वरभिरूपः । आपभेत्, 'पास्यति रश्मि भजती'त्यादिशुभिमिदः । द्वितीय-

श्वेत, सृष्ट्यादिवाक्यैर्नाहात्म्यस्य 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादिभिर्नैकवाचि-
 प्रीतिविषयत्वस्य च प्रतिपादनात्माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वेह एव श्रुतेस्तात्पर्यमिति तन्नोचतः ।
 पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात्तदुक्तत्वेऽपि श्रुतिमूलकत्वेन विधिविषयत्वान्मर्यादातो नाति-
 रित्यते । यत्पुनर्देवान्तरभजनम्, तदपि 'एकं सद्भिप्रा बहुधा वदन्ती'ति श्रुतेर्भगवद्भजन-
 नेवेति द्रवेव मार्गावित्याशङ्कयामाहुः वेदाच्च भेदत इति । वक्ष्यमाणहेतुभिः वेदात्
 वेदोक्तमर्यादामार्गाच्च । लोकादपि भेदं प्राप्य पुष्टिरस्तीत्यन्वयः । अजुग्रहः स्वविषयं पुष्पा-
 तीति पुष्टिः । कर्तारि क्तिच् । सेतुर्विधृतिरिति वत् । वेदादिति वाच्यवाचकयोरभेदोपचारा-
 द्विर्देशः । तथाच, 'यदा यस्मानुग्रहाति भगवानात्मभावितः । स जहाति भक्तिं लोके
 वेदे च परिनिष्ठिता'मित्यत्र लोकवेदी पृथङ्निर्दिश्य भगवदनुग्रहीतस्य तथोराखाल्याय
 वक्ति । यत्पुनर्ग्रहो लौकिकेषु वैदिकेषु वा साधनेषु प्रविशति, तदैवं सामान्येनास्मिन् न
 वदेत् । किञ्च । 'नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चैन्यथा । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि
 मां यथा । भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च
 परन्तपे'त्यत्र वेदादिपदैरुक्तायां प्रलचारिवनस्यगृहस्यधर्माणां 'श्रेयाम् द्रव्यमयायज्ञान्ज्ञान-
 यज्ञः परन्तपे'ति वचनादिहेत्यापदसंगृहीतस्य यतिवर्गस्य ज्ञानसापिं दर्शनसाधनत्वमुपल-
 क्षणविधया निविध्य स्वविषयकस्य ज्ञानस्य ज्ञानफलयोर्दर्शनप्रवेशयोश्चानन्यमभक्तिसाधनकत्वं
 वदति । तेनापि ज्ञायते, अनन्या भक्तिर्नोकथमेषु प्रविशति, केवलैव च फलं साधयतीत्य-
 तोऽपि तत्कारणमूला पुष्टिस्रया । किञ्च । 'नायमात्मे' ति श्रुतावपि प्रवचनादिनिषेधपूर्वकं
 वरणैकलभ्यत्वं वृत्तं प्रत्येव स्वस्वरूपविवरणं चोक्तम् । तेन वरणस्यैवोक्तर्प उक्तः । वरणं
 चानुग्रहप्रयुक्तोऽङ्गीकार एव । तथा 'अथैतत्तरमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि
 वक्ष्यामि' 'रमेण सार्धं' 'प्रीयतेऽमरुया मत्तया हरितन्यद्विदम्भनम्' 'भक्तिं लभ्यवतः
 साधोः किमन्यदवशिष्यते' 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्' 'वशे
 कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्वियः सत्याति यथा' 'केवलेन हि मायेन' 'ता भजन्तस्का' इत्या-
 दिषु भक्त्युत्कर्षकधनेनापि तत्कारणीमूतपुष्टेर्बोक्तव्यः सिद्धः । अतो वेदोक्तत्वेऽपि वेद-
 तात्पर्यगोचरत्वेऽपि धीवक्रुतवैधसागनेवप्रवेशवदसाध्वसाधनात्कलवैलक्षण्याय स्वरूपतः
 कार्यतः फलतयोत्कर्षाच्च वेदोक्तसाधनेभ्योऽपि गिरीव तवदाकारिका पुष्टिरस्तीत्यतो हेतोः
 सिद्धं मार्गप्रथमित्यत्र न सन्देह इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु भवत्वेवं स्वरूपविवेकः, तथापि 'धर्मः खतुष्टितः पुंसां विष्वक्प्रेनकवासु यः ।
 नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्' । श्रिवः श्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विमो क्रियन्ति
 ये केवलवोधलक्षणे । तेषामस्त्री क्लेशल एव शिष्यते नान्यथा स्युस्तुपावधानिनाम्'
 'नैष्कर्म्यमप्यश्रुतमावधारितं न श्रोमते ज्ञानमलं निरस्तान्'मित्यादिभिः केवलस्य निन्दा-
 स्तरणाम् 'निषन्धनामुरी मने'त्यादौ प्रवादिकदेशस्यैव तथात्वात्तादृशमेवाकल्पत्वाद्वा-
 धनत्वबोधनेन 'यदा यस्मे'त्यादीनां चारिताप्यादिवस्यंस्तान्निन्द्या 'मर्त्येऽपिस्मरिणो एव

विष्णुमक्तौ यथा नृपे'त्यादिभिश्च तस्य सर्वस्यापि भक्त्यनुकूलत्वेन 'दानव्रततपोहोमबन्-
खाध्यायसंयमैः । श्रेयोनिर्विधिष्वैश्वान्यैः कृष्ये भक्तिर्हि साध्यते' 'ज्ञानी च मरतर्ष' 'आत्मारामाद्य मुनय' इत्यादिभिर्भक्तिसाधनतास्मरणाच्चाङ्गभावेन प्रवाहमर्यादयोर्भक्तिवृत्ती-
रप्रवेशे एको मार्ग एवास्तु, न स्वत्यन्तविवेक इत्याशङ्कामनूय दूषयन्ति मार्गैकत्वेऽपीति ।

मार्गैकत्वेपि चेदन्वयौ तनू भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

अपिः पूर्वपक्षग्रहणायाम् । उक्तरीत्या मार्गैकत्वे अन्वयौ मर्यादाप्रवाहौ भक्त्यागमौ
भक्तेराममोऽभिव्यक्तिर्याभ्यां तादृशौ तनू अङ्गभूतौ मतौ त्वयाङ्गीकृतौ । यद्वा । तनू न्यून-
फलसाधनत्वादत्तौ । हेतुगर्भ विशेषणम् । तनुत्वात् उक्तरीत्या भक्तिहेतू शाश्वतमती
चेत्, तद्दृढत्वं हेतुत्वं वा न युक्तम् । हि यस्माद्धेतोः वैदिको मार्गः सूत्रतः
कर्मज्ञानविचारकेश्यो मीमांसाद्वयसूत्रेभ्यो युक्त्या तत्तत्फलयोजनया हि निश्चयेन निश्चः ।
सूत्रे हि जैमिनीये 'शेषः परार्थत्वादि'ति लक्षयित्वा 'कर्म फलार्थत्वादि'ति कर्मणः फलशेष-
त्वमुक्तम् । फलं च ज्योतिष्टोमादियाक्ये स्फुटम् । विश्वजिदादियाक्ये तु 'स खर्गः स्वा-
त्सर्वाभ्यन्तस्यविशेषादि'त्यनेन व्यवस्थापितमिति कर्माणि तावत्वा चरितार्थानि शेषित्वेन भक्ति
नोपेक्षन्ते । एवं 'अक्षरधियां त्वशरोः सामान्यतद्वावाग्यामौपसदत्तदुक्तमि'ति वैपासे
सूत्रे 'परं श्रद्धेतयो धारयति रसति भजति ध्यायति प्रेमति श्रुणोति आचरत्युपदिशत्या-
चरति सोऽनुवो भवती'ति भगवद्भ्रमणां युक्तिसाधनत्वमायवर्गेनोपनिषदि श्रुतम् ।
'तमेयं विद्वानमृत इह भवती'ति तैत्तिरीये श्वेताश्वतरे च ज्ञानस्य श्रुतम् । तत्र किं सर्वेषां
कारणता, उत ज्ञानस्यैवेति सन्देहे, 'नाम्यः पन्था विपतेऽयनापे'त्यन्यनिषेधात् साधन-
वैजाले फलवैजालस्य दृष्टस्य मुक्तावमुक्तत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाती'ति भक्तेर्ज्ञानोप-
क्षीपत्वाय ज्ञानादेव मोक्ष इति प्राप्ते, 'एतद्दे तदक्षरं यामिं अस्मूलमनशु' 'जय परा यया
तदक्षरमधिगम्यते' 'बदश्यमप्राप्तमि'त्यादिश्रुत्युक्तानामक्षरधियामक्षरनिषेधकज्ञानानाम् ।
तुः पूर्वपक्षनिरासे । अपरोपो युक्तिसाधनेषु सद्भेदः । सः सामान्यतद्वावाग्याम् । उक्त-
श्रुतौ यथा धर्माणां पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वं श्रुतम्, तथा तैत्तिरीयखिले 'अभ्रमस्वपार' इत्युप-
क्रम्य, 'तदक्षरे पत्ने ज्योति'ति मगवत्त्वानत्वेनाधारस्वार्थि श्रुतम् । अतो मगवदानी-
धरयोः सामान्यम् । तथा 'मद्व वेद यदेव भवती'ति श्रुतौ यस्तद्वायः ज्ञानिनो अद्व-
माय उक्तः, सोऽपि 'मद्वभूतः प्रसन्नाले'त्यत्र परमभक्तिप्राप्ती स्वरूपयोरयत्तासम्पाद-
कत्वेन स्पृष्ट इति ताभ्यां हेतुभ्याम्, न तु साक्षात्पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनत्वेन । नन्वेवं
स्पृष्टानुपपत्ते । श्रुतौ तु तत्र विद्यामप्ये इति विरोधः । किम् । अक्षरमभ्यविष्टिमिति
तस्मिन् केवाशितत्वात्साधनम्, केवाशित्वात्किञ्चन इति निर्देष्टुं नैपम्यम् । तदुभयं कर्म
निरमनोपनिषत्साहाय्यां दृष्टान्तेनाद आचमदवदिनि । यथा उपसदास्त्वकर्मनम्बन्धिनि
तानूनपररशांसे कर्मणि 'भनादृष्टमप्यवापृष्यमि'ति मयेय तानून'नात्स्यं श्रीवाग्या-

स्तुचि चतुरवत्तमान्यं षोडशत्विजः 'अनु मे दीक्षामि'ति मन्त्रेण यजमानश्च स्पृशन्ति । तत्र कल्पे श्रुतौ च श्रूयते 'समृत्विजं कामयेत यज्ञयज्ञसमृच्छेदिति तं प्रथममवमर्शये'दिति । अत्र सर्वेषामृत्विजां तुल्यत्वेऽपि यथा यजमानेच्छया फलवैषम्यम्, एवमिहापि भगवद्विच्छया । अत्र सम्प्रतिमाह तदुक्तमिति । गीतास्त्रिति शेषः । 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ती'-त्यादिना, 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या उभयस्त्वनन्यये'त्यन्तेन तथाचोपबृंहणत्वात् विरोधो, नापि निर्हेतुकं वैषम्यमिति प्रतिपादितम् । अतो मर्षादामर्षार्थं ज्ञानमपि स्वारस्येन मोक्षमेव शेषित्वेन गृह्णाति, न भक्तिम् । तथाच भीमांसाद्वये कर्मज्ञानयोस्तत्तनुल्यफलस्य पृथङ्गिरूपेण केवलाद्भूतप्रयाजादितुल्यत्वाभावात्प्रशतो वैदिकमार्गो भिन्नो, 'दानव्रततपोहोमे'त्यादिवाक्यसिद्धोऽनुग्रहयुतश्च भिन्नः । एवं देवसर्गात्मा प्रवाहोऽपि मोक्षशेष एव, 'द्वैधी सम्प्रद्विमोक्षाये'ति चान्पत् । इतरस्तु चन्धशेष इति दूरापास्तं भक्तिशेषत्वम् । यदि प्रवाहो भक्तिशेषः स्यात्, भगवानेवम्मात्रं तत्सम्पत्तेर्न वदेदिति युक्त्या वैदिकः सर्गोऽपि भिन्नोऽनुग्रहयुतश्च भिन्न इत्यनुपदं साधनीयम् । अतः केवलानां प्रयाणां स्वरूपमहान्तर्विचिक्तमेवेति सिद्धं मार्गत्रयगित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं स्वरूपं विविच्य उक्तवान्मैः संयोगपृथक्त्वेन भक्तिशेषत्वे मार्गैक्यं दुर्वारनि-
लाशङ्कायां पूर्वोक्तविशेषोपष्टम्भाय युक्तिमप्याहुः जीबेत्यादि ।

जीबदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

'ध्रुवासो अस कीरयो जनास' इति श्रुतौ स्तुतिक्रियावतां जननशालिनां चेतमानां नित्यत्वश्रावणापया पुष्टिमार्गो भिन्नत्वं इतरवैलक्षण्यम्, तद्वत् 'मार्गं मुख्यापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः । ज्ञानिनां चालपोतानां यथा भक्तिमतामिदं' इति वाक्ये द्वयोर्देहिज्ञानिनोर्निषेधतः सुखेन भगवत्प्राप्तिनिषेधादपि भिन्नत्वम् । यदि सर्वजीवदेहकृतीनां नित्यत्वं स्यात्, कीरय इत्यादि विविच्य श्रुतिस्त्रिल्लवं न वदेत् । अत्रात्रादे नित्यत्वस्य विशिष्टाद्वैतद्वैतपादयोरनित्यत्वस्य मायात्वादे मायिकत्वस्य सर्वेष्वविशिष्टत्वात् । एवं सत्यपि यदेवं वदति, तेन तादृशतद्विशिष्टः पुष्टिमार्गो भिन्न एव । किञ्च । यदि पुष्टिमार्गस्येतरविधेको न स्यात्, उक्तवान्मै द्वयोः सुखेन भगवदार्तिं न निषेधेत् । यस्मादेवम्, तस्मान्मार्गो भिन्न इति । पूर्वोक्तस्य युक्तिपदसैवायं प्रपञ्चः । एवञ्च ज्ञानादिमार्गो यदि पुष्टिमार्गः स्यात्, साक्षादेव पुरुषोचनप्रापकः स्यात् । यदि तथा स्यात्, 'यतो वाचो निवर्तेन्त' इति श्रुतिर्वागाय-प्राप्यत्वं न वदेत् । 'नैतन्मनो विशती'त्यादि योषेश्रान न वदेत्सुः । तथा उक्तवान्मै ज्ञानिनां देहिनां च तां न निषेधेत् । निषेधो यद्यन्यार्थः स्यात्, 'यथा भक्तिमता' मिति न वदेत् । 'भक्त्या त्वनन्यये'ति 'यमेवैष वृणुत' इति स्पृशन्तिश्रुतौ न वदेताम् । यस्मादेवं

१. तस्मात्प्रशतो वैदिकमार्गो भिन्नोऽनुग्रहयुतश्च भिन्न इति पाठः । २. अत्यन्तविचिक्तमेवेति पाठः

तस्मात्तथेत्यादयोऽप्यनुसन्धेयाः । एवं नानाप्रमाणैर्नार्गस्वरूपभेदे सिद्धे मर्यादामार्गीयाणां 'श्रोतव्य' इत्यादिषु श्रवणादीनां यदर्शनसाधनत्वमुच्यते, तत् 'नायमात्मे'त्यादिपूर्वोक्त-
श्रुतिस्त्वसुरोषाद्भक्तिरूपाणामिव । न तु केवटानाम् । परमात्मनस्तत्राप्रकाशादशरा-
त्मन्येव पर्यवसानात् । 'क्लेशोऽधिकतर' इति वाक्याद्बुद्धसादृश्यं च कंचित् । ततो
मर्यादामार्गीयाण्येव तानि । 'प्रब्रविदाम्भोति परमित्यत्रापि तदसुरोषात्स्वरूपक्रमेण ज्ञान-
मुच्यते । यथाधिर्भवेत्तदा विद्यादिति । वाविर्भावस्तूक्तप्रनाडीक्रमकस्यैव । 'तमेव विदिते'-
त्यत्रापि 'ते ध्यानयोगानुगता' इत्युपक्रमात् गभ्ये च 'तस्मात्तदध्यानाद्योजनानुत्पत्तभावो'ति
कथनात्सर्वभावेनाश्रयणरूपानुपासनामपेक्ष्यैव ज्ञानमुच्यते इति तादृग्ज्ञातनाराणीभूत-
भावस्य शीजभूतानुग्रहमन्तरणामावाहुक्तैव प्रनाडी । एवं धर्मदानादयो भक्त्युत्पादकसं-
हितोक्तरीतिषोषकैकादशस्वरूपोदितप्रकारेणानुष्ठीयमाना भक्तिसाधनतां यान्ति । स प्रका-
रोऽप्यनुष्ठीयमानामेवार्थं भगवतोक्तो भिन्न एव । न तु नीमांसितः । तत्र तथादुसन्धो-
नस विचारादर्शनात् । अतो विचारितास्तत्फलसाधका एवेति यथाविचारं मर्यादां
प्रवाहं वा नातिवर्तन्ते । तथैव योगादयो वामादीनि बाह्यानि च स्वस्वशास्त्रोक्तफलसाधनाय
प्रवृत्तानि । अतः सर्वाण्यनुष्ठीयानि । तदेतत्सर्वं हृदिकूलव्यावर्तकधर्मेण पुष्टिमार्गभेदसाधन-
मुपसंहरन्ति प्रमाणभेदादित्यादि । अत्र यद्यपि पुष्टिमार्गस्वरूपभेदनिरूपणस्यैवोपसंहारः
कण्ठादुक्तः, तथापि मर्यादाप्रवाहयोरपि प्रसङ्गात्सिद्धो ज्ञेयः । अग्रे 'प्रवाहस्थानप्रवक्ष्यामि
स्वरूपाद्भक्तियायुता'निति स्वरूपाद्भिदसुतजीवभेदनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञानात् । अन्यथा
सोऽपि व्यावर्तकप्रमाणभेदैः स्वरूपवोधनाय प्रतिज्ञातः स्यात् ॥ ७ ॥

एवं प्रमाणबलेन मार्गस्वरूपभेदः साधितः । तेन मार्गत्रयप्रतिभौ जनितायां प्रमेय-
बलेनापि सिद्ध एवेत्यतः साधनभेदेन मार्गत्रयभेदं साधयितुं जीवाद्भिदसुताविच्छिन्न-
सर्गेण पुष्टिभेदसाधनाय सामान्यतः सर्गभेदनिरूपणं प्रतिजानते सर्गभेदं प्रवक्ष्यामीति ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्भक्तियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

ननु 'यथाग्रेः धुव्रा निष्कूलिहा' इति श्रुतौ जीवमात्रस्योत्पत्तिक्रमकारिकैवोक्तेरिति
तेषु पंचदशम्यासंभवे तद्देशेषु भौतिकत्वादेस्तुत्पत्त्यात्तरिक्यास्तपि तदसुरूपत्वादेस्तुत्पत्त्या-
त्साधनसादृश्यं यत्रलेपाधितत्वेन सर्गभेदनिरूपणं व्यर्थम् । तथा सति नात्यन्तं विवेक
इत्यत आहुः स्वरूपाद्भक्तियायुतमिति । तथापैतत्सन्देहनिरासाय तद्भेदोऽपि प्रमाणयो-
परिकरिष्यत इति भावः । तद्देवाहुः इच्छामात्रेणेत्यादि । अत्रेच्छामात्रेणेत्यनेन 'यद्दु म्मां
प्रजापेयेती' नि श्रौतगालोपनं निमित्तत्वंनोक्तम् । तेनतदाकारिकेच्छारूपो भगवानेव

१. अत्र परं प्रमेयभेदेन साधनभेदेन च मार्गत्रयभेद इति लक्ष्यं । पाठः । २. भाग्यमात्र, एवं मर्या-
दसाधनसुतस्य चेतिकेच्छारूपः ।

निमित्तम् । तेन हेतुना मनआदिभिः स्वस्य रूपैः समर्थापिभिः प्रवाहादीन् सृष्टवान् । तत्र मनसा प्रवाहसृष्टिरेकादशस्कन्धे 'पुरुषः प्रकृतियेति विकल्पः पुरुषार्थम् । एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मक' इत्यनेनोक्तेति ज्ञायते । विकल्पत्वकथनात् । श्रुतौ च 'असतोऽपि मनोऽसृज्यत, मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्वेव परमं प्रतिष्ठितमि'ति जाग्रति वहिः सृष्टिरुच्यते । तथा 'य एष सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्दिमाणः । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो मन्वन्त्यथ रथान् रथयोगान् पयः सृजत' इति स्वप्ने उच्यते । यत्र मनसा वहिः सृजति, तत्र मायापि सहोपादीयते । अत एव नृसिंहतापनीयश्रुतौ षट्पदीवद्व्यान्तमुक्त्वा 'तथेयमपि स्वाप्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'त्याहुच्यते । अत एव 'यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्म्या श्रवणादिभिः । नखरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमय'मिति भयवतापि उभयमपत्वमुच्यते । अत एवापुराः सृष्टिकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणमस्यां दृष्ट्वा मायामेवोपासते । तदपि धाकितं मण्डलब्राह्मणे 'मायेत्यसुरा' इति । इयमेव सृष्टिन्तरमन्यदित्यादिशब्दैर्बह्विपते श्रुतौ—'यद्युष्माकमन्तरं पश्ये'ति । 'मायया छान्यदिवे'ति । मायावादिनश्चैतामेवावलम्ब्य ब्रह्मवादिभिः प्रत्यवतिष्ठन्ते । इयं च सत्यसृष्टिप्रपञ्चय तदुत्तरं च जन्पते । अत एव नृसिंहतापनीये योनित्वनात्मन एवोच्यते । अतुमानं च, विमतः प्रपञ्चः सत्यसृष्टुत्तरकालीनः । मायामनोमयत्वात् । स्वाभिकेन्द्रजालिकवत् । व्यतिरेके, तत्तन्मतस्य सत्यप्रपञ्चवत् । एतेभैवाद्यादेव सत्यसृष्टिसिद्धिरपि । इयमेव निवन्धे 'महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययाएजदि'त्यनेन सङ्गृहीता । तथाच व्यामोहिका स्वतः सत्कार्याक्षमा सतुपधानेन तत्तत्क्षमा सृष्टिः प्रवाहसर्ग इति सिद्धम् । तथाच मनसा व्यामोहवद्गुलं प्रवादं सृष्टवानित्यर्थः । यच्चता सृष्टिश्च 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजता-सृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृन् तिरःपञ्चिमिति ब्रह्मानाशव इति शर्षं विश्वानीति श्रोत्रमिसिसौमगेत्यन्याः प्रजा इति, स मनसा धाचं मितुर्न समभवदिति, स मूर्तिरप्याहरन् भूमिमसृजते'त्यादिश्रुतिषु, 'सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च प्रयकृष्यह । वेदशब्देभ्य एवाद्दौ प्रयकचंश्चाथ निर्भमे । नाम रूपं च भूतायां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवाद्दौ निर्भमे स महेश्वर'इत्यादिसृष्टितु च स्फुटम् । न चात्र तृतीयाप्रयोगात्करणत्वमेव, नोपादानत्वमिति वाच्यम् । 'सृष्टा षटं निर्दिमीत' इत्यादावपि तथा प्रयोगात् । न चैवं ब्रह्मोपादानत्वश्रुतिव्याप्तेः । 'वाचाऽविरूपनित्यया' 'वेदो नात्तययः साक्षादि'त्यादिभिर्गणवद्रूपताबोधनेन तत्रिश्रुतेः । न च शब्दस्वार्थोत्पादकत्वमसङ्गतमिति वाच्यम् । शब्दतन्मात्रादाकाशोत्पत्तेः सृष्टिशवसिद्धत्वात् । तथा वर्णात्मकादपि तदुत्पत्तौ पाषकामावात् । वस्तुतस्तु 'वेदा यथा सृतिशवसिष्ट'इति वाच्यत्वेदाभिमानिदेवतै-

घोषादीयते । अत एव 'ॐमित्तेतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । श्रुतं भवद्-
 विष्यदिति सर्वमोद्धार एव । यच्चान्यत्रिकाळातीतं तदप्रमोद्धार एव । सर्वं क्षेतद्रक्षे'ति
 माण्डूक्येऽपि श्रूयते । नामसृष्टौ तु नाद एव प्रणवद्वारोपादीयते । अत एव द्वादशरूपे
 ॐश्वरसुप्रक्रम्य 'स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमत्रोपनिषदेदेषोर्व
 सनातन'मित्युक्तम् । 'स एष जीव' इत्यादि च । तेन वेदपुराणाद्यात्मकसृष्टेः प्रणव एवो-
 पादानम् । एवञ्च, 'मनः पूर्वं वायुत्तर' इत्यादिश्रुत्या वाचो मनःपूर्वकत्वश्रावणात्, 'द्वयसा
 वेदमार्गं ही'त्यनायादेव मनःपूर्वकत्वसिद्धिः । तथाच मनस्समाधिपूर्वकं वचसा वेदमार्गं
 सृष्टवान् । हि युक्तश्चायमर्थः । तेन मार्गेण भगवान् प्राप्यत इति । यतो हरिः सर्वदुः-
 खहर्ता । तथाच वेदमार्गं विना जीवानां दुःखनिवृत्तिर्न स्यादतस्तथा कृतवानित्यर्थः ।
 एतदेव 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यनेनोच्यते । अत एव 'जन्मायस यतः शास्त्रयोनित्वा'दिति
 सूत्रकारोऽपि रूपसृष्टेर्नामसृष्टेर्भेदं क्रमेणाह । तथा 'रूपप्रपञ्चकरणादासक्तस्वाश्रवणे ।
 श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव स' इत्याचार्यैर्निबन्धे निरूपितम् । इदमत्राकृतम् ।
 'स वै नैव रेन' इति श्रौते सन्दर्भे रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणाविर्भाव उच्यते । तथाच
 रमण वैचिष्यं विना न सम्भवतीति सर्वेषामविषया स्वयं कस्या तत्तदासक्तिरूपं वच्यं
 सम्पादितवान् । पश्चात्सर्वे एते दुःखिता एव भविष्यन्तीति करुणया वेदमार्गकर्तृत्वं
 दुःखनिवर्तकम् । अतो मनस्समाधिपूर्वकत्वमुच्यते । तथाच येषां वेदमार्गेण मुक्तिश्चे
 दैवजीनाः । येषां वन्ध एव ते आसुराः । 'दीधी सम्प'दिति वाक्यात् । पुष्टिं तु कायेन ।
 'कस्य रूपममूहेषा तस्कायमभिचक्षत' इति कायपदनिर्वचनात् । 'स इममेवात्मानं
 द्वेषापातयत्ततः पतिथ पती चामवता' मिति पुरुषनिषयाहणे ब्राह्मणात्स्वरूपस्वैवानेकत्वा
 भयनम्, स्वरूपं चानन्द एवेतानन्देनेत्यर्थः । तत्रापि निश्चयः नितरा चय एकीभावो यस्य
 तादृशोऽतिसान्धानः । तेन मनोवचःपूर्वकत्वमर्थादेव सिद्धम् । गोवर्धनोद्धरणमसङ्गे
 तथात्वं स्पष्टम् । तस्मात्मानन्दंश्रुतेर्न त्रितोमानः । एतपया तथा विद्वन्मण्डने निबन्धे
 च स्पष्टम् । यद्यपि पूर्वज्ञ समवायित्वं भगवत एवेति तस्मापि कायेनैव सृष्टिरावाति,
 तथापि तत्र समवायित्वे सन्नितोरेव प्राधान्यम्, अत्र तु केवलानन्दस्येति भेदः । अथवा ।
 मर्यादायाः समवाय्यप्यधारेण । 'मया ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना । गरस्यानि
 सर्वमूतानि न चाहं तेऽप्यस्मितः' 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' 'अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वा'
 इत्यादियान्यैर्मर्यादासृष्ट्युपादानकारणत्वेनाह्यं नय निरूपयित्वा, 'परस्वस्मात्तु मावोऽन्य'
 इत्यादिना तस्य धरात्परतन्मुरत्या, तस्य स्वधामत्वं चोक्त्वा, अत्रे 'पुरुषः स परः पार्थ
 भक्त्या उभ्यस्थनन्यये'नि स्वस्य ततो भिन्नत्वं मणितवान् भगवान् । अत एव 'एकाशेन
 जिनो जग'दिति सारमेव सङ्गच्छने । अत्र 'एकाशेने'नि कथनाद्भगवदंशसाक्षरस्य मर्या-
 दामनसापिरामरगम्यते । वाउपक्षेऽपि तस्याभिधत्वादविरोधः । अत एव पृष्ठदामनपुराणे
 ऋषयार्थं 'मष्टं ब्रह्म परमं येदानां स्यान्मुच्यम'मिति । अत एव 'दिरुत्वं तदि सर्वं

स्या' दिति सिद्धान्तमुक्तावल्यामाचार्यैर्निरूपितम् । एवं प्रवाहेऽपि मायामनोरूपः समवायी । द्वि अस्य बीजे'इत्यारभ्य 'मायामयं वेद स वेद वेद'मिति भगवता निरूपणात् । न च मिथ्यात्वं सर्वस्य । मायामात्रस्यैव तथात्वात् । सन्ध्याधिकरणेन तथा निश्चयात् । अत्र मात्र-पदाभावात् । काल्पर्येनामिष्यकस्वरूपत्वाच्च । माययाः शक्तितया सतीत्वेन भयतो विकारा-शैत्वेऽन्यदोषाच्च । अतोऽहङ्कारस्य चिदचिद्वन्धिरूपत्ववद्भावहारिकप्रवाहस्य सदसद्वन्धिरूप-पंतया सत्यत्वस्यापि विद्यमानत्वाच्च कोऽपि शङ्कालेशः । पुष्टौ तु पुरुषोत्तम एव सर्वाशेन कार्यकारणरूप इत्यभिप्रेत्य कायेनेत्युक्तम् । अत एव श्रुतौ साक्षात्स्वरूपान्यां सृष्टिः स्वस्यैव सर्वरूपेण भवन्न चेति प्रकारत्रयेण सृष्टिकथनम् । अत एव तैत्तिरीये ब्रह्मवित्प्र-पाठके 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति 'सोऽकामयत बहु सां प्रजायेयेति' 'स आत्मानं स्वयमकुर्वते'ति वारत्रयं सृष्टिरुक्ता । यैवात्मानाभवे तथा कथनमप्रयोजनकं स्यात् । तस्मान्न कोऽपि शङ्काशः । कारणवैजात्ये फलवैजात्यन्यापस्य तुल्यत्वात् । अवा-न्तरभेदास्त्वेतेभ्येवान्तर्भवन्ति । एतच्च लीलाशृष्टेर्भगवदात्मकत्वं 'नारायणसमो गुणै'रित्यत्र 'तमद्भुतमि'त्यत्रापि च निर्णोतं श्रोमदाचार्यचरणैः । अत एव 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्' 'दहर उच्यते' इत्यादिश्रुतिस्मैर्भगवल्लीलाशृष्टेर्भगवद्रूपत्वमुच्यते । बृहद्ब्रह्मपुराणे 'आनन्दमात्रमिति यद्दन्तीह पुराविदः । तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देवो वरो हि न' इति श्रुतिभिः प्रार्थितो भगवान् 'स्वलोकं प्रकृतेः परम् । केवलानुभवानन्द-मात्रमक्षरमप्यग'मित्युपक्रम्य 'किञ्चोराकृतिरप्युत' इत्यन्तेन बृन्दावनगोवर्धनयमुनादिसर्वम-क्तसहितं स्वस्वरूपं दर्शितवानिति सर्वस्या एव लीलाशृष्टेस्वरूपत्वमायातीत्येतत्सर्वं विद्वन्म-ण्डने स्पष्टम् । ननु भवत्वेवं सर्गभेदः, तथापि सर्वेषां जीवानां भगवदंशत्वाविशेषाद्या-वाहिकाणामेव अतिदुष्टत्वे को हेतुः । न च रमणेऽप्येव हेतुः । तथा सति स्वरतीच्छायां तेषां लयः स्यात् । न च जायत एवेति वाच्यम् । तथा सति अतिदुष्टता न स्यात् । यथा कर्मिणाम् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति 'मामप्राप्त्यैव कौन्तेय ततो यान्त्वयमां गति'मिति भगवद्ब्रह्मविरोधः स्यात् । एवकारश्च सर्वमुक्तिदशायामपि प्राप्त्यभावयतोको विरुध्येत । कर्मिणामपि सर्वमुक्तिनोऽर्वाह् मंगवत्प्राप्त्यभावाद्ब्रह्मनीचकर्मणा चापनादिगतेरपि जाय-मानत्वादविशेषश्च स्यात् । मामित्यस्य पदसाक्षरपरत्वेऽपि न निस्वारः । उक्तदोषताद-वस्थ्यात् । वस्तुतस्तु तयामानोऽन्यशक्यवचनः । 'यथाद्रिप्रभवा' इति वाक्यात् । अथोक्त-गीतावाक्यानुसारीषा'यमाद्री'नि वाच्यत्वे गतिपदे सद्बोचः कार्यः । तथा सति तेषामन्धत-मन्धवेश एव मुक्तिः । तथाच सर्वमुक्तिदशायामपि न भगवति तेषां लय इति स्वीक्रियत इति चेत् । तर्हि 'यतो वा इमान्'त्यादि 'अन्यत्कादीनि मृतानी'त्यादिश्रुतिभगवद्ब्रह्म-योर्भगवत् एवोत्सर्वेर्भगवत्त्वे च लयस्य कथनात्तेषां तत्र तेषानद्रीकारे तत्र उत्पत्तिरपि न स्यात् । यदि चोपयसामअसार्थमन्धतमसस्तत्त्वोऽनिरिकेण प्रत्ये स्तिरितीक्रियते, तदा 'भवानेकः शिष्यतेऽपेसंभ' इति श्रीभागवतवाक्यविरोधः । न च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वा-

दन्वतमसोऽपि तथात्यादेकपदस्य मुख्यवाचकत्वेनाप्युपपत्तेस्तस्मिन् को दोष इति वाच्यम् । अन्वतमसो विकारत्याक्तस्य ऋद्धत्वाङ्गीकारे 'वाचात्मणं विकार' इत्यादि 'विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवा' नित्यादिश्रुतिभगवद्वाक्यविरोधात् । 'बृहद्गुण-
 स्वमेतदवयवव्यवशेषतयेत्यादि 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह' इत्यादिवाक्यानि च विरुध्येत् । अतो भगवति लयानङ्गीकारे भगवतो न तदुपादानत्वमिति सिध्येत् । किञ्च । रमणेच्छाप्ये-
 तदुत्पत्तौ न कारणीभवितुमर्हति । यतो रमणेच्छया स्वयं तावद्रूपो भूत्वा ऋद्धतीत्युच्यते । एतेषां च केवलं दुःखित्वाच्च रमणलेशोऽपि । अत एव 'केवलं नित्यदुःखा' इति श्रीबह-
 भाष्टकोक्तिरपि सहच्छेत्ते । न च भगवद्भिन्ना एव केचनैव जीवाः सन्ति येषामिदं व्यव-
 स्येति वाच्यम् । अद्वैतश्रुतिविरोधात् । तस्मादुत्पत्तेरेवाभावान्मार्गभेदेव्यवस्था कर्तुमेवाश-
 क्येति चेत् । अत्रोच्यते । भगवान् हि सर्वरसभोग्ना राजचन्द्रमणार्थं स्वस्वरूपारमर्कं प्रथमं
 कृतवान् । तत्र च वैरिणोऽप्यपेक्षिताः । अन्यथा वीररसभोगो न स्यात् । स्वांशम
 वैरिणो न भवत्येव । 'यो यदंशः स तं भजते' इति वाक्यात् । तथाच पूर्वोदाहृतश्रुतिस्त्वं-
 तिभिर्भगवता स्वसामर्थ्यरूपया मायया केचन जीवा मायांशा एव 'जीवेशामाभासेन
 करोती'ति श्रुत्युक्ता व्यावहारिकास्तपोभ्याव्यावहारिकसकलसामग्रीमुक्ताः सृष्टाः सन्तील-
 वगम्यते । व्यवहारश्च लौकिको गुणानां सन्निपातः । 'अदृष्टान्यतम' नित्यस्य देवकसुरे-
 षेनोक्तस्य भगवतो वाक्यस्य विवरणे 'यद्यपि मतोऽन्ये ये केचन सम्भवन्ति मायया सृष्टा'
 इत्यत्र स्पष्टमिदम् । सप्तत्रिंशत्प्रायेऽमूरस्तुतो 'म्लेच्छप्राये'त्यस्य विवरणे च 'म्लेच्छा ये
 सृष्ट्वा देवास्ते गुणपन्तोऽपि हन्तव्या' इत्यनेन । अत एव श्रीमदाचार्यैरपि सृष्टिभेदनि-
 रूपणे निबन्धे 'महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्मायया एवज् । तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्ता-
 मारं न वस्तुतः' इति पचाभासे 'समादिसृष्टिसङ्घदार्धमाद्ये'त्यादिपदमेतदभिप्रायको-
 योक्तम् । अत एव 'मायेत्यसुराः' 'यो यदंशः स तं भजते' इत्यादिश्रुत्यादयोऽपि सङ्ग-
 च्यन्ते । अत एव श्रीमोक्तुलनायचरणैरपि सिद्धान्तगुक्तावलीविवृतित्यायाः 'सेवा हि सेव-
 कधर्मस्तदुक्ता जीवानामशेषाणां सहवदासत्त्व ज्ञापित'मिति फलिकाया व्याख्याने 'आसुर-
 रज्यविरिकानामशेषाणा'मित्युक्तम् । अत एव 'गुणान् विरज्येत् विना पशुमा'दिति श्लोक-
 व्याख्याने 'अनिपत्यंदोषेण चाप्रवेश' इत्युक्तिरुपापार्णामत्साकमाश्रयः । 'सदजासुरस्त्वेनेत्यर्थ'
 इति प्रमुच्यतेतिवृत्तिरपि । अत एव 'असन्नेव स भवति असद्रूपेति वेद चे'दिति 'न
 सर्वं तेषु विद्यते' इत्यादिश्रुतिभगवद्वाक्ये तेषां व्यावहारिकं सत्त्वं वदतः । अत एव
 देवकीमुत्तानपनाय गन्तव्यं भगवन्तं स्तुवतो पठेर्मान्यनिवृत्ते श्रीमदाचार्यैरुक्तम्, 'ते चेत्
 द्वेषितास्तदा तेषां नरकया प्रापत्यक इत्या'सुधीं योनिमापन्ना' इति पान्थादुत्सारेण वदाचि-
 ह्यसुक्तौ कथं भगवान् सर्गार्थे'ति । तथाच इच्छामात्रेण निमित्तेन मायोपादानर्कं
 प्रसादं घटयान् । न तु स्वयं तत्र प्रीष्टः । तथाच मायया निमित्तेषु नरकादिरूपनिकाटेषु
 ते पतन्तीनि न कोऽपि दोष इत्यर्थः । ये च मुच्यन्ते ते च नासुराः । किन्त्यासुरानेतिनः ।

तथाच ते भगवदंशा एवेति निष्कर्षः । यदा च स्वरतीच्छा तदा भावामभ्युपसंहरतीति तेऽपि न प्रतिभासन्ते । वस्तुतस्तेषामसत्त्वात् । तथाच ये प्रपञ्चं मायिकमेवाहुस्त आसुरा एव । यत्क्षेपां तथैव भासते । 'पुण्यो गन्ध' इत्यादिवाक्यविचारेण दोषप्रतीतिमात्रस्य मायिकत्वमिति न कोऽपि दोषः । ननु सामर्थ्यस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वात्प्रावाहिकाणां विकारस्य च मायोपादानकत्वादिकारित्वं ब्रह्मणो दुर्बलमिति चेत् । न । न हि तेषां सामर्थ्यरूपत्वम् । असत्त्वात् । किन्तु सामर्थ्यात्प्रातीयमानत्वम् । अन्यथा सत्यता सात् । दृश्यतेऽपि नटैः प्रदर्श्यमानस्य मिथ्यात्वं क्षणिकत्वात्सामर्थ्यस्य च सत्यत्वमिति न मार्गभेदानुपपत्तिः । यद्वा । वीररसभोपार्थमुत्पादिता अपि जीवाः सत्या एव । 'जीवेशानामासेने'ति श्रुत्युक्तस्याप्याभासस्याभाससमानाकारत्वात् । तयोः समानाकारत्वस्यैव लोके दर्शनात् । अत्राभासाभासयोरुभयोरप्यान्तरत्वेन द्वेषरूपधर्मप्रतिविम्बेऽपि बाधकाभावात् । न च वीररस उपयुज्यमानस्य तद्दर्शस्य द्वेषस्य तेष्वभावात् शङ्काः । द्वेषस्याप्यानन्दतिरोभावात्मकत्वेन तेषु तत्सत्त्वात् । अतस्तद्विशिष्टा एव ते । किञ्च । 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणाद्भवः । स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो'रिति द्वितीयस्कन्धोक्ता भगवदुत्सन्ना गुणाः कर्णार्थं मायया यथा गृह्यन्ते, तथा भगवत्कार्यार्थं तथा ते जीवा अपि स्वजन्यया अविद्याशक्त्या गृह्यन्ते । अत एव सिद्धन्मण्डने 'यस्मिंजीवे यादृशीच्छा तदद्रुत्सु एवाविद्यादिशक्तयः सत्त्वादिभेदेन तं व्याप्तुवन्तीति महदैश्वर्यं भगवत' इत्युक्तम् । तेन ते 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्युक्तासुरधर्माणो भवन्ति । तद्वन्नादिना भगवानपि वीररसादिकं भुङ्क्ते । तादृशभगवदिच्छावशादेव तेषां तथात्वमिति 'यो यदंशः स तं भजत' इति वाक्यस्यापि न विरोधः । तैर्भजनकारणे भगवदिच्छाभावात् । तेन तेषां देहादिकं सदसद्गन्धिरूपं प्रागेव साधितम् । एवं सति ते स्वकर्मणान्धे तमसि प्रविशन्ति । अन्धतमश्च प्रलयेऽविद्यायां प्रविशति । अविद्या च मायायान्, माया च ब्रह्मणि । प्रलयस्य श्रुतौ पुराणेषु च प्रतिसम्भवेन सृष्टिपिपरीतन्नमतया सिद्धत्वात्तदपि ते भगवन्तं न प्राप्नुवन्तीति 'मागप्राप्त्यैवे'ति वाक्यमभ्युपपद्यते । न च विकारस्य सत्यत्वे ब्रह्मणो विकारित्वापत्तिः । विकारस्य वाचारन्धत्वेन तदनन्यतया तदभावात् । तस्य दुष्टताया अपि लीलाधर्मैच्छिकत्वात् । वस्तुविचारे दोषस्य प्रतीतिमात्रत्वात् । तदनन्यत्वाधिकरणे तथैव सिद्धत्वात् । द्वितीयस्कन्धसुषोधिन्वामपि 'यत्किञ्चिद्दृषणं तत्र दृष्यं चापि हरिः श्यम् । विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभत' इति निर्णीतत्वात् । अत एव विचारेऽपि न मार्गभेदानुपपत्तिः । न च पक्षद्वयमध्येऽन्यतरवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । कल्पभेदेनोभयथापि सामञ्जसात् । तथाच पूर्वोक्तरीतिकेनेच्छाभावेण निमित्तेन मनसा सहजासुरानसुरावेशिनो देवांश्च सृष्टवान् । तथाच द्विधा प्रवाहोऽयोक्तः सहजासुरावेशिभेदेनेति ज्ञेयम् । अन्यत्सपष्टम् । ननु 'तदिच्छमानतस्तस्माद्ब्रह्मभृतांशचेतना' इत्यादिना दैवसृष्टिर्-

पन्थे इच्छामात्रत एव निरूपितेति कथं त्वया मनस्त उच्यते । उच्यते त्वमिप्रायज्ञानात् ।
 तथाहि । निपन्थे वदिच्छामात्रेति पदं तदनुपहितस्य स्वतन्त्रस्य निर्गुणस्य कारणतत्त्वोपाय ।
 अत्र तु यत्त्वपदं तदस्यां स्वसमवायिकारणताकत्वनिरासार्थम् । अत एव निपन्थे तत्र
 'प्रज्ञान्तांशे'त्यादि जीवविशेषणमुक्तम् । अत्र तु नोक्तमित्येवं विनिगम्यते । न च तत्त्व-
 नेवात्रातिदेश्यम् । असुरसृष्टित्वात् । 'प्रवाहसान्प्रवक्ष्यामी'त्यादिना प्रावाहिकसृष्टेरासु-
 रत्वनिर्धारणात् । तस्मादेवं सर्गभेदेन मृतभेदादेहादिवैलक्षण्यसिद्धेः साधनसाङ्गर्षामावात्र
 सर्गभेदनिरूपणवैयर्थ्यमिति मार्गाणामत्यन्तविवेक उपपन्नः प्रामाणिक एवेति भावः ॥ ८ ॥
 ननूपादानभेदेऽपि निमित्तसाजात्ये कार्यं फलं च तुल्यमेव लोके दृष्टम् । यथा
 सौवर्णराजतताम्रपटास्ततो जलाहरणं च । वेदेऽपि यथा श्रीह्रियवप्रकृतिकपुरोडाशान्मां
 समानो यागोऽदृष्टं च । तद्वदत्रापि निमित्तसाजात्यादेव्यादा फलमेकमेव चेद्वैयर्थ्यः सृष्टिभेद-
 मार्गभेदसाधनप्रयास इत्याद्याद्यामुपोदातसद्वत्त्वा फलनिमित्तयोर्भेदमाहुः मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकधा ॥ १० ॥

'प्रजापेये'त्याकारिकया मूलेच्छया । सिद्धयेति यावत् । तथा कृत्वा फलं लोके
 भवति । न त्वलौकिकम् । 'अथैतयोः पयोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदा-
 यतीनि भूतानि भवन्ति जायन्ते म्रियन्तेति । अथ व इने ग्रामे इशापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
 धूमममिसम्भवन्ति । धूमाश्रान्तिं राधेरपक्षीयनापपक्ष'मित्यादिश्रुतेः । 'एवं प्रयीर्षमनुप्रवन्ता
 गतागतं कामकामा लभन्ते' 'क्षिपाम्यजसमशुमानासुरीण्येव योनिवित्वादिस्सृष्टेव । न
 च प्रयीर्षानुप्रवन्ते कपनासुरत्वमिति शक्यम् । देवापेथेन तत्सम्भवात् । आसुरत्वक्षणेऽपि
 'यक्ष्ये दास्यामि मोक्षिये' 'यजन्ते नाम यज्ञैश्चे दम्भेनापिधिपूर्तक'मित्युक्तत्वादिति । वैदिके
 मर्यादामार्गे वेदोक्तं स्वर्गनोक्षादिरूपं फलं भवति । 'यि चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
 तेऽचिरमिसम्भवन्ती'ति 'यज्ञ दुग्धेन सम्मिन्न'मिति 'प्रस्र वेद श्रतैव भवति' 'न स
 पुनरागतं' इत्यादिश्रुतेः । 'त्रिविधा मा'मित्यादिस्सृष्टेव । अत्रापि 'एष उ एव साधु कर्म
 कारणं तं यमेन्यो लोकेन्य उज्जिनीपती'त्यादिश्रुतिव्यापिता उज्जिनीपाधोनिनीपा च कारण-
 देनानुसन्धेया, अज्ञानरूपकार्याङ्गुमोचयिषा चातुमातन्या । कायेन आनन्दमानकरपादसु-
 प्तोदरादिरूपेण फलं नानाविधं तृतीयातुगवरूपं पुष्टं भवति । तुना लौकिकवैदिकप्रकार-
 शश निरस्त्या । तथाच यथा यथा पुष्टिमार्गीया वाञ्छन्ति, तथा तथा ताननुदप्य
 ददाति । न स्त्रीधरत्वेन । यथान्यत्र । अत एव प्रमुचरपेर्नररत्नस्य 'निजेच्छातः करिष्य-
 ती'त्यस्य व्याख्याने 'निज्ञानामिच्छातः स्नेच्छानये'त्युपपत्त्या व्याख्यातम् । 'गोपीभिः
 स्त्रोमिनोऽनृत्यत्' 'यां गोपीमनय'दित्यादी स्पष्टं च तथा । अत्रापि 'गोपाये स्वात्मयोगेन'
 'मदस्त्वसिद्धये तेषां कृष्येतदधित्तपन्' 'वीक्ष्य रन्तुं मनसक' इत्यादिमित्युपासितोक्त
 पेच्छा कारणत्वेन बोध्या । एतन्न यत्र भूतमार्गीयमशीर्षमन्यदा शरीरं फलं तत्र तदे-

तुम्हा सद्गीर्णञ्छानुमातव्या । अत एव भिन्नेच्छातः अपिशब्दात्फलभेदतश्च नैकधा सर्गा मार्गाश्च एकविधा नेत्यर्थः । नैकतेति पाठे सर्गाणां मार्गाणां चैकता नेत्यर्थः । एवमुत्पत्तिनारम्यान्तं मार्गप्रवाहभेदात्प्रमथेयत्वेन मार्गव्यभेदः साधितः । तेन प्रतीयमाणाः वस्यासम्बन्धिनः सन्देहा निवारिताः ॥ ९ ॥

अतः परमनुष्ठीयमानावस्यासम्बन्धिनः सन्देहान्परिहर्तुं मार्गसाधनीमृतजीवदेह-
क्रियाभिर्भेदः पूर्वप्रतिज्ञातो वक्तव्यः । तेषु जीवानां मुख्यत्वात् प्रथमं तद्भेदं वदियन्त
इच्छाभेदेऽपि जीवेषु वैलक्षण्याभावात्कथं फलभेद इत्याशङ्कामपि परिहरिष्यन्तश्चिदप्रत्युत्पा-
विशेषेपि तत्तदसाधारणधर्मभेदाद्जीवा भियन्ते, तेन फलभेद इति हृदिहृत्य अत्यन्तवि-
विक्रो धर्मः प्रावाहिकाणामेवेति प्रथमं तानाहुः तानहमित्यादि ।

‘तानहं द्विपतो’ वाक्याद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तथाच येषां भगवद्भेषोऽसाधारणधर्मत्वेन सार्वादिभेदोऽतिथोरः संसारसतोऽन्धत-
मःप्रवेशः पर्यवसाने ते प्रवाहिणः । भगवद्भेषश्च त्रिविधः । मूलरूपावताररूपद्वेषो विभू-
त्वादिद्वेषो जगद्रूपद्वेषश्च । तत्र मूलरूपावताररूपान्यतरद्वेषो भगवन्तं पश्यन्तः कालं
प्राप्य शुष्यन्त इति ‘मन्येऽसुरान् भागवता’नित्यत्र व्यवसायितम् । ‘कामं क्रोध’मिति
ब्राह्म्याश्च । ‘तदेव रूपं दुरवापनाय’ ‘लेभे गतिं पाञ्चुचिता’मिति फंसपूतनयोर्मुक्त्यु-
क्तेश्च । विभूतिद्विपस्तु द्वेषत्यागे क्रमेण शुष्यन्ति । ‘अत्यागे धर्महीनाः पतन्ति’ ‘सम्भु-
ष्यन्तु हरद्विप’ इत्यस्य नियम्ये शिवद्विषां तथा व्यवसायनात्समानन्यायेनान्यत्रापि शुक्तिसि-
द्धत्वात् । एते उभयेऽप्यासुरावेशिन इत्यग्रे सेत्सन्ति । जगद्विपस्तु जायमाना अन्ततोऽ-
न्धन्तमः प्रविशन्ति । इदमपि सुषोधिन्त्यां स्थापितम् । ‘ये चान्यन्तमः प्रविशन्ति, ते
केवला एव प्रविशन्ति, न तु प्राणादिसहिता’ इत्यपि पुराणं प्रत्यक्षवाक्ये ‘अकृतार्थं प्रदि-
प्यन्ती’त्यस्य सुषोधिन्त्यां निर्णीतम् । अर्ताभागशास्त्रे मुक्तेरनुपपन्नान्तत्वेन ‘अत्रैव समयनी-
यन्ते’ ‘स उ क्ष्वपत्याम्पापलाभ्मातो मूनः शेत’ इति श्रुतेस्तद्व्यपत्तस्य महता विचारेण
व्यवस्थापनात् । इदमनाशिमग्रन्त्यस्य शुद्धितत्वापयाशुद्धि परबोधनायोक्तम् ।
प्रकृतमनुसरामः ।

अत एव द्वेषिभेदादेव । इतरी मर्यादापुष्टिसौ जीवी । जालभिप्रायेण द्विपचनम् ।
तेभ्यो विविक्ती । अत्रापि पूर्वप्रकृतभेदमाहुः सान्तौ मोक्षप्रवेशतः । मोक्षोऽनु-
त्पत्तिः । प्रवेशः पुरुषोत्तमरूपे । ‘विशते तदनन्तर’मिति वाक्यात् । ताभ्यां सान्तौ
पर्यवसाने निवृत्तजीवमायी । प्रावाहिकास्तु ताभ्यां न तपेति प्रयोऽपि जीवा भिन्ना
इत्यर्थः । एवं प्राप्त मोक्षप्रवेशत इति कथनान्मर्यादिनामेव येशोक्तमुक्तेरुक्तत्वात्प्रगति
साधारणमात्रेण प्रमानेऽभिविदेशेन यथाविधि येशोक्तमज्ञानादिप्रशुद्धितत्त्वमेव तेषां

लक्षणम् । अतस्तेऽपि भिन्ना इत्युच्येयम् । इदं हि पुष्टिप्रकरणम् । अतः पुष्टिभेदनिरूपणाय यावत्तत्स्वरूपनिरूपणमुपयुज्यते, तावत्क्रियते । विशिष्य तु तत्प्रकरण एव निरूप्यमिति न दोषः । भगवद्विपत्यवसाधकमक्तिमत्त्वं पुष्टिजीवानां लक्षणं तु पूर्वोक्तवाक्यविचारादेव फलतीति न विशिष्योक्तम् ॥ १० ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिभागं भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेयार्थं तत्पुष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ ११ ॥

एवं लक्षणफलयोर्भेदेन यत्सिद्धं तदाहुः तस्मादिति । यस्मादेवं लक्षणभेदेन तस्मात्पुष्टिभागिना जीवा मार्गान्तरीयजीवेभ्यो भिन्ना एव । एतावता सर्वथा भेदसिद्धौ भेदने प्रकारान्तरासम्भवादाहुः न संशय इति । यद्यपि 'कामः सद्भवो विकिरिता श्रद्धाऽश्रद्धा ह्रीर्धीर्भारित्येतत्सर्वं मन एवेति' श्रुतावितिशब्देन प्रकारवाचिना द्वेषादयः सद्गद्दीतुं शक्या इति सोपाधिकानामेव भेदः समायाति, न केवलानाम् । न च जीवपदोक्तिविरोधः । 'एवं पश्यविषं लिङ्गं प्रिवृत् पौडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत' इति चतुर्थस्कन्धे नारदवाक्ये जीवपदस्य तादृशोऽपि प्रयोगान् । 'तानह'मिति गीतावाक्ये द्वेषादिशर्मोक्तेश्च । तथापि 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणे उपादानसूत्रे बुद्धिसम्पन्नात्कर्तृत्वमिति निराकृत्य, जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्पन्धादुद्गच्छतीत्याकारेण्यवसापितम् । तद्वदेते द्वेषसाधारणभावमक्तपोऽपि ज्ञेयाः । अत एव फलवैजात्यम्, अन्यतमप्रवेशो मुक्तिः पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति । पर्यवसितं फलं केवलस्यैवेत्यनुपदमेव व्युत्पादितम् । तदेतदुक्तं न संशय इति । ननु 'यदा यस्य' 'यस्यानुग्रहम्' 'यमेवैव वृणुत' इत्यादिषु वच्छब्दस्य यदाशब्दस्य चोपवन्धात्कश्चिदेव जीवं कस्मिंश्चित्काले भगवाननुग्रहयतीति सिध्यति । तेनानुग्रहीतः पुष्टिभागं प्रविश्य पुष्टिजीवो भवतीति न जीवभेदः । न चानुग्रहविशिष्टस्य केवलापेक्षया भेदाच्च दोष इति वाच्यम् । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् । देवदत्तकण्ठलीतिवत् । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव पर्यवसानतोऽतिरेकेः सेत्स्यति, न जीवानामिति जीवभेदाद्विचारो व्यर्थ इति चेत् । न । प्रामाणिकत्वात् । 'त्रयाः प्राजापत्या देवा मनुष्या अमराश्चेति' वृद्धदाण्यके श्रावणान् । परमरात्रेऽपि 'उत्पञ्चाक्षिविधा जीवा देवदानवमानवाः । तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेपूतमा जपि । मन्वसा मानुषा ये तु सृष्टियोग्याः पुनः पुनः । अपमा निर्यात्यैव दानवास्तु तमोऽप्या' इति कथनात् । नन्वत्र देहस्य देहविशिष्टस्य वा भेद उक्तो, न केवलस्येति चेत् । न । फलोत्तया तन्निश्चयात् । केवलस्यैव पर्यवसितं फलमिति पूर्वमेव व्युत्पादितत्वान् । न च परमरात्रस्याप्रामाण्यं शङ्कम् । भारते मोक्षधर्म नारायणीये तथाग्राण्यस्य कण्ठन एषोक्तशात् । तर्कचर्येऽपि विरुद्धाश्रमाश्रानतीकारेण ज्ञेयान्पुनःमानात् । जेमिनीयस्युतिपादेऽपि सृष्टीनां तथैव प्रागाण्यसाधनान् । क्रिम् । 'यदा यस्य' इत्यादिषु न तदैव पुष्टिजीवत्वमित्युच्यते, किन्तु साधनसंप्रदान्यत्र पर्यायमनर्थनिवृत्तिः स्वतामश्च । अतोऽपि तथा । तस्मात्पदानुग्रह ततः

स्वरूपे प्रवेश्य पुनः पुष्टिसृष्टावुत्पादयति, तदा पुष्टिजीवत्वम्, न त्वनुग्रहमात्रात् । एतत्सर्वं बृहद्ब्रह्मानीयसन्दर्भविचारे 'उक्तकालं समासाय गोप्यो भूत्वा ह्रीं गता' इत्यत्र विद्वन्मण्डने स्पष्टम् । अत एव निबन्धेऽपि 'आदिभूतिः कृष्ण एव सेव्यः साद्युज्यकाम्ये'त्युक्तम् । अन्यथा पूर्वमार्गसङ्कीर्णत्वानिवृत्तेः । न चैवमनुग्रहसान्निध्यत्वापत्तिः । फल-
बलेन प्रनाख्या अपि विचारितव्यनिश्चयात् । तस्मात्सुष्टुक्तं भिन्ना एवेति । ननु भवत्वेवं जीवभेदः फलभेदश्च, तथापि भीतायां सर्गद्वयसौव कथनात्पुष्टिमार्गीयः सर्गोऽपि दैवसर्ग एव निवेशनीयः, तथा सति दैव्या सम्पदा मोक्षः, अनुग्रहसादृश्यं भक्त्या साद्युज्यमिति फलविभागोऽपि सेत्सति, तथा सति सर्गस्वभावात्साधनसादृश्यमेव, न तु विवेक इत्या-
शङ्कायां तत्सर्गप्रयोजनमाहुः भगवदिति । मन्वतो रूपस या सेवा, रूपेण स्वसौन्दर्येण या या सेवा तदर्थं तत्सृष्टिः । नान्यथा भवेत्, एतत्सृष्टिकरणमाथे अधिकार्यभावाद्भगवतो रूपसेवैव न भवेत् । तथा रूपसेवां चेन्न कारयितुमिच्छेत्तत्र भवेत् । नामसेवाया दैवान्तरैरपि सम्भवात् । तथा तादृशरूपाभावे तत्कृता या रमणोपसुक्तसेवा सापि न भवेत् । इदं च प्रयोजनं 'स वै नैव रेम' इति श्रुत्यैव सूचितम् । तथाच दैवत्वाधिक्येऽपि स्वसेवार्थं तेपामालोचितत्वादन्येषामन्यार्थमालोचितत्वात्स्वार्थपरायत्वान्यां दैवसर्गभेदः केन वार्यते । सिद्धे च तद्भेदे न साधनसादृश्यगन्धोऽपि । तादृशसृष्टिश्च पूर्वमेव साधिता । 'स आत्मानं स्वस्वयमकुर्वतेति श्रुत्युपन्यायेन । एवञ्चासुरेण प्रावाहिकेण सर्गेण विप्रकृष्टा ऋद्धिः । मार्गादिकेन परम्परिता । पुष्टिसर्गेण साक्षादित्युक्तोऽपि फलितः । किञ्च । श्री मृतसर्गां लोकेऽस्मि'तित्यत्रान्यास्मिन्नलोक इत्यनेन असुक्तसम्बन्धी विधातुकृतो लोकः परामृश्यते । अन्यथैतद्वैपर्य्यं स्यात् । तस्माच्च द्वौ । तावता तदतिरिक्ते सुक्तसम्बन्धिनि तादृशदैवसर्गस्य केन वारणम् । न च 'न स पुनरावर्तते' 'अनावृत्तिः शब्दा'दिति श्रुतिन्यायविरोधात्पूर्वोक्तमुक्तसर्गोऽनुपपन्नः । 'सम्प्राविर्भावः स्वेन शब्दा'दित्यधिकरणे आकरे व्यवसायितत्वात् । तत्र हि अस्यसम्बन्धानां 'सोऽभूते सर्वान् कामानित्युक्त आनन्दानुभवोऽन्तर्भावित्वेति सन्दिह्य, 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुत्या पुनरिहागमननिषेध-
दिहागमनं विना च परिहृत्युत्पत्तिसम्बन्धादन्तरेवालुम्ब इति पूर्वपक्षे, सम्पद्य मद्य प्राप्यापि स्वेन मगवतीनाविर्भावो बहिः प्राकृत्यं तेषां भवति । यत उक्तश्रुत्युक्तः सर्वकामाशनरूपो भोगः सप्राधान्येन ब्रह्मणो विषयितो निविष्यचातुर्यवतः सहभावेन यः स परिश्रय शन्य इत्यशनवाचकादक्षत इति शब्दादेव निर्णीयते । शक्यं व्ययसापकता पूर्वतश्च एव नामपेयपादे 'अर्गोद्गा कल्पनैर्हृदेश्वा'दित्यधिकरणे निर्णीता । 'अज्ञातिना सक्तुं प्रदाप्ये नहुया'दिति होमे देवताप्रसादनादानिव संयुक्तदृशाद्वयसाग्रेतरशक्तत्वाद्दत्तयोर्विकासनं विना होमासम्भवाव्याकोश एवाद्यतिः शक्तः । आख्यातानामर्थं मुनतां शक्यं सहकारि-
त्वादिति । क्रियोपकोशशब्दियावां 'एष देवपयो ब्रह्मपयः । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त नावर्तन्त' इत्येवं मानवमिति पदार्थां संसार एवानावृत्तिरूपते । अन्यथैत-

त्यदद्वयवैयर्थ्यं स्यात् । तेन 'न स पुनरावर्तत' इति सामान्यशास्त्रनप्युपसंहित इति न तस्यापि विरोध इति । एतमेव चार्थं 'युक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इति वाक्यं 'न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते । विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः' इति पापवाक्यं चोपोद्बलयति । न चोक्तवाक्यानां जीवन्मुक्तपरत्वं शक्यम् । जीवन्मुक्ते तादृशगोगानुपलब्धेः । मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनस्याप्रयोजकत्वात् । उक्तवाक्यादिभिर्मुख्ये वाधाभावाच्च । एवञ्च 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्रापि ज्ञानमुक्तयोर्वास्या एकोक्त्योभयप्राप्तेर्ब्रह्मवित्पदेन पुरुषोत्तमे प्राप्तसायुज्योऽपि शक्यवचनः । तथाच स तथा भवतीत्यर्थः । अयमेवार्थः 'अस्मिन्नस्य च तयोगं शास्ती'ति सूत्रेऽभिप्रेयते । स चास्मिन्नानन्दमये ब्रह्मणि अस्य प्राप्तसायुज्यस्य जीवस्य तयोगं तत्स्वरूपस्य योगं शक्ति फलत्वेन शुक्तिर्वदतीति विद्वन्मण्डनोक्तदिशावयन्त्वयः । असा तयोगं शास्तीत्येतावतैव चारितार्थं यदस्मिन्निति पदं तस्यान्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । इदं यथा तथानन्दमयाधिकरणस्य वर्णके स्वतन्त्रे प्रसुचरणैर्विशदीकृतम् । अतो जीवन्मुक्तं न्यावृत्त्यर्थमेवासिन्निति पदम् । न हि जीवन्मुक्तस्यागेदारिमका मुक्तिरस्ति । येन योग्यतानुभवस्य स्यात् । किन्तु ज्ञानाध्यासाभावयोः कारणकार्ययोर्नास्तिफलप्राप्तिज्ञापकयोः सत्त्वात्तयोच्यते । ज्ञानेन स्वरूपयोग्यतार्था मुक्तिर्भवता दीपत इति न ज्ञानमात्रसाध्या । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति' 'मोक्षमिच्छेद्भगवार्दना'दित्यादिवाक्यैः । तथा सति चरमवृत्तिरूपमपि ज्ञानं स्वरूपयोग्यतासम्पादन एवोपक्षीयमाणं न फलोपदितां कारणतां स्वस्मिन्नवरोद्धुमीष्टे । अतो मुक्तिरपि भगवन्नियतैवेति सेवादौ विचारितान् शुद्धान् विधाया निर्मावयतीत्यत्रापि न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

ननु भवत्येवं सृष्टिभेदात्साधनसाद्ग्याभावः, तथापि लीलावृत्तयुक्तानां स्वरूपभेदक्रियासु न कश्चिद्विशेषो दृश्यत इति सापितपूर्वः सृष्ट्यादिभेदोऽपार्थ एवेत्याशङ्कयां तत्तद्विद्वाराय विशेषमाहुः स्वरूपेत्यादि ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्सत्य करोति हि ।

'स यथा सैन्यप्रपन्नोऽनन्ततोऽवापः कृत्यो रसपन एवं वा अरे अयनात्मानन्तरोऽवापः कृत्यः प्रज्ञानपन एव' 'आनन्दरूपममृतं पदिमाती'त्यादिश्रुतिनिर्णया भगवत्तद्विदानन्दपनः, एवं तेऽप्यनितोदितमविदानन्दा इति न स्वरूपेण तारतम्यम् । यथा भगवतोऽष्टौकिरीट्या सत्त्वाधिष्ठानोऽवतारः, एवं तेषामपीत्यवतारेणापि न तथा । यथा भगवतो भवनरजादीनि लिङ्गानि, एवं तेषामिनि न लिङ्गेन तथा । यथा भगवत् ऐश्वर्यादयः श्रीरुमापादयश्च, तथा तेषामपीनि गुणेनापि न तथा । इदमपि 'न प्रयोजनमत्या'दिनि सूत्रेण मरण आद्यशमताश्रयनात्सृष्टिकरणं विरुद्धमित्याक्षिप्य, 'लोकवत्तु लीलाभेत्स्यमिनि सूत्रेण पूंश्रुतिरसपूर्वकं लोके यथा ईशरो लीलां करोति, तत्र न तदति-

रिक्तं प्रयोजनान्तरम्, तथावापीति समाधाय, ठीलास्वरूपमाह कैवल्यमिति । स्वरूपानतिरिक्ता । तथाच समाधानोत्तरं स्वरूपकषणं सपरिकरायाः स्वरूपात्मकत्वज्ञापनाय । तेन 'अहिकुण्डल'सूत्रे वक्ष्यमाणान्यायाद्भवावानेव तावद्रूपस्त्वया क्रीडतीति फलितम् । एतदेव भाष्येण कृष्णोपनिषदि 'तस्मान्न मित्रा एतास्तु आभिर्मित्रो न वै विभुः । भूमानुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गावासिन'मिति मन्त्रे परस्परभेदकवनादुक्तम् । वाराहपुराणे च 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिविधातृव्यतिरेक्रिणी'ति तस्या विधातृव्यतिरेकित्वकथनात्तदुपशृंहितम् । तथाचास्माद्विशेषान्न साधितपूर्वमपार्थतानापचयत इत्यर्थः । 'टिड्डेन च गुणेन चे'ति चकारद्वयेन यया भगवत्ठीलाश्रवणादिना कृतार्थता, तथैव तेषामपीति बोधितम् । तदपि गर्भस्तुतौ 'शृण्वन् गृण'ञ्जित्यस्य सुबोधिन्यां चकारसूचितार्थनिरूपणे भगवत्सम्बन्धिनामप्यन्येषां श्रवणादिके फलसाधकमित्यनेनोक्तम् । तर्हि प्रत्यक्षस्य का गतिरित्यत आहुः तथापीत्यादि । यावत्ता तारतम्येन । कार्यं तत्तत्प्रकारकविधिरित्तलीलाकारम् । सिध्यतीति शेषः । तावत्तारतम्यं तस्य जीवस्य स्वरूपे देहे वा तद्विरयामु वा करोति । हि यतो हेतोः । तथाच कार्यसाधनायैव तारतम्येन सर्वमेव सङ्गच्छते । तेन प्रत्यक्षं तावदंशे यथार्थमपि तु न तावत्त्वस्य नियामकम् । अतो न प्रत्यक्षचन्द्रयोर्विरोध इत्यर्थः । अयं च सार्धकारिकोक्तोऽर्थो 'दानौ तूपायनश्चन्द्रोपत्ताकुशाश्चन्द्रःस्तुत्युपगानवचदुक्त'मित्यत्र विचारितः । तेन यं जीवं मर्यादादिभ्यः पृथक्कृत्यानुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशयति, तस्यैव व्ययस्या बोध्या । तत्र हि 'निरक्षणः परमं साम्यमुपैती'त्यावर्षणिके श्रुतं साम्यं किमशेषपरमैः, उत कतिपयपरमैरिति सन्देहे, अत्र परमपदोक्त्या अशेषवद्भैरिति पूर्वशब्दे, तुना पूर्वशब्दं निरस्य, दानौ भगवता सृष्टयर्थं जीवानां त्यागे विभाग इति यावत्, तस्मिन् कृते ये पर्याप्तित्तिरोहिता ऐश्वर्यादयः, ते प्रशस्तमन्य आतिर्भवन्ति । तैः साम्यमुपचर्यते । न तु सर्वथा साम्यम् । तत्र हेतुः । उपायनश्चन्द्रोपत्तादिति । अत्र यत्साम्यमुपच्यते, तदुपैतीरसुपायनश्चन्द्रोपत्तेनोच्यते । तथा सति पूर्वं न स्वतन्त्रमिदानीं प्राप्नोति । तेन परममुपेत्य साम्यमुपैतीति सिध्यति । तेन पूर्वोक्तमेव वदीभवति । उपितं चैतत् । अन्यथा 'न तत्प्रमथान्यधिकश दृश्यत' इति श्रुतिर्विरुध्यते । तत्र द्यन्तः । कुशाश्चन्द्रःस्तुत्युपगानवदिति । औदुम्बर्यः समिधः कुशाश्चन्द्रेनाभिधीयन्ते । ता ज्योतिष्टोमादियागेऽनु प्रसृज्या स्वाप्यन्ते । तत्र 'अभि स्ता शू नोतुम' इति ऋक्सूत्रेऽप्युपसंहृत्य मन्त्रेण गानं क्रियते । तथा सति कुशानां, या छन्दसा स्तुतिलानोपगानकारणद्वयो यो भकारस्तस्यार्धमन्यवत्वेन यथा नर्षयता, तद्ददनापीत्यर्थः । ननु तत्प्रमथसादिवाक्परभेदो बोधितस्तन्म का गतिरित्यत्राह तदुक्तमिति । 'तद्गुणसारत्वात्तत्परदेश' इति सूत्र एवोक्तं गीण्योप्यत इति । इयं वा मुक्तव्यवस्था सात्रानुश्रुतिं बोध्या । नित्यठीलास्थानां तूक्तैः पूर्वसूक्ते । एतेन रसशास्रोक्तरीतिरुक्तीलायां वैचिन्त्यासम्भवे साम्यरूपमपाम्भवे स्वरूपवद्गुणैकत्वरूपमपाम्भवे सर्वेषामेकमिषत्वेन कर्मानन्तरासम्भवाद्वा च ये सन्देहात्प्रत्यक्षानुभवसङ्गतिनाथ ते

सर्वे सामान्येनापाकृता योष्याः । 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विप' इति श्रुतेः 'यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान् विष्णुरव्यय' इत्यादिस्मृतेश्च रहस्यलीलास्यत्वान्न विशेषतो विधीयन्ते ॥

एवं स्वभावभेदादिसन्देहानपाकृत्य, केषाञ्चिद्भगवदुक्ते भक्तिमार्गं, केषाञ्चित्पक्षे ज्ञानमार्गं, केषाञ्चित्पक्षे कर्मणि, तथापि केषाञ्चित्स्वतः प्रवृत्तिरासक्तिश्च, केषाञ्चिद्विषयत्वात्, केषाञ्चित्स्वभावविरुद्धा देहादयः, इतरेषामनुकृता इत्यादीन् विशेषतो निराकृतुं पुष्टिनीवान् विभजन्ते ते हि द्विधेति ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

ते पुष्टिनीवादयः हि यतो हेतोः भगवत्कार्यस्य लीलावैचिन्त्यस्य सिद्ध्यर्थं शुद्धमिश्रभेदेन द्विप्रकाराः । मिश्राः पुनः प्रवाहमर्यादापुष्टीनां यो विभेदः विशिष्टः शुद्धादतिरिक्तः सङ्गीणो भेदस्तेन विप्रकाराः प्रवाहमिश्रा मर्यादामिश्राः पुष्टिमिश्रा इति । तथा चैवंविधैष्विध्यायां दवान्तरभेदात्ते सन्देहा निवार्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णानिबुल्लभाः ।

कर्म निवार्या इत्याशङ्कायां तदभिज्ञापकं रूपमाहुः पुष्ट्येत्यादि । अत्र पुष्ट्यादिशब्दैर्मार्गा उच्यन्ते । तत्र भक्तिज्ञानकर्मणां विजातीयसंबलितानां मार्गत्वं केवलस्य भगवद्कर्मस्वमित्येकादशस्कन्धसुयोधिन्यां स्थितम् । पुष्टिशब्दवाच्योऽनुग्रहोऽपि फलपलाकेवलो मिश्रश्चावधार्यते । तत्र केवलो निःसाधनेष्वङ्गीकृतेषु । यथा गोकुलस्येपु ब्रजस्येपु सर्वथा प्रव्रजेषु च । 'अहृषाष्टतं निशि शयानमतिशयेन' 'केयलेन हि साधेन' 'मत्कामा रमणं जारम्' 'सर्वयमान् परित्यज्य' 'तस्मात्समुद्भवोऽख्य नोदना'मिति चाक्षेपेभ्यः । द्वितीय उक्तरीत्या त्रिविधः । उभाभ्यप्यवान्तरभेदेरनन्तविधावित्यपि 'तथापि याचते'त्यनेन सूचितमेव । एवं सति एते मामभिज्ञानन्वित्यस्यमिष्यापूर्विका या पुष्टिलया मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते सर्वज्ञा यथा तथा भगवत्स्वरूपज्ञाताप्ये गवन्ति । तेन सर्वज्ञत्वं तदभिज्ञापकं लिङ्गम् । उदाहरणं तु नारदपरमादयः । ज्ञानमिश्राः परममत्ता इति यावत् । 'मुक्तानामपि विद्वानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिपति मदासुन' इत्यादिवाक्यानामते विवयाः । मनुनामान्द्विपरा एते मान्द्वित्यस्यमिष्यापूर्विकेण प्रवाहेण मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते क्रियारताः भगवद्गुणायरादादिविद्वकर्मपरतः । प्रायश्चित्तमक्ता इति यावत् । तारुणक्रियापरत्वं तदभिज्ञापकम् । उदाहरणं शुभदेवनिमिषप्रवृत्तयः । महृणान् जानन्वित्यस्यमिष्यापूर्विका या मर्यादा भगवदुक्तममरादमरानिमित्तया मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते गुणज्ञा भगवत उल्लसतानां गुणानां मर्यादीनां भगवदीयानां सङ्गीयमर्यादीनां ज्ञानात्ते गवन्तीति तदभिज्ञापकम् । मर्यादिकमक्ता इति यावत् । उदाहरणं भीष्मादयः । शुद्धास्तु प्रेम्णा उल्लसिताः । निरुपधिरेवैव तेनाभिज्ञापकः । ते अनिबुल्लभाः । तान् भगवान् कदापि न स्वयति । 'ये दातागारुशाध-

प्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां अरणं याताः कथं तांस्त्वत्कृत्यमुत्सहे' 'विरजति हृदयं न यस्य साक्षाद्भक्तिरित्यादिवाक्यानां विषयाः । निबन्धेऽपि 'एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः । यो दारागास्तपुत्राप्रप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा कृष्णे परं मावं गतः प्रेमप्लुतः सदे'त्यनेनोक्ताः । न च ज्ञानिभक्तापेक्षया तेषां निकर्षः शक्यः । 'अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञात-मविज्ञानता'मित्यादिश्रुतिभिः स्वरूपावित्तेऽप्यत्युत्कर्षस्य सिद्धत्वात् । किञ्च । अतिदुर्लभा मन्नादिदुरापचरणरेणवः । 'षष्टिवर्षसहस्राणी'ति वृहद्ब्रह्मनपुराणवाक्यात् । अत्र येऽवान्तः रमेदास्ते फलवत्ताद्वाः । तथा ये निरूपधिप्रेषाण्येऽपि विश्लिषन्ति कदाचित्ते जीवाः शुद्धाः मनस्तेषां मिश्रम् । ये चैकमनसोऽपि देहेनाशक्ताः सेवितुं तेषां देहा मिश्राः । ये पुनस्तादृशाः समर्था अपि क्रियामन्यादृशीं विदधति, तेषां क्रिया मिश्रेत्याप्युच्यते । भक्तिभेदा भक्तिहंसाद्वायभेदा जलभेदादवगन्तव्याः ॥ १५ ॥

एतेन साहचर्यदर्शननाः सन्देहा निराकृता इत्याशयेन साधननिरूपणमुपसंहरन्ति एवमिति ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।
गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

एवमकारकं सर्गभेदमनुसन्धाय ते सन्देहा निवारणीया इत्यर्थः । अतः परं शुद्धा-
नामपि पात्यादिभेदेन नानाविधं फलं दृश्यते । तत्कथम् । किञ्च । 'कायेन तु फलं
पुष्टा'वित्यत्र तृतीयानिर्देशात् किं स्वरूपातिरिक्तं फलमित्यादाशहानिरासाय च फलनिरूपणं
प्रतिजानते फलमिति । तदाहुः भगवानेव हीति । 'यो वै भूना तत्सुखम्' 'पुरुषाच्च
परं क्रियिस्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुतेः । 'परमत्रः सेतुग्यानसम्पन्धनेदव्य-
पदेशेभ्य' इति सूत्रे सेतुर्बिभृक्तिः । 'यावान् वा अपमाकाशस्तावनेवः' 'श्राद्धेनात्मना सम्प-
त्तिष्कः' 'य एषोऽन्तराले हिरण्य' इत्यादिभिः सेत्वादिष्वपदेशैः फलान्तरसन्देहे,
'सामान्यास्ति'ति सूत्रेण संसारतरणसाधनत्वनिर्लेपत्वानिदुर्लभत्वदिव्यत्वापर्यं ते धर्मा मख-
ण्युच्यन्ते । तावता तदतिरिक्तस्य फलस्य न सिद्धिरिति व्ययस्थापनाच्च भगवानेव फलम् ।
सुखमोक्षादपस्तु मार्गान्तरे । तान्यपि 'एतस्मै शानन्दस्नान्यानि मृतानि माशासुपजीवन्ती'ति
श्रुतेर्भगवदानन्दांशमृतानि । ओष्ठोऽप्यात्ममुखात्मा प्रधानन्दात्मा च तथा । पुष्टिभाग्ये तथा
न, किन्तु मूलरूपे भगवानेव फलम् । तत्र प्रमाणमूलां युक्तिमाहुः हीति । मार्गभेदसा-
धनावसर उक्तः प्रमाणरेव तथा निश्चयदित्वर्थः । तृतीयानिर्देशस्तु फलस्य साधनासाध्य-
त्वबोधाय । अतो न विरोधः । तत्र विशेषमाहुः स इत्यादि । स भगवान् अत्रि हृदय-
मूली सीतास्मान्ने पुन्दावनादी च गुणस्वरूपभेदेन चरुषं यथा भाविर्भवेत्, तेषां तथा
तांस्त्वगुणस्वरूपभेदेन फलं भवेत्, फलरूपो भवेत् । तथाच चरुषं यद्गुणरूपेणाविर्भवति
नृषिहरामयामनादिरूपेण, तेषां युक्तानि तेन रूपेण फलनि । चरुषं च पात्यपौगण्ड-
किशोररूपेणाविर्भवति, तेषां युक्तानि तेषु फलनि । तेन तदर्थरूपयामिर्भाव एव ताद-
कफलमकम् । 'यं यथा मां प्ररपन्ते तांस्तथैव मयाच्यदहम्' । 'तद्वैतान् नृराजनी'ति स्थिति-

श्रुतिप्रमाणकश्च । तेन 'मन एव मनुष्याणां पूर्वरूपाणि शंसति । भविष्यतश्च मद्भूते तपैव न भविष्यत' इति न्यायेन यथा पूर्वं तद्वदि प्रकटीभूतः, तथैवात्रो मुक्तपनन्तरमपि पूर्ववदेव तेषु तां लीलांमनुभावयतीति । तेन नित्यत्वमपि लीलायाः स्थापितम् । प्रपञ्चितमेतद्विद्वन्-
पण्डने लीलानित्यत्ववाद आकरे च । एवं फलतः पुष्टिमार्गस्यान्यमार्गसादृश्यं निराहृतम् ॥

अतः परमवान्तरसादृश्येण मिथेषु कश्चिच्छापो दृश्यते, स पुष्टिमार्गीयत्वात् 'तथा न ते माषव तावका' इति बान्स्पविरोपाचातुचितो निकर्षजनकश्चेत्याकाङ्क्षायां समादधते ।

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति कश्चित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गत्यापनाय हि ॥ १८ ॥

आसक्ताविलादि । अन्यासक्तौ सत्त्वां भगवानेव शापं दापयति । यथा नलहृन्-
 रादेः । कश्चिदिति । यत्र तस्या धौक्त्य तत्र । एवमहङ्कारे । यथा चित्रकेतुपरीक्षितोः ।
 तथाच तदोषपरिहाराय भगवत्कृणु एवाय तत्तद्भारको दण्डः । तेन न निकर्षजनकः । तर्हि
 यत्र नोभयं तत्र कथं शाप इन्द्रपुत्रादौ । तत्राहुः लोक इत्यादि । यथेवं न कुर्यात्, तदा
 लोके मर्यादादिमार्गा न तिष्ठेयुः । तथा सति लोकोच्छ्रितः स्यात् । अतो लोकसङ्ग्रहार्थं
 तथा कर्णम् । अत्र गमकमाहुः हीति । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति बान्स्पेन तथा निषया-
 दित्यर्थः । शापस्य भगवत्प्रयुक्तत्वं मौसले स्फुटम् । तेनान्यत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवाः ।

महातुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धस्वहेतये ॥ १९ ॥

भगवत्सारतन्म्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

ननु गमकमन्तरेण तयातुसन्धानमगम्यमित्यत आहुः न ते इत्यादि । ते शाप-
 निपयाः पापण्डतां न यान्ति । ये शास्त्रे पुनरत्यन्त भक्ता एव जाताः । अतो ज्ञेयं
 भगवत्तैसायं दण्डः कृणु इति । ननु दण्डस्यले युक्तमेतत्, ज्ञेये तु नायं समा-
 धिरित्यतन्मत्राहुः न चेत्यादि । तेषामपि रोगाद्युपद्रवा न भवन्ति । प्रायेण महातु-
 भावा एव भवन्ति । महातुभावात्त्वामात्रेऽपि योग्यव्यवहारस्तु भवत्येव । एतेनान्यार्थं भक्त-
 दुःखदातृत्वदोषोऽपि निराहृतः । तथापि स्वत्पार्थमेतत्प्रकृत्य न कृपात्फोरचितमित्यत
 आहुः शास्त्रमित्यादि । शिष्यतेऽनेनेति शक्यं शापदापनम् । तत् शुद्धत्वम्य हेतुनिक-
 पिरमात्मक प्रेम तदर्थम् । येषु न कुर्यात्, तदा मार्गान्तरमिदं च निवृत्त्यमावाप्तुद्वयुद्धत्वं
 न भवेत् । तथाच तत्रापि पञ्चोन्मुखा कृषीव धीवम्, अन्ये न भगवति दोषलेखोऽपीत्यर्थः ।
 ननु युक्तमेतत्, तथापि येषां शुद्धत्व चिकीर्षितं ते मिथेष्वप्यत्युरकृष्टा एव बान्याः,
 तथा सति तेषां यद्यमीरशो भारः । न हि तादृशेषु वरं प्राप्त्यादिरूप प्रमदति, न वा
 ते प्राणाज्जानन्तीति मन्दिदे, तेषामेवमात्रे धीनमाहुः भगवदित्यादि । 'यदेकमन्यक्त-
 मगम्यस्व' इति श्रुत्या भगवाननन्तरस्यः । 'अवर्षितर-शिष्यताप्याधिपवभेकमेकेन मध-
 रादप्रापेन न मम विभो वैश्वानरः प्रथमः पाद' इत्यादिश्रुतिभिर्व्यादादिषोपधरसृष्टिभिर्ग

तेषु तरतमभावयुक्तश्च । एवं सति प्रकारान्तरेष्वापकर्षाभावे तत्कृतुन्यायेनोपास्यतारतम्य-
प्रयुक्तं तारतम्यं केन चार्पेत । एवं तारतम्ये उत्कृष्टानामप्येवम्भावो न दुर्घटः । अत
एव सङ्घर्षणोपासकस्य चित्रक्रेतोः सङ्घर्षणचरणे मनोनिवेशो वृत्रेन्द्रयुद्धे । निविशेषो-
पासकसेन्द्रयुद्धस्य गजेन्द्रत्वेऽपि निविशेषोपवर्णनम् । तदेतदुक्तं हीति । तथाच तन्नि-
वृत्त्यर्थमेवङ्करणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य इदानीन्तनेषु पुष्टिजीवलाज्ञाप्रकं लक्षणं वदन्तः प्रसङ्गात्सर्वेषामाहुः ।

वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

वैदिकत्वमित्यादि । कापट्यमन्तर्बहिर्बिसंवादः । स च स्वभावस्य गोपनाय तत्तद्वका-
शनमित्येकः, स्वस्य प्रयोजनाभावेऽपि तत्करणमित्यपर इत्युभयविधात्कापट्यात्तेषु वैदिकत्वं
लौकिकत्वम् । सहजं तु वैष्णवत्वं भगवदाज्ञाकारित्वम् । ततः वैष्णवादन्यत्र विपर्ययः । एकत्र
वैदिकत्वमित्यत्र लौकिकत्वं सहजम् । तदतिरिक्तत्वं कापट्यादिति । तेन तेन लक्षणेन
ते ते घोष्या इत्यर्थः । एवञ्च तेषां फलं भगवत्तारतम्येनेत्युक्तीत्या तत्कृतुन्यायेन भावना-
नुरूपं भवति । तत्राप्येतन्मार्गीयाणां भगवतो भजयतेरेव भारतेति भज एव सर्वोपयिक-
वेद्भ्रातृभिर्भवति । परं तत्कृतसेवानुरूपा । सेवाकालग्रन्थे तथैव सिद्धत्वादिति ॥ २० ॥

सम्पन्निनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तभापरे ॥ २१ ॥

चर्षणीशान्द्वारुपास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्वथमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ।

ननु यदि त्रिनिधा एव जीवास्ताहि कथं केचन सर्वत्र तुल्यदर्शनाः सर्वमिनिविष्टा
रक्षन्ते, तत्राहुः सम्पन्निन इति । तुशुन्द्रसैविष्यपक्षे व्यावर्तयति । ये जीवाः सम्प-
न्निनः उक्तनिविधमार्गसम्पन्निनः, तथा अपरे इतोऽपि हीनाः प्रवाहस्याः, ते चर्षणी-
शान्द्वारुपाः । 'धृषि प्रजनैश्चयो'रिति पाल्वाद्यजननसावक्याम्नां सुक्ताः । तेन तद्यो-
ग्यत्वाचर्षणीभिः परिभ्रमणशीलाभिः शुक्तिभिर्व्याघ्रान्मच्छ्रेनेवोच्यन्ते । तदभिज्ञापकमाहुः
ते सर्वे इत्यादिपादत्रयेण । तेषां फलमाहुः तेषामिति । तथाच पथाराने मन्थमा भयमाद्य
ये मालुषा उक्तास्त एते । अत एव 'संभ्रमे त्वशुभ्रयेनरेषामरोह्यरतोर्ही तदग्निदग्नेना' इति
सूत्रेण यमनियता तेषां गतिर्विचारिता । 'वैरस्त्रे निविन्वन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेद्
सत्वेनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति । अतस्तेषां यथाकर्म सकलं फलं स्रष्टन्त्वमित्ये
रागिद्वं फलं सर्वत्र भवति । तथा तदनुमन्तः सम्पन्निनः संसरन्त्येव । सृतिवोग्यत्वात् ।
प्रवाहस्यास्तु तथाभूता निरविशोऽप्ये मन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमत्रानुप्रसङ्गपठितं सर्वमुत्सा क्रमशः प्रवाहभेदं चदिप्यन्तो व्यापनं क्रमः
प्रवाहेण य सत्सुभेदस्य सिद्धत्वात्प्रापनादिभेदं वक्तुं प्रासादिकानीन्देहिकिपाभेदनिरूपणं
प्रतिज्ञानने प्रवाहस्यानिति ।

• प्रचाहस्यान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्भक्तियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

तेषां स्वरूपं लक्षणमाहुः जीवास्ते इत्यादि । 'प्रवृत्तिं चे'ति सन्दर्भे नानालक्षणा-
नामुक्तत्वादेकस्मिन्नायतामदर्शनात्प्रत्येकं यत्किञ्चिल्लक्षणवन्तोऽपि त एवेति ज्ञापनाय
सर्वे इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

ननु केचन पूर्वं तल्लक्षणवत्तथा निश्चित्य अपि पश्चाद्भूमिचरन्तो दृश्यन्ते लोके
स्मृतौ चेति लक्षणमव्यापकमित्यतस्तान् विभजन्ते ते च द्विधेत्वादि ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यत्रदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

ताननु तदनुसारिण एव । न तु तादृशाः । तेऽज्ञाः । एत एवाग्रे भगवता इत्वा
मुच्यन्ते । कचिद्द्वेषत्यागोऽपि मुच्यन्ते । अतो हेत्वन्तरेणाज्ञाने गते सां प्रकृतिं भवन्त
इति न ते लक्ष्याः । अतो लक्षणमदुष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु सर्गभेदे आवाहिक आसुरः सर्गो जपन्य उक्तः । तेन तदङ्गक्रिया दुष्टा इति
सिद्धम् । तथा सति तत्र प्रवेशत्वाद्दशामेवोचिनो, नेतरेषाम् । ततस्त्वे इत्यन्तव्या एव स्पृश
नामुपस्थाः । दृश्यते तु विपरीत यत्किञ्चिदादिषु, तथा चाणादिषु क्रियानिरोधोऽपीत्यत आहुः ।

प्रवाहेऽपि समागल्य पुष्टिस्त्वसौर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कृते जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

प्रवाहेऽपीति । प्रवाहेऽपि समागल्य पुष्टिमागौषः तेन समागमनेन कृत्वा युज्यते, तैः
आहुरधर्मैः । तत्र हेतुः । यतः कर्मणा तादृशेन तत्कृते जातः । अतस्तथेत्यर्थः । तथाच
तत्कर्मवासनया तादृशक्रियाकरणेऽपि जीमस्य पुष्टिस्त्वत्वाद्भगवता तत्कर्म निवार्य फल दीयते
यथाजामिलस्य अतो न दोष इति नावः । कर्म च भगवदपराधो मत्काराधो वेदनिन्दा
अधर्मकरणं वेत्तादिकम् । तच्च 'अनापि वेदनिन्दायामधर्मकृत्यात्तथा । नरके न भवेत्प्रातः
किन्तु हीनेषु जायत' इति निरन्धोकमार्गोक्तम् । एव चकिप्रहादादिषु दुष्टकर्मणः स्वल्प-
तात्पूषा । तेन न दोषः । एतदग्रे आनुनिकादष्टनशाहन्यो न मिलतीति नोपक्रमोपसंहारौ-
पयामानदोषः । एतदग्रे अनाहमार्गोपप्रयोजनसाधनाद्भक्तियाफलानि मर्यादामारगौषप्रयोजन-
स्वरूपाद्भक्तियाः सायनं फलं च यावता ज्ञायते, तानान् अन्धोऽपेक्षित इति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

इति श्रीब्रह्माचार्यचरणान्ननखेन्दुना ।

श्रीमितास्तारका यास्ताः स्वयुक्ता विद्मदीकृताः ॥ १ ॥

निपुणं विभाष्य महतं मिलमद्रससिन्धुचन्द्रसुरसामुत्तम् ।

विष्टं मयास्य कृतमेतद्ददौ गुरुहसामलि चिनुर्षकगुरुराम् ॥ २ ॥

इति श्रीब्रह्ममनन्दनचरणरेणुवक्तानश्रीयदुपतिवचनपतीताम्बरविरचितं
पुष्टिप्रनादमर्यादाविवरणं समाप्तम् ।

There is not much difference in the text of the present work except a slight variation in the order of the verse 4 and 5. Sri Raghunatha; and Pitambar; read the 5th verse after the first half of the 4th. In the 6th verse Raghunatha; reads सर्गिकवेन instead of सर्गिकलेनि. In 16th verse instead of क्व लव, Kalyanaray; and others read क्वमव. In 19th verse रोणयुवद्व is read in plural by Pitambar;. Some read लौकिकस्य वैदिकस्य in inverse order. In verse 25th Pitambar; reads देव युवते instead of तेन युवते. Besides these there does not appear to be any material difference in the readings of the text. None of the commentaries except the last has been printed before. No other commentary is known to exist other than the four which are printed here. The text of all the four commentaries is based on old and reliable MSS. The text of Sri Vallabha alias Gokulnatha; commentary is chiefly based on six MSS, two of which were received from Pandit Gattulalaja; Library one from Sri Vallabhalal; Maharaja of Kama; one from Sri Gokulnatha; Maharaja of Bombay, one from Sri Ranchhodlal; of Bombay one from Bhendarkar; Research Institute. Raghunatha; tika is based on three MSS one from Gattulalaja; Library one from Bhendarkar; Research Institute and one from Sri Mathuresaja; Temple at Kotah. Sri Kalyanarayaja; tika is similarly based on six or seven MSS derived from the sources mentioned above. Pitambarja; tika is based on six MSS, and one printed copy of Pandit Balahadra; Sarma. Out of these six two were received from Sri Gokulnathaja; Mandir of Bombay the remaining were received from sources mentioned above. A perusal of the six MSS of Sri Pitambarja; commentary reveals the fact that the learned author has revised his tika some time after he wrote the same. Parushottama; was a great authority in the Sampradaya; hence both the original and revised versions of this tika became current in the Sampradaya;. Many of the readings noticed by Pandit Balahadra; in the foot notes of his edition are due to this fact. We have however not thought it fit to perpetuate those readings of the original draft which the learned author himself did not retain in the revised version. On the whole the MSS were tolerably good. We are much obliged to all gentlemen and institutions who have been kind enough to help us as above.

As the concluding portion of this work is missing, we are not in a position to know the exact name given by the author to this work. Some Scholars have named this work सुदिवसाद्वय-निघण्टु, and there is great plausibility in that selection, but the invariably uniform श्रीश्रीसुदिवसाद्वय-निघण्टु in all the MSS seem to have inclined us to adopt सुदिवसाद्वय-निघण्टु as the name of this work without the addition of the word निघण्टु.

The funds for the publication of this work have been supplied by one of our collaborators Mr. Dhirsajal; Vrajdass; Sanlalia; in the happy memory of the Wedding Ceremony of his eldest son Mr. Natrarial;.

With feelings of Joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus feet of Lord Sri Krishna.

Bombay
Sri 31

M. T. Tellynia.

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीता ।

चतुर्दशविवृतिसमेता ।

टीकाकृत ।	पृष्ठम् ।	टीकाकृत ।	पृष्ठम् ।
१ श्रीमद्भालकृष्णानाम्	.. १	✓ ८ श्रीबल्लभानाम्	... ४५
२ श्रीमद्गोबिलवाप्यानाम्	... २	✓ ९ श्रीजगदीशबालभट्टानाम्	... ४९
✓ ३ श्रीमद्गुणवर्धनानाम्	... ३५	✓ १० श्रीसत्यभट्टानाम्	... ६९
✓ ४ श्रीकल्याणरायानाम्	... १९	११ तेषांविष्णु	... ७९
✓ ५ श्रीहरिशासनानाम्	... २३	१२ श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णानाम्	७८
✓ ६ श्रीयोगेश्वरानाम्	... २९	१३ श्रीमितिपरानाम्	... ८९
✓ ७ श्रीपुरवोत्तमानाम्	... ३५	१४ श्रीद्वारकेसानाम्	... ९३

श्रीमोहमयीस्वश्रीमद्रोत्सामिश्रीजीवनेशास्त्रमजश्रीरणडोटलालचरणसंपूर्ण-

साहाय्येन 'धृतराष्ट्र मूलचन्द्र तुलसीदास मेठीवाला, पी. ए.,

एल्.एल्. पी., बकील हाइ कोर्ट, मुरलीधर वैश्याल

ब्रजदास सांस्कृतिक, पी. ए., एल्.एल्. पी.,

बकील हाइ कोर्ट' इत्यादिभ्यो संशोध्य

मुद्रापुर्ण 'निर्जयसागर' मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

टीकाकृतान्दा ४४२. सन् १९७०.

मूल्यं रूप्यकहयम् ।

गिरीधरदास जगज्जनकास शास्त्र.

७५३ सेक्टर अने २०११ नं.

ठ. भोलाचंद मन्दिर, पुणेपूर, मुंबई नं. २.

अन्वयार्थ त्यां वेदेषु धर्मनां सधनां पुस्तका
अने विभो तथा इरिड प्रकारती स्टेसनरी बोव्य

७५३ मूद्रक मणरो. ७५३

પ્રસ્તાવના.

સેવાકલાદિ યોગ્ય-શની માલા એ જાભારાદારા પ્રકટ થાય છે તેના આશ્રયદાતા શ્રીમુદત મપુરીસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિ શ્રીજીવનલાલજી ગત જાવણ કૃષ્ણ નવમી-નંદમહોત્સવને દિવસે નિલકીલામાં પધાર્યા છે, અને તેથી સાંપ્રદાયિક વિવાહાર્થને મહાન અલાભ થયો છે. શ્રીજીવનલાલજીનું પ્રાકૃત્ય શ્રીમદ્ગોસ્વામી સંવત્ ૧૯૧૬ માર્ગશીર્ષ શુક્ર ત્રયોદશીને દિવસે થયું હતું. આપશ્રીનો ઉપનયનસંસ્કાર શ્રીજીવનલાલજીમાં થયો હતો. સવત્ ૧૯૧૫થી આપશ્રી જોરખંદર પધાર્યા અને નિવાસ લાંબ કર્યો. ત્યારથી આપશ્રી જોરખંદરવાલા શ્રીજીવનલાલજી એ નામથી સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ થયા. પંડિત ગુલાલાના સંપર્કથી વિદ્યામાં અભિરુચિ રાખનારા મણુ ગોસ્વામી મહારાજે થયા. ૧. ડિટેલ શ્રીગોવર્ધનલાલજી, ૨. શ્રીદેવકીનન્દનલાલજી, ૩. શ્રીજીવનલાલજી. આ ત્રણમાં શ્રીદેવકીનન્દનજી નિલકીલામાં પ્રથમ પધાર્યા, શ્રીદેવકીનન્દનજીનો વિદ્યાનુરાગ અપેક્ષિત રીતે સાંપ્રદાયિક ને થયો અને તેથી જનમનોરંજન કરીને યદ્યપિ મહત્તી ધનસંપત્તિ તથા કીર્તિ સપાદન કરી તોપણ આપશ્રીના જીવનમાં સાંપ્રદાયિક નોંધ સેવા ભેટું વિવાહાર્થ એક પણ ન થયું. એઓશ્રીના સાલજી શ્રીવલ્લભલાલજી એ ન્યૂતા દૂર કરે એ સ્પૃહણીય છે. ડિટેલશ્રીનો વિદ્યાનુરાગ ઉત્તમ છે, પરંતુ રાજકાર્યની ખટપટમાં આચાર્યશ્રી તરીકેનું પ્રધાન કર્તવ્ય-સાંપ્રદાયિક વિદ્યાનું રક્ષણ-તેમાં અપેક્ષિત ખ્યાન જાણાપિપર્યંત એઓશ્રી આપી શક્યા નથી. ભાંના આશ્રિત જૂની સૈનિકા ટુટી દુઃસ્વિવાલા અને દેરાકાલ નહિ સમજનારા અને સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના રક્ષણનું ગૌરવ અપરિચયથી નહિ અનુભવનારા પંડિતો થલુ થયે આ પરિણામમાં જોખમદાર છે. શ્રીજીવનલાલજીનો વિદ્યાનુરામ જ્યારથી યોગ્યરૂપે શોધાયો ત્યારથી નિલકીલામાં પધાર્યા લાંબુથી વૃદ્ધાદિરૂપે વૃદ્ધિજત થતોજ થયો. આપશ્રીમાં વિદ્યાની પરીક્ષા કરવાની અને કાર્ય લેવાની શક્તિ હતી. આજ કારણથી આપશ્રીએ છગનશાસ્ત્રી તથા જાવણશાસ્ત્રીને આશ્રય આપ્યો હતો. છગનલાલ શાસ્ત્રી સાથે આપશ્રી શ્રીમુખોધિ-આદિનું વાચન કરતાં એટલું જ નહિ, પરંતુ સમયોચિત કેટલાક ગ્રન્થો મુજબ આપમાં લખાવી પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા. જાવણશાસ્ત્રી સાથે થલુ આપશ્રી શ્રીમુખોધિનીજીનું વાચન નિયમમાં કરતા, અને અન્ત સમયે શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણને પોતાના આશ્રયમાં રાખીને આપશ્રીએ શ્રીમુખોધિનીજીનું વાચન પ્રવચન નિલકીલામાં પધાર્યાં લ્યામુખી સતત ચાલું રાખ્યું.

મહારાજશ્રીની આવકારક કાર્ય કરવાની કુશલતા થલુ થયી હતી. આજ કારણથી આપશ્રી નિજ તનુજ શ્રીરજુએડલાલજીને મહત્તી સમૃદ્ધિ વારસામાં સોંપી ગયાં છે, અને તત્સમ્રેથી વિન્યામાંથી મુજા કરી ગયા છે. શ્રીરજુએડલાલજીએ થલુ નિઝપિતૃચરણનું નામ તદ્દબીધ સ-કલ સાહિત્ય સમેત શ્રીમુખોધિનીજીની પ્રસિદ્ધિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. તે અલગત યોગ્ય છે. એના ભેટું સ્મારક અન્ય શું લેઇ શકે ?

મહારાજશ્રીનું કાર્યકોશલ્ય અસાધારણ હતું એટલુંજ નહિ પરંતુ સમજોચિત રીતે કાર્ય કરતા હતા. દયાનંદાદિના મોહથી લોકોને ઉપનયનાદિનો મોહ થતો. આ મોહથી તે લોકો માર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ ન થાય તેથી આપશ્રીએ ઘણા વૈષ્ણવોને ઉપનયનસંસ્કાર કરાવ્યા. આપશ્રીની ઉદારતા પણ ઘણી હતી. પ્રત્યેક જે એજોશીના સંબંધમાં આવતું તેનો આપશ્રી તદ્દયિત રીતે સહકારદિ કરતા. આ પ્રકારે જાનેક રીતે આપશ્રીનું જનમંગલકર્તૃત્વ તેમને સ્ફુર્યું.

મહારાજશ્રીની કાર્ય કરવાની દૃઢતા પણ પ્રશંસનીય હતી. જ્યારે આપશ્રીએ મને પોઠક શાળાની સહાય સાહિત્ય સમેત પ્રકટ કરવાની સેવા સોંપી, તે સમયે સંપ્રદાયના અન્ય પંડિતોએ તેમ નહિ કરવાને આપશ્રીને સૂચવેલું. 'જીભજો તરફથી એ કાર્ય થાય છે, તેમાં વચમાં પડતું નહિ, આ લોકો તો વધિષ્ટ છે, તેમને એ કાર્ય સોંપાય નહિ' વગેરે વગેરે કહી રીતે મહારાજશ્રીને સમભવવામાં આવેલા. પણ એજોશીની દૃઢતા તથા પ્રભુકૃપાથી જાને એ સેવા અમારાદાર: થઇ, જાને જાને ભલ્લુને સતીય થાય છે કે ઉજા પંડિતો પણ અમારા કાર્યથી પ્રસન્ન થયા છે. આર્કિસ્ટ પાસે તૈયાર કરાવીને આપશ્રીનું ચિત્ર અત્ર ધરું છે-

શ્રન્યાદિસંગ્રહ.

- ૧ પ્રથમ ટીકા શ્રીમદાચાર્યપૌત્ર શ્રીમદ્વ્યાજકૃષ્ણજી-શ્રીમદ્વિદ્યુદેશ્વરના તૃતીય કુમારની છે. આ ટીકાના ઘણુ પ્રતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. એક પંડિત ગદ્વાલાના સંમદમાંથી અને બીજા જે યાત્રમાંથી જામને મળી હતી.
- ૨ દ્વિતીય ટીકા શ્રીશ્રીવજ્રલ-શ્રીજોષ્ઠેશ-શ્રીગુણાંધરના અનુચ્ચ લાલજીની છે. આ ટીકાની ચાર પ્રતિ મળી હતી-ત્રે પં. ગદ્વાલાના સંમદમાંથી, એક શ્રીવજ્રલલાલજીના સંમદમાંથી, અને એક ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી.
- ૩ તૃતીય ટીકા શ્રીરુણાચજી-શ્રીગુણાંધરના-પંચમ પુત્રની છે. આની ત્રણ પ્રતિઓ પં. ગદ્વાલાના સંમદમાંથી મળી હતી, અને જે યાત્રામાંથી.
- ૪ અનુચ્ચ ટીકા શ્રીગુણાંધરના પોત્ર શ્રીકલ્યાણરાયજીની છે. આ ટીકાની ચાર પ્રતિ મળી છે. આમાંથી એક તો શ્રીદરિરાયજીના નિજ શ્રીદસ્તાવરમાં લખેલી છે.
- ૫ પંચમ ટીકા શ્રીદરિરાયજીની છે. આ કારિકકમક ટીકાની પાંચ પ્રતિ મળી છે. ત્રણ પં. ગદ્વાલાની સંમદમાંથી છે, એક શ્રીવજ્રલલાલજીની છે, અને એક યાત્રામાંથી જામને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૬ ષષ્ઠ ટીકા શ્રીદરિરાયજીના ભાઈ સિદ્ધાપવવાલા શ્રીજોષ્ઠેશ્વરજીની છે. આની જે પ્રતિ યાત્રામાંથી જામને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૭ સપ્તમ ટીકા શ્રીપુરુષોત્તમજીની છે. આ ટીકાની પાંચ પ્રતિ મળી છે. ત્રણ પં. ગદ્વાલાના સંમદમાંથી, એક શ્રીવજ્રલલાલજીની, અને એક નડીયાદમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આમાં એક શ્રીપુરુષોત્તમજીના નિજશ્રી દસ્તાવરમાં લખેલી છે. એજોશીનો પરિચય પૂર્વ પ્રકટિત અનુચ્ચમાં કરાવ્યો છે. આ ટીકામાં ડાબેજી દિખ્યજી શ્રીજોષ્ઠેશ્વરજીના શ્રીદસ્તાવરમાં લખેલું છે.
- ૮ અષ્ટમ ટીકા ડાકા શ્રીવજ્રલજીની છે. એજોશીનો પરિચય પૂર્વ પ્રકટિત અનુચ્ચમાં કરાવ્યો છે. આની પાંચ પ્રતિ મળી છે. જે યાત્રામાંથી અને ત્રણ પં. ગદ્વાલામાંથી.
- ૯ નવમ ટીકા માર્પતિ જનમોહનજીની છે. પરિચય જોમનો સેવાકામાં કરાવ્યો છે. આની નિજ પ્રતિ યાત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

- ૧૦ દસમ ટીકા દીક્ષિત લાલુદેની છે. આની એક પ્રતિ યાત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ મૂલ પ્રતિ હોય એમ લાગે છે, લાલુદેનો પરિચય સેવાવધમાં કરાવ્યો છે.
- ૧૧ નવમી વિદુતિ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી મળી છે. મૂલ બ પ્રતિ હોય એમ લાગે છે. ટીકાકાર કોઈ જોસ્વામી મહારાજ હોય એમ લાગે છે.
- ૧૨ દ્વાદશ ટીકા શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીગણધર્મપુસ્તકની છે. આ પણ મૂલ્ય પ્રતિ છે. આ પ્રતિ યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૧૩ ત્રયોદશ ટીકા કોની છે તે અજ્ઞાત છે. એ પુસ્તક ઉપર શ્રીગિરિધરનું નામ છે તેથી શ્રીગિરિધરકૃત એમ કહ્યું છે. આ જોસ્વામી શ્રીકાંકરોલીમાં થયલા હોવાથી તેજ ગૃહના કોઈ સુસાંકેતની આ ટીકા હોવાનો સંભવ છે. આ પુસ્તક પણ મૂલ બ છે. કદાચિત્ આણંદની ભેટકવાળા શ્રીવિદુલનાથજી આના કર્તા હોય.
- ૧૪ ચતુર્દશ ટીકા કોની છે તે પણ અજ્ઞાત છે. શ્રીદ્વારકેશજીનું નામ કદપનાથી મૂકેલું છે. આ પ્રત અચુદ્ધ તથા ત્રુટિત છે. પં. ગદ્વાલાના સંગ્રહમાંથી મળી છે. યથામતિ સોધી છે. ૧
- જોપાળદાસ અલાની, પી. એ, ચંદુલાલ, ધીરજીલાલ પંડ્યા, ભેચરદાસ, પુરુષોત્તમદાસ-દિનો લિપનમાં ઉપકાર થયો છે. ભક્તિવર્ધનીનો સાર અન્તે અંગ્રેજીમાં આપેલો છે.
- ઉપર જણાવેલા સર્વનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ. શ્રીજીવનલાલજી તથા એઓશ્રીના લાલજી શ્રીરવુછોડલાલજીનું સાહાય્ય મુજબ કહે સ્વીકારીએ છીએ અને શ્રીમત્પ્રજ્જ્વરજીકમલમાં આ ગ્રન્થને સમર્પાએ છીએ.

મુબઈ. ૧૯૬૭.
દોહોત્સવ.

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા,
ધૈર્યલાલ સાંકલીયા.

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्रत्नभाचार्यप्रणीता ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।
बीजभावे दृढे तु स्यात्स्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥
बीजदार्व्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।
अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।
ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥
बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।
स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥
गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।
यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥
तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।
त्यागं कृत्वा यंतेद्यस्तु तदर्थार्थिकमानसः ॥ ६ ॥
लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।
त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥
अतः स्वयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।
अद्वैते विप्ररूपे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥
मेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।
यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥
पापमंभापनायां तु नैकान्ते यास इष्यते ।
हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥
इत्येवं भगवन्छास्त्रं गृह्यतरुं निरूपितम् ।
य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्रत्नभाचार्यप्रकटिता भक्तिवर्धिनी समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्बालकृष्णकृतविद्युतिसमेता ।

रत्यन्ते खेदविन्दुश्रितमुखकमलस्वामवष्टभ्य जातो
निःस्पन्दः श्रान्तियुक्तो मलयजपवनासेवितः पुष्पतल्पे ॥

श्रीराधावक्रपद्माद्भुतमधुचिरतःपानपूर्णाधमानो-

द्रिक्तः खेहार्द्रदृष्टिः प्रतिफलतु द्योः शीघ्रमेव ब्रजेशः ॥ १ ॥

इह सत्तु खेनैव साक्षाद्भगवते निवेदितान् भक्त्यङ्कुरितचित्तान् सर्वान् भक्तिप्रवृद्धा-
यमुपायानभिज्ञान् परमकृपया तातुपायानाचार्या उपदिशन्ति यथा भक्तिरिति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्सागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रवृद्धा सात्, प्रकल्पैषमानोत्तरोत्तरं भगवति साद्, यस्या न
कदाचिदपि ह्रासः । एतादृशस्तत्प्रवृद्धानुकूल उपायो निरूप्यते नितराणुच्यते । यत्प्रकारक-
निरूपणानन्तरं न कोप्युपायस्तिष्ठत्यवशिष्टः । एवं प्रतिज्ञां कृत्वा दृढं बीजभावं तत्र प्रथमं
भक्तिप्रवृद्धौ हेतुमाहुः बीजेति । भक्तिकल्पतरुप्रवृद्धिकारणभावो बीजभावः । अनुग्रहो-
त्तरकालीनभाव इति यावत् । यदा । बीजपदं सत्युत्तरम् । तस्मिन्धो भावो भगवत्त्वेन
भावः । 'आचार्यं मां विजानीयात्' 'अविद्यो वा सविद्यो वे'त्यादिवाक्यैः । स यदा वक्ष्य-
माणसाधनैर्दृढो भवति, तदा सा तथा भवति । अथवा, बीजपदेन भगवानेवोच्यते । त-
स्मिन्सा तयात्वे सा तथा भवति । ननु बीजभावेत्तत्त्वानुग्रह एव हेतुरित्यत्र को हेतुः ।
उच्यते । नहि तदुत्पत्तौ कर्म । तन्न्यत्वेनाधूयमाणत्वात् । नापि स्वतः । चेत्सादृष्टः
सात् । नापि स्वभाववैचित्र्यं यत्कुं शक्यम् । अनुकृत्वात् । तेन 'यमेवैष वृणुत' इति
'यदा यमनुग्रहाती'त्यादिवाक्यैः स एव हेतुत्वेन वाच्यः । निश्चयार्थकस्तुशब्दः । हेत्व-
न्तर्माहुः सागादिति । सागाद्भक्तिः प्रवृद्धा सात् । सागास्तु भगवत्प्रकारविन्दुप्राप्त्यर्थं
सवासनगृहादिविस्तृतिः । केवलसागेनैव सा तथा न भवतीत्यत्र उक्तं श्रवणकीर्तना-
दिति । प्राणिवर्जितवातिवाचित्वेनैकवद्भावः । श्रवणकीर्तनाभ्यामपि सा तथा भवति ।

एवं भक्तिप्रवृद्धौ हेतुत्रयमुक्त्वा बीजभावदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजेति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

वीजस्य दाढ्यं यः प्रकारः स उच्यते । तुञ्जन्दः पूर्वभेदकः । यत्स्वग्रहे सिता
 स्वधर्मतः स्वधर्मैभ्यो वर्णाश्रमधर्मैभ्यः अव्यावृत्तस्तत्सहितः सन् कृष्णं पूर्णपुरुषोत्तमं भक्त्यै-
 कगम्यं भजेत् । कैर्भेजेदित्याकांक्षायामाहुः पूजयेति । कृष्णं पूजया भवेत् । पूजा ताप
 मोक्तप्रकारेणाद्दृष्टीयोपचारः । ननु पूजया भगवद्भजनं कथम् । भक्तेरेव पूजानिपयत्वात्,
 ननु भगवतो, यतः 'भक्तियोग स उच्यते एवं यः पूजयेत् मा'मिति भगवद्भक्त्या विरोधात् ।
 सत्वम् । अस्ति पूजाविषयत्वं भक्तेः, परन्तु मूढे हि परम्पराकारणत्वाभिप्रायेण पूजाव्य-
 देशो, न तु साक्षात् । तेन कृष्णपदं तु भक्तस्य पुरुषोत्तमगामिनी पूजापि भवतीत्यत उक्तम् ।
 यद्वा । एवंविधनिःकामपूजाफलविषयनिर्धारार्थं कृष्णपदम् । एवं पूजया भजन निरूप्य श्र-
 वणादिभिरपि निरूपयन्ति श्रवणादिभिरिति । श्रवणादिभिरपि कृष्णं भजेत् । आदिपद-
 श्रावो कीर्तनस्मरणे । तेनैतन्मार्गावस्य श्रवणादिव्यतिरेकेण क्षणमपि न श्येयमित्यायातम् ।
 ननु सततं कृष्णभजनं कथम्, कार्यान्तरव्यासकेत्तत्राहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

कार्यं व्यावृत्तो व्यावृत्तोपि चेत्तदा गुरुपदिष्टं यादृग्भगवत्स्वरूपं तत्रैव स्वस्य चित्त
 स्थाप्य भवेत्, अव्यावृत्तिमान् यदि भवेत्, तदा श्रवणादौ चित्तं यसेत् । यद्वा, प्रका-
 रान्तरेणाप्यस्यानतारिका सम्भवति । तथा हि । ननु यदि स्वधर्माप्यावृत्तिरेव भजने प्रयो-
 जिका, तदा लाघतोपदेशस्य दैवचशास्त्रानुवचमस्य कस्यचिद्व्योवकामावाद्भजनासम्भवः ।
 तथाच तत्कृतमपि सर्वं व्यर्थं स्यात्, तस्मात् 'त्यक्षालनादि पदस्ये'तिन्यायेन श्रवणाभाव
 एव वरमिति चेत्तत्राहुः व्यावृत्तोपीति । अनेयं शब्दा न कार्या । यत्स्वधर्माप्यावृत्तिरेव
 भजने प्रयोजिका । 'अपि चेतुदुराचार' इति भगवद्भक्त्याद्भगवदीयस्य प्रसुतधर्मस्यापि
 भगवद्भजनस्य विहितत्वात् । परन्तु यावदारम्य भगवद्भजनाभिनिविष्टत्वात्-प्रभृति
 तस्य दुराचाराकरणमित्यपेक्षितम् । अन्यथानन्यमाकत्वयद्भक्तसद्वाः । दुराचारस्यापि भज-
 नात् । तेन स्वधर्मैभ्यो व्यावृत्तोपि हरौ सर्वदुःखहर्तारि चित्तं यसेत्प्रयत्नेन स्थापयेदित्यर्थः ।
 एतादृश्यापि स्वधर्मैभ्यो नान्तराधान् दूरीकृत्य स्वरूपानन्ददानं करोतीति ज्ञापनाय हरि
 पदम् । पूं हरिपदोक्त्या मध्ये चित्तपदोक्त्यान्ते श्रवणादिपदोक्त्या देहलीदीप-
 पदुभयप्रापि साम्येन चित्तशुक्तिः स्याप्येति ज्ञेयम् । एव सततं भजने नियमापे उभयनि-
 धानामपि यदेवजातीयं पठ तदाहुः तत इति । तदन्तरयेव भजनानन्तरमुपनिधानं
 प्रेमोत्पत्तिर्भवति भगवति मर्त्यात्मना । तर्पसात्किः, तस्मात्तिरेकेण नित्यसम्भव इति
 यावत् । 'क्षणं गुणगुणभिर यामां येन निनाम्भ' इति यथा । व्यसनं तु सततगम्य-

विस्मृतिपूर्वकं भगवत्परता । चः समुवाचकः । एतन्नितयं यदा भवेत् तदा तदीजं भक्तिशास्त्रे दृढमुच्यते । यस्कथमपि न नश्यति ॥ ३ ॥

तन्नाशानामावप्रकारपूर्वकं स्नेहादीनां त्रयाणां प्रलेकं फलमाहुः स्नेहादिति साधेन ।
स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्द्वयसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

भगवति स्नेहाद्गृहविषयको यो राग उल्लटेन्ञ्जरूपस्तस्य विशेषेण नाशः स्यात् । नाशपदेन पुनस्तस्यानुत्पत्तिरिति ज्ञेयम् । अत एव न निवृत्त्यादिपददानम् । आसक्त्येति । यदा भगवत्यासक्तिर्जाता, तदा तद्व्यतिरेकेण स्थित्वसम्भवेन तदर्थं यत्ने जाते गृहस्थाः स्वार्थं तं प्रेरयन्तीति तस्मिन्नरुचिः, तथा कृत्वा भगवद्भक्त्येन बाधकत्वं विप्रकर्तृत्वं भासते, एत आत्मीया न भवन्तीत्यपि । यदि स्युस्तदा किं प्रतिबन्धकाः स्फुरिति । व्यसनं हीति । यस्मिन्काले अचिन्त्यानन्तफलदातरि कृष्णे व्यसने स्यात्तदैव स कृतार्थः स्यात् । संशय-व्युदासाय हीति पदम् ॥ ४, ५ ॥

एवं त्रयाणां फलमुक्त्वा तादृशस्य कर्तव्यतामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यतेयस्तु तदर्थार्थिकर्मानसः ॥ ६ ॥

स्नेहासक्तिव्यसनवतोपि पुरुषस्य तदनन्तरं यत्सततं सर्वदा गृहरूपं यत्स्थानं तद्दिनाशनम् । स्नेहासक्तिव्यसनानां विनाशनमित्यर्थः । तथा सति कृतमपि सर्वं व्यर्थं स्यात् । तेन तत्त्यागं कृत्वा यो यतेत्ययत्नं कुर्यात् । एतेन मध्ये तीर्थार्थिकमपि गच्छेदिति सततपदेन ज्ञेयम् । ननु सोपि प्रयत्नो मायावादिवन्निराकार एव भवेदित्याशङ्कान्युदासायाहुः तदर्थेति । भगवद्भक्त्यो योर्धैर्यमर्थमेकं मानसं यस्य स तथा । इदं तेषां न । शून्ये एव पर्यवसित्तमतिस्वात् । 'येन्येर्विन्दाक्षे'त्यादिवाक्येन निन्दितत्वात् । तेषां गार्हस्थ्यधर्मत्यागे भगवदर्थं गृहत्यागे उभयतः प्रच्युत्वा अपःपतन्ति । तेन त्यागस्तु भगवदर्थमेव मुख्यः । सोपि पूर्वमान्तरः, तस्मिन् सिद्धे ततो बाधतः । एकपदे सततमेतन्मार्गीयैकलभ्यफलात्मके मनःस्थितिविज्ञापनाय । तेनैतदतिरिक्तवतारे 'शूलशेकः शालायामपि पर्यवसती'ति न्यायेन तदकरणं न चिरुच्येत । तस्यां सत्यां देहव्यापृतिस्तत्रैव ॥ ६ ॥

एतादृशस्य यत्फलं तदाहुः लभत इति ।

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकाम् पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

य एवं त्यागं कुर्यात्स भक्तिं प्राप्नोति । एवंनिपत्यागस्य भक्तिफलरूपात् । तेन

मुक्त्वादीनामेतत्फलत्वाभावः सूचितः । तत्रापि सुहृदा अविनश्वरा । सततमेधमला ।
 तापि भक्तिः सर्वतो मोक्षादेरप्यधिका मुक्तानामपि दुःप्राप्या । 'भगवान् भवतामिति
 वाक्येन । ततः पुष्टिरूपामपि लभते । परामिति । परासुत्कृष्टामुक्तभक्तेः । पुष्टिरूपामिति
 शेषः । एवं त्यागफलमुक्त्वा पुनः सिंहावलोकनन्यायेन त्यागव्यवस्थां वदन्ति त्वामे
 इति । कृत एव त्यागे न कोपि पुरुषार्थः । तस्मिन् वाचकानां भूयस्त्वं बहुत्वम् । भूपाति
 वाचकान्सुपस्थितानि भवन्ति । ततस्तं नामयन्ति । ननु तस्मिन् सति तदुपस्थितिः कथम् ?
 तत्र हेतुनाहुः दुःसंसर्गादिति । तदुपस्थितिस्तु भक्तानां भगवद्भक्तविरोधिनां संसर्गात्
 संगतेः । तत्संसर्गानन्तरं सोपि तथा भवति । तत्संसर्गेण भगवद्भर्मागामन्तर्हितत्वात् । यथा
 तथैव दुष्टान्नग्रहणे दुर्बुद्धिर्भवति । तस्य पापान्नत्वात्, आन्व्युत्पादकत्वाच्च । यथा
 जीवानां भगवत्संघन्यामाने सदोपत्वम्, तथाज्ञसापीति; तत्प्रवृद्धिकामोऽसमाहितं न
 सुखीपादित्वाद्ययः । उपलक्षणं चैतत् । वस्तुतस्तु वस्तुमात्रे तत्सम्बन्धव्यतिरेकेण
 तदभावः । तेन सन्बद्धैरसम्बद्धं न ग्राह्यमिति भावः । तेन यथाकथञ्चित्सम्पादितं तत्स-
 म्बद्धं तदपि शुद्धमेव भवतीति तादृशैस्तथैव कार्यमिति भावः सूचितः । असद्भ्योपाधि-
 तमत्रं कृपणात्रं च दुष्टान्नम् । तेन दुःसंज्ञतिर्दुरन्तं च यत्र न भवति, तत्र सततं श्लेषम् ।
 धर्तेनाटनाभावः सूचितः ॥ ७ ॥

तत्स्थानमेवाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यत उभाभ्यां तद्भयस्त्वमत एकान्ते हरिस्थाने यत्र हरिः सर्वतः तिष्ठति तत्रै
 श्लेषम् । तत्राप्येवमेव जटवन्न । किन्तु तदीयैः भगवदीयैः भगवत्सम्बन्धिभिः सह
 मिथिल्ला । ते हि तद्गर्भमिच्छा यतो भवन्ति । तेन सत्सङ्गे सति कृतार्थ एव भवति
 एतेन दुःसङ्गो न भवतीत्यायातम् । दुष्टान्नस्यैरपि न । तदुच्छिष्टस्त्वैवोपादेयत्वात्
 अथमेव दामधर्मा यतः । अस्पापारोपोपि तेषु न कार्यः । यतन्ते तत्पराः केवलं न
 त्वराः । भगवन्तं विनान्यत्किमपि न जानन्ति । तस्मात्तेषु द्वेषादिषु सस्यु सोपि तं
 महते । भक्त्येवोपादेरसदात्वात् । इदं तूच्यते । यस्य तत्सङ्गस्य तेषु तदारोपो भवति एव
 न । वस्तुमत्वात् । तस्मिन्सति तु तर्षेति सम्भाव्यते । तदीयैः सह सेवायां अदूरस-
 द्गमावप्य निप्रकर्षे अतिशयेनापि कथं यस्मिन्देसे तत्र श्लेषम् । यथाहोरात्रमध्ये वा-
 द्यगेकवारं या तस्माद्गो भवति । केलनादरे । यतो मुख्यः पक्षः स एव यस्मिन्नेवा-
 श्रवणादिकं मनम् । भस्मिन्नु केवलं श्रवणादि एव । तेनायं गीर्णः । मुख्यामन्त्रेपीदं
 तु कार्यमेव । अन्यथा चित्तं दोषाग्रन्त्या नात्र एव ॥ ८ ॥

नन्वेवं भगवदर्थं क्रियमाणानां सेवायां मध्य एव दैववशाद्बुद्धौ ज्ञातायां नाशो-
पस्थितौ तु तत्कृतिर्व्यर्था सादत आहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य सेवायामासक्तिर्भवेत्सोपि कियत्कालपर्यन्तमेव, पुनर्नेत्वेवं न, किन्तु दृढा,
सेवायां तु कश्चिदेवाधिकारी भवतीत्यत उक्तं वेति । अनेन दुर्लभत्वं निरूपितम् । तथैव
कथायाम् । तदनन्तरं तामेव तदीयैः सह कुर्यात् । अन्यत्र मनो न निवेशयेत् । तेन मुख्यत
द्दं द्वयमेव कार्यम् । कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं वेत्युक्तम् । तादृशस्य नाशो न, किन्तु चो-
त्तरमुन्नतिरेव । तर्हि यत्किञ्चिदिनपर्यन्तं मा भवतु, ततस्तु कदाचिद्भवेदेवेत्याशङ्क्याहुः
यावज्जीवमिति । स यावज्जीवति तावत्तस्य नाशो न । कापीति । कस्मिन्नपि देशे
केनापि प्रकारेण न भवतीत्यर्थः । अनिशं तत्सेवाकथोपमे तदितरत्रानुपयोगः क्रियाशक्ते-
र्भातीयाश्चित्तस्यापि । अत्र प्रामाण्यार्थं स्वमतिरेव दर्शिता । मतिर्ममेति । अहं त्वेवमेव
जानामि, यस्तेवाश्रवणादिकमेव सततं कार्यम्, यतो नाशमावप्रकारस्त्वपमेवास्मिन्
शास्त्रे मुख्यतया निरूप्यते ॥ ९ ॥

नन्वेवं तत्र स्थित्वा क्रियमाणानां सेवायां चेत्केनापि कृत्वा बाधसम्भवे सति किं
कार्यं तत्राहुः बाधसम्भावनायामिति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

बाधस्य सम्भावना यदा भवति सेवायां तदा लोकान्ते भगवत्स्थाने वासो नेष्यते ।
न च कलहद्वेषादिनापि श्लेषम्, सेवाया एवेष्टसाधनत्वादिति वाच्यम् । एवं च प्रतिबन्ध-
कस्य घटवत्त्वेन तदसम्भवे द्वेषादेर्भयसि स्थित्वा श्रवणायसम्भवे पितृ दोषान्नास्या कृत-
वैयर्थ्यापत्तिः । तस्माद्भगवदिच्छैर्बन्धं यातमिति मनसि निश्चित्य ततो निःशुल्य निश्चिन्त-
सात्सरणं कुर्वन् तीर्थं तिष्ठति, एहे वा । नन्वेवमेव चेद्भगवदिच्छा, तदा तु पर्य-
वसानतो नाश एवेत्याशङ्क्याहुः हरिस्त्विति । सर्वतः सर्वेभ्यः सर्वप्रकारेण हरिस्तु रक्षां
करिष्यतीत्येवं मनसि निर्धार्य श्लेषम् । सर्वथाश्रितानां रक्षामेव करोति । अप्रामाण्य-
शङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः न संशय इति । अत्र संशयो न कार्यः । यमनुग्रहोत्तवांस्तं पुनर्न
त्यक्ष्यति, सत्यसद्गत्यात् । इदानीमिच्छया एव यथात्वात्सेवाऽभावः । यदि कदाचित्
भविष्यति, तदा सापीत्यस्मिन्नर्थे न कापि चिन्ता विधेया ॥ १० ॥

एवमुपायान्निरूप्य तत्फलं निरूपयन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

इति भगवच्छास्त्रं मया निरूपितम् । यद्भगवत्कृपैकवेद्यम् । तत्र हेतुः । यतो भगवच्छास्त्रं भगवदीयं शास्त्रम्, एतच्छास्त्रवेदको भगवानेव, यतो नान्यः, एतद्गूढत्वात् । अन्यस्यैतद्गूढत्वे हेतुमाहुः । गूढतत्त्वं गूढं गुप्तं सर्वज्ञात् यद्भगवत्स्वरूपं तदेव तत्त्वं सारभूतं यस्य तत्तया । तदपि मया एवं निरूपितम् । अत्र प्राकट्यपूर्वकं निरूपितमित्यर्थः । भक्तिमार्गविज्ञासूत्रां निमित्तम् । तेन य एतदुक्तप्रकारमाचरेत्तस्य भगवति रतिः सास्तापि दृढा । एतदुक्ताचरणाभावे यत एतत्प्रसङ्गं सम्बन्धार्थावबोधोपपूर्वकं बोधीयते पठेत्तस्यापि तथा रतिः सादिति ॥ ११ ॥

विद्वेषपादान्जैकदास्पसद्गद्दिग्धा सदा । प्रकाशिता यथाशक्ति मयेय भक्तिवर्धिनी ॥१॥

इति श्रीबालकृष्णकृतभक्तिवर्धिनीविधुतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीश्रीबलभविसचितविधुतिसमेता ।

नत्वा स्थाचार्यपादान्त्वं कृपामधुमुपूरितम् ।

तत्परामारक्तबुद्ध्या व्याख्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

तद्बुद्धिदृढतासिद्धौ पितृपादरत्नांशहम् ।

हृष्यापाय प्रवृत्तोस्मि नान्ययेति हि निश्चितम् ॥ २ ॥

अथाचार्यचरणा. समार्गाद्दीप्तानां स्वमार्गीयभक्तिवृद्धिप्रकारमजानतां कृपया तन्जापनाय तद्बुद्धिप्रकारं प्रतिजानन्ति यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

धीजभावे दृष्टे तु स्यात्त्यागाच्छूत्रणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन मापनेन भक्तिः स्वप्रसन्नित्तर्गात्स्यात् प्रकृष्येण वृद्धिं प्राप्नोति तथा तत्प्रकारक उपायः मापनं निरूप्यते उच्यते इत्यर्थः । ननु भक्त्युत्तमविप्रकाराः शम्भेपु उपपादित्वन्ता एव । उपपत्त्यन्तं वृद्धिम्यनुत्तमिदेषु । तदथा । श्रीभागवते 'दानत्रयततो-

होमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिविधिविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यतः' इति । एका-
दशेति 'श्रद्धासूतकथाया'मित्युपक्रम्य 'एवं धर्मैर्भक्त्यापुद्गवात्मनिवेदिनाम् । मयि
संखायते भक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यत' इति । प्रथमस्कन्धेपि 'यसां वै श्रूयनाषायां कृष्णे
परमपुरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहमयापहे'ति । गीतास्वपि 'अश्रमूतः प्रसन्नात्मा न
शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामि'ति भक्त्युत्पत्तिप्रकारा उक्ता
एव । यद्यप्युत्पत्तिप्रकारा उक्तास्तथापि वृद्धिप्रकारो नोक्त इति तद्वृद्धिप्रकारार्थमाचार्यक-
थनं सम्भवतीति चेत् । न । वृद्धिप्रकारोपि तत्रोक्तः । तृतीयस्कन्धे पञ्चमाध्याये 'पानेन
ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धनक्त्या विशदाद्यया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य वोधं यथा-
क्षसान्नीसुरकुण्ठपिष्यमि'ति । अत्र प्रकारोप्युक्तः । यद्यप्यन्वयविवृद्धिप्रकाराः पुराणादि-
ष्वप्युक्ता एव, तत एवोभयसम्भवे सत्यपि 'यथा भक्तिः प्रवृद्धा सा'दिति पुनर्भक्तिवृद्धि-
प्रकारकथने को हेतुरिति चेत् । सत्यम् । पूर्वोक्तसाधनानां दानश्रतादीनां भर्षादामार्गी-
यत्वात् तदुत्पन्नभक्तेरपि तन्मार्गीयत्वमेवेत्यवधेयम् । 'कार्यकारणयोरेकजातीयत्व'मिति
नियमात् । वृद्धिप्रकारस्यापि तन्मार्गीयसाधनसाध्यत्वेन मुक्तिकलकलेन च भर्षादामार्गी-
यत्वमेव । आध्यात्मिस्तु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयवर्गिकनिरूपणं कर्तुं तस्याश्च भर्षादाभक्ति-
वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं तत्साधनानि तत्फलं च वक्तुं तत्साधनानां तत्फलस्य च वैलक्षण्यं वक्तुं
भित्ततया स्वमार्गीयां भक्तिं तद्वृद्धिप्रकारसाधनं च निरूपयन्ति यथेति । यथा स्वमा-
र्गीयस्वप्रवर्तितसाधनैर्भक्तिः शुद्धपुष्टिमार्गीया प्रकर्षेण वृद्धा वर्धिता स्यात् । वृद्धौ, प्रकर्षः
फलोन्मुक्तत्वम् । तथा तत्रकारकोपापस्तत्रकारकसाधनसमुदायो निरूप्यत उच्यत
इत्यर्थः । पूर्वोक्तसाधनसमुदायेनाहुः धीजभावे हृदे तु स्यादिति । अत्र धीजभाव-
स्वरूपं शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यानुग्रहपूर्वकं स्वमार्गप्रकारकभगवन्नित्तेदनानन्तरं भगवदङ्गीकार
एव धीजभावः । तस्य दार्ढ्यं निरन्तरं तदेकमत्रया तन्मार्गलितिः । मुग्धदेन मार्गान्तरी-
यसाधनव्युदासः । तदा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । वृद्धौ स्वमार्गीयसाधनान्तराप्याहुः त्यागा-
च्छ्रवणकीर्तनादिति । त्यागादेतन्मार्गीयातिरिक्तसाधनत्यागात् । तद्वदेतन्मार्गीयिनग-
यद्धर्मश्रवणात् । तथैव तद्वदेव कीर्तनात् । अत्र श्रवणकीर्तनयोरेकवक्त्रावोन्स्वोमयोरप्येक-
जातीयत्वं ज्ञापितम् ॥ १ ॥

यद्यपि पूर्वं धीजदार्ढ्यप्रकार उक्त एव । तथापि कदाचिदितरव्यासङ्गेनान्तराद्यः
सम्भवति, तस्माद्यथेतरव्यासङ्गाभावेन धीजदार्ढ्यं सिध्यति तदर्थं भगवद्भजनरूपं प्रका-
रान्तरमाहुः धीजदार्ढ्यप्रकारन्त्विति ।

धीजदार्ढ्यप्रकारस्तु एहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

तुश्चन्देनैतदतिरिक्तप्रकारान्तरव्युदास उक्तः । स्वमार्गीयभगवद्भजनं तु गृहस्थित्वा-
भावे न सम्भवतीति पूर्वं गृहस्थितिमेवाहुः गृहे स्थित्वेति । भगवद्भजनानुकूले गृहे
स्थित्वा स्वधर्मतः कृष्णं भजेत् । अत्र स्वधर्मपदेन वर्णाश्रमधर्मान् न विवक्षिताः, किन्तु
स्वमार्गीयभगवद्धर्मा विवक्षिताः । कुतः, वर्णाश्रमधर्माणां स्वधर्मत्वाभावात् । तथा ।
धर्मो द्विविधः । एकः शरीरपर्यवसायी । द्वितीय आत्मपर्यवसायी । तत्र सव्यावन्दन-
मारभ्य यामान्तानां वर्णाश्रमधर्माणां शरीरपर्यवसायित्वमेव । इन्द्रलोकादिभोगपर्यवसा-
नात् । समाप्तौ पुनः 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ती'ति वचनात् शरीरमुखपर्यवसा-
यित्वमेव, न त्यात्मनः परलोकसाधकत्वम् । स्वपदस्यात्मपरत्वात् स्वधर्मपदेनात्मपर्य-
वसायी धर्म उच्यते । स च भगवद्धर्म एव । तथा च प्रमाणं सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवच-
नम् । 'यद्यज्ञो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्री'रिति । किञ्च,
फलप्रकरणेपि रासमण्डलमण्डनरूपाभिर्गीतम् । 'कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलः स
आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरतिदैः कि'मिति । किञ्च, स्वधर्मत इति कथनात् धर्मपरस्य
तसिद्धयत्यान्तत्वेनाव्ययत्वाद्बिकृतो धर्म उक्तः । तेनाविकृतो धर्मो भगवद्धर्म एवेति
स्वधर्मपदेन भगवद्धर्म एवेति सर्वमनवयम् । स च स्वधर्मः क इत्याकांक्षायाद्बहुः अ-
व्यावृत्तो भजेत्कृष्णमिति । अव्यावृत्तो भगवद्भजनानुकूलव्यावृत्तिरहितः कृष्णं भजेत् ।
अत्र भजने कृष्णपदस्य फलवाचकत्वेनेदं भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यम्,
न तु साधनयुद्धम् । 'यद्यप्यत्रे 'लभते सुखं भक्ति'मित्यनेनाडौकिकदेहसम्पत्तिपूर्वकं साक्षा-
त्पुरुषोत्तममगनस्यैव फलत्वोक्त्याधुनिकमजनस्य साधनत्वमायाति, तथापि पुष्टिमां पुरु-
षोत्तमस्यैव भजनीयत्वात्, यद्यपि आधुनिकमजने अडौकिकदेहसम्पत्तिर्नास्ति, तथापि
आधुनिकमजनस्य पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वमेवेति अस्यापि फलरूपत्वमिति ज्ञापनापेक्षमिदं
भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यमिति' । नतु एकस्यैव साधनरूपत्वं फलरू-
पत्वं च कार्यं सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । साक्षात्पुष्टिमार्गीयफलस्यैव साधनासाधनत्वात्
पुरुषोत्तममगनमेव साक्षात्पुष्टिमार्गीयफलसाधक(त्व)म् । यथा महाराजस्य धार्यमपि सुवर्ण-
रत्नादिकमेव । व्यवहार्यमात्रमप्यपि तन्मयान्येव । अथ च कोशे संग्राह्यमपि सुवर्णत्वादिक-
कमेव । यतस्तस्य महाराजस्य सर्वतोषिकत्वात् । सुवर्णस्यापि सर्वधात्वैश्वर्योत्कृष्टत्वात् ।
तथा तद्भक्तस्य फलस्य सर्वोत्कृष्टत्वमावात्सर्वोत्कृष्टमेव साधनमपेक्षितम् । सर्वोत्कृष्टस्य साध-
नस्य विचारे क्रियमाणे मननातिरिक्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात्सर्वोत्कृष्टमेव साधनं सर्वोत्कृष्ट-
फलमेवेति भजनमेव साधनम्, भजनमेव फलमिति नानुपपत्तिः काचित् । अग्रे भजन-
प्रकारमाहुः पूजया श्रवणादिभिरिति । अत्र पूजापदेन आगमोक्तप्रकारकपूजा न
विवक्षिता । पूर्वं कृष्णपदेन सदावन्दनफलरूपपुरुषोत्तममजनस्य प्रकारत्वेनोक्तत्वात् । आ-

१ इत्युः । तथा कर्त्तव्यमवयवकमेव निरूप्यतात्वात् । अत्र केवलमपि तन्मयधर्मविकारे पुनः कथने
प्रयोगः आकारं न विवक्षित इत्युक्तम् । १ विवक्षितमेवं द्विवचनं प्रतिभाति, अन्यगुणानुपपत्तिरित्येवम् ।

गनोक्तपूजायाः पुरुषोत्तमविभूतिपर्यवसायित्वात् न पुरुषोत्तममजनपर्यवसायित्वम् । तथापि पुरुषोत्तममजनप्रकारेषु पूजाया अपि गुणनात्मा पूजा शुद्धपुष्टिमार्गीयैवेति ज्ञेयम् । अत एव शुद्धपुष्टिमार्गीयविक्रिः प्रमेयप्रकरणीयसप्तमाध्याये गुणगाने हरिणीनां भाव निरूप्य पश्चात्तद्भावच्छेरेव पूजात्वमुक्तम् । 'पूजां दशधिरचितां प्रणयानलोके'रिति कथनात् । एतद्भावसवातीयभावपूर्वकं श्रीकृष्णदर्शनसेवाकरणमेव पूजाय भवनम् । एतद्भावज्ञापनाय अत्रैतन्मार्गीयमजनसाधनपूत्रेयमिति ज्ञापनायोक्तं पूजयेति । अस्मिन्मार्गे भवनं सेवैव । अत्र 'केचित्स्त्रेहृदहितसेवा पूत्रैवेति पूजापदं व्याख्यातवन्तः, तत्र विचारसमम् । कुतः? मार्गभेदस्य नियामकत्वात् । आचार्यस्तु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयकृतस्वकीयजीवेषु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयमक्तिवृद्ध्यर्थं भक्तिवर्धिनीरूपं शस्त्रं कृतम् । तदीयशास्त्रे तदङ्गीकृता एवाधिकारिणः, नन्तये । तेषामाचार्यानुग्रहेण शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वान् तत्रदशितसेवाकरणं सत्सेहं स्नेहदहितं वा भवतु, परन्तु पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वाद्भक्तिमार्गीयमेव भवति । नतु पूजामार्गीयम् । किञ्च, शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवाप्रकारसदृशाः प्रकारा वृत्तालङ्कारादिसमर्पणरूपाः पूजायामपि दृश्यन्ते । तथापि तेषां विभूतिपर्यवसानात्पूजामार्गीयत्वमेव, न तु सादृश्यमात्रेण तेषां भक्तिमार्गीयत्वम् । मार्गभेदस्य नियामकत्वात् । किञ्च । यो यन्मार्गीयस्तत्कृतं सर्वं भगवद्वर्मादिकं तन्मार्गीयमेव भवति । यथा 'प्रमादात्कुर्वतां कर्म'त्यत्र कर्मसादृश्याय कृतस्य विप्युस्मरणस्य कर्ममार्गीयत्वमेव । अन्यत्र 'यस्य स्तूत्या च नामोच्ये'त्यत्र स्तूत्यादिव्रतानामपि कर्ममार्गीयत्वमेव, न तु नवधामजसुकसादृश्यमात्रेण भक्तिमार्गीयत्वम् । एवं सेवोपयोगिनीं पूजायुक्त्वा तदुपयोगिश्रवणादिकमप्याहुः श्रवणादिभिरिति । सेवाकरणानन्तरमवशिष्टकाले इतरव्यस्तज्ञानाकार्यं श्रवणम् । आदिपदेन कीर्तनस्मरणचिन्तनान्यपि ॥ २ ॥

एवमव्यावृत्तिपूर्वकं मजनमुन्त्वा कदाचिद्गणधर्मेभ्योप्यावृत्तिसमयेपि हरौ सर्वदुःखहर्तरी चित्तव्यासङ्गपूर्वकमेव व्यावृत्तिः कल्पयेत्यत आहुः व्यावृत्तोपि हरौ चित्तमिति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

व्यावृत्तिकरणानन्तरमवशिष्टमये पूर्ववत् श्रवणादी यतेत् श्रवणाद्यर्थं यत् कु-
र्यात् । एवं भक्तिमार्गीयमक्तिवृद्धिसाधनान्युन्त्वाम् भक्तिवृद्धिप्रकारमाहुः ततः प्रेमेति ।
पूर्वं प्रेम भवति । ततः शेरङ्कुरो भवति । तदनन्तरं प्रौढभावे सति आपत्किर्भवति । चित्तं
मगवत्स्वरूपे व्यामर्कं तत्र तदेकपरं भवति । ततः श्रौटमाये सति व्यमने मनति ।

१ 'तन्मादन केचिद्विस्तारभ्य, तत्र विचारसममेति यदुक्तं, तत्र सर्वं शेषपक्षेऽनुपपत्तौ नित्यतन्मार्गीय-
विचिन्तनम् ।'

व्यसनं नाम तद्भोतिरेकेण स्यात्तुमेव न शक्नोति । तद्यथा । दशमस्कन्धे 'गोपीनां परमानन्द-
वासीद्भोविन्ददर्शने । क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवदिति । एवं यदा व्यसनं
भवति, तदा वीजभावो दृढो भवति ॥ ३ ॥

एवं व्यसनपर्यन्तं बीजदार्ढ्यप्रकासमुक्त्वाग्रे वीजस्य दृढत्वं निरूपयन्ति बीजं
तदिति ।

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

श्लेहाद्रागचिनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

तत्पूर्वोक्तं बीजं व्यसनभावानन्तरं दृढं भवतीति शास्त्रे भक्तिशास्त्रे उच्यते निरू-
प्यत इत्यर्थः । दृढत्वस्य लक्षणमाहुः यन्नापि नश्यतीति । यत्केनापि लौकिकालौकि-
कनाशकेनापि न नश्यतीति । लौकिका दुःसङ्गादयः, अलौकिकाः कालादयः, तैरपि न नश्य-
तीत्यर्थः । अतः परं येन प्रकारेण त्रयाणां श्लेहादीनां मध्ये येन स्वापनोदनं भवति,
तथा तस्वापनोदनप्रकारं वदन्ति । अत्र श्लेहाद्युत्पत्तौ मुख्यापनोदकाश्रयः, भगवदतिरिक्ते
रागो गृहासक्तिर्भगवत्यतिरेकेणापि कालनिर्वाहः । तत्र रागादित्रयाणां क्रमेणैकस्वापनोदक-
त्वमाहुः श्लेहाद्रागचिनाशः स्यादिति । तत्र पूर्वं यथाकथञ्चिदत्प्लेहाद्गृहोत्पत्त्यापि
भगवदतिरिक्ते रागो न भवति । तदनन्तरं यदासक्तिर्भवति, ततः प्रौढभावो भवति,
तदा गृहासक्त्यपनोदो भवति । भगवदासक्त्या गृहासक्तिर्गच्छति ॥ ४ ॥

आसक्त्यनन्तरं गृहारुचौ हेतुद्रवमाहुः गृहस्थानामिति ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

गृहे स्थितानां भार्यापुत्रादीनां, गृहे तिष्ठन्तीति गृहस्था भार्यापुत्रादयस्तेषां स्वस-
जातीयमावाभावात् तैः सह संबन्धस्य भावविधातकत्वस्फूर्त्या तेष्वसुविभवत्वेत्वेत्यत उक्तं
बाधकत्वं भासते इति । ननु यद्यपि भार्यापुत्रादीनां भावबाधकत्वमुक्तम्, तथापि 'न
या अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, किन्त्वात्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति'
इत्यादिश्रुत्या तेषु आत्मसंबन्धिपत्वेन प्रियत्वस्यापि स्फूर्त्या सर्वोत्तमा बाधकत्वस्फूर्तिर्न भवि-
ष्यतीत्याशङ्कानिरासात् तेषु तादृशस्य भगवदासक्तस्य आत्मसंबन्धित्वस्फूर्त्यभावेन यथा
सर्वोत्तमा प्रियत्वाभावान्नं प्रकारमाहुः अनात्मत्वं च भासते इति । स्वस्य भगव-
दासक्त्या निष्ठाभिधेदासदत्वेन भगवत्सेवात्मत्वं स्फुरति, न तु स्वात्मनि । अतो
भगवदीयत्वेवात्मसंबन्धित्वं भासते । न तु स्वात्मसंबन्धिप्यात्मसंबन्धित्वं नामत इति ।
तेष्वान्मसंबन्धित्वमानामात्मान् बाधकत्वमेव भासते, न तु स्वात्मीयकत्वमिति ज्ञातनापोक्तं

बाधकत्वमनात्मत्वमिति रूढारुचौ हेतुद्वयमुक्तम् । एवं तादृशस्य रूढारुचौ हेतुद्वयमुक्त्वा तस्यैव 'स्रेहवृद्धिपराकाष्ठाभाहुः यदा स्यादिति । यदा यस्मिन्काळे कृष्णे फलात्मके व्यसनं स्यात् । तदर्शनादिव्यतिरेकेण तत्संपन्धिव्यतिरेकेण स्थातुमशक्तिर्व्यसनं तद्यदा स्यात् । तादृशो भावो यदा स्यात्तदैव कृतार्थः स्यात् । कृतः अर्थो येन तादृशः स्यात् । अर्थोऽत्र भक्तिमार्गीयसाक्षाद्भगवत्संपन्धफलरूपः । सः स्वस्मिन्कृतो भवति, सम्पादितो भवति, तदा कृतः अर्थः पूर्वोक्तफलरूपो, भगवता तस्मै दत्तो भवतीत्यर्थः । नहि एतादृग्भावयुक्तस्य एतत्फलदानातिरिक्तं फलं दातुं युक्तमिति ज्ञापनायोक्तं हीति ।

एवं तस्य व्यसनवतो योग्यताभावं फलं च निरूप्य तस्याभिमव्यवस्थामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुहृदां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

तादृशस्यापि तादृग्भावयुक्तस्यापि, सततं निरन्तरं, गेहस्थानं गृहस्थितिः, तादृग्भावसत्सङ्गाभावाद्दिनाशकं तद्भावविघातकमित्यर्थः । यो यस्य विघातकः स तत्सन्निधौ स्थातुं न शक्नोति । अत एव फलप्रकरणे 'यर्षम्युजाक्षे'तिपद्ये ब्रजरत्नरूपाभिनिरूपितम् । यद्दि यत्प्रभृति स्वत्पादतलमस्त्राक्ष्म तत्प्रभृति अन्यसमखं स्थातुं न पारयाम इति । तदेष विद्यु-
तमाचार्यचरणैः । 'यथा देहाभिमानी व्याघ्रस्य देहविघातकत्वात्संनिधौ स्थातुं न शक्नोती'-
ति । अत उक्तं तादृशस्येति । अतः परं पूर्वोक्तभावयुक्तस्य गेहस्थितेर्भावविघातकत्वेन तत्र स्थातुमशक्या स गेहत्यागमेव करोतीत्याहुः त्यागं कृत्व्येति । तस्य गेहत्यागानन्तरं स्थितिप्रकारमाहुः यतेद्यस्त्विति । त्यागानन्तरं स यत्मेव कुर्यात्, नतु प्रकारान्तरेण तिष्ठेत् । तस्य यत्प्रविषयमाहुः तदर्थार्थैकमानस इति । तादृशस्य यद्विषयको भावः स विषयो भगवानेव भवतीति । स एवार्थः । स चासावर्थस्य तदर्थः भगवान् तदर्थं भगव-
दर्थमेकं केवलं मानसं मनो यस्य तादृशो भूत्वा सुहृदां भक्तिं लभते । एवं तस्य व्यसन-
पर्यन्तां सर्वानपनोषां भक्तिमुक्त्वापि पुनर्यत्तदर्थार्थैकमानस इत्युक्त्वापि लभते सुहृदां भक्तिमिति यदुक्तं तस्यापमाद्ययः । ततोऽपि सुहृदां सर्वोत्पन्नमवस्थां भक्तिमिति साक्षात् स्वरूपानुभवफलिकां लभत इति । तद्भाषकवनेन तादृशस्य पूर्वोक्तातिविगादभावेन निय-
मानदेहापगमानन्तरं लीलापयिकमलौकिकं देहं प्राप्य साक्षात्स्वरूपसंबन्धिं फलं लभत इत्यर्थः । फलरूपमन्तेः स्वरूपमाहुः सर्वतोऽप्यधिकामिति । सर्वतयत्तुर्विषयमुक्त्यपेक्ष-

याति बाधिकाम् । परामगणितानन्दपुरुषोत्तमपर्यवसायिनीम् । एवं पूर्वोक्तभक्तिवृद्धिर्न-
 वसानं फलं चोक्त्वा पुनस्त्यागे बाधकमूपस्त्वकथनस्यायमाशयः । कदाचित्कथिद्वि-
 मार्गानुवर्ती पूर्वोक्तत्यागस्वरूपमज्ञात्वाहमपि गृह्यादित्यागं कृत्वा भक्तिवृद्धिं साधयिष्या-
 मीति यदि गृह्यादिकं तत्कृमिच्छति तस्य तत्र निषेधमाहुः त्यागे बाधकमूपस्त्व-
 मिति । तादृशस्य त्यागे गृह्यादित्यागेन भक्तिवृद्धिसाधने बाधकमूपस्तात्फलं न सिध्यति ।
 ('पूर्वोक्तप्रकारत्यागिनस्तु ह्यं यथापि नश्यतीति बाधकमात्र उपपादित एवेति पूर्वोक्त-
 त्यागोत्र न विवक्षितः । तस्मात्पुनस्त्यागे बाधकमूपस्त्वं यदुच्यते 'स कदाचित्कथिदि'ल-
 नेन वक्ष्यमाणत्याग एव बाधकमूपस्त्वम् । ') बाधकान्येवाहुः दुःसंसर्गादिति । दुःसं-
 सर्गः स्वस्य पूर्वोक्तत्यागहेतुनूतमात्मावात्सर्वात्मना चित्तस्य भगवदकरत्यागात्वेन चित्तबा-
 धत्याहुःसङ्गमगवद्वावाभाववतां तांकिङ्कानां सङ्गः सम्भवतीति तस्य बाधकत्वं स्पष्टम् ।
 अथ च तस्य पूर्वसिद्धगृह्यादीनां बुद्धिपूर्वकत्वांगामावाच्छरीरनिर्वाहार्थं यत्र कुप्रचिद्व-
 मज्ञेनेन तस्यास्य भगवत्सर्गपर्यवसितदोषवत्त्वेन तदज्ञमज्ञेनेन स्वस्यापि वाङ्मिर्त्यदोष-
 सम्भवति । यवप्येतादृशस्यापि बाधका दोषा इन्द्रियनिग्रहामावरूपाः सम्भवन्ति, तथापि
 दुःसङ्गात्तदोषभोरतिप्रयत्नत्वाद्दुर्भावेव गणिता ॥ ७ ॥

एवं सति तादृशेन दोषानावपूर्वकं कथं कालनिर्वाहः कार्य इत्याकांक्षाचानाहुः अतः
 स्येयं हरिस्थान इति ।

अतः स्येयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न द्रुप्यति ॥ ८ ॥

यतः पूर्वोक्तप्रकारस्त्रिणां दोषसम्भावना अतो दोषानावपूर्वकं कालनिर्वाहार्थं
 हरिस्थाने स्वस्य भक्तिमार्गावित्यात् भक्तिमार्गावित्येवाप्रकारबुद्धिमगवत्स्थाने श्रोत्रोत्प-
 नादीं स्येयम् । तथापि स्थितिप्रकारमाहुः तदीयैः सह तत्परैरिति । तदी-
 यैर्भगवदर्थैः सह स्येयम् । तथापि तत्परैर्मगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानच्छूयपादिपरैः । एतद-
 करकस्त्रिणां तथापि दुःसङ्गेन पूर्वसिद्धबुद्धिनाशसंभवात् जीवनेवैषम्यमेव स्यादिति
 पूर्वोक्तप्रकारेण श्रेयमिति ज्ञानिन् । निरन्तरं तद्व्यक्तकरकस्त्रिणां संभवे चित्तदोषानावार्थं
 नम्रगान्तेत्यापि स्थितिप्रकारमाहुः अदूरे विप्रकर्षे वेति । अदूरे पूर्वोक्तस्थानास्तत्या-
 न्तगमे । अथवा विप्रकर्षे ततोपि क्रियेत्परं स्येयम् । 'तदीयैः सह तत्परैरिति स्थितिप्रका-
 रबुद्ध्यापि पुनरदूरे विप्रकर्षे वेति यदुक्ते तस्यायमाशयः । अनिनिकटस्थितौ 'अदूरे विप्र-
 चपादवर्जं'ति न्यायेन कदाचित्प्रगच्छकत्वव्यञ्जापि संभवति, तदभावाद्योक्तं 'अदूरे विप्र-
 कर्षे वेति । यत्रान्येवमपि स्थित्या तैः सह सङ्गः कार्य एव, न त्याग्य इत्युक्तं भवति ।
 एतं प्रहास्येन स्थितिप्रकारबुद्ध्यापि स्थितिप्रकारनिर्णयित्रीत्यापेमाहुः यथा चित्तं न द्रु-

प्यतीति । अस्यावमर्थः । पूर्वोक्तप्रकारैरेषवा स्वमनोभिलषितप्रकारैर्वा यथा च भगव-
द्वाहिसुख्यदोषेण चित्तं न दुष्यति तथा श्लेषम्, न तु प्रकाशन्तरेणोत्तर्यः । एवं पूर्वं
भक्तिवृद्धिशकारमुक्त्वा वृद्धेः परमकामामुक्त्वा तत्साध्यं फलं चोक्तम् ॥ ८ ॥

तदनन्तरं भक्तिवृद्धिशकारमुक्त्वा वृद्धेः परमकामामुक्त्वा शुद्धपुष्टिसाधनप्रकारमज्ञा-
त्वा गृहं लभन्त्वा वृद्धिं साधयिष्यामीति प्रवृत्तस्य बाधसंभावनाविराकरणपूर्वकं फलसिद्धार्थं
स्थितिप्रकारमुक्त्वा शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गीयधर्मद्वयासक्तानामपि एतन्मार्गीयफलसिद्धिर्भवतीति
ज्ञापनायाहुः सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायां शुद्धपुष्टिमार्गीयैः प्रकटितप्रकारकमेवायां, तदवशिष्टसमये तन्मार्गीय-
लीलाकथायां, यस्यासक्तिश्चित्तव्यासन्नपूर्वको दृढाग्रहो यावज्जीवं भवेत्, तस्य न कापि देश-
कालभेदेनापि तस्य भावस्य नाशो न भवति । स भावस्तस्य फलसाधको भवति । अथवा ।
विकल्पेनोभयोः कथनाद्भवद्विच्छया कस्यचित्सेवायामेव दृढासक्तिर्भवति । कस्यचित्तस्य
लीलायामेव दृढासक्तिर्भवति । परन्तु सासक्तिर्वावज्जीवमपेक्षिता, न तु यत्किञ्चित्कालम् ।
तस्येति पदाद्भवद्विच्छया सेवासक्तस्य कथासक्तस्य च कापि नाशो न भवति । तन्मार्-
गीयफलप्राप्तौ अन्तर्गतो न भवतीति मम मतिर्नदीया मतिः । तेन स्वमते फलनिर्लभनामारे
हेतुत्वकवनेन फलप्राप्तौ निःसंदिग्धत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

एवं पूर्वश्लोके सेवासक्तकथामक्तयोः फलमुक्त्वा कदाचित्कथित् सेवासक्तं कथा-
सक्तं भक्तं दृष्ट्वा स्वयमप्यासक्ति-यत्किञ्चन उल्लाहनामेव सेवां कर्तुमिच्छति तस्य बाधः
संभवति, तत्र बाधस्वरूपं तद्विचारणप्रकारं चाहुः बाधसंभावनायां स्थितिः ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

बाधसंभवे प्रकारान्तरेण पापामावप्युदात्त उक्तस्तुशब्देन । सेनाकरणे दृढमत्त-
भावात् उद्वेगेन भोगासक्त्या वा पापसंभवे सति स्वस्य सेनाकरणसक्तिव्रतितमन्या
मत्तः सेना न भवतीति मया गृहं लभन्त्वा एकान्ते भगवन्नामस्मरणपादिकं कर्तव्यमिति
सुद्धा यथेकान्ते स्थितिं कर्तुमिच्छति, तादृशस्यापि येनान्यामपूर्वकैरान्तस्थितिरनुचितेति
निषेधमाहुः नैकान्ते वास इष्यते इति । नैजानिदृश्य तर्ककान्तवागो नेष्टः, सेवा-
कृत्निषेधः । उद्वेगादिना प्रतिदग्ने कथं सेनाकरणं भवतीति चेत्तत्र समाधानमाहुः हरि-

स्त्विति । उद्वेगादिकमपि सोढ्वा यदि सेवामेव कुर्यात्तदा भगवान् तस्य सेवाग्रहं दद्यात्
 स्वस्य सर्वदुःखहरणसामर्थ्यं प्रकटीकृत्य सेवाविधातोद्वेगादिकं दूरीकृत्य सेवासंपत्तिमेव कार-
 येदिति ज्ञापनार्थमुक्तं हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशय इति । 'न संशय'
 इति कथनाद्यस्मिन्नर्थे संशयं कुर्यात्, तदा भगवानपि रक्षां न कुर्यादिति लर्थः । अत एव
 गीतास्यपि भगवतोक्तं 'संशयात्मा विनश्यती'ति । तस्मादस्मिन्नर्थे निःसन्दिग्धो भूत्वा
 'भगवान् रक्षां करिष्यत्ये'वेति बुद्ध्या यदि सेवां कुर्यात्तदा भगवानपि रक्षां करोत्येवेति
 ज्ञापनायोक्तं 'न संशय' इति । प्रकारान्तरेण रक्षाऽभावज्ञापनाय तु शब्दः । कथाप-
 रस्यापि वापसंभावनायां पूर्वोक्तव्यवस्थेति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

एवं स्वमार्गीयभक्तिप्रवृद्धिप्रकारमुक्त्वा तस्योपसंहारमाहुः इतीति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतरत्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति समाप्तौ । एवमुक्तप्रकारेण भगवतः पुरुषोत्तमस्य भक्तिवृद्धिशिक्षाप्रकारक
 शास्त्रं निरूपितं प्रतिपादितमित्यर्थः । शास्त्रस्वरूपमाहुः गूढतरत्वमिति । गूढमत्यन्तं गुह्यं
 तत्त्वं चागविषयमनुभवेकवेधं स्वरूपं यस्य तादृशं निरूपितं प्रतिपादितमित्यर्थः । एवं
 शास्त्रस्वरूपं निरूप्यैतदध्ययनकर्तुरपि यथैतन्मार्गीयं फलं सिध्यति तत्रकारकमध्ययन-
 स्वरूपमाहुः य एतदिति । य इति सामान्योक्त्या नाथ वर्णाश्रमादिनियम उक्तः ।
 एतद् भक्तिवर्धिनीरूपं शास्त्रं समधीयीतेति । अध्ययने सम्यक्त्वोक्त्या न केवलं पाठमानक-
 णम्, किन्तु प्रतिपदमर्थानिप्रायविचारपूर्वकमध्ययनमुक्तम् । एवं विचारपूर्वकमध्ययनकरत्वे
 तत्रविधाचार्यनिरन्तरादुसन्धानादन्तःकरणदोषनिवृत्त्या तन्मार्गस्वरूपस्य हृदि स्फुरणा-
 तन्मार्गस्य पुरुषोत्तमैकपरत्वात् तद्द्वारा स्वस्यापि तत्प्रकृतौ भक्तिमार्गीयाचार्याङ्गीकारस्य सि-
 द्धत्वात् तादृशस्यापि मुक्त्वा अत्यन्तं निश्चला रतिः रसभावमुत्पन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पितृपादनसालोक्यप्रकाशितधिया मया । स्वाचार्यचरणस्थेन निवृत्ता भक्तिवर्धिनी ॥ १ ॥

कृपया पितृपादान्जैर्दत्ता मे यादृशी भक्तिः । तन्मया विवृतं भक्तिवृद्धिशास्त्रं सुदुर्लभम् ॥ २ ॥

यद्यपीश्वरान्यानि दुर्बोधानि सदा स्वतः । तच्छ्रुत्वातो यथायोधं विवृतानि न चान्यथा ॥ ३ ॥

सुद्धिदोषेण यद्यन प्याकृतौ भेद्विपर्ययः । क्षमन्त्वाचार्यचरणाः स्वकीयेषु दयालवः ॥ ४ ॥

श्रीभैरवेन रचिता या निवृत्तिर्भक्तिवर्धिण्याः । चित्रं समस्तो लोके संजाता भक्तिवर्धिनी सापि ५

इति श्रीपितृचरणफतानधीनष्टमविरचिता भक्तिवर्धिनीविश्रुतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्ब्रह्मनाथकृतविवृतिसमेता ।

वन्दे ब्रह्मवने ब्रह्मैर्गोपीनां वेष्टितं मुदा । हरिणीभिः कृष्णसारमिनाभातं तदीक्षणम् ॥ १ ॥
अपारदुःखदावाग्निदग्धजीवनमीक्षितम् । यस्य तं यामि शरणं विष्टलेऽमहं सदा ॥ २ ॥

अथ केनचित्परमपुण्येन प्राप्तमहापुरुषानुग्रहाद्ब्रह्मचर्यङ्कुरितचित्तस्य कदाचिदन्तरासं-
भाविततद्ब्रह्मसाभावाय भक्त्युद्रेकोपायविरूपणं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रबुद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्प्रागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येनोपायाचरणप्रकारेण भक्तिः पूर्वोक्तेन हेतुना अङ्कुरतां प्राप्य स्थिता सती
प्रबुद्धा प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ता च स्वकार्यकरणक्षमा स्यात् भवेत्, तथा तेनैव प्रकारेण उपायः
साधनं निरूप्यते, सोपपत्तिकं कथ्यत इत्यर्थः । अप्रायं भावः । यथा अन्तःस्थितपीजे
क्षेत्रादौ सेचनादिदाहोपायकरणं सफलं भवति, नानुसवीजे, एवमत्रापि भक्तिस्पृष्टान्तःकर-
णसैर्वैतदुच्यमानसाधनप्रवृत्त्यधिकारो, नान्यसेति । इममेवार्थमुद्दिश्याम्येत्याहुः वीज-
भावे दृढे तु स्यादिति । उक्तभक्तिप्रबुद्धिः कदेत्यपेक्षार्थां वीजभावे दृढे सम्पन्ने स्यात् ।
कृत इत्यपेक्षार्थां स्यागात् भगवदतिरिक्तविषयत्वागात् । श्रवणं च कीर्तनं च एकवद्भा-
वात् श्रवणकीर्तनादित्येकवचनम् । ननु को नाम वीजभावः । उच्यते । भक्त्यसाधारण-
कारणं वीजमित्युच्यते । तच्च महदनुग्रहरूपम् । तस्य भावः सद्भावः तस्य दार्ढ्यं निश्चयः ।
यदा । वीजपदेन भगवानुच्यते । तस्मिन् भावस्त्रिपयिणी व्यवसायात्मिका बुद्धिः, भग-
वानेवाश्रयणीयो, नान्य इत्येवंरूपा । दार्ढ्यं तदनन्तर्हितत्वम् । तुशब्दः प्रसिद्धौ । तथैव
वक्ष्यन्तीति च । 'वीजं तदुच्यते शस्त्रे दृढं यन्नापि नश्यती'ति ॥

मर्यादानामर्षिदार्षां गृहस्थानां वीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः वीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

वीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्ल्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां वाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्दयसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

गृहे स्थित्वा कृष्णं भजेदित्यन्वयः । कथं केनेत्याकांक्षाद्वयप्राप्तानावापायां स्वधर्मतः स्वस यो धर्मः श्रुत्याश्रुतो वर्णाश्रमधर्मः तत्साहितः सन् अव्यावृत्तो भगवद्भजनविरुद्धो लोकवेदधर्मन्यासद्वो व्यावृत्तिस्तद्द्रवितः सन्नित्यर्थः । केनेत्याकांक्षायां पूजया श्रवणादिभिरिति योज्यम् । अत्र प्रत्येकसमुदायाभ्यां पूजादिकं ग्राह्यम् । तत्र पूजा वेदपुराणोक्ता ग्राह्या । श्रवणानामुक्तपुरुरूपसूक्तादिभिर्यां सा वैदिकी । आगमपुराणाद्युक्तान्या । श्रवणं तु श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासरायाणयादिवाक्येभ्य एव । आदिपदेन चिन्तनलीलातुकरणादिकं ज्ञेयम् । सर्वापेक्षया श्रवणस्य प्राधान्यं ज्ञेयम् । अत एव महामारते श्रूयते 'सर्वाश्रयाभि' गमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथे'ति । व्यावृत्तिराहित्वेन भजनासम्भवे उपायान्तरमाहुः व्यावृत्तोपीति । व्यासक्तोपि सद् हरीं श्रिविपदुःखहरण-शीले चित्तं विधाय पूर्वोक्तश्रवणादिषु यत्नेत् यत्नं कुर्यादित्यर्थः । यतेदिति परस्मैपदं नाम-धातुना ज्ञेयम् । भगवन्शरणारविन्दयोश्चित्तं संस्थाप्य बाह्यश्रवणादौ कृतस्य यत्नस्य निर-लक्ष्येपि न स्वार्थहानिरिति भावः । अत एवेतद्भजनमपि 'क्रियासु यत्नश्चरणारविन्दयोरारवि-ष्टचित्तो न मवाय कल्पते' इति । हरीं चित्तमित्यनन्तरं क्रियापदमप्याहृत्याग्रे योजनीयम् । तदेतदेतदुभयत्र सम्बध्यते । एवंकृते यद्भवति तदाहुः तत्त इति । प्रेम स्नेहः । आ-सक्तिसिद्धिना स्वातुमशक्तिः । व्यसनं स्वभावत एव तद्गतीदिकुचिर्नान्यप्रेरणतः । इदं सर्वं यदा भवेत्सम्पद्यते तदेतद्विषयसम्भक्तिरूपशब्दे भगवन्च्छास्त्रे दृढं बीजमिति ध्व-नयते । दार्ढ्यमेव स्पष्टीक्रियते यद्यपि नश्यतीति । प्रेमादीनामसा धारणं तत्तत्कार्य-माहुः स्नेहादिवि । रागो भगवदतिरिक्तनिष्पन्नः । गृहारुचिरिति । गृहे गरुचि-रनामक्तिः । गृहस्थानामिति । गृहविषयकरागायमाने स्त्रीपुत्रादिपौत्राणासम्भाररूपदोषोद्भा-नेनाग्निरेहिनां गृहस्थानां परमपुरुषार्थसाधकयोरेष्यनयोर्धर्मयोर्बाधकत्वमेव भासते । अन-धिकारित्वात् अनात्मत्वं चेति । आत्मनो भाव आत्मत्वम् । भावपदेन स्वाभारिकुर्षम उच्यते । तेन नायमात्मनः स्वधर्म इत्येवं भासते । यस्तुतस्तु ज्ञानं तेषां मास्तीति ज्ञापनार्थं भावत इत्युक्तम् । व्यसनस्यैवमाहुः यदा स्यादिति । यस्मिन्काले स्वमास्ते यन्निष्क्रियमाणमपि भगवन्विषयकमेव स्मरति, तदा किं वक्तव्यं कृतार्थतायामित्यर्थः । दिग्गन्धः प्रदादादीं प्रमिद्विपोतनायः । प्रदादस्वैरंनिपत्तं विष्णुपुराणे श्रूयते । 'या

प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पति'ति । तादृ-
शस्यापीति । उक्तश्लोहादिमतोपि गृहस्यस्य गृहरूपं स्थानं सततं सर्वदैव विनाशकं
विनाशहेतुः । श्लोहादिसम्पत्तेः पूर्वमेव विनाशकत्वेपि तत्सम्पत्त्यनन्तरं तथा न भविष्यतीति
मनसि गृहस्यैवं धार्यमिति भावः । अत्र विनाशकत्वं प्रतिबन्धकत्वमेव । यद्वा । तादृ-
शस्यापि सततं गृह एव स्थानं स्थितिरिति । ईदृशगृहस्येन मध्ये मध्ये भगवद्भक्तपुण्यश्लेष-
नवायतनेष्वटनं कार्यम् । न तु गृहमात्रैकस्थितिशीलतया भाव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

पूर्वं गृहस्थितस्यैव श्रवणाद्युक्तमिदानीं तस्या बहुप्रतिबन्धकत्वानुसन्धानेन समी-
हितसिद्धिमाशङ्क निःप्रत्यङ्गोपायमाहुः स्यागं कृन्वेति । लभेतेति ।

स्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभेत सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

स्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाद्गतः ॥ ७ ॥

यः पुरुषः सकलदुःखाकरगृहत्यागं कृत्वा पूर्वोक्तश्रवणादिषु यतेत्, सः
सुदृढामसन्तद्व्यमन्यैः प्रतिबन्धसहस्रैरप्यतिरस्कृताम् । सर्वतोपि ज्ञानादिभ्योप्यधि-
कामधिकफलदायिनीं परां भगवत्प्राप्तेश्वरमकारणभूतां भक्तिं लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ।
तं विशदयन्ति तदर्थाधिकमानस इति । स भगवानेवासावर्धक्ष तदर्थः, अर्थः
प्रयोजनं उद्देश्यमिति यावत् । स चासावेकश्चार्थः । तदर्थः स एवार्थैकः, तदर्थाधिकः,
तस्मिन्मानसं मनो यत्येति । एवंविधः सन् यतेदिति पूर्वोक्तान्वयः । यतेदिति घञर्थे
कं कृत्वा पश्चात् नामधातुत्वात्सरसौषदं ज्ञेयम् । मनु स्यागरूपोपाये विघ्नाने किम-
न्योपायकथनमित्यत आहुः स्याग इति । स्यागशिद्धौ सर्वं सुकरम् । सैव तु नोपपद्यते ।
तत्र हेतुः । बाधकानां प्रतिबन्धकानां भूयस्त्वं पातुल्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः दुःसं-
सर्गात् । दुष्टानां भगवद्भिर्दुःखाणां यः संसर्गः सम्बन्धः शरीरादिस्वसादित्यर्थः ।
तथैवाद्गतः दुष्टदन्नादित्यर्थः । अन्नदोषास्तु पश्यमदायज्ञाकरणाद्भगवद्विभेदनाद्योद्भवन्तीति
ज्ञेयम् । श्रुतिरपि 'मोषमन्नं विन्दते अप्रचेताः । सर्वां ब्रवीमि वध इत्स तस्य । नार्थनाणं
पुष्यति नो सखायं केवलायो भवति केवलादी'ति । अर्थस्तु अप्रचेताः मूढः मोयं
व्यर्थमन्नं विन्दते प्राप्नोति । यतः सो अन्नलाभस्तस्य वध एव । इदं तु सत्यमेवाहं ब्रवीमि ।
न स्पृतेत्यर्थः । किञ्च । अर्थमात्रं सूर्यं न पुष्यति, देवयज्ञाकरणात् । उपलक्षणमेतत्,
देवतामात्रमपि । सखायं अतिरिपि नो न पुष्यति, मनुष्ययज्ञाकरणात्, किन्तु स्वयमेव
अधाति, अतः केवलादी पुमान् केवलाव एव भवति । तदन्नं नाति, किन्तु पापमचीत्य-
र्थः । इममर्थं भगवानप्याह 'पद्मशिष्टाग्निः सन्तो गुष्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुजन्ते ते त्वधं
पापा ये पचन्त्यात्मकारणा'दिति । अनिबेदितमज्ञेषुपि दोषः श्रूयते । 'अभ्यरीष नवं वलं
फलं अज्ञायमौपधम् । अनिविध हरेर्सेधन् सप्तजन्मानि नारकी'ति पुराणान्तरे ॥ ७ ॥

त्यागसाशक्त्यत्वं उक्त्वा मुञ्चन्वयोपायमाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

उक्तहेतोर्हरिस्थाने भगवदधिष्ठितप्रदेशे तत्परैर्भगवदेकपरैः तदीयैर्भगवदीयैर्भक्तैः सह अदूरे नैकत्वं यथा स्यात्तथा स्थेयमित्यर्थः । अतिवैकट्यासम्भवे विप्रकर्षे वा, किमिदं दूरेषु स्थेयम्, नन्वतिदूर इति भावः । नन्वेवं स्थितौ किमत आहुः षथेति । येन प्रकारेण स्थितिरुक्ता तथाकरणे चित्तमन्तःकरणं न दुष्यति, न दोषप्रसङ्गं भवतीत्यर्थः । एवं भगवदीयैः सह स्थितौ यस्य परमभाग्यवतः सेवायां स्वशरीरसाध्ये भगवद्भजने कथायां तद्गुणध्रुवणे वा आसक्तिः तद्विहाय स्यात्तुमशक्तिः दृढा निश्चला भवेत् तस्य पुंसो यावज्जीवं आदेहपातं क्वापि कस्मिंश्चिदेशे काठे वा नाशः अन्यघानाद्यो न भवतीति । अस्मिन्नर्थे नम मतिः सम्मतिरेवेत्यर्थः । वाञ्छन्दावन्योन्यं समुधिनृतः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वेवं सति पूर्वोक्तत्यागस्य वैयर्थ्यमेवेति सार्थकत्वमपीत्याकांक्षायामाहुः याधेति ।

वाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागे सर्वथा वायः सम्भावितश्रेयस्त्रेयस्य तत्कृतस्तदा एकान्ते वासः सर्वत्यागपूर्विकस्य स्थितिररण्यादौ नेष्यते न सम्भवेत्यर्थः । तदभावे स्थित्येति भावः । नन्वेकान्तस्थितौ व्याप्रादिभिरपमृत्सुरापि सम्भाव्यते, वरं तदपेक्षया गृहस्थितिरित्यत आहुः हरिस्त्विति । हरिशब्दार्थस्तु पूर्वोक्तोत्सन्धेयः । तुञ्चन्द्ः प्रसिद्धौ । सर्वतः सर्वदुःखहेतोः रक्षणं करिष्यत्येव, न संशय इत्यर्थः ॥ १० ॥

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतस्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

उपसंहरन्ति । एवमुक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवत्सम्बन्धिशास्त्रं शिक्षणम् । गूढं गुह्यं तत्त्वं यस्य तादृशं निरूपितम् । यः पुमानेवदुक्ताचरणेऽशक्तः सञ्जेतच्छास्त्रमुपादिस्तुः सम्प-
गधीयीत, अयानुसन्धानपूर्वकं पठेत्, तस्याप्येतच्छास्त्रोक्ता रतिर्दृढा भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥
भक्तपशुतिचिसम्य तदुद्रेकाय साम्प्रतम् । आचार्यस्वास्त्यतोद्गता विवृता भक्तिवर्धिनी ॥ ११ ॥
इति श्रीबल्लभनन्दनचरणेकदारणश्रीरघुनाथकृतौ भक्तिवर्धिनीविवरणं संपूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीकल्याणरायविरचितविवृतिसमेता ।

वामे करे गिरिं स्त्रीषु मुदमिन्द्रे च साध्यसम् । पारयन्तमहं वन्दे चित्रं गोपेषु गोप्रियम् ॥१॥
यदद्गीकृतितो भक्त्वा स्नानन्दं नन्दनन्दनः । ददाति तान्प्रभूत् वन्दे सर्वकामार्थसिद्धये ॥ २

श्रीकृष्णभक्तिसृष्टान्तःकरणानां स्वकीयानां तत्कलविलम्बासहिष्णवः श्रीवल्लभा-
चार्या एकादशेन्द्रियशोषिका भक्तितरितेकादशभिः श्लोकैर्भक्तिप्रवृत्तुपायनिरूपणं प्रति-
जानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रकरणे बुद्धिं प्राप्नुयानेन प्रकारेण साधनं विनिरूप्यत इत्यर्थः ।
बुद्धौ प्रकरणेन फलोन्मुखत्वम् । भक्तिप्रवृद्धेरुत्तरावधिः क इत्याकांक्षायामाहुः वीजभावे
दृढे तु स्यादिति । वीजरूपो भावोऽल्पस्त्रेहः, तस्मिन् दृढे व्यसनात्मके सति प्रवृद्धिः पूर्णा
स्यादित्यर्थः । भावे वीजत्वोक्तिः फलेऽस्य निदानत्वबोधनाय । प्रथमतस्तत्र किं साधन-
मित्याकांक्षायामाहुः स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । भक्तिमार्गविरोधिनोऽन्यभजनादेस्त्या-
गात् । श्रवणं कीर्तनं च ताम्याम् । इदमुपलक्षणम् । स्मरणमाचार्यभक्तिविश्वासात्थेत्यपि
प्रातन्वयम् । श्रवणकीर्तनयोरैकवद्भावः कर्मणोरिवान्न विरोध इति ज्ञापयति । न हि यथै-
कस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे नान्यत् क्रियते, तथा श्रवणकीर्तनयोरपि ॥ १ ॥

भक्तिप्रवृद्धौ साधनान्युक्त्वा प्रकारमाहुः वीजदार्यप्रकारस्त्विति ।

वीजदार्यप्रकारस्तु दृढे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

वीजरूपस्य भावस्य दृढतासिद्धयर्थमयं वक्ष्यमाणः प्रकारः । इममेवाहुः । सुस्थिते-
र्भवनानुकुलत्वात् । 'धृतिस्मृती ममैवाग्ने' 'वर्णाश्रमाचारयना पुरुषेणे'त्यादिवान्त्यैः स्व-
वर्णाश्रमाचारधर्मेन दृढे स्थित्वा स्याद्वृत्तिः कर्मान्तरव्यासङ्गसद्द्रवितोऽप्यावृत्त । श्रव-
णादिभिः सहितया परिचर्यया कृष्णसदानन्दं पुरुषोत्तमं भजेत् । कृष्णपदात्कलत्वेन भजनं,

न साधनत्वेनेति ज्ञाप्यते । तत्राद्युक्तपूजायां शीतलशंखोदकस्नानादिमत्त्वेन भक्तिमार्ग-
याणामनधिकारात् । स्नेहाभावे सेवापि पूजातुल्येव भावीति ज्ञापनार्था पूजापदोक्तिरत्र ज्ञेया ।

‘तजन्म तानि कर्माणि तदाद्युस्तन्मनोवचः । नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वर
इत्यादिवाक्यैर्भगवद्भजनाभावे जन्मादिवैयर्थ्यात् व्यावृत्तिराहित्येन सेवया असंभवेपि
यथासंभवं शक्तयनुसारेण श्रवणादिकमेव कार्यम्, न त्वन्यथा स्थातव्यमित्याशयेनाहुः
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तमिति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

कार्यान्तरस्यासक्तोपि हरौ दुःखहरणशीले चित्तं निधाय श्रवणादी यत्नं कुर्वीदि-
त्यर्थः । यसु प्रयत्ने । यतेदिति पाठे अनुदाचेतामात्मनेपदानिलत्वात् साङ्गत्वम् । एवं
वर्तमानस्य प्रेमादिकं भवतीत्याहुः ततः प्रेमेति । भगवत्सेवया श्रवणादितोरपि चित्त-
सङ्गावस्थायत् प्रेम भवति । स्वविषये स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेमशब्देनोच्यते । प्रेमानन्तं
तथा पूर्वोक्तादेव सङ्गत्यावस्थावदासक्तिर्भवति । स्वविषये विविधमनोरयजनको भाव
आसक्तिः । व्यसनं च यदा प्रयुक्तमप्य भवेत्, तदा तदीजं वीजरूपो भावः शास्त्रे मय-
वप्यश्ले दृढमन्यापरिमृतमुच्यते, यत्फलं जनयति, दुष्टसंसर्गादिना नश्यत्यपि न । व्यसनं
स्वविषयं विना स्थातुमशक्तिजनको भावः ।

प्रेमासक्त्योर्जापके आहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्वृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां धाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्वासनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

यथा यथा भगवति स्नेहस्वभावा तथान्यत्र हीयत इत्यर्थः । भगवत्सात्त्विक-
भगवदनुपयोगिगृहादिषु नश्यतिस्त्रीतिर्भवति । भगवति प्रेमासक्त्योः सर्वपुरुषार्थसा-
धिक्योरपि गृहस्थानां गृहासक्तानामविवेकिनां गृहादिषु रागामावजनकत्वेन स्त्रीषुआदि-
पोषणासंभवरूपदोषोद्घातनेन पापकार्यं, स्वस्य श्रुतिमार्गस्वत्वेनानात्मधर्मत्वं च भासते ।
अथवा । सर्वपामात्मरूपे दितकारिणि भगवत्पनात्मत्वं भासते । वस्तुतस्तु ‘तेषां नित्या-
दिपुपतानां योगक्षेमं यदात्मदम्’ ‘न मे मत्तः प्रणश्यति’ ‘किमलम्भं भगवती’त्यादिया-
न्येनेषां भगवानेपेदिकगारुडीकिकसापक इति तेषामेवेदमज्ञानमिति भासत इत्युक्तम् ।

यदा कृष्णे पूर्णानन्दे व्यसनं स्यात्, तदैव जीवः कृतार्थः पूर्णार्थः स्यात् । एवकारेण प्रेमा-
सक्तोर्व्युदासः । हि युक्तोयमर्थः । यतः तादृशस्यापि प्रेमासात्निगमतोपि सततं निरन्तरं
गेहस्थानं गेह एवावस्थानं विनाशकं भावस्येति शेषः । तेन सत्सङ्गादिकं कर्तव्यमिति भावः ।

भक्तिप्रवृद्धिसाधने प्रकारान्तरमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेष्वस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

यस्तु पुरुषो गृहे भगवद्भजनप्रतिबन्धं ज्ञात्वा गृहत्यागं कृत्वा श्रवणादौ यसेत् यत्नं
कुर्यात् । 'यतेदि'ति पाठे पूर्वबन्धेषु । तदर्थाधिकमानसः तदर्थं भगवन्निमित्तं योर्धः श्रव-
णादिः तस्मिन् । यद्वा । भगवतोर्थः प्रयोजनं लीला तदर्थाय तन्निमित्तं एकमनस्यं मानसं
यस्य एतादृशः सन् सुदृढां विषयापपरिन्तां सर्वतोपि ज्ञानयोगादिभ्योप्यधिकामधिकफल-
दायिनीं परां प्रेमलक्षणां फलरूपां भक्तिं लभेत प्रामुपादित्यर्थः । तर्हि निर्विघ्नेसिन् प्रकारे
विषयाने किमर्थं प्रकारान्तरमाश्रयणीयमित्यत आहुः त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति ।
दुःसंसर्गात् । दुष्टानां भगवद्बहिर्मुक्तादीनां सहभोजनादिना सङ्गात् । तथाज्ञतः दुष्ठा-
ज्ञात् । वैश्वदेवभगवत्परिणामृतप्रक्षेपादिनाप्यन्नदोषनिवृत्तेः संभवात्सङ्गादोषोऽधिक इति
तस्य प्रथमनिर्देशः । गृहत्यागे बाधकभूयस्त्वं बाधकानामन्तरापहृत्वां पाहृत्यमस्ति, तेन
यावद्गृहे भजन संभवति, तावद्गृहत्यागो न कर्तव्यः, सर्वथा मजनाजसंभवे कर्तव्यः ।
तदुक्तं श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'भार्यादिरनुकूलश्चेत्कारयेद्भगवत्किंयाम् । उदासीने स्वयं
कुर्यात्प्रतिकृते गृहं स्वजे'दिति ।

तेन गृहस्य त्यागोऽत्यागोपि यावद्वासनं संपद्यते, तावत्सत्सङ्गादिकं कर्तव्यमि-
मित्वाहुः अतः स्वयं हरिस्थाने इति ।

अतः स्वयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः पूर्वोक्तं बाधकमनः कारणत्वात् हरिस्थाने ब्रजमधुरादौ तदीयैर्भगवन्मार्गस्यैर-
नन्यैः तत्परैः सेवाकीर्तनादिना ममत्वपरैः सह अदूरं निकटं यथा भवति तथा स्वयम् ।
निकटस्थित्यसंभवे दूरेषु स्थित्वा तदनुसरणं कर्तव्यमित्याहुः विप्रकर्षे वेति । भक्ति-
मार्गस्थित्वाभावे त्ववैष्णवसङ्गात् स्वस्य कार्यं न सिध्येत्, तत्परत्वाभावे भगवत्सेवाकथा-
यभावात् स्वस्य लभो न स्यादिति द्वयमुक्तम् । निकटे दूरे वा स्थित्वा तादृशभगवदी-
यानुसरणे तत्कृपया चित्तं दुष्टं न भवतीत्याहुः यथा चित्तं न दुष्यतीति ॥ ८ ॥

एवं सत्सङ्गे सति केवलमनिष्टनिवृत्तिरेव न, किन्त्विष्टप्राप्तिरपि भवतीत्याहुः से-
वायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यवाजीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य महत्कृपया सेवायां स्वशरीरसाध्यश्रीकृष्णभजने, कथायां तद्गुणलादिश्रवणे
इदा विषयाद्यनभिम्ता आसक्तिर्भवेत्, यावज्जीवमादेहपातं, तस्य कापि कुत्रापि देशे
कालेपि नाशः मगवद्भजनानगुरूपफलप्राप्तिर्न भवति । अथवा । भावस्य नाशो भावा-
न्तरोत्पत्तिर्वा न भवति इति मम मतिः । प्रभुः कृपया को वेद किं दासति । वाश-
न्दायतुकस्मरणादिसमुच्चयार्थं ॥ ९ ॥

ननु भगवदीयानामपि सङ्गः किमर्थं कर्तव्यः, एकाकिना अरण्यादौ भगवद्गीतादि
चिन्तनं कुर्वता कथं न श्लेषमित्यत आहुः बाधसम्भावनायामिति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

ननुशब्दः त पक्षं व्यापयति । पापेन चित्तोद्वेगविक्षेपादिः, स केन सम्भ-
वति तदा तथैव श्लेषम् । बाधसम्भावनायां सत्यामेकान्तेऽरण्यादौ वासो नेष्यते, न
इष्टं । नवातनवाधाभावेपि यहिश्चौरव्याघ्रादिभयसम्भवे सति कथं श्लेषमित्यत आहुः
हरिस्त्विति । सर्वदुःखहर्ता प्रभुः सर्वतः सर्वस्मात् सुदर्शनादिना रक्षां करिष्यति ।
'सहृदेष प्रपन्नाय तवासीति च वादिने । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भूतं मम ।
'न मे मत्कः प्रपश्यती'त्यादिवाच्यैरस्मिन्नर्थे न संशय इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीवह्मवाचार्याः सगुणनिर्युणभेदेन दशधा भक्तिरिति दशभिः श्लोकैर्भक्तिवर्धिनीप्र-
क्रियां निरूप्य, एतदुक्ताचरणैतत्सालयोः फलमाहुः इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीदं गूढं गुह्यं तत्त्वमनारोपितं रूपं यसीताद्यां मगवच्छास्त्रं भक्तिप्रतिपादकम् ।
अथवा । गूढतन्त्रं यथा सातत्या, एवममुना प्रकारेण निरूपितम् । य एतदुक्तमाचरेत्तस्य
भगवति ददा रतिः प्रीतिः स्यात् । यो वैतदुक्ताचरणाशक्तः स त्वेतद्भक्तिवर्धिनीरूपं समधी-
यीत श्रद्धाभक्तिपूर्वकं पठेत् । तस्मात्प्रथं ददा रतिः स्यादित्यर्थः ।

श्रीमत्कल्याणरायणे श्रीगोविन्दात्मने नमः । गुरुन् नत्वा यथाबुद्धिं विवृता भक्तिवर्धिनी ॥

इति श्रीविद्वत्पदपरमेश्वरानुशीलकल्याणरायणविरचिता भक्तिवर्धिनीविद्वतिः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीहरिरायविरचितभक्तिवर्धिनीविवृतिः ।

श्रीबलभाचार्यपदानुक्रम्याचलेन किञ्चित् परिचिन्स्य चित्ते ।

निरूप्यते भक्तिविवृद्धयुपायनिरूपणग्रन्थनिरूपितोर्थः ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थान्यां भक्तिः संप्रमत्तेवनम् । चेतस्तत्प्रवणं तच्च तदुचितप्रसाधितम् ॥ २ ॥
तत्र मूलं हरेरगीकारोय शरणागतिः । ततः समर्पणं जीवदेहसवन्धिबस्तुनः ॥ ३ ॥
ततो योग्यत्वसम्पत्त्या सेवनं तु प्रवर्तते । पूर्वोक्तरूपतद्बुद्धिसानुचित्तज्ञसेवनात् ॥ ४ ॥
तदुपायापरिज्ञाने सा कथं वृद्धिर्नेष्यति । अतस्ताद्बुद्धयुपायोऽग्रन्थे प्रभुभिर्दृश्यते ॥ ५ ॥
यथा येन प्रकारेण चेतस्तत्प्रवणात्मिका । भक्तिर्व्यसनपर्यन्तं वृद्धा भवति सर्वथा ॥ ६ ॥
तथा तेन प्रकारेण य उपायः स कथ्यते । उपायस्तु स एवात्र तदुचित्तज्ञसेवनम् ॥ ७ ॥
त्यागात्प्राग्विभेदेन गृहे भक्तगृहे तथा । बीजभावः प्राथमिको यतः सेवा प्रवर्तते ॥ ८ ॥
स्वामिसेवकमावाश्या तदाख्याद्बुद्धिसम्भवः । अथवा त्यागपक्षेण कृतश्रवणकीर्तनात् ॥ ९ ॥
अनायासेन सुदृढभक्तिप्राप्तिर्न संशयः । अत्यागपक्षे कामशो भक्तिवृद्धिरिहोच्यते ॥ १० ॥
अतो हि बीजदीर्घ्यास प्रकारेण निरूपितः । गृहे स्थितिः स्वधर्मेण वर्णाश्रमगतेन हि ॥ ११ ॥
विधेया नापि सेवार्थमधर्मेण कथञ्चन । अधर्मे स्थितितो बुद्धिनाशाहुः सद्गतस्तथा ॥ १२ ॥
ततो दुष्कर्मकारणे चेतस्तत्प्रवणं कृतः । अतस्तथाविधं कृष्या सदानन्दं परं बृहत् ॥ १३ ॥
लोकवेदफलाद्यर्थव्यावृत्तिरहितो जनः । भवेत्सेवेत तन्वायैस्त्रयं व्यावृत्तियोजनम् ॥ १४ ॥
प्रेम्नैव मजनं तत्र माहात्म्यज्ञानसिद्धये । पूजा प्रोक्ता निबन्धे या मन्त्रादिरहिता हरौ ॥ १५ ॥
पाहिर्मुख्योद्भवामावसिद्धये श्रवणादयः । अथ तु मुख्यकल्पो हि सर्वथा साधको मतः १६ ॥
यथा रोगशतार्तस्य कुप्यन्दितायपम् । एवमिन्द्रस्य निर्वाह स्वप्नेव करोति हि ॥ १७ ॥
योगक्षेमोद्भवे स्वीयप्रतिज्ञापरिपालकः । सेवकस्यापि विश्वासः कर्तव्योऽवश्यमेव हि ॥ १८ ॥
नहि सेवकनिर्वाहं विदधाति न हि प्रभुः । तथापि जीवप्रकृतिवशतो न त्यजत्यसौ ॥ १९ ॥
व्यावृत्तिं खड्गिश्चासामाश्रितो लोकवेदयो । तस्य भक्तिप्रवृद्धयर्थमनुकल्पोपि रूप्यते ॥ २० ॥

१ कारणात्मिकं । २ यथा ब्रह्मबीजे सुसम्पन्नेन फलपर्यन्तवत्प्राप्तितौ पृथक् फलपर्यन्ता इति स्पष्टरूपस्य भवति, तथा भक्तिबीजे स्वामिसेवककारणे न्यसनपर्यन्तानुपायात् सुसम्पन्नेन स्थितौ भक्तिद्वन्द्वस्य स्पष्टरूपस्य व्यसनपर्यन्ता बुद्धिर्भवतीति भावः । ३ स्थूलत्वेति शेषः । ४ तदवगतत्वेति ॥

व्यावृत्तिसहितो वापि चित्तमात्रं हरौ परे । सर्वकार्येषु सततं यत्नेन स्थापयेत्सुनः ॥ २१ ॥
 तथापि भगवत्कार्यातिरिक्त उपयोगिनि । तथाभावाभाववतां चित्तवैमुख्यसंभवः ॥ २२ ॥
 तदर्थं स्थापयेत्तु श्रवणादावपि स्वतः । एवंविधा तु सततं प्रेमासक्तिरुपेण हि ॥ २३ ॥
 भवेद्भ्रमसंसिद्धिः प्रवृद्धासौ तदा रतिः । यदेति वचनात्तत्र व्यसनं दुर्लभं मतम् ॥ २४ ॥
 प्रसुणापि यतो दत्तं रासस्यास्त्रेव तत्सुनः । यदि व्यसनपर्यन्तावस्यं वीजं तदुच्यते ॥ २५ ॥
 वीजं भावात्मकं शास्त्रे दृढं सद्भावं नश्यति । कुत उदादयेद्भावांतरमित्यपि नोदितम् २६ ॥
 आसक्तावपि दुःसङ्गो बाधकत्वेन चोदितः । श्रीस्वामिनीमिरप्युक्तं पञ्चाध्याय्यां प्रमुं प्रति २७ ॥
 स्वयाभिरमिताः स्वातुं पारयामोन्व्यतो न हि । विवृतं तत्तथाचार्यैर्व्याप्रदेहिनिदर्शनात् ॥ २८ ॥
 किं प्रेम का तत्प्रासक्तिः किं वा व्यसनमुच्यते । व्यतिरेकमुखेनैव तल्लक्षणमुदीर्यते ॥ २९ ॥
 नहि भावे हरिर्वाच्यो 'यतो वाच' इति श्रुतेः । निषेधमुखतो वाच्यो नेतिनेतीति वाक्यतः ॥ ३० ॥
 यतो रागविनाशः स्यादौदासीन्येन च स्थितिः । हरिभिन्ने विना हेतुं स भावः प्रेमशब्दितः ३१ ॥
 आसक्तिर्येन भावेन गृह्यादिव्यनुयोगिषु । अतीतिश्च तथा तेषां गृहस्थानां निरोधनात् ॥ ३२ ॥
 प्रियान्तिकगतौ तेषु धापकत्वेन बोधनम् । स्वासंयन्धितया भावं स भावः सा निगद्यते ॥ ३३ ॥
 स्वयाधकतया वापि यदा स्फूर्तिर्निवर्तते । गृहस्थानां तदा कृष्णे व्यसनं तदुदीर्यते ॥ ३४ ॥
 तदैव पूर्णसर्वापौ ह्याविर्भावतो हरेः । अपेक्षिता शरीरस्वालोकिकस्यातिरुत्तमा ॥ ३५ ॥
 तदभावे तादृशस्य निरन्तरगृहस्थितिः । यदिः संवेदनाद्भावनाशिका समुदाहृता ॥ ३६ ॥
 असाप्येवं तदान्येषां का वार्तेत्यपि नोदितम् । अतस्त्वक्त्वा गृहं ज्ञापि भगवत्सन्निधी स्थितिः ३७ ॥
 कार्या कदाचिन्न ततो भवेद्भावविनाशनम् । एवमेकप्रकारो हि मक्तिवृद्धेवदीरितः ॥ ३८ ॥
 दृढमक्तिप्राप्तिकलो द्वितीयोपि निरूप्यते । गार्थादिप्राप्तिकृत्येन गृहे सेवावसम्भवे ॥ ३९ ॥
 त्यागं कृत्वा तु यः सेवापन्नं कुर्यात्स दुर्लभः । इयर्थमात्रचित्तस्तु नांशतोऽन्यगमानसः ॥ ४० ॥
 अनेनास्मिन्नपि प्रोक्ता कल्पेऽध्यावृत्तिरुत्तमा । लभते च स्वतः सिद्धदाह्यां मक्तिं परां हरी ४१ ॥
 गोक्षादितो मक्तिः श्राविकां व्यसनरूपिणीम् । ननु त्यागं विषयैव कुर्यान्मूढव्यवकीर्तने ४२ ॥
 किमर्थं सेवना कार्या तनुविचवुता हरेः । चेतसात्यवर्णं सेवा सा तु तैरपि सिध्यति ॥ ४३ ॥
 इति चेन्न यतस्त्यागे बाधकानन्वमीक्ष्यते । दुःखसर्गात्तदोपायां दोषहेतुतया तयोः ॥ ४४ ॥
 अतो यथा न दुःसङ्गदुष्टात्रे प्रतिबन्धके । स्वातां तथा हरिस्थाने देशदोषनिवारके ॥ ४५ ॥
 सौमं यतो हरिर्भक्तदुःखामावाय हि स्थितः । तनापि चित्तदोषस्य सर्वथा विनिवृत्तये ॥ ४६ ॥
 तदीयैः कृष्णसम्पदैः समर्पितनिज्जालमभिः । तनापि कृष्णकृत्या सेवया चापि तत्परैः ॥ ४७ ॥
 यतः सत्सङ्गो मेकपरमबोधेन साचितः । तथा सहप्रदोक्त्याथ सहभावेन च स्थितिः ॥ ४८ ॥

१ तथा च निर्गते व्यसनमिति भावः । २ मरुपयोः गतत्वेन पुनरुच्ये, एवं प्रकारेण एवं
 कण्ठमः शक्तिः २०५ । ३ गृहस्थमपि ज्ञापि सहभावाः सम्प्रवर्तते तदर्थिणीरोधनार्थं गृहे
 परस्परमिति भावः ।

न्यया कृष्णसेवायाः कथायाश्चाप्यसम्भवः । यदि ते भगवद्भक्ताः कृपयेयुः स्वभागतः ४९
 दा दूरे तद्गृहे तल्लेवनाद्यैः सहस्रितः । तदाद्यदोषदुःखद्वौ बाधेयातां न सर्वथा ॥ ५० ॥
 त्रैव देहनिर्वाहस्तत्सद्गैव च स्थितिः । तथाविधमहाभाग्याभावेन यदि तादृशाः ॥ ५१ ॥
 न स्वापयेयुर्निकटे विप्रकर्षे तदा स्थितिः । वाशब्दोक्त्या न कोऽप्यत्र विशेषः पक्षयोर्द्वयोः ५२
 यथाकथञ्चित्संतोष्याः सन्तः सन्नार्थवर्तिभिः । यथा तेषां सतां चित्तं न स्वस्तोपरि दुष्यति ।
 तथा विनयसौख्यन्वसेवामत्तयादिभिः स्थितिः । अथवा स्वख वा चित्तं यथा तदुपरि स्वतः ५४
 न दुष्यति तथा स्वयं तदोपापरिभावनैः । यद्वाऽन्यदीयसंसर्गं चित्तदोषकरं परं ॥ ५५ ॥
 विहाय भगवद्भक्तैः सह स्वयं विशेषतः । यथा प्रेक्षणपक्षे तु प्रेमासक्त्यादिसम्भवे ॥ ५६ ॥
 भीजदाञ्च तथात्रापि सेवया क्रीतनेपि च । द्वासक्तौ न भावस्य देहादेर्वापि नाशनम् ५७
 यत्नेति दुर्लभा त्यागपक्षे श्रोत्राधिकारिता । यतस्तस्मिन्दि कल्पे तु क्रमेणासक्तिसम्भवः ५८
 अत्र तु स्वात्स्वतो दाढ्ययुता भाग्ये तथाविधे । कापीति पदतो लोकेदेवौ भक्तिश्च रूपिता ।
 सन्त्यक्प्रकारकसित्वा क्रीत्यां लोके न नाशनम् । त्यागपक्षस्थितौ कर्मत्यागाच्च श्रुतिनाशनम् ।
 भगवद्भक्तसद्गेन भक्तिमार्गे न नाशनम् । दुःसंसर्गाद्गदोषौ च नैव प्रभवतो यतः ॥ ६१ ॥
 तादृशस्वापीति वाक्ये यथापूर्वं गृहस्थितिः । बाधिकोक्त्या तथात्रापि विश्लेष्टो पापको मतः ।
 शायजीवमिति श्रोत्रमत एव पद पुनः । एतेन त्यागपक्षेणागमन्यासक्तिर्निवारिता ॥ ६२ ॥
 तथैव चात्र विश्लेष्टद्वयभावे न नाशनम् । मतिर्ममेति दम्भोक्तं तदभिप्राय ईदृशः ॥ ६३ ॥
 कदाचिद्दूरदृष्टेन भगवत्प्रियरोपतः । दुर्भुङ्क्षी तदतिद्रोहाद्भगवत्प्रतिपन्धतः ॥ ६५ ॥
 नाशोपीति यतो वाक्ये संदेहो विनिरूपितः । ननु त्यागं विद्यायान्यसद्गः किमिति घोषितः ।
 ज्ञानिनामिव संसर्गमात्रत्यागो न चोदितः । त्यागे स्वेकान्तवसतिविशेषेण च साधिका ॥ ६७ ॥
 तत्रोत्तरं तु भावस्य पापनं हृदयस्थितैः । कामादिभिर्जीवधर्मैर्वावत्सम्भाव्यते पुनः ॥ ६८ ॥
 तावदेकान्तवासस्तु नेष्टो वाचानिराकृतेः । कामादयो भावनाभिर्नाशयन्ति क्षणान्मनः ६९
 न तत्र दोषनाशाय सहायोक्ति रहस्थितौ । यत्किमार्गप्रकारेण हरिर्वापि तिरोहितः ॥ ७० ॥
 भक्तिमार्गीयकार्याय न व्यापकतया स्थितिः । अतो न रक्षकः कोपि तस्मैकान्तस्थितौ भवेत् ।
 तुशब्देन ततोऽन्योपि त्यागपक्षेन सूचितः । अत्र प्रपल्लवाधोपि दुर्बलत्वेन रूपितः ॥ ७२ ॥
 हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं पाषां कुतोपरे । अतो न रक्षकापेक्षा सिद्धलागे विधीयते ॥ ७३ ॥
 स्वास्त्यहेतोः परित्यागादिति वाक्यत्वात्तद्विधात् । यदा तु साधनदशा तदापेक्ष्यं हि रक्षणम् ।
 यक्तानां रक्षकः कृष्णो नान्य इत्येव निश्चयः । स तु सञ्चिद्वितो विलसं लीलास्थाने तथा पुनः ।
 यत्र चा भगवद्भक्ताः सेवया कथया युताः । स्वभावतो दुःखहर्ता निजाशितजनश्रितान् ७६
 नोपेक्षते यतस्तत्र स्वयं यत्र स्थितो हरिः । तत्रापि सर्वतो रक्षा नान्यसाध्या न संशयः ७७

१ हरिस्थानवाधात्कारिदं पक्षान्तरं, न तु त्यागपक्षे । २ अत्यागपक्षे । ३ हरिस्थानवाध,
 सेवापरता, कथापरता येति स्वापे त्रय पक्षा उक्ताः । ४ मुच्ये सर्वथा त्यागपक्षे ।
 मणि ४

यतः कालवशाः कालकर्मादिभ्यो न रक्षकाः । तुशब्देन स्वभावोपि हरेरेष निरूपितः ७८
 संशयाभावकथनं तत्र भक्तवशो हरिः । मक्तमर्त्तानपि सतो रक्षति स्वगतानिति ॥ ७९ ॥
 रक्षणं कालकर्मादेस्ताया भावान्तरादपि । पद्मद्वयेन भक्तेस्तु वृद्धिरेवं निरूपिता ॥ ८० ॥
 इतिशब्दः समाप्त्यर्थोन्यप्रकारनिषेधकः । एतावता हि भगवच्छास्त्रमेव निरूपितम् ॥ ८१ ॥
 यतस्तद्भूतत्वं हि ततोन्पेपां सुदुर्गमम् । तत्त्वमेतावदेवास् तस्मिन्नत्र निरूपिते ॥ ८२ ॥
 तदेव सकलं शास्त्रं निरूपितमितीरितम् । एतदध्ययनात्म्यगृद्धिं याति रतिहरौ ॥ ८३ ॥
 सम्यक्त्वं श्रद्धया भक्त्या तथा विश्वासतो गुरौ । य इत्यनेन वर्णादिनियमोधिष्ठितौ न हि ८४
 अपिशब्देन कैमुलन्यायोप्यत्र निरूपितः । ग्रन्थपाठादपि रतेर्वृद्धिर्यत्र तदा किमु ॥ ८५ ॥
 वाच्यमाचरणे साधु सभायामुपदेशने । तत्रापि भक्तिवृद्धापि इदोक्ता पाठमात्रतः ॥ ८६ ॥
 इति श्रीवल्लभाचार्यकरुणालम्बशक्तितः । स्वसन्तोषाय भावस्य पोषायातिप्रयत्नतः ॥ ८७ ॥
 श्लोकरूपेण सर्वापि विवृता भक्तिवर्धिनी । ययामति निजाचार्यचरणाश्रयणादपि ॥ ८८ ॥
 एतेनास्मत्कल्पतिः प्रसुः श्रीविठ्ठलेश्वरः । प्रसीदतु सदा दासे हरिदासे स्ववंशगे ॥ ८९ ॥

इति श्रीहरिदासविरचिता भक्तिवर्धिनीविष्टतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीगोपेश्वरविरचितविष्टतिसमेता ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणवारिरुहेभ्यो नमः । श्रीविठ्ठलपदपङ्केडेभ्यो नमः ।
 यत्नदाग्गोजभजनाद्भवन्ति समसिद्धयः । कलयामि कृपावापिं तं श्रुं भक्तिवृद्धये ॥
 निषाय श्रीमदाचार्यचरणान्बसुगं हृदि । उत्कृपातो यथाशक्ति व्याकुर्षे भक्तिवर्धिनीम् ॥
 भगवद्रसपीयूषपापिनो यत्कृपायुवः । भवन्ति.....भक्त्या तं श्रीविठ्ठलमाश्रये ॥
 श्रीमत्कल्याणरायारयाननुकम्पापयोनिधीन् । नमामि त्वात्चरणानहं स्वामीष्टसिद्धये ॥
 अथ मायावादादिदुराश्वेतिकानालमहेन्द्रबालजचितजनताप्यामोहमूलनिर्मूलैः सम-
 र्थामितागमनिगमान्वस्त्रनिपुणतत्त्वसूत्रादिप्रमाणज्ञातप्रतिपन्नप्रपन्नजनप्रतिलक्षणशैर्मकरप्रन्वा-
 ज्ञामादुर्भाषिततद्भक्तिमार्गेषानिकरालकलिकालविष्टुक्तकर्मापधिकारान् भगवद्वीयकृपात्कृपा-

१ 'ययामति भक्तिवृद्धापि श्रद्धासंते श्रद्धा एतेः । पाठमात्रेण देवैका संश्लेष्या भक्तिवर्धिनी ।' इत्यपि हे
 क्विपि । २ अनाशुदमेव कति ।

संज्ञातभक्तिमार्गश्रद्धावाधिष्यसमधिगतैतदधिकारानपि भक्तितदावृद्धिकरोपायविशेषपरि-
ययाभावप्रमथप्रचुरक्लेशकरवितान्तःकरणान्ग्राथिनः समुदिधीर्षवः परमकृपालवः श्रीवल्लभा-
चार्यचरणा भक्तितत्त्ववर्षकोपायनिरूपणं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तयोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यान्प्यामाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तेः प्रकृष्टा वृद्धिर्भवति, तथा तेन प्रकारेण उपायो निरू-
प्यते, विविच्य कथ्यत इत्यर्थः । ननु श्रीभागवतगीतादिषु भक्तितद्बुद्धिनिदानमूलदान-
व्रतादीनामुपवर्णितत्वेन तत एव तदवगतेरनर्थकमेतन्निरूपणमिति चेत् । अत्र वदन्ति ।
भक्तिर्हि द्विविधा, साधनरूपा फलरूपा च । तथाद्यायां दानव्रताद्युपायपूर्वकत्वमिति तदुत्प-
त्तिवृद्धिप्रकाराः सुप्रसिद्धाः, न द्वितीयस्थाः । अतस्तस्याः स्वयं प्रकटिताया वृद्धिप्रकारनि-
रूपणमुचिततरं भवतीति । वस्तुतस्तु मयविधमक्तिबुद्ध्युपाय एव निरूपणीयत्वेनात्राभिमत
इत्याभाति, श्रवणकीर्तनाद्युपायसाधारणसाधनानामत्रेऽभिधानात् । न चैषामुपायरूपत्वमनु-
पपन्नमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रफलफलान्तरसाधकत्वप्रतिसन्धानपूर्वकविधानेनोभयरूपतायाः
सम्भवात् । नन्वेवं सस्यैतेषामन्यत्र निरूपितत्वेनात्रापि निरूपणे क्रियमाणे पौनरुक्त्यदोषो
दुष्परिहर इति चेत् । न । अन्यत्र धर्मान्तरव्यतिकरेणानिर्दिष्टाकाराणामेषां व्यक्तमवश्यं
वक्तव्यतयोक्तदोषस्य वक्तुमनुचितत्वात् । न पुनरुक्तता महान्दोषः, शतकृत्वोपि पथ्यं
वक्तव्यमिति न्यायात् । भक्तिप्रवृद्धिः कदा भवेदित्याकांक्षायामाहुः बीजभावे दृढे तु
स्यादिति । बीजभावे स्वल्पदोहे दृढे व्यसनरूपे सति भक्तेः सर्वाशेन वृद्धिर्भवेदित्यर्थः ।
यद्वा । बीजभावे स्वाचार्यानुग्रहसंसिद्धमगवन्निवेदानान्तरभावविभगवद्व्रीकारे दृढे वृत्ति-
स्थिरे केनाप्यचाल्ये सति सा स्यादित्यर्थः । न च भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वाद् ज्ञानेनैव तदवातेर्भ-
क्तिवृद्धिरनाभिठपितेति वाच्यम् । भक्तेः स्वतन्त्रफलत्वेन तद्बुद्धेः सर्वाकांक्षणीयत्वात् । कथ-
मन्यथा मुक्तमूर्ध्निभित्तकः श्रीशुको मृगं मत्कावनुरक्तोऽभूत् । कथं वानारतनिवृत्तिविरताः
सनकादयोपि भक्तावल्गासक्त आसन् । अत एव 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' 'आत्मारामाश्च'
'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ती'त्यादिवाक्यानि । नापि भक्तिं विना कृतं ज्ञानं कैवल्यकरणीम-
वित्तुमर्हति, भक्तिसहितवसैव तस्य मुक्तिसाधकत्वात् । 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदखे'ति वाक्यात् ।
ननु यथाकथञ्चिन्मुक्तिहेतुत्वोक्तावपि भक्तेः स्वतन्त्रफलत्वं न सुप्रतिपदमिति चेत् ? आ-
न्तोसि । स्वतः पुरुषार्थत्वेन कृत्यासास्त्रसास्त्रवात्स्य दुर्वारत्वात् । अत एव प्रमुचरणै-
रगणि भक्तिर्हसै 'सेहोत्पत्यनन्तरं स्वल्पसनतः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणः श्रवणा-
दिरुतमः पुष्टिरूप' इति । एवं सति 'मत्सेवया प्रवीतं च' 'सालोक्यसाहिंसाभीष्टसा-
रूप्यैकत्वमभ्युत' 'मधुद्धिदसेवातुरक्तमनसायमवोपि फल्युः,' 'अनिमित्ता भागवती भक्तिः
सिद्धेर्गरीयसी' 'भगवान्मज्जतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोगम्' 'एवं

धर्ममनुष्याणाम्' 'भक्तिं लब्धवतः' 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या,' 'तस्मान्मङ्गक्तिपुरुषोः'
 त्यादिवचनानि सङ्गच्छन्ते । तद्ब्रह्मवतिरिक्तानि साधनान्याहुः त्यागाच्छ्रवणकीर्तना
 दिति । भक्तिमार्गविरोधिदेवान्तराश्रयादेस्त्यागामङ्गवन्नामचरित्रादेः श्रवणात्कीर्तनात् ।
 कर्मणोरिव श्रवणकीर्तनयोर्विरोधो नास्तीति घोषनार्थमेकवद्भावः । श्रवणकीर्तनशोका
 लक्षणत्वेन स्मरणस्वाचार्यभक्तिविश्वासादीनानपि संग्रहः । न चाप्रनाशसिद्धान्वन्याश्रय
 त्यागश्रवणादीनीति वाच्यम् । 'यो वै स्वां देवतामतिवजते, प्रसायै देवतायै च्यवते,
 न परां प्राप्नोति, पापीयान्भवति' 'यावदन्याश्रयस्तावत्', 'अनन्यचेताः सततं,' 'अनन्या
 श्विन्तयन्तो माम्,' 'अ तत्ते अथ शिपिविष्टः नामार्थः शंसामि यमुनानि विद्मान्, तं क्व
 गृणामि तवसमतव्यान्श्वर्यंतमस्य रजसः पराके' 'तस्मात्सर्वोत्तमा राजन्' 'तस्माद्गतं
 'तस्मादेकेन' 'तसु स्रोतारः' 'शृण्वन्गृणन्संस्मरयन्' 'शृण्वन्ति गावन्ती'त्यादिश्रुतिप्रण
 गवाक्यसिद्धत्वात् ॥ १ ॥

भक्तिवृद्धौ साधनान्यमिधाय तत्प्रतिभुवं प्रकारमाहुः बीजदार्यप्रकारस्तिवति ।

बीजदार्यप्रकरस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्याष्टसो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

तुशब्दः प्रकारान्तरव्यवच्छेदकः । बीजस्य भगवद्भावस्य दार्यजनकः प्रकारो
 भगवद्भजनलक्षण इत्यर्थः । यद्वा । बीजस्य पूर्वोक्तरूपस्य स इत्यर्थः । तमेवाहुः गृहे
 स्थित्वा स्वधर्मतः भद्रपाष्टसो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिरिति । स्वध
 र्मतोऽधिहोनादेरेहे अव्यावृत्तः कर्तव्यान्तरव्यासक्तिशून्यः स्थित्वाऽचञ्चलो भूत्वा कृष्ण
 सदानन्दं, 'कृपिर्भूवाचक' इति वाक्यात्, श्रवणादिभिः पूजया भजेदित्यर्थः । इह शेष-
 धिन्यवैशुभेण विधीयमानायाः सेवायाः पूजासाम्यात्पूजापदमुक्तम् । तत्राद्युक्तपूजायां
 शीतलशङ्खसलिलच्छानापमिधानेन भक्तिमार्गविरोधात् । अथवा । ननु कृष्णमजनप्रकल्पे
 तद्भित्तिविषयकागनाद्युक्तवद्भोकेरसुक्तलेन प्रकृते कथं पूजापदोपादानमुपपद्यत इति
 चेत् । इत्यम् । सन्ति हि बहवो भागमजनप्रकाराः, तदन्तर्निविष्टा भवति भावपूर्विका
 पूजापि । अत एव शुद्धप्रष्टिमार्गाचार्यैः श्रेयप्रकरणीयसप्तमाध्याये 'पूजां दशुर्विरचितं
 प्रणवारलोकै'स्तित्र गुणगाने हरिषीमाननिरूपणानन्तरं तद्गानच्छ्रवः पूजारूपता निरू-
 पिता । नदि तत्र तात्रिकी पूजा सुज्यते जातुचित्, तस्याः पृथग्रूपत्वात् । तेनैवंभूतभाव-
 नुसारिणी सायामिधिमितेति तदुपादानमनियोगि । न चैवमप्यन्ततो भक्ती पर्यवसानेन
 तस्मा एव वाप्यत्वात्संशयितपूजोक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । अत्राप्यभक्तिवचनान्तर्गतसत्त-
 धभावपूजायाः प्रकृते पुरस्कर्णीयत्वेन क्षतेरमानादिति । यद्वा । धर्मान्तराणां परधर्मत्वेन
 परिहायेन्नात्मधर्मतो भगवद्भक्तः सेवानुपलभे गृहेऽव्यावृत्तस्यत्पान्व्यासक्तिरिति यावत्,
 तदाभूतः मन्, कृष्णं सदानन्दं पूर्वोक्तया पूजया श्रवणादिभिर्भजेदित्यर्थः । अत्र कृष्ण-

पदेनोक्ता भजने फलरूपता । सूचितोकरणे प्रत्यवायो लिङ्गव्यत्ययेन च । न चास्मिन्क्षे
विहितवर्णाश्रमधर्मत्यागे प्रत्यवायपापण्डित्वादिदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सेवासमयाभावे
यथाधिकारं सर्वधर्मसम्पादनेनैव दोषापाकरणसम्भवात् । सेवासमये च सर्वधर्माणामन-
वकाशनिराकृतत्वेन तदभावेऽपि हानेरभावात् । 'मूल्यं कुर्वतां पुंसां'मिति वान्यात् ।
कदाचिदोषापातेऽपि भगवतैव तदपगमोपपत्तेश्च । 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य लक्षान्यभा-
वस्य हरिः परेशः । विकर्म यद्योत्पतितं कथञ्चिद्भुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्ट' इति वान्यात् ।
मर्यादामार्गायव्यवस्थैषा । शुद्धपुष्टिपार्श्वमभिनिविक्तमानस्य तु प्रभुचरणतामरसैकतानचेतसः
कृत्स्नकर्मकलापं परित्यजतोऽपि श्रमोरक्षिपितपरिग्रहेण न कश्चिदोषः, यतस्तथामूल एव
स पन्याः । 'यदायमनुग्रह्यति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च
परिनिष्ठिता' मिति वाक्यात् ॥ २ ॥

एवं तद्द्विप्रकारं व्यासक्तिविरहितभगवद्भजनलक्षणगुणत्वा, 'न हि कश्चित्क्षण-
मपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्'दितिन्यायेन क्वचित्कन्यावृत्तावपि चित्तं भगवति निधाय भजन-
प्रयत्नमत्यवज्ञासितैस्त्रिप्रायेणाहुः—

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदेति । व्यावृत्तो लौकिककर्मव्यावृत्तोऽपि हरौ
स्वकीयदुःखहरणस्वभावे चित्तं निधायेति शेषः, सदा निरन्तरं श्रवणादौ तन्निमित्तं यसे-
त्प्रयतेतेत्यर्थः । यस्तु प्रयत्ने तेन, यथा केनचिदुक्तं, 'परव्यसनिनी नारी व्यग्राणि पृष्ट-
कर्मणि । तदेवास्त्रादयस्सन्तः परसङ्गरसायनं'मितिवद्दृश्ये हरिं धृत्वावरणकलांसारिकका-
र्यव्यावृत्तेनाप्यनन्तरमनवरतं श्रवणादिप्रयत्नप्रवधान्तःकरणेन भवितव्यमित्यर्थः । यदा ।
भगवत्कार्यव्यावृत्तोऽपि तत्परिसमाप्त्योर्वरितसमये श्रवणाद्यर्थमुद्यमं विदध्यादित्यर्थः । यते-
दिति क्वचित्पाठः । तत्र परस्यैपदमनुदात्तेतामालनेपदानित्यत्याप्रत्येत्यव्यम् । एवं प्रय-
तमानस्यानुपूर्व्येण प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्याहुः ततः प्रेमेति । ततः श्रवणादिन्यः
प्रथमं प्रेम चित्तासङ्गवद्भवति, पश्चात्तथैव सङ्कल्पवदासक्तिर्भवति, व्यसनं च पुनर्यदा मवे-
दतिप्रचुरप्रभुप्रसादप्राप्त्यस्वात्सल्य । कोट्यानि पुनः प्रेमासक्तिव्यसनानि । स्वगोचरे
स्वतः श्रवत्को मावः प्रेम । तथातेकविषमनोरथजनको मावः कासक्तिः । विषयेण विना
स्यातुमशक्तिर्येन स मावो व्यसनमित्येवमाकलय । अत्र संप्रहस्योक्तौ । 'स प्रेम यः सं-
विदधाति मावः स्वतःप्रवृत्तिं विषये स्वकीये । यथाभिलाषान् जनयेदनेकान्मावः स
आसक्तिरिति प्रसिद्धः । स्वातुमेव न शक्नोति विषयव्यतिरेकतः । येन भावेन तं भाव-
नाहुर्व्यसनसंज्ञकम् ॥ ३ ॥

एतत्सम्पत्तौ बीजं तद् भवतीत्याहुः बीजमिति ।

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

भगवत्कृपादिना यदि व्यसनसमुद्भवस्तदा यद्भवञ्छेधे बीजं स्नेहाद्गृहस्तत्समुच्यते तद्दृढमशिक्षितं भवति, अत एव विषयादिसंसर्गेण नश्यत्यपि न । व्यसनभावस्य बीजभावदार्ढ्यपरमावधिरूपत्वादिति भावः । यद्वा । बीजं यत्प्रभुरिन्द्रात्मकं तपदि व्यसनं समुत्पद्यते, तदा भक्तिशास्त्रे दृढं केनापि श्रियिलीकर्तुमशक्यमुच्यते । अत एव कालासत्सङ्गत्यादिनापि न विनश्यतीत्यर्थः । नहि भगवान्निजानीकृतान्कदाचिदपि निहातुमुत्सहते । तदङ्गीकारस्य नित्यत्वात् । एवमुत्तरोत्तरपठवत्तराणामेतेषामाद्ययोः कार्यमाहुः स्नेहेति । स्नेहाद्भगवद्विषयकप्रेम्णः प्रभुसेवाप्रतिक्रमे गृहे रागस्य विनाशो भवति । भगवद्भागस्य द्रागेव गेहासुरागनाशोपायत्वात् । 'तावद्भागदायः खेना' इति यान्यात् । भासक्त्या चोक्तरूपया गृहेऽरुचिरासक्त्यभाव उपजायते । भगवदासक्तेस्तदतिरिक्तसत्किनिराकरयशीलत्वात् । 'कृष्णाधिपप्रमधुलिङ्गं न पुनर्विच्छेदमायागुणेषु रमते वृत्तिनावहेष्वितिवाक्यात् । न च प्रेमासक्तिमतामपि मेहस्नेहादिसद्भावदर्शनादसङ्गतमिदमिति वाच्यम् । तादृशां भगवद्विषयकप्रेहसङ्गोपनार्धमेव सांसारिकतत्प्रकाशनादनेपभावे च भगवत्यपि तदभावादेवेत्युभयथापि दोषाभावात् । लोकसम्प्रदायैर्नपि भक्तानामसत्यव्यापारदर्शनात् । भजनौपयिकभवनान्यतुरागस्य स्वधर्मपर्यवसायित्वेनौचित्याच्चिन्तितत्वात् । एव सति गृहाघटुरागिणामेवात्र साधकत्वास्वधर्मरे स्फुरत इत्याहुः गृहेति ।

गृहस्थानां वाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्भ्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

भगवत्सम्बन्धिप्रेमासक्त्योर्गृहस्थानां विकृतैकत्वेन गृहेतुरागाधिक्यात्तत्रैव तिष्ठतां वाधकत्व, तत्र स्नेहागावोत्पादकतया कलत्रपुत्रादिपोषणसामर्थ्याभावउत्थागदोषोद्भावनात् अष्टुत्तिमार्गतिमात्रनिष्ठान्तथानालम्भर्मल च, भगवति चानात्मत्व भासत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु, 'तेषां नित्यागिपुञ्जनां योगक्षेम बहाम्यहम्' 'न मे भक्तः प्रणश्यति' 'न कर्हिपितृ मत्पुत्र शान्तरूपे नश्यन्ति' 'तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ', 'तस्मिन्तन्तुष्टे किमप्राप्य शिमलस्य भगवती'त्यादिव्याख्येभ्यो भगवानेव निजमक्तनिश्चितरूपनिर्वाहाय जागरूक इति वास्तवसर्वभावेन भजनीय इति वस्तुगतिसरिदुपासनीयामेवेयं कुमनीयेति । अत एव श्रीमदाचार्यभासत इत्यपि । अथवा । भगवदासक्तियुक्तानामतादृशशास्त्रादिषु वाधकस्यप्रतिगन्धान भजनीयत्वाद् गृहस्थानामित्यादि । अत्र गृहस्थपदेन भार्यपुत्रादयस्तादृश्याद्गृहस्थे । तथा च सति तेषां विनाशीयमाकतया तद्भगवत् स्वभावरतिद्वित्येन स्वात्म-

भावस्त्वानाव्येन च निजभावमङ्गभीरूपां तेषु बाधकत्वं भासतेऽनात्मत्वं च । तवामृतानां भगवत्त्वेन स्फुरत्स्वात्मभावतया तदीयेष्वात्मीयताविर्भावात् । अत एव श्रीमदस्मदाचार्यै-
रुक्तं 'पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । एतेन 'न वारे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, किन्त्वात्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ती'त्यादि श्रुतेरात्मसम्बन्धितया पुत्रादीनां प्रिय-
त्वेन बाधकत्वमसम्भवीत्याशङ्का व्युदस्य । एवं प्रेमासक्तयोः कार्यगुक्त्वा व्यसनस्य तदाहुः
यदेति । यदा परमदुरापमनुपममुक्तभावात्मकं व्यसनं कृष्णे सदानन्दे स्वलीलासहिते
स्यात्, तदैव कृतार्थः पर्याप्तार्थः स्यात्, कर्तव्यान्तरपरिधिमानावात् । अत एव ब्रजस्थितानां
तयामावः श्रूयते श्रीभागवते, 'तदर्धविनिर्वातितसर्वकामाः,' 'सन्त्यज्य सर्वविपर्यासाव
पादमूलम्' 'क्षणं युगशतमिवे'त्यादिना । एषकारः प्रेमासक्तिमतोर्व्यपच्छिनत्ति ।
द्विशब्देनात्र युक्तार्थतोक्ता, तद्भावविभाक्तसद्भावत् । तदेतदाहुः । तादृशस्यापि प्रेमा-
दिमतोपि सततमविच्छेदेन सत्सद्भाष्यभावेन गेहस्थानं भावस्य विनाशकं भवति ।
सत्सद्भाष्यसचिवस्य तस्य तादृशत्वात् । न च व्यसनवतोपीदृशबाधकास्तित्वं शक्य-
शङ्कम् । तद्भावस्यैव सततप्रकार्यक्षमत्वेन सत्सद्भादिभावामावापत्तैर्वृद्धिदासैस्त्वद्भक्ति-
रिक्तभावानामेव साधकयाधकादिसम्बन्धितया प्रकृते बाधशहानवतारात् ।

एहादेर्भावान्तरापरूपत्वं विदित्वा तदपहाय फलाय प्रपतेत यस्त्रस्य तदाहुः ।

एतां कृत्वा यसेयस्तु तदर्थायैकमानसः ॥ ६ ॥

लभेत सुहृदां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

तुशब्दः प्रकारान्तरव्यावर्तकः । यः पुमान्एहादिषु भगवद्भजनप्रतियन्धं विषुञ्च
तस्यायं कृत्वा भगवल्लीलाश्रयणचिन्तनादिनिमित्तं यसेत् यवं कुर्यात्, क्रीदशः ? तदर्था-
यैकमानसः । तस्य भगवतो योयैः श्रवणादिरूपरूढार्थं एकं मानसं यस्य तादृश इत्यर्थः ।
यद्वा । भगवतोर्धो लीला, तदर्धं तन्निमित्तं तदर्शेषु तत्सम्बन्धिपदार्षेषु वा तथैत्यर्थः ।
अथवा । स चासावर्थेति कर्मधारये तदर्शो भगवान् तदर्धं तथैत्यर्थः । स एवार्थः शास्त्र-
स्कन्धादिषु यत्र । तादृशं श्रीभागवतं 'शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्यं
सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते' इति श्रीभागवतार्थतत्त्वादीपवचनात् । तदर्धं वा तथेति वार्थः ।
स एवार्थो घनं वेधां ते । तदर्थां भगवद्भक्त्यास्तोषामर्थेषु कार्येषु वा तथैत्यर्थः । एतादृशः
सन् भक्तिं सुहृदां विषयाद्यनभिमान्याम्, 'प्रायः प्रमत्पया मत्तया विपर्ययैर्निसूयत' इति
वाक्यात्, सर्वतो ज्ञानादिभ्योप्यधिकांमुक्तशब्दम् । न चाधिक्ये मानाभावः । 'तस्मा-
न्मद्भक्तियुक्तस्य' 'ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो मज मां भक्तिपावितम्' 'नैकात्मतां मे स्पष्ट-
यन्ति' 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' 'आत्माराभावे'त्यादिवाक्यशतसिद्धत्वात् । विस्तारस्तु
श्रीमदस्मत्सुचरवैरन्यत्र कृतं इति नेह तन्यते । परानभिष्यक्वापरिच्छिन्नानन्दरसस्वरूपां
लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६-१ ॥

तर्हि निरन्तरायेऽस्मिन्नुपाये सति किमित्युपायान्तरमुपादेयमित्यत आहुः त्याग इति

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथागतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरं विप्रकर्षं वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

न हि त्यागो निष्प्रत्यहं फलाय कल्पते, त्यागे यतो बाधकानि दुःसंसर्गदुष्ट-
त्रमक्षणादीनि सद्बुद्धिप्रतिक्षेपकारीणि भ्रष्टांसि सन्ति । न हि भगवत्पराशुखानामने-
कदोषदन्तुरितस्वान्तानां सद्गस्तूर्णं भावमद्गं न विपद्ये । न वा तथामृतानाम-
च्चादिकं नक्षयतो भगवत्प्रतीक्षामविक्षिप्तं मनो भवति । अत एवावैष्णवादीनामत्र न
परित्राद्यम् । तदुक्तं पद्मपुराणे 'अवैष्णवानामत्र च पतितानां तथैव च । अनर्पितं तथा
विष्णोः श्रमांससदृशं भवे'दिति । ननु बाधकानां बहुत्वे द्वावेव कथं कर्षितौ । इष्ट-
संसर्गांश्चदोषयो प्रथलत्वादिति बुध्यस्व । तेन यदि भगवद्भजनं एहादिषु निर्वापं सम्प-
द्यते, तदा न परित्यागः श्रेयान् । तत्रेत्तन् भार्वाचभिदेषादिना सम्पन्नं निर्वहति, तदा
पूर्वोक्तप्रणालिक्रिया त्याग एव कर्तव्य इति विवेकः । अत्र एव श्रीमदाचार्यसत्त्वदीप-
निरन्धेऽभ्यवापि 'भार्वाचिरनुकूलभेत्कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्वात्यतिदुष्टे
एह त्वजे'दिति । द्वितीयस्कन्धविवरणे च 'दाम्पत्यं भगवद्भजनार्थमपेक्षित'मिति । एव त्यागे
दुःसद्गदेर्विपातकत्वं निरूप्य तदोपनिराकरण्णुः सता सद्गः क्वचिद्भगवत्स्थाने समा-
नीय इत्याहुः अत इति । यतस्त्वापे बाधकानां बहुत्वमतं कारणात्कचिद्धरेः सर्वदुःखहर्तु-
स्थाने श्रीगोकुलश्रीगोवर्धनादौ तदीयैस्तत्साम्बन्धिभित्तात्तरीः, स एव परः सर्वभिक्षपोक्तुषु
येषां तादर्थ्यं, परमकाष्ठापन्नवस्तुनिष्ठैः सह श्लेषमित्यर्थः । न च तनाप्यसत्सद्गादिसम्भ-
वाद्दुक्तदोषानिवृत्तिरिति वाच्यम् । सर्वसमयसत्सद्गवस्तु दुःसद्गादिदोषाणामनवकाशनि-
वारितत्वात् । न हि प्रतिदिनं सत्सद्गसत्सात्सादिनः क्वचिदन्यत्र चित्तप्रसादनासाद-
यन्ति । अत एव सत्सद्गोत्कर्षं श्रीभागवते शीयते । 'तुल्ययाम ल्येनापि न स्वर्गं नापुन-
र्मवम् । भगवत्प्रसिद्धसद्गस मर्त्यानां क्रियुताशिषः' इति । ननु यत्र क्वचित्सत्सद्गेन
कार्यमिदं सद्भिः सहावस्थानं हरिस्थानं एव कार्यमिति निर्दण्डो भक्तान्धवशिरर्थक इति
चेत् । मैत्रम् । तत्र बाहुत्येन तेषां सद्गते साम्यवसम्भवेन तदनुभूतेष्वन्यत्रयकत्वात् ।
अन्यत्र तेषां प्रायशो नुरागनिर्देषानवस्थानात् । बहिर्मुखजनकृतोपद्रवशरण्यां स्थातुमशक्य-
त्वात् । अत एवोक्तं पद्मस्कन्धे 'न यत्र वैकुण्ठरूपा मुधापगा न साधवो भागवतासदा-
श्रया । न यत्र पद्मेगमप्या महोत्सवा सुरेशलोकोपि न याति सेव्यता'मिति । एव सति
तेषां सत्रिपी म्पिति कथं कर्तव्येत्याकाष्ठापावाद् अदूरमिति । यथा भगवदीयानां चित्तं
न दुष्यत्युद्वेगादिना, न क्विन्निष्प्रान्ति, तथाऽदूरं निकटं यथा स्थातया, विप्रकर्षं दूरे वा
स्थानमभिमन्यं । अत्रापथाशयः । सन्तो हि निवान्तमेकान्ते भगवत्कथा विषयः कुर्वन्तस-

द्रसरभसविवशा भवन्ति, ताननुसरन्त्यदि कश्चित्स्वलाभं निधित्य तेषामासत्तिमालम्बते, ते चेदतिगूढरसं तदग्रतः प्रकाशयितुमशक्यमाकलयन्तः, स्वयं ततो विरमन्ति चित्तोद्देगवन्तः, तदा तस्य दूरस्थितिरवानुसरणे श्रेयसी, अन्यथा मनीषितानिष्पत्तेः । अयं दयार्द्रहृदयतया-
तिनिकटाममने नियोगं विदधते, तर्हि तत्सामीप्यमेव समीचीनम्, अनुसरणानुकूलतया
समीहितसिद्धिहेतुत्वादिति । यद्वा । स्वस्तु चित्तं यथा दुष्टं न भवति तथा सन्निकर्षेण
विप्रकर्षेण वा श्रेयमित्यर्थः ॥ ७, ८ ॥ ।

एवं सत्सद्भावगतशेषदोषस्याग्रिमव्यवस्थामाहुः सेवायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य सत्सद्भावदिकमनुतिष्ठतः श्रीकृष्णसेवायां स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वपरिस्फूर्त्वा दृढा
चिन्मलासक्तिर्भवेत्, कथायां वा, तस्या अपि सेवासमत्वात्, तस्य यावज्जीवं प्राणस्थिति-
पर्वन्तं नाशः फलभावः कापि न स्यादिति मम मतिः । अतो नेह सन्देहः कर्तव्य इति
भावः । यद्वा । मम मतिरेवं भगवान्परमकृपालुः कथं वा तस्य दयेतेति न वेदितुं शक्यमिति
भावः । ननु सेवायाः कथायाश्च कथं साम्यम् । इत्यम् । तथाहि । सेवा नाम चित्तस्य
तदेकप्रवणत्वम् । 'चित्तस्यवर्णं सेवे'ति लक्षणाभिधानात् । तत्सम्पादिकायाः हृत्तेरपि
तथात्वम्, अन्यथा तस्याः परत्वानुपपत्तेः । अत एव 'मानसी सा परा मते'त्वमाणि । तेन
यथैतस्या भगवद्भावतद्भक्तसद्भावदिसाधकत्वं नान्तरीयकानन्तकार्यसाधकत्वं च, तथा कथाया
वर्णीति साम्यं दूरपवादम् । अत एवैतादृशाभिप्रायेण 'कथारतिषु सक्तस्य कथका अपि
मिलन्ति, प्रेमापि भवति, आनुषङ्गिकं चान्यद्देहेन भवती'त्युक्तमाचार्यैः ॥ ९ ॥

ननु कश्चित्काननादावेकान्ते वासं विधाय भगवन्नामलीलादिकमेष चिन्तनीय-
मेकाकिना, किं भगवद्भक्तसङ्गेनापीति चेत्तत्राहुः ।

वाधसंभावनायां तु नैकान्ते चास्य इप्स्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

तुम्हन्दः शङ्कान्बुदासकः । यदुक्तमेकान्तेन नामचिन्तनमेव कार्यं, न सत्सद्भाव
इति तत्सत्यम्, परन्तु यदि वाधस्य योगचित्तोद्देवलक्षणस्य सम्भावना न भवेत्, सा
चेत्स्यात्, तदैकान्ते वासो नेष्यते, चित्तचापत्यादिना नामचिन्तनाद्यनिर्वाहात् । अतः
सत्सद्भाव एव कर्तव्य इति भावः । ननु चित्तविषेपादिरन्तरो पाधः सत्सद्भादिना नि-
वर्तताम्, वाह्यं चौरव्याभारिभयं तु दुःपरिहरमिति चेत्तत्राहुः हरिरिति । तुम्हन्दः प्रकर-
भेदावेदकः । हरिर्भक्तदुःखहर्ता सर्वतो वाद्यादान्तराद्य वाधकादृक्षां करिष्यति । अस्मि-
न्नेष संशयो नाम्नीत्यर्थः । न हि भगवान्भक्तदुःखं क्षणपानमपीक्षितुं क्षमते ? निरुपम-

परमातुकम्पापूर्णत्वात् । अत एव हरिपदमुपात्तम् । भक्तदुःखहर्तृत्वस्य तदसाधारण्य-
त्वात् । तदाहुराचार्याः 'यथा गन्धः पृथिव्याः, एवं भगवतो भक्तदुःखनिवर्तकत्व'मिति ।
यद्वा । सर्वतः सुदर्शनादिना रक्षां हरिः करिष्यति, नात्र संशय इत्यर्थः । 'अन्वाहतानि
कृष्णस्य चक्रादीन्यायुधानि तं, रक्षन्ति सकलापद्भ्यो येन विष्णुरुपासितः । सहृदेव
प्रपन्नाय तवासीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्गतं मन । कौन्तेय प्रति-
जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'त्यादिवाक्येभ्यः ॥ १० ॥

एवं प्रस्तुतमशेषं शास्त्रमुपवर्णयैतदर्थपरिज्ञानपूर्वकपाठफलोपन्यासपुरःसरमुपसंहरन्नि ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतन्त्रं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गुहा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति समाप्तौ । एवमुक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवद्भक्तिप्रकारप्रतिपादनात् निरू-
पितमपि गूढतन्त्रं गुप्तस्वरूपम्, भगवदनुग्रहीतैरेवैतदभिप्रायस्यावगन्तुं शक्यत्वात् ।
एतद्यः पुमानुदितभाग्यो भगवदीयात्प्रवेष्टेण विचारेण वा सम्यग्दर्शनावगमपूर्वकमधीयीत त-
च्चस भगवति दृढा स्थिरा रतिः सादित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमत्कल्याणरायाङ्गजन्ना गोपेश्वराभिधः । विवृतिं भक्तिवर्धिन्याः कृतिनिवृत्तये व्यपात् ॥
यद्यप्यतिदृढासाः पितृचरणैर्निर्मिता विवृतिः । तदुपरिक्रणेऽन्यस्या आपोषो भूयतेनल्पम् ॥
तेषामतिकरुणानां तथापि यालेन संरचिता । निजपाठितगुणनेव प्रीत्यै नित्यं भवित्रीयम् ॥
इमां श्रीवल्लभाचार्यपदपद्मजकिङ्कराः । पश्यन्तः सन्ततं सन्तः सन्तुष्यन्तु मुहुर्मुहुः ॥

इति श्रीमद्गोकुलाधीश्वरपदपद्मसहनिरतिश्रयस्तिबर्त्सप्रवर्तकोद्देशद्रगवलीलामहारसाम्भिस-
मुच्छलद्वायकहोलसंवलितसकलस्वरूपश्रीवल्लभाचार्ययदनचन्द्रचञ्चलास्तमवचनमरीचिनि-
चयप्रोदम्बुद्धिःसीमानन्दनिकुरुस्वकरन्वितीकृतनिजभूलनिकरचेतश्चकोरकानवधिकानुकम्पा-
निधानश्रीविठ्ठलामिधानप्रभुचरणपयोसहरेणुकणमात्रसर्वस्वश्रीकल्याणरायतनुजगोपेश्वरविर-
चिता भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्तिसुपागमत् ।

श्रीविठ्ठलपदपद्मजकिङ्करगोपेशसुरचिता या । तां धितानां तोषाय रोषाय द्वेषिणामस्तु ॥
अनया कृपया तेषां कृतयामितया मया । सदायां वल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥१॥

श्रीकृष्णाय, नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविश्रुतिसमेता ।

प्रथम्य गोकुलाधीशभक्तिमार्गाञ्जभासतः ।

वाचार्यास्तद्व्याघ्र्या व्याकुर्वे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा मगवता एकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये 'न साधयति मां यो न' इत्यत्रोपलक्षणविधया सर्वेषां योगादीनामुपायानां स्वासाधकत्वमुक्तोक्तितायाः भक्तेः स्वसाधकत्वमुक्तम्, तत्र किं नामोर्जितत्वमित्याकांक्षायां प्रबृद्धत्वमेवोर्जितत्वमित्यभिप्रेतव्यं भक्तिवृद्ध्युपायं स्वीयानामर्थे वक्तुं प्रतिजानते यथा 'भक्तिरित्यादि ।

यथा भक्तिः प्रबृद्धा स्यात्तद्योपायो निरूप्यते ।

तत्र भक्तिशब्दो माहात्म्यज्ञानपूर्वकमुत्पद्येते रूढः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । श्लेहो भक्तिरिति प्रोक्तत्वा मुक्तिर्न चान्यथे'ति पञ्चरात्रसूत्रे, 'सा परानुरक्तिरीश्वरं इति शांडिल्यसूत्रोक्ताद्भक्तिस्त्रिगुणात्, 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयते' इति भावलक्षणस्युत्पत्तेश्च । श्लेहश्च ज्ञानादिभ्योतिरिक्तो मनोधर्मविशेषः । प्रीणाम्यनुरज्यामि श्लिष्टामीत्यनुष्यवसायेन मानसप्रत्यक्षगम्य इति शांडिल्यसूत्रमाप्ये स्वप्रेषराचार्यैर्व्यवस्थापनात् । नचैवं सति श्लेहमात्रमेव भक्तिरिति शब्दम् । 'गोप्यः कागाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैवाद्यो नृपाः । संवन्धाद्दृष्ययः श्लेहाद्यं भक्त्या वयं विभो' इति सप्तमस्कन्धीपनारदवाक्ये भक्तिश्लेहयोर्निर्देशभेदस्य विरोधापत्तेः । उक्तपञ्चरात्रसूत्रादिपूक्तानां तद्विशेषणानां वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात्तावद्विशेषणविशिष्टश्लेह एव रूढो, न केवल इति निश्चयः । योगविचारे तु 'भज सेवाया'मिति धातोर्भावे किन्प्रत्यये कृते भक्तिरिति भवति । नावश्य क्रियासोभान्यम् । प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं भूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति वैवाकरणनिपत्यात् धात्वर्थव्यंग्या या प्रधानभूता क्रिया तत्र पर्यवसति । प्रधानभूता च क्रिया मानसेव । 'अन्यत्रमना अमृतज्ञाशृण्वम्, अन्यत्रमना अमृतज्ञाप-र्यामि'तिवाचसनेयश्रुतौ मनसः प्राधान्यश्रावणेन तत्क्रियाया एव प्राधान्यस्यौचित्यात् । तथाच सेवामिव्यंग्या प्रेमरूपा मानस्य सेवा भक्तिरिति तत्र योगरूढः सिध्यति ।

१ तृतीयस्कन्धे च 'सा भद्रपानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्वय करोति पुंशु । इरे. पदानुसृष्टि-विश्रुतस्य समन्तदु लालनमाशु पते' इति । २ साम्यमिति पाठः ।

तथाच श्रवणादिभुक्तेषु पारियायिकः । 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
 वर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसापिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणं' इति
 सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवाक्यात् । अन्ये तूपासनाभ्यामपि भक्तिशब्दं प्रयुञ्जते । नैयायिकास्तु
 आराध्यत्वेन ज्ञान भक्तिरित्याहुः । तन्मते बुद्धिविशेष एव भक्तिः । वस्तुतस्तु तत्र
 सारूप्यप्रयुक्ता गौणी । पूर्ववद्रत्नादिज्ञापकप्रमाणामावात् । तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशत्याये
 श्रीकपिलदेवैस्तु 'काचित्त्वप्युचिता भक्तिः कीदृशी मग गोचरे' इति देवहृत्प्रश्ने देवानां
 गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या, अनिमित्त
 भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी, जरयत्याशु या कोशं निर्गीर्णमनलो यथे' इति स्वरूपकार्य
 लक्षणान्यां बोधिता । तत्र एकमनसः पुंस इन्द्रियाणां स्वाभाविकी अनिमित्ता सत्त्वोपाय
 भगवति वृत्तिनिष्ठेति स्वरूपलक्षणम् । कोशजरणं च कार्यलक्षणमिति सिध्यति । तत्त्वो
 धिन्यां सत्त्वपद सांख्यानुसारात् 'वस्तुतस्तु गूढरूप' इति व्याख्यातत्वात्स्यष्टम् । अर्थ
 विंशत्यायाये तु 'भक्तियोगो बहुविध' इति पुरुषस्वभावभेदकृतमार्गभेदेन भक्तियोगस्य षट्
 विधत्वं प्रतिज्ञाय, त्रिविध सात्त्विकराजसतामसभेदेन तदेव नवधा त्रिभिः श्लोकैरभिप्राय
 ततो 'मद्वृणधृतिमात्रेण भयि सर्वमुदाशये । मनोवृत्तिरविच्छिन्ना यथागंगां मनोमुत्तु
 लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्याप्युदाहृत'मित्यनेन भगवद्गुणश्रवणमात्रात् भगवत्प्रविच्छिन्ना
 मनोवृत्ति यो जनयति सः भावः निर्गुणभक्तियोगाख्य इत्येव लक्षितः । ततः 'अहैतुष्य-
 व्यवहिता या भक्तिः पुत्रयोत्तमे । सा लोक्यसाहितिसानीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीपमान न
 शक्यन्ति रिना भस्तेवनं जना' इति सार्धान्यां कालकर्माभ्यवहिता पुरुषोत्तमविधिपिणी स्वत-
 पुर्यार्यरूपा या सेवा सा आत्यन्तिकभक्तिरित्येव लक्षिता । अत्र च भक्तिशब्दः प्रेमसेवायां
 योगरूढे एदीत इति 'सा लोक्ये' तिपाक्यादवसीयते । अयमेव चैकादशस्कन्धे द्वादशा-
 ध्याये 'केनतेन हि भावेन गोप्यो भावः क्षया मृगाः । येन्ये गूढधियो नागाः सिद्धा मानी-
 सुरक्षते'त्यादिभिः श्लोकैर्भगवता परासृष्टे ज्ञेयः । एवं भक्तिशब्दस्यानेकार्थत्वे सति प्रह्लो
 का वा निवक्षितेति चेत् ? उच्यते । आचार्याणां भगवदाज्ञया एकादशस्कन्धे भगवदभिस-
 हितो यः सुगोप्यः सत्सङ्गलभ्यो भाव उक्तः, स एवाभिसंहितः । सिद्धान्तसुक्तावल्यां 'चेतस-
 त्पणं सेने'ति कथनात्, तद्विरूपे प्रभुचर्यैरपि 'ता नाभिद' इति द्वादशाध्यायवाच्यस्य
 सिद्धेनात्, प्रकृतमन्त्रेण चतुर्दशाध्यायवाक्योक्तसत्सङ्गश्रवणकीर्तनात्मकसाधनाना-
 मभिधानात् । न च चतुर्दशाध्यायोक्तसाधनानां द्वादशाध्यायोक्तभाव प्रति साधनत्व
 कथमिति संक्यम् । चतुर्दशाध्याये तन्मैव भक्तिशब्देन परामर्शितम् । द्वादशाध्याये 'न रो-

१ प्रानाध्यायवाक्येति पाठ । २ एतेनविंशत्याये इति पाठ, आचार्याणां विदो मन्त्रोन्वये
 श्लोकेषु, पाठेन ध्याये । ३ मेन मनो गतिर्न च भवेति सिद्धम् । एव 'भक्तिरस्य भजनमित्या
 नम इत्यन्यथादेःति । ४ इतिव गणभवेत्यपि, शलो न चतुर्दशाध्यायवाच्यस्यतिरोधः ।

इयति मां योग' इत्याद्युक्तस्य योगादीनामसाधकस्वात्प्रापि 'न साधयति मां योग' इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानेन तथा निश्चयात् । अतस्तस्य या पूर्ववत्स्था 'भाहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्विति' इत्यत्रवान्ये उक्ता, साध विवक्षिता, तस्याः पूर्वोक्तरूपोर्वित्तत्त्वार्थमेव प्रयतनात् । तथाच सा यथा येन प्रकारेण प्रयुद्धा उर्विता स्यात् तथा तेन प्रकारेण उपायो बुद्धिसो निरूप्यत इत्यर्थः ।

एव प्रतिज्ञाय अधिकारिभेदेन प्रकारद्वयं वदिष्यन्तो मुख्याधिकारिणो भक्तिप्रवृद्धेरधिकारचलादेव सिद्धत्वात्तदनुभवा प्रथमं मध्यमाधिकारिण उपायमाहुः बीजभाव इत्यर्थेन ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्प्रागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

बीजरूपो भावः भयं वदनुग्रहजन्यः प्रेमा । तस्मिन्विषयमाणरीतिकव्यसनरूपतया दृढे सति । तुः साधनान्तराशङ्कानिरासे । तदा त्वार्यांश्चवणकीर्तनात्सात् । विरहात्तुभवार्थं सन्यासनिर्णयोक्तप्रकारकः सवासनगृहपरित्यागस्त कृत्वा तदुत्तरं यच्छ्रवणसहित कीर्तनं तस्मात्सौदित्यर्थः । अत्र श्रवणानन्तर कीर्तनस्य कथनाच्छ्रुतानां स्वरूपगुणलीलानां भावन कीर्तनात्पूर्वमर्थबलात्प्राप्यते । एतदभिप्रायेणैव सन्यासनिर्णये 'भावो भावनया सिद्धः साधन'मित्युक्तम् । निरोधलक्षणे चाशसाः प्रथमतो निरूपिताः । तथाचैतैश्चतुर्भिर्भक्तिरुर्वितलक्षणवती प्रयुद्धा भवतीत्यर्थः । एतदेव निरोधलक्षणग्रन्थे 'महतां क्रुपया याव'दित्यारभ्य 'तदध्यासोपि सिध्यती'त्यन्तेन फलानुभवपर्यन्तं प्रपञ्चित ज्ञेयम् । तन्मया तत्रैव विवृतमिति नेहोच्यते ।

प्रायस्तु । पुष्टिमार्गाचार्यानुग्रहपूर्वकभगवन्निवेदानान्तरभाविनमगीकारं बीजभावत्वेन केचिदाहुः । अन्ये तु मन्त्रसाधारणकारणमहदनुग्रहसत्तात् । इतरे चात्वं खेदम् । तथा त्यागपदेन भगवदतिरिक्तत्वात् केचिदाहुः । अन्ये तु स्वतन्मार्गापिातिरिक्तसाधनत्वात् । इतरे तु मक्तिमार्गविरोधिनीन्यमजनादेस्त्यागम् । तेन तन्मते गृहस्थित्यविरोधी त्याग आयाति । मन्मते तु गृहस्थितिविरोधीनिभेदो बोध्यः ॥ १ ॥

अतःपरं अधन्याधिकार्यर्थ प्रकारं वदिष्यन्तः पूर्वं बीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजलादि ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यापृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

बीजं पूर्वोक्तम् । तद्दार्ढ्यप्रकारस्तु निरूप्यत इति शेषः । गृहे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा स्वधर्मतः वर्णाश्रमधर्मतः पूर्वसिद्धादव्यापृत्तः अपरावृत्तः । 'आचार्यकुलाद्देवमधीत गुरोः

१ साधारणतत्प्राप्तप्रेमसन्भाववर्तक विधेयणम् । 'नासतो विद्यते भाव' इति नीलाया तदुक्तम् । प्रेमापि सत्तात्प विषयभेदेन्यात्त । विषयशादित्युक्तम् । २ एतादृशसंज्ञादशेषायेतिष्यति । ३ स्वगणस्वप्रेमपरिष्कारान्तिमेव पूजाविषयं शक्यं कारिकोषा भक्तिरुद्धि स्वारिपि नोपवमतिरोध ।

कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुची देशे खाद्यायमधीयानो ^{॥ ५ ॥} सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिसन् सर्वाणि भूतान्वन्यत्र तीर्थेभ्यः, स स्वत्वेन वर्तयन् यावदाहु मल्लोकमभिसंपद्यते, न च पुनरावर्तते इति छान्दोग्यस्य गृहिणीपसंहारसूत्रविषय वाक्ये तथा सिद्धत्वात् । एकादशस्कन्धे उद्धवप्रश्ने भगवताप्याचारलक्षणस्य वर्णाश्रम धर्मस्य भजनाह्वलेनोक्तत्वात् । तं कुर्वन् कृष्णं पुरुषोत्तमं भजेत् । तत्र साधनं पूजाश्रम पादिकं च । तदाहुः पूजया श्रवणादिभिरिति । अत्र पूजा ययालम्बोपचारैः सा नालंकरणादिरूपं स्वरूपसेवनम्, अर्चनापरपर्यायम् । तत्रैव पूजनप्रयोगदर्शनात् श्रवणादि-तु नवविधं प्रसिद्धमेव । तैर्भजेत् सेवेत । प्राथमिकभगवदनुग्रहेण जातामद्वैत भक्तिमनसा साधनमर्थादियोगिव्यञ्जयन् वर्धयेदित्यर्थः । यद्यपि नवस्वर्चनमपि श्रवित्वि तथापि तस्यावश्यमेकस्यां विशेषफलसाधकत्वात् च प्रथमं पृथङ्निर्देशः । नचोक्तमिति भगवद्वाक्यवोधितप्रकारकस्य वर्णाश्रमधर्मस्वेदानीमभावान्नजनस्य व्यङ्ग्यं शङ्क्यं सप्तमस्कन्धे 'स्वधर्माचरणं शक्ये'ति नारदवाक्येन, निष्पन्न आचार्यैरपि 'स्वधर्माचरणं फलं लोकोकारेण च ययाञ्जकि तत्करणेपि भक्त्यैर्भक्तापरिहारस्य निःप्रत्युहत्वात् एवमेकः प्रकार उक्तः ॥ २ ॥

अतःपरं वैद्युर्थादिना तदशक्तौ प्रकारान्तरमाहुः व्यावृत्तोपीत्यादि ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

वैद्युर्थादिना व्यावृत्तः स्यात्तस्या वर्णाश्रमधर्माश्रित्युपि हरौ भगवत्सपदार्थि चित्तं स्थापयित्वा श्रवणादौ श्रवणाद्यर्थम्, तादर्थ्यं सप्तमी, यतेत् यत् कुर्वीत । अनुदात्तेलक्षण-सात्मनेपदत्वानित्यत्वात् परस्मैपदम् । न तु परार्थत्वात् । स्वतः पुरुषार्थत्वेनैव तत्करणस्य सिद्धान्तत्वात् । सदेति । निरन्तरमभीष्टं वा । एवञ्च जपन्यायिकाश्रितोर्मये यस्य सेवकसाधनसंपत्तिः तस्य पूजा श्रवणादिकं च बीजव्यक्तिसाधनम् । यस्य तु न पूजासाधनसंपत्तिः, तस्य तु भगवच्चित्तत्वापूर्वकं श्रवणादिकमेव साधनम् । एतदेवाभि-सन्वाय निरोधलक्षणग्रन्थे 'संसारविशुद्धयानामिन्द्रियाणां हिताय वै' इत्यारभ्य आनं प्रपयितं ज्ञेयम् । तन्मया तद्विपरणे व्युत्पादितमिति नेह पुनरुच्यते ।

प्रायस्तु अव्यावृत्तशब्दस्य व्यासहरद्वित इत्यर्थमाहुः, व्यावृत्तशब्दस्य च व्यासक्त इति । सोऽत्र 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्ये'ति श्रुत्यैव सिध्यतीत्युपेक्षितः । व्यासक्त इति तु 'हरौ चित्तं'मित्यादिनैव निवार्यत इत्युपेक्षितः । उद्धृष्टाप्रसंगाद्येति बोध्यम् ॥ २३ ॥

१ भाष्योक्तवार्तानि भावः । २ 'वदेव विषया करोति धर्मे'ति श्रुत्युक्तं निरोधकम् । इत्यादिनेन ह्येव । ३ 'तमेव विदाशुचयेन साधना विविदिषन्ती'ति श्रुत्युक्तम् । ४ निरन्तरतत्प्राप्तयेत्यर्थः ।

एवं वीजदारब्धसाधनमुपदिश्य वीजामिव्यक्तिप्रकारमाहुः ततः प्रेमेत्यादि ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

तत उक्तविष(मध्यम)वपन्याभ्यां शृतादुक्तविषसाधनात्नेन हरी भवेत् । पूर्वोक्तो हरिशब्दोत्राप्यनुपजते । एवमत्रेपि योष्यम् । प्रेमं च भावकन्दलरूपं योष्यम् । तथा-सक्तिः तदुत्तरं तादृशेन तत्करणेन तदुत्कर्षवत्सा रागादिरूपा भवेत् ।

कल्याणरायास्तु स्वविषये स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेमशब्देनोच्यते, स्वविषये विवि-धमनोरधजनको भाव आसक्तिरिति उपोर्लक्ष्यमप्याहुः । तदपि युक्तम् । तथातुमवस्य सर्वजनीनत्वादिति ।

च पुनः यदा व्यसनं तद्विना सातुमशक्तिरित्याकारकं यदा भवेत्, तच्छब्दे भक्तिपरमकारणबोधके 'अद्वासुतकथायां ग' इत्यादिरूपे भगवता साधनपर्याप्तिकथनात् दृढं वीजमित्यस्माभिरुच्यते । दृढत्वे गमकमाहुः यन्नापि नश्यतीति । नञ् अदर्शने । यद् द्रुःसंगादिना परिभूतं सदर्थानगोचरतां न प्राप्नोति, किन्तु सर्वदैव दृश्यते, स्वयं चानुभूयते । तथाचैतदेव दारब्धलक्षणम् । अदृश्यैव कादाचित्कत्वादिति । अत्र पूजाश्र-वणादिकं दशनमस्कन्धोक्तरीतिकमेव ब्राह्ममित्यभिप्रेतम् । नामावलीसमाप्ती 'पालीलानाम-पाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते । आसक्तिः श्रीदलीलाया नामपाठाद्भविव्यति । व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलामिथावतः । तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीप्सुभिः सदे'ति कथनात् । एवं कीर्तनस्य निरोपलीलाविषयत्वे निश्चिते श्रवणस्यापि तद्विषयत्वमेव निश्चितं भवति । तथा श्रवणमपि यत्र यज्ञमसिद्धं, यथा च नामावल्यां यत्रोक्तं, तदनुसंधानपूर्वकमेव संपा-दनीयमिति च । तथा पूजाया अपि । तेन नवानामप्येकरूपत्वं निश्चितं भवतीति मम प्रतिभाति । न च 'यस्याः संकीर्तनाद्रिष्णुरालानं संप्रयच्छती'स्युपक्रमोक्तफटविरोधः शंकनी-यः । तस्यावर्तनसिद्धात्कीर्तनात्सिद्धेः । उपसंहारे निरन्तरे जाप्योक्तया तथावसायादिति ।

एवं दृढवीजलक्षणमुक्त्वा तत्सिद्धयर्थं तदुत्पादकानां प्रेमाभवस्थानां सिद्धिज्ञापकं लक्षणं क्रमेणाहुः स्नेहादित्यादि ।

स्नेहाद्भागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्सदैव हि ॥ ५ ॥

१ 'वीजं तदुच्यते' इत्युत्तरमन्यात् । 'शेवया या कथाया वे'त्यत्र शेवाश्रवणविशारदादिकाया भक्ति-इत्योक्तः । २ 'प्रातरासी निषेत्' इत्याशयः 'वीनीं बधित्वे'त्यन्वयः । ३ ततः प्रेमेजशोकसाधनेषु ना-मानकसाधनप्रवेद्यात् ततः इत्यस्य भावित्वकथनमन्यात् ।

अत्रैतद्वोध्वम् । भक्तिः स्नेहविशेष इति पूर्वं व्युत्पादितम् । तत्कारणं तु भगवदभ-
विशेष एवानुग्रहाख्य इति भक्तिहेतुनिर्णये स्थितम् । सा चानुग्रहजन्या भक्तिः क्वचित्सत्सै-
यामिव्यज्यते, क्वचिच्च सत्सद्गुणश्रवणादिसाधनद्वारा । तत्र ये शुद्धपुष्टावंगीकृतास्तेषु तु सह-
सैवाभिव्यज्यते, यथा गोकुलस्थेषु । ये पुनर्भिन्नपुष्टावंगीकृतास्तेषु तु साधनद्वाराभिव्य-
ज्यते, किञ्चित्कार्यार्थं तेषु प्रतिबन्धतन्निवृत्तयोर्दर्शनात् । तथापि 'लौकिकत्वं' वैदिकत्वं
कापट्यात्तेषु नान्यथा । वैष्णवत्वं हि सहजमिति लक्षणं तु न व्यवहरति । एवं
सति येषु साधनद्वारा भक्त्यभिव्यक्तिः, तेषु साऽनुद्धता भावरूपेण मनसि तिष्ठति, तत्र
पूजादिषु साधनेष्वनुष्ठीयमानेषु प्रेमादिरूपेण क्रमादुद्धता भवति । अभियुक्तास्तु भाव-
स्यावस्थासप्तकमाचक्षते । 'भावः प्रेम प्रणयः स्नेहो रागानुरागव्यसनानी'ति । अत्र च पूर्व-
शीलाभिव्यक्तिप्रकारकपदे 'ततः प्रेमे'ति प्रेमशब्देन पूर्वावस्थां निर्दिश्यात् तदभिज्ञापककपदे
यत्सहस्रशब्दः प्रयुक्तः, तेन प्रेमप्रणयस्नेहाख्यात्तिस्रोवस्था यदा भवन्ति, तदा भगवत्प्र-
वणापत्तिरिक्तेषु रागविनाशो भवतीति सूच्यते । तथा च इतररागविनाशश्चाप्युपर्यानि-
ज्ञापकं लक्षणम् ।

रागानुरागात्मकावस्थाद्वयरूपासक्तिप्राप्त्याभिज्ञापकं लक्षणप्रथमाहुः आसक्त्या
स्याद्गृह्यारुचिरित्यादि । रुचिराकांक्षा गृह्यारुचिर्गृहाकांक्षाऽभावः उपेक्ष्यत्वमिति यावत् । सा
आसक्त्या स्यादिति । तदासक्तिप्राप्त्याभिज्ञापकं लक्षणम् । लक्षणान्तरमाहुः गृहस्थाना-
मित्यादि । गृहस्थानां चेतनाचेतनानां भगवति समर्पणानन्तरं भगवदीपत्वानुसन्धानेति
तेष्वंशतः स्वीयत्वाभिमानस्यापि विद्यमानत्वात्तदादाय तेषां पूजाश्रवणादिसाधनसाधकत्वं
स्वस्य भासते, तेषां चित्रकर्मस्वस्वभावभेदेनान्यविनियोगसंभवात्तन्निन्ताया अकरणेति
तेषु स्वाभिमानस्य सहसाऽनिवृत्तेरनायत्वापि तन्निन्तादिसंभवेन 'गृह्यतिथिवत् वस'-
दिति न्यायस्य तदानीमसंभवादपि तेषां श्रवणादिसाधकत्वं स्वस्य भासते । किञ्च, अन्य-
विनियोगादीनां स्थूललिङ्गशरीरधर्मत्वात्तेषां तत्रापान्ये जीवसानुस्मृतिः सतीत्युक्तस्या-
त्मधर्मस्य गौणत्वान्मूर्खेषु पापाणकल्पत्ववदनात्मत्वं च तेषु भासते । तथाचैतद्गुणभयानं
गृहस्थितिं शिथिलीकृत्यदासक्तिदार्ढ्यं संपादयतीति पूर्वोक्तगुणभयविधं मानमासक्तिप्राप्त्य-
लक्षणमित्यर्थः । अत्र लक्षणप्रथमकपदेन वितयमवने आसक्तिपर्याप्तिर्धोष्या ।

प्राप्त्यस्तु केचिदिदं मानं आसक्तिः लक्षणत्वेनाहुः । अन्ये पुनर्ध्वंसनलक्षणत्वेन ।
अथ च सन्धीत्या तं तमाहुः । मन तु भगवानेवं प्रेरितवानिति मयैवं व्याख्यातम् ।
गृहस्थानां एवाचार्याणामाशयस्य स्पष्टत्वादिति ।

व्यसनस्य तदाहुः यदेत्यादि । यदि एषं प्रेयासक्तिप्रकारोत्तरं व्यसनं 'तद्विना

१ भगवतिभावस्यैव धर्मत्वम् । 'अन्तरात् भूतमात्मकं सत्त्वम्' इति ताम्नात् । 'अपान्तात्मनि' इति
भक्तिरत्ने । २ शिथिलपदस्यैव तयोक्तं । ३ शिथिलपदसाधुभवस्य सुगुणवत्त्वादित्यर्थः ।

‘आतुमशक्तिः’ । सा भगवद्गुणलीलादिप्राधान्यं विहाय, कृष्णे स्यात्, कृष्णे इति तादर्थ्ये
 तमी, भगवत्स्वरूपार्थं स्यात्तद्वैव कृतार्थः स्यात्, कृतः अर्थः पुष्कलसाधनरूपो येन
 तादृशः स्यात्, तादृशत्वं विना साधनपौष्कल्यं नेति । ‘एवं धर्मैर्मुष्पाणामुद्धवात्मनिवे-
 दिनाम् । मयि संजायते भक्तिः क्रोन्योर्योखावशिष्यत’ इत्यत्रेवात्रापि साधनपौष्कल्येर्ध-
 शब्दप्रयोगः । तथाच गुणलीलादिप्राधान्यं विहायैवं सर्वात्मभावपूर्वकक्षारूपं स्वरूपपरत्वं
 व्यसनोत्कर्षाभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः । अयं च गुणलीलादिप्राधान्यत्वापो गुणोपसंहारे
 ‘प्रदानवत्सूत्रे’ प्रभुचरणैर्गुत्वादितः ‘प्रकृतेषु सर्वात्मभाव’ इत्यादिना । तेनैवं दैन्य-
 पूर्वकशरत्वेभाबनेन स्वरूपपरत्वं व्यसनोत्कर्षलक्षणं पर्यवस्यति । एतावता दृढबीजस्वरूप-
 मुक्तम् ॥ ५ ॥

एवं बीजभावे दृढे सति भक्तिवृद्धिः स्वत एवाप्रे भविष्यतीति न मन्तव्यम्,
 किन्तु गृहं त्यक्तव्यमेवेत्याहुः तादृशस्यापीत्यादि ।

तादृशस्यापि सततं मेहस्यानं विनाशकम् ।

तादृशस्य सर्वं विहाय स्वरूपपरस्यापि सततं निरन्तरं गृहस्यानं विनाशकं तादृश-
 स्वरूपपरतानाशकम् । एकादशस्कन्धे भगवता ‘पाप्यमानोपि मङ्गलतो विषयैरजितेन्द्रियः ।
 प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयत’ इत्यादिभिर्भक्तेशास्त्रयमुक्त्वा, अत्रे ‘सीमां
 क्षीयन्तिनां सर्वं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् । क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः’ न
 तथास्य भवेत्क्षेशो बन्धन्यन्प्रसङ्गतः । योपिस्त्रहायथा पुंसो यथा तत्सद्दिसङ्गत’ इति
 द्वान्यां कथादिसङ्गतपरित्यागपूर्वकं निरुपद्रवे विविक्तस्थाने स्थित्वा स्वचिन्तनस्य कथनात्
 कथादिसङ्गतस्य हेतुबन्धहेतुत्वकथनाच्च । तस्माच्चिरन्तरं गृहस्थितिस्त्याज्यैव । किन्तु
 मध्ये मध्ये गृहाग्निर्गल, अत्र भगवत्साश्रित्यं, तत्र गत्वा, भगवदर्थेनसेवादिविधानेन गृह-
 स्थितिं शिथिलीकुर्यादित्यर्थः । एतेन बीजदार्ढ्यनिर्वाहप्रकार उक्तः ।

अतः परं यत्पूर्वं ‘लागाञ्चवर्षकीर्तनादि’त्यनेन भक्तिवृद्धिप्रकार उक्तैर्बन्धुत्यादयन्ति
 त्यागं कृत्वेत्यादि ।

त्यागं कृत्वा यतेश्चतु तदर्थार्थिकमानसः ॥ ६ ॥

उभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकं पराम् ।

संन्यासनिर्णये ‘विरहातुमवार्यं तु पस्तियागः प्रशस्यत’ इत्यादिना आरंभदशाया

१ आर्तिविशेषो दैन्यम् । २ ‘गुणवृद्धिं शरणमनुजने’ इति योपाकतापिनीये माहात्म्यं शरणम् ।
 ३ सोदमित्येवमप्यस्यं सन्धारिमात्ररूपम् । उभयं भक्तिरूपं बीजभावे विहायैताम् । ४ भक्तिरसत्कारण-
 नोत्पेनातुमापद्यन्तारिभावरूपम् । ५ गृहे स्थित्वा स्वधर्मो गृहस्थाधमे भक्तये संयोषत्सर्वं, विप्रयोगस्य
 त्याग इति दिग्दशमकमकेन्द्रितीयदशमध्यायम् ।
 ६ भक्तिः ।

यत्प्रकारकस्यांग उक्तस्तं कृत्वा, यथाधिकारं श्रवणकीर्तनाभ्यां यतेत्, भक्तिप्रवृत्त्यर्थं यत्नं कुर्यात् । तत्रापि न भक्तिवृद्धावेव पर्यवसन्नः, किन्तु तदर्थार्थैकमानसः । पूर्वं कृष्णशब्द-स्योक्तत्वादेव तच्छब्देन स एव पराश्रयते, अर्थश्च प्रयोजनम्, स अर्थो यस्याः सा तदर्था, स्वरूपमात्रफला गुणातीतभक्तिरिति यावत् । तस्याः य अर्थो भगवान्, तस्मिन्नेकं केवलं मानसं यस्य सः तथा । तत्र च तादृशीं भक्तिं यो भगवत्साधकत्वेन न करोति, किन्तु स्वरूपदिदृक्षयैव करोति, स तथैत्यर्थः । तस्य सिद्धिमाहुः लभत इत्यादि । सः सुखा इतराप्रतिबन्धां सर्वान्योपि भक्तिन्योपिकां निरोधलक्षणग्रन्थ उच्छ्रित्वेन सूचितां परामूर्तितां भगवत्साधिकां भक्तिं लभते । तथाच दिदृक्षातिरिक्तपानदोषक्षारहितस्य परम-भक्तिप्राप्तिर्भवति । तेनेदमेव भक्तिप्रवृद्धेः स्वरूपमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एवं भक्तिप्रवृद्धिस्वरूपपर्यन्तं तद्वृद्धयुपायमुक्त्वा, तत्र प्रतिबन्धेऽनविकारे च तदनुकल्परूपमुपायान्तरमाहुः स्यागेत्यादि ।

स्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कर्षीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

स्यागे करिष्यमाणे कालाच्छादिकृतदुःसंसर्गात्, तथाऽज्ञतः प्राणपोषका-दद्यायतो बाधकभूयस्त्वं भक्तिवृद्धिबाधकपाहुल्यम्, अतस्तद्वाहुत्वाद्देतोः हरिस्थाने श्रेयम्, 'भक्तिकेतं तु निर्गुण'मिति भगवद्वाक्येन तत्र देशदोषाभावात् । अत्र कथं श्रेयमित्वाकांक्षायां प्रकारमाहुः तदीयैरित्यादि । तत्रापि तत्परैश्चदीयैः सहेति कथनेनानन्वयतया सेवाकृतिः साक्षापि सूचिता । तेन 'सावधानैः परस्परं सखेहैव-हिर्दृष्टिभिर्भगवत्सेवैरुपरैः श्रेयम् ।' तथा च तादृशस्त्रिंसां दुःसंसर्गसांभावनाप्रसा-दादिना वा अंगिपतुल्यवैष्णवादिभ्यो मिश्रया वा देहनिर्वाहेऽन्नदोषसाध्यभावाद्भक्तिवृद्धि-रित्यर्थः । एतेन ननुपचारप्रसंगे वैराग्याद् यस्यापो निर्णीतस्त्रिंसायं प्रकार इत्यपि बोधितम् । तस्याप्यसंभवे तदनुकल्पान्तरमाहुः, तत्र स्थितौ वा प्रकारमाहुः अदूरे विप्रकर्षे चेति । भगवन्मन्दिराद् भगवदीयेभ्यश्चादूरे, दूरे वा । यादस्या सेवया स्वस्य सेवाभिमानो न भवति, भगवदीयेषु च निकर्षवृद्धिरुद्विदोषदृष्टिदोषादिभिर्भया चित्तं न दुष्यति, तथा श्रेयमित्यर्थः । यदि च कालाच्छादिदोषेण तादृशां सङ्गो न भवति, तदा तत्र स्थितौ प्रका-

रान्तरं तदनुकल्पं वा आहुः सेवायामित्यादि । तादृशभगवदीयसद्भावावेपि यद्यद्वायां
 विप्रकृष्टायां वा लेशायां आसक्तिर्दृढा भवेत् । अन्यकृतोपहासन्वकारादिभिरनपनोया
 भवेत् । एवं कथायां श्रूयमाण्यायां कीर्त्तमानायां वा तस्मात्सक्तिर्दृढा भवेत्, सापि
 यावज्जीवम्, यावत्सामर्थ्यम्, जीवपदेन सामर्थ्यादिकमप्यर्थादाक्षिप्यते । अतस्तावत्प-
 र्यन्तम्, न तु कश्चित्कालम् । कियविशेषणमेतत् । तस्य यावज्जीवं तत्कर्तुः पुत्रः कापि
 नाशो न । इह लोके यथाधिकारं स्वरूपपरतायाः साधनपरतायाश्च नाशो न । परलोके
 च यथाधिकारं फलप्रतिपन्थश्च नेत्यर्थः । दृढकथासक्तिप्रकारश्च प्रक्षिप्ताध्यायेषु तृतीये
 'ज्ञाने प्रयासमुदपासेति' श्लोके आचर्यैर्विवृतः । 'अयमेको मार्गः सर्वेषां पुरुषार्थ-
 सिद्धयर्थं प्रसिद्धः सुगमः । आदौ स्नानस्नितानां जीविकोपद्रवाभावादिः स्वतःसिद्धः ।
 सन्तश्च सर्वत्र भगवदाज्ञया परिभ्रमन्ति, तेषां चैतदेव कृतम् । भगवद्गुणानि ते मुपरा
 एव भवन्ति । तत्रापि कथायां ज्ञात्वा वक्तव्यमिति न नियमः । केवलं भगवदोया भग-
 वत्सम्बन्धिनी वार्ता भवतु, न तूपपन्नाऽनुपपन्ना वेति । तत्राप्यनायासेन स्वकर्णे समा-
 गता भवति । परं कापवाञ्जनोभिर्नमसा सा, तदनुगुणतया कापवाञ्जनांसि स्वापनी-
 यानि, न तु तत्र विरोध आचरणीयः । एतावदेव कृतम् । अत्र साधनं जीवनमेव, न
 तु कर्मकरणादिकमपि । प्रायश्च इति ते चेद्भवान्तरं न कर्तुः । कालादयश्च प्रतिपन्थ-
 कत्वाद्वा । अतोनेनैव प्रकारेणाश्रेतनानां निस्तारः ।' किञ्च, सेवादृढासक्तिप्रकारेणैव तत्रैव
 'पुरेह भूम' इति श्लोके विवृतः । 'हे भूमन् व्यापक पूर्वमपि विद्यमान इहास्मिन्मार्गे पद-
 योषि सद्दृशो योगिनो योगेनावधृतमकिसामर्थ्याः, अत एव स्वस्यर्पिता इहा चेष्टा यैः ।
 तेनैव समर्पणलक्षणेन कर्मणा स्वस्वेवालक्षणकर्मणा वा लभ्यता प्राप्तया मत्तयैव विबुध्य
 स्वरूपं ज्ञात्वा, हे अभ्युत केनापि प्रकारेण च्युतिरहित, ते गतिं मार्गं, येन प्रकारेण त्व
 गच्छसि, ता प्रपेदिरे । पश्चात्तदनुगानां न कापि चिन्ता । अहं. अनायासेनैव परां
 लोकातीतां प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः । अत आत्मज्ञानाभेदायामप्ययमेव मार्ग उचितः ।'
 अत्र नान्येषां सम्मतिः, किन्त्वहमेव वदामीत्याहुः मन्तिर्ममेति । 'श्रद्धा'मुपक्रम्य 'मत्से-
 वायां तु निर्गुणे'ति । संवादसमाप्ती च 'नराद्गोपकमे प्वस' इति 'यो यो मपि परे धर्म'
 इति च भगवद्वाक्यात् सदाद्वैतमक्तिप्रथे, सांमुपक्रम्य 'मत्कथाश्रवणे श्रद्धा' 'श्रद्धासूतकथायां
 म' इति च भगवद्वाक्यात् मम बुद्धिस्त्वात्सत्त्वं-राज्ञाभावात् मामवति, तेन तथेत्यर्थः । यदि च
 ज्ञाते जीवभावदार्ढ्यं अजाते वा पुञ्जोक्ताना तदर्थाभिभाषणानां कालादृष्टादिना प्रतिपन्था-
 क्तारणाशक्ति, तदोपायान्तरमाहुः याचेत्यादि । मुख्यः कल्पस्तु भगवत्कृपयैव निश्चयतीति
 न तत्र पापसम्भावना । तदा मवेदवालुत्वमिति विरोधलक्षणे निष्कर्षात् । दयायां च सत्यां
 प्रतिपन्थासम्भवात् । यत्र पुनस्तदापि पापकर्मस्त्वमित्यादिनोकेतुरुक्ते करिष्यमाणे किय-
 माणे वा पापस्त विपटनस्त सम्भावना उल्लेखोदिकः सशयः, तदा तु एकान्ते भगवत्सा-

नादौ वासो नेष्यते । तदा गृहे वा अन्यत्र वा यत्र क्वचित्स्थित्वा हरिरेव शरणं भावनीयः । 'हराम्यत्र यत्समर्पयामिति' भारते भगवद्वाक्यात् । 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'ति गीतायां भगवद्वाक्यात् । हरिरेव सर्वतो रक्षां करिष्यति । तुः संशयाविश्वासादिनिरासे । न संशयः, रक्षाकरणे संशयो नास्ति । तथा च पूर्वोक्तरीत्या भक्तिमार्गे प्रवृत्तिः संपाद्या । तत्र वाधे सत्त्वगुणकल्पः करणीयः । तत्रापि वाधे तद्गुणकल्पः । तत्रापि वाधे शरण्यगमनं सर्वानुकल्परूपं करणीयम्, न तु पूर्वमेव सेवादिकं स्वत्त्वानुकल्पे प्रवर्तनीयम्, भगवदिच्छाया ज्ञातुमशक्यत्वादिति ॥ ७-१० ॥

एवं सर्वं भक्तिवृद्धयुपायं निरूप्य तदुपसंहरन्त एतद्विचारफलमाहुः इतीत्यादि ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं मया गुप्तं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतिः समाप्ता । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं गीतायामेकादशस्कन्धेऽन्यत्र च भगवदुपदिष्टं शास्त्रं मया गुप्तं निरूपितं प्रकटीकृतम् । यः सदा एतद्वृत्तं शास्त्रं समधीयीत सम्यक्प्रकारेण चिन्तयेत्, इह स्मरणे, इदिकवध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । तस्मैतद्विचारयितुरपि रतिः प्रेमात्मिका दृढा स्यात् । तथा च तथा दृढया ससाररागविनाशे जाते क्रमादन्वदपि भगवान् सम्पादयिष्यति । 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वस' इति भगवद्वाक्यात् । तथा चात इदममीक्षणं विचारणीयमित्यर्थः ।

इति श्रीवृद्धभाचार्यचरणाब्जप्रसादतः ।

परशैरुणवाभारतं व्यवृणोत्युत्तमः ॥ १ ॥

इति श्रीवृद्धभाचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्भरात्मजपुरपोत्तमविरचिता
भक्तिवर्धिनीविद्वत्तः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीवल्लभकृतटीकासमेता ।

शुभप्रियासितापाङ्गध्यानावस्थितचेतसा ।

प्रासतशिवरूपाय योविन्दाय नमो नमः ॥ १ ॥

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्प्रागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

भक्तिवर्धिन्याम् । यथेति । यथा येन प्रकारेण । भक्तिः शास्त्रीया । प्रवृद्धा मानस-
सेवारूपा सती फलोन्मुक्ता भवेत्तथोपायसत्त्वकारभूत उपायस्तदुचित्तजसेवया बीज-
भावदार्षसम्पादनरूपस्यागेन श्रवणकीर्तनरूपश्च निरूप्यत इत्यर्थः । तस्य साधना-
साध्यत्वसिद्धान्तादुपायपदम् । अत्र बीजं रत्याख्य आद्यः कोमलो भावः भगवानेव शर-
णमित्याकारकः । येन भगवद्दर्शनेषु रुचिर्भवति । भक्तिर्दृढमः । फलं स्वाधिकारानुसारेणादौकि-
कसामर्थ्याधन्यतरप्राप्त्या भगवद्भजनम् । स उपायो द्विविध इत्याहुः बीजेति । बीजरूपे
रत्याख्ये भावे तदुचित्तजसेवया दृढे नाशसंभावनारहिते जाते तस्य भक्तिर्दृढस्य प्रवृद्धिः ।
फलोन्मुखत्वं सादित्यर्थः । अतस्तदार्ष्यं सम्पादनीयमित्येक उपायः । द्वितीयनिर्धार-
माहुः स्यादादिति । सागाद्देतोः सिद्धाच्छक्तितात्पर्यरूपाच्छ्रवणसहितकीर्तनादित्यर्थः ।
हरिस्नानवासे तदीयैः सह स्थितौ शक्तितात्पर्यनिर्धारो भवतीति भावः । द्वितीयपक्षेपि
दार्ष्यमपेक्षितमेवेति तुशब्दः । परन्त्वाद्यपक्षे गृहस्थित्या भावनाशशङ्कया तदुचित्तज-
सेवया तदार्ष्यं सम्पादनीयं भवति । द्वितीयपक्षे तु तदभावात्स्वत एव दार्ष्यं सिध्य-
तीति निवेदः ॥ १ ॥

बीजदार्ष्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्या स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

आद्यमुपायमाहुः बीजदार्ष्येति । द्वितीयपक्षद्वयं पक्षः पृथगिति तुशब्दः ।
पापणिङ्त्वामावाय स्वधर्मतो वर्णाश्रमधर्मेषु गृहे स्थित्वाऽव्यावृत्तो भोगार्थव्यावृत्तिर-
हितः । आश्रमधर्मत्वेन शाश्वतगुणमनादिकमेव कुर्वन्निति यावत् । श्रवणादिभिः सहितया
पूजया द्रव्येषु भावात्मकत्वभावनरूपया कृष्णं फलरूपकं भजेत्सेवेत । तदुचित्तजसेवां
कुर्यादित्यर्थः । ज्ञानमयद्रव्यसम्पादितायाः पूजित्वं 'धन्यास्त्विति श्लोके निरूपितम् ॥२॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

धीर्जं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यज्ञापि नश्यति ।

व्यावृत्तोपीति । कामादिश्रावत्ये तत्कृतप्रतियन्माभावाय भोगार्थव्यावृत्तिसहि-
तोपि सेवाऽनवसरेऽनिषिद्धप्रकारेण नित्यमपि भोगं कुर्वन्नित्यर्थः । हरौ चित्तं स्थापयित्वेति
शेषः । श्रवणादौ यतेत्, प्रतियन्धनिवृत्तिमाश्रयमेव भोगं कुर्वन् सदा सेवानवसरेपि यत्नं
श्रवणादिविषयकमेव सम्पादयेदित्यर्थः । एवं कृते धीजभावस्य दार्ढ्यं भवति । तत्राभि-
ज्ञापकमाहुः ततः प्रेमेति । एवं कृते सा भक्तिः प्रेमशब्दान्या भवति । पूर्वं
सोपेपि स्नेहः स्थितो, भगवति परमधिकः । 'सर्वतोपिकः स्नेहो भक्तिरिति लक्षणात् ।
एवं कृते तु सर्वतो निवृत्तो भगवन्मात्रविषयको भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं सासक्ति-
शब्दवाच्या भवति । अनायासेनापि भगवानेव स्मृतो भवति येन तादृशस्नेहो भवतीत्यर्थः ।
'चित्तस्वभाव आसक्तिर्षस्वस्तु नैव शस्यते । स्नेहो रतिरिति प्रोक्त' इति तृतीयस्कन्धसुषो-
धिन्यामुक्तम् । आसक्तिस्वभावकोपि पूर्वोक्त एव प्रकार इति तथेत्युक्तम् । व्यसनं चेति ।
अत्रापि स एव प्रकार इति चकारः । विशेषेणासनं क्षेपणं येन । येन भावेनान्यास्फुरणं
भवति । प्रपञ्चविस्तृतिरिति यावत् । आसक्तिः प्रपञ्चविस्तृतिद्युता सती व्यसनम् ।
तथाच निरोधो व्यसनशब्दवाच्यत्वं भक्त्येव भवेत् । तत्तदा धीर्जं दृढं भगवच्छास्त्रे
उच्यते । भक्त्येवसनत्वं धीजदार्ढ्यसाभिज्ञापकमित्यर्थः । दार्ढ्यं स्वरूपमाहुः नापीति ।
नाशप्रतियोगीत्यर्थः । सततशुद्धिसती नाशसम्भावनामपि बह्यन्तीत्यविशब्दः ॥ ३३ ॥

प्रेमादिद्रव्यसाभिज्ञापनाय तत्कार्याण्यहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

सर्वतो निवृत्ताद्भगवन्मात्रविषयकस्नेहादित्यर्थः । रागविनाशश्चैवार्थतानां
क्रमालेमाद्यभिज्ञापकत्वमिति भावः । रागविनाशो विषयवैराग्यम् । स्नेहस्य विषयेभ्यो
निवृत्तौ तेषु वैराग्यमुदासीनता भवतीत्यर्थः । आसक्त्या गृह्यारुचिर्भवति ॥ ४ ॥

अत्र नत्रयो निरुद्धत्वमित्याशयेनारुचिपदार्थं विवृण्वन्ति ।

गृहस्थानां याधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्यादासनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकृत् ।

गृहस्थानामिति । अगवदीयानामिति शेषः । एतेषां मानपापकत्वेनानात्म-
त्वेन च मानमरुचिपदार्थं इति भावः । भार्यापुत्रयोरात्मत्वे शासकित्वे अपि मत्तानां भ-
गवानेवात्मरूपो, न तु ताविनिश्चयः । अत एव सेवामानिच्छये भार्यादीनामपि त्यागोऽ-

त्रोक्तः । यदा भक्तिर्व्यसनरूपा स्यात् । बाधकत्वेनाप्यन्यास्फुरणं स्यात् । तदैव कृष्णे कृतः समर्पित ऐहिकपारलौकिकः सर्वोप्यर्थो येन तादृशः सिद्धात्मनिवेदो भवतीत्यर्थः । पूर्वं सामान्यतो निवेदने कृतेपि तस्मिद्धिर्व्यसने एव जाते भवति । तथाचाल्मनिवेदनरूपा भक्तिर्व्यसनकार्यमिति गावः । यथा योषाः सर्वस भगवदर्थत्वज्ञानेन प्रपद्यन्निवृत्तेर्जातत्वात्सर्वार्थं भगवानेव वक्तव्य इति ज्ञानयुक्ताः ह्यग्निवृत्त्यर्थमपि भगवन्तमेव प्रार्थितवन्तः । अत एव 'व्यसनान्नान्यगामिन' इति तत्र निवन्दे निरूपितम् । पूर्वयोः किञ्चित्काष्ठं व्यवधानमपि । इदं तु व्यसनसिद्धौ शीघ्रमेव भवतीति यदा तदैवेत्युक्तम् । तत्र किञ्चिदन्यदप्याहुः । तादृशस्यापीति सिद्धात्मनिवेदनस्यापीत्यर्थः । गृहस्य भगवति समर्पितत्वेन सर्वथा बाधकत्वाभावात् सर्वान्तरा त्यागः, किन्तु सततसितौ भोगदृष्टिसम्भवात् भोगस्य च सेवाफलग्रन्थे बाधकत्वनिरूपणान्मध्ये मध्ये लीलासलेषु गोवर्धनादिषु गन्ठेदिति सततमित्युक्तम् । विनाशकृत् । भोगसम्भावनाया पीजभावनाशकृदित्यर्थः । एवं तनुविच्छजसेवया पीजदार्यसम्पादने भक्तिर्व्यसनान्तावस्थां प्राप्ता चेत्सत्त्ववणत्क्षणमानससेवारूपा इदा सती अलौकिकसामर्थ्याप्यन्तरफलोन्मुखा भवतीत्येक उपाय उक्तः । अत्र भाषादिप्रतिकृत्ये यः प्रतिफूलस्तस्य त्यागो, न तु गृहस्य । अत एव 'प्रतिकृते गृहं लब्धे'दित्यत्र गृहं भाषादिकमिति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

त्यागं कृत्वा यतेरस्तु तदर्पाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुहृदां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

द्वितीयमाहुः त्यागं कृत्वेति । गृहत्यागं कृत्वा । स चासावर्थेषु तदर्थः । आद्यश्लोके उदेष्यत उक्तः श्रवणकीर्तनरूपो योर्धत्तदर्थं तद्विषयकमेवैकं मानसं यस्य तादृशः सन् । श्रवणकीर्तनार्थमेव हरिस्थाने भगवद्भक्तसंनिधौ तिष्ठन्निति यावत् । एतादृशः सन् यो यतेत् । श्रवणादाविति शेषः । स भक्तिं सुहृदां व्यसनत्वं प्राप्तां लभते । ततः सर्वतोऽधिकां परां फलोन्मुखामपि लभत इत्यर्थः । भक्तेः पूर्वमपि सिद्धत्वात्सविशेषणे हीतिन्यायेन विशेषणलानो विधीयत इति ज्ञेयम् । 'गृहं सर्वान्तना त्याग्य'मिति वाक्यदेतस्य पक्षस्य मुख्यत्वम् । अत एव प्रथम-पक्षे नाशसम्भावनाप्यस्तीत्युक्तम्, अत्र तदभावरतनाय तुराब्दः । मुत्स्यांशं विशदयन्ति सुहृदामिति । आद्यपक्षे सततगृहस्थितौ नाशसम्भावनाप्यस्तीति तदकृत्वा पीजदार्यसम्पादनेन 'भक्तोर्दार्यं व्यसनत्वं सम्पादनीयं भवति । अत्र पक्षे तु गृहसमवेन नाशसम्भावनाऽभावात्पूर्वोक्तपीजदार्यं यत्नं विनैव सुहृदा न्यसनत्वं प्राप्ता भवतीत्येतावदंशमादाय 'पाञ्चिकोपि दोषः परिहरणीय' इति न्यायेन मुख्यत्वम् । फलसाधने तु साम्यमेवेति वक्ष्यते ॥ ६३ ॥

ननु त्यागमात्रमेव वक्तव्यं भवति, हरिस्थानवासो भक्तस्तद्ग्रथ पुनः किमर्थं योष्यत इत्यत आहुः त्याग इति ।

त्यागे वायकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

धर्मद्वयरहितकेवलत्यागे वायकभूयस्त्वमस्त्वतो हेतोः । तथाव्रतो दुःसंसर्गाद्धेतोः हरिस्थाने तदीयैः सह श्रेयमित्यन्वयः । हरिस्थानवासराहिले वायकभूयस्त्वं 'सहायसङ्ग-साध्वत्वा'दित्यारम्भ 'नैव त्यागः मुष्ठावह' इत्यन्तं संन्यासनिर्णयोक्तमस्तीति शेषः । अतो हरिस्थाने श्रेयम् । तत्र ते दोषा न भविष्यन्तीति भावः । तथा भक्तसङ्गराहिले अज्ञ-तो हेतोः अत्रार्थं दुःसंसर्गात् दुष्टानां संसर्गसम्बन्धाद्धेतोस्तदीयैर्भगवदीयैस्तत्रापि तत्परै-र्भगवत्परैर्नतु हिरण्यकशिपुप्रभृतिवदत्परैः सह श्रेयम् । तदान्नायमपि तेषामेव संसर्गो भविष्यति, न तु दुष्टानामिति भावः ॥ ७ ॥

हरिस्थानस्य द्वैविध्याशयेनाहुः अदरे इति ।

अदरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

पूजाप्रवाहवति गोवर्धननाथजगन्नाथारिस्थाने भगवतः अदरे पूजाप्रवाहरहित-यमुनातटादिषु लोकदृष्ट्या भगवतो विप्रकर्षे वा स्वस्य चित्तं यथा न दुष्यति, दोषयुक्तं न भवति, तथा स्वयमेव विचार्य श्रेयमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८ ॥

ग्रन्थोक्तपक्षद्वयमुपसंहरन्ति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायामिति । आद्ये बीजदार्ढ्यसम्पादनपक्षे सेवायां कियमाणायां, द्वितीये त्यागपक्षे कथायां वा कियमाणायां उत्थां यस्य आसक्तिरासक्तित्वं प्राप्ता भक्तिर्दृढा व्यसनत्वं प्राप्ता भवेत्, तस्य पुरुषस्य भक्तिव्रीजस्य नाशो न । तथा च व्यसनरूपा नाशसम्पादन-नारहितवीजा भक्तिभेदस्त्रयस्त्रयलक्षणमानससेवारूपा सती अलौकिकसामर्थ्याद्यन्यतरफलं यथाधिकारं सम्पादयतीति भावः । नात्र वर्णादिनियम इत्याहुः यावज्जीवमिति । सर्वानेव जीवान् सर्वोदीकृत्येत्यर्थः । व्यसनसिद्ध्यनन्तरं हरिस्थानवासनियमोपि तथा नास्तीति क्वापीत्युक्तम् । किन्तु सवतष्टदसितिर्निषिद्धेति पूर्वमुक्तम् । वर्णादिसाधारण्यं प्रमायेन निरूप्यत इत्याशङ्कयात्र प्रमाभवतामावायाहुः मतिर्ममेति । असन्नातिसिद्धोपं पशुः, अतः प्रमेयपदसिद्धः । याचा कयनेषि मतिस्त्रिदलत्वमेव मुख्यमिति भावः ॥ ९ ॥

पक्षद्वयस्य व्यवसामाहुः याचेति ।

याधर्मभाषनायां तु नैकान्ते वास इप्सते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षतं करिष्यति न मंशायः ॥ १० ॥

कामादिभिर्भावसम्भावनायात् । इन्द्रियजयसामर्थ्याभाव इति यावत् । तदा
 एकान्ते वासस्त्यागपक्षो नेष्यते । तथाचेन्द्रियजयसामर्थ्याभावे-पूर्वोक्तपक्षेण श्लेषम् ।
 तत्सामर्थ्ये त्यागपक्षेण हरिस्थाने तदीयैः सह श्लेषमिति व्यवस्थेति भावः । एवं
 व्यवस्थायां 'गृहं सर्वात्मने'ति श्लोकसंमतिस्मृत्या तु शब्दः । नन्वत्यागपक्षे गृहे
 स्थितौ तत्रासक्तिनिवार्या । त्यागपक्षे च गृहत्यागस्याश्रमान्तराग्रहणे प्रमाणविरुद्ध-
 त्वात्पापसम्भावनेत्याशङ्क्याहुः हरिस्त्विति । सर्वतो गृहासक्तेः सर्वपापेभ्यश्चेत्यर्थः ।
 'अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा भुव' इत्यस्यार्थोत्तुसंधेयः । एतद्वाक्या-
 नुसंधानेन न संशय इत्युक्तम् । हरित्वाद्वक्षणं युक्तमेवेति तु शब्दः ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृहतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥

य एतदिति । एतदध्ययनेनापि रतिर्वाञ्छभावरूपा दृढा स्यादिति । श्रीगदाधर-
 सम्पादनस्यापक्षस्यापमप्येकः प्रकार इति तस्यापीत्यभिप्रेतः ॥ ११ ॥

स्त्रीषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मनिः ।

यदानन्ददासोक्तं व्याकृतिः पूर्णतानगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वलेशात्मजश्रीवल्लभकृता भक्तिवर्धिनीटीका समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतटीकासमेता ।

वर्धिवर्हलसन्नीलि वेषुवादविशास्वम् ।

दुःखं दल्पतादुर्बुद्धिमद्वल्लितं महः ॥ १ ॥

श्रीवल्लभतत्सुखवराखणिकृष्णान् सुदुः प्रणमन् ।

टीकामतीव रम्यां कुर्वे श्रीभक्तिवर्धिण्याः ॥ २ ॥

सगुणा भक्तिर्नवभोजैर्नविषा निर्युष्वा ततो दशभिः ।

पदैरुक्तो वृद्धिप्रकार एकेन चोपसंहारः ॥ ३ ॥

अथ दशविधैर्भक्तमापदैर्दशविधा भक्तिरिति दशश्लोकैर्भक्तिवर्धिनीशास्त्रे भक्तिवृद्धि-

प्रकारं एकेन श्लोकेन तदुपसंहारं तत्पाठफलं चाहुः श्रीवृद्धनाचार्याः यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादित्यादिना ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यान्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिर्भक्तिरूपा प्रवृद्धा अवस्थाविशेषविशेषादिभिर्विभवेन स्वरूपतापर्यन्तं प्राप्ता भवति, तथा नया उपायः साधनं निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु भक्त्युत्पत्तिसाधनं पूर्वमनुभवा भक्तिवृद्धिसाधनोपदेशः कथं क्रियत इति चेत् । अशोच्यते । पुष्टिभार्गे प्रगो 'रसो वै स' इति श्रुत्या एकवचनाविरुद्धसामान्यरसशब्दप्रयोगेणानेकविधरसरूपावशिष्टैकरसरूपत्वं सिध्यति । अत्र प्रसुरनेकरसविशिष्टोपि प्राधान्यतः कीदृशरसरूप इति जिज्ञासायां शृङ्गाररसरूप एवेत्यायाति । यतः श्रुतिभिः परमकाष्ठापन्नानन्दस्वरूपफलरूपदर्शने प्राथिते भगवतोदीपनविभावरूपश्रीगोवर्धनश्रीयमुनादिविशिष्टे प्रकृततीताक्षरब्रह्मान्तर्गतब्रह्मानन्दमध्यव्यापिवैकुण्ठान्तर्गतश्रीमद्गुन्दावने 'नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बक'मित्यादीद्योऽनुगावरूपो यो रासस्त्रसोन्मत्तः शृङ्गाररसालम्बनीनूतनाधिकारूपगोपीकदम्बकयुक्तमेव परमकाष्ठापन्नफलरूपं स्वरूपं तान्यः प्रदर्शितमिति वृहद्दामनपुराणे श्रूयते । अन्परसस्वरूपत्वेनैव प्राधान्ये तद्विभावादिविशिष्टमेव स्वरूपं प्रदर्शितं स्यात् । न च तस्य स्वरूपस्य परमकाष्ठापन्नत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । 'फलं सारस्वतं प्राप्य वने गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्यो रासमण्डल' इति वृहद्दामनपुराणे सारस्वतकल्पे स्वावतार उक्ते भगवता श्रुतीनामनुग्रहार्थम् । तत्कल्पानुसार्यैव श्रीभागवतं तत्स्वरूपदर्शनेनैव च निखिलवेदपुराणधर्मजिज्ञासाप्रकृतिज्ञासादिभिरप्यजातचित्तप्रसादानां श्रीमतां व्यासशरणाणां चित्तप्रसादो जातो, न त्वन्यस्वरूपदर्शनेनेत्यर्थापत्तिरूपप्रमाणेन तस्य स्वरूपस्यैव परमकाष्ठापन्नत्वे सिद्धे तत्स्वरूपस्य परमकाष्ठापन्नत्वे प्रमाणाभावामावात् । एवं च सिद्धे शृङ्गाररसरूपत्वस्यैव प्राधान्येन धर्मत्वेऽन्यरसरूपानां च तदङ्गत्वेन धर्मत्वे, शृङ्गाररसस्य तु रतिरूपस्यापिमावात्मकत्वात् रतिरूपस्यापिगावस्य च भगवद्रूपत्वेन महत्त्वात् मक्षणथ व्यापकत्वात् भगवद्विषयकत्वेरपि न्यायकत्वे सिद्धे मयञ्जीवेषु त्व स्थितत्वं सिद्धम् । तत्र रतेर्महत्त्वेनानन्तरूपत्वाद्भगवद्रूपिणी श्रीमद्भक्त्यादिनिष्कारतिः शृङ्गाररसरूपा भवति । अस्मादादिनिष्ठा भगवद्रूपिणी रतिर्मन्त्रिरसरूपा भवति । सेवासदादिनिष्ठा सपरिकरमयवदतिरूपायां श्याम पर्वरूपं निरोपाय्य शृङ्गाररसस्तापि प्रकटीकरोति । एवं च 'प्रेम्णस्तु प्रयमारण्या माय इत्यभिधीयते' । 'रभिर्देवादिनिपया माय इत्यभिधीयते' । 'माहात्म्यज्ञानपरंमुमुक्षुः शरतोविकः । यद्गो भक्तिरिति श्लोकस्तथा मुक्तिर्न चान्यथे'ति वाचयेत्यः प्रेमप्रथमारग्यारूपत्वात् प्रशुरिपयकत्वाच्च भावशब्दाख्या सैव रूपत्वेन भक्तिशब्दाख्यापि

भवति । तत्र सा भक्तिर्द्विविधा । मर्यादापुष्टिमार्गीया शुद्धपुष्टिमार्गीया च । तत्र 'यमेवे'ति श्रुतिसिद्धं मर्यादापुष्टिमार्गीयं वरणं शुद्धपुष्टिमार्गीयं च वरणमिति वरणेषु द्वैविध्यमिति सिद्धान्तात् मर्यादापुष्टिमार्गे मर्यादातुग्रहान्यां मिलिताभ्यामेव कार्यसिद्धिः । शुद्धपुष्टिमार्गे तु विशुद्धानुग्रहमात्रेणैव कार्यसिद्धिः । एवञ्च मर्यादापुष्टिमार्गे मर्यादापुष्टिमार्गीयभगवद्-रणप्रेरिततादृशजीवकृततादृग्याचार्यसंश्रयसञ्जाततादृह्यमनिवेदनमात्रेणैवातिमात्राच्छादकमा-यारूपावरणभङ्गे पूर्वोक्तसात्पर्यायभावस्याविर्भावः । 'दानवततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विचित्रैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इत्यादिवाच्यत्वात् । शुद्धपुष्टिमार्गे तु शुद्धपु-ष्टिमार्गीयश्रीमद्भक्तकृपाविष्टभगवत्कृपाप्रेरिततादृशजीवकृते शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयस-ञ्जाततन्मार्गीयनामनिवेदनमात्रेणैव । न चैतन्मार्गीयनामनिवेदनेपि न सूक्ष्मबीजरूपभावो दृश्यत इति वाच्यम् । तादृह्यमनिवेदनादिभिः प्रतिबन्धकाविद्यापगमेपि सूक्ष्मतत्त्व-दैव तदर्शनाभावात् । समयविशेषसमुद्भूतकिञ्चिदधुपुलकादिभिस्तद्भयनाच्च रतिमात्रा-च्छादकमायारूपावरणभङ्गे पूर्वोक्तभावस्याविर्भावः । 'न रोषयती'त्यारभ्य 'यथाऽ-वरुन्धे सत्सङ्ग' इत्यादिवाच्यत्वात् । एवं च भावस्याविर्भावमात्रमेव, न तुत्वचिरिति नोत्पत्तिप्रकार उक्तः । किन्तु वृद्धितत्त्वकार एवोक्त इति । न चाविर्भाव एव उत्पत्तिरिति वाच्यम् । 'अनित्ये जनने नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राक-ट्यामिति सा त्रिभे'ति त्रिविधोत्पत्तौ घट्यादिवदनित्यत्वाभावात् जननरूपोत्पत्तिः । जीवात्मवन्नित्यपरिच्छिन्नत्वात् समागमरूपोत्पत्तिः । नित्यापरिच्छिन्नत्वेपि धर्मरूपस्य भावस्य तनुत्वाभावात् प्राकट्यरूपोत्पत्तिः । किन्तु वेदस्य यथा प्रलये सूक्ष्मरूपेणाव-स्थानमेवमेव भावस्यापि पूर्वसूक्ष्मरूपेणावस्थानं पश्चात्पृथ्वी वेदस्य विस्तर इव स्वका-रणैः प्रवृद्धिमात्रनित्याविर्भावस्य उत्पत्तिरूपत्वाभावात् । तस्माद्भक्तेः सूक्ष्मबीजरूप-भावरूपेण सर्वजीवेष्वपि नित्यस्थितत्वात्तस्य च आचार्यकृपाप्राप्त्येव आधिर्भावस्यैव जातत्वात् साधनान्तरावपेक्षत्वाच्च तद्बुद्धिप्रकार एवोच्यते, न तु तदुत्पादनप्रकारः, त्रिवि-धोत्पत्तेरप्यसम्भवात् । न च 'धनेन ते देव कयासुधायाः प्रवृद्धमक्षया विश्वदाशया य' इत्यादिना कथासुधापातस्य भक्तिवृद्धिरेतुत्वमप्युच्यत इति व्यर्थं भवत्प्रयास इति वाच्यम् । अत्रैव श्लोके 'वैराग्यसारं प्रकृतम् बोध' मित्यत्र उक्तत्वादस्य बुद्धिप्रकारस्य मर्यादानार्गीयभक्तिविषयत्वात् । शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तेस्तु 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिति' वाक्याद्वैराग्यज्ञानानपेक्षत्वादिति जानीहि । वृद्धौ प्रकर्षस्तु फलातुभव-पर्यन्तसम्पादकत्वरूपः ।

ननु सा भक्तिप्रवृद्धिः कदा भवतीत्याकाङ्क्षायांमाहुः श्रीजभाषे दृढे तु स्या-
त्प्रागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । तत्र स्यागात् भगवद्भजनप्रतिबन्धककृष्टहादिल्यागात् ।
अथ च श्रवणकीर्तनाच्च प्रेमासक्तिव्यसनरूपावस्थाविशेषविशेषाधिर्भावेन पूर्वोक्त-

प्रकारकरं परपर्यायबीजरूपो यो भावस्तस्मिन् दृढे केनापि तिरोधापयितुमशक्ये सति शुद्धपुष्टिमार्गीया भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । रासरूपतारूपवृद्धिप्राप्ता स्वादित्यर्थः । न चात्र त्यागपदेन सर्वत्याग एव कृतो नोच्यत इति वाच्यम् । अग्रे 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इत्यनेन वैदिककौत्सिकधर्मसाहित्येन गृहस्थितस्यैव भजनस्य बोधितत्वेन तत्राव्याख्यानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अत्रेदं तत्त्वम् । त्यागस्तत्रावब्रिविधः । भगवद्भजनाननुकूलानामेव गृहादीनां त्यागः, न तु तदनुकूलानामपि । द्वितीयस्तु भगवद्भजनाननुकूल-गृहमात्रस्यैव त्यागः, न तु भगवद्भजनानुकूलानां स्वगृहस्थितान्यभगवदीयानामपि । तृतीयस्तु भगवद्भजनानुकूलगृहस्थितभगवदीयानामिव तद्भजनानुकूलतदन्यभगवदीयानामपि त्यागः । तत्र प्रथमस्त्यागो बीजदार्षप्रकारे तनुबवित्तजसेवारूपप्रारम्भदशासामयिकः । द्वितीयस्त्वासाक्तदशाविर्भावरूपमध्यदशासामयिकः । तृतीयस्तु व्यसनदशाविर्भावरूपपुर्णदशासामयिकः । तत्रैव तन्त्रोक्तोक्तस्त्यागो बीजदार्षप्रकारप्रारम्भदशात्यागः । अग्रे 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेवस्तु तदर्थार्थैकमानस' इत्यनेन बक्ष्यमाणः स मध्यमदशात्यागः । 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत' इति संन्यास-निर्णयोक्त्यापस्तु फलदशात्याग इति योष्यम् । अत्रायं श्लोकः सूत्ररूपः, अग्रिमग्रन्थो व्याख्यानरूप इति ज्ञेयम् ।

केचित्तु बीजं नाम 'यमेवे'ति श्रुतेर्विरुपाधिकरूपगया पुष्टिमार्गीय भगवद्भरणम्, अन्यथा तत्र प्रवृत्तिरेव न स्वादित्यादिप्रकारेण व्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् । घटादिवृक्षस्य घटादिबीजमेव बीजम्, न तु पिप्पलादिबीजं बीजम् । एव च बीजस्य वृक्षसजातीयत्व-मुत्सर्गतः सर्ववादिसिद्धम्, अन्यथा पिप्पलादिबीजेभ्योपि बटाद्युत्पत्तिः स्यात् । तथाप्रापि श्लेहरूपमक्तेरपि श्लेहरूपभक्तिरूपमेव बीजं भवितुं योग्यम्, सजातीयत्वात् । अत एवो-पसंहारे 'तस्यापि स्वादृढा रति' इत्यनेनोपक्रमोक्तभावपर्यायरतिशब्देन भावस्यैव दार्ष-मुक्तम्, न तु पुरुषोत्तमवरणादीनाम् । एवं च यथा वर्षाद्यमयो नवकारित्सेकेन क्षेत्रान्तः-स्थितं बीजं क्षेत्रनिष्ठं प्रतिनन्धकरूपं काठिन्यं दृीकृत्य स्वकार्पोन्मुखं करोति, तथा च निम्नस्थपुरुषोत्तमवरणादिकं शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यानुग्रहद्वारा जीवान्तःस्थितं तत्परपर्यायं सूक्ष्मरूपत्वात् बीजरूपमायं मत्वातिस्करिणीरूपं प्रतिनन्धकं दृीकृत्य स्वकार्पोन्मुखं करोतीत्यसाधारणनिमित्तकारणरूपमेव, न तु भावन्तः । तत्त्वमवापि तु इदमेवेति ज्ञापयितुं बीजपदमुक्तम् । अत्र अन्यथा मूलकारणदाहर्षं स्वादित्यादेव श्लोकनिबन्धः कृतः स्याच्छ्रीमदाचार्यचरणैः । न च घटादिबीजानामपि घटादिवृक्षं प्रति निमित्तत्वमेव दृष्टम्, न तु ममताधिक्यम्, परमस्य बटादेन्मममेतत्त्वाभावात्, तथैव भावरूपबीजस्यापि निमित्तत्वमेवेति मिथे ममताविरभोक्तिर्विद्वेदि वाच्यम् । यथा घटादिबीजानां निमित्तत्वेपि फन्दरूपबीजानां समवायित्वदर्शनेन समवायित्वम्, एवमेव भावरूपबीजस्यापि प्रसक्तत्वेन

‘स हैतावानास’ इति श्रुतेः, अथ च समवायित्वेनानुभवाच्च समवायित्वोक्तैरिदृशत्वाना-
वात् । तस्मादुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया युक्तिपर्यालोचनयापि बीजरूपो यो भाव
इत्येव व्याख्यातमस्मान्निस्त्रिास्तां तावत् ॥ १ ॥

ननु बीजदाढ्योपायं उच्यतामिस्त्राकाङ्क्षायामाहुः बीजदाढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अन्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

अत्र पूर्वोक्तो भावो बीजम्, तस्य दाढ्यप्रकारस्त्वयं यत् ‘गार्वाङ्गिरसुकूलथेत्
कारयेद्भगवत्किंयाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिफूले गृहं लजे’दिति श्रीभागवततत्त्वदीप-
निबन्धे विद्वान्तित्वात् । भगवद्भजनानुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः वर्णाश्रमधर्मतो भगव-
द्भजनानुकूलतैकिकवैदिकधर्मतश्च अन्यावृत्तः अनिवृत्तः सन् कृष्ण श्रीमद्गोपीजनविशिष्टं
कृष्णपदार्थं फलरूपं भजेत्, कृष्णविषयिकीं सेवां कुर्यादित्यर्थः । अत्र यद्यपि स्वधर्मत
इत्यत्र स्वपदस्यात्मीयवाचकत्वात् स्वधर्मपदेनात्मधर्मरूपो दासधर्मोऽप्यायति, तथापि न
व्याख्याने संप्रवृत्त, किन्त्यात्मीयधर्मरूपवैदिकतैकिकधर्मो एव संप्रवृत्तः । यतो भजेत्सदा-
र्थस्य सेवाकारणस्य सेवकधर्मत्वात् भजेत्पदेनैवात्मधर्मरूपदासधर्मसंग्रहस्य जायमानत्वादिति
बोध्यम् । कृष्णशब्दस्य श्रीमद्गोपीजनविशिष्टकृष्णपरत्वं तु मत्कृतप्रथमस्वधर्मसुबोधि-
नीदिप्पणयां ‘कर्ता ज्ञः सकलस्ये’ति पद्यव्याख्याने मया सप्रयत्नमुक्तमिति तदेवावलोकनी-
यम् । अत्र वर्णाश्रमधर्मत्यागेन भजने यद्यपि पापं न भवति, ‘तस्मात्सुदुर्बोत्सृज्य नोदनां
प्रतिनोदना’मित्यादिवाक्येन विदितत्वात्, तथापि स्वधर्मत्यागेन भजने गृहस्थितानां पुत्र-
कलत्रादीनां तापग्निसाक्षामानात् सस्त्रिजसद्गुह्या सेवोदासीन्येन बहिर्मुखजनितमार्ग-
निन्दया स्वचित्तज्ञोभेन च सेवया अनिर्वाहः स्यात् । न च तर्हि पुत्रकलत्रादीनां
निन्दया स्वचित्तज्ञोभजनकानां बहिर्मुखानां सद्वत्यागस्य कर्तुं शक्यत्वे ‘प्रतिकूले गृहं
त्यजे’दित्युक्तत्वात् सेवाप्रतिकूलतायामेव पुत्रकलत्रादीनां त्यागस्य विद्वान्तत्वेनोदासीन्ये
गृहे स्थित्वा स्वयं कर्तव्यस्य बोधितत्वात् । न च स्वधर्मस्य सर्वं क्रियतामिति वाच्यम् ।
स्वधर्मस्य सेवासामग्रीसम्पादनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । स्वधर्मत्यागेन तेषामोदासीन्याच्च
सेवानापः प्रसज्येतेति । अथ च स एवोत्तमः सेवको यः स्वामिन आयास न सद्वेत् ।
एवंस्थिते गृहस्थे सेवकेन वैदिकतैकिकधर्मत्यागेन भजने क्रियमाणे तं सद्गुण्यैरपि
तदनुवायिमिसाधैव भजने कृते स्वरथार्थकैरैदिकतैकिकधर्मनाशे जायमाने ‘यदा यदा हि
धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अग्न्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह’मिति शक्यत्वात् धर्म-
रक्षार्थं भगवतः प्रयत्नकरणे महायास उत्पद्यते । स चायासः स्वदत्त एवेति गृहस्थासेनक-
सानुत्तममेवकत्वं च प्रसज्येतेत्यतोपि हेतोः स्वधर्मत अन्यावृत्तो भजेदित्युक्तमित्यवपेदि ।

ननु केवलमेव सेवनं कर्तव्यम्, अथवा किञ्चिदन्यदन्यदपि कर्तव्यमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः पूजया श्रवणादिभिः । अत्र विनापि सहयोगं तृतीयेत्युक्तत्वात्सहशब्दप्रयोगेपि
तृतीया । तथा पूजया श्रवणादिभिः सहेत्यर्थः सम्पन्नः । अथाप्रधानतृतीयानिर्देशात्से-
वाया एव प्राधान्यम् । पूजायाः श्रवणादेश्च गौणत्वमेव । अत्र पूजापि 'गृहसितानाम-
नौदासीन्यसम्पादनार्थं बहिर्मुखजनितमार्गनिन्दया स्वचित्तक्षोभाभावार्यमेवोक्ता । अन्यथा
शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवामात्रकरणे विष्णुक्तत्वाभावज्ञाने तेषामौदासीन्यं स्यात् । तस्मात्
पूजासाधनैः शङ्खचण्डायुपचारैरपि सह सेवा कर्तव्येत्युक्तम्, परन्तु शुद्धपुष्टिमार्गीयसे-
वाविरोधिपूजासाधनैर्न कर्तव्येति । न च पुष्टिमार्गविरोधिपूजासाधनत्वागेषि तेषामौ-
दासीन्ये का गतिरिति वाच्यम् । पञ्चोपचारषोडशोपचाराष्टादशोपचारचतुःषष्ट्युपचारैः
पूजा विहितेति उपचाराणामनियतत्वेन कमपि पक्षं करोतीति तेषामौदासीन्याभावात् ।
अत एव अप्रधानतृतीयया श्रवणादित्रयमपि सेवाविधेर्न कर्तव्यम् । मुख्यतया सेवां कृत्वा
सेवासमयातिरिक्तसमये श्रवणादिकं कर्तव्यमिति तस्यापि गौणत्वमिति ।

यत्तु स्वधर्मतो दासधर्मतो भजेत्, अव्यावृत्तः लौकिकव्यापृत्तिरहितः सन् इति व्या-
ख्यानं, तत्र गृहे सित्वा भजने लौकिकव्यापृत्तिराहित्यं सर्वथा न भवतीति विचार्यम् ।
यद्वा । कृष्णं फलात्मकं पूजया पूजासाधनैर्भजेत् । सेवां कुर्यात्, न तु पूजयेत् । तथा च
सेव्यसेवकभावेनैव कृतिं कुर्यात् । न तु 'देवो गूला देवं यजेद्'ति वाक्यात् स्वस्मिन् देवत्वं
मापयेत् । किन्तु दासत्वमेव । न च भजेदित्येतावत्त्वैवायमर्थ आयात्येव, तथा च पूजयेदिति
पक्षं व्यर्थमिति वाच्यम् । भजेदित्येतावत्त्युक्ते कया सामर्थ्या भजेदित्याकाङ्क्षार्था पूजया
पूजासाधनैरेव भजेदिति बोधनेन तस्य सार्थक्यात् । एवमेव श्रवणादिभिरपि भजेत्
श्रवणादिकमपि सेव्यसेवकभावेनैव कुर्यात्, न तु सेवकत्वमात्रमुद्धत्वा । तत्र प्रथमव्या-
ख्याने तु सेवानुभूतसाहजपूजासाधनैः सह भजनम्, न तु गृहसितानामौदासीन्याभा-
वात् बहिर्मुखजनितचित्तक्षोभाभावात् मार्गनिन्दाभावात् चेति ज्ञेयम् । द्वितीयव्याख्याने
तु प्रापञ्चो यैरेव स्तुतिभिः पूजा भवति, तैरेव स्तुतिभिः सेवा भवति । परन्तु पूजा-
विहितत्वेन समर्पणम्, न तु दासोपपत्त्युचितानुचितत्वाविचारेण । सेवायां तु दासो-
पपत्तिशुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यस्यैहसदृशमाधनया समर्पणं स्वस्य स्नेहाभावेपीति विशेषः । न
च स्नेहाभावे कथं फलं भविष्यतीति वाच्यम् । स्नेहवन्द्यपुष्टिमार्गीयाचार्यमार्गीयत्वपक्ष-
पातात् । इदं यथा तथा 'स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तर'मिति दशमस्कन्धीयप्रश्नस्तुतिपदव्या-
ख्याने भक्तिहृदमे प्रपथितमस्त्वस्तुतिरिति तत्रैवावलोकेनोच्यम् । अत एवोक्तं भजेदित्येव,
न तु पूजयेदिति । अत्र यथा पूजासाधनानां शुद्धपुष्टिमार्गीयेण समर्पणम्, स प्रका-
रस्तु महानुशुन्यपुष्टिमैवासरणी द्रष्टव्या, रहस्यत्वादथ नोक्त इति ज्ञेयम् ।

ननु तेषां हि सेव्यसन्तोषजनकक्रियया निष्यदि । सा च क्रिया पादमंतादनादि-

रूपा । श्रवणादौ तु क्रियात्वाभावात्कथं तेन सेवा सिध्यतीति चेत् । अत्र अयः ।
 सेव्यसन्तोषजनकधर्ममात्रेणैव सेवा सिध्यति लोके, न तु क्रियामात्रेण, तथैवानुभवात् ।
 तथा च श्रवणादेरपि तादृशधर्मत्वात्तेनापि सेवासिद्धिर्भवत्येवेति ज्ञानीहि । यद्वा । श्रवणा-
 दिभिः सेवानुभूतभावभगवत्स्वरूपसेवाप्रकारादीनां ज्ञानस्य कृतिपर्यवसायित्वमेवेति
 क्रियात्वमेव ज्ञेयम् । न च सिद्धान्तमुक्तावस्थां तु 'तत्सिद्धौ तनुवित्तजे'त्यत्र तनुवि-
 च्छेदसेवोक्ता, न तु श्रवणादिजा सेवासीति वाच्यम् । तनुजसेवायामेव श्रवणादिवसे-
 वाया अन्तर्भावान् । तथा हि । तत्र तनुजावित्तजा सेवा द्विविधा मुख्या गौणी च । तत्र
 प्रभुसुखमात्रोद्देशेनैव कृता प्रसङ्गात् स्वधर्मपर्यवसायिनी मुख्या । स्वधर्मत्वमात्रोद्देशे-
 नैव कृता प्रसङ्गात् प्रभुसुखपर्यवसायिनी गौणी । तत्रेन्द्रियेदेहप्राणान्तःकरणसहात-
 रूपतनौ ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियसत्त्वात् ज्ञानेन्द्रियैर्प्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वचनोभिर्भगव-
 त्सेवोपयोगिषु स्वविषयेषु सदसद्विवेचनजा सेवा, अथ च कर्मेन्द्रियैर्वाक्यगणिषादै-
 र्भगवत्सेवोपयोगिवचनकथनार्थगमनचरणसंवाहनवस्तुत्वानयनादिकसेवा, अथ च कर्मे-
 न्द्रियान्यां पापूपस्याभ्यां सेवाप्रतिषन्धकमलकामनिवृत्तिद्वारा स्वच्छसहातजा सेवा,
 अथ च शरीरावयवेन सूक्ष्मां त्वपातिसमीचीना भगवन्नोग्यसामग्री सम्पादनीया सम्पा-
 दितेति स्त्रीपुत्रादीनामपि वन्दनजा सेवा च स्वकृतालङ्कारादिव्यपि स्वस्मिन् दासत्वेन तत्त-
 त्सामग्रीसम्पादकत्वात् स्वान्तःस्वितप्रियप्रियतमान्यामेव परस्परकृतत्वदुद्ध्या भतिसौन्द-
 र्यावलोकनजनितानन्देन प्रियस्य प्रियायाश्च वा वन्दनजा सेवा, अथ च क्षुधातृषादीनां
 प्राणधर्मत्वात् चानुभावेन तत्तत्समयानतिक्रमेण सपरिकरे प्रभो भोजनजलादिसमर्पणेन
 प्राणवा सेवा, अथ च दाससखित्वान्यामात्मनिष्ठान्यां बहिरङ्गान्तरङ्गसमयेष्वपि सर्वदा
 प्राणप्रियासहितप्रभुसन्निधौ निःशङ्कगमनसम्पादिता तत्तद्वस्तुसम्पादकजा सेवा, अथ च
 सहातविशिष्टोद्भव मत्सम्बन्धिनः सर्वे प्रभुभावभोग्याः, नान्यभोग्या इत्यात्मसमर्प-
 णजा सर्वविधा सेवा च भगवत्सुखोद्देशेनैव कृतत्वादियं तनुजा मुख्यसेवा । स्वधर्म-
 त्वमात्रोद्देशेन कृता चेच्छ्री सेवा गौणीतनुजा सेवा ज्ञेया । एवमेव श्रवणकीर्तनस्मर-
 णजा सेवासि द्विविधा, मुख्या गौणी च । तत्र मद्बुद्धिस्यः सपरिकरः प्रभुः स्वप्रियतमन-
 कविशिष्टलीलाश्रवणेनानन्दातिशयमनुभवतामिति प्रतिबुध्य श्रवणजा सेवा मुख्या ।
 खेतरभक्तहृदिस्यो मत्प्रसूजाटश्लीलाकीर्तनेनानन्दातिशयमनुभवतामिति प्रतिबुध्य तत्त-
 लीलागोपनाय ताटश्लीलाविशिष्टप्रभुस्मरणजा सेवा मुख्या । भगवत्सुखमात्रोद्देशेनैव
 कृतत्वात् । स्वधर्ममात्रोद्देशेन कृता तु श्रवणकीर्तनस्मरणजा गौणीत्युच्यते ।
 अत्राद्या सर्वविधापि सेवा मुद्बुद्धिमार्गीयाणाम्, द्वितीया तु मर्यादाशुद्धिमार्गीयाणा-
 मिति ज्ञेयम् । एवं च श्रवणादिजगता अपि सेवायाः श्रोत्रवागिन्द्रियान्तःकरणमाप्य-
 त्वात्तनुजसेवायामन्तर्भाव इति श्रवणादिजमेवादिकमेवेति । न त्वदुक्तपत्रकाश इति दिक् ।

एवं चित्तजापि द्विविधा । मुख्या गौणी च । तत्र स्वाज्ञितसर्वविधसर्ववित्तेन परि-
करविशिष्टप्रभुयोगिवस्तुसम्पादनञ्च मुख्या । वित्तञ्च सेवा स्वाज्ञितद्रव्यस्य शास्त्रोक्त-
विभागं कृत्वा विभागागतभगवद्रव्येण तादृशप्रभुयोगिवस्तुसम्पादनञ्च गौणी वित्तञ्च
सेवा । अत्रार्थाद्या शुद्धपुष्टिमागीयानाम्, द्वितीया गर्वादापुष्टिमागीयाणां ज्ञेया ।

स्वादेतत् । 'सर्वस्य वशी सर्वस्वेषान्' इति श्रुत्या भगवत ईदृशत्वेन जीवानां सहज-
दासत्वेन दास्येन सेवा कर्तुं शक्या । सख्यात्मसमर्पणयोस्तु भगवदङ्गीकारसाध्य-
त्वात् सख्यात्मसमर्पणार्थ्यां निःशङ्कतया जीवेन स्वयं सेवा कर्तुमशक्येति चेत् ।
अथ वदामः । 'स नो बन्धुर्जनिता संविधाते'ति 'पतिं विभ्रस्याजेभरं शाश्वतं शिवमभ्यु-
त'मिति तैत्तिरीयोपनिषद्भ्रुंतिम्याम् 'मर्ता संश्रियमाणो विभर्ति' 'एको देवो बहुधा
निविष्ट'इति श्रुतिभ्यां 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाये' ति मुण्डकोपनिषद्भ्रुत्वा च 'पिताहमस्य
जगतो माता धाता पितामहः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । उपद्रष्टानुमन्ता
च मर्ता भोक्ता महेश्वर' इत्यादिभगवद्गीतावाक्येभ्यः । 'येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा
गुरुः सुहृदो दैवमिष्टमि'ति तृतीयस्कन्धीयवाक्येन । 'सुहृत्प्रोष्ठतमो नाथ आत्मा चार्थ
शरीरिणाम् । तं विक्रयात्मनैवाहं रेमेऽनेन यथा रमा । सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्त-
प्रदं नित्यमिमं विहाये'त्यापेक्षदशस्कन्धीयपिङ्गलापाक्यैश्च । 'मां भजन्ति गुणाः सर्वे
निर्गुणं निरपेक्षकम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साभ्यासद्वादयो गुणाः' इत्यादि तत्रत्यभगव
द्वाक्यैश्च सर्वविधबन्धुत्वसत्तिलपतित्वप्रभुत्वभर्तृत्वदेयत्वमातृत्वपितृत्वपितामहत्वभ्रातृत्व-
विधातृत्वगतित्वसाक्षित्वनिवासत्वशरणत्वसुहृत्त्वोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वभोक्तृत्वप्रियत्वात्मत्व-
सुतत्वगुरुत्वलेष्टत्वप्रोष्ठतमत्वरमणत्ववित्तरत्तिदातृत्वादिधर्मा भगवति प्रतिपाद्यन्ते । ते च धर्मा
भगवद्धर्मत्वात् नित्याः । नित्यधर्मवत्त्वं च तदैव पटते, यदि तत्प्रतियोगिनी धर्माः सर्ववि-
धबन्धुत्वसत्तिलदासत्वसेवकत्वपोष्यत्वाराधकत्वपुत्रत्वपौत्रादिकत्वापेयत्वविधेयत्वप्रातिपो-
ष्यत्वद्वितीयत्वदासत्वव्यलदीनत्वसुहृत्वोपदेष्टृत्वमन्तृत्वभोग्यत्वासक्तत्वपितृत्वशिष्यत्वलेष्ट-
त्वपरमासक्तत्वरत्याकाङ्क्षितत्वाधिस्वरत्यापिष्टादयो जीवेषु नित्या भवन्ति । एवं च
पूर्वोक्तनित्यसिद्धधर्माणां भगवति सत्त्वाङ्गीवेष्येते धर्मा नित्या निरुद्धा इति
भगवति सत्तिलभोक्तृत्वयोः सत्त्वाङ्गीवेश्यपि सत्तिलभोग्यत्वपोरपि सत्तात्त्वयोश्च
नामनिवेदानाम्यामाभिर्गावितत्वाद्भगवदङ्गीकारस्यापि सत्त्वाङ्गीःशङ्कतया सख्यात्मसमर्पणसे-
वासिद्धिरिति श्रुत्यस्य । तथा च यतः सर्वविधोपि सम्बन्धो जीवानां भगवता सह वर्तते,
अतएव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवता गीतायां येन केनापि प्रकारेण
प्रपन्नस्यापि फलदानमुक्त्वा । न चैवं भगवतो र्जीविः सह सर्वत्रिधे सम्बन्धे सति भगवान्
रथो अहं पुरुष इति गात्रेणापि भजनं प्रयज्येतेति वाच्यम् । 'पनिपुत्रसुहृद्भातृपु-
त्रन्दिप्ररद्धरिम् । ये भजन्ति मद्रोमुक्तान्मेम्योपीठ नमोभगः । नारी वा पुररो

वापि भर्तृभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशयः । येवामहं
 प्रियतम आत्मा सुतश्च सखा, गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् । पिताहमस्य जगतो धाता
 माता पितामहः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । उपग्रहानुमन्ता च
 भर्ता भोक्ता महेश्वर* । इत्यादि नारायणव्यूहस्वरूपीयबृहद्भाननपुराणीयश्रीभागवतीयश्री-
 भगवद्गीतादिस्ववचननिचयेषु लघुश्रीतभावेन भजनस्यानुक्तत्वात् । 'वावद्वचनं हि वाचनि-
 क'मिति न्यायात् । एतादृशभावनद्वक्तृत्वात् । एवं सति स्वयमेवेतादृशभावेन
 भजने 'बोडन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं, पापं चौरिणा-
 त्मापहारिणे'ति वचनेन दोष आपद्यते । एवं च 'ये यथा मामि'ति श्लोकस्यापि
 येजीवाः शास्त्रोक्तभजनप्रकारेषु 'यथा येन प्रकारेण प्रपद्यन्ते तांस्तेनैव उक्तप्रकारानुष्-
 लप्रकारेणाहं भजामी'त्यर्थो, बोध्यः । न तु येनकेनचित्प्रकारेणेति । किञ्च । श्रीभागव-
 तेपि 'कौटिकन्दर्पलावण्यः साक्षान्मन्मथमन्मथः पुरुषोत्तम' इत्येव नामोक्तं प्रमुखरूपेण,
 न तु कौटिकितलावण्यः श्युत्तम इत्यादि । तथा च तादृशतादृशस्वरूपयोः श्रवणे
 दर्शने च सर्वेषां स्वस्मिन् स्वीभावोदय, एव भवति, न तु स्वस्मिन्पुरुषभावोदय इति ।
 अत एवोक्तं श्रीमदस्मत्प्रभुभिः त्रिभङ्गललितस्वाये 'एतस्य दर्शने तु साध्यमदामाव एव
 ही'ति । अत्र दर्शनपदं श्रवणादीनामप्युपलक्षकम् । इयदवधि एतच्छ्रोतृणामपि
 साक्षात्कर्तृणामिव प्रमदाभावोदयस्यैव व्यपमानत्वात् । यद्वा । दर्शनपदं चाङ्गुपादिज्ञान-
 मात्रपरं बोध्यम् । यदि च भगवता सच्चिदानन्दरूपात्युत्तमस्वीरूपेणाविर्भूय कस्यापि
 पुरुषमाय उत्तादितः स्यात् तदा क्युत्तम इति कौटिकितलावण्य इति नामापि युक्तं
 स्यात् । मोहिनीरूपं तु 'इत्युपामयितो देवीर्गीतायोपिद्विपुर्हरि' रिति । 'यन्ने स्त्रीरूपया
 सैरं मोहितोसङ्ग मायये'त्यादिश्रीभागवतीयवाच्यैर्भगवन्मायारूप एव, न तु सच्चिदानन्द-
 रूपम् । आवेशमात्रं तु भगवत इत्यवतारमप्ये गणना, जीवानां नारादादीनामिव । न
 वा तद्रूपमपि केनचित्स्वस्मिन्पुरुषभावेन मोदिन्यां च स्वीभावेनोपासितमिति । तस्मान्छिष्टा-
 चारागतादप्यस्मदुक्तमेव साधु । यत्पुनः 'स वै न रेमे, तस्मादेकासी न रमते, स द्विती-
 यमैच्छत्, स ह एतावानास । स पतिः पत्नी चामवतामि'ति श्रुतौ यत्पत्नीरूपं भगवतः
 श्रूयते, तत्तु सपत्नीत्वेनैव प्रकटितमिति तस्य प्रमुपवीरूपत्वेन भजनं विष्टमेव । पूर्वोक्त-
 विरुद्धभावेन भजनं तु भजनभावप्रकारेषु श्लाघेतुक्तमिति न कर्तव्यमेव । अन्यथा द्वेषमया-
 दिविरुद्धभावेन फलवदनेनाप्युक्तं स्यात् । एवं जीरेः सह भगवतः सर्वसम्बन्धसम्बन्धे
 नित्यमिद्रे स्थिते भगवतो यस्मन्बन्धपुरस्कारेण जीनेषु रिरिसां म सम्बन्ध एवानिरुद्धान्यमाय-
 सम्बन्धाभिर्भावविशिष्ट आनिर्भवति, न तु विरुद्धमन्-पाभिर्भावविशिष्टः, साक्षाद्भोग्यत्वस-
 म्यन्धे भर्तृत्वादिस्मन्बन्ध इवेति कृतं प्रसक्तानुप्रमत्तविचारेण । अनेदं ज्ञेयम् । पूर्वोक्ता सर्ववि-
 पापि सेवा प्रेम्णा क्रियमापफलरूपा । केवलं शुद्धप्रतिमार्गीयाचार्यपरम्परोपदेशमादेनैव

विना प्रेम कृता नित्यसिद्धभक्तिकृद्देवाविर्भावसाधनरूपा ज्ञेया । तथापि साधनत्वबुद्ध्या न कर्तव्या । साधनत्वबुद्ध्या करणे तु 'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति, तादृशीति वाक्यात् 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजान्मह'मिति स्वप्रतिज्ञातश्च प्रेमाद्युत्पाद्य 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति पुरुषोत्तमज्ञानमुत्पाद्य स्वप्रवेशरूपमुक्तिरूपफलमेव मर्यादाभक्तिमार्गीयं भगवान् दधात् । न तु सर्वदा साक्षात्त्वसम्बन्धरूपं शुद्धपुष्टिमार्गीयं फलम्, साधनबुद्ध्या कृतनवविधमक्तेः प्रेमात्सादनद्वारा प्रवेशपर्यवसायित्वात् । फलरूपत्वबुद्ध्या करणे तु प्रेमासक्तिव्यसनान्मुत्पाद्य ससेवामेव स्वप्रवेशरूपफलादप्युत्तमां दधात् । तस्मात् फलत्वबुद्ध्यैव शुद्धपुष्टिमार्गी सेवा कर्तव्येति । 'साष्टिसानीपे'त्यादि 'सेवानुरक्तमनसागमनोपि फल्यु'रित्यादिवाक्यैः सेवायाः सर्वोत्तमफलत्वं प्रसिद्धमेव । इदमेव ज्ञापयितुं फलात्मकनामोक्तम् । वस्तुतस्त्वाचार्यमार्गीयस्याचार्यपक्षपातेन प्रवेशरूपं फलं साधनबुद्ध्या करणेपि न भविष्यति, तथापि भगवत एतस्मिन्निपये सहोचो भविष्यतीति फलात्मकनामोक्त्या फलत्वशुद्धयैव सेवा कर्तव्येत्युपदिष्टं श्रीमद्राचार्यचरैरिति बोध्यमिति दिक् । ननु भगवानेकदैव प्रेमादिवक्ष्यमाणत्वसाविर्भावं कृतो न करोति, वा क्रमेण करोतीति चेत् । क्रमेणाविर्भावे रसाधिक्याद्भवस्यानुभवसिद्धत्वाद् रसाधिक्यादनुभवार्थमेवेति गृह्येति सर्वं निष्प्रत्य्यूहम् । प्रकृतमनुसरामः ।

ननु 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' । 'तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावत् । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावत् जायते । तस्मात्प्रमुदयोरसृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च' 'वाहि सर्वान्ममायेन मया सा ज्ञाकृतोमय' इत्यादिश्रीगीताश्रीभागवतीयभगवद्वाक्येभ्यो लौकिकैर्देहकल्याणपूर्वककेवलदासमावेन चेद्भजेतदा कथं भजेदित्याफाह्वार्यां सार्धसोकेनाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम नथामाच्छिर्ष्यसन्नं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

यीजं तद्बुध्यते शास्त्रे दृढं यथापि नदृष्यति ।

पूर्वोक्तभगवद्बचनपठेन पुनःफलवाचीदामोन्मं चह्यमुपजनितादिनां चाविगमस्य लौकिकैर्देहकल्याणपूर्वकैः व्यावृत्तोपि निवृत्तोपि उदासीने स्वयं कुर्यादिनि सिद्धान्तरस्ययमेव दामधर्मव्यपधाशक्ति मेवां विषय मदा ह्ये सकलदुःखहर्तरी चित्तं न्यसेत् । तस्मत्त्वं कुर्यात्, अथ च श्रवणादौ श्रवणकर्तृनयोरेपि चित्तं न्यसेत् स्थापयेत् । न त्वेतेभ्योपि निवृत्तो भवेदिति भावः । अत्र चित्तदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्पद्यते । यदा दशमिनि विषये सप्तमी । हरिविषयकं चित्तं श्रवणादौ श्रवणकर्तृनस्तरेणु न्यसेत् । यदा ।

हराविति निमित्ते सप्तमी । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्रेव । तथा च हरिनिमित्तं श्रवणादौ श्रवण-
 कीर्तनेषु चित्तं न्यसेत् । अत्रेदं ज्ञेयम् । पूर्वश्लोके श्रवणादिभिरित्यत्राप्रधानतृतीयान्याख्यान-
 पक्षे तृतीयया, श्रवणादीनां सेवासमयातिरिक्तसमये कर्तव्यत्वादप्राधान्यं यथा बोधिनं तथा
 तस्मिन् श्लोके श्रवणादीनां सदापदेन सर्वदा कर्तव्यत्वस्य बोधितत्वेन पूर्वश्लोकानुवर्तमाना-
 याः गृहे स्थित्वा सेवायाः किञ्चित्समय एव कर्तव्यत्वस्य आगतत्वात्, अथ च पुनःफलजा-
 दीनां स्वधर्मत्यागव्रनितौदासीन्येनासहायत्वात्पूर्वश्लोकानिर्वाहभावाच्च सै प्राधान्यं बोध्यत
 इति । अयं तु गौणपक्षः । सौकिन्वैदिकगृहस्यव्यावृत्तिं विनानुत्तमपेवकत्वसंपालया(?)दिति
 बोध्यम् । अस्मिन्पक्षे पूर्णफलप्राप्तिस्तु गुणश्रवणादिसन्तुष्टान्तरङ्गभक्तरूपया ज्ञेया । अत्र यत्तेत ।
 यत्तेत् इति पाठस्तु लेखकप्रमादमूलक एव । न, चाप्याहारः । चित्तपदोत्तरं, विधायेति क्रिया-
 धान् क... नृच्याहारेणार्पकत्वे चित्तपदस्य वैकथ्यप्राप्तायेति, सुधीभिरैवाकलनीयम् । एतस्याः
 तस्य व्याख्यानं यथा श्रोतदस्मद्गुरुभिर्व्याख्यानं तथैव, व्याख्यानं गन्मतेपि बोध्यम् । अस्मिन्
 पक्षेऽनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमन्तितं, त्रिषुञ्जे डित्करणव्यापकादिति यत्तेदित्यत्र, परस्मै-
 पदं साधनीयम् । नन्वेवं, भक्तिवृद्धिमाधने क्रियमाणेपि भक्तिवृद्धिरैवैरूपदेन सादयथा कि-
 म्निम्नध्वेन्यदपि सादित्याकाङ्क्षायामाहुः ततः प्रेमेति । तत् इति पञ्चमी । ततस्तस्मादेतुगु-
 ताद्भजनान् प्रेम । यस्य पूर्वविशाभावस्यस्य भावस्य तद्यत्फलसाधननिर्माणः । तथा तेन सप्रेमभज-
 नरूपप्रकारेण तस्यैव भावसात्प्रतिरूपावसाधनिर्माणं भवेत् । च पुनर्ध्वंसनम् । 'द्वैहिकान्
 सकलान् भावान् निर्जां श्रीडां च द्वैहिकीम् । परित्यज्य इत्प्रातिर्विदेन म्यातद्वैव तत्' इति
 श्रीभागवततत्त्वदीपीयभाष्यवतरूपप्रकरणसादृश्यमस्कन्धे सकलद्वैहिकं भावः द्वैहिकव्यात्याग-
 पूर्वकं इत्प्राप्तये सर्वप्रतादिकमासक्त्यै क्रियते तदेव तद्व्यसनमित्युक्तत्वात्तदर्थं व्यसनम् ।
 अथ च तदनन्तरमपि प्रमुसम्पन्नाभावे प्रतिकाररूपं च व्यसनं यदा भवेदाविर्भवेत् ।
 अत्र यदेति पदं व्यसनविर्भावस्य काठनियनाभावात् ज्ञापयति । तथा च यदा भगवदिच्छा-
 या व्यसनमाविर्भवेत् तदा दृढं बीजमुच्यते इत्यग्रिमश्लोकेन सम्पन्नः । व्यसनपदस्याप्रति-
 कार्यदुःखपरत्वेन च व्याख्यानं तु 'व्यसनं समचोचोर्नि दशमस्कन्धप्रथमाध्यायतुषोधिण्यां
 श्रीमदाचार्यैः कृतं तत्रैतानलोकनीयम् । ननु तदा किं भवेदित्याकाङ्क्षायामाहुः बीज-
 मिति । तदा तद्भावावस्थानिगोपरूप व्यसनं क्षात्रे भक्तिशास्त्रे दृढं बीजमित्युच्यते । यद्दृढं
 बीजमपि पुनः न नश्यति तिरोभानं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन प्रेमामत्तपोभोगवदनुपृच्छे गृहे
 तदनुपृच्छत्वे तत्यागेन तत्परिहारायैः सह स्थित्वा च कदाचिदन्येषामाग्रे तत्क्षणं तिरोभावात्
 भवेदपि बीजम् । व्यसने जाने तु सर्वेषामेव त्यागात् व्यापद्धान्तरोत्पत्तेः सम्भारनाभाव
 एषेति तस्य दृढबीजत्वं निरन्तरं निखिलान्म्याविर्भावेन फलप्राप्त्यनिति ज्ञेयम् ।

* मुद्रितमन्त्रः

निष्ठस्य मनसा ज्ञातुमशक्यत्वात् केन लिङ्गेनेदं प्रेमेयमासक्तिरिदं व्यसनमिति ज्ञायतामित्या-
शंक्य तत्तत्कार्यमेव तत्तद्विज्ञमिति सार्धश्लोकेनाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यादि ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां पापकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

स्नेहान्द्वेतोः आसक्त्या स्याद्गृहारुचिरिति गृहारुचेरेव यक्ष्यमाणत्वात् सेवोपयोगि-
स्त्रगृहस्वपुत्रतादृशान्यव्यतिरिक्तेषु रामस्य, 'रामोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशदौ लोहितादिषु ।
गान्धारादौ नृपे राग' इति विश्वात् प्रेम्णो भगवद्विषयकविशेषेण नाशः तिरोभावः स्यात् ।
स्वस्त्रीस्वपुत्रतदन्येषु सेवोपयोगिषु तु तिष्ठत्येव । अत्र नाशे विशेषकथनात्सेवाविर्भावात्पूर्व-
कृतभङ्गेन इतरत्र कदाचिद्रागो भवति । प्रेमाविर्भावोत्तरं तु न भवत्येवेति ज्ञेयम् ।
तथा च मगवत्सम्यन्व्यतिरिक्ते तु रागाभावः प्रेमलिङ्गमिति ज्ञेयम् । अथ गृहारुचिः ।
स्वगृहेषु स्वगृहस्वपुत्रादिपदार्थेषु सर्वेष्वप्यरुचिः तत्सम्बन्धानिच्छा स्यात् । तेषां भगव-
दनुकूलत्वात्सेवोपयोगित्वेषु प्रेमासक्त्यभावात्सेवासमयातिरिक्तसमये गृहव्यासङ्गजनक-
त्वात् । यदि गृहव्यासङ्गं न जनयेयुस्तदा त्वरुचिर्न भवत्येवेति भावः । तथा च स्वगृह-
स्थानां गृहव्यासङ्गजनकस्य एव गृहारुचिरासक्तिर्लिङ्गम् । तेषां गृहव्यासङ्गजनकत्वे
तु पूर्वदृशान्यधिकसेवाश्रवणादिरुचिरेवासक्तिर्लिङ्गं ज्ञेयम् । अथ व्यासङ्गलिङ्गमाहुः
गृहस्थानामिति । अत्र प्रेमासक्तेः सेवानुकूलाः स्वगृहस्थाः पुत्रभार्यादयो यदि लौकिक-
व्यासङ्गं न जनयेयुस्तदा प्राप्तासक्तिना स्वगृहस्य भगवति निवेदितत्वेन हरिस्थानत्वत्स्व-
गृहस्थानां सर्वदा भगवत्सेवाकथानिष्ठत्वेन तत्परं भगवदीयत्वात् लौकिकव्यासङ्गजनकत्वेन
स्वप्रतिबन्धकत्वाभावाच्च स्वगृहस्थितीं चापकत्वाभावात्स्वगृहमध्य म्वास्मत्प्रभुवद्दन्वीजसि-
द्धपर्वं ज्ञेयम् । यदि तु तादृशस्वगृहस्था लौकिकव्यासङ्गं जनयेयुस्तदा तेषां पापकत्वा-
त्स्वगृहं त्यक्त्वा तत्परमगवदीयैः सह दृञ्चीवसिद्धवर्षं सेवाकथाश्रवणादिविषयकपर्वं
कुर्वन्तान्यहरिस्थाने स्त्रेयमिति पञ्चद्वयम् । तत्र यस्मिन् पक्षे त्वासक्त्युत्पत्त्यनन्तरं पापकत्वा-
भावात्स्वगृहस्थितस्यैव व्यसनं जातं, तस्मिन्पक्षे स्वगृहस्थानां तत्परमगवदीयत्वात्तैर्गुण-
गाने क्रियमाणे तद्भ्रवणेन प्राप्तव्यसनस्य स्वास्थे जाते तापक्लेशागावाद्भगवत्प्रादुर्भा-
यावापक्लेशजनितपूर्वमगवत्प्राकृत्यस्यापि गतत्वात्त्वान्त्यकटभगवत्सम्यन्वधानन्दविघातक-
त्वादेते मम मगवत्सम्यन्वधानन्दविशेषनिष्पातका इति स्वगृहस्थेषु तादृशान्यगृहस्थेषु च
पापकत्वमानं भवति । द्वितीयपक्षे त्वासक्त्युत्पत्त्यनन्तरं स्वगृहस्थास्तु त्यक्त्वा एव लौकिक-
व्यासङ्गजनकत्वात्, स्थितं च हरिस्थाने तत्परमगवदीयैः सह, तेषामपि भगवद्भगवत्प्रा-
त्वात्, पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तव्यसनस्य तेष्वपि पापकत्वमानं भवति, नतो गृहस्थानामिति

पर्दं सर्वगृहस्यपरम् । न तु स्वगृहस्यमात्रपरमिति बोध्यम् । तथा च गृहे तिष्ठन्ति ते गृहस्थास्तेषां वाधकत्वं तस्मिन्निधिविरहानुभवान्तर्गतमगवदनुभववाधकत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तव्यसनस्य भासते स्फुरतीत्यर्थः । न च स्वगृहरूपहरिस्थानस्यान्यहरिस्थानस्य गृहस्थानां भगवदीयत्वेन भगवद्गुणगाने क्रियमाणे प्राप्तव्यसनस्य स्वास्थ्ये जाते तापहेशाभावाद्भगवदाविर्भावान्ने पूर्वसञ्जातमगवत्प्राकश्रतिरोभावे भवद्विर्भगवद्गुणा न गेया इति प्राप्तव्यसनेनेोक्ते यस्माद्भजनप्रतिषन्धकः इति प्राप्तव्यसनसम्बन्धिवाधकत्वं भासते । स्फुरतीति चार्थः । इदमर्थद्वयमप्यत्राभिप्रेतं श्रीमदाचार्याणाम्, परस्य न वाधकज्ञानेन दृढतरपरित्यागाय गृहस्यपर्दं भगवदीयानां ब्रह्मचारिवानप्रसन्नसंन्यासिनामप्युपलक्षकम् । एतत्कृतगुणगानश्रवणजस्वास्थ्यजवितमगवदाविर्भावभावपूर्वकं प्रकटमगवत्तिरोभावान्मां पूर्वव्याख्याने ब्रह्मचर्यादिसम्बन्धिवाधकत्वमानं प्राप्तव्यसनस्य, द्वितीयव्याख्याने प्राप्तसम्बन्धिवाधकत्वमानं ब्रह्मचर्यादीनामपि जायत इति भगवदीयब्रह्मचर्यादयोपि सहासा एवेति । अतएव श्रीमदाचार्यकृतव्यसनेतरपरित्यागे स्वपरगृहसाधारम्य भञ्जजलादिपर्यन्तमपि ह्यगो दृष्टः । अत एव विरहानुभवार्थेस्त्यागः परितस्त्यागरूप इति संन्यासनिर्णये परित्यागशब्देनैवोक्तः । अत एव तादृशवाधकत्वज्ञानोत्तरत्वेव 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते' इति संन्यासनिर्णयोक्तः परित्यागः स भविष्यति । यदि प्राप्तव्यसनस्य सर्वप्रकारपूर्वोक्तमगवदीयगृहस्थादिषु भगवदीयगृहस्थादीनां प्राप्तव्यसने सर्वथा वाधकत्वमानं न भवेत्, तदा सर्वपरित्यागोपि दुःशकः कथं भवेदेवेति ज्ञेयम् । ननु पूर्वोक्तगृहस्येपु प्राप्तव्यसनस्य प्राप्तव्यसने च तेषां वाधकत्वज्ञानेपि प्राप्तव्यसनस्य भगवत्प्राप्तौ जातायां भगवति यथात्मात्मीयत्वं भातं तथा भगवत्सम्बन्धेन भगवदीयेष्वपि पूर्वोक्तेषु पूर्वोक्तमगवदीयानां च प्राप्तव्यसने भासत एव । एवं च परस्परं दृढतात्मत्वात्मीयत्वाभ्यासस्य विद्यमानत्वात् महारोगाद्युपद-तदेहादिषु यथा लौकिकालौकिकार्थवाधकत्वज्ञानेपि तैर्दृढताभ्यासात्त्यागः कर्तुं न शक्यते, तथा पूर्वोक्तसर्वमगवदीयत्वानोपि प्राप्तव्यसनेन प्राप्तव्यसनस्य च त्यागस्य कर्तुं न शक्यते इत्याशंस्याहुः अनात्मत्वं च भासत इति । आत्मशब्दस्य देहात्मनोर्वाचकत्वात् तेषु प्राप्तव्यसनस्य प्राप्तव्यसने च तेषामनात्मत्वमात्मात्मीयमिच्छत्वं स्वहितकारित्वाभाव इति यावत् । तत्र भासते । यथेते मद्दित्वावरिणो भवेसुमादा ययान्तःप्रकटीम्यात्मात्मीय इति गगवान् सददर्शनदानदिना शिवं करोति, तथैतेपि कुरुः, न तु भगवदर्थनादिनाशम् । अतो नेते ममात्मात्मीया इति प्राप्तव्यसनस्य पूर्वोक्तेषु यद्यप्यमसाद्वित्तकारी सात्तदास्मद्भजनप्रतिषन्धं न कुर्यात्, अतो नाप्यमसात्मात्मीय इति प्राप्तव्यसनपूर्वोक्तगृहस्थादीनां च वाधकत्वमानात् मुचेन परित्यागः सेत्सतीति भावः । तथा च परस्परविपर्यय वाधकत्वज्ञानं अनात्मकत्वज्ञानं च परित्यागे कारणं बोद्धव्यम् । ननु तादृशं वाधकत्वमनात्मत्वं च कदा भासत इत्याकांक्षापामाहुः यदा स्वराद्व्यसनं कृष्ण इति । यदा क-

दोषिद्भगवद्विच्छया कृष्णे कृष्णनिमित्तं कृत्यविधये वा भागवततत्त्वदीपीयदशमस्कन्धोक्तव्य-
सनोत्तराप्रतिकार्यं दुःखं तदा पूर्वोक्तं भाष्येन इति ज्ञेयम् । तदेवाप्रतिकार्यदुःखे जाते एव भ-
क्तः कृतार्थः प्राप्तकृतः स्यात् । हि युक्तोपमर्षः । अत्रतिकार्यदुःखे जाते परमसौहृदी भग-
वान् साक्षात्सम्पन्नये कथं विष्णुं कुर्यादिति जानीहि । अत्रैतावज्ज्ञेयम् । येषामलौकिकं
शरीरं तेषां तु रासमण्डलमण्डनानामिव व्यसने जाते तेनैव देहेन फलप्राप्तिः । येषां तन्त-
र्गतानामिव लौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनेन देहप्रातः । तदनन्तरं अलौकिकदेहप्राप्त्या फ-
लप्राप्तिरिति दिष्टम् । तथा च गृहस्यविषयकं प्राप्त्यसनेनस्य गृहस्थानां वा प्राप्त्यसनेनविषयकमु-
भयोर्वोभयविषयकत्वं वाधकत्वज्ञानं अनात्मकत्वज्ञानं च व्यसनेनलिङ्गं ज्ञेयम् । एतैर्लिङ्गैः
प्रेमासक्तिव्यसनानि ज्ञातव्यानीति भावः ।

अथ ज्ञातव्यसनेनस्य गृहस्थपदार्थविषयकवाधकत्वानात्मज्ञानयोरवश्यंभावित्वेन संन्यास-
निर्णयोक्तः परित्यागः स्वयमेव भविष्यतीति नोपदेशो योग्यः, अथात्मव्यसनेन प्राप्त्यासक्तैर्भक्तस्य
तु गृह्यारूपेणैतत्स्वेषि तेषां भगवत्सेवोपयोगित्वेन भगवत्सम्पन्निवत्त्वात् त्यागो भस्मस्मग्धिन
एतस्मै भू रोचत इति भगवन्मनस्यागते ममापराधः स्यादिति मिया तत्प्रागं न कुर्यात्, तदा
तेषां पोष्यत्वादात्मपोषणार्थं सेवासमयानिरिक्तसमये व्यासद्धान्तरमुत्पाद्य एतैरिति तस्याग
उपदिश्यते । न च तेषां भगवदीयत्वात् तस्यामे अपराधः प्रसज्येतेति चान्वयम् । एते
लौकिके मां योजयन्तीति लौकिकधर्मपुरस्कारेण दोषारोपपूर्वकत्यागेपराधप्रसक्तेरभावात् ।
भगवदीया एते मया त्याग्या इति भगवत्सम्पन्नपुरस्कारेणैव तेषु दोषारोपेण त्यागापरा-
धप्रसक्तेरिति स्वत्पूर्वप्राज्ञाभावादिति मनसि कृत्य प्राप्तासक्तैर्गृहस्थानामुपदिशन्तः सुदृढसर्व-
तोषिकपरमभक्तिलोभं च सार्वधोकेनाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतोयस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

सततं सर्वदा तादृशस्यापि प्राप्तासक्तित्वात् गृह्यामक्तियुक्तस्यापि आभासोक्तभगवद्-
परापमिया गृहमसदतो गेहे स्थानमवस्थानं विनाशकं मध्ये मध्ये लौकिकव्याप्तजनकत्वेन
मगवद्भजनविषयकयत्नानाशकम्, अतस्तादृशानां मध्ये गृहादिमात्रत्यागं कृत्वा यः भाग्यवां-
स्तदर्थार्थैकमानसः । स चामो भगवानेवार्थो वस्तुरूपोर्षः प्रयोजनं यस्सदृशः सन् यतेत्,
भगवत्प्राप्त्यर्थं यत् कुर्यात्, न नृत्वां भक्तिं लभते इत्युत्तरेणान्यथः । नन्वस्मिन्पदेषु
त्यागो व्यसनेनोत्तरमाभयिकंन्यामनिर्णयोक्तव्यमस्त्वेनैव कुत्रो नोप्यत इति चेत् । अत्र वदामः ।
अप्रतिकार्यदुःखरूपव्यसनोत्तरत्यागस्य स्वयमेव ज्ञापमानत्वेन उपदेशानर्थस्यम् । किम्,
यत्र व्यसनोत्तरत्यागो व्यसने जनि तदप्रतिकार्यो भगवदतिरिक्तेन न कर्तुं शक्यत इत्येवोच्यते ।

तदा 'यदा स्याद्भ्रमणं कृष्ण' इत्यव्यवहितपूर्वं व्यसनमुक्तमिति ईदृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकमित्यत्र प्रत्यक्षपदार्थवाचिदमः प्रयोग एव कृतः सात्, न तु परोक्षपदार्थवाचितादृशस्यापीति तच्छब्दप्रयोग इति । अपरत्र, 'व्यसनं यदा भवेत्' धीर्जं तदुच्यते शास्त्रे ददं यद्वापि नश्यती' ख्येन व्यसने जाते नानान्यकनीजस्य नाशमात्र एवोक्तः । अत्र तु 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशक'मित्यनेन नाश उच्यते । तस्मादपि नायं त्यागशब्दः संन्यासनिर्णयोक्तव्यागपरः, किन्तु प्राप्तासक्तिमात्रस्यैव लौकिककार्यव्यासङ्गजनकत्वेन पुत्रकलत्रादित्यागपर एवेति सुप्रु प्रतिमानि । अत्र एवाग्रे त्यागोत्तरं 'अतः ख्येव हरिस्थाने तदीयैः सह तत्सौ'रिति तत्परतदीयसङ्ग उपदिष्टः । यद्यप्येतेषु तदीयास्तथापि तेषां ख्येन गोप्यतासम्बन्धयुक्तत्वात् स्वगोपार्थं लौकिकव्यासङ्गजनकत्वाभाव इति, तत्सहमात्रेण स्थितिरुपदिश्यत इति । अत एव संन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते', इति विरहानुभवार्थत्यागे भगवदीयभगवदीयसकलसागवाचकः परित्यागशब्दः प्रयुक्तः, अत्र, तु लौकिकव्यासङ्गजनकपदार्थत्यागोऽलौकिकव्यासङ्गजनकपदार्थत्यागभ्योक्त इति परित्यागत्वाभावादपि न संन्यासनिर्णयोक्तव्यं त्याग उपदिष्ट इति भगवदीयैः सहृदयैः परिभाषनीयमिति दिक्षु ।

नन्वेव प्राप्तासक्तिर्द्वत्यागं कृत्वा हरिस्थाने शितसदीपसदृशतया चेत् भगवद्विषयकं मङ्गं कुर्यात् तदा को त्यागः साद् इत्यकांक्षायामाहुः । लभत इति । सः भक्तः सुदृढां केनापि नाशयितुमशक्यां भक्तिं स्नेहरूपां व्यसनविशिष्टत्वेन सुदृढां धीवस्वरूपां लभते प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वेतादृशी भक्तिरन्यदेवविषयिण्यपि मनतीत्याशय आहुः सर्वतोभ्यधिकाम् विभूतिरूपभक्तिभ्योऽप्यधिकं पुरुषोत्तमविषयत्वादिनि भावः । अथ च सर्वविषयभक्तिभ्यः परां परमावधिभूतां पुरुषोत्तमनाशात्मज्ञानरूपमूर्तामिति वाच्यम् । यद्य । परां परमकाष्ठापन्नाम् । एतेनान्ये सप्रदायत्रयभक्तिमार्गास्तदुक्तभक्तिप्रकारास्तदुपास्यस्वरूपाणि तदाचार्याश्च न परमकाष्ठापन्नाः । 'ति प्राप्नुवन्ति मामेव' इति वाच्यम् । 'तद्वत्त्वांगतयोन्तत' इति वाच्यत्वात् शुद्धपुष्टिमार्गः, तदुक्तं भक्तिः, तदुपास्यस्वरूप, तदाचार्याश्च परमकाष्ठापन्ना इति ज्ञेयम् । तथा चैतन्मार्गात्तदुक्तमर्थे तन्मार्गोपास्यस्वरूप एतन्मार्गाचार्याप्राप्ते सत्यां सर्वं प्राप्तं किमपि नावशिष्यते प्राप्त्वावधिचेनेया सर्वेषां फलरूपत्वं । यतो वेदविभागाष्टदशपुराणधर्मस्य चित्तान्दानहाभारनादिकरणेनापि श्रीनन्नागपणावताररूपाणां श्रीमतां व्यासपरमपाना चित्तप्रसादेऽजते नारदोरेरेसेन प्रेनात्मरूपमापायामुक्ते चित्तप्रसादे जाते तत्रानुभूत्पूर्वपुरुषोवनादिपदार्थमभिनयमाधिवापाक्ष्यश्रीभागवतकरणम्, अतो ज्ञायते श्रीभागवतात्क म्यरूपम्, तथापिक्तं भक्तिः, तदाचार्याः, श्रीमद्भजभक्तादय, तदनुगता विपुन्यान्वादेशीमद्वलभाचार्यान्वाद्य, तत्प्रकटितो भक्तिमार्गश्चेत्सर्वं परमकाष्ठापत्त्यात्कठरूपमिति भावः ।

अथैतादृशत्यागकर्त्रां त्यागं कृत्वैकान्ते गन्तव्यमेवाथवा किञ्चिदल्पदपि कर्तव्य-
मित्याकांक्षायां गृहमाश्रमेव त्यक्त्वा हरिस्थाने तदीयैः सह खेय'मिति सार्धं श्लोकेनोप-
दिशन्ति त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथात्रतः ॥ ७ ॥

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

त्यागे बाधकानां भूयस्त्वं बाहुल्यं वर्तते । ननु कस्माद्देतोर्दुर्वाधकत्वाद्बहुत्वमित्याकां-
क्षायाहुः दुःसंसर्गात्तथात्रतः इति । देहाद्यप्यासस्यानिवृत्तत्वाद्यत्र कुत्रापि स्थितौ सजे
प्राप्ते दुष्टसङ्गो बहिर्मुखसङ्गोपि भवति । तथा देहपौर्धार्यं दुष्टाजमक्षणं च प्रसजते । तदा
दुःसङ्गादुष्टात्रतश्च बाह्याभ्यन्तरदोषोत्पत्तेर्भोजनादिष्वालयसे सम्पन्ने कृतोपि गृहत्यागो व्यर्थः
स्यात् । तर्हि तेन किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः अतः स्वेयं हरेः स्थाने तदीयैः
सह तत्परैरिति । अतः कारणादरेः सर्वविषदोषहर्तुः स्थाने शुद्धपुष्टिस्थाने वृन्दावनादौ
तत्परैः रात्रिदिनं भगवत्सेवादिरपैः सह तदीयैः शुद्धपुष्टिमागींयदासधर्मवद्भिः सह
श्लेयम् । तथा च तत्सङ्गेन दुःसङ्गाभावात्तत्समर्पितभगवत्प्रसादात्प्रमक्षणात्तत्सखसमर्पिता-
न्नमक्षणाच्च बाह्याभ्यन्तरदोषाभावाद्भजनसिद्धिर्निष्पत्स्यह्यह्य भवति । प्राप्तासक्तेरिति भावः ।
एतेनाप्ययं त्यागो न व्यसनोत्तरसामयिकः संन्यासनिर्णयोक्तस्त्यागः । यतो व्यसनोत्तर-
त्यागे भगवदीयेष्वपि बाधकत्वज्ञानादान्तात्पत्वज्ञानाच्च सर्वत्यागाद्वादित्यागोपीति क
दुःसंसर्गात्त्रादिजनितदोषप्राप्तिसंभावनापीति सुधीगिराकलनीयम् । अत एव श्रीमदस्मदा-
चार्यचरणकृतव्यसनोत्तरत्यागेनशनकाशीगमनादिकमपि दृष्टम् । अन्यथा तैर्हरिस्थाने
प्रजादावेव गतं स्यात् । भगवदीयात्त्रादिकमपि गृहीतं स्यात् । ततु न कृतमिति संन्यासनि-
र्णयोक्तस्त्यागो न साधनदशालागो येन हरिस्थाने गमनं स्यात्, तदन्नमक्षणं च प्रसजते,
किन्तु फलदशाजनितस्त्यागः फलजनित एव । अत एव संन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थं
तु परित्यागः प्रशस्त' इति विरहानुभवार्थपरित्यागस्य प्रशस्तत्वमेवानूदितम् । ननु 'विर-
हानुभवार्थं तु त्यागः कर्तव्य एव ही'ति तस्माच्चर्यकर्तव्यत्वमुक्तम् । जीवकृत्यसाध्यत्वात् ।
तस्मादस्मदुक्त एवासक्तिदशात्यागोयमिति ज्ञेयम् । ननु हरिस्थानस्यतत्परतदीयानामपि
स्वासक्तिसमानासमानासक्तेः भत्वे तु दोषाभावः सिष्यत्वेव, स्वसमानासक्तेरभावे तु तेषामपि
सेवाव्यतिरिक्तमभये कदाचिद्धौकिकप्यासङ्गजनकत्वे का गतिरित्याशङ्क्याहुः अदूरे
विप्रकर्षे वेति । यदि तेषां स्वसमानासमानासक्तिरुद्धा तदत्ताजमेकान्ते भक्षयित्वा तेषामदूरे
निकटे श्लेयम् । अदूरमिति पाठे अदूरं यथा भवति तथा श्लेयम् । यदि पूर्वोक्तं न तदा
तेभ्यः प्राप्तं भगवत्प्रसादात् तदसखसमर्पितार्त्तं च भक्षयित्वा विप्रकर्षे दूरे श्लेयम् । यथा
येन प्रकरोत्त चित्तं न दुष्यति तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्विदमत्यशङ्क्यं, यतोऽसिन् कलिकाले हरिस्थानानामपि दुष्टाक्रान्तत्वात् प्रतिष्ठा-
दिकामुकत्वेन तत्परभगवदोपानामपि दुर्लभत्वान्न श्लाससक्तेः का गतिरित्याशङ्क्याहुः
सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीनि मनिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य भक्तस्य पूर्वोक्तसेवायां कथायां कथाश्रवणकीर्तनयोर्वा आसक्तिर्दृढा यद्भूला
भवेत्, तस्य यावज्जीवं यावद्देहस्थिति च्यवनं यदा कदापि भवतु, परंतु दुःसङ्ग-
दुष्टाश्रमद्वयजनितो नाशो भगवत्सेवाकथायासक्तिप्रभृतत्वं कापि देशे कापि काले च
कापि जन्मन्यपि च न भवतीति मे मम गतिर्बुद्धिरित्यर्थः । तथा च यदि भगवद्भक्त्युप-
सेवाकथासक्तस्यैव न नाशस्तदा साक्षाद्भक्त्युपभगवदासक्तस्य न नाश इत्यत्र किं
वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सूचितः । यद्वा । नाशः दुःसङ्गदुष्टाश्रमजनितदोषसम्बन्धरूपः
न कापि संभवतीत्यर्थः । तथा च दुष्टाक्रान्ते हरिस्थाने दुष्टाक्रान्तहरिस्थानातिरिक्ते
स्थाने वा तिष्ठन् तत्परभगवदीयेभ्यस्तदितरवनेभ्यश्च भिक्षया जीवनमाप्तसंपादकमर्त्रं
संपाद्य स्वयं पाकं कृत्वा प्रभवे समर्प्य महयन् न दोषमाह भवतीति भावः ॥ ९ ॥

ननु यदि हरिस्थानातिरिक्ते हरिस्थाने वा दुष्टाक्रान्ते दुष्टैर्मूलनपापः, अथ च
तत्रात्रादेरम्पलाभेन वा मजनवापः प्रसज्येत, तदा किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः
यापसंभावनायां तिबति ।

यापसंभावनायां तु नैकान्ते वास इत्यन्ते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

यदि सेवायाः कथाश्रवणादीनां वा यापः संपाद्येत ज्ञापेत, तदा एकान्ते गृहं
त्यक्त्वा स्त्रीयाज्ञाते स्थले वासो नेष्यते, किन्तु गृहे एव वास इष्यते । ननु तदा गृह-
स्थानां पुत्रकलत्रादीनां लौकिकक्यासद्धान्तरजनकत्वं सिद्धमेवेति दोषप्रसक्तिरिति किं
कर्तव्यमित्याशङ्क्याहुः हरिस्तु सर्वतो इति । तु पुनः हरिः सर्वदुःखहर्ता सर्वतः सर्वेभ्यो
दोषेभ्यः स्वयं रक्षां करिष्यति । गृहस्यपुत्रकलत्रादिजनितलौकिकक्यासद्धान्तरदोषो न
पापिष्यत्येवेति भावः । अत एव 'महातीयातयामानां न पन्थाय गृहा मना' इति
श्रीभागवते भगवतोक्तम् । ननु को वेद, हरिः प्रभुः करोति चेत्, तस्य किं कर्तव्यमित्या-
शङ्क्याहुः न संशय इति । न सन्देह इत्यर्थः । यदि स्वोपरक्षां न कुर्यात्तदा हरित्वमेव
गच्छेदिति भावः ॥ १० ॥

एवं भक्तिबुद्धिप्रकारसुपपाय अन्वेषसंहारमेतत्प्रकृतं चाहुः ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढवचनं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्यात् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

९ मन्त्रः

इति ग्रन्थसमाप्ती । एवं अनेन प्रकारेण च भगवच्छास्त्रं उत्तरपदलोपिसमासात् भगवत्प्रापकं शास्त्रं भगवत्प्रापकोपदेशग्रन्थः । गूढतन्त्रं गूढं गुप्तम्, इतरमार्गीयेभ्यस्तत्त्व-सिद्धान्तो यस्य तादृशं निरूपितं कथितम् । मयेति शेषः । अत्रैतदुक्तप्रकारेण सेवायाः कयाश्रवणकीर्तनादीनां च कर्तुः प्रेमायाविर्भावो भवेदिति किमाश्वर्थम्, यत्रैतच्छास्त्रा-ध्ययनकर्तुरपि प्रेमायाविर्भवेदित्याहुः च एतदिति, योधिकारी कोपि एतत् समर्था-यीत, सम्यक् श्रद्धापूर्वकमनुसन्धानपूर्वकं बाध्ययनं कुर्यात् तस्यापि एवा केनापि तितो-धापयितुमशक्या रतिर्वीजरूपमायरूपा स्यादाविर्भवेत्, किं पुनरेतदुक्तप्रकारकमव-कर्तुरिति दिक् ।

श्रीमद्ब्रह्मविद्ब्रह्मभयवरणाञ्जरेणुकणकृपया ।

कृतवान् जयगोपालश्रीकां श्रीभक्तिवर्धिण्याः ॥ १ ॥

मूर्ध्निभक्तिं ननु विधाय निधाय मूयो भूयः कृपालुषु मदस्तु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिद्भ्रमयका लिखितं भवद्विस्तस्युष्टिमार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविद्वलेश्वरकृपा-

कदाशोडशुद्दिना श्रीमन्मन्त्रामणिदीक्षितारमजेन जयगो-

पालेन विरचिता भक्तिवर्धिनी टीका ॥

श्रीगिरिधारी बनोतु मङ्गलानि ।

भक्तिवर्धिनी ।

दीक्षितलालभट्टकृतविघ्नतिसमेता ।

नमामि श्रीमदाचार्यान् विद्वलेशांश्च मलयभूम् ।

यत्कृपातो भवेत्यादिः (श्री)भोवर्धनगिरिशितुः ॥ १ ॥

अथ श्रीवत्सभाचार्यचरणाः पुष्टिमत्तनां नित्यलीलाप्रवेशाल्यसामार्गीयफलप्राप्त्यर्थं तत्संग्रहणमूर्तां धीजभागात्मिकां तापत्मकसुक्ष्मखेदरूपां भक्तिं वर्धयितुं तत्प्रकारनिरूपणं प्रतिजानते यथा भक्तिरित्यादिना ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तपोपापो निरूप्यते ।

यीजभाये दृष्टे तु स्यात्त्यागाच्छ्रयणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिर्धीजभागरूपा प्रकरोत् वृद्धा सर्वात्ममावाप्त्यापचा भ्यात्त-पोपायः त्यागात्यागिर्भेदेन मनसादिरूपः पूतादिरूपश्च निरूप्यते इत्यर्थः । इद

भक्तेर्वृद्धशुपायकथनप्रतिज्ञया भक्तिसत्ता सूचिता । अतो बीजरूपा पुष्टिमक्तिः पूर्वं पुष्टि-
जीवेषु सूक्ष्मरूपेण वर्तते एवेति बोध्यम् । अन्यथा यथा भक्तिरुत्पन्ना सादिति प्रतिज्ञायेत ।
उत्पन्नाया एव वृद्धादिमावाहृत्वात् । अतः पूर्वं पुष्टिमक्तेः सूक्ष्मरूपेण सत्ता ज्ञापिता ।
सैव पुष्टिमक्तिर्बीजभावशब्देनोच्यते । इयमेतद्वन्धोदितप्रकारेण वृद्धा सती सर्वात्मभावा-
वस्थां प्राप्य नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलं साधयिष्यतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः । बीजभावे
इति । बीजरूपे भावे सूक्ष्मभक्त्यात्मके हरे रतिं स्यात्, मक्तिः प्रवृद्धा सादित्यर्थः ।
बीजभावदार्ढ्यं कथं सादित्वाकांक्षायामाहुः स्यागात् श्रवणकीर्तनादिति । गृहादि-
त्यागपूर्वकं भगवत्कथाश्रवणाद्बीजदार्ढ्यं भवतीत्यर्थः । गृहादेर्विषयासक्तिसम्पादकतया
भजनप्रतिबन्धकत्वेन गृहादित्यागो भवने मुख्यमङ्गम् । 'हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं
गतो यद्दरिमाश्रयेत्' इति ग्रहादवाक्यात् । अत एव नियन्त्रे भगवद्बुक्तश्लोकयोरेवं
हरयते 'गृहं सर्वात्मना त्याज्य'मिति ।

एवं मुख्यतया पूर्वं त्यागपक्षमुक्त्वा तादृशजितेन्द्रियत्वादिगुणरहितस्य त्यागे दोषा-
धिक्याद् बीजदार्ढ्यं प्रकारान्तरमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः
इत्यनेन ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यापृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

गृहे बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्वित्यन्वयः । गृहे बीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः स्थित्वा स्वध-
र्मत इत्यादिना । गृहे इति सप्तम्यन्तं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । स्वधर्मत
इति । वेदोक्तवर्णाश्रमधर्मत इत्यर्थः । तथा च विहितप्रकारेण गृहस्थाश्रमे स्थित्वा भक्ति-
मार्गप्रकारेण कृष्णं भजेत् । यथापि 'अन्तस्त्रिलोन्वास्त्वपरो गृहमेपोज्ज्वहद्भत' इति द्विती-
यस्कन्धवाक्यात् गृहाश्रमस्य फलप्रतिबन्धकत्वम्, तथापि भगवद्भजनं कुर्यात्स न गृह-
स्थाश्रमः प्रतिबन्धकः । 'गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् । मद्रातपिातया-
मानां न वन्थाय गृहा नताः' इति भगवद्वाक्यात् । अस्मिन्वाक्ये 'कुशलकर्मणा'मित्यनेन
निषिद्धानां निवृत्तिः सूचिता । कुशलकर्मणामित्यस्य व्याख्यारूपं स्वधर्मत इति पदमाचा-
र्यपर्यरुक्तम् । अत एव भगवता द्वितीयोज्ज्यागात्मापि पक्षः सफलो निरूपितः 'गृहं
सर्वात्मना त्याज्यं तत्तेत्थस्तु न शक्यते । कृष्णायं तद्यशुवीत कृष्णः संसारमोचकः ।'
इति । अव्यापृत्त इति । 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति वास्त्याद्भगवान्
गृहस्थाश्रमनिर्वाहकं धनादिपदार्थं स्वत एव सम्पादयिष्यतीति त्रिभ्रासेन धनापवर्जनाभि-
निवेशं त्यक्त्वा धीकृष्णं निरन्तरं भवेदित्यर्थः । कथं भवेदित्वाकांक्षायानाहुः पूजया
श्रवणादिभिरिति । पूजयेति । मन्दिरमार्जनादिरूपया परिचर्ययेत्यर्थः । श्रवणा-
दिभिरिति । श्रीमद्भागवतोक्तदशविपठीत्युक्तस्य भगवतः श्रवणादिभिरित्यर्थः । 'तस्मा-

द्वारत सेवात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छतामप'मिति मुकयाक्यात् । 'दशविषलीलासुकस्य श्रवणादि कार्य'मिति मुचोधिण्यां निर्णतित्वात् । दशविषलीलास्तु भागवते प्रतिपादिता इति भागवतं श्रवणादिविषयीकार्यमिति फलितम् । एवं सति सेवां विधाय तदनवसरे भागवतश्रवणादि कार्यमिति विभागोवगन्तव्यः । एवं वर्तमानस्य गृहेपि संसारावेशामावात् बीजदार्यं भवति । ततो भक्तिवर्धिष्यते इति भावः । ननु यस्य भक्तिः सूक्ष्मावस्थारूपस्य बीजभावस्य सर्वात्मभावान्तावस्था भवतीत्युक्तम्, कोसौ बीजभावः ? कदा कुत उत्पद्यते इति चेत् । गृप्ते । गृष्टनादौ 'यथाश्वेः क्षुद्रा विस्फुटिहा व्युचरन्ती'ति श्रुतेरक्षरव्यंशः सकाशाद्दुत्पन्नानां चिदंशानां भगवदिच्छया त्रिरोहितानन्दत्वेन प्राप्सबीजभावानां भगवदिच्छयैवाविद्यासम्बन्धः । ततो देहाप्यासादिस्वरूपविस्मरणान्तानि पञ्चपर्वाणि सम्पद्यन्ते । ततस्तेषु जीवेषु सदसदासनाभेदेन देवत्वमासुरत्वं विदधाति भगवान् । तत्र देवजीवेषु यान् दुष्टिमार्यायान् कर्तुमिच्छति, तेषु स्वविषयकां सूक्ष्मरूपां रतिं स्थापयति । सा बीजभावशब्दवाच्या । 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति धाप्यात् कारणत्वेन बीजत्वात् । सा रतिः प्रेमासक्तिव्यसनसर्वात्मभावानां बीजरूपेति बीजभावशब्देन व्यनहियते । एवमत्यागपक्षे व्यावृत्तिराहित्येन भयवद्भजनं मुख्यः पक्षः ॥ २ ॥

तदसम्भवे गीर्णं पक्षमाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरी चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुत्पत्ते शाल्ये दृढं यदापि नश्यति ।

भगवत्सेवानवसरे व्यावृत्तिं कुर्वाणोपीत्यर्थः । श्रवणादाविति । 'श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्चे'त्यत्र उक्त्वा ये श्रवणादयस्त्रीभेजिदित्यर्थः । व्यावृत्त्यवसरे पूजाया असंभवात् श्रवणादिमात्रमनोक्तम् । अव्यावृत्तस्य तूर्ण्यं संभवतीति पूजया श्रवणादिभिरित्यनेनोभयमुक्तम् । ततः प्रेमेत्यादि । एवं भगवन्तं मज्जतः प्रेमासक्तिव्यसनानि क्रमेण भवन्ति । सूक्ष्मभक्तिर्बीजभावरूपा पूजाश्रवणादिभिः प्रवृद्धा प्रेमासक्तिव्यसनारूपां प्राप्नोतीत्यर्थः । बीजं तदुत्पत्त इति । व्यसनावस्थायां सिद्धायां बीजभावस्य दार्यं संपन्नमिति घोष्यम् । नापि नश्यतीति । न त्रिरोभवतीत्यर्थः । सत्यविवोगिनोऽग्नावस्य त्रिरोभावानतिरेकात् । भगवतास्त्वसन्गते त्रिरोभावातिरेका न भवन्तीति मुचोधिण्यां निर्णतित्वात् ॥

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्दृष्टारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां पाथकृत्यमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृत्तार्यः स्यादादौ हि ॥ ५ ॥

प्रेमावस्थायाः कार्यलक्षणमाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादिति । आसक्तेः कार्यलक्षणमाहुः आसक्त्या स्याद्गृह्यारुचिरिति । गृहपदं गृहज्ञानसुपलक्षणम् । अरुचिरिति । नाशारुचिशब्देन रुच्यभावः । तस्य स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यनेन पूर्वं स्नेहकार्यत्वेनोक्तत्वात् । अतोनारुचिशब्देन रुचिविक्रन्दो भावः । विरोधार्थं नञः स्मरणात् । 'तस्मादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्याः पदप्रकीर्तिता' इति वाक्यात् । स च चापकत्वस्फूर्तिरूप इति स्वयमेव व्याचक्षते गृहस्थानां चापकत्वमिति । तथा च भगवदितरविषयकथापकत्वस्फूर्तिसंपादको भाव आसक्तिरिति कार्यलक्षणमासक्तेः । आसक्तेर्लक्षणान्तरमाहुः अनात्मत्वं च भासत इति । देहसेति शेषः । तथा च देहात्मभावनिवर्तको भगवद्भाव आसक्तिरिति लक्षणान्तरमासक्तेः । यदा स्याद्द्वयसनमित्यादि । द्वयसनमिति । विशेषेण व्यसते क्षिप्यते दूरीक्रियते अन्यसम्बन्धो येन तद्वसनं भगवत्त्वात्मभाव इति यावत् । एवं भगवत्त्वात्मभावो निरुपाधिकत्वेदो व्यसनमिति फलितम् । अत एव 'प्रेषो भर्षास्तनुभृतां किञ्च वन्धुरात्मै'ति व्यसनभाववतीभिर्भगवत्त्वात्मत्वमभाणि । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति श्रुतेरात्मसम्बन्धादेवान्यस्य प्रियत्वं लोके, एवं प्रजमुन्दरीणां भगवत्सम्बन्धादेव सदेहादौ मीतिविषयत्वम् । अत एव 'त्वमि धृतासवस्त्वां विचिन्वत' इत्युक्तं तामिः । 'त्वदर्थं प्राणधारण'मित्याशयो विवृतः श्रीमदाचार्यवर्यः । अतस्तदर्थो निरुपाधिभावो व्यसनशब्दार्थः । अत एतदर्थे व्यसनात्मके भावे सिद्धे युक्तैव कृतार्थेति योपपत्तुं यदा स्याद्द्वयसनं कुण्ठो कृतार्थः स्यात्तदैव हीति द्विशब्द उक्तः । कृतार्थ इति । भगवन्तं साक्षात्करोतीत्यर्थः । भगवन्मूर्ति परिचरतो जातव्यसनाख्यभावस्य भगवत्साक्षात्कारो भवेत्, तदानेकप्रकारकं भगवदाज्ञादिजन्यं मुखविशेषमनुभवेद्, अतः कृतार्थता सिध्यतीति योष्यम् ।

एवं भगवदानिर्भविण् षीलावलोकनादिरूपं भगवत्सम्बन्धिसंयोगमुल्लसमनुभवतोपि भगवद्विरहजन्यविलक्षणमुल्लसमनुभवराहित्यात् पूर्णफलप्राप्तिः, अतो द्वितीयदत्तानुभवार्यं साधनमाहुस्तादृशस्यापीत्यात्म्यं त्यागं कृत्वा यतेष्वस्तु तदर्थाधिकमानस इत्यन्तेन ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं चिनाशकम् ।
त्यागं कृत्वा यतेष्वस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

तादृशस्येति । श्राप्यवसनमास्येत्यर्थः । गेहस्थानं चिनाशकमिति । गेहे स्थितौ हि भगवत्सेवया भगवदानिर्भविण संयोगानुभवादिना न नियोगानुभवो भवेत्, अतः फलपूर्वतायां गृहस्थितोः प्रतिन्यपकत्वादिनाशस्तोक्ता । अतो 'विरहानुभवाय तु परित्यागः प्रशस्त' इति संन्यासनिर्णयग्रन्थोक्तं त्यागमुपदिशन्ति त्यागं कृत्वा

यत्नेदिति । यतोयं विलक्षणस्यागोत एव तदर्थायैकमानस इति विशेषणमुक्तम् । स चासौ अर्थः तदर्थः 'पुरुषार्थरूपो भगवान्' तदर्थं तत्प्रयोजनकमेव मानस बस्येति विग्रहः । पुष्टिर्नामं हि भगवानेव पुरुषार्थः । 'त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलत्वे'ति दशमस्कन्धे श्रीरुम्भिणीवाक्यात् । 'तावांस्तेह चतुर्विध' इत्येकादशस्कन्धे श्रीमद्बुद्ध प्रति भगवद्वाक्यात् । तथा च भगवदर्थमयं त्यागो विरहे सर्वदा अन्तर्भवत्स्फुरणार्थः । न तु 'गृह सर्वात्मना त्याज्य'मित्यनेनोक्तोप त्यागः । तत्र तु 'हित्वात्मपातं गृहमन्ध-कृम'मिति वाक्यात्पातहेतुत्वं गृहस्थितेः, अतो गृहत्याग उक्तः । स त्यागस्तु 'त्यागाच्छ्रवण-कीर्तना'दित्यनेन पूर्वमुक्तः । अयं त्यागस्तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इत्यत्रोक्तप्रकारेण वर्णाश्रमधर्मतः स्थितस्य पूजाश्रवणादिना व्यसनभावोत्पत्त्यनन्तरं विहितः । अतोऽसिन् त्यागे प्राप्तव्यसनभावोपधिकारी । 'तादृशस्यापि सतत'मित्यत्र तादृशशब्देन 'यदा सांख्यधर्मं कृष्ये' इत्यनेन पूर्वमुक्तस्य व्यसनभाववतः परामर्शत् । अतोयं त्यागो विरहास्तुमवार्थ एवेति निर्धारः ।

एतादृशत्यागकर्तुः फलमाहुः लभते सुदृढां भक्तिमिति ।

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

त्यागे वाधकभूपस्त्वंबं दुःसंसर्गात्साधनतः ॥ ७ ॥

सर्वतोऽप्यधिकामिति । सर्वतः मेमासक्तिव्यसनतोऽधिकामित्यर्थः । परां सर्वात्मभावरूपामित्यर्थः । वियोगे हि सर्वात्मभावो भवतीति तृतीयाध्यायस्याप्ये निरूपितम् । तदत्रापि व्यसनभावोत्पत्त्यनन्तरं कृतत्यागस्य भगवद्विरहास्तुभवोऽश्रवण-भगवत्सन्धानार्था सर्वत्र भगवानेव स्फुरतीति सर्वात्मभावसिद्धौ न किञ्चित् फलत्वम-पशिष्यत इति बोध्यम् । एवं गृहस्थितिपक्षे भक्तिवृत्तुपायं निरूप्य 'त्यागाच्छ्रवण-कीर्तना'दिति पूर्वमुपदिष्टे त्यागे वाधकभाव साधयितुं वाधकस्वरूपनिरूपणपूर्वकं त्याग-प्रकारमाहुः त्यागे इति । त्यागे वाधकभूपस्त्वमित्यादिना क्रमादिपदकजन्यानां वाधकानां मूलस्त्वमित्यर्थः । दुःसंसर्गादिति । 'प्रसङ्गमजर पाशमात्मनः कृषयो विदु'रिति वाक्यात् । जीने हि कामादिदोषाः सदैव तिष्ठन्ति । 'मयं प्रमत्तस्य चनेष्वपि स्थापत' म आस्ते मह पदसफल' इति वाक्यात् । तथा च दुःसंसर्गदुरात्म्यां तस्य कामादिपदकमोदोषे तत्रत्यानां वाधकानां फाल्गुत्वं सादित्यर्थः ॥ १ ॥

अतपर पापवहेतुकामादयो येन निवृत्तन्ते त उपायमाहुः अतः स्थेयमिति ।

अतः स्थेयं हरिस्याने तदीयेः सा तत्परैः ।

अनूरे चिप्रकर्षं पा यथा चित्तं न दृष्टयति ॥ ८ ॥

हरिस्याने गोवर्धनादौ, तथापि तदीये, तत्परैः नद म्येयम् । 'स एव साधुषु कृतो मोक्षश्रमवाप्त'मिति वाक्यात् । एव गृहस्थितिश्रवणार्थी सप्रकारं निरूप्य अन्यतर-

साधनायस्थापयस्य पक्षद्वये अनुगतं मुख्यसाधनमाहुः अदूरे विप्रकर्षे वेति । भगवत इति शेषः । गृहस्थितिपक्षे श्रीविग्रहस्य अदूरे निकटे, त्यागपक्षे श्रीगूर्तेर्विप्रकर्षे दूरे स्थितावपि चित्तदोषो यथा न भवेत्तथा स्वयमित्युपदेशः । 'चित्तः स्वत्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् । गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंशि मुक्तये' इति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात्, 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो'रिति वाक्यान्तराच्च चित्तसैव सर्वत्र मुख्या कारणतेति तस्मिन्दोषोत्पत्तौ सर्वनाश इति चित्तस्य निर्दोषतायै दुःसङ्गवर्जनपूर्वकं सत्सङ्गादि सम्पाय सावधानतया स्वयमिति भावः ॥ ८ ॥

कथं चित्तं निर्दुष्टं सादित्वाकांक्षायां पूर्वोक्तमुपायं स्मारयन्ति सेवार्थां वा कथार्थां वेति ।

सेवार्थां वा कथार्थां वा घस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कार्षीति नतिर्मम ॥ ९ ॥

गृहस्थितिपक्षे सेवार्थाम्, त्यागपक्षे कथार्थाम्, यस्यासक्तिर्दृढा भवेत्, तस्य यावज्जीवं कापि दुर्दंशे दुष्टकालेषि नाशो युद्धिञ्चरूपो न भवेत् । अन्यथा चित्तदोषे विषयभ्यानात् 'ध्यायतो विषयान् मुंसः' इत्यारभ्य 'पुद्धिनाशात्प्रणश्यती'त्यन्तेन निरूपितो नाशः सादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु कृतत्यागस्य भगवदीयसङ्गादप्येकान्ते स्थितिरेव समीचीना, भजनप्रतिबन्ध-दुःसङ्गसंभावनाया अप्यभावादित्वाकांक्षायामाहुः चाधसंभावनार्थां त्विति ।

याधसंभावनार्थां तु नैकान्ते चास हृष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

यद्यप्येकान्ते दुःसङ्गादिदोषो नास्ति, तथापि व्याघ्रादिभयरूपचापसंभावना यवास्ति, तत्र चासो न इष्यते, न इष्टप्राप्त्ये, मनसम्याग्धत्यापादकत्वेन भगवद्भजनप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । ननु सर्वरक्षको भगवान् व्याघ्रादिभ्यो मत्तान् कथं न रक्षतीत्याकांक्षायामाहुः हरिस्त्विति । 'रुद्धा युद्धाः किमजितोऽवति नोपसृता'निनि वाक्यात् सर्वथैव भगवान् रक्षति, तथापि तादृग्बिश्वासाभावान्न मनसापत्यं स्यादेव, ततो भजने प्रतिबन्धो भवेत् । अतस्त्यागपक्षे हरिस्थाने श्रीगोवर्धनादी भगवदीयैः सह स्थितिरेव श्रेयस्कारिणी । 'संसारेस्मिन्क्षणापि सत्सङ्गः शेषविरुद्ध'मिति भागवतवाक्यादिति भावः । अपि च एकान्ते त्वितो हि रक्षणार्थं भगवति मासो देयः । स च श्रेहविरुद्धः । हरिस्थाने भगवदीयैः सह मासो तु मोषि दोषो नास्तीति त्यागपक्षे भगवत्स्थाने भगवदीयैः सह स्थित्वा भगवद्भजनं कार्यम् । तेन च प्रेमासक्तिरूपसन्नि भवन्ति । ततो भगवदाविर्भावः । ततो

‘शुद्धाश्च सुखिनश्चैव ब्रह्मविद्याविशारदाः । भगवत्सेवने योग्या नान्य’ इति वाच्यत्वात् साक्षात् भगवत्सेवने अधिकारसिद्धयर्थं प्रथमत एव श्रवणं, कीर्तनं स्मरणमित्युक्त्वा अग्रे पादसेवनमुच्यते । अत्र तु भगवदाज्ञया श्रीमदाचार्यैरादावेव सर्वसमर्पणेन ब्रह्मसंबन्धकरत्वात् तेनैव सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वकसेवाधिकारो जात इति स क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । तदुक्तं ‘ब्रह्मसंबन्धकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः । सर्वदोषनिवृत्तिर्हि’ इति सिद्धान्तरहस्ये साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहुरिति । नवरत्ने चैयमेवाशङ्का समाहित्वा । तथा च अरुणोदयात् प्रायुत्थाय स्वयं स्नानादिकं विधाय भगवन्मन्दिरे गत्वा मन्दिरपात्रादिसंशोधनं, सिंहासनसंस्कारः, चाठभोगसञ्जीकरणं, ततः प्रथोपस्थैः भगवद्बोधनं, शीतादिसमयोचिततुलकञ्जुक्रान्तरणादि परिधाय, सिंहासने उपवेश्य, चालभोगं समर्प्य, शीताधिक्ये हसन्तीमुपनिधाय, स्नानसामग्रीं सुगन्धतैलतप्तोदकादि अङ्गवस्त्रशृङ्गारवेशोचितवस्त्राच्छङ्कारादि सर्वमुपस्थाप्य, समये जाते, चाठभोगमपनीय, आचमनं मुखवस्त्रताम्युले समर्प्य, दर्पणं प्रदर्श्य, तस्मान्पिकशोभामवलोकयन् मङ्गलगीराजनां कुर्यात् । एवं स्नानशृङ्गारमारभ्य श्रीमदाचार्यनिर्दिष्टप्रकारेण शृङ्गारभोगगोपीवल्लभगोपालराजभोगोरुधापनसन्ध्याशयनपर्यन्तं भयादयं परिचरणमेव पादसेवनमित्यर्थः । अर्चनं च पूजनम् । तद्वि पूज्ये उत्कर्षस्वापकम्, सर्वोत्कृष्ट एव पूज्यो भवतीति । प्रकृते च पूज्यो भगवान् पुरुषोत्तमः, तत्रापि श्रीपञ्चोदोत्सङ्गलालितः, तत्रापि कोटिकन्दर्पलावण्यः श्रीगोपीजनवल्लभः, तत्रापि श्रीवल्लभाचार्यद्वयसर्वस्वरूपः, तत्र च श्रीमदाचार्यचरणानुग्रहपक्षपतेन स्वरचितशृङ्गारादिपरिष्कारप्रकाशमानं शोभातिशयविशेषमङ्गीकारसूचकमवधार्य परमोत्साहभरेण विवशतया सूर्ये दीपदानमिव धूपदीपनैवेद्यतान्मूलायुक्तारादिसुगन्धपुष्पमालादिभिरभ्यर्च्य एतादृशे स्वसर्वस्वरूपे कस्यापि दृष्टिदोषसंक्रमो मागूदिति परमश्रेण्या नीराजनां सर्वदोषनिवृत्त्या ‘निःशेषेण राजयती’ति व्युत्पत्त्या अपूर्वशोभाप्रकाशिकां नीराजनां कुर्यादित्यर्थेनम् । ततश्च परिक्रमणेन स्वात्मानमपि प्रभोस्परि निर्मच्छन् परमायुना मया किं कर्तुं शक्यमिति परमदैन्येन दण्डवत्साष्टाङ्गं प्रणमेदिति वन्दनम् । ततो दास्यं शय्यादिरचना । तत्र चाधिशयाने प्रभो व्यजनचरणसंवाहनादि च । ततो मुकुलितनयने प्रभावनवसरं विधाय श्रीमत्प्रभुप्रसादीकृतपुष्पमालादिभिर्धार्चितः परमाद्वादपूर्वो भगवन्मन्दिराद्वहिरुपेत्य ‘उच्छिद्योर्जिनो दासाः’ इति वाक्यात् साक्षादपराशक्तकाम्बितं चाद्याभ्यन्तरशोभकं परमसौभाग्यसंपादकं महाप्रसादं सेवकादिभ्यो विभज्य सेवेत । ततश्च क्षणं विश्रम्योत्थाय यथाभरणादिसेवया तदभावे तादृशैः शूनात्मनिषेदिभिः समानशीलभ्यसन्मैर्भगवत्दीपैः शक्तितासर्पापपाणपूर्वकं श्रीभामवतसुयोधिन्यादिश्रवणम् । तथैव कीर्तनम् । तत्तद्गीतान्गोमार्दीनां स्मरणं च कुर्यान्तो यावदुत्थापत्वं दिनं येषुगीतोक्तप्रकारेण नयेत् । ततश्चौरुधापने जाते कन्दमूत्रफलादि वत्तदानीं समर्पयेत् । अत्र च पुतिन्दितीभाम्यं

संभावयेत् । ततो भगवदुत्थापनशङ्खनिवेशुनादोत्यनिजनिजाहानाभिधानश्रवणोत्साह-
समुद्गतलाङ्गलसहर्षहृद्गारोहसितमुखीर्षेणः पुरस्कृत्य, साक्षिभिर्गोपवृन्दैरनुगीयमानचरितं
'तं गौरवस्तुति'त्यादि वर्ण्यमानस्वरूपं भावोद्धारिणीभिर्दृष्टिभिः श्रीमद्भ्रजसीमन्तिनीपरितापं
परिहरन्तं गोपीद्वयुत्सवदृशं ब्रजे प्रविशन्तं परिभाष्य, धेनूस्तत्तद्रोष्ठे निवेश्य, निजमन्दि-
रमलं कुर्वाणं प्रसुं वन्यपुण्यादिभिरलंकृतं पयोमोदकादिभिर्यथालब्धैर्भोगोपचारैरभ्यर्च्य,
सान्ध्यनीराजनां विधाय, क्रमेण प्रेम्णा शृद्धारं चहूत्कृत्य उन्मज्जनसायन्तनवस्त्रालङ्कारादि-
भिरलंकृत्य, दुग्धफेनं समर्प्य, यथाभामिति सर्वत्र ज्ञेयम् । 'यथालब्धोपचारकै'रिति
वाक्यात् । 'स्नाद्भ्रजमुपलालित'मिति प्रकारकं शयनमोगमुपनीय, ताम्बूलमात्यादिभिरलंकृत्य,
शयननीराजनां कुर्यात् । ततश्च शय्यामधिशयिते प्रभौ नमस्कृत्य, अनवसरं विधाय,
पहिर्निःसरेत् । इदमेवोक्तं तत्त्वार्थदीपे 'एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजये'दिति ।
ततो यथोचितं प्रसादादि संश्लेष्य तादृशैः श्रवणकीर्तनादि कुर्वन् परमानन्दमनुभवन्
विश्रमेदिति दास्यं दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । यद्यपि सख्यात्मनिवेशने हि भगवदङ्गी-
कारेणैव संपद्येते, तथापि 'तथा निवेशने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यत्र निवेश-
नाङ्गीकारचिन्ताऽभावनिरूपणेनैव सत्यसिद्धिरपि निरूपिता । तथापि साधनदशायां
निरोधलक्षणोक्तभावनावत् तदनुकूलान्तरङ्गसेवा भावनीया । निवेशनं च महासंपन्थ-
समये संपत्तिनां पदार्थानां यथायथं तत्रैव विनियोगः ॥ २ ॥

सर्वथा व्यावृत्तिराहिल्यागापेपि प्रकारमाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्ध्वसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

यीजं तद्बुध्यते शास्त्रे हृदं यज्ञापि नश्यति ।

हरौ सर्वदुःखहर्तरि चित्तं निपायेति व्यावृत्तिसमयेपि 'पानीपहारिणी यद्'दितिवत्
दृशयेव चित्तं निपाय व्यावृत्तिं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरं च श्रवणादौ सदा यतेत् ।
इदमेवाभिप्रेत्योक्तं निषण्णे 'सर्वथा वृत्तिहीनशेदेकं यामं हरौ नये'दिति । एवं सर्वदा
भजतः फलमाहुः तत इति । एवं भजतः प्रथमं भगवति स्नेहः स्यात्, पूर्वोक्तो बीजमा-
वोऽङ्कुरितः स्यादित्यर्थः । ततः क्रमेणासक्तिर्भवेद्, भगवत्स्वरूपे चसूरगो भवेत् ।
तदाद्गुरो द्विप्रवितो जात इति ज्ञेयम् । ततश्च क्रमेण व्यसनम् । विशेषेण व्यसन्ते तदितरे
सर्वे निषया येन, तं विना स्यात्तुमशक्तिरिति यावत्, तद्भवेत् । ततश्च सद्गत्या उत्तरोत्तरं
पञ्चदस्यानीया भवित्यन्ति । एवं व्यसने जाते तद्दीवं भक्तिशास्त्रे हृदमुच्यते । यद्यस्मा-
त्ताशब्देतावपि यज्ञ नश्यति ॥ ३ ॥

तत्र हेतुनां तस्य साधारणं कार्यमाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्वा स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्द्वसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

भगवति स्नेहे जाते गृहादी तदितरत्र सर्वत्रैव रागो निवर्तते, स्नेहपदार्थस्यैव तथात्वात् । तत्रासक्तौ जातायां गृहादावरुचिर्भवति, तद्वीतिजनकं न भवतीत्यर्थः । न केवलमरुचिमात्रम्, किन्तु एते मम बाधका अनालीया इति बुद्धिर्जायत इत्याहुः गृहस्थानामिति । सम्बन्धभावे पठ्यते । गृहस्थितेषु स्त्रीपुत्रादिषु ममताविषयेषु स्पष्टम् । तदेवमासक्त्या सेवतः यदा कृष्णे फलरूपे व्यसनं तदितरसर्वविषयनिवृत्तिपूर्वकं तं विना स्यात्तुमशक्तिर्भवेत्, तदा कृतः सम्पादितः अर्थः यदर्थं तदनुचितजायां प्रवृत्तः बीजदारुणरूपः पुरुषार्थो येन तादृशः स्यात् । अत एव धीर्जं तदुच्यते शास्त्रे दृढमिति पूर्वमुक्तम् । एवकारेण अन्यथा तदभावः । तत्सत्त्वेन तत्सिद्धिनिश्चयोपि हिंशयेन सूचितः । एवं धीजभावे दृढे जाते यथा द्वितीयाधिकारिणस्त्यागः श्रवणकीर्तनञ्च साधनमुक्तम्, तदेवास्यापि वक्तुं हेतुमाहुः तादृशस्यापीति । गृहादावरुचिमतोपि बाधकत्वसंस्मृतिमतोपि भगवदेकव्यसनवतोपि निरन्तरं गृहस्थितिविशेषेण भावनाशिका ।

अत्रार्थं भावः । 'स्नेहाद्रागविनाशः स्या'दित्यादिना विरागसोक्तत्वाद् 'यद्दहरेव विरजेत् तद्दहरेव प्रगजे'दिति श्रुतेरवसरस प्राप्तत्वात् त्याग उपदिश्यत इति नानुसन्धेयम् । तस्य ज्ञानमार्गीयत्वात् । प्रकृते च पुष्टिमार्गीये बीजभावे दृढे व्यसनात्मके जाते तस्य च तं विना स्यात्तुमशक्तिरूपत्वात् विप्रयोग एवातुभावक इति सततं गृहस्थितौ स्वरूपासक्तस्य आसक्त्या, स्वरूपसेवां कुर्वतः, सेवारसावेशेन परमानन्दानुभवेऽस्वास्थ्यभावात् पूर्वोक्तो भावः प्रवृद्धो न स्यात्, 'भगवता सह संडाप' इत्यादि संकल्पा निद्राच्छेदादयश्च दशा न गन्धेयुः, क फलरूपमानसीसेवासंभावनेति विदुष्य 'त्यागं कृत्वे'त्युक्तं श्रीमदाचार्यिरिति तादृशस्यापि सततमित्यादि पदसमभिव्याहारादवगम्यते । अन्यथा सततपदार्थपर्य्यं च । अत एव स्वमार्गीयत्यागस्वरूपमुक्तं सत्त्वात्तनिर्यये 'विरहातुमनार्थं हि परित्यागः प्रगच्छते । स्त्रीयवन्धनिवृत्तपर्यं वेद्यः सोत्रं न चान्यथे'ति । त्यागे स्त्रीपानां बन्धकलामावे स वेशोपि न कार्य इत्याशयेन । अतो नार्थं वैधस्त्याग इति हृदयम् । तस्मिन् वेद्यस्यापि बद्धत्वात् । एतपया तथा संन्यासनिर्णये विशेषेण भावनीयम् । अत एव अन्त्याधिकारिणः साधननिरूपणे 'त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दित्याधिक एव त्याग उक्तः ॥ ५३ ॥

प्रथमस्यापि व्यसने जाते बीजमा दृढत्वात् तथाधिकारो जात इति तदेव साधनमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेयस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुहृदां भक्तिं सर्वतोन्पधिकां पराम् ।

बाधकत्वाद्ब्रह्मादि सर्वं त्यक्त्वा स एव फलरूपमानसीसेवारूपो योयः पुरुषार्थः स एवार्थः प्रयोजनं तस्मिन्नेवैकं मुख्यमेकार्गं वा मानसं मनो यस्य एतादृशः सन् श्रवणकीर्तने यो यतेत् स सर्वतोभिकां मुक्तेरप्यधिकां परां फलरूपां सुहृदां प्रशुणाप्यनपनोदां भक्तिं लभते । स्वमार्गीयैः सजातीयैरेव श्रवणादिकम्, न तु विजातीयैरन्यमार्गीयैर्वेति धात्वर्थेन ज्ञापितम् ॥ ६ ॥

त्यागे बाधान्तरमाशङ्क्य परिहरन्ति त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षं वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

याधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागानन्तरं स्वमार्गीयत्यागस्वरूपाज्ञानात् सजातीयसुहृदा अन्यमार्गीयैः त्यागि-
नितेव सद्गो भवेत्, स च दुःसंसर्ग एव, भाववैजात्यात् । तदुक्तसाधनप्रवृत्तौ मार्गीयसुतो
भविष्यतीत्यर्थः । तथाव्रतोपि बाधः । तैः सह सर्वत्र शिक्षया असमापितमक्षणेन पाहि-
मुंत्पमेव प्रतिदिनमुपचीयेत्, दुरुत्त भाषशृद्धिः । अतस्त्यागं कृत्वा हरिस्थाने श्रीगोवर्ध-
नादौ यत्र पूजाप्रवादः स्यादित्यापूक्षम् । तदीयैर्भगवत्संबन्धिनिस्तत्परैः सर्वत्यागपूर्वक-
सेवाश्रवणकीर्तनपरिद्वेषीनभयैः सजातीयैः सह श्रेयम् । एतेन दुःसंसर्गदोषो निचा-
रितः । हरिस्थान इति । 'यज्ञप्रज्ञाठनादिमि'रिति वाचयायथासंभवं सेवापि सूचिता ।
प्रसादलामादत्तदोषोपि परिहृतः । स्वमार्गीयश्रवणादिसिद्धिरप्युक्ता । तथापि 'अति-
परिचयादवज्ञे'ति न्यायेन बाधमाशङ्क्य परिहरन्ति अदूरे विप्रकर्षं वेति । स्पष्टम् ।
निर्गलितार्थमाहुः, यथा चित्तं न दुष्यति तथा श्रेयमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सेवायामिति,
सेवायां वा कथायां, वा विकल्पे समुच्चये वा, यस्यासक्तिर्दृढा भवेत्, तस्य यावज्जीवं कापि
मगपत्स्यते अन्यत्र वा, सजातीयेषु इतरेषु वा, निष्ठनोपि नाशो न भवेदिति मे मतिः ।
तेन स्वानुभवस्यैव ग्रामाप्यमुक्तम् । तथापि 'पाश्चिकोपि दोषः परिहरणीय' इत्याहुः 'बाध-
संभारनायां तु नैकान्ते वास इष्यते' इति । वस्तुतस्तु 'हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति
न संशयः' । भक्तानां सर्वदुःखहर्ता हरिः, ज्ञान्या तथात्वमेव न स्यात् । यत्र ए

भजने प्रवृत्तस्य सर्वतो रक्षामेव करिष्यति । अत्र संशयो न विधेयः । अत्र विशेषः
संन्यासनिर्णये द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥

सष्टम् । अथाधुनिकेभ्यः कुटुम्बव्यावृत्तिविवेकेभ्यः स्वकीयेभ्यो महाकारुणिका
वरदानमिव प्रयच्छन्त आहुः य एतदिति । सेवाश्रवणाद्यसंभवे य एतद्भक्तिवर्धिनीलोत्रं
सम्यगर्थवधारणपूर्वकं समधीयीत तस्यापि जीवभावरूपा सायिमावात्मिका रतिर्दत्ता
स्यादित्याशीर्दानम् ॥ ११ ॥

श्रीमदाचार्यरूपया तद्वाचानर्थसद्भक्तिः । प्रादुरासीन्मम स्वान्ते तन्मयेत्यं निरूपितम् ॥१॥
न श्रौढ्या साक्षिणस्तन त एव प्रभवो यदि । जीवत्वादन्यथा श्रोक्तं क्षमन्तां करुणार्णवाः २

इति श्रीमद्भक्तिवर्धिनीनिष्ठितिः संपूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णकृतटीकासमेता ।

नत्वा साचार्यचरणौ कृपापात्रं यतो हरेः ।

सृत्वा गोपीशचरणौ पारत्यास्ये भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

व्याख्यानरीतिरपरैरर्थहृथा निभिसा सिद्धान्तरीतिप्रतिरेव च नान्यथा सा ।

तत्रापि दोषविशदाशयतानुपपन्नार्थं विशेषमधिधातुमना भवामि ॥ २ ॥

अस्माः कृतेर्मम निगोदहृदा विचारे केचित्तरे प्रतिपधीनतया निगन्तु ।

ये तु प्रमेयगतिमेव निगन्तयन्ति ते भाग्यन्तु सदयादृश्याः प्रवीणाः ॥ ३ ॥

इदं तान् श्रीमत्समाचार्याः स्वप्रकटितपुष्टिमात्रे साधारणकारणत्वाद्ब्रह्मसम्प-
न्धन वत्कारणपूर्वमनुगृहीतानां जीवानां स्वसार्ग्यावाढीकरुसाधनातिशयक्रमेण व्यस-
नानादिशाय साक्षात्प्रगत्यासिरेकैव सर्वेषामिति ज्ञापयितुं भक्तिवर्धिनीनामानं प्रपन्धं
व्याचक्षुष्यंथा भक्तिः प्रष्टुद्वा स्यादिति ।

यथा भक्तिः प्रष्टुद्वा स्यात्साधोपायो निरूप्यते ।

जीवभाषे ददे तु स्यात्सागाच्छ्रवणरीर्णनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिः पुष्टिमार्गिणी स्यात् प्रवृद्धा स्वावस्वावयापन्ना च स्वा-
 त्था उपायः साधनं निरूप्यते । विशिष्टविधानमेतत् । अयमर्थः । साधनानि तु प्रमा-
 णचतुष्टये प्रतिपादितानि, परं न तेषां यावत्ससाध्यविजातीयाधेहेतुतावधार्यते, तावत्प्र-
 कृतोपयोगीनि भवन्ति । अतस्तद्वेदुप्रकारक उपाय उच्यते इति । यद्वा । उक्तं च
 साधनजातं विजातीयाधेपु तत्राकरणिकमिति वाक्येनेष्टार्थं विनियुज्यते । न चात्र
 प्रमाणामात्रो न वार्यविरोधः । इतरथा अप्रामाणिकत्वापत्तेः । न चैवं विषयव्यवस्था
 स्यादिति वाच्यम् । तत्त्वतो विषयद्वैविध्यादेरप्यनङ्गीकारादिति । श्रीभागवतादौ उक्तान्यपि
 साधनान्यसंभावनाविपरीतभावनाभ्यां नार्थहेतवो भवन्तीति ते निवार्याधिकारिविशेषवि-
 पयतया तदुपयोगः कथ्यते इति भावः । अत एव तृतीये कपिलेन 'भक्तियोगो बहुविध'
 इत्यादिना स्वभावगुणतारतम्येन भक्तितारतम्यं व्याख्याय 'अनिमित्ता भागवती'त्यादिना
 निर्गुणभक्तिरेव सूचते । यतु कश्चित्प्रमाणचतुष्टये पुष्टिभक्तेस्तसाधनानां चारावाद्भि-
 जातीयसाधनव्याख्याप्रतिज्ञेत्वाद् । तन्न । तथा सति पुष्टिभक्तेरप्रामाणिकत्वापत्तेः ।
 प्रकृतप्रत्यसाधनविरोधात् । 'कश्चिदेव हि भक्तो हि यो मद्गत इतीरणात् । सर्वत्रोत्कर्ष-
 कपनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय' इति प्रभुवाक्यविरोधात् । 'गीतायां स्फुटमतः पुष्टिः
 प्रतिपाद्यते' इति तत्राख्यानां च विरुध्यते इति दिक् । ननु केयं भक्तिर्नाम । न ताव-
 दाराध्यत्वेन ज्ञानम् । तथा सति ज्ञानविशेषत्वेनाभेदप्रसङ्गात् । न चैष्टापत्तिः । 'तस्मा-
 न्मद्भक्तियुक्तस्य' ज्ञानिनामपि सर्वेषांमिलादिषु भेदेनाज्ञानात् । न च श्रवणादितस्तनु-
 द्यापान्यतमत्वम् । तस्य 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्ये'त्यनेन कारणत्वोक्तेः । नापि वा एतेन
 सेवापि भक्तिः । न च श्रद्धाविशेषः । तस्याः सद्गत्यात्मकतया निश्चयात्मकतया
 वा तन्निश्चयभक्तेर्भेदात् । अत एव गुरुवः 'श्रद्धातः साधनप्रवृत्तिसतः फलं भक्ति'रित्याहुः ।
 एतमेव श्रद्धान्तपोर्भेदमादाय 'श्रद्धान्तो न भक्त्यात्वे ये स्वपर्मवहिर्मुखाः । सेवा-
 स्वधर्मं कुर्वाणा भक्तगोष्ठीविरोचका' इति वदन्ति । यतु केचित् श्रद्धासहितसेवाभक्ति-
 र्भक्तिरिति प्राहुः । तन्न । सेवाकृतेर्भक्तिसापकत्वम्, न तु भक्तित्वमिति सिद्धान्तात् ।
 एतेन शमादिषष्ठाः प्रत्युक्त वेदितव्याः । अयोच्यते । भगवति निरुपाधि प्रेम भक्ति-
 रिति । न चाप्रसिद्धिः । आत्मनि प्रसिद्धेः । न च माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वस्य प्रधानवा-
 क्यगतत्वादुपाधित्वं शक्यम् । तस्य तत्कारणे सेवायानुपक्षीयत्वात् । अत एव माहात्म्य-
 ज्ञानं सेवायामपराधामात्रायोपयुज्यते, न तु भक्तिहेतुत्वेनेति श्रीमद्गोकुलनाथपर्यायाः ।
 नन्वेवं श्रजस्थानां कामानुपाधिसत्त्वेमेति चेन्न । तत्र कानामावात् । तामां ज्ञानरूप-
 भगवद्गुणवर्जनस्य तत्रैव विद्यतत्वात् । भक्तोचितस्वरूपनिष्ठतया वा ताद्यगुणकयनसा-
 धरूपत्वमित्यस्य सुवचत्वाच्च । अत एव भक्ताः स्वरूपनिष्ठा एव भवन्ति । न हि तेषां
 भगवत्स्वरूपानिरिक्तं किमिष्टं नोपमन्ति । तदाहुर्गुरुपर्यायाः । 'तदेव हि प्रसिद्धं भग-

वदन्तीकारो नाम वस्तु यत्कायवाच्यनसां भगवत्परत्वमिति । यद्यपि कामानुरूपा क्रिया दृश्यते, परं न कामः । आहुश्चाचार्याः 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते' इति । यदपि 'कामाद्गोप्यः,' 'कामं क्रोधमित्यादिकथनं तदपि लोकप्रतीतिसापेक्षं चित्तासन्नस्वप्नम्, न तु साधनताबोधकमिति दिक् । तस्माच्चिरुपाधिकं प्रेम भक्तिरिति । सा च द्विधा । आत्ममनोधर्मभेदात् । न चाद्यायां मानाभावः । स्वरूपेण भगवच्छीलाप्रवेशे सद्भावाभावेन तदसम्भवापत्तेः । अलौकिकसद्भावस्वीकारे जीवे निराकारताप्रसङ्गात् । अतो न्ययानुपपत्तिरेव मानम् । न वा किञ्चिद्वाधकं पश्यामः । यतः वंशत्वादिवैश्वर्यादिसमानाधिकरणो धर्मविशेषो भक्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः । मनोधर्मरूपा तु धवणादिसाहृष्योपकृतिमपेक्षते । यावत्तद्दृष्टिमती । तथा पुनः सामिव्यक्ता नेशते परोपकारं स्वात्मनि विनाभावविशेषावस्थायां दृष्टान्तीकृतानां भावानुरूपं करणम् । क्रिया हि परतया प्रयत्नानिलापतो भवति यथा, साप्येवं यतः । अस्ति च नायं प्राणप्रदो धर्मो, विभियन्ते यतो यानाविधा गतयः । गतितानान्यमपि साक्षादेवेति न नियमः, किन्तु पारंपर्यतयापि, तदविरोधात् । अतो द्विधा भक्तिः । तत्राया विधेयताहीना वृद्धिप्रकारमपेक्षते, अतस्तदुच्यते । न तु वक्ष्यमाणसाधनैः सर्वेषां भगवति सुतो न भक्तिर्वर्धत इति स्वभिचारिशङ्कायामाहुः 'धीजभावे द्दे तु सात्यामान्द्रवणकीर्तनादि'ति । परमादिच्छी भगवतो रमणेच्छातो विस्फुलिङ्गन्यायेन निर्गता जीवाः । तेषां विविधगतितत्साधनानामानुपूर्वीविशिष्टानां सत्त्वासत्त्वे भगवतैव विचारिते । तत्र ये स्वप्राप्तियोग्यतया इच्छाविपयीकृतास्तेषु यत्तादृशेच्छाविपर्ययं स एव धीजभावो नाम । तत्राप्ययं जीवः कतिचिदिनानि साक्षान्मन्त्राधिसाधनकृत्वा ततो निवर्त्यान्यगतिसाधनकृत्सादिति चैद्भवता विचारितं, तदा स धीजभावो द्रवो न भवति । द्दे तु धीजभावे स्यादुक्तसाधनैः प्रवृद्धा स्यादित्यर्थः । अद्ये तु तस्मिन्न भवेदिति । तदुक्तं गुरुचरणैः 'च हि पदार्थगुणदोषी चर्णयतोपि पुरुषस्य प्रकादेर्मवन्ति विधेयाः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः केचिदपि न यावद्विशिष्टेच्छाविपयताशालित्वं धर्मसेवि । अतो द्दे तु धीजभावे तथा स्यात् । तत्र साधनमाहुः स्वागादिति । ऐहिकपारलौकिकयावद्स्तुनस्त्वानो भगवति स्वमार्गविप्रकारेण सात्मनः समर्पणं । तस्मात् भगवत्प्राप्तीच्छुना प्रथमतो मार्गानुसारेण समर्पणं कर्तव्यम् । सुदयमिदं साधनं भक्तिवृद्धौ । अत एवैकदशे भगवतोद्धवं प्रत्युक्तम् । 'दारान्मुत्तान्द्रहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् । एवं धर्ममनुष्वाणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सद्यायते भक्तिः कोन्पोर्योस्वावशिष्यत' इति । अन्यत्र च । 'ये दारागारपुत्राद्यप्राणान्वित्तपिषं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तान् लक्तुमुत्तदे ।' 'मासुदित्य हित्वे'नि तस्मात्प्राणम् । तस्मात्सर्वपिषं भगवति कर्तव्यम् । तदुत्तरं साधनमाहुः श्रयणकीर्तनादिनि । समाहारे ननुमकत्वम् । मान्मसमर्पणानन्तरं निषन्धोक्तलक्षणप्रकारकं गुस्माश्रित्य यथात्मसमर्पणं कृत्यं तस्य

भगवतः स्वरूपज्ञानार्थं स्वस्वरूपज्ञानार्थं भगवति स्वसम्बन्धज्ञानार्थं च भगवच्छास्त्रं श्रोतव्यम् । तेन सकलसशयनिवृत्तौ भगवति भक्तिर्दृढा भवति । तदुत्तरं श्रुतस्यार्थस्य संरक्षणार्थं सति श्रोतरि कीर्तनं कर्तव्यम् । अत्र श्रवणकीर्तनयोः समुचितं हेतुत्वम्, न तु पार्यक्येन । न च यत्र श्रवणमेव साक्षात्कारकं तत्र व्यभिचारः । तत्र कीर्तनस्मरणजनितार्थस्य जन्मान्तरीयतया सिद्धे । भगवदनुग्रहो वा तत्र कारणम् । श्रवणादीनां हि दृष्टद्वारकत्वम् । तत्र दृष्ट फलं कचित्सशयनिवृत्त्यादि यथायथभवगन्तव्यम् । सशयनिवृत्तौ, (सति सम्भवे) स्मरणं विधेयम् । सति सम्भवे सेवा कार्या । श्रवणं तु लीलात्वेन कर्तव्यम्, तथा कीर्तनं च । तदुक्तं गुरुचरणैः 'निरन्तरं भगवतः स्मरणमेव मुख्यमस्माकम्, श्रवणादिकं तु तदुपकारि, न तु स्वतन्त्रपुरस्कार्यं' । भक्त्युत्पत्तौ लीलात्वेन श्रवणं तु तनुजा सेवा यथा स्वतन्त्रपुरस्कार्यं इति । सेवा च चेतस्त्रयवर्णमेव, तनुजादिकं च तद्धेतुरिति तत्त्वम् ॥ १ ॥

ननु अनधिकारिणि कथं भागवतार्थो देयः, तदधिकारित्वं च दृढवीजभाववत्त्वमेव, स च कथं ज्ञातव्यं इत्याकाङ्क्षायामाहुः साधनेन बीजदाढ्येति ।

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

उक्तबीजभावदाढ्यस्य प्रकारस्तु किया तु । यस्मिन् बीजभाषो दृढस्तिकिया तु इयम् । यत् गृहे स्थित्वा अनुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः आत्मधर्मोपमिति ज्ञात्वा अभ्यावृत्तः सन् यथाळाभसन्तुष्टः सन् कृष्णं सदानन्दं भजेत् । अनुदितमुत्पमकेन साधनदशापत्नेन गृहस्थाश्रमे स्नातव्यम् । तत्र स्थित्वा सन्देहमकृत्वा दृढविश्वासेन कृष्णं यथाळम्धोपचारैर्भजेत् सेवेत, अत्र सेवायामित्यर्थकत्वात् । ननु गृहस्थाश्रमः सन्निपातरूपः कथं भगवद्भक्तिं साधयेदिति चेत्, भैवम् । 'मय प्रमतस्य वनेष्वपि स्यात्' 'नैकात्मता मे स्थहयन्ति किञ्चित्' 'प्राप्य पुष्पकृताडोकां निलादिवाक्यैर्मगवदर्थिनो गृहाश्रमेषु सदर्थसिद्धेः । तस्मादप्राप्तवक्ष्यमाणलक्षणभक्तिना गृहस्थाश्रमे तदुपायः कर्तव्यः । तत्राप्यय विशेषः । गृहस्थाश्रमस्वान् सिद्धगृहाश्रमस्यैव, न तु सिद्धप्रगष्ट-तत्कस्यासिद्धतत्कस्य वा । तदपि भवनं स्वधर्मत्वेन कर्तव्यं न तु धर्मत्वेन । तथा सति अन्यशेषत्वेनाभक्तित्वं स्यात् । अत एव गुरुवः 'कर्माङ्गत्वेन क्रियमाणस्मरणादेः कर्माङ्गत्वमेव, अर्थात्कर्मत्वमेव, न भक्तित्वमिति । अत्र गृहस्थानविधानेन सगृहापि-ष्ठितस्वरूपभजनपरित्यागेनान्यत्र तत्करणे भक्तिर्न भवतीति सूचितं भवति । तत्रापि भजने फलमुखमङ्गसुपदिशन्ति अन्यावृत्त इति । सर्वव्यावृत्तिं परित्यज्य कृष्णः सेव्यः । आश्रयाभिक कालो भगवद्भक्त्यैव नेवः । सेवासमये सेवा कर्तव्या, अवशिष्ट-काले श्रवणादिकं यथासम्भव कर्तव्यम् । न तु व्यावृत्त्या कालक्षेपः क्षणमपि कर्तव्यः ।

‘निद्रया ह्यियते नक्त’मित्यर्थः । यद्वा । व्यावृत्तिः सर्ववस्तुविषयकः सोऽवमो मनोरथः, सर्वथा तद्रहितोऽव्यावृत्तो भवेत् । सर्वेच्छां परित्यज्य निश्चितचेतसा स्वधर्मत्वेन कृष्णः सेव्यः, न तु पूज्यः । पारिभाषिकभावं भेदो द्रष्टव्यः । यदि अव्यावृत्तो न भवेत्, तदा भगवत्सेवनं केवलं स्वमाहात्म्येन यथासम्भव पापादि निवर्तयेत्, न तु उक्तं फल साधयेदित्यर्थः । नखन्यचेतसा कृतं कृतमित्यभिमन्तव्यम् । अतो भगवदर्थिना त्रिकाळ-भगवत्सेवासमये तु अवश्यमव्यावृत्तेन भवितव्यम् । तत्र कामचारः । ननु सेवा कर्तव्या, न तु पूजा । सा च कथं कथं कर्तव्या । किं स्वशरीरधर्मतत्समानधर्मत्वेनोपचर्यया, आहोस्त्रिव्येच्छमागमादिरीत्या वेति सन्देहे प्राहुः पूजयेति । अत्र तद्गुणसंविज्ञानब-हुम्रीक्षाश्रयणादनुक्तसिद्धोपादानत्वेऽपि पूजायाः श्यमुपादानमुक्तभेदतन्त्रम् । तेन सेवा-प्राधान्येन श्रवणादिनवक विधेयमित्युक्तम् । अयमर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां तु तात्रिकोपचारा उपयुक्ताः, तत्रापि यत्प्रयत्नविरोधि तत्र कर्तव्यम्, यथा नित्यं, शीतोदकस्नानादि । प्रमाणबलापलापेक्षया प्रमेयबलावलसाधिकत्वेन स्थापितव्यात् । यथासम्भव चतुःषष्टि उपचाराः प्रत्यहं कर्तव्याः । अपरत्र । त एवोपचारा भक्तिमार्गं तदीयत्वेन कर्तव्याः, न तु स्वीयत्वेन, धर्मेवत् । तथा सति न भक्तित्वं स्यात् । भगवन्महाद्युपयो-गश्चाश्रयविशेषादधारणेन कर्तव्यत्वेन व्याख्यातः । यत्तु कश्चित् पञ्चरात्रादिभगवच्छा-खतत्वानभिज्ञः पूजामार्गांश्च उपचारास्तत्साधनानि मन्त्रादीनीति न तानि पुष्टिमार्गं उपयुज्यन्ते, कथञ्चिदपि तद्गुणयोगे भिन्नमार्गीयत्वं स्यात्, अन्यथा पूजापूजामक्तिमार्ग-योरविशेषापत्तेरित्याह । तन्मतिमान्पादेव । भावविशेषात्पारिभाषिकभेदादेव तत्सिद्धेः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां अनुपपत्त्यात् । अप्रामाणिकत्वापत्तेः । ‘भगवच्छास्त्रं गीता भागवत पथरात्र चे’ति सिद्धान्तग्रन्थविरोधात् । भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चेति दिक् । यद्वा । पूजया श्रवणादिभिर्वेति गृहस्वविधुरादिभेदेन पदार्थद्वयोपदेशः । ‘अधिकारिभेदेनो-पदेशा भिद्यन्त’ इति सिद्धान्तात् ॥ २३ ॥

ननु यदि व्यावृत्तः साहृत्वादिहानितशैलतः प्राहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासत्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

धीजं तद्बुध्यते शास्त्रे द्रवं यत्रापि नदयति ।

नीचाश्रयणादिनिन्दितवृत्तिस्तु नादरणीया । अतिरिक्तवृत्त्या जीवेत् । सा च दुःसाध्या यदि, तदा अवश्यं व्यावृत्तो भवति, तदा हरौ भगवदर्थं श्रवणादौ चित्तं निधाय यतेत् । सर्वथा याममात्र काले मग्नति निनियोज्यः । श्रवणादिषु त्रिषु पात्यमानमे-कमादेहान्मग्नं दृशयम् । मग्नोऽपि यतेत् । तथापि ‘अन्ये स्वयमज्ञानतः श्रुत्वान्येभ्य उपासन्ते । तेषु चान्तरत्वेन गृह्यु श्रुतिपरायणा’ इति वाक्यात् भगवन्तः प्राप्सन्त्येव ।

अत एव तत्त्वदीये भगवदाचार्यैरुक्तं 'सर्वथा वृत्तिहीनश्लेदेकं यामं हरी नये'दिति । एवं समर्थसमर्थभेदेन गृहस्वविधुरादिभेदेन च दृढबीजभावत इतिकर्तव्यता व्याख्याता । इदानीमवसरप्राप्तं उक्तत्यागादिसाधनफलं निरूपयन्ति ततः प्रेमेति । ततस्त्यागादिसाधनानां यथाभावप्रकारानुष्ठानानन्तरं प्रेम भवति, निरुपाधिकः श्लेहो भवति, यथा स्वहेयोपादेशवस्तूनि भगवति तथा विनियुज्यन्ते । स्वात्मवद्भगवदुपचारकारको भावविशेषः । तत्र जाते सर्वश्रीदासीन्यं स्यात् । तदुत्तरं तादृशभाववता तथैव सेवायां क्रियमाणायामासक्तिर्भवति । अत्र तादृशानुपूर्वीविशिष्टैवासक्तिर्बिधीयते । न तु स्वरूपतो भेदः । अन्यथा 'आसक्तिः प्रेमपूर्वैव, प्रेमापि हरिणा कृत'मिति विरुध्येत । आसक्तौ हि सर्वेषु अरुचिर्भवति । यथा 'चित्तं सुखेन भवते'ति । ततो यदा पुनरासक्तिरेवा-
 बस्यातो व्यसनमपि भवेत्, तदा कृतार्थः स्यात् । परा काष्ठा भक्तेः सैव यद्व्यसनम्, यथा 'तन्मनस्त्रासदात्तापा' इत्यादि । अवस्थाविशेष यावद्भावः कुतो न मध्ये कालादिभि-
 रुपहन्यत इत्यत आहुः बीजमिति । भक्तिशास्त्रे बीजं बीजमावः एवोच्यते, तदपि दृढं यत्रापि नैव नश्यति, देशकालादिभिर्न तस्य नाशः । अनेकजन्मभिरपि न तस्य नाशः, किं पुनरन्वैरित्यर्थः ॥ ३, ३३ ॥

इदानीं प्रेमासक्तिकार्यं तदनुमापकमाहुः श्लेहादिति ।

श्लेहाद्रागबिनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्वासनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

यदि भगवति श्लेहस्तदा पुत्रदत्तधनदेहादिषु योतुरागबिन्दुव्यासङ्गः स नश्यति । मनः सर्वाशिन भगवदुपयुक्तं नान्यत्र सज्जते इत्यर्थः । आसक्त्या पुनर्गृहे अरुचिः, कदा पुनरिदं गच्छेयेनाहं विमुक्तः स्याम् । गृहे इति यावदात्मीयोपलक्षणम् । सर्वं न रोचत इत्यर्थः । प्रेमासक्तयोः फलद्वयं प्रत्येकमाहुः गृहस्थानामिति । अत्र निर्धारणे पृष्ठी, तत्र हेतुबाधकत्वं गुणः । गृहस्थाः क्षीणुनादयसोपां बाधकत्वम्, एते सर्वथा लौकिका उत्सन्न-
 भावनाशका इति भासते । यद्वा । समन्वयसामान्ये पृष्ठी । तथा च गृहस्वसम्बन्धि यदाप-
 कत्वं तत्तदैव भासते, नान्यथेत्यर्थः । गृहस्वपदं प्रवृत्तिमार्गनिष्ठमानोपलक्षकमनदृष्टलक्षण-
 येति च सम्यक् । एषा पुनरनात्मत्वं अनात्मीयत्व वा आप्तमापापित्वमित्यर्थः । तद्भासते । अत्र यावत्प्रेमासक्तयोः सम्भव विरोधिपर्यवतलक्षितोपानं सम्भवति । उत्सन्ने तु व्यसने साधनमसाधनं वा तुल्यमित्याहुः यदा स्याद्वासनमिति । भगवति हृदयाकाशे सर्वाशिन प्रादुर्भूते तदानन्दसम्पत्त्या व्यसनं जायते, अतः फलान्तराभावाद्दिहेवानुभूतफलो विशिष्टे-
 ष्छावयते देहादि विदधन् प्रतिषृण्वं जायमानाद्विधियपरमानन्दसम्पर्कद्विगलितवेषान्तर-
 विज्ञानस्त्रिगुणहीनः कृतकृत्यः कर्मनिपुटीनिर्हीनः परमात्मन्येव रमते ॥ ४, ५ ॥

ननु जातव्यसनावशेन गृहे स्थेयं न वेत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

एवं मक्तेः पराकाष्ठां विधुरगृहसंसाधनाधिकारियोग्यतापुरःसरं निरूप्य विरक्तस्य गृहाश्रमेच्छारहितस्य ब्रह्मचारिणो भगवदर्शिनो यतेश्च साधनमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

तुल्यद्वोधिकारिविशेषव्यावृत्त्यर्थः । य इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । सर्वस्य लौकिकस्य त्यागं कायवाचनसा कृत्वा यतेत् । यत्रश्च प्राप्तमग्नस्तरणकीर्तनाराधनभगवद्विज्ञानदिदर्शनादिपरायणतैव । सद्यप्रतिबन्धसाद्यप्रतिबन्धस्य नैतन्मार्गपक्षपातिना भगवतैव निवृत्तत्वात्सुदृढां केनाप्यनपनोवां भक्तिं लभते । अतः भगवदधीनत्वमोपायानुवादे, न तु विधानम् । तथापि यदि अन्यशेषत्वेन लोकान्तरापेक्षया मुक्त्याद्यपेक्षां कुर्यात्, तदा उक्तस्वरूपां तां न लभते इति अनवघताध्यतत्यागी अधिकारिविशेषणमाहुः तदर्थेति । भगवद्रूपो योर्व्यस्यार्थ एवैको मानसे यस्य स तथा । अत्र द्वितीयाधपदेन तद्रूपस्यैव पुरुषार्थत्वेन ज्ञानं तद्देतुर्नान्ययेति सूचितम् । सापि भक्तिर्न मनोधर्मरूपा, अपि तु आत्मधर्मरूपा, तां प्राप्नुयादित्याहुः परामिति ॥ ६, ६३ ॥

एवं विशिष्याधिकारं व्याख्याय साधनं अद्यकालोद्भगवन्मार्गं प्रतिबन्धकत्वाभावात् रष्ट्र प्रतिबन्धक प्रदस्यं तन्निवृत्तिप्रकारपूर्वक गुणाधानमाहुः त्यागे बाधकेति ।

त्यागे बाधकभूयस्तयं दुःसंसर्गात्तथागतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्ररूपे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

गृहत्यागे कृते मक्तेर्बाधकानि भ्यांसि संगवेयुः । दुःसंसर्गो भवति, तेन भक्तिविषयेऽसम्मानना विपरीतभावना वा उत्पद्यते, इयं वा । तेन शक्तिमार्गविप्रकारकाचरणाभावाद्भक्तिनोत्पद्यते । दुःसंसर्गो वा एकाकिनो वनितादिसङ्गः, तेन विषयावेशे मक्तेरनुद्भवः । उक्तं च भगवता 'सङ्गात्सञ्जायते काम' इत्यादि । अथवा, दुष्टानामवैष्णव्याना संसर्गादेः सर्वथा भक्तिनाशो भवेत् । यथैव दुःसंसर्गः सर्वथा बाधकः, तथा अवैष्णवानामनीहृद्यानामगतः अन्नमक्षयतः, अवैष्णवाना जठरपानेन भक्तिनोत्पद्यते । अत एव घृतमदाहरूपेण भगवता शृण्वी प्रत्युक्तं 'वैष्णवो यस्तु मोहेन पचेदन्नमनुचमम् । अवैष्णवाग्निना देमि तन्न सुये यथा विषम्' । अन्यत्र च । 'वस्तु यद्वैष्णव किञ्चिद्यदि परयेदवैष्णवः । न तन्मन्युपपुज्येत पुंसि स्त्रीव स्वस्वला' । तस्याद् दृष्टयेदेन प्रतिबन्धप्याख्याय तन्निवृत्तानुपपत्त्याहुः अतः स्थेयविति । यत उक्तरीत्या भक्तिप्रतिबन्धी

भवेत्, अतो हरिस्थाने पुरुषोत्तमस्थाने ब्रजे वा श्रीरङ्गधामपुरुषोत्तमक्षेत्रद्वारावतीव-
दर्याश्रमवैङ्गटादिषु वा श्येयम् । तत्रापि विविधाना समागमनात्साधनदशापन्नत्वाच्च
स्वस्य न सर्वैः सह स्यात्तव्यम्, उक्तदोषापत्तेः, किन्तु तदीयैर्गवदीयैर्न तु कर्मिष्ठादि-
भिर्वा । तत्रापि दीक्षादिक परिशुद्ध केवल व्याख्यातारः प्रतिप्रापेक्षका लोकसङ्ग्रहार्थम्,
तेर्न स्यात्तव्यम्, किन्तु तत्परैः कृष्णपरायणैः सेवाश्रवणक्रीर्तनादिना । अत्र सर्वात्मना
भगवति चित्तव्यासङ्गो मुल्य साध्यम्, तद्यथा सिध्येत्, तथा विधेयम् । तादृशस्वलेपि
तत्रैव न श्येयम्, किन्तु दूरे दूरगिन्ने दूरसद्ये । अयाविप्रकर्षे वा । विवक्षित तालपर्यमाहुः
यथा चित्तं न वृष्यतीति तथा विधेयम् । चित्ते दोषो बाह्यिर्गुण्यमभयवत्परत्वमिति
यावत्, तद्यथा न स्यात्, तथा यतनीयम् ॥ ७,८ ॥

ननु भगवत्सेवाया भगवात्तस्याधमत्वमिति चेत्त्राहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्भम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

॥ हरिस्तु सर्वतो रक्षा करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

न अथ तदुजाचितजापन्यतनसेवायामेव फलत्व श्यो येन यतिप्रथमानामधमत्व
स्यात्, किन्तु भगवत्प्राप्तिं तत्साधनं च नक्तिरिषुपाधिकप्रेमात्मिकैवेति तस्मान्मेव
फलान्तरिपकत्वात् । किनापातनेवावता साधनकलापमनुष्ठाद्यागुत्तमादिविभेदे उक्त-
श्रद्धासाधनप्रवृत्तितारतम्यातिरिक्त हेतुत्वेन । अतः सेवाया द्विविधायामपि पृष्टस्यस्य,
कथाया साम्प्रदायिकगुरुरूपाकटाक्षपूर्वकश्रद्धीतसाम्प्रदायिकमतिना कृताया यतेर्भक्षचारिणो
वा यस्य कस्यचिद्भगवदनुश्रद्धीतस्यासक्तिर्दृढा, केनापि अनपनोद्या हर्षविषादादिनाप्यनप-
नोद्या भवेत् । ननु इदानीन्तनाना इत्ययते सेवायासक्ति, कथं न भक्तिरुत्पद्यते इत्या-
शङ्कामाहुः यावज्जीवमिति । भगवन्मार्गत्रेचशमातस्य यावदेहावसानमावर्तमानानामेव
श्रवणादीना दृष्टार्थत्वम्, न तु सकृत्कृतानामिति यावः । य एतादृशस्वस्य कापि देशे
काले नाशो नाम स्वरूपप्रच्युतिर्न स्यात्, यत्र कापि निन्दिते देशादी तिष्ठेत्सर्वथा
मुक्तो भवेत्, किं पुनरनमेतुक्ते उक्तविधे देशादवित्वाचार्याः स्वयं वदन्ति मम
मतिर्भत सिद्धान्तः । नात्र सन्देहः कर्तव्य इति तत्त्वम् । ननु निप्रकर्षे श्येयमित्युक्तम्,
तत्र च दुष्टैत्यैर्वा वन्तुभिः सर्वथा बाधः सम्भाष्यते, तत्कथं निप्रकर्षे एकान्ते
श्येयमित्यत्राहुः बाधसम्भावनायां त्यति । तेन बाधसम्भावनं यत्र न स्यात्, ताप्य
अथ विमृश्य श्येयमिति सुषितम् । वस्तुतस्तु अमायया भगवदर्थभेकान्ते वसतः
केनापि बाधो न सम्भवतीत्याहुः हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ।
श्लोक 'चीराणि किं पथि न सन्ति' 'अनन्याधिन्तयन्तो मा' 'मत्कापातिप्रपन्नाय'

ननु जातव्यसनावस्येन गृहे स्थेवं न वेत्ताकाह्वयामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

एवं भक्तेः पराकाष्ठां विधुरगृहस्थसाधनाधिकारिबोध्यतापुरःसरं निरूप्य विरक्तस्य गृहाश्रमेच्छारहितस्य ब्रह्मचारिणो भयवदर्थिनो यतेश्च साधनमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

उभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

गुणवन्दोधिकारिविशेषव्यावृत्त्यर्थः । य इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । सर्वस्य लौकिकस्य त्यागं कायवाचनसा कृत्वा यतेत् । यत्रश्च प्राप्तमथस्मरणकीर्तनाराधनमगवच्छिन्न-
दिदर्शनादिपरायणतैव । सद्यप्रतिबन्धस्याद्यप्रतिबन्धस्य चैतन्मार्गपशुपातिना भगवतैव निवृत्तत्वास्तुदृढां केनाप्यनपनोर्यां भक्तिं उभते । अत्र भगवदधीनत्वबोधायातुवादे, न तु विधानम् । तत्रापि यदि अन्यशेषत्वेन लोकान्तरापेक्षया गुप्तयाचपेक्षां कुर्वीत्, तदा उक्तस्वरूपां तां न उभते इति अनवद्यतादृशतद्व्याप्तौ अपिकारिविशेषणमाहुः तदर्थेति । भगवद्रूपो योर्थस्त्रदर्थ एवैको मानसे यस्य स तथा । अत्र द्वितीयार्थपदेन तद्व्यस्यैव पुरुषार्थत्वेन ज्ञानं तद्वेतुर्नान्यथेति सूचितम् । सापि भक्तिर्न मनोधर्मरूपा, अपि तु आत्मधर्मरूपा, तां प्राप्नुयादित्वाहुः परामिति ॥ ६, ६ ॥

एवं विशिष्याधिकारं व्याख्याय साधनं अदृष्टकालोदेर्भगवन्मार्गं प्रतिबन्धकत्वा-
भावात् दृष्टं प्रतिबन्धकं प्रदर्शय तन्निवृत्तिप्रकारपूर्वकं गुणाधानमाहुः त्यागे वाचकेति ।

त्यागे वाचकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्साधान्नतः ॥ ७ ॥

अतः स्वयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अद्वरे विप्रकर्षं वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

गृहत्यागे कृते भक्तेर्षाधकानि भूदांसि संभवेयुः । दुःसंसर्गो भवति, तेन भक्ति-
नियमेऽसम्भावना निरपेक्षभावात्वा वा उत्पद्यते, द्वयं वा । तेन भक्तिमार्गविप्रकर्षवन्-
चरणामावाद्भक्तिर्नोत्पद्यते । दुःसंसर्गो वा एकाकिनो वनितादिसङ्गः, तेन विषयाबन्धे
भक्तिरनुद्भवः । उक्तं च भगवता 'सङ्गात्संघायते काम' इत्यादि । मयवा, दुष्टानामपे-
ष्यमानां संसर्गात्तैः सर्वथा भक्तिनाशो भवेत् । यथैव दुःसंसर्गः सर्वथा वाचकः, तथा
अपेक्ष्यमानागनीदृष्टानामग्रतः अन्नमक्षयतः, अपेक्ष्यवानां अल्पानेन भक्तिर्नोत्पद्यते ।
अत्र एव घृतरारादरूपेण भगवता शृष्ठी प्रत्युक्तं 'वैष्णवो यस्तु मोहेन पचेदन्नमनुत्तमम् ।
अपेक्ष्यवाग्निना देभि तत्र सुये यथा निषम' । अन्यत्र च । 'यस्तु यद्वैष्णवं किमिददि
परपेदवैष्णवः । न तन्मप्युपयुज्येत पुमि श्रौव रजस्रता' । तस्माद् दृष्टमेव प्रतिबन्ध
व्याख्याय तन्निवृत्तापुरायमाहुः अतः स्वयमिति । यत्र उक्तरीत्या भक्तिप्रतिबन्धो

भवेत्, अतो हरिस्थाने पुरुषोत्तमस्थाने ब्रजे वा श्रीरङ्गनामपुरुषोत्तमक्षेत्रद्वारावतीष-
दर्याश्रमवैङ्कटादिषु वा श्लेषम् । तथापि विविधानां समागमनात्साधनदशापन्नत्वाच्च
स्वस्व न सर्वैः सह सातव्यम्, उक्तदोषापत्तेः, किन्तु तदीयैर्भगवदीयैर्न तु कर्मिष्ठादि-
मिवा । तथापि दीक्षादिकं परिशुष्य केवलं व्याख्यातारः प्रतिष्ठाप्रेक्षका लोकसङ्ग्रहार्थम्,
तैर्न सातव्यम्, किन्तु तत्सैः कृष्णपरायणैः सेवाश्रवणकीर्तनादिना । अत्र सर्वात्मना
भगवति चित्तव्यासद्धो मुख्यं साध्यम्, तद्यथा सिध्येत्, तथा विधेयम् । तादृशस्यलेपि
तत्रैव न श्लेषम्, किन्तु दूरे दूरभिन्ने दूरसद्यो । अयाचिप्रकर्षे वा । विवक्षितं तालपर्यमाहुः
यथा चित्तं न दुष्यतीति तथा विधेयम् । चित्ते दोषो बाह्यमुख्यमभयवत्परत्वमिति
यावत्, तथा न सात्, तथा यतनीयम् ॥ ७,८ ॥

ननु भगवत्सेवाया अभावात्साधनत्वमिति चेत्त्राहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

याचञ्जीयं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

याधसंभायनायां तु नैकान्ते वास इच्छते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

न वयं तदुवाचित्तत्रायन्वतमसेवायामेव फलत्वं श्रूयो येन मक्तिप्रथमानामपमत्वं
सात्, किन्तु भगवत्प्राप्तिं तत्साधनं च मक्तिर्निरुपाधिकप्रेमात्मिकैवेति तस्यामेव
फलान्तरीयकत्वात् । किमायातमेतावता साधनकलापमनुष्ठादगासुत्तमादिविभेदे उक्त-
श्रद्धासाधनप्रवृत्तितारत्रम्यातिरिक्तं हेतुत्वेन । अतः सेवायां द्विविधायामपि गृह्यस्य,
कथायां साम्प्रदायिकगुरुकृपाकटाक्षपूर्वकगृहीतसाम्प्रदायिकगतिना कृतायां यतोर्वृत्तचारिणो
या यस्य कस्यचिन्नगवददुष्टहीनसासक्तिर्दृढा, केनापि अनपनोया इर्पत्रिपादादिनायनप-
नोया भवेत् । ननु इदानीन्तनानां दृश्यते सेवायासक्तिः, कथं न मक्तिरुत्पद्यते इत्या-
शङ्कयामाहुः याचञ्जीयमिति । भगवन्मानप्रवेशमारभ्य यावदेहावसानमावर्तमानानामेव
श्रवणादीनां प्यार्थत्वम्, न तु सकृत्कृतानामिति यावः । य एतादृशस्तस्य कापि देशे
काले नाशो नाम स्वरूपप्रच्युतिर्न सात्, यत्र कापि निन्दिते देशादौ तिष्ठेत्स्वयं वा
मुक्तो भवेत्, किं पुनरुत्तमेतुमुक्ते उक्तविधे देशादावित्याचार्याः स्वयं वदन्ति मम
मतिर्मतं सिद्धान्तः । नात्र सन्देहः कर्तव्य इति तत्त्वम् । ननु त्रिप्रकर्षे श्लेषमित्युक्तम्,
तत्र च दुष्टैरनैर्वा जन्तुभिः सर्वथा वायः सम्भाष्यते, तत्कथं त्रिप्रकर्षे एकान्ते
श्लेषमित्यत्राहुः याधसंभायनायां त्विति । तेन याधसम्भाषनं यत्र न सात्, तादृशं
सर्वं निवृत्तं श्लेषमिति सूचितम् । वस्तुतस्तु अभायया भगवदर्थमेकान्ते वसतः
केनापि वाधो न सम्भक्तीत्याहुः हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ।
एतेन 'चीराणि किं पथि न सन्ति' 'अनन्वादिन्तपन्तो मां' 'मत्तापातिपत्रपाय'

‘तथा न ते माधव तावका’ इत्यादिप्रमाणपुरःसरं सर्वथा निर्भयतया निश्चिन्त खेवम्,
विश्वस्य भगवदार्थिनेति तत्त्वमुपदिष्टमिति ज्ञेयम् ॥ ९, १० ॥

एवं ग्रन्थमुपदिश्योपसंहरन्ति इत्येवं भगवच्छास्त्रमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढं तत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गुहा रतिः ॥ ११ ॥

इति उक्त एवमनेन प्रकारेण भगवच्छास्त्रे यद्गूढं तत्त्वं तन्निरूपितम् ।
भगवच्छास्त्रं गीता भागवतं पञ्चरात्रं चेति त्रिकम् । तत्सिद्धान्त एतावानेवेत्यर्थः ।
गूढतत्त्वमिति विशेषणेष्वयमेवार्थः । उपसंहृत्यैतत्पाठकर्तुं शक्यं तु सन्धानपूर्वकं पठितुरपि
फलमाहुः य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गुहा रतिः । ग्रन्थानुसन्धा-
नात्तत्रवृत्त्यादिक्रमेणोक्तं फलं सर्वथा सेत्सतीति भावः ॥ ११ ॥

विज्ञासितव्यमिदमुत्तमभक्तिचित्तैः सिद्धान्तरीतिमनुसृत्य मयातियत्नात् ।

कृतं निबन्धनमसौ विद्युषेयु याव्या दृष्यं दद्यो यदि तदा प्रथमं निभाष्यम् ॥ १ ॥

आरन्धमर्थधिपणैरनवयमेव व्याख्यासु कौशलकठानिपुणत्वमेव ।

तथेविरं भवति तत्कृतकृत्यता स्यादोपात्पादकमलद्रव्यसंनिविष्टम् ॥ २ ॥

संवत्सरे सप्तदशेतिरम्ये वर्षे शरश्रीपतिहस्तासंस्थे ।

दिने तथा श्रावणकृष्णपञ्चदशीकृतेसौ विवृतः प्रबन्धः ॥ ३ ॥

काहं मन्दमतिः क्वयं प्रबन्धस्तत्त्वसङ्गहः ।

शिशुनां भासते रम्यं तथापि कलमापणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीवृद्धभात्मजश्रीपालकृष्णकृतभक्तिवर्धिनीटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीगिरिधरकृतविद्युत्तिसमेता ।

श्रीविष्टलपदात्रत्या सर्वाभीष्टप्रदान् स्वतः ।

शब्दैः संक्षेपतोर्थैस्तु व्याख्यास्ये भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

अथ श्रीवृद्धभाचार्यचरणाः परमकृपालवो भगवद्भक्तेः कल्पतरुस्य भावत्वात् तत्त्वमेव
बदन्तः स्वीयानां स्वमार्गापमत्तिकल्पवतोर्षीजानापमारम्य फलपरिपाकपर्यन्तं प्रवृ-
त्त्यायं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ता स्यात्, तत्रकारणोपायो निरूप्यत इत्यर्थः । अत्रोपायत्वाविशेषात् जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेन क्रमेणोत्तरोत्तरं दृढतरतमाक्षिप्रकारका उपायाः सन्तीति तान्माहुः । तत्र प्रथमं बीजस्य दृढत्वे सत्येवाग्रे तरोरप्यविनाशित्वं भवति, नो चेद्वातादिवशान्महानपि तरुर्नश्यत्येव । अतस्तमुपायमाहुः बीजेति । बीजभावः श्रीमदाचार्यकृतभगवन्नियेदनानन्तरं तन्मार्गात्सारेण भगवत्स्वरूपनिष्ठा रूपः, स यदा दृढो भवति, तदा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादिति प्रथमः । तदनन्तरं व्यागात् गृहादिसर्ववस्तुनस्त्यागे कृते सा दृढतरा स्यादिति द्वितीयः । ततः श्रवणकीर्तनात् भगवद्गुणरूपलीलादीनां स्वदेहादिसर्वविस्मरणपूर्वकं तद्रूपपरवशतया श्रवणकीर्तने सिद्धे सा दृढतया स्यादिति तृतीयः ॥ १ ॥

ननु दृढबीजभावः को वा तस्य दार्ढ्यं प्रकारश्च को वेत्ताशङ्क्य पूर्वं सोदेशं बीजदार्ढ्यप्रकारं ततो बीजभावस्वरूपं चाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

स्वन्तत्वादेतत्प्रकारप्रवृद्धभावस्य निपातकोपि वक्ष्यमाणपदार्थोस्तीत्यसामौदत्व-
गुक्तं भवति । तथाचापमप्येकः प्रकारो भवतीति तं पूर्वमुद्दिश्यग्रे प्रकारमाहुः गृहेति ।
सगृह एव स्थितः सन् स्वधर्मतः जीवस्य ये वैशा वर्णाश्रमधर्मास्तेभ्योऽध्यावृत्तस्तेषु
व्यावृत्तिरहितः सन् विशेषेणावृत्तिः सततं तद्दर्शनं चैवासक्तिपूर्वकं शास्त्रायमनसा परिग्रहणं
तद्वहितः पुष्करपत्रवत् तत्र स्थितोऽपि तान् लोकसंग्रहार्थं यथाकथञ्चित् कुर्वन्नपि तेष्व-
सक्तः सन्, पूजया तदुचित्तया सेवया श्रवणादिभिरष्टप्रकारैश्च कृत्वा कृष्णं सदानन्दं
पुरयोत्तमं भवेत् सेवेत । एतेन लौकिकधर्मव्यावृत्तिं विहाय पूजाश्रवणादिभगवद्दर्शनं चैव
व्यावृत्तः स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीभगवते 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावते'
त्यर्थेन मर्यादामार्गीयस्य कर्माचरणमर्यादासुप्तत्वा, अग्रे व्यवक्ष्यया भक्तिमार्गीयस्यापि
तान्माहुः 'मत्कथाश्रवणादौ वा यावच्छ्रद्धा न जायते' इति । अतो भगवद्दर्शनेषु
व्यावृत्तस्य लौकिकधर्मव्यावृत्त्यर्थैव । अथवा स्वधर्मतः अध्यावृत्तः अनिवृत्तः सन् ।
पूर्वदशायां चित्तशोधकत्वेन तेषामुपयोगात् । तदुक्तमेकादशे 'अस्मिन्लोकं वर्तमानः स्वप-
र्मेस्वोऽनयः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यच्छ्रेयं' इति ॥ २ ॥

किञ्च, न केवलं भगवद्दर्शनमितिमात्रेणाहं कृताप्योस्मि, नातः परमधिकं किञ्चिद-
स्तीति मन्तव्यम्, किन्त्वग्रे धर्मिसम्बन्ध्यापि किञ्चित् कर्तव्यमेवेत्याहुः अध्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यंसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

धीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यत्रापि नश्यति ।

श्रवणादौ व्यावृत्तोपि हरौ सर्वदुःखद्वर्तारि चित्तं यसेत् प्रयतेत् । तथा कुर्वन्नपि प्रेमसेवामपि कुर्यादित्यर्थः । यद्वा । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयां' इति न्यायेन देहाध्यासवैवाधर्माः सहसा कथं लक्षुं शक्यन्त इत्याशङ्क्याहुः व्यावृत्तोपीति । स्वपक्षेण व्यावृत्तोपि यथाविधि यावच्छक्यं तान् कुर्वन्नपि श्रवणादिषु भगवद्धर्मेषु हरौ भगवति धर्मिणि च चित्तं यसेत् प्रयतेत् । काविकप्रवृत्त्यां तत्र व्यावृत्तायामपि याचिकमानस्यो ते भगवत्सेव प्रयोक्तव्ये सर्वधैर्यः । तावतापि कार्यं सिध्यतीत्यर्थः । एवं धीजदाख्याप्रकारमुक्त्वा क्रमेण वर्धमानं पूर्वं च धीजभावमाहुः ततः प्रेम इति । ततस्तदनन्तरम् । अथवा । एवं क्रियमाणेष्वः श्रवणादिभ्यः पूर्वं भगवद्विषयकं प्रेम उत्पद्यते, ततः क्रमेण भगवत्सासक्तिर्भवति । ततोपि व्यसनं भवति । व्यसने जाते तदेव दृढधीजभावपदवाच्यमित्याहुः धीजमिति । मक्तिशास्त्रे तदेव दृढं धीजमित्युच्यते । यद्धीजमुक्तप्रकारेण सितौ दृढं सत् कदापि न नश्यति ॥ ३६ ॥

ननु प्रेमाद्यवस्थान्तु मानस्यो भवन्ति, ताः कथं पृथक् पृथक् ज्ञायन्त इत्याशङ्क्य तासां व्यावर्तकवर्मानाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्भागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्दृष्टारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृत्तार्यः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

भगवति स्नेहे उत्पन्ने तत्पूर्वं स्थितस्येतरविषयकालुतागस्य विशेषेण नाशः स्यात् । ततो यदा भगवत्सासक्तिर्जायते, तदा गृहे एतत्पदार्थेषु बाधचिर्भवति । तत्र सित-पन्थुकलत्रादिषु किञ्चिद्विशेषमाहुः गृहस्थानामिति । गृहस्थिता ये बन्धुकलत्रादयस्तेषां स्वस्तिन्वितभगवद्भावे बाधकत्वमव एवानागतत्वं च स्वस्य भासते । अथमाशयः । गृहे ये बन्धुकलत्रादयस्ते सर्वे नैकजातीयभावाः, किन्तु विजातीयभावाधान्योन्यम् । तत्र केचन लौकिका दैहिकधर्मपराः, केचन वैष्णवा अपि नानाविधभगवद्धर्मपराश्च भवन्ति । तथा च भगवत्सासक्तिपूर्वानां मनसि तेषु सम्यक्त्वेनोपादेयत्वं न स्फुरति । एकेषु समावधिधातकृत्स्नीतल्लङ्घः सर्वोत्पन्ना न कर्तव्य एवेति भासते । अपरेषु वैष्णवलोकि विज्ञानीयमात्रत्वेन नैते मन्त्रास्य पोषकाः, किन्तु विक्षेपका इति नास्तीया भवन्त्यतः समुदेत्या एवेति भासते इति । अत्रिमावध्यामाहुः यदेति । यदेव कृष्णे यदागन्दे व्यसनं तन्मोक्षरूपे, तदेव कृत्तार्यः मासितः सम्यग्दर्शः मक्तिपदार्थो यत्र तास्यः स्यात् । व्यसनस्वरूपं तु 'क्षयं सुगन्तमिदं यामां येन विनाजमवत्'

इत्यादि । व्यसनपदेन यथा सूतकामादिव्यसनिनः ऐहिकपारलौकिकेभ्यो लज्जामयादिकं सहसा परित्यज्य तत्परतयैवेतरानुसन्धानरहिताः सन्तस्त्रिष्टन्ति, तथैतेपि सर्वं परित्यज्य भगवदेकपराः सन्तस्त्रिष्टन्तीति ज्ञाप्यते । परमेतावान् विशेषः, तत्र वैषयिकत्वादसद्रूपं सर्वम्, अत्र तद्ब्रह्मित्वात्परमकाष्ठापन्नं सर्वमिति । अन्यथा 'विषयाकान्तदेहानां नावेशः-सर्वदा हरे'रित्याचार्या न वदेयुः । तथा चैवं व्यसनावस्थायां जातायामेव योजभावस्य पूर्णं दृढत्वं स्यादित्यर्थः । एवं पुष्टिभक्तिरूपतरोः सर्वयाञ्चिनाशिदृढतम-बीजमांशो निरूपितः । ततोऽग्रे ज्ञात्वापन्नदित्स्थानीयभावानां वृद्धिरनुक्तसिद्धे-वेति हृदयम् ॥ ४,५ ॥

नन्वतिदृढत्वाद्बीजभावस्य नाशो मास्तु, परन्तु तदुत्पन्नकोमलशाखापल्लवादीनां पक्षिसृगादिकृतकृन्तनवदिहापि बीजोत्पन्नान्तरभावनाशस्तु सम्भाव्यत एवेत्याशङ्क्य पूर्व नाशकपदार्थमुद्दिशन्ति तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यसेद्यस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

सजातव्यसनस्यापि सततं गृहस्थानं एहे स्थितिर्विनाशनं बीजोत्पन्नकोमलभावानां विधातकमित्यर्थः । एवमुद्दिश्यैतद्व्रतीकारमपि वदन्तः पूर्वोक्तभक्तिप्रवर्धकोपायेषु द्वितीयमुपायमाहुः त्यागमिति । गृहादिसकलवस्तुनस्त्यागं कृत्वा यसेत्, व्यसनदाढ्यप्रयत्नं कुर्यादित्यर्थः । अयं त्यागस्तु संन्यासनिर्णयोक्तभक्तिमार्गापतुरीयाभ्रमग्रहणरूपः । तत्र त्यागेपि प्रकारविशेषेण स्थितिं वदन्तस्तृतीयं भक्तिप्रवृत्त्युपायमाहुः यस्तु तदर्थाधिक-मानस इति । तु पुनः यः तदर्थाधिकमानसः स भगवानेवार्थः सकलपदार्थरूपो येषां ते तदर्थाः स्वतन्त्रमन्त्रस्वेषामप्यर्थः मुख्यः पदार्थस्तादृशमर्कैः सह मिथो गुणगा-नरूपान्तररनणात्मिका केवला वा निप्रयोगावस्था । तत्रैवैकं केवलं मुख्यं च-मानसं यस्य तादृशः सन् यसेत्, तत्तद्भावानुभवं कुर्यात्, सः सुदृढां कालदिमितरपि चाल-पितुमप्यशक्यां सर्वतः मुक्त्यादिभ्योपि अधिकां परां परमकाष्ठापन्नां स्वतन्त्रफलरूपां भक्तिं लभते प्राप्नोति । एतेन पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्भक्तिप्रवर्धकोपायैः क्रमेणोत्तरोत्तरमधिका सुदृढा, सर्वतोऽधिका, परा चेति त्रिविधापि भक्तिप्रवृद्धिरुक्ता । ननु 'ज्ञानं गुणाद्य भवम् । ते तु मार्गादिका एव वाचकाः, नैतन्मार्गीयाः । अन्यथा 'तत्रैवाग्रे 'गुणास्तु सङ्गरादित्वाद्बीजनार्थं भवन्ति ही' त्याचार्या न वदेयुः । न'न्यधिकं तयानुप्रविष्टं न तु तद्दामि'रिति न्यायेन विरुद्धे जीवनाद्या तदर्थं यशथोपी सुतरां न मुक्ततराविति चेत् । न । जीवनश्रुते विरुद्धदुःखस्यानुभवसम्भवात् । अन्यथा घातघातादिनापि

जीवनमपहातुं शक्यत एवेति तथैवोक्तं स्यात् । अतो नेह तथा, यतो विरहस्य सम्बन्धनुभवार्थमेव परित्यागस्य बोधनमस्तीति दिक् । एवं फलपर्यन्तं भक्तिः सोपाया निरूपिता ॥ ६३ ॥

ननु सद्भातव्यसनस्यापि यतस्त्वामगृते न फलसिद्धिस्ततोऽसंजातप्रेमाद्यवस्य एवं येनकेनापि हेतुना यथाकथञ्चित्संजातस्य ह्लादिविराग एव कथं न सर्वत्यागं कुर्यात्- तस्मिन्तन्तरं फलाऽवश्यंभायो भवतैवोच्यत इत्याशङ्कामुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

साधनदशायामेव त्यागे कृते तत्र नृणां सो बाधकाः सम्भवन्तीत्यर्थः । ननु ते किं गूढभादाय सम्भवन्तीत्याशङ्कामामुः दुःसंसर्गादिति । दुष्टैः सह संसर्गेण दुष्टानां दुष्टे वा अज्ञे भुक्ते बाधका उत्पद्यन्ते । अयमर्थः । सर्वं त्यक्त्वा यत्र कुत्रचि- र्स्थितेनापि यतिना नैकाकिना नापि ह्युत्पिपासादितेन कथञ्चित्स्यातुं शक्यते, अपहृ- द्शापन्नत्वात्, तथा च तदर्थं दुष्टैः सङ्गे दुष्टाश्रमोजने च कृते सर्वं कृतमप्यकृतप्रायं भव- तीति तथा । तदुक्तं श्रीमदाचार्यैः संन्यासनिर्णये 'गृहादिर्बाधकत्वेने'त्यारभ्य 'अतो- च साधने भक्ती नैव त्यागः सुखावह' इत्यन्तेन । अतोऽस्मिन् भक्तिमार्गे साधनदशायां परित्यागो न कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नन्वेवं च सति साधनदशापक्षैः स्वभार्यादिकृतसेवादिप्राप्तिकूल्यसम्भवे कुत्र कथं च श्लेषमित्याकाङ्क्षामामुः अत इति ।

अतः स्वैर्यं हरिस्थाने तदीचैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्पति ॥ ८ ॥

यतः साधनदशायां त्यागे कृते बाधकभूयस्त्वमत एव हेतुभंगवतः स्थाने निव- श्योक्तेषु पुरुषोत्तमादिषु व्रजादिषु वा स्वैर्यं स्थितिः कर्तव्येत्यर्थः । अत एव निचन्नेषु स्वभार्यादि प्रातिकूल्येन गृहे सातुमशक्तस्य गृहादित्यागप्रकारमुक्तवन्तः श्रीमदाचार्याः, 'भार्यादिरनुकूलभेत्कारयेऽगवत्किंवाय् । उदासीने स्वर्षं कुर्यात्प्रतिज्ञुले गृहं त्यजे'दिति । अयं त्यागस्तु न तुरीयाश्रमग्रहणरूपः, किन्तु गृहस्थेषु कलत्रादिषु गण्डे एकः द्वी पदवो वा ये एव प्रातिकूल्यं सेवादी कुर्वन्ति, तागेव यावच्छक्यं त्यजेदित्येवंबोधकः । अत एव 'गृहं त्यजे'दित्यस्य विवरणं 'गृहं भार्यादिक'मित्युक्तम् । दैवार्युतः सर्वप्रा- तिकूल्ये तु गेयापनिर्वादात् स्वस्य सातुमशक्तेर्वा गृहमेव परित्यज्य सेवादिसामग्रीमपि ममार्थं एव नीत्वा पूर्वोक्तभगवत्साम्नेषु यत्र कुत्रापि स्थितः सन् तत्परतया सेवादिकं कुर्यादित्याशयः । एवं च मनि पूर्वोक्तत्यागनिषेधस्तु तुरीयाश्रमणत्यागपर एव । यतस्तत्र गेयापवत्त्वमाम्मवैनापकत्वेन च दुःमद्दुष्टाश्रमोनादिकं भवेत् । ततु मर्यादा पापकम् ।

कचित् । तस्यानुगमसन्ने पतत्यन्धानुमान्धवदित्वादिभिः । दुष्टान्नस्य तु पापकल्पमुक्तं पद्मपुराणे । 'अवैष्णवानामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं च यद्विष्णोः श्रमांसस-
दं विदु'रित्वादिभिः । परुदशापन्नानां तु 'ता नाविदन्मथ्यनुपह्वन्नदधियः स्वमात्मान-
मदस्त्रथेद'मित्वादिना स्वरूपनिरूपणात्स्वात्मादिसर्वाणुसन्धानापगमादेव तत्तद्विप-
याभावानां दुर्बारागर्वग्रहत्वमिति दिक् । एवमेपां वाससालमुक्त्वा स्थितौ प्रकारमाहुः
तदीयैरिति । भगवदेकपरा ये भगवदीयास्तैः सह गच्छित्वा तन्निकट एव अर्थात् तैः
सहैव वसन् सेवाश्रवणकीर्तनादिपरतया श्लेषम् । एतेन दुःसहदुष्टान्नप्रभवा दोषा निवा-
रिताः । न'न्वतिपरिचयादवन्ते'ति न्यायेन कथं सततं निकट एव स्यातुं शक्यत इत्या-
शङ्का प्रकारान्तरमप्याहुः अदूरेति । वा अथवा अदूरो दूरत्वाभावः तद्वान् यो विप्रकर्षो
दूरदेशान्न श्लेषमित्यर्थः । अर्थात् नातिदूरे नातिनिकटे परं ततः किमिदंशब्दव्यपधानेन
श्लेषम् । मिलनादिकं तु तैः सह नित्यं सर्वथा कर्तव्यमेव । अन्यथा तदेवासुरभाव-
प्रवेशः स्यात् । अदूरमिति पाठेऽदूरमिति क्रियाविशेषणम् । अग्रे पूर्ववत् । नन्वेवं चेत्
किमिति व्यपधानेन स्थितिरिष्यत इत्याशङ्क्यामाहुः यथेति । यथा यत्प्रकारकश्चित्तौ
स्वस्थान्तेपां च चित्तं कदापि न दुष्टं भवति तथा श्लेषमित्यर्थः । अत्रार्थं सगुदापार्थः ।
भार्यादीनां सेवादावानुपलभ्ये सति तैः सहैव सेवां कुर्वन् तैश्च कारयन्सगृहे श्लेषम् ।
उदासीनेषु तेषु सख्यु गृह एव स्वयमेव सेवादिकं कुर्यात् । तदभावे तु तेषु प्रातिकूल्यं
परिलजेत् । सर्वप्रातिकूल्ये गृहमेव लक्ष्यत्वा भगवत्स्थाने स्थितः भगवदीयैर्मिलित्वा सेवा-
कथादिपरतया तिष्ठेत् । अथ तत्प्रहयसो चेत्यखगनसि तद्विषयकं दोषादिकमाभाति,
अथवा स्यात्प्रहयशास्तेषामेव मनसि स्वविषयकं तदायातीति मनसि सम्भाव्य'तेभ्यः क्रि-
दूरदेशे स्थित्वा तथैव सेवादिकं कुर्यात्, तदनवसरे तत्र गत्वा तैः सह श्रवणकीर्तनादि-
परतया तिष्ठेदित्यर्थः सम्पन्नः । यद्वा । अदूरेति । भगवत्स्थानादेवाद्दूरविप्रकर्षे श्लेषम् ।
तत्रैव स्थितौ तु अतिपरिचयाद्भगवतो भगवदीयानां वा विषयका अपराधाः सम्भवन्ति,
तेन तु स्वस्य चित्तं दुष्यत्येवेत्यत आहुः यथेति । यथैव स्थिते चित्तं न दुष्यति तथैव
श्लेषमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु प्यसन्नानन्तरमपि फलदशायामेव चेद्वापकसम्भावना, तदा सुतरामेव साध-
नदशायां सेति कथं मुखेन सेवादिनिर्वाह इत्याशङ्क्यामाहुः सेवापामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासच्छिर्दटा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न पतपीनि मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायां तदुचित्वापाम् । अत्र वाच्यं सारपम्यापि मन्नादिकः । मेराया अशक्त-
पनसरे वा श्रोत्राकापमात्रे स्यात्पि वा यमिनयम्, नान्यपरतया भान्यमिति
पोषकः । अत एवोक्तं नवरत्नप्रकाशे 'अन्यथा तदेवासुरमानमोशः स्त'दिति । कथायां

श्रीभगवतादिश्रवणकथनादौ । अत्र वाशब्दः श्रवणकथनयोरन्यतरेणापि कार्यसिद्धिर्भवत्येवेति सूचकः । परमुभयोरपि तत्र तत्र द्वासक्तिरपेक्षिता । ततो यावञ्जीवं तस्यां स्थितायां तस्य भक्तस्य नाशस्तद्भावात् च्युतिस्तस्य भावस्य वा च्युतिः कापि । इहासिन् जन्मनि जन्मान्तरे चाऽमुत्र च नास्त्येव इत्येव मे मतिः सम्मतिर्निश्चयात्मिका बुद्धिर्वा । तथा च सेवायां श्रवणकीर्तनयोर्वा यस्य द्वासक्तिर्भवति, तस्य तावद्भावात् च्युतिः कदापि न भवति, परमग्रे भावबुद्धिस्तु स्वभाग्योन्नतिसमये भगवतस्तद्भक्तानां च कृपया भविष्येवेति परमार्थः ॥ ९ ॥

नन्वेवं सर्वं त्यक्त्वा स्थितस्य तत्रापि चेत् कश्चनोपद्रावकः पदार्थः सम्पद्येत, तदा तेन किं कार्यमित्याकङ्क्षायामाहुः वाधेति ।

वाधसंभावनायां तु नैकान्ते धास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

एकान्तेपि चेद्वाधकसम्भावना साकदा पुष्टिमाणीपर्यहिलतया तत्रैव स्थित्वा भगवति भारो न देयः । अतस्तत्र तस्य यासो नेष्यते, इष्टसाधको न भवतीत्यर्थः । ननु पुनस्तत्र तत्रापि चेत्तत्सम्भवस्तदा 'स्वितो भ्रष्टस्ततो भ्रष्ट' इति न्यायेन कांदि-शीकस्य तस्य का वा गतिरित्याशङ्क्यामाहुः हरिस्त्विति । यतो हरिः सर्वदुःखहर्ता, अतः सर्वतः । तस्मिन् सार्वविभक्तिकत्वात्सर्वेषां स्त्रीयानां सर्वेभ्यः प्रतिचन्पकेभ्यः सर्वेषु देशेषु सर्वैर्लोकिकैर्लौकिकोपायैः सर्वप्रकारैश्च रक्षां निःसन्दिग्धं भगवान् करिष्यत्येवेति नात्र संशयात्मभिर्भवितात्यभिलानवयं सर्वम् । अन्यथा 'अनन्या' इति 'न मे भक्त' इति 'मां हि पार्य' इति 'द्वि स्यापयती'त्यादीनि भगवद्गतानि विरुदानि च निफलीगवेसुः ॥ १० ॥

एवं भक्तिसापनदशायामपि स्थित्वादिप्रकारमुपत्त्वा उपसंहरन्त एतत्त्वोपपाठस्य फलमप्याहुः इतीति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढनच्यं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् ददा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति परिममासी । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवद्दर्शिशिक्षकं शास्त्रम्, अत एव गूढं तत्त्वं स्वरूपात्मकं यन्मिथिति ताच्छास्त्रम् । स्वतत्त्वापितपुष्टिपुरुषोत्तमस्य गत्वामेव शाशान्मन्वन्पञ्चगव्यमिनि यावत् । तन्निरूपितं नितरामुक्तम् । एतन्मार्गादयो यः कोपि वा एतच्छास्त्रं गम्यगर्भानुमन्वानपूर्वकं श्रीमदाचार्यचरणेषु श्रद्धाविश्वासादिपूर्वकं चाधीयीत पाठं कुर्यात्, तस्यापि भगवनि रतिर्देवा म्नात् । एतत्त्वं तु प्रमेणासन्निस्यसनयोरनन्तरार्थं नियतपूर्वमानुषित्वम् । अत्रायमाशयः । पूर्वः देशोत्प-

स्वयं ये उपाया निरूपितास्तान्विनैवैतत्ताडमात्रेणापि भगवति प्रेम-उत्सृष्टे । तदज्ञानतरं-
यथोक्तरीत्या स्थितौ तदग्निमावस्थास्त्वयश्चमाम्बिन्य एवेति परमार्थः ॥ ११ ॥

अथ युक्तमयुक्तं वा लिखितं यन्मयाज्ञतः । तद्विडम्बः कृपासिन्धुरज्जस्य शम्भ्यतां मुदाः ॥ १२ ॥

इति श्रीविडम्बनायचरणैकतानश्रीप्रबभूषणात्मजश्रीगिरिधरविरचित-
भक्तिवर्धिनीविष्टतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीद्धारकेशविरचितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वल्लभपादपद्मरजसः संस्मरणेनैव मे
ज्ञातुं सर्वमशक्यमत्र सदसद्वैकिकं यत्परम् ॥
ज्ञातं शक्यमसाध्यमेव नितरां साध्यं तदुक्तार्थत-
साद्विद्यासवलाश्रयैकनिरतो बभूवुं प्रवृत्तोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यपर्यायां परणानुग्रहादहम् ।
तदुक्तवानयत्तन्दर्भं विमृशामि यथानति ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं यथा भगवान्(न)न्यपूर्वाभ्यस्तादृशरसोपयोगिदशाविरहादनधिकारित्यमा-
शक्य तदग्निमप्रयोजनसिद्धयर्थं साधनत्वेन त्यागात्यागहेतुकी भक्ति ताभ्यः प्रयच्छतीति भाव-
फलोपकारावधि तदुत्पादकपीजभावत्वेन तादृशरसात्मकं स्वरूपं भावरूपत्वेनेतद्भाषनया
तददन्तःस्थापितमिति ततो मक्तिस्त्रयाग्रे च रमणं फलमिति साङ्गान्तसम्मतः पन्थाः । यद्य-
प्येतदतिरिक्तानां गतानां 'प्रजे गोप्यो भविष्यथे'ति वरप्राप्तत्वात्सांप्रतमधिकारित्यं वर्तत
एव, तथापि, 'प्रथमातिक्रमे कारणाभावा'दिति न्यायेनेतत्सहकार्यत्वं एव फलदानम्,
यत एतासामेव वरप्राप्तत्वेनात्र रमणविशिष्टाः क्षुधा दत्तास्त्रयतिरेकेण नास्य सम्भावनमिति
नैतत्पूर्वं तासां रमणमिति भावः । अत एवाग्रे भगवदाकारणं तु तावदेतद्विषयकमेव
स्पष्टीकृतं श्रीमदाचार्यैः । तथा सत्युभयोर्मग्यतः प्राथमिकसंपन्च एव बीजम्, तदाचाहा-
नम् । मक्तिवर्णनविन्दरूपा । तस्या नैतन्तर्कभावनेनावसरे प्राप्ते बीजपरिपाकदशायां फलं
साक्षात्स्वरूपानन्दानुभव इति यावत् । तत्र कुन्नास्त्रिपाद्यमहात्मः, तद्व्यतिरिक्तानां त्याग
इति स्थापितत्वात् । अत एव व्रनाप्याये श्रीमदाचार्यैककृत'मत्यागस्त्यागादुत्तम' इति ।
तथाप्याप्याधुनिकद्वैवीष्टपुत्रज्ञानां बीजानां सर्वदोषदूरीकरणार्थं तादृशसात्मकम-

जनानन्ददार्ढ्यं च तादृक्सेवनानुकरणोपदिष्टत्वेन श्रीमदाचार्यवर्यास्तादुभयपक्षमाश्रित
साक्षात्फलप्राप्त्यर्थं नामस्मरणानन्तरं फलपरिचयावधि साधनत्वेन भक्तिवृद्धिप्रकारं निरू-
पयन्ति यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तयोपायो निरूप्यते ।

धीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोप्यधिकः स्रोहो भक्ति’रिति । यत्र वरप्राप्तत्वेन
पूर्वकालिनकसंस्कारकरणानन्तरमेव भक्तैः प्रक्षिप्तधीजत्वम्, तत्र स्मरणपाहुत्यादङ्कित-
त्वम्, ततस्तथात्वे पल्लवितत्वम्, तथैव कुसुमितत्वम्, एतावन्मात्रकं फलीकरणावधि
वर्षकत्वमग्रे कृतो न सादित्यनुसन्धेयम् । सा प्रवृद्धा स्यादिति । प्रकृष्टेन वृद्धिः प्रतिक्षणं
तादृगतिपूर्वकस्मरणपाहुत्येन । तथोपायसत्प्रकारकाचरणोपायो निरूप्यते, उत्तरवान्त्य
एव विशदीक्रियत इत्यर्थः । धीजभावे दृढीकरणपेक्षकत्वम्, अन्यथा तुशब्दस्य पूर्व-
पक्षव्यावर्तकत्वानापत्तिः स्यात् । किञ्च, धीजभावे दृढे सत्सेवाप्रेङ्गुरभावमारम्भ
फलपर्यन्तं तदुद्भावनपूर्वकं वर्षकत्वम् । अन्यथा कृतोपि संस्कारो व्यर्थ एव स्यात् ।
अत एव ‘भावैरङ्कुरित’मित्याद्युक्त्यस्तु तादृग्धीजभावफलीकरणत्वमेवामिभ्यजयन्ति । तत्र
त्रिपयन्व्यवस्थाभेदेन हेतुप्रपञ्चयते त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । अत्र तामसार्दा
त्यागादेव तथात्वम् । सात्त्विकराजसानां तु श्रवणकीर्तनादिति योजनोभययैव वेदितव्या ।
तथा सति पक्षद्वयविशिष्टविभागसमानाधिकरणत्वेन हेतुनिरूपणप्रस्तापेपि सामानाधिक-
रण्यात्तद्विग्रहं स्वीकर्तव्यम् । अत एव त्यागादिति श्वमुक्तिः, न तत्र समाहारे योजना ।
श्रवणकीर्तनयोस्त्वैक्यद्रावत्वेन तथात्यादत्यागपक्षमाश्रित श्रवणकीर्तने एव हेतुत्वेन
निरूपिते, नतु त्यागः । तस्माद्यथायोग्यतया हेतुनिरूपणं ज्ञेयम् । अत एव ‘श्रवणा’दि-
त्यास्य’प्रतिपादु ततो वृद्धा’मित्यन्तेन तदृढीकरणार्थमेव भगवता यद्यप्युक्तम्, तथापि
नाद्दीकृतमेताभिः, किन्तु ‘क्षयञ्च एवादर्शनीय’ इति न्यायात्त्याग एव तासां दार्ढ्यस-
म्पादकत्वम् ॥ १ ॥

अतः परमेतावन्मात्रकं धीजदार्ढ्यमुपपाद्य तद्यत्कारमप्यग्रे प्रकाशयन्ति धीज-
दार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

धीजदार्ढ्यप्रकारस्तु शृष्टे स्थित्वा स्वधर्मनः ।

अन्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणाद्विभिः ॥ २ ॥

अत्र शुभारिक्तप्रत्यक्षसाधननिरूपणत्वेन प्रथमतस्तद्व्यकरणमेव प्रचारयन्ति ।
अन्यमुपशब्देन तत्रकारकानिरिक्तप्रकारं व्यावर्तयन्ति । तथा । शृष्टे स्थित्वा स्वध-
र्मन इत्यत्र न्येत्याद्या भगवान् तदर्थतः पशुपतयार्थादिकणुभयन् तादृगरसभोजीणामाच-

रणं ज्ञात्वा भजेदित्यन्वयः । अथवा, यद्यैताः स्वस्य पूर्वं भगवद्गृहीतपुंस्त्वात्प्यधर्म-
मधुना प्राप्य पूर्वकालीनोपदेशजनितसंस्कारस्मरणपूर्वकं तद्भजनं कुर्वन्ति, तथैतन्मा-
गीया अपि 'स्वधर्मत' इति नामस्मरणपूर्वकतस्काररूपवरणप्राप्ती तदनुकरणत्वेनैतद्भजनं
कुर्वन्नित्याशयेन श्रीमदाचार्यवर्या आहुः स्वधर्मत इति । एतत्प्रकारानुसारेण
स्वयमव्यावृत्तः सर्वदा । व्यावृत्तिर्व्यवहारः । स तु सन्निपातः, तद्ग्रहितः सन् कृष्णं
पलात्मकं सदानन्दवाचकं पूजया श्रवणादिगिरित्वात्र, तथा पुष्टिमार्गीयया
'धन्यास्त्विति वाक्यपट्टनिरूपितया, तथा श्रवणादिनवप्रकारकमक्तिभिरपि तत्तद्भावस-
माश्रितमेव भजेत्सेवनं कुर्यात्, तदप्यान्तरिकम्, नतु बाह्यमित्यर्थः । अथवा । तासां
कामरूपाणि वस्त्राणि गृहीत्वा पूर्वं नीपभास्वा पश्चात्तत्रैव दानत्वेन तासु यथा
भगवत्पूजनत्वम्, तथैवाग्रे स्वातिथियोत्तरीयकल्पितासनदानत्वेन तागिरपि भगवान्
पूजित इति लक्ष्यते । अत एव 'तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वर' इत्यत्र तच्छब्दपरामर्शस्यैव
तदुद्घाटकत्वमेतत्प्रकारकाचरणं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वदा भावनीय इति संक्षेपः ।
अतएव व्रतचर्यायां 'प्राग्जन्मपुरुषलास्यधर्मा अपि ययस्तां । प्राप्ता ये तैः सहागच्छन्
संपन्नं सूचयन् हरि'रित्यत्र श्रीमत्प्रभुगिलायैवोक्तमिति प्राथमिकसंपन्नत्वैव पीजभाषत्वम् ।
ननु ते तु श्रमयो मननशीला मद्यद्रष्टारः सर्वात्मना भगवदुक्तसाधनफलत्वेनैव
प्रत्यहं गृहक्षितमेवाहस्य तदान्नापलात्नपूर्वकं भजनं कुर्वन्ति, अयं तु प्राकृतः, कर्म
तत्साधनाचरणं कर्तुं शक्यत इत्याहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥३॥

धीजं तदुच्यते शास्त्रे हृदं यन्नापि नश्यति ।

वस्तुतस्त्वयमप्येको धीज्जदार्ढ्यप्रकारान्तरः, तस्मात्स्वयं व्यावृत्तोपि तंसारसक्तः
सन्नपि हरौ सर्वहुःसहस्रणशीले भगवति गजरावप्रान्ताधिकनास्वराकमानुस्मरणपूर्वकं
चित्तं संस्थाप्येति श्रेयः । सदेति कालापरिच्छेदकत्वेनैव श्रवणादिषु नवप्रकारकमक्तिषु
तद्भक्तिप्रकारस्फूर्त्या यतेत् । तद्विषयकं यत्नं कुर्यादित्येतत्प्रकारेणापि सा प्रवृद्धा सादिति
पूर्वोक्तान्वयः । ननु पूर्वोक्तकाराचरणेनाग्रे किं साधितमिति प्रेमादीनां प्राप्तिमपि सूचयन्ति
ततः प्रेमेति । ततः तद्भजनन्तरं पूर्वोक्तविकरणम् एव तथात्वेन पञ्चरचनारूपं प्रेमोत्प-
पत्ते, येन भक्तिवह्नी प्रत्याहं प्रतिक्षणं सिम्भनविषयीक्रियते । तथा आत्मकिर्मावनिश्रेयः । स तु
पुण्यागमरूपः । अत्र 'शास्त्रार्थस्य परित्रानात् यासस कडिका भवे'दिति याज्ञोक्तोयो-
नुमन्धेयः । तथा सत्वेतत्प्रकारकमक्तेः प्रेमोत्तत्भावित्वं सुक्तमेव । अत एव श्रीगदा-
चार्यैरपि तथैवोक्तम् । 'आमनितः प्रेमपूर्वैर प्रेमापि हरिणा कृत'मिति । तथा व्यसनं
च येन विना क्षणमपि न्यातुं न शक्यते, तद्य पीवादारम्य पत्रादिपकारावपि

सर्वत्र भावनीयम् । एवं यदा भवेत्तदा न काप्यनुपपत्तिः । अथवा । अत्र चकारः समु-
दयार्थकः । तथा सति प्राथमिकसंबन्धो बीजभावः । तस्मात्स्वभावतो वृद्धिं प्राप्ता भक्ति-
र्वली, तदुद्भूतं प्रेम फलवस्थानापन्नम्, तत्रनिवासक्तिः पुण्यागमः । ततो व्यसनं च फलत्वेन
स्वरूपैकनिष्ठत्वम् । एतेषां बीजत्वजातिविशिष्टसमानाधिकरणत्वेनैकजातीयत्वम् । तथा
सति मूलदृष्टीकरणत्वेनैव सर्वत्र तथात्वमिति सावनीयम् । तदेवाग्रे निरूप्यते बीजं तदु-
च्यते, शास्त्रे भगवच्छब्दे, श्रीभागवतगीतानारदपञ्चरात्रादावपि, यद् दृढं नास्ति नश्यति,
तत्तु प्राथमिकसंबन्धकालीनमित्यध्यवसेयम् ।

अतः परं प्रेमासक्तिभ्यां यजातं तदाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृह्णाकचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्वासनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा पतेद्यस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकमूपस्त्वं दुःसंसर्गात्तथागतः ॥ ७ ॥

अता स्त्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकपं वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

याधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संदायः ॥ १० ॥

अथ स्नेहपदेन भक्तिरुच्यते । तत्र पाल्यार्थः सेवा, प्रत्ययार्थः 'प्रेमे'ति । तेन रागवि-
नाशः स्यात्, भगवत्स्वरूपातिरिक्तवस्तुमात्रेषु यो रागः अनुदण्डवं तस्य विशेषेण नश्वरत्वेन
नाशः अग्रतीतिः स्यात् । तथा भासत्त्यापि गृह्णाकचिः स्यात् । तत्र 'न गृहं गृहमित्याहु-
रुद्विषी गृहमुच्यते' इति याज्ञानाद्याश्रमकला परिग्रहायकचिस्तुचिततरा । अथवा ।
नैते आत्मसंबन्धिनः, किन्तु देहादीनाम्, प्रत्युत तादृशमायनिरतस्वालोक्तिकभावविपातका
एव, नतु साधकाः, इतोपि तदनामकीं तस्य न किमपि बाधकम्, प्रत्युत तथात्वे
तथात्वमिति । अग्रिमवाक्ये तथैव निरूप्यते गृहस्थानां बाधकत्वमिति । भगवद्वि-
षयकर्मस्वरारादुत्कर्तृणां तु स्त्रीपुत्रादिष्वनात्मत्वं भासते एव । चकारात्बाधकत्वमपि ।
तथा मतिं तत्सन्तो न विशेष इति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्यसनमात्रवत्त्वाद्युपपत्तिः
स्यात् । अनलसेवायाम् गम्यं साधकत्वेनाधिकारि विपरीतियते यदा स्यादिति ।

तुरोधेनासपूर्वाणां सेवायामिति धात्वर्थस्यानुकूलत्वेन भगवद्भजन एवासक्तिः । सपूर्वाणां तु भगवद्गुणानुवादत्वेन कथायामेव सा । 'तव कथामृतमि'त्यादिवाक्येषु तथा निरूपितत्वात् । उभयत्र वाञ्छन्दो विकल्पत्वेन तन्मात्रकं बोधयति, अन्यथा एकेनैव तेन चारिताभ्यं सति द्वित्वनिरूपणत्वात्प्रयोजनत्वात् । अतः श्रीमदाचार्यवर्गाः स्वकीयान्प्रति निरुपि-
कृष्णावत्त्वेन स्वानुभवपूर्वकोभयपक्षीयासक्तिनिरोधस्तं फलत्वेन प्रतिपादयन्ति सेवायां
या कथायां वेति । अनेन सेवाकथयोः स्वरूपात्मकत्वं सूचितम् । आसक्तिभ्रमन्यायेन
तयोक्तिः । अथवा विकल्पत्वेन यत्सेति सामान्यनिर्देशात्परमभाग्यवत्स्तत्कृताचरणशीलस्य
आसक्तिनिरोधे दृढ इति प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकत्वेन संभवेत्तस्य यावज्जीवं शरीरस्थितिपर्यन्तं
पूर्वोक्तरीत्या नाशः कापि कस्मिन्नपि देशे समये वा न दृश्यत इति श्रेयः । 'स्वानुभू-
प्रकारज्ञापनाय मे मतिरि'त्युक्तवन्तः । अतः परमेतत्प्रकारकाचरणकर्तुः कदापि स्थितिपक्षे
यापसंभावनायां जातायामपि स्वबुद्धान्यत्रैव मया स्वयमिति पक्षो निराक्रियते ।
यापसम्भावनायां तु एकान्ते वासो नोचितः । वैराग्यवशान्महारण्यादौ स्थितिर्न
कर्तव्या । किन्तु यत्र साक्षाद्भगवदाविर्भावः स्वहृदये स्वानुभूतो भवति, तत्रैव स्वयमि-
त्येकान्तपदतात्पर्यम् । अत एव नेष्यते नेष्ठाविपयीक्रियते । कृतस्त्र हेतुवन्त्येते
हरिस्त्विति । यथा प्रजरक्षाः सर्वतो भगवता रक्षिताः, 'विषजलाप्यया'दिति शक्य-
पदकृपनात्, तथात्मविपयिणी या रक्षा तां सर्वतः पूर्वोक्तदुष्टसमूहादपि करिष्यत्वेव ।
अत्रापि स्वमलैवोक्तं न संशय इति । संशयः सर्वथा न कर्तव्य इत्यर्थः । हरिस्त्वस्या-
न्यथानुपपत्तैव तथा निश्चीयते । तुञ्जन्दस्यापि तथैवोद्घाटकत्वम् ॥

अतः परमुपसंहरन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृह्यतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृह्यता रतिः ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं श्रीभागवतभगवद्वाक्यनारदपञ्चरात्रादिकं ततु भग-
वत्कथितमुपदिष्टमपि गृह्यत्वेन यत्तत्त्वं 'एवं मदर्थोऽशितलोकावेवे'त्यत्र यथोक्तं तन्मया
तदुक्तप्रकारेणैव निरूपितम् । प्रथमसंयन्धकरणादित्याद्याज्ञाविषयत्वात् । एतदध्ययनकर्तृ-
णामपि पूर्वोक्तसिद्धिरित्याशयेनोच्यते य एतत्समधीयीतेति । य इति समान्योक्त्या
कोच्येतत्सृष्टियतमाग्यशीलः परमादरेणार्थानुयन्धानपूर्वकं तदुभयाचरणकर्तृत्वेनैतदध्ययनं
करोतीति । तत्रापि नियमनैवत्येन सम्यक्त्वम् । तेन तस्यापि दृढा रतिर्भगवद्विषयको
भावः स सुदृढः सादित्यलं विस्तरेण ॥

श्रीमदाचार्यचरणानुग्रहादेव निर्णयः । कृतस्त्रदुक्तवाक्यानां सुज्ञानां तोपसिद्धये ॥ १ ॥

इति श्रीद्वारकेऽविरचितमक्तिवर्धिनीप्रकाशः ।

EDITORS' NOTE.

भक्तिवर्धिनी is the twelfth of the Sixteen Sacred Books of श्रीमद्भक्त्योग्य. It is the foundation of भक्तिमार्ग, and it clearly shows the means by which भक्ति towards God may be increased and strengthened. Nothing is said here about the मुख्य अधिकारी, for his अधिकार is strong enough to lead him to final realisation, the मय्यन अधिकारी has to resort to साग and भक्त्यधीन after his बीजभाव i. e. love towards God, which is produced only by His grace has been strengthened into सागवित and व्यसन. Such a व्यसनी, who cannot live without God, should leave worldly surroundings, and realise His separation unobstructed. Such a मय्य is referred to in निरोग. कृष्ण and his state is described in महा इत्या...अप्यप्येति शिष्येति. It is for such a मय्य, that in ह्यन्यतन्निवेद्य it is said विरहात्मकार्यं तु परित्यागो प्रवसते. His साग is nothing else but मय्ये भावना सिद्ध. For the हीन अधिकारी—and almost all the people of the modern times should be included in this category—the method of strengthening the बीजभाव i. e., the divine love which is the gift of His Grace, is as follows—He must stay in घरसाग, observe वर्णाश्रमधर्म, give up worldly pursuits and worship कृष्ण by पूजा, ध्यान &c. Even if he cannot give up worldly pursuits on account of poverty &c., he must concentrate his mind in हरि, the remover of all pains, and always try for ध्यान &c., till the बीज germinates, and वेद, साधक and व्यसन are produced. The test of divine love is चकारापकार, the test of divine साधक is रहस्यवि; all the people in the house look like hindrances—nay, strangers. The test of व्यसन is the inability to live without Divine Presence, अस्मि सागवत्सकि. Even such a व्यसनी or विरहात्तर should not constantly stay at home, because it is a prison, full of many fetters.

The साग stated above is not easy; it is full of obstacles due to दुर्बल and दुष्टान. Hence it is better to stay in a रहस्यालय, in the company of मय्य, who are wholly engrossed in serving the Lord. There also the aspirant should stay near or distant, in such a way that his मन is not spoiled. श्रीवत्सकार्य says that he who is wholly engrossed in सेवा or पूजा till his life will never perish.

If one is really anxious to go to God, he will learn much from this *ग्रन्थ*. The fourteen commentaries that we have been able to collect and publish show the various aspects from which we can look at it. Of each of the first eight commentaries we had three to five copies, and from the ninth we had only one copy of each. Of श्रीकल्याणरायजी's commentary we had got a mss. written by his illustrious son श्रीहरिवर्धनजी, of श्रीगणेशरायजी's we had a mss. corrected by himself in his own handwriting, and of 10, 11, 12 and 13, we had the original mss. written by the authors themselves.

A large collection of these commentaries we got from Pandit Gattulala's Library, and we are grateful to the departed Pandit for his vast and varied collection of mss. Some mss. we were able to get from the Bhandarker Research Institute, for which we are thankful to Dr. S. K. Belvalkar. Shri Vallabhalaji, son of Shri Devkinandanji also gave us some mss. and we acknowledge our gratefulness to him. Lastly, some important original mss. Mr. Telivala was able to collect while on tour at श्रीनाथद्वार, कोटा, राजपुताना &c.

We note with pleasure the help that we have received in the preparation of press-copies of some of these mss. from Messrs. Gopaldas Jhalani, B. A., of Ujjain, Dhirajlal Kashioath Pandya of Anand, Chandulal C. Shah, Becharadas Megnani and Purushottamdas Tribhuvandas of Nadiad. This work is printed from the funds supplied by निरंजनराय गोखलेजी श्रीजीवनरायजी of पोखर and his son श्रीमहेशरायजी and our sincere thanks are due to them.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Ford Shri Krishna.

BOMBAY, }
March 1921. }

MULACHANDRA T. TELIVALA.
DHIRAJLAL V. SANKALIA.

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०			
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०			
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः ।	रु. १- ०-०			
<table style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: 80%; margin: auto;"> <tr> <td style="padding: 2px;">जलमेदः । चतुर्विवरणसमेतः ।</td> </tr> <tr> <td style="padding: 2px;">पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि ।</td> </tr> <tr> <td style="padding: 2px;">सेवाफलम् । विवरणद्वयम् ।</td> </tr> </table>	जलमेदः । चतुर्विवरणसमेतः ।	पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि ।	सेवाफलम् । विवरणद्वयम् ।	रु. १- ०-०
जलमेदः । चतुर्विवरणसमेतः ।				
पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि ।				
सेवाफलम् । विवरणद्वयम् ।				
५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०			
६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । जयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १- ०-०			
७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् ।	रु. २- ८-०			
८ श्रीमथुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।			
<table style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: 80%; margin: auto;"> <tr> <td style="padding: 2px;">प्रेमामृतम् श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविष्टितिसमेतम् ।</td> </tr> <tr> <td style="padding: 2px;">परिवृष्टाष्टकम् श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।</td> </tr> </table>	प्रेमामृतम् श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविष्टितिसमेतम् ।	परिवृष्टाष्टकम् श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०- ८-०	
प्रेमामृतम् श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविष्टितिसमेतम् ।				
परिवृष्टाष्टकम् श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।				
१० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०			
११ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०			
१२ त्रिविधनाभावली टीकासमेता ।	रु. १- ४-०			
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०			
14 Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma Sūtras (Zala Vedānta prasa Essay)	Rs 1 0 0			

भाषणस्थानम्—

१. चुनीलाल युक्तसेठर, पञ्जागदिर भूलेधर, मुंबई.
२. नडीयाद पुष्टिमार्गीय पुस्तकाल ; नडीयाद.
३. पंडित मुख्याजी गोकुलदासजी,
श्रीविठ्ठलनाथ पाठशाला, पाटा, राजपुताना.
४. पंडित गद्दालालानी पाठशाला, केचिद्वलद्वीट भूलेधर, मुंबई.

Printed by Sambhanga Venk Nodge at the Dhruva Nagar Press
23 Kolhat Lane, Bombay

Published by Mahadeo Jee Telhade Talukda B. A. L. I. Vakil High Court
Klakkur Talukda C. J. Tank Road (1 gate, 100-0)

श्रीमद्विष्णुसर्वचरणप्रणीतं

सेवाफलम् ।

१२५५ से

द्वादशविवरणसमेतम् ।

क्र.सं.	विवरणम्	पृष्ठ.
१	श्रीमदाचार्यचरणानाम्, मुक्तदृष्टम्	१
२	श्रीकल्याणचरणानाम् १	२७
३	चण्डीमठचरणानाम् ५	२५
४	श्रीदेवकीनन्दनचरणानाम्... .. १२	३९
५	श्रीहरिधनचरणानाम्, १६	४८
६	श्रीबलभानाम् २३	९०
७	श्रीपुरपोतनानाम्, २७	९४
८	श्रीसुखारिणाम् ३५	९०
९	श्रीसुखानन्दानाम् ३९	९४
१०	श्रीयोगोपलभनानाम्, ४८	९०
११	श्रीकर्मणभट्टानाम् ५६	९४
१२	श्रीकेशिनम् ६४	

श्रीवानपुरीसश्रीमद्रोस्वामिश्रीवल्लभात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
 भृगुपुरस्त्र मूलचन्द्र हुलसीदास वेडीवाल वी.ए., एल्.एल्.वी., वकील
 हाईकोर्ट, गुरुजीपुरस्त्र धैर्यलाल प्रजदास सांकलीया, वी.ए.,
 एल्.एल्. वी., वकील हाईकोर्ट, इत्येताभ्यां संशोध्य
 मुम्बापुर्या 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
 मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीमल्लभः ४२९. संख. १९०३.

मूल्यप्रेकमुद्रिका.

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. धीमदाचार्यकृतं सेवासुखं तद्विचरणं च यावत्प्राप्यटीकास्ताः सर्वा दृष्ट्वा मुद्रितमलि । तत्र विद्यमानाः पाठभेदाः श्लोकक्रमनेदृश्यास्मान्निस्तत्रैव दर्शिताः ।
२. श्रीकल्याणरायंकृतसेवासुखटीकायाः पुस्तकद्वयमस्मात्पुस्तकद्वयम् । प्रथमं भा.भा. वे. न.पं. गङ्गालाललिखितसंग्रहस्यम् । तत्र प्रथमं प्राचीनम्, प्रायः शुद्धम् । द्वितीयं 'दक्षनकोलेज' हस्तलिखित-संग्रहस्यं प्रायोद्युक्तं तथापि पाठादिसोपनार्थं क्वचित् क्वचिदस्मन्तमुपयोगि ।
३. साचाश्रीगोपेशटीकायाः पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । अन्यद् 'दक्षनकोलेजस्वसंग्रहस्यम्' । इदं पुस्तकत्रयमपि प्रायः शुद्धं प्राचीनं च । एतहीकाया मुद्रणानन्तर-मेकमन्यदप्राचीनं पुस्तकं प्राप्तम्, तत्र विद्यमानाः पाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।
४. श्रीदेवकीनन्दनकृतटीकायाः पुस्तकत्रयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । तत्रैकं प्राचीनमन्यद्वयं नूतनम् । तद् प्राचीनपुस्तकमपलम्ब्य यावच्छक्यं तावत्पर्यन्तं संशोध्य मुद्रितमस्माभिः ।
५. श्रीहरिरायकृतटीकायाः पुस्तकत्रयं मिलितम् । इदं शुद्धं प्राचीनं च । एकं केनचिद्भट्टेन वासुदेवेन स्वपठनार्थं लिखितमलि । इदं पुस्तकत्रयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् ।
६. श्रीचण्डनकृतटीकाया एकं पुस्तकं मिलितं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । इदं प्रायः शुद्धं प्राचीनं च । एतदपि पाठसङ्घर्षं सौतोष्य मुद्रितमस्माभिः । एतद्वन्वमुद्रणानन्तरमस्मात् अन्यपुस्तकं मिलितम् । तत्र सेवासुखविवरणानुसारेण श्रीकल्याणरायणस्यैव टीका पुनर्लिखितेति प्रतिभाति । तत्र विद्यमानाः उपयोगिपाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।
७. श्रीपुरुषोत्तमकृतटीकायाः पुस्तकत्रयमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । तृतीयं दक्षनकोलेजसंग्रहस्यम् । एतदपुस्तकं शुद्धं सूक्ष्मं एवं लिखितं श्रीपुरुषोत्तमैः । परन्तु तस्मात्प्राक्-टीका श्रीपुरुषोत्तमैः सनिकारं पुनर्लिखितेति पं. गङ्गालालसंग्रहस्यद्वयोद्देशेनेनालिखितया निश्चीयते । पं. गङ्गालालसंग्रहस्यादर्शद्वयं समवलम्ब्य एतद्विचरणं मुद्रितमस्माभिः । एतन्मुद्रणानन्तरमेकमनि-शुद्धं प्राचीनं पुस्तकमेतद्विचरणस्य मिलितम् । तत्रशोपयोगिपाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।
८. एतदपुस्तकं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । अस्व कर्तुं नाम न विद्यते । यथाऽप्येव मुद्रितमस्माभिः । इदं श्रीपुरुषोत्तमविवरणानुसारिविचरणम् ।
९. साहजानन्दकृतविचरणाः पुस्तकद्वयमुपलब्धमस्माभिः । एकं दक्षनकोलेजसंग्रहस्यम्, द्वितीयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । प्रथमं प्राचीनं प्रायः शुद्धम्, द्वितीयमपि तथैव, परन्तु नूतनमिति प्रतिभाति ।
१०. जयगोपालमहाकृतटीकाया एकमेव पुस्तकं दक्षनकोलेजस्वसंग्रहादुपलब्धम् । अस्मिन्पुस्तके ४३ तमं पर्वं तु न मिलति । इदं पुस्तकं ग्रन्थरूपा स्वयमेव लिखितमिति प्रतिभाति । तत्र एकवारं विचरणं समाप्य परमतसङ्घटनार्थं २० पत्राणि द्वाद्वादशेन लिखितानि । किं तस्य मतं तत्तु पूर्वं तेन सूटीकायामेव दर्शितम् ।
११. लक्ष्मणमहाकृतटीकाया एकं पुस्तकं श्रीमोक्षलेखचरणपरामुत्तमि'दत्तवलाल सांकलधम्' इत्यनेन दत्तम् । इदं पुस्तकं ग्रन्थरूपा स्वयमेव लिखितमिति प्रतिभाति ।
१२. अथ विचरणस्य कर्तुं नाम न विद्यते । अस्व पुस्तकमेकं गङ्गालालसंग्रहस्यम् । प्रायःशुद्धम् परन्तु क्वचित्सिद्धम् । यथाऽप्येव मुद्रितमस्माभिः ।

शुद्धसहस्र्यां प्रादुर्भूता इति केपादिभक्तं तज्ज्ञानवसरस्वधीमदनमोहनलालमन्दिरस्य श्रीसुबोधिनी-
 लेखेतिथीतो विरुद्धवाचैवासाकं प्राशय् । भाषासाधनेनापि मिश्रीपते वयं श्रीसुबोधिनीलेखकृत्रि-
 रेवेपं टीका लिखितेति । टीकाकलत्र तेषां श्रीसुबोधिन्यनुसारीव्याचानं तदेव ज्ञापयति । एतेन
 भीतासावदीपिकाकाराः श्रीबल्लभाः श्रीदेवकीनन्दननन्दना एव स्युरिति । पञ्चमगृहे द्वौ श्रीवल्लभौ
 तत्रदीपिकाकाराः श्रीबल्लभाः श्रीदेवकीनन्दननन्दना एव स्युरिति । पञ्चमगृहे द्वौ श्रीवल्लभौ
 प्रादुर्भूतौ । तयोरेकाः श्रीदेवकीनन्दननन्दनः १६०२ मार्गशोर्षशुक्लसप्तम्यां प्रादुर्भूतः । नवम
 श्रीनिहलरायशुभ्रुः १७२९ कार्तिकशुक्लद्वादश्यां प्रादुर्भूतः । स तु श्रीगुरुशेचमादर्शोचन इति
 न स लेखकृत् । ज्ञाननगरस्वधीमदनमोहनलालमन्दिरस्य श्रीसुबोधिनीलेखेतिथीतो ज्ञायते यद्विमें
 श्रीबल्लभाः काकाश्रीबल्लभनीतिप्रसिद्धाः श्रीविहलेषशुभ्रवन् । तत्र श्रीगुरुशेचमाद् भाट्टकालीनः
 श्रीनिहलेशशुभ्रुर्न कोपि श्रीबल्लभः पञ्चमगृहे प्रादुरग्यूत् । तस्माद् श्रीरघुनाथवंदयस्य कलारि
 श्रीवल्लभस्य लेखकत्वं नैव समीचीनम् ।

७. उत्तमं श्रीमद्युक्तोत्तमाचार्यं श्रीमदाचार्यतः पुरार्थानवपा सहस्रं संख्यां निष्पयन्तो
 भाद्रपदशुद्धदशम्यामेकादश्यां वा १७२४ वर्षे शोभताः । तेषां विवरणं शास्त्रीयमाचार्यभाषणतल-
 र्पणोक्तिं प्रतिभाति । विशेषतलेषां चरित्रविज्ञानुभिः पुष्टिप्रक्रियुपेतिमातिरूपत्रिकायाः पञ्चमपर्यस
 वृत्तीपाको द्रष्टव्यः । पाठ्यमात्रं बाह्यमन्तर वा तेषां चरित्रादिकमस्मान्निहलैव निवेदितमिति मात्र
 पुनरनूयते ।

८. अष्टमं व्याख्यानं केचामिन्द्रोस्वामिनाम् । इदं व्याख्यानं श्रीसुक्तोत्तमाचार्योस्वाम्य-
 मनुसरति ।

९. नवमं व्याख्यानं लाल्लभदानम् । केचिदाचार्यज्ञानिजगत्कैलभदेशीया विद्वांसो माह्वनाः
 श्रीमद्विहलेष्वरमद्युक्तोत्तमाचार्योऽङ्गुले समानीताः । तैः सह श्रीमद्युक्तोत्तमाचार्यः कथादानव्यवहारो रक्षितः ।
 एतादृशो माह्वनेषु द्वौ भावतौ मोक्षिन्वृत्त्यभङ्गो बभूवुः, ययोर्गिनो श्रीरक्षिणी श्रीमद्युक्तोत्तमा
 स्वरचितैव स्त्रीकृताः । आग्नेयपुस्तकविश्वनाथस्य पुत्री हि एती । विश्वनाथभट्टवंशेषु श्रीमद्युक्तोत्तमा-
 भङ्गे बभूव । तत्र मद्युक्तोत्तमाचार्य स्वैव एते लाल्लभदेशीयनामपालकगुरुदक्षिताः । सत्राहमवाहं
 जपसिद्धिस्त्रात्रिणां । सवाहं जपसिद्धस्तु संवत् १९८८ वर्षे प्रादुर्भूतः, १७२८ वर्षे पञ्चमं गतः ।
 भक्तोस्मिन्नामये लाल्लभदेशीय विद्यमाना माह्वन् । प्रायः श्रीमद्रोस्वामिनः दुहितृते पंथा भद्रा इत्युच्यन्ते ।
 लाल्लभदेशीय भवि तद्वैव । मोक्षामिन्धिरिजारीणां शिष्याः । तेषामनेकमन्या एवलिखिता रच्यन्ते ।
 तेषां लेखनशैली तु सरला वर्तते । लाल्लभदेशीयान् व्याख्यानेषु प्रकटीभवति । अद्युक्तोत्तमाचार्य-
 प्रकाशिकाश्रीसुबोधिनीयोगानुसन्धयोजनासेवाश्रीसुबोधिनिर्णयार्थं यमनेयप्रकार्येषु अद्युक्तोत्तमाचार्यो
 वदने प्रन्यासेनां प्रकाशकत्वं प्रवीक्षन्ते ।

१०. दशमं व्याख्यानं मठपतिजयमोपालमहानाम् । एते पितृनामनिर्देशितस्य सूत्राः । ते
 श्रीमद्युक्तोत्तमाचार्यश्रीनिहलेष्वरद्वितीयवतुगारधीमोक्षिन्द्रवन्देष्टुत्रश्रीकल्याणरायाणां शिष्याः । स्वज्ञा-
 तैरिदियमाच्ये महिम्नैरुत्तमं संसे च स्वश्रीपयमेवं कावचमि । 'प्रथममि इति श्रीमद्रथमाचार्यपरिणाम्,
 श्रीनिहलेष्वरार्थं प्रभूत् स्वानीष्टसिद्धये । श्रीमद्रोस्वामिनाम् श्रीमत्कल्याणरायगुरुशरणम् ।
 नामनिवेदनदायम् प्रणमामि सुदुर्गु- प्रेम्ना । ईश्वरवन्द्यविन्नामनिहलेश्वरो मठपतिजयमोपालः ।
 जयमोपाल इतिपद्मार्थं निहलीते तैरिदियमाच्यम् । 'श्रीमद्रथमविहलेष्वरद्वितीयोऽङ्गुलेपाम् । नाम
 भक्तिप्रवधारणपुत्रम् श्रीकल्याणरायम् गुरुम् । सततमावृत्तमात्रमुत्तमं प्याता च सद्योतं कुर्वे
 प्रथमम् महिम्नैरुत्तमं तामिपं नैल्या ।', 'वैदेवाभारक्षीचिन्तामयिद्विद्वित्तमगतौ । जयमोपाल-

कृता कृतिरेषा चन्द्रतारकं जयताद् । भट्टेषु इमे लाडुभट्टानामपि प्राज्ञः । अद्यापिपर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । पं. गङ्गालाललेखेणैव तेषां न किमपि विद्यते । परन्तु एतेषां वैदुष्यं तु निर्दिष्टाद् । बहुवोपि कृतयत्नेषामुपलभ्यन्ते । सैत्थिरीयभारतयद्विदुषुसुखसुखसवित्त्वमंगलकृतकृष्णकर्णासृतीकादुदुपुष्टि-
मार्गापिसेवाद्यः श्रवणश्लेषां नयनगोचरीभवन्ति । सरस्वतिकृतसंगीतसूयटीकायाः पत्रद्वयं तनमुत्तर-
सैर्मुत्तरातीपत्रदीपावल्यके संवत् १९७० वर्षे मुद्रितम् । भक्तिवार्धिन्याः स्वकृतटीकाया उपन्यासोस्मि-
श्रेय सेवाफलव्याख्याने शैः क्रियते । शुद्धभेषनिपद्माप्यमपि तैः कृतमिति सम्भाव्यते इति तत्कृत-
सैत्थिरीयभाष्याख्यायते । सेवाफलव्याख्यानमपि तेषामतिरसिकं वर्तते । एतेरस्य व्याख्यानस्थान्तिम-
पत्रायि स्वकृतविवरणमेकवारं समाप्य पुनः श्रीहरिरायादिमतसङ्घटनाप पश्चाच्छिक्षिताम् । तेषां परमत-
सङ्घटनं नासाकं सन्तोषप्रदम् । एतदप्ये स्पष्टीकरिष्यते ।

११. एकादशं व्याख्यानं मठेशलक्ष्मणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टाः मठेशाधीनायभट्टपुरगोपी-
नाथमहामुनयः । इमे तु सर्वथा अज्ञातपूर्वाः । यद्यपि ग्रन्थान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि तत्पुस्तकोपरि
'श्रीनाथमहेश पुत्रधीगोपीनाथभट्टस्य पुत्रलक्ष्मणभट्टस्येद'मिति दृश्यते । एतेषामन्येपि ग्रन्थाः पं. गङ्-
गालाललेखितसंग्रहे दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इतिथी समाप्ता ।

१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अत एवास्माभिरन्ते मुद्रितम् । जयगोपालकृततदुपन्या-
सादिमे केपि प्रार्थना इति विधीयते । प्रतिज्ञामु सेवाफलटीकानु श्रीमन्नःपहता टीका नास्माभिरप-
रुष्या । जामनगरे श्रीमदनमोहनलालमण्डिरस्यपुस्तकसंग्रहे तस्या पुस्तकसर्वं विद्यते, परन्तु तन्म-
न्दिराविष्टानुधीमनिरद्धानां कृपाशभावात् सा टीका नासाकं मिलिता । तेपु पत्रद्वयमपि प्रेषित परन्तु-
सरदानामपि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रत्युत्तरानावादानुमीयते ।

अस्मिन्मुद्रणे त एव पाठाः रक्षिता ये केपुचिदपि अदक्षेषुमकेषु विद्यन्ते । कुत्राप्यादसंपुस्तकेषु-
फलम्वमानः पाठस्तु, यत्रापि भादसौ विद्यमानः पाठोऽस्यकमसमीचीनो भावः, तथापि त्रैव निषेधितः,
यतन्मथैव करणे नपिन्मदानयौ भवति । केनचिद् कुत्राप्यादसंपुस्तकेऽतिवमानः सावप्रवृत्तनिषेधने-
नाशुद्धः कतिपयः पाठो निषेधितः, टीकाकारान् प्रति महानन्यायश्च दृश्यः । प्रार्थनामहे च सांप्रदायिक-
ग्रन्थमुद्रणकर्तारः प्राचीनार्थो विद्यमानानेव पाठान् शुद्धये रक्षन्तु, न तु स्वमन कविषताद्, यतो
यः पाठोऽस्माकमशुद्धः प्रतिभाति स अन्येषामस्तत्समीचीनो भावीति ।

अस्य यावत्प्राप्यटीकासमेतसेवाफलग्रन्थस्य मुद्रणमप्यगो गोस्वामिवर्षधीनीवनलालः सहर्षं कृतं
इति तेषामुपकृतिं ययं सजिनयं स्मरामः, प्रार्थनामहे आन्येपि योस्वामिव. श्रीमन्तो देव्याबाध एनाम्नु-
तुपुंरिति । एतेषां गोस्वामिवर्षाणां कृपयेव सेवाफलं द्वादशविवरणेषु मुद्रितं सांप्रदायिकानां सुपर्म
भविष्यतीति ।

मार्गधीदेहप्रवर्धनी,
भीमप्रभुवरणराज्यव्योतष्यः

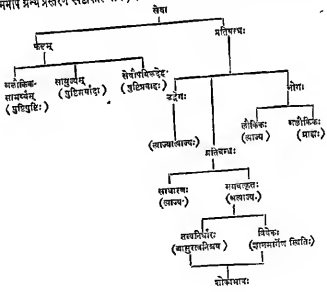
मूलचन्द्र तेलीबाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

सेवाफलतापर्यम् ।

श्रीकृष्णं वरसुन्दरं मधुरिमायति तदस्त्वमभूत् । सेवायां मकरन्दवानमधुपौ लोकोत्तरो तत्सुतो ॥
 नत्वा तानुक्तिष्वान् सिग्दहृदयाद् सेवानसास्तादभ्यम् । न्यायवानानि शिलेषव तानि निवृत्तिं सन्दोहरूपां यते

निःसाधनजनोद्धारप्रकटिततनुभिः श्रीमदाचार्यवर्यैर्निजजनाः स्वल्पेनैव प्रयासेन सर्व-
 सिद्धान्तं जानीशुरितिहृषया षोडशग्रन्थाः प्रकटीकृताः । यद्यपि तं तमधिकारिणमुद्दिश्य
 आचार्यैरेते ग्रन्थाः प्रणीतास्तथाप्याचार्याणां यावन्त्य उक्तयस्तासां न्यायरूपत्वात् तत्ता-
 त्पर्यं सर्वथा सर्वदा त्रिकालावाध्यमपरिच्छिन्नमिति तु निर्विवादं तद्वन्धाव्येदृशान् । यथा
 नवरत्नो देवश्रीगोविन्दमुद्दिश्य प्रकटीकृतस्तथैव सेवाफलं श्रीविष्णुदासगुद्दिश्य प्रकटितम् ।
 षोडशग्रन्थेषु सेवाफलग्रन्थस्त्वन्ते वर्तते । अस्य ग्रन्थस्य निगूढार्थत्वात् सकलपुरुषार्थ-
 पर्यवसानप्रतिपादकत्वात् स्वयमेवाचार्यास्तं विवृण्वन्तः । विवरणसहित एव सेवाफलग्रन्थो
 महादुर्भाषैस्सैस्सौमिभिर्भट्टैश्च यथाशक्ति यथासति विवृतः । तत्र मिलितानां द्वादशविवर-
 णानां संग्रहोत्र कृतः । यद्यप्येतासां टीकायां विषयोयं ग्रन्थस्तथाप्यस्य गूढार्थत्वं तु नैवापैति ।

आदौ तावद्यथा चालयोपोस्साभिः पूर्वं पुष्टिमक्तिसुधायां प्रस्तरेण स्पष्टीकृतस्तथैव-
 ममपि ग्रन्थं प्रस्तरेण स्पष्टीकरिष्यामः, एतेनास्य ग्रन्थस्याशयो विशेषतः सुगमो भविष्यतीति ।

सेवा—नृणामात्यन्तिकनिःश्रेयससिद्धयर्थं श्रीमदाचार्यैः पूजानामाङ्घ्रिः सेवानामार्गः
 स्नेहप्रधानः प्रवर्तितः । अस्मिन् मार्गे स्नेहस्य प्राधान्यं न विधेः । सेवानुष्ठानार्थः श्रीमदा-
 चार्यैः सर्वनिर्णयेषु दर्शितः । 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमेति' । अनर्थमूला-
 हन्ताममताया नाशं विना चित्तस्य प्रवर्णं भगवति न भवतीत्येतदर्थं प्रथमं तदुज्ज्वलित्त-
 सेवोपदिश्यते श्रीमदाचार्यैः । अहन्तारूपस्य देहस्य भगवता रूपस्य चित्तस्य विनियोगो
 यदा भगवति सर्वाशेन भवति तदा तादृश्यहन्ताममताया विपरिणामो भवति, चित्तस्य
 सर्वतः सम्बन्धे निवृत्ते तस्य भगवति स्थितिर्भवति । भगवदीयस्य तदाहन्ताममतापि
 भगवदीया भवति । सा तु न बाधिका, प्रत्युत परमफलसाधिका । देहचित्तस्य भगवति
 विनियोगः साक्षात्श्रीमद्गोपीजनवल्लभोपदिष्टप्रकारेण महाप्रतिज्ञारूपसर्वस्वसमर्पणद्वारा
 श्रीमदाचार्यैः स्वशरणागतजीवानां कृतः । तदैव ते जीवा भगवदीया भूत्वा ज्ञाननिष्ठजीवानां
 परमकष्टेनासाध्यं जीवन्मुक्तिप्रज्ञावयोधरूपमवान्तरफलमनायासेन प्राप्तवन्तः । एतादृक्
 प्रकारेण चित्तप्रवणद्वारा यदा भगवदीयस्य सेवा मानसी आधिदैविकी भवति, तदा सा
 स्वतःफलरूपा भवति । तादृशां विरलनकानां तु सेवां विना न किमप्यपेक्षितम् । एत-
 देवोक्त श्रीभागवते 'ननुदिदसेवानुरक्तमनसानभवोषि फल्गु'रिति । ईदृशी स्वतःफलरूपा
 सेवा केवलभगवदनुग्रहैकलभ्या । अतोस्मिन् ग्रन्थे यत्फलमुच्यते तत्पुष्टिमार्गीयसेवाया एव,
 न केवलमर्पादानामार्गीयाया वा केवलप्रवाहमार्गीयाया वा । अत्र श्रीहरिताया वा श्रीमदाचार्यैः
 केवलाया मानम्या एव फलमुच्यते इति विचार्य तस्याः फलनयमुक्तवन्तः । श्रीपुरुषोत्तमाः
 तदुज्ज्वलित्तसहितमानसीसेवायाः फलमुच्यते इति विचार्य तस्याः फलमुक्तवन्तः ।
 केचित्सुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादापुष्टिप्रवाहसेवायाः क्रमेण फलनयमुक्तना चार्यैरिति वदन्ति । सर्वैरपि
 सिद्धान्तमुक्तानलीप्रोक्ता सेवोपन्यसाते । श्रीमदाचार्याणां वाचां निर्गुहार्थत्वात् विवरण-
 काराणां मिश्रभिन्नाधिकारवत्त्वात् यादृशोधिकारस्तादृशी स्फूर्तिरिति सर्वेषां मतानामाचार्या-
 श्वाविरुद्धत्वात् सर्वेषामविरोधस्तु सिद्ध एव । क्वं सेवानामार्गस्तु केवलभेदप्रधानः,
 नैवान क्रियाया वा ज्ञानस्य प्राधान्यम् । भगवद्भाववतां सर्वेषामनाधिकारः । एतादृशी-
 पुष्टिमार्गीयसेवायाः फलत्रयमुच्यते, उत्तममध्यमसाधारण्यमेदक्रमेण । तत्रोत्तमायाः फलम-
 लीङ्गिक्रमामर्थ्यं पुष्टिपुष्टेः । सायुज्यं मध्यमायाः पुष्टिमर्यादायाः । सेवोपयोगिदेहो बैकुण्ठ-
 दिव्य साधारणायाः पुष्टिप्रवादायाः । जयगोपाठमहास्तु एतत्क्रमं नैवांगीकुर्वन्ति । तेषां
 मते तु सायुज्यमेव परमं फलम्, अलीङ्गिक्रमामर्थ्यादि शौण फलम् । लक्षणमहास्तु
 अत्यन्तरामन्तरगवदिरामानां सेवानां क्रमेण फलं दर्शयन्ति ।

अलीङ्गिक्रमामर्थ्यम्;—भगवता सहमानादिसामर्थ्यं सुरत्यानामिविनिधीकृत्याण-
 रायाः । अलीङ्गिक्रमजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्येति श्रीगोपेशः । श्रीमद्भजनसोक्तरीत्या इतर-
 प्रमानागोचरनितरमाधनाप्राप्त्यं सर्वस्वमार्गीकलम्भमजनानन्दानुभवलक्षणमिनिश्रीदेवकी-

नन्दनाः । भगवतः कोटिसूर्यमिरूपस्यात्यन्तिकफलदित्वायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रभो-
 हृदयप्रवेगे तदनुभवसामर्थ्यमिति श्रीहरिचनचरणाः । सर्वाभोगयसुषेतिश्रीबल्लभाः । पर-
 प्राप्तिविवरणशुल्लुकमगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदवेश' इतिस्त्रोक्तरीतिकभगवदावेशजा
 योनयता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्णस्वरूपानन्दानुभव इति श्रीरूपोत्तमाः । तदनु-
 सारिणश्चानुक्तत्वात् तथैव । साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृति-
 क्षमत्वमितिलात्कभङ्गाः । कस्यचिदेतत्सद्भाते कस्यचिदेतदेहपातोचरं वृन्दावनादिष्वलौकिक-
 सद्भातेन प्रियतमभगवत्सङ्गम इति जयगोपालभङ्गाः । भगवत इवालौकिकमेव ज्ञान-
 क्रियान्यां सामर्थ्यं जगद्द्रष्टापरवर्जमिति लक्ष्मणभङ्गाः । साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपम्, हीन-
 जीवस्योत्तमभगवता सह साम्येन स्वी रसोद्दोषश्चेतिविश्रुतिटिप्पणीकाराः ।

इदं स्ववपेयम् । अत्र सर्वेषां टीकाकाराणां मतानि प्रायो भिन्नानीत्यतोनुमीयते
 यद्ब्राह्मणैर्न किमपीदमित्यतया विवद्वते । जयगोपालभङ्गे विना सर्वेषु टीकाकारा
 जलौकिकसामर्थ्यमुत्तमफलत्वेन मन्यन्ते । नैवेदं फलं जीवकृतिसाप्यम्, परन्तु केवल-
 भगवदनुग्रहैकसाध्यम् । ब्रह्मानन्दात् सशुद्धलेदं फलं भगवता वृतेषु विशेषकृपया दीयते ।
 कौट्य तद्वानं तन्निश्चैतुं नैव शक्यते, भगवदिच्छापीनत्वात् तस्य । एतत्फलं तु गोपवधू-
 सत्सखतग्रप्रेनात्मकोत्कटभक्त्या परमसंतुष्टेन भगवता विशेषानुग्रहस्यापनाय क्वचिद्
 दीयते । कोटिप्रहाण्डादीनामखिलनियामकः सन्नप्यत्र खेच्छया भक्तमनोरथपूरुणाय
 भगवान् तद्वदयो भवति । अखिलं जगत् खेच्छया छीलया नर्तयन्नपि परमाद्ग्राह्यं नृत्वा
 भक्तमनोरथानुसारेण तद्रसः सन् स्वयं नृत्यति भगवान् । सर्वज्ञो नृत्वापि यथोदायाः
 सन्निधौ महामुग्धवत् तिष्ठति । भक्तमम्बरीपं स्वयं रक्षन्नपि भक्तापराधक्षमाकरणाय
 स्वसाशक्तिं कथयन् दुर्वाससं प्रति भक्तवत्सलां प्रकटयति । अखिलं विभं स्वनायया
 दन्धयन्नपि श्रीमन्मातृचरणानां भक्त्यतिशयेन खेहाविशयेन तद्रसः सन् स्वयं श्रीमद्यशोदया

१ ननु किमर्थं मननानेत्तयाङ्गत्वात् दन्धनरूपो ज्ञात इति चेत् तत्राह एवमिति । एवमवसरामि
 लोके स्वर्गोत्तममात्रादिमानेनापि एवावतीनशुद्धात् कृपा यतोतीति स्वस्य भक्तवत्सला प्रदर्शिता । प्रदलेन-
 स्थापि प्रभोजनमाह एमिति । स हि सर्वेभ्यः सहसां तद्विषयवर्षमन्वन्नेन इव सहस्रांवेतिप्रसंगान् सगार-
 मित्यन् स्थापिति सम्प्रग्यार्थकत्वात्वात् प्रदर्शयति । कृपा च सर्वेषामपिभ्यो बलिष्ठेति बहु भक्तवत्सला-
 धर्मेदेवोपा । ननु भक्त्या चैदमर्थार्थमुपगमं भिद्यते तदा स्वरूपस्य प्रत्युत्तरत्वात् फलभावात् प्रदर्शन-
 मापि स्वयं स्थापितागवत्साह स्वर्गोत्तमैति । स हि सनय एव, न केनाप्युपगमं । अनेन फलसाध्यकरय-
 तुकम् । फलस्यपरत्वाद् कृष्णेनेति । नन्वेवं कृते ज्ञानो महान् ज्ञानादिनं कल्पते, ततो मादत्तन्वस्य
 ग्लानभावात् तया फलत्वमित्याङ्कनाद् भवेत्तद्वेद वेदरे नच इति । तद्वरपिज्ञानुदेवतवदिति सर्वं यस्य
 जगद् वसे । सतो ज्ञान्यमान्यन् वेनचिदपि कर्तुं शक्यमिति भाव । नेपे विदित्तो न भवो न भीरव्यगोपप्रदा
 प्रयाद लेदिरे गोषो यत्तत्राव विमुक्तिदाह । एव सगनोरो सिद्धे-।

दासा बद्धो भवति । ईदृशं किञ्चित्कारकं सामर्थ्यं यत्र भक्त्यतिशयेन प्रेमातिशयेन भगवान् भक्तवश्यः सन् तत्कामान् पूरयति तत्र प्रकटीभवति । इदमेवोक्तं फलं श्रीमदाचार्याणामभिप्रेतमिति याव संशयः । श्रीमद्भक्तनाथानां श्रीमत्पुरुषोत्तमानामप्ययमेवाभिप्रायः । 'सोऽशुते' श्रुतिरपि भक्तस्य विविधरसभोगचतुरेण रसेश्वरेण भगवता सह भोगं निरूपयन्ती भक्तस्य प्राधान्यं भगवतो गौणत्वं स्पष्टमेव कथयति । प्राप्तं फलं यावत्पर्यन्तं स्वाधीनं न भवति तावत्पर्यन्तं तस्य फलत्वमपि न प्रकटीभवति । रसज्ञानेन रसाधिक्ये पुंसावः प्रतिपाद्यते । अर्थाद्भगवतो गौणत्वं भक्तस्य प्राधान्यं यत्र भवति तत्रैवालौकिकसामर्थ्यं प्रकटीभवति । स्वस्य स्वातन्त्र्यं फलवन् भक्ताधीनो भूत्वा तन्मनोरथान् पूरयन् स्वस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं महामाहात्म्यं च प्रकटीकृत्यन् भगवान् श्रीकृष्ण एव परमफलरूपोऽलौकिकसामर्थ्यरूपः श्रीमदाचार्याणां हृदयशेषे नित्यं रमते स्म । बहिरपि श्रीमदाचार्याणां सन्निधौ अखिललीलाविशिष्टो भगवान् कृष्णो रममाणः प्रकटयता भक्तवश्यतां प्रदर्शयन् निरन्तरं खट्विषयो भवति । एतादृशं भगवतः परमं फलं वाच्यनसागोचरं सत् शब्दैः कथं प्रतिपादयितुं शक्यते । अनुभवैकवेद्यत्वात् तस्य । अत एवाचार्यैः तादृशनिगूढत्वप्रदर्शनाय 'अलौकिकसामर्थ्य'-मिति परमनिगूढशब्दप्रयोगः कृत इति प्रतिभाति । अत्रापि सर्वेषां टीकाकाराणामपि विरोधस्तु अनुक्तसिद्ध एव । सर्वेषां मित्राधिकारवत्त्वात् भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च कीदृशं दानं भगवान् करिष्यति तत्र ज्ञातुं शक्यत इति । श्रीपुरुषोत्तमपरमैस्तु अविरोधप्रकारो-त्तिसुन्दरतया प्रतिपादितः, अतस्तदेवस्माधिरत्रानूयते । एतत्सर्वं भगवतो नानाविध-प्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छापत्वाच्च ज्ञानुभयव्यवत्त्वाद्दुपपन्नमिति ।

सायुज्यम्;—सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, सहभावः गोपाना-
भिवेति श्रीकल्याणराधाः । भक्त्या मामभिवानातीत्युक्तो भगवत्सत्त्वे लय इति श्रीगोपेश-
श्रीदेवकीनन्दनश्रीपुरुषोत्तमाः लात्पष्टम् । विवृतिटिप्पणीकारा अपि तथैव । संयोगात्-
मयसामर्थ्यम्, भगवता सह सततस्थितिरैव सार्वदिकसंयोगरसायुज्य इति श्रीहरिधन-
चरणः । सोऽशुत इति श्रुत्युक्तग्रहभावेन भगवता सह भोग इति श्रीबल्लभाः । शुद्धपुष्टिमार्गि
भेदभङ्गन्यपरिहितं केवलेन हि भावेनेत्यादिवाच्यैरत्युत्तमकृपया मक्षभावज्ञानवैराग्यनिरपेक्ष-
प्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलनावनितभगवत्सहभावाविशिष्टसार्वकालिकसर्वकामभोगरूपमिति
वयगोपाठभट्टाः । उभयविधमपि सायुज्यमिति उद्दिश्य भट्टाः । तथा चायं द्विविधं सायु-
ज्यम् । रूढार्थकं योगिकार्थकं च । तत्रार्थं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं
भेदात्मन्तामानरूपमात्मनैक्यम् । शुद्धभक्तानामपरम्, मेदतस्तदसत्तत्त्वतस्तदानन्दात्त-
मत्तात् । पूर्वं देहेन्द्रियप्रायान्तःकरणानि विहायेदं स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दात्तुभयः,

अपरत्र सहैव तैरिति सार्थकतैषाम्, अन्यत्र नेति । अत्रापि पूर्ववदविरोधस्तु सिद्ध एव ।
 व्याख्यानस्य प्रकारद्वयम् । एकं शास्त्रीयम्, अपरं भक्तिमार्गीयम् । श्रीहरिरायादयो
 भक्तिसरणीमनुसृत्य यौगिकार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति । श्रीपुरुषोत्तमादयः शास्त्रीयसरणी-
 मनुसरन्तो रूढार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति, तथापि यौगिकार्थसायुज्यग्रहणे नैव तेषां
 श्रद्धेयः, प्रत्युत सम्मतिरपि वर्तते, यतः तैरपि निवन्धे 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः
 सायुज्यकाम्ययेत्यत्र तथैव सायुज्यशब्दो यौगिकार्थे व्याख्यातः । श्रीपुरुषोत्तमरीला
 विचार्यमाणे इदं सायुज्यं पुष्टिमर्षादायाः फलं भवति । श्रीहरिरायरीला विचारिते तु
 इदमपि फलं मानसाः शुद्धपुष्टेरेवेति भेदः । अत्रेदमपि ध्येयम्, शास्त्रीया जीवस्य
 प्राप्यफलस्य विचार्यमाणे सायुज्यपर्यन्तं शुद्धिरारोहति, तदतीति अलौकिकसामर्थ्यं तु न ।
 अत एवाचार्याः प्रायः सर्वत्र फलं निरूपयन्तः सायुज्यशब्दं प्रयुञ्जन्ति । खस्मिन् लये
 कारयित्वा अनुग्रहविशेषेण पृथगानिर्भावयित्वा यदा फलं दातुं प्रयुञ्जति, तदा भक्तस्य
 तदनुभवोपि नैव स्वरूपेण, परन्तु भगवत्कृततत्प्रवेष्टेहेतुकः, प्रसुरेव तस्मानुभवात्मा तदैव
 भवति । तस्मानवसायां यत्र सर्वोपि व्यवहारो भगवदीय एव, आत्मत एव इदं सर्वम्,
 तत्र द्वैतद्वैतयोः प्रक्षो नैवोत्तिष्ठति । तथापि भेदेनानुभवं विना भक्तिरसस्यानुभवो सामा-
 न्यतो न भवतीति विचार्य श्रीगोकुलनायश्रीहरिरायादिभिर्द्वैतविशिष्टद्वैतपक्षः क्वचिदुप-
 न्यस्तः । वास्तवं श्रीमदाचार्यप्रतिपादितं शुद्धाद्वैतमेवाखण्डितं तेषां मते भवति ।
 तथापि तत्तद्धमनुसृत्य तैः सायुज्यशब्दस्तथैव यौगिकार्थे व्याख्यातः । अतो न कुत्रापि
 विरोधः । अत्र जयगोपालमङ्गस्तु श्रीहरिराववत् सायुज्यशब्दं यौगिकार्थकमङ्गीकुर्वन्तः
 सायुज्यमेव परमं फलमलौकिकसामर्थ्यादि गौणं फलमिति मन्यन्ते, तत्रैवासाकं मन-
 सायाति । विप्रयोगस्य परमफलत्वं संयोगस्य मध्यमफलत्वं यच्छ्रीहरियनचरणैः प्रोक्तं तदपि
 परमाग्रहेण खण्डयन्ति । परन्तु तथापि दृष्टिभेदत एव विचारवैषम्यं भासते । श्रीहरि-
 रायादयः विप्रयोगमेव परमफलत्वेन मन्यन्ते, संयोगादयस्तेषां मते व्यभिचारिभावाः,
 विप्रयोगस्तु स्वाधिभावाः । श्रीमत्पुचरणाः संयोगं परमफलत्वेन मन्यन्ते, तत्र संयोगः
 स्वाधिभावाः, विप्रयोगादयः व्यभिचारिभावाः । आचार्यास्तु 'जान्तरं तु महाफलं'मित्यत्र
 विप्रयोगस्य महाफलत्वं दर्शयन्ति । अत्र विरोधस्तु नैवाशुरपि । आचार्याणां
 विप्रयोगरूपत्वात् श्रीमत्पुचरणानां संयोगरूपत्वादुभयरूपेण प्रभुः फलरूपेण उभय-
 द्वारा प्रकटीभवन् स्त्रीयानां मनोरथान् पूरयिष्यन् निजां सुभां वर्पयिष्यति कथं केति
 न ज्ञातुं शक्यते । अतः सर्वत्र प्रतिक्षणनूतनत्वात् स्मणीयमेव । किञ्च, रसरूपः प्रसुरेव
 परमं फलम् । रसलोभददलविशिष्टत्वात् संयोगरूपेण विप्रयोगरूपेण वा फलत्वं तस्य
 नैव व्यभिचरति । यस्य निष्ठा विप्रयोगे भवति स तं प्रपानीकृत्य संयोगं मध्यमफलत्वेन
 मन्यते, यथा श्रीहरिरायादयः । यस्य निष्ठा संयोगे भवति स तं प्रपानीकृत्य विप्रयोगं

मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा जयगोपालादयः । श्रीमदाचार्यास्तु भवदलविशिष्टमपि प्रमुखरूपं परमफलरूपं मनवानाः विप्रयोगस्य कचिद्व्याधान्यं दर्शयन्ति, कचिरसंयोगस्य । उभयस्य परमफलत्वे तु नैव सन्देहः, तथापि यादृशं भगवता दानं तादृशी रुचिरुत्पद्यते । अतो भगवतो रसरूपत्वात् तस्य च भावविभावानुभावैः पुष्टत्वात्, स्वपूर्णप्राक्कल्पकारणपैवात्र विभिन्नप्रदर्शनं भगवता स्ववृतभगवदीयद्वारा कृतमिति प्रतिभातीति सर्वं समञ्जसम् ।

सेवोपपिकदेहो वैकुण्ठादिषु—सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षात्सामुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उपसमीपे योगः सम्यग्धः तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिरिति श्रीहरिचनचरणाः । देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषोत्तमपुरुषवृक्षायाः कृतिः संक्षानविशेष इति श्रीपुरुषोत्तमचरणाः । व्यापिवैकुण्ठादौ पार्षदादिदेहप्राप्तिरिति उत्तममहाः । 'गोकुलं वनवैकुण्ठमिति कृष्णोऽनिपदुकोः प्रपञ्चातीतभगवन्निवासस्थानं व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं वृहद्द्वयं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्रोषधेनादि च । तत्र सायुज्यकलादानेधिकारः सेवोपपिकदेहरूपो वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठान्तरस्य गुह्यपुष्टिमार्गोपफलरूपमगवन्नोक्तत्वाभावाद् गोकुलसैव तादृग्भगवन्नोक्तत्वाद् वैकुण्ठपदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभिप्रेतमिति जयगोपालमहाः । अप्राकृतभूतभौतिकतृणत्वौपधिबुद्धपशुपक्ष्यादिदेहः अपि कारात्मा, तत्र सेवोपयोगी दोष्यः, वैकुण्ठपदेन मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विष्णोः स्थानेष्वपि तथेति लक्ष्मणमहाः । अलौकिकदेहवयोगुणादिकमिति विष्णुतिष्ठिष्णीकाराः । रमाप्रार्थितवैकुण्ठशरीरोदयेतद्दीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिरिति श्रीगोपेशाः । तथैव श्रीदेवकीनन्दनाः । आदिपदेन श्रीमथुरावृन्दावनादिकं प्रादायमिति श्रीवल्लभाः । आदिपदेन मूलोक्ते उद्धवादीनामिव गवादीनामिवेति वा सेवोपयोगिदेहप्राप्तिरिति श्रीकल्याणरायाः । अप्रेदं ज्ञेयम् । श्रीगोपेशाः श्रीदेवकीनन्दनाः क्रमेण मर्यादाभक्तेः प्रावाहिकभक्तेः फलं वदन्ति, अन्ये तु पुष्टिभक्तेः साधारणभक्तेर्वै फलं वदन्तीति दृष्टिमेदतस्त्वारतम्यम् ।

उद्देशः—सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरिति श्रीकल्याणरायाः । मनसः सेवायां क्रियमाणायामुच्छ्रेयो वेगः, सर्वथा तत्रास्तिरता चाहिर्युत्पत्तिरिति श्रीहरिचनचरणाः । मनमोन्वपरतेति श्रीसहभाः । उद्देशं च चलनं वा, सेवायां क्रियमाणायाम् दुष्टादिन्यो मनसो भयं पापादिना बुद्धेशान्त्वत्यमिति द्विप्रकारकमुद्देशं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । भगवत्सेनामये चित्तदेशयदधान्त्वनिशेष इति उत्तममहाः । अन्ये तु निशेषं न कथनाहुः । अयमुद्देशः मेरायां प्रतिपन्धरूपत्वात् स्वाभ्यः । आचार्याः प्रथममुद्देशादित्रयं ससाधनं स्वाभ्यन्तरेणोपस्थाप्ये तत्स्यान्वत्यात्साभ्यन्तरेण च कृत्वा पश्चाद्दयोः साधारणप्रतिपन्धलीकृतमोगयोः स्वाभ्यन्तरे निरूपितान्त्ये न तुद्देशम्यापि, अत उद्देशस्य कचिद्विन्न एव प्रसांगमिमन् इति निषाद्यं श्रीपुरुषोत्तमाम्भ्या अनुक्तेः कारणं दर्शयन्त उद्देशम्यागुक्तान्तेन अन्त्याभ्यन्तरेण मूचयन्ति ।

प्रतिबन्धः—सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिरन्यकृतान्तरायादित्येति श्री-
कत्याणरायाः श्रीहरिरायाश्च । वेदनिन्दा न्तेच्छपलिष्ठवर्द्धिमुखनितीपत्रव्येति श्रीमोपेशाः ।
कायस्थान्यपरतेति श्रीवल्लभाः । तद्वतिकूलो निग्रह इति श्रीपुरुषोत्तमाः । सेवायां रुचौ
सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककार्यादिकार्यासक्तिरूप इति श्रीपुरुषोत्तमास्तदनुसारि-
णश्च । प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छतीति तादृमद्याः । अयं प्रतिबन्धो द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या लाज्यः । भगवत्कृतस्तु न । भगवत्कृत-
प्रतिबन्धे तत्त्वनिर्धारविवेकौ साधनरूपौ, तेन फलं शोकाभावः, न मुक्तिः । विशेषस्तु
स्पष्टः, टीकासु दर्शितत्वादप्रानुपयोगित्वाद् विश्वरभयाच्च नानूयते । तत्त्वनिर्धाररूप
आसुरत्वनिश्चयः, भगवान् फलं न दास्यतीति विवेकश्च स्पष्टतया टीकाकारैरनुदितौ ।

भोगः—लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । लौकिकस्यान्यः । लौकिकभोगस्तु गृह-
त्यागं विना न सिध्यतीत्यतो 'भोगाभावस्तदेव सिध्यति यदा गृहपरित्याग' इत्याचार्यै-
रुक्तम् । अलौकिकभोगस्तु शास्त्रः । भगवन्निवेदितानां भोगोऽलौकिकभोगः । अलौकिक-
सामर्थ्यमिति प्रायः सर्वे वदन्ति, श्रीवल्लभास्तु प्रथमफलं सेवोपयोगिदेह इति वदन्ति ।
भगवत्स्मरणसहितकृतभोगस्तु नैव बाधकः ।

एवं सेवायाः फलं बाधकं चोक्त्या आचार्याः श्लोकेः सर्वदा भावनमुप-
दिशन्ति । यद्यपीयं भावना न स्वकृतिसाध्या तयामि कर्तव्येति तथैव सर्वैरनूयते ।
गुणक्षोभेपि तद्भावनेमेव कर्तव्यम्, अन्यत् सर्वं मनोभ्रमः । गुणक्षोभशब्दस्तु टीका-
कारैर्द्विधा सामान्यतो ध्यास्यातः । केचिदश्रुपुलकादिक्षोभ इति वदन्ति, अन्ये तु
सत्त्वस्वस्वमसां क्षोभ इति वदन्ति । उभयथापि भगवच्छरणभावनेमेवाचार्याणां स्पष्टम-
भिमतमिति तु नैव सन्देहः । तदीशैरपि तदेव कर्तव्यम्, फलशिल्पिभ्याम्, यतोऽनुना
जीवानां पुष्टिमर्त्यादायामेवाद्गीकारः । यथाहुः श्रीहरिभनचरणाः 'साम्प्रतं तु पुष्टिमर्त्या-
दान्यामेवाऽनुनिकानामद्गीकाराद्भवन्ति द्विविधमन्वसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोमितभर्तृकाया इव
फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमिति । अत्राचार्यैरुक्तं 'अवश्यं सदा भाव्या सर्व-
मन्यन्मनोभ्रमः' इति वान्यं पुष्टिमर्त्यापसाऽनुनिकस्य कीदृशं कर्तव्यमिति स्पष्टतया ज्ञाप-
यति । सर्वप्रमाणातीतो बान्धनसाम्योचरः सर्वतत्रस्वतघो भगवान् केनचित्साधनेन प्राप्यते
इति तु नैव वक्तुं शक्यम् । अत एव सगलस्यसकलेन किञ्चित्साधनं भगवदतिरिक्तं पुष्टिमार्गं
यतेते इत्यपि तु वक्तुं नैव शक्यम् । साम्प्रतं वेदमार्गस्य प्राय उत्सन्नत्वात् सोऽपि भक्ति-
मार्गस्य पुष्टिमार्गस्यैवाङ्गत्वेनात्रैव प्रविशति । अतः पुष्टिस्थितो भगवान् मर्यादासितसाध-
नैर्नैव प्राप्तुं शक्यते, अत एवोभयथा पुष्टिमार्गस्य निःसाधनत्वं स्पष्टं प्रतीयते । तथापीदं
विचारणीयम् । श्रीहरिरायश्रीपुरुषोत्तमादिभिर्गुणलवत्वारदशा मन्वलयतीति प्रतिपाद्यते,
साम्प्रतं जीवानां पुष्टिमर्त्याप्यापामद्गीकारोपि पुष्टिमर्त्यादायामेव भवतीत्यपि तैरेवोच्यते ।

तेन यद्यपि जीर्णभगवत्प्रेरणं विना किमपि कर्तुं स्वयमेव नैव शक्यते, तथापि भगवत्प्रेरणया भगवद्भलेन यच्छक्यं भवति तदवश्यं कर्तव्यम्, स्वनिर्वाहाय प्रोषितं मर्तृकावत् । यद्यपि एतत्फलरूप भावनं भगवत्कर्तृकमेव तथापि एतदेव भगवच्छरण-
भाजनं कर्तव्यं न तु तूष्णीं श्लेषम् । पुष्टिमार्गस्य भगवद्रत्नत्वाद्भगवतो विरुद्धधर्माश्रयवत्त्वात्
तस्यापि तथात्वादस्मिन् मार्गे भासमानो विरोधोपि विरोधाभास इवालंकाररूप एव । साधन-
फलरूपो भगवानेव । तथाहुः श्रीमत्प्रभुचरणा निवन्धे 'भक्तिमार्गे तु भगवान् स्वत एव
यदा भक्तेषु सर्वं सम्पादयति स्वीयत्वेन, तदा भक्तः स्वाङ्गीकारं सर्वात्मना ज्ञात्वा स्तुत्या-
दिषु स्वाधिकारं जानाति ततः स्तौति । अथवा सर्वात्मना स्वाङ्गीकारज्ञानेनान्तर्गमनन्दे
पूर्णे बहिरपि सर्वेन्द्रियेषु प्राकट्यसमये वाचि स निर्यच्छन् स्तुतिरूपो भवती'ति । यावन्ति
साधनानि तानि न भगवत्प्राप्त्याणि, तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वात् । विशेषतः
सत्सकौचाद् गुजरानुवादे प्रतिपादयिष्यत इति ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मार्गशीर्षकृष्णवदनी,
श्रीमत्प्रभुचरनप्राच्योत्साव }

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

श्रीमद्ब्रह्मसंहिताचरणाः ।

सेवाफलम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
 अलौकिकस्य दाने हि बाधः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
 फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।
 उद्वेगः प्रतिषन्धो वा भोगो वा स्यात्तु पाषकम् ॥ २ ॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।
 यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥
 दायकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥
 सविमोल्पो घातकः स्याद् पलादेतौ सदा मतौ ।
 द्वितीये सर्वथा चिन्ता व्याज्या संसारनिधयात् ॥ ५ ॥
 न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये पाषकं गृहम् ।
 अवश्येयं सदा भाज्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।
 गुणक्षोभेषु द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
 कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥
 इति श्रीमद्ब्रह्मसंहिताचरणप्रकटितं सेवाफलं समाप्तम् ॥

॥ श्रीनाथजी ॥

सेवाफलविवरणम् ।

सेवायां फलत्रयम् । अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठ-
रिपु । सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेगः प्रतिबन्धो भोगो वा । प्रयाणां साधनपरित्यागः
कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकत्वाज्य एव । अलौकिकस्तु
फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र
आद्यो बुद्ध्या स्वागतः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धः तदा भगवान् फलं न दास्यतीति गन्त-
व्यम् । तदा अन्यसेवापि व्यर्था । तदा आसुरोऽपि जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण
स्वातन्त्र्यं शोकाभावादेति विवेकः । ननु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षावामाह
'समिप्रोत्सो घातकः स्वा' इति । सविभवात्सत्त्वात् भोगस्तान्त्र्यः । 'एतौ सदा' प्रति-
बन्धवौ । द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । मानसित्यभावे चिन्ताभारार्थमाह 'द्वितीय' इति ।
आद्यस्वभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा सेवा नापिदैविकीत्युक्तं भवति । भोगा-
भावात्सदैव तिष्ठति यदा गृहपरित्यागः ॥

इति श्रीमदहमभाचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलविवरणम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीकल्याणरायविरचितसेवाफलोक्तिविद्युतिसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यमार्गेण सेव्यमानोऽसदीश्वरः ।

निवारयतु नैस्तापान् सुखसन्दोहसिद्धये ॥ १ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यमार्गोत्तप्रकारेण सेव्यमानो भगवानितोधिकं किञ्चित् फलं
दासति मुक्तिमेव वेति सन्दिग्धचेतसां समाधानार्थं श्रीमद्ब्रह्माचार्याः सर्वसिद्धौ फलं
निरूपयन्ति षाट्शती सेवनेति ।

षाट्शती सेवना प्रोक्ता तस्मिद्धौ फलमुच्यते ।

भक्तिमार्गे सेवा मया यादृशी प्रकर्षेणोक्ता 'चेतस्तत्त्ववर्णने'ति तस्मिद्धौ सत्यां
यत् फलं भवति तदुच्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य गूढार्थत्वाद्विवरणमपि श्रीमदाचार्याः श्रुतवन्तः ।

सेव्यमानो भगवान् प्रसादानुसारेणोत्तममध्यमसाधारणप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति
त्रैविष्याद्विवरणे सेवायां फलत्रयमित्युक्तम् ।

तत्रोत्तमं फलमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । भगवता सह गानादी सामर्थ्यं,
सुख्यानामिव । मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युज्यतीति ससुकु, ससुजो भावः
सायुज्यं सहभावः, गोपानामिव । साधारणं फलमाहुः सेवोपयोगी देहो वैकुण्ठा-
दिदिव्यति । आदिपदाद्भूलोके उद्भवतीनामिव ।

सेवासिद्धौ सत्यां यदि भगवानलौकिकं देहादिकं सम्पादयति तदा फलविषयको
मनोरथोऽपि सिध्यतीत्याहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि पाप्यः सिष्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य योग्यस्य शरीरदेदीने सति अधिकारसम्पत्तौ सत्यां पूर्वोक्तं फलं
प्राप्नोतीत्यर्थः । हीति युक्तथापमर्थः । एतत् फलं साधनानां साधनासाध्यतरात् । चोप्यर्थे ।

१ मत्प्राप्तमिति पाठः । २ सेवापत्रोक्तिद्वयमिति पाठः । ३ भूष्येतेषु भगवतीनामिदं च पाठः ।

चाल्प इतिपाठे साधारणहीनमध्यमयोः कथमिहिसिद्धावपि भगवद्दानं विनोत्तमं फलं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

कालकर्मवशादिदं कदाचिद्भवेदित्याशङ्क्याहुः फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

भजनानन्दलक्षणफले तदधिकारयोः कालो नियामको दाता प्रतिबन्धको वा न भवतीत्यर्थः ।

सेवासिद्धौ व्यवस्थया फलयुक्त्वा सेवासाधनदशयां बाधकान्याहुः उद्वेग इति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरुद्वेगः । सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिः अन्यकृतान्तरायादिश्च प्रतिबन्धः । भोगो विषयाणात् ।

एते त्रयः प्रत्येकं बाधकाः । तेनैतेषां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । लौकिको लोकसिद्धः । यथा लोकाः स्वार्थ-मुखावचान् पदार्थानानीय भोगं कुर्वन्ति स लौकिको बुद्ध्या ह्याज्यः । एतेन श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धो भोगो व्यावर्तितः । अलौकिको भगवद्दत्तः अम्बरीषादेरिव । स तु साधारणमध्यमोत्तमफलेषु प्रथमफले प्रविशति, यथा सेवोपयोगिदेहं दत्त्वा सेवां कारयित्वा प्रसादत्वेन दत्तानां भोगं कारयति भगवान् स अलौकिकभोगो न ह्याज्यः । प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र साधारणः पूर्वमुक्तः । स बुद्ध्या ह्याज्यः । यत्र यत्साधनस्य च प्रतीकरो न सम्भवति स भगवत्कृतः । स यदा भवति तदा भगवान् फलं न दास्यतीति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्तन्निर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः । अस्य श्लोकस्य त्रिवर्णं भगवत्कृतश्चेदित्यारम्य विवेक इत्यन्तम् । तदानुपसेवापि व्यर्थंति । महादेवनाम्नरादीनां शक्तिरावृत्तश्चरणान्महादेवा-दिमेवया सेनातत्फलनिर्दिर्भविष्यतीत्याशया कृत्वा महादेवादिसेवापि व्यर्था, नैतत्फलसा-धिवैत्यर्थः । तद्वेति । तदा आसुरः आसुरावेशवान् आसुरभावान् वाप्यं जीव इति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । जीवन्मासुरत्वे सेनायां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदा कथं भवेत् भवतीति शोनाभावात् भगवानीश्वरः स्येच्छया सर्वं ददाति मम प्रायेण युक्तिमेव दास्यतीति ज्ञात्वा ज्ञानमार्गेण शरणमनननिदिध्यामनानि कुर्वता म्येवमित्यर्थः । यथा तत्तन्निर्धारो भवति तत्पार्थं विवेको वा साधने इत्यर्थः । अत्रायं मानः । दुग्मगाद् पादिर्गुण्ये मत्प्रपरापे वा प्रतिबन्ध करोति तदा अन्यघोरया मृतो वा मुख्य फलं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु साधारणो लौकिको भोगः किमर्थं त्याज्यः, भोगेनैव सेवा कर्तव्येत्याशङ्क्याहुः सचिद्भोल्लपो घातक इति ।

सचिद्भोल्लपो घातकः स्याद् घलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ४ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते संदा ॥ ५ ॥

सचिद्भवात् सर्वथा न स्थितिः । जायमानोप्यलसुखजनको भवति, भावघातकोपि भवति, अतरत्याज्यः । ननु सावधानतया स्थितेर्न भोगप्रतिबन्धकयोर्बाधकत्वमित्यत आहुः सावधानेपि भोगप्रतिबन्धौ वस्तुसामर्थ्यादेव प्रतिबन्धकौ सम्मतविसर्वः । बाधकानामितिस्योक्तं एवं योजनीयः । बाधकानां परित्यागः कर्तव्यः । भोगेष्वेकं परिसुखेष्वेकं भोगं विहाय तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । यतो निःप्रत्यूहं यथा स्वात्तया महान् भोगः प्रथमे प्रविशति । पूर्वं व्याख्यातमेतत् । ज्ञानश्चितीति । ज्ञानमार्गेण स्थितावपि प्रतिबन्धे या चिन्ता तैदमावार्थमित्यर्थः । अत्रार्थं मानः । पूर्वं ज्ञानमार्गेण स्वात-
व्यमित्युक्तम् । अयुना श्रीकृष्णप्रसादाभावान्गुक्तिरिष न भवतीति स्वस्य संसारनिश्चयात् फलाधि चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । ननु पूर्वकृतसेवायाः सत्त्वान् फलं कथं न भवेदित्याश-
ङ्क्याहुः आच्येति । आद्येन भगवता भगवत्कृतप्रतिबन्धेन फलाभावे कायवाच्यनोभित्त-
त्परतया कृतत्वानावात् सा सेवा नाधिदैविकी, कायवाच्यनोभित्तत्परतया कृतत्वेपि भक्तापराधादिना भगवांश्चेत्तां न मन्येत तदा सा सेवा नाधिदैविकी भवति, भगवद्भामिनी न भवति । आधिदैविक्या एवैतत्फलसाधकत्वात् । भोगेति । गृहपरित्यागः
गृहासक्तिपरित्याग इत्यर्थः । द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्धस्तस्मिन् सति फलं कथं सादिति चिन्ता संसारनिश्चयात् सर्वथा त्याज्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु प्रतिबन्धसाधारणभोगयोः सत्त्वेपि साधनकरणे फलं सादित्याशङ्क्याहुः न त्वाच्ये इति ।

न त्वाच्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाज्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

आद्ये भगवत्कृतप्रतिबन्धे भगवतो दातृता नास्ति । तृतीये साधारणभोगे गृहासक्तिर्वाधिकेत्यर्थः । अवश्येयमिति । इयं रीतिरवश्यं, कर्तुमशक्यापि फलाधि सदा कर्तव्यत्वेन भाज्या । अन्यत् सर्वसाधनं मनोभ्रमः स्यान्तत्रोन्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयानां सत् एवैतत्फलं प्रविशति किमर्थं पूर्वोक्तं कार्यमित्याशङ्क्याहुः तदीयैरिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तसाधनं कार्यम् । मर्यादायामंगीकारात् । ननु भक्तिमार्गप्रवेश-
नायेण क्वचित् फलं दृश्यत इत्यत आहुः पुष्टाविति । पुष्टबंगीकारे तु भगवान् विलम्बं
नैव कुर्यात्, तेन शीघ्रं फलसिद्धिरित्यर्थः ।

रजस्तमोभ्यां मनसः क्षोभेपि एतदेव साधनं कर्तव्यत्वेन द्रष्टव्यमित्याहुः गुण-
क्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

मम निश्चय एतावानेवेत्याहुः मे मतिरिति ॥ ७ ॥

ननु साधनानां बहूनां सत्त्वात् किमिति एतदेव साधनमित्यत आहुः कुसृष्टिरत्रेति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्फले कुसृष्टिः कुत्सितानां साधनानां या सृष्टिः कल्पना उत्पन्ना सात्
सा भ्रम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सेवाफलोक्तिविवृतेः स्याचार्याणां यथामति ।

कृता कल्याणरायेण विवृतिः स्वसुखाय च ॥ १ ॥

इति श्रीबह्मचरणीकतानश्रीकल्याणरायविरचिता सेवाफलोक्ति-
विवृतिः समाप्ता ।

ध्यातुं नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविद्युत्तिटिप्पणीसमेतम् ।

स्वर्गायुक्ततनुवित्तजायाः सेवाया गानसीसेवाफलमिति सिद्धान्तमुक्तावल्यां श्रीमदाचार्यचरणोक्तेर्निबन्धे तु भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभा इति न सोम्यत इत्युक्तेः सन्दिहानान् स्तानुपदिशन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा प्रोक्ता स्वग्रन्थेषु पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्षादामर्षा-
दामर्षैर्मया विविष्योक्ता तत्सिद्धौ तस्यां स्वफलजननस्वरूपयोग्यतायां सत्यां तत्प्रकारकं
फलमुच्यते इत्यर्थः ।

तत्र प्रथमं भगवदर्थं निरुपहितसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तथैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि
जाते यन्मुल्यं फलं भवति तदाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वरूपानन्दस्य, दाने वितरणे, हि निश्चिते सति, तथा च
भगवतश्चिक्तीरिति सतीत्याशयः । आन्यः स्वरूपानन्दातुमवात् प्रथममुत्पन्नो मनोरथः
'यच्च दुःखं यशोदाया गन्दादीनां च भोजुले गोपिकानां तु' इत्यादिना निरूपितस्वरूपो
लिप्साविशेषः सिद्ध्येत् सद्रूपयकः सादित्यर्थः । इत्यथ प्रेमेत्यस्या सिद्ध्येत् तद्रूपयकः
सादित्यर्थः । चेति मनोरथश्च सात् सिद्धश्च सादित्याशयः । इत्यथ प्रेमेत्यस्यनन्तरं
भगवतः स्वरूपानन्ददित्यायां फलरूपस्वविषयसहितस्य मनोरथस्योत्पत्तिः । दित्याया
अभावे तु तदनुत्पत्तौ पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवायाः पुरुषोत्तमसायुज्यं फलं भवतीति ध्येयम् ।
वक्ष्यन्ति चममर्थं न त्वार्ये दातृता नास्तीत्यनेन ॥ १ ॥

एवं पुष्टिपुष्टिमजनस्य फलमुक्त्वा पुष्टिमर्षादामर्षादामजनयोः फलमाहुः ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कात्तोत्र निर्यामकः ।

फलं पुष्टिपुरुषोत्तमसायुज्यं पुष्टिमर्षादाभजनफलमित्यर्थः । चेतनादरे । अधिकारो

तदान्येति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदा कृता तु व्यर्थेव । किन्त्वन्या वांस्ते कृता सापि व्यर्था निःफलेत्यर्थः ।

मूले अतः परं तेन किं विधेयमत आहुः ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

यथा यत्प्रकारको वा विकल्पेन तत्त्वनिर्धारस्तद्बीजनिष्ठस्यासुरत्वस्य निश्चयः । तथा च आवेशासुरत्वनैसर्गिकासुरत्वयोर्वाद्यासुरत्वप्रकारको निश्चयस्तस्मिन् सति विवेको ज्ञानं साधनं शोकातुल्यसौ कारणं मतं सर्वप्रमाणसम्मतमित्यर्थः । चेति विकल्पवाचकमव्ययं देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्येति । तथा च तत्त्वनिर्धारोपि वैकल्पिकः, साधनमपि वैकल्पिकमेव । इत्यन्वावेशासुरत्वप्रकारको यदि निश्चयः तदा संसृतिरेवेतिभावः । वक्ष्यन्ति चेन्नमर्थं टिप्पणीये सर्वधेयत्वेन ।

विद्युती तदा आसुरोयं जीव इतिनिर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यं शोकाभावायेतिविवेक इत्यनेन मतमित्यन्तव्रन्थो व्याख्यातः । तदेति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदैवेत्यर्थः । विवेकः साधनमिति व्याचक्षते । तदा ज्ञानेनेति । यथावेशासुरत्वनिर्धारस्तदा ज्ञानमार्गेण ज्ञानजनकोपावेन स्यात्तद्व्यं वर्तितथ्यम् । शोकाभावाय शोकातुल्यत्वा इति । अस्मिन्नर्थे विवेकः साधनं भवतीत्यर्थः । तथा च सल्लोकस्मितिरक्षरानन्दो वा नास फलमिति भावः । यद्यप्येवंविधदुर्भगः स्वमार्गपरिर्मुक्तोऽन्यतमः प्रेक्षिता, का क्षतिः ? तथापि स्वमार्गोपभोगवद्भक्तोर्तो जन्तुरयमिति तदुद्भवदयार्द्रहृदयाः श्रीमदाचार्यचरणाल्लाङ्घ्येऽप्युपदिशन्तीति ध्येयम् ॥ ४ ॥

मूले लौकिकभोगस्य साधारणप्रतिबन्धस्य च त्यागे प्रयोजकं रूपमाहुः ।

सविन्नोल्पो घातकः स्याद्दलादेतौ सदा मतौ ।

सविन्न आधिभ्याधिलक्षणप्रैत्युहसहितः । अल्प आभुतरिनाशीत्यर्थः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः । साधारणप्रतिबन्धस्य तदाहुः घातेति । घातकः पातजनकः । यत्नात् सामर्थ्यात् । स्यात् भवेत् । तथा च साधारणप्रतिबन्धो पल्लवघातकः स्यादित्यर्थः । तथा हि वेदनिन्दादिस्य पलात् हीनेषु जन्मरूपं पानं करोति । म्लेच्छबहिर्मुखानोपद्रवाद्यस्य सर्वस्वहानिं शरीरपातं च पलादेव कुन्ते । अतो हेतोः साधारणप्रतिबन्धोत्पत्त्यात् सन्निमत्वात् भोगः सदा निम्नतरमेती प्रतिबन्धको मनी साधनमहिम्नी त्याग्यत्वेन मन्मतारिति भावः ।

विद्युती साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविन्नोल्पो घातकः स्यादिति । सविन्नत्यादल्पत्याङ्गो गस्त्याज्यः । मूर्तो

सदा प्रतिबन्धकाविलनेन भूताविलन्तग्रन्थो व्याख्यातः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः साधारणप्रतिबन्धः भोगो लौकिकरूपरसादिसेवनं कथं कृतो हेतोरित्यर्थः । सयिध्रस्त्वादिति । द्वान्यामान्यां हेतुभ्यां भोगस्त्याज्यः । विद्यद् घातकत्वरूपाद्धेतोः साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्य इत्याशयः । ननु सविघ्नत्वमल्पत्वं च भोगापकर्षजनकम्, न तु सेवायाः । तथा साधारणप्रतिबन्धनिष्ठं घातकत्वं चतुर्वर्गसापकारजनकम्, न तु विशिष्यं सेवाया एवेति किमनयोः त्यागप्रयोजकं रूपमित्याशंकायामाहुः एताविति । प्रतिबन्धकत्वमेव त्यागप्रयोजकम् । सविघ्नत्वादिकथनं तु भोगसाधारणप्रतिबन्धस्यदोषोद्घाटनार्थम् । तथा च सेवाप्रतिबन्धकत्वात् त्याज्यावेव । निसंगदुष्टत्वादपि त्याज्याचित्वाशयोनुसन्धेयः ।

अविश्रासुरस्य विवेकसाधनमिति प्रागुक्तमिदानीं नैसर्गिकसुरस्य का गतिरित्याशंकायामाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अस्योत्तिकाल एव भगवताऽसुरत्वसम्पादनाघैसर्गिकसुरः । तथा च भगवान् तस्मिन् तदानीमेव स्वमार्गात् सर्वप्रामाणिकमार्गेभ्यश्च बाहिर्मुख्यलक्षणप्रतिबन्धं कृतवान् । इत्यथ वेदनिन्दादिसाधारणप्रतिबन्धाद् द्वितीये भगवत्कृते एवंविधप्रतिबन्धे निर्धारिते सतीत्यर्थः । चिन्ता जन्ममरणदुःखनिवृत्तिर्मम केन प्रकारेण सादिति विचारः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रमाणैशुक्तिभिश्चेति यावत् । सा त्याज्या न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयात् । संश्लेषवर्षभावस्य निश्चितत्वादित्यर्थः । तथा च 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाय' 'निषन्वायामुरी भता' इत्यादिप्रमाणैः स्वस्वादपरिहारार्थं न त्वं शोचितुमर्हसीत्यादिप्राणिकशुक्तिभिश्चाप्येः समापिः सम्पादनीय इति भावः ।

निवृत्तौ ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाह द्वितीये इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इत्यनेन निश्चयादिलन्तग्रन्थो व्याख्यातः । ज्ञानेति । 'श्रुतिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा' इति भगवद्भचनात् सहजासुराणां ज्ञानमार्गेण स्थितिर्न भवतीत्याशयः ॥ ५ ॥

मूले 'अलौकिकस्य दाने ह्री'त्यनेन भगवतः स्वरूपानन्ददित्सायां मनोरथः सफलो भवेदित्युक्तम् । यदि स न सिध्येत् तदा का गतिरित्याशंकायामाहुः ।

न त्वाये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

नाद्ये त्विलन्ध्वयः । तथा चायामावे त्वित्यर्थः । इत्यथ तत्फलमनोरथामावे तु भगवतो भजनानन्ददित्सा नास्तीति भावः ।

विद्वृतौ आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्तीति तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यनेन नास्तीत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । न त्वाद्य इति मूलमाद्यफलाभावं इत्यनेन व्याख्याय दातृता नास्तीति मूलं व्याचक्षते भगवतो दातृत्वं नास्तीति । फलिताव्यमाहुः तदेति । यदा फलसहितस्य मनोरथस्याभावस्तदाधिदैविकीसेवाभजनानन्दो न भवेदिति । अयमर्थो न त्वाद्ये दातृता नास्तीति मूलेन कथितोस्तीत्यर्थः । इत्यत्र प्रेमान्तसेवया पुरुषोत्तमसायुज्यं भवतीति भावः ।

मूले बाधकानां परित्यागइत्यनेन तत्साधनत्यागपूर्वकस्तत्प्रतिबन्धकतत्त्याग उक्तः । तत्र लौकिकभोगसाधनीभूतरूपरसगन्धस्पर्शचन्दानां त्यागे प्रतिबन्धकमाहुः तृतीये बाधकं गृहम् । भोगस्य तृतीयप्रतिबन्धकत्वात् तत्साधनमपि तृतीयं साधनं तत्परित्यागोपि तृतीयः परित्यागः । तथा च तस्मिन् गृहं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । इत्यत्र रूपादित्यागो गृहत्यागाधीन इति भावः ।

विद्वृतौ भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इत्यनेन गृहमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । भोगेति । भोगाभावः तत्साधनभोगपरित्याग इत्यर्थः ।

मूले पुष्टिपुष्टिमर्यादानर्यादाभजनानां फलं प्रतिबन्धकं तत्प्रतीकारं चोत्थाप्याख्याय चेदानीं सर्वानुपदिशन्ति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अवश्यया स्वस्य वर्या न । तथा च स्वकृत्वसाध्या भगवदनुग्रहैकसम्प्रायेति यावत् । इयं श्रीमदाचार्याणां हृदि अनवरतमुत्पद्यमानत्वात् साक्षात्कृतस्वरूपा भावनारूपा मानसी सेवा, सदा निरन्तरं, भाव्या सम्पादनीयेत्यर्थः । तथा च स्वरूपानन्दसाधनी-मूलमात्रविशेषसिद्ध्यर्थमनवरतं भावना कर्तव्येत्याशयः । इदमेव मनसः प्रधानं कार्यमित्याहुः सर्वमिति । मनसा यदन्यत् किञ्चित् प्रभारूपमपि कार्यं जन्वते तत् सर्वमपि भजना-नन्दापर्यवसायित्वाद् भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः किं सम्पादनीयमित्याकांक्षायामाहुः ।

तदीयेरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव चिदभ्ययेत् ।

मनसोनुचरेष्वक्षुरादिभिरिन्द्रियैस्तत्कार्यं मनःकार्यमेव सम्पादनीयम् । तथा च श्रीमदाचार्यमार्गपद्धतादविरतं सेव्यस्वरूपेष्वधिर्भूतस्य संकल्पप्रतिभातस्य वा भगवतो दर्शनसेवादिना स्वस्वव्यापारेण मनःकार्यरूपा भावनारूपा मानसी सेवा सम्पादनीयेति-भावः । इत्यत्र चक्षुरादिमर्षेन्द्रियैरपि स्वस्वव्यापारे यग्यति सम्पादनीयो, 'भगवता गद मंताय' इत्यापुस्तककारणेन ध्येयम् । ननु क्रियविरमेपंकृतिरतथाहुः पुष्टाविति ।

पुष्टिर्भावः तस्मिन् सिद्धे सति स्वरूपानन्दः सत्त्वमेव भवेन्न तु विलम्बं कुर्यादित्यर्थः ।
तथा च भावोत्पत्तिपर्यन्तमेवंकृतिरितिभावः ।

पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इतिन्यायात् कदाचित् कमपि प्रतिबन्धकमालोक्य
तत्रतीकारमाहुः ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणाः प्राकृतसत्त्वराजसमांसि, तत्कृतक्षोभो मार्गान्तररुचिः, लौकिकविषयलोभैत-
न्मार्गाश्चय इत्यर्थः । एतदेवास्मदुक्तं 'भवश्येयं सदे'तिप्रथमेव द्रष्टव्यम् । तथा चैतत्प्रद्योक्त-
साधनेनैव सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिरितिभावः । ननु सत्सु प्राकृतगुणेषु निरन्तरक्रियमाणायामपि
भावनायां भावो नोत्पत्स्यत इति चेत् ? सत्यम् । यावत्कालं मनस्याविर्मय भगवानन्तःकर-
णसम्बद्धो न भवति तावदविद्याया विद्यमानत्वाद् गुणा अपि सन्ति । तथा चानिश्चमेवं-
कृतौ कृपादुर्भगवानाविर्मयान्तःकरणसम्बद्धः सन् अविद्यमेव नाशयेत्, तदा सुतरां
गुणनाशः, ततो निरन्तराया भावोत्पत्तिरितिध्येयम् ॥ ७ ॥

स्रोक्तप्रमेये निःसन्दिहानेनैव श्येयमिति खानुपदिशन्ति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

कुसृष्टिः दूषणाभासः, अत्रास्मदुक्तौ, चेलनादरे, वस्तुतस्तु नोत्पत्स्यत एवे-
त्याशयः । काचिदुःसंगेन भगवदस्मरणनिबन्धनक्षणिकानुभावेन वा काचिदुत्पद्येत
जायेत चेद्, वै निश्चयेन, स तु भ्रम एव भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । तथाचोत्तरक्षणोत्पत्स्यमान-
विशेषदर्शननाशत्वादकिञ्चित्करेतिभावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविद्वत्पद्मेश्वरसूक्तश्रीचन्द्रपात्मतनयश्रीगोपेशगोस्वामिविरचित्ता
सेवाफलविष्टितिष्टिष्णणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीदेवकीनन्दनविरचितविद्युत्तिटिप्पणीसमेतम् ।

करुणाचार्यचरणवरणं शरणं मम । यत्यथे मुकथे सेवाफलं कृष्णः प्रयच्छति ॥ १ ॥

ननु स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणसेवायाः फलान्तरकथनं कथमुपपद्यत इति चेत् । इत्यम् । यावज्जीवं नया क्रियमाणसेवया देहावसाने जीवस्य वा गतिर्भवति सत्र फलपदेनोच्यते । इत्यत्र फलमाधुनिकमज्जनानुस्यूतसर्वात्मभावप्राप्त्यविशिष्टमज्जनानन्दात्मकमेवेति न तस्य सेवातिरिक्तत्वमायाति येन फलान्तरत्वमुच्येत । 'यं यं वापि स्मरन् भायं त्यजत्यन्ते फलेष्वर'मिति भगवद्ब्रह्मचर्यादन्ते वा मनिः सा मति'रिति न्यायात् सेवाफलं सर्वैवेति नोक्तविरोधः शंकराचार्यः । तत् कीदृशं किमिति जिज्ञासायामाचार्याः किञ्चित् स्मरन्तसिद्धं तत् सार्धैः सहस्रभिः श्लोकैर्निरूप्य सुगमत्वाय स्वयमेव विवृण्वन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्तिसिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेति । प्रोक्तेति । नयेत्प्राहार्यम् । तेन स्वसिद्धान्ते यादृशी सेवना मया प्रोक्ता, तादृशी सेवना विवरणे वक्ष्यमाणफलप्राप्तिका भवति, न तु प्रनाणान्तरसिद्धा, मतान्तरसिद्धा वा तथा । अन्यथा तत्र तत्र कचिदुक्ता प्रसिद्धा भवेत् । अत्र तु साक्षादाचार्योक्तत्वात्तदुभयसाधिकत्वाच्च न काचिदसंभावनेति ज्ञाप्यते । सापि यावज्जीवमविच्छेदेन कृता, स्वफलदानं तु कियत्कालं कृत्वा परित्यक्तापीत्याहुः तत्तिसिद्धाविति । सिद्धिरत्र यावज्जीवं निर्वाहः । तदुक्ताचार्यचरणैः 'सेवायां वा कथायां वे'ति । फलमिति । एकत्रचनं त्रितयाप्रियायेनेत्याहुः सेवायां फलत्रयमिति । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्वादाप्रवाहमेदेन जीवेषु मगधदंभीकारः त्रिविधः । तेनाधिकारिभेदेन सेवा त्रिविधा, ततः फलमपि त्रिविधं क्रमेणोक्तम् । तत्रादौ पुष्टिसेवाफलमाहुः अलौकिक-सामर्थ्यमिति । अत्रायमाशयः । श्रीमद्भक्तस्योक्तरीत्या सर्वात्मभावैकलभ्यमज्जनानन्दानुमत्तद्वरणं फलमलौकिकमुच्यते । तस्मैतरप्रमाणायोचरत्त्वमितरसाधनाप्राप्त्यत्यमलौकिकत्वम् । तदनुभवयोग्यतादृशपोधिकारश्च सामर्थ्यपदेनोक्तः । तस्यातिगोप्यत्वाय तपोक्तिः । द्वितीयफलं सायुज्यम् । तदत्र पुरुषोत्तमे वेदितव्यम्, न त्वक्षरे । अक्षरसायुज्यं तु केवलमर्पादायां ज्ञानादिनापि भवतीति ततः पुष्टेर्विद्येपरुधनानस्यफलान् । सायुज्यानन्तरमपि पुष्ट्या कदाचिदापमलौकिकं फलमपि भवयान् प्रयच्छेदित्यपि ज्ञेयम् ।

अन्यथा पुष्टिमेवाफलं सायुज्यमात्रं न चदेयुः । मत्सौ तद्वासनाया अभावात् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति भगवन्नियमाच्च । तेन पुष्टिमर्षादियामादौ सायुज्यम्, मध्ये भजनानन्दस्तुभवः, अग्रे पुनः पूर्वसायुज्यमित्युक्तं भवति । अतो मध्यमफलत्वम् । तृतीयं फलं वैकुण्ठादिदेहः । आदिपदेन भूमावपि तथा भाषनायां तादृशदेहप्राप्तिरुक्ता । तत्राप्युचनीचदेशमेदा बहुवचनेनोक्ताः । व्यापिवैकुण्ठस्य सायुज्यापेक्षया दुर्लभत्वेन साधारणफलत्वकथनसायुक्तत्वात्तत्र समाप्रार्थित एव स इत्यवगम्यते । तत्र कदाचिन्नायफलसंभावनेति साधारणफलत्वम् । अत एव वैष्णवव्रतानामेकादश्यादीनां फलत्वेन स्मृतिपुराणेषु स एवोच्यते ।

ननु सायुज्यवैकुण्ठयोः प्रमाणसिद्धत्वेन तदयं जीवप्रयत्नः संभवति, आद्यफलस्य तु लोकेवेदातीतत्वेन प्रमाणागमोचरत्वात्तत्र सकृद्विषयाध्यवन्, यत् पुनः तत्साधनं तस्यापि तथात्वम्, अतः कथमाद्यमनोरथः सिध्येदित्यत आहुः अलौकिकस्य दान इति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥१॥ ॥

फलं चा ह्यधिकारो या न फालोत्र नियामकः ।

अलौकिकमाद्यफलं तस्य दाने, अर्थाद्भगवता कृते सति तन्ननोरथः सिध्येत्, न त्वन्यथापीत्यर्थः । आद्य इति । सायुज्यवैकुण्ठमनोरथापेक्षया स आद्य इत्यर्थः । अल्प इति पाठे यद्यपि तीत्यमध्यपातिमत्कानुभवैकधेयफलसंबन्धिमनोरथो जीवस्य साधनतः स्वरूपतश्चात् एव । अप्यर्थे चकारः । तथा चात्पोपि तथापि स्वतः प्रसूदानेन तत्सिद्धिः । सिध्येदिति प्रार्थने लिङ् । आचार्यप्रार्थनया प्रभुः संपादयेदेषेति भावः । आद्यफलस्य स्वरूपैकसाध्यत्वे प्रसिद्धिमाह द्विशब्दः । ननु भगवानपि तादृशधिकाराभावे मनोरथं कथं प्रापेदित्यत आहुः न फाल इति । अत्र फले इत्यधिकारो वा ॥ १॥ ॥

अग्रे प्रतिबन्धकयोर्किरिद्धि साधनदशायामेव । तदुक्तं मूले चाधकानां परित्यागेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्युद्गं महान् भोगः प्रथमे विद्यते सदा ॥ ३ ॥

तद्विरुधं त्रयाणां साधनपरित्याग इति । साधने सति स्वरूपतः त्वज्जुमशक्यत्वात् । भोगेऽप्येकमित्यादि विशन्ते सदेखन्तविरुधं भोगो द्विविध इत्यारभ्य प्रविशतीत्यन्तेन । तदनुमारेण मूलमेवं योजनीयम् । त्वजेदिति त्रियापदमभ्याहार्यम् । यथा प्रतिबन्धद्वये एकत्वान्योपसौ न, तथा भोगेऽपि एकं लौकिकं भोगं त्वजेदपरमलौकिकं न । यतो निःप्रत्युद्गमनन्तरायमूलम् । तत्र हेतुः महानिति । अलौकिकभोगः स्वरूपतो लौकिकत्वात्सोपि फलतो महान्, अलौकिकत्वात् । अतो न तान्य इति भावः । अलौकिकत्वे निमित्तमाहुः प्रथम इति । प्रथमे बाहुनिकमजने सदा निरन्तरं विद्यते, मजननिर्माहकत्वेन तदंगत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतदेव नियमो स्मृतीयम् ।

अलौकिकभोगस्तु फलानां सेवाफलांगभूतवस्तूनां मध्ये प्रथममहं प्रतिगन्धा-
भावस्तत्र निशतीति न तस्यागः । तथा चोपपादितमेकादशस्कन्धे । 'कायेन वाचेति
श्लोकविवरणे ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अकर्तव्यं भगवत् इति श्लोकविवरणं भगवत्कृतश्चेत्सारम्य विवेक इत्य-
न्तेन । अयमर्थः । आसुरस्यापि दैवाद्भगवदीयसंगे जाते सेवायां प्रवृत्तिर्भवति । तेन केन-
चिद्विकारानिर्वार्यप्रतिपन्धे जाते स भगवत्कृत इति ज्ञातव्यम् । तेनाग्रे फलानामथ ।
तेनान्यकृतापि सेवा प्रतिपन्धात् पूर्वं कृता सापि व्यर्था । तस्यासुरत्वनिर्धारश्च । तदा
तत्रनिद्रशोकामावाय ज्ञानमार्गेण सर्वं तत्त्वं बुद्ध्वा स्थितिः विवेकः साधनम् । यद्यथासुर-
प्रसंगो न वक्तव्यः, तथापि कश्चिदेवं भगवदीयेष्वपि दृश्येत चेत्तदा तथा भावनीयम्, न तु
स्वीपस भगवानेवं करोतीति प्रभौ दोषारोपः कर्तव्य इति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति ज्ञायते ॥४॥

सविभ्रोलपो घातकः स्याद् वलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

न त्याग्ये दातृता नास्ति तृतीये साधकं गृहम् ।

सविभ्रोलप इत्यस्य विवरणे सविभ्रत्वाद्दल्पत्वादिति । साधारणभोगः
सविभ्रो विभ्रसहितः । तादृशोऽल्पः, स्वरूपतः फलत्रय । सोपि न त्यज्यते चेत्तदा
घातकः सेवाप्रतिपन्धकः स्यात् । अतः सर्वथा त्याज्यत्वाद्दलादाग्राहादपि एतौ
साधारणभोगप्रतिगन्धकौ नतौ, त्याज्यामिति शेषः । तदुक्तं विवरणे सदा प्रति-
पन्धकाविति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिगन्धः । तत्र ज्ञानमार्गेण
स्यातव्यमिति चिन्तानिष्ठसिद्धसाधनं पुंमुक्तम् । तदसंभवे साधनान्तरमाहुः द्वितीये
सर्वथेति श्लोकार्थेन । तदामो ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभाचार्यमाहेति ।
तत्प्रतीकोषे द्वितीय इति । विवरणमाद्यफलाभाव इत्यादि भवतीत्यन्तम् ।
आपफट जीम्य देवलं, तदभावे भगवतो दातृता नास्ति, तदा आधि-
दैविकी फलमन्वन्धिनी सेनापि नेत्यर्थादुक्तं भवति । तस्यै द्वितीयप्रतिगन्धे जाते
ज्ञाना सर्वशोकफलविपयिणी चिन्ता त्याज्या । तत्र साधारणो हेतुः । संसारनिश्चया-
दिति । 'तानर्हं द्वियः भूत्वा सद्योपे नरापमान्' इति भगवदुक्तममात्स्य निश्चया-
दन्याय न मननीनि सर्वथेस्तुक्तम् । न त्याग्य इति । आग्रे पूर्वोक्तसाधारणप्रतिपन्धे
दातृता भगवतो नान्तीति न, किन्तु पत्ने, अतः तद्विधृतये चिन्ता कर्तव्या, न तु
द्वितीय इव सर्वथा त्याज्येति मारः । एतयाचद्वितीययोर्व्यम्यसुरता नृतीयः साधारण-

भोगकृतः प्रतिबन्धस्य कर्तव्यमाहुः । तृतीये षाड्धकं गृहमिति । अलौकिकभोगेन साधारणभोगपरित्याग आनुपंगिकः पूर्वमुक्तः । अन्यथा बलौकिकभोगो न स्यात् । उभयो र्क्त्वाधिकरणत्वाभावात् । यदि साधारणभोगं त्यक्तुं न शक्नुयात् तदा सेवाप्रतिबन्धकत्वेन तन्मूलभूतं गृहं त्यजेदित्याशयेन तद्विचरणं भोगाभावस्तदेत्यादि ।

ननु त्यागतः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रेण सेवया असम्भवे तदधिकारिणां कथं तत्फल-
प्राप्तिः । तदभावे च द्वितीयतुल्यता स्यात् । जीवस्य दैवत्वमपि व्यर्थं भवेत् । तस्मादत्र
त्यागोक्ततात्पर्यं किमिति न द्रुष्यत इति चेत्, इदमावर्ति । सेवाधिकारिणां मध्ये येषां
गृहमनुकूलम्, तेषामन्यतः प्रतिबन्धः साधारणः, तेन तन्निवृत्तिः कर्तुं शक्या । ततः सेवया
तत्फलप्राप्तिः । भोगश्च तेषामप्रतिबन्धहेतुरलौकिककल्यादिति पूर्वमुक्तम् । येषां पुनः
गृहमेव प्रतिबन्धकम्, तेषां तत्परित्यागादेव लौकिकभोगनिवृत्तिः । त्यागोपि सन्न्यासनिर्ण-
योक्तप्रकारेण भक्तिमार्गीयो ज्ञेयः, न तु कर्ममार्गीयो ज्ञानमार्गीयो वा । एवं सति तत्फल-
प्राप्तिप्रे तेषामपीतिमनने तु नोक्तविरोधः संकनीयः ॥ ५॥ ॥

अग्रिमश्लोकद्वयस्य विवरणामावादेवं योजना ।

अवदयेयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

इयमुक्तीतिः । अवदया सतो भावयितुमशक्यापि महुक्तत्वात् सदा
भाव्या । अवश्यं भाव्येति वा । यत्र यथा दृश्येत तत्र तथा भाव्येत्यर्थः । ततः किमि-
त्यत आहुः सर्वमिति । उक्तीतिनोन्यत् सर्वं मनोभ्रम इति ज्ञायत इत्यर्थः ।
सर्वैः कथमेवं नांगीक्रियत इत्याशंक्याहुः तदीयैरिति । भ्रमसंघन्धिभिरापुरैस्तत् कार्यं
कर्तव्यमित्यर्थः । भक्तिमार्गीयैस्तु महुक्तिभावनायां विलम्बो न कर्तव्य इत्याहुः पुष्टौ
नैवेति । कदाचिदासुरस्यापि सेवाप्रतिबन्धे जातेषु भगवद्भुजश्रवणादिना प्रेमलक्षणं
पुलकादि दृश्यते तत्र किं भावनीयमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । क्षोभोऽधुपुलकादिः, स
तु गुणवस्तुस्वभावादासुरस्यापि भवतीति गुणमाहारम्यमेव । अत एतत्सर्वोक्तमेव तत्रापि
द्रष्टव्यं भावनीयमित्यर्थः । उक्तविश्रायणमाहुः मे मतिरिति । मतिः सम्मतिः ।
भ्रमस्वरूपमाहुः कुसृष्टिरिति ॥ ७॥ ॥

यपानति कृता सेवाफलोक्तिनिवृत्तौ मया । टिप्पणी पर्वणीवेन्दुः प्रकाशयतु सर्वतः ॥ १ ॥
यदयानुचितं किञ्चिदलेखि मतिमान्यतः । ह्यन्यतां तत्रप्रहसार्थैः शिशौ भौतमिवेषितम् २

इतिश्रीदेवकीनन्दनकृता सेवाफलोक्तिनिवृत्तिटिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीहरिरायकृतसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीकृष्णं कुलदैवतं तदनु च श्रीवलभाल्यान् निजान् ।

आचार्यानिथ विठ्ठलेश्वरमहं नत्वा प्रभु सर्वथा ॥

श्रीगोविन्दमतीवभावविवशं तातं स्मर्यादया ।

त्यातं मत्फलजातहेतुमधुना किञ्चिद्दाम्यक्षमः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्याः स्वीयानां बहुलग्रन्थानलोकनप्रयासमसहमानाः संक्षेपेणैव स्वना-
गीयसेवाफलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रथमं फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यादृक्प्रकारिका स्वतःपुरुषार्थत्वेन कालपरिच्छेदेनावश्यकतव्यत्वेना-
करणे प्रत्यापदनकत्वज्ञानेन क्रियमाणस्वसाधनमूततनुनिस्त्युतसेवाद्वयसुतमानससेवना मा-
वरूपा सदानन्दसेवा मया प्रकृषेण मुख्यतया फलरूपतया प्रोक्ता निरूपिता सिद्धान्त-
मुक्तावल्यां 'चेतस्त्रयण सेवे'ति । तस्याः सिद्धौ यान्जीननिर्वाहेण प्रपञ्चविस्तृतिषु-
ततदासत्तया व्यसनरूपत्वसिद्धौ यत्फलं तदुत्पाद्यं फलत्वेनाभिमतम्, तदुच्यते
निरूप्यत इत्यर्थः । ननु सेनायाः सर्वत्र ग्रन्थेषु फलरूपत्वोक्तन्तत्फलोक्तिरुपपद्येत्यर्थ-
क्याहुर्विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । सेनायामेव क्रियमाणायामेतदर्थं भवतीति ।
तदुत्तरमपि सेनामत्वेन तन्मध्यपतितया न तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वहानिरित्यर्थः । अत
एव सेनायामित्यत्र पश्चिमनाह्य सप्तमी निमित्तिरुक्ता । तत्रयमेवाहुः अलौकिसामर्थ्यं
सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो चैकृष्णैरुत्पद्यति । तत्राद्यौकिरुसामर्थ्यं हि भगवतः
कोटिसुषान्तिरूपस्यात्यन्तिकफलदित्वायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रमोहदयप्रवेशे तदनुभव-
सामर्थ्यम् । तत्र न शरीरान्तरे सम्मरतीति तादृशसामर्थ्यवन्धरीरप्राप्तिर्मुष्या । सा च
प्रभुसेनापारकरणेनैव मन्मायत इति प्रभुसपादिताद्यौकिरुशरीरनिष्ठस्वरूपातुमवक्ष्यसामर्थ्य-
मेव प्रमानाननुगोचिप्रमेयमायं मुख्यं फलमित्यर्थः । अत एकोक्तं प्रभुभिः श्रीयमुनां प्रति
प्राप्यपन्निर्भिनान्नु तत्र मन्त्रिणां तनु नमन्'मिति । नमत्वं च तादृक सामर्थ्यमेव । अत एव
तनुनमन्मेरोक्तं न तु नमन्तनुमिति । तथा च यथा वनरजानां सर्वदा लीलासुगमनु-

भवतामन्ते तादृक् सामर्थ्यमेव सम्पादितं येन स्वदत्तस्वरूपात्मभो निष्पत्स्युहं भवति नान्यावस्था । तथान्यत्रापि तदनुग्रहतः परमानुरागेण तथा फलदित्सायां पूर्वदेहं स्ववियोगामिना शुद्धं विधाय तस्यैवालौकिकत्वं सम्पाद्य तत्र तादृक् सामर्थ्यं प्रकटयतीत्यलौकिकज्ञानार्थमेव मुख्यं फलमितिभावः ।

प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यं मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युगतीति सयुक् तस्य भावस्तत्त्वम् । भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसात्सुभव इति यावत् । तथा च लक्ष्मीवदन्तर्पूर्वगोपिकावद्वा भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण दुःखपदसितलपुण्यपापक्षयद्वारा पाञ्चमौतिकदेहं निवर्त्यालौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य स्वलीलानुभवः प्रभुकारितो मध्यमं फलमिति भावः । मध्यमत्वं चास्य विप्रयोगरसात्सुभवमपेक्ष्य तदुत्कर्षस्य सहृदयानुभवसाक्षिकत्वात् ।

उभयसाधारणभधिकाररूपं तृतीयं फलमाहुः सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसात्सुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उपसनीये योगः, तद्वत्पश्चाद्विशरीरप्राप्तिस्तृतीयं फलमित्यर्थः । तस्य चान्तररमणानुकूलत्वात् फलत्वम्, अहिः साक्षात् सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वमित्यर्थः । अत एव 'श्रायो वतान्ये'त्यत्र मुनीनां पश्चाद्विशरीरप्राप्त्या स्वाधिकारानुसारेण सेवा तद्रसात्सुभवयोग्यता चेति निरूपितम् ।

एवं फलत्रयं निरूप्य आयफलस्य दुर्लभत्वं निरूपयन्तः फलत्रैविव्ये हेतुं च समर्थयन्तो दानमात्रसाध्यत्वं प्रथमफलस्य निरूपयन्ति अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वविरहानुभवक्षमसामर्थ्यस्य दाने भगवता साग्रहेण दुःखानुभवरूपतया तदनिष्क्रयामपि तथा सम्पादने, चकारात् तद्देहेन्द्रियादिषु स्वस्वरूपस्थापने सति आयः प्रथमफलविपणनः संस्काररूपसमर्पणसमयक्रियमाणो मनोरथस्थापकेशानन्दप्राप्तिरूपः सिध्येदित्यर्थः । इति युक्तोपमयः । यतो लीलास्थितेष्वपि केषांश्चिदेव रासमण्डलमण्डनापमानानां तदानम् । अत एवान्तर्ग्रहगतानां प्रतिबन्ध इत्यतः केवलप्रसुदानैकसाध्यत्वमिति भावः ॥ १ ॥

अतः परं सायुज्यसेवोपयोगिदेहाप्तिरूपयोः फलतदधिकाररूपमध्यमावान्तरफलयोः पूर्वफलवदनिश्चयत्वाभावात् कदाचित् कालसाध्यत्वं ज्ञानादीनामिवाशङ्कयेत् तदभावात्समाहुः फलं वा ह्यधिकारोचेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं सायुज्यम् । अधिकारः सेवोपयोगिदेहाप्तिः । अत्रैतदुभयोः फलयोः

कालो न नियामकः सत्त्वादिरूपः फलदः कलिरूपः प्रतिबन्धको वा नेत्यर्थः । एतेन कालानियम्यत्वेनैतत्फलस्य निवृत्त्वमपि सूचितम् । अत एव कपिलदेवैरपि 'नो निमित्तो ङेडि द्वेतिरि'ति निरूपितम् । अत्र वागन्द्वयमधिकारस्यापि फलरूपतया तत्समकक्षत्व-
 बोधनाय ।

एवं सौपतिकं फलत्रयं विविच्य प्रतिबन्धकत्रयं विवेचयितुं निरूपयन्ति उद्वेग इत्यादि ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

श्रुते बाधकमित्येकपक्षेनैव मिलितानामेव बाधकतेत्याशङ्क्याहुः विवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमिति । उद्वेगो नाम मनसः सेवायां क्रियमाणावायुच्छब्धो वेगः सर्वथा तत्रास्विरता वाहिर्मुख्यमिति यावत् । स च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकतया प्रतिबन्धकः । तस्मिन् सति क्रियमाणसेवायाः केवलकायिकीत्वान्मानसीत्वाभावेन प्रतिबन्धेनानाधिदैविकीत्वात् । एवमुद्वेगं निरूप्य प्रतिबन्धभोगौ निरूपयन्तः प्रथमं प्रतिबन्धसानिधायत्वेन पाठरूपमनोपेक्षार्थकमेव भोगं निरूपयन्ति भोगो द्विविधः इति । भोगे द्वैवियं लौकिकलौकिकमेवेनेति तदाहुः लौकिकोऽलौकिकश्चेति । तत्र लौकिको लौकिकपदार्थानां भगवत्प्रान्धनरहितानां स्वत आसक्त्या भोगः । अलौकिकस्तु प्रभुसम्बन्धी । स तु प्रतिबन्धक एव न भवति । तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां मध्ये प्रथमफलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपातुमपररूपसभोगे प्रवेशात् । यतः सर्वेन्द्रियैस्तत्प्रान्धनपदार्थेष्वनुभूयमानेषु तत्र तत्र स्थितौ रसात्मा प्रसुरेवानुभूयत इति भावः । एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । साधारणः सर्वसाधारणः, सेवायां लौकिकवैदिककार्यान्तरव्यापकः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्वातुरमानविषयत्वेनासाधारणत्वादनियतत्वेनावस्त्यत्वाच्च त्रय एव बाधक उद्वेगलौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धा इत्यर्थः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्क्याहुः त्रयाणामिति । उद्वेगलौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धज्ञानां त्रयाणां साधन तत्रजननेतुसूतं तस्य परित्यागः कर्तव्यः, हेतुच्छेदे पुरुषत्यापारात् । सिद्धस्य स्वरूपलक्षणे त्यागानर्हत्वात् । नहि केनापि साधनश्रीसम्पादितं सुखदुःखादि किञ्चिदपि स्वयन्नशतेनानि स्वस्तुं शक्यते । ननु साधारणप्रतिबन्धे सेवायां लौकिकवैदिककार्यापत्तिरूपे साधनस्य लोकवेदसिद्धतयाऽशक्यत्वात् कथं तस्याग इत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः तत्राप्य इति । तत्र साधारणभगवत्कृतप्रतिबन्धयोराध्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्य इत्यर्थः । बुद्धिस्तु सेवायां प्रतिबन्धत्वेन यदागतनि लौकिक वैदिकं तस्य पूर्वमेव सेनानवसरसमवयमवश्येन निर्धारो विषयो यथा न मेरां प्रतियोगिनि । तथा च पुरनिनाशेदक्षधेन लज्जादि विचारणीयम्

१ च २३ प्रथमस्तु अतीतिरुक्त्यान्वयं स प्रवृत्तत्वं कथं चकार, प्रवृत्तत्वात् लौकिकसामर्थ्येन प्रभुपदवातु-
 र्यमोक्षप्रदानार्थं यदागच्छत् । २ यामेति लक्षणात् पाठः ।

यथा न सेवाप्रतिबन्धः । परोपकारादेस्तु धर्मस गौणधर्मत्वज्ञानेन त्यागः । कालान्तरे वा करणम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र हरिचरणरतिप्रतिबन्धविगच्छनी बुद्धिरनुसन्धेया । यद्वा । कदाचिदावश्यकलौकिकवैदिककार्यापत्ते तत्रयत्नसम्भवेन त्यागः कथं शक्यत इत्यत आहुः बुद्धेरेति । शरीरादिना तत्कार्यकरणेपि तत्र बुद्धिर्न स्याप्येत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्भक्तिर्न हि ।

अकर्तव्यमिति मूढे । विवृतौ भगवत्कृतश्रेत् प्रतिबन्ध इति । भगवतः सर्वसमर्थस्यापि स्वतन्त्रेच्छतया यस्मिन् किञ्चिदपि कृतिविषयः सर्वथा सर्वप्रकारेण शार्थना-
यामपि तदा गतिर्निस्तारो न सर्वथा फलामात्र इत्यर्थः । हीति सुक्तोपमर्थः । सर्वमार्गफलदातुः प्रभोः प्रातिहृत्ये केनापि मार्गेण फलासिद्धेः । अत्रायमाशयः । भक्तिमार्गे विशिष्टेच्छायाः कारणत्वात् सामान्येच्छारूपमूलेच्छया मर्यादया वा फलसिद्धिः प्रतिबन्धो वा । किन्तु स्वयमंगीकृत्य यस्मिन् जीवे प्रभुर्बुद्ध्या यथेच्छति, तदा तत्र तथा करोतीति वस्तुस्थितिः । तथा च भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य निरन्तरं सेवां कुर्वतोपि कदाचिद्दुःसंगादिनाऽतिपक्षपातिप्रभु-
प्रियप्रद्वेषेण तद्गोहे प्रभोरतिक्रोधेन शार्थनयापि क्षमासम्भावनारहितेन तस्मिन् प्रभुः फलप्र-
तिबन्धं करोतीति स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तस्मिन् सति सर्वथा सर्वमार्गफलामात्र इत्यर्थः । ननु भगवत्कृतप्रतिबन्धेष्वन्येषां फलदातृणां सेवया फलान्तरं भविष्यतीत्याशंक्याहुः तदान्यसेवेति । यदा 'फलमत्र उपपत्ते'रिति न्यायेन सर्वत्र फलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्यं तदान्येषामपि तदधीनानां फलदातृत्वामात्रात् तत्सेवापि फलासाधकत्वाद् व्यर्थेत्यर्थः । ननु सर्वथा फलामात्र आसुरेष्वेवेति कथं दैवस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे तथात्वमित्याहुः तदा-
सुरोपमिति । जीवानां हि सृष्ट्यादावपि 'निवन्धात्सासुरी मते'ति वाक्येन भगवत्कृतप्रति-
बन्धदेवासुरत्वम् । यच्च यदा प्रभुः कर्तुमिच्छति तदैव भवतीति तदा तस्मिन्नेव सम-
येऽयं यस्मिन्नेव प्रतिबन्धः स जीव आसुरः सेवादिना दैवत्वेन प्रतीतोपि आसुर एवेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । एतेनैतत्प्रतिबन्धस्वरूपविक्रिः सर्वथा दुःसंगादिषु सावधानैः श्लेषमित्युक्तं भवति ।

ननु तादृशस्य पश्चात्तापे शोभतेत्याह्या पूर्वं भक्तिमार्गस्य इति तदभाषार्थं तत्त्वनि-
र्धारोपायभूतं विवेकरूपं साधनमाहुः यथा चेति ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

वाञ्छन्दोनादरे । येनैव प्रकारेण । नामाग्रहः । एतत्त्वनिर्धारस्य शोकाभावमा-
श्रार्थत्वात्प्रतिबन्धनानुपेक्षितम्, किन्तु यथाकथञ्चित् सांख्ययोगान्यायेन वा मायाप्रवन्धा-
दिनोपायेन तत्त्वनिर्धारं विधाय शोकाभावार्थं विवेकः सम्पादनीय इत्यर्थः । विवेकस्तु

मसैतदेव प्रमुणा कृतं सर्वं ब्रह्मात्मकं कोहं किञ्च साधनं किं फलं को दाता को वा भोक्तृत्वादिरूपः । तमेव च तत्त्वनिर्घोषायं विवृती विशदयन्ति ज्ञानमार्गणेति । ज्ञानमार्गणं ज्ञानसाधनोपायेन स्यात्तद्व्यमित्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्थित्यापि न तन्मार्गाया मुक्तिः, किन्तु शोकाभाव एवेत्याशयेनाहुः शोकाभावायेति ॥ ३ ॥

अतः परं यदर्थमेपां निरूपणं बाधकानां तद्व्ययोजनमाहुः बाधकानामिति ।

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

बाधकानामुद्वेगभोगप्रतिबन्धानां परित्यागः परितस्त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । भोगस्य बाधकत्वेन त्याज्यत्वमुक्तत्वाऽलौकिके तदभावमाहुः भोगेपीति । भोगेऽप्येकमलौकिक-भोगस्तं फलप्रविष्टतया तथा तेनैव प्रकारेण, परं प्रतिबन्धयोः परं भगवत्कृतप्रति-बन्धलक्षणमशक्त्यत्यागत्वेन विहाय तथेत्यर्थः । ननु भोगयोरपि तुल्यतामाशङ्क्य तस्मिन्नलौ-किके वैलक्षण्यमाहुः निष्प्रत्यूहमिति । अलौकिकसामर्थ्यरूपे प्रथमफले भगवत्स्वरूपा-नन्दानुभवरूपे भोगे क्रियमाणे प्रत्यूहोन्तरायः केनापि कालादिनापि न कर्तुं शक्यत इति निष्प्रत्यूहं स एव सिध्यति । लौकिके तु सर्वथा तदभाव इति महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रमुनिः सदासाधनार्णवे 'हरिश्च न शक्नोति कर्तुं वापां कुतोपर' इति । किञ्च महानिति । स्वरूपतः फलतः साधनतश्च महान् । विषयानन्दप्रदानन्दानन्दानन्दानन्दस्य महत्त्वादित्यर्थः । अत एव फलेऽपि प्रथमफल एवालौकिकसामर्थ्यरूपे प्रकर्षेण प्रविश्यते प्रविशतीत्यर्थः । किञ्च सदेति । प्रैकालिकाबाधविषयत्वादित्यर्थः ॥४॥

एवमलौकिकभोगे वैलक्षण्यं निरूप्य लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धावेकीकृत्य तद्व-र्गनिरूपणपुरःसरं वैलक्षण्यं निरूपयन्ति सविमोल्पो घातकः स्यादिति ।

सविमोल्पो घातकः स्यादलादेतौ सदा मतौ ।

लौकिको हि भोगः सविमो विमोसहितः, कर्मकालादिमित्यत्र विमोसम्भवात् । अल्पश्च । स्वरूपतः फलतः मापन्नश्च परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः । साधारणप्रतिबन्धो हि घातकः । सेवाकारोपरोपकृत्या तदातकः । एतौ भोगसाधारणप्रतिबन्धौ सविमत्वात्-त्वपानकत्वादिभिर्भिर्भेदतस्तैस्सागमप्यर्हत इत्याशयेनाहुर्विवृती ननु कथमित्याम्य घा-तकः स्यादित्यन्तर्ग । सविमत्वात्त्वत्वाद्भोगः प्रतिबन्धश्च घातकत्वाच्च त्याज्य इत्यर्थः ।

एवं लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धयोस्सागदेतुम्भं धर्ममुक्त्वा भगवत्कृतप्रतिबन्धे त्यागामम्भेन ज्ञानमार्गचित्तानधिकारिणो मन्दमत्तः फलचिन्तया शोभे भवतीति च चिन्ता न परन्त्येत्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता ह्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे सर्वथा सर्वप्रकारेणान्यतोपि फलसम्बन्धाभावाच्चिन्ता फलविषयिणी ह्याज्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः संसारनिश्चयादिति । संसारोऽहन्ता-ममतात्वा सर्वानर्थमूलं प्रवाहपथफलरूपः, तस्य निश्चयाद्भगवत्कृतप्रतिबन्धे संसार एव, न फलान्तरमितिनिश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रतिबन्धविचारमतिविचार्यत्वेन विधायोद्देशरूपप्रथमप्रतिबन्धेन फलाभावे भगवतो दातृत्वमात्रं हेतुत्वेन निरूपयन्ति नन्वाद्यइति मूले विवृतावाच्यफलेति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।

आयेन प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्यति विरोधोक्ती । आद्ये उद्देशरूपप्रतिबन्धे भगवतः सर्वसमर्थस्याप्यन्तःकरणैकगम्यन्धितया तद्विशेषरूपोद्देशे क्रियमाणे सेवया अमानसीत्वेन भगवत्सम्बन्धाभावादानभिदेविकीले तद्व्ययुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव इत्यर्थः । अन्यथा सर्वदोषनिवारकस्य फलदातृत्वाभावो न घटेत् । एतदेव विवृतौ विशदयन्ति तदा सैवेत्यादि । एतद्देशवधाधकमुक्त्वा भोगवाधकं विवृण्वन्ति तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगे गृहमेव वाधकमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । भोगो हि सर्वथा वाधकः, भगवद्देशस्यसम्पादकत्वादिन्द्रियादीनां वैफल्यपादकत्वात् । स च वायद्गृहस्थितिः, यत्नेनापि निवर्तमानो न निवर्तते । गृहस्य सर्वथा वाधकत्वात्तत्र स्थितावशतोपि भोगसम्भवाद्गृहपरित्यागः । कृष्णार्थप्रयोगेण तदासक्तिपरित्यागो वा भोगाभावाय विधेय इत्यर्थः । एतदेव च विवृतौ विवृतं भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत एवास्यदाचार्यनिबन्धे निरूपितं भगवद्देशोत्पादरूपेण 'गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तथेत्यक्तं न शक्यते । कृष्णार्थं तत्रयुद्धोत्त कृष्णः संसारमोचक' इति ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं च निरूप्य निवान् प्रत्येतद्विचारमेवाहर्निशं कर्तव्यत्वेन वस्तुमुपसंहरन्ति अचक्षयेयमिति ।

अचक्षयेयं सदा भाज्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धत्री चायक्ष्या, न स्वशक्त्या । मक्तिमात्रं फलप्रतिबन्धप्रसि-निवृत्त्योः वेत्तलभगवदपीनत्वात् । तथापि सदा निरन्तरं भाज्या कर्तव्यत्वेन विचारणीया, विचारे हि भावनायाः साधनत्वात् कदाचित् फलसिद्धिः, प्रतिबन्धत्रय साधनानतया स्थिति-सिद्धित्यर्थः । ननु फलान्तरं प्रतिबन्धान्तरं वा मक्तिमात्रं किमिन्द्रियव्यतीत्यशक्यत्वाद्गुः सर्व-मन्यदिति । एतत्फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं चापद्यमान्यन्सर्वं फलप्रतिबन्धादिकल्पनं मनो-भ्रमः स्वान्तर्प्रान्तिरित्यर्थः । अत्रेदमुक्तं भवति । मक्तिमात्रं मेवावा उन्नममध्यमनापारणाधि-कारक्रमेण एतत्फलत्रयमेव, न मोक्षारिः । प्रतिबन्धकं चोद्देशादिक्रमेण, न पापादिकमिति ।

‘स्वपादमूलं भजत’ इति वाक्यात् । तथा चैतत्फलविहितार्थैरेतत्प्रतिबन्धसावधानैरन्यतो निश्चिन्तैः सर्वैः सेवैव विधेयेति भावः ॥ ६ ॥

नन्वेतत्फलप्रतिबन्धकादिनिरूपणं तदाश्रितान्प्रति पठते तदीयदेहादेरामत्वात्, तदीयानां तु देहेन्द्रियादेः साक्षात्पुरुषोत्तमसमर्पितत्वेन फलरूपप्रसुप्तमन्वात् प्राणफल- तथा तान्प्रति फलप्रतिबन्धनिरूपणं व्यर्थमित्याशंक्य आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः कृतात्मसमर्पणैरपि तत्फलप्रतिबन्धकादिभावनं कार्यमवश्यकर्तव्यम् । पुष्टिमर्यादायामंगीकारेण फलविलम्बाद्भजनं कारयित्वाैव फलदानात् । अविलम्बस्तु केवल- पुष्टावेवेत्याहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टौ केवलपुष्टौ मर्यादाऽभावेन साक्षा- दंगीकारान्न विलम्बः । साम्प्रतं तु पुष्टिमर्यादायामेवाधुनिकानामंगीकाराद्भजनसिद्धिविल- म्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोपितमर्तुका इव फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमित्यर्थः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्यतिदिशन्ति गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

तदीयानां गुणक्षोभोपि विलम्बादेव निमित्ताद् देशान्तरस्वपत्तिकाया इव भवति । तत्राप्येतदेव फलप्रतिबन्धकादिभावनं साधनत्वेन द्रष्टव्यम् । एतद्विचारेण चित्तस्य प्रभु- परतया गुणक्षोभोपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु गुणक्षोभनिवर्तकानि साधनान्तराणि भविष्य- न्तीत्याशंक्याहुः मे मतिरिति । विचारे नित्यमाणेऽस्मन्मतेरत्रैव पर्यवसानान्नान्यत्साधन- मित्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुसृष्टिरूपपठते, तदीयत्वे निवसेन फलसम्भवात्, तद्वैयर्थ्यापत्ति- मिया प्रतिबन्धासम्भवाच्च, तदीयत्वे लुभयाभावादेवं न निरूपणमुचितमित्याशंक्याहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्नर्थे यास्यन्धोन्धारणार्थः । अत्रैव वा कुसृष्टिरुत्पद्यते सा सर्वथा दोषा- भासाद्भ्रम एतेत्यर्थः । अनुपपत्तिपरिहारस्तु सुरैव प्रयोः स्वतन्त्रेच्छत्वनिरूपणेन कृत इति तत्र एव विमाननीयमिति दिह ॥ ७ ॥

इति श्रीपाद्मभार्यापरणाञ्जदामानुशामश्रीहरिरायधिरचिता
सेवाफलविष्टुनिटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीवल्लभविरचितटीकासमेतम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

यादृशी यत्प्रकारिका 'चेतस्तत्त्ववर्ण'मित्याम्य 'कृष्णमेव विचिन्तये'दित्यन्ते-
नोक्ता । तत्सिद्धाविति । तस्याः सेवायाः मानसीत्वरूपफलावस्थासिद्धौ फलमुच्यते
फलं निरूप्यत इत्यर्थः । कुप्येत्कांक्षायामाहुः टीकायां सेवायामिति । फलत्रयमिति ।
फलतावच्छेदकत्रयमित्यर्थः । यथा स्वर्गस्य फलत्वं तदवच्छेदकं चामृतपानादिकं तथा मान-
ससेवायाः फलत्वं तदवच्छेदकं चेदं फलत्रयम् । सेवायां फलत्रयमित्यनेन पूर्वावधि
उक्तः । उत्तरार्धावधमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । मूलेऽलौकिकस्यैवलौकिकस्य
सामर्थ्यस्य । अलौकिकसामर्थ्यं सर्वाभोग्यसुधा । तस्या दाने । आद्य इति ।
आद्यो मनोरथो 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'त्यादिनिरुक्तः पूर्वोक्तसुधा-
भोगरूपः सिध्येत् पूर्णो भवतीत्यर्थः । अनेन शृंगाररसस्य पूर्वदलादुभव उक्तः । चका-
रादलौकिकसामर्थ्येनैव तदुत्तरदलानुभवोपि भवति । स तु परितो गलनरूपवर्धनेनाभि-
रमणात्मको ज्ञेयः । एतेन दीयमाना सुधा साधनं भुज्यमाना सुधैव तु फलमिति सूचि-
तम् । वेणुगीते 'वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती गुह्यमपि स्वभोगयोम्यं करोती'ति निरूपितम् ।
'वर्णयन्त्वोभिरभिर' इत्युत्तरदलानुभवोपि सुधापूषणेनैव निरूपितसात्सम्यगिति सूचनाय हि-
शब्दः ॥ १ ॥

फलं वा हाधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं वा हाधिकारो चेत्तस्मादर्थमाहुः सायुज्यमित्यादिना । मूले फलं चेति ।
सायुज्यस्य सोऽभुतत्वादिद्युतौ फलत्वेनैव असिद्ध्या फलपदं सायुज्यवाचकम् । तथा च
द्वितीयं फलं सायुज्यमित्यर्थः । तृतीयं फलमाहुः अधिकार इति । एतदर्थमाहुः टीकायां
'सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अत्र आदिशब्देन श्रीमधुराश्रीवृन्दावनादिकं
प्राणम् । मूले न काल इति । अत्र सेवोपयोगिदेहे काले न प्रेरकः । यथा लीलासृष्टिा
आम्रवृष्टादयो न कालप्रेर्याः, किन्तु भगवदिच्छयैव पुण्यन्ति फलन्ति च,
अपि सेवोपयोगिनो देहाः भगवदिच्छयैव अवयवादिप्रमत्तिं लयन्ते ।

उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

उद्देग इति । श्लोकार्थमाहुः सेवायामिति । उद्देग इति । मनसोन्मत्तपरता उद्देगः । कायस्थान्मत्तपरता प्रतिबन्धः । इन्द्रियाणामन्मत्तपरता भोगः । इदं त्रयं बाधकम् । तदुचित्तजसेवायां फलजननसामर्थ्यस्य भक्तिरहस्वमजनस्य बाधजनकं विसामग्रीद्विः प्रतिबन्धकमिति मूलार्थः ॥ २ ॥

अकर्तव्यमित्यारभ्य विशन्ते सदेतन्वसार्धमाहुर्विवरणे त्रयाणामित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेन । त्रयाणामिति । उद्देगसाधारणप्रतिबन्धलौकिकभोगानामित्यर्थः । साधनेति । एतत्रयाणामेव बाधकत्वात् । ननु कथमेतन्मत्तस्यैव बाधकत्वं न तु पश्चानामित्यतो व्यवस्थामाहुः भोग इत्यादिना । लौकिक इति । अनिन्देदितपदार्थानां समर्पणं विना निपयासक्तयोपभोगो लौकिको भोगः । अलौकिक इति । निन्देदितानामर्थानां मगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरलौकिको भोगः । तत्राय इति । आयो लोककृतः साधारणः । बुद्ध्या इति । निमावन्पेत्यर्थः । फलानां मध्ये इति । यस्य फलजनयमपि भवति तस्य सेवोपयोगिदेहरूपे प्रपन्ने फले प्रविशति सम्बद्धो भवतीत्यर्थः । एतन्नोगसैतत्फलसाधकत्वेन पूर्वं फलजन्यः । तदुत्तरं च दास्यधर्मत्वेनैतत्करणादुत्तरं सम्बन्धः । इत्यथ पूर्वोत्तरमपि फले व्याप्तो भवतीति प्रोपसर्गायः । अथ मूले सदेतन्व्ययासो ज्ञेयः । निःप्रत्यूहमिति हेतुधर्मम् । यतोपमदृष्टादिकृतविघ्नाभावान्निःप्रत्यूहं तिथ्यत्यतो महानित्यर्थः । यद्यपि पाठक्रमेण सेवोपयोगिदेहस्य तृतीयफलत्वम्, तथाप्यनुक्रमानुरोधत्वात् तस्य प्राथम्यमेव सिध्यति । क्रियैतस्याधिभारत्वेन निरूपणादपि तथा । भगवत्कृतप्रतिबन्धश्चेदिति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्रेष्ठद्वये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । तस्या भगवत्से तस्यां भक्तिरहस्वमजनरूप सामर्थ्यं सिध्यति । क्रियमाणेषु श्रवणकीर्तनादी हरिश्रेष्ठ निविशते तदान्यातो न भवति । तेन जाता तन्नोन्मत्तपरता या स मगवत्कृतप्रतिबन्धः । तदा मगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यसेवा महापुरपादिसेवा व्यर्था निःफलेत्यर्थः । अपिना मगवत्सेरानि तथेति ज्ञेयम् । क्रियमाणेषु श्रवणादी चैत्र हरिनिवेशसादित्यर्थः । पूर्वमेव ज्ञानादिमार्गप्रवृत्तौ तु नागुरत्वमिति बोध्यम् । नन्वागुरत्वे श्रवणादी प्रवृत्तिरेव कथमित्यत आहुः । जीव इति । स जीव आगुरस्त्वस्थान्तःकरणं तु देवमतः प्रवृत्तिरिति भावः । ननु तर्हि किमागुरेव कर्तव्यमित्यन्तर्गतायामाहुः तदा ज्ञानमार्गणेति । जन्तःकरणम् देवत्वे इत्यर्थः । अन्तःकरणम्यागुरत्वे तु संसारनिवृत्त्यान्धोक्तामार्गं पश्यन्तीति ज्ञेयम् । शोभाभावापकरणं शोपदिष्टज्ञानमार्गणेत्यर्थः । विवेक इति । आयो शुद्धा स्थान्यः द्वितीये त्वागुरज्ञानमार्गेण स्वयमिति श्रयोः प्रतिबन्धयोर्विनेकः इत्यर्थः ।

भगवत्कृतश्रेदित्यारम्य विवेक इत्यन्तेनाकर्तव्यमित्यस्य विवरणं ज्ञेयम् । इत्य-
श्लोक्तत्रयाणामेवात्र बाधकत्वम् । अलौकिकभोगस्य प्रथमे प्रवेशान्न बाधकत्वम् । भगव-
त्कृतप्रतिबन्धेपि सामर्थ्यानुत्वाद एव न तु जातस्य बाधोत्हासापि न बाधकत्वम् ।
प्रतिबन्धकत्वं तु भवत्येव । प्रतिबन्धो विसामग्रीतद्धेतुः, प्रतिबन्धक इत्यत्र विसामग्री-
पदस्य सामग्रीवाधात्यन्ताभावोभयवाचकत्वादिति बोध्यम् ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

मूले श्लोकद्वययोजना । भगवतः सर्वथा सेवायां सामर्थ्यं अकर्तव्यं चेत् तदा
गतिः फलं न हि न भवतीत्यर्थः । ननु तदा तस्य किं साधनं शोकाभावाप्येतत् आहुः
यथा चेति । येनात्मतत्त्वनिर्धारो भवति तादृशो विवेकः आत्मानात्मविवेकः शोकाभाव-
साधनं मतमित्यर्थः । 'तस्माद्भद्रे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि मातुः शोचे'त्यत्र तस्य
ज्ञानस्य शोकाभावहेतुत्वकृपनान्मतमित्युक्तम् । भोगेऽप्येकमिति । ज्ञानमिन्द्रियैकवचनम् ।
अपरमिति । न परमपरम्, हीनम्, बाधकत्वात्प्राज्यमित्यर्थः । ननु कथं न द्वितीयो
बाधकस्तत्राहुः निःप्रत्यूहमिति । निर्विघ्नम् । हेतुगर्भमिदम् । यतो निर्विघ्नं यथा भवति
तथा सिध्यति, अदृष्टादेर्बाधकत्वाभावात् । अतो महान् । एतादृशो भोगः प्रथमे फले
सेवोपयोगिदेहे सदा विशते, पूर्वगुत्तर च सम्पन्न भवतीत्यर्थः । पाठक्रम इद्विधा अलौकिकसामर्थ्ये
प्राप्त्यस्य मन्वानस्य अननिरासाय टीकायां फलानां मध्य इत्युक्तम् । यस्य फलत्रयमपि
भवति तस्य यत्रधर्मं फल सेवोपयोगिदेहे इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सविज्ञोल्लोपो घातकः स्याद् फलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

सविघ्न इत्यत्र टीकायां सविघ्नत्वादिति । अनापि सविघ्नपद हेतुगर्भम् ।
तथाचायमर्थः । पातको लौकिकभोगः, यतः सविघ्नः, अतोत्यः स्यादिति हेतोस्त्वाज्य
इति । एताविति । साधारणभगवत्कृतौ फलादेतोः सदा प्रतिबन्धको मतौ । मनस
इन्द्रियाणां चान्यपरतारूपावुद्देशेभ्यो सामर्थ्यबाधकौ । नन्वन्यपरतारूपाविति तु
कारणस्यैव बाधकौ । तनुजसेवैवानन्यत्वात् प्रकृत्यतो चलिष्ठत्वात् प्रतिबन्धनामकावेव
जातावित्यर्थः । ज्ञानस्थिरत्वभाव इति । पूर्वोक्तमुत्त्राने स्थितभावे । द्वितीय
इतीति । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे जाते । मूले संसारनिश्चयादिति । अत्र संसारपदं
देहादिपरम्, तथा च 'त्रितोचनोक्तदेह एव महत्त्वं' इत्यादिरूपनिधयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सेवोपयोगिदेहस्य कथमपिकारत्वम्, अधिकारत्वे वा कथं फलत्वमित्यत आहुः

नन्वाय इति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोन्नमः ॥ ६ ॥

नन्यति कोमलमद्यमे । आद्ये सेवोपयोगिदेहरूपफले सति या भवति फलद्वय-
दातृता सा सेवोपयोगिदेहरूपफलाभावे नास्तीत्याद्यफलस्याधिकाररूपतेत्यर्थः । तथा
च यस्याद्यफलमेव फलं तं श्रत्याद्यस्य फलत्वमेव । यस्य च पुनरग्रेषु सायुज्यादिफलं
तं प्रति आद्यफलस्याधिकारत्वमेवेति भावः । एतेन फलत्रये तारतम्यमपि सूचितमिति
योष्यन् । टीकायां तदा सेवेति । आद्यफलाभावेत्यर्थः । मूले तृतीय इति । लौकिक-
भोगरूपप्रतिबन्धके सति बाधकं गृहं सेवाप्रतिबन्धकं लौकिकभोगसञ्जकं भार्यादि त्याज्य-
मिति शेषः । अवश्येयमिति । इयं प्रतिबन्धकत्रयी फलत्रयी च सदा निरन्तर भाव्या
विभावनीया । भावनया प्रतिबन्धककृतप्रतिबन्धनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । सर्वमिति ।
ज्ञानादीनां साधनत्वं तत्साध्यगोक्षस्यैव फलत्वमिति मनोन्नममात्रम् ॥ ६ ॥

ननु 'तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या थीपुरुषोत्तमे' इत्यनेनात्मनिवेदिनां प्रति-
बन्धकभयामावात् किं निवर्तनेनेत्यत आहुः तदीचैरपीति ।

तदीचैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

भगवदीचैरपि पूर्वोक्तनयीद्वयविभाषनेन प्रतिबन्धनिवर्तनं कार्यमेव । तत्र हेतुमाहुः
पुष्टाविति । तथा सति पुष्टौ मर्यादांशलागे भगवान् विलम्बं न कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा
तु यद्यपि निवेदनपदार्थो न नश्यति तथाप्यलौकिकदेहप्राप्तौ विलम्बो भवत्येवेति । ननु गुण-
क्षोभे भावनाया असम्भवात् कथं तन्नित्यविरल्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । सोप्येतेनैव
निवर्तिष्यत इति भावः । ननु गुणक्षोभनिवृत्त्यर्थं हंसावतारेण एकादशस्कन्धे प्रकारान्तर-
मुक्तमित्यत आहुः इति मे मतिरिति । मन्मत्तिसिद्धोप्यं प्रकारः । तथाच मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवसेति मानो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु स प्रकारो भगवदुक्तः, अयं च पौरुष इति कथं तुल्यचलत्वमित्यत आहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

चाशब्दोनादरे । भवामि वान्मपतित्वाद्भ्रम इत्यन्ये पूर्वोक्ता अन्या वा काचित्
कुसृष्टिः कियुत्पद्येत ? नोत्पद्येतेत्यर्थः । यदि चेदुत्पद्येत तदा तस्य तादृशं ज्ञानं भ्रम एव ।
तदोपनार्थं नास्मत्प्रवृत्तिः, किन्तु 'शास्त्रिका भगवद्भक्ता' इत्युक्तानां तादृशांशेव बोधना-
यमेवास्मत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीपिट्टलेजात्मजश्रीवद्वन्मृतसेवाफलविवृतिः समाप्ता ।

सेवाफलम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतसेवाफलविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणौ तत्कृपावलात् ।

सेवाफलोक्तिविवृतेर्विवृतिं वितनोलयम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रुतिब्रह्मसूत्रगीताश्रीभागवततात्पर्यगोचरसिद्धान्तस्य तदुचितजसेवात्मकस्य साधनस्य भगवत्प्रेमात्मकसेवासिद्धिपर्यन्ततां संक्षेपेण सिद्धान्त-मुक्तावल्यां बोधसौकर्यायं निरूप्य सेवाफलग्रन्थे तथैव तत्फलं निरूपयितुं प्रतिजानते यादृशीत्यादि ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा, ष्यासश्चन्यो वृजिति वृजन्तत्वाद्वाराणा विनिगमनेत्यादिवत्कीत्वम्, प्रोक्ता सिद्धान्तमुक्तावल्यां श्रुत्यादिता, तत्सिद्धौ तत्सा-स्त्रप्रोक्तमानसीसेवासाधकतायां सत्यां फलं यत् प्राप्यत्वेन विवक्षितं तदुच्यते इत्यर्थः । अस्या ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वेन दुरूहत्वात् स्वयमेव गृह्यन्तो व्याकुर्वन्ति सेवार्थां फल-त्रयमित्यादि । अत्र सेवामिति सत्यर्थया समम्या साधनसाध्यरूपयोर्द्वयोरपि सेवयोः सत्ता विवक्षितेति बोध्यते । तेन साधनरूपाया आवर्तने तन्निर्वाहः, साध्यरूपायाश्च निरन्तरस्वैर्यं विवक्षितं भवतीति सूच्यते । फलत्रयमित्यनेन मूले यादृशीति सेवाविशेष-पत्नेन यत्तदोर्नित्यसम्बन्धस्मारणात् फलेषु तादृशमिति प्रकारबोधकं विशेषणं स्मार्यते । तथा च तत्रोत्तमगध्यमजघन्यभेदेन प्राणमानसोरुभैविध्यस्य सिद्धत्वाद्वापि फलत्रय-मुच्यत इत्यर्थः । तर्हि किं तत्फलत्रयमित्येषां टीकायां तत्स्वरूपं विमजन्ते अलौकिक-सामर्थ्यमित्यादि । तत्रालौकिकसामर्थ्यं नाम परप्रातिविचरणशुच्युक्तमगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदावेश' इतिसूत्रोक्तरीतिकमगवदावेशजा योग्यता यथा रसात्मकस्य भगवतः पूर्ण-स्वरूपानन्दानुभवः । श्रीदेवकीनन्दना अप्येवमाहुः । श्रीहरिरायास्तु भगवदिरहातुभव-सामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु भगवता सह गानादिसामर्थ्यं मुख्यानामिवेत्याहुः । यथागोपीशास्त्रलौकिकमजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्यतेत्याहुः । एतत्सर्वं भगवतो नावा-विधप्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञानुभयन्यत्वाद्वाप्यसम् ।

सायुज्यं 'भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्तो भगवत्स्वरूपे लयः । चचा अयेवम्, श्रीदेवकीनन्दनाथ । श्रीहरिरायास्तु सह युनक्तीति सयुरु सयुजो भावः सायुज्यं संयोगानुभवसामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु गोपानामिवेति विशेषमाहुः ।

सेवोपयोगिदेहोक्षरात्मको देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षायाकृतिः संस्वानविशेषः । तदेतत् फलत्रयं त्रिविधसेवायां यथायथं बोध्यमित्यर्थः ।

ननु 'यथाकृतुरिति श्रुतौ तत्कृतुन्यायसोक्तत्वात् संन्यासनिर्णये 'मानना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवे'दित्याचार्यैरपि तदंगीकारान्यायत एवात्रापि तादृशफलप्राप्तिसिद्धेर्विशेषतस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां तत्र हेतुं वदन्ति मूले अलौकिकस्य दाने हीत्यादिपादत्रयेण ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिद्धेन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा,

अत्र हिहेतौ । चोपधारणे । एतो हेतोरलौकिकस्य सम्पदाविर्भावधिकर-
पोक्तरीतिकसाक्षरात्मकविग्रहस्य दान एव आद्य आदी भव उत्तमफलविषये विद्यमानो
मनोरथः निश्चयश्चोक्तकामचारत्मकः सिध्येत् । अदाने तु फलं वा हि निश्चयेन
अधिकारो वा सिध्येदित्यनुपप्यते । तथा च 'लोकत्रु लीला कैवल्य'मिति न्यायेन
भगवता अलौकिकस्य सम्पदाविर्भावस्योक्तदेहस्य दाने एव तत्सन्निधिलेख्यफललाभात् तत्कृतु-
न्यायमात्रेण पूर्वस्य सिद्धिरित्यतस्तत्रिरूपणमित्यर्थः । बाह्यमनादरे । तेन तत्कृतुन्यायेन
कदाचित् तदर्थं भवतीति बोधितम् ।

नन्वधिकारस्य कार्यान्तरयोग्यत्वरूपत्वात् तस्य च साधनदशायामपि सत्त्वात्
कार्यं फलत्वमित्यत आहुः ।

न कालोन्नयनियामकः ॥ १ ॥ इति ।

अन्नेलधिकारं । तथा च कालनियम्यत्वामावेनानाकृत्या नित्यत्वादसापि फलत्वं
निःप्रत्यूहमित्यर्थः । एतत्रये एकं दानहेतुकमन्यह्वयमपि भगवदनुग्रहेकहेतुकम् । नर्पादा-
मार्गे निर्गुणाक्षरविषया तादृशवत्यास्यः समुणया सन्ननोमपदहरादिविषया च 'जज्ञन्
श्रीङ्ग् रममाण'इत्यादिनोक्तैश्चर्यपर्यन्तप्राप्तेरेव श्रावणात् ततोभिरस्य सेवोपयोगिदेहादे-
स्यन केयलया मत्तिरहितमर्पादया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा तदुपगमे 'यमेवैष' इत्यादि-
श्रुतेर्भक्त्याहमेकया त्राय' इत्यादिस्मृतेश्च निरोपस्य दुष्परिहरत्वात् । अतस्तत्रयमत्रो-
च्यत इति भावः । अनायस्य दानेन सिद्धौ 'रुद्रादीनां वचः श्रुत्वे'त्यादिकृष्णोपनिषन्मथा
यूद्धानमनीषक्या 'संकल्पो विदितः साध्यः' इति कुमारिकाः प्रति भगवद्वाक्यं प्रमाण-
त्वेन बोध्यम् । द्वितीये च 'भक्तान्यतां म' इत्यारम्भ 'यतिमण्डी प्रसूक्त' इत्यन्तं कपिल-

वाक्यम् । तृतीये च 'को वामिहैव भगवत्परिचर्ययोश्चै'रिति जयविजयी प्रति सनकादि-
वाक्यं ज्ञेयम् । तयोः पातस्तु भगवदिच्छात एवेति तत्रैव निघन्थे प्रतिपादितमिति न
कश्चित्सन्देहः ॥ १॥ ॥

ननु भवत्सेवमनुग्रहैर्विध्यात् फलत्रैविध्यम्, तथापि 'नित्यं हरौ विदधत' इति
वाक्ये कामक्रोधादीनामपि भगवति नित्यं विधाने तन्मयत्वसोक्तत्वात् तन्मयत्वे च
सायुज्यस्यैव युक्तत्वात् सिद्धान्तमुक्तावत्याम'प्युभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'
त्यनेन मानसा एव फलत्वेनोक्तत्वात् तथापि तन्मयतायाः सिद्धौ तस्यैव युक्तत्वात्कर्म
तदभावो येन तृतीयं फलमित्यत आहः ।

उद्वेगः प्रतिघन्थो वा भोगो वा स्यादिति ।

सेवायां क्रियमाणायामिति शेषः । किं तावदोत्साकांक्षायां तेषां स्वरूपं टीकाया
विवृण्वन्ति सेवायां प्रतिघन्थ इत्यादि । प्रतिघन्थो नाम विसामग्री तजनकः
प्रतिघन्थकः । तदत्रोद्वेगादित्रयम् । तत्रोद्वेगो नाम उर्ध्वमयं चलनं वा । ओम्बिजी मय-
चलनयोः । तदत्र सेवायां क्रियमाणायां दुष्टादिभ्यो मनसो मयं वा पापादिना दुष्टेभ्यश्च
वा । अत्र द्वितीयमदृष्टजन्यम् । एतदुभयमप्यान्तरगतौ द्विविधोऽप्युद्वेगो पाद्यसेवाफलरूपाया
मानसीतस्मानाधिकरणविरुद्धसामग्रीरूपस्तत्प्रतिघन्थकः । प्रतिघन्थो नाम तद्वशीकृत्य
वा तत्प्रतिकूलो वा नियहः । प्रतिकूलज्ञेयं प्रातिकूल्ये वा । घन्थ पन्थने । सोऽत्र सेवायां रुची
सत्यामपि शरीरादिसामर्थ्ये सत्यपि सेवाकरणकाले लौकिकवैदिककायिकादिध्यापाररूपो
पाद्यसेवासामानाधिकरण्यात् तद्विरुद्धसामर्थ्यात्मकस्तत्प्रतिघन्थकः कादाचित्कः ।
भोगो नाम सुखदुःखसाक्षात्कारोन्मत्तरूपः प्रसिद्धो देहेन्द्रियोभयनिष्ठत्वाद्भय-
विषयेष्वविसामग्रीरूपो पलिष्ठः सभावतः प्राप्तः । तथा च तेषां सेवाविरुद्धकायिकायिका-
मानसिकसामर्थ्यत्वादकलेन मानसा जपन्यत्वापादनात् तथा तन्मयताया अस्मिद्धौ मुखेन
तृतीयस्य फलस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु भवत्सेवं तथापि यदत्र मुख्यं फलं तनु दानैकसाध्यमित्युक्तम् । दानं तु
पूर्वं ज्ञातुमशक्यम् । तथा सति स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकरणे न किं फलं भविष्यतीति
सन्देहः कथं निवर्तेत्यत आहः ।

तु बाधकमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि यथा चा इति ।

तुः शंकानिरासे । बाधकं पूर्वोक्तं प्रयत्नकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेत् तदा
हि निश्चयेन गतिर्न, प्राणानां देहादुत्सर्गं न । मनसो वा भगवद्भक्तिरितिके गतिर्न,
किन्तु 'वाच्यमसि दर्शनाच्छब्दाश्चै'त्यधिकरणोक्तन्यायेन भगवत्सेव तपः । 'ता नाविद'सि-

त्युक्तरीत्या भगवदेकतानत्वं हि निश्चयेन । एतेन मुख्यफलभवनविषयकसन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । यथाचेति भिन्नं वाक्यम् । अत्रापि बाधकं भगवतः अकर्तव्यं चेदित्यन्वेति । तथा च यथा येन प्रकारेण सेवा, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तथा तेन प्रकारेण बाधकं भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा, वा फले विकल्पः, सेवा मध्यगा चेन्मध्यमम्, जघन्या चेन्न्यूनं फलमित्येवं सन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । अथवा । ननु सेवा हि भक्तिमार्गीयं साधनम् । भक्तिमार्गाश्रानुग्रहैकलभ्यः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितः, निबन्धे च 'सर्वथा चेद्भक्तिरूपं न भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्वमशक्यं हि मार्गेस्मिन् सुतरामपीत्यनेन । एवं सत्यस्मिन् मार्गे प्रतिबन्ध एव कथं येन फलवैविध्यमित्यत आहुः तु बाधकमित्यारम्य यथाचेत्यन्तम् । अत्र शीणि वाक्यानि, तेषु त्रिष्वपि बाधकपदं चैरपदं चान्येति । तथा च बाधकं पूर्वोक्तं भगवतः अकर्तव्यं चेत्तदा प्रतिबन्धस्याभावाद्भक्तिर्मध्यमं फलं भवति । बाधकं सर्वथा चेत्तदा न हि निश्चयेन सेवाफलमेव न । बाधकं यथा तथा चेत्तदा वा विकल्पः । तथा चैवं भगवदिच्छातथैविध्यमित्यर्थः ।

तर्हि विकल्पे किं कार्यमित्यत आहुः ।

अतस्त्वनिर्धारोऽधिकेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्याग, इति ।

अत्रोक्तवान्यद्वयस्य प्रत्यस्य बाऽसन्दिग्धत्वात्तत्त्वनिर्धार इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । अत्राणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । अत्राणां पूर्वोक्तानां बाधकानां यत्साधनमतत्त्वनिर्धारविवेकरूपं तस्य परित्यागः सर्वथा त्यागः कर्तव्यः । तत्रतियोगिभूततत्त्वनिर्धारविवेकयोरभ्यासेन तयोः प्रागभावादिनिवृत्तिः सम्पादनीया, ध्वंसो वा । तथा च नवीनतदुत्पादकसाधनत्वात् यथा भोजनपरित्यागे पूर्वोक्तस्य निवृत्तिः भाविनश्चातुत्तत्त्वित्यथा तत्त्वनिर्धारं जाते बुद्धिदोषरूपस्योद्वेगस्य निवृत्त्या विवेके च जाते प्रतिबन्धभोगयोर्निवृत्त्या तयोर्निःशेषनाशः सम्पादनीय इत्यर्थः ।

ननु बाधकत्वात् कर्तव्ये भोगत्याग आगतः, तथाकृते शरीरस्वित्तेर्बुद्धादेश्चासम्भवात् सेवया एवासिद्धिः, प्रतिबन्धस्य चाच्छब्दवत्त्वात् तत्त्यागस्याशक्यत्वमिति सेवासिद्धिरैव दुर्पेक्ष्याशंकायां तदर्थं विभागमाहुः भोगेपीत्यादि ।

भोगेप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्वते सदा ॥ ४ ॥

अपि मनुष्ये । भोगे, अपि शब्दान् प्रतिरुधे, एकं परित्याग्यमिति शेषः । तथेति वैयर्थ्ये दृष्टान्तः । यथा भोगप्रतिबन्धयोरेकं परित्याग्यं तथा परं द्वितीयं निःप्रत्यूहं निराशयम् । भोगस्य निःप्रत्यूहत्वे हेतुर्भट्टान् भोगः प्रथमे विद्वत इति ।

प्रतिबन्धस्य तथात्वे हेतुः सदेति । तदेतत् सर्वं मन्दादेर्दुष्करं दुर्ज्ञेयं चेति तदर्थं गृह्यन्तो व्याकुर्वन्तः प्रतिलोमक्रममादाय प्रथमतो भोगं विभजन्ते भोग इत्यादि । भोग उक्तरूपो द्विप्रकारकः । तयोर्मध्ये लोकासक्तिजन्मा सर्वादिकत्वेन बलवद्वापकत्वादवश्यं त्यक्तव्य एवेत्यर्थः । ततो न्यूनं प्रतिबन्धं विभजन्ते प्रतिबन्धोपीत्यादि । तस्य कादाचित्कत्वेन स्वल्पत्वात् पूर्वं तस्यागप्रकारमाहुः तत्रेत्यादि । तयोः प्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणः शुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्यः । यद्यपि तत्त्वनिर्धारणविकौ पूर्वं प्रतिबन्ध-विघातकत्वेन सूचितौ तथापि न तावन्मात्रेण निवृत्तिः, किन्तु बुद्धिरपि तत्सहकारित्वेनापेक्षिता । अतस्तथा त्याज्य इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्यलौकिकमोगालागे किं बीज-मित्याकांक्षायां तत्र बीजमाहुः अलौकिक इत्यादि । तुः शंकरानिरासे । अलौकिको भगवदत्तप्रसादत्वेन कियमाणो भोगः फलानां मध्ये प्रथमे आद्यमनोरथात्मके प्रवेशं प्रामोक्ष्यतो निःप्रत्युहत्वात् त्याज्य इत्यर्थः । अयमेव हेतुर्मूले महानिति पदेनोक्तो बोध्यः । द्वितीयप्रतिबन्धस्य निःप्रत्युहत्वे यो हेतुः सदा पदेनोक्तसं व्युत्पादयन्ति भगवत्कृत इत्यादि । सेवायां स्वस्य रुचेः सामग्रीसम्पत्तेश्च सत्त्वेपि यदा पुनः पुनस्तद्विघटनेन तत्रिबीजाभावः सेवयामरुष्यादिवं स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तत्रैव हि स्वसान्येषां च 'दैवमव विघातक'मिति बुद्धिरुदेति । तादृशः स चेद्भवेत् तदा भगवान् फलं पूर्वाकं त्रिविधमपि सेवाफलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तेन सेवाप्रतिबन्धवता युक्तिमिर्विचारणीयम् । तदान्येषां गुर्वादीनां सेवां चेतदर्थं कुर्यात्तदा सापि न्यर्था । एतत्कलरूपार्थविरहितेति मन्तव्यमिति पूर्वेण सम्यग्धः । तदार्यं जीव 'एवं पञ्चविधं लिंग'मिति चतुर्थस्कन्धवाक्योक्तश्वेतनायुकसंचाल आसुर इति निर्धारः कार्य इति प्रामपाटादायाति । तदा ज्ञानमार्गेण स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मत्वभावनपरिणास्पृष्टादि-सदाद्युपासनपरेण वा स्नातन्धं शोकाभावाय । आत्मज्ञानस्य शोकनाशकत्वश्रावणात्तथा स्थितौ तस्मिन् संघाते निवृत्ते एतस्याक्षरसामुज्यं वा तत्र स्थितिर्यां भवतीति विवेकः सेवाफलान् पृथकरणमित्यर्थः ।

अत्रैतद्वन्द्वदर्शनेन ममेदं प्रतिमानि । आयुर्जीवा हि पुष्टिप्रवाहमर्यादायां 'जीवास्ते द्यासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिता' इत्युक्तलक्षणक अज्ञदुर्जमेदेन द्विविधा निरूपिताः । ते तु नोपदेशार्हाः । 'सात्त्विका भगवद्भक्तं ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा देवात् तेषामर्थे निरूप्यत' इति प्रतिज्ञावाक्येन तथा निश्चयात् । अतःपरं 'प्रवाहेपि समागत्य पुष्टिसत्त्वेन युज्यते । सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यत' इत्युक्तोपशिष्यते । यथा अलीखानादिः । अतस्त्राद्यं तदेत्यं प्रति वायमुपदेश इति ॥ ४ ॥

एवमलौकिकभोगमवत्कृतप्रतिबन्धयोस्स्यागानर्हत्वे बीजं व्याख्याय साप्या प्रतिबन्धलौकिकभोगयोस्स्याज्यत्वे बीजं यत्तुभवतारयन्ति ।

सविघ्नोत्प्लो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।
द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

साधारण इत्यादि । कथमिति हेतुरूपप्रकारबोधकम् । तथा चैतयोस्त्वक्त-
व्यताप्रयोजकः प्रकारः क इत्यर्थः । अन्यथा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति पूर्व-
ग्रन्थविरोध आपद्येतेति । व्याकुर्वन्ति सविघ्नत्वादित्यादि । कालादिकृतविघ्नसाहित्यात्
स्वरूपतः साधनतः फलतश्चाल्पत्वात् तथेत्यर्थः । एव भोगे त्याज्यत्वधीनद्वये व्याख्याते
शिष्टो घातकत्वरूपो हेतुः साधारणप्रतिबन्धनिष्ठ इत्यर्थादेव बोधितम् ।

ननु प्रतिबन्धकत्वाग्रकारस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः
बलादेताविति । व्याकुर्वन्ति एतावित्यादि । यत एतौ लौकिकभोगसाधारण-
प्रतिबन्धौ सदा क्षणे क्षणे प्रतिबन्धकावतो पुद्गला उपायचातुर्येण बलाद् द्वाद्
त्याज्यौ । वयाधिकं भुक्त चेन्ममेदानीन्तना सेवा गता, मया गानाद्यासत्तया जागरः
कृतश्चेदिदानीं निद्रायामिति, तस्मादेव न विधेयमित्येव बुद्धोपायचातुर्येण सर्वथा हत-
व्याविलेतदर्थं पुनः कथनमित्यर्थः । द्वितीये सर्वथेति व्याकुर्वन्ति । द्वितीय
इत्यादि । पूर्वं भोगप्रतिबन्धयोरुभयोरुक्तत्वात् कोत्र द्वितीय इति शकानिरासायैतदुक्तम् ।
ननु भगवत्कृते प्रतिबन्धे यादृशी स्थितिरपेक्षिता सा तु पूर्वं निवृत्तैवेति पुनस्तदुक्तेः किं
प्रयोजनमत आहुः ज्ञानेत्यादि । तथा च पूर्वोक्तादपि यो हीनः सिद्धान्तमुक्तावस्थां
'भक्त्यभारे त्वि'ति कारिकयोक्तस्वस्य सत्तारेत्वनन्तमिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पूर्वमुद्देशादित्रय ससाधन त्याज्यत्वेनोक्तत्वात् तत् त्याज्यत्वात्याज्यत्वविभाग च
कृत्वा पश्चाद्दयोरैवावश्य त्याज्यत्व यन्निरूपितं न तद्द्वेयसापि, तत् कृत इत्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्तीति,

अत्र प्रायः पाठं द्विधांगीकुर्वन्ति केचिन्नन्विति । केचिन्न न त्येति । तत्रापि नु इति
मित्रं पदं निश्चयार्थकमिति मम प्रतिभाति । आद्ये उद्देशे । तुः शकानित्यसे । नु निश्च-
येन वा न, चिन्ता फलसाधननिषेधिणी न त्याज्या । तत्र हेतुः । दातृता नास्तीति ।
अदातृता नास्तीति वा । तदेतद्व्याकुर्वन्ति । आद्यफलेत्यादि । आद्यं यत् फल-
मलीनिप्रामाण्यरूपं, तस्मान्नाम अशक्तौ, भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा तस्मिन् दानममये
सेवा अनाधिदेयिकी ।

उद्देशो हि मानसो, मानस्या एव निरुद्धमापत्रीजनक, सा दानसमये 'चेतस्त-
त्प्रणय' 'ता नास्तिदन्' इतिपद्मवति हीनं न करोति, तेन सा सेवा अनाधिदेयि-
कीभ्युक्त भवति । अत्र उद्देशे तद्विषयव्या चिन्ता भगवद्भावनरूपा न त्याज्या, किन्तु

सदा कर्तव्यैव । द्वितीयपक्षे उद्वेगेन कृत्वा फलामिधे मुख्यफलाप्राप्तौ भगवतोऽदातृत्वं नास्ति किन्तु तदोद्देशदशायां सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवति । अतस्तस्या आधिदैविकीत्व-सम्पादनायोद्देशनिवृत्त्यर्था चिन्ता न त्याज्या किन्तु कार्यैव । तथा चोद्देशस्य मुख्य-फलातिरिक्तफलाप्रतिबन्धकत्वाद् मुख्यफलस्य केवलं दानमात्रसाध्यत्वाद् दिव्सायाश्च 'अनिच्छतो गतिमर्षी प्रयुक्त' इतिवाक्येन 'कहिंचित् स्म न गक्तियोग'मिति वाक्येन च ज्ञातुमशक्यत्वाज्ञोक्तमित्यर्थः । अत्रानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति कथनेन सेनाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वरूपमुद्देशत्याज्यतावीजमप्युक्तं ज्ञेयम् ।

ननु तत्त्वनिर्धारविधेकान्यां प्रतिबन्धत्वागे यतमानस्यापि त्रयाणां त्याग्यधीवं जान-तोपि यदा न प्रतिबन्धनिवृत्तिः तदानेन किं कार्यमित्यत आहुः ।

तृतीये चाधकं गृहमिति ।

तदेतद्विबुध्वन्ति भोगाभाव इत्यादि । उद्दिष्टः साधारणप्रतिबद्धोपि निरुपधि पयाकपञ्चन भक्तिमान् सेवेत तदापि तृतीयं फलं भक्तिमत्त्वाद्भवति तस्मिन्नपि भोगो लौकिकः प्रतिबन्धं करोति । अतस्तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धेऽशक्यत्वागे सति भगवता गृहत्याग एवानेन प्रकारेण बोध्यत इत्यनुसन्धाय पापकभूतं गृहं त्याज्यम् । यतो भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तथा च तदानीमपमेधोपायो नेतर इत्यर्थः । अयं त्यागो न भक्तिमार्गीयसंन्यासरूपः, अधिकारभावात्, किन्तु 'तादृश-स्यापि सततं गेहस्थानं विनाशन'मित्यादि भक्तिवर्धिन्युक्तभक्तिसाधनसम्पादनार्थं इति ज्ञातव्यम् । एवमत्र यावान् कर्मितांशः सोत्र स्वयं व्याख्यातः ।

अत्रःपरं य एवं गृहत्यागमपि न कर्तुं शक्नुयात् तदर्थं गृहे उपायमुपदिशन्ति ।

अचक्ष्येयं सदा भाव्येत्यादि ।

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी च अचक्ष्या, यथापर्यं भगवदनुग्रहैकलम्बत्वा-द्भगवद्विचारमात्रसाध्यत्वात् अचक्ष्या, न सकृत्साधनायायत्वात् । अतः सदा भाव्या प्रतिबन्धोपसिंताववश्यत्वेनैव स्वर्देन्याय तदा तदा विचारणीया । अत्र सदापदेनेदमेव बोध्यते, न तु कालनैरन्तर्यम् । 'निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वदे'त्यादीनां विरोधापत्तेः ।

सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

फलस्य सकृत्साधनायत्त्वमावर्तनं प्रतिबन्धस्य सकृत्साधनान्तरानश्यत्वमावर्तनं च मनोभ्रमश्चित्तधार्दित्युत्पत्त्यसम्पादकं चाञ्जल्यमात्रम्, भगवदिच्छां विना कथमपि केनापि किञ्चिदपि कर्तुमशक्यत्वात् । 'एष उ एष साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुत्या तथा बोधनात् । 'अनन्याभित्तयन्तो मा'मिति वाक्ये तादृशां योगक्षेपवदस्य स्वकर्तव्यताया उक्तत्वाद्त्र प्रतिबन्धनिवृत्त्यादियोगक्षेमस्यापि भगवतैव कर्तव्यत्वादेकादशस्य विशेष्याये 'जातश्रद्धो मत्कषामु निर्दिग्धः सर्वकर्मतु । वेद दुःखालम्बकान् कामान् परित्यागोप्यनीश्वरः ॥ ततो

भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्ददन्निश्चयः । लुपमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकांश्च गर्हय'चित्-
त्यन्तेन तथा करणस्याज्ञापनाच्च ॥ ६ ॥

ननु यथेवं तदा भावनस्यापि किं प्रयोजनम् । नहि जीवकृतया भावनया सत्-
संकल्लो भगवान् स्वविचारितादन्यथा किमपि करोति । तथा सति किं भावनोपदेशेनेत्यत
आहुः तदीयैरपीत्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

एते हि तदीयाः, सर्वसामर्थ्यात् सर्वप्रकारेण भगवत एव भावनाच्च भगवदीयाः,
तैरपि तद्दुक्तं भावनं कार्यम् । तत्र हेतुः । पुष्टौ अनुग्रहविषये, भगवान् नैव विलम्बयेत् ।
एतत्कृत्वा विलम्बं न कारयेत्, न कुर्व्याद्वा । रामो राज्यमपीकरदितिवत् स्वार्थे णिच् ।
तथा च पुष्टिमर्षादायां स्वयमेव साधनानामुपदेशादस्मात् साधनद्वारा बोद्धिधीर्पति, तानि
विना च न वेति न ज्ञातुं शक्यते, अतो विलम्बामावायायमुपदेश इत्यर्थः ।

ननु 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा यैस्तु भूतानां सद्मानो
निबन्धत' इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् चित्तजा गुणाः कालकर्मस्वभाववशात् धुन्व-
माणाः प्रतिबन्धन्त्येव तदा किं कार्यमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीत्यादि ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणक्षोभोपि परंपरया भगवदिच्छाधीन इति तत्रापि एतदेव भगवत्कृतं विलम्बन-
मेव कारणत्वेन द्रष्टव्यम् । इति मे मतिः । इदमस्माधिरेवोच्यते । अत्र नान्यस्य
सम्मात्रिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः कुसृष्टिरित्यादि ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

शास्त्रे तदर्थं साधनान्तरोपदेशदर्शनादिरुद्धयुक्तिश्चिष्टिरत्र वा विकल्पेनोत्पद्येत, परं
स निकलोधिकारमेदानवधानाद् वै निश्चयेन भ्रमः । भगवता 'द्विधा ज्ञेया गुणमयी मम
माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त' इति गुणमूलनिवृत्तये स्वप्नपति-
मात्रस्यैव साधनस्योक्त्यात् । साधनान्तरकरणे च निःशेषतन्निवृत्त्यभावात् । भगवत्कृत-
विलम्बभावेन तु भगवानेव शरणमिति बुद्धयुत्पत्तेः । अतोस्माधिरिदं भगवद्भिषेतमेवोच्यत
इति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति तत्परेणप्राप्तुद्विस्तु पुरुषोत्तमः ।

सेवाफलोक्तिनिवृत्तेर्निवृत्तिं चैवगुजगौ ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्ब्रह्मसंहिताचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्भरात्मजस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य
कृती सेवाफलविष्टिप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

धीहृण्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवृतिविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीबलभाचार्यान् विद्वलेभ्यन् निबान् गुरुन् ।

सेवाफलस्य विवृतिव्याख्यानं वितनोम्यहम् ॥ १ ॥

अथ दैवोद्धारप्रयत्नात्मानः श्रीमदाचार्या निजानां सुखेन सिद्धान्तमुक्तावब्युक्त-
सेवायाः सिद्धये तत्फलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रतिज्ञां कुर्वन्ति यादृशी सेव-
नेति । एतद्ग्रन्थस्यातिसंक्षिप्तत्वेन दुर्बोधत्वात् स्वयमेव विवृतिं रचयन्तः सेवाया निजग्रन्थेषु
फलत्वांगीकारेण तत्फलेष्वन्वेष्यमानेषु सेवायाः साधनतामाहंक्ष्य साधनताप्रमं धारयन्तः
फलनानान्याहुः सेवायामिति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

सेवायां फलत्रयम्, अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयो-
गिदेहो वैकुण्ठादिषु । सर्वत्र साधनान्ते फलम् । फले उभे साधनलायः । अत्र
सेवासाधकसेवायां क्रियमाणायामित्युक्त्या न तद्ग्रन्थसाधकस्य । यादृशी सिद्धान्तमुक्ता-
वत्यां कथिता मानसी सेवा, तत्सिद्धौ मानसीत्वे सिद्धे, तस्यां यत्फलत्रयमलौकिकादि,
तदुच्यते । आद्यफलसालौकिकसामर्थ्यस्य प्रशुभा दाने कृते, चकारात्तदेहेन्द्रियादिषु
स्वरूपे स्थापिते, आदौ उच्यते फले जातो मनोरथः सिध्येत्, तस्यादाने फलं सायुज्यं या
सिध्येत्, अधिकारः सेवोपयोगिदेहो वा सिध्येदित्यभिप्रेषणान्वयः । हि युक्तोपमर्थः ।
अत्र द्वौ वासन्तौ पूर्वफलतुल्यत्वोपपत्तौ ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु वाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा ।
फलमिति । आद्यफलमनियतम्, परमानुग्रहैकतम्यत्वात् । एवं चापस्य दानैकहेतुत्वम् ।
फलद्वयस्य साधारणानुग्रहहेतुत्वम् । नन्वधिकारस्य सेवापूर्वकाले स्थितत्वात्कर्म फलत्वमित्यत्र
आहुः न काल इति । अस्मिन्नधिकारे सत्ययुगादिरूपः कालो नियामको न । अतः
कालानियम्यत्वात्फलताधिकारस्य । एवं सोपपत्तिकं फलत्रयमुन्त्वा प्रतिबन्धकत्रयमाहुः
मूले उद्वेग इति, विवृती सेवायामिति । उद्विक्तो वेगः भयम्, अपराधादिना मन-
भात्रत्यं वा पापादिना । स च सेवाऽऽरचिष्मत्पादनेन वाधकः । प्रतिबन्धश्च सेवायां रुची

सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककायिकादिकार्यासक्तिरूपः । स च तत्समयरोधनेन
वाधकः । भोगश्च शरीरवृत्त्यनुसारेणाम्बवहारस्वयनादिरूपः । सोऽपि पूर्ववद्वाधकः ॥ २ ॥

ननु फलानामनुग्रहलभ्यतयातुग्रहस्य च भगवदिच्छाधीनत्वात्सेवायां क्रियमा-
णायां मम फलं भविष्यति न वेति सन्देहः कथमपेयादतस्तन्निवारणाय तु वाधकमित्या-
रम्य यथा वेत्सन्तमाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वाऽतत्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

वाधकानां परित्यागः,

अथवा साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भगवतो वाधकत्रयं न करणीयं चेत्

तर्हि मनस अन्यत्र गमनं न, फलं तु यथा वा । येन प्रकारेण सेवा तथा तेन प्रकारेण
फलमिति सन्देहाभावः । यद्वा भक्तिमार्गो भगवदनुग्रहलभ्यः । तस्मिन् कथं प्रतिबन्धक-
व्रयमित्यतस्तु वाधकमित्यादि यथा वेत्सन्तमाहुः । वाक्यत्रयमत्र । वाधकं पूर्वाक्तं
भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा गतिर्नाम सेवायां सायुज्यम् ॥ ? ॥ वाधकं चेत् सर्वथा तदा
न हि फलाभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥ यत्तदोर्मित्यसम्बन्धाद्यथा वाधक तथा चेत्तदा वा नाम
फले विकल्पः ॥ ३ ॥ तथा चैवं भगवदिच्छयानुग्रहस्य त्रैविध्यात् फले त्रैविध्यम् ।
तथा च यस्य जीवस्य यादृशोधिकारः स तादृशीं सेवां करिष्यति, तस्य स्वाधिकारयोग्यं
फलं च भविष्यतीति सन्देहाभावः । एवं फलविकल्पे प्राप्ते किं कार्यमत आहुः अतस्त्व-
निर्धारं इत्यारम्य वाधकानां परित्याग इत्यन्तम् । विद्वतौ अस्याणामिति ।
अस्याणामुद्वेगादीनां साधनस्यातत्त्वनिर्धारस्याविवेकस्य च तत्त्वनिर्धारस्य विवेकयोरग्राह्येन
सर्वतस्त्यागः कर्तव्यः । ननु तत्त्वनिर्धारविवेको किंरूपौ? तथा हि, तस्य लोकवेदप्रसिद्धस्य
पुरुषोत्तमस्य भावस्तत्त्वम्, तस्य निर्परणं निर्धारः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म,' 'स हैतावानास,'
'अखण्डं कृष्णवदित्यादिभिः सर्वत्र भगवद्भावनाम् । विवेकस्तु 'इति सर्वं निवेच्छतः
करिष्यतीति सर्वत्र भगवत्कृतिः । ननु वाधकानां मध्ये भोगस्यापि लागे जाते तं विना
शरीरसितेरसम्भवात् सेवाया अस्तिद्विमात्रज्ञा लागे व्यवस्थामाहुः भोगेऽपीति ।

भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे पिशते सदा ॥ ४ ॥

भोगो हि द्विविधा, लौकिकोज्ज्वलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य
पय । प्रतिपन्नोऽपि द्विविधा, माधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्रायो बुद्ध्या
त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रपिशाति । भगवत्कृ-
तस्य प्रतिपन्नस्य सदा भगवान्फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्य-
मेवापि व्यर्था । तदाऽतुरोऽयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं

शोकाभावायेति चिबेकः । भोगप्रतिबन्धधोरेकैकं परित्याज्यन् । अपिशब्देन प्रतिबन्धस्य ग्रहणम् । तथा परं द्वितीयं निष्पत्सूहं विभारहितम्, तत्र हेतुः, महान्भोगः । एवं प्रतिबन्धरूपं वस्त्वपि निष्पत्सूहम् । तत्र हेतुः, सदेति । एतत्सर्वं मनसि कृत्वा विदुतौ तात्पर्यमाहुः सूचिकटाहन्यायेन । पूर्वं भोगद्विविच्यमाहुः भोग इति । लौकिका-लौकिकभेदेन भोगो द्विधा । तत्र अलौकिको भोगो लौकिकासत्तिरूपत्वात् सेवांसमय-रोपकत्वात्स्याज्यः । एवं लौकिकभोगं निरूप्य हेतुसद्वितमलौकिकभोगं निरूपयन्ति तथेति । विदुतौ अलौकिकेति । अलौकिको यो भोगः स तु फलत्रये यदायमलौकिकसामर्थ्यं तस्मिन् सति भगवदत्तप्रसादेन भवतीति तत्रवेश उक्तः । एवं च तस्यात्याज्यत्वे बीज-मुक्तम् । एवं द्विप्रकारकं भोगं निरूप्य द्वितीयप्रतिबन्धस्य निर्दिभत्वे यो हेतुर्गुळे सदा-पदेनोक्तसं विदुतौ भगवत्कृत इत्यादिना विशदयन्ति । सेवायां प्रवृत्तस्य यदा दुःसद्भा-दिना भगवदीयद्रोहे कृते प्रभुः स्वयं प्रतिबन्धं करोति, तदा सेवायामरुचिर्भवति, तदा सर्वथा फलाभावः, तदा तदुपायार्थमन्यसेवनं न कर्तव्यम्, व्यर्थत्वात्, तदार्यं जीव आसुर एव । दैवजीवे सर्वथा फलाभावाभावात् । तदा एतादृशे प्रतिबन्धे चिन्तानिवृत्त्यै आदि-सृष्टौ भगवान् जीवं यथा विचारितवांस्त्रयैव निजेच्छया करिष्यतीत्यादिरूपेण ज्ञानमार्गेण स्थातव्यम् । एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धधोरत्याज्यतामुपत्वा साधारणप्रतिबन्ध-लौकिकभोगयोस्त्यक्तव्यत्वे विदुतौ बीजमवतारयन्ति साधारणेति । साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह सचिन्नोल्लो घातकः स्यादिति । ननु लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ केन हेतुना केन प्रकारेण च त्यक्तव्याविति व्याकुर्वन्ति सचिन्नइति । लौकिको भोगः सविभ्रत्वात्पत्वाभ्यां हेतुभ्यां यदादृष्टस्याज्यः । घातकत्वेन हेतुना साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्यः । नन्वेतत्सागप्रकारस्तत्त्वनिर्धारिविबेकरूपः पूर्वमुक्त इति पुनः किमर्थमुच्यते ? सत्यम् । पूर्वं यदुक्तः स तु नवीनतदुत्पादकसाधनत्वाग्रूपः । अयं तुल्यनयोत्सागप्रकारोत् उच्यते ।

सचिन्नोल्लो घातकः स्यादृत्तादेतौ सदा मत्तौ ।

सचिन्नत्वादसत्त्वाज्ञोपस्त्वाज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धको । चलादिति । यत एतौ सदा ध्रुषेध्रुषे सेवांसमयरोपकत्वेन मत्तौ ज्ञातौ । अतो यदादृष्टाहुःक्षोपापचातुर्येण त्याज्यौ । तत्स्वरूपं श्रीसुसोत्तमा आहुः । तथाहि, 'यथाधिकं मुक्तं चेन्मभेदागीतना सेवा गता, मया गानायासक्त्या जागरः कृतश्चेदिदानीं निद्रायति, तस्मादेवं न निषेय'मिति । प्रकृतमनुस्रामः । यतःपरं ज्ञानशिलययोग्यानां भगवत्कृतप्रतिबन्धे स्थितिप्रकारमाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता स्याज्याऽसंसारनिश्चयात् ॥ ६ ॥

द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानशिलयमणे चिन्ताभावायेमाह द्वितीय इति । द्वितीय इति भगवत्कृतप्रतिबन्धे ज्ञानशिलयापि पुष्टिमाग्यिपल्लविपयिणी चिन्ता सर्वथाऽ-

त्याज्या । कुतः ? असंसारनिश्चयात् । अत्रायमर्थः । 'अस्मिन्पातमयं नास्ति मोचकं सर्वथा यत्' इति वाक्येन अलीखानादिरिव जन्मान्तरे उद्धरिष्यति ।

एवं भोगप्रतिबन्धौ त्याज्यत्वेन विचार्य उद्वेगत्यागे योजं वदन्ति नन्विति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवानाधिदैविकी त्युक्तं भवति । अथ पाठद्वयम् । नन्विति, न त्विति । नु निश्चयेन, आद्ये उद्वेगे सति फलविषयिणी चिन्ता न त्याज्या । तत्र हेतुमाहुः भगवतो दातृता नास्ति । एतदेव विवृतावापेत्यादिनोक्तम् । एवं च सेवया अनाधिदैविकीलसम्पादकत्वादुद्वेगोऽपि त्याज्यः, यदिच्छाकृतो यस्तुद्वेगः, स एवैव निवारयिष्यतीतिविचारेण त्याज्यः । एव जानतोपि यथाकथञ्चित्सेवार्थं प्रवृत्तस्य यदा लौकिकभोगः प्रतिबन्धं करोति तदा कर्तव्यमाहुः तृतीय इति । विवृतौ तदपि भोगेत्यादिना व्याचक्षते । भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धे गृहमेव त्यजेत्, कृष्णार्थमेव गृहं प्रयुजीत । तथा कृते भोगस्यलौकिकत्व सिध्येदिति लौकिकभोगस्यक एव ।

अवश्येयं सदा भाष्या सर्वमन्यमनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुच्छष्टिरत्र वा काचिकुत्पचेत् स वै भ्रमः ।

एवं कठिनांशं स्य व्याकृत्य गृहत्यागेऽसमर्थानां यत्कर्तव्यं तदाहुः अवश्येति । इयं फलरथी प्रतिबन्धकप्रथी चावश्या, अतो चापकानामुपस्थितौ स्वदेन्यसिद्धये सदा विचारणीया । अन्यत्सर्वमिदं सान्यसाधु वा गत्तुजमित्यादिरूपं मनोभ्रमः चित्तवाहितुंस्वभवेति ज्ञेयम् । ननु भगवान् सत्यप्रतिज्ञः, यथा पूर्वं विचारितवांस्तथैव करिष्यतीति क्रिमेतेनेत्याशंसवाहुः तदीयैरिति । एते हि समर्पणेन तदीयाः । स्वकीयानां सर्वं चिन्तनं भगवत एव करणीयम् । अतो भगवदीयैरपि तदुक्तभावनं कार्यम् । एतेनानन्य-सरजान् ज्ञात्वा पुष्टानुग्रहे भगवान् वाक्येषु सत्सति नैव विलम्बयेत्, फलं दद्यादेव । ननु चित्तज्ञानां गुणानां क्षोभे विचारे क्रियमाणेषु प्रतिबन्धो भवेदेव तदा यत्कार्यं तदाहुः गुणेति । सत्यादिगुणेषु ह्यन्यमाणेष्वपि भगवत्कृतः प्रतिबन्ध एव कारणमिति द्रष्टव्यम् । तदपि भगवदिच्छानिचारणयोगोपायो नान्यः । मम मतेरेव पर्यवसानम् । सर्वमन्यमनोभ्रम इति पूर्वमुक्तत्वात् । अनास्मिन्विषये काचिकुच्छष्टिः कुतुहिसुक्तिः भगवत्तत्प्रतिबन्धस्य निवारणे अन्योप्युपायोऽस्तेतद्रथा मनसि जायेत तदा सापि भ्रमरूपे-वेतिज्ञेयम् । एतेनानन्यमात्रनर्तकं भगवदीयैः स्वेवम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

ऋनित्रीमेवाफलविष्टुनिव्यापानं ममात्तम् ॥

सेवाफलम् ।

लाल्मद्वोपनामश्रीवालकृष्णदीक्षितविरचितटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीराधावदनेन्दुश्रीपानमत्तचकोरकम् ।

गोवर्धनधरं वन्दे ब्रवराजकिशोरकम् ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यवर्यश्रीविठ्ठलेशकृष्णपलात् ।

सेवाफलस्य विवृतेर्विवृतिं वितनोम्यहम् ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवायां फलत्रयमिति । सेवायां सिद्धायां सत्यामित्यर्थः । मूले यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यत इत्यत्र सिद्धावितिकथनात् सिद्धसैव सर्वत्र फलसाधकत्वात् । तथा च यादृशी सेवना तृतीयस्कन्धे देवहूतिं प्रति कपिलदेवेन दिवानां गुणार्तिगानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः सान्नायिकी तु या ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गौरवसौख्येन भक्तिशब्देनोक्ता, तस्याः सिद्धौ मुख्यमध्यमहीनाधिकारभेदेन फलत्रयं ज्ञेयम् । तदेव फलत्रयमाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवौपयिकदेहेदो वैकुण्ठादिपिबति । अलौकिकसामर्थ्यं तु साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृत्तिक्षमत्वम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्नवक्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ती'तिवाक्यादिह 'पश्यन्ति ते' इति तच्छब्देन 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्सादसेवाभिरता मदीहाः' इति पूर्वश्लोके उक्ता मोक्षामिलापिणो वृक्षन्ते । तेषां मोक्षान्तपुनर्धानमिलापात् स्वतन्त्रसेवैकाकांक्षया अलौकिकसामर्थ्यं भवति । तेषां पूर्वोक्तभक्त्या प्राकृतलिंगशरीरं नश्यति । 'जरयत्याशु या कोश'मित्तिवाक्यात् । ततो लिंगशरीरनाशे प्रति भगवद्दर्शनायभावे प्रसक्ते सायुज्ययोग्यतायां यदि भगवान् कृपयति तदा दिव्यान्पलौकिकेन्द्रियाणि सम्पादयति, ततस्त्वैर्भगवद्दर्शनप्राकृतेन्द्रियैः 'पश्यन्ति ते मे' इति श्लोकोक्तं दर्शनादि सिध्यति । तदेतदुक्तं मूले ।

अलौकिकस्य दाने हि श्लाघः सिच्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अर्थस्तु अलौकिकस्येन्द्रियवर्गस्य दाने भगवता कृते सति आशः 'पश्यन्ती'त्यादिश्लोकत्रयोक्तेषु त्रिषु फलेषु प्रथमो मनोरथो भगवद्दर्शनादिविषयकः सिच्येत्, फलपर्यवसायी भवतीति भगवद्दर्शनादेः परमफलत्वम् । 'अक्षय्यतां फलमिदं'नितियुनि-

रूपनोपिकावाक्यात् । अक्षण्वतामिन्द्रियवतागित्यर्थः । तस्मादलौकिकेन्द्रियदानं भग-
वत्कर्तृकमोक्षितम्, अन्यथा पूर्वोक्तमत्रया 'अवयव्याशु या कोश'मितिवाक्याहिंगाशरीरस्यै
दर्शनादिकं न सिध्येदिति भावः । न च मास्तु दर्शनादि, सायुज्यमेवास्त्वितिवाच्यम् ।
'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि'दितिवाक्येन तेषां तदनभिलापात् । इह एकात्मतां न
स्पृहयन्ति, अपि तु दर्शनादिकमेव स्पृहयन्तीत्यर्थादायाति । 'मत्पादसेवाभिरता' इति
वाक्यात् । अत एव मूले स्पृहापदपर्यायः मनोरथशब्दः उक्तः । अत एव वृत्रासुरेणोक्तं
'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहस्य काक्षे' इति । अर्थस्तु अपुनर्भवं मोक्ष-
मपि त्वां विरहस्य न काक्षे अपि तु त्वामेव फलत्वेन काक्षे इति । एतदेव श्रीवज्रसुन्दरी-
निरुक्तं 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति । परे मोक्षः सायुज्यादिरिति
सुवोधिण्यां व्याख्यातं च । अत इन्द्रियवतामिदमेव रसात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलम् ।
'मगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'ति सुवोधिण्यां सर्वेन्द्रियभोग्यत्वेन कथनात् ।
अत एवाक्षण्वतामित्यस्य सुवोधिण्यां 'मात्मलाभात् परं विद्यते'तिश्रुतेर्मोक्षस्यैव पुरुषोत्तम-
स्वरूपमेव फलम्, तद्रहितानां तु मोक्ष एव फलमिति व्यवस्थापितम् । पुष्टिमक्तास्तु
मगवत्तेन्द्रियाणि लब्ध्वा सकलेन्द्रियैः रसात्मकं स्वरूपमनुभवन्ति । न ह्येतादृक्त्वं सायु-
ज्यादाविति । 'ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा संघातस्य मिलीनत्वा'दितिनिबन्धात् ।
अत एव 'दीपमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इत्यनेन सालोप्यादीनामग्रहण-
मुक्तम् । न च मोक्षसुखाज्ञानात् गृह्णन्तीतिवाच्यम् । 'मत्सेवया प्रतीतं च सालोप्यादि-
चतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्युत्'मितिवाक्ये सेवया पूर्णा इत्युक्त्या
तेषां भगवता समाजानां, अन्यथा अज्ञानात् गृह्णन्तीति भगवान् तेषां निन्दामेव कुर्वन्न
स्तुतिम् । अतो ज्ञायते मगवत्सेवायां मोक्षादप्यधिकरसोस्तीति । 'मधुद्विद्रसेवानुरक्तमनसाम-
मवोषि फण्यु'रिति वाक्यात् । अतः फलदशायामाभिदैविकवृन्दानादी या फलरूपा
मगवत्सेवा सा मोक्षादप्युत्कृष्टा । अतः सा भगवता परमातुग्रहमाजनाय तादृशाधिकारिणे
पुष्टिमक्ताय दीयते, न तु सर्वेभ्यः भक्तेभ्य इति ज्ञेयम् । 'अस्त्वेवमयं भगवान् मजतां
सुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग'मिति शुकवाक्यात् । इह भक्तियोगमित्यस्य
फलरूपपुष्टिमैकियोगमित्यर्थो ज्ञेयः । एतस्मिन् श्लोके मुक्तिं ददाति भक्तिं न ददाती-
त्युक्त्या भगवत्कर्तृकदानं विना तादृशी भक्तिं प्राप्यत इत्युक्तं भवति । अत एवात्रापि
मूले अलौकिकस्य दाने हि ध्यायः सिध्येन्मनोरथ इत्यनेन दानमेवोक्तम् ।

तथा च विदमेवत् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमार्गपसेवायामेव, फल-
द्रयं तु मर्यादाभक्तानाम् । ननु तृतीयस्तन्धे कथितवान्पे 'देवानां गुणविगाना'मित्यत्र
भक्तेर्लक्षणमुक्त्वा 'पर्यन्ति ते मे' इत्यादिना भक्तिफलत्वेन फलवयमुक्तम् । तत् कथ-

मुख्यते सेवायां फलत्रयमिति चेत् । न । भक्तिशब्देन सेवाया एवाभिधानात् । भज सेवायामिति धात्वर्थान् । 'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य शुद्धाहृतम्,' अद्वैतकव्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे,' 'सालोक्यसाहिष्णामीष्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' 'स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत' इत्यत्रादौ भक्तिपद-मुक्त्वा, मध्ये सेवनपदं पठित्वा अग्रे स एव भक्तियोगाख्य इति भक्तिपदमुक्तम् । अतोपि ज्ञायते भक्तिशब्देन सेवेव । 'देवानां गुणलिंगाना'मितिलक्षणमुक्त्वा 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहा' इत्यत्र 'सेवाभिरता' इत्यनेन सेवेवाभिहिता, अतोपि भक्तिशब्देन सेवेव । तदुक्तं निवन्धे सर्वनिर्णये, 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे'ति । तथा च प्रेमसेवा भक्तिशब्दार्थः । इयमेव प्रेमसेवा मानसी सेवेत्युच्यते 'चित्तस्तत्त्ववर्णं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्त्वावत्यां मनोवृत्तेः सेवात्वकथनादत्रापि 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'त्यनेन मनोवृत्तेर्भक्तित्वकथनात् । अतो 'यादृशी सेवना प्रोक्ते-त्यत्र सेवनाशब्देन मानसी सेवोच्यते । तस्याः सिद्धौ अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं भवति, तस्मात्सारतन्त्रे गौणं फलत्वमुक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवाभिधीयते ।

इदं त्ववशेषम् । 'देवानां गुणलिंगाना'मिति भक्तेः स्वरूपलक्षणमुक्त्वा, 'नैका-त्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहा' इत्यनेन भक्तेः कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च मोक्षान्तप्रमर्षस्वहृत्प्रादित्यसम्पादकत्वं तादृग्भक्तित्वमिति भक्तेः कार्यलक्षणम् । एवं सति सर्वप्रमर्षात् भक्ता न स्पृहयन्तीत्युक्ते भगवत्स्वरूपमात्रं स्पृहयन्तीति सिध्यति । एवं सकलपुरुषार्थाभिलाषशून्ये पुरुषोत्तमस्वरूपमात्रफलाभिलाषिणि भक्ते परमानुग्रह-परवशो भगवान् स्वरूपात्मकफलप्राप्तये तत्फलप्राप्त्यनुकूलमलौकिकमंघातं सम्पाद्य स्वयं फलरूपेण सर्वेन्द्रियविषयो भवति । तदेतदुक्तम् । अलौकिकस्य दाने हि वाच्यः सिध्येन्मनोरमः इति मूले, अलौकिकसामर्थ्यमित्यनेन टीकायां निवृत्तं च । ननु तृतीयस्वरूपे लौकिकविग्रहप्राप्तिर्नोकेति कथमत्राचार्यैरलौकिकमामर्थ्यं फलत्वेनोक्तम् । तत्किंप्रमाणकमिति चेत्, श्रूयताम् । 'पश्यन्ति ते मे क्वचित्प्रसन्नं प्रमत्तवक्ररूपलोचनानी'त्यनेन भगवद्दर्शनादीनां फलत्वेनोक्तिप्र मानम् । अन्यथा तादृग्भक्तिकर्मंघातं विना 'पश्यन्ति ते म' इत्यत्रोक्ता दर्शनाद्युक्तिर्विरुध्यते । लौकिकेन्द्रियवर्गस्य निवृत्तत्वात् । 'जस्यत्वाशु या कोशं निर्गर्भमनलो यथे'ति श्रूयताम् । अतो दर्शनापन्धयापुपत्या लौकिक-देहेन्द्रियप्राप्तिराक्षिप्यते । गर्भतो पतन्ती धन्यशानुपपत्तिः । तथा च विद्वन्मलौकिक-सामर्थ्यरूपमुत्तमं फलमुत्तमानाम् ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिपासुत्तमफलमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणां फलमाहुः म्नायुज्यमिति । 'मद्भक्तिं लभते परा' 'मत्तया नामभिधानानी'त्युक्त्वा 'निश्चये तदन्तर'मित्यनेकं सापु-

व्यमित्यर्थः । इदं मध्यमं फलम्, अलौकिकसामर्थ्यपेक्षया हीनम्, सेवोपयिकदेहापेक्षयो-
त्तमम् । अतो मध्यमम् । अलौकिकेन्द्रियवर्गस्य दानसापेक्षत्वान्मध्यमानां तदलमे सायुज्य-
भवति । तदुक्तं मूले, फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलशब्देन सायुज्यम् । साधारणमर्पादिया सर्वेषां भक्तिमतां तत्वापेः । 'हृत्वात्मनो
हृतप्राणांश्च भक्तिनिच्छतो मे गतिमर्षी प्रयुक्त' इति तृतीयस्कन्धवान्यात् । न चान्न
वाक्ये 'अनिच्छत' इतिपदेन मोक्षेच्छाशून्यानां पुष्टिमत्तानां ग्रहणात्पामेव सायुज्य-
त्वमोक्षीतिवाच्यम् । मोक्षस्यैव तैर्भगवद्भक्तेः कृतत्वात् । अनिच्छाकथनं तु भक्तिमहिम्ना
कदाचित्ताद्यभावोदयात् । न ह्ययं भावस्तेषां सार्वदिकः । अतो भगवति प्रेमाप्येतेषां
सोपाधिः । मोक्षदातृत्वेन भगवति जातत्वात् । अत एतेषां सायुज्यप्राप्तिर्भवति । एतच्च
तृतीयाध्यायभाष्ये स्फुटम् । पूर्वोक्तालौकिकसामर्थ्यरूपफलाधिकारिणां तु भगवति निश्चा-
धिकं प्रेम । सायुज्यादिपुमर्थस्य स्पृहाराहित्येनैवोत्पन्नत्वात् । अतो भगवत्स्वरूपस्य सकले-
न्द्रियास्वापत्वेन तेषामपेक्षितत्वादलौकिकसंघातं दत्त्वा सर्वेन्द्रियास्वाद्यो भवति, येषां
मोक्षदातृत्वेन सोपाधिकं हतौ प्रेम तेषां सायुज्यमिति विवेकः ।

एवं मध्यमानां फलमुक्त्वा हीनानां फलमाहुः सेवोपयिकदेहो वेति । व्यापि-
वैकुण्ठशरीरं पारंपदादिदेहातिरिक्त्यर्थः । 'अयो विगृहीतं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनु-
प्रवृत्तम् । श्रियं मागपती वा स्पृहयन्ति मदां परस्य मे तैश्चुवते तु लोके' इति कपिलवाक्यात् ।
एतदभासे 'सालोक्यादिरूपं फलमाहे'ति सुषोभिन्वायुक्तत्वात् ।

अत्र केचिद्वैकुण्ठशब्देन व्यापिवैकुण्ठेतरवैकुण्ठानां ग्रहणमिति वदन्ति । तत्र ।
'व्यापिवैकुण्ठे सर्वभैश्यादिकमधुवत इत्यर्थ' इति सुषोभिन्वायुक्तत्वात् । न चालौकिक-
सामर्थ्ये मुक्त्यफले तादृशप्रहाराविरुक्ता, एवं तृतीयेषु सेवोपयिकदेहस्याप्राकृतस्य प्राप्ति-
रुच्यते, अतः प्रथमतृतीययोः साम्यमापत्तिमिति वाच्यम् । प्रथमफले भगवतः सर्वेन्द्रिय-
भोग्यत्वेन तद्भोग्यानुगुणदेहलभः, तृतीये तु सेनाभाजयोग्यदेहलभ इति विशेषवैतक्षण्यात् ।

इदमत्र ज्ञेयम् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं व्यापिद्वैविके
बृन्दात्मनश्चन्द्रनादी प्राप्यते । 'परयन्ति ते मे रुचिरपतंस' इत्यस्य व्याख्याने बृन्दावननादी
नगनत्साक्षात्कारो भवतीति सुषोभिन्वायुक्तत्वान्मूले अधिकारशब्देन सेवोपयिकदेहो
एतत्, तादृशदेहस्य सेवाधिकाररूपत्वात् ।

एवं फलत्रयमुक्तम् । तनालौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमत्तानाम् । सायुज्यं सेवो-
पयिकदेहो मर्यादाभक्तानाम् । अत एव नवमनिबन्धे 'देहमापे ह्ये तु स्याद्भक्तानां
कुण्डलामता । सायुज्यं धान्यया तस्मिन् गंगातीरे न संशय' इत्यनेन गंगासेवातः सायुज्य-
विकदेहाविरुद्धम् । मिद्वान्तमुक्तान्त्यां 'मर्षीदासास्तु गंगायां श्रीभागवततत्पर'

इत्यनेन मर्यादास्वस्य तु गंगासेवनमुक्तम् । अत एव 'मर्यादाभक्तिमार्गस्य काष्ठा गंगा परा मते'ति निबन्धे उक्तम् । अत एव मर्यादाभक्तेः सायुज्यादिफलम् । पुष्टिमत्तेस्तु नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलमिति स्पष्टमेव तृतीयचतुर्याध्यायभाष्ये निरूपितमिति दिक् ।

न कालोत्र नियामकः । अथ फलत्रयेषु कालो न नियामकः । फलत्रयं कालपरिच्छेद्यं न भवतीत्यर्थः । 'न कर्हिचित्स्वत्पराः शान्तरूपे नश्यन्ति नो निमिषो लेडि हेति'रिति कपिलवाक्यात्, 'मत्परा न नश्यन्ती'त्युक्त्या मत्परशब्देन फलत्रयप्राप्तानां ग्रहणात् ॥ १॥ ॥

कार्यमात्रप्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतास्वीकारात् सेवासिद्ध्यर्थं सेवाप्रतिबन्धा दूरी-
कर्तव्या इति तदर्थं प्रतिबन्धकारिरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा । उद्वेगो भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदश्चाश्लेषविशेषः । स च भगवत्सेवां प्रतिबध्नाति । भोगः सुखसाधकतया विषयासक्तिसम्पादकत्वेन भगवदासक्तिविरोधात् सेवाविरोधी । एतत्प्रति-
बन्धकद्वयं दुःखसुखसाधकं प्रतिबन्धरूपम् । 'प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रपच्छ-
ती'त्यस्य न नामान्तरेण निर्देशः, किन्तु प्रतिबन्धशब्दाव्यप्यतैव । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुज्यात्मना वातुसुतस्वभावा'दित्यत्र वाचनसोर्विशिष्टकार्यभादाय इन्द्रिये-
भ्यः पृथक्तया गणनात् । एवमुद्वेगभोगयोरपि दुःखसुखप्रदत्वेन विशिष्टत्वात् पृथङ्-
निर्देशः । अन्यथा प्रतिबन्धकशब्देनैव उद्वेगभोगयोर्ग्रहणसम्भवात् पृथङ्नामनिर्देशो
व्यर्थः स्यात् । त्रयाणामिति । उद्वेगप्रतिबन्धभोगानां यानि साधनानि हेतवस्तेषां
परित्यागः कर्तव्यः । साधनपरित्यागे प्रतिबन्धानामनुत्पत्तेः । मूले बाधकानां
परित्याग इत्यस्य तेषां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति व्याख्यानं टीकायाम् ।
प्रतिबन्धकेषु भोगशब्देन लौकिको भोगो श्राद्धो न त्वलौकिक इत्याहुः 'भोगो
द्विविध इत्यारभ्य लौकिकस्वाज्य एवेति व्याख्यानं टीकायाम् । मूलार्थस्तु
भोगे लौकिकालौकिकभोगे एकं लौकिकभोगात्मकं परं प्रतिबन्धक-
मिति । तत्राद्य इति । साधारणप्रतिबन्धगमवत्कृतप्रतिबन्धवोर्नप्ये बाधः साधारणप्रति-
बन्ध इत्यर्थः । तस्य स्वरूपं तु सुखदुःखावनकत्वेन सेवाप्रतिबन्धकत्वम् । यथा सेवा-
समये उदासीनेन वागादिव्यवहारः क्रियते स सेवां प्रतिबध्नाति, उद्वेगभोगौ तु दुःखसुख-
जनकौ, सेवाप्रतिबन्धकाविति विवेकः । बुद्ध्या त्याज्य इति । चातुर्येणेत्यर्थः । तथा च
व्यपहरणातुर्येण सेवानपसरे लौकिकं कार्यं तथा कर्तव्यं यथा सेवानपसरे तादृशं वागादि-
व्यवहारकार्यमेव न पतेदित्यर्थः । अथवा साधारणप्रतिबन्धो वेदनिन्दारूपः पापरूपस्य । स

तु बुद्ध्या त्याज्यः, बुद्धिपूर्वकं तस्य त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । अलौकिकभोगस्त्विति । भगवत्सेवार्थं मुखादुर्वासनादिदोषनिवृत्तये ताम्बूलभक्षणादिरूपः, भगवद्भामित्यादलौकिक । 'गच्छिष्ट निर्गुणं स्पृश' मितिवाक्यात् । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा' इति श्लोके भगवदर्थं कृतस्य दन्तधापनादेरपि भगवदर्थत्वस्य नवयोगिप्रसंगे कविनोक्तत्वात् । 'धर्मान् भाग-
यतान् वृते'ति प्रश्नोपक्रमात् । श्रीमत्प्रभुचरणैः स्वतन्त्रे तथा व्याख्यानाच्च । फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति । साधनत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यरूप-
फलसाधको भवतीति यावत् । अतोयमलौकिकभोगो न त्याज्यः । तदुक्तं मूले ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ।

अर्थस्तु महान् भोगः पूज्यो भोगो भगवत्सेवार्थमग्रागलेषादिरूपः निष्प्रत्यूहं निर्निभं यथा स्यात्तथा प्रथमेऽलौकिकसामर्थ्यरूपे फले प्रविशति, तत्फलसाधको भवतीति यावत् । साधारणप्रतिबन्धस्य बुद्ध्या त्याज्य इत्यनेन निवृत्त्युपाय उक्तः ॥२॥३॥

एव भगवत्कृतप्रतिबन्धकस्यापि निवृत्त्युपायो वक्तव्य इत्याशय नास कश्चिन्निवृत्त्यु-
पाय इत्याहुः भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेन । तदा भगवान् फलं न दास्यतीति । सेनाफल मुक्तिरूपं न दास्यतीत्यर्थः । तदान्यसेवापीति । मुक्तिप्राप्त्यर्थ-
गन्धस्य तीर्थादेरित्यर्थः । तत्र हेतुः । तदाऽऽसुरोयमिति । आसुरस्य तु 'निषन्धायामुपी-
मते'ति भगवद्भान्यात् तस्य मुक्तिर्न भवतीति तीर्थादिसेवापि व्यर्थेति भावः । तदुक्तं मूले ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हीति ।

ननु यस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धः स आसुरः, तस्य सर्वथा मुक्तिर्नास्तीति निरूपितम्, तर्हि फलाशाराहित्यजनितकेश्यः स्यात्, तद्रेषनिवृत्तिः कथं स्यादित्याशयं हेतुनिवृत्त्युपायमाहुः तदा ज्ञानमार्गोपैति । येनाहमुत्पादितः तेन परमेश्वरेण यद्विचारितं तथैव भविष्यतीति मया तु स त्याज्यमित्यादिज्ञानरूपेण साधनेन नैश्चिन्त्वेन स्वयमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ।

साधनमिति शोकाभाससाधनमित्यर्थः । एव साधारणप्रतिबन्धो बुद्ध्या त्याज्य इत्युक्त्या भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याद्यन्वत्यागत्वात् तदन्यशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्वय-
मित्युक्तम् ॥ ४ ॥

अतः परं भोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्युपायमाहुः साधारणो भोगः कथमित्यारभ्य त्याज्य इत्यन्तेन । भोगस्य मुखादेतुत्वेन त्याज्यत्वं न मन्यायातीत्याशयमाहुः ।

मयिप्रोत्प्लोघातकः स्यादिति ।

मनिमत्तादल्पत्यागोऽगम्य त्याज्यत्वम् । भोगस्य सविमत्त्वमन्वत् च मुहुर्मुहुर्विचार्य त्यागः कार्यं इति भावः । साधारणप्रतिबन्धस्य तु घातकत्वात्त्याज्यत्वम् । साधारण-

प्रतिबन्धश्च वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स च महादोपरूपत्वात् सेवासिद्धेर्घातको भवति । अत एव वेदनिन्दायाः पापानां च जन्मान्तरसम्पादकत्वं नियन्धे सेवाप्रकरणे उक्तम् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते' इति । एतस्य सर्वेषु सेवाधिकारिषु सम्भवात् साधारणत्वम्, सकलसत्कार्यमात्र-प्रतिबन्धकत्वाच्च साधारणत्वम् । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु असुरमात्रविषयकत्वादसाधारण इति विशेषो ज्ञेयः । एतौ सदा प्रतिबन्धकाविति । लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ सदा सेवाप्रतिबन्धकौ । लौकिकभोगस्य वेदनिन्दारूपपापरूपसाधारणप्रतिबन्धस्य च सर्वदा सम्भवात् सर्वदा प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

बलादेतौ सदा मता ।

सदा प्रतिबन्धकौ मतावित्यर्थः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याशक्यत्वागत्वादिनिवार्य-त्वेन आसुरजीवस्य सेवाफलभाव इति निरूप्य तत्कृतशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्थितिः कार्येति पूर्वं निरूपितम् ।

अतःपरं येन ज्ञानमार्गेणैव नाश्रयितुं शक्यस्तस्यासुरस्य चित्तस्वास्थ्यप्रकारमाहुः ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावाद्यर्थमाहेति । यस्यासुरस्य ज्ञानस्थित्यभावस्तस्य चिन्ताऽभावसम्पादनार्थमित्यर्थः । द्वितीय इतीति । भगवत्कृतप्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अर्थस्तु प्रतिबन्धयोर्मध्ये द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे चिन्ता न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । यम संसार एव फलं परमेश्वरेण विचारितं न मुक्तिः । अत आशैव न रक्षणीया । 'निबन्धायासुरी मता' इति वाक्यात् । एवं च चिन्तापि न कार्येति । एवं प्रकारेण स्वास्थ्यं मनसि सम्पादनीयमितिभावः ।

एवमासुरस्य भेदद्वयम् । तत्र 'ज्ञानमार्गेण श्रातव्य'मित्येकः प्रकारः पूर्वं टीकाया-मुक्तः । मूले अकर्तव्यं भगवत् इत्याशयं चिन्धेकः साधनं मतमित्यन्तेनोक्तः । द्वितीयप्रकारस्तु 'ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावाद्यर्थमाहे'त्यनेन टीकायामुक्तः । मूले द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयादित्यन्तेनोक्तः । एवं द्विविधस्यास्यासुरस्य सेवाफलभावो निरूपितः, शोकनाशप्रकारयोक्तः ॥ ५ ॥

अतः परमुद्देगरूपप्रतिबन्धे किं कार्यमित्याकांक्षायामाहुः न त्वाद्ये दातृता नास्तीति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाचकं गृहम् ।

आप्ये विषु वाचकेषु वाद्ये उद्देगरूपे प्रतिबन्धे तु चिन्ता न त्याज्येति पूर्वस्याम्नां

चिन्तापदत्ताज्यपदान्यामन्वयः । तथा चोद्देगरूपप्रतिबन्धस्य निवारयितुं शक्यत्वेन तत्रि-
 वृत्तुपायचिन्तां कृत्वा उद्देगो निवर्तनीय इत्यर्थः । असाध्ये हि चिन्तात्यागो विधेयः ।
 'तस्मादपरिहायैषं न त्वं शोचितुमर्हसी'ति वाक्यात् । साध्ये तु चिन्ता रक्षणीयव ।
 यद्युद्देगरूपप्रतिबन्धनिवृत्तिर्न स्यात्तदा किं स्यादित्याकांक्षायामाहुः । आद्यफलाभाव
 इति आयेन फलामाव इति तृतीयातत्पुरुषः । आद्यशब्देन प्रतिबन्धेषु आद्य उद्देग-
 रूपत्वेन कृते फलामावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, भगवान् सेवाफलं न दासतीत्यर्थः ।
 तत्र हेतुः । तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । 'मनसो वृत्तिः स्यात्वाविकी तु
 या । अनिमित्ता मागवती भक्तिमुक्तेर्गरीयसी'ति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् सेवाया
 भगवत्परमनोवृत्तिरूपत्वेन तत्र चित्तस्वैर्यसापेक्षणादुद्देगे च चित्तस्वैर्यनाशात् सेवाया
 आधिदैविकीत्वं न स्यात्, अत उद्देगनिवृत्तिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । पूर्वं प्रयाणां
 साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तं टीकायाम्, बाधकानां परित्याग इत्युक्तं
 मूले । ततश्चोद्देगत्यागः प्रतिबन्धत्यागो भोगत्यागश्चेति त्यागत्रयमनुमतं भवति । तेषु
 तृतीयस्य भोगत्यागस्योपायमाहुः भोगाभावस्तदैवेत्यादिना । मूले तृतीये बाधकं
 गृहमित्युक्तम् । अर्थस्तु तृतीये भोगत्यागे गृहं बाधकम् । गृहस्य सर्वा-
 लना भोगत्यागात्तन्मयादिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अर्थस्तु इयमुद्देगादिप्रतिबन्धकप्रयी अवश्यता स्ववश्या न भवति । अतः सदा
 भाव्या विचारणीया, एतत्प्रतिबन्धकप्रय्याः साधनपरित्यागो विचार्यः । एतत्प्रति-
 बन्धकप्रयात् सावधानतया श्वेयमिति तात्पर्यम् । ननु तर्हि प्रतिबन्धकत्रयसम्भवात्
 सोपार्यं सेवामार्गं त्यक्त्वा ज्ञानादिमार्गं एवानुष्ठेय इत्याशंकाभयदुदन्तो ज्ञानादिमार्गेण
 सेवासाध्यं फलं न भवतीत्याहुः सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति । सेवातिरिक्तज्ञानादिरूपं
 साधनं तु न सेवासाध्यफलसाधकम् । अतोऽत्र पूर्वनिरूपितफलत्रयाकांक्षामिरन्वत्साधनं
 कार्यमितिज्ञानं भ्रमनाशमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु पुष्टिमार्गीयस्य भगवदनुग्रहाप्रस्य भगवत्पुष्टिमावात् सेवाफलं सर्वथा भवि-
 ष्यत्वेव प्रतिबन्धकप्रयी स्वप्रयोनिकेति किमर्थं तद्विचारः कर्तव्य इत्याशंका तच्छ्रुत्यापि
 एतत्प्रतिबन्धकप्रयी विचारणीयवेत्याहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव चिदन्वयेत् ।

तदीयैः पुष्टिमार्गीयैरपि तत्कार्यम् । प्रतिबन्धकप्रयीपावनं कर्तव्यम् । किमर्थं कार्य-
 मित्याकांक्षायामाहुः पुष्टौ नैव चिदन्वयेत् । यद्यपि पुष्टौ फलामावो नास्ति, तथापि
 फलचिदन्वस्तु प्रतिबन्धकप्रयेण भवेदतः पुष्टौ पुष्टिमार्गे न चिदन्वयेदित्यं न कार-

येत्, प्रतिबन्धकत्रयादासावधानश्चेत् स्थानदा विलम्बो भवेत्, अतः प्रतिबन्धकत्रयीभावनं मुहुर्मुहुः कृत्वा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । सोऽपि शीघ्रमेव, न विलम्बेन । एतद्विलम्बे फलविलम्बो भवेदिति भावः ।

ननु प्रतिबन्धकत्रयसाधनपरित्यागेऽपि सर्वत्र गीताभाष्यतादौ प्रकृतिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां श्रावत्यस्योक्तत्वात्तत्क्षोभकृतः सेवाप्रतिबन्धो भवेत्तदर्थं किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः गुणक्षोभेऽपीति ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणानां क्षोभेऽपि एतदेव मनुक्तमेव द्रष्टव्यं विचारणीयमिति । एतद्विचारे साधनपरित्याग एवोपायत्वेन स्फुरेत् । गुणक्षोभसाधनं तु सगुणवस्तुसंगः । सगुणं वस्तु भगवतैकादशे निरूपितं पञ्चविंशत्याध्याये । एवं सति सगुणवस्तुस्वरूपं ज्ञात्वा तत्संगस्य त्यागः कर्तव्यः । व्यवहारनिर्वाहस्तु 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं' मित्यादिवाक्याद्भगवत्सन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वाद्भगवदुपभुक्तसिद्धपदार्थः कर्तव्यः । तथा सति गुणक्षोभदोषोऽपि न भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु भगवदीयाः पदार्था निर्गुणाः, तैः सम्बन्धदोषपरिहार उक्तः, स च न सम्भवति, सर्वस्यापि पदार्थस्य गुणत्रयात्मकत्वमितिसांख्यसिद्धान्तादित्याशङ्क्याहुः ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

भगवन्नास्तविस्मृत्वात् सांख्यसिद्धान्तोक्तप्रमेयकथनं कुसृष्टिः । अतस्तादृशज्ञानं भ्रम एव । यद्यपि सर्वपदार्थस्य सगुणत्वं, तथापि भगवत्सन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वमेव । 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्' 'मन्निक्ते तु निर्गुणम्' 'निर्गुणं मदप्राश्रय' मित्यादिवाक्येभ्य इति भावः ।

सेवां शुष्टिपथशोकां कारयित्वा निरां फलम् ।

ददातु प्रथमं देवो धातृगृष्णो मदीश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भोवर्धनधरश्रीयल्लभाचार्यवरश्रीविद्वलेश्वरचरणानुचरसेवकेन
लाङ्गमट्टोपनामबालकृष्णदीक्षितेन विरचिता सेवाफलविवृति-
टिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतविवरणसमेतम् ।

वार्हहलसन्मौलि वेषुवादविशारदम् ।
दुःखं दलयतादुर्बैश्विभंगललितं महः ॥ १ ॥
नत्वा श्रीवल्लभाचार्यांस्तत्सुतान् विष्टलेश्वरान् ।
विधृत्वा सहितं सेवाफलं व्याख्यायते मया ॥ २ ॥
गीताभागवतादावभ्युक्तं पण्डितदुद्धिमम् ।
पुष्टिसेवाफलं ज्ञात्वा विचारे त्वत्प्रमान् निजान् ॥ ३ ॥
विदोषयिष्वश्चक्रुर्ग्रन्थं सेवाफलाभिधम् ।
सम्प्रविवरणोपेतं श्रीमदाचार्यपण्डिताः ॥ ४ ॥
पङ्कणाः सप्तमो धर्मी सर्वधर्मधिको ब्रजे ।
यथा विराजते नित्यं तत्सेवायाः फलं तथा ॥ ५ ॥
सर्वसेवाफलेभ्योऽत्र ज्ञायतामधिकं पुनः ।
इति ज्ञापयितुं सार्धसप्तपदैर्निरूपितम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीभागवद्गीताश्रीभागवततणुमान्यभागवततत्त्वप्रदीपसुबोधिन्यादिसमाकलना-
समर्थः कैश्चिदतिरुपाभाजनैः स्त्रीपद्मवदभिः पृष्टाः श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वमार्गाविसेवाफलं
निरूपयन्ति यादृशी सेवना प्रोक्तेत्यादि सार्धपद्येन ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाथः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं वा साधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

एतस्य विवरणं तु सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवो-
पपिकेदो वा वैश्रुष्टादिष्विति । अत्र सेवायामिति तु यादृशी सेवना
प्रोक्ता तन्मिन्द्रावितेतस्य विवरणम् । फलत्रयमिति तु फलमुच्यते इत्यस्य विव-
रणम् । अलौकिकसामर्थ्यमित्यादि अलौकिकस्य दाने हि चाथः सिद्ध्ये-
न्मनोरथ इत्यात्म्य अधिकारो वेत्तेतदन्तस्य च विवरणं योज्यम् ।

अथ व्याख्या । यादृशी 'कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सां परा मता, चेतस्त्वयवर्णं सेवा तत्सिद्धौ तनुवित्तजे' त्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसेवया प्रेम्णि जाते आसक्तिस्वरूपप्रवणचेतस्स्वरूपा फलरूपा मानसी सेवेति सिद्धान्तमुक्त्वावस्तुक्त-प्रकारा सेवना चेवा मया प्रोक्ता तस्याः सिद्धौ पूर्णतयाविर्भावो सति यत्फलं भवति तदुच्यते कम्पत इत्यर्थः । ननु सिद्धान्तमुक्त्वावत्यां तु स्वतनुजस्ववित्तज-सेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिः कण्ठरवेण नोक्तेति कथं भवतोच्यत इति चेत्? अत्रोच्यते । 'यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तयोपायो निरूप्यते, धीजग्रावे दृष्टे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवण-कीर्तना'दित्युपक्रम्य 'धीजदार्ढ्यप्रकारस्तु दृष्टे खित्वा स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो मजे-कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसाधनरूपसेवामुक्त्वा 'ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदि'त्यनेन साधनरूपसेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिरुक्त्वा, तदनन्तरमासक्तिरुक्त्वा, तदनन्तरं व्यसनं चोक्तं श्रीमदाचार्यवर्यैर्मक्तिवर्धिन्यामिति । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरथापि प्रवर्तत इति न्यायं मनसिकृत्वास्मत्प्रभुभिः सिद्धान्त-मुक्त्वापत्तीविवृताशुक्तमेतेन निरुपधिस्वसर्वस्वनिषेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहधिनियोगे प्रेम्णि जाते सा मन्वती'ति मयाशुक्तमित्येवंहि । तस्मिन् फलमित्याकांक्षायादिदमिदं फलमिति फलत्रयं विवक्ष्यन् भाग्यं फलमाहुर्बुद्धे अलौकिकस्य दाने हीति । एतद्विपर्ययं स्वलौकिकसामर्थ्यमिति । अत्र द्वितीयातल्यरूपस्त्वसम्भवेव, तृतीयापञ्चमीपत्नी-तल्यरूपाणां सम्भवित्तेषु द्विष्टार्थता सम्भवतीत्यलौकिकाय सामर्थ्यमिति चतुर्थीतल्यरूपा-श्रयणादलौकिके सामर्थ्यमलौकिकसामर्थ्यमिति सप्तमीतल्यरूपाश्रयणाद्वा अलौकिकविषयक-सामर्थ्यं यावदलौकिकसम्बन्धजनितमुसदुःखानुभवविषयकशक्त्येति यावदित्यर्थो ज्ञेयः । एवं च सति 'निःप्रत्यूहो मद्दान्भोगः प्रथमे विशते सदे'ति मूले, तथा च 'अलौकिक-भोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति तद्विवरणे चोक्तो अलौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश उपपन्नो भवेत्, तस्याप्यलौकिकपदेन संग्रहात् । कर्मधारयाश्रयणे तु सामर्थ्यमाश्र-स्येवालौकिकत्वात्तदतिरिक्तालौकिकभोगादेरलौकिकसामर्थ्यरूपत्वामावादलौकिकपदेनासंग्र-हादलौकिकसामर्थ्यरूपप्रथमफले प्रवेशोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चतुर्थीतल्यरूपः सप्तमी-तल्यरूप एव वाय साधुतरो न कर्मधारय इति बोध्यम् । यद्वा । न लौकिकमलौकि-कम्, अलौकिकं च तत्सामर्थ्यं चेति कर्मधारय एवास्तु । न च पूर्वोक्तदूपापत्तिरिति वाच्यम् । अलौकिकभोगस्त्वलौकिकमुखदुःखसाक्षात्कारस्तु फलानां मध्ये प्रथमे फलेऽ-लौकिकसामर्थ्येऽधिकरणरूपे प्रविशति प्रविष्टो भवति, तदर्थमेवालौकिकसामर्थ्यस्य मग-यता दानान् । एवं च न पूर्वोक्तदूपापत्तिरिति दिक् । एवं च विपर्यये मूलस्यालौकिक-पदस्यालौकिकविषयकानामर्थ्यपरत्वेनालौकिकसामर्थ्यपरत्वेन वा प्यागत्यानात् कस्मपि-देतत्संपाने कस्मपिचेतरेऽपानोत्तरं गृन्दागनादिप्यलौकिकसंपान एव वा अलौकिक-

विषयकसामर्थ्यरूपसालौकिकसामर्थ्यरूपस्य वा फलस्य दाने वितरणे स आद्यः प्राथमिकः सत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नः प्रियतमभगवत्संगमविषयको भक्तस्य मनोरथः स हि निश्चयेन सिध्येन्मनोरथविषयीभूतपदार्थप्राप्त्या पूर्णो भवेत्, तददाने तु न पूर्णो भवेदित्यर्थः । तथा च मनोरथविषयीभूतप्रियसंगमसाधकं प्राथमिकं फलमलौकिकविषयकसामर्थ्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । अल्पः सिध्येन्मनोरथ इति पाठे त्वलौकिकस्यालौकिकविषयकसामर्थ्यसालौकिकसामर्थ्यस्य वा अदाने हि निश्चयेन विप्रयोगोद्रेके सति कदाचित् कदाचिन्मनसि जायमानत्वादल्पः स्वलो मनोरथः प्रियसंगमविषयकः सिध्येदित्यर्थो ज्ञेयः । चकारोपैतद्दान एवान्योपि मनोरथः सिध्येदिति व्याख्येयम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । प्रथमतो मूलेच्छया 'यमेवे'ति श्रुतेर्निरूपधिरसंरूपसपरिकरभगवत्कृपया शुद्धपुष्टिमार्गीयं वरणम्, तदनु सत्संगादिना प्राथमिको भगवत्संगममनोरथः, तदनु शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यश्रयः, तदनु भगवत्प्राप्तिजनकतिरोहिततापङ्केयानन्दाविर्भावश्च शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यकृतं निवेदनम्, ततस्त्वदुपदिष्टोस्मिन्मार्गे गोपिकानामेव गुरुत्वमिति फलप्रकरणीयसिद्धान्ता 'दश च गोपीभावेन ये भक्ता' इत्याद्यादिपुराणवाच्याश्च मूलरूप-शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्याणां श्रवणमक्तानां यो भावस्त्वत्सजातीयभावभावनापूर्वकं स्वतनुजस्व-नित्तजसाधनरूपसेवाकरणेन हृत्तरकवाश्रवणादिना वा कस्यचिद्भिन्नेव प्रेमोत्पत्तिं देहपाते 'स्वयं समुत्तीर्णं'ति श्लोके 'सदनुग्रहो भगानित्युक्तत्वात् प्रेमवदाचार्यस्यभगवदनुग्रहपलेन प्रासालौकिकदेहे रसमार्गीयत्वात् पूर्वापुराणमारभ्य सकलप्रेमावस्थानिर्भावः । कस्यचिद् भगवदिच्छया प्रेमामत्तयनन्तमेव पूर्वापुराणविरहेणैव व्यसनं विनैव देहपाते प्रासालौकिकदेहे व्यसनाद्यन्यसांनिर्भावः । कस्यचित्त्वनेव प्रारब्धदेहे प्रेम्णि जाते तदप्राप्त्या पूर्वापुराणविरहानिर्भावः, ततः स्वसेव्यस्वरूपे वा स्वभादी चातिमाग्येन साक्षादपि वा प्रमुदशने 'चक्षुःश्रीतिः स्वभा तनातीवादरनिरीक्षण'मिति लक्षणातुसाराद्भगवद्विषयकः परमादरपूर्वकनिरीक्षणरूपधरूपाग्ररूपप्रथमप्रेमावस्थानिर्भावः । तत'श्चित्तसंगः प्रियतमे नित्यं चित्तस्य निश्चम' इति लक्षणातुमार्यात् 'ततः प्रेम त्वासक्ति'रित्युक्तत्वात् प्रेमोत्तरोत्पत्ता-सक्तिरूपतत्त्वव्यवचेतस्यरूपचित्तसंगरूपद्वितीयप्रेमावस्थानिर्भावः । इयमेवावस्था सेवा-पदवाच्या । 'अथानया निरूप्यन्ते रसान्धानसूचिः । चीजांजुः पत्तनश्च वृद्धि-निम्नर पत्र च । धरम्या द्वितयेन स्वास्वकुरागादिषु क्नात् । चक्षुरागो मनःसंगः संकन्यो जागरन्मया । तदुता निषयद्देहो लज्जालागस्ततःपरम् । उन्मादमूर्छामरणान्येता दश दशाः सृता' इत्युक्तत्वात्पुत्रासंगान्यां चीवरूपप्रथमप्रेमावस्थोक्तः । ततः 'संरूप्यस्तु मनोरथ' इति लक्षणातुमार्यात्प्रथमप्रेमावस्थोक्तः । एतन्मया क्रियिदुक्तमितः पूर्वापुराणवन्वो निरहः । अथायमलौकिकविषयकसालौकिको निरहः प्रत्ययान्तादप्यनिदुःसहो भासीति लौकिक-

सामर्थ्यवता शरीरेण मनसा च सोढुगद्यक्षो देवकृतसम्भोगो मानुषजात्या क्षियेवेति भगवता तापक्षेत्रविशिष्टालौकिकविरहरसभोगसामर्थ्यं प्रथमतो दीयते । तदनुच्छासनिष्ठासस्त्व्याद्यनुभावविशिष्टो 'निद्राछेदस्तु निद्राया अभावः परिकीर्तित' इति लक्षणात्सारात्रिद्राछेदरूपश्चतुर्थप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां संकल्पनिद्राछेदाभ्यामंकुरावस्योक्ता । ततस्तनुता निद्रालांगानां दौर्बल्यं परिकीर्तितमिति लक्षणात्सारात् पाण्डुत्वाद्यनुभावविशिष्टतनुतास्वरूपपञ्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततो 'विषयेभ्यो निवृत्तत्वमरतिर्विषयान्तरे' इति लक्षणात्सारात्क्षुर्निर्मीलनासहनशीलताद्यनुभावविशिष्टविषयनिवृत्तिरूपषष्ठप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां तनुताविषयनिवृत्तिभ्यां पल्लवावस्योक्ता । एतावत्पर्यन्तमासक्तिकार्यमेव । अत एव 'सोहाद्रागविनाशः स्वादासक्त्या स्वाहृद्गुरुचिरित्सेनेन शृद्धारूपुपलक्षिता विषयनिवृत्तिरुक्ता श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्धिन्याम् । ततो 'दैहिकान्सकलान् भावान् निजां मीढां च दैहिकीन् । परित्यज्य हरिप्राप्त्यै यदेव स्वादेव हि । लौकिकं वैदिकं चापि तस्मिन् व्यसनी मत' इति दशमस्कन्धीयभ्रायवतत्वदीपसिद्धान्तसिद्धलौकिकवैदिकप्रियप्राप्तिसाधनकरणरूपव्यसनराविर्भावः । ततः पुनः प्रियप्राप्तदुर्घटस्थज्ञानेन 'उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसने स्वमवोचते'ति दशमस्कन्धपद्यन्याख्यानसुबोधिन्युक्ताप्रतीकार्यदुःखस्वरूपव्यसनान्तराविर्भावः । येन विना प्रियतमांगसंगं क्षणमात्रमपि स्यात् न गमोति, तेन प्रियतमांगसंगं च प्राप्नोत्येव । अत एव 'यदा साङ्गसने कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव द्वी'त्यनेन तप्रेवानुपदमेवोक्तं व्यसनोद्यमेव कृतार्थत्वमप्रतीकार्यदुःखरूपव्यसनपदवाच्यव्यसनप्राप्त्या । अत एव व्रतरूपव्यसने जाते प्रियप्राप्तिरेव जाता श्रीमतीनां कुमारीणाम्, तदनन्तरं चाप्रतीकार्यदुःखरूपे व्यसने जाते एव च प्रियतमांगसंगो जात इति श्रीभागवते स्पष्टमेव । अत्र कृष्ण इति विषयसप्तमी निमित्तसप्तमी वा, 'धर्मणि द्वीपिन'मित्यत्रेव । तथा च कृष्णविषयकं कृष्णनिमित्तं वा यदा प्रथमव्यसनोद्यमप्रतीकार्यं तापसहितं दुःखरूपं श्लेषपरपर्यायं द्वितीयं व्यसने स्यात्तदा 'उज्ज्वलागोतिवैवश्यात् त्रपानाशोमिधीयत' इति लक्षणात्सारादाकास्मिकहसनरोदनाद्यनुभावविशिष्टत्रपानाद्यस्वरूपसप्तमप्रेमावस्थाविर्भावः । तदन्वचेतनेषु प्रथादिस्मृताः परिकीर्तित' इति लक्षणात्सारादाकाशालिगनाद्यनुभावविशिष्टोन्मादरूपाष्टमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां त्रपानाशोन्मादान्यां वृद्धवस्योक्ता । ततः 'प्रलयो रागदुःखादेरिन्द्रियास्त्रमयो मत' इति लक्षणात्सारादसिधेयत्वाद्यनुभावविशिष्टमूर्धापरपर्यायप्रलयरूपनवमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततः 'प्राणत्यागोतिदुःखेन सतिस्तु परिकीर्तिते'तिलक्षणात्सारात्सन्धिरूपदशमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां मूर्धावृत्तिभ्यां विस्तरावस्योक्ता । तथा चैताद्यानुभावविशिष्टव्यसनोद्यमं प्राकृतदेहपाते सच्चिदानन्दस्वरूपात्लौकिकदेहलामे च सति भगवत्स्वरूपानन्दप्राप्त्या कृतार्थः स्यादित्यर्थः । अत एवेदमप्रतीकार्यदुःखमेव प्राथितं निरोधलक्षणाख्ये ग्रन्थे श्रीमदाचार्यचरणे 'पिप दुःखं यशोदाया नन्दा-

दीनां च गोकुले । गोपिकानां च यदुःखं तदुखं स्यान्मम कचिदि'त्यादिना । अनेदमपि
 ज्ञेयम् । येषां त्वलौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनानन्तरं प्रभुसगम एव, न दशमदशाप्राकट्यम्
 यथा रासमण्डलमण्डनानाम् । येषां तु लौकिकं शरीरम्, तेषां तु व्यसनानन्तरं दशमदशो
 दशो भवत्येव, यथान्तर्गृहगतानाम् । इदमेव ज्ञापयितुमन्तर्गृहगतानां लीला । अन्यथा
 ब्रजस्थानां सर्वेषामप्यलौकिकशरीरमिति तासामप्यलौकिकशरीरवत्त्वात्तथाकृतित्वैर्या नीरसा च
 स्यादितिदिक् । 'नन्यन्ते या मतिः सा मति'रिति प्रेमवदाचार्यानुग्रहपलेनालसशेन पूर्वाहु
 रागजमगवद्विरहेण वा तत्क्षणमेव देहपाते भिवसगमो भविष्यत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां
 प्रपद्यन्त' इति मर्यादा भज्येतेति किमर्थमलौकिकसामर्थ्यदानं किमर्थं वा न तत्तदशानु-
 भावनमिति चेत् । अत्र वदामः । 'रसो वै स' इति श्रुतेः प्रभो रसरूपत्वादसमर्थादयैव
 रसरूपदानमित्यलौकिकसामर्थ्यदानं तत्तदशानुभावनं चेति जानीहि । अपि च, तत्क्षण-
 मेव देहपाते चक्षुरागादिक्रमेणावस्थानुभावभावदर्शने रसमार्गीयमगवदीवानां सन्देह-
 स्यात्को वेद रसरूपमगवत्प्राप्तिरेतस्याथवान्यस्वरूपमगवत्प्राप्तिरिति । तदर्थमेव कस-
 चिदलौकिकसर्वावस्थानुमनोर्नैव कार्यते प्रमुष्य । तथा सति तत्तदवस्थानुभवस्य प्रत्यक्षतो
 प्रयमानत्वेन सर्वेषां रसरूपप्राप्तेर्निव्ययदेतन्मार्गाया प्रवृत्तिरपि निःप्रवृत्त्या भवेत्,
 तदर्थमनैवालौकिकसामर्थ्यदानं तत्तदशानुभावनं चेत्यलं पश्यन्ति । एवमेवालौकिक-
 सामर्थ्यं साक्षाद्द्वन्द्वरनादिष्वपि दीयत इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । यद्वा, योस्मिन्मार्गे
 समायाति तस्य तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अन्यावृत्तो भवेत् कृष्ण पूजया श्रवणादिभिः ।
 प्याहृषोपि इति चिच्च श्रवणादी न्यसेत् यदा । ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा
 मोदि'ति भक्तिवर्धिन्यां तनुवभित्तजसेनाकरणे प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्युक्तत्वात्तद-
 नन्तरं तत्र 'यदा साक्षात्सन् कृष्णं कृतार्थः साचदेव ही'त्युक्तत्वाच्च व्यसनप्राप्तेः कृतार्थी-
 करणसमाप्तात् प्रायमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिनिपयको भवति । तत्र व्यसनविर्भावो
 महातापोदयाचलहन लौकिकसामर्थ्येन कर्तुमशक्यमविदुःसहत्वादिति भगवता व्यसना-
 निर्माणादव्यवहितपूर्वं तत्त्वमन्त्रमेव वानालौकिकसामर्थ्यं दीयते व्यसनसहनार्थम् । एवं
 चालौकिकस्य दाने हि । हि निर्वर्धेनालौकिकत्वालौकिकसामर्थ्यस्य दाने आद्यः
 प्रायमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिनिपयको सिष्येन्नियन्तो भवेत्, व्यसनप्राप्तिः स्यादिति
 यावत्, तददाने स न निष्पद्यत इत्यर्थः, । तथा च शुद्धगुष्टिमार्गीयस्य प्रेमासक्तिरुपायां
 सेवायां मित्रायां प्रथमफलमलौकिकसामर्थ्यप्राप्तिरिति श्रीमदाचार्यैरेतस्य प्रथमफलत्वं
 सुतमिति भावः ।

अधेनाद्यप्रियोगानितदेहपान्नेतरं तु पाठाम्यन्तरमेदेनेदानीं तु देहस्य लौकिक-
 त्वात्प्रायमात्रा मकमगवत्प्राप्तेनान्तःकरणमालौकिकत्वात्तन्तरेव च सति परम-
 पाष्टपन्न फलप्रयैति मुख्यफलरूपं द्वितीयं फलमाहुः फलं येति । अत्र निरणे फलपदस्य

सायुज्यत्वेन व्याख्यानाद्वितीयं फलं सायुज्यरूपं चा भवेत् । अत्र चाशब्दो विकल्पार्थः । यत्पतिभूपाविशिष्टमूलाचार्यरूपश्रीमद्भजमर्कैरितविशिष्टा प्रमोक्षाद्भूमलेन्द्रा स्यात् । अत्र सायुज्यं शुद्धपुष्टिमार्गीयमेव विवक्षितम्, न त्वन्यत् । शुद्धपुष्टिमार्गीय-सेवाफलस्यैव निरूपणात् । ननु सायुज्यमेकविधमेव शास्त्रान्तरेषु श्रूयते, न त्वन्यप्रकारक-मतो न त्वन्यदिति निषेधो नोपपद्यत इति चेत् । अत्र वदामः । द्विविधं तत्रसायुज्यं स्थूलतया । तत्रैकमेदसम्बन्धयत्तितम्, द्वितीयं तु भेदसम्बन्धयत्तितम् । तत्रार्थं 'ब्रह्म वेद मयैव भवती'त्यादिश्रुतिप्रमाणसिद्धम्, साधारणातुग्रहात् केवलमर्यादारूपमेकविधमेव । द्वितीयं तु त्रिविधम् । तत्रैकं 'ब्रह्मभूतः असन्नालो'त्यादिगीतावाक्यसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकोत्तरमाकस्मिककृपाजनितपरमभक्तिरामजन्यभगवदानोत्तरसामयिकभगवत्प्रवेश-रूपपृहादिप्रवेशवत् । प्रवेशस्य भेद एव सम्भवाद्भेदयत्तितत्वं ज्ञेयम् । द्वितीयं तु 'ब्रह्मविदामोती'त्यादिश्रुतिसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकाकस्मिकोत्तरकृपाजनितभक्ति-रामजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्योत्तरं तत्सहभावविशिष्टसर्वकामभोगरूपम् । भोगोत्तरं स्वस्मिन्प्रवेशश्च मर्यादासंबलितत्वात् । तृतीयं तु 'केवलेन हि भाष्ये'ति वाच्येन 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह'ति वाच्येन चात्युत्तमतमकृपाया ब्रह्मभाव-ज्ञानवैराग्यादिनिरपेक्षमेतासक्तिव्यसनरूपकेवलभावनितभगवत्सहभावविशिष्टसर्वकालिक-सर्वकामभोगरूपं च । तत्र गीतोक्तप्रवेशरूपसायुज्ये पुरुषोत्तमप्रवेशनाममेव फलम्, विशेष-कृपाऽभावात् । न चाधरज्ञानमार्गसायुज्यात् को विशेष इति वाच्यम् । अक्षरज्ञानमार्गे स्वभेदेन गणितानन्दाक्षरसायुज्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानमार्गे तु भेदेनागणितानन्दपुरुषोत्तम-सायुज्यम्, भेदेनातुन्यमानमिति विशेषस्य जागरूकत्वात् । अत एवाचार्यास्तुर्वैस्कन्व-निवन्धे 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनातुभन्नात्त' इत्युक्तवन्तः । किन्वाक्षरस्य धर्मरूप-त्वादर्मसायुज्यम् । पुरुषोत्तमस्य तु धर्मित्वादितत्सायुज्यस्य धर्मिसायुज्यरूपत्वात्सा-धिक्यस्यैव विशेषरूपत्वात् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगरूपसायुज्ये तु मर्यादा-रूपमद्यभावोत्तरं सर्वकामभोगस्य मर्यादापुष्टिरूपत्वात् प्रमाणातुरोधिपुरुषोत्तमेव सहो-त्सर्गतौ मर्यादापुष्टिरूपमहिषीसजातीयसर्वकामभोग एव । न तु शुद्धपुष्टिमार्गीयो ब्रह्म-भक्तसजातीयसर्वकामभोगः । न च 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्र ब्रह्मभावोत्तरं सर्वकाम-भोग एव श्रूयते, न तु परमभक्तिराम इति ब्रह्मभावोत्तरसामयिकभक्तिरामोत्तरं सर्वकामभोगः कथं भवतीत्यत इति वाच्यम् । 'सद् ब्रह्मणो'त्वप्राप्त्यानतृतीयया-निर्देशात् । तत्राप्राप्तानत्वं तु 'अहं भक्तपरार्थिनो ब्रह्मन्तत्र इव द्विवे'त्यादिप्रमाणैर्मक-विषय एव भगवतो, नान्यविषय इति मध्ये परमभक्तिर्भवतीति तयोक्तत्वात् । ननु श्रुतिवदेन ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगेण विनियमं भक्ति परमपदोत्तरपानल-मर्गीक्रियतामिति चेत् ? न । 'इतिहाउपुरापान्यां येदं सनुपृंह्ये'दिति वाच्या-

दितिहासपुराणादिषु कुत्रापि भक्तिगार्गीतिरिक्तमार्गे ब्रह्मणोप्रधानत्वस्याश्रयमाणत्वात् । अपरञ्च, यदि ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगो विनैव भक्तिः स्यात्तदा त्वदुक्तं श्रेयापि, न तु तथा । यतस्तदादशसर्वकामभोगस्य पुरुषोत्तमज्ञानजन्यभगवत्प्रवेशरूपसासुज्यसाध्यत्वात् । तत्र पुरुषोत्तमज्ञानं च भक्तिसाध्यम् । 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नचित्तो'त्वारण्य 'विश्वे तदनन्तर'मित्यन्तेन प्रपञ्चकेन भगवता पुष्टिभर्यादामार्गे एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा सर्वेषामेव ब्रह्मभाषापन्नानां सर्वकामभोगः प्रसज्येत, निवामक्याभावात् । अतो ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगस्य भक्तिं विना जायमानत्वाभावादप्रधानत्वं परब्रह्मणो भक्तिहृतमेव, न तु भक्तिं विना कुवापीति मद्दुक्तमेव साधीय इति दिक् । अत एवास्वातन्त्र्यमिषा 'भक्तिं ददाति कर्हिचित्' स्म न भक्तियोग'मिति भगवतो भक्तियोगदानाभावः भूयते यस्य कस्यचिदिति दिक् । तृतीये सासुज्ये तु वेदमर्यादास्यवलनामानात् प्रमाणातीतस्वरूपेण प्रमाणातीतमकानां प्रमाणातीतसर्वकामभोगः । एवञ्च चतुर्विधसासुज्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वेन प्रकृतौ सासुज्यपदेन भेदघटितसासुज्येषु तृतीयमेव सासुज्यं विचक्षितम् । इदमेव च शुद्धपुष्टिगार्गीय सासुज्यमिति । अत्र 'प्राणेन सासुज्यं सलोकतानामोती'त्वादि-श्रुतिप्रयोगासुजिद् योग इति धातोर्बहुलं छन्दसी'ति पाहुलकाद्भावे किंवा सुकृशब्द-सिद्धिः, ततः सहशब्देन समासः, ततो बोधसर्वनस्येति सहशब्दस्य सादेशः, ततो भाषे प्यन्प्रत्ययश्च । यद्वा । सहयुनक्तीति सयुक् क्तिच्चेतिप्लेघेण कर्तरि क्तिप्, सयुजो भावः सासुज्यं सहमात्र इति ज्ञेयम् । अत्रेदं तत्त्वम् । कदाचिदतीहृपायां पुरुषोत्तमप्रवेशमान-लक्षणसासुज्यनतो ब्रह्मभावजनितप्रवेशोत्तरं सर्वकामभोगरूपसासुज्ययोग्यतायत्तथापि शुद्ध-पुष्टिफलप्राप्तिः केषाञ्चिद्भवति, मुक्तोपसृज्यपदेशादिति न्यायात्, न तु सर्वेषाम् । अन्यथा मार्गिदकरणपैयर्थ्यापात इत्यवधातव्यम् । नन्वेतत्तदशुद्धपुष्टिफलप्राप्तिश्चेत्केषाञ्चिद्भवति तर्हि तत्सासुज्यं किमर्थं दत्तमिति चेत् ? सस्य स्वतघ्नेच्छत्वादि ज्ञापयितुमिति शृद्धानेति सर्वं चतुरस्रम् ।

अथ यस्मिन् जीरे वाट्सी कृषा तस्मिन्तादृशफलदानौषधिकभावप्राकट्यपूर्वक-सेवया ताहमभगवत्प्रसन्नं फलमिति सिद्धान्तः, तथा च यस्मिन् प्रवभक्तस्रौंगितविशिष्टा भगवत्कृपा देहपातोत्तरक्षण एव साक्षाद्भगवन्निपयिणी तस्य तु पूर्वोक्तप्रपान्तर्यतद्देहे तदक्षण एव मनसि स्वमाद्री वैतरेहपातोत्तरं तु शृन्दाननादौ चानिलम्बेन साक्षाद्गतं एव भवति । यस्मिन्सु देहपातोत्तरक्षण एव न साक्षाद्भगवन्निपयिणी कृषा, किन्तु निलम्बेन, तस्यापि प्रेमोलम्बमान एव वा प्रेमासक्त्यनन्तरमेव भगवन्निच्छया वा देहपाते प्राप्तातीकिन्देहे प्रेमापयन्पानिर्माणेन व्यसनापयन्पानिर्माणेन वा निलम्बेन च साक्षाद्भगवन् एव भवति । यस्मिन्सु दाम्पत्यसिन्ध्यापिस्वार्निपयिणी कृषा तस्य तु वाट्मानपूर्वकमेवया पूर्वोक्त-प्रपान्तर्यतद्देहपातोत्तरं शृन्दाननादौ दाम्पत्यसिन्ध्यापिस्वार्निपयिणीकन्देहप्राप्तिरूपं

तृतीयं फलं भवतीत्याहुः अधिकारो वेति । सायुज्यरूपफलदानेनाधिकारविशिष्टदेह-
प्राप्तिर्वा भवतीत्यर्थः । अत्र सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति विवरणोक्त-
वैकुण्ठपदेन 'गोकुलं वनवैकुण्ठ'मिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतमभवन्निसास्त्रानं
व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं बृहद्भनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्भोवर्धनादि-
च । तत्र सायुज्यरूपफलादानेऽधिकारः सेवौपयिकदेहरूपो वाशवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठा-
न्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपमभवत्सोक्तत्वाभावाद् गोकुलसैव तादृग्भवत्सोक्तत्वाच्चैकुण्ठ-
पदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभिप्रेतमिति बोध्यम् । अत्रालौकिक-
सामर्थ्यं यथावान्तरफलरूपम्, मुख्यफलं तु मुख्यसायुज्यमेव, एवमेवाधिकारिदेह-
प्राप्तिरूपं तृतीय फलमप्यवान्तरफलरूपमेव, मुख्यं फलं स्वधिकारिदेहद्वारैवाप्राप्ति मुख्य-
सायुज्यमेव । स्वदत्ततादृगधिकारिदेहद्वयत्वं 'त्वत्पुष्टप्रियवार्ताकथनं च ब्रह्मयज्ञोस्त्व'त्यादिरूप-
प्रियतमसेवासन्तुष्टश्रीमद्ब्रह्मन्तरवानुग्रहेभैवेति सुभ्यस्य । अत एवालौकिकस्य दाने
हीत्वन्नाधिकारो धेतव्यश्च फलपदाप्रयोगः सायुज्य एव च फलपदप्रयोगश्च ।
अप्रातिरहस्यत्वात्पूज्यदाचार्यरत्नैरलौकिकसामर्थ्यसायुज्यवैकुण्ठादिपदानि परोक्ष-
वादेत्वेनैव प्रयुक्तानीति ज्ञेयम् । ननु यत्र परशुग्रामशचीपतिविरिञ्चिवदलौकिकसामर्थ्य-
भोगाधिकारो दृश्यस्तत्र न सर्वदा दृश्य इति सामर्थ्यभोगत्वाधिकारत्वसानान्यादेतेषामपि
नाशः स्यादिति न परमफलत्वनेतेषामित्याशङ्क्याहुः न कालोत्र नियामक इति ।
अत्रालौकिकसामर्थ्यभोगाधिकारेषु सर्वोत्तमप्रशुप्रीत्याशयकत्वात् काल आधिभौतिक
आध्यात्मिक आधिदैविको वा नियामको न भवति, मभवन्नियम्यत्वादित्यर्थः । दृश्यते
लोकेषु प्रमुदत्तसानर्थ्य भोगेधिकारे वाधिकारिणो नियामकत्वाभावः । अत एवोक्तं
सगुणसैव कालाधीनत्वम्, न गुणातीतस्वेति 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिना प्रभुषै-
कादये । तस्मात्तैषां कालाधीनत्वमिति शयाणां फलत्वं निःप्रत्युहमित्यास्तां तावत् ।

यद्वा, अलौकिकस्यालौकिकविषयसामर्थ्यस्य दाने हि निश्चयेन जातो य आद्यः
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसश्रयात्पूर्वमेवेत्तन्मार्गीयसत्संगदिचेदं प्रथमतयोत्तमो मनोरथः
सिद्ध्येत् सिद्धो भवेदित्यर्थः । स आद्यो मनोरथः क इत्याकांक्षायामाहुः फलं वा
दाधिकारो वेति । फलरूपो वाधिकाररूपो वा । नात्र सन्देह इति भावः । अत्र फल-
विषयकोधिकारविषयको मनोरथोपि फलवदधिकारवदेव सुखजनक इति ज्ञापयितु रूप-
केण निरूपणमिति दिक् । तथा च ब्रह्मभक्तभावस्रवातीयभावैः शुद्धपुष्टिमार्गे भजनं
कर्तव्यमिति मिद्धान्तः सम्पन्नः । तत्र त्रवभक्तेषु 'चन्द्रगोपसुतं देवि पति मे कुण्ड ते नम'
इति वान्यादनन्पूर्वाः कुमार्यो भवन्ति पतिभावयुक्ताः । अन्तर्दृश्यतारूपा अन्यपूर्वास्तु
'चारपभेष सुखेहं मुहं सर्वोपिकम् । मयि सन्ध्याय सर्वेति कृतकृता भविष्ये'ति
बृहद्भामनपुराणादय च 'तमेव परमात्मानं चारुद्व्यापि संगता, मत्कामा रमणं चार-

मस्वरूपविदोवलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगच्छतसहस्रस्र' इति दशमस्कन्धीवैकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्येभ्यो भगवत्सुपाधिरूपज्वारभावयुक्ताः । अप्रतिबन्धेन प्रभुसमीपं गता
अन्यपूर्वास्तु सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकरूपधिम्रियत्वभावयुक्ताश्च भगवति । तत्र परकीयावामेव
रसस परमा काष्ठेति रसशास्त्रसिद्धान्तादनन्यपूर्वाणां नन्दाधीनानां भगवति पतिभाव-
युक्तानां कुमारीणामथ च निरुपधिम्रियत्वभावयुक्तानां नित्यसिद्धानां ज्वारभावयुक्तानां च
श्रुतिरूपाणां चान्यपूर्वाणां परकीयात्वात् परकीयात्वधर्मविशिष्टत्वेनैव परमकाष्ठपत्ररसरूप-
भगवत्प्राप्तिः । न तु कुमारीणां स्वीयात्वेनान्यपूर्वाणां तु परकीयात्वेनेति भेदः । तथा
सति विवाहितानामेव स्वीयात्वात् श्रीभागवते कुमारीभिर्गणकतो विवाह उक्तो भवेत् ।
अन्यपुराणादिषु सूत्रमाधवमाहात्म्ये रुक्मिणीविवाहात्पूर्वं कुमारीणां भगवता सनं विवाहः
श्रुतो यद्यपि तथापि स कल्पान्तरीयांशावताररूपश्रीकृष्णविषयकः । तत्कल्पीयश्रीकृष्ण-
स्वरूपसांशत्वात् तस्यापि स्वरूपस्य पूर्वत्वेनैव व्यासचित्तप्रसादो जातः स्यात् । तस्मात्-
सारस्वतादिकल्पान्परकीयावतारा अंशावतारा एवेति जानीहि । निरूपितं चैतत्सर्वस्वरं
मत्कृतमहिर्मुखमूर्धनान्ख्ये ग्रन्थ इति तत्रैवावलोकनीयम् । ननु यदि भगवति
पतिभाव एव कुमारीणां तदा महिषीप्राप्यप्रमाणानुरोधिभगवत्स्वरूपप्राप्तिः स्यात् तु
लोकवेदातीतप्रमाणानुरोधिस्वरूपप्राप्तिः स्याद्य च तदगुरोर्धेनाश्रुतोपि विवाहः
कल्पनीयः स्यादिति चेत् । अत्र श्रूमः । 'कालावनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देधि पतिं मे कुरु ते नमः ।' 'सूपाञ्जन्दसुतः पति'रिति नमोर्नन्दसुत एव
पतित्वप्रार्थना भावना च । स श्रीमाञ्जन्दसुतस्तु ब्रजे 'एकादशसमास्तत्र गृहार्थिः सपत्ने-
पस'दिति तृतीयस्कन्धीयश्रीमद्गुह्यवाक्यादेकादशवर्षपर्यन्तमेव स्थितः । तदुत्तरं तु
मधुरायामेव गतः । यज्ञोपवीतं च वैश्यानां द्वादशे वर्षे, यज्ञोपवीतं विना च न विवाहः ।
स विवाहोपि तत्रातीयानामासुरपैशाचगान्धर्वगेदेन विविधः । तनापि वैश्यस्यासुरो मुख्यः ।
तत्र द्रव्यादानादासुरः, छेजेन कन्याहरणार्थेनाच, गान्धर्वस्त्वन्योन्यानुरागेण 'त्वं मे
मायां ह्यं मे पति'रितिसमयरूपः । एवं धाम्न यज्ञोपवीतकालाभावेन प्रभोर्यज्ञोपवीतानावा-
देकादशवर्षान्तर एव च कुमारीणां भगवत्सम्बन्धान् कोपि विवाहो नात्र वक्तुं शक्यः ।
तथा च विवाहनितपतित्वाभावात् महिषीप्राप्यस्वरूपप्राप्तिर्न वा विवाहकल्पनेति दुष्यस्य ।
न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादांग इति चाप्यम् । भगवत्सकाशात् प्रमाणा-
तीतफलप्राप्त्या तासां पतित्वप्रार्थनीय जाता, न तु विवाहनितपतित्वप्रार्थनेत्युक्तवनात् ।
अन्यथा 'नन्दगोपसुतं देधि पतिं मे कुरु ते नमः' इत्यत्र विवाहोद्धेत्तोपि कृतः स्यात् ।
तस्मादन्याधीनतानिवारणार्थं निःशंयतया सर्वदा मिलनार्थं च 'स ये पतिः स्यादश्रुतोभ्यः
स्वयं समन्ततः पाति भवानुरं जन'मित्युक्तशेषपतित्वमेव प्रार्थितं ताभिर्न तु विवाह-
नितपतित्वमिति । अत एव प्रमाणातीनायां रासटीलायामेव तासामाकारणम् । यतश्च

न विवाहितपतिभावना प्रभावत एव च न तासामन्यपूर्वाभिः सह लीलायामीर्ष्यादिकं जातम् । विवाहितपतिले सति स्त्रीर्ष्यादिकं कासाग्निदपि सर्वदावश्यमुद्भवेदेव, सल-
 मामादिबत् । न च 'तस्मा अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युभैः पदानि यत्, यैकापहृत्य गोपीनां
 र्हो भुंक्तेऽप्युताधर'मित्यत्रेर्ष्या तासामपि श्रूयत एवेति वान्यम् । नेयमीर्ष्या सहभोगेपि
 त्वेकैव भुंक्ते इत्यस्मिन्नंशे ईर्ष्या । तथा च समानशीलव्यसनरूपा सखी मूत्वा प्रियविप्र-
 योगजनितात्यसद्भास्मद्विप्रयोगजनितं दुःखं ज्ञात्वापि यदस्मान् विहाय भुंक्ते तत् क्षोभं
 जनयतीति सखीत्वप्रसुकुतस्लेहजनितेर्ष्या, न तु सपत्निभावजनितेति निर्णयात् । अत
 एव 'ददशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखी'मित्यत्र तस्यास्तासां च सखीभाव उक्तः ।
 अत एवाग्रे वत्सहभावेन रासलीला, अन्यथा तथा सहान्याभिः सह वा रासलीलायान-
 मर्यादरसो न स्यात् । तस्मादस्मदुक्ताभिप्राय एवात्र । विवाहितपतिना सपत्नीसहभावकृत-
 लीलायां तु घट्टिरीर्ष्यादिभावादर्थेन्यन्तरीर्ष्यासंबलनं तिष्ठत्येव लोके राजमहिषीणाम् । अत
 एव वासरदाननियमोपि तत्र, अत्र तु सर्वदा सर्वसंबलितत्वेनैव लीलाकरणादिति महदेव
 वैलक्षण्यमित्यास्तां तावत्सक्तादुप्रसक्तचिन्तया । एवं चैतादृशपतिभावेनानन्यपूर्वायां
 कुमारीणां जारभावेनान्तर्गृहयतानां निरुपधिप्रियत्वभावेन च रासमण्डलमण्डनानां च
 परमकाष्ठापशरसरूपमयवत्याभिः, तथा च 'गोपीभावेन ये मक्ता' इत्यादियुराणवाक्यात्
 तादृशभावसजातीयभावेनैवाधुनिकानामपि तादृशमयवत्याविति सिद्धम् । तत्रापं रसो-
 परिच्छिन्न इत्यपरिच्छिन्नस्वरूपसर्वभावप्रपत्त्यैकलन्यः । तत्र जारभावो न सर्वभावप्रपत्तिरूपः
 कानैकमात्रप्रपत्त्यैव तस्योद्भवात्, परिच्छिन्नस्वरूपत्वात् । अत एव तेन भावेनास
 रसस्य न प्राप्तिरिति तासां प्रतिबन्धोपि जातः । तस्य देहस्य च सगुणभावाश्रयत्वेन
 सगुणत्वादेव तत्यागानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्त्या निर्गुणताद्यसत्स्वरूपप्रियप्राप्तिस्वाप्तमजन,ि,
 अन्यथा तद्भावस्य सर्वभावप्रपत्तिरूपत्वेन निर्गुणत्वे तच्छरीरस्य च निर्गुणत्वे तेनैव
 शरीरेण प्रियप्राप्तिः स्यादात्समण्डलमण्डनानामिव । अत्राधिकपूर्वपक्षसमाधानानि तु फल-
 प्रकरणीयसुबोधोचिन्यामवलोकनीयानि । तथाचातिप्रतिफूलद्वेपादिभावेनापि चेत् प्रभुर्योगीन्द्र-
 प्रार्थ्यां मुक्तिं ददाति तदातिप्रेमसंबलितजारभावेन कथं न गुणातीतरसरूपस्वरूपं
 दद्यात् । परन्त्येतदेहपात्रानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्तिमुत्पादैव दास्यति । एतादृशस्वरूपस्य
 सर्वभावप्रपत्त्यैकलमत्त्वात् । एवं च सति यद्येतदनन्तरमपि सर्वभावप्रपत्तिरेव भादिनी,
 तर्हि भगवति सर्वभावप्रपत्तिरेव कार्या, न तु जारभावः । 'प्रखालनादिकं फलस्येति न्यायात् ।
 यदि कुत्रापि सर्वोपमर्देन जारभाव एवोदेति तदा भगवदिच्छेद्य तथा, परन्तु सर्वभाव-
 प्रपत्तिमुत्पादैव तत्रापि फलं दास्यतीति ज्ञेयम् । न च 'ये यथा मां प्रपन्नन्' इति
 प्रतिज्ञाविरोध इति वान्यम् । सर्वभावप्रपत्तिलम्बप्रभुरूपप्राप्तौ जारभावन्यकामपूर्तिरूप-
 फलसाध्यन्तर्भूतत्वात् प्रतिज्ञाविरोधाभावात्, तस्माजारभावेन भगवद्भवनं न कर्तव्यम् ।

अत एव सर्वभावप्रपत्तिरहितानां रासमण्डलमण्डनानामपि कामपूर्तिरूपफलमपि दत्तं प्रमुष्णा, अन्यथा तत्र दत्तं स्यात्, ततो ज्ञायते सर्वभावप्रपत्तिलभ्ये फले तदप्यन्तर्भूतमिति । न च पतिभावेपि न सर्वभावप्रपत्तिः, पतित्वमानस्यापि परिच्छिन्नत्वादिति शंकनीयम् । पतिप्रतानां पत्नौ भगवत्ताज्ञानपूर्वकमजनस्य विहितत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वसमयेषु च मम पतिरेव गतिरिति सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् । एवं च सति यत्र विवाहिते लौकिकेभीयं रीति-स्तनालौकिके साक्षाद्भवति पतिभावे सर्वभावप्रपत्तिरिति किं वक्तव्यमिति । न च तर्हि महिषीणां कुतो न सर्वभावप्रपत्तिजनितं फलं जातमिति वाच्यम् । विवाहरूपसंस्कारस्य तत्र प्रतिपन्वकत्वादिति दिक् । तथा चानन्यपूर्वकुमार्यभिप्रेतकुमारीसजातीयपतिभावे-नान्यपूर्वत्रजसोमन्तिनीमिथ्यनिरुपविप्रियत्वभावेन वा भजनं कर्तव्यमिति निष्कर्षः । तत्रेदं भजनं श्रीमद्भक्तमक्तमजनोपेक्षया स्वातन्त्र्येण न कर्तव्यम्, यत एतादृशभावेन भजते 'मन्माहात्म्य मत्सपर्यायं मन्मन्त्रं मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणी'त्यादि पुराणेऽर्जुन प्रति भगवता स्वसपर्यायं गोपिका एव जानन्तीत्युक्तत्वाद्भवन्त एव गुरवः । तथा च तत्समकक्षतया स्वातन्त्र्येण भजने गुरुहेतुररूपापरायः प्रसज्येत । तथा च भगवान् फले न दद्यात् 'दाचार्य मां विजानीया'दिति वाच्यम् । किञ्च, 'न पारवेऽहं निरवधसंसुजां स्वसाधुकृतं विदुषासुपापि वः । या मामजनं दुर्जरगेहशृङ्खलां संवृष्य तद्गः प्रतिपातु साधुने'त्यादिकलप्रकरणीयप्रमुष्णाम्यादयं प्रयुतेतदधीन एव सर्वदा क्रीत-जनवत् त्वन्याधीनः, अतोपि न तदुपेक्षया भजने फलप्राप्तिः । न च 'अहं भक्तपराधीनो दासतय इव द्विज । साधुभिर्गृह्यहृदयो भक्तैर्मक्तजनधियः । नाहमात्मानमाशासे मद्रक्तैः साधुनिर्विना । श्रियं चालन्तिकीं व्रसन् येषां गतिरहं परा । ये दासगारगुत्राताम् प्राणान् विचमिम परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तारस्वक्तुमुत्सहे । मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदक्षिणः । यथे कुर्वन्ति मां भक्त्या सस्त्रियः सत्पतिं यथे'त्यादिनाम्नरीपादिभक्ताधीनत्व-मपि श्रूयते, न त्वन्मरीपादेरेतत्स्वरूपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'भक्तिभेदो बहुविधो मार्यैर्भामिनि माच्यते । स्वभावगुणभेदेन पुंषां भावो विभिद्यत' इतिनाम्न्याद्वक्तिसागोनेकविधः, तेषु च भक्तिभेदेऽप्येतामां भक्तिरत्युत्तमा, परमकाष्ठापन्नस्वरूपत्वात् । अत एवैताः परं तनुभृतो नतु गोपत्रयो गोविन्द एव निरुत्तमनि रूढभावाः । वाञ्छन्ति यद्भवमिषो मुनयो यथ च किं प्रसजन्मभिरलन्तरुयात्सस' । अत्रैता गोपत्रयः परमनिश्चयेन तनुभृत इत्य-नेनान्ये भक्ता जन्मियेन तनुभृतो न भवन्तीत्युच्यते । नन्वत्र किं कारणमित्याकांक्षाया-माहः गोविन्द एतेति । गोविन्द एव निरूढभावाः, न त्वन्परिस्मिन् । निरूढः भक्तु-मन्त्रयो भावो यासां ताः । यथा निरूढशब्दे व्युत्पत्तिर्न कर्तव्या तादर्थ्याभावानुपैतानां भावेष्विति भावः । गोगोत्रेन्द्राचारेण गोविन्दपदेन च धर्मिमान्परता तामां निरूपिता । नन्वन्यभावनता अति महिष्यादयो भर्मिण्य एवेत्याद्यत्रायागाह निरुत्तमनीति ।

निखिलानामन्येषां धर्मिणां धर्माणामप्यात्मा मूलरूपधर्मोत्तर्यः । तादृशत्वं श्रीयशोदा-
तन्दने श्रीकृष्ण एव, 'कृष्णमेतन्मवेहि त्वमात्मानमखिलात्मना'मिति वाच्यत् । तथा चान्ये
धर्मिपरा अपि न निखिलात्मस्वरूपश्रीकृष्णरूपधर्मिपरा इति भावः । नन्वेवं किमित्ययं
भावः स्तूयते, भिन्नरुचिर्हि लोक इति न्यायावयस चद्रोचते स तमेव भावं तमेव स्वरूपं
च सर्वोत्कृष्टं जानातीति चेतत्राह चान्छन्ति यद्भवमियो मुनय इति । पूर्वं संसार-
भयेन मुनयः मननशील्य भूत्वा प्राप्तज्ञाना निवृत्ताविद्याः शुकादयोपि यद्यस्मात्कारणात्
चान्छन्ति यं भावम् । तथा च येन निःशेषाविद्याभाववन्तस्य एवान्यप्रकारकं भावमन्यप्रकारकं
भगवत्स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टत्वेन परमकाष्ठान्नं जानन्तीति भावः । किञ्च, वयमपि वैश्या-
पेक्षयोत्कृष्टाः क्षमियाः लौकिका अपि चान्छमः । यतोनुभावदर्शनं विना नोत्कृष्टं मन्यते
कोपि कमपि । तस्माद्यत्र लौकिकालौकिकानां चान्छमावन्नत्स्वरूपमेव तदासक्ताश्च
सर्वोपरि विराजमाना इति किं चाप्यमेतत्भावस्यैतत्स्वरूपस्य तन्निष्ठानामासां सर्वाधिकत्व
इति निगद्यं । अतः कारणदन्वाः कथा यस्यासावनन्तकथः श्रीकृष्णस्त्वस्मिन् दो
रसोद्दोषाभावयान् तस्य ब्रह्मवन्मभिः सहस्रशुचचतुर्मुखादिब्रह्मभिः किम् ? न किमपी-
त्यर्थः । यद्वा, जन्मभिः पुनःपुनर्वन्मभिरनन्तकथारसस्य तस्य किं मद्य भक्षारस्वरूपम् ?
न किमपि । तेषां मनासि ब्रह्मस्वरूपमप्रयोजकं मासत इत्यर्थः । तथा चानन्तकथारस-
निष्ठत्वे जन्मैव वरम्, न तु शुक्तिरिति । तथा चैतन्मार्ग एतासानेव गुरुत्वेनान्यस्वरूपस्या-
न्याधीनत्वेप्येतासां भावस्य सर्वोत्तमत्वात् परमकाष्ठान्नरसरूपमभावत्वरूपमेतदधीन-
मेवेत्यपि विचार्यासानेवातिदैन्येन दास्यकरणे तत्स्वरूपप्राप्तिसदनुग्रहेषु, न तु स्वातन्त्र्ये-
णेति ज्ञेयम् । अपरं च 'आसामहो चरणरेणुप्रामहं सां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौ-
पधीनान् । या दुस्त्यजं खजनमार्यपयं च हित्वा भेजुमुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विसृम्याम्',
'वन्दे चन्द्रव्रजसीमां पादरेणुमभोक्षणः । यासां हरिकयोतीतं पुनाति भुवनत्रय'मित्या-
दिना व्रजभक्ताः खजनसार्पपयस्य च परमकाष्ठान्नस्य त्यागेन मुकुन्दस्य मोक्षदातुरपि
पदवीं येन मार्गेण भगवान् गच्छति तं मार्गमेव तच्चरणरेणुसंवलितं भेजुने तु शुक्तिः । तथा
च मुक्त्यपेक्षयापि भगवच्चरणरेणुरेव सर्वोत्कृष्ट इति सिद्धम् । एवं चैतादृक्चरणरेणोरेता-
दशानुभावज्ञापने ब्रजसीमन्तिव्य एव गुरुव इत्येतासामनुग्रहत्वेव भगवच्चरणरेणुप्राप्तिरिति
श्रीव्रजभक्तचरणरेणुसम्यन्धि गुल्मलतौपधिवन्मापि प्राथितमतिदीनतया भीमदुःखैर्वन्दनं
च तच्चरणरेणोरेव च कृतमन्यथा सुर्ववज्ञाकृतव्रजताचनितारप्रायेण न भगवच्चरणरेणुप्राप्ति-
रिति द्विक् । तस्मादेतासां गुरुत्वादेतदधीनत्वाच्च तच्चरणरेणुदास्येनैवेतादृक्भगवत्प्राप्तिर्वा-
न्यचेति निःश्रत्वहम् ।

सादेतत् । अयं सर्वोसि यतो रसरूपप्रमुखरूपफलप्राप्त्यर्थमेव । 'रसो वै सः,
रसं धेवपयं लब्ध्यानन्दीनवती'ति युत्वा रसरूपभगवत्प्राप्तेरेव परमफलत्वात् । सा च

प्राप्तिः 'स्त्रेनैव सर्वभावेन परमानन्दमश्नुते' इति नादविन्दूपनिषद्भुत्या 'सोश्नुते सर्वान्
 कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति तैत्तिरीयोपनिषद्भुतेषु सर्वभावप्रपत्तिलभ्यसर्वकामयोग-
 रूपा । स च पूर्णसर्वकामभोगोपि तेषां ब्रजसीमन्तिनीसदृशभावेनैव, नान्यभक्तभावसजा-
 तीयभावेन । एतदतिरिक्तस्थले श्रुतरेणैव, न तु पूर्णस्वरूपेणेति । तथा च तत्त्वमनवा
 भजने क्रियमाणे ब्रजसीमन्तिनीदास्यकरणेषु मनसि उत्समताभावनासत्त्वात् काण्ड-
 सिद्धौ तासां गुरुरूपत्वेन सकृत्प्रभजने फलसिद्धेरभावसत्त्वमकक्षता च सादिति चेत्,
 अत्र ब्रूमः । परमकाष्ठापन्नरसरूपो भगवान् हि लोकेतिरहस्यतमां शुष्टीलीलां यत् प्रकटित-
 यान् तत्किमर्थमिति पृच्छामः । न च 'आगामिनि विरिञ्ची तु जाते सद्यर्थमुद्यते ।
 कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । शुश्रूष्यां भारते क्षेत्रे मासुरे मम मण्डले ।
 वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् यो रासमण्डले । आरथमेव सुखेहं सुहृदं सर्वतोषिकम् । मयि
 सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति गृहदासनपुराणोक्तेः श्रुतीनामनुग्रहार्थमिति वाच्यम् ।
 अनुग्रहस्य श्रुतिनिमित्तप्रदर्शितप्रकृत्यतीतलोकेषु कर्तुं शक्यत्वात् । न च 'पुरा महर्षयः
 सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् । ते सर्वे स्त्रीत्व-
 मापन्ना समुद्रताश्च गोकुले । हरिं सम्प्राप्य कथमेन ततो मुक्ता भवार्णवादि'ति । 'अग्निपुरा
 महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमर्जं विश्रुम् । कृष्णस्य
 रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चतुश्च तन्नाडीडन्त केनच'मित्यादि
 पद्मपुराणोत्तरखण्डमहाकौर्मोदिवााराहपुराणादिवचनसिद्धदण्डकारण्यवालाख्यमहर्षिणामनु-
 ग्रहार्थमित्यपि वाच्यम् । दण्डकारण्यसमहर्षिणामपि तत्रैव स्त्रीदेहं सम्प्राप्य रामरूपेणैव
 न रमणं कृतम्, किन्तु तदेहपातानन्तरं स्त्रीदेहं सम्प्राप्य मसाण्डान्तर्पतिवृन्दावन एव
 श्रीकृष्णरूपेणैव रमणं कृतम् । एव च तदेहपातानन्तरमलौकिकदेहे सम्प्राप्य श्रुतिप्रदर्शित-
 वृन्दावन एव कृतो नानुग्रहं कृतवानिति प्रथे तत्रोत्तरमावात्, न च स्वतन्त्रेणैव भगवा-
 निति वाच्यम् । 'अनुग्रहाय मकानां मानुषं देहमाश्रितः । यज्ञे तादृशीः स्त्रीडा याः श्रुत्वा
 तत्तारो मनेदि'ति फलप्रकर्षणीयवाक्यारूपाकानुग्रहार्थमेवैतादृशस्त्रीडाश्रितप्रभुमाकत्वात् ।
 प्रथे निःप्रयोजनकृपाकृत्रास्ताश्चुत्वाच । न चातुग्रहं निना नैतादृशफलप्राप्तिरित्यनुग्रहेन
 प्राथमिकजीवानामप्येतदेहपातोत्तरं तादृशफलदानं तत्रैव सित्वा कुनो न करोतीति
 वाच्यम् । भगवान् हि रसरूपस्वरूप प्राथमिकजीवानामपि केषांश्चित्तु त्रिचारितान्
 स्वगुण्यमकेच्छाधुनिकलोच्छया । तत्र रसरूपमयव्याप्तिस्तु रसरूपभावेनैव योग्या,
 नान्यादृशानेन, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति वाच्यत्वात् । तत्र रसरूपभावस्वरूप साधनं
 वेदादिषु कृपापि नोक्तमतः प्रथमे वृन्दावनं रसरूपस्वरूपा रसरूप परिकरं च तत्प्राप्त्यनु-
 ग्रह रसरूप साधनं च प्रकृतं कृत्वा तादृशसाधनेन तादृशस्वरूपप्राप्तिं महर्ष्यादीनां कृत-
 यान् प्रभुः, तदनन्तरं तादृशसाधनस्यानिर्घातनिर्घाम्यन्तां जीवानां तदनुग्रहेन तत्स्वरूप-

प्राप्तेर्निःप्रत्युद्धत्वमिति तवाकरणाभावात् । न च रसरूपभावमश्रादत्वानुग्रहेणैव कुतो न तादृक्फलदानमिति वाच्यम्, स्वतचेच्छेन भगवतैव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं'मित्युक्तत्वात् तादृक्प्रतिपत्तिं विना तादृशानुग्रहाभावात् तादृशफलदानाभावात् प्रपत्तेरपि तत्रैव दानेन प्राकट्यवैयर्थ्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । न च 'नायमाला श्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति सुण्डकोपनिषद्वाक्याद् विनापि साधनं भगवत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतद्वाक्यानुपदोक्तं 'नायमाला यलहीनेन लभ्यो, न च प्रमादात्पसो वाच्यलिगात्, एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांसस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे'तिवाक्यं 'एतैरुपायैर्यतते' इत्युक्तेः पूर्ववाक्येन मर्यादीयसाधनमात्रनिषेध एव, न तु एतैर्मन्मनसि स्थितैरुपायैर्व्रजमकसजातीयभावादिभिः यः कश्चन यतते तस्य भगवद्दशीकारकसर्वात्मभावरूपबलभावेन आत्मा प्रसरूपं हृदये प्रकटं धाम विशते प्रविष्टो भवतीत्यर्थान्न मर्यादातीतसाधननिषेध इति त्वदुक्तेरनवकाशात् । अन्यथा फलत्वव्याहृतिः । यत्किञ्चित्साधनसाध्यस्यैव फलत्वात् । तस्मादतिमाग्यवचरणां जीवानामेतादृशसाधनेनैवेतादृशफलप्राप्त्यर्थमेतादृशोवतार इति । एवं च व्रजमकसमानभावेनाभजने तत्कृतप्राप्तेः कस्याप्यभावादेतादृशमार्गप्राकट्यवैयर्थ्यापातः स्यात् । अत एव 'क्षियो या पुरुषो वापि भर्तृभावेन केवलम् । इदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नाम संशय' इति बृहद्दामनपुराणे । 'येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा सुहृदो देवमिष्ट'मित्यादिना श्रीभागवते चोक्तम् । अन्यथैतादृशवाक्यं व्यर्थं स्यात् । तस्माद्ब्रजमकसजातीयभावेनैव भजनं कर्तव्यम् । परन्तु व्रजमकदासपूर्वकमेव, न तु स्नातच्येन, व्रजमकानामेतन्मार्गगुरुत्वाद्यगोस्त्रदर्शनीतत्वाच्चैति निष्कर्ष इति सर्वं समवसम् । न च प्रमोर्व्रजमकर्षीनत्वेन तदासकृत्पेपि यदि ताः प्रतिपन्थं कुर्वुः प्रमोः स्वरूपदाने स्त्रीत्वभाषसिद्धप्रतुरेर्ष्या तदा कथमेतादृशफलप्राप्तिरिति वाच्यम् । रसरूपप्रमोरेव फलत्वात् रसरस च विगावानुभावव्यभिचारित्तमरूपत्वात् तत्र विगावत्त्वेन व्रजमकानां रसरूपप्रशुत्वात् तेषामप्यनुगत्यैवेतादृशमार्गप्राकट्यास जातत्वेन तत्कृतैर्ष्या प्रतिपन्थामात्तात् । किम्, यथैव लौकिको नायकोनेकनायकानामेककालाच्छेदेन रसदानं कर्तुं न शक्नोति तत्रैवेर्ष्यापि सम्भवति । अत्र तु प्रमोर्लौकिकत्वात् 'कृत्वा तानन्तमारम्भानं यावतीर्गोपयोपितः । रेमे स भगवांस्त्राभिरात्मारामोपि लील्ये'त्यत्रैवानन्तरूपत्वेन सर्वेषां रसदानकल्पसमर्थत्वान्नेर्ष्याविकाशः, यतः सर्वत्रैव सर्वानुभववेष एव प्रभुः सर्वदा विराजते । ननु प्रन् रसरूपसादनन्तर्गताथ व्रजमक्ता विभावत्वेनास्मादादिप्राप्तिय व्रजमकदासविशिष्टभगवद्रूपकसर्वात्मभावेन । एवं च भगवद्रूपरसानुभवे सिद्धे तत्समये कैनासां दास्यं स्यासति । न च तदुत्तरेतासां दास्यं मास्तिविति शंकनीयम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादासंभाषतेरिति चेन्न, अलौकिकसमोगातुहृत्सामर्थ्यस्य ग्राह्या रसरूपमयवद्भोगस्य व्रजमकदास-

भोगस्य चैककालवच्छेदेनैव सम्भवेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाया अभंगात् । न 'चाचार्यं मां विजानीयादि'स्वनेनाचार्यस्य भगवत्त्वेन तदास्यपूर्वकमेव जीवैर्भगवदासं क्रियते साधनदशायां, फलदशायां तु भगवदासमेव तिष्ठति, न त्वाचार्यदास्यम्, तत्र केयं मर्यादा, तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वेषां भगवद्रूपाणां नित्यत्वेनाचार्यरूपस्य भगवद्रसानुगुणभगवल्लीलान्तर्गतत्वात् स्वरूपस्य चालौकिकसामर्थ्येन तदास्यकरणस्यापि सम्भवात् । एवमेव सर्वभावप्रपत्त्या भजनमिति प्रभुदत्तालौकिकविषयकसामर्थ्येन सर्वविध-
लीलास्वप्नेतस्य भजनकर्तुः साक्षिण्यं सिद्धम् । किं बहुनांशपतारादिलीलायामप्यशिनैव च भक्तोपि तत्तल्लीलानुभवं करोतीति न कस्यामपि लीलायामेतादृशभक्तासहभावो भगवतः । न चैवं श्रीनारायणादिभक्तस्यापि श्रीनारायणे सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् सर्वत्र तत्सहभाव-
प्राप्तौ पुरुषोत्तमसहभावोपि स्यादिति वाच्यम् । 'ये यथा मां'मित्यपदे मामिति पदेन पुरुषोत्तमत्वेनांगुल्या स्वस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमुक्तत्वादेतस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्णपुरुषोत्तम-
भावसम्बन्धित्वात्, अन्यथा दण्डकारण्यस्पर्षीयामपि तेनैव स्वरूपेण रसदानं कृतं स्यात् कोसलेन्द्रकुमारेण । किञ्चित्तस्याः प्रतिज्ञायाः सर्वभगवत्स्वरूपसम्बन्धित्वे
पूर्णांशत्वादिविभागोपि न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तदान्यस्वरूपाणामंशरूपश्रीकृष्ण-
स्वरूपाणामपि श्रीमता व्यासेनोक्तत्वेन चित्ताप्रसादो न स्यादिति सर्वमनवद्यम् । एवञ्चैक-
भक्तसम्बन्धिन्या अपि लीलाया न परिच्छेदस्तर्हि सर्वभक्तसम्बन्धिन्या लीलायाः परिच्छेदः
केन कर्तुं शक्येतैति किं वाञ्छनसामोचरमाहात्म्येषु प्रसुतत्परिकरतद्भक्तेषु विचारचातु-
र्येण । किञ्च 'त्रैलोक्ये भगवद्भक्तः के त्वां जानन्ति भर्गणि । केतु पा त्वं सदायत्तः
केतु प्रेम तवातुलमि'ति श्रीमदलुनेन पृष्ठे भगवानुयाच 'न तथा मे प्रियतमो महा
रुद्रश्च पार्थिव । न च रुद्रमीर्न चाल्मा च यथा गोपीजनो मम । भक्ता ममानुरक्तार्थ
कति सन्ति न मूढे । किन्तु गोपीजनः प्राणाधिकप्रियतमो मम । न मां जानन्ति मुनयो
योगिनश्च परन्तप । न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति माम् । न तपोभिर्न वेदैश्च
नाचारैर्न च विद्यया । पशोस्मि केवलं प्रेम्णा प्रमाणं तत्र गोपिकाः । मन्माहात्म्यं मध्व्या
गच्छद्भवां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति भर्गणि । निजाङ्गमपि या
गोप्यो ममेति समुपासते । ताम्यः परं न मे पार्थ निरूद्येमभाजनम् । मम भक्तास्तु ये
पार्थ न मे भक्तास्तु ते मताः । मम भक्तस्य ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मता' इत्यादि-
पुराणप्रयत्नान्मरुत्तम्पूजान्पिकेति श्रीभागवताद्भजनकानां भक्तशिरोमूषणत्वात्
प्रभोरतिप्रियत्वावापि एतामां दास्यं कर्तव्यम् । एवम सति एतदास्यकरणे प्रभोरत्वा-
नन्दाभिर्मानेन तामामत्सानन्दाभिर्मानानसि सन्तोषेण तदनुग्रहात् तत्पूर्वोक्तं फलं
भगवान् ददानीत्यपि तत्राम्भरणम् । तथा चैतासां पुफुत्वात् प्रभोरेतदधीनत्वान्भक्त-
निरोमूषणप्रदानप्रियत्वात् सर्वपरितदास्यकरणपूर्वकमेव प्रभुदास्यकरणमिति सिद्धम् ।

अथ श्रीमत्स्वामिन्यादीनां सर्वासां समतयैव दास्यं कर्तव्यमथवा न्यूनाधिकभावेनेति पृच्छसि चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा । सर्व- गोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तबलमे'ति पद्मपुराणवचनात् । अथ च 'त्रैलोक्ये पृथिवी घन्या तत्र बृन्दावनं पुनः । तत्रापि गोपिकाः पार्थे तत्र राधाभिधा मने'त्यादिपुराणवचनात् । 'सर्वश्रेष्ठा गान्धर्व्युवाचे'ति गोपालतापिन्युपनिषद्भुतेषु गान्धर्व्यपरनामिकायां श्रीस्वामि- न्यामेव सर्वापेक्षया भगवतो ममतातिशयात् तत्रैव निजदास्यं मुख्यतया स्थापयित्वाऽ- न्यासु ब्रजसीमन्तिनीषु 'मोहितां दुःखितां सखीमि'त्यादिना सखीलोकेः सख्याश्च समानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां स्वामिनीसमानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां श्रीमत्स्वामिन्या अतिप्रियतमानां दास्यमपि स्वामिन्यनुग्रहाकांक्षया स्वामिनीदासांगत्वेन स्वामिनीवदेव कर्तव्यम् । तासां समानशीलसखीत्वात्तदास्यकरणे श्रीस्वामिन्यत्यन्तमनुगृह्णाति । स्वामि- न्यनुग्रहे च ता अनुगृह्णन्ति । तदनुग्रहे च ब्रजराजकिशोरानुग्रह इति न कदापि कुत्रापि केनाप्यश्वेन फलविच्छेदः । अत एव कैथिरुगवर्दयैः सिद्धान्तितं श्रीमच्चन्द्रावल्यादिषु स्वामिनीप्रतिपक्षालनपि न सम्भवति, सखित्वोक्तिविरोधात् । अत एव 'यदैव धीराधे मिलति रहसि त्वां मधुपतिस्सदैवाकायाहं निजचरणदास्योक्तिगदिता । मुदा चन्द्रापत्ये'ति पद्ये अस्मत्प्रभुभिः सखीत्वमेव स्फुटीकृतम्, न तु प्रतिपक्षालनम् । अत एवास्मत्सर्व- स्थापिताः प्रभुचरणाः श्रीमत्स्वामिन्येकतद्दास्यकपदपयादौ तदास्यमेव सविस्तरं प्रार्थयन्तो 'यावन्ति पदपद्मानी'त्यादिनाऽन्यासामपि दास्यं प्रार्थितवन्तः । अन्यथा श्रीस्वामिन्या इवान्यासामपि पृथक्कृतया दास्यं प्रार्थयेयुर्न तु तदास्यप्रार्थनाप्रसंगः । सर्वासामपि सन- प्राधान्यात् । तस्मादन्यासां दास्यसंभवेनैवैवस्मदुक्त एव पन्थाः । ननु पदं चेत् सर्वा- स्सपि सखीत्वं तदा रसान्तर्गतमानसखिडवाकलहान्तरितादिरीला नोपपद्येतेति चेत्, अत्र वदामः । हृदयादिस्थिताभरणमणिगणप्रतिबिम्बितदृष्टनिजरूपे प्रतिनायिकाभ्रमात् संकेतस्थलानागमनाद्वा मानोदयात् । एवमेव चन्धविशेषाकस्मिकललाटसंक्रान्तस्वचरणतल- लाक्षारसे सुरतसमयसमुद्भूतनिजदन्तसख्यतादिषु च कदाचिदतिविस्मरणेन रासखनिखिल- ब्रजभक्त्यातिरिक्तमरक्रीयाकृतत्वग्रान्त्वा मानसखिडवाकलहान्तरितादिरीलानां सम्भवात् । न च लाक्षारसदन्तनसख्यतादिषु स्वयूषकृतत्वग्रान्तिरेव कुतो न जायत इति वाच्यम् । तथा भ्रान्ततायामपि तासु परस्परं दृढतरसखीत्वजनितान्तिभ्रम्या ईर्ष्यानुदयेन तयालीलासम्भवात् । किञ्च 'योगमायानुपाश्रित' इत्यनेन रसलीलायां योगमायाश्रितो भगवान् । एवञ्च योगमाया यथा यथा येषां येषां पदार्थानामुपयोगो रसलीलयाम्, तथा तथा करोतीति परकीयासम्भोगादिदर्शनजमानादिरसानुभवार्थं परकीयासम्भोगादि प्रदर्श्य मानादिरसानु- भवं कारयतीत्यनेनापि प्रकारेण मानादिरीलानां सम्भवाच्च । यदि चाल्पन्तनाग्रहो भवतां यच्चन्द्रावल्यादिसम्भोगदर्शनेन मानादिरेवास्त्रेव च प्रतिपक्षालं तदा तत्सर्वं कल्पान्तरायांश-

रूपद्वयावतारीयरसलीलायामेव, न सारस्वतकल्पीयपूर्णावतारसम्बन्धिरसलीलायामिति बुद्धताम् । यदि सारस्वतकल्पे भवदुक्तप्रकारः स्यात्तदा श्रीभागवते स्फुटमुपलभ्येत । उपलभ्यते तु सखीत्वमेव परस्परं फलप्रकरण इति सर्वं चतुरस्रमिति कृत प्रसक्तानुप्रसक्त-चिन्तया । अत्रेदं ज्ञेयम् । अत्र फलत्रये फलद्वयमेतद्देहेषु भवति परन्तु मनस्येव रसरूप-भगवत्सम्बन्धेन मनसोलौकिकत्वानावात् । सेवोपयिकदेहरूपतृतीय फल त्वेतद्देहपातो-त्तर एव भवति सर्वथा । सर्वत्र लौकिकदेहपातोत्तर एवालौकिकदेहसम्बन्धसम्भवा-दिति दिशु ॥ १ ॥ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः । ननु बाधके सति कार्यानुदयाद्बाधकभावस्य सर्वत्र कारणत्वेन यद्बाधकं तदुज्वित्तज्वररूपसाधनसेवायाम्, तद्वक्तव्यम्, यदभावः सम्पाद्य मानससेवारूपं तत्कार्यं सम्पाद्यतामित्वाकांक्षायां तदुज्वित्तज्वररूपसाधनसेवाबाधकमाहुः उद्वेगः प्रतिबन्धो चेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

एतस्य विवरणं तु सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेगो वा प्रतिबन्धो वा भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यन्तम् । तत्र तदुज्वित्तज्वर-रूपसाधनसेवायां येन क्रियमाणेन उद्वेगप्रतिबन्धमोगा भवन्ति तस्य परित्यागः कर्तव्यः । तत्परित्यागे तत्साध्योद्देशायतुदयात्तदुज्वित्तज्वररूपसाधनसेवासम्पत्तौ सत्यां मानससेवासिद्धिर्भवतीति भावः । तत्रोद्वेगः शोकदुःखादिजनितो भवति, तेषु शोकादिषु जातेषु 'चित्तोद्वेग विधायापि हरिष्यत् करिष्यति तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां हृतं त्वे'दिति नवरत्नोक्तैर्भगवत्सीला यथा सर्वा तमेयमप्येका भगवत्सीला भगवतः सुसा-धापिकेति ज्ञात्वा शोकादित्यागः कर्तव्यो, न तु शोकादिदूरीकरणार्थं यत्नः कर्तव्य इति । अन्यथा यद्यपि भविष्यति तदेव यत्प्रभुणा निश्चितमस्त्यतः तस्य स्वरूपेण विषयनं तु न कर्तुं शक्यम्, तथापि प्रसुप्तसाधकलीलापदार्थनिवर्तनेऽज्यायामपि सामिद्रोहो भवेदत-प्रतिबन्धो ज्ञात्वा तादृशशोकदुःखादिकेषु लक्ष्णेषु सत्यद्वेषकारणमाधादुद्वेगामास्य जाय-मानत्वादुद्वेगसाधनपरित्यागः कर्तव्यः । यद्वा, चलिष्ठम्भेच्छरलिष्ठवेदयाज्ञजनितोपद्रवेण साधनरूपमेवायमुद्वेगो भवति तदमानार्थं तत्साध्यैरुप्यरूपसाधनपरित्यागः कर्तव्य इत्ये-तदर्थं साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तत्रोद्वेगकारणानामनन्तत्वात्तत्रोद्वेगानामप्यनन्तत्वात् परिणामा कर्तुमशक्येति सर्वत्रिधमप्युद्वेगमुद्वेगवर्जनेकरिपमेव निरूप्य द्वितीय प्रतिबन्धरूपं तदुज्वित्तज्वरसेवायां बाधकमाहुः अकर्तव्यमिति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्वृत्तिर्न ति ।

यथा वा तत्परिनिर्धारो विधेयः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

एतस्य विवरणं तु प्रतिबन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्च, तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदासुरोयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावापेति विवेक इत्यन्तम् । अत्र भगवतः सर्वथा चेदकर्तव्यं भगवत्कृतप्रतिबन्ध इति यावत्, तदा गतिः तदभावसम्पादकसाधनं किमपि नास्तीति मूलार्थः । अत्र उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकमित्यनेन पूर्वं सेवायां बाधकत्रयं यदुक्तं तद्गुणं तत्राभावसम्पादनार्थमेव । अत एव त्रयाणां साधने त्यक्ते तदभावः सम्पद्यत इति त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति विवृतौ स्फुटीकृतम् । न च बाधकत्रयत्याग एव कृतो नोक्तः, तत्साधनपरित्यागः किमर्थमुक्त इति वाच्यम् । जाते उद्देशे जाते च प्रतिबन्धे जाते च भोगे सेवाभावस्तस्मयावच्छेदेन सिद्ध एव जाते तत्त्यागः कर्तुमशक्योऽप्युचरसमये तत्राद्योपि स्वयमेव भविष्यतीति व्यर्थस्तत्परित्यागः कर्तव्य इति पुरुषप्रवक्तोपदेश इति मनसिकृत्य सेवावियये बाधकत्रयं न यथोत्पद्यत एव तथा कर्तव्यं पुरुषेणेत्येतदर्थं त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तत्वात् । एवं च सति अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्नहीत्यनेन भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावसम्पादनार्थं गतिर्नाहीत्युक्तत्वादन्यकृतप्रतिबन्धानावसम्पादने गतिरस्तीत्यतः सिद्धत्वाद्विविधं प्रतिबन्धकमागतमेवेति कण्ठवेष-मूलेनुक्त्वा विवरणे प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकैर्विध्यमाहुः प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्र भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावः सम्पादयितुमशक्यः, साधारणस्तु शक्य इति विवरणे आहुः तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । तत्र प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकभेदद्वये आद्यः साधारणः प्रतिबन्धो भगवद्विपुत्रभार्यादिकृत-प्रतिबन्धस्तत्र साधनपरित्यागस्योक्तत्वात् तत्साधनरूपे शो भार्यादिः स त्याज्यस्तत्तु शक्यः । तत्त्यागेन प्रतिबन्धानावरूपबाधकभावः सम्पादयितुं शक्य इत्यर्थो ज्ञेयः । अत एवोक्तं 'भार्यादिरनुकूलश्चेत् कार्येऽभवत्कियाम् । उदासीने स्वयं कुर्वात् प्रति-कृते गृहं त्यजे'दिति भागवततत्त्वदीपे ।

अथ भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु न केनापि त्यक्तुं शक्य इत्याहुः भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यमिति विवरणे अर्थः स्पष्टः । ननु भगवत्कृतः प्रतिबन्धः कस्य फलाभावसम्पादकः ? किं कायवाक्यनोनिर्मितं कुर्वतः पुरुषस्याहोस्त्रिजलनेच्छवतो वा ? तत्र नायः । 'इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत्सदे'ति भागवततत्त्वदीपकारिकाव्याख्याने 'एतापि सकृत्कृता परिचर्या परम-पुरुषार्थदेवि । परं विद्यमानदेइक्ष निःकृत्यं सदा परिचरे'दित्याचार्यः सिद्धान्तितत्वात् किञ्चित्कालिकमज्जनोत्तरं यावज्जीवं कयाचिद्भवद्विच्छया भगवत्कृतसेवाप्रतिबन्धेपि परम-

पुरुषार्थलाभस्य सिद्धत्वादन्य भगवान् फलं न दासतीति निषेधस्य विरुद्धत्वात् । अत एव
 'न हांगोपक्रमे ध्वंसो मद्दर्शस्योद्भवण्वपी'ति एकादशस्कन्धीवप्रभुवचनं 'यानास्थाये'ति
 वचनं 'सकृदिद्वादिपुरुषं पुरुषो याति साम्यतां संवत्सरं किञ्चिद्गन् दित्वा यद्भरिर्चित'
 इति षष्ठस्कन्धीयाष्टाप्यायीयशुकवचनं च । न द्वितीयः, विना भगवत्कृपां भजनेच्छानु-
 दयात्, तदुदये च भजनस्य भविष्यत्वनिश्चयेनापि निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । तथाचायं
 निषेधो भगवत्कृतप्रतिषन्धे कालविलम्बेन फलदानेच्छामेव ध्यनक्ति, न तु तददाने-
 च्छामिति भावः । अन्यथा भजनेच्छानुकूलकृपावैयर्थ्यं प्रसज्येतेति । न च विनैवानुग्रहं
 भजनेच्छेदय इति वाच्यम् । अवतारदशायां स्वरूपदर्शनेनैवेच्छेदोदयसम्भवेऽप्यनवतार-
 दशायां सत्संगश्रीभागवतादिश्रवणं विना शुद्धपुष्टिभजनेच्छेदोदयस्याद्यत्वाद्दशुतत्वाच्च । यदि
 पुनर्विनादर्शनश्रवणादिक्रमसि शुद्धपुष्टिभार्गीयभजनेच्छेदोदयः स्यात् तदा पुरुषोत्तमावता-
 रोपि न स्यात् । अत एवानुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रित'इत्युपक्रम्य 'विक्रीडितं
 प्रजघ्वभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोनुशृणुयादय वर्णयेद' इत्यत्र य इतिपदेन यस्य-
 कस्यापि श्रवणवर्णनाग्यां भक्तिं परामित्यनेन भक्तिलाभ उक्तः, स त्विच्छोत्पादनपूर्वक एव ।
 तस्माद् व्यर्थं भगवत्कृतश्चेत् प्रतिषन्ध इत्यादिनिरूपणमिति चेत्, अत्र वदामः । पुत्रादि-
 जन्माद्युत्तरं केनापि प्रतिषन्धेनाकृतपुत्रादिनिवेदनस्य कस्यचिन्महत्तमस्य पुरुषस्य वदनन्तर-
 मतिक्रमया पुत्रादिहेतुन वा कदाचित् तदनिषेदनस्मरणे मनसि स्थानमप्युत्रादिः शुद्धपुष्टि-
 भजनेन भगवन्तं प्राप्नोतिवति मयास्मि नामनिषेदने दत्त्वा भगवत्सेवा कारणीया तदा त्वं
 सेवां कुरु मत्तो नामनिषेदने गृहीत्वैति कथने यदि तस्य ह्यत्योप्युत्साहो न दृश्यते कदापि
 प्रस्युत द्वेषः तदोषेयमिदम्, यदस्य भगवत्कृतः प्रतिषन्धोऽस्ति भगवान् फलं न दासती-
 त्यसो नोपदेष्टव्यं किमपीति ज्ञापनार्थत्वेन भगवत्कृतश्चेत् प्रतिषन्ध इत्यादिनिरूपणस्य
 सार्थकत्वात् । ननु तदा शुद्धपुष्टिभार्गीयपूर्णस्वरूपसेवाफलं वा भवत्वसांशस्वरूपसेवा-
 फलं तु भविष्यतीत्यंशसेवोपदेश एव कर्तव्यत्वेनेति चेदित्यार्थस्याहुः तदान्यसेवापि
 व्यर्थंति । अंशाग्निनोभेदादंशस्यांश्वपीनत्वाच्चानिष्कृतप्रतिषन्धेऽस्य फलदानासमर्थ-
 त्वान्महाराजकृते प्रतिषन्धे सचिवादेरित्येतर्थाः । नन्वंशिनो न स्वस्वरूपपरमफलदानेच्छा
 किन्तु स्वलाफलदानेच्छांशारात् तदाग्नेन फलदानं कर्तव्यमेव, महाराजस्य महाफलदानेच्छा-
 भावेपि सचिवादिद्वारा स्वल्पफलदानेच्छायां सचिवादिनेषेति चेत्, सत्यम्, यथांश्व-
 विरोधेनांशभजनं तर्थाग्नेन फलदानं महाराजाविरोधेन सचिवादिभजने सचिवादिनेव,
 न तु तद्विरोधेन भजने । तथा चैतस्य भगवत्सेवाकर्तव्यत्वकथनेपि कदाप्युत्साहमाभावात्
 प्रत्युत द्वेषोद्भवाग्निनापि फलदानमित्यन्यसेवावैयर्थ्यात् सापि नोपदेष्टव्येति सुपूकं
 तदान्यसेवापि व्यर्थंति । किञ्च, तदेवाद्यस्य यत्स्वरूपं तस्य निर्धारोपि भवतीत्याहुः
 तदा आसुरोपं जीय इति निर्धार इति । आसुर आसुरावेषी आसुरभाषयान्

वा सहजासुरो वेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । अत्र कदाचिद्भक्तसन्निधौ यस्य मनसि भगवति सद्भाव उत्पद्यते द्वितीयाक्षणे तदसन्निधौ तु चक्षयति स आसुरावेशी आसुरभाववान् वा ज्ञेयः । यस्य तु सत्संगेऽपि भगवति न सद्भावः कदापि स तु सहजासुर इति ज्ञेयः । ननु तर्हि महत्तमकृपावैयर्थ्यप्रसंग इत्याशङ्क्याहुः यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतमिति । या अपवा यथा आसुरस्य तत्त्वनिर्धार उक्तस्तथा विवेको विचारो ज्ञानमिति यावत् । तत्साधनमसुरस्य शोकाभावरूपफलाय मतं सम्मतमित्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां गायत्र्या, सैवेश्वरः, तत्कृतत्वाद्भगन्मायिकम्, तेषां मुक्तिश्चान्वन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भृतिगुणसत्' इति श्रुतेर्देवेष्वनाविष्टानां सहजासुराणां कामनाभावपूर्वकं सम्भृत्सुधासकानां तदुपासनारूपसाधनवलेनासुरज्ञानमार्गप्रवेशे सति शोकाभावरूपान्तरफले जाते सुखदुःखात्यन्ताभावस्वरूपपुनरावृत्तिरहितप्रकृतिलय-रूपान्वन्तमःप्रवेशरूपा मुक्तिः । आसुराविष्टानां दैवजीवानां तु निरुपधिऋषया भगवता इतानां मध्ये दैवस्य दैवज्ञानाभावात् स्वरूपवलेनाक्षरप्रणयि ल्यरूपा मुक्तिः, तदाविष्टासुरस्य त्वासुरज्ञानाभावात् स्वरूपवलेनैवापुनरावृत्तिरहितान्वन्तमःप्रवेशपरपर्यायप्रकृतिलयरूपा मुक्तिः । अन्येषां सकामानां सहजासुराणामसुराविष्टदैवजीवानां च 'असुर्यां नाम ते लोका अन्धेन तमसा घृताः । तांजे प्रेत्यसि गच्छन्त्यविद्वांसोदुषा वनाः', 'तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमसुरानासुरीन्धेव योनिष्विति श्रुतिभगवद्वाक्यान्मान्वन्तमोवृत्तकेवलदुःसात्मकलोकरूपनरकप्रातिसाद्भोगानन्तरं पुनरासुरयोनिप्राप्तिरेवेति कृतं पण्डवितेन ।

एवं च सर्वं भायिकमेकोऽसदायात्मा स एव परमार्थो मायैवेश्वरो नान्य ईश्वरः कोऽप्येवं तत्त्वनिर्धाररूपो विवेकः सोऽस्य साधनं मतं सम्मतं यावज्जीवं शोकाद्य-मावाय, तदनन्तरं तादृशमुक्तये वेतिशेषः । तथा च तादृशपुत्रभाषादेः संसाराविष्टत्वा-न्महत्तमकृपया तेषां संसाराभावेन शोकाद्यभावपूर्वकतादृशमुक्तिनिमित्तमासुरज्ञानमार्ग-सुपरिशेदिति भावः । अत एव श्रीमद्सुदेवैरासुरज्ञानमार्ग एव कंसस्य श्रीमद्देवकीपथो-धतस्योपदिष्टो न तु दैव इति ज्ञेयम् । इदमेवाहुर्विवरणे तदा ज्ञानमार्गेण स्वातन्त्र्यं शोकाभावायेति विवेक इति । तदा तेष्यसुरावेदयासुरभावपत्सहजासुराजीवत्व-निर्धारं सत्येतैरासुरज्ञानमार्गेण स्वातन्त्र्यमित्यत्र विवेको विचारः सिद्धान्तभूत इत्यर्थः । तथा च तान् प्रत्यासुरज्ञानमार्गं उपदेष्टव्य इति भावः । यद्वा पूर्वमासुरोऽयं जीव इति निर्धार इत्युक्तं तर्हि तेन किं साधनमनुष्ठेयमित्याकांक्षायां तदा ज्ञानमार्गेण स्वातन्त्र्यमि-

१ आर्षेयजीवास्ते सर्वे देवानां वयुषि स्थिताः, मायेतेन मिया ये च मूढदेवा इति स्वताः, तेषां तमय सन्निधौ चान्ये देवाःसिक्तव्यः, तेषां स्थावं च सार्गादि सत्तापदमयासुरावृत्तिपक्षपुराणोत्तरतदुपयोगान्धेन्य आसुरावेतानां मुक्तेरसुराव्यामन्तमोऽस्वरूपनरकप्रातिरक्तं च ।

त्यासुरस्यैव साधनमुपदिशन्ति तदा ज्ञानेत्सादिना । एवं च ज्ञानमार्गपदेनासुरज्ञानमार्ग
 एवायातीति तथा व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । न ह्यासुरस्य सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरज्ञानमार्गं पुरुषोत्तम-
 ज्ञानमार्गं वाधिकारः, तस्य तामसत्वात् । अत एवेश्वरत्वेनाभिमततामसमावाशस्त्युपास-
 कास्त्रेण सत्त्वामावात् सत्त्वजनितज्ञानाभावे 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्युक्ता नोर्ध्वगतिः,
 किन्तु तामसज्ञस्त्युपासनाजनितज्ञानस्य तमोगुणजनितत्वेन तामसत्वाद्दयो गच्छन्ति
 तामसा' इत्यधोगतिरूपनिरयान्धन्तमोरूपप्रकृतिलयान्यतरप्रवेश एव, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त'
 इति वाक्यात् । अत्र अधःपदेनाधममेव विवक्षितम्, न तु नीचस्थानम्, निरयापां
 नीचस्थानत्वेपि अन्धन्तमःप्रवेशरूपासुरस्युक्तेः सुखदुःखसाधाररूपत्वेन नीचस्थानत्वाभावात्,
 सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरब्रह्मज्ञानमार्गं तु 'देवी सम्पद्दिमोक्षाये'ति वाक्यादेवसम्प्रकृतजीवा-
 नामेवाधिकारः । अत एव 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मनुसूदनः । सात्त्विकः स तु
 विज्ञेयो भवेन्नोक्षायापिष्ठित' इतिभोक्षधर्मविनारायणीयवाक्यान्मोक्षाधिकारिणां सात्त्विक-
 त्वेन 'सत्त्वारसत्त्वापते ज्ञान'मित्युक्तसत्त्वगुणजनितज्ञाने'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इति
 वास्योक्तोर्ध्वगमनरूपा स्वर्गमुत्तयन्तरप्राप्तिर्भवतीति । अथोर्ध्वपदस्योत्तममित्यर्थो न तूच-
 स्थानम्, स्वर्गलोकसोर्ध्वलोकत्वेपि 'यत्र दुःखेन सम्भिन्न'मित्यादिवाक्योक्तस्वर्गसुख-
 स्य मुक्तेश्चोर्ध्वलोकत्वाभावात् । तस्मादूर्ध्वपदेनोत्तमत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञेयमिति
 दिक् ॥ ३ ॥

तथा च यस्माद्वाधकेषु सत्सु न सेवासिद्धिरतलत्र यत्साधनपरित्यागः कर्तव्य
 इत्याहुः वाधकानां परित्याग इति । एवं द्विविधमपि प्रतिबन्धरूपं सेवावाधकमुक्त्वा
 लौकिकभोगरूप सेवावाधकं वदन्तो द्विविध भोगमाहुः भोगेऽप्येकं तथा परम् ।
 निःप्रत्य्यूहम् । एतद्विवरणं तु भोगो द्विविधो, लौकिकोऽलौकिकश्च ।
 तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे
 प्रविशतीत्यन्तम् । अत्र यथा प्रतिबन्धे साधारणस्त्याज्ये, भगवत्कृतसु फलनिव-
 मेव जनयेत्, तथा भोगेपि सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगरूपवस्तुन्यपि एकं साधारण
 लौकिकमिति यावत्, तत् तथा त्याज्यम्, तत्साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।
 परं द्वितीयं साधारणाद्विभक्तलौकिकमिति यावत्, तद्व्यभिचाररूपं वस्तु निष्प्रत्य्यूहं
 निर्यतः फलप्राप्तौ निज्ञो यस्मात्फलप्रतिबन्धकमिति यावदेतद्व्यभिचारमित्यर्थः । तथा च
 तत्फलानुत्पलमेत्यर्थ इति भावः । एव द्विविधोपि भोगो मूले कण्ठरवेणोक्तो यस्मैव
 भोगं विवक्ष्ये भोगोपि द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चेत्यादिना स्फुटीकृत्य तत्र
 लौकिकस्त्याज्यं मयेत्यनेन लौकिकभोगस्यापि तत्साधनपरित्यागेन त्याज्यत्वमुक्तम् ।
 ननु कथमलौकिकस्य द्वितीयस्य भोगस्य फलप्रतिबन्धकत्वमित्याशङ्कयामाहुः महान्
 भोगः प्रथमे विदशने सदेति । महानलौकिको भोगस्तु प्रथमे अलौकिकरसोप-

भोगसामर्थ्यरूपे पूर्वोक्तफले विषयत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । नन्वलौकिकभोगस्तु नेह भवति
 किन्त्वेतदेहपातोत्तरं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे सति भवति । तथा चात्रालौकिकभोगप्रसक्ते-
 रेवाभावात् तद्भोगप्रसक्तौ सत्यामेव लौकिकभोगवदस्यापि त्यागाशंकायां प्राप्तायामेतस्य
 प्रथमफले प्रवेशवचनं सार्थकं सात्त्विकान्महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति वचनं व्यर्थमिति
 चेत्, अत्र वदामः । अलौकिकभोगस्त्वत्रापि मनोमात्रस्य स्थायिभावान्मकभगवत्सम्बन्धे-
 नालौकिकत्वान्मनोभावे स्वात्मनि द्वारा भवति, तत्सहनार्थमेवालौकिकसामर्थ्यं भगवता
 दीयते, अत एवालौकिकभोगस्य प्रथमफलान्तरभाषावोक्तिः संगता भवति । अन्यथा प्रथम-
 फलान्तरभावोक्तिरसंगता सात् । तस्माद्यदा तदुज्वितजसेवया प्रेमोत्पत्तिरुदानन्तर-
 मलौकिकभोगरूपे अर्थांशुरागरूपविरहजदुःखसाक्षात्कारे विषयत्वेन प्रविष्टस्य दुःखस्य
 तापविशिष्टस्य सहनार्थमलौकिकसामर्थ्यं भगवता दत्तेस्वसेय्यश्रीविग्रहे स्वप्नादिषु वा स्पर्शादि-
 जनितविलक्षणसुखभोगप्राप्तिरत्रापि भवति तदाचार्यभोगः प्रतिषन्धकलनेनोक्तोत्तमं भोगो-
 पि नम प्रतिषन्धकः सादिति कदाचित् कदाचिन्मनसि भवेत्, प्रेमभरणे च स भोग-
 स्सक्तुमशक्यस्तदा व्याकुलतया महान्छेद उत्पद्येत, तेन च विरहात्तुभयप्रतिषन्धः सादिति
 तत्क्षेदनिवारणार्थं महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति मूले, अलौकिकभोगस्तु
 फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीत्येतद्विरणे चालौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश
 उक्त इति तयोक्तेः सार्थकत्वस्य सिद्धत्वात् त्वदुक्तवकाशः कथमपीति पुष्यस्य । तदु
 लौकिको भोगो न तदुज्वितजसेवायाः प्रतिषन्धकः किन्तु 'ता नाविद'सित्याप्तुक्तप्रकारक-
 षेतल्लक्ष्यवगतवत्तद्रूपायां मानससेवायां प्रतिषन्धकः । यदि तदुज्वितजसेवाप्रतिषन्धकः
 सात्त्वदा लौकिकसुखासाक्षात्काररूपभोगाभावे देहस्थितेरभावात् तदुज्वितजसेवाश्रयण-
 कीर्तनादीनां चाभावे सिद्धे कारणाभावेन प्रेमोत्पत्तेरभावान्मानससेवासिद्धेश्चाभावात् परम-
 फलप्राप्तिर्न भवेदेव कस्यापीति न कोप्यसिन्मार्ये प्रवर्तेवेति मार्ग एवायमुच्छिद्येत, तस्मान्न
 तत्प्रतिषन्धको लौकिको भोगः । सति च लौकिके भोगे 'विषयाविष्टचित्ताना नावेशः
 सर्वदा हरे'सितिवचनात्तत्प्रवर्णविषयान्शेन भगवद्विषयकतदुज्वितजसेवामाये कथं
 पूर्वोक्तं फलं सादिति चेत्, अत्र वदामः । लौकिकविषयभोगो द्विविधः, एकः केवल-
 न्द्रियवोधकः, द्वितीयो भगवत्तदुज्वितजसेवोपयोगी । तत्र केवलन्द्रियमात्रवोधकविषय-
 भोगो न कर्तव्यः, किन्तु प्रभुसेवोपयोगित्वानुद्धा अप च सस्य दासत्वेन दास्यधर्मत्व-
 अनुद्धा च लौकिकभगवन्नियेदितविषयभोगः कर्तव्यः । एवं च 'तापद्रामादयः स्तेनास्ताव-
 द्वास्यहं गृहम् । तान्मोदोद्दिनिनाडो यान्त्कृष्ण न ते जनाः । त्वपोपभुक्तस्यगन्ध-
 वानोत्कारचिन्ताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां ज्वयेमहो'सादिवचनानि च
 यैर्भगवत्सेवोपयोगित्वेन दास्यधर्मत्वेन धन्यकृत्यायज्ञयसाधकत्वेनानर्थनिवारकत्वेन च भगव
 न्निवेदितलौकिकविषयभोगस्य विहितत्वात् । तस्मात्केपलेन्द्रियमात्रवोधकलौकिकभगवद

निवेदितविषयजभोग एव त्याज्यत्वेनोक्तोत्र, स तु तनुजचित्तजसेवावाधक एवेति स एव त्याज्यो न तु भगवत्सेवौपयिकत्वेन दासधर्मत्वेन च प्राप्नो विषयजभोग इति वाधकत्वाभावेन पूर्वोक्तफलस्य निःप्रत्युहत्वात् । अत एव 'बीजदार्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः, अन्यावृत्तो मजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना भक्तिवर्धिन्यां तनुजचित्तजसेवाकरणे गृहस्थितिरुक्ता । श्रेयासत्पन्नन्तरमेव च 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेवस्तु तदर्याथैकमानसः । रुमते सुदृढं भक्तिं सर्वतोन्मयिकां परामित्यनेन भगवद्भजनान्यविषयकव्यासंगजनकत्वेन सर्वविषयापि गृहस्य त्याग उक्तः सर्वविषय-भोगाभावसाधकत्वेनेति कृतं पल्लवितेन ॥ ४ ॥

ननु भगवता साक्षात्सम्बन्धेषु यदि सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोग एव भवति तदा लौकिकभोगः किमर्थं त्याज्यत्वेनोच्यत इत्यनतिपण्डिताशंकां परिहरन्त आहुः ।

सविभ्रोलपो घातकः स्याद्दलादेतौ सदा भतौ ।

एतद्विवरणं तु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविभ्रोलपो घातकः स्यादिति । सविभ्रत्यादल्पत्वाच्च भोगस्वाज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकावित्यन्तम् । लौकिकसुखभोगसुखभोगसाधनानां नाशस्त-विभ्रो, अथ च लौकिकभोगः किञ्चित्कालिकत्वात् परिच्छिन्न इत्यल्पश्च । अथ च परमफल-वाधक इति घातकः । एवमेव लौकिकदुःखभोगस्तु यद्विषयक उत्सद्यते तद्विषयस्य कस्यचिदेव प्राप्तिर्न सर्वस्वेति सविभ्रो, अथ च लौकिकविषयस्य तुच्छत्वात् तुच्छविषयक इति अल्पस्तुच्छश्च । अथ च परम्परया मानससेवाप्रतिपन्धकत्वात् फलप्रातिपातकश्चेति मूले हेतुगर्भविशेषणानि । अत एवाप्य भावप्रधानो निर्देश इति ज्ञेयमिति मनसिकृत्याचार्याः सविभ्रत्वादल्पत्वाद्घातकत्वाच्चेति हेतुत्वेनैव विवरणे व्याख्यातवन्तो भोगविशेषणानि । अत एव एतौ भगवत्कृतप्रतिपन्धसाधारणभोगी यलादेतोः सदा वाधकाविति भावः । नन्वर्गो भोगः एतौकः पूर्वमप्यवहितः, तथा सति सदायं प्रतिपन्धक इत्येकवचनमेव पक्ष्यम्, न त्वेताविति द्विवचनमित्याशंकायामाहुः द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति । द्विवचनात्तन्नैवच्छब्दे द्वितीयो द्वित्वसंख्यापूर्वको भगवत्कृतः प्रतिपन्ध इति तात्पर्यात् द्विवचनस्य सार्धन्वयमिति भावः ।

ननु भगवत्प्रतिपन्धे ज्ञाते संसाराभावापातिरूपया तस्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति पूर्वमुक्तम्, तत्रापि तस्य चेन्न स्थिरता तदा महत्तमैः किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः द्वितीय इति ॥ ५ ॥

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

एतद्विवरणं तु ज्ञानस्थिरत्वाभावे चिन्ताभावापार्थमाह द्वितीय इत्यन्तम् । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिपन्धे आसुरज्ञानोपदेशपर्यन्तं चिन्ता कर्तव्या महत्तमैरतिरूपया ।

यदासुरज्ञानेभिर्भार्यादेः स्थितिर्न दृश्यते किन्तु 'कामोपगोगपरमा' इति वचनसिद्धकामोप-
भोगमात्रपरत्वं दृष्टम्, तदास्यासुरसुक्तिरपि न देया भगवता किन्तु गरणानन्तर'मसुर्या
नाम ते लोका अन्धेन तमसा घृताः । तांस्ते प्रेक्षापि गच्छन्त्यत्रिंशत्सोमुषा जना' इति
शुश्रुक्तान्धन्तमोघृतकेवलदुःखात्मकलोकप्राप्तिपूर्वकं 'तानहं द्विपतः क्रूरानि'लादिवाक्योक्तः
संसार एव देयोस्तेति संसारनिश्चयं प्राप्य सर्वथैव चिन्ता त्याज्या । तादृशपुत्रादिरूपेक्ष्य
इति भावः ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगादासुरस्य पुत्रादेरुद्धारोपायस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं निरूप्य प्रकृतं विचार-
यन्ति । ननु यथासुरस्यासुरसुक्तिसंसारयोर्निश्चयः कृतः कामोपगोगपरत्वापरत्वादितिज्ञेयत्वा
शुद्धपुष्टिमार्गीयिष्वेतस्य शीघ्रं फलमेतस्य विलम्बेनेति केन लिङ्गेन ज्ञेयमित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति ।

तुशब्द आसुरप्रसङ्गनिवारणार्थः । आद्ये जलौकिकसामर्थ्यरूपे फले जाते सति
भगवतः दातृत्वं नास्तीति न, किन्तु दातृत्वं वर्तत इति ज्ञेयम् । नन्वाद्य इति पाठे नु
निश्चयेन दातृता नास्तीति न, किन्तु कर्तव्यत्वेत्यर्थो ज्ञेयः । एतदेहे मनसि एतदेह-
पात्रोत्तरं चालौकिकसंपात एव फलं भविष्यतीति भावः । अयं गूढार्थः स्पष्ट एवेति
मत्वाद्ये दातृता नास्तीत्येतस्यार्थमनुकत्या आद्यफलाभावे एतरेहे मनसि एतदेहपात्रोत्तरं च
भगवतो दातृता नास्तीति शिरश्चालनेनोक्त्या किन्तु विलम्बेन दातृता वर्तत इत्यर्थतः
सिद्धमर्थमाहुर्विवरणे आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवा-
नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यन्तेन । यतश्चायमार्थिकोर्थे उक्तोत एव इत्युक्तं भवतीत्युक्तं
न त्वित्यर्थ इति । यद्वा आद्यफलाभावे तनुवचित्तजसेवाजनितप्रेमासत्तयनन्तरमलौकिक-
सामर्थ्यदानामाद्ये भगवतो दातृत्वाभावो नास्ति किन्तु विलम्बेन दातृत्वं वर्तत इत्यकार-
श्रद्धेयं व्याख्येयम् । नन्वाद्यफलाभावे दातृत्वं कुतो वास्तीत्याकांक्षायामाहुर्विवरणे तदा
सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति । ध्वसनपर्यन्तं स्वतन्त्रेच्छत्वेन प्रेमावस्थानागा-
विर्मात्स्यात्मानात् पूर्णप्रेमानिर्वाभावाद्गुरुरूपतामात्रात्सेवाया आधिदैविकत्वानावादिति
हेतोर्दातृत्वं नास्ति, यत आधिदैविकसेवयैवाधिदैविकस्वरूपप्राप्तिर्यं यथा मां श्रयन्ते तांस्-
थैव भजाम्यहं'मिति वाक्यादित्येवेति । स्वरूपसैवाधिदैविकत्वे 'सो वै स' इतिश्रुतिस्य-
परमकाङ्क्षापन्नमत्स्वरूपनिष्पन्नाचकवैइत्यव्ययशब्दः प्रमाणं परमकाङ्क्षापन्नत्वेन पर्यन्ततः
सर्वाधिदैविकत्वात् । एवं चाद्यफले जाते फलं शीघ्रं भविष्यति तदभावे भगवदिच्छामावेन
कस्मचिद्विलम्बेन भविष्यतीत्याद्यफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपतिद्वान्मां शुद्धपुष्टिमार्गीयिस्तापि मत्स्य
शीघ्रफलोत्पत्त्यनुत्पत्ती ज्ञेये इति दिक् ।

अथ उद्रेगमाद्यप्रतिबन्धाभावयोगामात्मानां पापकर्मभावत्वेन पूर्वं कारणत्वमुक्तम् ।
तत्र सर्वस्यापि भगवद्गीतात्वेन ज्ञानशुद्धेगामावः सिद्धसन्न प्र गृहत्यागः । सेवाप्रतिबन्धका-

सुरसुत्रादेस्लागात्प्रतिबन्धाभावसिद्धेश्च तत्र पाक्षिको गृहत्यागः । दैवपुत्रादिषु सत्सु गृहत्यागामावात् । भोगाभावस्तु लौकिकभोगत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । स तु लौकिक-
गृहत्यावच्छेदकावच्छिन्नत्यागेनैवेत्याहुः ।

तृतीये बाधकं गृहम् ।

तृतीये पापकामानत्वेन कारणे लौकिकभोगाभावे लौकिकं गृहं पापकम् । तादृशगृहे सति तादृशभोगाभावाभावात्, सर्वेन्द्रियाणां लोकवेदसंकोचेनापि स्वस्वविषये प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । एतद्विवरणे इदमेवाहुः भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अथ पर्युपसर्गो वेश्मनीतत्रस्यपुत्रादिवाचको ज्ञेयः । अन्योर्थः स्पष्टः ।

ननु एतादृशसेवनातिदुर्लभेत्याशंकायामाहुरवश्यं सदा भाव्येति ।

अवश्यं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

अत्र विवरणभावादस्माभिरेव व्याख्यायते । इयमव्यवहितक्षण एकोक्ता बुद्धिश्च मानसी सेवना 'न रोषयती'त्यादिवान्येभ्यः कस्यापि कर्मज्ञानादेरवयवाधीना यद्यपि न भवति, प्रजभक्तस्वरूपाधुक्रुपामात्राधीनत्वात्, तथापि श्रीप्रभुप्रजनकदास्वपूर्वकं भाव्या चिन्तनीया । एतादृशी सेवना कदास्मत्प्रसुरस्मत्स्वामिन्योस्सम्यं दास्यन्ति, कदा भगवति चक्षुरागः, कदा वा चित्तासंगः, कदा वा भगवता सह संज्ञापो दर्शनं मित्तितस्य च । आसेपः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः । अधरागृतपानं च भोगो रोमोद्गमलाया । तत्कृतितानां श्रवणमात्राणं चापि सर्वतः । तदन्तिकगतिर्नित्यमित्यादिः संकल्पः, कदा निद्राच्छेदः, कदा तनुतनुता, कदा विषयनिवृत्तिः, कदा प्रपानासः, कदोन्मादमूर्च्छाशिवत् इत्याद्युक्तप्रकारेण सदा देहपातपर्यन्तं भाव्या, भावयत्या मनसि स्थापनीया । अनिदीनतया ज्ञानरिषयलमापदनीयेति यावत् । यदा इयं मानसी सेवा सदा भाव्या, प्रेमायभावेषि प्रेमायवस्थायनुकरणकरणेन च चिन्तनीया । तथा च मनसे-
तादृशभावनापूर्वकं तनुजचित्तजसेनाकरणे 'तं यथा यथोपासते तथैव भवती'ति श्रुतेर्वै यथा मां प्रपद्यन्ते तान्तर्धय भजाम्यह'मिति गीतास्थभगवद्वाक्यादथ च 'यादृशी भावना यस्य मिद्धिर्भवति तादृशी'त्यादिचचनासंबन्धेदेहातोत्तरमलौकिकदेहप्राप्ती वा कस्यचित्कस-
चित्तु जन्मान्तरे वा षडुत्तरभगवत्कृपायामस्मिन् जन्मन्त्यपि वा 'ता नादिद'जित्वा-
सुक्तप्रकारा कद्रूपा मेवना मिद्धा गरिष्यतीति गानः । अथवा इयं स्वरूपा प्रेमाप्रकृत्यमनाशिक्षा सेना सदा सर्वदा अः भगवान् यद्यप्यो यस्तां वा भाव्या ज्ञेया । एतादृशज्ञानेनापि फलमिद्धित्तिवर्षः । तथा चान्यप्रकारकसेवायां न सर्वदा भगवान् वदसो भवति, न वा तज्ज्ञानमात्रेण च फलमिद्धिरिति गानः । ननु ज्ञानादि-
मार्गप्रारंभेषु सेना प्रभु न्याये कल्पिष्यति प्रभुमेवात्वादिशेषादित्याशंस्याहुः सर्वमन्य-
न्मनोभ्रम इति । अन्यत् सर्व मनोभ्रमस्वरूपमेव । तथा च भगवन्मायामोहितानामेवायं

सिद्धान्तो यदन्यत्रापि मार्गं प्रभुर्वस्यो भवतीति । अत एवास्मिन्मार्गे मार्गान्तराच्छ्रेष्ठञ्चम् ।
अत एव च 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग'मिति वचनं चेति दिक् ॥६॥

एवं मानससेवाभावनाया माहात्म्यमुक्त्वा पूर्वोक्तसेवावाधकस्यागसावश्यकतामाहुः
तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

बालबोधग्रन्थे 'समर्पणादात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्भुव'मित्युक्तत्वा'देवं धर्म-
गन्तुष्याणा'मित्यादिभगवद्वाक्याच्च पुष्टौ पुष्टिमार्गे तदीयैरपि आत्मसमर्पणं कृतवद्विरपि
तत् पूर्वोक्तं बाधकवितयत्यागरूपं यत् तत् कार्यं कर्तव्यम्, न तु मयात्मसमर्पणं
कृतं तदीयं च सर्वं जातमतः परं प्रभुर्वथा ज्ञास्यति तथा करिष्यति मग का चिन्तेति
निश्चिन्ततया श्लेषम् । तथा सति भगवति भरदाने पुष्टिमार्गस्य प्रेमात्मकत्वात् प्रेममार्ग-
विरोध आपद्येत । सर्वथा स्वाशक्त्यर्थे हि भगवति भरदानम्, न तु स्वशक्त्यर्थे,
स्वशक्त्यर्थेपि तत्र भरदाने स्वामिन्यादीनां स्वप्राणप्रियसायासदर्शनेन महान् खेद उत्पद्येत,
तेन तदधीनत्वात्फलस्य तत्फलदाने भगवतो विलम्बस्तत्खेददानजनितः स्वामिनीन्वापद्येतेति ।
अत एवात्रे आहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टाविति देहलीदीपन्यायेनाप्रापि
सम्बध्यते । अन्यमार्गस्यस्तु कृतात्मसमर्पणो विक्रीतपञ्चादिवत् स्वदेहभरणपोषणादिचिन्ता-
रहितो विलम्बं कुर्यादपि, पुष्टौ शुद्धपुष्टिमार्गे तु तन्मार्गस्यो नैव विलम्बयेन्न विलम्बं
कुर्याद्बाधकत्रयापनोद इत्यर्थः । यदा स्वयमेवात्मसमर्पिणा बाधकत्रयापनोदे कृते स्वप्राण-
प्रियसायासादर्शनात् स्वामिन्यादीनां खेदाभावात् तदधीनफलदाने प्रसुर्न विलम्बयेन्न
विलम्बं कुर्यादिति वार्थः । अत एव 'मदर्थं धपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चेशेकादश-
स्कन्धीर्यं प्रभुवचनमात्मसमर्पिणो भोगादित्यागमुपदिशति, न तु स्वस्मिन् भरदानेन
निश्चिन्ततयावसानम् । अन्यथा तासां खेदे सति तनुजचित्तजसेवायाः प्रलियन्थे जाते
सति फलरूपसेवाप्राप्त्याश्चा दूरापास्या । तथा च यत्र तनुजचित्तजसेवायामपि बाधकं
त्यक्तव्यं जातं तत्र फलरूपसेवासिद्धौ सत्यां प्रत्याप्यायस्तुत्याद्विलम्बं न कुर्यादित्येत्यर्थः ।
अर्पितावन्त्रेयम् । साधनरूपसेवायां 'प्रतिकूले चूहं सजे'दित्युपदेशे भजनप्रतिकल्पक-
ग्रहसैव त्यागो, न भजनानुकूलग्रहस्य । फलरूपसेवायां तु भजनानुकूलस्यापि ग्रहस्य
त्याग इति । एतपया तथा मत्कृतभक्तिकर्षिनीडीकायां 'तादृशस्यापि सततं गेहस्यार्ज-
विनाशक'मितिक्षोके द्रष्टव्यम् ।

अथ तनुजचित्तजसेवया प्राप्तमानससेवस्य व्यसने जाते दशावस्थानु महादुःखात्-
भवादतितापेन फदाचिदतिनिष्ठुरः प्रियो यदेतावत्सर्वन्तमपि न मिलति, मया सेतावदुःख-
मनुभूयते तदर्थमित्यादिको दोषारोपो भवति भगवदीपस्य सात् सोपि बाधक
एषेत्याहुः गुणश्रोत्रेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणैः रसावस्थारूपैर्निद्राछेदादिभिर्मतःक्षोभेपि प्रियदोषारोपेपि एतदेव भगवद्भ्रातृ प्रतिबन्धकत्वमेव द्रष्टव्यं दोषारोपस्य । तथा च तादृशावस्थायामपि प्रिये दोषारोपो न कर्तव्यः । यतः प्रियस्य निर्दोषपूर्णगुणवत्त्वात्तत्र दोषारोपे स्वामिन्यादीनां रोपे फलप्राप्ति-
विलम्बः स्यात् । किन्तु धन्योहं यत्प्रियार्थमेतादृशावस्थामनुभवामीतिगुणारोप एव कर्तव्य इति भावः । इदं ध्यानाशावस्थापर्यन्तमेव कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । उन्मादावस्था-
श्रादुर्भावे तु देहातुसन्धानाभावाच्च तत्र दोषो दोषारोपेपीति ज्ञेयम् । अत एवोद्भवद्वा प्रवक्षीमन्तिनीनां ज्ञानोपदेशो दोषाभावाथमेव कृतः प्रशुभा ॥ ७ ॥

नन्विदं सर्वं प्राकृततुल्यमेवेति किमेतादृशावस्थामाप्त्याप्युत्कर्ष इत्याशंक्याहुः ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्र या काचित् कुसृष्टिरुत्पद्येत सा भ्रमो ज्ञेयः । यतो 'रसो वै स' इति श्रुते रसरूपो भगवान् सिद्धस्तदा सर्वा अपि रसावस्था भगवद्रूपा एव, रसस्य विभावा-
नुभावव्यभिचारिभावसमूहालम्पनरूपत्वादिति सिद्धः सर्वोत्कर्षोऽस्य मार्गसास्य फलस्य
चेति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ७ ॥

अत्र केचिदस्मच्छ्रीमदाचार्यमार्गीया भगवदीया यादृशी सेवनेति मूले
सेवायां फलत्रयमिति तद्विवरणे च शुष्टिमर्षादाप्रवाहभेदभिन्नमार्गीसम्बन्धिशिविध-
सेवानां क्रमेण फलत्रयमुक्तमिति व्याचक्षते । तद्विन्त्यम् । एवं सति मूले यादृशी
सेवनेत्यत्र तद्विवरणे च सेवायामित्यत्र चैकवचनं श्रीमदाचार्यैर्न दत्तं स्यात् । मूले
कदापिच्छन्दोतुरोपेनैकवचनदानेपि विवरणे सेवासु फलत्रयमिति बहुवचनमेवोक्तं स्यात्,
विवरणस्य मूलाभिप्रायप्रकटनार्थमेव प्रियमाणत्वात् । अतो मूलविवरणयोरेकवचनदाना-
न्ययानुपपत्त्या तत्रलैकवचनान्ध्यां शुद्धपुष्टिभागसेवाफलमात्रनिरूपणमेवात्र श्रीमदाचार्य-
चरणानामभिप्रेतं स्वीयमात्रेभ्यो ज्ञापनार्थमिति ज्ञायत इति सारम् । अन्ये त्वेतन्मार्गीया
भगवदीया मूलविवरणोक्तैकवचनानुरोपेन शुद्धपुष्टिसेवाफलत्रयमेवात्र श्रीमदाचार्याणाम-
भिप्रेतमधिकारभेदेनोत्तमत्वमध्यमत्वसाधारणत्वभेदमिन्नम् । तत्रोत्तमं फलमलौकिक-
सामर्थ्यम्, तत्र सेवायां कियमाणायामेव प्रशुसम्पादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपानुभव-
सामर्थ्यं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा रसमण्डलमण्डनायमानानाम्, मध्यमं फलं तु
सामुच्चम् । तत्र मह्यं युनक्तानि महसुक्, सेवायां कियमाणायामेव भगवता सह सतत-
म्पनिः सार्धदिकर्मयोगत्सातुमव इति यावत् । तथा च भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपद-

१ इत्यत्र 'इति श्रीवज्रमनुस्मृत्युक्तमिन्द्राद्यार्याङ्गिरेणुत्पद्यतेः । जयगोपालः इत्यत्र' इति प्रथमं
किञ्चन, इतिभेदेन चकार्येति । सः १५१ विद्यमानादीनामर्थः साधारणः, अथवात्ता न्यसेव विरिक्तः,
सद्व्यापारोपितेति । इतिभेदे । एतदर्थमेव तु चकार्येति च न्यसेव इति चकार्यम् ।

खिलपुण्यपापक्षयद्वारा पात्रभौतिकं देहं निवर्त्यलौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य प्रभुकारितस्वीकृतानुभवरूपं प्रभावातुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा लक्ष्म्या भन्तर्यहगतमोषिकानां वा । अत्र मध्यमत्वं चास्य फलस्य विप्रयोगरसातुगवाभावाज्ज्ञेयम् । साधारणफलं तु सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु । ततु सेवायां क्रियमाणायामे-
वानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात्सेवानुपयोगेन्यैस्त्राद्यसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायामे-
सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धस्तद्वच्छरीरप्राप्तिस्तद्रूपम्, यथा वृन्दावनस्यपश्या-
दीनाम् । तस्य चान्तररमणानुकूलत्वात्फलत्वम्, बहिःसाक्षात्सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वं च ज्ञेयमिति वदन्ति । तत्रान्तर्यहगतानां मध्यमं फलमिति त्वस्मदाचार्यचरणसिद्धान्त-
विरुद्धम् । तथा हि । यद्यस्मदाचार्याणामेवमेवाभिप्रायः स्यात्तदा कुत्रापि दक्षमस्कन्धसुयो-
धिभ्यां श्रीमदाचार्यैस्तद्विष्णुणां च तत्तनुजवैः स्फुटीकृतः स्यात् । न 'चान्तर्यहगताः
काश्चिदित्यस्यानासे 'यासां कालः प्रतिबन्धकः, पूर्वमेव भक्तियुक्तास्ता भजनानन्दमननु-
भूयैव प्रतिपन्ना एव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवत्य इत्याह'त्वप्रत्यसायुज्यपदेन, पुनरेतस्यैव
पदस्य व्याख्यानान्ते 'ततो मुक्ता जाता' इत्यारभ्य 'तमेव परमात्मानं जारसुब्जापि
सङ्गता' इति पदव्याख्यानान्तरप्रयुक्तैर्युक्तापदैश्च मुख्यफलापेक्षया मुक्तिरूपफलस्यैव प्राप्ति-
कथनेनायमेवाभिप्रायः स्फुटीकृतः श्रीमदाचार्यचरमैरिति बान्ध्यम् । 'अत्रलसायुज्यपद-
मुक्तापदानां परोक्षवादरूपत्वमिति सायुज्यपदस्य भगवत्सहनावपरत्वेन मुक्तापदानां
'जहुर्गुणमयं देह'मित्यत्रोक्तगुणमयदेहत्वागोत्तरप्राप्तगुणातीतसहातनिष्ठभगवद्रसानन्दानुभव-
विशिष्टत्वपरत्वेन च प्रमुक्तत्वात् । न च पूर्वोक्तानां पदानां परोक्षवादत्वे प्रमाणाभावः ।
'लक्षणां नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्यपूरणम् । आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनात्'
इति प्रथमस्कन्धीयसुयोधिनीप्रारंभप्रपञ्चकायस्य 'परोक्षकथनात्' इति श्रीमदाचार्यप्रति-
ज्ञाया एव प्रमाणत्वात् । अस्त्यर्थः । अहं श्रीभागवते कुत्रापि लक्षणां नैव वक्ष्यामि,
न कथयिष्यामि । लक्षणा हि मुख्यार्थवाच्ये भवति, तत्रापि प्रतिपाद्यस्य भगवतः सर्व-
शक्तिमत्त्वेन सर्वमवतंसमर्थत्वेन मुख्यार्थवाचाभावात् । 'पुराणं मानवो धर्मः साक्षो वेद-
भक्तिस्त्रितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्त्वप्यानि सुक्तिमि'रिति गौतमस्मृतिचर्चनेन
पुराणेषु लक्षणागुल्फाश्रयस्य निषिद्धत्वात् । अथ च न्यूनासुराणान्तरकथया न्यूनत्वं
प्राप्य भावप्रधानो निर्देशो, त्वन्तोपे पशामी । यद्वा, न्यूनासुराणान्तरकथया न्यूनत्वत्वं
प्रमेयं प्राप्यान्यपूरणमन्वेन पुराणान्वरेण पुराणान्तरकथयेति पावत्सेन पूरणं श्रीभागवतस्य
भगवदीयान्तरकृतश्रीभागवतव्याख्यान इव न वक्ष्यामि । यदि सा कथैतत्कल्पनीया स्यात्
तदा प्यासचरन्तेव निपन्ना स्यादतो न वक्ष्यामीति भावः । केचित्तु न्यूनाच्छब्दादर्थ-
धान्यस्य तस्य पूर्णं नैतयः, अथ्याहारं शब्दस्य चार्थस्य वा न कतिप्यामीत्याहुः । तत्र
'वन्नापसे'नि प्रथमस्कन्धीयापद्योक्त एव 'धौमदि' इति निश्चाय्यकारकाविनी-

सच्छब्दस्य चाध्याहारदर्शनात् सोक्तिविन्त्या, किन्त्वाधिकं वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं प्रवक्ष्यामि प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि । अगोप्यत्वादिति भावः । परन्तु परोक्षकथनादत्ते परोक्षकथनमप्रत्यक्ष-
 कथनं वाचकशब्देतरशब्देन कथनं गोप्यकथनमिति यावत् तद्विहायेत्यर्थः । तथा च
 परोक्षकथनेनानाधिकारिण्यो गोपनार्थं लक्षणां लक्षणावृत्तिविशिष्टशब्दानय च न्यूनं प्रमेयं
 प्राप्यान्त्येन पुराणान्तरेण पूरणं च वक्ष्यामि परन्तु तात्पर्यग्राहकलिङ्गादिसिद्धमेव, न तु
 तदसिद्धमपीत्वेतावधिकं बोध्यम् । तथैव सुबोधिन्यां दृश्यमानत्वात् । तादृक्कथायाः
 कत्वान्तरीयत्वात् । एतत्कल्पीयत्वे तु 'गोप्यः संश्लेषलिङ्गा अंगेषु करयोः पृथक् ।
 न्यस्यात्मन्यय वालसा चीजन्यासमकुर्वत' 'इति मद्यं अपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिका'
 इत्यादिमद्यद्रष्टृत्वादिरूपलिङ्गं कुमारिकानामधिकुमारत्वे, अथ च 'तमेव परमात्मानं
 जारपुद्गापि सञ्ज्ञता' इत्यत्रत्यजारपुद्गिरूपं लिङ्गमन्तर्गृह्यगतानां 'जारधर्मेण सुखेदं
 सुरदे सर्वतोधिकं । मयि सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृता भविष्ये'ति बृहद्ब्रह्मनोक्तभगवदर-
 दानविशिष्टश्रुतिस्ये च यथोक्तं तथोक्तमेव सादतो ज्ञायते तत्रैतच्छ्रुतियमिति तादृश-
 पुराणान्तरकथया पूरणं न करिष्यामीति ज्ञेयम् । अथ च परोक्षकथने वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं
 न प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि किन्तु गोप्यत्वात् प्रकटतया न कथितमीदृशं तात्पर्यवृत्त्या सिद्ध-
 मप्यर्थं वक्ष्यामीति भावो ज्ञेयः । एवञ्च फलप्रकरणीयलीलायामतिगोप्यत्वाद्गुणक्रमे
 फलप्रकरणीयसुबोधिनीसत्सायुज्यमुक्तापदा'न्युक्तं पुरस्तादित्यारभ्य 'यत् एतद्विमुच्यते'
 इत्यन्तं मध्ये प्रयुक्तानि मुक्तिमुच्यतेइत्यादिपदानि, अथ च रासलीलोपसंहारे च 'प्रहारात्
 उपावृत्त' इतिपद्यव्याख्याने 'यतो भगवान् मोक्षदात्वा ताथेदासन्ध्यमन्तःस्मरणं करि-
 ष्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति यासुदेवानुमोदिता' इत्यवत्यमोक्षपदं च न
 लोकप्रसिद्धलपरूपसायुज्यपरत्वेन लयरूपमुक्तिविशिष्टत्वपरत्वेन लयरूपमोक्षपरत्वेन च
 न प्रयुक्तानि, किन्तु परोक्षवादेन भगवत्सहस्रित्तिपरत्वेन गुणमयदेहत्यागोत्तरप्रासादौकिक-
 देहनिष्ठभगवद्वत्सानुभवविशिष्टत्वपरत्वेन निप्रयोगोत्तरप्राप्तभगवददर्शनानन्दपरत्वेन च प्रयुक्ता-
 नीति ज्ञेयम् । पश्चात्प्रापीव्याख्यानेसत्सायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानि परोक्षवादरूपाणीति
 ज्ञापयितुमेव पश्चात्प्रापीसमाप्तिश्लोकव्याख्यानीयश्रीमदाचार्यतनुजसकृतफलप्रकरणीयसु-
 बोधिनीटिप्पण्यां व्याख्यातं 'दिवा विप्रयोगवार्तां सत्यां दिनान्ते प्रियसद्भवे च जानन्दो, न
 स सर्वदा दर्शन इति सोऽन मोक्षपदेनोच्यते' इति मोक्षपदस्य तादृगानन्दपरत्वमेव । एवञ्च
 सायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानां परोक्षवादत्वं सिद्धम् । अन्यथा 'न चैवं विस्मय' इति
 पद्यव्याख्याने 'एतत्परिदृश्यमानं जगत् सर्वमेव यतो विमुक्तिं यास्यति, भावनया गोकुले
 निवत आह, ज्ञानदृष्ट्या चे'त्यत्र विमुक्तिपदस्योपसंहारश्लोकव्याख्याने श्रीमदाचार्यचरणी-
 मोक्षपदस्य चोक्तन्नात्रात्मणदृष्टमणदृष्टनायमानायां च लोकप्रसिद्धमोक्षप्राप्तिविज्ञायाप्ये मनुष-
 याःप्रमदोपै 'तत्रैकं विष्टता मर्षे'तिपद्यव्याख्यानसुबोधिनीया'मत्सत्सा मुक्तिः सिद्धे'त्युक्तत्वा-

द्विप्रभार्याया अपि मोक्षप्राप्तिरंगीक्रियताम् । तस्मात् परोक्षवादरूपान्पेवात्र सायुज्यादि-
पदानीति न लोकप्रसिद्धमोक्षरूपमध्यमफलप्राप्तिरन्तर्गृहगतानामिति बोध्यम् ।

ननु मुक्तिवाचकपदैरेवात्रपरोक्षवादकरणे किं बीजमिति चेत्? श्रीभागवतमेव
बीजमिति गृहाण । तथाहि । 'न चैवं निस्मयः कार्यो भवता भगवत्सज' इतिपद्येरे 'यत्
एतद्विमुच्यते' इतिपदमुच्यते, तेन च सर्वस्यापि गोकुलस्य मुक्तिः प्रतिपाद्यते, न हि
भवतापि सर्वस्य गोकुलस्य मुक्तिरंगीक्रियते लोकप्रसिद्धा । एवं च विमुच्यतेइतिपदं
परोक्षवादरूपमेव । तथा सति श्रीन्यासचरणैरेव प्रकरणे मुक्तिवाचकपदेनैव परोक्षवादः
कृत इति श्रीमदाचार्यैरपि मुक्तिवाचकपदैरेव परोक्षवादः कृत इति सुसूक्तं श्रीभागवत-
मेव बीजमिति । ननु न वयमेवैरूपं मध्यमं फलं तासां वदामः, किन्तु प्रकारान्तरेण
मध्यमफलं वदामः । तत्र भक्तिनार्थविषय प्रकारेण युगपदखिलपापपुण्यक्षयद्वारा पाञ्च-
भौतिकं देहं निवर्त्य तदनन्तरं चालौकिकदेहं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो
निष्कास्य प्रभुः संयोगरसलीलानुभवनेव कारयति, न तु विप्रयोगरसलीलानुभवम्, एवं च
रसरूपभगवत् एकदलानुभवरूपं फलं मध्यममेव, द्वितीयदलानुभवाभावात् । मुख्यानां तु
दलद्वयानुभवस्यापि जायमानत्वान्मुख्यं फलमिति चेत्, अत्र शृङ्खलः । अलौकिकदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भगवत्कृता स्वस्मिन् स्थितिसासां केन रूपेण, सार्वदिकलयरूपेण वा, रस-
व्यभिचारिभावलयरूपेण वा, 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदानुभवात् तत्' इति श्रीमदा-
चार्यसिद्धान्तितभेदविशिष्टसायुज्यरूपेण वा, सर्वदा कण्ठलभ्येव वा, 'चैत्यस्य तत्त्वममलं
मणिमस्य कण्ठे, कौस्तुभव्यपदेशेन सात्मज्योतिर्विभर्त्सज' इत्यश्रोक्तानां साङ्गीकृतात्मनां
तत्त्वरूपकण्ठस्थितकौस्तुमे लयरूपेण वा, लक्ष्मीबद्धस्यलक्षितिरूपेण वा, जिनोना-
वदर्पनारीश्वररूपेण वा, पूतनासुपानसमानीतभगवद्दुर्दरस्थितपूतनाभक्षिताधिकुमाररूप-
कुमारीपुंस्त्वधर्मरूपवाक्यवद्वा । तत्र नाथः । पुरुषोत्तमे सार्वदिकलयरूपेण स्थितिस्तु
केवलजीवात्मनानेव, सा स्तोत्रासामसम्पावितैवालौकिकदेहप्राप्तिप्रविष्टत्वात्, न हि शरीर-
विशिष्टानां लयः कुत्रापि चेदादौ श्रुतोऽस्ति । पुरुषोत्तमे लयस्य पुरुषोत्तमविषयक-
मर्यादानक्तिफलत्वाच्च । भवद्विस्त्येतासां शुद्धपुष्टिमागीयमध्यमफलविशिष्टत्वं सिद्धान्ति-
तमस्ति । न द्वितीयः । एतादृशल्यस्यास्माभिरप्यत्राङ्गीक्रियमाणत्वात् । न च तर्हि मध्यम-
फलप्रसक्तिः । एतादृशल्यस्य रसमण्डलमण्डनायमानासप्यसावहमित्यादौ दृष्टत्वेन
तत्समकक्षत्वान्मध्यमफलत्वाभावात् । न तृतीयः । तादृशसायुज्यस्य मर्यादापुष्टिफल-
त्वात् । न चतुर्थः । सर्वदा कण्ठलभ्येन स्थिते रसाभासरूपत्वात् । न पंचमः । देह-
विशिष्टत्वेन तत्रापि लयसमर्पत्वात् । न षष्ठसप्तमौ । तत्र प्रमाणाभावात् । जिनोमयोरर्ध-
नारीश्वररूपेण स्थितौ च निश्चितपुराणैस्तिहासादीनां प्रमाणत्वाच्च तत्राप्यप्रमाणमस्ति ।
न चार्धनारीश्वर्यदेतासां स्थितौ त्वर्थं शोभयार्थमङ्गुदनिर्भं वदं ललाटे सजा वर्त्त-

कल्पतया विलाससदनं स्त्रीपुंसयं वाञ्छयम् । हस्तैर्वेणुवराभयानि दधतं लावण्यवशां-
निधिम् । ध्यायामि स्मितशोभितास्यकमलं गोपालचूडामणि'मितिसुन्दरीगोपालमन्त्रसम्बन्धि-
ध्यानप्रतिपादकानम् एव प्रमाणमिति वाच्यम् । 'अर्षो वा एष आत्मनो वृत्तती'ति
श्रुतौ यज्ञसम्बन्धयुक्तायाः स्वविवाहिताया एवार्थत्वमुक्तमिति लक्ष्म्या एवार्धतारीत्वेन
स्थितिरागमेन प्रतिपाद्यते न त्वेतासाम्, स्वविवाहितत्वाभावेन पत्नीत्वाभावादित्यस्या अपि
भवदुक्तेरनवकाशात् । नाप्यष्टमः । तेषामपि केवलजीवरूपाणामेव स्रोदरे पूतनया समान-
यनम्, न तु बालकदेहसहितानाम्, तदनन्तरं भगवतापि तदसुपानद्वारा तादृशानभेव
स्रोदरे समानयनम्, पश्चाद्दयस्वैरागतसन्नेत्यत्र प्रतर्चयामिप्रसङ्गे त्वलौकिकदेहे दत्त्वा तद्गीला-
प्रदर्शनं कारितवानिति निश्चयस्य दृढतरत्वेनास्यापि दृष्टान्तत्वाभावात् । शरीरनिशिष्टानामेव
तेषां स्रोदरानयनमित्यस्य कण्ठरवेणाश्रयमाणत्वात्, प्रत्युत पण्डितमत्कन्धीयाभ्यायसुयो-
पिन्यां 'तथा स्वस्मिन्नानीता ये बालकानां जीवास्ते स्वजीवमर्गस्थाने स्थापिताः सन्तीति
तान् स्वस्मिन्नानेतुं भगवांस्त्रिष्पीडनमेव कृतवानित्यभिप्रेतोर्थ' इत्यनेन केवलजीवाना-
मेवानयनस्य श्रीमदाचार्यैरुक्तत्वाच्च । न च लालनमृदुलक्षणलीलाप्रदर्शितस्वमुखस्यसर्वत्रने
भगवति देहसहितानामपि स्थितिरित्येव, एवं चालौकिकदेहसहितानामप्येतासां स्थितिर्ना-
सम्भावितेति वाच्यम् । सुसुखारविन्दप्रदर्शितसर्वत्रने रासनगण्डलमण्डनायमानानामपि
स्थितत्वात् तासामपि मध्यमफलप्राप्तयेक्तं शक्यत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अथ यद्यपि
भगवतोऽचिन्त्यशक्तित्वात् केनापि प्रकारेणैतासां भगवति स्थितिः सम्भवेदपि, तथापि
यथेतासां मध्यमफलं स्यात् तदाऽचिन्त्यशक्तिमत्वपर्यन्तं धारणा समाजसा स्यात्, तदेव
तु घणुप्यायमाणम्, यत एतासां सगुणदेहत्यागोचरं निर्गुणदेहप्राप्तयनन्तरं तु सर्वभाव-
प्रवित्कूपसाधनसा सर्वभावप्रपत्तिलभ्यस्यैव च फलस्य प्राप्तिः श्रीमदाचार्यैः सिद्धान्ति-
तास्त्रि । तथाहि 'कृष्णं विदुः परं कान्त'मित्येवमश्लोकीसुषोपिन्यां प्रथमव्याख्याना-
मिप्रायनिश्रुतीकारकद्वितीयव्याख्याने 'उक्तं पुरस्ता'दितिपथव्याख्यायां 'यथा भगवति
गुणातीत एव परिनिष्ठबुद्धित्वेति द्वेषसा तथ प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते,
अयं च रसः सर्वभावप्रपत्तिलभ्यः । नहि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामपू-
रत्वेनेव तत्सम्भवात्, अत्र च सगुणत्वस्य प्रतियन्धकत्वाद्यथा पैपादीनां स्वाधि-
कारानुसारेण तादृशशरीरनादे तत्सदप्राप्तिः स्वाधिकारानुसारेण, तथैतासामपि स्वाधि-
कारानुसारेण तयात्वं सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव, ततो निजपतिमजनमिति सर्वभव-
दाताम्, अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मजाम्यद'मिति मर्यादा भङ्ग्येते'त्युक्त्या,
अथ च ननु तथापि तादृशपतेरेव मूलत्वात् कथं सर्वाभावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्या-
सामं दत्त्वा 'द्विपत्रयी'त्यादिप्रतीकव्याख्याने 'मोक्षमुखाभयानुनिर्दिष्टद्वेषकरुणां च वैय-
भर्ग्यं यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभं मुक्तिं दत्तवानिधं तात्कूपपतिमृजानामप्येतासां तादृशं

फलं दत्त्वा'नित्युक्त्या, तदनु किंचाग्रे 'यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलमेव दिस्सितं भगवत्-
 स्वादा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चे'दिति पूर्वपक्षीकृत्य 'अत्र वदामो,
 यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्वासां सर्वासांमेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि
 गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां
 भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणभावमुत्पाद्यैतद्विवर्तकोपि स्वयमेव नान्य
 इति ज्ञापयितुं तद्विभृतिं विधायग्रे भाविस्वविरहजटुःखलसङ्गमजसुखयोः कर्मानन्वत्यमपि
 ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्स्वाम्येव सर्वं कृतवानित्युक्त्या च सर्वभाव-
 प्रपत्तिरूपं साधनं सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव च फलमेतास्वामिति दृढीकृतं श्रीमदाचार्यचरणै-
 रिति तद्विरुद्धा भवद्भ्याख्यानपद्धतिर्नादरपदवीमारोहति । तस्मान्नान्तर्यहगतानां सर्वदा
 संयोगरसानुभवमात्ररूपं मध्यमं फलम्, किन्तु पूर्णसंयोगविप्रयोगरसात्मकमुत्तमफलमेव ।
 उचितं शैवमेव यत्सर्वभावप्रपत्तिर्नाम सर्वश्रेण प्रपत्तिः, तस्यां सत्यां सर्वश्रेणैव प्रमुणा
 फलदानं कर्तव्यम्, न तु केनाप्यश्रेण न्यूनफलदानं सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते
 तांस्तस्यैव मजाम्यह'मिति मर्यादा यतोस्तीति दिक् ।

अपरस्य । 'या मया प्रीडिता रात्र्यां वनेस्मिन् व्रज आश्रिताः । अलम्बरासाः
 कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यपिन्त्ये'तिप्रमरगीतस्वपद्यव्याख्याने 'भवत्यः समागता अन्तर्यह-
 गतास्तु गृह एव श्रितास्तद्वैव सर्वप्रकारेण मां प्रावयतो न तु भवत्योनेनैव निदर्शनेन
 भवतीभिरप्यहं प्राप्तस्य' इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । तत्र सर्वप्रकारेण भगवत्प्राप्तिरन्तर्यह-
 गतानां न तु केनाप्यश्रेण न्यूनप्रकारेष्वुक्तत्वात् सार्वदिकसंयोगरसमात्रानुभव एवैतासा-
 मिति भवदुक्तिः कथं सङ्गच्छताम् । भगवतो रसरूपत्वाद्भ्रसस्य द्विदलत्वाद्भ्रसमेत
 निप्रयोगप्रकारेण प्राप्त्यावादिति कृतं पक्षचित्तम् । अत्र तद्वैतिपदमेव न तु भवत्य
 इत्यपि सम्बध्यते । तथा च तद्वैव तत्क्षय एव तासां मत्प्राप्तिः सर्वप्रकारेण जाता ।
 भवतीनां तु तत्क्षय एव न जाता क्रमेणैव मद्रियकदोषारोपरूपदोषनिवृत्तौ सत्यां
 भविष्यति, तासां तु मयि दोषारोषो नास्तीदिति निर्दोषत्वाद्वैव जाता । अन्यथा तद्वैवेति
 पदस्यात्रानुपपत्ताभावे तासां सर्वप्रकारेण मत्प्राप्तिर्भवतीनां सर्वप्रकारेण न जातेलेवमर्थे
 सम्पन्नेन्तर्यहगतानामेव रासमण्डलमण्डनायमानाम्योषिकृत्यमापद्येत । तद्वैवेतिपदस्य
 तत्रानुपपत्तौ तासां तद्वैव जाता, भवतीनां तु दोषनिवृत्तौ क्रमेण भविष्यतीति न न्यूनता
 फले प्राप्तीति शैवम् । ननु साधारणानामपि मत्तानां दोषान् भगवान् गणयति, रास-
 मण्डलमण्डनायमाना'स्त्वेताः परं तनुभूतो ननु गोपकथ्यः', 'जात्मानहो चरणरेणुहृत्पामहं
 स्माम्', 'वन्दे नन्दप्रजङ्गीषां पादरेणुमगीक्षणञ्च' इत्यादिप्रकारेण श्रीमदुद्धवैः स्तुतानां
 प्रगतपादरेणुनामथ च तदोपस्य निप्रयोगरसावस्वारूपत्वेन निर्दोषाणां च तादृशं भावं
 दोषत्वेन किमर्थं भगवानगणयदिति चेत् । अत्र वदामः । केषाञ्चिदतिकृपानिपयाणां

जीवानां शुद्धपुष्टिमार्गफलं दित्सुर्भववान् प्रपञ्चे लीलासहित आविर्भवति । अन्यथा सर्व-
भावप्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलस्य चाज्ञायमानत्वात् कथमेतन्मार्गप्रवृत्ति-
हेतुभूतफलज्ञानं स्यात्, कथं वा एतन्मार्गीयं साधनं च ज्ञातं स्यात् । तत्रैतन्मार्गीयं फलं
तु ब्रजमक्षसजातीयभावेन भजने भवतीति तद्भावानुसारेण भजने क्रियमाणे भगवत्ताज्ञानेति
तासां दोषारोपो न बाधको जातः, एवं नमापि न भविष्यतीति कदाचिच्छीघ्रं भगवता
फलादाने तनुजवित्तजसेवाकरणसमय एव भगवति दोषारोपं कुर्याद्यन्मया त्वेतावदुःख-
मनुभूयते सेवाकरणे, भगवांस्त्वतिनिपुर एतावत्पर्यन्तमपि प्रेमासक्त्यादिकं नाविर्भावयति
येन फलं स्यात्तदा भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वेन तत्र दोषारोपे तस्य फलप्राप्ती विलम्बः
स्यादतो भगवति कस्यामप्यवस्थायां दोषारोपो न कर्तव्य इति ज्ञापयितुं यथान्तर्गृहगतानां
जारभावोत्पादनेन रासमण्डलमण्डनायमानानामपि शरीरादि निर्गुणमिति ज्ञापयितुं तासां
जारभावमुत्पादितवानेवमेव रासमण्डलमण्डनायमानानामपि तादृशरसावधारूपमपि दोषा-
रोपरूपं भादं दोषत्वेनाख्यापयच्छ्रीमदुद्धवमुखेनेति सर्वं सुखम् । तस्मादन्तर्गृहगता-
नामपि मुख्यमेव फलमिति सिद्धम् । अन्यथा 'जारधर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकं मयि
सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यधे'ति श्रुतीः प्रति भगवदुक्तेस्तद्भावज्ञापकजारसुद्धापि
सङ्गता इति फलप्रकरणीयवचनस्यजारसुद्धिसङ्गतत्वोक्त्या च श्रुतिरूपा एता भन्तर्गृहगता
इति ज्ञायते । एवं च श्रुतिकृतस्तुतिसन्तुष्टप्रकृत्यतीतारक्षमप्यसेन श्रीवृन्दावनगोवर्षन-
यसुनानानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकपिशिष्टेन किशोराकृतिना भगवता किं करवागी-
त्सुक्ते 'कन्दर्पकोटिलावण्डे खवि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्द-
संशयम् । यथा त्वलोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षां
जनिता तथे'त्यादिना श्रुतिभिः सस्य कामिनीभावपूर्वकः स्मरणोऽप्युक्तस्तत्र ना कदा-
चिद्भगवानेवं जानातु यदेतासां लौकिकव्यमाभिलाष इति शब्दां वारयितुं यथा त्वलोक-
वासिन्या गोपिकाः कामतत्त्वेन कामस्य उत्वं परमकाष्टापत्वं रुरनाधिदैविकमिति यावत्
तादृशकामाधिदैविकेन रूपेण रमणं रमणकर्तारं मत्वा त्वां भजन्ति तथा भजनेस्माकं
चिकीर्षां जनितोत्पादिता त्वद्रूपदर्शनेनेति श्रुतिभिः शार्थितम् । तत्र भगवदुक्तेस्तत्त्व-
सिद्धगोपिकामावसजातीयभावेन भजनचिकीर्षितासाम् । तत्र भगवदुक्तेस्तत्त्वसिद्धगोपि-
कानां न भगवति जारभावः किन्तु सर्वभावप्रपत्तिरूपो भावः । एवं च यदेतासां मध्यमं
फलं भगवान् दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति मर्वादा भव्येव । तस्मादपि न तासां मध्यमं
फलं किन्तुत्तमेव । अत्रेपि 'दुर्लभो दुर्षट्श्चैप सुष्माकं सुमनोरयः । मयाजुमोदितः
मम्यक् सत्यो भवितुमर्हती'त्यत्र मनोरयस्य दुर्लभत्वं दुर्षट्त्वं चोक्तम्, सुमनोरय इत्यनेन
मनोरयस्य सुदुर्लभं चोक्तम् । यदि जारभावेन भजन एव मनोरयः स्यात् तदा दुर्लभत्वं
दुर्षट्त्वं च नोक्तं स्यात् । कदापित् तदानीं श्रुतीनां विवादित्पत्तेरभावात् स्मिन्

जारभावो दुर्धटोत एव दुर्लभश्चेति दुर्लभत्वदुर्धटत्वोक्तिः सद्गच्छेतापि, परन्तु सुमनोरय इत्यत्र मनोरये सुदुर्लभं तु न सद्गच्छेत, जारभावेन भजनमनोरयस्य दुष्टत्वेन सुपुत्राभावात् । तस्मात् सुमनोरयपदेन सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकभगवत्त्रोक्त्वास्तव्यगोपिकाभावसजातीयभावमनोरथ एवोक्तोनेति निश्चितम् । अत एवाग्रे मयानुमोदित इत्यनेन पूर्वं मल्लोक्तवासिगोपीभिर्नोदितो अत्र पश्चान्मया मोदितो अत एव सम्यक् समीचीनः सत्यो भवितुं योग्यो भवति । ममैतदधीनत्वादेतासां मोदनं विना न सत्यो भवितुं योग्यः स्यादिति भावः । अन्यथा तासां मोदनं नापेक्ष्येत, निकृष्टमनोरयस्य सत्त्वात् । एतदग्रे तु 'अगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुच्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माधुरे मम गण्डले । घृन्दावने भविष्यामि प्रेरयान्वो रासगण्डले, जारयमौण सुखेहं सुदृढ सर्वतोपिकम् । गयि सन्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्वा भविष्ये'त्यनेन प्रघट्टकेनैताभिरप्रार्थितः किञ्चित्कार्यार्थं जारभावो भगवतैव दत्त इति प्रतीयते स्फुटमेव । तत्रायं भगवदभिप्रायः । मया त्वगामिनिरिञ्चिदिनरूपसारस्वतकल्पे पृथिवीस्थभारतक्षेत्रस्य-मापुरगण्डलान्तर्गतघृन्दावने सर्वभावप्रपत्तिस्वतकलं च प्रकटनीयं जीवविशेषोद्धारार्थम् । तत्र सर्वभावप्रपत्तिर्निर्गुणा, तद्भाववतां देहादिकं च निर्गुणम्, तादृशीनां भगवत्सङ्गन-विरहजन्यं सुखं दुःखं च निर्गुणमिति ज्ञापनीयम्, अन्यथा रासगण्डलमण्डनायमानानां नावादिषु सगुणत्वबुद्ध्या सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तथा च मद्वतारोपि व्यर्थः स्यादत एता एव श्रुतीस्तस्मिन्कल्पे अवतारमित्येतासां भलादिकं च सगुणं विधाय सगुणभावः सगुणदेहः सुखदुःखादिकं च कर्मजन्यमिति ज्ञापनीयम् । एवं सत्येतासां तद्भावतद्देहादि-नाथे लौकिकमिन्द्रशरीरप्राप्तौ सर्वभावप्रपत्तिरूपं साधनं तद्वन्मं फलं भविष्यति, मुख्यानां भावादेर्निर्गुणत्वं च ज्ञापितं भविष्यतीत्युभयमपि कार्यं सेत्स्यति । अन्यथा तज्ज्ञापनार्थं श्रयज्ञान्तरकरणमापयेवेति जारभावो भगवतैव दत्तो, न तु तासां जारभावप्रपत्तिः साह-जिकीति बोध्यम् । एवं च बृहद्भामनपुराणीयकथाविचारेणापि नैतासां मध्यमफलमायाति किन्तुसमफलप्राप्तिरेवेति कृतमधिकतराभिविज्ञेन । अत एव सुगोपिन्ध्यामुक्त पुरस्ता-दित्यस्य द्वितीयव्याख्याने श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धनामां सर्वासा-मेव रासगण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपय-गोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां भागोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणं भावमुत्पायेतन्नवर्तकोपि शयमेव नान्य इति ज्ञापयितुं तन्नवृत्तिं विधायान्ने भावि-सविरहजदुःखससङ्गसुखयोः कर्मान्यत्समपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण सप्रार्थिं विधाय मत्स्यान्मेव सर्वं कृतान्मिति निगर्वः । अत्र पुष्टिमार्गोद्विक्कारान्मर्यादामार्गीया अतुप-पक्षपोनवसरपराहता इति सर्वमनवय'मिति । न च तामां यदा सगुणदेहनाशन्तदेव मगपति सर्वजीवतत्वरूपभगवत्कीस्तुमे वा 'मणिधरः कचिदराजयन्वा' इत्यनेनोक्तगोपि-

(अत्र एकं पत्रं शुद्धिमिति प्रतिभाति)——एतानामन्तर्गृहगतानां रासानुभवोत्तरं भवन्तते
 कुत्र स्थितिर्भवतोच्यते, अस्मन्मते तूक्तस्यानान्यतमस्वप्ने लयाद्भगवता सह ब्रज एव समा-
 गमनम्, पुना रासलीलासमये भगवता सह तत्र गमनम्, तदा त्वलौकिकदेहप्राप्त्या
 रमणम्, पुनरपि तत्रैव लय इति चेत्, अत्र ब्रूमः । यावद्ब्रज्यैरलक्षितत्वेन केवलप्रपञ्च-
 भावाभिर्भावितलीलादर्शनाभावाविशिष्टत्वेन चास्मिन्नेव ब्रजेन्तर्गृहगतानां स्थितिः । न च
 विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे तासां स्थितौ किं मानमिति वाच्यम् । 'या मया
 क्रीडता रात्र्या'मिति भ्रमरगीतपद्यसुबोधिनोस्वश्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानसैव प्रमाणत्वात् ।
 तथा हि, यदि ब्रज्यैरन्तर्गृहगतानां समुण्णदेहत्यागोत्तरप्राप्तनिर्गुणदेहसम्बन्धिनी लीला
 दृश्येत तदा रासमण्डलमण्डनायमानाः प्रति त्वन्तर्गृहगताविषयकसकृत्क्रीडाव्रजस्थिति-
 कथनपूर्वकं किमिति स्वप्राप्तिसाधनेन बोधयेत्, स्वप्राप्तिसाधनमात्रमेव तु बोधयेत्,
 स्वकृतक्रीडाव्रजस्थित्योस्तु ताभिर्दृश्यमानत्वादतो नैतासां तल्लीलादर्शनमिति भगवतासां
 स्वक्रीडाव्रजस्थितौ अपि बोधयेते इति यावद्ब्रज्यैरलक्षितत्वं सिद्धम् । अथ च भवत्सः
 समागताः अन्तर्गृहगता गृह एव स्थितास्तास्तदेव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवत्यः
 अनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यस्तस्माद्मदर्थं जीवनस्यापनमिति पक्षो निरर्थकः ।
 अन्यथा समागतानां भवतीनां पुनः क्लेशो न भवेदनुभवसिद्धश्च क्लेशः । ननु ताः प्रति-
 पन्नेन तयानूताः कथं स्तुत्या इत्याद्यंनयाह कल्याण्य इति । तासां महद्भाग्यमस्तीत्य-
 वश्यप्रतिपन्धरूपं दुरितं दृष्ट एवोपक्षीणमिति कण्ठकेन कण्ठकोद्धारवद् देहनिराकरण एवो-
 पक्षीणम्, भवतीनां तु तदुरितमिममवस्थां प्रापितवत्, अतो महत्प्रकारेण दोषं परित्यज्य
 तामवस्थां प्राप्य मां प्राप्स्येति भाव इति श्रीमदाचार्यव्याख्यानपर्यालोचनेन्तर्गृहगतानां
 नाकूरागमनरूपमपुरोदेश्यक्रमगवन्नयनरूपप्रपञ्चमात्राभिर्भावितलीलादर्शनमस्ति । यदि
 तद्दर्शनं स्यात् तदा भवतीनां तु तदुरितमिममवस्थां प्रापितवत्, तास्तु मदाभाष्य-
 यत्स्वासात्मवश्यप्रतिपन्धरूपं दुरितं समुण्णदेहनवृत्तावेवोपक्षीणमतस्ता इमामवस्थां न
 प्रापितवदिति भगवात्र कथयेदेव । अकूरागमनमगवन्नयनदर्शनेनैकेश्वरस्वैतासामप्यवश्य-
 सिद्धत्वात् । तस्मान्तर्गृहगतानां न प्रपञ्चभावाभिर्भावितलीलादर्शनमित्यपि सिद्धम् । उचितं
 चैवमेव यतः श्रुतिरूपागिरन्तर्गृहगताभिर्'यथा त्वलौकिकास्तिन्यः कामतत्त्वेन शोषिकाः ।
 मजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षां जनिता तथे'लनेन प्रकृत्यतीताधरप्रसन्नस्यव्यापिर्वैकुण्ठान्त-
 र्गतव्रजान्तस्वप्रभानन्तर्गतवृन्दापने तत्रस्वनाभारासरसोन्मत्सोपीकदम्बकभावसजातीय-
 मापेन भगवता सह रमणं प्राप्तिम्, तद्यदि तासां प्रापयिकपदार्थदर्शनं स्यात्, तदा
 प्रभानन्तर्गतवृन्दापने ताद्यभावेन भगवता सह रमणं न प्राप्तमेव स्यात्, एवं च 'ये
 यथा मां प्रपन्ते तांस्तपैव मयाप्यह'मिति गर्वादाभंगः स्यादिति न तासां प्रपञ्चमात्रा-
 विमृत्तलीलादर्शनमिति सार्थपक्षी पूर्वोक्तोक्तिः । एषमेवास्मिन्नेव ब्रजे ता आस्थिता इति

भवतीनामपि निर्वन्धेनैवात्र स्थापनमित्थनेनास्मिन् ब्रज आस्थिता इत्यस्य व्याख्याने-
नास्मिन्नेव ब्रजे स्थितत्वमपि सिद्धम् । इदमेवाभिप्रेत्य पूर्वमेवोक्तं यज्ञपत्नीप्रसंगे विंशा-
ध्याये, 'तत्रैका विधृता भर्ता भगवन्तं यथाश्रुतम् । हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धन'-
मित्तिपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां भगवत्सङ्गतायाः स्नानान्तरं न मृग्यम्, तच्छक्तीनामिव ।
अत्र यत्र भगवांस्तत्र तच्छक्तयः ध्यादयो गोप्यादयो वेत्स्यो ज्ञेयः । एव चात्र भगवान्
ब्रजे तिष्ठतीति ता अपि ब्रजे एव चेति ब्रजे स्थितत्वमापालेवेति दिक् । एवं च सिद्धा
विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे स्थितिरन्तर्गृहगतानाम् । तथा च गोपसाहित्येन
गोचारणलीलायै भगवतो गमने रासलीलाभ्यन्तरं भगवतो गृहगमने च दिवा विप्रयोग-
रसानुभवः, सायसमये पराश्रय भगवदाम्बने रात्रौ च बृन्दावन एव महागन्दसन्दो-
हानुभवश्चैतासामपीति संयोगरसमानानुभव एवैतारामिति कथं वक्तुं शक्यत इति कुतं
विस्तरेणेति सर्वं चतुरस्रम् ।

सादेतत् । वयमन्तर्गृहगतानां यन्मध्यमं फलं वदामो न तूत्तमफलम्, तत्र यतो-
न्तर्हिते भगवतीति फलप्रकरणीयद्वितीयाध्यायस्वरारम्भपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां सन्ति च
सिद्धास्तथात्र काल इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । व्याख्यातं चैतत् तत्तदुज्ज्वलैः स्मृततट्टि-
प्पणामवतारसम्पूर्तिकाल इत्यर्थं इति, तत्रापूर्णाविप्रयोगसंयोगात्मकः पूर्वावतारः समाप्त
इदानीं पूर्णाविप्रयोगात्मकपूर्वसंयोगात्मकपुरुषोत्तमावतारो जात इत्युच्यते, तथान्तर्हिते
भगवतीत्यनेन पूर्णाविप्रयोगात्मकस्रद्धानन्तरं 'तासामाविरम्'दित्यनेनेकोमविंशाध्याये पूर्ण-
संयोगात्मकपुरुषोत्तमावतार उक्तः । एव च पूर्वस्वरूपाद्भिन्नमेवेदं भगवत्स्वरूपं परम-
काष्ठापन्नम्, एतज्जु अन्तर्गृहगताः प्रति न प्रकटमेव, अतस्तासां नैतत्तदभगवत्स्वरूपप्राप्तिः,
किन्तु न्यूनसंयोगविप्रयोगरमात्मकत्वेनासम्पूर्णत्वान् तादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिरेवेति न सम्पूर्ण-
फलप्राप्तिरिति तासां मध्यमफलप्राप्तिरित्युच्यते । न चेदं स्वरूपं पूर्वं न प्रकटमिदानी-
मेवाविरन्तेनास्मिन् किं प्रमाणमिति वाच्यम्, 'भावन्त्य उच्चैरितिपद्यव्याख्यानसुबोधिनीत्य-
शब्दो हि धूमवह्नौक इति श्रीमदाचार्यैस्तदुज्ज्वलकृतश्रीमदाचार्यकारिकाटिप्पण्यां 'अग्नेदमा-
कृतम्, एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपावन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन
तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात्, 'तथा परमहंसाना'मिति वाच्ययावद्येन भक्तियोगेन
वत्प्राप्तिस्तादृक् तद्व्यकटनायाद्युनैव पुरुषोत्तमावतारादित्वादितत्तदुज्ज्वलप्रतिपादनान्तर्ग-
तैतावत्कालाद्युनापदवाच्यान्तर्धानकालतदधिकरणरूपसुबोधिसंयोगात्तारोकरेण प्रमाणत्वादिति
चेत्, अत्र वदामः । आगामिद्विरिधिस्रष्टनुद्यतविरिधिदिनरूपसारस्वतकले भवन्तो
ब्रजे गोप्यो भविष्यथ तत्र शृण्वीत्यमास्तत्रेयान्तर्गतमायुरमण्डलान्तर्गतवृन्दान्नेह
भवतां प्रेयान्तासमण्डले भविष्यामीति प्रकृत्यतीत्यास्रयस्यान्तःस्नानन्दमयप्यापि वैकुण्ठलो-
कस्यशुद्धपुष्टिस्थानरूपश्रीमद्रोवर्धनयमुनासहितनानासारासोन्मथगोपीकदम्बकविशिष्टकेवल-

शृंगारसानन्दमयेन सारस्वतकल्पानुसारिश्रीभागवतीयकृष्णस्तु भगवान् स्वयमितिवचन-
सिद्धपरमकाष्ठापन्नत्वेन भगवता वेदान् प्रति वरो दत्तः । एवं च ब्रह्मकल्पादारम्य सार-
स्वतकल्पपर्यन्तं न पूर्णपुरुषोत्तमावतारो जातः, सारस्वतकल्प एव च जात इति सिद्धम् ।
एवं चेदं प्रथममेव मनसि कृतैवावत्कालाधुनाभेदे उक्ते । तथा चैतावत्कालपर्यन्तपरस
ब्रह्मकल्पादारम्य सारस्वतकल्पपर्यन्तमित्यर्थोऽधुनापदस्य च सारस्वतकल्पे इत्यर्थः सम्भक्तः ।
तथा च बाल्यमारम्य कृता लीला सर्वापि रसालतामापद्यते । भवदुक्तप्रकारे त्वेतदवतार-
पूर्वसामयिकी सर्वापि लीला स्वरूपान्तरसहभावेन कृतत्वाद्द्रसाभासतामाविष्करोति । किञ्च ।
रसनगण्डलमण्डनामिः कृतं 'कस्याथित् पूतनामन्या' इत्यादिलीलादुकरणमपि न सङ्गच्छते ।
इदानीमाविर्भूतविप्रयोगसंयोगात्मकरूपेषु तत्तल्लीलाया अकृतत्वात् । स्वप्रियकृत-
लीलानुकरणस्यैव लीलाहावरूपत्वमिति रसज्ञानसिद्धान्तात् । अपरञ्च । विचयनसामयिक-
नन्दसुनुगतो हत्वा रामानुजो मानिनीनां, गोविन्दधरणप्रिये इत्यादिषु नन्दसुतपल-
मद्रानुजगोकुलेन्द्रादिनामकथनस्याथ च 'विपजलाप्ययाङ्गालराक्षसा' इत्यादुक्तकालीयादि-
भयरक्षितत्वगोचारणगमनकर्तृत्वादिकथनस्य तत्तमयप्रकटस्वरूपे सम्भवाभावेन प्रम-
रूपत्वापातात् । न चास्तु प्रमरूपत्वमिति वाच्यम् । तथा सति रसनगण्डलमण्डनव-
मानानां भावानुसारेणेदानीन्तनमजनकर्तृभिरैतादृश्यभयसिद्धान्तस्य ज्ञायमानत्वेन नन्द-
सुत्यादिनामाग्रहणस्य बाललीलामारम्य रसलीलाप्रारम्भपर्यन्तकृतलीलानामभावनाप्रसक्तैः ।
अन्यच्च । श्रीमन्नवनीतप्रियश्रीमद्रोवर्धेनोद्धरणस्वरूपभजनाप्रसक्तेश्च महाननर्थः प्रसजेत ।
न च तदनन्तर्गतमिदमपि स्वरूपं वर्तत एवेति वाच्यम् । तथा सति तत्तल्लीलाविशिष्ट-
स्वरूपाणां तत्तल्लीलाश्रयणादीनां तत्तत्स्वरूपभजनस्य च गौणलीलात्वगौणश्रयणादित्त्व-
गौणस्वरूपमजनत्वापत्तेश्च । अपरञ्च । 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
तदन्यदिति ये ग्राहुरामुरांस्तानहो बुधा' इतिपद्येन श्रीमदाचार्यैर्यशोदोत्सङ्गलालितस्य
पिद्धान्तितायाः परमतत्त्वताया भङ्गप्रसङ्गश्च । न हीदानीमाविर्भूते स्वरूपे यशोदोत्सङ्ग-
लालितत्वमस्तीति तदिरुद्धा भवद्राद्धान्तप्रदक्तिः कथं भव्यतासुपेयात् । अथ च 'सति
कापि सापि सन्प्रति चरिवति किञ्च धवापिपथाया । या नन्दसुनुमुत्सीतरलं चेतः
ममादध्या'दिति तत्तनुजराजोक्ता स्वस्य तरलचेतस्त्वे नन्दसुनुमुत्सीत्या हेतुलोक्तिरपि कथं
ममप्रसा म्यात् । श्रीमदाचार्यरत्नानां तत्तनुजराजानां च ब्रजमत्तमाशात्मकभगवत्स्वरूप
एव निष्धारयान् । ननु तत्रैवतारमग्न्युत्क्रांत इत्यस्यास्मत्प्रसुकृततथान काल इत्यप्रत्य-
यात्प्रदव्याख्यातव्यं का गतिरिति चेत् । अवोच्यते । नृ पाठनपुण्योरितिपालार्पातु-
नागन् गम्युत्तिष्ठन्त्य मग्न्युत्ता धर्मः, सा च केनचित् प्रकारेण न्यूनस्य भवति ।
तत्रामदाचार्योक्तमार्गो हि फलमार्गः । तत्र फलरूपे भागवादेन माधनम्, फलरूपो
भगवानेव च फलम् । नच परमकाष्ठापन्नस्य फलरूपमगतो 'रमो वै स' इति श्रुते

रसरूपत्वात् स्वप्नादिसंयोगविशिष्टप्रेमासक्तिव्यसनपर्यन्तावस्थासंवलितपूर्वानुरागजविप्रयोग-
रूपेण साधनता । तदनन्तराविर्भूतपरस्परपोष्यबोधभावविशिष्टविप्रयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतर-
पूर्णतमसंयोगतादृशसंयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतरपूर्णतमविप्रयोगपरम्परारूपेण च फलता । तत्रापि
परम्परायां परमफलता तु संयोगरूपसैव । इदं यथा तथातुपदमेव प्रतिपादयिष्यते ।
एवं च बाल्यभारम्य पीनण्डान्तं पूर्वांक्षप्रकारकपूर्वानुरागजविप्रयोगरूपसाधनविशिष्टत्वमेव
प्रज्वलकानाम् । तत्र फलात् साधनं न्यूनमेवेत्यनुभवसिद्धम् । अन्यथा साधने प्राप्ते फल-
काङ्क्षा न स्यात् । तथा चैतासां पूर्वानुरागविशिष्टत्वनादिसंयोगसुखे प्राप्तेपि बाह्यसंयोग-
सुखस्यानिलमितस्वाजातत्वादेतावत्पर्यन्तं साधनरूपत्वमात्रेणैव भगवत आविर्भावात् पुरुषो-
त्तमावतारो न्यून एव स्थितः । अतःपरं तु 'बाहुप्रसारपरिरम्भे'त्यायुक्तेन तदभिलषितपूर्ण-
बाह्यसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरमेतत्संयोगसुखपोषार्थमुक्तसंयोगपुष्टान्तहिते भगवती'त्यायु-
क्तेन पूर्णविप्रयोगस्वरूपेण, तदनन्तरं 'तासामाविरमू'दित्यायुक्तेन रासावसानपर्यन्तं पूर्वपूर्णा-
संयोगसुखस्वरूपादपि कोटियुगेन पूर्णविप्रयोगपुष्टेन पूर्णतरसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरं
च गोप्यः कृष्णे वनं यात इत्यायुक्तेन पूर्वांक्षपूर्णतरसंयोगसुखपुष्टेन परार्थगुणमाविर्भूतसंयोग-
सुखपोषार्थं पूर्णतरविप्रयोगस्वरूपेण, ततः पुनः पूर्वांक्षपूर्णतरविप्रयोगपुष्टेन गोचारणपरावृत्ति-
जनितबहुपरार्थगुणपूर्णतमसंयोगसुखरूपेणाविर्भूतः, ततः पुनरन्यद्वारकृतमधुरानयनजनितेन
पूर्णतमसंयोगसुखपुष्टेन पूर्णतमविप्रयोगरूपेण पुनरपि भावभोगानन्तगुणान्तरप्राप्तसंयोग-
सुखस्वरूपेण चेत्येवं संयोगपरम्परारूपेणाविर्भविष्यति भगवान् । एवं चेदानीमेव रस-
रूपावतारस्य पूर्वं बाहुप्रसारत्यादिना एकदलरूपसंयोगावतार उक्तः, इदानींमन्तहिते
भगवती'त्यादिना द्वितीयदलरूपविप्रयोगावतार उच्यते इति सम्पूर्णता जायत इत्यवतार-
सम्पूर्तिकाल इत्यल्लसम्पूर्तिशब्देन सम्पूर्णतोक्ता, न तु पूर्वावतारसमाप्तिर्जातित्युच्यते ।
समाप्तिरूपार्थसैव निवृत्तित्वेवतारसमाप्तिकाल इत्येवोक्तं स्यात् । तस्मादवतारसम्पूर्ति-
काल इत्यस्वावतारसम्पूर्णताकाल इत्यर्थः सम्पन्न इति नन्वित्यादिभवत्प्रश्नोत्तरस्य सिद्धे-
रिति सर्वं भव्यम् । यत्सुखविप्रयोगसैव फलत्वम्, न संयोगस्य, संयोगस्तु तद्विहतावत्
किञ्चित् कालं मध्ये मध्ये जायमानो भक्तानां देहस्थित्यर्थमुपयुक्तो भवति । भगवद्विपयक-
विप्रयोगस्याविदुःसहत्वात् । अत एव भगवतो मधुरातः परावृत्त्यागमनमेव स्यात् । नन्वत्र किं प्रमाणमिति चेत् । 'भवतीनां
फलत्वे मधुरातः परावृत्त्यागमनमेव स्यात् । नन्वत्र किं प्रमाणमिति चेत् । 'भवतीनां
विप्रयोग' इति पद्यव्याख्यानमुचोचिन्यामथदेहभावेनात्मा गौण इति देहेन सह विप्रयोग
आविर्भूतस्योच्यते । तदपि न घटते । समवायिभरणत्वेन तेषु घटते इति । अन्यथा देहा
निःस्वभावाः स्युः । आविर्भूतेन विप्रयोगस्तु हितकारी । अन्यथा स्वरूपनाश एव स्यात् ।
यथाप्रिकाष्ठयोः । पूर्वसम्बन्धेनैवैता उर्ध्वदग्वाः, पुनः सम्बन्धेन सर्वेद्राह एव स्यात् ।
मुदानुभवस्तु स्वान्तःस्थिताभ्यभिव्यक्तिवत् स्वान्तःस्थितभगवदभिव्यक्त्या । सर्वथाभि-

व्यक्तौ काष्ठांशो ज्वलिष्यतीति न सम्बध्यते, यतो मगवान् प्रलयकर्मैत्यादिप्रवृत्तवर्षी-
 लोचने काष्ठान्तःस्थिताग्नेरभिव्यक्तिर्यथा चाष्टोपाधिसम्बन्धभावे क्विचित्कालिकी, एवं स्वान्त-
 स्थितमगवदभिव्यक्तिरपि तद्विलतावद्भगवत्संयोगाद्विप्रयोगस्यैव सार्वकालिकत्वाद्विप्रयोगस्यैव
 फलत्वं न संयोगस्येति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरेव प्रमाणत्वात्, आविर्भूतेन वियोगस्त्वित्वा-
 देरयमर्थः । यथाविर्भूतस्वरूपेण संयोगः स्यात् तदा मधुरात् आगमनज्ञानेऽस्मान् विहाय
 गत इति निश्चयजनितमहादुःखेन देहपातः स्यात्, तदेवोक्तमन्यथेत्यादिना सद्यन्त-
 मतोयं वियोगो हितकारीति साधः । पूर्वसम्बन्धेनेत्यादेरयमर्थः । राससामयिकवियोगोत्त-
 रसत्तात्सम्बन्धेनैवेताः स्वलागजनितमहादुःखेन स्मरणपथगतेनार्थदग्धाः, अतःपरमिदानी-
 न्तनसम्बन्धे मधुरापिषयकगमनज्ञानेन कोटिगुणे दुःखे जाते सर्वदाहः स्यादिति ज्ञेयापे-
 स्पष्टेयं इति वदन्ति । तत्रापि यदामः । भगवद्भ्रूपरसो ह्यग्निरूपः । तत्र यथाग्निस्त्वापजनकः
 शीतलताजनकश्चेति द्विविधः । तत्राग्नादिपरिष्कारजनकोऽग्निरस्तु तापजनकः । हिमादि-
 रूपोऽग्निरस्तु शीतलताजनकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहादिषु तापस्त्वावत्पर्यन्तं हिमरूपोऽग्निः
 स्वसम्बन्धेन देहादिस्त्वित्कारकः । सर्वथा स्वसम्बन्धेन देहादिनिष्ठतापनिवृत्तौ शीतलता-
 गुणेन देहादिनाशकरश्च । एवं रसरूपो भगवद्भ्रूपिरपि विप्रयोगसंयोगरूपेण द्विधः ।
 तत्र विप्रयोगात्मको रसरूपो बहिःस्वापकारकः, संयोगरूपो बहिःस्तु शीतलताकारकः । तत्र
 यावत्पर्यन्तं देहे विप्रयोगजनितस्त्वापसम्बन्धस्तानत्पर्यन्तं तापनिवर्तकस्वशीतलतागुणेन देह-
 जीवात्मनोः स्त्वित्कारकः । स्वसम्बन्धेन सर्वथा तापनिवृत्तौ संयोगरूपो बहिःस्तु जीव-
 लयसम्पादकत्वभावत्वात् स्वसम्बन्धेन सर्वथा जीवश्च लये सम्पन्ने स्थितोपि भक्तिमार्गीय-
 जीवात्मा रसादुभयामावावृष्ट एव भवतीति तत्राश्वत्थरकः । अस्मिन् पक्षे श्रीमदाचार्योक्त-
 सर्वदाह एव स्यादित्यत्र देहाहपदेन स्वरूपनाश एव स्यादित्यत्राप्याचार्योक्तनाश-
 पदेनापि लय एव ज्ञेयः । जीवस्याविश्रुतत्वान्नित्यत्वात् काष्ठादिदाहवदाहस्य देहादिनाश-
 पत्राशस्य वाऽसम्भवात् । एवं च सति यदि मगवान्नेतामिः सह संयुज्येत तदा पूर्वानुभूता-
 नन्दात् कोटिगुणानन्दप्रादुर्भावे सर्वथा तापनिवृत्तौ भक्त्यत्मनां लय एव भवेद्, एवं च रस-
 मार्गीयफलभावः सम्पद्येतैत्याविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । न
 च लयमम्भारनायामेव पुनरपि विप्रयोगाविर्भावे पूर्वोक्तफलसम्भव इति वाच्यम् । यदि
 पुनरपि पहिराविर्भूतस्वरूपविप्रयोगानिर्भावावश्यकत्वम्, तदैवेनैव विप्रयोगेण चारितार्थ्यात्
 पहिरापेयन्यायप्रसक्तः । न च सुखानुभवार्थं पहिराविर्भूतस्वरूपेण संयोगो देय एवेति
 वाच्यम् । अन्तःस्थिताप्यभिप्यक्तिरन्तःस्थितमगवदभिव्यक्त्या सुखानुभवमिदिरिति
 श्रीमदाचार्यैरेवोक्तत्वाद्देहादिविर्भूतस्वरूपसंयोगस्य निःप्रयोजनकत्वादिति दिक् । यद्वा ।
 पहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगस्तु हितकारीत्यस्यायमर्थः । प्रथमप्रादुर्भूतमधुरागतमगव-
 त्सम्बन्धे महासुखानुभवे जाते पुनरपि स्वरूपमगवत्समाधाविप्रयोगे जाते यथा यथा

संयोगानन्दाधिक्यम्, तथा तथा विप्रयोगे तापाधिक्यम्, यथा यथा विप्रयोगे तु
 दुःखाधिक्यम्, तथा तथा संयोगे आनन्दाधिक्यम्, इत्यनुभवान्मधुरागतस्वरूपेण विप्र-
 योगे पूर्वतापादपि कोट्युणे तापे जाते देहनाश एव स्यात्, एतत्तापस प्रत्याश्रितापादपि
 प्रयत्नत्वात् । यथा बाह्याक्रियासम्बन्धे काष्ठनाशः । अस्मिन् पक्षे पूर्वसम्बन्धेनैवैता
 अर्धदेहाः, पुनः सम्बन्धे सर्वदाह एव स्यादित्यत्र पूर्वसम्बन्धेनेत्यस्य पूर्वविप्रयोगसम्बन्धे-
 नेति पुनः सम्बन्धे इत्यस्य च पुनर्विप्रयोगसम्बन्धे इति चार्थो बोध्यः । तस्माद्दहिरा-
 विर्भूतस्वरूपेण भगवान्न सम्बध्यते । सुखानुभवस्तन्तरुसन्धानेनःसिताम्बिमिच्यकि-
 बन्तःसितभगवत्स्वरूपाविभवेनान्तर्बहिरनुसन्धाने भगवत्सङ्गमाकाङ्क्षायामप्यन्तःसितस्य
 बाह्यप्राकट्यादेव बहिरपि भविष्यत्येवेति बहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्युक्तं
 श्रीमदाचार्यैः । न चान्तःस्वरूपप्राकट्येन तत्सम्बन्धजनितसुखातिशयोत्तरसजातविप्र-
 योगादपि देहनाशप्रसक्तिर्भवत्येवेति वाच्यम् । बाह्यतृणतूलरूपोपाधिसम्बन्धाभावे
 मधनाविर्भूतकाष्ठान्तःसर्वहर्नि काष्ठदहनसमर्थः, तथात्र बाह्योपाधिरूपसर्वमुक्तिदानसम्ब-
 न्धामावे बहिराविर्भूतस्वरूपमप्यत्रित्वाच्च देहनाशकरम्, किन्तु प्रपञ्चातीततापक्षेयनाश-
 रूपरसधर्मपुरस्कारेणैव प्रकटमिति तदेव करोतीति भवदुत्तयप्रसक्तेः । यद्वा । आविर्भूतेन
 वियोगस्तु हितकारीत्यादेरयमभिप्रायः । प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपं हि सर्वमुक्तिदानाय प्रकटम्,
 तत्र सर्वमध्ये गोपिकानामपि सत्त्वादेतासामपि लयरूपमुक्तिमेव प्रतिक्षणं ददाति भगवान्,
 परं तस्मात् पृथक्कृत्य भजनानन्दमनुभावयति । 'ये यथा मा'मिति प्रतिज्ञातः । अश्रो-
 पण्मकरूपा 'यत् एतद्रिमुच्यते' इतिफलप्रकर्षीयपञ्चाप्यायीपचप्याख्यानमुपोधिनी
 द्रष्टव्या । एवञ्च तस्मात् पृथक्करणेऽप्यत्र प्रतिक्षणं प्रभोर्भवतीति प्रक्षालनादि पद्मस्येति
 न्यायाद्दहिःप्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण भगवान् न सम्बध्यते, तेन गोपिकानां लयनिवृत्तेर्हितं
 भवतीति प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्याचार्यैरुक्तम् । बाह्यानुसन्धानेनु-
 सन्धाने वा भावभेरेणान्तर्बहिःप्रकटरसरूपसंबन्धेन तु करोत्येव प्रभुः । तासामभिलषित-
 त्वाद्रसमार्गीयपरमफलरूपत्वाच्च । तस्माच्च विप्रयोगस्य परमफलत्वम्, किन्तु संयोगस्यैव ।
 संयोगसाधनत्वात् पुरातुरागजनितविप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वात् संयोगानन्तराविर्भूतस्य
 विप्रयोगस्य च परमफलत्वमुच्यते । अन्यथा भगवत्संयोगोस्माकं भवत्वितिच्छोदय-
 यद्भजप्रक्तानां भगवद्विप्रयोगोस्माकं भवत्वितिच्छोदयोपि श्रीभागवते श्रुतः स्यात् ।
 इदानीन्तनानां भगवद्विप्रयोगेच्छोदयस्तु भगवत्संयोगसाधकत्वपोषकत्वज्ञानादेव भवतीति
 न काप्यनुपपत्तिः । यद्यपि भगवतो रसरूपत्वात् संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्रसरूपभगवत्प्राप्तौ
 विप्रयोगोप्यागादिकले स्वर्गजादियदन्तर्गतोभवति तथापि स्वर्गीयादिप्राप्ता यथात्रफल-
 रसाकाङ्क्षा भवत्येव, तद्रसप्राप्ता तु स्वर्गीयापाकाङ्क्षा न भवति, तथा विप्रयोगप्राप्ता
 संयोगाकाङ्क्षा भवत्येव, संयोगप्राप्ता तु न भवतीति संयोगस्यैव परम-

फलत्वं वक्तुं शक्यते । ज्ञाते सति स्वयुक्तित्येव्यमाणस्यैव फलत्वात् । न त्विदं विप्रयोग इति न विप्रयोगस्य फलत्वम् । अत एव फलप्रकरणीयप्रथमाध्यायसुषोधिनीप्रारम्भस्थाया-
 'मतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे द्वाहर्निशम् । वाङ्मन्यन्तरभेदेन ध्वान्तरं तु महाफल-
 मितिकारिकायां रमणपदवान्मथाङ्गान्यन्तरसंयोगस्यैव फलत्वं महाफलत्वं च क्रमेणैवोक्तम् ।
 एवमेव 'स्वानन्दस्यापनार्णाय लीला भगवता कृता । स बाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निविशे-
 स्युनः । तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोविश'दित्येतद्वितीयाध्यायसुषोधिनीप्रारम्भ-
 कारिकायां विप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वमेव, फलत्वं तु संयोगस्यैव श्रीमदाचार्यवर्यैरुक्तम् । अत एव 'मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठ' इति प्रमत्तगीतपद्यव्याख्यानसुषोधिन्वामपि फलसाधकत्वाद्-
 क्तिसागं विरह एव पुरुषार्थ इति किमिति निराक्षयते तथाहेत्याभासे विप्रयोगस्य फलसाध-
 कत्वमेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्न तु फलत्वमिति भवत्सिद्धान्तिता विप्रयोगस्यैव परमफल-
 रूपता कथं सङ्गच्छेततराम् । अतःपरं विप्रयोगान्तर्गतभगवत्स्वरूपप्राकट्यं तद्विज्ञातवत्
 किञ्चित्कालिकमेव भवति, अन्यथा देहनाशः स्यादिति यदुक्तम्, तदपि न विचारधाम् न ।
 तामिः किञ्चित्कालिकसंयोगस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, बहुकालिकसंयोगस्यैव तदाकाङ्क्षाविषय-
 त्वात् । इदं तु दृश्यमस्कन्धीयपदविशेषाध्याये 'अहो विधातस्तव न कश्चिदया संयोग्य
 मैव्या प्रणयेन देहिनः । तांश्चाहृतार्थान् नियुनह्यप्यार्थकं विचेष्टितं तेमैकचेष्टितं यथे'-
 स्यारम्य क्षोकचतुष्टये निवारयामः सगुपेल माधवं किञ्चो करिष्यन्कुलवृद्धवान्भवाः ।
 मुकुन्दसहाविमिपार्पडुस्तजार्थैरेन विध्वंसितदीनचेतमान्, यस्यानुरागललितस्मितवत्सु-
 मप्रलीलावलोकपरिरम्भणरसगोष्ठ्याम् । नीताः स्य नः क्षणमिष क्षणदा विना त गोप्यः
 कथं न्वतितरेम तमो दुरन्त'मितिछोकद्वये च प्रकटमेव । एवमपि सति यदि किञ्चित्काल-
 लिकमेव संयोग दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति भगवत्प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । तद्विज्ञात-
 देतासां संयोगो भवतीत्यादिप्रकारस्य श्रीमदाचार्यन्ततनुजरत्नैश्च कण्ठरवेण कुप्राप्यतुक्त-
 त्वाच्च । तस्मादन्तर्बहिर्दिता रामो चातृप्तिसंयोगरूपेण प्रकटः, पुनस्तत्संयोगपोषार्थं विप्र-
 योगरूपेण च प्रकटः, पुनः पूर्णप्रकारसंयोगरूपेण पुनर्विप्रयोगरूपेणेति परम्परया गोपि-
 कामिः मह श्रीदिति भगवानिति कृतं त्रिन्वरेण । ननु तथापि नान्तर्दृष्टगतानामेवंविध-
 मम्पूर्णरूपमगनव्याप्तिरेतासां मुक्तपनन्तरभेदेत्वात्सललीलाप्राकट्यादिति तत्रासफलस्य
 मध्यमफलत्वमस्माभिरुच्यते इति चेत्, अत्रोच्यते । सगुणशरीरत्यागोत्तरतत्क्षणप्राप्त-
 गुणानीनदेहेन भगवत्सकटगतानामन्तर्दृष्टगतानामपि 'तामिः समेतामिद्वरचेष्टित'
 इत्यादिलीलासौमगजन्मपददानलीलाप्राप्तयोत्तरेणामविकान्तर्धानलीलागारम्य 'यामपाहु-
 शुनरामकगोले'त्यामुक्तपुण्यलगतलीलान्तर्भरीलीलाप्राप्तमपि शक्तिरेतामामिति श्रीमदाचार्य-
 तत्तनुजग्रथानां हि मिथ्यान्तः । अत एव 'ता एहान्तिरुमायाता' इतिफलप्रकरणीय-
 पदव्याख्यानसुषोधिनां 'यास्तु समाहृताः ममागतम्या न निवार्यन्ते, याः पुनः सगुणा

अन्यसम्बन्धिन्यस्ताः शब्दश्रवणात् सनागता इति शब्देन निवारणीयाः, अन्यश्रेयतया मज्जनमयुक्तमिति । कश्चिदप्युक्तमितीति तु सर्वभावप्रपत्तिषाद्या, अतो निवारणार्थं यत्नमादे'ति श्रीमदाचार्यैर्व्याख्यातम् । विवृतं चैतत् तत्तनुवरत्नैः स्वकृतटिप्पण्यां 'यदन्तर्गृहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्ता इति प्रतिबन्धोभूदिति शब्दानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तान्ता अप्याहूताः, तत्रोपपत्तिमाहुः समागता इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देहसम्बन्धित्वात् तस्य च नष्टत्वे नैतासां गृहानावात् तत्र गमनं वापितमिति न निवार्यन्ते' इति । एषं चान्तर्गृहगता न निवार्यन्ते इति स्फुटमेव प्रतीयते, तत्र तन्निवारणं च भगवन्निकटप्राप्तौ सति सम्भवति । भवदभिमतसिद्धान्ते लेतासामिदानीं लय इति तन्निवारणप्राप्तौभावान्श्रीमदाचार्योक्तिस्वतन्तुवरजोकिश्यासमञ्जसा स्यात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां गुणातीतदेहप्राप्त्या भवन्निकटगमनं सिद्धम्, तदा तन्निवारण-प्रसञ्जनं च सिद्धम् । एषं च तद्दूतरसानविकी सर्वापि ठीलैतासु सिद्धेति न मध्यमफल-त्वमेतत्फलस्य, किन्तुत्तमफलत्वमेवेति चर्च एवैतासां मध्यमफलप्राप्तिरिति सिद्धान्ता-निमानः केपासिदिति सर्वमवदातम् ।

श्रीवल्लभतत्सुतवरविह्वलनायाद्भिरेणुलवपलतः ।

जयगोपालः कृतवान् सविष्टित्सेवाफलव्याख्याम् ॥ १ ॥

सूच्यं सखिं ननु निपाय निपाय भूयो

भूयः कृपात्पु महत्सु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिदत्र लिखितं मयक्त भवद्भिः

तत् शुष्टिभार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणकमलैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविट्टलेश्वर-

कृपाकटाक्षोद्बुद्धयुद्धिना सुबुद्धिना मठपतिजयगोपालेन

विरचिता सविष्टित्सेवाफलटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

१ इति पदं जयगोपालकृतसिद्धिमुगमन्मन्त्रेऽपि विद्यते । आरम्भार्थं 'सर्वद्वन्द्वलक्षणविषय' इति शब्द-
 त्तिरीचनमाप्ययम् । इति पदद्वयं जयगोपालैः टीकायां मन्त्ररूपा पदाविवेदितामिति प्रतीयति ।

सेवाफलम् ।

मठेशश्रीलक्ष्मणभट्टविरचितसेवाफलविवृतिविवरणसमेतम् ।

विचार्य श्रीमदाचार्यश्रेष्ठं सेवाफलमिदम् ।

ग्रन्थं तद्विवृतिं चापि विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥

साहस्ययोगावभेदार्यो भक्तिर्भेदकरी हरी ।

सोहासक्तित्वसनिनी तसिद्धौ स्वाङ्गवित्तवा ॥ २ ॥

व्यसनं मानसी सेवा साहाय्यज्ञानभक्तिः ॥ ३ ॥

अथातः श्रीवल्लभाचार्याः स्वसिद्धान्तमुक्त्वावल्यां 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'त्यादिना प्रसवादिदिसिद्धान्ततः सत्ये जगति कृष्णस्य सेवाभक्तिं निरूप्य तत्सिद्धौ मुख्यं फलं सपरिकरं निरूपयितुं कामाः सेवाफलनिर्णयग्रन्थं सविवरणमाहुः ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवना च प्रागुक्ता त्रिविधा, अत्यन्तरा अन्तर्ह्या बहिरङ्गा चेति प्रशब्देन सूच्यते, या नित्यश्रीस्वामिन्यन्तरङ्गस्य स्वस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य 'प्रतिशुतिरूपस्य' कादमीर-चन्दनसुगन्धतैलाम्बुक्ष्मापनपूर्वकशृङ्गारादिज्ञानक्रियारूपा साक्षादङ्गेषु सृष्टुं संसृष्ट्य लोकावत् सद्योदं क्रियमाणा सेवा प्रथमा । मन्दिरपात्रसम्भारजनोपलेपनचित्रकरणपूर्वक-सिंहासनादिशय्यान्तराणक्रीडनोपस्करणपीठखण्डात्रिमृङ्गारादियोजनाशादिपयःपाकसामग्री-साधनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या द्वितीया । पुष्पगन्धताम्यूलफलकन्दमूलशाकामात्रसं-संगोधनधनवसननूपणसम्पादनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या बहिरङ्गा तृतीयेति याव्यपदस्यार्थः । सेव श्वतनुविवचेति तत्रोक्ता । तत्सिद्धौ 'तत्र प्रेमासक्तित्वसनात्मना परिणतायां मानसां सत्यां' सेवकस्य यादृक् फलं तदुच्यते । यद्यपि तत्र 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्म-धोषन'मिति फलमुक्तं तथापि तदवान्तरमेवेति मुख्यं फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तदपि त्रिविवमिति सविवरणं निरूपयितुमाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्ननोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ष्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

विवरणमथ सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं नायुज्यं सेवोप-
योगिदेहो वा वैकृष्णटादिष्विति । अलौकिकसामर्थ्यं प्रथमायाः फलम् ।

सायुज्यं द्वितीयायाः । सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु 'अधिकृतः' तृतीयायाः । तत्रालौकिकस्य भगवत इवालौकिकमेव ज्ञानक्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्ध्यापारवर्जं यत् तत्तथा । स्नेच्छया देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैरेव सदा सेवार्थैः सहितसात्मनो जीवनशक्तत्वं 'श्रुति' कुनारिकाणामिव, तत्परिलब्धेन च स्नेच्छयाशक्तत्वमिलीहिकमन्त-र्यह्यतानामिव । तान्कादाचित्कीस्नेच्छया 'सुत्र' भगवन्नोकगमनशक्तत्वमित्यामुष्मिकं भुवादेरिव तत्तथा । 'सूत्रोः कृत्वैव मूर्ध्वर्ध्वद्विमास्तोह हरेः पद'मितिवाक्यात् स्वर्गमणि-न्यायेन तेषामप्राकृतत्वेन त्यागासम्भवात् भगवदानन्दानुभवसामर्थ्यं यत् तस्मालौकिकस्य दानेनाद्यो मनोरथः उत्पन्नः प्रमाणानुसोधी प्रमेयैकसाध्यो मनोरथः खामिलपित-रूपो 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रितिवाक्यात् तद्भजनानन्दानुभवश्च सिध्येत् । एतेन कालकर्मप्रकृत्यनधीनत्वं धोतितम् । द्वितीयायाः फलं सायुज्यम्, तदपि द्विविधम्, रुढार्थकं यौगिकार्थकं च । तत्रार्थं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अमेदरूपं भेदासन्ता-मावरूपमात्मनैक्यमित्यर्थः । 'शुद्ध' भक्तानामपरम्, सह सुनतीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, तद्भक्तानां भेदतत्त्वात्तत्त्वित्तत्त्वदानन्दानुभवात्, पूर्वत्र देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः, अपरत्र सदैव तैः स इति सार्थक-तैषामन्यत्र नेति तारतम्यम् । तत्र स्पष्टमेव पार्थदानामसुरादेशिनां ज्ञानयोगिनां चोक्तम् । तृतीयायाः फलं सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु । अप्राकृतनूतभौतिक-तृणलतापिपिबुक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी बोध्यः । पूर्वप्रापरोक्ष-मेवात्र च परोक्षमिति भेदः । वैकुण्ठे मुख्येऽगुरुर्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विष्णोः शोभेन्नपि तथेति निरूपितम् । वेति चार्थे ज्ञेयः । अत्र फलत्रयेण न कालो निया-मकः । काल इत्युपलक्षणम्, कर्मप्रकृत्योरपि न निवामकत्वेत्यर्थः । अत एव श्रीभागवते द्वितीये 'न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विक्रमो न मद्यान् प्रथानं,' तृतीये 'न कर्हि-चित्तनस्यः शान्तरूपे' इति, कपिलनोकं च 'नश्यन्ति नो निमिषो ङेदि हेति'रित्वादि१॥

तत्र सेवायां प्रतिपन्थकामाद्यः कारणमिति शासद्विकं प्रतिपन्थमपि साध्यत्वेन निरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिपन्थो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

अत्र बाधकमित्येकत्रचनेन मिलितानामेव बाधकत्वात्तद्व्य विवृण्वन्ति, सेवायां प्रतिपन्थकत्रयमिति । अत्रोद्वेगः साधारणः स त्याज्य एव । एतमुद्वेगं निरूप्य प्रतिपन्थमोगौ निरूपयन्तोऽनुसुरोपरूपस्य प्रतिपन्थस्वानिवार्यत्वेन पाञ्चममनोपक्ष्याधि-कृततो भोगं विवृण्वन्ति भोगो द्विविध इति । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव, अलौकिकस्तु न, तत्र फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां प्रथमे प्रविशतीति प्रथमे फलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखात्तदानन्दानुभवमोगे प्रवेष्टात् ।

एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । स च साधारणोऽ-
साधारणश्च । साधारणः सेवासमये औक्तिकवैदिककर्मानुरोधरूपस्त्वाज्य एव, स्वाधीन-
त्वात् । असाधारणो भगवत्कृतः, स सब्र एवेति भावः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां
त्याग इत्याशङ्क्याहुः ग्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । साधनमत्र तज्जननः
हेतुमूर्तं यत् तत्परित्याग इत्यर्थः । नन्वावश्यकस्य लोकवेदसिद्धतया अशक्यत्यागत्वात्
कथं त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायं विवृण्वन्ति तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । सेवाया
अवसरे त्याज्यः, अनवसरे विधेय इति चातुर्येणेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा चा तत्त्वनिर्धारणे विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

प्रमोदेव अकर्तव्यं स्वसेवाकारणमचिकीर्षितं चेत् तदा स्वस्य गतिर्न हीति
निश्चयः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तन्त्र्यं शोकाभावापेति । वक्ष्यन्ति चाग्रे
तदान्यसेवाविषयं भयः । नन्वासुरेष्वेवं न तु देवे तथेत्याशङ्क्याहुः तदा
आसुरोऽप्यमिति । एवंविधप्रतिबन्धरूपठिङ्गेन स्वसासुरत्यमनुमेयमिति भावः । तत्रा-
सुरत्यमपानुक्तं वा साहजिकमिति निर्धारार्थं विवेकः, सांख्यज्ञानमिति केचित् । तेन
शोकाभावमार्गं न तु मोक्षः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमेव निगमयन्ति ।

वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।

भोगधोरपि पूर्वसमतामाशङ्क्य वैलक्षण्येनाहुः ।

निःप्रत्युद्गं महान् भोगः प्रथमे विद्यते सदा ॥ ४ ॥

प्रथमे अलौकिकज्ञानमर्थ्यं भोगो भजनानन्दानुभवरूपो महान् सदा स्वरू-
पतः साधनतः फलतथेत्यर्थः । पाठान्तरं अल्पो भोगः सविभ्रः सप्रतिबन्धः ॥ ४ ॥

सविभ्रोलपो धानकः स्यादिति ।

सविभ्रोलपो धातकः स्याद्दलादेतौ सदा भर्तौ ।

अतं एवैताविति विवृती । भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यफलचिन्तया शोकः कदाचित्
तस्य सादिनि तदमार्थं चिन्ता न कार्येत्याशयेनाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

भगवत्कृतप्रतिबन्धे । तत्र हेतुः । स्वस्य संसारनिश्चयादिनि । संसारोऽहंम-
तया जन्मरुमेप्रवाहमार्गम्यरूपः, तस्य निर्धारणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रतिबन्धं विषयं उद्देश्यरूपप्रथमं प्रतिबन्धेन फलमात्रे भगवतो दातृत्वमात्रं
हेतुत्वेन निरूपयन्ति ।

नन्याये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अत्र आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्येन वा प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्तौ । आद्ये उद्वेगरूपप्रतिबन्धे, भगवतः सर्वसमर्पस्यापि सेवाया अमानसीत्वेन अनाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव इत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति तदा सेवा नाधिदैविकीत्यादि । तृतीये लौकिकभोगे गृहमेव बाधकम् । गृहमत्र पश्यादिकं विष्णुचर्हिर्मुखमेव लाज्यम् । अत एवोक्तनाचार्यनिबन्धे 'गृहे सर्वात्मना लाज्य'मित्यादि ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धकत्रयं च प्रासङ्गिकं निरूप्य एतद्विचारमावश्यकत्वेन वक्तुमुपसंहरन्ति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

(इयं दातृता हरेः यद्वा भक्तिः मदुक्तिर्वा) । सेवा पूर्वोक्ता तदयी वा विचिन्त्येत्यर्थः । एतदतिरिक्तं सर्वे मनोभ्रमः । भक्तिमार्गे त्रिविधसेवाया एव पूर्वोक्तं फलत्रयं नान्यत्, प्रतिबन्धकं चोद्वेगादिकमेव न प्रापादिकं । 'स्वपादमूलं भजतः प्रिय-
स्ये'ति भागवतवाक्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयैर्नये भाष्येत्युच्यतां किन्त्वन्यैरेवेत्याशङ्गाहुः तदीयैरपि तदित्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

कलौ देशादीनामसाधकत्वात् तथा । पुष्टौ स्वितः प्रमुस्तु नैव विलम्बयेत् । मध्यस्यैरेवेह तथेति भावः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्युपदिशन्ति ।

शुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

एतद्भावेनैव मनसो मन्वत्तत्त्वपरतायां शुणक्षोभोपि न भवितेति भावः । अत्र स्वसंमतिरेव मानमाहुः इति मे मतिरिति ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुतर्ककल्पना उत्पद्येत तदा कथं विचारणीयेत्याशङ्गाद्यामाहुः ।

कुम्भष्टिरत्र वा कान्चिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥ ॥

साष्टार्थः ॥ ७ ॥ ॥

इति श्रीशाचार्यवर्यमतमार्गोत्तवर्तिना ।

सेवाफलं सविवृति विवृतं च यथामति ॥ १ ॥

इतिमठेशश्रीनाथमहात्मजगोपीनाथसुतलक्ष्मणभट्टविरचितं
सेवाफलविवृतिविचरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवरणटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यचरणान् सेवारसफलप्रदान् ।
नमामि तद्रजोलेखावस्पर्शसमीहया ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यचरणैस्त्रिधा सेवा फलत्रयम् ।
निर्णीतं तव मे बोधस्वभाहि कृपयोष्यते ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेत्यस्य विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । अयं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीनेषु भगवदङ्गीकारस्त्रिधा । तत्रापि पुष्टिमार्गफलार्थं यद्भरणं तत्सुष्टौ मर्यादायामेव, न तु प्रवाहमार्गेपीति विवरणे स्फुटोक्तिरिष्यत इति । तेषां साधनरूपा सेवापि त्रिधा प्रोक्ता । अतस्तादृशतत्प्रकारकसेवासिद्धौ फलमुच्यते । तत्किमित्याः काङ्क्षायामुक्तमलौकिकसामर्थ्यमित्यादि । तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकृतस्य साधनदशाया-
नाचार्योक्तप्रकारेण सेवाक्रमेण मानसीतत्सिद्धौ फलं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपं भवेदिति । तस्सेदमेव अलौकिकसामर्थ्यं यदाधुनिकबीवस्य तादृशपूर्णालौकिकैश्वर्यवीर्यादियुग्-
पता समं साम्येन रतिः रसोदोधध भवतीति तथोक्तं विवरणे, न हि साधारणस्य तादृशेन मदता समनेतत् कर्तुं शक्यम्, रसानासहेतुत्वात् ।

ननु पूर्वं मानससेवायाः सिद्धिः कथं तत्राहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

'मानसी सा परा मते'त्युक्त्या सा सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपेत्वलौकिकस्य प्रभो-
दाने परमकाष्ठपत्रस्वरूपसम्बन्धामिलापरूपभावदाने सः आद्यः पुष्टिकलरूपः सर्वो-
रुष्टो मनोरथः सिध्येत् । मनोरथपदेन प्रेमासक्तिव्यसनसंकल्पादिरूपः सन् सिद्धि
प्राप्नोति, फलमम्बुषो भवतीत्यर्थः । अत एव मनोरथपदमुक्तम् । इयमेव मानसीतत्सिद्धिः ।
तदुक्तं 'चेतन्मन्त्रनमं मेने'ति । यद्यपि मानससेवासिद्धौ तनुजा वित्तजा च द्वे अहो,
तथापि मुरत्यमहं दानम्, यतन्मन्त्ररूपेण यदा दानं भवति, तदैव तादृशी सा भवति,
अन्यथा मर्यादामार्गाविषमत्तन्नामपि निरन्तरं तत्करणे पुष्टिरूपायां तस्यां को विशेष इति

१ यद्वेनद्विश्वरूपं नाम न तावदे तत्रापि कवयोऽसमादृशतदुपपन्नासादस्य प्राचीनत्वं विधीयते ।

तद्भावोदये नैव सा भवेदित्यर्थः । तेन तत्कल्पेति दानेनैव तादृशभावः सिध्येन्नान्यथेति ज्ञेयम्, परन्तु तत्कृतिस्तु सर्वदा कर्तव्या, अकरणे भावः क उद्भवेद्, विषयाभावाद्, अत एवाह भूते ते उक्ते ॥ १ ॥

ततः किमित्यत आहुः फलमिति ।

फलं वा अधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

तादृशप्रचुरभावे सति फलं स्वरूपसम्बन्धरूपम्, अधिकारः अलौकिकदेहवयो- गुणादिकं भवेत्, तत्राहुः न काल इति । अत्र कालः कयोवसादिसमयरूपः नियामको न, भगवदिच्छाैव सर्वं लीलोपयोगि तदैव भवेत्, न कालापेक्षा । तादृशं प्रति भगवतोपि विलम्बासहिष्णुत्वात् ।

एवं पुष्टिफलं निरूप्य मर्यादाफलं निरूपयन्ति । तथा हि, मर्यादागार्गीकीकृतस्य माहात्म्यज्ञानपूर्वकसेवाकरणे भगवति माहात्म्यभावसहितसेहेन तदात्मतया सायुज्यं साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपे भवेत् त्वक्षरे । तत्र तदालौकिकदानेच्छाभावात् स्वरूपसम्बन्धात्मकं फलं न भवेदित्यर्थः । यदा पुनः भगवान् कदाचिद् दातुमिच्छति तदा स्वस्वरूपात् पृथक्कृत्य तादृशं प्रचुरभावदानं कृत्वा फलं प्रयच्छति, यतोस्मिन्नागंषि दातृत्वानि- प्रायेणैव वरणकार्यत्वात् । एवं भक्तिहंसे स्फुटीकृतं श्रीमत्प्रचुरणैर्भक्तिमार्गीयभक्तकृते- त्सारम्, अत्रापवर्गवर्त्मनी'लन्तम् ।

प्रवाहभक्तिमार्गीलक्षणकथनेन व्यापिवैकुण्ठस्य लोकत्वेनाक्षरात्मकवादक्षरसुक्तिरेव फले, न तु पुरुषोत्तमसायुज्यम् । अक्षरसुक्ती तु आद्यफलदानेच्छाभावात्तदर्थं वरणमेव नास्तीति नाद्यफलसम्भावनेति मर्यादातो हीनत्वमुक्तम् । पुरुषोत्तमसायुज्ये तत्सम्भावना वर्तते इति प्रवाहभक्तिमार्गीसेवाफलाद्बुद्धत्वम् । यत एतत्फलदानेच्छया यद्वरणं तन्मार्गी- इये एव, न तु प्रवाहमार्गे, तदप्युक्तं भक्तिहंसे 'विवरणे चास्ति प्रकारद्वय'मिति ।

एवं सेवास्वरूपं साधनफलसहितं मार्गनयेति निरूपितमिदानीं तादृशसेवासिद्धौ प्रतिबन्धकत्रयं निरूपयन्ति उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो चेति ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात् साधकम् ॥ २ ॥

लोकविवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमित्यादि । एतन्प्रतिबन्धकारणे त्रयाणां साधनपरिव्याग इति विवरणे विवृतम् । ततोद्देशसाधनं लौकिकशोकदुःखादिकम् । तस्य भगवदिच्छार्थनिवृत्तं ज्ञात्वा तत्यागेन तस्यापि त्यागो भवलेवेति । 'विचोद्देश'मित्यु- क्त्वात्तत्र न विशेषतो विवृतम् । तथा अपरः प्रतिबन्धः । स च द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या त्याज्यः । बुद्धिस्तु यस्मिन्कृते सेवा- प्रतिबन्धोऽनुभवेत् स न कर्तव्य इति विचाररूपबुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतमग्रे बदिष्यन्ति । लौकिकमोयस्तु विषयरूपत्वात् पाषक इति तत्साधनवस्तुमात्रत्यागादेव तत्याग इति तदेव त्याज्यमित्यर्थः । एवं तथैव साज्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

एतन्नस्याणां साधनपरित्यागेनैव बाधकानां परित्यागो भवतीति शेषः । ननु सेवायां वस्तुभावोपयोगात्तस्यागे क्वं उच्यते इत्याशङ्क्यामाहुः 'भोग इति । तत्रापि भोगे एकं लौकिक त्वत्वेदपरं नेति शेषः । यतस्तेषां स्वार्थमुपयोगे लौकिकत्वम्, भगवर्षमुपयोगे अलौकिकत्वम्, अतः स्वार्थं ते त्याज्याः, भगवर्षमुपयोग्या इति भावः । तदनन्तरमबाधकत्वमाहुः निःप्रत्यूहमिति ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ३ ॥

निःप्रत्यूहमिति प्रतिबन्धरहित प्रत्युत साधकम् ॥ ३ ॥

एष बाधकानां परित्यागे निरिप्रसेवासम्भवे तस्यैव भोगस्य प्रतिबन्धत्वागे च हेतुं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे हेतु निरूपयन्ति अकर्तव्यं भगवत इति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अस्य विवरणे भगवत्कृतस्येत्वादि विवेक इत्यन्तम् । अस्यापमर्षः । यदि भगवतः तत्फलदानं च कर्तव्यं भवेत् तदा तादृशसेवायां सर्वथा सर्वप्रकारेणापि गतिर्नश्यति । तत्र यथा तथा प्रतिबन्धकमेव भवेत्, न तु चिराद् । ननु स्वमार्गीयसेवायां तस्य भगवान् प्रतिबन्धं करोतु, परन्तु अन्यमार्गीयसेवायां न करिष्यतीति चेत्, तत्रोक्तं निवरणे तदा अन्यसेवापि कृता व्यर्थेति । प्रवाहादिमार्गेषु कृतापि व्यर्था । यतः सकलमार्गेषु फलदाता भगवानेव । तस्य त्वकर्तव्यमेवेतीति तथा । यदा यत्ने कृतेषु प्रतिबन्धकं भवेत् तदा यथा तत्त्वनिर्धारो भवेत् तथा कर्तव्यम् । तत्त्वनिर्धारः कथमित्याकाङ्क्षायां निवरणे निवृत्तम् । आसुरोयं जीव इति । एव तस्य विवेकेन ज्ञानस्थितिरूपमेव साधनं मतम्, यतः पूर्वमासुर एव जीवः । यथासुरदेहसुक्तस्तेष्ठादिषु क्वचिद्देवजीवत्यात् भगवत्परता दृश्यते, तथासुरजीवस्यापि कदाचिद्देववशाद्भगवद्भक्तसङ्गेन सेवायां प्रवृत्तिर्भवति, परन्तु आसुरे भगवतो द्वातृत्वाभावाच्च प्रतिबन्धकमेव जायते । यतस्तेषामन्यदेव फलम् । तदेवासुरी योनिमापन्ना इत्यादिनोक्तम् । तथापि भगवद्भक्तसङ्गात्तुमायात् ज्ञानमार्गेषु स्थितिरुक्ता ॥ ४ ॥

तेनापि चेत् सिद्धिर्न भवेत्तदा तत्प्रोक्तफलनिपयिणी चिन्तापि सर्वथा त्याज्ये त्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

निवरणे ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावायै द्वितीय इति । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । मय्य पूर्वोक्तमभारूपस्य फलस्यैव निश्चयात् सा न कार्या, पुनस्तदाशोचेद् एतानि सर्वेषुक्तम् ॥ ५ ॥

१ कथिप्रतिशोधनीं विवरणं इतिवृत्तं, अथवा निवरणमात्रमुक्ति इति प्रतिपादितं ।

ननु यथा द्वितीयप्रतिबन्धे पूर्वोक्तप्रकारेण आसुरजीवस सर्वथा फलविपयिणी चिन्ता त्याज्या, तथा साधारणप्रतिबन्धेषु सा त्याज्या, अन्यथा सा कथं भवेदित्याशङ्कानिरासायाहुः न त्वाद्य इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्ये साधारणप्रतिबन्धे दातृता भगवतो नास्तीति न किन्तु वर्तते, परन्तु फलस्य क्रियञ्जन्मानन्तरभावित्वात् तद् भवति । तदपि प्रतिबन्धकं साधारणं निवारयितुं शक्यम् । तेन भगवत्कृत एव तस्मिन् दातृत्वाभावो, न साधारण इति ज्ञेयम् । अतो यस्य आद्यफलदानार्थं मर्यादयाद्गीकारः तस्य तत्रैव सेवाकरणे साधारणप्रतिबन्धभेद भवेत्, तदा तन्निवारणेन सेवानिर्वाहात् पूर्वं सायुज्यफलं तदनन्तरं तत्फलं भविष्यतीति सा चिन्ता न त्याज्येति भावः । यस्य पुष्टौ बद्धीकारस्य तन्निवारणेन तादृशतस्मिन् तत्फलं भवेदिति सा तथैत्यर्थः । एवं सति प्रवाहमार्गसेवायामपि सेवायाः साधनदृश्यमानत्वात् साधारणप्रतिबन्धे दातृत्वं भविष्यतीति शङ्कानिरासय आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्यफलसामाजो यत्रैतादृशे प्रवाहनार्थे तदर्थमद्गीकार एव नास्तीति नाद्यफलसम्भवात् पीति न दातृत्वम् । सा सेवापि नाधिदैविकी, तत्र पूज्यस्वरूपेपि नाधिदैविकत्वम्, किन्तु विभूतिरूपत्वमिति महददौक्षणयात् कुतः साम्यमिति ज्ञेयम् ।

एवं साधारणप्रतिबन्धस्य न्यवस्थामुक्त्वा प्रथमपृष्ठे सर्वथा लौकिकभोगत्यागासम्भवात्, तथापि भगवतो दातृत्वभावमाशङ्क्य तन्निवारणाय तद्व्यवस्थामाहुः, तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगेषु दातृता नेति न, यत् एतन्मार्गे द्वये तादृश एवाद्गीकारः, किन्तु तत्र मूलमूर्तं साधनं यद्गृहं तद्वापकमिति तत् त्याज्यमिति श्रेयः । तत्प्राये सर्वथा भोगानावात् प्रतिबन्धकानायेन तादृशभगवद्भक्तसङ्गेन सेवानिर्वाहात् तत्फलमपि भवेदिति भावः । एतदेव विवरणे विवृतं भोगाभावस्तदैवेति ।

अत्र कश्चित्पूर्वपक्षी शङ्कते । तथा हि । स्वमार्गीयपरित्यागास्तु प्रेमासक्तिव्यसनात्मक-मक्तौ सत्यां कर्तव्यो, न तु साधनमक्तौ । तदुक्तं सन्न्यासनिर्णये 'सन्न्यासवरणं मक्तौ' 'अतोत्र साधने मक्तौ नैव लाभः सुखावह' इति च । तत्र करणे विपरितफलमपि भवेदित्यपि । प्रकृते तु तत्पूर्वमेव भोगान्वार्यं सेवानिर्वाहार्थं च त्याग उच्यते इति कथमेक-वाक्यतायां विरोध इव प्रतिभाति ?

तत्रोच्यते । प्रथमं स्वमार्गीयमकिसिद्धौ मुख्यं कारणं सेवा । सा सेवा 'गृहे स्थित्वा ध्याय्यापृथ्या गृहव्यापृथ्यमाये न, प्रत्युत पुत्रकलत्रादीनां भगवदर्थमुपयोगेन स्वधर्मतः करणे सिध्येत्, तथेदत्तुफलं भवेत्, नो येत् भजनप्रतिबन्धकत्वेन सर्वोत्तमा तस्य त्याग एवोचितः । अन्यथा तत्पक्षेन पुत्रकलत्रालुपयोगे स्वस्य भजनासम्भवे शरणनतिर्मज्येत, तदा सेवाज्जाये प्रेमासक्तिव्यसनात्मिका मक्तिरपि न भवेत्, तदभावे तन्मार्गीयपरित्यागोपि न, तदभावे फलाभाव एव च स्यादिति मार्ग एवोच्छिद्येत इति । तन्नोगामा-

सिद्धयर्थं तथा तत्सेवासिद्धयर्थं च कथनम्, तदनुकूलतद्ग्रहणामिप्राप्येवेति, न तत्राश्रम-
स्वीकारः, सेवामावापुपत्तेः, साधनमक्तौ निषेधाच्च । एतदेवोक्तं तत्त्वार्थदीपेपि 'प्रति-
कूले ग्रहे लजेदित्यनुकूलतत्त्वागामावागिप्रायेणान्ते प्रेम्णि जाते अङ्गेपि यत्किञ्चित्
भोगस्यापि बन्धकत्वात् तेनैव तत्राशे सति ततो यथा साधारणप्रतिबन्धनिवारणेन सेवा-
करणं तदानं च, तथा लौकिकभोगत्यागेनापि निर्विघ्नसेवाकरणे सति तत्फल भवेदिति
ज्ञेयम् । तत्र पुष्टिमर्यादायां भगवति लीलाभाहास्यगुणादिभावेनैव प्रेम भवेत्, न पुष्टि-
रीत्येति तादृशस्य तादृशप्रेम्णा क्रमेण सर्वनिपयत्यागे, ततो तत्तमावेन तदात्मकतया
श्रीकृष्णे सायुज्यं भवेत्, ततो यदा दानेच्छा तदा स्वरूपात् पृथक्कृत्य तद्भावदाने तत्-
त्फलानुभवं कारयिष्यतीति मर्यादाङ्गीकारे आयफलदानप्रकार उक्तः । तदुक्तं तत्त्वार्थदीपे
'सर्वत्यागेऽनन्यमाने कृष्णमात्रैकमानसे सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फल'मिति-
सायुज्यानन्तरं ध्रुवं फलं तदेवेतिमानार्थः । यस्य शुद्धपुष्टावंगीकारस्तस्य तदारम्यैव पूर्वोक्त-
भोगादिप्रतिकूलग्रहत्यागेनानुकूलग्रहे स्थित्वा सेवाकरणे भावात्मिकैव प्रवृत्तिर्भवेत्, ततो
यदा प्रेमासक्तिव्यसनानि भावात्मकतया पुष्टानि भवेयुः, तदा तत्र स्थितौ यत्किञ्चिदङ्ग-
सम्बन्धेनापि भावनास इति तदभावेन तद्विगाहभावपोषादिना पूर्णविरहानुभवार्थं सन्यास-
निर्णयोक्तप्रकारेण परित्यागः सन्न्यासः आवश्यक उक्तः । अन्यथा क्षणमात्र भावान्तरसम्बन्धे
भावशैथिल्याद् निरहातुनवाभावात् फलभार इति । ततन्वत्पूर्णातुभवे दशभावस्यैवा प्रति-
बन्धरुदेहनिवृत्तौ अलौकिकनृत्यास्या तत्फलानुभवो भवतीति पुष्टिमार्गाङ्गीकारे फलदान-
प्रकार उक्तः । अत एव मर्यादायां 'मदर्थेऽर्थपरित्याग' इत्यादिना भोगाभारार्थं भगवत्प्राप्त्यर्थं
च सर्वममर्षणरूप एव त्याग उक्तः, न तु सन्यासप्रकारः । यतः सन्यासे तस्य पुष्टमावा-
दतोपि तादृशैरेव सम्भोगो भवतीत्युक्तनाथकत्वात् । अतः कलौ स सन्यासः पश्चात्ताप
इति निषेधोप्युक्तमिदं एव । अग्रेषु त्वयोपपुकेषु निरोधो भवतीति । सन्यासस्तु तादृश-
मक्तानेवेत्युक्तम्, 'सन्यासवर्णं मक्ता'मिति मार्गद्वयभेदेन परित्यागस्य भिन्नत्वाच्च कोपि
निरोध इति ज्ञापितम् ।

एव मार्गद्वयमेवाफलभेदं त्यागभेदं च निरूप्योपसंहरन्ति अचटपेयमिति ।

अयद्वयैर्यं सदा भ्राज्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं पूर्वोक्ता त्यागपूर्वनिस्तुविज्ञा महुक्तिः अचटपया भ्राज्या, सर्वथा सदा,
भ्राज्या कर्तव्या । अयना अचटपया यद्यपि स्वरसेन कर्तुं न शक्यापि तथापि
भ्राज्या, मानयितुं मनसि विन्तयितुं योग्या । तत एव सर्वं मनोव्यतीति सर्वथा
कर्तव्यमुक्तम् । आन्यकरूपे हेतुः एतदन्यत् सर्वं मनोभ्रम एव न तु फलम् ।
महुक्तप्रत्यागविरक्तारूपे गर्वोन्मत्तप्रभावो न, प्रत्युत मनमो भ्रम एवेत्यर्थः ।

ननु कथं भ्रमः ? सर्वत्रदेन क्रियते तत्राहुः नदीधरपीति ।

नदीधरपि तत्कार्यं पुष्टं नैव यिलम्पयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

तदीयैः पुष्टिमार्गातिरिक्तजीवैः भ्रमसम्बन्धिगिरपि कार्यं तदेव, सर्वत्यागपूर्वकं मनुकरीत्यैव भजनं कार्यम् । न क्रियते चेत् तदा अज्ञानाद्भ्रम एव, न तु फलम् । यदि तदीयैरपि तदेव कार्यं तदा यः पुष्टौ स्थितः कोपि मनुकप्रकारसेवाकरणजनितप्रेमासक्तिव्यसनादिभाववान् स तु विशेषतः क्षणभावमपि न विलम्बयेत्, मनुककरणे विलम्बं न कुर्यात् । यदि विलम्बयेत् तदा पुष्टिभावान्तरत्यागभावे विजातीयसङ्गेन भावशैथिल्यात् फलाभाव एव भवेदित्यर्थः । यतस्तादृशस्य स्वरूपव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्मरणस्यापि फलप्रतिबन्धकत्वम् । तदेवाहुः गुणक्षोभेपीति । अयं भावः । तादृशपुष्टिमार्गीयस्य स्वरूपसद्भाभिहापायाः प्राचुर्याद्विगाढभावेन देहप्रान्तेन्द्रियान्तःकरणानि स्वरूपात्मकान्येव भवन्ति, यतः विकलत्वास्त्रास्थ्यादिकं निरन्तरं भवति तदा तादृशदशायां मध्ये कदाचित्तस्य भगवद्गीलागुणादिस्फूर्तिर्न भवेत्, तदा मनःस्त्रास्थ्येन भावशैथिल्यात् स्वरूपान्तरायो भवेदित्येव गुणक्षोभः गुणैः कृत्वा मनःस्त्रास्थ्यरूपोऽविकारस्तस्मिन्नपि एतदेव द्रष्टव्यम्, फले प्रतिबन्धकमेव, द्रष्टव्यमिति-पदं प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनोक्तम् । एतेन लीलागुणस्मरणस्य बाधकत्वं कथं वक्तुमुचितमित्याशङ्का निरस्ता । एतदेव सन्न्यासनिर्णये 'ज्ञानं गुणाश्चे'ति बाधकत्वमुक्तम् । एवं सति यत्र स्वरूपगुणस्मरणेपि फलाभावः, तत्र गृहादीनां प्रतिबन्धकत्वेन त्यागविलम्बे फलाभाव इति किं वाच्यमिति भावः । अत एव सर्वथा भोगाभावास्त्याग एवेत्याशयेन विवृताबुक्तं भोगाभावस्तदैवेति । अत्र प्रमाणं मे मतिरिति । स्वस्यैव तादृकप्रकारकानुभवात् स्वमतिरेवोक्ता । यदि मनमतिप्रमाणत्वेन य एवं करिष्यति तर्हि तस्य सर्वं सुष्टेव भविष्यतीति भावः । अकरणे बाधकमाहुः कुसृष्टिरिति । अत्र एतत्प्रकारकसेवाफलनिरूपणरूपमदुक्तौ कथं किमित्यादिरूपा कुसृष्टिश्चेदुत्पद्येत चै निश्चयेन स भ्रम एवेति सा न कार्यत्वर्थः । करणे सर्वस्वहानिरेवेति निश्चयः ॥ ७॥ ॥

एतद्विबुतेरथो यद्यपि विवृतो गह्वररूपैः ।

तदपि तदेव हि गूढं दृष्ट्वा भावः स्फुटीकृतः रूपया ॥ १ ॥

सोपि तथेतरथा वा नो जाने सद्भिरीक्षणायस्तत् ।

रूपया च मार्जनीयस्तेन ततोहं विमूषणीयश्च ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणे सरोजे मानसे मम । विष्ठवां विकचे निलं तत्प्रभावोत्र भातुना ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यकृतसेवाफलनिरूपणविवृतौ टिप्पणी समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

षष्ठम्	पङ्क्तिः	पाठः	पाठान्तरम् ।
५	३९	सद्विषयकः	सिद्धिविषयकः
६	८	दर्शनसेवायाम्	दर्शने सेवायाम्
६	२२	अलौकिकसाधन	अलौकिकभोगसाधन
७	५	द्विविध इत्यनन्तरम्,	लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्वान्य एव । प्रतिषन्धो द्विविधो ।
८	२५	द्रवादस्य	द्रवशा
१९	३	प्रयत्नसम्भवेन ।	प्रयत्नासम्भवेन ।
२२	१९	तद्वैयर्थ्य-	तद्वैयर्थ्य-

श्रीबल्लभगोस्वामिनां टीकाया मुद्रणानन्तरं प्रमुक्तपयास्वामिसौपां टीकायाः द्वितीया प्रतिः प्राप्ता । सा टीका श्रीबल्लभगोस्वामिभिः पुनर्लिखिता, इति प्रतिमाति । तन्मध्ये तैः प्रथमटीकापेक्षया केषु केषु स्थलेषु किञ्चिदधिकं लिखितम्, तदनं वाचकानां विज्ञाता-
तृतीयं ग्रन्थरक्षणार्थं चावतार्यते ।

षष्ठ २३, पङ्क्ति १२, सर्वभोग्यसुधानन्तरमिदमधिकं वाचनीयम्—‘फलरूपपीर्यं भगवता साधनत्वमापादितेति वेशुनीति निरूपितमतोऽलौकिकत्वम् ।’

षष्ठ २३, पङ्क्ति २४, सेवोपयोगिदेहो—इत्यस्वानन्तरं ‘इति यस्य देहस्य सेवायामेवोपयोगः, अन्यदावयवा अप्रकृत्य एव स इत्यर्थः । यत्र स्वरूपानन्ददानम्, तत्र फलरूपमपि, यत्र धर्ममूतानन्ददानम्, सत्यमप्रचानीमूय, तत्र फलरूपम्, यत्र स्वप्नापान्धेन धर्ममूतानन्ददानम्, तत्र सेवोपयोगिदेहसाधनदानमिति ज्ञेयम्’ इत्यधिकम् ।

षष्ठ २३, पङ्क्ति २७, उभन्ते—इत्यस्वानन्तरं ‘इमान्येव फलरूपात्मनिवेदनसत्य-
दास्यानि ज्ञेयानि’ इत्यधिकम् ।

षष्ठ २४, पङ्क्ति ३, भोगः—इत्यस्वानन्तरं ‘भगवदुपयोगिवस्तुपरतायाः प्रति-
षन्धकत्वामात्रादनं यद्विभक्त्याशेषेतिष्ठेकन्याख्यातः सर्वथा भगवन्तमप्रपन्नः अ-यपदायौ
ज्ञेयः । अप्रपन्नोऽनुगतो भगवदनुपयोगीनि यावत् । नवरत्ने चित्तोद्देशमिल्यस्वामासे चित्तम्
पुत्रादिपरता उद्देशपदायौ निरूपितः । अन्यपत्तेनि यावत् । तद्वयायेन प्रथमपीर्यं
ज्ञेयम् ।’ इत्यधिकम् ।

षष्ठ २४, पङ्क्ति ५, मूलार्थः—इत्यस्वानन्तरं ‘तत्र द्वयं साक्षाच्छापाकं प्रतिषन्ध-
रूपम्, एकं च तदापारम्भ साधनम् यथायेन पापकमिति भेदो ज्ञेयः । सामर्थ्यम्
पापकमनेन मामध्योत्पत्तेः पुत्रमत्सम्भवे सामर्थ्यं नोत्पत्तेति मिद्धमेवेति भावः । नवरत्ने

तथानिरूपणाश्रित्येदनपदार्थनाशाभात्वेपि तद्वाधस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-
व्यवधानं भवतीति निबन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवापश्च तद्वेतुभूताभ्यासवाधेन
सेवानन्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

शुद्ध २४, पङ्क्ति ७, लौकिकमोगानाम्—इत्यस्यानन्तरं 'वाधकत्वात्तत्साधनपरि-
त्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां
तत्परता भवति 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपञ्जत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-
परित्यागं विवृण्वतो' इत्यधिकम् ।

शुद्ध २४, पङ्क्ति १२, मोगः—इत्यस्यानन्तरं 'लौकिकस्त्याज्य इति । सिद्धान्त-
रदस्योक्तप्रकारेण यवासम्भवं भगवदुपयोगं सम्पाद्य मोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिबन्ध
इति । श्रवणक्रीर्तनादिना हरिश्वेददृश्य निविस्ते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एव जाते
ततः कार्यान्तरवशाज्जाता तनोरन्यपरता साधारण्यं प्रतिबन्धः । क्रियमाणेपि श्रवणक्रीर्त-
नादौ हरिश्वेत्त्र निविशेत्तदान्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिबन्धः ।

शुद्ध २४, पङ्क्ति १३, विषावनीयेत्यर्थः—इत्यस्यानन्तरं 'शुद्धिर्वा तत्र न स्याप-
नीया । यत्कर्मणोपि तदनुचिन्तनं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकमोगो न त्याज्य इत्या-
शयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

शुद्ध २४, पङ्क्ति २०, प्रतिबन्धः—इत्यस्यानन्तरं 'ध्रुवस्य गता भक्तिः कुञ्चरेण
सिद्धेति चतुर्थस्कन्धे निरूपितं तथात्राप्याशङ्क्यं नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

शुद्ध २४, पङ्क्ति २२, योष्यम्—इत्यस्यानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशनार्थं कालायनी-
पूजेति कालायनीपदनिरुक्तं सुवोधिण्या निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धत्वस्य
तत्रैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । खेच्छामप्येतदनुगुणां करिष्यतीति च ।
तथा च कथमन्यसेवानैवर्थ्यमित्यत आहुरयमिति । स्त्रीलासेषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता
प्रतिबन्धः सम्पाद्यते न त्वासुरत्वं तेषु । आसुरिकोय त्वासुर एव भगवता प्रतिबन्धयुक्तः
क्रियते, तदा तु फलाभावनिश्चयात् साधननैवर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

शुद्ध २५, पङ्क्ति १७, वाधकत्वामावात्—इत्यस्यानन्तरं 'नियमानमप्यदृष्टं तस्य
दुर्वलम् । अत एव प्रारम्भमोखनार्थं प्रमुखेद्विलम्बत इत्युक्तम् । लोकोदेस्त्वास्थ्य हरिर्न
करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

शुद्ध	३२	पङ्क्ति	११	रदाद्	हठात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	२५	"	२१	विवरणे	वरणे

Editors' Note.

Sevaphala is the last and the most important of the famous Sixteen small Sacred Books of Shri Vallabhaacharya. It clearly states the three sorts of realisations, according to one's 'adbikara,' viz., (1) spiritual power, which, going beyond the world, obtains a vision of God, and enjoys indescribable bliss with Him, or (2) Sayujya with Puushottama or the last (3) a body fit for service of God in Vaikuntha, Gokula etc. A detailed description of all these, and also of hindrances in their way will be found in the Sanskrit introduction and the commentaries.

It gives us very much pleasure to note that we have been able to collect all the rare commentaries yet known on this important work,—we hope the last one is of Shri Vrajanathaji, and to publish them all together. Moreover, we have secured several copies of many commentaries, and it gives us great satisfaction to find that our printed texts have become much better than the oldest manuscripts in our possession, on account of comparisons with and necessary corrections from other manuscripts of the same texts. Elsewhere we have noted various extra passages which we found in some Mss., after the text was printed, we have noted only those readings which gave quite different meanings and we have refrained from adding unnecessary 'other' readings.

We sincerely thank all who have kindly supplied us with these extremely rare Mss. The first among these is Pandit Gattulalaji's Library from which we got a large collection and we are highly obliged to Sheth Tribhuvandas Varvandas and Mr. Kashidas Dalal who allowed us the use of the same. Next Dr. S. K. Belvalkar M. A., Ph. D. favoured us with a loan of several Mss., including the extremely rare one of Jayagopala Bhatta from the Govt. collection in the Deccan College. Shri Vallabhalaji and his Shastri Madhavji also supplied us with several Mss. Mr. Utsavlal Sankalchand also gave us one rare commentary and Mr. Tansukhram Suryaram also gave us some Mss. Mr. Lalubhai Chhaganlal gave us the use of his block of the photograph of Shrimad-acharyaji. To all these, we offer our heartfelt thanks. H. H. Shri Jivanlalji Maharaja of Porbander has put us under a deep debt of gratitude by supplying us with the necessary zeal and funds, without which this work could not have been published. We are also indebted to the manager of the N. S. Press for printing this work within eight weeks. With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love, at the Lotus Feet of Lord Krishna.

DOMRAY
19th December 1916. }

M. T. Telivala,
D. V. Sankalia,

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-Sagar
Press, 23, Kolbhat Lane Bombay.

Published by Mulchandra Tulsidas Telivala B A., LL B.,
Vakil, High Court, C P Tank Road, Girgaon Bombay.

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतः

संन्यासनिर्णयः ।

अष्टविवरणसमेतः ।

गुर्जरानुवादसहितश्च ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
१ श्रीमद्भक्तानुपादानम्	... १	५ श्रीगोपेश्वरानाम्	... ४१
२ श्रीमद्गुणानुपादानम्	... १४	६ श्रीपुरोत्तमानाम्	... ५४
३ श्रीगोत्रोत्सवानाम्	... २९	७ काकाधीमत्तमानाम्	... ७९
४ चाचाश्रीगोपेश्वरानाम्	... २९	८ चाचाधीगोपेश्वरानाम्	... ८१

श्रीदामपुरीस्वामीश्रीमद्गोस्वामिधीवत्सभात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
श्रुत्युरस्य मूलचन्द्र तुलसीदास वेत्तीबाला धी.ए., एल्.एल्.पी., वकील
हाद फोर्ट, सुरतिस्य धैर्यलाल प्रजदास सांकलीया, धी.ए.,
एल्.एल्. पी., वकील हाद फोर्ट, इत्येतान्यां संशोध्य
गुम्बापुर्वा 'निर्णयसागर' मुद्रणात्तये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतः ।

धीनतमान्दा ४४०. मन् १९०४.

मूल्यमेव मुद्रिका.

Library, through Sheth Tribhuvandas and Mr Kashadas Dr S K. Belvalkar gave us all the Mss of these tilks from the Government collection of the Deccan College Mr Tansukhran Manassukhran gave us the Mss from Shastri Bhalal's collection in the Dabhalakshmi Library of Nadad, Sree Jeevanlalajee, Sree Govardhanlalajee, Sree Vallabhalajee, S'ros Vrajratnalajee, Goswaminee S'ros Krishnapriyajee, Sastri Kalyanjee, Sastri Bhadrashankar, Sastri Vasantman, Keertankara Baladevadas, Mr Natvarlal Itchharam Desai of the Gujarata Press, Mr Vaidal, Secretary to the Yastinava Parishad, all were kind enough to give the Mss in their possession. We take this opportunity to thank them all, and request them to continue their support in this very important and useful work.

In making and comparing copies of these tilkas, we were greatly helped by Messrs Chandulal Chumilal Shah, Vrajcharadas Maganlal Shah, Utsavlal Ram Krishna Pandya, Dhanryalal Kashinath Pandya, Fulehand Vithaldas Shah and Mohanlal Narottamdas Shah, B. A. It was chiefly due to their hard and disinterested work and particularly to the goodness of Utsavlal Pandya who gladly gave us all facilities for work at his place at Anand, that the Saanyasa Nirnaya was ready for the press, before the Nirodha Lakshana was finished. We sincerely thank them, and hope they will continue to give their valuable help. Late Sevaphala and Nirodha Lakshana, this work also is printed from the funds supplied by Goswami S'ros Jeevanlalajee of Porebunder, and our sincere thanks are due to His Holiness

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus-feet of Lord Sree Krishna

BOMBAY,
March, 1918

Mulachandra T Talavala
Dhirajlal V Sanklia

लाङ्गनदृक्कृतसंन्यासनिर्णयशङ्कानिरासः ।

हरिरम न ज्ञोति कर्तुं यथां बुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् न स्मन्तेः पुत्रुः कश्चिद् ॥

इति अथ विद्वदानुभवे बापा प्रतिबन्धं कर्तुं न शक्नोति, न समर्थो भवति । अपरे बालादयः पुत्रं कश्चिन्मूर्खतरात् । ननु कर्तुं न कर्तुं नान्यथाऽपि समर्थस्य भवतोऽप्यायमर्थक्यत्वं सर्वेसाध्विद्वदमित्याहार्थं परिहरन्तो न भगवतः शक्तिन्यूलताप्रयुक्तमसावमर्थेऽपि तु मन्वसात्कल्पयुक्तमिति दृशन्तेनाहुः — अन्यथेतरादिना । मातर बालान् स्मन्तेरेव पुत्रुः । अन्यथा अन्यप्रकारेण न पुत्रुपरित्यक्तं । यथा पुत्रपातान्कर्त्तव्यं तथा मातरो बालानां स्मदन्तेरेव पोषणे हितरूपं ननु, अन्यथा प्रकृतान्तरेण न चकुर, एवं मन्वसात्कल्पेण स्ववस्थितं, तथा भगवानपि भक्त्यात्कल्पपरयत्नो भक्त्या परमेष्ठस्य विरहदुःखं साधयति, नान्यथा विद्वदानुभवे प्रतिबन्धं शक्नोति माय । कश्चिदप्यन बालान् न स्मन्ते पुत्र्येवुति कश्चिदुचितं, न तु शिष्टयोश्च उचिन इत्याहुः । अथ । पूर्वेण किल मन्वसात्कल्पे विद्वययोग्यं विरहसाधनम् ।

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. सर्वविवरणाधारतः संन्यासतीर्थयो-मुद्रितोष्माभिः, तत्र विद्यमानाः पाठनेदा अपि दर्शिताः ।
२. श्रीमद्रोङ्कलनाथप्रकटितविवरणस्य पुस्तकस्य अनुपलब्धम् । तत्र एकं श्रीबह्मभालाकारां मुदं प्राचीनं सं० १७३५ भाषितमुद्रणस्योपलब्धम् । द्वितीयं श्रीवज्ररत्नानाम्, नूतनम् । तृतीयं श्रीजीवनलाकारां नूतनं प्रायः मुद्रम् । चतुर्थं श्रीनृसिंहलालतदपधीगोत्रपणलाकारां प्राचीनं, प्रायः मुद्रम् । पञ्चमं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाभिर्दत्तम् । षष्ठं पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तं, प्राचीनं प्रायः मुद्रम् । सप्तमं 'गुजरातीप्रेस'सङ्ग्रहतः प्राप्तम् । इयं सम्प्रतीर्थस्वतास्त्रिभद्रसङ्ग्रहस्य । इतमं श्रीमद्रूपवपरिपत्सङ्ग्रहतः प्राप्तम् ।
३. श्रीमद्रूपनाथप्रकटितविवरणस्य पुस्तकस्य अनुपलब्धम् । एकं पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्राचीनं मुदं च । द्वितीयं श्रीजीवनलाकारानाम्, नूतनं प्रायः मुद्रम् ।
४. श्रीगोङ्कलोत्तमप्रकटितविवरणस्य पुस्तकस्य प्राप्तम् । इयं पं० गद्दालसङ्ग्रहस्य, एकं प्राचीनं, मुदं च । द्वितीयं नूतनमुदं च । तृतीयं 'गुजराती प्रेस' सङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्रायः मुद्रम् ।
५. चाष्ठाश्रीगोपेश्वरकृतटीकायाः पुस्तकमेकमेवोपलब्धम् । प्रायः मुदं, परन्तु कश्चित् सन्दिग्धम् । इदं पुस्तकं श्रीद्वारकेधराणां, संवत् १८१० वर्षे लिखितं, पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तम् । तैवेवं टीका श्रीचन्द्रधामननपञ्चाश्रीगोपेशानाम् ।
६. श्रीगोपेश्वरकृतचिद्वेदेः पुस्तकस्य प्राप्तम् । एकं साक्षियसन्तरामतः प्राप्तम्, संवत् १७२३ भाषितनामावासायां लिखितम्, मुद्रम् । द्वितीयं पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्राचीनं प्रायः मुद्रम् । तृतीयं श्रीमद्रूपवपरिपत्सङ्ग्रहतः प्राप्तम्, नूतनम् ।
७. श्रीमत्पुरोचमप्रकटितविवरणस्य पुस्तकस्य उपलब्धम् । एकं 'इयन कॉलेज' हस्तलिखितसङ्ग्रहस्य, प्राचीननवीयमुद्रम् । इदं पुस्तकं श्रीमत्पुरोचमनिजहलाक्षरैः सोधितमित्युक्तानं प्रतिभाति, कश्चित् कश्चित् विवरणे मुद्रलिखितः प्रकिका हरितालेन सुखा, नूतना भक्षिकाः मुद्राः प्रकिकाः निवेशिताः । अथ पत्रद्वयं मुद्रितम् । द्वितीयं पुस्तकं श्रीजीवनलाकारानाम्, नूतनं, प्रायः मुद्रम् । तृतीयं श्रीमद्रूपवपरिपत्सङ्ग्रहतः प्राप्तम्, नूतनं, न केवापि पाचितं सोधितं वा । चतुर्थं श्रीपद्मलालानाम्, नूतनं, मुद्रम् च । अस्मिन् पुस्तके कश्चित् कश्चित् पाठा निवेशिता एताः । श्रीपुरोचमकृतसद्विवरणे अन्ते 'पञ्चाशति संन्यासं पृष्टीयता, अरेलप्रामात् काश्चामागत' इति विधानेषु अष्टादशेषु पुस्तकेषु यन्ते । श्रीपद्मलालतः प्राप्ते पुस्तके 'पञ्चाशति नारायणेन्दुर्नाथतः संन्यासं शृतीत्येत्वादि वर्तते । अथ 'नारायणेन्दुर्नाथतः' इत्यधिकं केन दृष्टं, कुतः कथमागतम्, तत्र मिश्रीगोत्रेऽप्याभिः । पृथगीत्या विपुल्यामिपरम्परासमर्पनं तु हस्त मायातर्प्यं लिखिलीकरोतीत्यविद्याम् । श्रीमत्पुरोचमहृताचार्यपरिचोपन्यासः श्रीद्वारकेष्व-हृत्प्रिक्षासोक्तविवरणेष्वपि, तथापि 'नारायणेन्दुर्नाथतः' इति न लिखते । एतेन येन केनचिद-धममुद्रः पाठः श्रीपुरोचमहृत्प्रिवरणे लिखितः, तेन साहसमेव हृतमिति मन्यामहे ।
८. श्रीपद्मलालटीकायां पृथगेव पुस्तकमुपलब्धम् । प्राचीननवीयमुद्रम्, श्रीपद्मलालानाम् ।
९. श्रीचन्द्रधामननपञ्चाश्रीगोपेश्वरकृतटीकायाः पुस्तकस्य उपलब्धम् । एकं भाद्रकाला-दिना, तन्मुद्रणस्य प्राप्तम्, प्राचीनम्, मुद्रम् । द्वितीयं पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्रायोः मुद्रम् । पुस्तकस्य श्रीप्रवरत्नानाम्, कथमस्ति नूतनम्, एकं सोधितं प्रायोः मुद्रम्, द्वितीयमुद्रम् । अत्र विवरणस्य पक्षि पुस्तकस्य उपलब्धम् अस्ति सोधितं प्रायोः मुद्रम् ।

१०. महाभारतस्य विवरणं प्रकटितमिति तस्मिन् प्रथमं पद्यमात्मनाः । भाषायाप्येतेषां टीका चण्डोपनिषदायोपेयकाणां हृदि प्रविष्टाय रचिताम् । मुद्रितव्यमात्रायाः साम्यं भाग्यमुद्रितव्यमा-

श्रीगोपेशकृतसेवाफलमेरोपलक्षणविवरणान्या सहायन्तं नोते । श्रीगुरुषोचमकृतैवद्विवरणोपन्यासेन निःसन्दिग्धतयेदं चाचाश्रीगोपेशात्तामेवेति लिखीयते । विदोषं तु प्रसंगाद्दृश्यत इति ।

अस्मिन् सुसंस्कृतग्रन्थे पं० गुरुकुलसंस्थायाः 'कार्यान्वय कानीदास वारम्भणदास इलाहाबाद, श्री. ए., पृ. ५७. श्री. मुसुपत्रोद्योष्टीत्रिभुवनदास,' इत्येतेषां महत्सुपकृतिः । गोस्वामिश्रीजीवन्महालाभां, गोस्वामिश्रीनृसिंहकालकृतनदश्रीगोपचर्मनलाहाबां कल्याणदासिनाथ, गोस्वामिश्रीवल्गुमहालाभां, गोस्वामिश्रीवज्ररत्नानां, गोस्वामिश्रीश्रीकृष्णविवाणां, गुरुदेवदासस्वामि महत्सुपकृतिः । शास्त्रिवसन्तराम हरिकृष्ण, शास्त्रिभद्राहर जयसङ्कर, तनमुसारां मन.मुसारां शिपायी श्री. ए., गुरुवरलाह इण्डियानाम देसाई. श्री. ए., डॉ. एम्. के. डेलवलकर. एम्. ए., पी. एच. डी., इत्येतेः सहस्रं प्राचीनदस्तावेजलिखितसुकप्रदानेन वयमदन्तामनुगृहीताः । श्रीमद्वैष्णवपरिषत्तदधिवादीकालस्वामि तथैवोपकृतिः । 'चन्द्रकाल सुमिलकाल शाह, अजयदास मयानकाल शाह, उत्तमकाल रामकृष्ण पण्ड्या, धर्मकाल कारीनाथ पंढ्या, कुलचन्द्र विठ्ठलदास शाह, मोहनकाल गुरुचर्मदास शाह. श्री. ए.' इत्येतेषां पुस्तकलिखने महत्सुपकृतिः । अथ वाक्यान्वयविवरणसमेतस्य संन्यासनिर्णयस्य सुदृग्गण्ययो गोस्वामिपर्यधीनयनकारैः सहस्रं कृत इति वेपथुपकृतिं त्वं सन्निवयं सरामः । मार्गवाप्तये चान्येषु गोस्वामिणः श्रीमन्तो वैष्णवाश्रैवाननुगृहीति । एतेषां गोस्वामिबर्णातां कृपयैव संन्यासनिर्णयोद्योष्ट-विवरणसमेतः मुद्रितः साम्प्रदायिकानां शुभयो भविष्यतीति ।

विदरणकृतां परिचयः ।

१. वज्रादी श्रीमद्भक्तभाचार्यप्रकृतितः संन्यासनिर्णयोद्योष्टविवरणसमेतः सम्मुद्रिते । स्त्रीयानुग्रहा-यन्त्राचार्यैः स प्रकटीकृत इति । आचार्याचार्यं प्रादुर्भावस्तु १५१५ वर्षे चन्द्रकृष्ण एकादश्यां रविवारे । तेषां चरित्रादिकं तु साम्प्रदायि क्ववातांदिषु प्रसिद्धमिति मेह विस्तरः । योदशग्रन्थेष्वयं संन्यासनिर्णयग्र-पुर्वकसङ्घर्षो मन्ते ।

२. अयमं मुद्रितं विवरणं श्रीमद्भक्तभानान्, श्रीमद्गोकुलनाथान् । श्रीमद्गोकुलनाथस्तु श्रीमद्विहृतेधरप्रभुपरानां चतुर्थसुतवः मार्गशीर्षशुद्धतप्तमां १९०८ वर्षे कर्णासतीपक्षारेलग्रामे प्रादुर्भूताः । पीपकृष्णवन्द्यां १९१० वर्षे श्रीमद्गोकुले सिद्धि यताः । श्रीमत्प्रभुपरणारादेषु द्वे भक्ति-प्रतिदाः । विद्वत्प्राज्ञां संन्यासपापण्डितानां मुक्तमर्दनं कृत्वा मोक्षराजकहांसिर् च यतीकृत्वा स्वार्णा-रक्षामेव एव कृतवन्तः । शिवमहायज्ञेन सर्तां कण्ठे माला च तैरेव सुरक्षिता । तताश्चैकपरारक्षणं तु वेपथुसतोच प्रसिद्धम् । श्रीमदाचार्यप्रकृतितश्रीमद्भावास्तुयुक्तोपिन्धाः विधिषमपारस्तु तैरेव कृतः, सत्-स्तोषां 'श्रीसुक्तोपिनीप्रवर्तका' इति नामाधि प्रसिद्धम् । शिवश्रीहस्ताधारकुतश्रीमत्सुक्तोपिनी कथद्वयज्ञे श्रीमद्देवकीराजगृहमपुनाप्यलङ्घरोति । साम्प्रदायिकचार्तांशुनां प्रकटीकृतोतिषि ते एव । स्वसम्प्रदायस्य प्रचारार्थं प्रवृत्त्यर्थं च मुनींश्चिरैरेवनाम सुचरणनटिनारजोभिर्नाः पविश्रीकृता । दक्षिणे पुत्रवत्तनपये-न्यामेकवारं तदुपमेन यता, परन्तु वज्रतान् कृष्णमेवरासानपिस्त्रीरिषः इष्ट्वा ततो न्यवर्तन्त । दक्षिणात्याः 'भेला' इत्युपहसस्तैरेव कृतः । तदासांभसद्भदिषु च प्रसिद्धः । श्रीसर्वोत्तमश्रीवल्गुमहाकृतसेवा-ननुकावलिषुदिषवार्त्तादासिदम्भहसाम्भ.करणगरोषचतु शोषीविषे कथेषां अथभक्तिवर्तिनीत्यादीनां ग्रन्थानां विवृतयः तेषां वयनयोधतीभवन्ति । अस्मन्मुद्रितसेवाकले कथितं नामरहितं विवरणमपि तेषामेवेति ताकृतश्रीसर्वोत्तमश्रीवल्गुमहाकृतसेवासात् शक्यते । 'विदुषेयः' इत्यत्र विवरणे द्वातेवा-फलविवरणोपन्यायो वर्तते । श्रीकल्याणमहकृतकण्ठोले न्यासास्यश्रीगोपालदासतृतामहादासद्वे च तेषां चरित्रादिकं सुविस्तृतम्, निर्दोषतिसुमिलनैवाकथोक्तशेषम् ।

२. द्वितीयं मुद्रितं विवरणं श्रीमद्भक्तभानान् । एते श्रीमद्भक्तनाथास्तु श्रीमद्विहृतेधरप्रभुपर-णानां प्रथमसुतवः कार्तिकशुद्धद्वादश्यां १९११ वर्षे प्रादुर्भूताः । तेषां विचारानां श्रीमद्गोकुलनाथैः कृ-तमितं परम्परातो शक्यते । तद्वैते च स्वामिपकल्याणवन्द्याः श्रीदेववीर्यमन्दनाः श्रीसुक्तोपिनीतेलकृतस्य

धीवहभाः प्रादुर्भूताः । चतुर्भङ्गलक्ष्मीमद्रोकुलनायवत् तेषां चित्तभक्तिरपि निरवना । षोडशग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि रम्योचरीभवन्ति । धीवहभाष्टकश्रीमधुराष्टकोपरि तेषां व्याख्यानमुपलभ्यते । भक्ति-हंसभक्तिहेतु च तैः स्रुतकृतव्याख्या समलंकृतौ । धीपुरुषोत्तमनामसहस्रमपि तैः नामचन्द्रिकाया सर-लीकृतम् । तेषां भाषासाररूपं त्वय्यन्तं बभूवे । रमणीयानि तत्परहितनमोत्राण्यपि दृश्यन्ते ।

३. तृतीयं व्याख्यानं धीगोकुलोत्सवानाम् । इमे धीगोकुलोत्सवाः श्रीमत्प्रभुचरणत्रितोपकुमार-धीगोविन्दरायाणा द्वितीयसूनुवः, श्रीमत्कल्याणरायाणामनुजाः, श्रीमदरिरायाणां चित्तुचरणा, संवत् १६३४ वर्षे ज्येष्ठशुक्लपक्षतुर्थां प्रादुर्भूताः । षोडशग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि मिलन्ति ।

४. चतुर्थं व्याख्यानं चाचाधीगोपेश्वरायाम् । के इमे धीगोपेश्वराल्लिखितं नैव ज्ञापतेऽस्माभिः । यद्यपि ग्रन्थान्ते अस्माभिः श्रीधनश्यामतनयचाचाधीगोपेश्वरकृतमिति लिखितम्, तथापि नैतद्युक्तमेवेति प्रतिभानि । एतद्विवरणं लैकमेव सुलभं मिलितम्, तदुपरि एवं लिखितम्—‘चाचाजीधीगोपेश्वरजीकृता टीका, संवत् १८१०, श्रीहारापेश्वरायामिदम्’ । यद्यपि तद्विवरणं प्राचीनं, तथापि चाचाधीगोपेश्वर्यं श्रीधनश्यामतनयानां तु नैव । अत्रान्ते मुद्रितं विवरणमेव तेषामिति श्रीपुरोत्तमकृततदुपन्यासात् भाषासाम्याच्च निश्चीयते ।

५. पञ्चमं विवरणं धीगोपेश्वरायाम् । इमे धीगोपेश्वराः धीकरायाणारायाणां सूनुवः, श्रीमदरि-रायाणामनुजाः, संवत् १६४९ ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां प्रादुर्भूताः । शिक्षापत्राणि एतेषु श्रीहरिरायेः प्रेषि-तानि । शिक्षापत्राणां भाषाव्याख्यानं स्रुतमेव सप्रदाये प्रचलति । तदुक्तानामवरोच्यो ग्रन्थोपि तेषां बभूवे, पुष्टिमक्तिसुधायां प्रादुर्भूतस्य । एतेषां भाषा त्रिद्विद्विलक्षणा बभूवे । तद्व्याप्तौ श्लोकोक्तं—
धीर्भित्तोत्सवात्सल्य धीगोकुलनिचमतिम् । गोपेश्वरेण चिद्वृत्तिः कृता संन्यासनिर्णये ।

६. षष्ठं विवरणं द्वादशविंशतिरिधीमत्पुरोत्तमचरणानाम् । श्रीमद्वाचायंतः पुरुषयानतया सप्तमी संख्यां विभूषयन्तो भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां १०१४ वर्षे प्रोद्भूताः । तेषां विवरणं शास्त्रार्थीशा-सुमुखायोधकमिति प्रतिभानि । विशेषतन्त्रेषां चरित्रप्रतिज्ञानुमि, पुष्टिमक्तिसुधेति मासिकपत्रिकायाः पञ्चमवर्षस्य तृतीयाहोः द्रष्टव्यः । यावत्वाप्यं यादमानन्तर वा तेषां चरित्रादिकमस्माद्विज्ञेयं निवेदिता-मिति न पुनरनुपपत्ते ।

७. सप्तमं विवरणं काकाधीवल्लभानाम् । इमे धीवहभाः श्रीमत्प्रभुचरणपञ्चमपुत्रश्रीरघुनाथ-श्रुण्डी संख्यां विभूषयन्तः स० १६२९ वर्षे ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां प्रादुर्भूताः । धीविद्वल्लभाराणां कर्नी-यासः सूनुवः । षोडशग्रन्थोपरि तेषां विवरणानि सुगोपिच्यनुसारीणि दृश्यन्ते । श्रीसुयोधिनोलेखस्यपि प्रणेतास्ते एव । सद्युभाष्योपरि व्याख्यानं तैः प्रकटीकृतमिति स्यात्स्रुतकृतोपन्यासात्सदवगम्यते । एतैः परंपर विभागप्रथं कृतम् । प्रथमे विभागे धीमद्रोकुलचन्द्रं सेवमानाः धीगोकुले विराडितवन्तः । द्वितीये विभागे कन्दमण्डलानां निवसन्तः ग्रन्थान् विवरणानि च चोदितवन्तः । तृतीये विभागे सद्युपदेशः जीवानुदर्यं भारतवर्षं पर्यटन्तः तेषां स्वीकृतवन्तः । विशेषं तु पुष्टिमक्तिसुधायाः सप्तमवर्षस्य नवमाह्ये प्रप्रक्षिप्तं, जिज्ञानुमिन्प्रभावलोकाकर्नीयम् ।

८. अष्टमं विवरणं श्रीधनश्यामतनयचाचाधीगोपेश्वराणामेव । इमे धीगोपेश्वाः धीमत्प्रभुचरणानां सप्तमपुत्रधीधनश्यामतनयानां सूनुवः । षोडशग्रन्थोपरि चरवनेया टीका दृश्यते । स्रुतनिरोधकक्षणाविवरणं तदुपनिवेशानि, प्रचलितम् । भाद्रपदशुक्लपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

अष्टाव्यामित्येतदध्यानि अष्टविवरणानि प्रकटीकृत्यन्ते, एतान्येव प्रसिद्धानि, यद्यपि एतावन्त्येव विवरणानि, निवाचितानि नैव दास्यते यद्युपन्यासाभिः । अतो यदि अत्रामुद्रितं संन्यासनिर्णयव्याख्यानं केषांश्चिन्महापुत्राणां तुल्यमद्भूते विद्यं येन, तदा ते हृषया यदि तत्सम्पत्कानां मेघपिच्यन्ति, तदा तद्वि शोपकारं स्वीकृत्य मुद्रयिष्यामः । ग्रन्थसामूह्ये च विद्वानः अस्मदेनां प्रार्थनां हृषया स्वीकृत्य यावत्सर्वेषां कर्तुं स्वर्गीयं च दास्यन्ति तदुपपत्ता भवन्ति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।
स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥
कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।
अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥
श्रवणादिप्रसिद्धार्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।
सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
अभिमानास्त्रियोगाच्च तद्गमैश्च विरोधतः ।
गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
अग्रेपि तादृशैरेव सद्गो भवति नान्यथा ।
स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।
अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥
विरहातु भवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वैपः सोत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता सुरवः साधनं च तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सखलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषिनात् ।
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

१. प्रहस्यमिति पाठः । २. समयत इति पाठः । ३. सर्वपति पाठः ।

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
 बहिश्चेत् प्रकटः स्वात्मा बहिवत् प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥
 तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
 गुणास्तु सङ्गराहित्वाजीवनार्थं भयन्ति हि ॥ १२ ॥
 भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।
 स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥
 दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।
 ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥
 ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।
 ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥
 अतः कलौ स संन्यासः पञ्चात्तापाय नान्यथा ।
 पापण्डित्वं भयेशापि तस्माज्ज्ञाने न संपसेत् ॥ १६ ॥
 सुतरां कलिदोषाणां प्रयत्नत्वादिति स्थितम् ।
 भक्तिमार्गोपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥
 अन्नारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।
 स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्बाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥
 हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं याथां कुतोपरे ।
 अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः कथित् ॥ १९ ॥
 ज्ञानिनानपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।
 आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥
 तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।
 अन्यथा न्नश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥
 इति कृष्णप्रसादेन बह्नुभेन चिनिश्चितम् ।
 संन्यामवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥
 इति श्रीमच्छ्रीमाचार्यचरणप्रकटितः संन्यासनिर्णयः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीमद्गोकुलनाथविरचितविवरणसमेतः ।

नमामि तातचरणान् स्त्रीयानां सर्वकामदान् ।

यैः कृतः स्वामिधानार्थः प्रकटः कृपया मयि ॥ १ ॥

स्वमार्गापपरित्यागं वक्तुं परित्यागविचारं प्रतिजानते, तद्धेतुमाहुः पश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गाहित्ये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गापपरित्यागेतरसर्वपदार्थान् विचार्य त्यागविचाराभावजनितस्वपश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गापपरित्यागविचारमारभन्ते पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति । उक्तपश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थं यः परित्यागः स विचार्यते, न तु विधीयते, विधाने विधिज्ञेयत्वमापयेतेति
सर्वकर्तृकत्वमापधेत, अत उक्तं विचार्यते । स्वरूपतः साधनतः फलतश्च तस्य विचारे
परित्यागसामान्यादन्यमार्गापस्य स्वविचार्यमाणस्य च तारतम्यज्ञापनार्थमन्यमार्गापमप्याहुः
स मार्गाहित्ये इति । मार्गाहित्येवाहुः भक्तौ मर्यादापुष्टिभेदभिन्नभक्तिमार्गे ।
मर्यादाभक्तौ श्रीमद्गुरुवष्टेन भगवता 'मदर्थेपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं
दत्तं हुतं जप्तं मदर्थे यद्गतं तपः' इति त्यागो विशेषतः प्रोक्तः । पुष्टिभक्तिमार्गे रास-
मण्डलमण्डनाभिरपि 'सन्त्यज्य सर्वविषया' निति । तल्लीलायामेव चतुर्थाध्याये ताः
प्रत्येव 'एवं मदर्थोञ्जिते'त्वत्र विशेषतस्त्वायः प्रोक्तः । (ननूभयप्राप्यविशेषेण त्याग-
कथनादुभयोस्त्वागयोः सान्त्वयन्तीति चेत्, अत्र वदामः । यद्यपि मर्यादाभक्तिपरित्याग-
कथनेपि 'मदर्थेपरित्याग' इति वाक्ये स्वप्राप्त्यर्थं परित्याग उक्तः, तद्देव फल-
प्रकरणचतुर्थाध्याये शुद्धपुष्टिमार्गापिभक्तस्वरूपनिरूपणे 'एवं मदर्थोञ्जितलोकेदेवसाना-

१ पश्चात्तापस्वरूपमाहुः भर्षाति । सपिज्जानं च पदार्थपरित्यागपरित्यक्तदेवदानां परित्याग
इत्यर्थः । तथा च लभित्यपदार्थपरित्यागो विचार्यते इति निष्कर्षः । २ नमिन्वित्यन्व वेदितव्येत्यन्तं
विचरणं गोपलभ्यते पुत्रविद् ।

मित्युक्तं, तथापि मर्यादाभक्तिमार्गेण त्यागस्य मदर्थित्वं यदुक्तं, तत्सप्राप्त्यभिप्रायेण, न तु स्वाभिलषितसिद्ध्याभिप्रायेण, तन्मार्गे तस्यासम्भावितत्वात्, पुष्टिमार्गीयमक्तस्वरूपनिरूपणे 'एवं मदर्थोऽञ्जितलोकवेदस्नाना'मिति लोकवेदस्वरित्याग उक्तः । तत्र यद्यपि स्वदेन ज्ञातव्यत्वात् उच्यन्ते, तथैतासां ज्ञातव्यपरित्यागस्य वक्ष एव स्वित्याऽसम्भावितत्वात् स्वपदस्यात्मपर्यवसायित्वमेव सम्भवति । यद्यपि विद्यमाननित्यदेहानामात्मत्यागोऽसम्भावितः, तथाप्यात्मत्यागोक्तरयमाशयः । यथा श्रुतौ 'आत्मने वै कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति । यत्र प्रियत्वं तथात्मौपाधिकमेव, न तु प्रकारान्तरेण । एतासां यदात्मनि प्रियत्वं तत्र स्वात्मत्वेन, किन्तु स्वात्मनो भगवतः प्रीतिजनकहेतुत्वेन । अत एव भगवदमिलनदशायामात्मनोऽनुपयोगं ज्ञात्वा न गण्डनादिपुरस्कारस्वाप्त्याम्, उपयोगसमय एवात्मपुरस्कार इति नात्मनः स्वभावतः प्रियत्वम्, किन्तु भगवदुपयोगित्वेनेत्ययमेवात्मनस्त्याग इति शुद्धपुष्टिमार्गीय-त्यागस्य मर्यादाभार्गीयत्यागस्य च महदेव वैलक्षण्यमित्युभयत्रापि त्यागपदोपादानादुभयोः सान्धमस्त्वित्याशङ्का निरस्ता वेदितव्या ।) ज्ञाने ज्ञानमार्गेणि विशेषतः प्रोक्तः । स च विशेषेण 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या विविदिपाविद्वेदेत्याम् च तच्छाले निरूपित इति विशेषत इत्युक्तम् ॥ १ ॥

कर्ममार्गस्यापि मार्गान्तःपातात् तथापि परित्यागप्राप्तिमाशङ्क्य निषेपन्ति कर्ममार्गे न कर्तव्य इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥

तत्र 'यावज्जीवमहिहोत्रं जुहोती'ति विधिना संन्यासग्रहणस्थानवसरपराहतत्वात् । यद्यप्यानुपश्रुतुषां भागश्चतुर्थांशमेव नेव इति कुत्रचिदुक्तं तथापि निषेधमाहुः सुतरा-मिति । अस्यापमर्शः । कलिदोषेण मनुष्याणामत्यसामर्थ्यवत्त्वादायुषश्चतुर्थभागस्यातिवरा-प्यासत्वादाश्रमधर्मस्य चातिक्रमसाध्यत्वेनानिर्वाहादिपरित्यक्तत्वात् भवेदिति सुतरां कलिकालत इत्युक्तम् । एवं ज्ञानमार्गे परित्यागस्य कर्तव्यत्वं निरूप्य तस्यैव कर्ममार्गे सोपपत्तिकर्मकत्वव्यत्यं च निरूप्य भक्तिमार्गे तस्य कर्तव्यप्रकारविचारमारब्धन्ते अत इति । यतः प्रसाराभेदेन पूर्व मार्गद्वयेपि कर्तव्याकर्तव्यभेदेन परित्यागो यद्यपि निर्दिष्टमपि निघारण्ये पूर्व भक्तिमार्गस्योदितत्वात्तः कारणादादौ प्रथमतः भक्तिमार्गीयपरित्यागस्य प्राप्तत्वात्तस्य विचारणा निघारः कियत इत्यर्थः । निघारणा च यदा कर्तव्यः, कथं कर्तव्यः, किमर्थं कर्तव्यं इति ॥ २ ॥

भक्तिमार्गे श्रवणादियापनविद्वर्ष कर्तव्यपक्षं निराकुर्वन्ति श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थमिति ।

श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यत्वेन नेप्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

श्रवणादीत्यारभ्य नेप्यत इत्यन्तेन । स परित्यागो नेप्यते, इच्छाविषयत्वेनापि नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अनङ्गीकारे हेतुमाहुः सहायेति । 'एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बर' इत्यादिवाक्यैस्सागिन एकाकित्वेनैव स्थितेरुचितत्वाच्छ्रवणादीनां सहायसङ्गसाध्यत्वात् सहायाः प्रेरकास्तेषां स्वस्वमतानुसारिश्रवणप्रेरकत्वात्तन्मार्गीयश्रवणानां पुष्टिमक्तिमार्गविरोधित्वाच्च भक्तिमार्गसाधकत्वम् । तथा । मायावादीनां श्रुतीनामपि कल्पितत्वात्तत्प्रतिपाद्यमङ्गधर्माणामपि व्यवहारोपयोगित्वेनापारमार्थिकत्वाद्दृष्टो निर्धर्मकत्वाद्भक्तिमार्गविरोधित्वम् । नैयायिकमते तु 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि' रिति अगत्कर्तृकत्वेनेवसिद्धावपि ज्ञानेच्छाप्रयक्षातिरिक्तधर्माभावाद्भक्तिमार्गविरोधित्वम् । मीमांसकानां निरीश्वरवादिस्त्वादिव श्रोतव्याभावाच्च श्रवणाधिप्रेरणम्, तत्तन्मार्गीयप्रेरकप्रवृत्तौ तत्तन्मार्गीयैरेव सद्भात्तन्मार्गीयश्रवणस्यैव सिद्धेस्तत्प्रवणस भक्तिमार्गविरोधित्वाच्च भक्तिमार्गसाधकत्वम् । बाधकान्तराण्यप्याहुः साधनानां च रक्षणादिति । साधनानामाश्रमसाधकधर्माणां ज्ञानशौचप्रणवजपादीनां रक्षणं ययोक्तप्रकारानुष्ठानम् । तेनैव सर्वकालव्याप्त्या न भक्तिमार्गीयश्रवणादिप्रवृत्त्यपसर इत्यनङ्गीकारः ॥ ३ ॥

अभिमानान्निषेधाच्च तद्द्वैतं विरोधतः ।

गृहादेर्योपकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सद्भो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तपापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

क्रिय, अभिमानात् सर्वादरणीयत्वेन स्वस्मिन्नाश्रमज्येष्ठताभिमानात्तस्य च भक्तिसाधनविरोधित्वात्तथा । क्रिय, नियोगादुक्तपरित्यागस्य शास्त्रज्ञाधीनत्वाद्द्रव्यमाणस्य च तदनधीनत्वात्तथा । क्रिय, तद्द्वैतं विरोधतः । तद्द्वैतं वैष्यमाणभक्तिमार्गीयपरित्यागार्थं, चकारात्स्वरूपेण च विरोधात्तथा । ननु श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं स्वागकर्तृमक्तिमार्गीयश्रवणपापज्ञानात्तज्ज्ञानहेतुकलागस्य तद्वद्वत्त्वेन गौणत्वावस्थाकर्तृत्वत्वमस्तु । भक्तिमार्गीयश्रवणादिन्वरूपज्ञानवतः गृहस्थितौ व्यासदेवेन तदनिर्वाहं ज्ञात्वा तत्परित्यागस्य मुख्यत्वमस्तित्यल्पि पक्षस्य वैष्यमाणव्यागर्बजात्वात् सहेतुकमधर्नव्यत्वमाहुः गृहादेरिति । उक्तपरित्यागानन्तरमपि साधनदशायां भक्तिमार्गीयपूर्णमग्नद्राभानासिन्तनिर्वाहसाध्यकत्वेन चित्तवामत्पादेतन्मार्गिजातीयैरेव सद्भो भवति, नान्यथा । अतादृशैः सद्भो न भवतीत्यत उक्तमग्रेपीनि । निजार्तवानां च विषयाक्रान्तचित्तत्वात्समस्तसाध्यसाधि पूर्णमागनिर्वाहनाशकत्वेन स्वसाधि विषयाक्रान्तिसम्भवात् कालत्रयेण पूर्वमागनिर्वाहानारात्

कृतस्यापि त्यागस्य मुख्यफलासाधकत्वाद्भक्तिमार्गविचारे पापण्डित्वमेवेत्यत उक्तं स्वप्न
चेति । विषयाक्रान्तपापण्डीत्यत्र कर्मधारयः । तुशब्देनापापण्डित्वपक्षनिरासः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यद्यपि दुःसंगो भावस्थितौ बाधकस्तथापि भावस्थित्यर्थमेवोपक्रमाद् दुःसंगो
कदाचिद्भावस्तिष्ठेदिति पक्षनिराकरणमाहुः विषयाक्रान्तदेहानामिति ।

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

विषयाश्चक्षुरादित्तर्वेन्द्रियविषयाः रूपरसादयस्तौराक्रान्तः व्याक्तः देहो येषां
तेषां सर्वदा हरेरावेशो न भवति । यत्र एते प्रकारा बाधका अतः अत्र साधने
भक्तौ साधनरूपभक्तिमार्गं भक्तिसाधनार्थं त्यागः सुखावहो न, पुरुषार्थसाधको न
भवतीत्यर्थः । एवकारेण सर्वात्मना पुरुषार्थसाधकत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

तर्हि भक्तिमार्गे त्यागकथनस्य प्रयोजनाभावोद्वैयर्थ्यमायातीति चेत्तत्र प्रयोजनस्य
विरहानुभवार्थमिति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्य ऋषिः अनन्तव्रतप्रस्तावे निरूपितः । गोपिकाः प्रसिद्धा इति न प्र-
कारविशेषोक्तिः । यद्यपि कौण्डिन्यस्य मर्यादामार्गायित्वेनैतन्मार्गाज्ञानादेतन्मार्गोपदेष्टृत्वा-
सम्भवाद्गुरुत्वं न सम्भवति, तथापि दत्तात्रेयवत्सवैराग्योपयोगितत्तद्धर्मशिक्षणेनोपदेष्टृत्वा-
भावेपि पृथ्व्यादियु यया गुरुत्वाङ्गीकारस्तथा कौण्डिन्यस्याप्यनन्तगुणश्रवणेन तन्मिठाना-
तिजनितविप्रयोगभावजनितवैकल्येन च प्रथाग्येध्वेषि प्रथमकारणात्सहसा तस्यागस्यैत-
न्मार्गायित्वागस्य चैतावद्धर्मसाम्यात्कौण्डिन्येपि गुरुत्वकथनम् । गोपिकानामप्युपदेष्टृत्वा-
भावेपि तन्मार्गप्रकटनेन तद्भावातुरूपाचरणेन च 'दुहन्त्य' इत्यनेन विरहेण गृहत्यागेनापि
गुरुत्वम् । गुरुत्वपूर्त्वा साधनमाहुः साधनगिति । यदग्रे वक्ष्यमाणं तत्साधनमित्यर्थः ।
तदेवाहुः भाव इति । स्वस्मिन् गोपिकाभावातुरूपग्राहणया सिद्धभावस्य साधनत्व-
निष्ठम्, अन्यद् दानव्रतादिकमपि साधनत्वेन नेष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेतद्भावापत्पनन्तरभाव्यवस्थाया बुद्धिविपर्यासहेतुत्वेन दुःखहेतुत्वेन च प्राकृत-
त्वमित्याशङ्गां तद्भावस्वरूपनिरूपणेन परिहरन्ति चिकलत्वमित्यादिना ।

चिकलत्वं तथास्यास्थं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य याप्रकाः ॥ ९ ॥

चिकलत्वं वैकल्यं तथा तददेव अस्थास्थं कुत्रापि स्वास्थ्याभावः प्रकृतिविप्रयो-
गभावस्य प्रकृतिः स्वाभाविको धर्मः प्राकृतं लौकिकं न भवतीत्यर्थः । हि युक्तधायमर्थः ।
यत्रैकादशे श्रीमद्बुद्धवष्टयेन भवता श्रद्धानिरूपणप्रस्तावे आध्यात्मिकश्रद्धादीनां सगुणत्वं
निरूप्य 'सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी । तामस्यधर्मं या श्रद्धा मत्सेवायां
तु निर्गुणे'ति स्वपूजाश्रद्धाया निर्गुणत्वं निरूपितं, ज्ञाननिरूपणप्रस्तावेपि कैवल्यदिज्ञानानां
सगुणत्वं निरूप्य 'कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मत्प्रियं
निर्गुणं स्यूत'मिति स्वविषयकज्ञानस्य निर्गुणत्वं निरूपितम् । यत्र मर्यादामार्गेपि स्वसम्ब-
न्धित्वेन वस्तुनो निर्गुणत्वं, तत्र साक्षात्सर्वापिकभक्तिमार्गायभगवद्भावजनधर्माणां निर्गुणत्वे
किं वाच्यमिति हिन्दुन्देनोक्तम् । ननु भगवत्सम्बन्धित्वेनालौकिकत्वात्निर्गुणत्वमस्तु,
तथापि दुःखालोकत्वात् कथं सर्वोत्कृष्टत्वमिति चेत्, सत्यं, दुःखत्वाभावादेवोत्कृष्टत्वं
वदामः । तद्यथा पुरुषोत्तमस्वरूपस्य 'रसो वै स'इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन प्रतिपादित-
त्वात्प्रसस्य च संयोगविप्रयोगात्मकत्वेन द्विरूपत्वावयवा विरोपिकृतश्रुतनिष्पीडनताडनको-
पादीनां दुःखालोकत्वं, तथा क्षतत्वादिधर्मसम्भालेपि संयोगरसान्तःपातित्वेन परमानन्दरू-
पत्वं, तथा विप्रयोगरसजनितवैकल्यादीनामपि विप्रयोगरसात्मकत्वेन कर्मादिजन्यवैक-
ल्यव्यवृत्तीयमानत्वेपि स्वरूपत्वात् तेषां दुःखत्वम् । यथा आनन्दादप्यश्रुणि, शोकाद-
प्यश्रुणि । न हि तत्राश्रुत्वसावात्मादुःखमप्येकैकलत्वं सेत्सति, तथात्रापि तत्तद्धर्मसाम्येपि

न तत्तद्भ्रष्टत्वमिति सर्वमनवद्यम् । एतादृगवस्थापत्यनन्तरमपि व्यावहारिकज्ञानलौकिक-
विवेकादिगुणसत्त्वेपि को विरोध इति चेत्तत्राहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं मर्यादासिद्धिर्मात्रं
गुणास्तन्मार्गाया एव मनःस्वास्थ्यहेतुरूपाः । तस्य पूर्वोक्तभक्तिमार्गीयभाववतः एवं
वर्तमानस्य पूर्वोक्तवैकल्यादिभावपूत्यैव स्थितस्य, बाधकाः रसानुभवे फले वा पूर्वोक्त-
भावनाशकत्वात्प्रतिबन्धकाः ॥ ९ ॥

ननु मार्गद्वयेपि स्वागत्याविशेषात्कथं ज्ञानमनःस्वास्थादीनां ज्ञानमार्गं साधकत्वं
भक्तिमार्गं बाधकत्वमिति शङ्कानिरासाय फलभेदेन समाधानमाहुः सत्यलोक इति ।

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

सत्यलोके ब्रह्मलोके 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायां' इति श्रुतौ ज्ञानयुक्तसंन्यासिन
एव ब्रह्मलोकस्थित्यनन्तरमेव ब्रह्मणा सह मोक्षनिरूपणाद्ब्रह्मलोकगतौ ज्ञानस्यैव मुख्यत्वा-
न्मनःस्वास्थ्यव्यतिरेकेण ज्ञानस्यैर्याभावाज्ज्ञानमनःस्वास्थादीनामेव फलसाधकत्वम् ।
भक्तिमार्गं साक्षात्सुर्योत्तमसम्बन्धस्यैव फलत्वात्स 'रसो वै स' इति श्रुत्या रसात्मक-
त्वात् रसस्य च मात्रात्मकत्वात्सम्बन्धे पूर्वोक्तविप्रयोगरसात्मकभावस्यैव साधनत्वात्
ज्ञानमनःस्वास्थादीनां तद्भावरूपसाधननाशकत्वाद्बाधकत्वमित्यत आहुः भावनेति ।
यत्र भक्तिमार्गं ॥ १० ॥

एवं मार्गद्वयेपि प्रकारभेदेन साधनफले निरूप्य ज्ञानमार्गं फलप्राप्तौ विलम्बहेतुं
भक्तिमार्गं विलम्बाभावहेतुं च ज्ञानमार्गं प्रकारकथनेन भक्तिमार्गं दृष्टान्तकथनेन चाहुः
तादृशा इति ।

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिःश्वेतप्रकटः स्वात्मा बहियत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

न दासुदहनयोम्यत्नं, यदा मथनेन तत एव बहिः प्रकटीभूय पुनस्त्वेन सह सम्यच्यते, तदा सम्यन्वमात्रेणैव दारुत्वनिवृत्त्या दारुणोभित्वसिद्धिस्तथा मरुहृदये विद्यमानत्वेपि मथनेनाग्निप्राकट्यवद्विगाढभावेन भावात्मकतया बहिःप्राकट्ये सति पुनरन्तःसम्यन्वः, तदा सम्यन्व एव फलसम्यन्वहेतुः प्रतिबन्धं दूरीकरोतीति फलस्य रसात्मकत्वेन तदनुभवहेतु-रसात्मकतां सम्पादयतीति एतत्प्रकारातिरिक्तस्यैतत्फलसाधकत्वाभावाद्युक्तं न चान्यथे-
ति । एवमस्मिन्मार्गे विलम्बाभावोपि सिद्धः ॥ ११३ ॥

ननु पूर्वोक्तविद्यादभावस्य साक्षात्सद्भावावहेतुत्वेन सद्गार्थं स्वरूपानुसन्धानसाव-
श्यकत्वबहुषानुसन्धानसाध्यावश्यकत्वेन साक्षात्स्वरूपेण स्वास्थ्यहेतोरसम्मापितत्वाद्गुणै-
रेव कथं स्वास्थ्यमिति चेत्प्राहुः गुणास्त्विति ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

गुणानां धर्मरूपत्वादिप्रयोगस्य संयोगाभावहेतुत्वेन तदतिरिक्तस्य स्वास्थ्यहेतोरभा-
वात्कदाचिदतितापेनाश्रयाभावाशीवनातुपपत्त्या गुणैरेव जीवनसम्पत्तिरित्यत उक्तं जीव-
नार्थं भवन्तीति । यथा 'तव क्वानृत'मित्यत्र । हि युक्तश्चायमर्थः । परमानन्दविरहे जीव-
नातुपपत्तौ परमानन्दगुणात्तमेव जीवनसम्पादकत्वगुचितमित्यर्थो हिशब्देन घोष्यते । तेन
गुणानां यथाकथञ्चिजीवनमाश्रयत्वात्कत्वं, न तु स्वास्थ्यहेतुत्वमपि । तुशब्देन संज्ञाति-
रिक्तधर्मैः स्वास्थ्यपक्षो व्यावर्तितः । अथवा, ननु भगवद्विप्रयोगसातिप्रश्रुतापाल्मकत्वेना-
सदात्वात्क्षणमाश्रयमपि प्राणस्थित्यसम्भवस्वभाववत्त्वात् कुत्रचित्तत्कालमेव प्राणस्थित्यदर्शनम्
यथा द्विजपक्ष्याम् । रुचिचयात्वेपि प्राणस्थितिदर्शनमिति कथमेकस्यैव सभावविपर्ययेन
कार्यद्वयकर्तृत्वमिति चेत्, सत्यम्, तस्य स्वभावविपर्ययासाभाववत्त्वेपि यत्र शीघ्रं मनसो
भगवद्गुणार्द्रत्वेन व्यासङ्गानात्स्वस्त्र शीघ्रं पूर्वोक्तस्वकार्यकर्तृत्वम् । यत्र भगवदिच्छया
शीघ्रं तद्गुणव्यासङ्गस्त्र गुणानां तादृग्भावेपि जीवनैकस्वभावत्वेन तत्स्वभावत्वादेव प्राण-
स्थितिरित्यभिप्रेतौकं गुणास्त्विति । ननु लोके गुण्यपेक्षया गुणानामल्पसामर्थ्यवत्त्वदर्शनात्
कथं पूर्णानन्दरसात्मकगुरुभोगविरहस्य क्षणमाश्रयमपि प्राणस्थितिबिम्बवासहिष्णोस्त-
स्मिन्समये तद्गुणानां कथं प्राणस्थितिहेतुत्वमिति चेत्, सत्यम् । यद्यप्यन्यत्र गुण्यपेक्षया
गुणानामल्पसामर्थ्यमस्त्वेव, तथाप्यत्र साक्षात्गुरुभोगसापिन्धानन्दपूर्णेस्य पद्भुजैर्भ्यसम्प-
न्नस्य गुणा अपि तादृक् एवेति मन्तव्यम्, गुणगुणिनोरेकरूपत्वात्, अन्यथा तद्विप्रयोग-
दर्शयां गुणानां जीवनसम्पादकत्वं न भवेत् । अत एव ब्रह्मसीमन्तिनीमि 'सद्य क्वानृत'
मित्यस्मिन् श्लोके पद्भुमिर्निशेषैः कथायाः भगवत्पुत्रत्वं निरूप्यैव स्वप्राणस्थितिहेतुत्वं
निरूपितम् । यदि स्वरूपतुल्यत्वं गुणानां न भवेत्तर्हि स्वभावस्य जीवनमेव न भवेत् । तस्मा-
त्गुरुभोगगुणानां गुणितुल्यत्वमेव, न तु न्यूनत्वमपि । तथापि गुणगुणिनोरेतावान् विशेषः ।

यथा गुणिसम्बन्धेन विप्रयोगजतापनिवृत्तिपूर्वकं सर्वेन्द्रियाप्यायनपूर्वकं च परमानन्दानुभवेन स्वास्थ्यं, तथा गुणैर्न सम्पद्यत इति तेषु गुणत्वकथनम् । एतदेव मनसि कृत्वा श्रीमदाचार्यै-
रुक्तं गुणास्तु सद्गुराहित्यादिति । सद्गुराहित्यं विप्रयोगस्फूर्तिः । ननु कथं कुत्रचिच्छीघ्रं
मनसो जीवनहेतुगुणग्रहणव्यासजे भगवदिच्छ्य कुत्रचिन्नेति को हेतुरिति चेत्, सत्यम्, यत्र
पूर्णविप्रयोगानुभवहेतुः पुनः पुनर्मूर्च्छांजागरणतादात्म्यादिसर्वभावानुभावेनेच्छा तत्र गुणेषु
शीघ्रं चित्तन्यासन्नं कारयित्वा पश्चादविलम्बेन स्वप्राप्तिस्मिद्धर्थं तद्भावस्वभावकार्यकरणम् ।
ये पूर्वमेवानुभूतसर्वविप्रयोगभावास्त्रेषां स्थितौ प्रयोजनाभावात्कालमेव सित्यभाव इति
नानुपपत्तिः काचित् ॥ १२ ॥

ननु कर्तुमकर्तुगन्धयाकर्तुं समर्थस्य भगवदिच्छामात्रेणापि स्वास्थ्यसम्पादकत्वात्कथं
न सम्पादयतीति चेत्, तत्राहुः भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यबाध्यं न कर्तव्यं द्वाल्बुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

भगवत्सदेन पशुणैर्धर्मसम्पन्नः पुरुषोत्तम उक्तः । अस्मिन्मार्गे स्वसैव फलत्वा-
त्स्वप्राप्तावेतद्भावसैव फलसाधकत्वाद्भावस्य च तापैकस्यभायत्वात्तद्भावे फलप्राप्त्यभावाच्च
स्वसैव तद्भावसम्पादकत्वकथनेन स्वसैव फलप्राप्तौ प्रतिपन्धकत्वेन च स्वस्य फलत्वमेव
न विष्येदित्यत उक्तं फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यत इति । ननु स्वस्य फलत्वकत्वा-
त्फलदिस्तापश्च सिद्धत्वात्स्वरूपेण तापापगमं मा करोतु, तथापि यत्किञ्चिदस्वास्थ्यं स्वप्ने
पचनेन कथं न निवारयतीति चेत्, तत्राहुः स्वास्थ्यबाध्यमिति । भगवता तादृशं
प्रति यत्किञ्चित् स्वास्थ्यहेतुकमपि वाच्यं वचनं न कर्तव्यं न वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र
हेतुः । वचनेन यावांश्चापो निवर्तिष्यते तावानेव फलप्राप्तौ विलम्बो भविष्यतीति ज्ञात्वा
वचनेनापि स्वास्थ्यं न करोति, यदि कुर्यात्तर्हि फलविलम्बे स्वयमेव हेतुः स्यादिति
स्वमीय निरोधित्वं स्यादिति यत्किञ्चित्स्वास्थ्यहेतुभूतस्यापि वाच्यसाकरणम् । ननु यत्कि-
ञ्चिद्विलम्बहेतुत्वे को दोष इति चेत्तत्राहुः द्वाल्बुर्न विरुध्यते । द्वाल्बुर्न विरुध्यते इत्यस्य
यदि यत्किञ्चिद्विलम्बसहिष्णुत्वमपि चेद्भवेत्, तदा तादृश्यांशस्य न्यूनत्वात्तरमदयात्बुल-
नोपपत्तेरिति न तात्पर्यास्यकरणम् ॥ १३ ॥

एव मक्तिमार्गाविसन्यासस्वरूपं साधनफलप्रकारनिचारेणोपपायोपसंहरन्ति दुर्ल-
भोयमिति ।

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।

अयमुक्तप्रकारः परित्यागः दुर्लभः, तपोदाननतादिसाधनेरप्यसाध्यः । ननु
पस्तुमायस्य दानादिनापनमाध्यत्वात्कथमस्य दानादिसाधनासाध्यत्वमिति चेत्, सत्यम् ।
यथा तत्तच्छास्त्रे तत्र फलमापकत्वेन तानि तानि साधनानि गणितानि, सर्गकामस्य ज्योतिषो-

भवत् । नहि तथा भक्तिमार्गीयपरित्यागसिद्धौ साधनशास्त्रोक्तं किञ्चित्साधनमस्तीत्यस्य दुर्लभत्वम् । ननु वस्तुमात्रस्य साधनसाध्यत्वाद्भक्तिमार्गीयपरित्यागस्यापि वस्तुत्वेन निरूपणात्तस्य च शास्त्रोक्तदानादिसाधनासाध्यत्वकथनात् केन साधनेनास्य सिद्धिरिति चेत्, तत्र साधनमाहुः प्रेम्णेति । प्रेम्णा भगवत्परमासक्तया सिध्यति । अथवा, प्रेम्णा भगवत्प्रेम्णा । ननु कथं जीवे भगवत्प्रेमेति चेत्, सत्यम् । एतन्मार्गप्रवर्तकाचार्यैस्त्रिष्कपटप्रपत्तिसन्तुष्टैः कृपया अस्यैतन्मार्गीयफलसिद्धिरस्त्वित्तीच्छया भगवत्त्रिवेदानानन्तरं तस्मिन्नाचार्यकृपा-
खेदं ज्ञात्वा स्वयमपि सन्तुष्टस्तस्मिन्फलदित्तया प्रेमयुक्तो भवतीति तेन प्रेम्णास्यापि तादृशत्वं सिध्यतीत्यत उक्तं प्रेम्णा सिध्यतीति । नान्यथा, अन्यथा एतदतिरिक्तसाधनेन सिध्यतीति सुष्टुक्तं दुर्लभोद्यमित्यादि ॥ १३३ ॥

एवं भक्तिमार्गीयवलागविवारं उपसंहृत्य ज्ञानमार्गीयपरित्यागोपसंहारमारभन्ते ज्ञानमार्गे त्विति ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तरार्द्धं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पञ्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्यं भवेत्तथापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ।

त्विति पूर्वसमुच्चयः । संन्यासः ज्ञानमार्गीयः द्विविधोपि, विविदिपाषिद्धिद्वेद-
युक्तः । सोपि साधनफलभेदेन विचारितः । द्वैविध्यमेव प्रकटयन्ति ज्ञानार्थमिति ।
ज्ञानार्थं ज्ञानरूपफलसिद्धयर्थमेकः । चकारसमुच्चितं द्वितीयमाहुः उत्तरार्द्धं चेति ।
'ज्ञानादेव हि कैवल्य'मिति वाक्यान्मुक्तेर्ज्ञानसिद्धयुत्तरफलत्वाद्द्वैदत्तसंन्यासस्योत्तरार्द्धत्वं
मुक्त्यद्भत्त्वमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमार्गीयद्वितीयसंन्यासस्य मुक्त्यद्भत्त्वं तथापि 'बहूनां जन्म-
नामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इति भगवद्वाक्यात्
प्रपद्येति भक्तित्वाद्भक्तित्वविरिक्तं केवलज्ञानस्य मुक्त्यद्भत्त्वत्वात् । 'जन्मान्तरसहस्रेषु
तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां शीघ्रपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति वाक्याच्च ज्ञानस्य
भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकत्वोक्त्या 'विना महत्पादरजोभिषेकं' मिति वचनेन भक्तेश्च महद्दुःख-
हृत्कल्पत्वोक्त्या च यावत्पर्यन्तं न भक्तिसिद्धिस्तावत्पर्यन्तं पूर्णज्ञानस्यापि न मुक्तिरिति
ज्ञापनाद्योक्तं सिद्धिर्जन्मशतैः परमिति । यथा बहुशब्दस्य सहस्राऽनियमवाचित्वं तथा
शतशब्दस्यापीति ज्ञापनाय जन्मशतैरित्युक्तं । परं निर्धारितमित्यर्थः । एव ज्ञानिनां
मुक्तिप्रकारमुक्त्वा ज्ञानस्य साधनसाध्यत्वज्ञापनाय साधनानि निरूपयन्ति ज्ञानमिति ।
यज्ञ आदिर्व्यस्य श्रवणस्य, ज्ञानस्य चित्तशुद्धिहेतुकत्वाद्यत्रस्य च चित्तशोधकत्वोक्त्या

निष्कामकर्तृत्वमुक्तम् । यतस्तादृग्यज्ञस्यैव चित्तशोधकत्वम् । तदनन्तरश्रवणस्य ज्ञानसाधकत्वं मतं निश्चितमित्यर्थः । अतः कलामिति । यतः स ज्ञानमार्गीयः संन्यासः एतावत्प्रयत्नसाध्यः अतः कलौ तावत्प्रयत्नसिद्धेरसम्भावितत्वात्तद्व्यतिरेकेण संन्यासस्य फलसाधकत्वाभावात् पश्चात्तापहेतुत्वमेवेति ज्ञापनायोक्तं पश्चात्तापायेति । नान्यथा उक्तफलाय नैत्यर्थः । ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्यैतावत्प्रयत्नसाध्यत्वमपि ज्ञात्वा प्रतिष्ठार्थमपि चेत्कुर्यात्तदा ययोक्ताश्रमधर्मानिर्वाहात् संन्यासव्यवहारस्य वेपमात्रपर्यवसायित्वेन पापण्डित्यमेव भवतीत्यत उक्तं पापण्डित्यं भवेदिति । चकारः संन्यासाश्रमधर्मानाचरणपापसमुच्चयार्थः । यतः ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्यैतावदोषवत्त्वं तस्मात् कारणात् कलौ ज्ञाने ज्ञानमार्गे न संप्रसेत् संन्यासग्रहणं न कुर्यात् । यद्यप्याश्रमधर्मानिर्वाहात् कलौ ज्ञानमार्गीयसंन्यासनिषेधः कृतस्तथापि कश्चिदाश्रमोत्कर्षं ध्रुत्वा बलात्कारेणाप्याश्रमधर्मनिर्वाहं करिष्यामीति बुद्ध्या कुर्यादिति तस्मापि निषेधमाहुः सुतरामिति । सुतरामतिशयेन कलिदोषाणां प्रचलत्वात् प्रायल्यात् पूर्वकृतव्यवसायनाशकत्वात्, इति हेतोस्तस्मान्कर्तव्यत्वमेव स्थितं निश्चितमित्यर्थः ॥ १४, १५, १६ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्य बलवद्बाधकप्रतिबन्धकत्वेन सोपपत्तिकमकर्तव्यत्वमुपप्रायस्यागाविशेषाद्भक्तिमार्गीत्यग्रेपि तेषां बाधकत्वाद्यद्वा निरासाय स्वत एव बाधकत्वं सम्भाव्य निराकुर्वन्ति । तत्र सम्भावनामाह भक्तिमार्गोपीति ।

भक्तिमार्गेषु चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अपिशब्दः पूर्वोक्तत्वासमुच्चयार्थः । भक्तिमार्गेषु चेददि तद्देव दोषसम्भावना तदा तदोपनिवृत्त्यर्थं किं कार्यमिति पूर्वपक्षसम्भावनमुक्त्वा तन्निरास प्रतिज्ञानते उच्यत इति । अथवा यदि भक्तिमार्गेषु दोषसम्भावना तदा तदोपनिवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गेषु किं कार्यं किं कर्तव्यं मन्ता उच्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रतिज्ञात दोषाभावनमुपादयन्ति अत्रेति ।

दृष्टान्तस्याप्यभावत इति । ननु पूर्वोक्तेः कालादिभिर्नाशासम्भवेपि स्वचन्दनादीनां शीतलत्वेन तापहारकत्वात्तद्भेदादिना तापनिवृत्त्या स्वास्थ्येन तदितरानुसन्धानात्तद्भाव-
शैथिल्यात्तापनिवर्तकमस्त्विति चेत्त्राहुः स्वास्थ्यहेतोः परित्यागादिति । स्वास्थ्यहे-
तोश्चन्दनादेरुद्दत्यागेन सहैव परित्यागात् तैर्न सम्बन्धसम्भावनेति न तैर्नाशसम्भवः ।
अथवा, रुगादीनां घर्मपित्तप्रकोपादिवनिततापनिवृत्तिहेतुत्वात्त्रिवर्त्यतापसात्रासम्भवात्
तेषामस्मिन् स्वास्थ्यहेतुत्वंमित्यनुसन्धानेनाप्युक्तं स्वास्थ्यहेतोरित्यादि । तस्यायमर्थः ।
एतत्तापस्य भगवद्भावात्मकत्वाददृष्टस्य च तदजनकत्वेन तत्राशकत्वात्तापसात्रासम्भवात्
केनास्य सम्भवेदिति । अस्य तापस्य केनापि चाधो नाश इत्यर्थः ॥ १८ ॥
एवं दृष्टदृष्टोपायानां नाशकत्वाभावात्पुक्त्वा भगवतोपि नाशहेतुत्वमाशङ्क्य 'निराकु-
र्वन्ति हरिरिति ।

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं याथां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

यद्यपि हरिः सर्वदुःखहर्ता तथाप्यत्रास्मिन्मार्गे ईश्वरत्वाद्वाधां कर्तुं न
शक्नोति । अत्रोपपत्तिः । यस्य यथा स्वरूपं तस्य तथात्वेन ज्ञानमीश्वरस्यैव भवति, अतः
अस्य भावस्य नाशे हेत्वभावमपि जानाति, स्वस्य भक्तभावाधीनत्वमपि जानातीति
स्वसाक्षक्यत्वं ज्ञात्वा न प्रवर्तत इत्यत उक्तं हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं याथामिति ।
एवं भगवद्हेतुकथाभावात् निरूप्य कैमुतिकन्यायेन तदितरेहेतुकथाभावाभावमाहुः
कुतोऽपर इति । अत्र व्यतिरेके दृष्टान्तमाहुः अन्यथेति । अन्यथा येषेवं न, तदा
मातरोपि स्यादालान् स्तन्यैः न पुपुषुः, पोषणं न कुर्युः । मातर इति बहुवचनं
सर्वजात्युपलक्षकम् । क्वचित्पदेन सर्वदेशकालनियमो ज्ञापितः । (अथवा हरिरत्रेति ।
अत्र पूर्वं हरिपदमुक्त्वा अग्रे यथां कर्तुं न शक्नोतीति बहुक्तं तस्यात्ममाशयः । यद्यपि
हरिपदेन सर्वदुःखहरणसामर्थ्यमायाति तथापि दुःखहर्तृत्वमनुक्त्वा यद्वाधाभावात्कर्तृत्व-
मुक्तं, तेनास्य विगाढभावस्य स्वरूपाजकत्वात् स्वरूपस्य च द्विदलरसात्मकत्वादस्य
भावस्य रसात्मकत्वमेव, न तु दुःखरूपत्वम् । यद्यस्य दुःखरूपत्वस्य स्यात् तदा हरित्वेन
तन्निवृत्तिं कुर्यादेव, अन्यथा नाशार्थस्य याथार्थ्यं न स्यात् । अत एव हरित्वमुक्त्वा
फलवाधाभावकथनमेवोक्तं, न तु दुःखहर्तृत्वमुक्तम् । स्वयमेव चेत्स्वास्थ्यं कुर्यात्तदा
स्वस्यैव फलप्रतिबन्धकत्वं भवेदित्येतदभिप्रायज्ञापनार्थमप्युक्तं हरिरत्र न शक्नोति
कर्तुं याथां कुतोऽपरे इति ।) यथा मादृशां बालोपेकत्वाभावात्प्रत्यत्यमेवमप्येश्वरस्य
याथाकरणमिति भावः ॥ १९ ॥

यद्यप्येतन्मार्गोपतापस्य सर्वानाश्वत्यं, तथापि ज्ञानमार्गस्त्वापनाशनाये प्रसिद्ध इति
तन्मार्गशोधकवचनैस्तापनाशमाशङ्क्य तेषामपि तापनाशकत्वाभावमाहुः ज्ञानिनामपीति ।
ज्ञानिनामपि चाप्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।
आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तत्र हेतुः । ज्ञानमार्गस्य भक्तिमार्गोपेक्षया दुर्बलत्वेन भक्तिमार्गस्य च प्रबलत्वेन तद्वाक्यानां नैतद्वावाग्निभावनकत्वम् । ज्ञानभक्तिमार्गयोर्दुर्बलत्वप्रबलत्वविचारः श्रीम-
दाचार्यैर्देशमस्कन्धविवरणे 'मत्तो मृत्युव्यालभीत' इत्यत्र काठनियामकत्वमुक्तत्वापि
भक्त्युद्देशानन्तरं समुद्दिष्टे भवद्देशेति वचनेन ज्ञानमार्गोपेक्षयाहात्स्योपमर्दनपूर्वकं भक्ति-
मार्गप्राप्त्यमेव निरूपितमिति विस्तरमिषा मात्र विचारः । तथापि ज्ञानमार्गस्यापि प्रामा-
णिकत्वात् कदाचित् ज्ञानिवाक्यैश्चित्तव्यासङ्गमात्रत्वमपि भवेदिति तस्याप्यभावात्
भगवत्कृता रक्षामाहुः न भक्तं मोहयिष्यतीति । (जन्मप्रकरणीयतृतीयाध्याये
भगवत्प्रादुर्भावानन्तरं वसुदेवस्तुलनन्तरं देवकीमातृचरणैर्मर्यादामार्गोपेक्षयाहात्स्यज्ञान-
पूर्वकं 'रूपं यत्' इति स्तुतावन्ते 'मत्तो मृत्युव्यालभीत' इति पदे काठनियामकत्वेन
पूर्वं स्तुत्वापि पश्चाद्दुपसंहर विश्वात्म'न्निति प्रार्थनानन्तरं व्यूहरहितशुद्धपुरुषोत्तमप्रा-
कृत्यावन्तरं शुद्धभक्तिमार्गोपेक्षयाप्राकृत्ये सति पूर्वस्तुतिहेतुभूतमर्यादामार्गोपेक्षयावन्ते
पूर्वस्तुत्युक्तमर्यादामार्गोपेक्षयाहात्स्यज्ञानवर्जितकालनियन्तृत्वादिज्ञाननिराकरणसामर्थ्यं शुद्ध-
भक्तिमार्गोपेक्षयावस्यैव दृष्टम् । न तु पूर्वभावस्यैतद्वागनिराकरणसामर्थ्यम् । यथेवं न स्था-
त्तद्वैपरीत्यं स्यात् । तस्माद्भक्तिमार्गस्यैव सर्वमार्गोपेक्षयाप्राप्त्यं विचार्यैवाचार्यैस्तं न भक्तं
मोहयिष्यतीति ।) रक्षाकरणे हेतुमाहुः आत्मप्रद इति । आत्मानं स्वरूपानन्दं
प्रकर्षेण ददातीत्यात्मप्रदः । यद्यप्यधुना तत्प्रकारकदानस्याप्रतीतिस्तथापि वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वैति शास्त्राच्छीघ्रं दासतीति सिद्धवदेवोक्तमात्मप्रद इति । हेतुन्त-
रमप्याहुः प्रियश्चेति । यो यस्य प्रियः स तत्कार्यसिद्धौ यदि विलम्बं सहेत तदा प्रियत्व-
मेव न स्यादिति शीघ्रं तत्कार्यसिद्धयर्थं चित्तव्यासंगमसहमानोऽविलम्बेन रक्षामेव कृतवान्,
न तु विलम्बम्, अतः सन्यगेवोक्तं प्रियश्चापीति । एवं रक्षायामव्यभिचारिहेतुद्वय-
युक्तम् । ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यतीत्येव मोहाभावात् रक्षाकरणं
निरूप्य रक्षाकरणसावश्यकत्वाय तद्गतधर्मद्वयपूर्वकं, रक्षानुक्त्वापि पुनर्यदुक्तं किमर्थं
मोहयिष्यतीति तत्रावमाशयः । भक्तत्वेपि यत्रात्मप्रदानेच्छा तत्रैव ज्ञानिवाक्यजगोह-
निवृत्त्यर्थं रक्षा, यत्र नात्मप्रदानेच्छा तत्र ज्ञानिवाक्यजगोहनिवृत्तिरक्षायपि नेत्यर्थः । तत्र
निदर्शनम् । द्विजपत्नीनां व्रजस्त्रीमन्तिनीवद्व्रजातुमवोपयोगिदेहपत्न्यमल्यतिशरेण गत्वा
सेवां करिष्याम इति युद्ध्या सर्वसामग्रीसम्पादनपूर्वकं पत्यादिसर्ववन्धुनिराकरणपूर्वकं
चागमनम् । आगतासु तास्त्रिय भगवद्रचनं तद्देशेवोत्तरदानेन सर्वप्रकारसाम्येन्यात्मप्रदाने-
च्छाजमावात्र प्रीतयेनुरागापेत्यादिज्ञानमार्गोपेक्षयावन्तैर्वनितमोहस्य निवृत्त्यर्थं न रक्षाक-
रणम् । व्रजस्त्रीमन्तिनीत्यात्मप्रदानेच्छाप्राप्तुर्वात्तया रक्षा कृता । यथा 'रजन्त्येपे'त्यादि-
मर्यादाधर्मव्याख्यैः 'ध्वणादर्शना'दित्यादिज्ञानमार्गोपेक्षयावन्तैश्च मोहसम्भावनापि नाभूत् ।
प्रत्युत न्यभिचारितप्रयोजननिरोपित्वेन तन्निरापत्तमभूत् । अत्रेपि चतुश्चत्वारिंशाध्याये

भगवत्प्रेषितः श्रीमद्ब्रह्मवः 'श्रूयतां शिवसन्देश' इति भगवत्सन्देशान्वयाजेन तापवैकल्याय-
भावार्थगुपदिष्टस्यापि ज्ञानस्य भगवता स्वात्मप्रदानेन रक्षितत्वेन सर्वात्मना खोपदिष्टमार्गो-
द्भाभावदर्शनपूर्वकं 'दष्टैवमादिगोपीनां कृष्णावेशात्मविह्वल'मिति पूर्वोक्ततामवैकल्यादिदर्शनेन
सर्वात्मना स्वप्रयासनिष्फलत्व तापादिभावस्यातिप्रयत्नत्वं दृष्ट्वा तासु सर्वाधिकानिर्वचनी-
योत्कर्षदर्शनेन स्वस्मिन् भगवत्कृपापापत्वेऽप्यत्यपकर्षस्फूर्त्वा स्वस्य साक्षात्चरणारविन्देषु
शिरःस्पर्शनेन नमनायोग्यत्वं ज्ञात्वा 'वन्दे नन्दप्रबन्धीणां पादरेणु'मित्यनेनैकत्रेणुमेव यत्र
नमस्कृतवान् । तस्माद्यत्रैवात्मप्रदानं तत्रैव ज्ञानमार्गीयवान्यमोहानाम्, नान्यत्रैवेताव-
द्यमेयं मनसि कृतोक्तं किमर्थं मोहयिष्यतीति ॥ २० ॥

एवं संन्यासनिर्णयमुपपाद्योपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

यस्माद्भक्तिमार्गीयः संन्यासप्रकार एतादृशोऽतो यदि तादृक्प्रकारवत्त्वं तदैतद्भक्त-
प्रकारेण परित्यागः विरहातुभवैकार्थः परित्यागो विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ।
अन्यथा एतादृक्प्रकाराकरणे स्वार्थात् स्वसात्मनोर्थात् पुरुषार्थसिद्धेः सकाशाद्भ्रश्यते
च्युतो भवतीत्यर्थः । इति एवंप्रकारिका मे मदीया मतिः । मदीयत्वकथनेन
मतेरुभवरूपत्वं निरूपितम् । निश्चिता निःसन्दिग्धेत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं पूर्वश्लोके मतेनिश्चितत्वकथनान्निश्चितत्वे हेतुमाहुः इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासचरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतीति समाप्तौ, कृष्णप्रसादेन कृष्णः सदानन्दः पुरोत्तमः, तस्य प्रसादः
प्रसन्नता पूर्णकृपेत्यर्थः, तेन साधनेन कृत्वा बह्लभेन श्रीकृष्णबह्लभेनेत्यर्थः । विनिश्चितं
विशेषेण इदमित्यतया निर्णीतम् । निश्चये कृष्णप्रसादस्य साधनत्वोक्त्या तदितरसाधना-
साध्यत्वमुक्तम् । निर्णीतमेवाहुः संन्यासचरणं भक्ताविति । भक्तौ भक्तिमार्गे
संन्यासचरणं संन्यासाङ्गीकारप्रकारः । अथवा भक्तौ भक्तौ सत्यां अथवा भक्तौ
भक्त्यर्थं भजनार्थं इदं संन्यासरूपं भगवतो वरणं वरत्नमेवेत्यर्थः । विररीते वापकमाहुः
अन्यथेति । अन्यथा भक्तिव्यतिरेकेण करणे उक्तप्रकारागाथात् पतितो भवेत्,
तस्मान्मार्गात् च्युतो भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

नितृपादाब्जरूपया विद्युतोऽज्जि ययामति । संन्यासनिर्णयस्तेन प्रसीदन्तु मदीश्वराः ॥१॥
भक्तिमार्गे पुनर्वां ये सिद्धात्वे सर्वथा मयि । तैरेव च कृतायोहमिति मे सुख्य मतिः ॥२॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणैककथनेन श्रीबह्लभेन विरचितं

संन्यासनिर्णयविवरणं सन्पूर्णात् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीमद्रथुनाथविरचितविवरणसमेतः ।

विठ्ठलेशपदाम्भोजं भक्त्या नत्वा विचार्यते ।

आचार्यप्रोक्तसंन्यासनिर्णये तत्रसादतः ॥ १ ॥

अथ कर्ममार्गं कनिष्ठानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमुख्यफलासम्बन्धात्केशनैरन्तर्यदर्शनेन
जारेतेषु तच्छेदननितगलान्दभावाच्च कदाचित्सङ्गवशाद्भगवदीया अप्येवंविधा सा भूवद्विले-
तदर्धमादादेव सुखोपायं संन्यासं निरूपयन्ति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्विषये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

शरीरादिवैकल्ये जाते पूर्वदर्शां स्मृत्या मया तदानीमेव भगवदर्थं किमिति न यत्-
मितीच्छो यत्तापः स पश्चात्तापः । भगवत्तद्भक्तविरक्तिविषयाणां परितः सर्वतो पाश्चात्त्य-
न्तराहिल्येन यस्त्यागः स परित्याग इत्युच्यते । स पूर्वोक्तपरित्यागो मार्गद्वये कर्तव्यत्वे-
नोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

तृतीयमार्गस्यापि सत्तात्त्रापि कथं नेत्त आह कर्ममार्ग इति ।

कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वात्त्रिचाराणां ॥ २ ॥

अथ कर्ममार्गपदेन सक्रमान्तःकरणस्य संन्यासनिषेधो योष्यते । अन्यथा प्रवृत्ति-
मार्गं संन्यासविषयायक्याक्याश्रयणादेवाकरणे सिद्धे तन्निषेधो नोपपद्यते । प्रातिपुत्रकत्वात्त्रि-
षेधस्य । सुमान्तरे तु शरीरशोषणव्रतादिनाप्यन्तःकरणस्य त्रिषयपरासुखतोपपद्यते । कर्त्तुं तु
तन्माधनप्रतादिकर्मणां माहृष्यामात्राययोक्तप्रदानदेत्वेन संन्यासानुपसुक्तत्वात्सुतरां न
कार्यं इत्यर्थः । तदर्थं मार्गद्वय एव कर्तव्यत्वेन प्राणी ज्ञानोपेक्षया भक्तेरन्पहितत्वात्प्रथमं
भक्तिमार्गं कथं कर्तव्यं इत्येवात्तरी विचाराणां क्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यश्चेत्स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

श्रवणादीति । वैयर्थ्याभावपूर्वकं भक्तिसाधनश्रवणादिषु प्रवृत्त्यर्थं संन्यासश्चेत्कर्मव्यस्तदा स एवंविधः इह भक्तिमार्गं न स्वीक्रियत इत्यर्थः । ननु श्रवणादिसाधनानां भक्त्यनुकूलत्वाद्भक्तिसाधनश्रवणादिसम्पत्त्यर्थं संन्यासः कुतो नेत्यत आह सहायसङ्गसाध्यत्वादिति । भगवत्त्वं जिज्ञासोरेकाकिनः श्रवणादेः सहायस्य सङ्गसम्पत्तिस्तत्साध्यत्वात् । नहि श्रावयितारं विना श्रवणं सम्भवति । नच श्रुतस्यापि ग्रन्थपर्यालोचनगुरुरूपसत्यादिना विना स्वैर्यम्, अतस्तदंशस्य त्यक्तस्यापि पुनः स्वीकारे चान्ताशित्वमेव । इदमेकं बाधकम् । अपरमाह साधनानामिति । वक्ष्यकालपर्यन्तं श्रवणादिसाधनमादरणीयमित्यपि नास्ति, यतो यावज्जीवमपककपायैर्योगिनिः साधनानि रक्षन्त एव । इदं द्वितीयम् ॥ ३ ॥

अभिमानादिति ।

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

विविदिपादशायां सर्वथा कामक्रोधाघनपगमाद्गन्वादिपक्षपातेन प्रतिवादिनिराकरणाय यत्रोपि सम्भाव्यते, तादृशथाभिमानकृतः संन्यासे कृतेऽप्येवोपि नोचित इत्यर्थः । इदं तृतीयम् । नियोगादिति । गुर्वीक्षा नियोगः । तदकरणे प्रत्यवायः, तत्करणे व्यासङ्गः, तथा सति नेष्टसिद्धिरिति भावः । इदं चतुर्थम् । तद्धर्मैरिति । संन्यासे सर्वत्यागस्य मुख्यत्वात् श्रवणादीनां श्रवणादिस्वीकारसाध्यत्वात् परस्परं धर्मविरोधाद्भक्तिसाधनैर्यशेषत्वेन संन्यासो न प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवद्धर्माचरणे अनर्थीकरगृहादीनां बाधकत्वात् प्रतिषन्थापगमाय संन्यासो यदि कर्तव्यस्तदापि बाधकत्वमाह अत्रेपीति ।

अत्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्स कामतः ॥ ५ ॥

गृहादिसङ्गामावाय संन्यासे कृतेपि तदनन्तरं तादृशैः पूर्वोक्तसहायादिभिरेव सङ्गो भवति । अन्तःकरणस्य सर्वांशे भगवत्परत्वाभावात् । नान्यथा । (न) भगवदेकपरतेत्यर्थः । ननु भगवदर्थत्वेनैवमपि क्रियमाणे प्लवं मविष्यत्येवेति चेत्तत्राह स्वयं चेति । भक्तिमार्गविरुद्धमिदमिति ज्ञात्यापि यः संन्यसेत्, स विषयवासनावलितान्तःकरणत्वेन भगवद्रसानुभवान्यक्तविषयेष्वेवाभिनिवेशत् । स कामतः कामित्वाद्द्विषयाक्रान्तः

१ वैशद्यभावपूर्वकमेति पाठः । २ कर्तव्यत्वेन प्राप्तौ शक्यतेत्या भावितार्थं न स्वीक्रियत इति पाठः ।
३ अनर्थीकरेति पाठः ४ असाधकत्वमिति पाठः ।

दर्शकत्वात्तासामेव गुरुत्वं युक्तम् । श्रूयते च मविष्योत्तरे अनन्तव्रतकथायां कौण्डिन्यस्य सर्वस्यागपूर्वकं भगवदेकपरतया स्थितस्य श्रीभ्रमेव तत्वाप्तिः । तथावा 'ततो जगाम कौण्डिन्यो निर्वेदाह्ननाह्वरम् । अनन्तं मनसा ध्यायन् कदा द्रक्ष्यामि केशवम् । व्रतं निरशनं कृत्वा ब्रह्मचर्यं जपन् हरिम् । विह्वलः श्रवणौ सोऽप्यरण्यं जननिवर्जितं' मित्यादि । प्रजमुन्दरीणां तु 'गत्वानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै' रित्यादिषु स्फुटमेवालौकिकतयाविधत्तम् । यद्यप्येतासां साम्यं कर्तुं मनसाप्यशक्यम्, तथापि त्यागस्वेतोधिकस्य सर्वथा अभाव एवान्यत्रेति ज्ञापनार्थम् । एतादृशसर्वात्मभावपूर्वकान्यविषयपरित्यागे इष्टिति भगवत्प्राप्तिरिति भावः । साधनं च प्रोक्तमित्यर्थः । किं तत्साधनमित्यपेक्षायामाह । ततोति स्वरूपानन्दातुभवं विस्तारयतीति तत् । तादृशो यो यस्य भक्तस्य यादृशी भावना तथा सिद्धः सम्पन्नो भावविशेषः स एव साधनस्थानीयः । एतदतिरिक्तस्यान्यस्य यागादेः साधनत्वं नेष्यत इत्यर्थः । यद्वा तद्गुरुत्वेनोक्तं यत्तत्साधनम् ॥ ८ ॥

एवंविधसंन्यासव्रतः प्रवृत्तिवैलक्षण्यमन्यापेक्षया ज्ञानादिभिरप्रतीकार्यत्वं चाहुः विकलत्वमिति ।

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

उदेदयवस्तनप्रासिद्धशायां चिन्तायाहुल्याद्विकलत्वं विक्षिप्तचित्तत्वम् । तथैवास्वास्थ्यं शरीरे तदलागे वैजृम्भपाण्डुरत्वादि । एतद्वयमपि प्रकृतिः स्वभावान्तःपात्वेव, नौपाधिकम् । तादृशावस्थस्य उपायान्तराप्रतीकार्यदुःखत्वमाह प्राकृतमिति । भगवद्गीतौपाधिकस्वरूपज्ञानापेक्षपान्ययच्छब्दजन्यमन्वयसारं ज्ञानं तदत्र प्राकृतमुच्यते । गुणाद्याणिभावैश्वर्यादियोगसिद्धयः । तद्विदं सर्वमप्येवं वर्तमानस्यैतादृशावस्थस्य न हि बाधकाः, न समीहितान्तरायहेतवो भवन्तीत्यर्थः । एवंदशावस्थस्य शास्त्रीयं माहात्म्यादिचोषकं ज्ञानं न तच्छोकनिवर्तकम् । यत्र सर्वसम्पत्तस्वास्थ्यहेतुज्ञानसाध्यप्रयोजकत्वम्, तत्र किं वाच्यमैश्वर्यादीनामिति भावः । प्रकृतेरिति पाठे वैकल्पं विपर्यासः । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

ज्ञानमार्गीपिसंन्यासापेक्षया यथा भक्तिमार्गीपयस्य संन्यासस्तोत्तमसाधनत्वं तथैव तत्कलसापीलाहुः सत्यलोक इति ।

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषतः ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

सत्यलोको ब्रह्मलोकः । तत्र ज्ञानात् संन्यासाद्यपरदिवकेवलज्ञानादपि स्थितिर्भवति । संन्यासेन सहिता तु विशेषतः पुनरवृत्तिरहितेत्यर्थः । तथा च नारायणे ध्रुयते 'वेदान्तविज्ञानमुनिवितार्थाः संन्यासवोपायवयः शुद्धसत्ताः । ते ब्रह्मलोकं न परान्वक्तव्ये' ।

परामृत्वात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इति । भक्तिमार्गीयमाह भावनेति । यत्र यस्मिन् फले भावनैव साधनं भवति तत्र फलमपि तथा भावानुरूपमेव भवेत् । यथा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनानां फलुत्वात्फलसम्पादकत्वम्, न पूर्णस्य, एवं भावनानामनन्तत्वात् फलस्याप्यानन्त्यमिति भावः । अत एवाचार्यैरुक्तम् 'प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं वृहत् । पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्य एव गतिर्ममे'ति । भगवद्विन्तनपरस्य ब्रह्मलोको नानुरूपं फलमिति तु श्रीविष्णुपुराणे श्रूयते । तद्यथा, 'यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोपि यचिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोपि लोकोऽल्पकः । मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्वव्ययः किं चिदं यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तित' इति ॥ १० ॥

तादृशः इति ।

तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

यद्विश्च प्रकटः स्वात्मा यद्विचत् प्रविशेच्चदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

किन्प्रत्ययान्तस बहुवचनम् तादृश इति ज्ञेयम् । ये केवलज्ञानमार्गीयास्ते सत्यलोकादावेव तिष्ठन्ति, नतु पुरुषोत्तमे, भक्तिमार्गीनन्तःपातित्वात् । आदिपदेन संकर्षणादिस्नानं ज्ञेयम् । यद्यपि 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते' इति वानयाद्ब्रह्मलोकादप्यग्रे गतिस्त्रयस्नानां श्रूयते, तथापि भजनानन्दानुभवदेतदपेक्षया तुच्छत्वमेवेति भावः । तर्हि ब्रह्मलोकस्नानामपि कुतो न भजनानन्दानुभवः ? भजनीयस्वरूपस्यान्तःप्रवेशाभावा-दित्याह यद्विश्च प्रकट इति । आकाशवदन्तर्बहिश्च प्रकटः सिद्धोपि स्वात्मा भगवानन्तःस्थितोपि बहिः प्रकटीभूय स्वलीलाभिनविष्टचित्तेषु यदैव प्रविशेत्तत्रैवान्तर्हितो भवेत्, तदैव सकलो बन्धो गृह्यादिर्नाशमेति, तिरस्कृतं भवति, न त्वन्येनापि प्रकारेणेत्यर्थः । अत एवोक्तम् 'प्रशनाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयते'ति । यथा शुष्ककाष्ठस्थितो बहिः शीतशतनासमर्थः, स एव मन्थनादिना बहिर्भूतो ज्वालादिरूपेण तत्रैव काष्ठं प्रविष्टः काष्ठं स्वात्मसात्कृत्वा शीतं निवर्तयति, एवं बहिःस्थितमानन्दधनस्वरूपमपि मक्तभावनामभित्तं यावन्न पुनः प्रविशति, तावन्न तत्स्वरूपशान्तिरिति भावः । ज्ञानमार्गी-
याणां तद्गन्धदेशाभावात् तत्प्राविशद्वापि ॥ ११ ॥

भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वाद्वात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

अत्रास्मिन् जीवने अन्तर्हितो भगवानेव बाधकश्चेत्तोपि फलरूपत्वाच्चैवंविधो भवतीत्यर्थः । ननु गुणानां जीवनहेतुत्वोक्तवपि यावन्न दृग्गोचरत्वं स्वरूपस्य भवेत्, तावत्तापापायोपि नेति तदर्थं स्वास्थ्यजनकं प्रवृत्तान्तरेण बोधकवाक्यं कर्तव्यं चेत्तत्राह स्वास्थ्यवाक्यमिति । न कर्तव्यं न स्वयमन्यस्माच्छ्रोतव्यम् । न चान्यस्मै श्राव्यमित्यर्थः । तथाच स्वास्थ्यं भगवानेव करिष्यतीत्याह दयालुरिति । यतो निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छुः, अतो भक्तानामेतादृगवस्थां ज्ञात्वा विठम्बं न करिष्यति, अतो न विरुध्यते, न प्रतिफूलमाचरिष्यति । प्रत्युत परोक्षमजनानन्ददानेपि भक्तकृत्यं प्रति स्वस्य ऋणिलमेवाङ्गीकरोति । तत्र भगवतैवोक्तम् 'न पारयेहं निरखयसंजुजा'मित्यादि । एवंविधानां स्वास्थ्यवाक्यसहचैरपि नेष्टसिद्धिरिति परमार्थः ॥ १३ ॥

दुर्लभोपमिति ।

दुर्लभोपं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।

अयं भक्तिमार्गीयो यः परित्यागः स प्रेम्णा निरुपधिस्रोहादेव सिध्यति, अतो दुर्लभः, अन्यैः साधारणैः कर्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भक्तिमार्गीयं निरूप्य ज्ञानमार्गीयमाह ज्ञानमार्ग इति ।

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापविहृत्यं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितिः ।

विचारोत्रोपपत्तिस्सादित्यर्थः । स द्विप्रकारकोऽपि ज्ञेयः । अपिशब्दोऽत्र गर्हायाम् । द्वैविध्यमाह ज्ञानार्थमिति । ज्ञानोत्पत्त्यर्थमेकः । उत्तरस्य मोक्षस्वाङ्गं तदर्थमिति यावत् । यद्यपि ज्ञानार्थस्यापि मोक्षाहत्वमेव, तथापि प्रयोजनवशाद्द्वैविध्यम् । अन्यथा कर्मणोपि द्वैविध्यं न स्यात् । परन्तु भाम्यामपि जन्मशतैर्वहुषण्मगिरन्यासेन सिद्धिर्भोक्षो भवति । न भक्तिमार्गीयवज्जटिति । अत एव भगवताप्युक्तम् 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । बाहुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इति । व्यवहारेपि विद्वत्संन्यासो विविदिपासंन्यास इति श्रूयते द्वैविध्यम् । भक्तिं विहाय केवलज्ञानार्थमेव यः संन्यासः स दोषग्रन्तत्वात् कर्तव्य इत्याहुः ज्ञानं चेति । चकारान्गोक्षोपि साधनसापेक्ष एव । तत्र हेतः ।

यज्ञादिश्रवणात् । यज्ञादिकं साधनत्वेन श्रूयत इत्यर्थः । इदं तु गीतायाम् 'द्रव्य-
यज्ञान्तापोयज्ञा' इत्यादिषु स्फुटम् । यज्ञादीनां सादानामेव फलसम्पादनधर्मत्वात्, तत्र
कलौ सर्वथैव न सम्भवतीत्यतस्तत्कारणं पश्चात्फलदशायां तापायैव, न सुखाय । पूर्वोक्त-
धर्मव्यजित्वेन पाषण्डित्यमेव स्यात् । अपिशब्दादत्रेपि फलामावः । अत एव श्रीमद्भग-
वते 'श्रेयःसुखं भक्तिमुदसे' त्यादिनोक्तम् । यत् एवंप्रकरणे पश्चात्तापः फलसम्पन्नधर्मः ।
तस्मात् ज्ञाने न, ज्ञानमार्गे न संन्यसेत्, कलौ साधनवदस्तात्पत्वात्कालश्रुतदोषाणां
प्राप्त्यात्सुतरामेव न कार्ये इति वस्तुस्थितिरित्यर्थः ॥ १४, १५, १६३ ॥

एवं भक्तिमार्गेपि दोषमाशङ्क्य समापते भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्थाप्यभाषतः ।

खास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्तोति कर्तुं याथां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् स्तन्यैः पुपुषुः फयित् ॥ १९ ॥

अत्रारम्भ इति । अस्मिन्भक्तिमार्गावसंन्याससोपक्रममात्रेपि कृते न नाशः, न
कृतोपक्रमवैयर्थ्यं, नापि विधो भवेत्, नापि प्रत्यवायः । तदुक्तं भगवता 'नेहामिन्म-
नाशोक्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रायते महतो भयादि'ति, श्रीभागवतेपि
'तथा न ते माधव तावकाः कश्चिदित्यादिना । किञ्च, पूर्वमेवं चिकीर्षोः कस्यचिदन्यथानाव
इत्यर्थे सर्वसम्मतदृष्टान्तस्थाप्यभावात्, अतो ज्ञानमार्गाप्यवदत्रत्यस्य न पातादिशङ्केत्यर्थः ।
भक्तिरहितज्ञानमार्गाप्यस्य तु पातः श्रूयते श्रीभागवते 'येऽन्येऽरविन्दोश्च विमुक्तमानिनस्त-
प्यन्तमावादिनिशुद्धसुद्धयः । आरुह्य कृष्णेषु पर पदे ततः पतन्सधोनाटतमुष्मदङ्गय'इति ।
किञ्च, अतिद्वस्य खास्थ्यहेतोस्तुच्छविषयादेः परितः सर्वतस्त्यागादेव न वाधः सम्भवति ।
अन्तर्दहिः सिद्धविषयस्य तु श्लोषफलत्वादेव न तत्सम्पद इत्यर्थः । यदि तदेकाश्रिताना-
मपि तस्मादेव वाधः स्यात्तदा मातृमात्रैकजीवनान् पात्यान्मातरोपि न कश्चित्पुपुषुर्न
स्तन्यैः पुष्णीषुः, पुष्टाः न कुर्युः, प्रत्युत्तान्निष्टं च कुर्युः, न त्वेवं कुनचिदन्तीत्यतो न याव-
शङ्कालेशोपीति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अल्पज्ञं प्रत्याहुः जानिनामिति ।

जानिनामपि यावद्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

ज्ञानमार्गप्रशमागान्तरपि तद्द्वारा स्वमन्त्रे प्रवृत्तं न मोहं प्रापयिष्यति । इदमुत्कृष्ट-
विदं वेत्तेर्ननिषम् । ननु कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य स्वतन्त्रस्य कदाचिदेवमपि कारणं

सादिति चेत्तवाह आत्मप्रद इति । स्वस्वरूपं भक्त्यो दत्तवान्, तदधीनत्वेन स्थापित-
वान्, यश्च स्वात्मत्वेन प्रियश्च । अत एवोक्तम् 'प्रेषो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मे'ति ।
अपिशब्दादेवमजानतामभक्तानामप्रियश्च । चकारात् स्वस्य भक्तस्य कृत्यतुष्टुमुपुत्वमपि ।
एतादृशस्यापि मोहकत्वे न किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

उपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

उक्तप्रकारेण भक्तिमार्गे स्तित्वा विरहानुभवार्थमेव कियताम्, अन्यथा इमं
प्रकारान्तरं त्यक्त्वा प्रकारान्तरेण तदाचरणे स्वार्थात् स्वस्मिन्नेवार्थेति अन्विष्यत इति
स्वार्थो भगवान् तस्माद्भ्रश्यते दूरे पततीत्यर्थः । इति एवंप्रकारिका मे निश्चिता
बुद्धिरित्यर्थः । यद्वा, स्वार्थात् समीहितफलादित्यर्थः ॥ २१ ॥

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतीति । कृष्णः प्रसायते येन, कृष्णस्य प्रसादोन्मेषां यस्मादिति वा । तत्प्रसाद-
रूप एवेति वा । ईदृशेन बल्लभेन भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासस्य वरणं चरतीति स्वीकर-
णम् । इति उक्तप्रकारेण विशेषतो निश्चितं निर्धारितम् । भक्तिमार्गे प्रवृत्तत्वेन विहाया-
न्यथा अन्येन ज्ञानमार्गाद्युक्तप्रकारेण स्वीकरणे पातितमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

आचार्यचरणाम्बोजरजोरञ्जितवागहम् ॥

कृतवान् भक्तिसंन्यासविचारे सुविचारणाम् ॥ १ ॥

कर्मणा मनसा वाचा प्राणैर्दरैर्धनैरपि ॥

विच्छ्लेश लदीयोस्मि नान्यथा ज्ञानुमर्हसि ॥ २ ॥

इति श्रीबल्लभनन्दनचरणैरुदररणीश्रीरघुनाथकृतौ

संन्यासनिर्णयविचरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीगोकुलोत्सवविरचितविवरणसमेतः ।

यत्पदान्वरसास्त्रादविस्मृतान्यसुखा मुहुः ।

रमन्ते तद्गुणालापैस्तं वन्दे गोकुलोत्सवम् ॥ १ ॥

अथ सकलश्रुतिस्मृतिपुराणन्यायादिप्रमाणसम्भवा भगवदानन्दानुभव एव सर्वेषां परमफलम् । तथापि सज्जनानन्दानुभवः श्रीगोपीजनवल्लभस्य । तथाहि । 'रसो वै स' इत्यादिभ्यो भगवान् रसरूपः । रसश्च शृंगारः । स च संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । तेन तदुभयभावात्कमभगवदानन्दानुभव एव परमफलम् । स च लीलाचट्टी प्रवेशे सति सम्भवति । ततः पूर्वदशायां तु संयोगाभावात् सर्वपरित्यागपूर्वकं विप्रयोगभावात्तुभव एव परमफलम् । सर्वपरित्यागं विना लौकिकांशस्य सत्त्वादप्यप्रतया विप्रयोगानुभवासम्भवात् । स च परित्यागः कस्मिन् मार्गे कर्तव्यः, कदा वा कर्तव्यः, कथं वा कर्तव्यः, किमर्थं वा कर्तव्यः, करणानन्तरं च तस्य कीदृशी दशेत्येतत्सर्वनिर्णयार्थं विचारप्रयोजनमतुषदन्त एवाचार्याः परित्यागविचारं प्रतिजानन्ते पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गहितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च परित्यागः कर्तव्यः, तथापि सिद्धदशायामेव, न तु साधन-दशायाम् । साधनदशायामत्यन्तवैराग्याभावेन परित्यागानिर्वाहात् पाषण्डित्वप्रसङ्गेन कुतोपि परित्यागः पश्चात्तापय मरति । एतान्चारतम्यज्ञानमात्रे भगवदीया अपि पूर्वमेव परित्यक्त-सर्वायाः सन्तः पश्चात्ताप भवेयुः, तथा तान् दृष्ट्वा स्वयमपि पश्चात्ताप भवेयुः, तथा चान्येषां स्वस्य च पश्चात्तापसंज्ञाननिर्णयार्थं परित्यागो विचार्यते इत्यर्थः । यद्वा । सकलदैवजीवानां भगवत्प्राप्त्यर्थं भगवदाज्ञया साक्षात्प्राप्तां मूर्खोक्तञ्जकारः । सा भगवत्प्राप्तिश्चाचार्यैर्भक्तिमार्ग-श्राद्धेन क्रियते । तत्र यथा सर्वमिदं तन्तु कान्तस्वया अन्यत्रतया निरन्तर निप्रयोगभावा-नुभवार्थं परित्यागोपि पूर्वमेव कर्तव्यः । तथा चैतावत्कारं वृथा प्रिलम्पः कृत इति यः पश्चात्तापः तस्य निवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते इत्यर्थः । अथवा । परित्यागेन पूर्वमहर्निशं

विप्रयोगभावानुभवः, तदनन्तरमलौकिकदेहेन संयोगभावानुभवः । तथा च पश्चात् परित्यागानन्तरं तापश्च निवृत्तिश्च तापनिवृत्ती, तयोर्निमित्तं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । तेनोभयप्रकारकमगवद्भावानुभवे आचार्योद्यम एव हेतुरिति सूचितम् । यच्च 'विरहानुभवैकार्थसर्वत्यागोपदेशक' इति सर्वोत्तमे उक्तम् । तदव्यवधानविवक्षया सवासन इति परिशुद्धार्थः । ननु परित्यागः कस्मिन्मार्गे कर्तव्य इति चेत् ? तत्राहुः स मार्गद्वितये प्रोक्त इति । विशेष आधिक्यम्, तेन सिद्धदशा विशेषः । विशेषतः इति त्यञ्छोपे पशमी । तथा च भक्तौ ज्ञाने च विशेषं सिद्धदशां प्राप्य मार्गद्वितये भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च स परित्यागः प्रकरणे उक्तः, कर्तव्यत्वेन कथित इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाच्छिचारणा ॥ २ ॥

अथ कर्ममार्गे साधनदशायां ज्ञानमार्गे उपासनमार्गे साधनदशायां भक्तिमार्गे च परित्यागः पश्चात्तापपेति तत्रिवृत्त्यर्थं परित्यागस्य विचारः नित्यते । विशेषतः विशेषं प्राप्य । स च सिद्धदशा उभयोः । यद्वा, बहुबन्धु परित्यागः कर्तव्य इति आधृति-याहुत्यमेव विशेष इति ज्ञानमार्गे एव विशेषत इत्यन्येति । निष्कामतया कर्मकरणं चित्त-शुद्ध्यर्थम्, कर्ममार्गे पत्नीं विना च यज्ञादिकरणसम्भवीति न परित्यागः सम्भवति । पत्नी-साहित्येपि निष्कामतया कर्मकरणं संन्यास एवेति चेत् सोपि कर्तव्यं देशादिशुद्धभावाच्च सम्भवतीत्याहुः सुतरां कलिकालत इति । यद्वा । आयुपश्चतुर्थभागे संन्यास इति यन्मते तस्मिन्नपि मते भक्तिं ज्ञानं च विना केवलं कर्ममार्गे विरक्तिं विना न कर्तव्यः परित्यागः किन्तु विरक्तावेवेति भक्तेर्ज्ञानस्य वा सिद्धदशां विना न सम्भवतीति कर्ममार्गे न परित्यागः, सुतरां कलिकाले ॥ २ ॥

श्रवणादिप्रसिद्धार्थं कर्तव्यञ्चेत्स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणयात् ॥ ३ ॥

अभिमानाश्रियोगाच्च तद्वर्षेण विरोधतः ।

गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विपयाक्रान्तः पापण्डी स्याच्च कालतः ॥ ५ ॥

विपयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुप्त्वावहः ॥ ६ ॥

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रणस्यते ।

स्वीयवन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

श्रवणादीनां निरन्तसम्पन्नतया निद्वार्यं यदि स नेष्यते भागोद्वेगकृत्वा

दीयाः सहायास्त्रेषां संगेन श्रवणादयः साधनीयाः । पूजादीनां साधनं च रक्ष्यम्, साधन-
दशायां अभिमानश्च विद्यते । 'तावत्कर्माणी'ति वान्यात् साधनदशायां पूर्वविरक्त्यभावा-
द्देवादिरूपभगवन्नियोगाद्वर्णाश्रमधर्माः कर्तव्या एव । संन्यासधर्मैः सह श्रवणादीनां विरो-
धोऽपि । गृहे भगवदीयैः संगभावात्त्यागः कार्य इति चेत्तत्राहुर्गृहादेरिति । गृहत्यागे
कदाचित्कुत्रचित्सत्संगः स्यादित्याशया कार्य इति चेत्तत्राहुः स्वयं चेति । विपरीतःकरण
आक्रान्ते सत्संगार्थं तस्योद्यम एव न भवतीति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यगोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिप्यते ॥ ८ ॥

विकलस्य तथास्यास्थं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विदोषितात् ।

भावनया साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

यद्विद्येतप्रकटः स्वात्मा बह्विबत्प्रविशेषादि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्पया ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याञ्जीवनाय भवन्ति हि ॥ १२ ॥

कौण्डिन्यादावपि भावनैव भावः सिद्ध इत्याहुर्भावो भावनयेति । ज्ञानं
ब्रह्मज्ञानम्, गुणाः सत्त्वाद्यद्य, भगवदिच्छया यदि भवन्ति तदा ते बाधकाः । यत्र भावना
साधनं तत्र भावनानुरूपं फलम् । ननु तादृशस्य ज्ञानं गुणाश्च कथं बाधका भवेयुस्तत्राहु-
र्भावना साधनं यत्रेति । तथा च यादृशी भावना तदनुरूपं फलम् । तेन यावत्पर्यन्तं
तदीलाभावनया तावत्तदनुरूपं फलं, यावद् ब्रह्मज्ञानेन सर्वत्र ब्रह्मभावना तावत्तदनु-
रूपं फलं, यावच्च सत्त्वादिगुणैः कृत्वा विषयेषु भावना तावत्तदनुरूपं फलम् । तथा च
नारभावनानां साधारण्यात् फलेषु तथात्वम् । यावत्फलं विवृण्वन्ति तादृश इति ।
श्रमभाषणादिशुक्ताः सत्यलोकादावैव तिष्ठन्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मभावनया किं सादित्य
आहुर्गृहादेरिति । यदि बहिः प्रकाश एव न स्वापदि च पश्चाद्बह्विबदन्तरे प्रविशेषदापि
न संगतरस्यः । यदि गुणेष्व्यासक्तिः स्यात्तदा ते बाधका भवेयुः, परन्तु तादृशानां पूर्वमेव
गुणेष्व्यामत्तेर्निवृत्त्यादृष्ट्याः केवलं जीवनाय भवन्ति, न तु बन्धकाः । यद्वा । तादृशानां
परन्त्यागादन्यैः कश्चिदपि न गच्छः, प्रसुराप्रयोगे च जीवनमशङ्कम् । यदि च भगवदीयैः
गदः स्यात्तदा तद्वर्तनापि जीवनं स्यात्, भगवत्तत्र तादृशानामपि जीवनमन्येषां तुद्वारायं
सम्पादनार्थं भवति । तदा भगवन्नेषां जीवनार्थं शङ्कोष्वपि गुणेषु तेषां मनो यत्किमिच्छ-

योजयति । नन्वेवं गुणेष्वसत्त्वभावादलन्तवियोगे जीवनं न सात्, तथा च जीवनविधा-
तकत्वेन भगवान् बाधकत्वेनाभिमतः स्यादित्याशङ्क्याहुर्भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वात्तत्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३½ ॥

जीवनविधातकत्वेपि प्रतिक्षणं फलरूपभगवद्भवानुभावकत्वान्न बाधकः । न हि तदव-
स्थातो जीवनमधिकमस्ति । यद्वा । ननु यदि भगवांस्तोपां मनो गुणेषु किञ्चित्संयोजितवांस्त-
दोत्तरोत्तरं गुणेष्वविकाससत्तया भगवद्भावस्य विधातः सात्, तथा च भावविधातकत्वेन भगवान्
बाधकः स्यादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । नहि भगवान् भावं विहन्तुं गुणेषु तेषां मनः
संयोजयति, किन्तु तेषां जीवनार्थम् । तथा च यावता तेषां जीवनं भवति तावदेव तेषां मनो
गुणेषु योजयति, न तु गुणेष्वविकाभासक्तिं जनयति । कुतः । फलरूपत्वात् । नहि फलं बाधकं
भवति । ननु भगवान् स्वतोन्न्यद्वा तेषां स्वास्थ्यवान्स्यान्वेव कथं न सम्पादयति, येन
स्वस्ततया जीवनं भवेत्, तत्राहुः । स्वास्थ्यवाक्यमिति । विप्रयोगमात्रं बाधित्वा
जीवनसम्पादनमनुचितं यतः । न हीतोपि जीवनमधिकमस्ति, अहं तव्यः । तथा करणं
चाशङ्क्यम् । न ह्येतद्भावस्य बाधनं भगवताम्येन वा कर्तुं शक्यम् । पश्यन्ति च 'हरिप्र
न शक्नोतीति । शक्यार्थं तव्यस्तदा । ननु परमदयालुः कथं तेषां जीवने उपेक्षां करोति,
तत्राहुः दयालुरिति । न ह्येताव्यभावसम्पादकस्य दयालुत्वा विरुध्यते ॥ १३, १३½ ॥

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापपिष्टत्वं भवेदापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां फलिदोषाणां प्रयत्नत्वादिति स्थितम् ॥ १६½ ॥

ज्ञानमार्गं त्रिविधमिदं त्रयोभिरेव द्विविधोपि संन्यासो विचारितः । तद्व्यमाहुर्ज्ञा-
नार्थमिति । ज्ञानार्थं ज्ञाननिमित्तं यः संन्यासः स एकः, त्रिविधसंन्यास इति यावत् ।
उत्तराङ्गं ज्ञानापेक्षया उत्तरं अग्रिमं सुत्तराङ्गं यः संन्यासः न द्वितीयः, त्रिद्वन्द्वसंन्यास इति
यावत् । एतन्तु ज्ञानन्याससंन्यासं बहुवचनमिति, न त्वेकवचनम् । 'पहूनां जन्मानमन्'
इति भगवदाख्यात् । तयोर्मध्ये त्रिविधसंन्यासमनु सुत्तरान्तरं फलं यः, न तु कदाचित्वाहुः
ज्ञाननिमित्तं श्लोकेन । ततो रवम विहाय केवलमन्त्यान्त्याः मन् नित्यामन्त्या यदि

यज्ञादिकं करोति तदा ज्ञानमुत्पद्यते । संन्यासे च सामग्र्यभावाद्यज्ञादिकं न सम्भवति । ज्ञाने च यज्ञादिकं सामग्र्यत्वेन ध्रुयते । सर्वं विहाय वनं गत्वा योगादिना ज्ञानसाधनं न कलौ न सम्भवति । विद्वानां बाहुल्येनान्तःकरणे लौकिकवासनानामनिवृत्तत्वान्मनःशैर्याभावाद्योगादिकमेव न सिध्यति यतः । अतो विविदिपादशायं संन्यासः कलौ पश्चात्तापयैव भवति, न तु सन्तोषापेत्यर्थः । किञ्च । चित्तशैर्याभावे सति ततोधिकं पापण्डित्समपि भवेदित्यपिशब्दः । चकारात्तत्त्वार्थरूपो नरकश्च । तस्मात् ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं विविदिपादशायं न संन्यसेत् । अथवा ज्ञानेन हेतुना संन्यसेत्, नतु ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वम् । मुणान्तरे सम्भवेदपि, कलौ तु दोषाणामतिप्रबलत्वात् कथमपि न निर्वहतीत्याहुः सुतरामिति । स्थितं पर्यवसन्नम् ॥ १४, १५, १६, १६३ ॥

ननु यदि कलौ दोषाः प्रबला एव, तदा भक्तिमार्गेषु कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य भक्तिमार्गे दोषलेशोपि नास्तीत्याहुः भक्तिमार्गेषीति ।

भक्तिमार्गेषु चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अप्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्यास्थहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं पाथां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्माद्भक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयतान् ।

अन्यथा अज्ञयते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

यदि भक्तिमार्गेषु दोषसम्भावना तदा कर्तव्यत्वेन किमुच्यते । एकोपि दोषो नास्तीति ज्ञापनार्थमेकवचनम् । तमेव दोषाभावप्रकारमाहुः अप्रारम्भ इति । अत्र भक्तिमार्गे आरम्भे प्रवेशमात्र एव नाशो न भवति । यदि भक्तिमार्गेषु दोषाः स्युः, तदा कदापिशाशोपि स्यात्, न त्वेवम्, तेन दोषसम्भावनेव नास्ति । ननु भक्तिमार्गाधिष्ठानमपि कथित्वात्मनोपादयो दृश्यन्ते, तत्कथं सर्वात्मना दोषाभाव इति चेत् । सत्यम् । (तत्सम्पन्त्यद्वीकारो) भगवदद्वीकारो हि नित्यः । नहि भगवानद्वीकृतं कदाचिदप्यनद्वीकरोति । तेन यत्र कचिदोषो अपि दृश्यन्ते, तत्रापि प्रमेण दोषानपसार्य भगवान् फलं सम्पादयत्येव । अन्यो यथा यथा भगवान् तेषां हृदि भक्तिमार्गमानयति, तथा तथा दोषापयामः । अतो यदशे भक्तिमार्गप्रवेशप्रदं एव दोषमत्यम्, तेन भक्तिमार्गे दोषाणामसम्बन्ध एव । किञ्च । न या कचिदिदं दृष्टपरं श्रुतं वा यद्भक्तिमार्गे प्रतिष्ठस्यापि नाशो जात इति । तेन दृष्टान्त-

स्याप्यभावात् भक्तिमार्गे दोषलेभ्योऽपि । अत एव भारतस्य वन्मान्तरायेषु फलसिद्धिः । अत एव मधुराश्वसत्रिणां मध्ये बह्निमुखलेषु पश्चात् पश्चात्तप एव । ननु भक्तिमार्गे नाशो न भवतीति सत्यं, परन्तु यदि भक्तिमार्गं न लभेत् । तथा च साधनदशायामस्वर्गेषु सिद्ध-
 दशायामत्यन्तविप्रयोगेऽशमसहमानः सन् मनःस्वास्थ्यनिमित्तं तन्मार्गं परित्यज्य लौकिकपदा-
 र्थमेव यदि क्वचित्परिगृहीयात्तदा नाशो भवेत्येवेति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । यदेव
 भगवन्मार्गे प्रवेशस्तदैव लौकिकस्य परित्यागः, तदनन्तरं च यथा यथा भगवद्भाव-
 स्तथा तथा लौकिकेष्वधिकारिष्वैवाऽऽरुचिर्जायते । तथा च लौकिकस्य स्वास्थ्यहेतोः
 सर्वस्यैव परित्यागात् केन पदार्थेनास्य भगवद्भावस्य वाधः अन्तरायः सम्भवेत्, न केना-
 पीत्यर्थः । यदि कदाचिदत्यन्तं विप्रयोगभावेनचित्किञ्चादिदमपि मनसायाति यत्कथमपि
 यथयं भावो निवृत्तो भवेत्तदा सम्यगिति तथाप्यशक्यो भावस्य परित्यागः । न ह्येतादृशः क्षण-
 मपि भगवन्तं विस्मृतुं शक्नोति । न चान्येन पदार्थेनैतादृशस्य मनःस्वास्थ्यं सम्भवति । यद्वा,
 स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यनिमित्तम् । लौकिकं हि सर्वं तस्योद्देश्यकारीति स्वास्थ्यनिमित्तं सर्वस्य
 लौकिकस्य परित्यागात् केन पदार्थेन अस्य भावस्वान्तरायो भवेत्, न केनापीत्यर्थः । अथवा ।
 स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यनिमित्तं परित्यागात् भगवद्भावस्य परित्यागात् । अयं भावः ।
 भगवद्भावत्यागो हि स्वास्थ्यनिमित्तं कर्तव्यः, तच्चान्येन न सम्भवति । न ह्येतादृशस्वा-
 न्येन स्वास्थ्यं सम्भवति । तथा च केनान्तरायः सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । वस्तुतस्तु
 भावत्याग एव न सम्भवतीति पूर्वमुक्तमिति निगमनं । नन्वेतादृशस्य स्वयं भावत्यागो न सम्भाव-
 तीति सत्यम् । परन्तु यदि कालादयः प्रतिघ्नन् कुसुं, तदा नाशो भवेदेवेति चेत्, तत्राहु-
 र्हरिरिति । अत्र विप्रयोगभावे भगवानपि प्रतिघ्नन् कर्तुं न शक्नोति, तत्र के पराकाः
 कालादय इत्यर्थः । न चैवमसामर्थ्यं भगवतः । वस्तुन एव तथात्वात् । ननु भक्तिमार्गे प्रवेशे
 सति सर्वथा न सम्भवति नाशः, परन्तु भक्तिमार्गप्रवेशे तु केवलं भगवद्द्रीकार एव मूलम् ।
 नहि भगवद्द्रीकारं विना भक्तिमार्गंरुचिर्भवति । भगवत्तथ किं प्रयोजनं येन प्रवेशयेत्,
 तथा च कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य भगवान् केवलं कृपयैव प्रवर्तयतीति दृष्टान्तेन बोधयन्ति
 अन्येपेति । यदि प्रयोजनं विना कोपि न प्रवर्तेदेव, तदैवावच्छालं विश्वस्मिन् पालान्
 नातो न पुपुषुल्लेव त्वयोक्तं सात् न त्वेषम् । किन्तु पुपुषुरेव । तथा भगवानपि प्रयोजनं
 विनैव केवलं कृपयैव सर्वं सम्पादयतीत्यर्थः । अत्रे पालानां प्रयोजनमदृशमाधकत्वेपि
 मादृषां तदुद्देशेन न प्रवृत्तिः, किन्तु केवलं वात्सल्यादेव सर्वं सम्पादयतीत्याशङ्क्यः ।
 ननु भगवद्द्रीकारात् प्रवृत्तस्यापि यदि ज्ञानमार्गिणः मंगलः स्यात्, तदा तद्वान्त्यसिद्धि-
 विषयान्ने कथं फलसिद्धिरिति चेत्, तत्राहुर्जाणिनामपीनि । न हि भगवद्द्रीकारमगिन्य
 तद्वास्त्यानि सुद्धि निरर्पासयितुं शक्नुवन्ति । भगवांश्च यं भक्तिमार्गेऽद्रीकृतवानं कदापि
 ज्ञानिवास्त्येनांन्यथा क

सम्भवेदित्याशङ्क्येदमुक्तम् । यद्वा । जानिनो विविधबुद्धिप्रकारकुशलाः । तेनात्यन्त-
चतुरेषामप्यन्यथा बोधयितुमशक्यो भक्तः । अग्रेषु कदापि मोहं न जनयतीति भविष्य-
त्ययोगः । ननु कथं ज्ञायते भगवान्निवैव मोहयिष्यतीति, न श्रुतमपदार्ष कोपि कस्मैचिद्गतुं
समीहित इति चेत्, तत्राहुरात्मप्रद इति । यः स्वात्मानमपि प्रयच्छति तस्य सर्व-
फलदाने कः सद्बोचः । ते न महोदारत्वात् सर्वस्वमपि ददाति, न तु मोहयति ।
प्रियश्च अतः प्रीतिकर्तृभ्यः सर्वस्वदानमुचितमेव । परमकृतज्ञत्वात् निर्णयमाहुस्तस्मा-
दिति । उक्तप्रकारेण सिद्धदशां प्राप्य स्वार्थात् स्वप्रयोजनात् ॥ १७-२१ ॥

उपसंहरन्ति इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्नुभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्णः श्रीगोकुले शकटः । नहि तत्प्रसादं विनैतद्भावतत्वं ज्ञातुं शक्यम् ।
अत एव तद्बह्नुभर्त्वं स्वसिन् नाग्नैवाहुः । संन्यासवरणं संन्यासाङ्गीकारः । भक्तौ
भक्तिमार्गं । यद्यपि ज्ञानमार्गेषु संन्यासनिर्णय उक्तः, तथाप्येतद्विचारं मनसागते तस्य
पुरुषार्थेष्वेव गणना जायते । अन्यथा सिद्धदशां विना पातः पूर्वसितभावात्
प्रच्युतिः ॥ २२ ॥

प्रणम्य च प्रसुं टीका गोकुलोत्सवसुरिणा ।

श्रीगोविन्दसुतेनेयं कृता संन्यासनिर्णये ॥ १ ॥

इति श्रीगोवर्धनधारिचरणकमलैकतानश्रीगोकुलोत्सव-
विरचितं संन्यासनिर्णयविचरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवरणसमेतः ।

पदारविन्दद्वन्द्वं तद्वन्देऽहं दिव्यमद्भुतम् ।

हृदि यद्धारणात् कोपि तापः प्रादुर्भवत्यलम् ॥ १ ॥

मुदा तत् श्रीमदाचार्यपदान्त्रं दैन्यदायकम् ।

जुहुः प्रणम्य संन्यासनिर्णयो विवरिष्यते ॥ २ ॥

तथाहि । पावत्रेण यत् सकलं पुष्टिमार्गीयमस्ति तत् ।

तावद्विचारितं तत्र संन्यासो न विचारितः ॥ ३ ॥

इति तत्स्वरूपविज्ञानाभावेनैव कृते सति ।

तस्मिन् स्वीयो भवेन्मार्गाद्भ्युतो हीति सुनिश्चितम् ॥ ४ ॥

तदानिष्टं स्वकीयस्य मार्गं स्यादिति चेतसि ।

पश्चात्तापो महान् श्रीमदाचार्याणामभूतः ॥ ५ ॥

तन्निवृत्त्यर्थमेतस्य विचारोपेक्षितस्ततः ।

हेतुसाधनतश्चैव फलतश्च स्वरूपतः ॥

अधिकारादपि परस्तादशः स निरूप्यते ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं स्वमार्गाद्भीकृतस्य स्वमार्गीयमजने प्रवृत्तस्य भक्तिभावदालंबेनान्तरासक्ति-
सिद्ध्यर्थं श्रीमदाचार्याः परित्यागविचारोपक्रमं कुर्वन्ति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्विषये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

पूर्वपीडिकोक्तपश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यत्सष्टम् । विचारमेवाहुः स इति ।

परित्यागः, मार्गद्विषये, भक्तौ पुष्टिमार्गीयाणां ज्ञाने च विशेषतः कर्तव्यत्वेन
प्रोक्तो, नान्यमार्गं ॥ १ ॥

ननु यथा भक्तिः ज्ञानं च मार्गौ तथा कर्मोपि मार्ग इति तत्रापि स कर्तव्य इति
चेत्, तत्र निषेधमाहुः ।

कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वादिचिारणा ॥ २ ॥

कर्ममार्गं तु न कर्तव्यः । सुतरां कलिकालतः । 'यावज्जीवमग्रिहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुतेः अहर्निशं कर्मविधिकृतेरेवावश्यकत्वात् परित्यागानवधर एव । यद्यप्यायुषश्चतुर्थी भागस्तुरीयाश्रमेण वेद्य इति तथापि विधिर्वर्तते, तथापि सुतरां कलिकालदोषेण रोगादिजराजनितपीडया संन्यासाश्रमभर्भनिर्वाहः कर्तुमशक्य इति विपरीतफलकत्वान्न कर्तव्य इति भावः । अतः कारणात् मार्गयोः एव कर्तव्यत्वस्य प्राप्तत्वात् तत्र च स्वोपयोगित्वात् आदौ भक्तिमार्गं तस्य विचारणा विचारकरणम्, तत्र कदा, किमर्थं, कर्तव्यमित्यादिरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव निरूपयन्ति । यथा ज्ञानमार्गं विविदिषाविद्वक्त्रेण परित्यागस्य द्वैविध्यम्, तथा भक्तिमार्गेषु साधनसिद्धयर्थं फलसिद्धयर्थं च कर्तव्यत्वे प्राप्ते तत् द्वैविध्यं संभवतीति, तत्र श्रवणादिनवधामक्तिसाधनार्थं तत्करणे स्वकीयस्य दृश्यमाणानिष्ट भविष्यतीति तन्निषेधमाहुः ।

श्रवणादिप्रसिद्धयर्थं कर्तव्यः स च नेप्यते ।

सहायसद्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

अभिमानादित्योगाच्च तद्दर्भश्च विरोधतः ।

गृहादर्थाधिकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सद्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विपयान्तान्तः पापण्डी स्याच्च कालतः ॥ ५ ॥

विपयान्तान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरैः ।

अतोऽयं साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

परित्यागं कृत्वा श्रवणादीन्साधयामीति यदि कर्तव्यत्वस्तदा स परित्यागो नेप्यते नाज्ञीक्रियते, उष्ट्रापन्नमावात् । तत्र हेतुमाहुः । श्रवणादीनां सहायसद्गसाध्यत्वात्, श्रवणशीर्तनादिकर्तारः भयान्दर्भस्य अपि मार्गस्वरूपज्ञानात् गृहस्थिता एव । तेषां सद्गेन साध्यत्वम्, नान्यथा । अस्य तु स्वामानन्दर 'भेकत्री निरुद्धः शान्त' इत्यादिवाक्यादेः पात्रित्वेनैव स्थितेरावश्यकत्वात् सत्यद्गामात्तैर्न युत-श्रवणादिभिर्द्विरिति तदर्थं न कर्तव्यमेवेति भावः । क्रिय, कदापिचतन्नेति तेषां गृहस्थत्वेन मांसारिकत्वज्ञानात् स्वामिन-तेषु प्रवृत्तये न । प्रवृत्तापि ते प्रसाग्रे क्रियपि न कथयन्ति, यत्तत्र मार्गस्वरूपज्ञानात्, अप्य तु मार्गाद्युत इत्यतन्तदर्थं सर्वथा न कर्तव्य इत्यर्थः । यतः स्वामार्गविसद्गामां साधारणप्रद्वन वक्ष्यमाणानस्य भवेत्, न तु स्वामार्गज्ञानमपि । क्रिय, साधनानां च रक्ष-

णादिति । अहोरात्रिप्रणवप्राणत्यामादिसापनविधेरेव रक्षणस्वावश्यकत्वात् श्रवणादिप्रपञ्चानवसर एवेति । किञ्च, प्रपञ्चत्वसम्भवेऽपि तस्य साधकत्वाभावमाहुः अभिमानादिति । संन्यासग्रहणानन्तरं तत्त्वमस्यादिवाक्यादात्मनि सोहमित्यभिमानो भवति, भक्तिमार्गं तु समर्पणानन्तरं देहप्राणेन्द्रियादीनां भगवद्धीनत्वं भवति, तदा दासत्वाच्च भवेत्यभिमान इति । स्वधर्म विहाय स्वकीयस्य श्रवणार्थं परधर्मरूपलागकरणे इष्टप्राप्त्यभावः, प्रत्युत विपरीतफलमपि भवेदिति स न कर्तव्य इति भावः । किञ्च, नियोगादिति । स्वमार्गाद्भीकृतस्यान्यत्र विनियोगः सर्वथा क्षतुचितः । त्यागानन्तरं विहितत्यागसाधनकरणे देहादीनामन्यत्रैव विनियोगो भवेत्, न तु साक्षात्पुरुषोत्तम इति । स्वमार्गफलासाधकत्वात्तथेति भावः । किञ्च, तद्धर्मैरिति । पुष्टिमार्गस्यैव विरोधतः । अयं परित्यागो निधिप्रयुक्तत्वात्सर्वसाधनमार्गीयो भवितुमर्हति, न पुष्टिमार्गीयः । पुष्टिमार्गो हि समस्तविधिरस्पृष्टः, तदा तत्परित्यागः सुतरां तथेति प्रमाणातीत इत्युभयोर्धर्माणामपि भेदाद्विरोधः स्यादिति तथा । चकारात् स्वरूपफलयोरपि भेदः । एवं स्वमार्गाद्भीकृतस्य श्रवणादिभक्तिसिद्धयर्थं संन्यासनिषेधकत्वेन 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः' अव्यावृत्तो भवेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभिर्'रित्युक्तप्रकारेण स्वधर्मनिष्ठया सर्वैव कर्तव्या, नान्यदिति सूचितम् । न तु गृहमेव याचकं भवेत् तदा तु कर्तव्य इत्याशङ्क्य तस्यापि निषेधमाहुः । गृहमादिप्रदेन तत्सम्बन्धिनश्च सर्वे यपि धर्मप्रतिफूला एव, तथापि श्रवणादिसाधनार्थं संन्यासग्रहणं न कार्यम् । किन्तु त्वरित्यागेन भगवद्दीपैः सह सेवा कर्तव्येति ज्ञाप्यते । अत एव 'नार्यादिरनुकूल्ये' इत्यादिषु साधनार्थमनुकूलतद्ग्रहणामिप्रायेण प्रतिफूलगृहत्याग एवोपदिश्यते, न तु संन्यासग्रहणम् । तथोक्ते 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः' इति भक्तिवर्धिनीवचनविशेषः यात् । किञ्च, श्रीभागवतेऽपि भक्तिसाधनार्थं 'नदधेऽर्धपरित्याग' इत्यारभ्य 'एवं नैर्मनुष्याणां मित्वादिभिस्तर्पणसमर्पणरूपः त्याग उक्तो, न तु संन्यासः, इत्यत्रात्ययोपशुक्तसम्बन्ध' इत्यनेन निरोधः स्यात् । यतः सेवाकरण एवोपदिश्यते ननु, न तु संन्यासे, सेवाऽभावात् । एवं सति साधनार्थमपि त्याग उक्त इति तत्स्वरूपज्ञानेन स्वमार्गीयः कश्चित् संन्यासग्रहणं कुर्यादिति प्रकृते तत्रिषेण उक्त इति सर्वमनवपम् । अतः परं गृहादेर्याचकत्वेन संन्यासग्रहणे ताद्योः सह सन्न पूज संवत्, किन्तु स्वयमपि ताद्यो भवतीत्याहुः । स्वयमपि तथा । ते साधनकारिणः धर्मव्यतिनः विषयान्नान्ता वेशमात्रधारिणः पापण्डिनः, तथा स्वयमपि तत्सङ्गेन विप्रसत्तन्तः पापन्टी च स्यात् । तत्र हेतुः कालतः । कठिकालदोषत इत्यर्थः । यथा कान्यन इत्युपलक्षणम् । कालकर्मस्वभावस्य इत्यर्थः । यतः मार्गच्युतवीनस्य कृत्रिमतांत्वमेव, मार्गस्थितस्यैव तदनधीनत्वेन तस्य भगवद्धीनत्वेन भगवन्त्वात् तत्रां क्रान्ति । ताद्योत्सर्गभगवद्धीनत्वामानाद्रसाऽभावेन तयात्वमेवेति भावः । एवं तन्त्रशोचं निरूप्य

माहुः । यदैवं विषयाक्रान्तो भवेत्तदा विषयाक्रान्तानि, देह इत्युपलक्षणम्, किन्तु, देह-
प्रापेन्द्रियान्तःकरणानि येषाम् । सर्वदा सर्वकालं भवेत्, प्रवेशसावकाश एव नास्ति,
तदावेशो न भवतीति सिद्धान्तात् तस्यापि भगवदावेशो न भवेदिति सर्वस्वहानिरिव
भवतीति भावः । अतः कारणादत्र पुष्टिर्माणे पुष्टिर्माणस्य साधने भक्तौ
साधनभक्तिसिद्ध्यर्थं त्यागः सुखाद्यहो न भवति, अनिष्टपर्यवसानात् । अतः स
सर्वथा न कर्तव्य इति ज्ञापितम् ॥ ३-६ ॥

ननु तर्हि कदा किमर्थं च कर्तव्यं इत्याकांक्षायां तस्य प्रयोजनकथनेनैवाधि-
कारिणं चाहुः ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रदास्यते ।

स्त्रीययन्यनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्यास्थं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तत्सैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्त्वलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र कलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

ताहवाः सत्त्वलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिश्चेत्प्रकटः स्यात्मा बहिषत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सफलो यन्थो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्वाजीपनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वाज्ञात्र बाधक इष्यते ।

सास्थयवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिष्यति नान्यथा ॥ १३३ ॥

विरहानुभवार्थं परित्यागोऽसिन्मार्गे प्रशस्तो भवति । अन्यथा नेत्यर्थः ।
धरेदमाकृतम् । स्वमार्गीयस्याङ्गीकारादारम्य श्रीकृष्णसेवैव कर्तव्या, नान्यदिति सिद्धान्तः ।
तदुक्तम् 'कृष्णमेवा सदा कार्ये'नि । सा सेवा साधनरूपा फलरूपा चेति द्विधा । मानसी
सा सेवा फलरूपा, वत्सापनरूपा तनुजविद्यत्वेनोक्ता । एवं सति मार्गनिष्ठया सर्व-
मभरणपूर्वकं सर्वेषां तदुचित्वादीनां भगवत्सेव विनियोगकारणेन सेवाकरणे तत्स्वरूपे प्रेम
जायते । एतदेवोक्तम् । 'शुद्धे गित्सा न्यभमंत' इत्यारम्य 'ततः प्रेमे'त्युक्तं भक्तिवर्धिन्याम्,
नो धेदिदं स्थानस्य निजातीपत्वेन पापकत्वात् साग्रतः वा स्थानुमन्धानामावेन पुनर्विजातीय-

सद्वेपि तस्य न नाश इति तत्रैव 'यावज्जीवं तस्य नाशो न कापी'त्युक्तम् । एवं सति अस्य त्यागस्य पूर्णपुष्टिभाववानेवाधिकारी, नान्यः, तस्य प्रयोजनमपि प्रचुरभावपोषेण विरहानुभव एवेति सुदूक्तं तथा । ननु तर्हि परित्याग एव कर्तव्यः, संन्यास एव किमर्थं कार्यः, तत्र हेतुमाहुः स्वीयेति । स्वीया गृहसम्बन्धिनस्त्राक्रियमाणो यो वन्द्यः तत्रित्युच्यर्थं वेपः । अन्यथा संन्यासाश्रमो धर्माचरणार्थं न भवतीत्यर्थः । विजातीयमिच्छन्स भावपातकत्वात् । तदुक्तं फलप्रकरणे 'अस्प्राप्तं तद्व्यमृति नान्यसमाक्ष'मित्यत्र । 'यथा व्याघ्राग्रे देहाभिमानी'ति । ननु तथापि भक्तिमार्गीयभावपोषार्थमपि विहितत्वात् गुरुरूपदेशं विना कथं तत्सिद्धिरित्याशङ्क्य गुरुत्रिरूपयन्ति । कौण्डिन्य ऋषिरनन्तगुणश्रवणेनानन्तस्वरूपासत्तया तत्कालमेव सर्वत्यागं कृतवान्, पुनस्तद्विद्वेषेण विकलः सन् जडादिष्वपि प्रशं चक्रे । तथास्यापि स्वरूपसेवाकरणे प्रेमासत्तयनन्तरं पुष्टिमार्गीयभावोदयक्षण एव त्यागः कर्तव्य इति साम्येन स गुरुरुक्तः । अपरे गुरवो गोपिकाः । यथा पूर्वमप्यासक्तौ ससां वेषुनादश्रवणानन्तरं त्यागे कृते प्रभुसङ्गमस्वाप्तानप्यगूत् । अग्रे पुनरन्तारासक्तिदाढ्यार्थं विरहानुभवोपि जातः, येन 'तन्मनस्त्रास्त्रादात्तापा नात्मागाराणि सस्मरु' इत्यादि विकलत्वास्वास्थादिरूपावस्थाप्यासीदिति साम्येन तासां च गुरुत्वं निरूपितम् । एवं सति तद्रीत्या तथा कृते एतस्यापि फलं सेत्सतीति भावः । ननु यथा 'यदहोव विरजेत्तदहोव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या ज्ञानमार्गीयसंन्यासे वैराग्यं साधनम्, तथात्र किं साधनम्, तदाहुः साधनं चेति । भावधनया सिद्धो यो भावः तत्साधनम् । पूर्वमपि भावो जायते, परं कृत्रिम इति । तादृशस्य साधनत्वं न, आसत्तयनन्तरं 'भगवता सह संलाप' इत्याद्युक्तप्रकारकगनोरथात्मकभावधनया सिद्धिं प्राप्नो यः पूर्णः पुष्टिमार्गीयो गूढो भावः तत्साधनम् । न अन्यदिति । अतिरिक्तं साधनं नेष्यते । सापेक्षतत्त्वाभावाच्चापेक्षित इत्यर्थः । एवं सति वैराग्यमप्येतदेव, न ज्ञानमार्गीयम् । यतो भगवत्स्वरूपव्यतिरिक्ते सर्वत्रारुचिरिति भक्तिवर्धिन्यां 'श्लेहाद्राग-विनाशः स्या'दित्यादिना तथा स्पृष्टीकृतम् । ननु ज्ञानमार्गे वैराग्येण त्यागे कृते विषया-वभिज्ञापाभावात् देहेन्द्रियैः प्राणरूपमराहिलं चित्तादिस्वास्थ्यं च भवति, प्रकृते सागादारम्य प्रतिदिनं तथा भावने वैकल्यमस्वास्थ्यमेव सकलेन्द्रियेषु वर्धते इति शास्त्रविषयधर्मवत्त्वमेव लक्ष्यते, तत्कार्यं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तदभेदस्वरूपमाहुः । याद्वातु-सन्धानराहिल्यपूर्वकमन्तःस्वरूपातुमवसमानाधिकरणचेष्टितं यत्सकलेन्द्रियाणां तद्विकलत्वम्, पहिरपेक्षाया विपरीतान्तर्भावरूपाः कलाद्येष्टा येषां तेषां यावत्स्वत्वमित्यर्थः । तथा यद्धिः विय-सदाभावजनितार्त्वा सकलेन्द्रियाणां स्वास्थ्याभावोस्वास्थ्यम् । एतद्व्यमपि विप्रयोगभावस्य प्रकृतिः साहजिको धर्मः । यथा ज्ञानमार्गे वैकल्प्याभावः स्वास्थ्यं तस्य प्रकृतिः, तथा पुष्टिमार्गे तद्विपरीतधर्मवत्त्वं तदभावस्य प्रकृतिः । अनेन यावत्पर्यन्तं विकलत्वास्वास्थादि-

रूपा प्रकृतिः न सिध्यति, तावत्पर्यन्तं तद्भावस्यापि न पूर्णत्वमिति सूचितं भवति । अत एव तद्भावानन्तरं पुनर्नाशभावेन प्रयत्नाभाव उक्तः 'यावद्बीजं'मिति भक्तिवर्धिन्याम् । ननु तद्विं विषयसम्बन्धित्वमायातमिलाशङ्कय तत्रिराकुर्वन्ति प्राकृतं न हीति । प्रकृतिगुणविकारजन्यं तदुभयमपि न भवति । हीति निश्चयः । अयं भावः । पुरुषोत्तमस्वरूपं तु रसात्मकम्, रसो हि द्विविधः, संयोगविप्रयोगभेदेन, इति स्वरूपमपि तथा, तत्र संयोगे स्वरूपं वहिः प्रकृतं भवति । निप्रयोगे भावात्मकतया तच्चदिन्द्रियेणाच्छिष्टं सदान्तरेषु रसोपेयं करोति । परन्तु तापरूपेण स्थितत्वाददर्शने च ताषं जनयति, इति तज्जनिततीक्ष्णभावभावनया पूर्वोक्त-प्रकरोणान्त-स्वरूपासुभवे तदनुसारिचेष्टाकरणेन विकलत्वं वहिः प्रतीयते । दर्शनाभावे चास्वास्थ्यं चेत्युभयधर्मस्य रसात्मकमयक्त्वरूपजन्यत्वेन रसात्मकत्वादलौकिकानन्दरूपत्वमेव । न तु प्राकृतत्वमिति सुदृक् प्राकृतं न हीति । एतेन यथा यथा विकलत्वमस्वास्थ्यं सात्तथा तथा फलविलम्बाभाव इति सूच्यते । एतद्व्यक्तिं निरूप्य यथा (ज्ञान) मार्गो परित्यागानन्तरं सकलपदार्थस्फूर्त्या सर्वं ज्ञानं गुणाश्च भगवद्दर्मरूपात्मासुभवेन साधकास्तथा प्रकृतेषु तेषां साधकत्वमाशक्त्य साधकत्वस्य का सम्भावना, प्रस्तुत बाधकत्वमित्याहुः ज्ञानमिति । एवं वर्तमानस्य विकलत्वास्वास्थ्यरूपमप्राप्तस्य ज्ञानं परिहृत्यसुस्थानेन पदार्थस्फूर्त्या सर्वगुणा भगवद्दीलादिधर्मरूपाश्च कदाचित्प्रच्युतास्तेन व्यभिचारिभावानां वैचिन्याद्वा हृदि स्फुरति, तदा मनस्तदचलम्यन भवति । यथा महासमुद्रे मज्जतः तृणस्येव । तदा तद्वनितपरिक्रिषिदसि स्वास्थ्ये फले बाधका एव, न तु साधकाः । किञ्च, ये लीलागुणाः पूर्णं नाशपोषणे साधकाः जातास्त एव गुणाः साम्प्रतमेतादृशवस्थायां जीवनसम्पादकत्वेन बाधका भवन्ति । एतेन निरहानुमनस्य पूर्णत्वेन जातत्वात् जीवनस्थितेः प्रयोजनाभावात् । अतः परं मूर्च्छादीनां दृश्यमेवावस्था फलसाधिकेति तेषां बाधकत्वमुक्तमिति ज्ञापितम् । एवं सति लीलादीनां धर्मरूपत्वेन बाधकत्वकथनात् केवलधर्मिस्फूर्तिरेव फलसाधिकेत्यपि ज्ञापितं भवति । ननु ज्ञानमार्गे ज्ञानगुणमनःस्वास्थ्यदीनां साधकत्वम्, भक्तिमार्गेषु कथं बाधकत्वमित्याशङ्कायां मार्गभेदेन साधनफलभेदात् तवात्मनाहुः । संन्यासेन विशेषितत्वात् सन्त्यग् माधित्वात् ज्ञानात् प्रथमं सत्यलोके स्थितिर्भवति । पश्चाद्ब्रह्मणा सह शुक्तिरुक्तेषु ज्ञानानन्तरमेव सत्यलोकस्थितेः कथनात्तत्र मनःस्वास्थ्यगुणादीनामेव साधकत्वम्, तद्व्यतिरेकेण ज्ञानमैर्याभार इति तेषां साधकत्वमुक्तम् । एतेन ज्ञानमार्गस्य साधनं फलमपि चोक्तम् । प्रकृते 'भगवता सह सत्यप'इत्यायुक्तप्रकारकसाक्षात्स्वरूप-मन्यन्धभावनेन साधनम् । तत्र च तत्त्वमन्यन्धव्यतिरेकेण स्वास्थ्यसम्भारणे च स्वास्थ्यमेव फलसाधकम्, नो चेत् फलमेव न भवेत् । तत्रापि यादृशी पूर्वोक्तप्रकारिकान्तर्मात्रना तादृशमेव मनोन्द्रियाम्नाय परिहृत्युत्पत्त्यङ्ग फलमपि भवेत्, न तु ज्ञानमार्गलान्मान्ये सत्यलोके स्थितिः, पश्चादन्तरेण वेदान्तमातल्यमात्रमिति फलं व्यापि तथा भवेदित्युक्तम् । किञ्च,

लयोप्यक्षर एव, न तु पुरुषोत्तमे । सोपि ब्रह्मणा सहेति फलसिद्धौ महान् विलम्ब उक्तः ।
 तथापि साधनफलभेदः । प्रकृते साक्षात्पुरुषोत्तमस्य रसात्मकत्वात् रसस्य संयोगविप्र-
 योगात्मकत्वाद्वाक्षान्मन्तरभेदेन संयोगे विप्रयोगे च स्वरूपरसात्मक एव । न तु
 साधनफलभेदः । एवं सति विकलत्वास्वास्यादिदशायाः पूर्वोक्तरीत्या साधनरूपायामपि
 साक्षात्स्वरूपानुभव एव भवतीति ज्ञानमार्गफलपेक्षया एतत्साधनस्यापि सर्वोत्कृष्टत्वं
 निरूपितम् । ननु ज्ञानस्य फलं मुक्तिः, सत्यलोकस्थितिः किमर्थं भवतीत्याशङ्क्याहुः ।
 तादृशाः संन्यासविशिष्टपूर्णा ज्ञानयुक्ता अपि सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येवेति
 निश्चयः । अत्र संशयो न । यत्स्वेषां तु ब्रह्मणा सहैव मुक्तिः सम्भवात्तावत्पर्यन्तं तत्रैव
 स्थितेर्नियतत्वात् तत्र सा मर्यादास्तीति । आदिपदेन तादृशत्वानाद्ये लोकान्तर एव
 स्थितिः । ननु तत्रापि फलसिद्धौ महान् विलम्बो निरूपितः । प्रकृते तादृशवसायां यदि
 गुणाद्यनुसन्धानं न भवेत्तदा तत्कालमेव फलसिद्धिरिति तत्रकारं निरूपयन्ति यहिरिति ।
 पूर्वोक्तभावनया भगवान् एव स्पृन्ततीत्यर्थः । स चेदतिविगाडभावेन तदात्मकतया गुण-
 गानद्वारा साक्षाद्ब्रह्मिः प्रकृत्यो भूत्वा रसात्मकं कारयित्वा पुनस्तिरोहितः प्रसुरतापत्मकः
 सन्नन्तःप्रविशेत्, तदैव तत्क्षणमात्रेणैव सकलो बन्धः प्राकृतदेहरूप एव यहिः साक्षा-
 त्कालानुभवे प्रतिबन्धः, स तादृशप्रसुरतापेन मूर्च्छादिदशमात्राणां नाशमेति । तत्र दृष्टान्तः
 वह्नियत् । यथा दार्वन्तर्गतो वह्निः सदैव तिष्ठति, परन्तु दारुदहनोपयुक्तो
 न भवति । यदा पुनर्मयनेन यहिः प्रकृत्यो भवेत्, तदा तत्सम्बन्धः सन् तदन्तःप्रविश्य
 क्षणेनैव सर्वं दार्वंशं प्रज्वालयति । न केवलं तावन्मात्रम्, किन्तु तत् शसद्दशमपि करोति,
 तथा अयमपि स्वात्मरूपत्वेन तदन्तर्गतो विगाडभावेन मयनेनैव तथा भूत्वा पुनस्ति-
 रोभूयान्तस्तापरूपेण प्रविशेत्तदा तं तथा भूत्वा शसद्दशी रसात्मकतामलीकिक्रवयोगुणादि-
 सम्पत्तिमपि करोतीति दृष्टान्तपरमसाम्येन स्पष्टितं भवति । एवं सति यथा दारुम्यार्द्रत्वं यदि
 भवेत्तदा सोप्यसमर्थो धूममेव जनयति, तथा प्रकृते यत्किञ्चिदस्वास्यास्माद्रत्नत्वस्वानीयत्वान्
 भूयस्वद्वह्मणानादिकमेव भवेत्, तदा तत्सम्बन्धः सः, न तु क्वचिन्नृत्तिरिवाश्रयेनोक्तं
 'न चान्यथे'ति । एतद्व्यकारभावे न भवतीत्यर्थः । एतत्सर्वं फलप्रकर्षणीयद्वितीयाव्याये 'गायन्त्य
 उचै'स्त्वस्य विवक्षणे 'द्वन्द्वो हि भूयवहोक' इत्यादिना निरूपितम् । एतेनास्वास्यादायेव
 फलविलम्बामात्र इति तदेव साधकम्, न गुणादिस्फूर्तिरिति पूर्वोक्तदा निरस्तेति भावः । ननु
 विप्रयोगस्य केवलमन्त्रास्यैकप्रकृतिकत्वात् तदुत्तरस्य एव प्रतिबन्धनिवृत्तिं कथं न करोति ।
 मध्ये गुणापवत्त्वमनं कारयति । अत एवोक्तं 'मन्तर्दिने भगवन्ती'त्यस्य विवरणे 'यारस्य तापोऽन्तः
 प्रविशेत् तावता भगवतीत्या प्रविशे'ति । तत्रवेद्ये तस्य तदेकत्वमात्रम् । तदनुभवमात्रो यतः ।
 एवं सति विप्रयोगमात्रार्थं औरनमम्पादकत्वेन गुणानां साधकत्वं तस्मिन्नेति प्रयोक्तव्यमात्र-

तादृगवस्थायां स्वास्थ्यकारकत्वेन बाधकत्वमिति न कोपि विरोधः । अत एव ज्ञानं गुणाश्चेति पूर्वं बाधकत्वगुणा गुणास्त्वित्यनेन साधकत्वं चोक्तम् । एतेन भगवतोपि बाधकभावो निरूपितः । एवं गुणानामवस्थामेदेन बाधकत्वसाधकत्वनिरूपणात् भगवतो बाधकत्वाभावं निरूप्यातःपरमपि चेद्गुणाद्यवलम्ब्यं स्थापयेत्, तदा स्वास्थ्ययुक्तत्वात् बाधकत्वं भवेदिति तदभावमाहुः । एवं सम्पूर्णं विरहाद्यवलेन जाते बद्धिःसाक्षात्फलदानार्थं यतो भगवानलौकिकैर्धर्मवीर्यगुणादिसकलस्वोपयोगशक्तिसहितं स्वरूपं कृत्वा स्थितो भवति । अतः फलरूपत्वात्स्वस्य अत्र दशायां फलत्याघको गुणाद्यवलम्बो नेप्यते, भगवता नेप्यत इत्यर्थः । अयं भावः । फलानुभवार्थं भक्तस्य यावती परीक्षा भगवतः कर्तव्या भवति, तावती सर्वा विरहाद्यवलेन सम्पन्ना जातेत्यतःपरमपि फलविरुद्धे जाते स्वसैव बाधकत्वं भवेत्, तदधिकारस्य जातत्वात् । अतः सुष्टुक्तं नात्रेति । ननु तादृगवस्थायामपि तादात्म्यकतया यथा प्रियेण सह भाषणादिकं प्रियाया भवति, तथा तादृगभावनया प्रियस्यापि तत्सम्भवतीति तदेव बाधक्यं स्वास्थ्यकारकं भवित्यति । अथवा 'हा नाथे'त्यत्र क्रियाशक्त्या तादृगवस्थायां स्वास्थ्यकरणम्, तथा प्रकृते चापि वचनेनापि तत्सम्भवतीत्याशंस्य तथाहुः स्वास्थ्येति । यद्यपि पूर्ववस्थायां तथा करोति, तदनन्तरं तदपि स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यमिति न करोति, प्रयोजनस्य जातत्वात् । अत्र हेतुः । दयालुरिति । अतो न विरुध्यते । विरोधित्वेन न न्यत इत्यर्थः । विरोधी स एव यः परस्मानिष्टं करोति । अयं परमदयालुरिति सकलेष्टसिद्धिं कृतवानिति भावः । एवं सति तादृशस्य स्वरूपस्थितौ मानम्, लीलाप्रवेशे प्रत्याप इति भ्रूच्छर्त्ता तदवस्थया निरूप्यते । अतः परं दशनावस्थानाः पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिबन्धनिवृत्त्या फलसिद्धिरिति सर्वमवदातम् । एतदेव सर्वं फलप्रकरणेपि निरूपितम्, विरहाद्यवलेन परीक्षानन्तरं 'रुदुः सुखा'मित्यारम्भ 'तन्वः प्राणमिधागत'मित्यादिना । एवं स्वमार्गीयपरित्यागस्वरूपं निरूप्य, अस्य दुर्लभत्वमाहुः । अश्रुमिति स्वरूपनिर्देशः । तथा चेदश्रुः परित्यागः, साधनासाध्यत्वादिति दुर्लभः । तर्हि कथं सिध्यति तथाहुः प्रेम्णेति । श्रीमदाचार्योक्तनिष्ठया साक्षात्स्वरूपमेवाकरणेन तत्स्वरूपे प्रेमासक्तिव्यसने सम्पद्ये चैतत्परित्यागाधिकार इति तदा सिध्यति, नान्यथा । अन्यसाधनप्रकारेण नेत्यर्थः । अत एव दुर्लभप्रेमासक्तिव्यसितस्वरूपसम्पन्नामिच्छापश्यदुःखं तेन लभो वस्येति तथा निरूपितम् । अथवा । प्राकृतस्याप्राकृत्ये प्रेमामम्भन इति तद्वैतं पञ्चान्तरेणाहुः प्रेम्णा भगवत्येम्णा इति । श्रीमदाचार्यादीकारणेन स्वरूपानन्ददानोपयोगि प्रेम भगवतस्तस्मिन्साधत इति तस्यापि तत्सम्भवतीति तथोक्तम् ॥ ७-१३३ ॥

एवं स्वमार्गीयपरित्यागपि निरूप्य तारतम्यज्ञापनार्थं प्राणमार्गीयतद्विधिं निरूपयन्ति ज्ञानमार्गी इति ।

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापषिद्धत्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रयत्नत्वादिति स्थितिः ॥ १६ ॥

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो मया द्विविधो विचारितः । तदेव द्विविधं विचारपूर्वकमाहुः । एकः संन्यासः ज्ञानसाधनार्थं, अपरः ज्ञानोत्तरं शुक्त्यङ्गमित्यर्थः । तत्र संन्यासमिद्विस्तु जन्मशतैः अनेकशतसहस्रजन्मानन्तरं भवति । न तु शीघ्रम् । तत्र हेतुः । ज्ञानमिति । ज्ञानोत्तरं संन्यासाधिकारः । तत् ज्ञानं च साधनापेक्षम्, साधनं चित्तशुद्धिः, तदपेक्षा । तत्सुनर्यज्ञादिश्रवणान्मतं सम्मतम्, नान्यथा । आदिपदेन तपआदीन्यन्यान्यपि ज्ञेयानि । तथापि निष्कामत्वेन कृते चित्तशुद्धिः । तथापि बहुजन्मानन्तरम् । अत एवोक्तं भूतानां जन्मान्मन्ते ज्ञानवान् भवतीति । कदाचित् ज्ञाने जातेषु सत्सत्केस्रितेरापश्यकत्वान्मुक्ते-र्मित्यर्थः एवेति सिद्धिर्जन्मशतैरपीत्युक्तम् । एवमुत्तराङ्गसंन्यासं साधनफलसहितं निरूप्य, अत्रानि ज्ञानसाधनार्थं स चेद् भवेत्तदा तस्य फलासापकत्वं निपरीतफलकत्वं चाहुः । यतः पूर्वोक्तसंन्यासाधिकारो यज्ञादिकरणेन शतसहस्रजन्मानन्तरं चित्तशुद्ध्या ज्ञाने जाते भवति अतः कलौ चित्तशुद्ध्याभावेनैव कृतः संन्यासः पश्चात्तापायैव भवेत्, न त्वन्यथा । उक्तफलाय नैत्यर्थः । सकलेन्द्रियाणां कलिकालाधीनत्वे सत्सन्निपयासकत्वात्तापे तेषां लोभुपत्वेन सौर्याभावात् । मया कृपेन संन्यासः कृत इति पश्चात्तापो भवेदिति भावः । केवलं पश्चात्तापमात्रमेव न भवेत्, किन्तु क्रमेण निपयासस्ता येपमानपर्यवमापि-त्यमपि । तदाहुः पापषिद्धत्यमिति । अन्तर्निपयासकिर्नहिन्ददाभ्रमेपमात्रं पापषुद्ध-शुक्तत्वं भवेत् । चकारादात्तदपतितत्ववन्ति पापमपि भवेदित्यर्थः । तस्मादनिरुप-यमानात् ज्ञाने ज्ञानसाधनार्थं न संन्यसेदिति भावः । नन्वेवं निषेधः कथम् । कथित्मर्मा-र्थाः सैन्द्रियनिग्रहादिना तमर्थं साधयति चेत्तदाहुः सुतरां कलिदोषाणां प्रयत्-नत्वादिति स्थितिः ॥ १४-१६ ॥

भक्तिमार्गं तेषां पापकर्तृत्वं मन्मतेदित्याशदां न्यपमेतोदाव्यति ।

भक्तिमार्गंपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तत्याप्यभावनः ।

रास्ययेनोः परित्यागाद्दोधः केनाप्य मन्मयेत् ॥ १८ ॥

हरिरश्च न शक्नोति कर्तुं पापान् कुनोऽप्ये ।

अन्यथा मानरो पातास स्तन्यः पुपुषुः एषित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्माद्भुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रष्टयते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गं चेत्यादिनः पूर्वोक्तदोषः प्रसज्येत तदा किं कार्यमिति प्रथः । तद्योच्यते, ससाधनमित्यर्थः । तदेवाहुः अत्रारम्भे । भक्तिमार्गावित्यागारम्भे । यद्यपि आरम्भभेदेन विरहानुभवानन्तरं प्रसुरभावावस्थाभावसमयो ज्ञाप्यते, तथापि पुनर्वाद्यो न स्यात् । यतस्तस्य पूर्वमेव सकलेन्द्रियाणां भगवदधीनत्वात्, तत्रैव विनियोगकरणेन भगवत्स्वरूपैकनिष्ठविषयव्यसनवत्त्वमेव ज्ञातम् । न तु प्राकृतविषयग्रहणसंभावोपि स्थितः, तत्तदभावे कुतः तत्तदोपसङ्गमभावकाल इति भावः । एतेन तादृशभावस्यापि फलान्तःपातित्वमेव, न तु साधनत्वमिति ज्ञापितम् । ननु तथापि विषयभोगपदार्थेषु दृष्टेषु पतिक्रियित्वासाध्यं भवेदपि दृष्टो योजन्त नाशकः पदार्थः तस्याप्यभावात् नाश इत्यर्थः । पदार्थं दृष्टे कदाचित्सम्भवेदपि, प्रकृते व्यसनानन्तरं गृह्यस्मितेर्वापिकल्पं मत्स्यैव तत्पदार्थानां त्यागः कृत इति दर्शनस्याप्यभावात् तथेति भावः । अत एव 'यदा साध्यसंनं कृष्य' इत्युक्त्वा 'तादृशस्यापि सतत'मित्यनेन तस्य त्याग उक्तः । ननु तथापि वासना चेतिष्ठति, तदपि तथा भवेदिति, तदभावगाहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । स्वास्थ्यहेतुपदार्थस्य परित्यागाद्वासनासहितत्यागः परित्यागः, वासनया विषयग्रहणं भवति, तदभावाद्वाधः केन पदार्थेनास्य सम्भवेत् । अपि तु न केनापीति भावः । वासनासहितत्यागकथनेन दृष्टेपि तस्मिन् न तद्ग्रहणमिति सूचितम् । अनेन पदार्थासाध्यस्य स्वास्थ्यहेतवोपि न भवन्ति, किन्तु भगवत्स्वरूपनिष्ठा एवेति ज्ञापितं भवति । एतदेवोक्तं निरोधवर्णने 'वाधशशापि नास्त्वग्र तदध्यासोपि सिध्यती'ति । ननु तर्हि अष्टादिना स कदाचित्सम्भवेत् तत्राहुः । यद्यपि हरिः कालकर्मोदीनामपि सर्वेषां नियन्ता सर्वेश्वरः, तथापि तादृशवसानान्तरं स्वस्य रमात्मकत्वेनेव तादृशस्य मिलम्बननिवृत्तवाधां कर्तुं न शक्नोति । तत्करणे न रसो न वा कीर्तिः, यतः स्वयं हरिः एतादृशवसानानितदुःखं हन्तुमेव रमात्मकसाक्षात्काररूपत्वेन प्रकटः । एतदेव 'पीताम्बरधरः सार्वी'त्येतस्य निवरणे निवृत्तमित्यनापि हरिपदेन न एव भाव उक्त इति ज्ञापितं भवति । एतेनेदानीं वाधाकरणे स्वस्य फलरूपं हरित्वं च गच्छतीत्यत्रापि हरिपदेन स एव भाव उक्तः । तद्वाचोन्वयं निरूपितः । अत एव 'न पात्येह'मित्यादिवचनम् । एव गति हरिरेव न शक्नोति तर्हि अपरे कालकर्मोपस्थादयः कुतः यत्ता भवन्तीत्यर्थः । अथवा दृष्टान्तमाहुः अन्यथेति । यद्येतादृशस्यापि हरिर्वाधां करोति, तदा मातरोपि स्वनाशनं मन्येः पोषणे न शक्यः । यथा तागां स्वघातवाधकरणमशक्यम्, किन्तु पोषणमेव शक्यं, तथा हरिरेपीति भावः । एतेन हरिरेपि तत्पोषणं करोतीत्यपि सूचितम् । अन्यथा

हरेर्मातृदृष्टान्तकथनात् युक्तत्वानुपपत्तेः **द्वितीयश्च** विध्यर्थकस्यापेक्षितत्वात् पुपुपुरिति
 मृतार्थकतत्त्वयोगानुपपत्तेश्च कथन गूढान्धिसन्धिरखतीति लक्ष्यत इति पक्षान्तरेण स
 एवोच्यते । तथाहि । हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधामिलयासाधारणो हेतुः, यतो मातरः
 पुपुपुः इत्यन्वयसम्बन्धः । अयं भावः । पूर्वं श्रीमद्भोषिकानां गुरुत्वमत्र निरूपितमिति
 गुरुत्वात्ता एव मातुरुपा ज्ञेयाः । यथा गुरोर्वरदाने फलसिद्धिः, तथा तासां दान एव तावतैव
 सिद्धिः, नान्यथेति । तास्वाद्ये अक्षीकृते स्वभावपोषणं कृतवत्यः । अतस्तत्कृतौ प्रभोरपि
 शक्त्यभावो युक्ततमः, तद्भावाधीनत्वादिति भावः । ननु ता एतावत्किमर्थं कुर्युरिति चेत्तत्राहुः ।
 अन्यथेति । यजेता एव स्वस्य गुरुत्वात्तस्मिन् पुत्रत्वेपि सिद्धे एव पोषणं न कुर्युस्ततस्ताः
 ज्ञान्याः साधारण्यः सहजकठिनाः स्त्रियः । तास्तु मातरः स्वपालान् सन्त्येनं पोषयेयुरित्यर्थः ।
 एतेन यदि ता अप्येव कुर्वन्ति पुत्ररूपे तस्मिन्, एतासां परमवात्सल्यस्वभावात् पोषणं युक्तमे-
 वेति निरूपितम् । एतदेवोक्तं निरोधवर्णने 'पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः' । एवं सति पूर्वोक्तानुपपत्तिद्वय-
 मपि निरस्तं भवतीति सर्वभनवधम् । अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च मातर इत्यसाष्टुतिः कर्तव्या ।
 ननु यया ज्ञाने स्वास्मिन् ब्रह्मभावस्फूर्त्या सर्वत्र ब्रह्मात्मकत्वभानाद्वैक्यमेव भासते, ननु द्वितीय-
 पदार्थभानम्, तेन च तेषां सर्वदा स्वास्थं तिष्ठति, तथा प्रकृतेषु स्वास्मिन् भगवदावेशे नासा-
 वहमित्यादिरूपज्ञाने केवलं तदैक्यभानमेव, न द्वितीयपदार्थस्येति ज्ञानमार्गीयैक्यप्रतिपादक-
 वाक्येन ऐक्यसाम्येन कदाचिदैक्यनाशजनितमोहेन स्वास्थं सम्भवेदित्यारान्य तदभाव-
 माहुः । पूर्वोक्तावत्यत्येकप्रत्यक्षेण सत्त्वमि यदि तन्निघाणैवेतावत्येवं तद्विज्ञानमेव कृतवान्
 श्रुः, तदा ज्ञानिनामपि वाक्येनैक्यप्रतिरूपेण भक्तं ताद्यं न मोहयिष्यति । तथा
 चोक्तं श्रमरगीति श्रीमद्गुह्योक्तेः 'क्षयतां प्रियसन्देशः' 'भवतीनां वियोगः' इत्याद्यैक्यप्रतिपाद-
 कज्ञानिवास्वैस्त्वासां मोहो न जातः, किन्तु तच्छ्रवणेन प्रत्युतातितसत्तैरनितजलविन्दुपत्
 श्रुतरीप्रविष्टाग्निज्वालनालज्वालितान्ता अभयति । प्रकृतेषु तादृशावस्थायां तथा न करि-
 ष्यति, प्रत्युत तद्विनिमेव करिष्यतीति भावः । नन्वेवं सर्वथाऽस्वास्थ्यकारकं तापमेव कथं स्वाप-
 यति, तत्र हेतुमाहुः आत्मप्रदः प्रियश्च, अतः किमर्थं मोहयिष्यति । अयं भावः । अत्र
 मगवान् स्वात्मकः साक्षात्स्वरूपानन्ददानार्थम्, मुख्यतस्तत्र प्रीतिरूपो गुणश्च हेतुः । स च
 तादृशावस्थामापे पुष्टे न भवति, किन्तु च्युत एव तिष्ठति, तस्युत्तत्वाभावे तदानमपि न मि-
 ष्यति, रसालकत्वादेव साम्ये सर्वदा मापयति । एवं सति यत्र मगवतः स्वरूपानन्ददानेच्छा
 प्रिवत् च, तत्र तदाक्यजनितमोहो न भवति । यत्र नैनदुमयम्, तत्र मोहो भवतीति स्युतौ तथा
 चोक्तं दशमस्कन्धे 'द्विजपत्नीषु तदानन्ददानेच्छामावात् पुष्टिमार्गीयप्रियत्वामावाच न प्रीत्ये
 चरुरागपे'त्यादिज्ञानिवाक्यजनितमोहो जातः । यतः ताः परावृत्त्य सृष्टदानमगम् । पर-
 वत्रापे तु श्रीत्वामिनीनां सर्वत्यागेनाममनपूर्वकमनन्तमेव पूर्ववदेव 'अवगाढं दर्शनां दिव्या-
 दिपास्यैः स्वात्तदानेच्छामग्नानात् पुष्टिमार्गीयप्रियत्वाम्पानि विपमानन्वान्मोहो न जातः, प्रत्यु-

तेश्वरवाक्यानां सर्वाधिक्यलत्वेपि तद्विराकरणं चक्रुरिति सुभूक्तं किमर्थं मोहयिष्यतीति ।
 अतः परमेतावदुक्तस्य निर्गलितार्थमाहुः । यस्मात्साधनार्थपरित्यागो विधीयतां क्रियतमित्यर्थः ॥
 अन्यथा पुष्टिमार्गीयभावाभावे तस्मिन् कृते स्वार्थात् पुष्टिमार्गीयपुरुषार्थाद्भ्रमयते च्युतो
 भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाहुः इति मे निश्चिता मतिः । इति यस्य धर्मस्य यथा स्वरूपं
 तत्स्वरूपज्ञानादेव तस्मिन्निश्चयः । स्वमेतरेवेति स्वस्यैव मतिः प्रमाणत्वेनोक्ता ॥१७-२१॥

एवं संन्यासनिर्णयं कृत्वोपसंहरन्ति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इत्येवं प्रकारेण भक्तौ सत्यां एव संन्यासवरणं कर्तव्यत्वेन निश्चितम् । तत्र हेतुना
 साधनद्वयमाहुः कृष्णप्रसादेन बल्लभेन चेति । कृष्णपदेन रसानन्दात्मक-
 गूढभावात्मत्वं सूचितम् । तादृशस्य प्रसादेन, प्रसादस्यापि नैकविधत्वं सम्भवतीत्युक्तं बल्ल-
 भेनेति, अतिप्रियेणेत्यर्थः । एवं एतेन भावात्मकमीतिगुणविशिष्टत्वं प्रसादस्य ज्ञापितम् ।
 तादृशभावात् परित्यागस्वरूपज्ञानमेव न भवेत्, निश्चयः कथं कर्तुं शक्यः । तत्रापि
 विशेषेणेदमित्यतयेति मदुक्तस्य सन्देहो न कार्य इति निरूपितम् । निश्चयकरणप्रयोजनमाहुः
 अन्यथेति । एतत्करणाभावे परित्यागस्वरूपज्ञानात् अधिकाराभावे कृते त्यागे स्वाह्वीकृतोपि
 पतितो भवेत्, पूर्वोक्तप्रकारेण भक्तिमार्गाद्गुणो भवेदित्यर्थः । एवं सति परमकारुणिक-
 स्वभावात् स्वकीयानां रक्षैव कृतेति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमदाचार्यकरुणां वर्णयामि कथं यतः ।

यतः स्वतस्त्यागभावप्रकाशं मादोऽकरोत् ॥ १ ॥

यथेमे ज्ञापित्वा भवाः स्वपश्यतु स एव तान् ।

यादृशस्त्यागः स्वीयस्त्वदेकतरुणं विभो ॥ २ ॥

यदन मन्मतेदोषाद्विरुद्धं प्रभवः स्वतः ।

क्षमन्तां तत्र च तत्राशयं शरणं नम ॥ ३ ॥

इति श्रीघनद्वयामात्मजध्रीगोपेशाद्विरचितं

संन्यासनिर्णयचिवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीगोपेश्वरविरचितविद्युतिसमेतः ।

विविधविरहभावावेशजक्लेषभाजामनुभवविषयः सन् गोपिकानां कृपाब्धिः ।
कलयति निजरूपानन्दपीयूषपानं सवृद्धसि स कृतार्थं मां प्रसन्नः करोतु ॥ १ ॥

श्रीगोपिकाशीलपयानुयानां सेवाकथासक्तिसमर्धनाय ।
य एक एवास्ति विमुस्तमेव श्रीब्रह्माप्यं शुद्धराश्रयेहम् ॥ २ ॥

श्रीमद्ब्रह्मसूतोः श्रीविठ्ठलनामपेयस्य ।
पदकमलद्वयममलं मनसि मदीये समुल्लसतु ॥ ३ ॥

स्वाचार्यचरणपङ्कजपरागपुरुराणपरमाणान् ।
अभिवन्दे पितृचरणानहमतिभक्त्या तदास्रमतिः ॥ ४ ॥

अथाज्ञायापरितृप्तप्रमाणप्रतिपन्नरसात्मकश्रीपुरुषोत्तमविरहानन्दविविधभाववृन्दानुभव-
स्य सर्वात्मभावप्रपत्तिमात्रप्राप्त्यत्वात् सर्वपरित्यागमन्तरेण तदसम्भवादावश्यको भक्तिमार्गो
परित्यागः, स च कर्मज्ञानभक्त्यादिनामभेदाद्विभिन्नरूप इति स्वमार्गीयपरित्यागमनिदि-
लक्ष्यमनाकल्पयतां तत्तत्संशयवशं वदानां निजमार्गाद्भ्रष्टजीवानामविचारितः परित्यागः
पथाचापायैव भवितेति भक्तमंशयापनुक्तिपुनःपरं तदपगमाय स्वमक्तेषु परत्यानुपमकृपा-
किर्मीरितमूर्तयः श्रीमदाचार्यचरणैः किञ्चित्प्रयोजनं प्रकटमुदीरयन्तस्तद्विचारप्रतिज्ञा-
माचरन्ति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गश्चिन्त्ये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने चिञ्चोपतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गो पुरुषोत्तमरूपमेव परमिनरत्नमन्विष्यन्वेनैव तयान्वेनोच्यते इति गदना-
नान् तस्य च 'मो वै म' इत्यादिधुनिभ्यो मन्वेन निद्वन्दादुभयविकल्पव्यगमन्तः
स्वमार्गपतेः स्वरूपानन्दं श्रीमदाचार्यवर्यसम्पन्नमाद्यभुम्बेवादिपन्नता मुञ्चं शृद्धादिषु सर्वं
गणेश्वरान्तरेण कथापिकारमनुभवतामति विषयान्प्रदोषे तदनुभवानागतदन्तरेण

द्विरनन्तविधैरभिलाषैः सन्ततं दन्तुरितस्नान्तानामस्माकं शुद्धपुष्टिमार्गाचार्यसम्बन्धिनामपि स्वमार्गमुख्यफलविप्रयोगभावात्तुभवो न भविव्यति । तस्य सर्वात्मभावान्तर्गतसर्वस्वागसाध्यत्वादस्मात्सु तज्ज्ञानसाध्यभावेन क तदाचरणतत्कलादिसम्भावनापत्तिर्वंरूपो य उक्तस्त्यापः स पश्चात्तापपदेनाज्योच्यते । यतोयमुत्सीकृतमुररिपुमार्गनिपुणतराणामाचार्यवर्षपदपद्मप्रसादज्ञापामेवाधिहृदयमुदयमासादयति, न पुनः साधारणानाम्, तन्निवृत्तिश्च भक्तिमार्गप्रवर्तकश्रीमदाचार्यचरणैकसाध्येति । तदर्थं परित्यागः संन्यासः स्वमार्गीयः श्रीमदाचार्यचरणैर्विचार्यन्ते । स्वरूपतः फलतः सम्यक्तया मार्गान्तरीयतदसङ्घीर्षत्वेन निरूप्यत इत्यर्थः । तथा च यक्ष्यमाणविषया विचारितं स्वमार्गीयसंन्यासस्वरूपादिकं सम्यगवगम्य भगवद्गौकाराधिकारतारतम्यभाषस्तत्र प्रवर्तमाना विगलितगश्वात्तापास्तदुरुपं फलमनुभविष्यन्तीति भावः । यद्वा । भक्तिज्ञानयोः सिद्धदशायामेव संन्यासः साधीयान्, न साधनदर्शात्, तदा तादृशवैरग्यविरहेण कृतस्यापि तस्यानिर्वाहात् पश्चात्ताप एव पर्यवसित इत्येतत्तारतम्यानवगमे लक्षाखिलानामपि भक्तानां पश्चात्तापः, तद्दर्शनेन स्वस्यापि स स्यादिति तदनुसत्यर्थं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । अथवा, जीवानां प्रसुप्तास्यर्थं भक्तिमार्गानिष्कृतवन्तिः श्रीमदाचार्यचरणैरवश्यं स्वमार्गीयः परित्यागोपि मुख्यफलसिद्धयर्थं प्रागेव निरूपणीयः । स तदैव न कथं निरूपितः । किमिति चिन्तयः कृत इति यः पश्चात्तापो भवेत्तदपगमाय परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । ननु विचारविषयः परित्यागः कर्तव्यतया काभिहितस्तदनन्तरं तन्निर्णयवातेत्याकांक्षायामाहुः स मार्गद्वितय इति । स परित्यागो मार्गद्वितये भक्तौ ज्ञाने विशेषतः विलक्षणफलसाधकत्वलक्षणाद्व्याप्यतकथमंतः प्रोक्तः, श्रुतिश्रीनागवतादिष्वभिहित इत्यर्थः । अत एव 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्यादिषु यः सर्वत्यागः श्रीब्रह्मसमेकेषु स पर्यवसितविप्रयोगानुभवफल एव, ज्ञानमार्गादिषु तु स नैवंविधः, किन्त्वपवर्गपर्यवसायी । यद्वा, विशेषः परिपाकदशा भक्तिज्ञानयोस्तदनन्तरमेव परित्यागः प्रोक्तः । अन्यथा तदर्थमनिर्वाहाभावेन दोषविशेषपर्यवसानस्यातात् । विशेषत इति त्यक्तोपे पशमी । तथा च भक्तौ ज्ञाने च विशेषे सिद्धदशापन्नत्वं प्राप्येति वार्थः । अथवा, विशेषत इत्यस्य प्रसादचित्तवशाज्ज्ञान इत्यनेनैवान्वयः । इत्यत्रैकजन्यनि परित्यागेन ज्ञानमार्गे मुख्यभासादेरुज्ज्वलसु तत्करणमेव विशेषपदार्थोपलेशः ॥ १ ॥

नन्वेवं कर्ममार्गोपि परित्यागफलये किं बाधकमित्याशंकायां तन्निषेधमाहुः कर्ममार्गं न कर्तव्य इति ।

कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां कलिकाकृततः ।

अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वाच्छिचारणा ॥ २ ॥

कर्ममार्गो हि मरामनिष्कामभेदेनानेकविधकर्मकरणरूपः, तथाविधश्रुतिनिरूपितः तस्मिन्परित्यागो निरप्यग्र इति न कर्तव्यः । न च 'यद्दोषे निरत्वे' इति श्रुत्या योषितगान्परित्यागः सति निर्देहे दुर्भार इति वाच्यम् । कर्ममार्गस्य कदाचिदकलनाकन्दलितस्य-

मनाकलापस्य निर्वेदोदयनिदानमावायोमात् । न च निष्कामकर्मकरणं मनोमलिनिमानमप-
नीय विरक्तिसुत्यादपिष्यतीति वाच्यम् । तत्रापि सहपमिथीसाहित्यनैयत्येन तद्वत्पूहानपा-
यात् । न च निष्कामकर्मकरणमेव संन्यास इति वाच्यम् । कर्मलागस्यैव तथात्वौचित्यात् ।
न च काम्यकर्मलागमादाय तयात्वं शक्यवचनम् । सद्गोचे मानाभावात् । क्वचित्स्मि-
न्नपि तद्व्ययोगस्यौपचारिकत्वात् । मुमुक्षूणां सर्वतत्त्वागदर्शनात् । न च मुमुक्षुषु जीव-
न्मुक्तेषु च तत्तत्कर्मकृतिव्यापृतिरुक्तैवेति वाच्यम् । भगवन्नियोगेनेव तेषु लोकसद्गहायर्थ-
त्वात्तस्याः । किञ्चास्तामन्यद्वेषकम्, काल एव फलवद्वाधकस्तत्रेत्याहुः सुतरां कल्हिका-
स्त इति । कल्हिकालस्तावद्भगवद्भजनस्यैव साधकस्तदतिरिक्तस्य बाधक एवेति तत्र तत्र
सिद्धम् । तथा च तथामूलात्तस्मादनिर्वाहप्रत्यवायादिकं प्रतीत्य कर्ममार्गे सुतरां संन्यासो
न कर्तव्य इत्यर्थः । एतेन काम्यकर्मत्वामलक्षणो गौणोपि त्यागः प्रत्युक्तः । मुख्याङ्गत्वा-
त्कालो निर्दिष्टः, परम्यं देशादीनामप्युपलक्षकः । तेन कलौ देशकर्मप्रपञ्चस्यापि न परि-
त्यागः कर्ममार्गे सिध्यति । अत एवाहुस्तस्युपभागे संन्यास इति मतमपि पैराग्यं विना
तदसम्भवेन भक्तिज्ञानपरिपाक एव तद्दार्ढ्येन तत्रैव साधकाशमिति कालादिदोषात् कर्ममार्गे
निरवकाशमिति ध्येयम् । एवं कर्ममार्गे परित्यागं प्रतिषिध्य भक्तिज्ञानमार्गयोः कर्तव्यतया
परिशेषिते तस्मिन् प्रथमं कृत्ये विचारः कार्य इत्याहुः अत आदाविति । यतः कर्ममार्गे
प्रायश्चीन्यात् परित्यागो न कर्तव्योतो भक्तौ ज्ञाने च कर्तव्यतया तद्विचारस्य प्राप्ती
सस्य भक्तिमार्गप्रवर्तकत्वात् भक्तेः प्रायस्यात् मिद्धदशायां च तस्य कर्तव्यत्वादादौ भक्ति-
मार्गे परित्यागस्य विचारणा । भक्तिमार्गे किं साधनदशायामेव परित्यागः कर्मः, किं वा
फलदशायामाहोसिद्धिमयत्र चेति तथा क्रियत इति शेषः ॥ २ ॥

ननु भक्तिमार्गे परित्यागः साधित्येव साधनदशायामपि स कर्तव्य इत्याशय
सहेतुकं तदनङ्गीकारमाहुः श्रयणादिप्रसिद्धार्थमिति ।

श्रयणादिप्रसिद्धार्थं कर्तव्यश्चेत् न नेष्यते ।

सहापसद्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्निपोगात् तद्वर्मेव विरोधतः ।

गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेषु तादृशैरेव सद्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विपयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विपयाक्रान्तदेहानां नावेद्यः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुग्राहकः ॥ ६ ॥

भगवादीनि पानि ग्राहयन्पानि तेषां प्रवर्णनान्यत्रस्य विडिनिष्पत्तिर्गृहादिषु
प्रायश्चित्केषु न सम्भवतीति तदर्थं न परिन्यायः कर्तव्यश्चेत्, नेष्यते नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।

श्रवणादीनां प्रसिद्धिरुक्त्युक्तं तदर्थं परित्यागः कर्तव्यश्चेन्नाज्ञीक्रियत इति वार्थः । कुत
 इत्याकांक्षायामाहुः सहायसङ्गसाध्यत्वादित्यादि । गृहादिषु तत्कार्यव्यासङ्गस्वानि-
 वार्यत्वादेकान्ततः श्रवणादिसाधननिर्वाहो न भवतीति तत्परित्यागेन कचित्तच्चिकैकाग्र्येण
 सम्पादनीयमिति मनसिक्लृप्त वस्तुवागः स कथमुपपद्यतां, यतः श्रवणादीनि सहायसङ्गसा-
 ध्यानि, सहायाः कथकादयो विविधस्वभावाः, तेषां सङ्गः सङ्गत्वेन तदुपसत्तिरूपः, तेन सम्पा-
 दान्यतस्त्यागानन्तरमावश्यकस्यासङ्गत्वादेर्भङ्गप्रसङ्गतः प्रशिथिलवैराम्यात् पुनस्तत्तदाकांक्षो-
 न्नञ्जनेन च न श्रवणादिसाधनार्थं परित्यागः शून्यागुपगमः । किञ्च, त्यागमात्राच्च कार्य-
 सिद्धिरिति श्रवणादिसिपापयिपोस्तत्साधनानां तत्तदवसरे उपेक्षितानां रक्षणं कर्तव्यं, तत्-
 स्त्यागः कर्म उन्वात्मकः स्यात् । अपि च, साधनमार्गीयस्य कृतेषु त्यागे तत्तत्पदार्थेषु
 श्रवणाद्यर्थनेष्वेषु नाभिमानो निवर्तते, प्रतिक्षणमुदेत्येव, त्यागे च स निवर्तनीयः सर्व-
 येति तत्सत्त्वे स न युज्यते । साधनदशायां वेदान्धारूपभगवन्नियोगाच्च वर्णाश्रमधर्माणा-
 मुत्सङ्गं न शक्यमित्यक्षय एव त्यागः । अन्यच्च, श्रवणादिसाधनानां तद्वर्तनः परित्या-
 गार्थमैः पर्यटनादिभिः समं विरोधो न शक्यविधूतन इति न कथमपि साधनभक्तिरूपश्र-
 वणादिषु परित्यागः सम्भवति । ननु तथापि गृहादिकं सत्सङ्गासम्पादकतया श्रवणादिषु प्रति-
 पक्षन्तमत्सदर्थं तत्परित्याग्यम्, तथा सति कदाचित् सत्सङ्गोपि स्यादित्याशङ्क्य समाधान-
 माहुः गृहादेरिति । वाचकत्वेन श्रवणादिविरोधित्वेन । साधनार्थं श्रवणाद्यर्थम् ।
 तथा यदि परित्यागश्चेत् । तदा अत्रापि त्यागानन्तरमपि तथाविपदाङ्गीभावाच्चात्मेत्येव
 परित्यक्तश्रवणादिपरिपन्थिगृहादिसदृशैरेव सङ्गो भवति, अन्यथा प्रकारान्तरेण गृहा-
 दिपरित्यागरूपेण श्रवणादिकं तु न भवतीत्यर्थः । ननु भवतु मयनादिपरित्यागकर्तृत्वाद्-
 गपरसङ्गः, तथाप्यन्तरुद्वर्तव्यत्वादिनेन श्रवणादिनिर्वाहो भविष्यतीति न तत्यागोनुचित
 इति चेत्, तत्राहुः स्वयं चेति । यदि वैराग्यमन्तर्जागरूकं भवेत्, तदा क्रमेण पाषक-
 निवर्तणे निर्विद्वन्नि श्रवणादिकम्, परन्तु साधनदशायां तादृशं तदेव दुरापम्, अतस्त्यागस्तु
 निरोधिभिर्विधूयेतैव, किन्तु स्वयमपि तु पुनः विषयैरागन्तुकैरेवेदरूपैर्नोत्पैराकान्त उपम-
 र्दितः सन् कालतः कलिरूपात् भक्त्यातिरिक्तपरिपन्थिनः पापण्डी तत्तद्विरुद्धाचरणयान्
 भवेदित्यर्थः । सकामत इति पाठे क्रोधलोमाहुपलक्षकात् कामतो बलिष्ठदोषात् स
 तथा स्यादित्यर्थः । तेन विना वैराग्यं त्यागोचमः, तत्तद्विषयप्रतिहतः, फलाप नावकल्पते,
 प्रत्युत प्रत्यवापयेन मन्पादयति, प्रमाणनिरुद्धाचरणगुल्फावेति भावः । ननु विषयैराक्रमणसि
 श्रवणादिभिर्भगवद्राशिश्रव्यापि सम्भवान्त्वन्महिम्ना त्यागो निष्प्रलुप्त इति चेत्तत्राहुः श्रिप-
 याफ्रान्द्रेहानामिति । मगवद्राशेशे मति त्यागे न कापि क्षतिः । किन्तु निर्वर्तद्वै-
 दिकं येषामानन्दानं तेषां हरेः सर्वदुःखहन्निपयदोषदचीपयो निर्दोषमेव्यस्ताशो हृद-
 यादारोगमनं तन् सर्वदा कम्मिन्नापि काले न भवति । किन्तु 'विषयान् प्यायत' इत्युत्तरीत्या
 माय एव भावनीत्यर्थः । न च विषयाणां श्रवणापनभिमारभ्यतत्र तत्रशुक्तमगवद्राशे-

दुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'नराणां क्षीणपापाना'मिति वाक्यात्तदशेषेण श्रवणादि प्रयोज्य
 प्रभावशेषोपपत्तेः । न च 'वाच्यमानोपि मङ्गल' इत्यादिवाक्यैर्विषयसत्त्वेषि का क्षतिरिति
 वाच्यम् । उक्तवाक्यानां विषयमुखैवमुख्येन सेवमानस्य प्रमादात्तच्छ्रुतवापेपि प्रभुरति-
 कृषार्द्रखदोपमपाकरोति, अतो न विषयामिषय इत्यग्निप्रायकत्वात् । अत एव प्रायःपदमु-
 पात्तं तत्र । एतद्वाक्यामिश्रायान्तरस्मत्पितृव्यचरणकृतौ विवेकपैर्याश्रयविवृती विलोकनीयम् ।
 एवं साधनभक्तिमार्गं समर्पितं त्यागाभावगुणसंहरन्ति अतोन्नेति । यतो बहून्वैव
 बाधकान्युक्तान्यतोऽत्र साधने भक्तौ श्रवणादिरूपसाधनभक्तिमार्गं त्यागः संन्यासः सुखावहः
 आनन्दहेतुर्नैव भवतीत्यर्थः । साधनपदमेवकारश्च फलभक्तौ त्यागस्य मुखनैवत्यावगत्यै ॥
 नन्वेवं भक्तिमार्गं न युक्तश्चेत्परित्यागः, तर्हि ज्ञानमार्गं एवास्ताम्, एवञ्च भक्तिमार्गं
 व्ययंस्तद्विचार इति चेत्तत्राहुः विरहानुभवार्थमिति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
 स्वीयवन्धनिष्टुत्तर्यं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥
 कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।
 भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
 विकलत्वं तथान्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
 ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
 सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।
 भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥
 तादृशाः सत्यलोकादौ निष्ठन्त्येव न संशयः ।
 यहिद्येत्प्रकटः स्वात्मा यहियत्प्रयोज्येयदि ॥ ११ ॥
 तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
 गुणास्तु सद्गुरादित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥
 भगवान् फलरूपत्याग्रात्र बाधक इष्यते ।
 स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुष्यते ॥ १३ ॥
 दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिष्यति नान्यथा ॥ १४ ॥

तुशब्दः साधनमार्गवित्यागव्यावृत्त्यर्थः । साधनमर्त्ता पत्न्यागस्य बहुबाधक-
 स्कन्दितत्वेनात्मभवेपि रसान्तरस्य प्रभोः परमकलरुपदितीषदलनिर्दिपभावात्सादन्-
 लक्षणे यो निगदतुमपमदर्थं पत्न्यागः सर्वान्गभावाद्भवतुः संन्यासः प्रशस्यते, प्रशम्नो
 भवति, किंवा प्रकृतेषु मोक्षार्थिकरूपान्तरानेन कथ्यते इत्यर्थः । तेनानिशितभगवद्दर्श-
 वागतपाधिकाराधिनानेन निर्दिष्टमानः पत्न्यागः परमपुमर्थगुणतद्विप्रयोगम्यानुनादर-
 तया भक्तिमार्गं भव्यतम एतेनद्विषागः सुचान्तर इति भावः । ननु ज्ञानमार्गविसंन्यास-

ग्रहणे यथा विहितत्वात् कापायवशमेव क्रियते, स हि सात्त्विकयो मोक्षार्थः, तथा भक्ति-
मार्गीयसंन्यासग्रहणे स न भवतीति किमर्थं तत्सम्पादनमिति चेत्तत्राहुः स्त्रीयवन्धनि-
वृत्त्यर्थमिति । अत्र विरहानुभवार्थं भक्तिमार्गीये परित्यागे ज्ञानमार्गीयसंन्यासे प्रसिद्धो
वेपथुस्तं विना भार्यादिभिः प्रतिबन्धः कार्य इति स्त्रीयैर्दारुदिभिर्यो बन्धः प्रतिबन्धः, किंवा स्त्रीयेषु
बन्ध आसक्तिः प्रतिबन्धरूपा तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यो, न चान्यथा, प्रकारान्तरेण ज्ञानमार्गीयेण न
कर्तव्य इत्यर्थः । यथा ज्ञानमार्गीयसंन्यासे तादृश्वेपसादृष्टविशेषद्वारापवर्गोपयोगित्वम्, न
तथा भक्तिमार्गीयसंन्यासे, तस्य स्त्रीयवन्धनिवृत्तिमात्रप्रयोजनत्वेनैवात्र कर्तव्यत्वादित-
रथा तदभावादिति भावः । ननु ज्ञानमार्गे गुरुतदुपदिष्टसाधनादेरिष्टसिद्धिः, न पुनः
संन्यासमात्राद्, भक्तिमार्गीयसंन्यासे तु तदप्रसिद्धेः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्यां तत्रसि-
द्धिमाहुः कौण्डिन्यो गोपिका इति । कौण्डिन्यो महर्षिः स गुरुः प्रोक्तः, गोपिका
घोषानुष्णरूपाः संपन्नित्यः, ता भक्तिमार्गीये विरहानुभववर्षवसादिति संन्यासे गुरवः
प्रोक्ताः, श्रीभागवतादिषु सम्यक्प्रतिष्ठा इत्यर्थः । अत्रापममिप्रायः । कौण्डिन्यस्तानन्तगुण-
वर्षनाकर्णनोदीर्घतदभ्युत्थननादिमनोरक्षणयभवदनन्तभावसन्ततोपपरववृत्तेः कृत्स्नप-
रित्यागेन विपिनगहरादिषु तद्रूपेणविवशस्य सर्वपरित्यागपूर्वकताद्यातिलक्षणविर-
हानुभवहेतुभावप्रकाशकत्वमस्ति । गोपिकानां तु स्वप्राणप्रेष्ठप्रस्फुरत्सर्पान्मनाववचया
रासोत्सवादिप्रस्तावे तथात्वं स्फुटरूपेवेति लोकवेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयप्रकाशस्य प्रभुना
स्वप्रयोजनार्थं स्वभोग्यभक्त्यापितस्य प्रथमं तत एव प्राक्तत्राचत्रैव गुरुत्वं समजासतम् ।
महर्षीं तु तद्दर्शनार्थप्रकर्षतीत्वात्तदुक्तिः, प्रमाणमार्गीयसात्र गुरुत्वं गुरुत्वमशुक्तिमिति ।
तेन गुरुत्वमत्रैतत्परित्यागफलसाधनीमूतभावप्रकाशकत्वं विवक्षितम्, न तूपदेष्टृत्वम्, तस्य
प्रकृतेऽभावात् । एतत्संन्यासस्य ज्ञानमार्गीयतद्विलक्षणत्वेनैतादृशस्यैव तस्य बन्धुमौचित्यात् ।
उपदेष्टृत्वस्यापि तदर्शजापनमाग्रीपविक्रतया फलतो विशेषमावाच । अत एव 'एवं सत्यसि-
न्मार्गे स्वामिन्य एव गुरुव इति ज्ञापितं भवती'ति निरोधविवृत्तिप्रकाशे श्रीमद्भस्मव्यसुचरणवा-
रुक्तिव्यकान्ति । 'स्वामिन्य मये'तिवक्त्ररानुसुखं गुरुत्वमेतासामवसेयमित्यन्वयेदेतत् । किञ्च,
न केवलमेता एतादृशभावमात्रस्य निजमार्गीयस्य प्रवृत्तिव्या, किन्तु यथा स्वमजनपर-
णामेतद्भावफलं मिष्यति, तथातुक्त्या सम्पादितस्य इति विरहानुभवात्मकफलोपविकर्ष-
वत्त्वलक्षणं माभनत्वं गुरुत्वेषि न विरुद्धं, यद्वैतव्य निमित्तकारणत्वमित्याशयेनाहुः
साधनं च तदिति । तद्व्यभिद्धं मुख्यं साधनं गोपिका एवेत्यर्थः । चोप्यर्थे । तेन श्रीम-
दाचार्यचरणानुग्रहभरिजुन्मिततद्व्यकृष्टीतन्मार्गीयप्रकारपरिकल्पनावतमेतद्भावसजातीयभाष-
यत्तैतद्भजनपूर्वकं प्रभुमजने यथोक्तमुख्यफलं भवतितरतं निर्विचिकित्समिति भावः ।
अत एव भयवद्भजनार्थशाय्येतासां भजनशुक्तमिति सूक्तिः श्रीमदाचार्यचरणानाम् ।
नन्वेरमनासु गुरुत्वे व्यक्त्वापितेति क्रमेतद्व्यकृष्टितं स्वमार्गीयं माभनमित्यत आहुः
'माय इति । मर्यादमात्रशुक्तानां मत्तानां निप्रयुक्तवदशापवादान्मिपतो मनोनामनिपयस

भावस्य भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन रसात्मकत्वात्तस्य भावनया स्वाचार्यानुग्रहभरसमुत्पत्तथाविध-
 भगवदङ्गीकारादेवोदयमानया सिद्धः पर्यवसितो यस्तत्सजातीयोऽनुभवैकगम्यो भावः
 स एव तन्मार्गाधितया पूर्वोक्ते परित्यागफले साधनमिष्यते, अन्यत् ज्ञानमार्गीयत्वागे
 प्रसिद्धं किमपि साधनत्वेन नेष्यते, नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । अस्तिद्वयस्य भावस्य सा-
 धनत्वायोगेन प्रियतमस्य गुप्ततया श्रितस्य विप्रयोगरीत्या तत्तद्भावपोषकस्य तादृग्भक्त-
 निजविषयकोत्कटातिनिरीक्षणेन प्रतिक्षणविलक्षणरसभावानुभवविचक्षणस्य प्रभोः शुद्धपुष्टि-
 भक्तकर्तृकया परमार्तिपूर्वकप्रियान्वेषणतर्वादिप्रध्वगुणगानतत्तदवस्थासम्बन्धिभावविषयिण्या
 भावनया तत्रैव सिद्धः फलितो यः कोऽप्यनिर्वचनीयोऽनुभवैकविषयवैभयः स्वविषयातिरिक्त-
 स्मरणहरणस्वभावः स एवोक्तमक्तानामनुग्रहेणैव कदाचिदन्यत्रापि क्वचिदुदितः परित्याग-
 फले साधनमिष्यत इत्यर्थः । एतेनोक्तमक्तानां गुरुत्वं सम्यगुपपादितं भवतीति भावः ।
 नन्वहनिंशं विरहभावनामन्वस्यतस्तत्परिपाकदशायां नियमतो वैकल्यावस्थादिकं
 यद्भवति तत् कथं फलरूपरसभावेऽन्तर्भावार्हम्, लौकिकतत्तुल्यरूपत्वदर्शनेन प्राकृतत्वस्य
 दुर्वास्तादिति चेत्तत्राहुः विकलत्वमिति । विकलत्वमनुसन्धेयस्याननुसन्धेयस्य चा-
 ननुसन्धानानुसन्धानान्यथानुसन्धानादिजनको व्यभिचारिभावः । तथा तत्सदृशं व्यभिचारि-
 भावरूपं प्रथमानुभूतप्रियविषयकतत्तदयोत्कटाभिलाषजनितमस्वास्थ्यं, येन तदतिरिक्ते यस्तु-
 नि रुचिव्यापातः । ईदृशनावानामन्वेषासुफलक्षणमेतद्वयं फलीभूतस्य विरहभावस्य प्रकृतिः
 प्रकारः स्वभावो वा, हि यतः प्राकृतं लौकिकं दुःखादिजन्यं न भवति, अतः फलरूपरसभा-
 यान्तर्भावो नैतस्यानुपपन्न इत्यर्थः । नहि यज्ञातीयं कार्यं दुःखादितो जायते, न तज्ञातीयं
 सुखादित इत्यस्ति नियमः । शोकादिय हर्षादप्यभ्रमादेर्दर्शनात् । अत एवैवमुक्तं श्री-
 मदाचार्यचरणैर्दशमस्कन्धविवरणे, 'नहि दोषेणैव फलं भवति, गुणेन न भवतीति वक्तुं
 शक्यम्, दुःखादप्यशुभि आनन्दादप्यशुभीति । एवं संन्यासफलसाधनावधिभाय,
 तत्सम्पत्तिमतो साधकान्याहुः ज्ञानमिति । एवं विकलत्वास्वाभ्यादिना वर्तमानस्य सतस्वस्य
 भक्तिमार्गीयपरित्यागवतः । किञ्चैवं परित्यागप्रकारेण वर्तमानस्य भक्तिमार्गीयस्य तस्य
 विकलत्वास्वाभ्यादिभावस्य ज्ञानमात्माभेदानुभवरूपं 'बहिःसंवेदनायमावद्भारा ताद-
 र्शीप्रतापोपशामकतया स्वास्थ्यप्रयोजकं, गुणा भगवतो धर्माः, पूर्वं पदुधानुभूता पहव
 एवानुभवैकवेद्या ये सजातीयमतिर्भक्तैः सम्भूय मृतः क्रमेण मियो गीयमानाः स्वास्थ्यमु-
 पजनयन्ति, चापका विरोधिन् इत्यर्थः । ननु ज्ञानमार्गे संन्याससद्वृत्तात् ज्ञानाधारं फलम्,
 भक्तिमार्गेणैव तानात्तादृग्मेव भविष्यतीति न फलत कोपि विशेष इति चेत्तत्राहुः स्वत्व-
 लोक इति । फलभेदः सामग्रीभेदप्रयोज्य इति ज्ञानमार्गीयेण संन्यासेन विशेषितात्
 ज्ञानात् तत्त्वज्ञानात् सल्लोके स्थितिश्रमलोकप्राप्तिरिति यावत्, सा ज्ञानमार्गीयस्य संन्या-
 सिनो भवति, भक्तिमार्गीयस्य तस्य विरह्याच्चातुमानकभावनिदिहेतुभूतया मानः

सहकृतत्वाच्च भक्तिमार्गीयत्वात्, भावना साधनं प्रयोजिवान्, तत्र फलमपि तथा, तेनैव प्रकारेण विरहातुभवात्मकं भवेत् । नतु सल्लोकादिसदृशं, कारणानुरूपसैव कार्यसंन्याय्यत्वात् । सल्लोकाद्येतत्प्रागफलयोस्वारतम्यं तु सुमेरुसर्षपयोरिव सुप्रसिद्धमेवेति क इतोधिको विशेषोभिधेय इति भावः । किञ्च, ज्ञानमार्गीयस्य त्यागिनः फलं वस्तुस्थितयाप्राप्तमपवर्गाल्पम्, तदपि न त्वरितमेव भवति, किन्त्वतिविलम्बेनैवेत्यभिसन्धायाहुः तादृशा इति । तादृशाः संन्यासविशिष्टज्ञानवन्तः सल्लोकादौ ब्रह्मलोकादववान्तरफलतयोपनते तिष्ठन्त्येव, न तु श्रद्धेति मुच्यन्त इत्यर्थः । ते ब्रह्मलोके त्विति श्रुत्या तन्मुक्तिविलम्बावधारणात्तल्लोकसितिरसन्दिग्धेति न संशय इत्युक्तम् । तेन भक्तिमार्गीयत्वागफलचिन्तायामविचारितरुचिरस्याप्यस्यातिचिरेणैव चेत्प्राप्तिः, तदा तदाशामप्यवलम्ब्य स्थितिः श्रेयसी, न पुनरेतद्दुःखितोऽप्युचित इति भावः । नन्वेवं भक्तिमार्गीयत्वात्पि कृतः शीघ्रं फलसम्भवो यत्तत्तद्विच-धकस्तत्तदहन्ताममतादिरूपो वन्धस्तदवस्रस्ताज्ञाश्च ज्ञानादिकं विना कथमित्याशङ्क्य तत्रकारमाहुः चह्निश्चेदिति । सर्वपरित्यागानन्तरं विरहभावभावनाभ्यासमयस्त्वादन्तस्तद्भावरूपेण स्थितोऽत एव स्वात्मा निरुपपिप्रियत्वाजीवनहेतुत्वाच्च तत्त्वेन स्फुरितः स कदाचिदत्युत्कटतापवेद्भ्यादिभावस्तभावाधादशोन्तरमुभूयते तादृशो चह्निः प्रकटो दगादिभोचरश्चेद्भवति, तथाभूतश्च यदि पुनरन्तःप्रविशेत् तत्र दृष्टान्तो बह्विदिति । यथा काष्ठनिष्ठो बह्विः कदाचिन्मथनादितो बह्विः प्रकटीभूय पुनस्तन्मध्ये प्रविष्टः काष्ठतामपाकृत्य बह्विरूपतां सम्पादयति, तथा भगवानप्यात्मलेनान्तःस्थितो विरहभावोद्रेकाद्बह्विरागतः पुनः सम्यग्दः सर्वथा प्रतिबन्धकमपनीय निजभावरूपतां सम्पादयतीत्यर्थः । बह्विदृष्टान्तेन स यथा तापहेतुरूपेणैव सम्यग्दः स्वरूपालोकत्वं कुर्वते, तथा भगवानपि विप्रयोगभावप्रकारेणैव सम्यग्दस्तद्भावरूपतामित्यपि सूचितम् । तदैव पुनः प्रवेशक्षण एव सकलः सर्वोपि तत्तदहन्ताममतास्वो वन्धो नाशमेति प्राप्नोति, न चान्यथा, प्रकारान्तरेणान् प्रतिबन्धकस्य नाशो न भवतीत्यर्थः । नन्वेवं कार्त्स्न्येज्जहन्ताममतात्मकस्य वन्धस्य त्रिलये प्रत्य्यानलदध्यतिप्रपठे विप्रयोगे च प्राचुर्यमश्नति, जीवन्नेराशङ्क्यं स्यात्, तत्तद्रसयत्वात्तुगवस्तु दूरदूरतर इत्यत आहुः गुणास्त्विति । तुगन्दः प्रकारान्तरव्यावृत्त्यर्थः । गुणाः स्वरूपात्मका भगवद्दर्शनात्मकाः ते पूर्वं तथा तथा-तुम्हा नियोगदशायां सद्गुराहित्यात् चह्विःप्रियदर्शनापभावात् अतिविरहतापविह्वलतया कमपि प्रकारं प्राट्टयतां मकानामप्रिमैर्विभ्रग्गत्तुमचाय भगवता सर्वभावेन रक्षणीयानां जीवनार्थं भवन्ति । नतु स्वास्थ्यमप्युत्पादयन्ति येन तत्तवान्तरायः स्यात् । द्वि सुक्तोपमर्थः । रसात्मकस्य धर्मिणो निरहेण सन्दिग्धस्थितीनां जीवनं स्वरूपात्मकतया तदीयगुणानामेव शङ्क्यं यतः । यद्यपि धर्मिणो निरहस्य सर्वाधिकनलतया सर्वनिरोधाय-क्याशीरन कथमपि न नापटीति, तथापि तस्य प्रियगुणगानप्रादुर्भावात्तत्रप्रदत्त्वतीषां

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापपिडित्वं भवेत्तापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ॥ १६३ ॥

तुशब्दो भक्तिमार्गीयत्यागव्यापृत्यर्थः । ज्ञानमार्गे मोक्षार्थं विविदिपाविवृत्ताभे-
देन द्विविधोपि संन्यासो विचारितः । तदेवाहुः ज्ञानार्थमिति । ज्ञानार्थं ज्ञानप्रयोजनार्थं
यः स विविदिपासंन्यासस्तस्य ज्ञानेच्छाप्रयुक्तस्य ज्ञानोत्पादनोपयोगित्वात् । उत्तराङ्गं सु-
पत्यङ्गं यः स तु विद्वत्संन्यासस्तस्य ज्ञानोत्तरभाविनो मुक्तावेवोपक्षयात् । चकारेण मुक्तिपर-
मकारणे ज्ञानेपि तदुपयोगः सून्यते । तत्र विविदिपासंन्यासः कलौ न सम्भवतीत्यभि-
धासते । विद्वत्संन्यासस्तु यद्यप्यस्ति, परं तस्मिन् सिद्धिर्मुक्तिर्जन्मशतैरनेकजन्मभिर्भवति ।
'यहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत' इति प्रमुखाख्यात् । ज्ञानार्थं संन्यासस्तु कलौ
न सिध्यतीत्याहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं च न केवलं संन्यासाद्भवति, किन्तु साधनापेक्षं
यज्ञदानाद्यधीनं मतं, साधनत्वेन यज्ञादीनां श्रवणात् । 'तमेवं वेदातुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन' इति श्रुतेः । तानि च देशकालादिसाध्यानि, तच्छुद्धिः कथमपि
कलौ न भवति । पतोतः कलौ स विविदिपासंन्यासः कृतः पश्चात्तापायैव
भवति, नान्यथा, यतः फलान्तरमपि शंस्येतातः सर्वथैव न कर्तव्यं इति भावः । क्रिय,
न केवलं पश्चात्तापासायैव गर्भवसति, किन्त्यन्यदपीत्याहुः पापपिडित्वमिति । पापपिडित्वं
सपमंनिरुद्धाचरणं च भवेत् । अपिशब्दस्तद्व्यवसायसमुच्चयार्थः । यस्मादीदृशोऽयं संन्यास-
स्तस्मात् ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं न संन्यसेदित्यर्थः । यद्वा । ज्ञानेन हेतुना संन्यसेत्, नतु तेन निना
तवेत्यर्थः । अपिच भुगान्तरे यथा कथञ्चिद्विविदिपासंन्यासस्य निर्वाहः शक्येतापि, कलौ
तु कलयामि नेत्याहुः सुतरामिति । कलिदोषाणां यहूनां प्रबलत्वादश्रवणवाधत्वादिति
स्थितं, पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १४-१६३ ॥

ननु यदि कलिदोषप्रायत्याजानामार्गे न संन्यासस्य निर्वाहस्तर्हि तत एव भक्तिमार्-
गेपि तस्य तमेपि तुल्यमित्येवमाशङ्कन्ते भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि श्रेयोपस्तदा हि कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अथारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावात् ।

यास्य्यहेतोः परित्यागाद्वापः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरग्र न शक्नोति कर्तुं यापां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मानरो पालाश सन्धः सुपुगुः कश्चित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियञ्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रष्टयते स्वार्थादिति मे निश्चितां मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गेण चैत् कलिसम्बन्धी दोषः प्रयत्नरूपा नाश एव स्यात्, ननु त्यागस्य फलपर्यवसानमिति किं कार्यं, स्वीकार्यो वा ज्ञानमार्गीयः परित्यागः, परिहार्यो वा भक्तिमार्गी योपीति महत्सद्भूतमिति प्राप्ते, उच्यते, समाप्तानमिति शेषः । तदेवाहुः अन्वारम्भ इति । ज्ञानमार्गे संन्याससोपक्रमे कलिकालादिदोषैः साधनवैगुण्यात्तदनिर्वाहे नाशः फलाभावो युज्यते । न च तत्र दोषसत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । 'कलेर्दोषनिधे'रिति वाक्येन भगवद्भजना- विरक्तौ तत्सद्भावस्य घोषितत्वात् । दृष्टस्य श्रुतस्य वा नाशस्यैव दोषोऽत्रायकत्वाच्च । अत्र भक्ति- मार्गे आरम्भे उपक्रमे त्यागस्येति शेषः नाशः फलाभावो न स्यात्, कलेरन्यत्र वापकस्यापि भक्तिमार्गे साधकत्वेन साधनवैगुण्यात्प्रसक्त्या संन्यासस्यानिर्वाहासंभवात् । भक्तिमार्गस्य ज्ञान- कर्मादिभ्यो बलवत्त्वस्य बहुलमुपलम्भात् । 'न कर्हिचिन्मत्ता नक्ष्यन्ति' 'न मे भक्तः प्रणश्यती' त्यादिभिर्मक्तस्य नाशाभावावधारणाच्च । एकदशस्कन्धे 'न ह्यंगोपक्रमे नाशो भद्रमसौदृशा- ल्यादिभिर्मक्तस्य नाशाभावावधारणाच्च । एकदशस्कन्धे 'न ह्यंगोपक्रमे नाशो भद्रमसौदृशा- ल्यादिभिर्मक्तस्य नाशाभावावधारणाच्च । एतन् भक्तिमार्गे दोषलेशोपि न शक्तिं शक्य इति भावः । किञ्च, भक्तिमार्गे परित्यागवान् कश्चिन्नद्ये दृष्टः श्रुतो वा येन तद्दृष्टान्तेना- न्यसिन्नप्याधुनिके नाशः शक्यवचनः स्यादतो दृष्टान्तस्याप्यभावतो भक्तिमार्गे न कश्चिद्दोषोऽपि शक्यते दोष इति न नाशसम्भावनालेशोपि । ननु तथापि विरहव्यथाव्या- कुलः सन् यदि कोपि कदाचित् स्वास्थ्यसम्पादकं कमपि पदार्थमुपादधात्तदा तस्य भावस्य वा पापः स्यादेवेति चेत्त्राहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यप्रयोजकस्य येनैवैतन्नाशविघातकं किञ्चिदपि स्वास्थ्यं भवति तस्य सर्वस्यैव पूर्वमेव सर्वभावेन त्यागादस्य भावस्य त्यागिनो वा वापः प्रतिघातः केन पदार्थेन सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । ननु लौकिकस्य वापकस्यासम्भवेऽप्यलौकिकाः कालादय एव वापका भविष्यन्तीति चेत्त्राहुः हरिरिति । यद्यपि हरिः सर्वदुःखहर्ता समर्थः सदवयव, तेन भक्तलेशशेसमीक्षितुं न क्षमः, तथाप्यत्र वासिञ्चनिसञ्चुरविप्रयोगभावे वाधां नाशं स्वरूपसाहचरैतन्नाशरूपैर्भक्तानामपोषणरूपं कर्तुं न शक्नोति, समर्थो न भवति । अपरे कालादयः कुतो वाधां कर्तुं शक्यन्तीत्यर्थः । इत्यायमभिसन्धिः । भगवान् हि रसत्वेनैव 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या निरूपितः, तत्त्वं च संयोग- निप्रयोगालोके शृङ्गार एव विद्यमानमिति तदुभयात्मकः स्वयं स्वस्वरूपात्मकानेव तत्तदस- माधांस्तत्तद्विहितनिरत्यनुश्रीतेष्वविर्भाव्य तदनुभवं विदधत्तद्दोषितनिजभावनिचयानां चानुभवमनिर्वचनीयानेकप्रकारैर्मैकानां सम्पादयन् स्वरूपानन्ददायको महोदायो मुहुर्मुहुर्वि- प्रयोगादिभावपोषणमेव कर्तुमर्हति, न तु तद्विधातमपि, स्वस्य भावात्मकत्वानेपां चातिप्रव-

लत्वाद्भक्तविषयकैर्भावैः स्वस्य तदधीनत्वभावनात् निरवधिक्रुपानिवृत्तस्य प्रकटितत्वात् । नतु तथापीश्वरः स्वतः कदाचिद्भावमन्यथयेदेव, न तु नियमेन पोषयेदित्याशङ्क्य तस्य स्वभाव एवेदं शोभयेत्तद्भावो पोषयत्येव, न तु नाशयतीतीममर्थं व्यतिरेके दृष्टान्तेन समर्थयन्ति अन्यथेति । यदि भगवान् स्वरूपासृतेरुक्तभावैर्भक्तान् पोषयेत् क्वचित्, किन्त्वेतद्भावव्यापनमेव कुर्यादिति तदा लोके मातरो जनयिष्यो वालान् खनन्धयान् खन्यैः क्वचित् न पुपुषुर्न पोषितवत्य इत्यपि स्यात् । तनु तथाभूतस्वभावानां तासां सर्वधैवाप्रतिद्वन्द्वमसम्भावितमशक्यं च, एवं भगवतोपि स्वरूपासृतेर्भक्तानामपोषणमेतद्भावनाशनरूपमित्यर्थः । तेन खन्यादिदानेन बालकानामपोषणे यथा मातृपुत्रास्तत्पुत्रस्वभावस्य तेषां जीवनस्य चान्यथाभावः स्यात्, तथा स्वरूपासृतदानेन भक्तानामपोषणे स्वरूपात्मकानुभूयमानविप्रयोगभाववाधानलक्षणे भगवति तादृक्स्वभावस्य भक्तानां जीवनस्य चान्यथाभावः स्यादिति भावः । नतु यद्यप्ययं भावः सर्वोपश्रय-चापस्त्रायाप्येतद्भावस्य बहिःसंवेदनदशायामेवोद्भवसम्भवेन ज्ञानस्य च तत्राशकत्वेनैतादृशभाववतो भक्तस्य भगवदिच्छया ज्ञानिभिः संघे सति तद्वाक्यैरेतद्भावविपर्ययेन चित्तस्थान्वाद्युक्तिरूपो मोहो भविष्यत्येव, तेन च फलप्रतिबन्ध इति चेत्तत्राहुः ज्ञानिनामपीति । यद्यपि 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्यै'त्यादिवाक्यैर्ज्ञानस्य तादृशभक्तिपरिपन्थित्वमिति तद्वत्संगे भवति भाववैपरीत्यं, तथापि भगवान् भक्तं तादृशं ज्ञानिनामपि वास्येन ज्ञानाद्भक्तेराधिक्य-ज्ञापनाय तन्मार्गीयाणां संसर्गं संपाद्यापि तद्वास्येन बहिःसंवेदनविषयत्वाद्वा तद्भावविरोपिना अस्त्युक्तभावप्रवृत्तं न मोहयिष्यति, तथा सति तद्भावमेव तस्य न सम्पादयेत्, प्रयोजनाभावात् । अत्रे तस्य ज्ञानिवाक्यादिभिर्निरस्तत्वात् । किञ्चैवं सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धं ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गास्वाधिक्यमुत्तिदेत् । अतो भक्तस्य भावः केनाप्यन्यथा कर्तुमशक्य इति न फलप्रतिबन्धसम्भावनापीति भावः । लक्ष्ययोगेष्वाप्येति मोहानुत्पादः सूच्यते । नतु प्रभु-कृतिप्रयोजनमाकलयितुमशक्यं तदिच्छामन्तरेणेति कदाचिरत्तमपि भावं प्रत्यादित्सुभवेत्, तदा ज्ञानिवाक्यैर्भक्तमपि मोहयेदेवेत्याशङ्क्यामाहुः आरम्भप्रद इति । यत् आत्मानं रसरूपं भक्तेश्च प्रकर्षेण निमुक्तसंश्लेषतया ददाति, शिवः श्रीत्याश्रयश्च, अविश्वप्सात्तदधीनश्च भवति, ज्ञानो दिक्षितस्य स्वरूपस्यैतद्भावप्रतिरिक्तप्रकारेण दानासम्पवादेतद्भाववहिते तदानामभवेना-प्यादेयतापत्तेः श्रीत्यन्यथात्वप्रमत्तेः प्रयोजनाभावप्रौढ्याच्च किमर्थं मोहयिष्यतीत्यर्थः । एवं स्वमार्गीयं परित्यागं सम्पत्तिचार्यं तं कर्तुंयुगपदिशन्ति तस्मादिति । यस्मादुक्तातिरिक्त-प्रकारेण कृतः परित्यागः पश्चात्तपैरुपैवमित्यस्यसादुक्तो यः प्रकारो 'निरहातुभवार्थं चि'त्यादिना तेन परित्यागो भक्तिमार्गीयः गन्धामो विधीयतां क्रियतामित्यर्थः । तथा सति पश्चात्तपनिवृत्तिर्नमुक्तान्मदप्रवृद्धं भविष्यतीति भावः । नतु तपपरित्यागस्यैतद्व्यकारेण विद्वानपि प्रसारात्तद्व्यपत्तिसौमे क्रियित्ययोजनं भविष्यत्येव, तस्यापि तत्र तत्रोक्तत्वादिति चेद्यत्राहुः अन्यथेति । अन्यथा प्रसारात्तौ गन्धामो स्वार्थात् स्वप्रयोजनात् अद्वयने अशे भवति, तेन पश्चात् तत्र एव भवेदिति मे एतद्भावतत्त्वाभिप्रेत्य निश्चिता मतिर्निःसन्दे-

था बुद्धिरतो मदीयैरेतन्मलनुसारिभिः प्रकारान्तरं सर्वयैव नोपादेयमित्यर्थः ॥ १७-२१ ॥

उपसंहरन्ति इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्वभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासचरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतिशब्दः समाप्तौ । कृष्णप्रसादेन कृष्णः फलात्मा, यशोदाद्युत्सङ्गलालितः, तस्य प्रसादः, परमकाष्ठपत्रोऽनुग्रहः, तेनासाधारणालौकिकहेतुनालौकिकसैतत्रिचयजनना-सामर्थ्यात् बह्वभेनेति प्रवितेन प्रभोः प्रियेणात एव रसान्मकृतस्वरूपस्य संयोगविप्रयोग-भावतदयान्तरभेदानुभववता भक्तौ फलरूपायाम् संन्यासचरणं पुष्टिमागीयपरित्यागा-शंकार इति यावत्, तत् विशेषेण स्फुटतया गुप्ततया वा निश्चितं निर्धारितं, अन्यथा एत-द्विश्वयाभाधे फलरूपाभक्त्यभावे वा प्रकारान्तरेण संन्यासमुरीकुर्वन् पतित उक्तस्वमार्गीय-संन्यासफलात् प्रच्युतो दोषवांश्च भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीविद्भलेशचरणाब्जयुगानुगश्रीकल्याणरायतनयेन मुदा विचार्य ।

गोपेश्वरेण विहिता विष्णुतिर्वितन्यात् संन्यासनिर्णय इयं विदुषां विनोदश्च ॥ १ ॥

इतिश्रीश्रीगोकुलाधीशपदसरसिजसेवापथप्रवर्तकश्रीबह्वभाचार्य-
चरणाब्जरजोपुशरणश्रीकल्याणरायात्मजश्रीहरिरायानुज-
श्रीगोपेश्वरविरचिता संन्यासनिर्णयविष्णुतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवरणसमेतः ।

स्वाचार्यवर्धचरणोदितभक्तिमार्गप्रारम्भकालिकव्रतव्रतजनप्रकारम् ।

संन्यासनिर्णयमयं विवृणोति दासः श्रीबालकृष्णपदपञ्चनिवेशितात्मा ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा यदा देहदेशपरित्यागविषयकं भगवदाज्ञाद्वयं पुरःस्फूर्तिक-
विचारेण न कृतवन्तः, तदा सेवकत्वात् पश्चात्तापे जाते, लोकत्यागविषयिण्यां भगवतस्तृती-
याज्ञायां जातायां, विचारितवन्तः, किं भगवान् मधुपर्धप्रसन्नोस्ति, नवेति । तत्र यद्यप्रसन्नः
स्नात्, उपेक्षेतैव, न त्वाज्ञापयेद्, अतो द्वितीयैव कोटिः; परं तत्र किं कारणमिति
विचारे सुक्ष्मटीकानिघृत्त्याऽतिसर्जनरूपदेशत्यागस्य, माधवभट्टकाश्मीरिनिघृत्त्योपचयरूपेदह-
त्यागस्य च भगवतैवं कारितत्वात् पूर्वाज्ञयोर्देशदेशव्यदौ यौगिकावयवगतौ । ततस्तदाज्ञाद्वयं भग-
वतानेन प्रकारेण साधितमित्येव कारणमिति निश्चित्य पूर्वाज्ञाद्वयवृत्ततीयस्या अपि दुर्ज्ञेयतां
निश्चित्य, यद्यप्याज्ञाद्वयं सम्पन्नम्, तथापि स्वतस्तु न कृतम् । अतस्तदकरवजः पश्चात्तापः
कथं निरर्तत इति विचारे करिष्यमाणाज्ञाविषयविचारादेव भगवान् निवारविष्यतीति
निश्चित्य स्वावस्थापदनपूर्वकं परित्यागनिरूपणं प्रतिजानते पश्चात्तापेत्यादि ।

पश्चात्तापनिघृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गछित्तये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

अत्र केचित् प्रायो भक्तिमार्गविपरित्यागेत्तरमवपदायांन् विचार्य त्यागविचाराभाव-
जनितस्वपश्चात्तापनिघृत्त्यर्थं परित्यागविचारप्रतिज्ञेत्याहुः । अन्ये तु कर्ममार्गीयाणां संसार-
वर्तमान्यस्य चार्थन्येष्यमात्रात् तत्सहचयेन कदाचिद्भगवदीया अपि तादृशा मा मूढचित्ते-
वदर्थं सुरतोपायस्य संन्यासस्य निरूपणप्रतिज्ञेत्युक्त्वा, शरीरवैकल्ये जाते पूर्वदशां स्मृत्वा, मया
पूर्वमेव भगवदर्थं किमिति न यत्नः कृत इतीदृशो यो भगवदीयानां तापः स पश्चात्ताप इत्याहुः ।
देहे तु भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च साधनदशायां भिन्नदशायां च परित्यागः कर्तव्यत्वेनोक्तः,

त्राचार्या पूर्णवैराग्याभावेन सम्पत्परित्यागासम्भवात् प्राग्ण्डित्वप्रसङ्गेन पश्चात्तापायैव सः
 सात्, एतत्तारतम्यज्ञानाभावेन भगवदीया अपि पूर्व परित्यजन्तः पश्चात्तप्ता भवेयुः, तथा
 तान् दृष्ट्वा स्वयमाचार्या अपि पश्चात्तापमाप्नुयुरिति तदुभयविधपश्चात्तापागुदवाय प्रतिज्ञेत्साहुः ।
 'श्रेण्ये तु आचार्यैर्निबन्धे 'त्रिदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्रावितोषि त'दित्याज्ञानात्तद्दीक्ष्य पुष्टि-
 मार्गीयोपि तुरीयाश्रमत्वेन त्रिदण्डं परिगृह्यन् पश्चात्तापमाप्नुयाद्, अतस्तदगुदवाय पुष्टि-
 मार्गीयसंन्यासविचारारम्भ इत्याहुः । अन्वये तु श्रुत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नस्य रक्षात्मकस्य भगवतो
 विरहात्मकभावानुभवः सर्वात्मभावप्रपत्येकलभ्यः सर्वपरित्यागं विना न सम्भवतीति तस्य
 त्यागस्य स्वरूपादिकमविदुषां ज्ञानादिमार्गेष्वपि परित्यागस्योक्तत्वात् सन्दिहानानां स्त्रीयानाम-
 विचारतः परित्यागः पश्चात्तापायैव भवेदिति तदभावाय विचारारम्भ इत्याहुः । मया तु
 तेषां परस्परविसम्मतिमवलोक्यान्तःकरणप्रबोधग्रन्थस्य पश्चात्तापपरित्यागपदयोश्च प्रत्यभिज्ञा-
 नात् स एव पश्चात्तापोऽत्र निवर्त्येत्यत इति न दोषः । ननु भगवदाज्ञाया जातत्वात्
 तथा तत्कर्मव्यतायाः स्वयं च निश्चितत्वाद्द्विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः स इत्यादि
 विचारणेत्यन्तम् । स परित्यागः मार्गद्वितये प्रोक्तः, मार्गस्य द्वितयं मार्गद्वितयम् । अत्र
 संख्याया अवयवे तयवित्यनेन द्विशब्दादवयवे तवर् । अवयवशब्दश्च 'भङ्गं प्रतीकोवयव'
 इति कोशादज्ञास्य एकदेशे रूढः, सोऽत्र न सङ्गच्छते, सदस्याया गुणत्वेन तत्र देशमे-
 दस्य वक्तुमशक्यत्वात्, किन्तु 'सत्यं छवयवः प्रोक्तः सर्वावयवविनामिद्' इति द्वादशस्कन्धे
 उपादानकारणेषु प्रयुक्त इति तदत्र ग्राह्यम् । तथा च संख्यायाः कारणं संख्येयं तदत्र
 वदति । समाप्ते मार्गखेत्तमेदे पृष्ठी, तेन मार्गान्निवृत्तौ यौ द्वित्यसंख्यासंख्येयौ तयोः
 प्रकर्षेणावश्यकर्तव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तत्र कौ तौ मार्गावित्यपेक्षायां, कुतश्च तत्रोक्त इत्यपे-
 क्षायां आहुः भक्तौ ज्ञाने विशेषत इति । भक्तिमार्गे आरम्भदशायां सिद्धदशायां
 च, ज्ञानमार्गे विविदिपादशायां विद्वद्दशायां च वैराग्याद्यतिष्ठयरूपं विशेषमभिप्रेत्योक्त
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु 'योगाख्यो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्तया, ज्ञानं कर्म च भक्तिभे'त्येका-
 दशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् त्रयोपि योगा नृणां श्रेयःसाधकत्वात्तुत्या इति कर्ममार्गे कुतो
 नोक्त इत्यत आहुः कर्ममार्ग इत्यादि ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

चातुराश्रम्यपक्षेण यद्यपि कर्ममार्ग उक्तस्तथापि 'कर्मयोगस्तु कामिना'मिति भगवता
 तस्य कामाधिकारकत्वेनोक्तत्वात्परित्यागस्य च वैराग्याधिकारकत्वात्तत्र न कर्तव्यः । यद्यपि
 'पनादा प्रनवेद्विद्वानातुरो वाय दुःखित' इत्यत्रिन्मा आतुरभयभीतयोरेत्युक्तस्तथापि कलि-

कालतः कलिकालं प्राप्य सुतरां न कर्तव्यः । कलिद्वय्येषु संन्यासस्यापि गणनादित्यर्थः । तर्हि मास्तु कर्ममार्गं तस्य कर्तव्यता, तथापि यत्रोक्तत्वेनैव यथा कर्तव्यो, विचारस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायामाहुः अत इत्यादि । अतः तत्तन्मात्रं तददृशायां परित्यागस्योक्तत्वात् अस्तिमार्गं आदौ आरम्भे कर्तव्यत्वमभिप्रेत्य विचारणा यथा कथञ्चित्सञ्जातभक्तेः पुंसो भक्त्युत्कर्षवन्नकश्रयणादिनिर्वाहार्था एका आरम्भदशा, तैरुत्पत्तीरासक्तिसिद्धयर्था द्वितीया, तदुत्तरं व्यसनसिद्धयर्था तृतीया, तत्र यस्यां दशायां कलिकालादिक्रतदोपसम्बन्धो न भवति तदर्थं तदीयदशाफलस्वरूपप्रकारविचारः क्रियत इत्यर्थः । एवं साधेन प्रयोजनमुक्तम् ।

अनायमर्थः । एकादशस्कन्धस्य सप्तदशोऽध्याये, 'यथातुष्टीयमानेन त्वमि भंक्तिर्गुणा भवेत् । स्वधर्मनाराविन्द्राक्ष तन्मे व्याख्यातुमर्हसी'त्युद्धवप्रश्ने चातुराश्रम्यं वदता भगवताष्टाः दशाध्याये 'इष्टया ययोपदेशं मा'मित्यादिभिः पञ्चदशभिः संन्यासाश्रमरूपः परित्याग उक्तः । तदनन्तरं भक्तिवैराग्ययोरपि यथे 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मन्त्रतो वानपेक्षकः, सलिङ्गाना-श्रमांस्त्यक्त्वा चोदविधियोर' इत्यादिभिः सार्धं दशभिरवैचक्ष्यं परित्याग उक्तः । अत्र च ज्ञानभक्तिमार्गिणोर्धर्मोः समाना एव सङ्गीर्षोक्तः । एव पूर्वोक्तेषु चोच्यम् । तथा 'न्यासे कुटीचकः पूर्वं यद्बोदो हंसनिष्क्रिचा'विति चत्वारो वेदाः संन्यासस्य तृतीयस्कन्ध उक्ताः, तेन मार्गन्येति तस्य कर्तव्यता । यद्यपि कर्ममार्गं तृतीयस्य चतुर्थे पादे 'पुरुषार्थोत्-शब्दा'दिल-भिकरणस्ये'व्याचारदर्शना'दित्वादिषु पञ्चसु सूत्रेषु चशिष्टादीनां ब्रह्मविदाममिहोनादिकर्म-करणाचारदर्शनात्, 'जनको ह वै बहु दक्षिणेन यज्ञेनेन' इति ब्रह्मविदोपि जनकस्य कर्म-करणश्रुते 'स्त विद्याकर्मणी समन्तारमेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतौ विद्याकर्मन्यां फलारम्भश्रावणात्, 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा तं दर्शयं मासयोर्वृणीत' इति कल्पश्रुतौ ब्रह्मविदोपि ब्रह्मत्वेन त्विक्त्वश्रावणात्, 'आश्विन धृञ्जलामनालमेत यो दुर्गावृणः सोम पिपासेत्, ऐन्द्राग्र पुनरुत्कृष्टमालमेत य चातृतीयात् पुरुषात् सोम न पिपेत्, त्रिभिष्टो वा एतस्य सोमपीयो यो ब्राह्मणः सञ्जातृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिपेत् । यावज्जीवनमिष्टो न जुहुया'दित्वादिश्रुतिभिः कर्मकरणस्य नित्यताश्रा-वणात्, कर्मणश्च दम्पत्यपिकाकृत्याञ्जैमिनिमते आश्रमपक्ष एव, यथा कथञ्चित्कर्मकरणाशक्तौ सर्वत्सागरनरगम्, 'यदहोरेवे'त्यादिश्रुतिस्तु कर्माश्रकतदनधिकार्यन्धनंवादि विषयेति न तद्वैयर्थ्य-मिति कर्मनिपाकजैमिनिसिद्धान्तात् कर्ममार्गे न कर्तव्यः । अथ 'तुल्यं दर्शनं'मित्यादिसूत्रेऽप्युक्तं नतीरविजडमरतरदृष्टान्तेन दर्शनेनस्य साधारणतया कर्मावश्यकत्वासाधकत्वात्तेनैव च परित्यागस्यान्यमवापधिकारकत्वनिरासेन जैमिनिमते प्रजाजश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्वार-त्वात्, 'एतद्द स्म वै तद्विद्वांस पाहुः ऋषयः कावपेयाः किमयां वयमप्येव्यामहे, किमयां वय यस्यामहे, एतद्द स्म वैतल्लुं विद्वांसोविदो न जुह्वामकिं', 'एतावदरे स्वत्यसृत्त्वमिति दोमत्वा यावन्नलस्यः प्रजाजवे'त्यादिभिर्वैदीभिः श्रुतिभिः प्रजाजबोधनेन कर्मकरणश्रुतेरसर्व-विद्वन्निष्ठापनान् । 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्म'त्यत्रापि ब्रह्मपदेन वेदस्याभिप्रेततया तद्विद एवास्तिज्ययो-

धनेन तथा श्रुत्वा ज्ञानस्य कर्मशेषताया आपादयितुमशक्यत्वात् । 'आश्विनं धूम्रललाम'-
गित्यादिषु कर्मनियमवत् 'न कर्मणा न प्रवया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'रित्यादौ त्याग-
नियमस्यापि श्रावणेन रागोपाधिक एव कर्मनियम इति निश्चयेनाविशेषात्, उत्तरे वयसि
तुरीयाश्रमतया द्रव्ययज्ञत्यागेपि जरामर्याधिहोयश्रुत्या तस्मिद्धौ यावञ्जीवाधिहोयादिश्रुतेर-
प्यथाधाञ्च जैमिन्सुकुटूपणपरिहारे जाते कर्ममार्गीयचातुराश्रम्यपक्षस्याशुष्णत्वात् कर्ममार्गे
परित्यागः कर्तव्यत्वेनायाति, तथापि 'अग्निहोत्रं गवाळममं संन्यासं पळपैतृकं, देवराच सुतो-
त्पत्तिः कलौ पञ्च विर्यवये'दिति वर्जनस्मृत्या कलिकालतस्तत्र न कर्तव्यः । यदि च, 'यावद्
वर्णविभागोस्ति यावद्देवः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे'इति प्रतिप्रस-
वात् कर्ममार्गेपि कर्तव्यत्वं त्यागस्य विभाष्यते, तदापि जावालश्रुतौ चातुराश्रम्यपक्षं पूर्वमुक्त्वा,
ततः 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वाय पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको
चास्नातको चोत्सन्नागिरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति समाप्तौ विरागस्यैव
सर्वत्राधिकारत्वेन श्रावणात्, एकादशस्कन्धे 'यदा कर्मसु काम्येषु लोकेषु निरपालमु ।
विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्त' इत्यादिना वैराग्य एव तस्य पक्षस्य भगवता
कथितत्वात् कलौ च सर्वधर्मशून्ये वैराग्यस्यासम्भवात् सुतरां न कर्तव्यः । अतश्चातुराश्रम्य-
पक्षेण प्राप्तसंदांनीमधिकाराभावाद्यदा ज्ञाननिष्ठा भक्तिनिष्ठा वा भवति, तदा तस्मिन्मार्गे
कर्तव्यः । तत्र स्वस्य भक्तिमार्गीयत्वेन भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादादौ पूर्वं विचारणा तत्रकार-
चिन्ता क्रियते, तथा च स यथेकस्मिन्नेव मार्गे उक्तः स्यात्, यदि वा मार्गत्रयेष्वेकविष-
एवोक्तः स्यात्, तदा भगवदाज्ञापान्ये सन्देहाभावात् विचार्यः स्यात्, अस्ति तु सर्वत्रो-
क्तः, तत्र कः कीदृशो वा भगवदाज्ञापिपय इति निश्चेत् विचार्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं प्रयोजनमुक्त्वा विचारमारण्यते श्रवणादीत्यादि ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसद्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्वाभकत्वेन साधनार्थं तथा घट्टि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुरत्वावहः ॥ ६ ॥

श्रवणादीनां नवविषमकीनां प्रकर्षेण अविच्छेदेन सिद्ध्यर्थं परित्यागः कर्त-
व्यश्चेत् सः पक्षः नेष्यते नास्तीक्रियते । अयमर्थः । भगवता हि नृणां श्रेयोविधि-

त्वया ज्ञानकर्मभक्तिरूपं मार्गत्रयमुक्तम्, निर्विण्णाः, कामिनः, न निर्विण्णा नातिसक्ताभेति
 यथायथं तदधिकारिणश्चोक्ता एकादशे 'योगाख्य' इत्यादिना । निव्वपि संन्यासश्च तत्र
 निरूपितः । तथा 'न कर्मणे'ति श्रुतौ च त्यागस्य अमृतत्वरूपं फलमुक्तम् । तत्र फले मार्गा-
 देव, न तु केवलात् त्यागात्, त्यागस्य तत्तन्मार्गाद्वत्त्वेन तत्र फलश्रुतेरर्थादत्वस्यैव विचारित-
 त्वात् । 'यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोधरैः, व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्रामुयाथन्नवानपी'ति
 वाक्ये त्यागमात्रेण स्वप्राप्त्यभावस्य भगवता कथनाच्च । अतस्तस्य क्यश्चिदुपकारकत्वमेव ।
 तत्रापिकारश्च वैराग्यात्, तद्यथा यथोक्तुष्यते तथा तथा त्यागो मार्गसोपकरोति ।
 तसोत्कर्षश्च कथं स्यादिति विचारे केवलादष्टमात्रेण तदसम्भवान्मार्गानुभूत्या दृष्टसामग्री
 श्रवणापविष्टेदरूपा प्राद्या । अतस्तत्सिद्धयर्थं त्यागः कर्तव्यश्चेत्, स पक्षो नात्रेष्यते, न
 भवन्मतेहीक्रियते । अयमर्थः । भगवता हि 'यदा कर्मणिपाकेष्वि'त्यादिभिः साधनदशा-
 पन्नस्य परित्यागकथने अटनमेव तस्योक्तम्, न तु क्वचित्स्यत्वा श्रवणादिकरणम्, ततो
 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षक' इत्यादिभिः सार्धैर्नवभिः परित्यागं सिद्धदशापन्न-
 योज्ञानिभक्तयोरुक्तत्वा ततो ज्ञाननिष्ठस्यापरोक्षज्ञानाभावे 'दुःखोदरैषु कामेषु जातनिर्वेद आ-
 त्मवान्', 'अग्निज्ञासितमद्धर्मो गुहं मुनिमुपब्रजेत् । तावत्परिचरेद्भक्त्या श्रद्धापाननस्यकं,
 यावद्भक्तं विजानीपान्मामेव गुरुमाह्व' इति द्वाभ्यां विविदिपासंन्यासोपि संगृहीतः । ततो
 'यस्तस्ययतपहर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः, ज्ञानवैराग्यरहितकिदण्डमुपजीवति । सुरानात्मान-
 मात्मस्यं निहते मां च धर्महा । अविपककफापोसादनुन्माश्च विहीयत' इति द्वाभ्यां
 ज्ञानवैराग्यराहित्ये अविपककफावत्वालोकाद्वयहरानिरुक्ता । भक्तिमार्गीयस्य तु साधनदशायां
 संन्यासे किमप्यपिकं नोक्तम्, किन्तु 'भिक्षोर्धर्मः शण्डोऽहिते'त्यादिद्वाभ्यां संक्षेपेण चातु-
 राश्रम्यधर्ममुक्त्वा 'इति मां यः स्वधर्मेण भवेन्नित्यमनन्यमाह । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्ति
 विन्दते ददा'मिति फलोक्तिपूर्वकं चातुराश्रम्यधर्मनिरूपणमुपसंहरत् । तेन भक्तिमार्गीयस्यपि
 तत्र सन्निहितो भिक्षुधर्म एव मुख्य इति सिध्यति । एवं सति यदि श्रवणायर्थं संन्यासः
 क्रियेत, तत्स्वरूपेण तद्धर्मश्च विरोधः स्यादित्याशयेन प्रथमं संन्यासस्वरूपविरोधात्मकं
 दोषं न्युत्पादयन्ति सहायेत्यादि । संन्यासस्वरूपं हि जापालश्रुतौ 'तद्वैकं प्राजापत्या'मि-
 त्यारम्य 'एवमेवैतद्भव'त्रिलन्तेनोक्तम्, तदेवैकादशस्कन्धे 'इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्त्वा
 सर्वस्यगृह्णित्वे । अग्नीन्स्वप्राण आग्नेय्य निरपेक्षः परिग्रजे'दित्यनेनोक्तम् । तथा सति 'अग्न्यु-
 पचयनं कृत्वा जीवथाद्भनिपानतः' आद्याष्टकं विषाच प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा नम्रेणाग्नीन्
 स्वप्राण आग्नेय्य नैरपेक्ष्येण सर्वत्र परिग्रमणमिति सिध्यति । श्रवणादिकं तु सहायसङ्ग-
 न्नाध्यम्, सहायः समानशीलतया सहकारी, तत्सद्देन साध्यम् । नहि शापयितारं विना
 श्वणं सिध्यति, न वा श्रोतारं विना कीर्तनम् । नौ च नैतेन सह परिग्रमत इति न श्रवण-
 धर्मनयोः निदिदिः । प्रष्टृचर्चमिति पाठे तु प्रकर्षेण श्रुतिविषयान्तेति पूर्वोक्त एवार्थः ।

साधनार्थं, यदि तथा अवैधत्यागः कर्तव्यश्चेत् सोमि नेष्यत इत्यर्थः । नेष्यत इति पदद्वयं वज्राप्यनुपज्यते ।

एवमनूय परिहरन्ति अग्नेऽग्नीत्यादिद्वान्याम् । त्यागो हि न स्वतन्त्रं साधनमपि तु मार्गाद्गतयेति पूर्वं व्युत्पादितम् । तथा सति मार्ग एव स्वतन्त्रः साधकः । स च 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्ये'ति वाक्यात्पूर्वं श्रवणादिकमेवापेक्षते । तत्र श्रावणविधादिरूपं सहायम् । ते च 'इदास्तु पण्डिताः प्रोक्ता भगवन्ञ्जस्रतत्परा' इत्यादिना जलभेदे ये निरूपिताः, तादृशा-स्त्विदानीं दुर्लभा इति 'गायकाः भूयसंकाशा' इत्यादिना य उक्ता गायका वा पौराणिका वा मिलन्ति, ते च यथा स्वयं गृहसक्तो निरजिष्यमाणो वा तादृश एव, न तु स्वत उत्कृष्टाः, अतोऽपि तादृशैरेव संगो भवति, नान्यथा, नोत्कृष्टप्रकारकः । तथा च संगदोषेण स्वाभिप्रेतफलाभावाद्नेष्यत इत्यर्थः । अथ यदि तादृशा मध्यमाधिकारिणो मिलन्ति, तदा गृहपरित्यागे को दोष इत्यादिक्रवां स्वीयदोषादपि तथात्वमाहुः स्वयं चेत्यादि । चोप-यै । स्वयमपि विषयाक्रान्तः । 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टै'रिति न्यायेन पञ्चेन्द्रियविषयाकृष्ट-मानसस्वानभिष्यायन् पापपण्डी स्यात्, 'कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आत्मे मनसा स्मरन् । इन्द्रि-यार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते' इति गीतावाक्यात् तादृशः सत्तुपधर्मालकाधर्म-शाखाञ्जयासः पापपण्डी स्यात् । तत्र कालस्यापि सहायतामाहुः तु कालत इति । तु पुनः धर्मप्रतिपक्षरूपात् कलेरपि तथा स्यात् । अतस्तादृशानां संघेपि पापण्डित्यात् पतितः सादतो नेष्यत इत्यर्थः । अथ 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्यैः कलेः (श्रवण) कीर्तनाद्य-नुगुणत्वेन गृहत्यागे दोषभावो विभाव्यते, तदापि दोषमाहुः विषयेत्यादि । सत्यं काल-कीर्तनानुगुणः, तथापि कलशि एवानुगुणो, न तु साधनस्वरूपाशि, तेषु वाक्येषु तथैवोपल-म्भात् । अतो विषयाक्रान्तदेहानां पूर्वोक्तरीत्या विषयाकृष्टसूक्ष्मलिङ्गशरीराणां कालतः कलेः सकाशात् हरेरावेशः सर्वदा न, भगवद्विगतता सर्वदा न भवति, किन्तु कदा-चित् । तथा सति यदा आतुरावेशः साक्षात् पूर्वोक्तस्य सर्वस्य प्रतिपन्धात् पापण्डित्य-मेव भवेत् । अतो नेष्यत इत्यर्थः । कामत इति पाठे तु काम इच्छा, तथा च विषयक्रा-मनया तथा सादित्यर्थो बोध्यः । तदेतन्निगमयन्ति अतोऽनेत्यादि । अतः उक्तयो दोषेभ्यः, अत्र काले, भक्तौ भक्तिमार्गे, साधने साधनदशायात्, तादर्थ्यसम्भवीपक्षे आमक्तिमाधनार्थं वा, त्यागो गृहपरित्यागः नैव गुणोपदः । इदानींतनवीतरागिण्यत् पाप-ण्डित्यमापादयन् भगवद्रासक्तिरूपं सुखं न जनयति, तस्मात् मध्यमावानपि साधनदशायां मर्त्या न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र भक्तिमार्गे भगवता कर्तव्यत्वेन प्रोक्तस्य परित्यागस्य भगवत्किमाधनदशायागर्जन्यत्वे माषिते परिशिष्यात् तत्तिदत्वदशायां फलोपकार्यत्वेन कर्तव्य इति निदिन ॥ ३-६ ॥

तत्र 'भक्त्या त्वनन्वया दान्य अहमेवंविधोऽहम् । ज्ञानुं ब्रह्मं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंते'ति गीतायां भगवद्राजपात् पश्यन् प्रयी निधा । तत्र कस्मै पलाय कर्तव्य इति

विचारजायां प्रवेशस्य मत्कर्मकृन् मत्परम इति वाक्योक्तसाधनान्तरसापेक्षत्वात्ततः पूर्वमुक्त-
योर्ज्ञानदर्शनयोरर्थे कर्तव्य इत्याशयेनाहुः चिरहेत्यादि ।

चिरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेगः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता सुरवः साधनं च तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैव वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संग्मासेन विशेषितात् ।
भाषना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥
तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
बहिःश्रेयप्रकटः स्यात्मा बहिवत्प्रविशेषदि ॥ ११ ॥
तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
गुणास्तु सङ्गराहित्याजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥
भगवान् फलरूपत्वात्तत्र बाधक इष्यते ।
स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुष्यते ॥ १३ ॥
दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

विरहसानुभवो विरहानुभवः, निरहसामयिके यादुभवो विरहानुभवः, विरहान-
न्तरेणुभवो वा विरहानुभव इति विधा सम्भवति, तदर्थं कर्तव्य इति फलति, तत्राप्ये पक्षे
जीवस्य सृष्ट्यादौ व्युत्पत्त्यात्तो यो निरहस्योद्दोषेण आसक्त्या कृते तस्माभीक्ष्णमनुभ-
वार्थं, द्वितीयपक्षे तु, भक्तियोगनायान्यां सह कृत्यासक्तिप्रमन्यायेनोत्पादितोभ्यासरूपो यो
भगवदनुभवस्वदर्थं, तृतीयपक्षे तु 'वासामानिरम्'दित्यादिनोक्तो यः साक्षात्काररूपोनुभव-
स्वदर्थं, तथा चैवं त्रिविधो विरहानुभवोऽर्थः प्रयोक्तव्यं यस्य तद्विरहानुभवार्थं, क्रियाविशेषण-
मेतत् । तदर्थं तद्यथा स्यात्तथा परित्यागः प्रशस्यते । एकदशस्कन्धे भगवता 'धाम्यद्ददा
द्रवते यस्य चित्तमित्यनेनात्मन् स्तूयते, अतस्तदर्थं कर्तव्यः । अत्राप्यनर्थः । पुष्टिमार्गीयाणां
पौषाणां भगवद्रूपसेवार्थं कथ्यात् युष्टिः । ते तु जीवाः शुद्धमिथमेदाद् द्विधा । तत्र मि-
थ्याणां कदाचिदन्त्यासक्त्या बाह्यकारेण वा मर्यादास्थापनार्थं वा शापादिना भगवद्वियोग इति
शुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थितम् । तथा भयेषु सहस्रपरिवत्सरमितकालाद्बुद्धरूपेण भगवद्वियोगः ।
स च केनचित्कारेण वाऽन्यन्वयतया वा भगवता निवार्यते । भक्तिमार्गाश्च चतुर्विधाः ।
तत्रास्मिन्मार्गे यदा निवारयितुमिच्छति तदा तस्य केनचित्कारेण विरहोत्कल्पमुत्पादयति ।

किञ्च, माया हान्यत्र स्थितमन्यत्र प्रत्यावयतीति 'श्रुतेर्ष यत्प्रतीयेते'त्यत्र सुचोचिन्यां स्थितम् । भगवांश्च रसलीलायां योगमायासुपाश्रयतीति पञ्चाध्याप्यारम्भे स्थितम् । सा च न विश्वमायाऽपि तु भगवयोगार्था माया । एवं सति यदा भगवानेनं जीवं सुसुक्ष्मि, तदास्य योगमायया स्वाज्ञानं विरहं चोत्सादयति, अनन्यभक्तिश्च परमा तिरोधाननाशिका । अनन्तर्वहिक्ष्व भगवन्तमनुभावयति । भगवांस्तु सर्वमन्तर्वहिव्यासुवानोपि विरुद्धमीश्वयत्वात् परिच्छिन्नः । एतन्मार्गे च भगवतो वहिः प्राकट्यमेवाभीष्टं, तदैवैश्वरवादोन्यदा शून्यवादः । एवं सति सुसुक्ष्माविपयस्य भक्तस्वानन्यभक्तिःकृतो योन्तःसाक्षात्कारस्तस्य वहिष्प्रमापादयन्ती माया आसक्तिभ्रमन्यायकं करोति । तदशो यः साक्षात्कारः, सर्वस्वभावजन्यो भूमविषायां सर्वविषयप्रत्ययविलक्षणतया सिद्धः, स एव विरहानुभवपदेन चोचितः । तदर्थं यः परित्यागः स एकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये भगवता जलन्तं स्तूयते । किञ्च, विरहानन्तरभावी अन्तर्भवो वहिः साक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं, तदर्थं यः परित्यागः स भगवता प्रकषेण, 'यथा अभनो लम्बधने विनोष्टे' इति सार्धद्वान्यां पञ्चाध्याप्यां स्तूयते, अतस्तदर्थं कर्तव्य इत्यापाति । एतयोरापस्य प्रशंसा व्युत्पाद्यते । तथा हि, 'वदन्ति कृष्य श्रेयांसी'त्यादिना वैदिवक्त्रेकसाधनानां भगवदुक्तभक्तेश्च तारतम्ये शृष्टे, भगवता 'धर्ममेके पशुधान्य' इत्यादिना भक्तेः फलोत्कर्षं, 'अकिञ्चनस्य दान्तसे'त्यनेन स्वरूपोत्कर्षं, 'न पारमेष्ठ्य'मित्यादिभिरनन्यमक्तोत्कर्षं, 'निःकिञ्चना' इत्यनेन स्वसुषोत्कर्षं, 'वाच्यमानोपी'ति द्वान्यां स्वभक्तेष्वलम्बत्वं, 'साययती' त्यनेन स्वयशोकर्तृत्वं, 'भक्तिः पुनाती'त्यनेन भक्तेरत्यन्तपावनत्वं, 'धर्मः सत्ये'त्यनेन धर्मादीनामतादृशत्वं चोक्त्या, 'कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनातन्दाशुकलया शुष्येद्भक्त्या विनाशय' इत्यनेन उर्जितां भक्तिं लक्ष्मणैः परिषाययित्वा, ततो 'वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं, रुदत्वभीक्ष्णं हसति कचिच्च । विलज्ज उद्गायति गृह्यते च मङ्गलिसुक्तो भुवनं पुनाती'त्यनेन विरहाप्रस्थाप्यजनपूर्वकं तादृशभक्तिमानलन्तं स्तूयते । अतस्तस्यै दशायां जातायां तदर्थं कर्तव्य इत्यर्थेचलादावाति । तथा तत्रैव द्वितीयाध्याये कविनापि 'भजेज्जुतभिर्यमच्युतस्य' 'यानास्याय नरो राज'जित्यादिभिर्मगवद्दर्शानुपक्रम्य, 'शृण्वन् सुमद्राणि रयांगपाणेर्जेन्मानि कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थंज्ञानि गायन् विक्रो विचोरेदसंगः । एततः स्वप्रियनामकीर्त्या जातातुरागो द्रुतचित्त उचैः । हसत्यथो रोदिनि रीति गायत्युन्माद्वचूतानि लोकायाः । रां चासुगमिं सद्धिं मदीं च ज्योतीषि सत्वानि दिशो हुमादीन् । सरित्सुगुद्रांश्च हरेः शरीरं वक्तिन्न मृतं प्रणमेदतन्यः । भक्तिः पेशानुभवो मिरक्तिरन्यत्र चैव विक्र पूर कलः । प्रपद्यमानस्य पथाशतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः शुदपापोनुपामं । इत्यच्युतादिं भक्तानुपूरुत्वा भक्तिर्विरक्तिमेगपञ्चयोधः । भवन्ति वै भागवतस्य सान्मनः परां शान्तिमुपैति साक्षा'दित्यन्तेनोच्यते । एतत्सुचोचिन्यां च प्रथमस्कन्धीये 'नामान्यनन्ताम्'ति नारदस्यै कर्मज्ञानमस्तीनां प्रयागां फलसाधकनाश्रितपातुकृतो य

उक्तस्रस्वरूपमत्र कविनोच्यत इत्येवमवतार्यते पद्यलोका व्याख्याताः । तत्र प्रथमे 'आदौ
 एहात्रिर्गत' इति कथनेन त्यागावस्था बोधिता, भगवञ्जन्मादिश्रवणं तद्गानं विचरणं लजा-
 भावश्च, अनुकल्पस्वरूपत्वेन बोधितः । ततो द्वितीये 'यत् व्रत' इत्याद्युत्तरप्रथमैः प्रकृत्युल्लङ्घने-
 नालौकिकत्वरूपं लोकवाह्यत्वं बोधितम् । तेन विरहानुसन्धानावस्यैव स्फुटीकृता । ततस्तु-
 तीये एवं विचरणकर्मणा लोकपरित्यागेन ज्ञानमक्ती एकदेहत्या युगपन्निरूपिते । तत्र खादिपु-
 समुद्रान्तेषु लौकिकप्रत्यक्षविषयेषु प्रणमनक्रियाकर्मत्वं इतिशरीरत्वेनोच्यते । तेन तेषु तथा-
 ल्वज्ञानमर्यादाक्षिप्यते । अत आक्षिप्तेन 'ज्ञाले'त्यन्तेन ज्ञानं 'प्रणमेदनन्य' इत्यनेन साधन-
 भक्तिर्बोध्या । ततश्चतुर्थपञ्चमाभ्यां दृष्टान्तपूर्वकं परमभक्तिभगवज्ज्ञानतदितराविरक्तीनां युग-
 पद्भवेन साक्षात्परमज्ञान्तिरूपं फलशुक्तम्, तेनापि कर्मज्ञानभक्तीनां यत्परमं फलं तदनेन
 प्रदूषनेन साक्षात्परमज्ञान्तिरूपं फलशुक्तम्, तेनापि कर्मज्ञानभक्तीनां यत्परमं फलं तदनेन
 मार्गप्रितयानुकल्परूपेण परित्यागेन भवतीति तादृशत्यागप्रशंसैव सुबोधिन्शुक्तप्रकारेण सिध्य-
 तीति बोध्यम् । नन्वेवं सत्य संन्यासवेशः कुतो नोक्त इत्यत आहुः स्वीयेत्यादि । स्वीयाः
 पुत्रदारादयः तत्कृतो यो बन्धः, स्वस्य तेषासक्त्यभावेति तेषां स्वसिन्याऽऽसक्तिस्रजिदृ-
 ष्यर्थं, अत्र अस्मिन्भक्तिमार्गायि संन्यासे, स वेदः, विदण्डकौपीनधारणादिवेशः । न
 चान्यथा । चोवधारणे, अन्यथा तत्कृतबन्धाभावे सति, न च नैवापेक्षितः, अतो यस्य बन्ध-
 संभावना तस्य स वेश आवश्यको, नान्यसेत्यसर्वत्रिकत्वान्नोक्त इत्यर्थः । ननु भगवदुक्तेषु
 प्रशंसावाक्येषु परित्यागो न प्रकटयता प्रतीयते, कविवाक्येषु च ज्ञानमिश्रभक्तेः प्रशंसा
 श्रतीयते । खं बासुमद्विनिति वाक्यात् । तथा सति शुद्धभक्तिमार्गायस्य त्यागस्य प्रशंसा
 कथं निश्चेतुं शक्या, तत्प्रसिद्धाभावादित्याकांक्षायां तत्प्रसिद्ध्यर्थमाहुः कौण्डिन्यो गो-
 पिकाः प्रोक्ता सुरच इति । कौण्डिन्यो ज्ञानन्तदेरकस्याधी प्रलेपेणोत्तमादपरायाद् द्वा-
 रियमापन्नः, स्वपत्न्याः शीलाया वाक्यादनन्तापराधजन्यं तदुभ्या निर्विण्णोन्मत्तं प्यायन् क
 द्रक्ष्यामीत्याशया एहाद्वनं निर्गतो, निरत्नं व्रतं प्रह्वचर्यं च कृत्वा हरिं जपन् निर्बेनेरण्ये
 चतुष्टयं गोप्रभृतीधेतनानचेतनांश्च यदहन् पप्रच्छ, तैः सर्वैरपि नानन्तोस्मारिष्ट इत्युक्ते
 विदलीमृतो जीविते निराशो दीर्घमुष्यं च निभस्य मूढे पपात, ततः क्रियित्कालोत्तरं
 संज्ञां प्राप्यानन्तेति जल्पन् तस्मिन्क्षणे सुनिर्विण्णोऽन्त । ततः कृपयाज्जन्तदेवोपि बृहन्ना-
 ष्यरूपेण प्रलक्ष्मीम् 'इत् एही' सुकला पातालं प्रवेदय, कौण्डिन्यं दक्षिणे करे एहीत्या-
 सपुरी दर्शयामास । तत्र दिव्यसिंहासनस्थितं स्यात्मानं च स्यापुपगकृशायुपशोमितं दर्शया-
 मास । ततस्तं दृष्ट्वा परया मुदा प्रसन्नः कौण्डिन्यः 'षावोहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भयः ।
 ग्राहि मां पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाप्युत । अद्य मे सफुत्रं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
 पत्रवापियुगांमोजे मन्मूर्द्धां प्रमत्तायत'इत्युक्तवान् । मयवांस्तु तस्मै दारिद्र्यनाशनं धर्म
 मनाननं विष्णुलोकं च परं दत्तवानिति मन्विष्योत्तरे भगवता सुधिष्टिरं प्रत्युक्तम् । तेनार्थ
 परित्यागः क्वादिकृतबन्धाभावात् संन्यासमेपरहितः स्वफुत्रप्राप्ते मापनान्तरापेक्षारहितः

प्रसन्नध्वेयसाक्षात्कारफलकः अवैधः शुद्धभक्तिमार्गीयश्चेति सिध्यति । अत एव वेदस्तुतौ 'एकदा नारदो लोका'नित्यत्र सुयोधिन्यासुक्तम् । 'एवमेव च परिग्रहणं कर्तव्यं यथा कौण्डिन्येन कृत'मिति । गोपिकानां तु फलप्रकरण एव भगवत्प्राप्त्यर्थं सर्वपरित्यागः पूर्वमुक्तः । ततो मदमानाभ्यां भगवत्तिरोभावे भगवद्भिचयनं, ततो प्रसादार्थं गानं, ततो दैन्येन रोदनं, ततो भगवत्प्रादुर्भावः, ततो भगवत्कृता तत्यागप्रशंसा, ततो लीलामुष्य उक्तः, तत्रापि पूर्ववदेव वेपराहित्यादिकं फलपर्यन्तं सिद्धम्, अतस्त एवात्रैतत्परित्यागप्रवर्तकत्वाद्गुरवः, तथा चैवं शास्त्रप्रसिद्धत्वात् । 'एव मदयोञ्जिते'त्यादिना भगवता व्रजभक्तकृतत्यागस्य प्रशंसनाच्चैकादशस्कन्धीयप्रशंसात्वान्मन्यानामप्येतदारभावस्यासूचकतयैतत्प्रशंसायामेव तात्पर्यम् । तथापि द्वादशध्याये 'रामेण सार्ध'मित्यादिभिस्सुकृतसाधनस्यैव प्रशंसनात्, उद्धवस्य तदर्थसन्देह एवाग्रिमप्रन्यायताराद्य । उचितं चैतत्, यदारम्भः प्रशस्तस्तस्य परमा काष्ठा प्रशंसतेति । अतस्तत्सर्वं सा प्रशंसा निश्चेत्सर्वः । अत्र कौण्डिन्यग्रहणं निरपेक्षभक्तानां बहुविधत्वात्कृतपरित्यागार्थं बोध्यम् । एतत्प्रशंसत्यास्तद्दर्शनात्, विरहोत्तरभाव्यनुभवार्थमात्रत्वेनैव विवक्षितत्वाच्च । एवं च यो यो यादृग्भक्तिमान् त्यागं चिन्तयति तस्य तस्य तादृग्भक्ता एवैवगवत्साक्षात् गुरव इत्यपि बोधितम् । भगवदुद्धवसंबन्धादसमाप्तौ अज्ञसा सिद्धिहेतुप्रश्ने 'देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चेति' भक्तचरिताश्रयणस्य तथात्वेनोपदेशादिति । एतेषां गुरुत्वं च स्वचरितेनैतन्मार्गप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाद्दानेयगुरुत्वां प्रथिम्यादीनामिव बोध्यमित्याश्रयेनाहुः साधनं च तदिति । एतेनोपदेशानपेक्षायत्र बोधिता । अत्र विरहानन्तरभावितानां तत्कृतानां साधनानां बहुत्वात्तानि सर्वाणि कर्तव्यान्नुत किञ्चिदेकमित्यपेक्षायां तत्सर्वप्रयोजकमादिभूतं यत्साधनमवश्यं विवक्षितं तदत्र कार्यतथेत्यत इत्याहुः 'भावो भावनयेत्यादि । भगवति परमा रतिर्भावः । 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति वाक्यात् । सोमि न स्वतः सिद्धो निवक्षितः, तस्य स्वाभानिकत्वात्, किन्तु भाघनया निरन्तरचिन्तया सिद्धः प्रचितः तादृशस्यैव साक्षात्कारफलकत्वायाः साधनान्तरसाधकत्वायाश्च पूर्वोक्तोपाख्यानद्वयेपि सिद्धत्वात् । अतः स एव साधनं, नान्यदिप्यते, अन्यद्विचयत्वादिकं साधनत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । ननु तस्यापि तत्र कृतात् शुकः साधनत्वेन नेष्यते इत्यत आहुः विकलस्त्वमित्यादि । जटोप्ययोग्येषु च प्रथो निःकलत्वम् । तथा अस्वास्थ्यं प्रकृता स्थितमावः । एतत् इयं प्रकृतिः निरहासस्त्वान्भवः । तत्रापि हेतुः प्राकृतं न हीति । प्रकृतिसम्बन्धि प्राकृतं, मन्यासस्वाप्तात् न दृश्यते, हि यतो हेतोः, तथा च तदपि स्वस्यावस्योद्देतुकं स्यात्तदा साधनत्वेनेष्यते । अतस्तदमात्रं नेष्यत इत्यर्थः । ननु तदोक्तदशस्कन्धे 'शृणुन् गुग्मद्राणी'त्यादिश्लोकप्रयोजकभगवत्प्रश्नरत्नमथरणं निर्वनगानादयः सर्वत्र भगवच्छरीरत्वेन ज्ञानं च स्वस्वभावपरमेश्वरान् साधनत्वेनेष्यतेत्यन्वयान्नीयपरमेश्वरदित्याकांक्षायामाहुः ज्ञानमित्यादि । ज्ञानं

सर्वस्य भगवच्छरीरत्वेन ज्ञानम् । गुणाश्च श्रवणकीर्तनगानविषया भगवद्गुणा अपि, तस्यैव भावनाप्रचितभावस्यैव, वर्तमानस्य तदन्तःकरणेषु व्याप्तस्य, बाधकाः वर्तमानता- नाशकाः, यथायथं शुकादिषु मथुरामयातमगवद्विमुक्तविशोकगोपिकासु च दृष्टाः, अतो नेष्यन्त इत्यर्थः । ननु तादृशज्ञानं साक्षात्कारफलकम्, गुणाश्च शोकाभावफलकाः, 'विशोका नेष्यन्त' इत्यर्थः । ननु तादृशज्ञानं साक्षात्कारफलकम्, गुणाश्च शोकाभावफलकाः, 'विशोका मतः ज्ञानभावनयोः फलवार्तात्म्यं व्युत्पादयन्ति सत्येत्यादि । संन्यासेन विशोपितात् सहकृतात् सर्वत्र ब्रह्मस्थितिषोषकात् परोक्षज्ञानात्, सत्यलोके चतुर्मुखलोके स्थितिः । 'वेदान्तविज्ञानमुनिभित्तार्याः संन्यासयोगायतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले पराभूतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । अस्मां श्रुती वेदान्तविषयकनिश्चितपरो- क्षज्ञानवतां संन्यासिनां शुद्धसत्त्ववत्त्वेन ब्रह्ममुक्तिफलं पराभूतं प्राप्य मुक्तिरुक्ता । छान्दोग्ये तु 'यथा क्रतुरस्मिँहोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति मरणानन्तरमेव भावनानुरूपं पारलौकिकतात्कालिकफलं श्रावितम् । अतो यत्र पुरुषे भावना साधनं तत्र तथा तादृशमेव फलं भवेत् । श्रवणकारणे । तथा च ज्ञाने फलस्य भेदः कालस्य विद्यम्यश्च दोष इत्यर्थः ।

ननु 'यथैषांति समिद्धोर्भिर्भस्मसात् कुर्वतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुर्वते तथे'ति गीतावाक्यात् श्रवणे ज्ञाने कर्मणां निःशयनाशात् न कालविद्यम्यः । 'हरेः शरीर'मित्युक्तया ज्ञानस्य भगवद्विषयत्वाच्च न फलभेद इत्याशंकायामाहुः तादृश इत्यादिसा- धनम् । तादृशः श्रवणज्ञानवात् सत्यलोकादौ विद्युद्भरणेन्द्रप्रजापतिलोकेषु तिष्ठत्येव, तत्र- लभेगेन स्वरारब्धमपनयन्नातिवाहिकवैषुतपुरुषागमनपर्यन्तं स्वरारब्धात्सारेण तिष्ठत्येव न संशयः । परान्तकालप्रतीक्षाऽभावेषु वैषुतपुरुषप्रतीक्षाया आतिवाहिकाधिकरणे सिद्धत्वात् । ज्ञानप्राप्त्येपि तादृशस्य विद्यम्ये सन्देहो नेत्यर्थः । नन्विदं भावनापक्षेपि तुल्यमित्यार्शकायामाहुः पदिरित्यादि । अरणिमपनप्राप्त्येन बहिरसि भावनाप्राप्त्येन बहिः प्रकटः स्वात्मा पुरुषोत्तमो पदि बहिवद्बहिर्व्याप्य पुनरन्तःप्रविशेत्, तदैव तस्मिन्नेव काले सकलो बन्धो बाध आम्पन्तरश्च नाशमेति, निवर्तते, न चान्यथा ज-यथा न निवर्तते एव । तथा च 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येस हृदि स्थिताः । अथ मलयोज्ज्वलो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नत' इति श्रुत्या तदानीमेव बन्धाभावस्य फलाप्यायद्वितीयपादात्समे 'चान्नसि दर्शना'दिति सूत्रे विचारितत्वात् अन्तर्ग्रहगतगोपिकासु तथैव दर्शनाचेति न भावनापक्षस्य ज्ञानतौल्यम् । अतो विद्यम्यापादकत्वात् ज्ञानं साधनत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । एतेन शुद्धभक्तिमार्गीयत्वात् ज्ञानमिष्टपक्षोपि निवारितः । तर्हि गुणानां तथात्म- स्त्वित्याकांशायामाहुः गुणास्त्वित्यादि । तुः शब्दानिरासे । श्रवणादिविषया गुणाः सह- रादित्वात्, भावनासिद्धस्य भावस्याप्राप्त्ये भगवतो बहिः प्राकट्याभावेन तत्सद्ग्राहित्वाद्गुह्ये- विरहे जीवनार्थं भवन्ति । हि निश्चयेन । विशोकवान्शे तप्तजीवनवान्शे च तथैव सिद्ध- त्वात् । अतो विद्यम्यापादकत्वेन मध्यमाधिकारे ते उपयुज्यन्ते । अतो मृत्याधिकारे तेषु साधनत्वेन नेष्यन्त इत्यर्थः । ननु यथेयं गानादिविषयाणां गुणानामपि वापकत्वम्, तर्हि

भाव्यमानस्य भगवतोपि विलम्बापादकत्वेन बाधकत्वं कुतो न सादित्यत आहुः भगवान्-
 नित्यादि । स हि फलरूपः, प्राप्तश्चेत् फलमेव जातं साधनस्य, अतः फलरूपत्वात् साध-
 नावस्थानिवर्तकत्वेपि बाधकत्वेन नैष्यत इत्यर्थः । एतेन येषु वहिः प्राकट्योत्तरमन्तःप्रवेश-
 स्तेषां सद्योमुक्तिः, येषु च वहिः प्राकट्यमेव, नान्तःप्रवेशस्तेषामिहैव लोलानुभव इति गुल्ये-
 ष्वपि व्यवस्था सूचिता । तेन न कोपि कापि विरोध इति व्येयम् । ननु यदि भगवान् फल-
 रूपत्वान्न बाधकः, तदा फलरूपत्वादेव यथा विजने दर्शनार्थं यतमानाय नारदाय दर्शनं दत्त्वा
 तिरोहितः सन् पुनर्दर्शनार्थं यतमानं तं प्रति 'हित्वावयमिमं लोकं गन्ता मजनतानसीति
 स्वास्थ्यार्थं बाधयमुक्तवान्, तस्य स्वास्थ्यं च कृतवान्, तथा अत्र कुतो न वक्ति? स्वास्थ्य
 च कुतो न करोतीत्यत आहुः स्वास्थ्येत्यादि । स्वास्थ्यं च वाक्यं स्वास्थ्यवाक्यम्,
 विभाषिकयद्वाचः । स्वास्थ्यसहितं वाक्यं स्वास्थ्यवाक्यं तत्, भगवतः न कर्तव्यम्,
 अहं त्वयः, कर्तुं योग्यं न भवति । तत्र हेतुः, दद्यात्तुर्न विरुध्यत इति । अयमर्थः ।
 नारदो बाधयित्वाप्ययः परं शुद्धभाव इति तस्य स्वास्थ्यार्थं तिरोहित एव वाक्यमुक्तवान्,
 स्वास्थ्यं च कृतवान् । प्रकृते त्वन्तर्ग्रहगतानामिवासा वन्य एव तत्कारणं नाशनीयः । स
 वन्धो यदि प्रारब्धकृतस्तदा भगवद्विरहवतीप्रतापभगवदादिर्वावजाष्टेपसुखान्यामेव निव-
 र्तनीयः, भावसौकुल्यात् । यदि तादृशोपि वाक्यं वदेत्, स्वास्थ्यं वा कुर्यात्, तदा सद्यो-
 मुक्तिं विरुध्यतात् । अतो दद्यात्तुवात्र विरुध्यते । अयं कर्मकर्तृप्रयोगः । तथा च स्वा-
 स्थ्यवाक्यकरणमेव दद्यात्तुं विरुध्यति । स्वयं तु दद्यात्तुं विरुध्यते । अतः परमरूपया स्वप्-
 नेव शीघ्रं पद्मनिष्कृतिं विधासन् तत् द्वयं न करोतीत्यतः स्वास्थ्यवाक्यं कर्तुमनर्हमित्यर्थः ।
 ननु यद्येवं तर्हि 'वाग्द्वै'त्यादिना भुवनपावनत्वेन यः स्वयं प्रशंसितः, तादृशस्य स्वास्था-
 दिकमपि न करोतीत्याद्यंकायामाहुः दुर्लभोपमित्यादि । अयं सद्योमुक्तिसम्पादकः परि-
 त्यागः तादृशस्यापि दुःश्रापः । तत्र हेतुः । प्रेम्णा सिध्यति नान्यथेति । तथा च ते
 यवपि परममत्ताः, तथापि सर्वज्ञत्वात् केचन पुष्टिमिश्राः, केचन गुणज्ञत्वान्मर्यादाभिश्चाः,
 न तु शुद्धाः सदा प्रेमद्वानाः स्वरूपमात्रपराः । अतस्तादृशपिकाराभावात् करोतीत्यर्थः । एवमत्र
 भक्तिमार्गीपत्यागे गुरुद्वयस्य कथनेन फलविलम्बनशैथिल्यतात्कालिकाफलकथनेन चावस्थाभे-
 दादिसूचनादधिकारिभेदात् वैविध्यं निरूपितम्, स्वरूपं च सपरिकरं विचारितम्, प्रेमभेद एव
 तत्र तत्र तादृशाधिकारमम्पादक इति च सूचितम् ॥ ७-१३३ ॥

अतः परं नन्वेकादशस्वरूपीस्यप्रशंसायाः भक्तिपरमकाष्ठारत्नेऽस्मिन् दुर्लभे परित्यागे
 पदंवनजतायां प्रारम्भदशार्कन्याय्य परित्यागस्य विलम्बवत्तया ज्ञानमार्गीपत्यागतौत्वेन
 विशेषामात्राद्विचारितव्यादेवं विद्याय विचारितो ज्ञानमार्गीय एव कर्तव्यः, किमेतद्विचारणे-
 त्यागंक्रान्तं भक्तिमार्गीपत्यागमदश्यां निःश्रव्यद्वयं यत्तु ज्ञानमार्गीपत्य मरिमत्ताननिवृत्त-
 म्परां च साधयन्ति ज्ञानमार्गे इत्यादि ।

करणेपि प्रेमानन्तरं त्ववैधस्य परित्यागस्य स्वत एव सिद्धिर्मुखाधिकारिणः । तत्र च नाज्ञा-
पेक्षा, तथैव मध्यमस्यापि । परं तस्य आरम्भप्रतिबन्धनेपद्विलम्बः फले । तथैव ज्ञानमिश्रसा-
पि । ज्ञानमार्गे तु विविदिपादशायां विचारितोपि कलिकालवदोपसम्भवाद्यन्न कर्तव्यं,
विद्वत्संन्यासस्य तु कलिदोषेण ज्ञानसम्भवादसम्भव एव ॥ १४-१६ ॥

अतः परं प्रेमारम्भदशायां परित्यागोवशिष्यते, तं विचारयितुं प्रश्नमुखेनाशङ्कते
भक्तिमार्गेपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमिति ।

भक्तिमार्गेपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्त्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं वार्धा कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिन्ता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तेः प्रेमरूपाया यो मार्गः उपायमूतः परित्यागस्तत्रापि कलिप्रभृतिभिः कृतो दोष
उत्सपते चेत्तदा तत्परिहारार्थं किं कार्यमित्यर्थः । तत्रोत्तरमुखेन समादधते उच्यते ।
अत्रेत्यादि । अत्र प्रेमभक्त्यारम्भे आरम्भदशायां परित्यागे नाशः कलिप्रभृतिभिः कृतो
दोषेण तदपस्यातो हीनत्वसम्भवः स न स्यात् । तत्र हेतुः । दृष्टान्तस्याप्यभाषत
इति । अत्र नाशप्रदं संन्यास विपरिणतं पुनरन्येति, तथा च अत्रारम्भे नाशोऽनुमीयमाने दृष्ट-
ान्तसाभावात् अपिना दोषान्तराद्य, तथा हि उक्तारम्भदशायां गृहत्यागकर्ता नश्यति, तदानीं
त्यागकर्तृत्वात्, अत्र यदेवं तदेवमित्यन्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावः, व्यतिरेके तु यत्र यत्र
तादृशत्यागकर्तृत्वे सति नाशमाभवः, तत्र तत्र त्यागकर्तृत्वानाद्य इति ज्योतिरेव शून्यता,
तादृशत्यागकर्तृत्वे सतीति विशेषणानद्गीकारे तु तादृशव्याप्त्या गृहत्यादिष्वेवानाशसिद्ध्या
तादृशत्यागकर्तृत्वस्यैवालयम इति दृष्टान्ताभावः । यदि तु भक्तिमार्गापरम्भदशायां तत्यागकर्-
तृत्वात् अपिपत्रः कथावत्याद्या सहदोषसंभवाद्वा श्रवणादिप्रतिद्वयसंत्यागकर्तृत्वदित्यनुमातव्यम्,
तदाप्यमहत्तम्, नारदपूर्वजन्मदृष्टान्तेन आपयोः मापारभन्वात्, तृतीयस्य तु 'गापन्विलश्रो
शिषोरसद्' इति शन्येन स्वरूपानिदत्वात् । पूर्वोक्तदशायां गृहत्यागकर्ता न नश्यति,
पूर्वोत्तरम्भदशायां त्यागकर्तृत्वान्, पूर्वजन्मीननाम्भदशदिति प्रत्यनुमानेन निरस्तत्वाद्य । न
षट्मभयोत्तरम् । नारदपूर्वजन्मरूपामन्दर्भीषवाम्भेद्याद्यां नाशसौवाचिदत्तादिति ।
भवेनेव हेतुना नाशानुमाने तु मिथ एव दृष्टान्ताभाव इति सुप्तकं दृष्टान्तसाप्यभावत

वेपि 'सर्वं विष्णुमयं जग'दिति वाक्यप्रतीकताया अङ्गीकारेणात्रापि तद्योक्तौ दोषाभावा-
दिति । चाचामतेत्येवम् । किञ्च, अयं गच्छः आत्मप्रदः आत्मानं भगवते प्रकर्षेण
सर्वसाहित्येन समर्पितवान्, न तु स्वार्थनात्मानमपि स्थापितवान् । तथा प्रियश्चायं भग-
वतः, 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इति वाक्यात् । माया तु भगवतस्तद्भक्तेभ्यश्च जिह्वेति,
'विलज्जमानया यस्य सातुमीक्षापथेमुया । विमोहिता विकल्पन्ते ममाहमिति दुर्धिय' इति
द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । उक्तभक्तस्य तु न दुर्धौल्यम्, भगवति षडसौहृदत्वात् । नाप्यन्यथा-
सक्तिः । अतः किमर्थं मोहयिष्यन्ति । तथा चोक्तैर्हेतुभिः सापि न भक्तं मोहयितुं शक्ते-
त्यर्थः । एवमेतेन विचारणेनास्मात्प्रभदशाधामपि भक्तिमार्गीये त्यागे न पश्चात्तापादिदोष-
सम्भावनेति सिद्धम् । तद्दन्त उपसंहरन्ति तस्मादित्यादि । यस्मादन्ये त्यागप्रकाराः
सदोषाः असम्भविन्श्च, मुख्यस्वाज्ञां नापेक्षते । तादृशभावष्टुल्यत्वेन स्वाभाविकत्वात् ।
अतोऽयमेवाज्ञाविषयो भवितुमर्हति, तस्मात् उक्तप्रकारेण भगवतोद्भवं प्रत्याज्ञप्तेन प्रका-
रेण भक्तिमार्गीयः परित्यागो विधीयतान्, भक्तैः कर्तव्यः । अन्यथा उक्ताधिकारा-
भावेति त्यागकरणे अधिकारसद्भावेपि तदकरणे च स्वार्थात् स्वस्य यः अर्थः प्रयोजनं
विरहातुभवो भगवत्प्रसादश्च तस्माद्भङ्ग्यते, च्युतो भवतीत्यर्थः । अत्र स्वस्य निश्चय-
माहुः इति मे निश्चिता मतिरिति । एवंप्रकारिका निश्चयवती मम बुद्धिरित्यर्थः ।
श्रीमद्बुद्धकर्तृकश्च परित्याग एवंरूपस्तृतीयस्कन्धे चतुर्थाध्याये 'इहागतोहं विरहातुरालो'-
ति 'सोहं तदर्शनाह्लादवियोगार्तिशुतः प्रभो'रित्येताभ्यां बोधितः । तृतीयस्य चतुर्थे पादे
'बहिस्तुभयधामि स्मृतेराचारवे'त्यधिकरणे विचारितश्च । तत्र हि प्रचुरभगवद्भ्रायमात्रवतः
साक्षात्स्वरूपभोगवतो वा गृहत्यागः कर्तव्यो न वेति संशये फलस्य सिद्धत्वात्प्राप्त्यस्य
कर्तव्यः । 'मद्भार्तापातयामानां न यन्वाय गृहा मत्त' इति वाक्यात् गृहाणां यन्पकत्वा-
भावेन द्वितीयस्यापि न कर्तव्य इति प्राप्ते आह 'बहि रित्यादि । उक्तपूर्वपक्षनिरासाय
तुयन्द्रः । भावमात्रे साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे चेत्सुभयधामि बहिः गृहाहृदिर्गमनम् गृहत्याग
इति यावत् । स भावयपकः । तत्र प्रमाणमाह 'स्मृतेराचारवे'ति । 'वं तु सर्वं परित्यज्य
येहं स्तवनकन्धुपु । मयावेश्य मनः सम्भक्त् समरक्त् विचरत्स मा'मित्यादि स्मृतिभोग-
द्वायवतात्मात्महृदिशिष्टस्यापि परिर्गमनमाह । तदाचारोपि तथैव श्रूयते, अतस्त्येति निष्कर्ष
उक्तः । अर्थं च त्यागो नाश्रमधर्मरूपः, तस्य पूर्वं 'उर्ध्वरेतःसु च शब्दे ही'त्यत्र विचारि-
तत्वात् । न भैवमस्मात्सिन्धुत्वं उच्यते विचारितत्वेनेति कुतो नोक्तमिति शङ्काम् ।
प्रकारस्यानुपेक्षेन तथात्यागाभावात् । शुक्रमन्वर्तारिचर्तृकस्य ज्ञानमार्गीयस्यापिपसद्भाससापि
तथात्यागेति ॥ १७-२१ ॥

एवं त्यागप्रकारं तद्दर्शयताप्रकारं च निरूप्योपसंहरन्ति इति कृष्णप्रसादनेति ।

इति कृष्णप्रसादेन यद्भवेन विनिश्चितम् ।

संन्यासपरणं सक्तावन्यथा पत्निगो भवेत् ॥ २२ ॥

एवं सर्वे प्राञ्च आहुः । मन त्वन्वत् प्रतिभाति, उपक्रमे परित्यागो विचार्यत इति कथनात्, उक्तश्लोके च परित्यागो विधीयतामिति कथनाच्च तत्रैवोपसंहारप्रत्यभिज्ञानात्, इति कृष्णप्रसादेनेति श्लोकस्तु तत्रैव विशेषान्तरस्य बोधनाय । तथा हि । आचार्याणां पुरःस्फूर्तिकविचारेण देहदेशपरित्यागविषयकभगवदाज्ञाद्वयाकरणाभिमानजनितखेदे सति यदा लोकपरित्यागविषयिणीं तृतीयाज्ञां ज्ञाता, तदा तद्व्यव्यावृत्तिचारेऽनेन प्रकारेण कृते भगवान् विशेषतः प्रसन्नो भूत्वा तस्य संन्यासरूपतामाचार्याणां मनसि स्फोरितवान्, तदेतदस्मिन् श्लोके बोधयन्ति इति कृष्णप्रसादेनेति । इति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण परित्यागे विचारिते सति यः कृष्णप्रसादः पूर्वस्मादतिरिक्तः तेन कृत्वा श्लेष्मण भगवद्विषयेण मया भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासवरणं उद्भवत् संन्यासाङ्गीकरणं चिन्तित्वन्तं विशेषतो निश्चितम् । अन्यथा एवमाज्ञाऽभावे तत्कारणे पतितो भवेत् । भक्तिमार्गीयधर्माणां संन्यासधर्माणां चैतरेतरविरुद्धत्वात् भक्तिमार्गात्शुद्धो भवेदित्यर्थः । विशेषनिश्चयस्तु, 'आहितमेस्तु संन्यासो वैराग्यादुत्तराद्युपि । यावद्बीजश्रुतेस्तत्र न विरोधः कथञ्चन । यज्ञमानोऽशिवचनात्त्रयमर्थाग्निहोमता । आत्मयागविधानाच्च द्रव्यविरोधः कथञ्चन । यज्ञमानोऽशिवचनात्पुनर्भाववाक्यतः । न्यासो विधेयस्तत्रादौ पापविनिन्दनात् । धेयानित्यादिवचनात्पुनर्भाववाक्यतः । त्वं मझेति च नापेक्ष्य प्रातर्हृत्वा यथाविधि । भार्यादुज्ञा तु नापेक्ष्या देवादार्यादिव्याक्यतः । त्वं मझेति च नापेक्ष्य पुत्राणां लौकिकत्वतः । आगूपचयनं कृत्वा जीवथादविधानतः । आन्मुदेवप्रकारेण श्राद्धान्यष्ट समाचरेत् । वर्गत्रयं प्रसिद्धं हि तत् आत्मययं मतम् । देहेन्द्रियप्राणदेवाः पञ्चमे देवता मताः । शिरःपाण्यावद्देवा यन्तुदेवास्त्वगादिकाः । गोलापिष्ठानदेवाश्च चक्षुराद्यास्ताः परम् । त्रिधाहृत्तिदेवाश्च रुद्रः सूर्यर्षणः शिवः । सप्तमे गुणदेवास्तु मन्त्राद्या अष्टमे मताः । ततो दण्डत्रयं सिक्तं पवित्रं जलभाजनम् । पात्रं चेति समादाय तदा कार्पाटिकाकृतिं मिलादिषु श्लोकेषु वर्तते । सर्वो ग्रन्थ उत्सृज्य, पूर्णो न लभ्यत इत्यत एते श्लोका न विम्रियन्ते । अतस्तदुक्तप्रकारस्तत्तन्प्रलीपसंन्यासपदतिन्मोचगन्तव्यः । भगवता संन्यासस्य स्फोरणादेवाचार्यैस्त्रिदण्डसंन्यास एव कृतः । भार्यादिमिराज्ञायाः अदाने स्वपूर्णात्वात्प्रालम्बनं प्रदर्श्य तैर्निर्गन्तव्यं शीघ्रं निर्गन्तव्येऽनुके करककीर्षीने शहीत्या निर्गताः । ततोऽमिरपि शान्तः । ततो यथाविधि संन्यासं शहीत्या अरेलप्राणात् कारयामागताः । नाममात्रं चानशनं कृतम्, दिनाष्टकं च मौनप्रतप्तम्, तेन पूर्वजादयस्त्रैश्वदेहत्वागो पाशिकदोषपरिहारेण कृती । तत आपादमुल्लङ्घित्वायां सिद्धिं यता इति प्राचां वाक्यादवगम्यत ।

कर्मोपसंहारिगतशुनित्त्वं यददोषितं भगवता विवशृत्यमुत्स्ये ।

यद्येतरवदनुत्स्य च वाक्यज्ञानं संन्यासनिर्णयमथं व्यपूणोत्तरीयः ॥ १ ॥

इति श्रीपीतान्तरात्मजश्रीपुरुषोत्तमविरचितं विवरणं संपूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीविद्वलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविद्युतिसमेतः ।

विचारितपरित्यागः पश्चात्तापनिवृत्तये ।

प्रसीदन्तु सदा महामङ्गीकृतपितृत्वकाः ॥ १ ॥

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तैः ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तानां स्वहिताज्ञानेनैव भगवांस्तेषां हितमेव सम्पादयतीति वस्तुस्थितिः । अतः साधनदशायां भक्तेन चिकीर्षितेषु परित्यागे तस्य पतनमाशङ्क्य तत्र विघातं करोति । ततो भक्तस्य तत्स्वरूपाज्ञानात् पश्चात् सेवानवसरे भावनादशायां तापो भवति, मया चिकीर्षितेषु नद्वाफले परित्यागे भगवानविघातं करोति, अतो मयि न कूपेति मम फलसुखाधिकाराभावात् सर्वमेव व्यर्थमित्येवंरूपः । तन्निवृत्त्यर्थं परित्यागः केन कर्तव्यः, कदा कर्तव्यः, किं वा तस्य स्वरूपमित्येव विचार्यते, स्वप्नक्षेपेण युक्तिभिः परिशील्यते, तत्स्वरूपं पश्चात्तापं पोष्यते, न तु कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । साधनदशायां निषेधस्य फलदशायां च स्वकृत-साध्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । भक्तिमार्गाद्येषु फलानुभवकाले कृतो देहेन्द्रियादिषु स्वीयत्वत्यागोधिकारिभेदेन पूर्वसिद्धतत्यागो वा परित्याग इति कर्तृकालस्वरूपाणां त्रयाणां-मुत्तरं भविष्यति, तज्ज्ञाने मम साधनदशापन्नत्वान्नगवांस्त्रिघातं कृपयैव करोतीति स्वस्मिन् कृपाज्ञानेन पश्चात्तापनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । युक्तिभिः स्वमार्गविनिर्धारार्थं सामान्यतः सर्वनिर्णयमाहुः स इति । फलरूपमनत्यनुभावार्थं च मार्गद्वये विशेषतः प्रोक्त इत्यर्थः । यद्यपि कर्ममार्गोप्याश्रमधर्मत्वेनोक्तः, तथापि वायव्यव्याप्त्यस्यापि विद्यमानत्वात् विशेषतो नोक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्तव्यतायोपकृत्यायेन पाश्चिककर्तव्यत्वमाशङ्क्य तदपि निराकुर्वन्ति कर्मेति ।

कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां फलिकालनः ।

अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वादिप्रारणा ॥ २ ॥

वायवीववाक्येन प्रत्यवायश्रवणात् पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायेन न कर्तव्य इति भावः । वायव्यद्रवस्य रागारागभेदेन व्यवस्थापामपि कलौ तु 'अग्निहोत्रं गया-लम्भ'मित्यादिवाक्यैः प्रत्यक्षत एव निषेधादेशादीनां दुष्टत्वाच्च न कर्तव्य एवेत्याहुः सुतरा-मिति । स्वस्य भक्तिमार्गविचारकत्वात्तन्मार्गीयकर्तव्यतामेव विचारे हेतुत्वेनाहुः अत इति ।

तत्रापि साधनदशायां निषेधमाहुः श्रवणादीति ।

श्रवणादिप्रसिद्धयर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्याधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विपयाक्रान्तः पापण्डी स्यात् कालतः ॥ ५ ॥

विपयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

एतेषां साधनरूपाणां प्रकरणेन गेहोपानामनुकूलत्वेपि कदाचित् स्वासक्तिसम्पादनेन प्रति-
पन्धकानानसंसर्गेण सिद्धयर्थं कर्तव्य इति चेत् ? स परित्यागोऽस्माभिर्नैष्यते, इष्टफलासाधक-
त्वादित्यर्थः । प्रतिफूले तु त्याग उचित एवेति भावः । तद्विशदयन्ति सहायेति । श्रवणे
सहायभूतो यस्माच्छानां सङ्गस्तत्साध्यत्वात् श्रवणादीनामिति शेषः । एकाकिनस्वदसम्भवात्
ग्रन्थावलोकनादिना स्वत एव शक्तितात्पर्यनिर्धारसम्भवे दोषान्तरमाहुः साधनानामिति । पु-
स्तकादीनामित्यर्थः । तावत्साधनेपि परित्यागो न सिद्ध इति भावः । अत एव 'ग्रन्थान् नैवान्यसेत्
बहू'निति वाक्यम् । यत्किमिद्वन्याभ्यासस्तु पुस्तक विनापि भवतीति बहूनिस्तुक्तम् । एवं स्वरू-
पासाधकं दोषद्वयमुक्तमित्यनयोः समुभयेनैकरूपत्वयोधनार्थं चकारः । फलासाधकं दोषद्वयमाहुः
अभिमानादिति । भूयोऽन्येन प्रतिभोत्वत्तौ पुस्तकादिरूपसाधनत्वापेपि अन्तःकरणाद्युद्ध्या
बहूं ज्ञानीत्वमिमानो भवेत् । ततो मुख्यफलासिद्धिः । तीर्थादिभिरन्तःकरणशुद्धावमिमानामाभये
दोषान्तरमाहुः नियोगादिति । नियोगो विधित्तस्मादेतोरित्यर्थः । मुख्यफलस्य त्रिप्यशुष्टला-
दिदितस्त्वेन कृतेन त्यागेन न तत्सिद्धिरिति भावः । एवं फलासाधकं दोषद्वयमुक्तमिति चकारः ।
मुख्यदोषमाहुः तद्धर्मैरिति । तस्य भगवतो भजनकर्मणो धर्मेत्तनुवित्तजसैवारूपैर्विरोधात् ।
त्यागे सति तादृशसेवाऽसम्भवादित्यर्थः । तथा च फलरूपाया मानसाः पूर्वोक्तदोषैरिति सिद्धिः ।
तदुचितजायाश्च त्याग इत्युभयभ्रंश इति भावः । नन्वेवं सति सेवाश्रवणादिसाधकत्वापनेन
मार्गादेरनुकूलत्वेपि स्वासक्तिसम्पादनरूपपाक्षिकदोषसङ्गोपेन धापकत्वात् पाक्षिकोपि दोषः
परिहरणीय इति न्यायेन त्यागः कर्तव्य इत्याश्रय निषेधनि गृहादेरिति । मार्गादेरित्यर्थः ।
साधनार्थमिति । अन्यत्रानासक्त्या सेवाश्रवणादिसम्पादनार्थमित्यर्थः । तादृशैरिति ।
रागिभिः स्वसिद्धान्नासक्तिसम्पादकैरित्यर्थः । नान्यथेति । अतिविरक्तैरित्यर्थः । तादृशैरुद्धृतैः

सेवाश्रयणादिकमपि न सिध्येदिति भावः । ननु ते क्रीडशा अपि भवन्तु, स्वस्य किं दूषणमित्यत आहुः स्वयं चेति । ते विषयाक्रान्तास्तत्सद्भावात् स्वयं च तदीयैर्विषयै रूपादिभिराक्रान्तौ लुब्धः सन् पारशण्डी वेदविरुद्धविषयभोगकर्ता भवेदित्यर्थः । ननु दृढचित्तः कवमेवं भवेदित्यत आहुः कालत इति । कलिकालस्वादार्थसम्पादकत्वादिति भावः । साधनदशायां कालस्य प्रदलत्वात्त्रिभितमेव सादिति पश्चान्तरनिरासकस्तुशब्दः । भार्यादिसहभावे विषयाक्रमणेपि पास्त्रण्डित्व तु न भवेदिति भावः । ननु निषिद्धविषयाक्रमणे भवतु नाम वेदमार्गविरोधः, स्वमार्गीयफलस्य तु निष्पत्त्युपलत्वात् तत्र किं बाधकमित्याशङ्क्य स्वमार्गविरोधमप्याहुः विषयेति । स्वकीयैर्निषिद्धैर्विषयैरन्तःकरणमेवाक्रान्तं भवति । तदपि देहेन्द्रियप्राणानामनाक्रान्तत्वात् तैः सेवाश्रयणादिकरणं निवर्तते । तदा नित्यभगवदावेशो भवेत् । परकीयैर्निषिद्धैस्तु दुर्लभत्वेन निरन्तरभावनया ह्येदुरदृष्टजनकैः शान्तिभोग्येन देहपर्यन्तमाक्रान्तं भवति । तथा च देहपदेनेन्द्रियप्राणान्तरणानामाक्रमणं कैमुत्वेन सूचितम् । तादृशानां सर्वस्यापि सद्भावात्स विषयान्तरान्तत्वेन सेवाश्रयणसम्मनात् तैर्विषयान्तीति श्युलत्या निषयैर्गृह्यरूपं दुःखमेव भवेत्, न तु दुःखहर्तुरावेशेनासृतरूपभगवदानन्द इति भावः । सर्वदेति । एवमपि गुणगानादिना तत्काले कदाचिद्भगवदावेशो भवेदपि, न तु सर्वदा । तादृशास्तु कादाचित्कत्वेनागन्तुकत्वादसमर्थ इति भावः । उपसंहरन्ति अतोचेति । अतो भगवदनावेशादेव हेतोरत्र मार्गे साधनभक्तिसिद्धयर्थं परित्यागो न भगवदानन्दप्रापकः, किन्तु गृह्यरूपदुःखप्रापक इत्यर्थः ॥ ३-६ ॥

द्वितीयदलानुभवाय फलानुभवकाले त्यागान्यनुज्ञामाहुः विरहेति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता सुरयः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्यास्थं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाञ्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भायना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

एहिधेत्प्रकृतः स्वात्मा चक्षित्प्रविशेवादि ॥ ११ ॥

तदैव मरुतो यन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु मद्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्याग्रात्र बाधक इष्यते ।

व्यास्यपापार्थं न कर्तव्यं दयालुर्न चिदल्पते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिष्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

पूर्वसंयोगव्यावृत्त्यर्थं तु शब्दः । सुषुप्तबुद्धन्यायेन । तदनन्तरं जातस्तु संयोगो विर-
 हाभिन्न एव, तदर्थं परितस्त्यागो देहेन्द्रियादीनामप्यननुसन्धानरूपः । प्रकीर्णं गुरूपदेश-
 भार्यान्वतुज्ञादिव्यतिरेकेणैव फलदायकत्वेन शक्यते । तर्हि वेपोपि तथा न सादित्यतस्त-
 व्योजनमाहुः स्वीचेति । वहिस्तथावेपामावे स्वीयानां भार्यादीनामन्तःकरणवन्धो
 वासनारूप एतस्मिन्निष्ठेदेव, वेपो तु कृते अयमस्यदुपयोगानर्ह इति ज्ञानेन स्वीयानां
 वासना एतस्माद्विचरन्तेति तदर्थं स विदण्डिवेपोत्र मार्गं शक्यते इति पूर्वोक्तान्वयः । न
 चान्यथेति । फलार्थं चकारात् साधनसिद्धयर्थं च नेत्यर्थः । ननु गुरूपदेशाभावे 'यस्त्वि-
 च्छया कृतः पुम्भि'रिति वाक्यादर्शभासत्वेनापमवत्वमेतस्य सादित्यत आहुः कौण्डिन्य
 इति । कुण्डिने भवा कौण्डिनी, आद्यमहिषी । तत्त्वाधानत्वात् तस्या एव सर्वत्राविष्टत्वात्
 सर्वा एव महिष्यः कौण्डिन्यः । तथा च कौण्डिन्यो गोपिकाश्चेति वाचिककाविकतिरोधान-
 द्वयजनितद्विविधविरहातुभवविशिष्टं गुरुद्वयमित्यर्थः । तथा च तयोर्नियामकत्वात् स्नेच्छाकृति-
 रूपो दोषः । ननु तच्छ्रुतोपदेशात्सम्भवात् कथं गुरुत्वमा आहुः साधनं चेति । तत् एत-
 द्वये निरन्तरभावनया सिद्धे स्वायिभावरतिरूपं क्रमेण तिरोधानद्वये वचनैः स्वरूपेणोक्तं
 सत् साधनम् । चकारात् फलमपि तत्र सिद्धो विरहातुभव एव । तथा च साक्षादुपदेशा-
 भावेति साधनफलस्योपकत्वात् गुरुत्वमिति भावः । नन्वेवं साधनसाध्यत्वे 'नायमाले'ति
 वाक्यविरोध इत्यत आहुः भाव इति । भावनया चर्चयया सिद्धं स्वायिभावरतिरूपं विरहातु-
 भवस्य साधनं वरणादन्यत्त्वचयनादिरूपं नेष्यते, किन्त्विदं सर्वं वरणात्तःपालेवेति न पूर्वोक्त-
 धाम्यविरोधः । ननु विरहे विकलत्वात्सास्थान्यां दुःखातुमानात् कथं फलत्वम् ? आनन्दसैव
 फलत्वादित्यत आहुः विकलत्वमिति । एतद्ब्रह्ममन्तःस्थितस्य विरहात्मकस्यानन्दरूपस्य
 भगवत एव प्रकृतिः स्वभावो धर्म इति यावत् । न त्वानन्दतिरोभावेन दुःखरूपायाः प्रकृतेर्धर्म
 इत्यर्थः । ताद्यो दुःखधर्मत्वं नोचितमिति हिशब्दः । एवं सर्वदा द्वितीयदलानुभवे पूर्वदला-
 नुभवत् पूर्णत्वात्तुभवो न भवेदतः पूर्वदलानुभवमाहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं 'तद्गङ्गा भगवान्
 कृष्णः श्रियायाः प्रेमपन्थन'मित्यत्रोक्तं प्रेमपन्थनदर्शनम्, गुणा ऐश्वर्यादयश्च क्रमेण तस्यैवं
 वर्तमानस्य गुरुत्वस्य वाचकाः, पूर्वानुभवं चाशित्वा पुनः संयोगरसातुभावका इत्यर्थः ।
 तत्र प्रकारमाहुः सत्येति । ज्ञानात् तत्पूर्वोक्तत्वात् सत्यसाक्षरप्रसङ्गः श्रीवत्सस्य रुद्धन्याध
 लोके विशाले स्थाने यक्षति खितिः 'आश्लिष्य वाहुना राज'मित्यत्रोक्ता भवति । नन्वेवं
 प्रकारं ज्ञानं तु पूर्वगत्यासीदतः कथं पूर्वं तिरोभावसम्पादनमत आहुः संन्यासेनेति ।
 सम्यक् न्यासेन विरहे देहेन्द्रियाद्यननुसन्धानेन विशिष्टं प्रेमपन्थनज्ञानं जातमित्यर्थः ।
 नित्यज्ञानवत्तेषु रसमार्गस्य भगवतो रसमार्गादयैव ज्ञानोद्बोध इति सिद्धान्तात् ।
 नन्वेतादृशज्ञानस्य सत्यलोकस्थितिरूपस्य फलस्य चाद्यमहिष्यापेनोक्तत्वात् कथं सर्वतो
 गुणत्वमित्यत आहुः भावनेति । पूर्वोक्तं भावसाधकभावानरूपं साधनं तथा आद्यमहिषी-
 सत्यां यत्र भक्तैषु भवेत् फलं चकारात् तत्साधनं भावश्च तथा पूर्वसर्वं विरहातु-

भवरूपं यत्र भक्तेषु भवेत् तादृशा भक्ताः महिषीरूपाः सत्यलोके आदिपदेन 'ताड-
 त्याप्य चतुर्भुज' इत्यथोक्तोत्थापनकेशसमूहनवनकमार्वनादिना भुजादिषु च तिष्ठन्त्येव, तत्र-
 स्त्रिद्वौ तावदपि युक्तमेवेत्येवकारः । तत्रैवाथान्यासामपीत्यतिदेशाद्ब्रह्म संशयो न कार्य
 इत्याहुः न संशय इति । ननु पूर्वमपि संयोगस्य विद्यमानत्वात् कथं विरहानन्तरं जात-
 सैव फलत्वमत आहुः बहिरिति । स्वस्य भक्तस्यात्मा भगवान् वाचिकतिरोधानलीलया
 बहिः प्रकटो भक्तस्वरूपाद्बहिर्भूतो भिन्नश्चेत् सन् पुनर्भक्तस्वरूपे प्रविशेत्, सत्यलोकादौ
 तत्स्थापनेन तद्व्यत्यङ्गेषु संयुज्य स्थितो भवेत्, तदैव सकलो देहेन्द्रियादिषु वासनारूप
 आध्यात्मिकोपि बन्धो नाशमेति, नान्यथा तिरोभावातिरिक्तप्रकारेण न भवतीत्यर्थः । विर-
 हेतितापेन देहेन्द्रियाननुसन्धाने सर्वथेन तद्वासनानिशृक्तिः, तदनन्तरं संयोगेऽप्याध्यात्मिका-
 विधाया निवृत्तत्वाद्देहेन्द्रियादिकगत्या च भगवदीयत्वेनैव प्रियो भवति, भगवानपि भगवत्त्वे-
 नैवेति मुख्यो निरोधो सिद्धो भवतीति पूर्वसंयोगेऽप्याध्यात्मिकबन्धस्य विद्यमानत्वात् तस्य
 फलत्वम्, किन्त्वस्यैव निरोधस्यैव फलत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तः बह्निषदिति । यथा बहि-
 मयनेन काष्ठाद्बहिर्भूतः सन् पुनः कोष्ठे यदा प्रविशति तदा काष्ठांशं निवर्तयति तथेत्यर्थः ।
 एवं वाचिकतिरोभावे बन्धसोक्ततेन भावेन विरहानुभवः, ज्ञानेन संयोगानुभवः पुनरेवमिति
 पौर्वापर्येण दलद्वयानुभव एव, नान्यायस्येति प्रथमगुरौ साधनं फलं चानिहितम् ।
 द्वितीयगुरौ वाचिकतिरोभावे स्वरूपेणोक्ततेन भावेन विरहानुभवः, गुरौः संयोगानुभवः,
 संयोगेऽपि न विरहवाधः, विरहेऽपि न संयोगवाध इति सार्वादिप्रकृतिलिखितसामुच्च
 इति । ततोपि विशिष्टं साधनं फलं चेत्यभिप्रेत्य पुनः पूर्वदलानुभवे साधनं दलस्वरूपं
 चाहुः गुणास्त्विति । पूर्वं गुरौ ज्ञाने सर्वथेन विरहं चाधित्वा संयोगानुभावकगुक्तम्, न
 तथा गुणा अपेति तुशब्दः । किन्त्वेकांशेन विरहं चाधित्वा संयोगानुभावका इति ।
 मङ्गलदिल्याद्देहेन्द्रियादिभिर्भयः सद्ब्रह्मादिल्यात्तत्रिरोभावाद्देतोः स्वयमेव देहेन्द्रियादिरूपा
 मूला फलानुभावाय जीवनसम्पादनार्थं माधवरूपा भवन्ति । न तु सर्वथा निरहवाधिका इत्यर्थः ।
 निरहेऽप्यासुषमर्दिना देहेन्द्रियादितिरोभावे भगवद्गुणा एव तद्रूपा मूला तत्र स्थिता इति चतु-
 र्थाप्याये निरूपितम् । अत एव पञ्चमाध्यायेऽपि गुणरूपा एव सा इति निरूपितम् । तथा च
 सद्भगोपि विरहे इत्यासुरकृत्दिदृष्टासत्त्वेन न सर्वथा निरहवाधः । अत एव सद्भगोपि 'दिदक्षितदशो-
 ष्यगम'प्रिति वाच्यम् । विरहेऽप्यान्तरस्मिन्नात्र सर्वथा संयोगवाधः । अत एव 'वर्णयन्तोऽभिरिमे'
 'रभिरिदस्य तयिताः' 'भिशोऽत्र अहनी निन्वु'रित्यादिवानवाधिभ्रवं शरलितरसातुभवः सर्वदा,
 न त्वेकतरवाधः । अत्र कदाचिदिदृष्टासत्प्रकृत्यादिभावा अपि जायन्ते । उद्धवोपदेशानन्तरभावे
 तु सर्वदैव तथेति तस्यालान्तरकत्वम् । ननु निरहभावस्य प्रयत्नत्वाद्गुणैर्वाभाससम्भवेऽपि भगवान्
 माधवेन तद्वाधवाधकः स्यादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । भगवानुभयकालरूप इति स्वरूपतो
 नंतरवाधक इत्यनेन, किन्तु वाच्यं स्यात्पञ्चनकं निरहभावनिवर्तकं 'मया परोक्षं मङ्गला
 निवेदित्र'विनादिरूपं पश्यति । तादृशं वाच्यं तु एवामिदं कर्तव्यं न मन्तव्यं, 'स्वागतं य' इत्यादि-

वाक्यवत् । एतासां स्वरूपमात्रनिष्ठत्वाद्वाक्यैः पूर्वभावोपमदो न भवतीत्यर्थः । ननु दलयो-
रभयोर्विरुद्धत्वादेकद्वयोभयदलरूपो भगवान्मर्यादया विरुध्यत इत्यत आहुः दयालुरिति ।
भगवानेतासु दयालुरतो दयाया शयलितगुणैरसदित्यया नर्यादात्म्यतिक्रम्य लीलां करोति ।
अतो न विरुध्यते, विरोधविषयो न भवतीत्यर्थः । ननु विरहभावात् पूर्वम'प्यात्मारामोप्यरी-
रम'दिति प्रकारकभावस्य जातत्वात्तदैव देहेन्द्रिवादितिरोगावरूपः परित्यागः कुतो न सन्मन्न
इत्यत आहुः दुर्लभ इति । अयं पूर्वोक्तः परित्यागो दुर्लभः, दुःखेन विद्योगात्मकेन लभो लभो
यस्य तादृशः । तत्र हेतुः । प्रेम्णा भावनासिद्धेन रत्नाल्पेन सिध्यति, नान्यथा, प्रकारान्तरेण
न सिध्यति । तादृशप्रेमोत्कट्यं तु विरहात्मकदुःखे एव भवति । अतो दुर्लभत्वात् विद्योगात्
पूर्वं तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ७-१३३ ॥

ज्ञानमार्गीयं निरूपयन्ति ज्ञानमार्गं त्विति ॥

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापपिडित्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रपल्लत्वादिति स्थितिः ॥ १६३ ॥

भक्तिमार्गीयोत्सामिर्विचारितः, ज्ञानमार्गीयस्तु प्रमाणगम्यत्वात् तैर्विचारित एव ।
अस्मामिस्त्वनूयते, परप्रीतिविभेदज्ञापनाय तुशब्दः । विविदिपाविद्वेदेन द्विविधोपि प्रमागै-
र्विचारितः । साधनमपि विचारितमित्याहुः ज्ञानार्थमिति । भक्तिमार्गीयेण त्यागेन विरहदु-
भयार्थं साधनत्वेन भावः पूर्वोक्तः । ज्ञानमार्गीयेण 'यददरेव विरजे'दिति प्रकारेण त्यागेन
आत्मापरोक्षरूपज्ञानार्थं साधनत्वेन उच्चं मुख्यमङ्गं श्रवणं, तदपि विचारित 'माला वारो द्रष्टव्य'
इति वाक्यादित्यर्थः । पूर्वस्मादेतस्य बलशून्यमाहुः सिद्धिरिति । परमत्र जन्मशतैरेक-
जन्ममिः सिद्धिर्भवति, तत्र तु न विलम्बः, 'यहूनां जन्मनामन्ते' इति याज्यादिति
भावः । नन्वस्तुर्भाषप्रकारेण कृते कर्ममार्गीयेषु संन्यासे तुरीयाश्रमे ज्ञानमेवामिहितम् ।
अतो विशेषभावात् कर्ममार्गीयेषु कुतो न कर्तव्य इत्याशङ्क्य भागद्वयीयज्ञानयोर्मैदोर्थ
कर्ममार्गीयज्ञानस्वरूपमाहुः ज्ञानं चेति । ज्ञानमार्गं पश्चादश्रवणोपकारिदिहस्य सिद्ध-
त्वाज्ज्ञानमस्मिन्नन्मनि साधनानपेक्षम्, श्रवणरूपं तु साधनं फलनान्तरीयकत्वात्
फलाद्भवेद्य, अत एवोत्तराङ्गमित्युक्तम् । कर्ममार्गीयं तु ज्ञानमस्मिन्नपि जन्मनि साधनानपेक्षम्,
गार्हस्थ्ये यज्ञादयः कर्तव्या इति श्रवणादेतोर्मैतं सम्मतमित्यर्थः । चत्सुर्धे, पूर्वज्ञानव्यवच्छे-
दाय । अतः साधनाधीनत्वात् साधनानां कलौ देशदिदोषेणानिद्वत्त्वाधित्युद्गृहीयेन
ज्ञानानुदयान्मया वृथैव परित्यागः कृत इत्याकारकाश्चात्तापाय स कर्ममार्गीयः संन्यासो

भवेत् । नान्यथेति । ज्ञानभक्तिप्रकारकस्तु साधनानपेक्षत्वात्तथा न भवेदित्यर्थः । न केवलं पश्चात्तापमात्रं किन्तु दोषसम्बन्धोपि भवेदित्याहुः पापण्डित्वमिति । चित्त-
चाबल्याद्वेदविरुद्धकार्यकर्तृत्वमपि भवेत् । कदाचिद्दोषानावेपि पाक्षिकदोषसम्भावनाया
वियमानत्वात् फलसिद्धभावाच्च न कर्तव्य इति प्रकारः । पूर्वोक्तपश्चात्तापसमुच्चयार्थमपि-
शब्दः । तस्माद्देतोर्ज्ञाने साधनापेक्षज्ञानसिद्धयर्थं न संन्यसेत्, संन्यासं न कुर्यादित्यर्थः । ननु
कालदोषा इव कर्मणि प्रमाणसिद्धमतः कालेन कथं कर्मपाप इत्यत आहुः सुतरामिति ।
कलिदोषाणां सुतरां कर्मपेक्षयापि प्रचलत्वात् । काले कर्मविधाने कर्मणः कालार्थानत्वात्
कालस्य कर्मपेक्षया प्रचलत्वम् । 'रम्यनुसारी'त्यारभ्य 'योमिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैत'
इति सूत्रेण कर्मणि कालवापस व्यवस्थापितत्वादिति स्थितिरीत्युक्तम् ॥ १४-१६ ॥

ननु तत्र तु ज्ञान एव कालानपेक्षोक्ता । अतः कर्मणीव भक्तावपि कालवापः प्राप्त
इत्याशङ्क्य तत्समाधानमाहुः भक्तिमार्गंपीति ।

भक्तिमार्गेषु चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाद्यः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरश्च न शक्नोति कर्तुं वार्धां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालाज्ञ स्तन्यैः पुपुषुः कश्चित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

भात्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्माद्बुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

किं कार्यं, भक्तिमार्गेषु च येन, तं मार्गं परित्यज्य ज्ञानमार्गं वा आश्रणीय इत्याश-
ङ्क्यां समाधानमुच्यते । व्यासस्य ज्ञानावतारत्वेन ज्ञानरूपत्वात्तन्मार्गसमाधानं व्यासै-
रुक्तम् । भगवत्पुत्रत्वात्तन्मार्गसमाधानमस्माभिरुच्यते इत्यर्थः । तत्र
ज्ञानमार्गं फलदशायामेव पाषाणात् उक्तः । अत्र तु साधनदशायां फलदशायां च तथेति
ततोपि वैशिष्ट्यबोधनार्थं पूर्वं साधनदशायां वापाभावमाहुः अत्रेति । अत्रारम्भे साधन-
दशायामित्यर्थः । वाधो हि स्वरूपतः फलतः साधनतमेति । तत्र प्रथम स्वरूपतत्त्वदभाव-
माहुः न नाशः स्यादिति । भगवतः मर्तः प्रसक्तस्य रक्षकत्वात् भगवत्त्वेति स्यादिति
निश्चितः । फलतन्मदभावमाहुः दृष्टान्तस्येति । कालदृष्टे यः अन्तः फल तस्मात्प्राप्तः ।
मरुत्तमं हि फलं कालेन नास्त्वत्, इदं तु फलं कालवर्तीतम्, अतः कथं फलनाशद्वारा
अन्यादिमाधननाशः कालेन कर्तुं शक्येत्यर्थः । साधनतत्त्वदभावमाहुः स्यात्स्येति ।
अदृष्टनामस्य निश्चितत्वात् अत्र कालतत्त्वत् अत्रणादीनां नाश इति यावत् । सर्वमत्र
नष्टम् इत्यर्थः भवति । तात्पर्यात्स्य हेतुर्निष्पादिः । निष्पत्तौपि फलेन अत्रणादिक नाश-

ल्यर्थः । अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्वेत्येवधारणात् । एतस्य फलवान्तरविचारस्य प्रमाणा-
गम्यत्वात् स्वसैवाऽस्वत्वेन भक्तिरूपस्य मतेः सम्प्रतिमाहुः इति मे निश्चिता मतिरिति ।

उपसंहरन्ति इति कृष्ण इति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्वभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्णस्य प्रसादेन करणेन तस्यैव बलभेन कर्त्वा विनिश्चितं, भक्तौ फलरूपभक्तिसिद्ध-
र्थम् । संन्यासो प्रियते स्वीक्रियते अनेन करणेन तादृशो विचारः संन्यासवरणम् । इति
समाप्तमित्यर्थः । 'अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारेण' एनेन भक्तिमार्गीयस्यैव तात्पर्य-
विषयत्वेनोपशान्तत्वात्तेनैवोपसंहारः । स्वनिश्चितमिदमेव । ज्ञानमार्गीयं तु प्रमात्रैर्विनिश्चितमेव,
स्वयमनूदितं परमिति भावः । अन्यथाकरणे वाचकमाहुः अन्यथेति । स्वयं निश्चितात् फल-
मार्गीयादनूदिताच्च ज्ञानमार्गीयादन्यथा साधनमार्गप्रकारेण कर्ममार्गप्रकारेण वा करणे तस्मात्
साधनात् पतितो भवेत्, विकृष्टाचरणात् स्वयमेव पतितो भवेत् । ननु भगवांस्तत्पातक इति
हेतुं स्वामिनामग्रहणस्य हेतुत्वेनायुक्तत्वात् कर्मषट्मित्यनेन वृष्टप्रवाक्यविचारेण प्रभुक्ता भक्ति-
मार्गमर्यादा सूचिता । स्वसैतन्निश्चयस्य सिद्धत्वेऽपि करणकर्तृकयनेनैवंविधनिश्चये कृष्णप्रसाद
एव साधनम्, तद्विषयत्वमेव च स्वरूपयोग्यतासम्पादकमित्यनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं सूचितम् ।
नन्वेवं सति स्वस्य दासत्वमायाति, अत एव ग्रन्थान्तरेऽपि 'इति श्रीकृष्णदासस्ये'त्युक्तम्,
अन्यत्र च 'वैश्वानराद्वाक्यते'रित्यनेनाधिदैविकासत्त्वं स्वयमेवोक्तम्, अतः कथं विरोधपरिहार
इति चेदुच्यते । यथा भगवतो 'जीवय शृतमिव दास'मित्यादिवाक्यैस्तथात्वमप्युच्यते, तत्र
रसात्मकत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाद्द्रस्यस्य च तावद्विषयत्वाद्भिन्नाहकमानेनोभयरूपत्वम्, न तु
कस्यचिदारोपितत्वमिति निर्णयः, तथा प्रकृतेऽपि रसात्मकत्वेन दास्यरसातुभवार्यमाविर्भाव-
च्छ्रसस्यैव तथाविधत्वाद्भयरूपत्वम्, न तु किञ्चिदारोपितम्, अतो यथार्थत्वादिद्वेनास्तत्तात्प्रा-
प्त्यमसिद्धिप्रमाणमूर्धन्यमिति तदनुग्रहमाजनेरखगन्तव्यम् । एतमेवाधिकुमारचरणेष्वपि भगवत्त्वं
'पावन्ती पदपद्मानी'त्यादिपुक्तं तदासीत्वमित्यादिकं यथाद्रसातुभवे यद्यदुक्तं तत्तत्सर्वमनारोपि-
त्तमेवेति ज्ञेयम् । एतेन विकृष्टधर्माश्रयत्वकथनेन भक्तेभ्यः स्वस्य भगवत्त्वमेव सूचितं
भवति, मानुषमावस्वीकारादनविकारिणां परं न तथा प्रतीतिरिति विभावनीयम् । पूर्वप्रणि-
पानादिकरणेषु 'न पारयेह'मित्यादिवाक्यैः भक्तप्रकारत्वं दास्यं न सम्पन्नम्, अत एवमाविर्णय
ग्रन्थद्रयोक्तप्रकारेण स्वामिनीदास्यरसत्वमनुभूतवानिति भावः ॥ २२ ॥
स्वीयपु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मभिः । नन्दानलदासोक्ता व्याहृतिः पूर्णतामगात् ॥१॥

इति श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीबह्वभूना संन्यासनिर्णयस्य

विट्ठलिः मय्युक्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवृतिसमेतः ।

नियन्धे 'निदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत्' इत्यादिवचनैरुपेत्वात्र निदण्ड-
विषयकेष्टसाधनताभ्रमाद्रभसवशेन पुष्टिमार्गीयोपि तुरीयाश्रमत्वेन निदण्डं गृह्णन् पश्चात्ता-
पमामुखाद्, अतस्तदनुदयाय पुष्टिमार्गसंन्यासस्य विचारमारभन्ते ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।
स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

कलिकालजन्मदोषान्कन्तत्वात् कर्ममार्गीयस्य विलम्बेन फलजनकत्वात् ज्ञानमार्गीयस्य
च परित्यागस्य सदोषत्वमुद्गाह्य पुष्टिमार्गीयपरित्यागस्य किं प्रयोजनं, कोत्र गुरुः, किं वा
साधनं, का च परित्यागिनो व्यवस्थितिरित्यादिविचारः क्रियते इत्यर्थः । तथा यैवं विचारेण
परित्यागे निर्णयति सत्यन्यत्र प्रवृत्त्यनुदयात् पश्चात्तापानुदय इति भावः । स इति । यस्य
विचारः क्रियते स परित्यागो भक्तौ भक्तिमार्गे ज्ञाने ज्ञानमार्गे च कर्तव्यत्वेन प्रोक्त
इत्यर्थः । विशेषत इति । मार्गद्वितयोक्ताचपि ज्ञानमार्गे विशेषत उक्त इत्यर्थः ।
तथा च वेदस्थितिपुराणेतिहासेषु सर्वत्र प्रसिद्धत्वादिशेषेषोस्तः, भक्तिमार्गे तु भगवदनुग्र-
हैकलम्पभजनानन्दानुभवयोग्यतासम्पादकविरहानुभवार्थं भगवत्कृतवरणरूपसारासिकेभ्येव प्र-
सिद्धत्वादिशेषेण नोक्त इति भावः ॥ १ ॥

ननु मार्गद्वितयप्रोक्त एव विचार्यते, न तु कर्ममार्गीयः, तथा च तस्याविचारे को
हेतुरित्यत आहुः ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।
अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

वस्तुतो ज्ञानमार्गेपि न कर्तव्य एव, अनन्तजन्मभिः सिद्धिसम्भवात्, परन्तु ज्ञानमार्गे
देवात् ज्ञानसिद्धौ पाप्मिन्यपि सिद्धिः, अतः कर्तव्योपि, कर्ममार्गे तु न कर्तव्य एव-
त्याशयेन सुतरामित्युक्तमिति बोध्यम् । तत्र हेतुः कलिकालत इति । कर्ममार्गस्य देश-
कालद्रव्यकर्तृमन्त्रादिषापेक्षत्वात् कर्तौ तु देशादीनामनुदत्त्वात् कर्ममार्गीययावत्सर्वदर्शमिद्धि-
कालत्रयेपि चाधितेत्याशयः । तथा च कलिकालजन्मदोषा कान्तत्वेनानर्कन्यत्वात्तद्विचारोपि
न क्रियते इति भावः । अत इति । सत्त्वामन्दिग्धफलजनको निर्दोषोऽन्यकर्तव्यः,
अतो हेतोः ज्ञानमार्गीयपरित्यागविचारात् प्रथमं भक्तिमार्गीयो विचार्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥
तत्र प्रथम परित्यागप्रयोजनं विचारयन्तः प्रयोजनानन्तरमाशङ्क्य दूषयन्ति ।

श्रवणादिप्रसिद्धयर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।
 सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
 अभिमानाद्विद्योगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।
 गृहादेवार्थकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
 अग्रेऽपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।
 स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
 विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरैः ।
 अतोऽथ साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

प्रेमजनकश्रवणादीनां गार्हस्थ्ये व्यासद्वान्तरेण सम्यगसिद्धेः, प्रकर्षेण सिद्धयर्थं परित्यागः कर्तव्य इति पक्षो नेष्ट इत्यर्थः । अनिष्टत्वे हेतुमाहुः । श्रवणे सहायाः श्रवणकारिण्यतः तत्सङ्गसाध्यत्वात् श्रवणसेत्सर्थः । तथा च परित्यागे सर्वसङ्ग्राहिल्येव स्थितिरपेक्षितेति भावः । ननु मास्तु श्रवणार्थं, कीर्तनस्मरणादिनिमित्तपरित्यागे को दोष इत्यत आहुः साधनानामिति । कीर्तनस्मरणादिसाधनानां बान्धनसादीनां प्रेमान्नात् स्वतोऽप्रवर्तमानानां प्रपञ्चेन कीर्तनस्मरणादिषु रक्षणात् स्थापनात् प्रवर्तनादिति यावत् । तथा च स्वतः प्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलेन प्रवर्तनाद्विभ्रमेमासादयन्तीति भावः । एवं पादसेवनादिषु सर्वेन्द्रियप्रवृत्तौ स्वयमूहम् । दाढ्यार्थं हेत्वन्तराग्याहुः अभिमानादिति । मया सर्वं परित्यक्तं, मत्समः कोऽपि नास्तीत्येवमादिरूपाद् गर्वादित्यर्थः । तथा चैवं गवं सति सर्वेषामुद्वेगजननात् ऐहिको वेदस्त्व्यादिनिन्दनात् पारलौकिकशोषद्रव इति भावः । नन्वभिमानत्यागे को दोषोत आहुः नियोगादिति । ईश्वराज्ञालक्षणाद्देहादेरित्यर्थः । तथा च वेदादिप्रसिद्धयतिथिर्मानुषानि सति अनुष्ठानरूपव्यासद्वात् श्रवणस्य सम्यगसिद्धिः, तदनुष्ठानाभावे त्वारूढपतित एव सादिति नियोगादुपद्रव इत्यर्थः । ननु तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विषेते यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावच्च जायते इति वाक्याद्भगवदीयैकसङ्गः सन् श्रवणादीनि कुर्वाणः सत्सङ्गप्रज्ञात् शनैः शनैः स्वतः प्रवर्तमानेन्द्रियो गर्भमन्यकुर्षन् उक्तवाक्यापतिथिर्मानसि नानुतिष्ठन् सत्सङ्गातिरिक्तं सर्वं परित्यजेत्तदा को दोष इत्याशङ्क्याहुः तद्धर्मैरिति । पुष्टिमार्गीयपरित्यागपरमैरित्यर्थः । तथा च पुष्टिमार्गीयसिक्कानुभवैकसाक्षिकमगवद्भ्रमरूपपरित्यागे भावनासिद्धभावातिरिक्तभावत्साधनानामननिमित्तत्वात् साधनोपकविरहानुभवानिर्विक्रतवायत्सदार्थस्य व्यासद्वान्तरजनकत्वेन तच्चदनुभवसाक्षिकमाथरूपैः प्रकृतपरित्यागपरमैः विगोपात् परित्यागकारणीमृतप्रेमजनकश्रवणादिसिद्धयर्थं कर्तव्यो नेत्याशयः । तथा च विचारस्याग्न्यत्वात् प्रकृतप्रयोजनकानिर्विक्रपरित्यागकथनम्, वस्तुतस्तु विरहानुभवानिर्विक्रप्रयोजनकः परित्यागः पुष्टिमार्गीयमत्तत्रानां पुष्टित्योपिन प्रभवति, कुतोऽस्य कर्तव्यतेति ध्येयम् । ननु भार्गवोचित्वान्मास्तु श्रवणापरमं, परन्तु पुष्टिमार्गीयमकोपदिष्टप्रकारेण साध्यमाने भावतस्मिन् व्यरूपानन्दस्य साधने प्रतिबन्धकीर्तमापादेस्त्यागे को दोष इत्याशङ्क्याहुः गृहत्वेरिति । सा-

धनार्थं साधनं भावस्तत्सिद्धयर्थं यदि चेत्तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । तथा च प्रतिबन्धक-
निवृत्तिरवश्यं सम्पादनीयेति गृहादेर्भावोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वेन चेत् परित्यागो भावरूपसाधन-
सिद्धयर्थमिति भावः । दोषमाहुः अत्रेपीति । वाद्यौर्भावसिद्धौ प्रतिबन्धकैरेवेत्यर्थः । तथा च
कृतेषु भेषजे न क्षान्तो व्याधिरिति न्यायापात इति भावः । नान्यथेति । ये अन्यथा अताप्या
अवापकाः साधका इति यावन्तैः सन्नो न भवतीत्यर्थः । तयोर्कं निबन्धे विवृतौ 'सन्ति प्रशुभावं
श्राभा नत्वेतादृशा भक्ता' इति। यद्यपि 'प्रतिकूले गृहं त्वजे'दिति निबन्धे प्रोक्तं, तथापि स परि-
त्यागः पूजानिर्वाहजनकत्वेनोक्तः, न त्वेतदेहावसान एव मजनानन्दरूपफलार्थमिति पूजानि-
र्वाहको भिन्नः, अयं च भिन्न इत्यनुसन्धेयम् । तथा च पूजानिर्वाहके तु सहायसङ्गत्यादिनो-
क्तमेव दूषणमित्यपि ध्येयम् । तर्हि प्रकृतगृहादिपरित्यागस्य का गतिरिति चेत्, न । प्रकृते तु
गृह एव तिष्ठन्नविरतमेव तन्मार्गाद्योपदिष्टप्रकारेण भावनां कुर्वाणः सिद्धभावरूपसाधनः सन्
गृहादि सर्वं परित्यजति विरहातुमवधार्य, न तु साधनसिद्धयर्थमिति सर्वमवदातम् । नतु बाधकं
गृहादि परित्यज्य सर्वसङ्गरहितः सन् भावनाया भावलक्षणं साधनं साधयेत्तदा को दोष इति
अत आहुः स्वयं चेति । आहारादिविषयाप्राप्त्या क्लिष्टः सन् तदेव ध्यायन् विषयाक्रान्तः
स्यात् । ततो मनसेन्द्रियार्थान् स्मरन् मिथ्याचारपदयाच्यः पापण्डी तु भवेत्, तथा च
भावरूपेष्टसिद्धिस्तु दे, प्रत्युतानिष्टसिद्धिरिति भावः । नन्विन्द्रियनिग्रहे सर्वमुपपद्यत इत्यत
आहुः कालत इति । कलाविन्द्रियनिग्रहस्य दुःसाध्यत्वादित्यर्थः । विषयाक्रान्तत्वे पापण्डि-
त्वम्, एकमनिष्टमुपस्था द्वितीयं फलवदनिष्टमाहुः विषयाक्रान्तेति । देहो लिङ्गशरीरं तस्य
मोक्षपर्यन्तमनवरतसुखीयमानत्वादेवपदेनोक्तिः, एवम लिङ्गशरीराप्यक्षत्वेन (अप्यक्षत्वेन)
तदभेदं मन्यमान आलौक (देह) पदेनोच्यते, तथा च विषयाक्रान्तात्मना भगवदावेशः
कदापि न भवतीत्यर्थः । इत्थं च यद्यं सर्वोपपन्नस्यैवापि देहदेवानिष्टमित्यर्थः । उप-
संहरन्ति अतोत्रेति । यत उक्तदूषणानि अतो भक्तौ श्रवणादिसिद्धयर्थं अत्र साधने
अनन्यभावलक्षणसाधनसिद्धयर्थं च परित्यागो नैव सुखावह इत्यर्थः ॥ ३-६ ॥

एवं प्रयोजनान्तरेण प्रयोजनान्तरकृतपरित्यागे च दूषणमुक्त्वा प्रकृतप्रयोजनमाहुः ।

विरहातुमवधार्यं तु परित्यागः प्रशास्यते ।

स्त्रीयवन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरुवः साधनं च तत् ।

भावो भावनाया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वार्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाच्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विरोधितात् ।

भाषना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ निष्ठन्त्येव न संशयः ।

यहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा वह्निवत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दद्यालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

निरोधलक्षणे 'हरिर्भूतिः सदा ध्येया सद्गत्पादसि तत्र ही'त्याद्युक्तप्रकारेणान्तरस्मान्त-पातिसंयोगविशेषानुभवेनोत्पन्नस्योत्कण्ठाविशेषस्य विषयीभूतानां भगवत्स्वरूपनिष्ठतत्त्वदर्शानामनवाप्तेर्भवति हि विरहस्तदनुभवाय परित्यागः प्रशस्त इत्यर्थः । प्रयोजनमुक्त्वा प्रकारमाहुः । अत्रास्मिन् परित्यागे वेदादिषु प्रसिद्धः स वेशो बन्धुजनकृतबन्धनासनिमित्तत्वेनैव स्वीकार्यः, न तु सस्कारत्वेनेत्यर्थः । कापायदण्डादिधारण तत्प्रयोजनं चोक्त्वा गुरुमाहुः । भगवदर्थमेव सर्वविषयत्वजनात् कौण्डिन्यो गुरुः, गोपिकास्तु सर्वप्रकारेषु गुरव इत्याशयः । गुरुमुक्त्वा साधनमाहुः साधनं चेति, । तत् पुष्टिमागीय-रसिकेषु प्रसिद्धमित्यर्थः । किं तदत आहुः भाव इति । ननु भावे किं साधनमित्याकांक्षायामाहुः भावनयेति । भावे भावनैव साधनम्, अन्यत् साधनान्तरं तदसिक्तसम्मतनेत्यर्थः । तथा च ज्ञानमार्गपरित्यागे श्रवणमननादिरूपत्वज्ञान मोक्षे साधनं, तथा भावनया सिद्धो भावः स्वरूपानन्दे साधनमिति भावः । साधनमुन्स्वेदानीमस्य ज्ञानिसदृशी दशान्यास्यो वेत्यत आहुः । निकलत्वमात्माद्यनुसन्धानराहित्यम् । अस्वास्थ्यमभिलषितार्थानवाप्तेर्मानद्विषयनिर्वेदादनिवृत्तिरिति यावत् । तथा च सङ्कल्पप्रतिभाते भगवति वातानु पक्षुरागच्छितासङ्गसङ्कल्पनिवृत्तेदतनुत्तानिषयनिवृत्तिनपानाशोन्मादमूर्च्छान्तासु नवस्वरसासु विषयनिवृत्तिपर्यन्तानामस्यास्वपदेन त्रपानाशोन्मादमूर्च्छानां विकलत्वनि-त्यनेनोक्तिरिति ध्येयम् । एव च अस्वास्थ्यं विकलत्व च भावनासिद्धभाववत्त- प्रकृति-स्वभावः स्वामानिकमिति यावत् । हि विध्येन प्राकृतं न, प्राकृतं सत्परजन्तनोगुणास्त्वस्मिन् न भवतीत्यर्थः । ननु गुणजन्यज्ञानेनारि जडोन्मत्तसदृशव्यवसाजननात् भवति विकलत्वर्थः, तथा तमोगुणजन्यप्रमादमोहाज्ञानैरपि तद्भावते । एव रजोगुणजन्यलौकिकविषयलोभे सति लौकिकविषयानुभवेरपि स्वादस्वास्थ्यम् । तथा चेति निरुक्त्यास्वास्थ्ये प्राकृते परेत्याश्रयाहुः ज्ञानमिति । एव चर्तमानस्य विकलत्वान्वास्वराहितेतादृशभावनयो निर्गुणमपि ज्ञान पापकं, गुणा अपि बाधकाः, तथा च यद्यप्रतिरन्ध्रं निर्गुणं ज्ञानं स्वात्तदेकत्वस्य सङ्गोदयः, यदि च मत्परजन्ममामि स्युमन्ना मगुणज्ञानलौकिकविषयलोभप्रमादमोहाज्ञानैश्च प्रतिपन्धननात् अथ भाव एव नोत्पद्येत्यन्वयानुपपत्त्या ज्ञानस्य गुणानां चाभावनिषयरादिकृत्वान्वास्वयथैः प्राकृतं दुर्वचमित्यासयः । न च गतिमित्येधेधेन्यादिरुक्ति-नेरास्वयमिति प्रतिपन्धनानि वाच्यम् । तस्यास्तृतरमामिहमावान्तरेण प्रतिपन्ध-

सादित्वाशङ्क्याहुः भगवानिति । यदि संयोगं सम्पादयेत्तदा भजनानन्दानुभवयोग्यताजनक-
विरहनाशजननेनास्वाध्यापगमात्, स्वयमेव प्रतिबन्धकः स्यात्, तथा च फलरूपस्य स्वस्य स-
प्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वं नोचितमित्यर्थः । नन्वतिक्रेशात् कदाचिद्द्वैयास्य मनसि फलप्राप्तिसन्दे-
होदयजन्यमस्वास्थ्यं स्यात्त्रिवृत्त्यर्थं सन्देहनिवारकं वचनं वक्तव्यम्, यथा ब्रह्मानन्ददानार्थं
यतमानं नारदं प्रति 'गन्ता भजवतामसी'त्युक्तवांस्तथेत्याशङ्क्याहुः स्वास्थ्येति । कर्तुमेव
योग्यं न भवति यतोऽयं दयानुरनुग्रहकर्ता यतश्च स्वयं न विरुध्यते । विरोधी नातो हेतोः,
तथा च स्वेच्छयानुगृह्य दुर्लभपरित्यागपर्यन्तं सर्वं सम्पादितवान्, अतो दयालुर्यतश्च
स्वप्रापकभावोत्पत्तौ प्रतिबन्धकं न कृतवानतोऽविरोधी, इत्थं चाविरुद्धानुग्राहको भगवां-
स्त्वथैव मनः प्रेरयति यथा न सन्देहोदयः, न च तज्जन्यमस्वास्थ्यमिति तादृशवाक्यं प्रयो-
जनाभावान्न कर्तुमुचितमिति भावः । इदानीं प्रकृतपरित्यागाधिकारं वदन्त उपसंहरन्ति
दुर्लभोपमिति । ज्ञानमार्गापि वैराग्यमिवात्र व्यसनरूपं प्रेम साधकम् । तथा च प्रेमवानधि-
कारीत्यर्थः । नेति । प्रेमाभावेऽयं परित्यागः सिध्यत्येव नेत्यर्थः । दुर्लभो भगवदनुग्रह-
कसाध्यत्वाद्गुःप्राप इत्यर्थः ॥ ७-१३३ ॥

इत्थं प्रकृतमुपसंहृत्य ज्ञानमार्गीयसंन्यासे किञ्चिदाहुः ।

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेद्यापि तस्मात्तज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रवृत्तत्वादिति स्थितम् ॥ १६३ ॥

विचारित इत्यविचारोपि सिद्धवन्निरदेशादस्तुतोप न किञ्चिद्विचार्यमस्तीत्यर्थः ।
तथाहि, विद्वत्संन्यासस्य प्रकृतपरित्यागविचार एव प्रसङ्गाद्भवस्योक्तैव सत्यलोक इत्यादिना ।
परमवशिष्यते विविदिपासंन्यासः, तस्य तूच्यत एषेति न किञ्चिदपि विचार्यमस्तीत्याशयः ।
अवशिष्टव्यवस्थामाहुः ज्ञानार्थमिति । उत्तरस्य स्वजन्यज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्त्यमानस्य
मोक्षस्य अङ्गपरम्परया प्रयोजकः, न तु साक्षात्जनकः, तथा चैतादृशपरित्यागो ज्ञानोत्पत्त्यर्थं
धेःश्रियोत्तलाशयः । दोषमाहुः सिद्धिरिति । परन्तु तत्फलमनेकैर्जन्मनिर्भवतीत्यर्थः । ननु
सत्त्वमेव कुतो न भवतीत्यत आहुः ज्ञानं चेति । यज्ञा आदिर्दोषैश्चश्रवणान्भवति, यतः
साधनापेक्षं मनं कारणमापेक्षं स्वीकृतं सर्वैरित्यर्थः । तथा च यतैर्मानसमाराणामावश्यकत्वात्
कृतिर्पुण्यमेव श्रवणमुचितम् । इत्थं च मानसमपश्रवणयोस्तत्तदिन्द्रियनिग्रहाधीनत्वात् नि-
ग्रहस्य मुनयामशक्यत्वात्तानैरिति जन्मभिः सिद्धिर्दूरतरा ज्ञानस्येति भावः । उक्तं च निगम्ये
'नगमा वेदसुपत्ता च प्रमादात् परमान्वनः । निषां प्राणोऽयुक्तेभः क्वचित् मत्स्युगे पुमा' निति
प्येषम् । इममेवार्थमाहुः अत इति । मत्स्युगे कदाचिदपि सिद्धिः, कलौ तु पश्चात्तापानिरक्तिं

किमपि फलं न भवतीत्याशयः । नेति । अस्मिन्नर्थे न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एवमग्रेष्ट-
सिद्धभावनान्नं न, किन्त्वनिष्टसिद्धिरपि भवतीत्याहुः पापण्डित्वमिति । यथोक्ताश्रम-
धर्माणामनाचरणद्वेदमार्गाद्युक्तेः पापण्डित्वं, चकारान्नत्क्रोपि स्वादित्यर्थः । उपसंहरन्ति
तस्मादिति । ज्ञाने ज्ञानमार्गे संन्यासो न कर्तव्य इत्यर्थः । इत्यमकर्तव्यत्वसाम्यादुपस्थित-
ज्ञानमार्गादिसंन्यासस्य स्थूणानिखननन्यायेन पुनरकर्तव्यतामाहुः सुतरामिति । कलिदोष-
शपत्वात् सुतरां न कर्तव्य इति स्थितं, प्रथममेवोक्तममून्यपेक्षाशयः । तथा चोभावपि न
कर्तव्यौ, समानदोषत्वादिति भावः ॥ १४-१६ ॥

एवं मार्गान्तरीययोः सदोपलभ्युत्त्वा प्रकृतस्य ससुक्तिकं निर्दोषत्वमाहुः ।

भक्तिमार्गोपि बोद्धोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वापः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियञ्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्माद्भुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गे परित्यागकृतौ यदि दोषसम्भावना तदा किं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च
परित्यागः कर्तव्यो न कर्तव्यो वेत्याश्रयायां समाधानमुच्यते इत्यर्थः । समाधानं वदन्तः
प्रथमं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकविरूपं दोषमाश्रयं तदभावमाहुः । अत्रास्मिन् परित्यागे आरम्भे
प्रवृत्तौ नाशो विधो न भवेदित्यर्थः । ननु मास्तु प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्तदभावस्यानुभविकत्वात्
परन्तु फले प्रतिबन्धकान्तपनुमाने को दोष इत्यत आहुः दृष्टान्तेति । अनुमानस्य दृष्टान्त-
सापेक्षत्वात्तदभावदनुमानात् न शक्यत इत्यर्थः । अपिशब्दात् सहेतोरप्यभावाच्चानुमानमित्या-
शयः । ननु लौकिकविषयानुसारात् स्वार्थप्रदानन्दतामुक्तिकफलाभिलाषायास्वास्थ्यनाशेन
फलप्रतिबन्धकत्वणो दोषः प्रकृतपरित्यागोपेक्षाश्रयाहुः स्वास्थ्येति । स्वास्थ्यहेतोरस्वास्थ्यना-
शक्यतेत्यर्थः । तथा च मननान्दतिरिक्त्यावदभिलाषविषयाणां प्रथममेव तुच्छीकृत्य परित्यक्त-
त्वात्तदभिलाषाभावेन फलप्रतिबन्धः केन स्यात्, न केनापीत्यर्थः । ननु कालादयश्चेत्यतिबन्धकः
सुखं आहुः हरिरिति । अपरे कालादय इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणं मनसिहृत्याहुः अन्यथेति ।
प्रथे चास्यकाल इति सुतेणासन्नकालिन्यां क्रियायां वृत्तमानायां पुपुषुरिति हि । अन्यथा
बाधां करोति मयवानिति, यदि त्वं निश्चितोमि तदाहं वृत्तानि, क्वचिदय प्रातः सक्तवे वा
मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः किमित्यर्थः । तथा पैत्रापत्काण्डं तु मातरोर्मकपोषणपरा
एव सर्वसंमतास्तस्या त्वय निमपुण्यन्त्यो द्या इतीदृशः प्रश्नः पुपुषुरित्यस्य वाच्यः । इत्यं च ।

यद्यसम्भावितमर्मकपोषामावमद्राक्षीस्तदा भगवत्कृतवाधानपि मनस्वानयेः । एवं चोभयमपि शशविषाणावमानमिति भावः । ननु देवात् मिलिता ज्ञानिनः खानुभवज्ञापनपूर्वकं स्वमार्गोपदेशं कुर्युस्तदा का गतिरत आहुः । यद्वा, ननु भगवान् स्वयं प्रतिबन्धं न जनयति, परन्तु सर्वमोहिक्का माया चेन्मोहमुत्पाद्य मार्गान्तररुचिलक्षणं प्रतिबन्धं जनयेदित्याशङ्क्याहुः । ज्ञानिनामपीति च वाक्यं चेति कर्मधारयः । तथा च 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा, वज्रदाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छती'ति वाक्येनेत्यर्थः । एवं चास्मिन् वाक्ये ज्ञानिनामित्युक्तम्, ननु भक्तज्ञानामपीत्यतो ज्ञानिमोहजनन एवासा शक्तिर्न तु भक्तमोहजनन इत्याशयः । मोहेति । अतीतवर्तमानमोहयोरभावस्त्वेतन्मार्गान्यथातुपपत्त्यैव निश्चितः, परमवशिष्यते सन्दिग्धसम्भवो भविष्यमाणः स तु पाक्षिन्धोषि दोषः परिहरणीय इति न मोदयिष्यतीत्यनेन परिहृत इति ध्येयम् । ननु भगवदिच्छया दुरुहतरत्वाद्भवतः स्वतन्त्रतमत्वाद् कदाचित्स्वयमपि मोहयेदत आहुः आत्मप्रद इति । लुब्धो द्वेष वाऽभविष्यद्मोहयिष्यद्भगवास्तु जीवकृतिसाध्यसाधननिरपेक्षः सन् स्वात्मानमपि प्रकर्षेण ददद्दुदारः, तथा द्वेषमिदं भवति, उदासीनोपि न भवति, अपि तु प्रियः, तथा च प्रयोजनयोः लोभद्वेषयोरभावाच्चैव मोहयिष्यतीत्यर्थः । अद्यापि अतीतवर्तमानमोहयोरभावस्तु वरणान्यथातुपपत्त्यैव निश्चितः, अवशिष्टत्वं तुच्यत एवेति ध्येयम् । एवं प्रकृतपरित्यागे दोषाभावमुपपाद्य प्रवृत्तिं विदधति । यस्मात्सर्वथा निदोषैस्तत्सादुक्तप्रकारेण 'स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वैश्व' इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वार्थीरिहानुभवलक्षणस्वप्रयोजनात् रहितो भवतीत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमत आहुः इति मे इति । निश्चिता साक्षात्कृतविषया मतिरेव प्रमाणमित्याशयः ॥ १७-२१ ॥

नन्वयं परित्यागः किं तुरीयाश्रमः, किं वा भक्तिमार्गयिः साधनविशेष इति सन्दिहानं प्रत्याहुः ।

इति कृष्णप्रसादेन यल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासचरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इति समाप्तोयं ग्रन्थ इत्यर्थः । भगवत्प्रसन्नतया हेतुमृतया साक्षात्कृतमित्यर्थः । भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासचरणं परित्यागलक्षणो भगवद्भीकारः । तथा च नायं तुरीयाश्रमः, न वा भक्तिमार्गयः स्वकृतिसाध्यः साधनविशेषः, किन्तु भगवत्कृतो जीवसाद्भीकाररूपोयं परित्याग इत्याशयः । अन्यथाद्भीकारमात्रे पतितोऽस्मान्मार्गात् स्युतो भवेत् । तथा चैतन्मार्गाद्युनिः पानित्यमेवेति पतितपदप्रयोग इति बोध्यम् । इत्थं च भगवानेव स्वभिन्नयाव-हीक्रिक्राहीक्रिक्रविषय्योन्तःकरणं निरुप्य यदि स्वस्मिन् व्यसनं सम्पादयेत्तदायं परित्यागो भजनानन्दानुभवयोग्यतामन्यादकधिरहानुभवार्थं कर्तव्यः, नो चेत्तदुचित्तैव सेवा कर्तव्येति श्रीमदाचार्यपरणानामाश्रयोऽनिनामनुसन्धेयः । तथा चोक्तं विद्वन्मण्डने श्रीमत्प्रभुचरणैः 'नन्माश्रीरानां मयादीव दिवस्सरिणी'ति ॥

शापाश्रीगोपेजकृता संन्यासनिर्णयविद्वानिः सम्पूर्णा ॥

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ
 શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ
 સંન્યાસનિર્ણયઃ ।

શ્રીપુરુષોત્તમશ્લોક વિવરણસહિત.

[દર્શિત]

સ્વાધ્યાયવિધિવિચારણપ્રતાપે પ્રકટ ભક્તિમુખાર્ગમાં
 પ્રારંભકાલિક જન કરે સહુ ત્યાગ આ સંસારમાં ।
 તેનો પ્રકાર જણાવતો સંન્યાસનિર્ણય વિસ્તરું
 હું હાસ આ શ્રીભાણકૃષ્ણપદારવિદ દ્વય શરૂ ॥ ૧ ॥

ભગવાને શ્રીમદ્ભગવાત્પર્યને દેહનો પરિત્યાગ કરવાની અને દેશનો પરિત્યાગ કરવાની એમ બે આજ્ઞા કરી, તે પોને આગળ સુરતા વિચારથી પાગી નહિ. ત્યારે ભગવાનુ સેવ્ય અને પોતે સેવક હોવાથી ભગવદાજ્ઞા ઉલ્લખન કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો. એટલામાં લોકનો ત્યાગ કરવાની ભગવાનુની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ, ત્યારે પોતે વિચાર કરવા લાગ્યા કે ભગવાનુ મારાપર પ્રસન્ન છે કે નહિ? એ પ્રસન્ન ન હોત તો ઉપેક્ષા કરત, આજ્ઞા કરત નહિ. માટે પ્રસન્ન છે એવો નક્કી પવુ આ પ્રમાણે બે આજ્ઞા નહિ પાળવા છતાં પ્રસન્ન છે તેનું કારણ શું? આમ વિચાર કરતાં મશુની આજ્ઞામાં દેહ અને દેશ શબ્દો યોગિક^૧ અર્થમાં વપરાયલા હતા એમ સમજ પડી. કેમકે દિય એટલે અતિદાન કરવું, તે પરથી દેશ શબ્દ થાય છે, અને દેશત્યાગ એટલે અતિદાનનો ત્યાગ એવો યોગિક અર્થ થાય છે. શ્રીમદ્ભગવતની સંસ્મૃતીકા નિવૃત્ત થવાથી પોતે એ તીકારૂપ અતિદાનનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે દેશત્યાગ કર્યો હતો. તેમજ દિદ એટલે વૃદ્ધિ પામવું, તે પરથી દેહશબ્દ થાય છે; માધવમટ કારખીરી લેખક દતા, તેમના લેખોથી સવં સ્વધારિની વૃદ્ધિ થતી હતી, તેમની નિવૃત્તિ થવાથી વૃદ્ધિનો ત્યાગ એટલે દેહત્યાગ થયો હતો. એ અને દેશ અને દેહ ત્યાગ ભગવાને જ કરાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે આ બંને આજ્ઞા ભગ- વાને આ પ્રકારે સિદ્ધ કરાવેલી હતી, તેથી જ ભગવાનુ પોને અપ્રસન્ન નથી એમ નિશ્ચય થયો. આ બંને આજ્ઞા એમ દુર્લભ (સમજ ન પડે તેવી) હતી, તેમ આ ત્રીજી આજ્ઞા પવુ દુર્લભ છે એમ સમજ્યા. અને જો કે પ્રથમની બે આજ્ઞા પગાર્થ હતી, તે કેમ નિવૃત્ત થાય એમ વિચાર કર્યો ન હતો, માટે તે પ્રથમ ન કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો; તે કેમ નિવૃત્ત થાય એમ વિચાર કરતાં હવે થતી આજ્ઞા (લોક ત્યાગ) ના વિષયના વિચાર કરવાથી જ ભગવાનુ પશ્ચાત્તાપ નિવૃત્ત કર્યો એમ નિશ્ચય કરીને પોતાની ભવરથાને સૂચન કરતાં પરિત્યાગ એટલે શું તે નિવૃત્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

૧. શબ્દવા અર્થ એ પ્રકારે થાય છે. એ દૈનિક અર્થ અને બીજે અર્થથી થતો અર્થ પણ એટલે એ પરમ પ્રાથમિકી કાલપ થાય તે. એ દૈનિક અર્થે પણ એટલે પ્રથમ એ એ અર્થ.

પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થ પરિત્યાગો વિચાર્યતે ।

સ માર્ગદ્વિતયે પ્રોક્તો ભક્તો જ્ઞાને વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

સ્થાન્યવપદાર્થઃ—પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થ પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગઃ પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસ વિચાર્યતે વિચારાય છે. છ તે (સંન્યાસ) વિશેષતઃ વિશેષે કરીને ભક્તો ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાને જ્ઞાનમાર્ગમાં માર્ગદ્વિતયે બે માર્ગમાં પ્રોક્તઃ કહ્યો છે.

શ્લોકાર્થઃ—પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સંન્યાસ વિશેષે કરીને ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એમ બે માર્ગમાં કહેલો છે.

અહીં કેટલાક પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ (શ્રીચોકુલનાથજી) કહે છે કે શ્રીઆચાર્યજીએ ભક્તિમાર્ગથી પરિત્યાગ શિવાયના બીજા સર્વ પદાર્થનો વિચાર કર્યો, અને જ્ઞાનનો વિચાર કર્યો નહિ, તેથી જોતાને પશ્ચાત્તાપ થયો, તેની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગનો વિચાર કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. બીજા પ્રાચીનો (શ્રીમદ્દરજુનાથજી) કહે છે કે કર્મમાર્ગીઓને વૃદ્ધાજ સ્થામાં પણ વૈરાગ્ય થતો નથી, અને તેમના સંગથી કદાચિત્ ભગવતીઓ પણ તેવા ઘર્ષભય, તે અટકાવવા માટે સેહેલાઈથી ઘર્ષ સહે એવા સંન્યાસનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા શ્રીમદાચાર્યજી કરે છે, અને કહે છે કે ભગવતીઓ સારીર શિવિલ્લ યતા જોતાની પ્રથમની દશાઈ સ્મરણ કરે છે, અને 'એ પ્રથમથી જ ભગવાનને માટે પ્રથમ કેમ ન કર્યો?' એવો તેમને કહેવા થાય છે, તે પશ્ચાત્તાપનું વર્ણન અહીં કર્યું છે.

વળી બીજા મહાનુભાવીઓ (શ્રી ચોકુચોત્સવજી) કહે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધનદશામાં અને સિદ્ધ દશામાં પરિત્યાગ કરવો એમ કહ્યું છે; તેમાં સાધનદશામાં પૂર્વે વૈરાગ્યનો અભાવ હોવાથી સારી રીતે પરિત્યાગ થઈ શકે નહિ, અને પાશંડનો પ્રસંગ આવે, તેથી સાધનદશાના સંન્યાસથી તો પશ્ચાત્તાપ જ થાય. આ તારતમ્ય (તર્જાવત) નું જ્ઞાન ન હોવાથી ભગવતીઓ પણ બે પ્રથમથી જ પરિત્યાગ કરે તો પશ્ચાત્તાપ જ થાય, અને તેમને એક આચાર્યજીને જોતાને પણ પશ્ચાત્તાપ થાય, માટે એ બંને પ્રકારના પશ્ચાત્તાપને અટકાવવાને શ્રીમદાચાર્યજી સંન્યાસનિર્ણય કંઠની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. વળી બીજા મહાનુભાવીઓ કહે છે કે નિવૃત્તિમાં શ્રીમદાચાર્યજીએ આજ્ઞા કરી છે કે નિર્વંડનું શરૂ કરવું તે સર્વેલાસક્તિમત છે, આવી આજ્ઞા ભેદને કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીય પણ મનુષ્યે આશ્રમવડે નિર્વંડનું શરૂ કરીને પશ્ચાત્તાપ પામે, માટે તેનું ન થાય માટે પુષ્ટિમાર્ગીય સંન્યાસના વિચારનો આરંભ શ્રીમદાચાર્યજી કરે છે. વળી બીજા પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ (શ્રીમદ્દરજુનાથજી) કહે છે કે સ્તુતિ વિનંદે પ્રમાણથી સિદ્ધ રસામક ભગવાનના ચિરદશાવનો અનુભવ સર્વોત્તમશાવથી થયતી શરૂઆતથી જ થાય તેમ છે, તે ચિરદશાવનો અનુભવ સર્વપરિત્યાગવિના સંભવે નહિ; અને તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિનંદે નહિ, અનુભવ નિજ જન જ્ઞાનમાર્ગ વિનંદેમાં કહેવા સંન્યાસથી મોંઢમાં પડે, અને અવિચારથી પરિત્યાગ કરે તો પશ્ચાત્તાપ થાય, તે અટકાવવા માટે સંન્યાસના વિચારનો આરંભ કર્યો છે. આ સર્વ મહાનુભાવીઓ પરસ્પર સંમત નથી એમ મને લાગે છે, અને જંગલરમણીય સ્વયંભાં જે પશ્ચાત્તાપ અને પરિત્યાગ બંને શબ્દો આવેલા છે, તે બંને શબ્દોનું જ્ઞાન વિચાર છે, તેથી તેજ પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિ કરવાનું અહીં કહ્યું છે એવો અર્થ કહેવું. આમ અર્થ કરવામાં અને કાંઈ તોષ દેખાતો નથી.

જનવાને પરિત્યાગની આજ્ઞા કરી છે, અને એને પરિત્યાગ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો છે,

હાને પરિભાગવિશેષ વિચારતું પ્રયોજન શું ? સમાધાન-પરિભાગ એ માર્ગમાં કહેલો છે. કયા એ માર્ગે ? શા માટે એ માર્ગમાં કલો છે ? સમાધાન—ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ. ભક્તિમાર્ગમાં આરંભદશામાં અને સિદ્ધદશામાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં વિવિધિયા (ભણવાની ધૃત્યારૂપ) દશામાં અને વિદ્ધદશામાં ભ્યારે વૈરાગ્ય પાલો માવ લ્યારે સંન્યાસ લેવાતું કહ્યું છે.

એકાદશ સ્કંધમાં ભગવદ્વાક્ય છે કે 'જ્ઞાનયોગ કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એ ત્રણ યોગ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવાની ધૃત્યારૂપ છે કલા છે.' માટે એ ત્રણે યોગ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનાર શ્રેયશી સરખા ગણાય, તો પછી કર્મમાર્ગમાં પરિભાગ કેમ ન કરવો ? એ સંકાપા ઉત્તરમાં કહે છે કે :—

**કર્મમાર્ગે ન કર્તવ્યઃ સુતરાં કલ્કિલાલતઃ ।
અત આદૌ ભક્તિમાર્ગે કર્તવ્યત્વાદ્વિચારણા ॥ ૨ ॥**

સાન્વયપદાર્થઃ—સુતરાં વિશેષે કરીને કલ્કિલાલતઃ કવિજ્ઞાને લીધે કર્મમાર્ગે કર્મમાર્ગને વિષે કર્તવ્ય કરવા યોગ્ય ન નથી. અતઃ તેથી આદૌ પ્રથમ ભક્તિમાર્ગે ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્યત્વાદ કરવા યોગ્ય શ્રેયશી વિચારણા વિચાર.

સ્તોકાર્થઃ—દાશમાં કવિજ્ઞાને લીધે કર્મમાર્ગને વિષે સંન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી. માટે પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં કરવા યોગ્ય શ્રેયશી વિચાર કરીએ.

શ્રદ્ધાસ્થ, શુદ્ધસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એમ ચાર આશ્રમના પશ્ચવટે એ કે કર્મમાર્ગમાં પણ સંન્યાસ કરવો છે, તોપણ ભગવાનનું વચન છે કે કર્મયોગે કર્મયોગ કરવો, માટે સંસારમાં કામનાવાણ કર્મમાર્ગના અધિકારી છે, અને વૈરાગ્યવાણ સંન્યાસના અધિકારી છે, માટે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કરવો નહિ. અભિરામણીએ કહ્યું છે કે 'જ્ઞાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જે વિદ્વાન્ શ્રેય તે સંન્યાસ શક્ય કરે, અથવા આદર કે કૃપી શ્રેય તે સંન્યાસ શક્ય કરે.' અહીં આદર અને કૃપીને પણ સંન્યાસ શક્ય કરવાનું કહ્યું, તો પણ કવિજ્ઞાને લીધે સંન્યાસ કરવી નહિ, કેમકે કવિજ્ઞાનમાં નહિ કરવાયોગ્ય વસ્તુઓમાં સંન્યાસ પણ મનુલો છે. ભ્યારે ભવે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ ન કરવો, તોપણ જોમાં સંન્યાસ કરવાને માર્ગમાં કલો શ્રેય તે માર્ગમાં કલાપ્રમાણે કરવો, તેમાં વિચાર કરવાનું પ્રયોજન શું ? એમ આજ્ઞા માવ તો કહે છે કે નહીં નહીં માર્ગમાં વૃદ્ધી જૂની દશામાં સંન્યાસ કરવાનો કલો છે. માટે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભમાં કરવો કે નહિ, તેનો વિચાર કરીએ હીએ. કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ ચતુ રીતે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે, તેની ભક્તિને વધારનાર અવભા

૧ માર્ગદિવસે સંખ્યા નવરે અવવવના અવેમા અવવવ ભ્યારે તેને અવવ પ્રત્યવ લાભે એ સુત પ્રમાણે દિને અવવ સાનવાથી દિવસ અવવ વધે અવવનાં 'અવવવવે' અર્થે અવ કલો છે, તેથી અવવે એકલાસ તે અવવવ એક તરીથી અર્થે માવ છે, તે અર્થે નહીં પલેને નથી. વાંકાસમાં કલેલા ૨૨ સુલેભા સંખ્યા પણ એક સુલ છે, અને સુલના અંદા ભ્યારે વિભાગ શાી કલાપ નહિ, તેથી અવવ પ્રત્યવ 'અવવવ એકલાસ એક વિભાગ' એ અર્થેમા અવ કલાપ નહિ. અહીં અવવ પ્રત્યવ વપાવલ એકલે સમવાવિ કાલમાં વપાવવે છે, એમાં કાલસ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે અર્થે અવવવવવવવે અવવવ અવ કલેલા છે સંખ્યા કાલ (એની સંખ્યા માવ તે) સમ્યેવ અહીં માં એ સમ્યેવ અર્થે માવ કે માર્ગથી અભિત દિવસ. માર્ગથી અભિત એક દિવસ અવવ અને સમ્યેવ તેમાં વિશેષે માર્ગે પરિભાગ કરવાનો અર્થ છે.

દિને ને દશામાં નિર્નાદ યાચ તે આરંભદશ કહેવાય. એ ગ્રવણદિને અભ્યાસ યવાથી આસક્તિની સિદ્ધિ ને દશાથી યદ્ય શકે તે ત્રીજી દશા કહેવાય. આસક્તિ સિદ્ધ થયા પછી ને દશાથી વ્યસન સિદ્ધ થઈ શકે તે ત્રીજી દશા કહેવાય. આ સર્વમાં ને દશામાં કલિકાલ વિગેરેથી યતા દોષનો સંબંધ ન યાચ તે માટે તેની દશાના ફલ અને સ્વરૂપના પ્રકારનો વિચાર કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે દોઢ શ્લોકવડે વચ કરવાના પ્રયોજનનું વર્ણન કર્યું.

બહાં જાવાર્થે નીચે પ્રમાણે છે. એકાદશ સ્કંધમાં સપ્તદશ આધ્યાયમાં ઉદ્ભવછએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કર્યો છે કે:—

યદ્યાનુષ્ટીયમાનેન ત્વયિ ભક્તિર્નૃણા ભવેત્ ।
સ્વધર્મેનારવિંદાક્ષ તન્મે વ્યાख्याતુમર્હસિ ॥

અર્થ—દે કમલનયન પ્રભુ, સ્વધર્મનું આચરણ કેવી રીતે કરવાથી મનુષ્યોને આપને વિષે ભક્તિ ઉત્પન્ન યાય, તે ઉપાય અને કહેવો જોઈએ.

આનો ઉદ્ભવછએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ચારે આશ્રમના ધર્મ કહેતાં સમવાને એકાદશ અધ્યાયમાં કર્યું છે * સાતમાં ને પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે માઈ યજ્ઞન કરવું, પોતલું સર્વસ્વ યજ્ઞ કરાવનાર ક્રાણલુને આપી દેવું, અગ્નિને પોતાના પ્રાણમાં સમાવેશ કરવો, અને પછી નિરપેક્ષ ધર્મ સંન્યાસ મેઠલું કરવો. (૧૩). ક્રાણલું સંન્યાસ દેવા તેમાર યાચ, સ્પરે તેના ઓપુત્રાદિકમાં દેવતાઓ પ્રવેશ કરીને વિશ્વ કરે છે, કેમકે તેઓને ધર્મી યાચ છે કે આ અમારાથી ઉપર જશે. (૧૪). યુનિ એ વચ પહેરે તો ડોપિન માત્ર તેટલા શરીરને દાઠવાને પહેરે. દડ અને કમકડુ સિવાય ત્યાગ કરેલા કાઈ જલુ પદાર્થને આપત્તિવિના મેઠલું કરે નહિ. (૧૫). દષ્ટિથી પુશ્ચી પવિત્ર કરીને (સભાળખી) પમ યુકવો, વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને જલ પીવું, સભાળી પવિત્ર કરીને વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો, અને મનથી પવિત્ર કરીને સહાયરણું કરવું. (૧૬). મીન, જાનીલા (શરીરથી કાઈ જલુ ચેલા કરવી નહિ તે), પ્રાણને નિયમમાં રાખવા, એ વાણી, દેહ અને ચિત્તના દડ છે. આ જલુ દડ જેણે સાધ્યા નથી, તે કેવલ વાસના દડ રાખવાથી યતિ યતો નથી. (૧૭). ચારે વર્ણમાં પતિતવિગેરેને છોડીને જાડીના શાત ઘરોમાં શિક્ષા માગવી. તે સત્ત ઘરો પ્રયમથી ધારેલા જોવાં ન જોઈએ. તેટલામાં ને મને તેમાં સતોવ રાખવો. (૧૮). પછી બહાર જઈને જલાસવમાં આશ્રમન લઈને શિક્ષામાં મળેલું અન્ન અયજ્ઞમાં લઈને જલમાં ઘોળીને બહાર કાઢવું એટલે તે પવિત્ર યાય. પછી તે જ્ઞાન જાણું. (૧૯). આ વિગેરેના પચદશ શ્લોકવડે સંન્યાસાવગરૂપ પરિભાગ કર્યો છે. સ્વરૂપથી ભક્તિ અને વેરામ્બ વિરોધ યાચ ત્યારે કર્યું છે કે :—'જ્ઞાનમાં નિષ્ણાન્યો, નિરકમ, અયવા મારો ભક્ત કોઈ જલુ પ્રકારની અપેક્ષાવિના આશ્રમોના ચિન્હો છોડી દઈને વેદાદિક વિભેની દરકારવિના ફર્યો કરે. (૨૦). ડાણો છતાં જાલકવત્ ક્રોડા કરે, કુશલ છતાં જલકવત્ ફરે, નિહાન છતાં ઉન્મત્તવત્ જોલે, વેદને જલુતા છતાં પશુવત્ આચરણું કરે. (૨૧). વેદના વાદમાં પ્રીતિ રાખે નહિ, જાખંડ કરે નહિ, શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મોના દેવુઓ યોધવા પ્રયત્ન ન કરે, શુશ્ચ વાદવિવાદમાં કોઈ પશુનો આશ્રય કરે નહિ. (૨૦). ધીર મર્ધ મનુષ્યોથી ઉદ્દેગ યાચે નહિ, તેમજ મનુષ્યોને ઉદ્દેગ કરે નહિ, અતિવાદ ચકન કરે, કોઈનું અપમાન કરે નહિ. (૨૧)' આપ આકાદશ શ્લોકની નિવિવિનાનો સંન્યાસ કર્યો છે. અર્ધી જાનમાર્ગિક અને ભક્તિમાર્ગિકના સમાન ધર્મો નેકકા કરી કલા છે. તેની જ રીને પ્રયમ કહેવા વિદીપૂર્વક સંન્યાસમાં જણુ સમલ જેવું, તેમજ પૃલીવ સંક્રમમાં

દ્રવ્યના યજ્ઞ કરવાનો નિષેધ છે તો પણ જ્ઞાતીઓની શ્રુતિથી યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે. મટિ શ્વેતતા સુધી અગ્નિદોષ દોષવું એ શ્રુતિનો પણ ભાષ આવતો નથી. તેથી નેમિનિદોષ દ્રવ્યનો પરિહાર થાય છે. આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગસંબંધી ચતુર્થોક્તમના પશુનો પણ નાસ થતો નથી. તેથી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે છતાં સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે 'અગ્નિદોષ, મધુપર્કમાં જલદનું આલેખન, સંન્યાસ, મંચના પિડવાંજી શ્રાદ્ધ, હીમરથી પુષ્પોપતિ એ પાંચ ઉચ્ચુત્તમાં કરવાં નહિ,' તેથી કલિયુગમાં સંન્યાસ વળ્યે હોવાથી કરવો નહિ. એ કે બીજી સ્મૃતિમાં તેની સામુ કહ્યું છે કે 'ભ્યાંસુધી શ્રાદ્ધજ્ઞ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, યદ્ર' એવા વર્ણવિવાહ છે, અને ભ્યાં સુધી વેદ પ્રવર્તે છે, ભ્યાંસુધી કલિયુગમાં અગ્નિદોષ અને સંન્યાસ કરવા,' તેથી કર્મમાર્ગમાં પણ સંન્યાસ કરવાનો સંભવ થાય, તો પણ જલવાલશ્રુતિમાં ચારે આશ્રમના પશુને પ્રથમ કહીને પછીથી કહ્યું છે કે 'વ્યથવા બીજી રીતે શ્રદ્ધાર્ચથી, ગૃહસ્થાશ્રમથી અથવા વાનપ્રસ્થ થયો હોય ત્યાંથી સંન્યાસ મદલુ કરે. અને જાતવગરનો, જાતવાળો, સ્નાતક કે અસ્નાતક, અથવા ઉત્તરાશ્રમિ અથવા અનશ્રમિ પણ જે દિવસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ મદલુ કરે.' આ પ્રમાણે છેવે સમાધિમાં વૈરાગ્યવાળાને જ સંન્યાસ મદલુ કરવાનો અધિકાર છે એમ સર્વજ્ઞ સાંભળવામાં આવે છે. તેમજ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે 'ભ્યારે સકર્મ કર્મોમાં અને નરકરૂપ લોકોમાં સારી રીતે વૈરાગ્ય થાય, ત્યારે અગ્નિદોષનો લાગકરિને સંન્યાસ મદલુ કરવો.' આવા વાક્યોથી વૈરાગ્ય થાય ત્યારે જ સંન્યાસનો પણ ભગવાને કહેલો છે. અને કલિયુગમાં કર્મ સર્વધર્મશૂન્ય છે, તેમાં વૈરાગ્ય થવાનો સંભવ નથી, તેથી કલિયુગમાં કર્મમાર્ગની રીતે સંન્યાસ કદાપિ કરવો નહિ.

આ પ્રમાણે ચારે આશ્રમના પશુથી પ્રાપ્ત થતા સંન્યાસનો હમણા અધિકાર ન હોવાથી ભ્યારે જ્ઞાનનિષ્ઠા કે ભક્તિનિષ્ઠા થાય ત્યારે તે માર્ગની રીતે સંન્યાસ લેવો.

શ્રીઆચાર્યજી મહાશયજી પોતે ભક્તિમાર્ગથી હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કેવી રીતે લેવો તેનો વિચાર પ્રથમ કરે છે. એ સંન્યાસમદલુ એક જ માર્ગમાં કહ્યું હોય, અથવા ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ ત્રણે માર્ગમાં એકજ પ્રકારનો સંન્યાસ હોય, તો સંન્યાસ મદલુ કરવાની ભગવદ્વાચાશ્રય વાક્યમાં સંદેહ થાય નહિ, તેથી તેનો વિચાર કરવાની જરૂર રહે નહિ પણ સંન્યાસ તો સર્વજ્ઞ કહેલો છે, અને તે જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં મદલુ કરવો એમ સિદ્ધ થયું, ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં કયો સંન્યાસ કેવા પ્રકારથી લેવાની ભગવદ્વાચા છે તેનો નિશ્ચય કરવાને વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રયોજન કહીને વિચારનો આરંભ કરે છે:—

* નાસવલ્લોપનિષદ્વી સમાધિમાં જ્ઞાતીઓની શ્રુતિ છે:—'એવા રીતે યજ્ઞને નાનુનારને આશ્રમ પુન્યાત્મક, અદા પત્ની છે, સ્ત્રીય જ મ છે, વજ્ઞ સ્વયં વેતી છે, રામ હર્ષે છે, સિપ્પા દર્શનુષ્ઠિ છે. શુદ્રવ વૃષ (સ્ત્રમ) છે, પીંચે પી છે, કોપ દોષવાળો પણ છે, તપ અગ્નિ છે, દમ પશુને મારનાર તથા દક્ષિણા છે, વાગી દોષા છે પ્રાણુ ઉત્તરાશ્રમ છે, અનુકું વપુ છે, મન જલ્મા છે, ભ્યાં સુધી સ્ત્રીરને ધારણ કરાવ છે, તે રીણા છે. એ ખાવ છે તે દલિત છે, એ ખાવ છે તે શોમખાલ છે, એ તખલુ કરે છે તે ઉપકર્ણ છે, એ ફરે છે, બેસે છે, હરી છે, તે પ્રવર્ધ છે, એ શુભ છે તે અશ્વનીય છે, એ વ્યાધિનો ઉચ્ચાર કરે છે, તે અદ્યુનિ છે, એ તેરું જાલ છે તે દોષિ છે, એ સાંઠે તથા સવારે ખાવ છે તે યમિત છે, એ પ્રાલભાવ, મખાવદાશ અને શાવખાવ છે, તે તેના સ્વખ છે, એ સમિરિવલ છે તે દર્દીપુર્ણાસ છે, એ સર્વમાય વધા માસ થાય છે તે સાનુમોરય થક છે. એ જ કષ્ટ છે તે પશુનય થક છે, એ સંપત્તર વધા પરિપત્તર છે તે અદર્શનુ છે, એ પ્રાણુ થાય છે તે વજ્ઞ પશુનું અવપુષ્પ જાલ છે.' એવી રીતે જ્ઞાતી પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી મરણપર અગ્નિદોષ અને તેજ અતના થયોથી પાવાના શરીરની અંદર જ આવવા કરે તે જ્ઞાતીઓની શ્રુતિ છે. તે અગ્નિદોષ સંન્યાસીને પણ સિદ્ધ રહે છે.

શ્રવણાદિપ્રસિદ્ધ્યર્થં કર્તવ્યથેત્ સ નેપ્યતે ।
સહાયસક્કસાધ્યત્વાત્ સાધનાનાં ચ રક્ષણાત્ ॥ ૩ ॥

અભિમાનાગ્નિયોગાચ્ચ તદ્દર્મૈશ્ચ વિરોધતઃ ।
શુદ્ધાદેર્વાધકત્વેન સાધનાર્થે તથા યદિ ॥ ૪ ॥

અગ્રેપિ તાદૃશૈરેવ સક્કો ભવતિ નાન્યથા ।
સ્વયં ચ વિપયાક્રાન્તઃ પાપળ્ડી સ્વાત્ કાલતઃ ॥ ૫ ॥

વિપયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરેઃ ।
અતોત્ર સાધને ભક્તો નૈવ ત્યાગઃ સુસાવહઃ ॥ ૬ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—શ્રવણાદિપ્રસિદ્ધ્યર્થં શ્રવણાદિ સારી રીતે થઈ શકે તે માટે કર્તવ્યઃ કરવો, જેવું જો સ તે ન નહિ દિપ્યતે ધ્યયવા યોગ, સહાયસંવસાપ્તવ્યાદ સહાય સંગથી સિદ્ધ થાય છે તેથી જ અને સાધનાનાં સાધનનું રક્ષણ કરવાથી. (૩) અભિમાનાદ અભિમાન થાય તેથી વિયોગાદ શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું જોઈએ તેથી તદ્દર્મ. તેના ધર્મોથી જ અને વિરોધતઃ વિરોધ હોવાને કીધે યદિ એ, શુદ્ધાદેઃ શુદ્ધવચરેનું વાચકત્વેન વાચકપણું હોવાથી સાધનાર્થે સાધન માટે તપા તે પ્રમાણે (સંવાસ ચલણ કરવો) (૪) અગ્રે આગળ અગ્રે પછી વાદ્યો તેવાઓની સાથે વચ્ચે સંગ સંગ મળતી થાય છે, ન નહિ, અન્યથા અન્ય પછી વાદ્યો તેવાઓની સાથે વચ્ચે સંગ સંગ મળતી થાય છે, ન નહિ, અન્યથા અન્ય પ્રકારે જ અને, સ્વયં પોતે, વિપયાક્રાન્તઃ વિપયાસક્ત પાપળ્ડી પાપળ્ડી છુ પળી કાલત. ક્રમશઃ લથી સ્વાદ થાય (૫). વિપયાક્રાન્તદેહાનાં નેમનો દેહ વિપયાસક્ત છે તેમને, હરેઃ હરિનો, માપેનાં અનૈશ સર્વદા હરેસ ન નહિ. અત. તે માટે, અત અતિ, મહો અભિમાર્થમાં સાધને સાધનાવસ્થામાં ત્યાગઃ સંવાસ સુસાવહઃ શુભ સાધનાર, ન નહિ વ્યવહ.

શ્લોકાર્થઃ—શ્રવણાદિની સિદ્ધિ સારી રીતે થાય, તેમાટે સંવાસ શેરો, એ યોગ્ય નથી, કેમકે શ્રવણાદિ સહાયથી અને સહાય સંગથી સિદ્ધ થાય છે, અને શ્રવણાદિના સાધનોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, (જે ત્યાગમાં અને નહિ), પળી શ્રવણાદિમાં અભિમાન અથવા અર્દતા મમતા રહે છે, અને શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું જોઈએ, તેથી સંવાસ ધર્મને વિરોધ આવે છે. એ શુદ્ધાદિ શ્રવણ વચરેમાં વાચક ખાની સાધન કરવા માટે સંવાસ શેરો જેવો પણ વળે, તો પણ આગળ ત્યાગ કયાં પછી પણ તેવાઓની સાથે જ સંગ થાય છે, અને શ્રવણાદિ રોપથી થોતે પણ વિપયાસક્ત અને પાપળી થાય છે. જેઓનો દેહ વિપયાસક્ત જોય છે, તેમને હરેશાં અત્યાનને આવેસ રહેતો નથી, માટે અતી અભિમાર્થમાં સાધનાવસ્થામાં સંવાસ શુભકારી નથી. (૩-૬).

શ્રવણ, ઊત્તમ, સ્મરણ, પાઠ્યેવન, અર્ચન, વંદન, દાર્શન, સુખ અને આત્મનેવેદન એ નવ પ્રકારની અગ્નિની સારી રીતે સિદ્ધિ થવાસરૂં સંવાસ કરવો, એ પણ અતીકાર કરવાયોગ્ય નથી. અતી આપયં આ છે: અત્યાને કોઈકાસ મંધમાં મનુષ્યોત કરવાનું કરવાની કોઈકાસી નાન, કમ અને અગ્નિરૂપ તનુ માં કયા છે. તેમાં તાત્પના અતીકારી નેશ અવાગા, કમના અતીકારી નેશ અવાગા પણ નહીં અને કાંથી પણ નહીં. જેમ કમ છે. તે તમે માંમાં સંવાસી નિરૂપણ કું છે. નેમલ મુનિમાં પણ 'કમરો, પ્રભરો કે પનરો કમ કોઈને પ્રાપ્ત થઈ નથી, પણ કેટલાક ત્યાગરો કોઈને પ્રાપ્ત થયા છે.' એમાં કોઈકાસ પણ

કહ્યું છે. તે ક્ષય પણ જલુમાંથી કોઈ પણ માર્ગની રીતિથી સંન્યાસ કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય, કેવલ સંન્યાસથી તે ક્ષય પ્રાપ્ત થતુ નથી. કેમકે સંન્યાસ તે તે માર્ગના અગ્રરૂપ છે. તેથી તેમાં કહેલું ક્ષય તે તે માર્ગના અર્થવાદ રીતે કહેલું છે. તેમજ ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'યોગ, સાંખ્ય, યજ્ઞ, વ્રત, વાપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, વેદાધ્યયન અને સંન્યાસવડે પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ પણ જેની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી,' એ વાક્યમાં કેવલ ત્યાગમાત્રથી પોતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ ભગવાને કહ્યું છે. માટે ત્યાગ કોઈક રીતે સદાય કરે છે એટલુંજ, અને ત્યાગનો અધિકાર વૈરાગ્યથી થાય છે. તે વૈરાગ્ય જેમ જેમ ઉત્કૃષ્ટ હોય તેમ તેમ ત્યાગ તે તે માર્ગમાં વિશેષ સદાયકારક થાય છે. ત્યારે વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય? એ વિચાર કરીએ તો કેવલ અદુષ્ટગ્રામી વૈરાગ્ય થતો નથી. તેથી તે તે માર્ગને અનુકૂલ અવલુક્ટિક સાધન તેને સિદ્ધ કરનારા સમજવા. માટે તે સાધનની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરવો હોય તો તે પણ ભગવાનના મત પ્રમાણે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી. ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં 'જ્યારે સર્વે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ત્યાગ કરવો' એમ કહ્યું છે, ત્યાં સાધનદશાને પ્રાપ્ત થયો હોય તેને ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, તેમાં તેને પર્વતન કરવાનું જ કહ્યું છે, કોઈ પણ રમણે કિયર રહીને મવલુક્ટિ કરવાનું કહ્યું નથી. પછી સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત થયલા જ્ઞાની અને ભજના ત્યાગનું નિરૂપણ સાદા નવ શ્લોકમાં કહ્યું છે, તે નીચે પ્રમાણે છે, 'જ્ઞાનનિષ્ઠ નિરજ્ઞ અથવા કોઈપણ અપેક્ષાવિનાનો મારી ભજન અધ્યયનના ચિન્ત્નોસક્ષિત આશ્રમને છોડી દહને વેદના વિધિ જેનાપર હાથુ પડતા નથી એવો યદ્ય ક્યો કરે. (૨૮). યદ્યો છર્તા ભાલકની માફક રહે, કૃષ્ણ છર્તા જડવતુ આચરણ કરે, વિદ્યાનુ છર્તા ઉન્નમતવતુ યોગે, વેદને લાલુતા છર્તા પશુ માફક આચરણ કરે. (૨૯). વેદવાદમા પ્રીતિ ન કરે, પાપકી ન થાય, ધર્મની બાબતમાં કારણો સોધવા પ્રયત્ન ન કરે, શુશ્ક વિવાદમાં કોઈ પણનો આશ્રય કરે નહિ. (૩૦). ધીર થઈ મનુષ્યોથી ઉદ્દેગ પામે નહિ, તેમજ કોઇને ઉદ્દેગ કરે નહિ, અતિવાદ સદન કરે, કોઇનું અપમાન ન કરે, વેદને માટે પશુની માફક કોઈ સાથે વૈર ન કરે. (૩૧). કેમકે જેમ જલના જુદા જુદા પાત્રોમાં એકજ સંદ રહ્યો છે તેમ સર્વ જુદામાં આત્મામાં પરમાત્મા એકજ કહ્યો છે, તેમ જ પચમહાભૂત પણ સર્વમાં એક જ છે. (૩૨).

વખતસર ખાવાનું ન મળે તો ધેવું ધરી જોઈ કરવો નહિ, વખતસર મળે તો શણ થવું નહિ, કેમકે મળવું ન મળવું અને દેવાપીન છે. (૩૩). કુકા આહારને માટે વેષા કરવી, કેમકે પ્રાણધારણ માટે આહાર યોગ્ય છે, પ્રાણધારણથી વાતવિચાર થાય છે, વાત લાલુવાથી મનુષ્ય સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. (૩૪). દૈવેન્દ્રાથી મળેલું અન્ન, એક હોય કે દલકું હોય, તો પણ ખાવું, તેમ જ વજ્ર તથા સખા પણ જે સમયે જેવું મળે તેવું ખોત મત રાખી રવીકાર કરવું (૩૫). જેમ કું ઈશ્વર લીલાવડે સર્વે ક્રિયા કરે હું, તેમજ જ્ઞાનીએ પણ કોઈની પ્રેરણાવિના શોય, આચમન, આન તેમજ ભીલ નીચગોને કરવા. (૩૬). એ પ્રમાણે સાદા નવ શ્લોકમાં સિદ્ધ દશાવાળા જ્ઞાની અને ભજનું નિરૂપણ કરીને પછી બે શ્લોકથી વિનિદિષ્ટા સંન્યાસ કહ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે:—'દુઃખરૂપ કામને વિષે વૈરાગ્યવાળો આત્મજ્ઞાની અને મારા (ભગવાનના) ધર્મને ન ભલુનાર, મનનાશીત શુક્રપામે ભય, અને ન્યાંકુથી પ્રમનું રવરૂપ ભલુપામાં આવી લાંકુથી આદરથી મુરુરૂપ અને (ભગવાનને) સદાથી નિદા કર્યા વિના એવે.'

* જ્ઞાને પણ કોઈ મવામાં આ દુર્ગં છે, પ્રતિનિભના અધિભાવથી નથી. સર્વમાં પચમહાભૂત છે, ત્યાં પ્રતિનિભવતુ પાઈ નથી.

શ્રવણાદિ સિદ્ધ થવામાં સહાયનો સંગ અને એક સ્વલગ્નાં સ્થિતિની બંધ છે, અને સંઘા-
 સમાં એક સ્વલગ્નાં સ્થિતિ કરવી નહિ અને એકલું ફરતું એમ કહ્યું છે, માટે બંનેને પરસ્પર
 વિરોધ દોષથી શ્રવણાદિની સિદ્ધિને માટે સંન્યાસ કરવો એ પણ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી.
 એ કે મૂલ્યમાં સ્વરૂપવિરોધતા સ્વરૂપવિરોધ એવું પદ નથી, તોપણ આગળ સ્લોકમાં
 તદ્દર્શક વિરોધતા તેના ધર્મથી વિરોધ એમ કહ્યું છે એવું જ મુક્ય છે, તેથી જ આગળનાં
 સમુચ્ચય કથો છે તેમાં તેમ જ્ઞાનતો નથી.

હવે મિદ્ધાને પણ સાતુર્મસ્યમાં એક ઠેકાણે રહેતું એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, અને સમ-
 વાને પણ એકદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'એકાંતમાં કલ્યાણરૂપ પોતાનું આશમસ્થાન રાશીને
 માતા ભાવને ચોખ્ખા આકાશરૂપી રહે;' તો પછી સાધનરણ્યપૂર્વક એક સ્વલગ્નાં સ્થિતિ
 કરી શ્રવણાદિ કરવામાં શુ શેષ? આમ આકાંક્ષા થાય તો પરસ્પર ધર્મના વિરોધરૂપ બીને
 દોષ અભિમાનાદ વિશેરે યોગ્ય સ્લોકથી જતાને છે. અભિમાન કોટરે મર્વ, ભયવા અહતાં
 મમતારૂપ. એકાદશ સ્કંધના ૧૮ મા અધ્યાયમા શિયાને પ્રકાર કહ્યો છે કે 'સંન્યાસીએ
 પતિત વિગેરેને છોડીને યાર વર્ષમાં પૂર્વે નહિ સંકલ્પ કરેલા સાત ઘરમાં શિશ્યા માયવી.
 તેમાં જે મને તેથી સંતોષ રાખવો. (૧૮). તે મળેલું અને જહાર જહારશયમાં લઈ જઈ
 પોને જલનું આયમન કરી, વાળીને નિચમમાં રાખી, જલમાં ઘોળી જહાર કાઠકું, એટલે તે
 અત્ર પવિત્ર થાય, પછી તેમાંથી જૂતાદિ બકિદાનો આપીને શેષ રહેલ તમામ ખાઈ જઈ
 (૧૯). એ સાત ઘરનું અને માત્રવાનુ કહ્યું છે. તેમાં કોઇનુ દુલ અને આબુ હોય, તેનો
 દોષ નહિ જાણીને તેનું બકલુ કરે તો નિવિદિપાદશાની માહક અવણાદિ સાધનદશમાં પણ
 અધાદિનો પદ્ધતિ યવાથી શરીરમાં અભિમાન આવી જતા પ્રતિવાદીનુ નિરાકરણ કરવામાં
 કાલુ વચન કહેવાં પડે, તેમ અપમાન કરવાનો સમય પણ થાય. તેમજ એકાદશ સ્કંધમાં
 ભગવાને સંન્યાસીના ધર્મમાં કહ્યું છે કે 'અતિવાદ સહન કરવો, અને કોઇનું આપમાન કરવું
 નહિ' એ ભગવાદાનાનું ઉદ્દેશન યવાથી સંન્યાસીના ધર્મમાં વિરોધ આવે છે.

તેમજ શ્રવણાદિને હમેશાં યોગ રાખવો એવું. દ્વિતીય સ્કંધમાં દ્વિતીયાધ્યાયમાં
 કહ્યું છે કે 'દે શાન, સર્વંત સર્વંદા ભાગના દુ.ખ દરનાર ભયવાનું મનુષ્યોએ સર્વાત્મભાવથી
 અવલુ કરવું, કીર્તન કરવું, અને સ્મરણ કરવું.' માટે શ્રવણાદિની ફરીફરીને આવૃત્તિ કરવી
 એવું. એકજ વખત કરેલું શ્રવણાદિ પ્રેમભાગિ ઉત્પન્ન કરવું નથી, પણ વારંવાર એવું
 શ્રવણાદિ પ્રેમભાગિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને વારંવાર આવૃત્તિ એક સ્વલગ્નાં સ્થિતિ કરવાથી થાય
 છે, અને એક સ્થાને સ્થિતિ સંન્યાસના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને
 કહ્યું છે કે 'નિવંદન રહે, ઈદિવો નિચમમાં રાખે, પોતાના આત્મામાં જ કીડા કરે, આત્મામાં
 જ પ્રીતિ રાખે, ધર્મવાનુ થાય, સમદર્શી થાય, એકલો આ પૃથ્વીપર ફરો કરે.' તેથી શ્રવ-
 ણાદિની સિદ્ધિમાટે સંન્યાસ કરવાનો પણ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

કદાચ એમ મંદા થાય કે શ્રવણાદિને માટે વિશિષ્ટક સંન્યાસ બાને ન કરો પણ ઘરમાં
 રહેવાથી વિષયભાગિ થાય છે, અને ભગવદાશકિનો વાપ થાય છે, માટે શુદ્ધ ભગવદાશ-
 કિનું વાપક દોષથી શુદ્ધતાય વ્યાવરક છે. વગી એકદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે
 'જ્ઞાનનિષ્ઠ, નિરજા કે અપિગ્રાવિનાનો મારો ભક્ત હોય, તે આશમના ચિત્તોસદિત આશમને
 બેઠી દબી, વેદનો વિવિ ભેનાપર ભાગુ પડતો નથી એવો વાઈ ફર્મ કરે.' આનો બીજા
 સ્કંધને અરવાને કહેલો આમ ભગવદાશકિનું સાધન દોષથી તે સાધનરૂપ ત્યાગ કરવામાં થું
 દેવ! આજ ત્યાગરૂપમાં અને શ્રવણાદિના ધર્મમાં ઉપર કહેલો વિરોધ આવતો નથી, તેમ

પ્રીતનથી ઉત્તમ ફલ મળવાનું જ કહ્યું છે. માટે પૂર્વોક્ત રીતિએ લેન્ગોનાં સ્વૃણ અને વિષ શરીર વિષવાન્ન છે, તેમને કલિકાલના પ્રથાવથી હરિનો આવેશ સવંદા રહેતો નથી, ભગવાનમાં ચિત્ત ખરોવાયકું સવંદા રહેતું નથી, પણ કોઈક વખતજ રહે છે. તેથી ભવારે આનુરાવેશ થાય, ભવારે પૂર્વોક્ત સર્વનો પ્રતિબંધ થવાથી પાર્શ્વીપતું જ થાય. તેથી સાધનમાંટે લાગ ઇષ્ટ નથી. કાલ્પ: ને ગદહે કાનત્ત: પાક હોય, તો કામ એટલે ઇચ્છા, અર્થાત્ વિષયની કામતાને લીધે પાર્શ્વીપતું થાય, એવો અર્થ કરવો. જત્ત: ઉપર કહેલા સર્વ તેવોને લીધે ભવ કલિકાલમાં મલો ભક્તિમાર્ગમાં સાધને સાધનદશામાં અથવા અસક્તિના સાધનમાંટે લાગ: શુદ્ધપરિલામ નેષ મુલાવહ: શુષ્ક આપતો નથી, એટલે આજકાલના વેરાગીના ભવા પાર્શ્વી બતાવે છે. વા-વદાસક્તિન્ય શુષ્ક આપતો નથી, માટે મધ્યમ સાધનદશામાં પણ લાગ સર્વધા કર્તવ્ય નથી.

અહીં ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાને 'કર્તવ્ય' કહેલો લામ પ્રેમભક્તિની સાધનદશામાં કર્તવ્ય નથી એમ સિદ્ધ થવાથી, બાકી રહેલી સિદ્ધદશામાં શુદ્ધીપદારિ અગરૂપે કર્તવ્ય છે એમ નક્કી થયું. ગીતાછમાં કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન, લેખી રીતે તને મારાં દર્શન થયાં, તેમજ યથાર્થ જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ અનન્ય ભક્તિગીત્ થાય છે,' એટલે શુદ્ધના જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ તણ પ્રકાર કલા. તેમાં કયા ફલને માટે લામ કર્તવ્ય છે, એ વિચાર કરીએ, તો પ્રવેશને માટે મલકમેલ્ક મલ્લમ: એ વાક્યામાં કહેલા ઘીજ સાધનોની અપેક્ષા રહે છે: તેથી પ્રવેશની પહેલા કહેલા જ્ઞાનદર્શનનેમાટે કર્તવ્ય છે, એ આશયથી વિરહાનુભવાર્થથી શરૂ કરી તેમ્ના સિષ્પત્તિ નાન્યથા એટલા સ્થોલો કટે છે:—

વિરહાનુભવાર્થ તુ પરિલામ: પ્રશસ્યતે ।

સ્ત્રીયવન્ધનિવૃત્ત્યર્થ વેપ: સોડ્વ ન ચાન્યથા ॥ ૭ ॥

કૌઙ્ઠિન્યો મોપિક્ષા: પ્રોક્ષા ગુરવ: સાધનં ચ તત્ ।

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધ: સાધનં નાન્યદિષ્યતે ॥ ૮ ॥

વિકલરં તથાસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિ: પ્રાકૃતં ન હિ ।

જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્વંચ યત્તમાનસ્ય વાધના: ॥ ૯ ॥

તત્વલોકે સ્થિતિર્જ્ઞાનાત્ સંન્યાસેન વિશેષિતાત્ ।

ભાવના સાધનં યત્ર ફલં ચાપિ તથા ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

તાદસ: તત્વલોકાર્દાં સ્તિષ્ઠન્યેવ ન સંશય: ।

પહિધ્વેલ્કઠ: સ્વાત્મા ચક્ષિવલ્લવિમેચદિ ॥ ૧૧ ॥

તદ્ય મલ્લો મન્થો નાનમેતિ ન ચાન્યથા ।

ગુણાસ્તુ મદ્ગરાહિત્યાજીવનાર્થ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨ ॥

ભગવાન્ ફલમ્પત્તાપ્રાપ્ત વાપરુ ઇષ્યતે ।

સ્વાસ્થ્યપ્રાપ્ત્યં ન કર્તવ્યં દયાનુર્ન વિરુષ્યતે ॥ ૧૩ ॥

દુર્લભોયં પરિલામ: પ્રેમ્ના નિષ્પત્તિ નાન્યથા ।

નાન્યથાવદાર્થ:—વિરહાનુભવાર્થે જગત્ નલા વિગદના અનુભવને માટે જુ તો પરિલામ
મ. ૧૫ વચનને પ્રકાશપાત છે. સ્ત્રીયવન્ધનિવૃત્ત્યર્થે પોતના સ્ત્રીપુનારિથી થયું બંધન નિવૃત્ત

તમાં છવ બગવાનનાંથી વિછર્ણો-વિષુદ્ધો પશ્ચો ત્વારે ને વિરહ થયો તે વિરહ ભગવાનનાં આસક્તિ થવાથી અદ્યુત થાય તેનો કલ્પે થલ્પે અનુભવ કરવામાટે સંન્યાસ લેવો. બીરે એટલે વિરહ સમયનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો ભક્તિ અને યોગમાયાએ સાથે રહીને આસક્તિભ્રમન્યાયથી ઉત્પન્ન કરેલો ને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર તેનેમાટે સંન્યાસ કરવો. ત્રીજે એટલે વિરહ પછીનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો તાસામાવિરમૂલ એ શ્લોકમાં કહેલો ને સાક્ષાત્કારરૂપ અનુભવ તેને માટે સંન્યાસ લેવો. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રકારના વિરહનું ઉત્પન્નના પ્રયોજનનેમાટે એટલે તે જેમ સિદ્ધ થાય તે પ્રમાણે સંન્યાસ લેવો તે પ્રસંગપાત્ર છે. એકાદશ સ્કંધમાં વામદેવદા કવતે યજ્ઞ વિષ્ણુ એ શ્લોકમાં તેની ભગવાને અલ્પસ્તુતિ કરી છે, માટે તેનેમાટે લાજ કરવો.

ચર્હા આ અર્થ છે:—પુષ્ટિગર્ભીય છવોની સુષ્ટિ ભગવદ્દપની સેવામાટે ભગવાનની શ્રીભંગથી ચર્હા છે. તે છવો શુદ્ધ અને મિત્ર જેમ બે પ્રકારના છે. તેમાં મિત્ર છવોને ક્રોધ વધત અન્યમાં આસક્તિ થવાથી, કે અહંકારથી, કે તેને મર્ચાલામાં સ્થાપન કરવાને, કે સાપ્તાકિકથી ભગવદ્વિયોગ થાય છે, જેમ પુષ્ટિગર્ભાહમર્ચાદા અન્યમાં કહ્યું છે, તેમ સમર્પણના અઘમત્રમાં કહ્યું છે કે સદસ પરિવત્સર નેટલા કાલથી વ્યુચ્યરણુ થવાથી (વિછરવાથી) ભગવદ્વિયોગ થયો છે. તે વિધેયનું નિવારણુ ભગવાન કીર્ષક પ્રકારથી થાયવા અનન્ય ભક્તિથી કરે છે. વળી ભક્તિમાર્ગે બહુ પ્રકારના છે. તેમાં આ ભક્તિમાર્ગમાં ભયારે ભગવાન વિષે અર્પુ નિવારણુ કરવા ઈચ્છે છે, ત્વારે તે છવને કીર્ષક પ્રકારે પોતાનો અત્યંત વિરહ (નિરહોત્કલ) ઉત્પન્ન કરે છે. વળી દ્વિતીય સ્કંધમાં જતેર્મ્મ વાગ્દોષેત્ત એ શ્લોકના મુખ્યશિનીમાં કહ્યું છે કે માયા એક સ્થલમાં રહેવાને અન્ય સ્થલમાં ભવાને છે, અને એ યોગમાયાને આશય રસલીલામાં ભગવાને લીધે છે જેમ રાસપંચામ્યાથીના આરભમાં કહ્યું છે. તે ભગવને મીઠકરનારી વિષમાયા નથી, પણ ભગવતોગ કરાવનારી માયા છે. જેમ લેવાથી ભયારે ભગવાન ને છવને પોતાનો યોગ થવાની ઈચ્છા કરે છે, ત્વારે તે છવને યોગમાયાથી પોતાનું અજ્ઞાન અને પોતાનો વિરહ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ભગવાનના વિરોધાવનો અત્યંત નાથ કરનારી અનન્ય ભક્તિ અંદર અને બહાર ભગવાનનો અનુભવ કરાવે છે, અને તે છવનાં ભગવાનુ તે અંદર અને બહાર સંપર્માં બ્યાત છતાં વિરહપર્માંત્રયવાનુ હોવાથી પરિવિષ્ણ (એક સ્થલમાં રહેશ) છે. આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાનુ બહાર પ્રકટ થાય તેજ ઈષ્ટ છે. ત્વારેજ ઈષ્ટરવાદ સિદ્ધ થાય, નહિ તો અન્યથા. આમ લેવાથી ને ભક્તિનો યોગ (સંયોગ) પોતાની સાથે થવાની ભગવાનની ઈચ્છા લેય, ને ભક્તિને અનન્ય ભક્તિથી અંતઃકરણમાં ને સાક્ષાત્કાર થાય, તેને માયા બહાર લાવે છે અને આસક્તિભ્રમન્યાયમાં પ્રમાણે કરે છે. આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર, સર્વાંગભાવથી ઉત્પન્ન થતો. વેદમાં ભૂવવિદ્યામાં સર્વ પ્રકારના વિવશણુ અનુભવથી શિદ્ધ છે, તેજ નિરહાનુભવ પદથી ચર્હા કલ્પે છે. તેને માટે ને પરિલાય તેની ભગવાને એકાદશ સ્કંધના ચતુર્દશ વામદેવમાં અત્યંત સ્તુતિ કરી છે.

અને વિરહ પછીનો ને ભગવદનુભવ એટલે બહાર સાક્ષાત્કારરૂપ ચારી રીને દરંન, તેને માટે ને લાજ તે ભગવાને પંચામ્યાથીમાં વધારવનો હજ્જવને વિષ્ણુ એ ચર્હા શ્લોકમાં વળા ઉત્કર્ષથી વખણ્યો છે. ને શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે જેમ નિર્ધન પુરુષને ધન મળે અને તે ધન પાણું અર્પુ રહે, ત્વારે તેની વિનામાં મસ્ત થવોથી બીજું કાઈ પણ

* તાસામવને એ ક્રિયાવિધેયનુ અર્થય છે.
 † તાસામવનુ અર્થ-વાય ભગવાને છે, છતાં સાક્ષાત્કારમાં એટ મેનું રીતે છે.

જે નહીં, તેમ મારે માટે લોક વેદ અને સર્વસ્વનો લાભ કરનાર જે તમે તે તમામ ચિત્ત
 મારામાં મહે તેમને અત્યંતિત થયો હતો, પણ પરીણા તો હું તમને અજ્ઞ કરતો હતો.
 માટે આવા વિરહાનુભવમાટે લાભ કરતો એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે એક વિરહ
 સમયના અનુભવમાટે અને બીજો વિરહ પછીના અનુભવને માટે એમ બે પદ્ય થયા તેમાં
 તે વિરહ સમયના અનુભવને માટે લાભ કરવાની પ્રત્યક્ષ નિરૂપણ કરે છે — એકાદશ-
 તે સમયા ઉદ્ભવ્ય ભગવાનેને પૂજે છે કે દિ કૃષ્ણ, વેદ લક્ષ્મણ કલ્યાણના યજ્ઞ રસ્તા કહે
 તે, તેમાં અસુક મનુષ્યે અસુક રસ્તે આવવુ એમ સિક્ષા છે કે એક માર્ગની મુખ્યતા છે ।”
 બીજી વેદમાં કહેવા સાધન અને અજ્ઞાને કહેવી શક્તિ બેની વચ્ચે તફાવત થા, એ પ્રશ્ન
 કયો ત્યારે ભગવાને ઉત્તર આપતા સમાધાન કર્યું કે કેટલાએક ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે,
 કેટલાએક યજ્ઞનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક યોગ્યનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક દાનનું
 નિરૂપણ કરે છે, ઇલાદિ જ્ઞા. જ્ઞા. માં જતાનીને પછી જ્ઞા. જ્ઞા. રજોદોષી શક્તિના
 ફેલોલ્પનું, સ્વરૂપોલ્પનું, અલ્પનું જોવાને વગ કમ્પાના બળિના સામર્થ્યનું, બળિના
 અત્યંત પાવન કમ્પાપાણનું નિરૂપણ કર્યું ફેલોલ્પ દર્શવતા કહે છે કે —

અકિચ્ચનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।
 મયા સન્નુદમત્સઃ સર્વાઃ સુસમયા દિશઃ ॥ ૧૧-૨૪-૧૩ ॥

અર્થ—અકિચ્ચન, ઉદ્વિષ્ટોતુ દમન કરનાર, શાન્ત, સમચિત્તવાળા, મારાની જેનું ચિત્ત
 સન્નુદ છે, મોવાઓને સર્વ દિશાઓ સુખમય છે
 શક્તિનો સ્વરૂપોલ્પ દર્શવતા કહે છે કે —

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિર્ણ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।
 ન યોગતિહ્વીરણુનર્ભયં વા મન્યપિતાલમેન્ડતિ મદ્દિનાન્યત્ ॥ ૧૧-૨૪-૧૪ ॥

અર્થ—મારામાં જેણે સ્વાભાવેલું કર્યું છે તે મારા વિના પ્રકાશ મધાન, દ્વિસાધન, ચક્ર
 ને શાન્ત, પાતાશનુ શાન્ત, યોગતિહ્વીઓ, કે એક કાર્ધ પણ ઇન્ડોને નથી

ન તથા મે પ્રિયતમ આત્મયોનિર્નિ ધંકરઃ ।
 ન ચ સંકર્ષણો ન શ્રીનિવાલા પ વથા મયાન ॥ ૧૧-૨૪-૧૫ ॥
 નિરપેક્ષં મુનિં શાન્તં નિવરં સમદર્શનમ્ ।
 અનુવ્રજાન્યહં નિત્યં પૃથેયેત્યદ્વિરણુમિઃ ॥ ૧૧-૨૪-૧૬ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ભવ, તને (૦મ દોષથી) જેમ અને પ્રિય છે, તેમ પ્રશ્ન, શરૂ,
 પવરેવલ, હૃદ્મી કે મારો આત્મા પણ નો પ્રિય નથી નિરપેક્ષ, શાન્ત, પરિવિનાશ, સમ-
 દર્શિવાળા, મુનિની અજ્ઞા હું નિત્ય ભવિષ્યુ. કેમકે તેઓની સ્વસ્વરૂપે મારામાં રહેલા
 અજ્ઞાને હું પવિ. ૩૧

બળિનો સ્વરૂપોલ્પ દર્શવતા કહે છે કે —
 નિષ્કિચ્ચના મન્યનુરવચેતમઃ યાતા મરાન્તોઽવિહતીવ્રમઝાઃ ।
 કાર્મરનાલ્પધિવો મુન્નિચત્ તન્નિરપેક્ષ્યં નિદુઃસુખં મમ ॥ ૧૧-૨૪-૧૭ ॥

અર્થ—નિષ્કિચ્ચના મારામાં જેનું ચિત્ત ભવે છે એમ, શાન્ત, મધાન, સર્વ

વાસ્તવ્ય ભાવ રાખનારા, કામથી જેની શુદ્ધિ લુપ્ત થતી નથી, એવા પુરુષો નિરપેક્ષપણરૂપ મારા મુખને સેવે છે, તેને બીજા ધર્મનું સેવન કરનારા બલુતા નથી.

સ્વશક્તિનું વશ દર્શાવતાં કહે છે કે :—

વાધ્યમાનોઽપિ મદ્ધક્તો વિપયૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।

પ્રાયઃ પ્રગલ્ભયા ભક્ત્યા વિપયૈર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૧-૧૪-૧૮ ॥

યયાઽગ્નિઃ સુસમૃદ્ધાર્ચિઃ કરોત્વેધાંસિ ભસ્મસાત્ ।

તથા મદ્વિપયા ભક્તિરુદ્ધવૈનાંસિ કૃત્સ્ત્વશઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૯ ॥

અર્થ—અછતેન્દ્રિય મારો બધા વિષયોથી બાધ પામતો હોય તો પણ પણ કરીને ઉદ્ધૃત બક્તિ હોય તો વિષયોથી પરાભવ પામતો નથી. જેમ અત્યંત પ્રબલિત ચયલી અગ્નિ લોકકાને જાળીને રાખ કરી નામે છે, તેમ દે ઉદ્ધવ, મારી બક્તિ સર્વ પાપને જાળી દે છે.

બક્તિનું પોતાને વશ કરવાપણું દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંકલ્યં ધર્મં લદ્ધવ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥ ૧૧-૧૪-૨૦ ॥

અર્થ—દે ઉદ્ધવ, વૃદ્ધિ પામેલી મારી બક્તિ ને પ્રમાણે મને વશ કરે છે, તેમ યોગ, સાંકલ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ, દાન કાર્ય પણ વશ કરી શકતું નથી.

બક્તિનું અત્યંત પાવન કરવાપણું દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ભક્તિઃ પુનાતિ મનિષ્ઠા શ્વપાકામપિ સંભવાત્ ॥ ૧૧-૧૪-૨૧ ॥

અર્થ—ઉત્પત્તિથી ચાંકાય હોય તેને પણ માસમાં રહેલી બક્તિ પવિત્ર કરે છે.

ધર્મ વિનેરે પાવન કરી શકતાં નથી એમ દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ધર્મઃ સત્યદયોપેતો વિદ્યા યા તપસાન્વિત્તા ।

મદ્ધક્ત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્ પ્રપુનાતિ હિ ॥ ૧૧-૧૪-૨૨ ॥

અર્થ—સત્ય અને દયાથી સુખ ધર્મ, સાથવા તપથી સુખ વિદ્યા, મારી બક્તિથી રહિત છવને ચારી રીને નિઃશયથી પવિત્ર કરતી નથી.

પછી વૃદ્ધિ પામેલી બક્તિના વશજો કહેતાં નીચે પ્રમાણે તેનો પરિચય કરાવે છે :—

કથં વિના રોમહર્ષ ટ્રપતા ચેત્તયા વિના ।

વિનાઽન્નંદાશ્રુકલ્હયા શુદ્ધોઽન્નક્ત્યા વિનાઽશયઃ ॥ ૧૧-૧૪-૨૩ ॥

અર્થ—આટલાં ઉશ મધા વિના કે મન વિગળ્યા વિના કે નેત્રમાં આનંદાશુ આનંદા વિના કે બક્તિ વિના અન્ન-કરણ કેમ શુદ્ધ થાય ?

આરપછી વિરતાવરમાનુ સુખન કરતાં એવી બક્તિવાળાની અત્યંત સ્તુતિ કરે છે :—

યામગ્રહદા ટ્રવતે યસ્ય પિત્તં ગ્દત્ત્વમીદ્શં હમતિ ક્ષપિચ્ચ ।

વિગ્રહા ઉદ્ગાયતિ નૃત્યતે ષ મદ્ધક્તિયુષ્ઠો મુનનં પુનાતિ ૧૧-૧૪-૨૪ ॥

અર્થ—જેની વળી ગ્રહદા થાય છે, વિગ્રહ કોને છે, વિરતાથી હમેશાં રહે છે, ક્રોધક્રમ રૂપ વચ્ચે વચ્ચે ગ્રહને દાન કરે છે. નામે છે, એમ મારી બક્તિયુગ પુરુષ

આવી દશા થાય ત્યારે આવા મનુષ્યગાટે લાભ કરશે, એમ અર્થબલથી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ત્યાં એકાદશ સ્કંધમાં જીવન અધ્યાયમાં કનિષ્ઠોવેશ્વરે ભગવદ્ભક્ત કહ્યા છે ત્યાં કહ્યું છે કે કોઇથી ભય નથી એવું ભગવદ્ધરણુરવિદ્યું ઉપાસન છે, અને ભગવદ્ભક્તો રેવેનાર મનુષ્ય ક્યારે પણ ત્યાંથી જાંબો મીંચીને ટોડે તો પણ ડેસ ન વાગે, તેમજ પટે પણ નહીં આગળના સુંદર શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે

શૃણ્વન્ સુમદ્રાણિ રચાક્ષપાણેર્જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિ લોકે ।
ગીતાનિ નામાનિ તદર્થકાનિ ગાયન્ વિલજ્જો વિચરેદસદ્ગઃ ॥ ૧૧-૨-૩૯॥
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ૪૦ ॥
खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतीषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणभेदनन्यः ॥ ૪૧ ॥
भक्तिः परेशानुभवो विरकिरन्यत्र चैप त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुद्रपावोऽनुघासम् ॥ ૪૨ ॥
इत्यभ्युत्ताह्वि भजतोनुवृत्त्या भक्तिर्विरकिर्भगवत्प्रबोधः ।
भवन्ति वै भागवतस्य राजन् ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥૧૧-૨-૪૩॥

અર્થ—અકષપાણિ ભગવાનના કલ્યાણકારી જન્મ અને કર્મ ને લોકમાં ગયાય છે તેવું સ્વપ્ન કરે, ભગવાનના એવાજ શક્તિપ્રાપ્તના નામોનુ લાભ છોડીને ગાન કરે, અસમ થઈ રૂપો કરે. (૩૯). એવી રીતના મતનાઓ પુરુષ પોતાને પ્રિય ભગવાનના નામના ધીરનવડે પ્રેમ ઉત્પન્ન મનાથી, ચિત્ત દ્રવવાથી, ઉચ્ચે સ્વરે હલે છે, રડે છે, પૂરો પાડે છે, ગાન કરે છે, મેલાની માફક ટલ કરે છે, એમ લોકથી બહાર થઈ ભય છે. (૪૦) આક્રમણ, વાધુ, શક્તિ, જલ, પૃથ્વી, તારામણુ, પ્રાણિઓ, દિશાઓ, જાણે વિચરે, નદી અને સમુદ્રો એ સર્વને, ને કાંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તેને ભગવાનનું શરીર સમજાને, ભગવાનને મનુષ્ય, અન્યમ વેરામ્ય, એ પ્રલે- (૪૧). એ પ્રમાણે શરણે આવનારને ભક્તિ, ભગવાનને મનુષ્ય, અન્યમ વેરામ્ય, એ પ્રલે- નેપ જન્મનારને સત્વો, પોષણ, અને કુપાની નિવૃત્તિ દરેક કોળીએ માથ છે તેમ-એકી વખતે થાય છે. (૪૨). એવી રીતે સેવાપડે ભગવાનના ચરણરવિદને ભગવાનને ભક્તિ, વેરામ્ય, અને ભગવાનના સ્વપ્નનું જ્ઞાન થાય છે, અને પછી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૩).

એ શ્લોકોપરના કીમુક્ષીપિત્રીમાં ક્ષીમદાસશુભએ સ્વાચ્છા કરી છે કે પ્રથમ સ્કંધમાં નારદે વ્યાજાને કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણેના ફલને સિદ્ધ કરનાર એ મહેને લલ્લે નામાન્યવચનસ એ શ્લોકમાં ભગવત્કામજનપુ વિચરે ધર્મ કર્મો છે તેવું સ્વપ્ન ચર્તા કનિષ્ઠે કહ્યું છે. એપ્રમાણે ભગવત્કામ કરીને આ પાંચ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેમાં ભાર્ગવે પુરાકાંગેલ 'પહેલા શ્લોકમાં પરમોથી નિહળી વચકો' એમ કહ્યું છે, તેથી લાગની અવરણ થતાવી છે, અને ભગવત્કામ-મારિનું સ્વપ્ન. તેવું જ્ઞાન, વિચરણ, લગ્નનો અભાવ એ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિને લલ્લે કરવા એમ કહ્યું છે. પછી જીવન શ્લોકમાં પુવંતલ વિચરેથી તેના આકર્ષ પર્મ લગાવીને પ્રકૃતિનું ઉત્પન્ન, અગ્રોકિક સ્વપ્ન અને લોકજાતપણું લતાયું. આથી વિરહાનુસધાનની અવરણ સમજાવી. પછી ત્રીજા શ્લોકમાં આવા વિચારથી કર્મ નદી કરવાથી

લોકલાભ કરવામાં જ્ઞાન અને લક્ષિતા સ્વરૂપનું સામર્થ્ય નિરૂપણ કર્યું. તેમાં આકાશથી સમુદ્રના અંતસ્પત્તી લૅકિક પ્રલય વિષયોમાં ભગવાનનું શરીરપણું જતાથી પ્રભુભ કરવાનું કર્યું. તેથી તે સર્વે ભગવાનનું શરીર છે એવું જ્ઞાન તથા અનુભવ થયો, એવું અલ્પભલથી સિદ્ધ થયું, કેમ કે પ્રાચીન લક્ષ્મીને એ જ્ઞાનસ્વરૂપ, અને પ્રથમેદનમ્ન્યા: 'અનન્વ શક્તિ પ્રભુભ કરવા' એથી સાધનશક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. પછી જોશ અને પાંચમા શ્લોકથી જમવાના દુર્ણતથી પરમ ભક્તિ, ભગવદ્વાન, અને તે સિવાય વેરાન્ય એમ ત્રણનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરવાનું કરીને સાક્ષાત્ પરમ શાંતિરૂપ ફલ કર્યું; તેથી પણ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું જો પરમ ફલ તે ત્રણેના અનુકરણરૂપ આ પરિભાષથી જ્ઞાન છે, તેથી એવા ત્યાગી પ્રવંસા જ શીશુભીયિનીમાં કહેવા પ્રકારથી સિદ્ધ થાય છે એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે આ ત્રણે માર્ગને જાહેર આ ત્યામ છે તો સંન્યાસનો વેશ કેમ નથી કર્યો? ઉત્તર:—સ્વીય એટલે પોતાના પુત્ર સ્ત્રીવિદેથી થતો બંધ—પોતાને તેઓમાં આસક્તિ ન હોય તો પણ તેઓની પોતામાં આસક્તિ હોય તેની નિવૃત્તિને માટે આ ભક્તિમાર્ગોપયોગી સંન્યાસમાં નિકેટ, કૌપીનધારણ વિદેરે વેશ કર્યો છે. જો તેઓ તરફથી લખનો સંભવ ન હોય તો વેશની અપેક્ષા નથી; માટે જોને બંધની સંભાવના હોય તેને એ વેશ આવશ્યક છે, બીજને નહિ. તેથી સર્વેએ વેશ રાખવો એવો નિયમ ન હોવાથી કર્યો નથી.

એકાદશ શ્લોકમાં ભગવાને ભક્તિની પ્રવંસા કરી છે તે વાક્યોમાં પ્રકટ રીતે ત્યાગ કરવાનું દેખાતું નથી, તેમ કવિયોરેશરના વચનમાં પણ આકાશ, વાયુ, જલ, પવન વિદેરેને નમવાનું લખ્યું છે, જ્યાં પણ જ્ઞાનમિશ્ર ભક્તિની પ્રવંસા જલાય છે, ત્યારે શુદ્ધ ભક્તિ-માર્ગીય ત્યાગની પ્રવંસા એ અને જમ્નાએ છે એમ કેમ કહેવાય? ત્યાં કર્મી શુદ્ધ ભક્તિ-માર્ગીય ત્યામ દેખાતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન કૌન્દિન્યે એ શ્લોકથી કરે છે. કૌન્દિન્ય અપિની એવી આખ્યાનિકા છે કે તેમણે જ્ઞાનતો શેરો અર્થિમાં નીપ્યો હતો, તે અપરાધ થતા તેમને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે પોતાની સ્ત્રી સીતાના વાક્યથી જ્ઞાનતના અપરાધથી દારિદ્ર પ્રાપ્ત થયું છે એમ જાણીને વેરાન્ય પામીને જ્ઞાનતનું પ્વાન કરવા માંડ્યું. મને જ્ઞાનતના દર્શન થ્યાં થશે એમ આશા કરતાં ઘરથી વનમાં નીકળી ગયા, નિરજન મત શરુ કર્યું. પ્રણયર્થે પૂજવા માંડ્યું, દરિને જમ કરવા માંડ્યો. નિર્જન વનમાં આંખા વિદેરે આડીને, શાલો વિદેરે પશુઓને પૂજવા માંડ્યું કે તમે જ્ઞાનતને દીક્ષા છે? તે સર્વે એ કર્યું કે અમે જ્ઞાનતને દીક્ષા નથી. તે સંજ્ઞથી વિદ્વઘ્ન થઈ, છપવાની આશા છોડી દઈ જાંણે ઉત્તુ નિઃશ્વાસ શુષ્ટી પૃષ્ઠીપર પડ્યા, પછી કેટલાક સમય પછી જ્ઞાન આપ્યું ત્યારે તે જ્ઞાનત, તે જ્ઞાનત, એમ જોડતા જોડતા તેજ ક્રમે અર્વંત વેરાન્યપુજા થવા. ત્યારે જ્ઞાનતરે કૃપા કરી પુદ્ધ પ્રાણવૃત્તે રૂપે પ્રલય થઈ 'અર્હો આવ' એમ કરી પાતાલમાં પ્રવેશ કરી, કૌન્દિન્યને જમણે દામે શાલો પોતાની નમરી જાળી. અને જ્યાં દિન સિદ્ધાચનપર પોતાના આપુષ, મન્ન નિરેરેથી શોની રહેલા પોતાના આત્માનું દર્શન કરાવ્યું. તેમનું દર્શન કરી અર્વંત દર્શની પ્રપામ થયા કૌન્દિન્ય અપિ નીચેના બે શ્લોકે શોધ્યા:—

પાપોર્દ પાપકર્મહં પાપાત્મા પાપસમ્ભવઃ ।

પ્રાદિ માં મુળ્કરીક્ષાશ્ચ શરણં મે મયાચ્યુત ॥

અથ મે મફલ્કે જન્મ જીવિતં ચ મુર્જીવિતમ્ ॥

યત્પાપાદ્વિગુમામ્બોજે મન્મૂર્દા શ્મરાયતે ॥

અર્થ—હું પાપી છું, પાપકર્મ કરવાર છું, પાપાત્મા છું, પાપથી જ મારી ઉત્પત્તિ છે; કે કેમલનકન પ્રભુ, મને તારો; કે અવ્યુત, મને શરણ આપો. આને મારો જન્મ સફલ થયો, મારું જીવન સૌભાગ્યવાળું થયું, કે જેથી તમારા ચરણારવિદમાં મારું મરતક શ્રવણની માફક થાય છે. અનંત ભગવાને તેમને દારિદ્ર્યથી નાશ, સનાતન ધર્મ અને વિશ્વલોકપ્રાપ્તિ આપી રહ્યું છે. અનંત ભગવાને તેમને દારિદ્ર્યથી નાશ, સનાતન ધર્મ અને વિશ્વલોકપ્રાપ્તિ આપી રહ્યું છે. અનંત ભગવાને તેમને દારિદ્ર્યથી નાશ, સનાતન ધર્મ અને વિશ્વલોકપ્રાપ્તિ આપી રહ્યું છે. અનંત ભગવાને તેમને દારિદ્ર્યથી નાશ, સનાતન ધર્મ અને વિશ્વલોકપ્રાપ્તિ આપી રહ્યું છે.

શ્રીગોપીજનોએ તો કૃષ્ણપ્રકરણમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે સર્વપરિલામ કર્યો છે એમ પ્રથમ કહ્યું છે, ત્યારપછી ભગવાનની સાથે રાસ કર્યો ત્યારે તેમને સૌભાગ્યમદ થયો કે અમારા જેવા સૌભાગ્યવાળા પૃથ્વી પર કોઈ નથી કે જેની સાથે સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુનઃયોગ મોડા કરે. પછી શ્રીગોપીજનોને કરેલા ત્યાગની ભગવાને પ્રસાદ કર્યો, અને અંતે કોઈપણ ભાગ્ય, પણ દરીન થયાં નહિ. તેથી પ્રસન્ન કરવા માટે જાન કર્યું, અને અંતે કોઈપણ સાધનથી ભગવાન પ્રાપ્ત થયા નહિ ત્યારે દીન થઈ રહ્યાં કર્યું, એટલે તરત ભગવાન પ્રકટ થયા. પછી શ્રીગોપીજનોને કરેલા ત્યાગની ભગવાને પ્રસાદ કરી, ત્યારપછી તેમને લીલાનો અનુભવ થયો. તેથી શ્રીગોપીજનોને કરેલા ત્યાગની ભગવાને પ્રસાદ કરી, ત્યારપછી તેમને લીલાનો અનુભવ થયો. તેથી શ્રીગોપીજનોને કરેલા ત્યાગની ભગવાને પ્રસાદ કરી, ત્યારપછી તેમને લીલાનો અનુભવ થયો. તેથી શ્રીગોપીજનોને કરેલા ત્યાગની ભગવાને પ્રસાદ કરી, ત્યારપછી તેમને લીલાનો અનુભવ થયો.

માધ્યમે કરેલા શ્યામી પ્રસંસા શાસ્ત્રમાં વ્યુત્પત્તી નથી; તેમ વિરહપદી ભગવાન્નો મનુભવ થાય છે તે અતાવવા માટે જ કૌણ્ડિન્યનું નામ મૂલમાં કહ્યું છે. આમ હોવાથી જે જે પુરુષ જેવી જેવી ળગિનાળો ત્યામ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે પુરુષને તેવા તેવા ભાગો જ આપી અવરથાવાળા શુરુ છે. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન્ અને ઉદ્ભવછનો સંવાદ સમાપ્ત થયો પછી શ્રીકૃદ્ધને પૂછુ કે જલદી સિદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થાય, તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે દેવતા, અમુર અને મનુષ્યોમાં મારા ભક્તોએ જે આમરણુ કર્યો હોય તેનું આચરણુ કરવું; જ્યાં પવુ આનાપાસે સિદ્ધિ થવામાટે ભાગના આચરણુનો આશ્રય કરવાનો જ ભગવાને ઉપદેશ કર્યો છે, શ્રીશોષીજન અને કૌણ્ડિન્યને શુરુ કલા છે તે પોતાના આચરણુથી ભગિ-માર્ગીય ત્યામની પ્રવૃત્તિ થવાના કારણુરૂપ હોવાથી દ્વાત્રેયે જેમ મુદ્ધિ વિષેરે ચોવીસ શુરુ કર્યા હતા તેવી રીતે સમજવું, એવા આશ્રયથી કહે છે કે તેમણે કરેલું સાધન તેમ સાધન. આથી ઉપદેશની પલુ અપેક્ષા જ્યાં રહેતી નથી એમ સૂચવું. આવા ભાગ કરનાસંયોએ કરેલાં વિરહપદીનાં સાધનો મળ્યાં છે, તે સર્વે કરવાં કે કોઇ એક કરવું, એ ભણવાની અપેક્ષા થાય તો કહે છે કે તે સર્વે સાધનોના કારણુરૂપ પ્રથમ મૂલ સાધન જે અવરથ કરવું એછમે તેજ છટ છે. તે ભાવનાથી સિદ્ધ થયલો ભાવ છે, ભગવાનમાં અત્યંત રતિ તેનું નામ ભાવ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે દેવાડિવિષયક જે રતિ તે ભાવ કહેવાય. તે ભાવ પલુ સ્વતામસિદ્ધ જ્યાં અપેક્ષિત નથી, કેમકે તે તો સ્વાભાવિક થઇ ભય; પલુ ભાવનાથી એટલે નિરંતર ચિંતાથી સિદ્ધ થયલો ભાવ એનો એછમે, કેમકે તેથી ભાવ હોય તેજ સાક્ષાત્કારરૂપ ફલ સિદ્ધ કરેછે. બીજા સાધનોથી ભગવાન્નો સાક્ષાત્કાર મતો નથી એમ કૌણ્ડિન્ય ઋષિ અને શ્રીશોષીજનના આખ્યાનમાં સિદ્ધ છે. માટે એવો ભાવ તેજ સાધન, બીજું ભગવાન્ને શોધવું વિષેરે સાધન છટ નથી.

શોધવું વિષેરે પલુ કૌણ્ડિન્ય ઋષિ અને શોષીજને કરેલું છે, માટે તે સાધન શામાટે ન કરવું? સમાધાન—વિકલ્પ અને અપ્વારથ્ય પ્રકૃતિ યઇ ભય છે. જડ અને વૃક્ષવિષેરે અધોગ્યને પ્રશ્ન કરવા એ નિકલ્પ, પોતાની પ્રકૃતિવડે થયાર્થ સ્થિતિ ન રહેવી તે અપ્વારથ્ય. આ અને વિરહાવરથાનો સ્વભાવ છે, કેમકે તે પ્રકૃતિસંગથી એટલે સ્વરથ અવરથાથી પ્રાપ્ત થવું જલુનું નથી. એ પોતાની સ્વરથ અવરથાથી થવું હોય તો સાધનતરીકે તેનો રચીકાર થાય, પલુ સ્વરથ નદિ પલુ વિરહાવરથાથી પ્રાપ્ત થવું હોવાથી તે સાધન મળાય નદિ.

ત્યારે એકાદશ સ્કંધમાં મુચ્ચમુમદાન્તિ વિષેરે કવિઓનેથરે કહેલા પલુ મ્લોકમાં ભગ-વાન્ના ભમ, કર્મ, સ્વણુ, કીર્તન, માનવિષેરે અને સર્વે ભગવાન્નું શરીર છે એવું જ્ઞાન એ સર્વે સ્વરથ અવરથાના પર્ગાં છે, અને જ્યાં કહેલા પર્ગાં તેના જેવા જ છે માટે તે સાધન તરીકે છટ મળવા લેઈએ? ઉત્તર—સર્વે ભગવાન્નું શરીર છે એવું જ્ઞાન, અને સ્વણુ, કીર્તન, જ્ઞાન એ ભગવાન્ના શુભે પલુ આથી સીનના વિરહભાવથી જે પુરુષ વ્યાપ્ત હોય તેવા અંતકરણમાં રહેલા વિરહભાવનો નાશ કરનાર થાય છે. તે શુક્રદેવછ વિષેરેમાં અને ભગવાન્ જ્યારે મનુશ પર્થામાં, ત્યારે ભગવાન્ના વિયોગમાં જે શોષીજનો શોકરદિત રતા તેમાં જેવામાં આપ્યું છે. માટે એ જ્ઞાન અને ભગવદ્ગુણે સાધન તરીકે સ્વીકારી શકાતાં નથી.

અર્થે ભવવદ્ધ છે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્તનો સાધનકાર કરનારું છે, અને ભગવાન્ના શુભે મ્લોકાનુરૂપ રત સિદ્ધ કરનારા છે, કેમકે દશમ સ્કંધમાં કમું છે કે ભગવાન્ જ્યારે ક્રોધથી મનુશ થયામાં, ત્યારે સીશોષીજનોએ મિથ ભગવાન્ની ચરિત્રોનું જ્ઞાન કરતાં 'શોકરદિત થઇને

દેવ્યો ગાહ્યા.' માટે વિરહાનુભવના સ્વરૂપનો 'બ્રહ્મ શબ્દે તો પણ શું દોષ ? આવી ચંકા યાચ તો પ્રથમ જ્ઞાન અને વિરહભાવના ફલમાં તારતમ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે જ્ઞાનથી સલલોકમાં સ્થિતિ થાય છે, અને જેને ભાવનારૂપ સાધન છે તેને ફલ પણ તેવું જ થાય છે. જેણે સંન્યાસ લીધો છે, તેને સર્વજ્ઞ જ્ઞાણ છે એવું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાનથી પ્રજ્ઞાના લોકમાં સ્થિતિરૂપ ફલ થાય છે. તે માટે તેવિતરીય સુતિમાં કહ્યું છે કે:—

**વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિક્ષિતાર્થાઃ સજ્ઞ્યાસયોગાદયતઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।
તે દ્રમ્હલોકે તુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥**

અર્થ—વેદાન્તવિજ્ઞાનથી જેઓને અર્થ સુનિક્ષિત છે, અને સંન્યાસયોગથી જેઓ શુદ્ધ સત્ત્વ થયા હોય છે એવા સંન્યાસીઓ પ્રજ્ઞલોકમાં જાય છે, અને પ્રજ્ઞાનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે તે શબ્દે આત્મતિક મોક્ષ પામે છે.

આ સુતિમાં વેદાન્તના વિકલ્પમાં પરોક્ષ જ્ઞાન જેને નિશ્ચિત થયું છે એવા સંન્યાસીઓને અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી પ્રજ્ઞાની સુક્ષ્મમયે પરામૃતાની પ્રાપ્તિ અને શુક્તિ કહી છે, છત્તિઅર્થમાં તો મરણ પછી તરત જ ભાવનાને અનુસાર પારલોકિક વાક્યાવિક ફલ કહ્યું છે. માટે જે પુરુષર્ગા ભાવનારૂપ સાધન છે, તેને ફલ પણ તેવું જ થાય છે. નવમા સ્લોકમાં જ લખ્યો છે તે નિશ્ચયાર્થમાં છે. એ રીતે જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસમાં ફલલોક અને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અલવિષમ્ય એ વે દોષ છે.

ચોત્તામાં કહ્યું છે કે 'દે અર્જુન, જેમ પ્રદીપ્ત મયલો અગ્નિ કાષ્ટને લાગત કરે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વે કર્મને લાગત કરે છે.' તેથી પ્રલય જ્ઞાન થાય ત્યારે કર્મનો નિર્દેશ નાશ થાય છે, એટલે કાલવિદ્યમ્ન ઘટતો નથી. વળી, જિહ્વાત સ્તંધમાં કહ્યું છે કે 'નદી સમુદ્ર દરિયું થારી છે' એવું જ્ઞાન થયું એ ભગવદ્વિષયક જ્ઞાન છે, માટે જિહ્વાત પણ ઘટતો નથી. આમ ચંકા થાય તો કહે છે કે જેવા સંન્યાસીઓ સલલોક નિર્ધેરમાજ રહે છે, એમાં સંસથ નથી. કારણ: એટલે પ્રલય જ્ઞાનવાન, સત્ત્વલોકની એટલે વિદ્યુત્લોક, વરુણલોક, ઇન્દ્રલોક કે પ્રજ્ઞપતિલોકમાં રહે છે, અને જ્યાં રહેલા લોગથી જોતાના પ્રારબ્ધને નિવૃત્ત કરે છે. અને આતિવાદિક* નૈવૃત્ત પુરુષના અમમનપર્યન્ત જોતાના પ્રારબ્ધને અનુસાર રહે છે. એમાં સંસથ નથી. મહાપ્રલયની પ્રતીક્ષા નથી, તોપણ નિવૃત્ત પુરુષની પ્રતીક્ષા રાખવી પડે છે એમ વ્યાસમૂવના આતિવાદિક અધિકરણમાં સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી જ્ઞાન પ્રલય થયું હોય તોપણ

જેવા સંન્યાસીને કાષ્ટનો વિલમ્ન થવામાં સરેલ નથી જ.

ભાવનાના પક્ષમાં પણ આ દુગ્ધ તો સરસું જ છે, એવી ચંકા થાય તો કહે છે કે અરજિના કાષ્ટનું પ્રલય મધન થવાથી જેમ અગ્નિ બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પ્રલય ભાવના થવાથી જોતાના આત્માના આત્મા પુરુષોત્તમ બહાર પ્રકટ થઈને અગ્નિની માફક બહાર વધાવીને પાછા અંદર લગારે પ્રવેશ કરે, તે જ સમયે બહારનો અને અંદરનો સર્વ વંધ નાશ પામે છે, બીજી કોઈ રીતે નાશ થામતો નથી. જે પાત સુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

* અમરજ્ઞાનના જોવા અભાવના જોન પાછા સૂત્ર પછડું આ અધિકરણ છે. આતિવાદિક એટલે ભગવદ્જ્ઞાનમાં બંધને લઈ નજાર લાગવીય પુરુષ. તિષ્ઠ્ઠ લોકમાં આવીને તે પુરુષ બંધને લઈ બંધ છે માટે નૈવૃત્ત પુરુષ કહેવાય છે. પ્રજ્ઞામયના જ્ઞાનેને માટે કોઈ જ, તેવું નામ દેવવાન. રજામાં અધિવેગ, અદર્શ, સીતપદ્મ, હરપદ્મ, સંપન્ન, વાયુલોક, દેવલોક, આતિલોક, અંદરલોક, તિષ્ઠ્ઠલોક વરુણલોક, ઇન્દ્રલોક, પ્રજ્ઞપતિલોક, એટલા જ્ઞાન આને છે. દરેક બંધને દરેક સ્વપ્નમાં પ્રારબ્ધકાળ મરિ રહેવાનું નથી. પણ જે જ્ઞાને જે સ્વાપ્નમાં જેટલો જ્ઞાન મોનવવાનો દોષ તે સ્વાપ્નમાંથી અતિવાદિક એટલે ભગવદીય પુરુષ આવીને તટ બંધ છે.

યદા સર્વે પ્રલીયન્તે કામા યેડસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ ।
અથ મર્યોડમૃતો ભવત્યત્ર વ્રજ્ઞ સમશ્ચૃતે ॥

અર્થ—જ્યારે તેના દૃઢ્યમાં રહેલા સર્વે કામ નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે મર્ત્ય-મરણશીલ પુરુષ અમૃત-મરણરહિત થાય છે, અને જ્યાં જ્યાં અનુભવ કરે છે. એ કૃતિનું વ્યાખ્યાન કરતાં વ્યાસમૂત્રના ચતુર્થોપવાચના દ્વિતીય પાદના વાક્યવર્તિ દર્શનાત્ એ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવની સર્વોત્ક્રિસમયે તેના દેહ ઇદ્રિય વિનેરે જગવાનમાં લય પામે છે અને મર્ત્યોદામાર્ગીય જીવ તથા પ્રાવાહિક જીવના દેહ ઇદ્રિય જીવોમાં લય પામે છે અને અંતઃકૃંદનતા એપિકાઓમાં વિરહભાવનાથી ગુણમય દેહની નિવૃત્તિ થઇને અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ પાત સિદ્ધ છે, તેથી જીવના અને જ્ઞાન ગુણ કહી શકાય નહિ. (જેમ કાષ્ટમાં અગ્નિ વ્યાપ્ત છે તેમ સર્વત્ર આત્મા વ્યાપ્ત છે, એવા જ્ઞાનગતથી આત્માનો અનુભવ થતો નથી. કાષ્ટમયનથી જેમ અગ્નિ પ્રકટ થાય તેમ વિરહભાવનાથી પ્રભુ પ્રકટ થાય એ જીવનાની અપિકતા). ઠાંડે જ્ઞાન ફલમાં વિલય કરનાર હોવાથી સાધન તરીકે ઈષ્ટ નથી. આથી શુદ્ધ કલ્પિમાર્ગીય જ્ઞાનમાં જ્ઞાનમિશ્ર પદ્યનું પણ નિવારણ કયું.

જ્ઞાન સાધન તરીકે ઈષ્ટ નથી તો શુભો (પ્રભુના ગુણગાન) ફલના સાધનમાં ઈષ્ટ નથી । આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રભુનો સંચ નહિ હોવાથી પ્રભુના શુભો તેથી જીવનાવાચના-જોનું જીવન ટકાવી રાખવાને ઉપયોગી થાય છે. જુ શંકા નિવૃત્ત કરવા મુશ્કે છે. જીવનાથી સિદ્ધ થયેલો જ્ઞાન પ્રજ્ઞ નહિ હોવાથી જગવાન જહાર પ્રકટ ન થાય, ત્યારે પ્રભુનો સંચ ન થાય, અને વિરહની વૃદ્ધિ થાય, તે સમયે જીવન રહે નહિ, તે ટકાવી રાખવાને મનજુ કીર્તન કરવા યોગ્ય પ્રભુના શુભો ઉપયોગમાં આવે છે. જિ નિઃસ્વાર્થમાં વાપર્યો છે. આ વાત વિચોકા મદ્દને નિન્યુર્વાયન્ય. મિવચેહિત્ત્વ અને ત્વ કપાલ્લં સર્જીત્વનમ્ એ વાક્યોમાં સિદ્ધ છે. તેથી મુખ્ય અપિકારમાં ફલનો વિલગ્ન થાય ત્યાં શુભો ઉપયોગમાં આવે છે. મુખ્ય અપિકારમાં તો શુભો પણ સાધનમાં ઈષ્ટ નથી. એપ્રમાણે જ્ઞાન કરવાયોગ્ય શુભો પણ જાધક છે તો જગવાન—જેના શુભોની જીવના બંધ કરે છે તે-પણ વિલગ્ન કરાવનાર હોવાથી એ જાવમાં જાધક કેમ ન મળુવ ? આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જગવાન તો ફલરૂપ છે, તેથી કલ્પિમાર્ગમાં જાધક મળાય નહિ. જગવાન ફલરૂપ હોવાથી જગવાન પ્રાપ્ત થયા જેટલે સાધનરૂં ફલ પ્રાપ્ત થયું, ઠાંડે સાધનવરગાની નિવૃત્તિ કરે તો પણ ફલરૂપ પ્રભુ જાધક કહેવાય નહિ.

આથી જેમ સિદ્ધ થયું કે જે જાજોયાં જગવાન જહાર પ્રકટ થયા પછી અદર પ્રવેશ કરે છે તેની સર્વોત્ક્રિસ થાય છે, જે જાજોને જગવાનરૂં જહાર પ્રાકટ્ય છે, પણ અંતઃકૃંદ્ય નથી, તે જાજોને અલૌક્ય લીલાને અનુભવ થાય છે, આની મુખ્ય જાજોમાં પણ વ્યવસ્થા છે, તેથી ત્યાં પણ કોઈ જ્ઞાતનો વિરોધ નથી.

જે જગવાન ફલરૂપ હોવાથી જાધક નથી, તો ફલરૂપ હોવાથી જેમ વિલગ્ન વનમાં નારદજીને જ્ઞાન આપીને જગવાન વિરોહિત થયા ત્યારે નારદજી ફરીથી દર્શનપાટિ પ્રથમ કરવા વામ્યા, તે વખતે આકાશવાણીથી તેમને આજ્ઞા થઈ કે “આ નિહિત લોકને છોડીને મારો પાર્લંદ તું યશે” આનું સ્વસ્થતા સૂચક વાક્ય કહ્યું, અને તેમનું સ્વાસ્થ્ય કયું, એ પ્રમાણે જ્યાં જગવાન સ્વાસ્થ્યવાપ્ત કેમ કહેવા નથી ? સ્વાસ્થ્ય કેમ કરતા નથી ? આ શકાનો ઉત્તર આવે છે.— સ્વાસ્થ્યસદિન વાજા જગવાન કહે તે યોગ્ય નથી, કેમકે જગવાન દયાનુ

છે તે વિરુદ્ધ થતા નથી. અહીં આ આશય છે. નારદજીના અંતઃકરણના મુદ્ધ પાત્ર થવા ન બતાવે, પણ તેમનો ભાવ શુદ્ધ હતો, તેથી તેમને સ્વાસ્થ્ય થવા માટે તિરોહિત રહીને જ વાક્ય કહ્યું અને સ્વસ્થતા કરી, અહીં શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગમાં તો જેમ અત્યુદ્દમતા ઓષ્ધિઓના વધ વાંધ કર્યો તેમ તટકાલ ભક્તના વંધ નાશ કરવાના છે, તે વંધ પ્રારબ્ધથી થવા હોય તો ભવવહિરહથી ચતા તીવ્ર તાપથી પાપની અને ભવવહાવિભાવથી ચતા આશ્વેષસુખ વિગેરેથી પુણ્યની નિવૃત્તિ કરવી બોધ્યો, કેમકે જે ભાવ એવો ઉત્કટ હોય છે. એ એવા ભાવવાળાને પણ ભવવાન વાક્ય કહે અને સ્વાસ્થ્ય કરે, તો તેની સહોમુક્તિમાં વિરોધ આવે. પણ ભવવાન દયાલુ હોવાથી તેમ કરતા નથી. એટલે સ્વાસ્થ્યવાક્ય કરવું નેજ દયાલુને અટકાવે છે, પણ પોતે દયાલુ હોવાથી વિરુદ્ધ થતા નથી. તેથી પરમ કૃપાવટે એનેજ શીઘ્ર ભાષિનિવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છાથી સ્વાસ્થ્ય અને વાક્ય બને કરતા નથી, કેમકે તે સોમ્ય નથી.

એ એમ છે, તો એકાદશ સ્કંધમાં ભાગની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે 'એ મદ્મદ્ કંક યદિ ભય છે, એવું ચિત્ત દ્રવે છે, વિરહથી રહન કરે છે, અવિભાવથી ઠામ્મ કરે છે, એવો મારી ભક્તિવાળો પુરુષ ધુવળને પાવન કરે છે', એવાઓને સ્વસ્થતા કરતા નથી (કરે છે). આના ઉપરમાં કહે છે કે આ સહોમુક્તિ કરાવનાર ત્યાં એવાઓને પણ હૃદય છે. તેવું કારણ એ છે કે તે પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે, બીજા કોઈ રીતે સિદ્ધ થતો નથી. એકાદશ સ્કંધમાં કહેલા પણ એકે પરમ ભાવ છે, તોપણ નેમાંના કેટલાક સર્વજ્ઞ હોવાથી પુષ્ટિમિત્ર છે, કેટલાક શુભુરં હોવાથી મર્વાદામિત્ર છે, પણ શુદ્ધ પુષ્ટ નથી, સર્વદા પ્રેમપુષ્ટ નથી, સ્વસ્થ્યમાનપરાયણ નથી. માટે તેવો સહોમુક્તિનો અધિકાર નહિ હોવાથી તેમને ભવવાન સ્વાસ્થ્યવાક્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અહીં ભક્તિમાર્ગીય ભાગમાં કૌટિલ્ય અને ક્રોધીય અને ક્રોધીયોના એમ ત્રણે કલાં, તેમજ કૃલવિદ્યમ્બ અને વિદ્ય તાટકાવિદ્ય ક્ષય કર્યાં, તેથી અવસ્થાભેદ વિગેરેનું સૂચન કર્યું એટલે અધિકારી જુદા જુદા થયા, અને પણ પ્રકાર થયા. મર્વાદામાર્ગના શુભુરં કૌટિલ્ય ત્વપિ, પુષ્ટિમાર્ગના ક્રોધોષ્ધિઃ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોમાં પણ મિત્ર ભક્તને કૃલવિદ્યમ્બ, અને શુદ્ધ ભક્તને સહોમુક્તિ ભક્તિમાર્ગીય ભાગના સ્વસ્થ્યનું પરિસ્થિતિ નિરૂપણ કર્યું, અને જુદા જુદા પ્રકારના પ્રેમના ભેદ તેવા તેવા જુદા જુદા અધિકાર સપાટન કરે છે એમ સિદ્ધ કર્યું.

હવે એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે એકાદશ સ્કંધમાં ભવવાને ભાગની પ્રશંસા કરી છે તે ભાગ ભક્તિની પરમ કાલારૂપ આ હૃદય પરિભાષ છે, અને પ્રારંભમાં જો ભાગ કરવાનો છે તે તો વિદ્યમ્બથી ક્ષય ત્વપે છે, તેથી તે જ્ઞાનમાર્ગીય ભાગની ભરોબર છે, અને તેમાં કોઈ વિરોધ નથી, તેમ ભક્તિમાર્ગીય પ્રારંભકાલના ભાગનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે તેને છોડીને સર્વ સ્થલે વિચારેલો જ્ઞાનમાર્ગીય ભાગ જ કરવો બોધ્યો, ભક્તિમાર્ગીય ભાગનો વિચાર કરવાથી શું ક્ષય? એના સમાધાનમાં કહે છે કે ભક્તિમાર્ગીય ભાગની અપરંબ દશામાં નિર્ધિતપણું છે અને જ્ઞાનમાર્ગીય ભાગ સવિધ છે અને અતિ નિવમ્બ કરવાવાળો છે, તે દર્શાવવાને કહે છે કે:-

જ્ઞાનમાર્ગે વુ સંન્યાસો દ્વિવિધોપિ વિચારિતઃ ॥ ૨૪ ॥
 જ્ઞાનાર્થમુત્તરાક્લં ચ સિદ્ધિર્જન્મચતૈઃ પરમ્ ।
 જ્ઞાનં ચ સાધનાપેક્ષં યજ્ઞાદિશ્રવણાન્મતમ્ ॥ ૨૫ ॥
 અતઃ કલૌ સ સંન્યાસઃ પદ્માત્તાપાપ નાન્યથા ।
 પાપવિદત્યં ભવેચ્ચાપિ તસ્માન્જ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ॥ ૨૬ ॥

સુતરા કલિદોષાણા પ્રવલ્યાદિતિ સ્થિતમ્ ।

સાન્વયપદાર્થઃ—જ્ઞાનમાર્ગે જ્ઞાનમાર્ગમાં તુ તો સંન્યાસઃ સંન્યાસ દ્વિવિધઃ એ પ્રકારનો અર્થ પણ નિચારિતઃ વિચાર કરેલો છે. જ્ઞાનમાર્ગે જ્ઞાનને માટે ઉત્તરાર્થ છેલ્લું અંગ ચ અને; પરંતુ અર્થઃ સિદ્ધિ જન્મસત્તેઃ સૌંદર્યે જન્મ વ્યય ત્યારે જ્ઞાન જ્ઞાન ચ અને સાધનવિધેઃ સાધનની અપેક્ષાવશુ વજાદિધવગ્યાદ્ ચન્ વિવેરે કરવાં એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી મતં માન્યું છે મતઃ તેથી કલ્પી કલિયુગમાં તુ તે સંન્યાસઃ સંન્યાસ પદ્ધત્ત્યાય પદ્ધત્ત્યાય કરાવે છે અન્યથા ધીલ પ્રકારનો પણ એટલે વિવિદિયા ન યોગ્ય નથી ચ અને અર્થ વર્ગી પાપવિગ્નવં પાપવીપલું મયેત્ શાય તસ્માત્ તેથી જ્ઞાને જ્ઞાનમાર્ગમાં ન નહિ સંન્યસેત્ સંન્યાસ કરવો. કલિદોષાણાં કલિના દોષોતું પ્રવલ્યાવાત્ પ્રવલ્યાવતું ક્ષેવાથી સુતરાં વિશેષે કરીને દ્વિ એ પ્રમાણે સ્થિતમ્ નિર્ણય કરેલો છે.

સ્ત્રોત્કાર્થઃ—જ્ઞાનમાર્ગમાં તો અને પ્રકારના સંન્યાસનો વિચાર કરેલો છે, એક જ્ઞાને માટે એટલે વિવિદિયા અને ઉત્તરાર્થ સિદ્ધ શાય એવો વિદ્વત્ સંન્યાસઃ પણ સૌંદર્યે જન્મે તેની સિદ્ધિ શાય છે. અને જ્ઞાને સાધનની અપેક્ષા રહે છે, નિષ્કામ પુરુષો પણ મહા કરે છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી એમ માનવામાં આવે છે. માટે કલિયુગમાં તે સંન્યાસ પદ્ધત્ત્યાય કરવે છે, અન્ય પ્રકારનો એટલે વિવિદિયા સંન્યાસ પણ ઉપયોગી નથી. અને વર્ગી પાપવીપલું પણ શાય, માટે જ્ઞાનમાર્ગિક સંન્યાસ કરવો નહિ. તેમાં કલિદોષના પ્રવલ્યાવતું લીધે તો વિશેષે કરીને ન જ કરવો એવો નિર્ણય છે.

તુ પૂર્વ કટેથી સંક્રાંતો નિરાસ કરે છે. જ્ઞાન એજ માર્ગ એટલે જ્ઞાનમાર્ગે તેમાં જે પ્રકારનો સંન્યાસ જ્ઞાને માટે અને ઉત્તરાર્થ સિદ્ધ શાય તેમ વિચારેલો છે.*

* જ્ઞાનમુક્તિના ત્રીજા અધ્યાયના ચતુર્થપાઠના સમ્પ્રસ સ્ત્રમાં કહ્યું છે કે કચ્ચરિતઃતુ ચ વાન્દે દિ. આ મુલમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઉચ્ચનારને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાટે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયલાને જ્ઞાન ચતુર્થપદ્ધતિ પ્રતિબંધનું નિવારણ કરનાર તરીકે અને અતરંગ તરીકે સંન્યાસ કરવાનો નિર્ણય કરેલો છે. મહુ ભગવાનના સાચાકારરૂપ સિદ્ધિ તો સૌંદર્યે જન્મે શાય છે, તરત મતી નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે 'જદુ જન્મને અને જ્ઞાનવાન આ સર્વ વાસ્તવરૂપ છે એમ સમજ મને પ્રાપ્ત કરે છે, એવે મહાત્મા અસ્તંત દુર્લભ છે, એ વાસ્તમાં પરીક જ્ઞાનવાણને આ સર્વ વાસ્તવરૂપ છે એમ સમજ ભગવત્પ્રાપ્તિ થવાનું જદુ જન્મને અને કહ્યું છે. પ્રથમ એટલે અપરીક જ્ઞાન. તેમા વિચલ થવાનું કારણ સમભવતાં કહે છે કે ઉપજા ચીતાવાસ્તમાં કટેથી રીતિથી સાચાકાર ત્વારૂપ જ્ઞાન સાધનની અપેક્ષાવતું છે, કર્મ, જ્ઞાન કે બકિત્ત્વ સાધનની જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન શાય છે. એવું પ્રમાણ એકે નિષ્કામ પુરુષો પણ મહા કરે છે, એમ અવાચકમયમત એ શ્રુતિમાં પ્રતિષ્ઠાન કરેલું છે. અને એજ આજતનો વિચાર પ્રભુમુક્તિના ત્રીજા અધ્યાયના ચતુર્થ પાઠના પચીસમા સમ્પ્રેક્ષા ચ વજાદિ શુદ્ધેશ્વર્ય એ સૂત્રમાં કરેલો છે. આં કહ્યું છે કે પુરુષોત્તમની જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન, ભકિત, સર્વની અપેક્ષા છે. એમ દૂર દેશમાં જવાને એટલે ઉપયોગ છે, તેમ પુરુષોત્તમની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન વિચેરેનો ઉપયોગ છે. માર્ગે કાપવાને જ યોગે ઉપયોગી છે, દ્વિસિદ્ધિમાં નથી, તેમ આત્મ-દેનિક, આધિવિક પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરવાને કર્મ, જ્ઞાનવિચેરે સાધન છે. ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ જ્ઞાન તે સાધન નથી.

* જ્ઞાન અને જ્ઞાનની અને દિવાવિશેષુ અભ્યય છે.

જાનપ્રાપ્તિ કેવલ સમદમાદિકથી થતી નથી, કિન્તુ જેવો આશ્રમ હોય તે આશ્રમના કર્મો પશુ સમદમાદિકની સાથે અપેક્ષિત છે, જેમ વ્યાસસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાઠના ૫૩૦૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે. માટે દેવ, કાલ, દ્રવ્યાદિ સાધન વરોચર ન હોય તો વર્ણાશ્રમના કર્મો અચોચર થતાં નથી, તેથી કેવલ સમદમાદિકથી જાનનો ઉદય થતો નથી. તેથી વિવિધિયા સંન્યાસ જાનપ્રાપ્તિને માટે કલિયુગમાં પચાસપચાસકર્મ થઈ શકે છે, અને પાછળથી વેદ કરાવે છે.

આરે વિદ્વદ્દશામાં કહેલો સંન્યાસ કરવો જેમ કોઈ ઠકા કરે તો કહે છે કે બીજા પ્રકારનો જોટલો વિદ્વદ્દશાનો સંન્યાસ કલિયુગમાં તેના સાધનના અસંભવને લીધે કરવા યોગ્ય નથી. વળી વેદ માત્ર ધ્યાય છે જેમ નહિ, કિન્તુ પાષંડીપણું પણ ધ્યાય. શિક્ષા વચેરની શુદ્ધિ હોય નહિ, તેથી પાપકર્મનો એને સર્વમાં ધ્યાય છે. શ્લોકમાં જ. સુક્યો છે, તેથી જ્ઞાનવંતો દોષ પ્રાપ્ત ધ્યાય છે જેમ પણ સમજવું. શ્લોકમાં નાપિ શબ્દ કલ્પો છે તેથી 'નેષિક ધર્મમાં આરુઠ્ઠ થઈને પછી તેમાંથી ભે શકે છે, તે આત્મહાનિ કરનારની શુદ્ધિમાં કોઈ પણ પ્રાચલિત હું જોતો નથી' એ શાંતિપર્વમાં બીજા અધ્યાયમાં યુષ્ઠિરને કહેલા વાક્યમાં સૂચવેલા પાતવું મંદલુ પણ સમજાવેલું. આથી જોટલું સિદ્ધ થયું કે કલિયુગમાં વિવિધિયા સંન્યાસ બેદાદિ ઉત્પલ કરનારો છે, અને વિદ્વત્સંન્યાસ થવો સંભવિત નથી, માટે જાનમાર્ગમાં શાસ્ત્રમાં કહેલો વિધિપૂર્વક સંન્યાસ કરવો નહિ. કારણ કે કલિના દોષ પ્રબલ છે. કલિયુગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કરનાર શાસ્ત્રકારોએ જ નિર્ણય કરેલો છે તેથી 'જ્યાંયુધી વેદ પ્રવર્તે છે ત્યાં યુધી સંન્યાસ કરવો' એ વાક્ય સર્વ સ્થલે લાગુ પડતું નથી.

જો પ્રમાણે બહાં લાગવદાસાથી કર્તવ્ય સંન્યાસના વિચારમાં જોટલું સિદ્ધ થયું કે કર્મમાર્ગમાં ભૈમિનિના મતમાં સંન્યાસની કર્તવ્યતા નથી, મતાંતરમાં માર આશ્રમના પદ્યથી સંન્યાસ કર્તવ્ય છે છતાં કલિકાલને લીધે અકર્તવ્ય છે. બલિમાર્ગમાં કર્તવ્ય કહેલો છતાં અવ-જુહિની સિદ્ધિ માટે કરવામાં સંન્યાસના સ્વરૂપનો અને અવજુહિના ધર્મનો વિરોધ હોવાથી સંન્યાસરૂપે અને શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપૂર્વક લાગરૂપે અકર્તવ્ય છે, તેમજ જોદના સાધન માટે કરવામાં પણ દૂષણ છે; પ્રેમ થયા પછી તો વિધિવિનાનો લાભ મુખ્ય અધિકારીને થોતાની મેળે સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેમાં જાનની અપેક્ષા નથી. તેમજ મુખ્ય અધિકારીને પણ સમ-જ્ઞાને સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેમાં જાનની અપેક્ષા નથી. તેમજ મુખ્ય અધિકારીને પણ સમ-જ્ઞાનું પણ સમજવું. જાનમાર્ગમાં તો વિવિધિવાદશામાં સંન્યાસનો વિચાર કહેલો છે છતાં કલિકાલથી થતા દોષનો સંભવ દોષથી કર્તવ્ય નથી. વિદ્વત્સંન્યાસ તો કલિવેળને લીધે જાનનો જ અસંભવ હોવાથી સંભવતોજ નથી.

હવે પ્રેમની આરભ દશામાં પરિભાષાએ વિચાર ભાષી રહ્યો. તે વિચારવાને પ્રથમ કરીને શંકા કરે છે:—

મક્ષિમાર્ગેપિ ચ્વેદોપસાદા કિં કાર્યમુચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અત્રારમ્મે ન નાશઃ સ્યાદ્ દષ્ટાન્તસ્વાપ્યમાવહતઃ ।

સ્વાસ્થ્યહેતોઃ પરિત્યાગાદ્વાપઃ કેનાસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૧૮ ॥

હરિરજ ન શક્નોતિ કર્તુ વાયાં પુત્તોડપરે ।

અન્યથા માતરો વાઠાહ સન્ન્યઃ પુપુઃ કચિત્ ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાનિનામપિ યાષ્ઠ્યેન ન મક્ષં મોહયિષ્યતિ ।

આત્મપદઃ મિયથાપિ તિમર્થ મોહયિષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

તસ્માદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા શ્વસ્યતે સ્વાર્થાદિતિ મૈ નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

સાન્યયપદાર્થઃ—મદ્દિમાર્ગે અભિમાર્ગમાં જેવું બે દોષઃ દોષ તદા તો કિં શું કાર્ય કરવું? ઉચ્ચતે કહીએ છીએ. (૧૭) જાત્ર અહીં આરંભમાં નાશઃ નાશ ન નહિ સ્વામ શાય. દુષ્ટાન્તરો દુષ્ટાન્તરો અપિ પણ અમાવતઃ અભાવને લીધે. સ્વાસ્થ્યદેહોઃ સ્વાસ્થ્યના હેતુને પરિત્યાગાત્ પરિત્યાગને લીધે કેન કોનાથી અથ જાનો વાયઃ બાધ સંભવે સંભવે. (૧૮) જાત્ર અહીં દરિઃ દરિ વામાં બાધ કરવું કરવાને ન નહિ જાકોનિ સમિમાન શાય હુતઃ કેવી રીતે જરૂરે બીજા. અન્યથા બે એમ ન હોય તો માતરઃ માતાઓ વાહાન્ બાધકોને જલિત્ કોઈપર રથલે જ્યોઃ સ્તનના દુષ્ટથી ન નહિ યુગુઃ યોગ્ય કરે. (૧૯) જ્ઞાનિવામ્ જ્ઞાનીઓના વાસ્થ્યે વાસ્થ્યથી અપિ પણ મદ્દે બાધને ન નહિ મોહવિત્ત્વનિ મોહ કરશે. આતમદઃ આત્માનું દાન કરે નાર મિયઃ પ્રિય વ અને અપિ વળી કિમર્થ કેવી રીતે મોહવિત્ત્વનિ મોહ કરે. (૨૦). તસ્મા માટે ઉક્તપ્રકારેણ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પરિત્યાગઃ સંન્યાસ વિધીયતામ્ કરવો. અન્યથા નહિ તં સ્વાસ્થ્ય પુરવારથી જરૂરવે નાશ પામે જ્ઞાતિ એ પ્રમાણે જે ખારી મત્તિઃ છુદ્ધિ નિશ્ચિતા નિશ્ચયવાર્ગ નિરોક્તાર્થઃ—તે અભિમાર્ગમાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં કવિ વિવેરથી પ્રાપ્ત થતો હો

આવતો હોય તો શું કરવું? કહીએ છીએ. (૧૭). અહીં અભિમાર્ગમાં આરંભ દશામાં પરિત્યાગ કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી જેના દુષ્ટાન્તરો પણ અભાવ છે. સ્વસ્થતા બાવનાર અરજી ભિક્ષા વિવેરે તેઓ લાગ કરવાથી પછી બાધ સેનાથી સંભવે? (૧૮) સર્વ દુષ્ટાન્તરો ભગવાન્ પણ આ પરિત્યાગમાં બાધ કરી શકતા નથી, તો પછી કારવિવેરે તો આથી જ ને એમ શાય તો—તે ભગવાન્ બાધ કરેતો—માતાઓ કોઈપણ રથલે બાધકોનું સ્તનથી યોગ્ય જ ન કરે. (૧૯) જ્ઞાનિવામ્પિ જે માંડવેયવાક્યમાં જ્ઞાનીઓને જ માયાકૃત મોહ કહ્યો છે, માયા બાધને મોહ કરી શકતી નથી. આ બાધે તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કરવું છે, અને તે ભગવાને પ્રિય છે, તેથી માયા બાધને કેવી રીતે મોહ કરી શકે? (૨૦) મદ્દે ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલા પ્રકારે શબ્દોએ પરિત્યાગ કરવો, બે એમ ન કરે તો સ્વાસ્થ્ય-એટલે ભગવં દિવરદાનુભવ અને ભગવત્પ્રસાદ પ્રમાણે જેવું છે, આથી મારી દુઃક છુદ્ધિ છે. (૨૧)

પ્રિમરૂપ અહિના ઉપામરૂપ જે પરિત્યાગ છે તેમાં કવિકાચ વિવેરેએ કરેલો દોષ ઉત્પન્ન શાય લારે તેને દૂર કરવાને શું કરવું? સમાધાનમાં કહે છે કે આ પ્રિમઅહિના આરંભમાં પરિત્યાગ કરવામાં કવિ વિવેરેએ કરેલા દોષથી ચોતે જે અવસ્થામાં દોષ તેજથી લીનપણાએ સંભવ થતો નથી. તેનું કારણ કે દુર્ણાતને જ અજ્ઞાપ છે.*

એટલે અહીં આરંભમાં નાશનું અનુમાન કરીએ તો દુષ્ટાન્ત મજનું નથી, અને અપિ મૂર્ખાં છે તેથી એમ સુવાન શાય છે કે બીજા દોષ આવે છે. તે અનુમાન નીચેપ્રમાણે કરવું:— ઉક્ત આરંભદશામાં મુહલાગકર્તા નાશ પામે છે, તે વખતે લાગ કરવાને લીધે; ન્યાં ન્યાં આરંભદશામાં મુહલાગ શાય, ત્યાં મુહલાગકર્તા નાશ પામે, પરંતુ (અર્થ) દુષ્ટાન્તરો અભાવ, યૌવાથી બાધના નાશનું અનુમાન શિદ્ધ થવું નથી આ અન્યથાપ્રમાણે લીધી; દવે અતિરેક વાગે.

* મૂર્ખા નાશ થાય છે, તેને સારથી વિજલિયો વિપરિણામ કરે, એટલે નાશે દુષ્ટાન્તર મદાતઃ—પ્રસારમાં દાન્ય મજનું નથી
૧. તેણે પણ જાને આરંભમાં સ્વસ્થતા લીધે દોષ અને તેને નાશ થશે છે એનું દાન્ય મજનું નથી દોષથી અભિમાર્ગના આરંભથી અવસ્થામાં સંન્યાસ લીધેલા બાધના નાશ-વિવેર અનુમાન લિ પડે નથી. કારણે દાન્ય વિજા અનુમાનપ્રમાણ છિદ્ધ થવાય નહિ

તસ્માદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા ધ્વસ્યતે સ્વાર્થાદિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

સામ્યવપદાર્થઃ—મક્કિમાર્થે ભક્તિમાર્થમાં જેવું એ ક્ષેપઃ ક્ષેપ તદ્વા તો કિં શું કાર્ય કરવું? વચ્ચે કહીએ છીએ. (૧૭) અત્ર અહીં આરંભે આરંભમાં નાશઃ નાશ ન નહિ સ્વાય શાય. દુષાન્તસ્ત દુષાન્તનો અર્થ પશુ અનાવત અભાવને લીધે. સ્વાસ્થ્યદેહોઃ સ્વાસ્થ્યના દેહનો પરિત્યાગાન્ પરિત્યાગને લીધે કેમ ક્રોનાથી અલ અભો વાકઃ વાક સંભવે સંભવે. (૧૮). અત્ર અહીં હરિઃ હરિ વાપરે વાક કરવું કરવાને ન નહિ જ્ઞાતેતિ જ્ઞાતિમાન વાય કુતઃ કેવી રીતે સવરે ધીમ, અમ્યયા એ એમ ન ક્ષેપ તો મત્સરઃ માતાઓ વાલાવુ ખાડકોને કષિત્ કોઈપણ રક્ષે સ્ત્ર્યેઃ સ્તનના દૂધથી ન નહિ પુત્રપુત્રઃ પોષણ કરે. (૧૯). જ્ઞાતિનામ્ જ્ઞાતીઓના વાલવેન વાલવથી અર્થ પશુ મક્કં ભક્તને ન નહિ મોહવિપ્લવિ મોહ કરવે. આતમ્યવઃ આત્માનું દાન કરનાર પ્રિયઃ પ્રિય ન અને અપિ વળી ક્રિમયં કેવી રીતે મોહવિપ્લવિ મોહ કરે. (૨૦). તસ્માત્ માટે વચ્ચેકારેણ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પરિત્યાગઃ સંન્યાસ વિધીયતામ્ કરવે. અમ્યયા નહિ તો સ્વાર્થાન્ પુરુષાર્થથી ધ્વસ્યતે નાશ પામે દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે મે ખારી મતિઃ શુદ્ધિ નિશ્ચિતા નિભયવાળી.

શુદ્ધોકાર્થઃ—એ ભક્તિમાર્થમાં પશુ પરિત્યાગ કરવામાં કવિ વિશેષથી પ્રાપ્ત થતો ક્ષેપ આવતો ક્ષેપ તો શું કરવું? કહીએ છીએ. (૧૭). અહીં ભક્તિમાર્થમાં આરંભ દશામાં પરિત્યાગ કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી એવા દુષાન્તનો પશુ અભાવ છે. સ્વસ્થતા વાપનાર ને કારણે શિક્ષા વિગેરે તેનો ત્યાગ કરવાથી પછી વાક સેનાથી સમરે! (૧૮) સર્વ દુઃખકર્તા અગનાન્ પશુ આ પરિત્યાગમાં વાક કરી શકતા નથી, તો પછી કાલવિગેરે તો પ્રાપ્તી ન? એ એમ વાય તો—ને અગનાન્ વાક કરે તો—માતાઓ કોઈપણ રક્ષે આશ્રિતું સ્તનપથી પોષણ ન ન કરે. (૧૯). જ્ઞાતિનામપિ એ માર્ગદર્શકવાક્યમાં જ્ઞાતીઓને ન માયાકૃત મોહ કલો છે, માયા ભક્તને મોહ કરી શકતી નથી. આ ભક્તે તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કર્યું છે, અને તે અગનાત્ને પ્રિય છે, તેથી માયા ભક્તને કેવી રીતે મોહ કરી શકે? (૨૦) માટે અગનાને ઉદ્ધવભને કહેલા પ્રકારે ભક્તોએ પરિત્યાગ કરવો, એ એમ ન કરે તો સ્વાર્થ—એટલે અગના-દુવિરહાનુભવ અને અગવત્પ્રસાદ પ્રુભાવી બેસે છે, આથી ખારી દુઃહ શુદ્ધિ છે. (૨૧)

પ્રેમરૂપ ભક્તિના ઉપાયરૂપ ને પરિત્યાગ છે તેમાં કલિકાલ વિશેષે કહેવો તેમ ઉત્પન્ન વાય સારે તેને દૂર કરવાને શુ કરવું? સમાધાનમાં કહે છે કે આ પ્રેમભક્તિના આરંભમાં પરિત્યાગ કરવામાં કવિ વિશેષે કહેલા ક્ષેપથી ધોતે ને અવરેષામાં ક્ષેપ તેનાથી ટીનપણી સંભવ થતો નથી. તેવું કારણ કે દુષાન્તનો ન અભાવ છે.*

એટલે અહીં આરંભમાં નાશનું અનુમાન કરીએ તો દુષાન્ત મળતું નથી, અને અર્થ મૂળમાં છે તેથી એમ સૂચન વાય છે કે ખીલ ક્ષેપ આવે છે. તે અનુમાન નીચેપ્રમાણે કરવું— ઉત્ત આરંભદશામાં શુદ્ધલાગકર્તા નાશ પામે છે, તે વખતે ત્યાગ કરવાને લીધે; અર્થ અર્થ આરંભદશામાં શુદ્ધલાગ વાય, ત્યાં શુદ્ધલાગકર્તા નાશ પામે, પરન્તુ (અર્થ) દુષાન્તનો અભાવ, એવાથી ભક્તના નાશનું અનુમાન શિદ્ધ થતુ નથી. આ અનવચ્ચાતિ લીધે; દને ન્યતિરેક લઈએ.

* મૂળમાં નાશ શબ્દ છે, તેને સ્વાર્થથી વિભક્તિથી વિવિલુપન કરવે, એટલે નાશે દુષાન્તન મત્સરવ—નાશમાં દુષાન્ત મળતું નથી
૧. તેમ પશુ અને આરંભમાં સંન્યાસ લીધે ક્ષેપ અને તેને નાશ થાય છે એવું દુષાન્ત મળતું નહિ તેવાથી ભક્તિમાર્થના આરંભથી અવરેષામાં સંન્યાસ લીધેલા ભક્તના નાશ-વિવચન અનુમાન શિદ્ધ થતુ નથી. કારણે દુષાન્ત વિના અનુમાનપ્રમાણ શિદ્ધ થનુચ નહિ

બંધાં બંધાં તેથી રીતનો લાભ કઈ છતાં નાશ થયો ન હોય, ભાં ભાં લાભકરવાપણું ન હોય. એમ આવી વ્યાપ્તિ જ યઈ રાકતી નથી. કેમકે બંધાં લાભ કરવાપણું હોય, ભાં લાભ કરવાનો અભાવ ન હોય, અને લાભ કરવાપણું ન માનીએ, તો ગૃહસ્થાદિકમાં જ નાશ નથી થતો, એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેઓ લાભ કરનાર જ મળતો નથી. એટલે દુષાન્ત જ મળતું નથી.

હવે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભદશામાં લાભ કરવાને લીધે અથવા કષાય (ખલ) અપકવ હોવાને લીધે, અથવા સંગ્રહોપને લીધે, નાશ થવાનું અનુમાન કરીએ, અને દુષાન્ત આપતાં કહીએ કે અવલુદિકની સિદ્ધિને માટે લાભ કરનારનો એમ નાશ થાય છે તેમ-એમ કરી અનુમાન સિદ્ધ કરીએ તો તે પણ યટતું નથી. કારણ કે નારદભાગ્ય પૂર્વજન્મનું દુષાન્ત લોકએ તો તેમણે ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાભ કર્યો હતો, અને તેમના કષાય પકવ ન હતા, તોપણ તેમનો નાશ થયો નથી. માટે આરંભદશામાં લાભ કરવાને લીધે, અથવા કષાય અપકવ હોવાને લીધે એ બે હેતુ ખોટા છે. સંગ્રહોપના સંભવરૂપ મીઠો હેતુ સ્વસ્થાસિદ્ધિ ખોટો છે, કેમકે એકાદશ સુધમાં કહ્યું છે કે 'લાજરહિત યઈ જાન કરે, અને કેશનિ સંગ ન કરેતાં હૈયી કરે.'

ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાભ કરનાર આરંભદશામાં લાભ કરવાને લીધે નાશ પામતો નથી, એમ પૂર્વજન્મમાં નારદલોકે આરંભ દશામાં લાભ કર્યો છતાં નાશ ન પામ્યા તેમ. આ પ્રમાણે પ્રત્યનુમાન સિદ્ધ યઈ શકે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાભ કરવાથી નાશ થાય એ કોઈ વાતે સિદ્ધ થતું નથી. નારદભાગ્ય દુષાન્તથી ભક્તિમાર્ગની આરંભ દશામાં લાભ કરનાર નાશ પામતો નથી એમ કહ્યું તે પ્રયોજનવિનાશનું નથી. નારદભાગ્ય પૂર્વજન્મની કષયાના પ્રસંગના વાક્યોથી તેવાઓનો નાશ જ સિદ્ધ થતો નથી. આ હેતુથી જ બે નાશનું અનુમાન સિદ્ધ થાય તો ભાં દુષાન્તનો જ અભાવ છે તેથી શ્લોકમાં દશાન્તલાપ્તમાત્રતઃ એમ છતું પાડી કહ્યું તે યુજ છે.

વળી આ લાભ ભગવદર્થ છે. નિમિરાતલએ કવિ યોગેષરને કહ્યું કે તમે ભગવદર્થ કયો લારે કવિયોગેષરે કહ્યું કે 'અવિદ્યાન પુરુષો વિનામદેને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે તેમણે ભગવાને જે ઉપાયો કલા છે તે ભગવદર્થે જાણવા.' એમ ભગવદર્થનું સામાન્ય લક્ષણ કહીને પછી કહ્યું કે 'કાયાવડે, વાણીવડે, ઇન્દ્રિયોવડે, મનવડે, તેને અવુચરતા સ્વભાવવડે એ કોઈ પુરુષ કરે છે તે સર્વ નારાયણ ભગવાનને માટે છે' એમ સમગ્ર ભગવાનને અર્પણ કરતું. આપ્રમાણે ધર્મો કહેતાં કહ્યું કે 'લાજરહિત યઈ જાન કરે, અસંગ યઈ હૈયી કરે,' અહીં અસંગ વિચરણ રૂપ લાભનું પણ લીધન થાય છે. ભગવદર્થમાં પણ નાશ થતો નથી તે પણ ભગવાને જ ઉલ્લેખને કહ્યું છે કે 'દે ઉદવ, મારા ધર્મનો ઉપક્રમ (આરંભ) કર્યો હોય તો તેનો વેશમાત્ર પણ નાશ થતો નથી.' આથી પણ ભક્તિમાર્ગના આરંભમાં લાભ કરે તો પણ તેમાં નાશ થતો નથી.

આમ હોવાથી અવલુદિકની સિદ્ધિને માટે લાભ કરે તો નાશ કેમ થાય ?—આવી શંકા કરવી નહિ. કેમકે તેથી દશામાં એટલે અવલુદિકની સિદ્ધિને માટે લાભ કરવાની દશામાં અજ્ઞાનથી લાભ કરેલો હોવાથી તેમાં ભગવદર્થનો ઉપક્રમ (આરંભ) થતો નથી. જ્ઞાનથી આરંભ કરાય તેનું નામ ઉપક્રમ એમ કીર્ણમાં કહ્યું છે. માટે જાણીને આરંભ કરે તેજ ઉપક્રમ કહેવાય. નાશ ભલે ન યાજો, તો પણ દેહરક્ષાને માટે ભિદ્ધાદિકની જરૂર પડે છે. તેથી રૂઝમાં વિદમ્બ કરનાર ભાષ થાય તો તેનું નિવારણ કેમ થાય ? આવી શંકા થાય તો કહે છે કે પતિત વિનાના આર વર્ણમાં શિષ્યા મુન્યથી તે જાણીને સ્વસ્થતા કરનાર છે,

૧. નેપાવિદો અનુમાનપ્રયોગમાં વ્યાપ્તિ માને છે. આર્થનું સામાન્ય દુષાન્ત આ છે:—બંધાં ખૂમ દેવ ભાં અતિ દોષ. અતિ અને ખૂમના અવિનાશન-વિલ સાદવરેને વ્યાપ્તિ કહે છે.

મટિ સ્વસ્થતાનો હેતુ બે લિણા તેઓ જ લાગ કરવો. દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'કૃતેલાં શુભાં માર્ગમાં શું પડ્યાં હોવાં નથી? પારકાનું ધોષણ કરનાર વૃક્ષો શું લિણા નથી આપતા? નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે? સુકાઈ ગયે શું રોકાઈ ગઈ છે? સરણુગતની ભગવાન રક્ષા કરતા નથી? તો પછી ધનના દુર્મંદથી અંધ થયલાની સેવા ડાહ્યા માણસો શામાટે કરે છે? આમાં કહેલી રીતે લિણાનો લાભ કરવો. અથવા મૂલ્યમાં સ્વાસ્થ્યહેતુ શબ્દ છે તે પરિણામનું વિશેષણ હેતુ. એટલે પોતાને વિશે બે રહે તે સ્વસ્થ, અથવા સ્વરૂપસ્થ, સ્વસ્થનો ભાવ તે સ્વાસ્થ્ય. સ્વાસ્થ્યનો હેતુ બે પરિણામ તેને પ્રાપ્ત કરીને જીવનમુક્ત બં થઈ ગયો. આવા જીવનમુક્તનો વાધ શાથી થઈ શકે? કશાથી નહિ.

આપ્રમાણે અવિદ્યા, કામ વિગેરે વાધ કરી ન શકે, પણ કાલ વિગેરે વાધ કરે તો તેનું નિવારણ કોણ કરે? આમ સંક્રા માથ તો કહે છે કે હરિ એટલે સ્મરણ કરનારના સર્વ દુઃખ પાપ હતાં ભગવાન પણ આ પરિણામમાં વાધ કરી શકતા નથી. કેમકે આ ભગવદ્દર્શન છે એમ જોતે જ કહ્યું છે, અને ઉદ્ધવજીએ એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'હે અનુભવ, આ પૃથ્વીમાં આપના ધર્મને કહેનાર, કરનાર કે રક્ષા કરનાર કોઈ નથી.' આ વાક્યથી રક્ષા કરનાર પણ પોતે જ છે. આમ હોવાથી બીજા કાલ વિગેરે વાધ શાથી કરી શકે? કાલ, કમ્પે વિગેરે ભગવદાધીન છે, માટે તેમના વાધની પણ સભાવના નથી. અર્હાં તર્ક યતાને છે કે પોતાના ધર્મના ઉત્પાદક અને રક્ષક ભગવાન છે. તે પોતે જ બે વાધા કરે તો વાક્યકોને ઉત્પન્ન કરનાર માતાથી પોતાથી ઉત્પન્ન થયલા વાક્યકોનું સ્તન્ય (ધાનજી)થી ધોષણ કરે છે તે ન કરે. તેથી તેમણે કહેલું ધોષણ અસન્ન ડંકાઈ ભય, તેજ પ્રમાણે ભગવાનથી થતો વાધ એ તર્કથીજ વિરુદ્ધ છે. બે ઉત્પન્ન કરનાર ને રક્ષણ કરનાર હોય તે તેનો નાશ કરે જ નહિ.

બંને એમ લે, ભગવાન બંને વાધ ન કરે, પણ સર્વનો મોઢ કરવાને નીમેલી માયા તો પોતાનું મોઢરૂપ કાંઈ કરે જ. માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે "એથર્ષાદિ છ ગુણુવાળી માયા દેવી જ્ઞાનીઓના ચિત્તને પશુ બાલાકારથી બંધીને મોઢને અર્પણ કરે છે." આ વાક્યથી ભગવાનને પ્રિયતમ એવા બે જ્ઞાનીઓ તેમને પણ માયા મોહિત કરે છે, એમ કહ્યું છે, તો બહિર્માર્ગીય લાગ કરનારને પણ માયા મોહ કરે—આમ શરૂ થાય તો કહે છે કે ઉપલા માર્કંડેય પુરાણના વાક્યમાં જ્ઞાનીઓને જ માયાકૃત મોહ ગાય છે એમ કહ્યું છે, બહોને એનો મોહ થતો નથી, માટે એ માયા બહને મોહ કરી શકતી નથી. ચીતામાં કહ્યું છે કે 'આ દેવી ગુણુમયી મારી માયા દુરાર છે, બે મારે શરણે આવે છે તેજ એ માયાને તરી ભય છે, આ વાક્યમાં ભગવાને પોતાને શરણે આવનારને એ માયા તરવાનું કહ્યું છે, અને ઉપર કહેલા બહો ભગવાનને શરણે આવેલા હોય છે એમાં તો શકા છે જ નહિ. માટે માયાથી બહને મોહ થવો એ તો અસંભવિત જ છે.

જાનિમાનુ એ શબ્દ અમુક વાક્યનો છે એમ શાથી સમજવું? ન જ એવા કારણમુક્યક શબ્દ જોત તો જુદી વાત; પણ તે તો છે નહિ. સમાધાન-પ્રશ્નિત અધ્યાયોમાં વાક્યમાત્ર એ મોહકમાં શ્રીજ્ઞાપાંચેલએ તથા શ્રીધરે પણ મર્વે મિણુચર્વ એ બે શબ્દ કારણના અભાવ છતાં મર્વે મિણુચર્વ જગદ એ વાક્યની પશ્ચિતરૂઠિ સ્વીકારેલા છે. તેથી એ પ્રમાણે અર્હાં પણ સ્વીકારવામાં રોષ નથી. આવાજનો મન પણ આ જ છે. વળી આ બંને સર્વે શાસ્ત્રલક્ષી પોતાને ભગવાનને મનપંજુ કરેલી છે, પોતાના સ્વધર્મમાટે પોતાના શુભનો નથી. અને બહુ ભગવાનને પ્રિય હોય છે, કેમ કે ચીતામાં કહ્યું છે કે જો મદ્યનઃ સ તે વિષઃ માયા તો ભગવાન અને ભગવદ્દર્શી સરભાવ છે, કેમકે દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'ભગવાનની નવર આપને

હોવી રહેવાને શરમાતી આ માવાવટે મોઢ પામેવા દુઃખ શુદ્ધિવાળા પુરુષો મારુ અને હું એમ
 નકે છે' ઉપર કહેલો ભક્ત કાંઈ દુઃખ શુદ્ધિવાળો હોતો નથી, કેમ કે તેણે ભગવાનને વિષે
 ભેદ બાધેલો હોય છે વળી તેને ભગવાનવિવાય બીને સ્થવે આસક્તિ હોતી નથી માટે તેને
 માથા શામાટે મોઢ કરે? ઉપલા કારણોને લીધે માથા પણ ભક્તને મોઢ કરી શકતી નથી. આ
 પ્રમાણે આ વિચારથી એ શિક્ષ થયુ કે આજબ દયામાં પણ ભક્તિમાર્ગીય લાગમા પચાત્પ
 વિચેરે દોષની સમાવના નથી. આયુ નિરુપણ કરતા ઉપસદાર કરે છે કે બીજા લાગપ્રકારી
 હોયવાળાં અને આસખવિત છે, અને મુખ્ય પ્રકારમા શાસ્ત્રની આજ્ઞાની અપેક્ષા નથી, કેમ કે
 ભગવાનનાં તેવો જાવ થાય તો લાગ તો પાછળ લાગેલો જ છે, અને સ્વાભાવિક જ છે. માટે
 ભગવાને આ લાગની જ આજ્ઞા કરેલી છે. માટે ભગવાને ઉદવલને આજ્ઞા કરેલા પ્રકારથી
 ભક્તિમાર્ગીય પરિલાગ કરવો બોધ્યો. એ તેના અધિકારનો અજ્ઞાવ હોય અને લાગ કરે,
 તેમજ અધિકાર હોય અને લાગ ન કરે તો સ્વાર્થ બોધે ભગવાનના વિરહનો અનુભવ
 અને ભગવત્પ્રસાદ એ અને મોઢ બેસે છે. જાદો પિતાનો નિશ્ચય કહે છે કે આવા પ્રકારની
 નિશ્ચયવાળી મારી શુદ્ધિ છે.

ઉદવલએ એવા પ્રકારનો લાગ કરેલો છે તે તૃતીય સ્વપના અતુર્ય અધ્યાયમાં કહ્યું
 છે કે 'ભગવાનના વિરહથી આતુર આત્માવાઓ હું જાદો આપ્યો છું, તે હું ભગવાનના
 દર્શનનો આનન્દ અને વિદ્યોમની આર્તિથી યુક્ત ભગવાનને પ્રિય બદરિકામમાં જઈશ' આ
 વાક્યોથી જોય થાય છે. તેમજ વ્યાસસ્વના તૃતીયાધ્યાયના અતુર્યપાદમાં સૂત્ર છે કે અહિલ્લ
 મયપાપિ સ્મૃતેરાજારાચ એ અધિકારણમાં એ લાગનો વિચાર કરેલો છે ત્યા શક્ષા કરી છે કે
 મયુર ભગવદ્ભાવવાળા અધવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપભોગવાળાએ શુદ્ધલાગ કરવો કે નહિ? એને અત્યત
 ભગવદ્ભાવ થયો છે તેને જ સિદ્ધ થયુ છે, એટલે તેણે શુદ્ધલાગ કરવાની જરૂર નથી તેમજ
 એને ભગવત્સ્વરૂપ થાયે શાક્ષાત્ સમ્પદ હોય તેને પણ લાગની જરૂર નથી કેમકે અતુર્યસ્વપના
 ભગવાને પ્રયોજાઓને કહ્યું છે કે 'મારી વાતાં કરનામા એના પ્રદરો ભય છે તેને ઘર બધન-
 ક્ષાં નથી,' માટે તેમને ઘર બધનકર્તા ન ઠોવાથી લાગની જરૂર નથી આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ
 કરી શિક્ષાત્મકે સૂત્ર બોધ્યું છે. સૂત્રમા તુ શબ્દ છે તે પૂર્વપક્ષના નિશાસને માટે છે. સૂત્રમા
 રમયપાપિ એ શબ્દો છે, તેની અર્થ બેસે છે કે કેવલ જાવમાન હોય તેણે અને સાક્ષાત્
 ભગવત્સમ્પદ હોય તેણે બનેજે ઘરથી બદાર નીકળ્યુ એટલે શુદ્ધલાગ કરવો આવશ્યક છે.
 તેમા પ્રમાણ આપતા સૂત્રમા કહે છે કે સ્મૃતેરાજારાચ. એટલે સ્મૃતિમાં એમ કહ્યું છે અને
 આચાર પણ એવો છે. ભગવાને ઉદવલને કહ્યું છે કે 'સ્વજન અને બધુઓમા રટવા
 એટલે ધોડીને મારામા મનને ચારી રીને જાવેશ કરીને સંવન સમદુટિ રાખી પૂજીપર કર્વો
 કર 'જાદો ભગવાનના ભાવવાજાએ અને તેના સંગવળાએ પણ શુદ્ધલાગ કરવો એમ કહ્યું છે.
 અને આચાર પણ તેવો જ જણાય છે તેથી લાગ કરવો જ બોધ્યો. આ લાગ આક્રમના
 ધર્મરૂપ નથી, કેમકે તેનો વિચાર તો અચરિતમુષ્ણ મરુદે દિ એ સૂત્રમા પ્રથમ ઘડિ નવો છે.
 ઉદાચ શક્ષા થાય કે આક્રમધર્મનો લાગ અમુક સૂત્રમાં વિચાર્યો છે તેથી આ આક્રમધર્મનો
 લાગ નથી, એમ સૂત્રમાં કેમ ન કહ્યું? આ શક્ષા ન કરવી, કેમકે આ સૂત્રમાં લાગ કરવાનો
 પ્રકાર જાગ્યો નથી, તેથી આક્રમધર્મનો આ લાગ નથી, તેમ મુક સર્વત્રિકે કરેલો સામ
 આર્થિક વિધિવિનાયો લાગ પણ આક્રમધર્મરૂપ નથી.

એ પ્રમણે લાગપ્રકાર અને તેની કર્તવ્યતાનો પ્રકાર કહીને ઉપસદાર કરે છે.—

इति कृष्णप्रसादेन बलभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

सान्न्ध्यपदार्थः—इति એ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રસાદેન કૃષ્ણના પ્રસાદથી બલભેન ભગવાને પ્રિય વક્ષણે મઠી ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસવરણં સંન્યાસનો અંગીકાર વિનિશ્ચિત્તમ્ નિશ્ચય કર્યો. ભગવત્યા આત્મા ન હોય અને સંન્યાસ ચઢણ કરે તો પતિતઃ પતિત મનેલ થાય.

સ્ત્રોતાર્થઃ—પૂર્વોક્ત પ્રકારે સંન્યાસનો વિચાર કર્યો તેથી કૃષ્ણપ્રસાદ થયો, તેથી પ્રથમે પ્રિય વક્ષણનાયે ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસના અંગીકારનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે આત્માવિના સંન્યાસનો અંગીકાર કરે તો પતિત થાય.

સર્વે પ્રાચીન મહાત્માવીર્યો આમ કહે છે. મને ધીનું કાંઈ જણાય છે. ઉપક્રમમાં પરિલાગે વિચાર્યે એમ કહ્યું અને છેલ્લા સ્લોકમાં જરિલાગે વિપીયતામ્ એટલે સંન્યાસ ચઢણ કરવો એમ કહ્યું તેથી ત્યાંજ ઉપસહાર થઈ ગયો, અને ઇતિ કૃષ્ણપ્રસાદેન એ સ્લોકથી કાંઈક વિરોધનું સૂચન થાય છે. તે આ પ્રમાણે—આચાર્યજીને આગત સુરતા વિચારથી દેહદેશ-પરિલાગ વિવશની એ ભગવદાજ્ઞા ન કરવાના અભિમાનથી એક થયો, તેથી ન્યારે લોકપરિલાગવિવશની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ ત્યારે તેનો વિચાર આ ચન્દર્મા કહ્યા પ્રમાણે કર્યો, તેથી ભગવાન વિશેષ પ્રસન્ન થયા, અને લોકપરિલાગ એટલે સંન્યાસ એમ આચાર્યજીના હૃદયમાં સુરુરુ કર્યું, તે આ સ્લોકમાં જણાવ્યું છે. ઇતિ એટલે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરિલાગનો વિચાર કર્યો ત્યારે એ પ્રથમથી વિશક્તુ કૃષ્ણપ્રસાદ થયો તેથી ભગવાને પ્રિય મે (વક્ષણનાયે) ભક્તિમાર્ગમાં ઉદ્ભવની મારક સંન્યાસ ચઢણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે આત્મા ન થાય અને સંન્યાસચઢણ કરે તો પતિત થાય. ભક્તિમાર્ગથી ધર્મો અને સંન્યાસના ધર્મો એક ધીનથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાંથી પડી નહ. વિશેષ નિશ્ચય આ સ્લોકમાં છે:—‘એ આદિતાદિ હોય તેણે તો છેલ્લા આચાર્યમાં વેરામ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવો.’ ‘અર્ચાથી જીવતુ ત્યાંથી અસિદોત્ત હોમનું’ એ કૃતિનો ત્યાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. તેજીરૂપ શાખાના નાશયલુ ઉપનિવહમાં જરામયોક્તિએવ કહ્યું છે, તે પ્રમાણે તે સિદ્ધ રહે છે. તેમજ અદમયામનું વિધાન કરેલું છે અને દ્રવ્યચત્તની નિદા કરેલી છે. આત્મયાજ ઉત્તમ છે એનાં વાક્ય છે, જળી તેનાથી મોહની પ્રાપ્તિ છે એવાં વાક્ય છે, તેથી ન્યારે પરમ્ય થાય ત્યારે અસિદોત્તવાગ્યે સંન્યાસ કરવો તેમાં પ્રથમ પ્રાતઃકાલમાં વિભિપ્રમાણે હોમ કરવો, તેમાં સ્ત્રીની રત્નની જરૂર નથી, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં સ્ત્રીકૃત્યે ઉદ્ભવજીને કહ્યું છે કે ‘પ્રાતાજ સંન્યાસ ચઢણ કરે ત્યારે દેવતાઓને દર્શિાં થાય છે કે આ અમારુ ઉર્વવન કરી અમારાથી ઉપર જશે, તેથી તેઓ સ્ત્રીપુત્ર વિગેરેમાં આલેશ કરીને વિદ્ધ કરે છે,’ તેથી સ્ત્રીની રત્નની જરૂર નથી. તેમ પુત્ર લોકિક છે, અને સંન્યાસ ચઢણ કરનાર પ્રદ્ધરૂપ થવાથી અલોકિક હોય છે, તેથી અલોકિક કાર્યમાં લોકિકની આવશ્યકતા નથી. જીવજાદના વિધાનથી આઠ શાદ કરે, તેમાં પિતૃ, પિતામહ, પ્રપિતામહ, માતૃ, પિતામહી, પ્રપિતામહી, અને માતામહ, પ્રમાતામહ, વૃદ્ધપ્રમાતામહ,—એ જલુ પ્રસિદ્ધ છે, તેનું શાદ કરવું, આત્મ-વચમાં એને, પિત્ર અને પિતામહ દેવતાઓનું શાદ કરવું. દેહ દ્વિવ અને પ્રાણના દેવતા એ પાંચમાં શાદમાં, ખરતક, દરત વિગેરે અમના દેવતાઓ, ત્વચા વિગેરેના દેવતા, નેત્રના એકાદના અપિશમના દેવતા, ચતુ દ્વિશવિનેરે, પછી સુદ, ચંડપંજુ અને સિવ એ જલુ પ્રકારના અધકારના દેવતા, સપ્ત શાદમાં અને પ્રદ્ધારિક પ્રુજ્જનિમાતૃશાના દેવતા અષ્ટમ શાદમાં અનેમાં છે. એમ અષ્ટ શાદ કર્યાં પછી જલુ ૬૬, શીર્ષ, પવિત્રો, જીવયાજ અને પાત્ત એટલા

પદાર્થ લઈને કાપડીનો વેષ કરીને ઘરમાંથી નીકળ્યું. આ વિષે મ્લોકોમાં વિશેષ પ્રકાર લખેલો છે. સર્વ અન્ય ઉત્સવ વર્ષ ત્રયો છે, પણ મળતો નથી, તેથી આ શ્લોકોનું વિવેચન કર્યું નથી. માટે આમાં કહેલો પ્રકાર તેને સાખાઓની સંન્યાસપદ્ધતિથી ભલ્લી લેવો. ભગવાને સંન્યાસની સ્ફુરણા કરવાથી જ આચાર્યજીએ વિદ્વઙ સંન્યાસ ખારણું કર્યો છે, પત્નીવગેરેએ આજ્ઞા નહી આપવાથી પોતાની ફરજિયાતનું જીવન દર્શાવ્યું, એટલે તેઓએ નીકળી, જલદી નીકળી, એમ કહેતાં જ કમકલ્પ અને કોપીન લઈને નીકળી પડ્યા, એટલે અગ્નિ ઋષિ શાત થવો. પછી ચંદ્રાવિષ્ટિ સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને અરેલ આમથી કાચી પધાર્યાં. એક માસ અનશન તત કર્યું આઠ દિવસ મૌન ત્રત રાખ્યું, તેથી દેહલાગ અને દેહલાગરૂપ પ્રથમની જે આજ્ઞા પાશ્ચિક દોષના પરિહારથી સિદ્ધ થતા દેહલાગ અને દેહલાગ એવી રીતે કર્યો પછી આઠ ગુરુવ દ્વિતીયાને દિવસે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા એમ પ્રાચીનોના વાક્યથી જણાય છે.

તે કમંઉપસદ્ધારમાં સુતિચરમા ઉપદેશોએ,
 તે આપણેવડ મુખ્ય ઉદ્ધવલક્ષને પ્રભુએ કલોઃ
 તે અન્ય શીતાદિકવચનનિષ્કર્ષને અનુસાર તે,
 વિવરણ કર્યું સંન્યાસનિર્ણયતણ આ પુરુષોત્તમે.

શ્રીવશીભાચાર્યચરણૈકતાન શ્રીપીતાંબરામજ શ્રીપુરુષોત્તમજ મહારાજે
 કરેલું સંન્યાસનિર્ણયનું વિવરણ સમાપ્ત.

શ્રીનાથજી.

પુસ્તકમદોલ્લખમજુરવુદિભગ્નોદિતભવીયજાગોદુક્ષાવનપરાવનો હોલયા ।
 ભિતામતમુવુદિભિ પરિવુષોપ જાનુ મો ગિરિ દ્વાર પ સ ક્ષ દિ સુનિવિર મુ સંરાજો ॥ ૧ ॥
 પ્રલયજલદુદેશોમનપતનસાય મ્લકુકરમતામન્મઓવર્ષનાદિ ।
 વર્નવિધુમપૂરોપ્રજાપ નિતામમપનવા હર્ષિતા યાગવન્ પાદપદમ્ ॥ ૨ ॥

નવલ વિશેષ.

ગત ઉપવૃક્ષલની રતનામાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા જૂનાગઢમાં શ્રીદાનોદરણ તથા શ્રીમદન-મોહનલાલજીના મંદિરસ્થ દસ્તવિખિત પુસ્તક સંગ્રહના દર્શનનો લાભ ભગવદ્દર્શનપરાયણુ રા. રજુછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ પટવારી તથા રા. રજુછોડદાસ શ્યામજીની સહાયુત્તીથી મળ્યો હતો. મારી સાથે ચાર પાંચ સન્મિત્રો હતા જેથી ત્યાંના મંદિરમાં વિદ્યમાન સર્વ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાંના દસ્તવિખિત પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ કરવાનો અર્પૂર્વ લાભ પ્રજ્ઞકૃપાથી મળ્યો. જણી વાર મેં અવજી કર્યું હતું કે જૂનાગઢમાં દેવકીનન્દનલાલને ત્યાં શ્રીમદ્દામણુજીની શ્રીમદ્દલાગવદ ઉપર પ્રકટ કરેલી સૂક્ષ્મ ટીકા છે. જે સૂક્ષ્મ ટીકાના દર્શનનું અલ્પભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા મને બહુ વાર ચતી; પરન્તુ જે ઉત્કંઠા સાંત કરવાનો પ્રસંગ અણપિ પર્વન્ત મળેલો નહિ. આ સમય અગવદીય રજુછોડદાસ શ્યામજી તથા ભગવદ્દર્શનપરાયણુ રા. રજુછોડદાસ પટવારીએ સર્વ પ્રકારની અનુરેલતા કરી આપી જેથી ઉક્ત પુસ્તકસમૂહનું યથેચ્છ નિરીક્ષણ થયું. શ્રી-મદ્દામણુજીની શ્રીમદ્દલાગવતના સમય સૂક્ષ્મ ટીકાના દર્શનનું અલ્પભાગ્ય તો અમને પ્રાપ્ત ન થયું, પરન્તુ શ્રીદશમસ્કંધના આરભના વિરોધ પતનું દર્શન થયું. પરન્તુ ઉક્ત પુસ્તકસમૂહનું સાંગોપાંગ નિરીક્ષણ કરવામાં અને તેની સૂચિ તૈયાર કરવામાં અન્ય નવલ વિશેષ પણ લઘુ-વાર્તામાં આનું. ઉક્ત સમૂહમાં શ્રીસુષોપિનીની જુની સુન્દર પ્રતો વિરાળ છે, તથા તે ઉપરનો પ્રકાશ શ્રીપુસ્તકોત્તમજીને સારો છે. મરન્તુ ત્યાં પણ દશમસ્કંધનો માત્ર ભેગ છે, પ્રકાશ નથી. નિર્બંધ ઉપર પણ આવરણબંધાદિની પ્રતિઓ છે. શ્રીમદ્દલાગવદ ઉપર કારીરણ શ્રીશિરિધરજીનું વિવરણ તથા મરીમિકાવૃત્તિ વિના અન્ય કાંઈ નથી. ધૌડશ મન્યનું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં છે. અને પ્રકટ કરેલાં દ્વાદશવિવરણસહિત સેવાક્ષમાં બે વિવરણ નામરહિત હતા. તેમાં અનિતમ નામરહિત વિવરણ શ્રીમદ્દવિદ્યેશ્વરપ્રભુચરણના ચતુર્થ પુત્ર શ્રીમોહુલનાથજીનું છે જેમ મને જેઓશ્રીની શ્રીસર્વોત્તમજીની બી ટીકા વાચતાં માલૂમ પડ્યું હતું. પરન્તુ શ્રીપુસ્તકોત્તમજીની પછી સુદિત કરેલું વિવરણ કોનું તે જૂનાગઢના પુસ્તકસંગ્રહથી માલૂમ પડે છે. ઉક્ત વિવરણના કરતાં શ્રીમદ્દુરભાયાદમજી શ્રીદ્વારકેસજી મહારાજ છે. જે વિવરણનો અનિતમ ભાગ કાંઈક તુટિત હતો. તે આ પ્રકારે છે:- 'મગવદ્દીવૈ સ્વેચ્' ને જદલે આમ વાચ્યુ-મગવદ્દિવૈભાવનવરણ સ્વેચ્ચ. મગવદ્દિવૈભાવનમાત્રે સુ લીંગોવીજનવલ્લમોક્ષમણુ. હુદાવદ્દિ-હુતાવધનો સયમેવોદ્દેગાદિકં ત્રિવાર્વં ચગાલિકારમેતદ્દન્વોકં વલ્લં દાસ્યવીતિ સિદ્ધ્. |

શ્રીવલ્લભમનોનાંમોવારણાન્ પ્રાણુતુદિના |

વિચારિતા મવાવ્યેષા પૂર્વંટીચાનુસારતઃ || ૧ ||

દ્વિતીયોત્તમમિમુરુતાનાવાચ્યમદ્વારિકેશ્વરજીનસેવાપરવિવૃત્તિપ્રકાશઃ સમાપ્તઃ |

બીજી આ શ્રીદ્વારકેસજી મહારાજના અને મોનિશ્રીઓપેશ્વરજીનાં ચિત્રમાં ચોક્કસ પણ ઉપર દર્શન કર્યાં, અને શ્રીદ્વારકેસજીના અચુક પુસ્તક ઉપરના દસ્તાકરણ પણ દર્શન થયાં. તે ઉપરથી મને હવે લાગે છે કે સંવાસનિર્બંધમાં છાપેલી ચોથી ટીકા આવાશ્રીઓપેશ્વરજીના નામથી છાપેલી તે મોનિશ્રીઓપેશ્વરજીની છે. જે પ્રતિ ઉપરથી આ ચતુર્થ ટીકા છાપી તેના ઉપર ક્ષીદ્વારિકેશ્વરાગનિરુદ્ધ જેમ લખેલું હતું, તે અને 'વાવાશ્રીઓપેશ્વરજીની' જેમ લખેલું હતું. જે દસ્તાકરણમાં આ લખેલું હતું તે અને શ્રીદ્વારકેસજીના દસ્તાકર જેક જ દેવાથી, અને ઉપરના ચિત્ર સાથે દેવાથી શ્રીદ્વારકેસજી મોનિશ્રીઓપેશ્વરજીને જ વાવા શ્રીઓપેશ્વરજી કહેના દેવ જેમ સમજ દેવાથી ઉક્ત ટીકા મોનિશ્રીઓપેશ્વરજીની છે જેમ હવે મારી મતિ છે.

મૂલ્યન્દ તેલીવાલા.